CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

काशिकावृत्तिः

(पदमञ्जरी-न्यास-सहिता)

भाग - २

संपादक : डॉ. श्रीनारायण मिश्रः

रत्ना पब्लिकेशन
कमच्छा, वाराणसी

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रत्नभारतीग्रन्थमालायाः षष्ठं पुष्पम्

श्रीजयादित्यवामनविरचिता

काशिकावृत्तिः

(हरदत्तमिश्रकृत-पदमञ्जरीव्याख्यया, जिनेन्द्रबुद्धिकृत-काशिकाविवरणपञ्चिकया न्यासापराभिधया चोपेता)

द्वितीयो भागः

संपादकः

डा० श्रीनारायणमिश्रः

प्राध्यापकः

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीयसंस्कृतविभागस्थः

रत्ना पब्लिकेशन्स, वाराणसी

१९८५

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

© रत्ना पब्लिकेशन्स
कमच्छा, वाराणसी

मूल्य रू.   प्रतिसेट (छः भागों में)

रु० 475/-

मुद्रक
रत्ना ऑफसेट्स लिमिटेड, कमच्छा. वाराणसी, फोन-३९२८२०
कमच्छा, वाराणसी

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

Ratnabharati Series—6

KĀSIKAVRTTI

OF

JAYĀDITYA-VĀMANA

(Along with Commentaries Vivaraṇapañcikā—Nyāsa of Jinendrabuddhi and Padamañjarī of Haradatta Miśra)

Part II

Edited by

DR. SRĪNĀRĀYAṆA MISRA

Reader in Sanskrit Department, Faculty of Arts,

Banaras Hindu University.

RATNA PUBLICATIONS, VARANASI

1985

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

© Ratna Publications
Kamachha, Varanasi

1985

Rs. perset (in six volums)
रु०475/-

Printed By : Ratna Offsets Ltd., Kamachha Varanasi-Ph. 2455742

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रस्तावना

अथायमव्यवधानेनैवायं द्वितीयोऽपि भागः काशिकावृत्तेः पदमञ्जरीन्याससम्वलितायाः समर्प्यते गुणैकपक्षपातिभ्यो विद्वद्वरेभ्यः। अयमपि भागः प्रतिबिम्बग्रहणविधिनैव मुद्रित इति कृत्वा प्रथमभाग इवात्रापि यथायथं पाठादिसंशोधनं न जातम्। यत्र कुत्रचिन्मुद्राप्य किञ्चित् संशोधनमपि कृतं तदपि सम्मार्जकानवधानेन साधु न सम्वृत्तम्। अतः कियतां पाठदोषाणां संशोधनमत्र प्रस्तावनायां क्रियते येन पाठकानां सौविध्यं स्यात्।

पद० (पृ० ४, पं० १) 'प्रथमे' इत्यत्र 'प्रथम' इति युक्तम्। अत्रैव (पृ० ५, पं० ३) 'स्वकार्यव्युत्पाद्यत्वेन' इत्यत्र 'स्वकार्यम्। व्युत्पाद्यत्वेन' इति पाठेन भाव्यम्। पद० (पृ० ६, पं० ९) 'सम्बद्धार्थता। व्यपेक्षा·····' इत्यत्र पूर्णविरामोऽयुक्तः। पद० (पृ० ६, पं० १२) 'पुरुषमपेक्षते' इत्यतः परं मुद्रितः पूर्णविरामो वस्तुतः 'ममायमिति' इत्यतः परं देयः। अत्रैव पृष्ठे पद० (पं० १४) 'सम्बन्धोऽनियत·····' इत्यत्र 'सम्बन्धः। अनियत·····' इति रूपेणच्छेदः कार्यः। पद० (पृ० ७, पं० ६-७) 'ऋद्धस्य राजपुरुष इति। यथा ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति तथा·····' इत्यत्र विरामाव्यवस्थयार्थबोधकाठिन्यं भवत्येव। अतो 'यथा ऋद्धस्य····इत्यतः पूर्वं पूर्णविरामस्थानेऽर्धविरामो देयः। 'तथा·····' इत्यतः पूर्वं तु पूर्णविराम आवश्यकः, तदन्तरं वाक्यान्तरारम्भात्। अत एव यथा तथेत्यत्र यदा तदेति पाठः कार्य इति श्रीवत्साङ्काचार्यकथनमर्थानवबोधविजृम्भितमिति स्पष्टमेव। अत्रैव पृष्ठे पद० (पं० १२) 'च योगश्च' इति' इत्यत्र 'चयोगश्च' इति' पठनीयम्, चकारस्य समुच्चयार्थकस्य योगः सम्बन्ध इति च तदर्थः। अत्रैव (पं० १३) 'सुपि अलोपश्च' इत्यत्र 'सुप अलोपश्च' इति युक्तम्। अत्र 'सुपः' इति षष्ठ्यन्तम्। अत्रैव पृष्ठे (पं० १७) 'तथा वर्णेषु' इत्यत्र वर्णशब्दः स्वघटितसमुदायविशेषात्मकपदार्थकत्वेन कथञ्चिद् व्याख्येयः। 'वाक्ये' 'वाक्येषु' वा तत्र पठितव्यम्। अत्रैव पृष्ठे (पं० १८-१९) प्रयोगनियमश्च पृथगर्थत्वेऽदुष्टः' इत्यत्र 'प्रयोगानियमश्च पृथगर्थत्वे दृष्टः' इति युक्तम्। अत एवाग्रे 'असति तु तत्र न दृष्टः' इत्यत्र पृथगर्थत्वेऽसति न दृष्ट इत्यर्थकेन पूर्वोद्दिष्टस्य प्रयोगानियमस्य वृत्तौ प्रतिषेध उपपद्यते। श्रीवत्साङ्काचार्येण तु 'पृथगर्थत्वेऽदृष्टः' इत्यत्रैव 'पृथगर्थत्वे दृष्टः' इति पठनीयमुक्तम्, तदयुक्तम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तथा हि सति वृत्ता प्रयोगनियमस्यैवाग्रिमवाक्येन दर्शनाभाव उक्तः स्यात्। तत्र चासङ्गतिः स्पष्टैवेति नाधिकमत्र वक्तव्यम्। प्रयोगश्चात्र पौर्वापर्यम्। अत्रैव (पं० २०) 'पुरुषपदे' इत्यत्र 'राजपुरुषपदे' इति पाठ उचितः। 'वर्णेषु' इति पुनः पठ्यते, तस्य पूर्ववदेवार्थः। (पं० २१) 'अभेदेन' इत्यत्र 'अभेदे न' इति न-कारो विभज्य पाठ्यः। अस्यैव विवरणं 'वृत्तौ.....' इत्यादिना कृतम्। (पं० २४) 'तिष्ठति—ब्राह्मणस्य कम्बलः' इत्यत्र '—तिष्ठति ब्राह्मणस्य कम्बलः' इति पठनीयम्। एवमेव (पं० २५) 'तिष्ठति, ब्राह्मणकम्बल इति' इत्यत्र '—तिष्ठति ब्राह्मणकम्बल इति, 'इत्येवं युक्तं वचनम् (पं० २७) 'योगश्च' इत्यत्र 'चयोगश्च' इत्युचितम्। अयं च पाठो व्याख्यातपूर्व एवास्माभिः।

अत्रैव (पं० १०) 'तत्र' इति पदं पूर्ववाक्येन 'साम्प्रतम्' इत्यनेन 'सम्बद्धार्थानां संसृष्टार्थानामिति' च प्रतीकधारणम् इति' (पं १३) 'नोदयिष्यति' इत्यत्र 'चोदयिष्यति' इति शुद्धपाठपरिकल्पनं च श्रीवत्साङ्काचार्यकृतं व्यर्थमेवेति मन्यामहे।

पद० (पृ० ९, पं० १४) 'अत्र शक्यं वक्तुम्' इत्यत्र 'अत्र न शक्यं वक्तुम्' इति पाठ्यम्। सामर्थ्यमिति शेषः। पद० (पृ० १०, पं० ४) '.....प्येतदर्थत्वादेव' इत्यत्र '.....प्यतदर्थत्वादेव' इति युक्तम्। पद० (पृ० १२, पं० १) 'तन्निमित्तत्वाभावे तु न भवति' इत्यत्र 'तन्निमित्तत्वाभावे तु न भवेत्। सति तु तद्ग्रहणेऽत्रापि न भवति' इत्येतादृशं पाठान्तरमर्थसङ्गत्यर्थं कल्पनीयमिति प्रतीमः। अत्रैव (पृ० १४, पं० १२) 'स्वाश्रयं' इत्यतः पूर्वं 'ननु' अथवा 'यदि' इति संयोजनमावश्यकम्। अथवेतः पूर्वं पूर्णविरामः ततश्च (पं० १५) 'यक्प्रतिषेधे शप्' इत्यत्र प्रश्नचिह्नं देयम्। अत्रैव पृष्ठे (पं० १६) 'समानपदस्थत्वा.....' इत्यतः 'स्थ' इति निरस्यम्। यथामुद्रिते तु 'निमित्तनिमित्तिनोः' इत्यध्याहृत्यार्थः कार्यः। पद० (पृ० १३, पं० ५) 'परस्याङ्गवद्भावे' इत्यत्र 'परस्य पराङ्गवद्भावे' इति युक्तम्। अत्रैव पृष्ठे (पं० ६) 'पराङ्गवद्भावे' इत्यंशोऽधिकोऽपार्थकश्च। अतोयं निरस्यः। (पं० ११) 'पराङ्गवदित्यामन्त्रितं' इत्यत्र 'पराङ्गवदित्यत्रामन्त्रितं' इति स्पष्टतरम्। यद्वेतिशब्दस्यैवेत्यत्रार्थकत्वं कल्प्यम्। पद० (पृ० १६, पं० ६) 'न च प्रागित्यस्या.....' इत्यत्र 'न च परागित्यस्या.....' इति युक्तम्। न्यासे (पृ० १७, पं० ४) 'इत्यत्रकारः' इत्यत्र 'इत्यकारः' इति पठितव्यम्। वृत्तौ (पृ० १८, पं० ७) 'चेयं महती' इत्यतः परम् 'तेन' इति हरदत्तमतेन पाठ्यम्। पद० (पृ० २१, पं० ६) 'वस्त्वन्तरं' इत्यत्र 'वस्त्वन्तरत्वं' पठनीयम्। भावप्रधाननिर्देशादिना वा व्याख्येयम्। पद० (पृ० २१

RajGuru Math, Shiyala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पं० १) 'पुनर्वृद्धिग्रहणम्' इत्यत्र 'पुनर्व्यृद्धिग्रहणम्' इति युक्तम्। अत्रैव (पं० ६-७) 'अतिशीतमित्यर्थाभावः। काला·····' इत्यत्र 'अतिशीतमिति' इत्यतः परं पूर्णविरामो देयः, प्रतीकत्वादस्य। 'अर्थाभावः' इत्यनन्तरं स्थितः पूर्णविरामो निरस्य एव। पद० (पृ० २२, पं०) 'उपभोग्यम्। उष्णे शीते वा' इत्यत्र 'उपभोग्यम्, उष्णे शीते वा।' इति रूपेणैव विराम उचितः।

पद० (पृ० २४, पं० ४) 'शब्दास्तदर्थे ग्रन्था वर्त्तन्ते' इत्यत्र 'शब्दास्तदर्थे ग्रन्थे वर्त्तन्ते' इति पाठ्यम्। ग्रन्थशब्दस्य तु समूहैकत्वादेकत्वम्। पद० (पृ० २५, पं० ४-५) 'यावदित्यव्ययं····विग्रहः' इति श्लोको गद्यरूपेण भ्रमान्मुद्रितः। श्लोकश्च—

यावदित्यव्ययं चास्ति तद्धितान्तं च विद्यते।
अतो नित्यसमासेऽपि तद्धितान्तेन विग्रहः॥ इति।

श्रीवत्साङ्काचार्योऽपि मन्यत एतत्। वयन्तु 'नित्ये समासेऽपि' इति परिवर्त्तनमुचितमवगच्छामः। पद० (पृ० २७, ७) 'अन्यथा वृत्तावयं' इत्यत्र 'अन्यथा-वृत्तावयं' इति युक्तम्। अन्यथावर्त्तनं च अन्यथावृत्तिशब्दार्थः। तत एव तत्रेत्यादिनाऽन्यथावर्त्तनक्रियायामक्षादीनां कर्तृत्वमुक्तम्। पद० (पृ० २८, पं० ७) 'यथा पूर्वशकटे' इत्यत्र 'यथा पूर्वं शकटेन' इति संशोधनं कार्यम्। पद० (पृ० ५३, पं० १७) 'तादर्थ्यविसायः' इत्यत्र 'तादर्थ्याऽवसायः' इति पठनीयम्। अत्रैव (पृ० ५४, पं० ८) 'षः प्रत्ययस्य' इत्यत्र 'ष्षः प्रत्ययस्य' इति शुद्धः पाठः। अस्मिन्नेव पृष्ठे (पं० २२) 'उदकार्थो वीवध' इति मुद्रिमासीत्। तच्च 'उदकाय वीवध उदकार्थं' इति रूपेणास्माभिः संशोधितम्। पद० (पृ ७४, पं० ७) '····सामर्थ्येन' इत्यत्र 'सामर्थ्यम्। न' इति पाठ्यम्। एतं नकारमादाय (पं० ८) 'चेत्सामान्यवाचीति' अंशः प्रतीकरूपेण पाठ्यः। अत्र 'नञ् गलितः' इति श्रीवत्साङ्काचार्यकथनं तु नातीव युक्तं प्रतीयते। पद० (पृ० ७८, पं० ३-४)—

नत्वसौ नामधेयेन गाहते तुल्यकक्षताम्।
द्रागेव रूढौ प्रतिभा क्रियाशब्दे विलम्बिता॥ इति।

पद्यम् गद्यरूपेण मुद्रितमिति श्रीवत्साङ्काचार्येणापि निर्दिष्टमेव। पद० (पृ० ८५, पं० ९) 'पूर्वं वृत्ति····' इत्यत्र 'पूर्ववृत्ति····' इति पठनीयम्। इममेव—'**तथा च प्रत्युदाहरणमिति।** पूर्ववृत्तिषूपन्यस्तमुपपन्नं भवतीति शेषः।' इति पदमञ्जरीग्रन्थं ध्यायता तत्त्वबोधिनीकारेणोक्तम्—

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

"तथा च प्रत्युदाहृतं प्राचीनवृत्तिषु—कतरो भवतोर्देवदत्तः। कतमो भवतां देवदत्त इति" इति। एतेन यदुक्तं श्रीवत्साङ्काचार्येण—"तथा च प्रत्युदाहरणमिति न प्रतीकधारणम्, मूले तादृशवाक्याभावात्। ततश्च 'तथा च प्रत्युदाहरणं भवतीति पूर्ववृत्तिषु उपन्यस्तमिति शेषः' इति शुद्धः पाठः।" इति तत्प्रामादिकम्, सर्वत्रैव वृत्तावस्य सूत्रस्यान्ते "तथा च प्रत्युदाहरणम्—कतरो भवतोर्देवदत्तः। कतमो भवतां देवदत्तः॥" इत्यस्यांशस्योपलभ्यमानत्वात्। पद० (पृ० ८७, पं० ४-५)—

प्रशंसयेति वक्तव्ये वचनग्रहणादिह।
ग्रहणे रूढिशब्दानां प्रशंसामात्रवाचिनाम्॥

इति श्लोको गद्यरूपेण मुद्रितः। स चायं संशोध्य पठनीयो मनीषिभिः। पद० (पृ० ९०, पं० १-३) 'द्वयोः' इत्यारभ्य विशेषणं' इत्यन्तोंशः श्लोकद्वयात्मकः प्रमादाद् गद्यरूपेण मुद्रितः। 'वर्णश्चासौ वर्ण इति' इति च प्रमादादेव प्रतीकरूपेण मुद्रितः। वस्तुतस्तु नैवं वाक्यं वृत्तौ लभ्यते। श्लोकौ चेत्थं पठनीयौ—

द्वयोः स्वरूपग्रहणे न विशेषणता भवेत्।
वर्णश्चासौ वर्ण इति किं व्यावृत्तं किमन्वितम्॥
अथैकत्र विशेषाणां रूपस्यान्यत्र च ग्रहः।
शुक्लश्चासौ वर्ण इति न स्याद्वर्णो विशेषणम्॥ इति।

न्यासे (पृ० ९२, पं० ९) 'चतुष्पादो जातिवचना' इत्यत्र 'चतुष्पाज्जातिवचना' इति युक्ततरः पाठः। यथामुद्रितस्तु क्लिष्टार्थकः। पद० (पृ० १२१, पं० १२) 'एवमनातिङ्ग्रहणेन' इत्यत्र 'एवमनेनातिङ्ग्रहणेन' इति पाठ्यम्। न्यासे (पृ० १४७, पं० ५) 'प्राप्तस्य च बाधा व्याख्येयेति' प्रतीकपाठः 'प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येयेति' रूपेण संशोध्यः। न्यास एव (पृ० १४९, पं० ३) 'पुनरप्राप्तस्य' इत्यत्र 'पुनः प्राप्तस्य' इति साधुः पाठः। पद० (पृ० १५८ पं ८) 'भवतीत्यपवादत्वमेतद्' इत्यत्र भवतीत्यपवादत्वमेतस्य' इति पठितव्यम्। पद० (पृ० १८९, पं० २) 'वाऽसरूपत्रिधिनाऽवश्यं' इत्यत्र 'वाऽसरूपविधिर्नावश्यं' इति शुद्धः पाठः। न्यासे (पृ० १९४, पं० ९) 'एतदनुसारेण कारकार्हाणा·····' इत्यत्र 'एतदनुसारेणाऽकारकार्हाणा·····' इत्यस्माभिः संशोधितमेव। पद० (पृ० १९५, पं० १०) 'भूयो दर्शनाश्रयो' इत्यत्र 'भूयोदर्शनाश्रयो' इति समस्तः पाठ उचितः। अत्रैव पृष्ठे न्यासे (पं० २) 'संयोगः।' इत्यपपाठः, 'समवायः।' इत्युचितम्। यद्वा सम्बन्धसामान्यार्थकः 'योगः।' इत्येतावत् पठनीयम्। पद० (पृ० १९६, पं) 'पुनर्दर्शनम्' इत्यत्र 'पुनः पुनर्दर्शनम्' इत्युचितम्। पद० (पृ० १९८, पं० ९) 'यदाः' इत्यतो विसर्गो निरस्यः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पद० (पृ० २१३, पं०) 'उत्तमाङ्गनामीदृशी' इत्यत्र 'उत्तमाङ्गनायामीदृशी' इति पाठ्यम्। अत्रैव पृष्ठे (पं० ५) 'सर्पिः स्वभावतया' इत्यत्र समस्तः पाठः कर्त्तव्यः। पद० (पृ० २१७, पं० ४) अवस्यन्दने' इति 'अवस्पन्दने' इत्यत्र मुद्रणाऽशुद्धः पाठः। पद० (पृ० २२६, पं० १२) '....समासेऽपि' इत्यत्र 'समासोऽपि' इति युक्तम्। पद० (पृ० २२९, पं० ६) 'पदार्थान्तरे' इत्यत्र 'यदाऽर्थान्तरं' इति पाठ्यम्। न्यासेऽत्रैव पृष्ठे (पं० १२) 'न भवति। इहेम आसिता इति चकारः....' इत्यत्र 'न भवति—इहेम आसिता इति। चकारः....' इति व्यवस्था विरामस्य कार्या। वृत्तौ (पृ० २४२, पं० ४) 'संकीर्त्तनम्' इत्यत्र 'संकीर्त्तनमात्रम्' इति पठनीयम्। पद० (पृ० २५२, पं० ३) 'तत्र भवाः' इत्यत्र 'तत्र भवः' इति शुद्धिः कार्या। न्यासे (पृ० ३९२, पं० १) 'उत्पत्तेः प्रभृत्या विनाशात्' इत्यत्र 'उत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशात्' इति पठनीयम्।

पद० (पृ० ४६६, पं० ३) 'न लौकिकं क्रिया कर्म' इत्यत्र 'न लौकिकं क्रिया-कर्म" इति समस्तः पाठ उचितः। क्रियास्वरूपं कर्मेति तदर्थः। पद० (पृ० ५०६, पं० १) 'अर्थं चार्थं....' इति पाठो न समीचीनः प्रतीयते। 'एतदर्थं चार्थं....' इति सम्भाव्यते। पद० (पृ० ५११, पं० ५) 'पुष्पसिद्धशब्दौ' इत्यत्र 'पुष्पसिद्ध्यशब्दौ' इति पठनीयम्। पद० (पृ० ५१२, पं० २) 'यदजीषं' इत्यत्र 'यदजोषं' इति, (पं०३) 'विशेषेणेति' इत्यत्र च 'अविशेषेणेति' संशोधनीयम्।

पद० (पृ० ५४०, पं० ६-७) 'यदसज्जायते....तन्निर्वर्त्यम्' इति भर्तृहरिका-रिकाया अंशो गद्यरूपेण मुद्रितः। कारिका चेयम्—

यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते।
तन्निर्वर्त्त्यम्, विकार्यन्तु द्वेधा कर्म व्यवस्थितम्॥ इति।

अत्रैव पृष्ठे भर्तृहरिकारिकायां 'तत्रेप्सिततमम्' इति मुद्रितम्। किन्तु १।४।४९ सूत्र-व्याख्यायान्तु 'तच्चेप्सिततमं' इति मुद्रितम्। तत्रैकेनैव पाठेन भाव्यम् उभयत्र। पद० (पृ० ५६०, पं० ३) 'वस्तुस्वरूपेणाचष्टे' इत्यत्र असमस्त एव पाठ उचितः। पद० (पृ० ५६३, पं० २) 'स्तनन्धयति' इति प्रतीकस्थाने 'स्तनन्धयीति' पठनीयम्। अत्र शब्दकौस्तुभदर्शनेन कियानंशोऽत्र पदमञ्जर्यां भ्रष्ट इवेति प्रत्येति श्रीवत्साङ्का-चार्यः। वस्तुतस्तु नैतद् युक्तम्, कौस्तुभे तात्पर्यवर्णनमात्रत्वात्। एतच्च ३।२।२९ सूत्रस्थतत्त्वबोधिनीदर्शनेन नातिरोहितम्।

वृत्तौ (पृ० ५९५, पं० १) 'रेडसि पर्णं नयेः।' इत्यशुद्धः पाठः। अत्र 'रेडसि। पर्णं न वेः।' इति पाठ्यम्। वस्तुतस्तु अत्र 'पर्णं न वेः' इत्यनावश्यकम्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अनुदाहरणत्वाद्विचः। पद० (पृ० ६०७, पं० २) 'मन्त्रमधी—' इत्यत्र 'मधी—' शब्दो निरस्यः। पद (पृ० ६०९, पं० ४) 'मा ग्राहिं' इत्यतः पूर्वं 'स' इति पूरणीयम्। पद० (पृ० ६३१, पं० ३) 'कलिङ्गं' इत्यत्र 'कलिङ्गान्' इति पाठः श्रेयान्। पद० (पृ० ६३७, पं० ३) 'अप्रथमासमानाधिकरणं' इत्यत्र 'अप्रथमा' इति शब्दो विच्छिद्य पठनीयः, विग्रहवाक्यत्वादस्य। पद० (पृ० ६४२, पं० १२) 'चैतन्यलक्षणं पुरुष' इत्यत्र 'चैतन्यलक्षणः पुरुष' इति युक्तम्। पद० (पृ० ६४७, पं० ८) 'सूत्रेषु' इत्यत्र 'सत्रेषु' इत्युचितम्। पद० (पृ० ६८३, पं० ४) 'उदितामुदितां' इत्यत्र 'उदितामूदितां' इति युक्तम्।

एवमेवोद्धरणचिह्नान्यपि सर्वत्र न लभ्यन्ते। यथा—पद० (पृ० २१३, पं० १६) 'विशेषस्मृतेः संशय' वैशेषिकसूत्रांशे (पृ० ५८८, पं० ३) तुरासाहं पुरोधायेति :कुमारसम्भवस्थपद्यांशे, पृतनाषाड् द्विषो योद्धुं पुरुहूत इत्यत्र, (पृ० ६७५, पं० २) विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वराया इति भारविपद्यांशेऽन्यत्र च बहुत्र। एतेन पाठकानां कश्चित् क्लेशो जायत एव।

एतच्च दिङ्मात्रं प्रदर्शितम्। वस्तुतस्तु अत्र टीकयोः, विशेषेण पदमञ्जर्याम् सन्ति बह्व्योऽशुद्धयो विविधकारणप्रयुक्ताः। तासां सर्वासां संशोधनं प्रतिबिम्बग्रहणेऽल्पीयसि काले चासम्भवमिति क्षन्तव्योऽयं जनस्तदर्थम्। यदि कदाचिदीश्वरानुकम्पया सदवसरो लभ्येत तर्हि यथामति संशोधनं विधास्यते।

अन्ते च—

सुरेषु विघ्नैकपरेषु को नरः
करस्थमप्यर्थमवाप्तुमीश्वरः ॥

इति सूक्तिमनुस्मरन् मनीषिणामनुग्रहं कामयते—

श्रीनारायणमिश्रः

संस्कृत-विभाग,
का० हि० वि० वि०, वाराणसी।
दीपावली २०४१ वि० स०

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सूत्रसूची

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
अकर्त्तर्यृणे पञ्चमी	१८१	अनुदात्तौ सुप्पितौ	३४२
अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः	२३२	अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द०	५३१
अक्षशलाकासङ्ख्याः परिणा	२६	अनुर्यत्समया	३१
अक्षोऽन्यतरस्याम्	४५४	अनुवादे चरणानाम्	२४२
अग्नौ चेः	६०८	अनेकमन्यपदार्थे	१२७
अग्नौपरिचाय्योपचाय्य०	५२४	अनौ कर्मणि	६१२
अचो यत्	४९६	अन्तराऽन्तरेण युक्ते	१५८
अचः कर्मकर्तरि	४४६	अन्तात्यन्ताध्वदूर०	५७२
अजर्यं संगतम्	५०१	अन्नेन व्यञ्जनम्	५०
अजाद्यदन्तम्	१४४	अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्	३८
अजेर्व्यघञपोः	२९७	अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चू०	१८६
अत्रिभृगुकुत्स०	३१०	अन्येभ्योऽपि दृश्यते	६७६
अत्यन्तसंयोगे च	४४	अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते	५९४
अदिप्रभृतिभ्यः शपः	३१७	अन्येष्वपि दृश्यते	६१२
अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति	२८४	अपथं नपुंसकम्	२७५
अदोऽनन्ने	५९०	अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या	२८
अधिकरणवाचिनश्च	२२८	अपरोक्षे च	६३३
अधिकरणवाचिना च	११५	अपवर्गे तृतीया	१६०
अधिकरणे शेतेः	५५३	अपादाने पञ्चमी	१८४
अधिकरणैतावत्त्वे च	२५९	अपे क्लेशतमसोः	५७४
अधीगर्थदयेशां कर्मणि	२१३	अपे च लषः	६५७
अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम्	२४५	अपेतापोढमुक्तपतिता०	५६
अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम्	२४४	अभिज्ञावचने लृट्	६२७
अनद्यतने लङ्	६२४	अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयां०	४२
अनभिहिते	१५१	अमनुष्यकर्तृके च	५७६
अनुदात्तेतश्च हलादेः	६५९	अमावस्यदन्यतरस्याम्	५१४

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
अमैवाव्ययेन	१२४	आत्ममाने खश्च	६००
अर्तिलूधूसूखनसह०	६८१	आदृगमहनजनः किकिनौ०	६७१
अर्धर्चाः पुंसि च	२७६	आद्युदात्तश्च	३३८
अर्धं नपुंसकम्	९८	आनाय्योऽनित्ये	५२०
अर्यः स्वामिवैश्ययोः	५०१	आमः	३२३
अर्हः	५५१	आयादय आर्धधातुके वा	४०५
अर्हः प्रशंसायाम्	६४८	आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्	१८७
अलंकृञ्निराकृञ्*	६५०	आर्धधातुके	२८३
अल्पाच्तरम्	१४५	आशिते भुवः करणभावयोः	५७०
अवद्यपण्यवर्या०	४९९	आशिषि च	५३९
अवे यजः	५९३	आशिषि नाथः	२१६
अव्ययादाप्सुपः	३२४	आशिषि हनः	५७३
अव्ययीभावः	१८	आसुयुवपिरपिलपि०	५१९
अव्ययीभावश्च	३६३	इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः	५२९
अव्ययं विभक्तिसमीप०	१९	इङश्च	२९१
अशाला च	२६८	इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि	६४६
असूर्यललाटयोर्दृशितपोः	५६५	इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः	४१६
अस्तेर्भूः	२९४	इनः प्राचाम्	३०२
अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्	४३९	इणो गा लुङि	२९०
		इण्नशिजसर्तिभ्यः क्वरप्	६६८
आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्म०	६४८	इत्थम्भूतलक्षणे	१७८
आगस्त्यकौण्डिन्ययो०	३१४	इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्त०	२७८
आङि ताच्छील्ये	५५०	इरितो वा	४४३
आङ् मर्यादाभिविध्योः	२९		
आढ्यसुभगस्थूल०	५७७	ई च खनः	५०७
आतश्चोपसर्गे	५३०	ईषदकृता	१०७
आतोऽनुपसर्गे कः	५४४		
आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च	५९४	उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च	५६६
आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्	२८९	उदि कूले रुजिवहोः	५६३
आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्	४४०	उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे	३१३

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सूत्रम्.	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
उपज्ञोक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्	२६५	कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ	५८०
उपपदमतिङ्	१२०	कर्तरि शप्	४५२
उपमानादाचारे	३६०	कर्तर्युपमाने	५९८
उपमानानि सामान्यवचनैः	७१	कर्तुः क्यङ् सलोपश्च	३६१
उपमितं व्याघ्रादिभिः	७४	कर्तृकरणयोस्तृतीया	१७३
उपसर्गे च संज्ञायाम्	६११	कर्तृकरणे कृता बहुलम्	४८
उपसर्जनं पूर्वम्	१४१	कर्तृकर्मणोः कृति	२२३
उपसर्या काल्या प्रजने	५०१	कर्मणि च	११५
उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च	६२०	कर्मणि द्वितीया	१५५
उभयप्राप्तौ कर्मणि	२२६	कर्मणि भृतौ	५५८
उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्	४१९	कर्मणि हनः	६०४
ऋतेरीयङ्	४०३	कर्मणीनिविक्रियः	६०९
ऋत्विग्दधृक्स्रग्०	५८२	कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां०	३७१
ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः	५०६	कर्मण्यग्न्याख्यायाम्	६०८
ऋहलोर्ण्यत्	५१८	कर्मण्यण्	५४०
		कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया	१६२
एकवचनं सम्बुद्धिः	२०९	कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः	४६५
एजेः खश्	५६१	कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्	५८९
एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ	२८१	कष्टाय क्रमणे	३७०
एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्	५०४	काम्यच्च	३५९
एनपा द्वितीया	१८९	कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे	१५९
ओरावश्यके	५१८	कालाः	४३
		कालाः परिमाणिना	१०२
कडाराः कर्मधारये	१४९	कास्प्रत्ययादाममन्त्रे०	४१२
कण्ड्वादिभ्यो यक्	३९९	किं क्षेपे	८६
कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने	८५		
कर्मणिङ्	४०४	कुगतिप्रादयः	११८
करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्र०	१९०	कुत्सितानि कुत्सनैः	६९
करणे यजः	६०२	कुमारशीर्षयोर्णिनिः	५७४
कर्तरि च	११६	कुमारः श्रमणादिभिः	९२
कर्तरि चर्षिदेवतयोः	६८२	कुषिरजोः प्राचां श्यन्	४८०

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सूत्रम्	पृष्ठम्
कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु	५५५
कृञः प्रतियत्ने	२१४
कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि	४२१
कृत्यतुल्याख्या अजात्या	८९
कृत्यानां कर्तरि वा	२३३
कृत्याः प्राङ्ण्वुलः	४९४
कृत्यैरधिकार्थवचने	४९
कृत्यैर्ऋणे	५९
कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे	२२२
कृदतिङ्	४८८
कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि	४४५
क्तस्य च वर्तमाने	२२७
क्तेन च पूजायाम्	११३
क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्	८१
क्तेनाहोरात्रावयवाः	६०
क्त्वा च	१२६
क्याच्छन्दसि	६७०
क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ	५२३
क्रव्ये च	५९०
क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि	१६८
क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च	६६१
क्र्यादिभ्यः श्ना	४५९
क्वसुश्च	६१७
क्विप् च	५९५
क्षुद्रजन्तवः	२५०
क्षेपे	६१
क्षेमप्रियमद्रेऽण् च	५७०
खट्वा क्षेपे	४२
गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ०	१६४
गत्वरश्च	६६८
गदमदचरयमश्चानुपसर्गे	४९८
गमश्च	५७२
गवाश्वप्रभृतीनि च	२५३
गस्थकन्	५३७
गाङ् लिटि	२९१
गातिस्थाघुपाभूभ्यः	३१९
गापोष्टक्	५४८
गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यः	४०२
गुपेश्छन्दसि	४३८
गुप्तिज्किद्भ्यः सन्	३४२
गेहे कः	५३५
ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः	६५२
घञपोश्च	२८६
चक्षिङः ख्याञ्	२९५
चतुर्थी तदर्थार्थबलि०	५२
चतुर्थी सम्प्रदाने	१६६
चतुर्थ्यर्थे छन्दसि	२२१
चतुष्पादो गर्भिण्या	९२
चरेष्टः	५४२
चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्	६५९
चार्थे द्वन्द्वः	१३७
चिण् ते पदः	४७५
चिण् भावकर्मणोः	४४८
चित्याग्निचित्ये च	५२४
च्लि लुङि	४२७
च्लेः सिच्	४३०
छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूय०	१५६
छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्	५६०

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सूत्रम्	पृष्ठम्
छन्दसि शायजपि	४६१
छन्दसि सहः	५८८
छाया बाहुल्ये	२६६
जनसवखनक्रमगमो विट्	५८९
जल्पभिक्षकुट्टलुण्ट०	६६४
जागरूकः	६६८
ज्ञातिरप्राणिनाम्	२४६
जासिनिप्रहणनाटक्राथ०	२१७
जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथा०	६६५
जीर्यतेरतृन्	६१५
जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्य०	६६०
जुहोत्यादिभ्यः श्लुः	३१८
जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचु०	४४३
ज्ञोऽविदर्थस्य करणे	२१२
ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः	५३२
ञीतः क्तः	६८२
णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्	४३६
णेश्छन्दसि	६५१
णौ गमिरबोधने	२९०
णौ च संश्चङोः	२९३
ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि	२९८
ण्युट् च	५३७
ण्वुल्तृचौ	५२५
तत्पुरुषश्च	३८
तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः	२६४
तत्र	६०
तत्र तेनेदमिति सरूपे	१३६
तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्	४८५
तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च	६५
तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्	३०३
तनादिकृञ्भ्य उः	४५७
तनादिभ्यस्तथासोः	३२१
तनूकरणे तक्षः	४५५
तपस्तपःकर्मकस्यैव	४७६
तपोऽनुतापे च	४४८
तव्यत्तव्यानीयरः	४९५
ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु	६४५
तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे	३१२
तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च	३३
तुदादिभ्यः शः	४५५
तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः	५४६
तुमर्थाच्च भाववचनात्	१६९
तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया०	२३४
तृजकाभ्यां कर्तरि	११६
तृतीया च होश्छन्दसि	१५७
तृतीया तत्कृतार्थेन	४४
तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्	१२५
तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्	३२६
तृन्	६४९
तेन सहेति तुल्ययोगे	१३७
तौ सत्	६४३
त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च	५८४
त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः	६५४
ददातिदधात्योर्विभाषा	५२२
दयायासश्च	४१९
दाधेट्सिशदसदो रुः	६६६
दाम्नीशसयुयुजस्तुतुद०	६८०
दिक्संख्ये संज्ञायाम्	६४
दिङ्नामान्यन्तराले	१३५

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
दिवस्तदर्थस्य	२१९	नञ्	१०५
दिवादिभ्यः श्यन्	४५२	न षट्स्वस्रादिभ्यः	३०३
दिवाविभानिशाप्रभा०	५५६	न दधिपयआदीनि	२५८
दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो०	४४५	नदीभिश्च	३७
दुन्योरनुपसर्गे	५३५	न दुहस्नुनमां यक्चिणौ	४७७
दुहश्च	४४७	न दृशः	४३४
दुहः कब्घश्च	५९१	न निर्धारणे	१०९
दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च	१९२	ननौ पृष्टप्रतिवचने	६३३
दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्	१९१	नन्दिग्रहिपचादिभ्यो०	५२५
दृशेः क्वनिप्	६१०	नन्वोर्विभाषा	६३४
देविक्रुशोश्चोपसर्गे	६५८	नमिकम्पिस्म्यजसकम०	६६९
		नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्	३७५
द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्	२३९	नमःस्वस्तिस्वाहास्वधा०	१७०
द्वन्द्वे घि	१४३	न यदि	६२७
द्विगुरेकवचनम्	२३७	न यः	६६२
द्विगुश्च	३९	न रुधः	४४७
द्वितीयाटौस्स्वेनः	२८२	न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्	२२९
द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्य०	१००	न शब्दश्लोककलह०	५५९
द्वितीया ब्राह्मणे	२२०	नाडीमुष्ट्योश्च	५६३
द्वितीया श्रितातीत०	३९	नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः	३२५
द्विषत्परयोस्तापे	५६८	नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः	५६२
द्विषोऽमित्रे	६४६	नित्यं कौटिल्ये गतौ	३८३
धः कर्मणि ष्ट्रन्	६७९	नित्यं क्रीडाजीविकयोः	११७
धातोरेकाचो हलादेः	३७९	निन्दहिंसक्लिशखाद०	६५७
धातोः	४८१	निष्ठा	१४८
धातोः कर्मणः समान०	३४७	निष्ठा	६१२
धिन्विकृण्व्योर च	४५८	नोनयतिध्वनयत्येलयत्य०	४३८
ध्वाङ्क्षेण क्षेपे	५८	पञ्चमी भयेन	५५
नक्षत्रे च लुपि	२००	पञ्चमी विभक्ते	१९८
न गोपवनादिभ्यः	३११	पञ्चम्यपाङ्परिभिः	१६३

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सूत्रम्	पृष्ठम्
पञ्चम्यामजातौ	६११
पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च	५१२
परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः	२६९
परश्च	३३५
परिमाणे पचः	५६४
परोक्षे लिट्	६२९
पाघ्राध्माधेट्दृशः शः	५३०
पाणिघताडघौ शिल्पिनि	५७७
पात्रेसमितादयश्च	६२
पापाणके कुत्सितैः	७१
पाय्यसान्नाय्यनिकाय्य०	५२२
पारे मध्ये षष्ठ्या वा	३५
पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्	३७६
पुरि लुङ् चास्मे	६३४
पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः	५५४
पुवः संज्ञायाम्	६८१
पुषादिद्युताद्यॢदितः	४४१
पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे	५११
पूङ्यजोः शानन्	६४४
पूरणगुणसुहितार्थसदव्यय०	१११
पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराण०	६३
पूर्ववदश्ववडवौ	२७३
पूर्वसदृशसमोनार्थ०	४७
पूर्वापरप्रथमचरमजघन्य०	८०
पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनै०	९६
पूर्वे कर्तरि	५५५
पूःसर्वयोर्दारिसहोः	५६९
पृथग्विनानानाभिस्तृतीया०	१८९
पैलादिभ्यश्च	३०१

सूत्रम्	पृष्ठम्
पोटायुवतिस्तोककतिपय०	८६
पोरदुपधात्	४९७
प्रजोरिनिः	६६४
प्रणाय्योऽसम्मतौ	५२१
प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्	१६३
प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि	५१२
प्रत्ययः	३३१
प्रशंसावचनैश्च	८७
प्रश्ने चासन्नकाले	६३१
प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च	१९९
प्राक्कडारात्समासः	१५
प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण०	२०१
प्राप्तापन्ने च द्वितीयया	१०१
प्रियवशे वदः खच्	५६६
प्रुसृल्वः समभिहारे वुन्	५३८
प्रे दाज्ञः	५४७
प्रे लपसृद्रुमथवदवसः	६५७
प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने	२२०
फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च	५६०
बहुलमाभीक्ष्ण्ये	५९९
बहुलं छन्दसि	२८६
बहुलं छन्दसि	३१७
बहुलं छन्दसि	३१९
बहुल छन्दसि	६०६
बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु	३१०
ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्	६०५
ब्रुवो वचिः	२९५
भक्ष्येण मिश्रीकरणम्	५१

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सूत्रम्	पृष्ठम्
भजो ण्विः	५८८
भञ्जभासमिदो घुरच्	६६७
भाषायां सदवसश्रुवः	६१८
भिक्षासेनादायेषु च	५५४
भिद्योद्धयौ नदे	५११
भियः क्रुक्लुकनौ	६७४
भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च	४२०
भुवो भावे	६०३
भुवश्च	६५२
भुवः संज्ञान्तरयोः	६७८
भूते	६०२
भृञोऽसंज्ञायाम्	५०८
भृशादिभ्यो भुव्यच्वे०	३६४
भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जितोपृ०	६७५
मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च	६८३
मनः	६००
मन्त्रे घसह्वरणशवृ०	३२१
मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो०	५९१
मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु	१७२
मयूरव्यंसकादयश्च	९३
मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घ०	३४५
मितनखे च	५६५
मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवण०	३७७
मृजेर्विभाषा	५०९
मेघर्तिभयेषु कृञः	५६९
यङोऽचि च	३१७
यजजपदशां यङः	६६९
यजेश्च करणे	२२२
यञ्लोश्च	३०९
यतश्च निर्धारणम्	१९७
यथाऽसादृश्ये	२४
यश्च यङः	६७५
यसोऽनुपसर्गात्	४५३
यस्कादिभ्यो गोत्रे	३०७
यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं०	१६२
यस्य च भावेन भावलक्षणम्	१९५
यस्य चायामः	३२
याजकादिभिश्च	१०८
यावदवधारणे	२५
युग्यं च पत्रे	५१३
युवा खलतिपलितवलिन०	८८
येनाङ्गविकारः	१७७
येषां च विरोधः शाश्वतिकः	२५१
राजदन्तादिषु परम्	१४२
राजनि युधि कृञः	६१०
राजसूयसूर्यमृषोद्य०	५०९
रात्राह्नाहाः पुंसि	२७४
रुजार्थानां भावचनानामज्वरेः	२१५
रुधादिभ्यः श्नम्	४५५
लक्षणहेत्वोः क्रियायाः	६४१
लक्षणे जायापत्योष्टक्	५७५
लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये	३०
लटः शतृशानचावप्रथमा०	६३६
लट् स्मे	६३२
लषपतपदस्था०	६६३
लिङ्याशिष्यङ्	४६४
लिटः कानज्वा	६१५
लिट्यन्यतरस्याम्	२८७
लिपिसिचिह्वश्च	४४०
लुङि च	२८९
लुट्	६२३
लुङ्सनोर्घस्लृ	२८६

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सूत्रम्	पृष्ठम्
लुटः प्रथमस्य डारौरसः	३२७
लुपसदचरजपजभ०	३८४
लोहितादिडाज्भ्यः	३६८
वदः सुपि क्यप्च	५०२
वयसि च	५५०
वर्णो वर्णेन	९०
वर्तमाने लट्	६३५
वहश्च	५८८
वहाभ्रे लिहः	५६४
वह्यं करणम्	५००
वाचि यमो व्रते	५६८
वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्लमु०	४५२
वा यौ	२९८
वा लिटि	२९७
वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने	३७३
वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्	४८९
वाऽऽहिताग्न्यादिषु	१४९
विधुपेश्छन्दसि	५९३
विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्	४२५
विदिभिदिच्छिदेः कुरच्	६६७
विध्वरुषोस्तुदः	५६६
विन्दुरिच्छुः	६७०
विपूयविनीयजित्या	५११
विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि	२५७
विसंभ्रम्यो डवसंज्ञायाम्	६७८
विभाषा	२८
विभाषा कृवृषोः	५१३
विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्	१८२
विभाषा ग्रहः	५३५
विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः	३२०
विभाषा धेट्श्व्योः	४३७
विभाषालुङ्लृङोः	२९२
विभाषा वृक्षमृगतृणधान्य०	२५४
विभाषा समीपे	२६०
विभाषा साकांक्षे	६२८
विभाषा सेनासुराच्छाया०	२६९

सूत्रम्	पृष्ठम्
विभाषोपसर्गे	२१९
विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः	२४८
विशेषणं विशेष्येण बहुलम्	७५
वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्	८५
वेञो वयिः	२८८
वौ कषलसकत्थस्रम्भः	६५७
व्यत्ययो बहुलम्	४६१
व्यवहृपणोः समर्थयोः	२१८
व्रते	५९८
शकिसहोश्च	४९८
शक्तौ हस्तिकपाटयोः	५७६
शब्दवैरकलहाभ्र०	३७३
शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्	६५४
शमि धातोः संज्ञायाम्	५५२
शल इगुपधादनिटः क्सः	४३३
शिल्पिनि ष्वुन्	५३६
शूद्राणामनिरवसितानाम्	२५२
शॄस्वृस्निहि०	६७४
शेषो बहुव्रीहिः	१२६
श्याद्व्यधास्रु०	५३३
श्रुवः शृ च	४५४
श्रेण्यादयः कृतादिभिः	८०
श्लिष आलिङ्गने	४३४
षष्ठी	१०७
षष्ठी चानादरे	१९६
षष्ठी शेषे	२०९
षष्ठी हेतुप्रयोगे	१८२
षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन	१८८
सङ्ख्ययाव्ययासन्नादूरा०	१३३
सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः	६८
सङ्ख्या वंश्येन	३६
सत्यापपाशरूपवीणा०	३८६
सत्सूद्विष द्रुहदुह०	५८६
स नपुंसकम्	२६१
सनाद्यन्ता धातवः	४०७
सनाशंसभिक्ष उः	६६९

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सूत्रम्	पृष्ठम्
सनि च	२९१
सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः	८४
सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये	१६०
सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ	१४७
सप्तमी शौण्डैः	५७
सप्तम्यधिकरणे च	१९३
सप्तम्यां जनेर्डः	६११
सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा	२६७
समर्थः पदविधिः	३
समि ख्यः	५४८
सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यस०	६५५
सम्बोधने च	२०७
सम्बोधने च	६४०
सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च	४४२
सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः	५६९
सर्वनाम्नस्तृतीया च	१८३
सहयुक्तेऽप्रधाने	१७५
सह सुपा	१७
स हे च	६१०
साधुनिपुणाभ्यामर्चायां०	१९९
साऽऽमन्त्रितम्	२०८
सामि	४३
सार्वधातुके यक्	४४९
सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च	५८
सिब्बहुलं लेटि	४१२
सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः	६०६
सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्	३७४
सुञो यज्ञसंयोगे	६४७
सुप आत्मनः क्यच्	३५३
सुपि स्थः	५४५
सुपो धातुप्रातिपदिकयोः	३१६
सुप्प्रतिना मात्रार्थे	२५
सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे	११
सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये	५९६
सुयजोर्ङ्वनिप्	६१४
सूददीपदीक्षश्च	६६२
सृघस्यदः क्मरच्	६६७
सोमे सुञः	६०७
संज्ञायाम्	६०
संज्ञायां कन्थोशीनरेषु	५६५
संज्ञायां भृतृवृजि०	५७१
संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि	१८०
संयसश्च	४५४
स्तम्बकर्णयो रमिजपोः	५५१
स्तम्बशकृतोरिन्	५५९
स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भु०	४५९
स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि	५६
स्थेशभासपिसकसो वरच्	६७५
स्थः क च	५९७
स्पृशोऽनुदके क्विन्	५८१
स्पृहिगृहिपतिदयि०	६६५
स्यतासी लृलुटोः	४०९
स्वपितृषोर्नजिङ्	६७४
स्वयं क्तेन	४१
स्वादिभ्यः श्नुः	४५४
स्वामीश्वराधिपतिदायाद०	१९६
हनस्त च	५०३
हनो वध लिङि	२८९
हरतेरनुद्यमनेऽच्	५४९
हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ	५५९
हलसूकरयोः पुवः	६८१
हलः श्नः शानज्झौ	४५९
हव्येऽनन्तः पादम्	५८९
हशश्वतोर्लङ् च	६३१
हश्च व्रीहिकालयोः	५३७
हेतुमति च	३८७
हेतौ	१८०
हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि	२७३
ह्वावामश्च	५४३

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी-काशिकाविवरणपञ्जिकासहिता

काशिकावृत्तिः

(द्वितीयोऽध्यायः)

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

॥ तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

काशिकावृत्तिः

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

परिभाषेयम् । यः कश्चिदिह शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स सर्वः समर्थो वेदितव्यः ।

पदमञ्जरी

समर्थः पदविधिः ॥ *परिभाषेयमिति* । नाधिकारः, पदविधिग्रहणात्, अन्यथा वक्ष्यमाणानां पराङ्गवद्भावादीनां पदविधित्वाव्यभिचारादनर्थकं तत्स्यात् । परितः = सर्वतः-पूर्वत्र, परत्र, व्यवहिते च, अनन्तरे च—भाष्यते कार्यमनयेति करणे 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः । भावसाधन एव वाऽभेदोपचारात्सूत्रे प्रयुज्यते । इदंशब्दस्य सूत्रे प्रयुक्तस्यापि विधेयपरिभाषाशब्दसामानाधिकरण्यात् स्त्रीलिङ्गता । *स सर्व इति* । ननु यः कश्चित्पदविधिरिति सामान्यनिर्देशेनैव तद्धर्मभूता व्याप्तिरुक्ता, किं सर्वग्रहणेन ? नैतदस्ति; 'यः कश्चिद् ब्राह्मण आनीयताम्' इत्युक्ते क्षत्रियादिनिवृत्तिः प्रतीयते, न व्याप्तिः ।

न्यासः

समर्थः पदविधिः ॥ परिभाषेयमिति । परितो व्यापृता भाषा=परिभाषा । तथा चोक्तम्[1]–'परिभाषा पुनरेकदेशस्था सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति, यथा–वेश्म प्रदीपः' । कुतः पुनरेतद् विज्ञायते–परिभाषेयम्, नाधिकार इति ? पदविधिग्रहणाल्लिङ्गात् । उत्तरत्र हि सर्वः पराङ्गवद्भावादिरनुक्रंस्यमानः पदविधिरेव । तत्र यद्ययमधिकारः स्यात्, पदविधिग्रहणमनर्थकं स्यात्; व्यावर्त्त्याभावात् । परिभाषायां त्वस्याम्, परिभाषा ह्येकदेशस्थापि सर्वत्र शास्त्रे व्याप्रियत इत्यसति पदविधिग्रहणे वर्णविधावप्युपतिष्ठेत । ततो वर्णविधिनिरासार्थं क्रियमाणं पदविधिग्रहणमर्थवद्भवति । तस्मात् पदविधिग्रहणाल्लिङ्गात् परिभाषेयं नाधिकार इत्यवसीयते । यद्येवम्, 'इसुसोः सामर्थ्ये', 'न चवाहाहैवयुक्ते' इत्येवमादिषु योगेषु सामर्थ्यग्रहणं युक्तग्रहणञ्च किमर्थं क्रियते, यावता 'पदस्य' इति तत्रानुवर्तते, तत्र पदविधित्वादेवासामर्थ्ये न भविष्यति ? सत्यमेतत्; यदर्थं तु क्रियते तत् तत्रैव प्रतिपादयिष्यामः ।

---

१. प्रकृतसूत्रभाष्ये इति शेषः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विधीयत इति विधिः, पदानां विधिः = पदविधिः । स पुनः समासादिः ।

पदमञ्जरी

प्रथमपठितमपि समर्थशब्दमुल्लङ्घ्योद्देश्यसमर्पकत्वबलादार्थेन क्रमेण प्रथमं भाविनं पदविधिशब्दं व्याख्यास्यन्विधिशब्दः कर्मसाधन इति दर्शयति—*विधीयत इति विधिरिति* । कार्यमित्यर्थः । *पदानामिति* । शेषलक्षणा षष्ठी । पदानां सतां यत्कार्यं विधीयत इत्यर्थः । यदि तु भावसाधनो विधिशब्द आश्रीयेत–विधानं विधिरिति, ततः पदेषु कृद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी–पदानामसतां निष्पादनं पदविधिरिति, तत्र समासतद्धितसुब्धातुवृत्तयो न संगृहीताः स्युः । तत्र हि पदानां सतां समासादिकार्यं विधीयते, न पुनः पदत्वम् । ननु च कर्मसाधनपक्षेऽपि विभक्तिविधानमसंगृहीतं स्यात्, पदान्येव हि तत्र विधीयन्ते न तु पदानां सतां किञ्चिद् ? उच्यते—'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिना तु नियमः क्रियते, न पदविधिः । अथाप्येकवाक्यतया स्वादिसूत्रेण विभक्तीनां विधानम् ? एवमपि कारकविभक्तिषु तावत्क्रियाकारकयोरविनाभूतः सम्बन्धः, उपपदविभक्तीनां तु 'अन्तरान्तरेणयुक्ते' इत्यादीनामुपसर्गविभक्तीनां च 'नेर्विशः' इत्यादीनामेकवाक्यतायां भिन्नवाक्यतायां च पदविधित्वमस्त्येव; उपपदानामुपसर्गाणां च पदत्वात् । संमासादिरित्यादिशब्देन तद्धितवृत्त्यादीनां ग्रहणम्, तद्धिता अपि सुबन्ताद्दुत्पद्यन्ते । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यस्य तु समर्थग्रहणस्य प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यामः ।

न्यासः

विधिशब्दोऽयमस्त्येव भावसाधनः–विधानं विधिरिति, अस्ति च कर्मसाधनः—विधीयत इति विधिः । तत्र भावसाधने विधिशब्द आश्रीयमाणे पदानामपरिनिष्पन्नानां परिनिष्पादनं पदविधिरिति पदेषु कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी; तेषां विधिना सम्बन्धात् । कर्मसाधने तु परिनिष्पन्नानां व्यवस्थितानामेव पदानां यत् समासादि कार्यं विधीयते स पदविधिः । तत्र पदेषु च शेषलक्षणा षष्ठी भवति; विधीयमानस्य कार्यस्य पदसम्बन्धित्वेनोपादानात् । तत्र यदीह भावसाधनो विधिशब्द आश्रीयेत तदा विभक्तिविधानमेव संगृहीतं स्यात्, समास-पराङ्गवद्भाव-तद्धितवृत्त्यादिकं न संगृह्येत; न हि तत्र पदानामसतां विधानम्, किं तर्हि ? व्यवस्थितानामेव पदानां समासादि कार्यं विधीयते । इतरत्र तु विधिशब्द आश्रीयमाणे तेऽपि संगृहीता भवन्तीति मन्यमानः कर्मसाधनं विधिशब्दमाश्रित्याह—विधीयत इति विधिरिति । ननु चात्रापि पक्षे विभक्तिविधानं न संगृह्येत, न हि 'कर्मणि द्वितीया' इत्येवमादिशास्त्रेण व्यवस्थितानां पदानां किञ्चित् कार्यं विधीयते, अपि तु पदान्येव विधीयन्ते ? यदि न संगृहीतं स्यान् न नाम । न च तदसंग्रहे किञ्चिदनिष्टमापद्यत इत्युत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः । समासादेरिति । आदिशब्देन तद्धितवृत्त्यादीनां ग्रहणम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

समर्थः = शक्तः । विग्रहवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो वेदितव्यः ।

पदमञ्जरी

एवम् 'इसुसोः सामर्थ्ये' इत्यादीनामपि समर्थः शक्त इति; तत्रैव समर्थशब्दस्य रूढत्वात् । स्वकार्यनिष्पादनक्षमो हि लोके 'समर्थः' इत्युच्यते । अर्थप्रतिपादनं च शब्दानां स्वकार्यम् । व्युत्पाद्यत्वेन चाधिकृता लौकिकाः वैदिकाश्च यस्य कस्यचित्प्रतिपादने समर्थाः, उच्यते चेदं समर्थ इति, तत्र सामर्थ्याद्विशेषोऽवगम्यते, स तु विशेषः प्रत्यासत्तेरेवंरूप इत्याह—*विग्रहवाक्यार्थाभिधाने इति* । विशेषेण गृह्यते = ज्ञायतेऽनेन समासार्थ इति विग्रहः । तादृशं च तद्वाक्यं चेति विशेषणसमासः । यद्वा–विशेषेण ग्रहणं विग्रहः, तदर्थं वाक्यं विग्रहवाक्यम्, अश्वघासादिवत्षष्ठीसमासः । अथ वा–अभेदोपचाराद्विग्रहार्थवाक्यं विग्रह इति विशेषणसमासः, तद्यथा–राजपुरुष इत्ययं समासः, तदर्थं विग्रहवाक्यं राज्ञः पुरुष इति, अस्य योऽर्थस्तदभिधाने राजपुरुषशब्दः समर्थः; अतोऽपि तत्प्रतीतेः, स पुना राजविशिष्टः पुरुषः । *समर्थो वेदितव्य इति* । साधुत्वेनेति शेषः । यः

न्यासः

समर्थः शक्त इति । स्वकार्यनिर्वर्त्तनक्षम इत्यर्थः । स हि लोके समर्थ इत्युच्यते । स्वार्थप्रतिपादनमेव शब्दानां स्वकार्यम् । ये चेह लौकिका वैदिकाश्च शब्दा अधिकृतास्ते सर्वे एव स्वकार्यप्रतिपादनं प्रति समर्थाः । तस्मात् 'समर्थः' इति विशेषणोपादानसामर्थ्याद्विशेषः कश्चिदाश्रीयते । स च विशेषः—वृत्त्यर्थं यद्वाक्यमुपादीयते, प्रत्यासत्तेस्तदर्थप्रतिपादने या शक्तता तल्लक्षणो विज्ञायत इत्याह–विग्रहवाक्यार्थाभिधाने इत्यादि । विशेषेण गृह्यते विज्ञायतेऽनेनेति विग्रहः, विग्रहश्च तद्वाक्यञ्चेति विग्रहवाक्यम् । अथ वा—विशेषेण ग्रहणं विग्रहः, विग्रहार्थं यद्वाक्यं तद् विग्रहवाक्यम् । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । विग्रहवाक्यस्यार्थो विग्रहवाक्यार्थः, तदभिधाने तत्प्रत्यायने यः शक्तः स समर्थो वेदितव्यः, यथा—राजपुरुष इत्ययं समासः, एतदर्थं यद्वाक्यं राज्ञः पुरुष इति तस्य योऽर्थस्तदभिधाने राजपुरुष इत्ययं शब्दः शक्तः; ततोऽपि तदर्थस्य प्रतीतेः । स पुनरर्थः—संसर्गः, भेदश्च; भेदससर्गौ वा । तत्र स्वविशेषस्य स्वामिविशेषेण स्वामिविशेषस्य च स्वविशेषेण यः सम्बन्धः स 'संसर्गः' आख्यायते । स्वान्तरस्य स्वाम्यन्तरेभ्यः, स्वाम्यन्तरस्य स्वान्तरेभ्यश्च व्यावृत्तिः 'भेदः' आख्यायते ।

तत्र संसर्गवादिनो मते संसर्ग एव शब्दार्थः, व्यावृत्तिस्त्वर्थसंगृहीता । न ह्यव्यावर्त्त्यमानयोः स्वस्वामिनोः सम्बन्ध्यन्तरेभ्यः संसर्ग उपपद्यते । भेदवादिनस्तु व्यावृत्तिरेव शब्दार्थः, संसर्गोऽर्थसंगृहीतः; न हि व्यावर्त्त्यमानस्य सम्बन्ध्यन्तरेणा-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अथ वा समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थः । समर्थानां पदानां सम्बद्धा-

पदमञ्जरी

पदविधिः स विग्रहवाक्यार्थाभिधाने समर्थः सन्साधुर्भवतीत्यस्मिन्पक्षे सूत्रार्थः, नार्थान्तरं साधीयः पश्यामः ।

तत्तु सामर्थ्यं प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्यम् । न पुनरियं वृत्तिरस्य वाक्यस्यार्थाभिधानसमर्था, नान्यस्येत्येतत्सूत्राक्षरैर्लभ्यते । अत एवास्मिन्व्याख्यानेऽपरितुष्टः सन्व्याख्यानान्तरमाह—*अथ वेति* । अत्र पक्षे उपचरितवृत्तिः समर्थशब्दः, तदाह—*समर्थपदाश्रयत्वादिति* । समर्थानि पदान्याश्रयो यस्य स तथोक्तः । अन्वर्थश्च समर्थशब्दो न रूढ इत्याह—*समर्थानां पदानां सम्बद्धार्थानां संसृष्टार्थानामिति* । यः पदानां विधिः स समर्थानां वेदितव्यः । समर्थानामिति कोऽर्थः ? संबद्धार्थानां संसृष्टार्थानां वेत्यर्थः । तत्र वाक्ये संबद्धार्थता । व्यपेक्षा हि तत्र सामर्थ्यम् । अन्योऽन्यापेक्षा = व्यपेक्षा । आकांक्षासन्निधियोग्यत्वेषु सत्सु यः परस्परसम्बन्धः सा व्यपेक्षा । वाक्ये हि 'राज्ञः' इति पदमनियतसंबन्ध्यपेक्षयोद्भूतसंबन्धं विशेषणभूतमर्थमाचष्टे, स्वसंनिहितं योग्यं च पुरुषमपेक्षते । ममायमिति 'पुरुषः' इत्येनेनापि पुरुषः स्वनिष्ठोऽभिधीयमानः स्वसंनिहितं राजत्वमवच्छेदकत्वेनापेक्षते—अहमस्येति । अतो विशेषणविशेष्यभावेन सम्बन्धोऽनियतसंबन्धिविषयत्वा-

न्यासः

सम्बद्धस्य स्वाम्यादेरवस्थानमस्ति । उभयवादिनस्तु उभय एव शब्दार्थः । यदि विग्रहवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो विज्ञायेत, एवं सति समासतद्धितविषयमेव सामर्थ्यमिति पराङ्गवद्भावविभक्तिविधानयोरियं परिभाषा नोपतिष्ठेत; न हि तत्र विग्रहवाक्यार्थाभिधानमस्ति ? यदि नोपतिष्ठेत, न नाम; न च तदनुपस्थाने किञ्चिदनिष्टमापद्येत । तथा हि—पराङ्गवद्भावे तावन्निमित्तग्रहणं देशयिष्यति भाष्यकारः । तत्र च निमित्तस्य निमित्तिना सामर्थ्यमस्त्येव—मद्राणां राजन् , परशुना वृश्चन्निति । विभक्तिविधानेऽपि यास्तावत् कारकविभक्तयस्ता येष्वेव कारकेषु कर्मादिषु विधीयन्ते तेषां क्रियया सम्बन्धोऽस्त्येव । उपपदविभक्तिष्वपि 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्येवमादिषु युक्तग्रहणादीनि सन्ति, तत्रापि सामर्थ्यमस्त्येव । तत्रैवं सम्बन्धे सति विभक्तय इष्यन्ते, न तु विग्रहवाक्यार्थाभिधानलक्षणसामर्थ्ये । एवं तावन्मुख्यार्थवृत्तिः समर्थशब्दो दर्शितः ।

इदानीमुपचरितवृत्तिं दर्शयितुमाह—*अथ वेत्यादि* । समर्थानि पदान्याश्रयो यस्य स समर्थपदाश्रयः, तद्भावः समर्थपदाश्रयत्वम् । ततो हेतोः समासादिः समर्थ उच्यते । आश्रयस्य समर्थत्वादुपचारेणाश्रितोऽपि तथेति व्यपदिश्यते; कारणधर्मस्य कार्ये उपचारात्, यथा—नड्वलोदकं पादरोगः । 'समर्थानाम्' इत्यनेन वाक्ये व्यपेक्षालक्षणं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

च्चापेक्षया यो यः सन्निहितो योग्यश्च तेन सम्बध्यते—राज्ञः पुरुषश्चाश्वश्च, राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति, नार्थान्तरस्य। वृत्तौ तु संसृष्टार्थता। एकार्थीभावो हि तत्र सामर्थ्यम्। वृत्तौ हि राजपदं राजानमभिधाय न तावति पर्यवस्यति, पुरुषमप्याचष्टे, यथा—'गङ्गायां घोषः' इति गङ्गापदं तीरम्। यदि तु तावत्येव पर्यवस्येत्ततो यथा वाक्ये राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेति द्वाभ्यां सम्बन्धो भवति, तथा राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यत्रापि स्यात्। स्वविशेषणसम्बन्धोऽपि स्याद्—ऋद्धस्य राजपुरुष इति। यथा ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति तथा पुरुषपदमपि राजविशिष्टमेव पुरुषमाचष्टे, न पुरुषमात्रम्। यदि तथा स्यात्ततो यथा वाक्ये राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य चेति द्वाभ्यां सम्बन्धो भवति, तथा राजपुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यात्। अतो यस्य विशेषस्य भावादयं विशेषः स एकार्थीभावः।

भाष्योक्ताश्चापरे विशेषाः—'सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धः स्वरभेदश्च संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं च योगश्च' इति। तथा सुपि अलोपश्च भवति वाक्ये–राज्ञः पुरुषः, नीलमुत्पलमिति; समासे तु द्वयोरेकस्मिन्विशिष्टेऽर्थे वृत्तेः पृथगर्थाभावात्स्वभावत एव विभक्तिर्निवर्त्तते। सैव च स्वाभाविकी निवृत्तिः शास्त्रेणान्वाख्यायते–'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति प्रत्ययलक्षणेन नलोपादिपदकार्यं यथा स्यादिति। पृथगर्थाभावे तु पृथग्विभक्तिर्न भवति। तथा वर्णेषु व्यवधानं च पृथगर्थत्व एव दृष्टम्—राज्ञ ऋद्धस्य पुरुष इति, असत्यदृष्टम्, यथा–राजपुरुषपदे न मध्ये पदान्तरं प्रक्षिप्यते। प्रयोगनियमश्च पृथगर्थत्वेऽदृष्टः—राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इति। असति तु तत्र न दृष्टः, यथा–पुरुषपदे। वर्णेषु स्वरभेदोऽपि पृथगर्थत्व एव दृष्टः—राज्ञः पुरुष इति। द्वावपि नित्स्वरेणाद्युदात्तौ। अभेदेन दृष्टः, यथा—पुरुष इति। वृत्तौ चैकस्वर्यं दृश्यते। किं च, संख्याविशेषोऽवगम्यते पृथगर्थेषु—राज्ञः राज्ञोः राज्ञां पुरुष इति। वृत्तौ त्वभेदैकत्वसंख्या गम्यते, तदेतत् 'अलुगुत्तरपदे' इत्यत्रोपपादयिष्यामः। व्यक्तं चाभिधानं पृथगर्थेषु तिष्ठति—ब्राह्मणस्य कम्बल इति। वृत्तौ त्वव्यक्तमभिधानं तिष्ठति, ब्राह्मणकम्बल इति सन्देहो भवति—संबुद्धिर्वा स्यात्? षष्ठीसमासो वा? इति, न चात्र स्वरान्निर्णयः। वाक्येऽप्यामन्त्रितनिघातः कम्बलशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः, समासेऽप्यन्तोदात्तता। उपसर्जनविशेषणं च व्याख्यातम्। योगश्च भवति पृथगर्थेषु—राज्ञो गौश्चाश्वश्च कम्बलश्चेति। वृत्तौ त्वेकार्थ्याद्भेदनिबन्धनस्य समुच्चयस्याभावाच्चशब्दो निवर्त्तते—राज्ञो गवाश्वकम्बला इति, तदेतैर्विशेषैर्विज्ञायते संभिन्नोभयरूपः पांसूदकवदविभागापन्नो वृत्तावर्थ इति। तेन राज्ञः पुरुषमानय राजपुरुषमानयेति च यद्यप्येक एवानीयत इति कार्ययोगिनोऽभेदस्तथाप्यभिधानप्रकारो भिद्यते, यथा–ब्राह्मणाः शतं भोज्यन्ताम्, ब्राह्मणानां शतं भोज्यतामिति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

र्थानां संसृष्टार्थानां विधिर्वेदितव्यः । वक्ष्यति—'"द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः'—कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । समर्थग्रहणं किम्? पश्य देवदत्त कष्टम्, श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् । 'तृतीया

पदमञ्जरी

तदेवं वृत्तिवाक्ययोरर्थो भिद्यत इति स्थितम् । एवं च तत्र तत्र वावचनं चिन्त्यप्रयोजनम्; भिन्नार्थया वृत्त्या वाक्यस्य बाधाऽप्रसङ्गात् ।

अन्ये तु जहत्स्वार्था वृत्तिरिति वदन्तो वर्त्तिपदानामानर्थक्यमेवाहुः, तत्तु न रोचयामहे । किं राजपुरुष इत्यत्र राजार्थो न गम्यते ? ओमिति चेत्, पुरुषमात्रानयनं प्राप्नोति । अथ गम्यते ? किंनिबन्धना तस्यावगतिः ? न तावत् समासस्य तत्र शक्तिः कल्प्या; राजशब्दनिबन्धनायामपि तस्यामनर्थाभावात् । न च वाक्ये राजपदं व्युत्पन्नं पुनः समासे व्युत्पत्तिमपेक्षते, तावत्येव च प्रतिपद्यते राजार्थः । अतो न जहत्स्वार्था वृत्तिः, अर्थाभिधानप्रकारभेद इत्येतदेव सांप्रतम् ।

तत्र सम्बद्धार्थानां संसृष्टार्थानामिति सामर्थ्यद्वयमपि स्थितं परिभाषाप्रवृत्तौ हेतुर्नान्यतरत्, यतो मा भूद्व्यपेक्षामात्राश्रयेण सापेक्षस्यापि वृत्तिः । यद्येवम्, पराङ्गवद्भावे विभक्तिविधाने च सा न प्रवर्त्तेत; तत्रैकार्थीभावस्यासम्भवात् । मा प्रवर्त्तिष्ट, पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहणं नोदयिष्यति । विभक्तिविधानेऽपि क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाऽविनाभाविनी, क्वचिद्युक्तग्रहणम्; क्वचिद्योगग्रहणम्, क्वचित्तृतीयया योगस्याक्षेप इति न क्वापि दोषः । अत एवानन्तरमपि पराङ्गवद्भावमुल्लङ्घ्य समासमुदाहरति—*वक्ष्यतीति* ।

समर्थग्रहणं किमिति । सूत्रं किमर्थमित्यर्थः । न हि केवलेन पदविधिग्रह-

न्यासः

सामर्थ्यमाह । तथा हि 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र वाक्ये राजा पुरुषमपेक्षते—ममायमिति, पुरुषोऽपि राजानमपेक्षते—अहमस्येति । संसृष्टार्थानामित्यनेन समासे पदानामेकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यं दर्शयति । एकार्थीभावश्च पृथगवस्थितानां भिन्नार्थानां पदानां समासे साधारणार्थता नामावस्थाविशेषः । वाक्ये हि साधारणार्थता नास्ति; भिन्नार्थत्वात् । अत एव तत्र भेदनिबन्धना षष्ठ्युपजायते—राज्ञः पुरुष इति । वृत्तौ तूभयपदव्यवच्छिन्नार्थाभिधानात् साधारणार्थता भवति । एतेनैतदुक्तं भवति—समासे हि विशेषणं विशेष्यमनुप्रविशत्येकार्थीभवति विशेष्येण सह, वाक्ये हि विशेषणं विशेष्यात् पृथगवतिष्ठत इति । यस्मिन्नसति, वाक्ये राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेति भेदनिबन्धनसमुच्चयप्रतिपादनाय चशब्दः प्रयुज्यते । समासे तु यस्मिन् सति स निवर्त्तते राज्ञो गवाश्वपुरुषा इत्ययमेकार्थीभावो वेदितव्यः । पश्य देवदत्त कष्टम्, श्रितो विष्णुमित्रो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तत्कृतार्थेन गुणवचनेन'—शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः। समर्थग्रहणं किम्? किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो देवदत्त उपलेन।

पदमञ्जरी

णेन किञ्चित्क्रियते। *पश्येत्यादि*। ननु च श्रितादिभिर्द्वितीयां विशेषयिष्यामः—श्रितादियोगे या द्वितीयेति। एवमपि सापेक्षस्य प्रसङ्गः—महत्कष्टं श्रित इति, भवति ह्यत्र श्रितादिनिमित्ता द्वितीया, समर्थग्रहणे तु सति न भवति। यद्यप्यत्र वाक्यावस्थायां व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमस्ति, वृत्त्यवस्थायान्तु नैकार्थीभावः संभवतीत्यवोचाम। कथं तर्हि देवदत्तस्य गुरुकुलमिति सापेक्षस्य वृत्तिः? नात्र गुरुणा देवदत्तस्य सम्बन्धः; किं तर्हि? समुदायेन, गुरुद्वारकश्च कुलेन सम्बन्ध इत्यर्थाद् गुरुणापि योगो भवति। उक्तं च—

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना।
संस्पृश्यावयवांस्तेऽपि युज्यन्ते तद्वता सह॥ इति।

अथ वा—परिपूर्णार्थस्यान्येन सहैकार्थीभावः स्वार्थपरिपूर्त्तिश्च सम्बन्धिशब्दस्य प्रतियोगिनेति भवति तदपेक्षस्यापि वृत्तिः। उक्तं च—

सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते।
स्वार्थवत्सा व्यपेक्षाऽस्य वृत्तावपि न हीयते॥ इति।

किं त्वं करिष्यसीत्यादि अत्र शक्यं वक्तुम्। *तत्कृतार्थेनेति*। तच्छब्दः प्रकृतपरामर्शार्थः। तृतीयान्तं समस्यते—तदर्थेन यः कृतो गुणस्तद्वचनेनेति। अत्र च यस्य समासः शङ्क्यते—शंकुलयेति, न तदर्थेन कृतं खण्डनम्; यदर्थेन च कृतं

न्यासः

गुरुकुलमिति। अत्र कष्टशब्दस्य पश्येत्यनेन सम्बन्धः, न तु श्रितशब्देन; तेन सामर्थ्याभावात् समासो न भवति। ननु च श्रितादीनां श्रुतत्वात् तैरेव द्वितीयां विशेषयिष्यामः—श्रितादीनां सम्बन्धिनी या द्वितीयेति, का च श्रितादीनां द्वितीया? या श्रितादिनिमित्ता; न चेह श्रितादिनिमित्ता द्वितीया, किं तर्हि? पश्यतिक्रियानिमित्ता, तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन समर्थग्रहणेन? नैतदस्ति; समर्थग्रहणे सति श्रितादीनां द्वितीयेति शक्यते व्यपदेष्टुम्। असति तु तस्मिन्, द्वितीयामात्रं श्रितादिभिः समस्यत इति विज्ञायते। एवं सापेक्षस्यापि समासः स्यादेव—महत् कष्टं श्रित इति, भवति ह्यत्र श्रितादिनिमित्ता द्वितीया। तस्मात् समर्थग्रहणं कर्त्तव्यम्। किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो देवदत्त उपलेनेति। अत्रोपलेन तृतीयान्तेन कृतं खण्डनम्। अतस्तत्कृतत्वमस्तीति प्राप्नोति समासः, समर्थग्रहणान्न भवति। समर्थग्रहणे तु सत्ययमर्थो भवति—यस्यैव तृतीयान्तस्य समासस्तेनैव यदि कृतं खण्डनमिति। न चेह तत्कृतं खण्डनमतो न भवति समासः। एवमन्यत्राप्यसामर्थ्यादसमासो वेदितव्यः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः'—यूपाय दारु यूपदारु । समर्थ-ग्रहणं किम् ? गच्छ त्वं यूपाय, दारु देवदत्तस्य गेहे । 'पञ्चमी भयेन'—वृकेभ्यो भयं वृकभयम् । समर्थग्रहणं किम् ? गच्छ त्वं मा वृकेभ्यः, भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् । 'षष्ठी'—राज्ञः पुरुषो राज-पुरुषः । समर्थग्रहणं किम् ? भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य । 'सप्तमी शौण्डैः'—अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । समर्थग्रहणं किम् ? शक्तस्त्व-मक्षेषु, शौण्डः पिबति पानागारे ।

पदग्रहणं किम् ? वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन । तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्तात् । यणा-देशो नित्यश्च तुग्भवति ॥

पदमञ्जरी

खण्डनमुपलेनेति, न तस्य समासः शङ्क्यत इति न भविष्यतीति । तस्मान्महत्या शंकुलया खण्ड इति सापेक्षमुदाहर्त्तव्यम् । *गच्छ त्वं यूपायेति* । 'गत्यर्थकर्मणि' इति चतुर्थी । यद्वा—'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि' इति, यूपमाहर्त्तुं गच्छेति, अत्रा-प्येतदर्थत्वादेव दारुणो न भविष्यतीति सापेक्षं प्रत्युदाहर्त्तव्यम्—महते यूपाय दार्विति ।

यणादेशो नित्यश्च तुग्भवतीति । द्वावप्येतौ वर्णविधी, नित्यस्तुक् च 'दीर्घात्' इत्ययमेव, यस्तु 'पदान्ताद्वा' इति विकल्पितस्तुक् स पदविधित्वादत्र न भवति ।

अन्ये तु यणादेशोऽनित्यश्च तुग्भवतीत्यकारप्रश्लेषं वर्णयन्तः 'पदान्ताद्वा' इति विकल्पितस्तुग्भवतीति व्याचक्षते । नन्वसौ पदविधिर्नेति ? आह—तत्रान्तग्रहणं न कर्तव्यम्, प्रकृतेन दीर्घेण पदस्य विशेषणादेव दीर्घान्तस्य पदस्येति सिद्धम् । एवं सिद्धेऽन्तग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्—पदान्तस्य दीर्घस्य वर्णस्य विधिस्तुग् यथा स्यात्, दीर्घान्तस्य पदस्य मा भूदिति ॥

न्यासः

यणादेशो नित्यश्च तुग् भवतीति । द्वावप्येतौ वर्णविधी । तेनासामर्थ्येऽपि भवतः । नित्यश्च तुग् भवति 'दीर्घात्' इत्यनेन । यस्तु 'पदान्ताद्वा' इत्यनेन विकल्पितस्तुग् विधीयते स पदविधिः, अतोऽसामर्थ्ये न भवति ।

अन्ये तु यणादेशोऽनित्यश्च तुग् भवतीत्यकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति । एवञ्चाहुः—'पदान्ताद्वा' इत्यनेन विकल्पितस्तुग् भवतीति । 'पदान्ताद्वा' इत्यत्र ह्यन्तग्रहणस्यै-तदेव प्रयोजनम्—पदान्तभक्तस्तुगागमो यथा स्यात्, पदभक्तो मा भूदिति । तेन विकल्पितो यस्तुग् विधीयते स पदविधिर्न भवति । तेनासामर्थ्येऽपि भवति ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २ ॥

सुबन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवद्भवति, स्वरे = स्वरलक्षणे कर्तव्ये । तादात्म्यातिदेशोऽयम् । सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति । वक्ष्यति—'आमन्त्रितस्य च', आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति । स ससुप्कस्यापि यथा स्यात् । कुण्डेनाटन् । परशुना वृश्चन् । मद्राणां राजन् । कश्मीराणां राजन् ।

पदमञ्जरी

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । *परस्याङ्गवदिति* । तस्यैव पदस्यामन्त्रितस्याङ्गवदेकदेशवद्भवति, तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः । *तादात्म्यातिदेशोऽयमिति* । अङ्गशब्दस्यावयववचनत्वात् तस्यामन्त्रितस्यात्मा तदात्मा, तस्य भावस्तादात्म्यम्, तत्स्वभावत्वमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति—*सुबन्तमिति* । अनुप्रविशति = अन्तर्भवति, सुबन्तामन्त्रितसमुदाय एकस्मिन्नामन्त्रिते संपन्ने यः स्वरः शक्यते कर्तुं स कर्त्तव्य इत्यर्थः । कः पुनरसौ ? आद्युदात्तत्वम्, समुदायस्य च पदात्परत्वे निघातः । *कुण्डेनाटन्निति* । नन्वत्र सति तावत्पराङ्गवद्भावे समुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातश्च, असत्यपि कुण्डशब्दः 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः, पदात्परमामन्त्रितं निहन्यते[१] यदा तर्ह्यटन्नित्येतत्पादादौ वर्त्तते तदा नास्ति निघात इति द्वयोराद्युदात्तत्वं स्यात् । किं च पुंल्लिङ्गोऽपि कुण्डशब्दोऽस्ति—

पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः । इति ।

कुण्डीति च जानपदादिसूत्रेण ङीषि भवति । *परशुना वृश्चन्निति* । 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च' इति कुप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः परशुशब्दः, मद्रशब्दः 'मदेश्च' इति रक्प्रत्ययान्तः, कश्मीरशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः, 'सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहणम्' तस्यामन्त्रितवाच्यस्यार्थस्य यन्निमित्तं तदभिधाय्येव सुबन्तं पराङ्गवदित्यर्थः । उदाहरणेषु तृतीयान्तस्य तावन्निमित्तत्वमस्त्येव; षष्ठ्यन्तस्याप्यस्ति, भृत्यनिमित्ता हि राजता, देशनिमित्ता वा । एवं

न्यासः

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे ॥ पराङ्गवदिति । अत्राङ्गशब्दोऽवयववचनः । परस्याङ्गवत् परैकदेशवद्भवति । तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः । एवं तादात्म्यातिदेशोऽयं विज्ञायत इत्याह—तादात्म्यातिदेशोऽयमिति । तादात्म्यम् = तत्स्वभावत्वम् । सुबन्तमित्यादिना तमेव तादात्म्यातिदेशं स्पष्टीकरोति । सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविशतीति । तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः । कुण्डेनाटन्निति । अत्र कुण्डशब्दोकार आमन्त्रितस्वरः । एवमन्यत्रापि ससुप्कस्यामन्त्रितस्य स्वरो वेदितव्यः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुबिति किम् ? पीडचे पीड्यमान । आमन्त्रित इति किम् ? गेहे गार्ग्यः ।

पदमञ्जरी

गोषु स्वामिन्नित्यत्रापि भवति । तन्निमित्तत्वाभावे तु न भवति—मरुत्वां इन्द्र वृषभो रणाय, मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्तु, मायाभिरिन्द्र मायिनम्, एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व, क्षत्त्रेणाग्ने स्वायुस्सम्भरस्व, मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व ।

सुबिति किमिति । तन्निमित्तग्रहणादेव तिङन्तस्य सिद्धो निरास इति प्रश्नः । *पीड्ये पीड्यमानेति* । न हि *सूत्रकारो वार्तिककार*वचनेनातिव्याप्तिनिवारणं मन्यत इति भावः । 'पीड अवगाहने' चुरादिणिच्, उभयत्र कर्मणि लट्, एकत्रोत्तमैकवचनमिट्, अपरत्र शानच्, यकि णिलोपः, 'तास्यनुदात्तेत्' इति इटोऽनुदात्तत्वम्, यकः प्रत्ययस्वरः, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकार उदात्तः, पीड्यमानेत्यत्रामन्त्रितनिघातः । ननु च समर्थग्रहणानुवृत्त्यैवात्र न भविष्यति, अस्त्यत्रापि सामर्थ्यम्, कथम् ? सम्बोधनपदं क्रियाया एव विशेषकम्, तथा च— व्रजानि देवदत्तेत्यत्रामन्त्रितनिघातो भवति । उक्तं च—

सम्बोधनपदं यद्यत्तत्क्रियाया विशेषकम् ।
व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ।। इति ।

अथ वा—हेतुहेतुमद्भावलक्षणोऽत्र सम्बन्धः, हे पीड्यमान त्वत्पीडयाहमपि पीड्य इति । *गेहे गार्ग्य इति* । गेहशब्द उञ्छादित्वादन्तोदात्तः, एकस्यामासना-

न्यासः

पीड्ये पीड्यमानेति । हे पीड्यमान त्वदीयया पीडयाहं पीड्ये, बाध्येऽहमित्यर्थः । 'पीड अवगाहने', चुरादिणिच् , उभयत्र कर्मण्यात्मनेपदम्, एकत्रोत्तमपुरुषैकवचनमिट् , अन्यत्र शानच् , सार्वधातुके यक् , णिलोपः, 'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः' इतीटोऽनुदात्तत्वम् , यक प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् , 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकार उदात्तः । पीड्यमानेत्यस्य तु 'पीड्य' इत्यस्मात् पदादुत्तरस्य 'आमन्त्रितस्य च' इति निघातः । **गेहे गार्ग्य इति** । गेहशब्द उञ्छादिपाठादन्तोदात्तः, सप्तम्येकादेशः पूर्ववदुदात्तः, गार्ग्य इति ञित्स्वरेणाद्युदात्तः । पृथक् स्वर एवात्र भवति । देवदत्त कुण्डेनाटन्निति । यदि परग्रहणं न क्रियेत तदा देवदत्तशब्दं पूर्वमप्यामन्त्रितं प्रति सुबन्तस्यानुप्रवेशः स्यात् , ततश्च देवदत्तशब्दात् पदात् परस्याटन्नित्येतस्य 'आमन्त्रितस्य च' इति निघातः स्यात् । ननु च परग्रहणे क्रियमाणे कुण्डशब्दस्य पराङ्गवद्भावे सत्याद्युदात्तत्वे षाष्ठिके कृते देवदत्तशब्दात् पदात् परस्याटन्नित्येतस्य निघातेन भवितव्यमेव ? नैतदस्ति; अपादादौ हि स निघातः, पादादित्वञ्चेह विवक्षितम्; तत्र च देवदत्तेत्यामन्त्रितस्वरेणाद्युदात्तः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

परग्रहणं किम्? पूर्वस्य मा भूत्—देवदत्त कुण्डेनाटन्। अङ्गग्रहणं किम्? यथा मृत्पिण्डीभूतः स्वरं लभेत। उभयोराद्युदात्तत्वं मा भूत्।

पदमञ्जरी

दिकायां क्रियायां द्वयोरपि कारकत्वात्तद्द्वारेणास्ति सामर्थ्यम्। *परग्रहणं किमिति*। सन्निधानादामन्त्रितस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः। *पूर्वस्य मा भूदिति*। निमित्तभाव एवामन्त्रितस्योपक्षीणतया पूर्वस्यापि स्यादिति भावः। एवं च पूर्वस्यामन्त्रितत्वमतन्त्रम्। गार्ग्यः कुण्डेनाटन्नित्यादावपि भवति सन्निधानात्। आमन्त्रितत्वमपि तन्त्रमिति चेत्; यद्येवम्, परमेव संनिहितमिति न पूर्वं प्रत्यङ्गत्वप्रसङ्गः। देवदत्तः कुण्डेनाटन्नित्यत्र पूर्वं प्रत्यङ्गत्वे सति समुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातः। अटन्नित्यामन्त्रितनिघात इति स्वरः। परग्रहणे तु सति देवदत्तशब्दस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। तथा कुण्डेनाटन्नित्यस्यापि निघातस्तु न भवति; 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति देवदत्तशब्दस्याविद्यमानवत्त्वाद्। छन्दसि तु परमपि पूर्वस्याङ्गवदिष्यते—आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु। पितरित्यनेन सह मरुतामित्यस्यापि निघातः। *यथा मृत्पिण्डीभूत इति*। यथा लभेतेत्यन्वयः। अमृत्पिण्डो मृत्पिण्डः सम्पन्नो मृत्पिण्डीभूतः। तत्र सुबन्तस्य मृत्पिण्डात्मना परिणामासम्भवादेकीभावप्रतिपादनपरमेतत्। मृत्पिण्ड इवैकतामापन्न इत्यर्थः।

यद्वा, पिण्डीशब्दोऽप्यस्ति—प्रविश पिण्डीमितिं, तस्यायं प्रयोगः। भूतशब्द उपमार्थः—पितृभूत इति यथा। किमर्थं पुनरेवंभूतस्य स्वरप्राप्तये यत्न इत्यत आह—*उभयोरपीति*। असत्यङ्गग्रहणे कार्यव्यपदेशशास्त्राणामन्यतमातिदेशः स्याद्। यथा परस्य कार्यमामन्त्रितस्य स्वरः आमन्त्रितव्यपदेशः स्वरशास्त्रं वा, तथा सुबन्तस्यापि तद्भवतीति। एवं चोभयोराद्युदात्तत्वं स्यात्। ननु च पदात्परस्य निघातादुभयोरनुदात्तत्वं मा भूदिति वाच्यम्; सत्यम्, आमन्त्रितस्यापा-

न्यासः

एवं कुण्डेनाटन्नित्यपि। आमन्त्रितनिघातोऽत्र न भवति; पादादित्वात्। यथा मृत्पिण्डीभूतः स्वरं लभेतेति। कथं नाम सुबन्तसमुदायो मृत्पिण्ड इवैकीभूत एकरूपतामिवापन्नः स्वरं लभेतेत्येवमर्थमङ्गग्रहणम्। किमर्थं पुनरेकीभूतस्य स्वरप्राप्तये यत्नः क्रियत इत्यत आह—उभयोरित्यादि। यद्यङ्गग्रहणं न क्रियेत, ततश्च कार्यातिदेश-शास्त्रातिदेश-व्यपदेशातिदेशानामन्यतमः स्यात्। तथा च सति यथा परस्य कार्यमाद्युदात्तत्वमामन्त्रितव्यपदेश आद्युदात्तशास्त्रं च; तथा सुबन्तस्य पूर्वस्यापि स्यादिति, ततश्चोभयोरप्याद्युदात्तत्वं स्यात्। अङ्गग्रहणे तु सति तादात्म्यातिदेशोऽयं भवति। तेन मृत्पिण्डीभूतः सुबन्तसमुदाय आमन्त्रिताद्युदात्तरूपं स्वरं लभत इति न-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वत्करणं किम्? स्वाश्रयमपि कार्यं यथा स्यात्। आम् कुण्डेनाटन्। 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' इत्येकान्तरता भवति। स्वर इति किम्? कूपे सिञ्चन्। चर्म नमन्। षत्वणत्वे प्रति पराङ्गवन्न भवति।

पदमञ्जरी

दादित्वे सति, पादादित्वे तदुक्तम्। *वत्करणं किमिति*। परत्र परशब्दप्रयोगादेव वत्यर्थो लप्स्यत इति प्रश्नः। *स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति*। नानेन काचित्कत्वमस्योच्यते। एवं हि विषयविभागो न ज्ञायते—काङ्गवद्भवति? क नेति? नापि कादाचित्कत्वम्—कदाचिदङ्गवत्, कदाचिन्नेति, एवं हि सर्वत्र विकल्पः स्यात्। तस्मादयमत्रार्थः—असति वद्ग्रहणे आम् कुण्डेनाटन्निति स्थिते अटन्नित्यस्य निघाते प्राप्ते कुण्डेनेत्यस्यानुप्रवेशात्कुण्डेनाटन्नित्येकमामन्त्रितं सम्पन्नम्। न च तदेकान्तरमिति प्रतिषेधाभावान्निघात एव स्यात्। वत्करणे तु सति अटन्नित्यस्य तावदेकान्तरत्वान्निघातप्रतिषेधे आद्युदात्तत्वं प्राप्तम्। तस्यां दशायां कुण्डेनेत्यस्यानुप्रवेशात्समुदायस्याद्युदात्तत्वं भवति। तदेवं समुदायस्यानैकान्तरत्वेऽपि अटन्नित्यस्य यदेकान्तरत्वं वत्करणेन लब्धं तेनैव समुदायस्य निघातनिवृत्तिराद्युदात्तत्वं च भवति।

कूपे सिञ्चन्निति। अत्र पराङ्गवद्भावे सति ऐकपद्यात्षत्वप्रसङ्गः, स्वाश्रयं पदादित्वं भविष्यति, सर्वातिदेशेषु ह्यविरुद्धं स्वाश्रयं भवति। किं च नात्रातिदेशिकं सकारस्य किञ्चिच्छास्त्रीयं कार्यमस्ति, अतोऽपि स्वाश्रयं भवत्येव, यथा—नमते दण्डः स्वयमेवेत्यत्र यक्प्रतिषेधे शप्। इदं तर्हि—'चर्म नमन्', अत्र पराङ्गवद्भावे सति समानपदस्थत्वाण्णत्वं स्यात्। सत्यपि समानपदत्वे 'पूर्वपदा-

न्यासः

भवत्युभयोराद्युदात्तत्वप्रसङ्गः। स्वाश्रयमपि कार्यं यथा स्यात्। आम् कुण्डेनाटन्नित्यत्र अटन्नित्येतस्य 'पदात्परस्यामन्त्रितस्य' इति निघाते प्राप्ते 'न लुट्' इत्यतो नेत्यनुवर्त्तमाने 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' इत्यनेन विधीयमानो निघातप्रतिषेधोऽसति वत्करणे न प्राप्नोति; एकान्तरताया अभावात्। परमेव हि स्यात् सुबन्तमसति वत्करणे, न च तथाभूतेनैकान्तरता युक्ता। वत्करणे तु सति, भवति कदाचित् स्वाश्रयमप्यनङ्गत्वमित्युपपद्यत एकान्तरता, तेन निघातप्रतिषेधः सिध्यति। तत्रायं स्वरविभागः—आमित्यस्य निपातस्वरेणाद्युदात्तत्वम्। कुण्डशब्दस्यापि पराङ्गवद्भावे सत्यामन्त्रितस्वरेणाद्युदात्तत्वम्। तथा निघातप्रतिषेधे सत्यटन्नित्येतस्यापि षाष्ठिकेनाद्युदात्तेन भवितव्यम्। कूपे सिञ्चन्निति। अत्र पराङ्गवद्भावो नास्तीति पदादित्वं सकारस्य भवति। तेन 'सात्पदाद्योः' इति षत्वप्रतिषेधः स्यात्। चर्म नमन्निति। अत्रापि पराङ्गवद्भावाभावात् समानपदस्थौ निमित्तनिमित्तिनौ न भवत इति समानपदाश्रयं णत्वं न भवति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

*सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमननन्तरत्वात् * । तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् ।

* अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः * । उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ ३ ॥

कडारसंशब्दानात्प्राग् यानित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ते समास-

पदमञ्जरी

त्संज्ञायामगः' इति नियमादसंज्ञायां न भविष्यति । नायं नियमस्य विषयः, पूर्वपदशब्दो हि समासावयवे रूढः । तेन समास एव नियमः । अथ तु—पूर्वं पदं पूर्वपदं पूर्वपदादित्यविशेषेण नियमो व्याख्यायेत, ततः स्वरग्रहणं शक्यमकर्तुम् । अक्रियमाणे च तस्मिन्, समानाधिकरणस्योपसंख्यानमित्येतदपि शक्यमकर्त्तुम् । कथम्, परस्याङ्गवद्भावे कृते चिणो लुङ्न्यायेन विषयभेदाल्लक्षणस्यावृत्तौ पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो भविष्यति ॥ सति तु स्वरग्रहणे स्वरादन्यत्र पराङ्गवद्भावे पराङ्गवद्भावो न सिद्ध्यतीति कर्त्तव्यम् । नन्वसति स्वरग्रहणे परशुना वृश्चन्नित्यत्र वृश्चन्निति प्रातिपदिकम्; न च प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रतिषेधः, 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति निषेधाल्लिङ्गात्; तत्र पराङ्गवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुब्लुक् प्रसज्येत; स्वरग्रहणे तु सति सुब्लुकि कर्त्तव्ये पराङ्गवद्भावाभावः ? नैतदस्ति; पराङ्गवदित्यामन्त्रितं संनिधानात्परशब्देन गृह्यते; तस्य रूपस्य सुबन्तैकान्तत्वात्सुबन्तकार्य एव पराङ्गवद्भावः, न प्रातिपदिककार्ये । *उच्चैरधीयानेति* । उच्चैर्नीचैःशब्दौ स्वरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ, अधिकरणशक्तिप्राधान्याच्च तस्मिन्निमित्तं च ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ 'यथाऽसादृश्ये' इति अनन्तरसूत्रातिक्रमे न किञ्चित्का-

न्यासः

सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्येत्यादि । किं पुनः कारणं समानाधिकरणस्य न प्राप्नोति, यत इदमुपसंख्यानं क्रियत इत्याह—**अनन्तरत्वादिति** । 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्यत्र निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वाद् व्यवहिते न प्राप्नोतीत्युपसंख्यायते । **तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन्नित्यत्र** सीव्यन्नित्येतस्मिन् परतस्तीक्ष्णयेत्यस्य व्यवहितस्यापि पराङ्गवद्भावादाद्युदात्तत्वं भवति । **उच्चैरधीयानेति** । उच्चैःशब्दस्य पराङ्गवद्भावाभावादामन्त्रितनिबन्धनमाद्युदात्तत्वं न भवति । तस्मिन्नसति तत्रान्तोदात्तत्वमेव भवति; स्वरादिष्वन्तोदात्तस्य पाठात् । तथा हि तत्रैव सन्नतर–उच्चैस्–नीचैरित्येवमादीनि पृथक्पर्यन्तान्युपदिश्य 'एते सन्नतरप्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते' इत्युक्तम् । अधीयानेत्यस्य यदा पादादित्वं विवक्ष्यते तदाऽऽद्युदात्तत्वम्, अन्यत्र 'आमन्त्रितस्य च' इति निघातः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

संज्ञा वेदितव्याः । वक्ष्यति—'यथाऽसादृश्ये', यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । प्राग्वचनं संज्ञासमावेशार्थम् ।

समासप्रदेशाः—'तृतीयासमासे' इत्येवमादयः ॥

पदमञ्जरी

रणम् । ननु 'प्रत्ययः' इत्यादिवत्समास इत्येव स्वरितत्वादधिकारोऽस्तु, किं प्राग्वचनेन ? तत्राह—*प्राग्वचनमिति* । प्राक्कडारादित्यवधिनिर्देश इत्यर्थः । *संज्ञासमावेशार्थमिति* । अन्यथैकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यात् । अवधिनिर्देशे तु सति तत्सामर्थ्यात्प्राग्ग्रहणमावर्त्तते । तेन प्राक् समाससंज्ञा भवन्ति, समासाः सन्तोऽव्ययीभावादिसंज्ञा इति समावेशसिद्धिः । अथ वा—कडारादिति पञ्चम्यैव प्रागिति दिक्शब्दोऽध्याहरिष्यते । न च[1] परागित्यस्याध्याहारप्रसङ्गः,तदध्याहारे हि 'दिक्समासे बहुव्रीहौ' 'तृतीयासमासे' 'द्वन्द्वे च' समास इत्याद्यनुपपन्नं स्यात्; कडारात्प्राङ्निर्दिष्टानां समाससंज्ञाया अभावात् । तस्मात्प्रागित्येवाध्याहरिष्यते, नार्थः प्राग्वचनेन, तत्राह—*प्राग्वचनमिति* ॥

न्यासः

प्राक्कडारात्समासः ॥ यथावृद्धमिति । अत्र समाससंज्ञायां सत्याम् 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्येवमादि कार्यं भवति । अथ किमर्थं प्राग्वचनम्, यावता पञ्चमीनिर्देशादेव प्रागित्यस्याध्याहारो भविष्यति; न च परागित्ययमपि दिक्छब्दोऽस्ति, अतस्तस्याप्यध्याहारः स्यादित्याशङ्कनीयम्, तदध्याहारे कडारसंशब्दनात् परे येऽनुक्रंस्यन्ते तेषां समाससंज्ञा स्यात्; तथा च कडारसंशब्दनादनन्तरमेव समासाधिकारं कुर्यात्, इह तु कृतः, तस्मादिह करणसामर्थ्यात् समासाधिकारस्य प्रागित्यस्याध्याहारो भविष्यति, ततो नार्थः प्राग्वचनेनेत्याह—प्राग्वचनमित्यादि । उत्तरत्राऽव्ययीभावादिसंज्ञाभिः सह समाससंज्ञायाः समावेशो यथा स्यादित्येवमर्थं प्राग्वचनम् । असति तु तस्मिन्, ताभिरनवकाशाभिरियं संज्ञा बाध्येत । अस्यास्तु समाससंज्ञायाः 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागेन यः समासः क्रियते सोऽवकाशः स्यात्—अनुप्रावर्षत्, अनुव्यचलदिति, तिङन्तेनात्र समासः; असत्यपि सावकाशत्व एकसंज्ञाधिकारे वचनप्रामाण्यात् पर्यायेण वृत्तिः स्यात्, न तु समावेशः । साक्षात् सूत्रेणोपात्ते तु प्राग्वचने सति भवति समावेशः, कथम् ? एवं हि सम्बन्धः क्रियते—कडारात् प्राग् यावन्तो व्यवस्थिताः सर्वे ते समाससंज्ञका भवन्ति, समाससंज्ञकाः सन्तोऽव्ययीभावादिसंज्ञां लभन्त इति । तेन निमित्तमेव समाससंज्ञाऽव्ययीभावादिसंज्ञानाम् । न च निमित्तिना निमित्तं विहन्यते; अन्यथा तस्य निमित्तत्वमेव न स्यादिति युक्तः सूत्रोपात्तेन प्राग्वचनेन समावेशः । अध्याहृते तु तस्मिन् 'कडारसंशब्दनात् प्राग् यावन्तो व्यवस्थिताः सर्वे ते समाससंज्ञका भवन्ति' इत्येषोऽर्थो लभ्यते, न तु 'समास-

१. प्रागिति मुद्रितः पाठोऽसाधुः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सह सुपा ॥ ४ ॥

'सुप्'इति वर्तते, 'सह्'इति 'सुपा'इति च त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यम्। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रेदमुपस्थितं द्रष्टव्यम्। वक्ष्यति— 'द्वितीयाश्रित' इति, द्वितीयान्तं श्रितादिभिः सह समस्यते; कष्टं श्रितः कष्टश्रितः।

पदमञ्जरी

सह सुपा ॥ सहवचनं किमर्थम्, यावता तृतीयैव सहार्थमाक्षेप्स्यति, यथा— 'वृद्धो यूना' इति? सहभूतयोः समाससंज्ञा यथा स्याद् एकैकस्य मा भूद्; अन्यथा पुत्रेण सहागतः पितेत्यत्र यथा द्वयोरप्यागमनेन सम्बन्धः, एवं समाससंज्ञापि प्रत्येकमेव स्यात्, सहग्रहणे तु सहभूतयोरेका संज्ञा भवति। किं च स्याद् यद्येकैकस्य संज्ञा स्यात्? इह ऋक्पाद इति समासान्तः प्रसज्येत, द्वौ च स्वरौ स्याताम्। 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यत्र तु समासश्च समासश्चेत्येकशेषो व्याख्यास्यते, तेन समाससमूहस्य संज्ञाविधिर्नियमार्थं इति वाक्यस्य न भविष्यति; अन्यथा त्वेकैकस्य समासस्य प्रत्ययान्तत्वाद्विध्यर्थं समासग्रहणं स्यात्। 'समासाच्च तद्विषयात्' इत्यत्रापि प्रातिपदिकादित्यनुवर्त्तते, समूहस्य च प्रातिपदिकत्वम्, न त्वेकैकस्य समासस्येति समासादित्येकत्वाविवक्षया समूहादेव सिद्धः प्रत्ययः।

तदेवं समुदायस्य यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति सहग्रहणम्? नैतदस्ति प्रयोजनम्, 'समासः' इति महती संज्ञा क्रियते—अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत।

न्यासः

संज्ञकाः सन्तोऽव्ययीभावादिसंज्ञकाः' इत्येषोऽपि। साक्षात् सूत्रोपात्ते तु तस्मिन्नेषोऽपि लभ्यते; अन्यथा तस्य सूत्रे साक्षादुपादानमनर्थकं स्यात्॥

सह सुपा ॥ सहग्रहणं योगविभागार्थमिति। ननु चासति तस्मिन्नेकैकस्य संज्ञा स्यात्, ततश्च ऋक्पाद इत्यत्र 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इत्यकारः समासान्तः स्यात्; इह च 'राजाश्वः' इत्यत्र 'समासस्य' इति द्वौ स्वरौ स्याताम्; तस्मात् सहभूतयोरेव समाससंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदित्येवमर्थं सहग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते? एवं मन्यते—सुपेति तृतीयैव सहार्थं गमयति, यथा 'वृद्धो यूना' इति। 'समास' इति च महती संज्ञा क्रियते—अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेतेति। कथं नामान्वर्थसंज्ञा क्रियते? समसनम्=समासः, संक्षेप इत्यर्थः। संक्षेपश्चानेकवस्तुविषयः। तेनासत्यपि सहेत्यस्मिन् सहभूतयोरेव समाससंज्ञा भविष्यति। न प्रत्येकमिति। अनुव्यचलदिति। तिङन्तेनात्र समासः। अत्र 'तिङ्ङतिङः' इति निघाते कृते समाससंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनमन्तोदात्तत्वं भवति॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सहग्रहणं योगविभागार्थम्, तिङापि सह यथा स्यात्—अनुव्यचलत्, अनुप्रावर्षत् ॥

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥

'अव्ययीभावः' इत्यधिकारो वेदितव्यः। यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽव्ययीभावसंज्ञास्ते वेदितव्याः। वक्ष्यति—'यथाऽसादृश्ये', यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व।

अन्वर्थसंज्ञा चेयं महती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य[१] दर्शयति।

पदमञ्जरी

यस्मिन्समुदाये पदद्वयं परस्परं समस्यते स समासः। 'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ्। तस्मादनर्थकं सहग्रहणम् तत्राह—*सहग्रहणं योगविभागार्थमिति*। सहेत्येको योगः, सुबित्येव, सुप् सह समस्यते, केन ? पदविधित्वात्समर्थेन। *अनुव्यचलदिति*। तत्र सुबित्येकत्वस्य विवक्षितत्वाद्वेः पूर्वं समासः, पश्चादनोः, तत्र नित्यसमासत्वाद्वेः शाकलाभावः। समासान्तोदात्तत्वं तु न भवति; 'तिङ्ङतिङः' इति निघातात्। अनोः 'गतिर्गतौ' इति निघातः, वेर्यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोः' इत्यटः स्वरितत्वम्। अन्ये तु—सतिशिष्टं समासान्तोदात्तत्वं भवतीत्याहुः। विभक्तिस्तु सत्यपि समासत्वेन प्रातिपदिकत्वे न भवति; तिङैकत्वस्योक्तत्वात्। यद्वा—वचनग्रहणमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु यथा स्यादिति प्रथमैकवचनम्, हल्ङ्यादिलोपः। एवं चैकपद्यादामनुव्यचलद्देवदत्तेति 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' इति निघातप्रतिषेधो भवति। योगविभागश्चेष्टसिद्ध्यर्थं इत्यतिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः॥

अव्ययीभावः ॥ इह लघ्वर्थं संज्ञाकरणमित्येकाक्षरा संज्ञा कार्या, किमर्थं महती क्रियते इत्याह—*अन्वर्थसंज्ञा चेयमिति*। अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययीभावः, 'भवतेर्णं उपसंख्यानम्' इति णप्रत्ययः। अन्वर्थत्वे किं सिध्यतीत्यत आह—*तेनेति*। पूर्वपदग्रहणमव्ययस्योपलक्षणार्थम्। सूपप्रति, शाकप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थ-

न्यासः

अव्ययीभावः ॥ यथावृद्धमित्यत्राव्ययीभावत्वे सति 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकत्वे 'नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः' इत्येष विधिर्भवति। **अन्वर्थसंज्ञा चेयमिति**। अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययीभावः। पूर्वपदार्थप्राधान्यमित्यादिना अन्वर्थसंज्ञायाः फलमाह। प्रायेण ह्यव्ययीभावे पूर्वपदमव्ययम्, परपदमनव्ययम्; समुदायो नाव्ययम्। स यदि पूर्वपदवशेन तस्य पूर्वपदस्य यो धर्मोऽव्ययत्वं तत् प्रतिपद्यते ततोऽनव्ययस्वभावः सन्नव्ययस्वभावो भवति। एवञ्च पूर्वपदवशेन तद्धर्मं प्रतिपद्यते यदि पूर्वपदं प्रधानं भवति, नान्यथा। प्रधानवशेन हि वस्तुनः स्वधर्मपरित्यागेन धर्मान्तरापत्तिर्युक्ता।

१. अव्ययीभावाधिकारविहितत्वं तत्त्वमिति तु निष्कर्षः। एवं तत्पुरुषादिष्वपि।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अव्ययीभावप्रदेशाः—'अव्ययीभावश्च' इत्येवमादयः ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भाव-पश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥

सुप्' 'सुपा' इति च वर्तते। विभक्त्यादिष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। वचनग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते।

पदमञ्जरी

प्राधान्यान्न स्यात्तस्मादव्ययीभावेऽव्ययार्थः प्रधानमिति सूच्यते। एवं ह्यव्ययान-व्ययसमुदायोऽव्ययधर्मलाभादव्ययं भवतीति। किं सिद्धं भवति? समृद्धा मद्राः सुमद्रा इत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावस्यातिप्रसङ्गः परिहृतो भवति। पारेगङ्गम्, द्विमुनि, उन्मत्तगङ्गमित्यादौ च वचनादव्ययीभावः। एवं चानव्यय-मव्ययं भवतीत्यन्वर्थतयैवाव्ययकार्यस्यापि लाभाद् 'अव्ययीभावश्च' इत्येतदपि न वक्तव्यम्। 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनमिति परिगणनं वक्ष्यामि' इत्येवमर्थं तदिति चेत्, न; अत्रैव परिगणय्यान्वर्थत्वेन वा विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वम-नुमीयताम्॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानु-पूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ श्रुतत्वादव्ययस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि, न समासस्येत्याह—*विभक्त्यादिष्विति*। *समस्यत इति*। यद्यपि 'समास' इति संज्ञामात्रं विधीयते, तथाप्ययमबुधबोधनाय भिन्नयोः शब्दयोः संश्लेषः प्रक्रियायां क्रियत इति 'समस्यते' इत्युक्तम्। *वचनग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति*। तच्च कर्मसाधनं विभक्त्यादिभिः समानाधिकरणम्। विभक्त्यादिषु वाच्येषु यदव्ययं वर्तते=विभक्त्यादीनर्थान्यदव्ययं वक्ति, द्योतयतीत्यर्थः। विभ-

न्यासः

तथा हि–प्रधाने राजनि हसति तद्भृत्या अपि हसन्ति, तस्मिन् रुदति तेऽपि रुदन्ति; न त्व-प्रधाने चेटीपुत्रादौ। तदेवमन्वर्थसंज्ञेयं भवन्ती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य दर्शयति। तेन यदा पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यं भवति तदाव्ययीभावो भवति, नान्यथेत्युक्तं भवति॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानु-पूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्त्ततेऽधि-स्त्रीति। 'अनभिहिते' इति सूत्रे 'तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसंख्यानम्' इति परिगणनं कृतम्, तेनाधिशब्देन द्योतिते सप्तम्यर्थे स्त्रीशब्दात् सप्तमी भवति। तेन तदन्त एव समस्यते। अधिशब्दस्तु प्रथमान्तः। 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकत्वम्। 'ह्रस्वो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विभक्तिवचने तावत्—स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्त्यते अधिस्त्रि। अधिकुमारि। सप्तम्यर्थे यदव्ययं तद् विभक्तिवचनम्।

समीपवचने—कुम्भस्य समीपम् उपकुम्भम्। उपमणिकम्।

समृद्धिः = ऋद्धेराधिक्यम। समृद्धिर्मद्राणाम् सुमद्रम्, सुमगधं वर्तते।

व्यृद्धिः = ऋद्धेरभावः। गवदिकानामृद्धेरभावः दुर्गवदिकम्[1], दुर्यवनं वर्तते।

पदमञ्जरी

क्तिशब्देन कारकशक्तिरभिधीयते—विभज्यतेऽनया प्रातिपदिकार्थं इति कृत्वा। *स्त्रीष्वधिकृत्येति*। स्त्रीषु कथा प्रवर्त्यंत इत्यन्वयः। अधिकृत्येति, प्रस्तुत्येत्यर्थः। संनिधानाच्च स्त्रिय एव प्रस्तुत्येति गम्यते, स्त्रीविषया कथा प्रवर्त्यंत इत्यर्थः। प्रायेण तु *प्रवर्त्तते इति* पाठः। तत्र भिन्नकर्तृकत्वात्क्त्वाप्रत्ययस्यानुपपत्तिः, पुरुषाः प्रस्तुवन्ति कथा प्रवर्त्तत इति। अत्राहुः—अधिकृत्य या कथा सा स्त्रीषु प्रवर्त्तत इत्यर्थः, तत्र प्रस्तावने कथने च कर्तुरेकत्वात्सिद्धः क्त्वाप्रत्यय इति। अन्ये त्वाहुः—कृत्यस्य कथा कर्तव्यकथेत्यर्थः, सा स्त्रीषु अधिप्रवर्तते स्त्रीष्वधीति च प्रक्रियावाक्यम्, न त्वेतत्प्रयोगार्हम्; समासस्य नित्यत्वात्। *अधिस्त्रीति*। 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकत्वाद् 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः। *सप्तम्यर्थे यदव्ययमिति* विभक्तिवचनतां दर्शयति। *उपकुम्भमिति*। कुम्भस्योपेति प्रक्रियावाक्यं षष्ठ्यन्तेन समासः। *दुःशकम्, दुर्यवनमिति*। मनुष्यजातिवचनौ शकयवनशब्दौ

न्यासः

नपुंसके' इति ह्रस्वः। विभक्तिशब्देनेह कारकमुच्यते–विभज्यते प्रातिपदिकार्थोऽनयेति कृत्वा। तच्चेहाधिकरणं विवक्षितमित्याह—सप्तम्यर्थे यदव्ययमिति।

उपकुम्भमिति। समीपार्थेनोपशब्देनोपजनिते व्यतिरेके कुम्भशब्दात् षष्ठी भवतीति षष्ठ्यन्त एव समस्यते।

सुमद्रमिति। यदा मद्रैर्विशिष्यमाणत्वात् समृद्धेः प्राधान्यं भवति तदायं समासः। मद्राणामाधिक्येन ऋद्धिर्वर्त्तत इत्यर्थः। यदा तु मद्राः समृद्ध्या विशिष्यमाणाः प्रधानभावमनुभवन्ति तदा 'कुगतिप्रादयः' इति तत्पुरुषो भवति—सुमद्रा इति। समृद्धिमन्तो मद्रा इत्यर्थः।

दुर्गवदिकमिति। गवदिकानामृद्धिविगमो वर्त्तत इत्यर्थः। ननु चार्थाभाव इत्यनेनैव तत्सिद्धम्, तथा ह्यर्थाभावो वस्त्वभावः, ऋद्धिविगमोऽपि वस्त्वभावो भवत्येव,

१. शकानाम् व्यृद्धिः दुश्शकमिति पदमञ्जरीसम्मतः पाठोऽत्र स्थाने।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अर्थाभावः = वस्तुनोऽभावः। अभावो मक्षिकाणाम् निर्मक्षिकम्, निर्मशकं वर्तते।

अत्ययः = अभूतत्वम्, अतिक्रमः। अतीतानि हिमानि निर्हिमम्, अतिशीतं वर्तते।

असंप्रति = उपभोगस्य वर्तमानकालप्रतिषेधः। अतितैसृकम्। तैसृकम् = आच्छादनम्, तस्यायमुपभोगकालो न भवतीत्यर्थः।

पदमञ्जरी

किमर्थं पुनर्वृद्धिग्रहणम्, अर्थाभाव इत्येव सिद्धम्? न सिद्ध्यति; येन समस्यते तदर्थस्याभावोऽर्थाभावः, न चात्र शकानामभावः, किं तर्हि? तदीयाया ऋद्धेः। अर्थाभाव इत्यर्थग्रहणं यत्र धर्मिस्वरूपस्यैवाभावस्तत्र यथा स्यात्, धर्ममात्रप्रतिषेधे मा भूत्, तद्यथा—ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पादितत्वेन कस्यचिद्ब्राह्मणत्वं प्रसज्य प्रतिषेधति—नायं ब्राह्मणो यस्तिष्ठन्मूत्रयति। इतरेतराभावे च मा भूत्—गौरश्वो न भवतीति; अत्रापि वस्त्वन्तरं प्रतिषिध्यते, न धर्मिस्वरूपम्। अतिशीतमिति। अर्थाभावः कालानवच्छिन्नोऽभाव आश्रीयते, इह तु संप्रत्यभाव इत्यत्ययस्य भेदेनोपादानम्।

अतितैसृकमिति। तिसृका नाम ग्रामः, 'तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसङ्ख्यानम्'

न्यासः

तत्कोऽत्र विशेषो येनार्थाभावाद् ऋद्धिविगमस्य पृथगभिधानं क्रियते? अयमस्ति विशेषः; उत्तरपदार्थाभावो हि द्रव्याभावः, यथा—निर्मक्षिकमिति, मक्षिकाणामभाव उच्यते; न तु दुर्गवदिकमित्यत्र गवदिकानामभावः, किं तर्हि? तदीयाया ऋद्धेर्विगमः।

अर्थाभाव इति। अथार्थग्रहणं किमर्थम्? धर्माभावे प्रसज्यप्रतिषेधो मा भूत्, यथा—न भवति ब्राह्मणोऽब्राह्मण इति। ब्राह्मणत्वं धर्मोऽत्र प्रतिषिध्यते, न तु वस्त्वभावः। किञ्च—इतरेतराभावे च मा भूत्, गौरश्वो न भवतीति। अत्राप्यर्थान्तरत्वं प्रतिषिध्यते, न तु वस्त्वभावः।

अत्ययोऽभूतत्वमिति। अस्यैव पर्यायोऽतिक्रमः। अतिक्रमः इत्युत्पत्त्यभावः; प्रध्वंसाभाव इत्यर्थः। अर्थाभावस्तु क्वचिद्देशे सर्वदैव वस्तुनोऽभावः, न तूत्पन्नस्य पश्चादभाव इत्यत्ययोऽर्थाभावाद् भिद्यते।

उपभोगस्येत्यादिनाऽर्थाभावाद् भेदं दर्शयति। अर्थाभावो हि क्वचिद्देशे कालत्रयेऽप्यभावः, असम्प्रति पुनरुपभोगस्य यो वर्त्तमानः कालस्तस्यैव प्रतिषेध इति भिद्यते; असंप्रत्यर्थाभावात्। अतितैसृकमिति। तिसृका नाम ग्रामः 'तत्र भवः' 'तत आगतः'

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शब्दप्रादुर्भावः = प्रकाशता शब्दस्य । इतिपाणिनि । तत्पाणिनि । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशत इत्यर्थः ।

पश्चात्—अनुरथं पादातम् । रथानां पश्चात् । यथार्थे यदव्ययं वर्तते तत्समस्यते ।

योग्यता, वीप्सा, पदार्थानतिवृत्तिः, सादृश्यं चेति यथार्थाः । योग्यतायाम्—अनुरूपम् । रूपयोग्यं भवतीत्यर्थः । वीप्सायाम्—अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । पदार्थानतिवृत्तौ—यथाशक्ति ।

आनुपूर्व्यम् = अनुक्रमः । अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः । ज्येष्ठानुपूर्व्येण भवन्तः प्रविशन्त्वित्यर्थः ।

पदमञ्जरी

तत्र भवं तैसृकम्=आच्छादनम् । तच्च कालविशेष उपभोग्यम् उष्णे शीते वा। अतिशब्दो नेदानीमित्यस्यार्थे वर्तते । उपभोगक्रिया च वृत्तौ स्वभावादेवान्तर्भवति, यथा—दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदन इति । तद्द्वारेण पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यम्, नेदानीमुपभोगार्हं तैसृकमाच्छादनमित्यर्थः । आच्छादनापेक्षस्यापि तैसृकशब्दस्य गमकत्वात्समासः । नात्र तैसृकस्य कालानवच्छिन्नो भावः, नापि संप्रति तस्याभावः, किं तर्हि ? तदुपभोगस्येत्यर्थाभावादत्ययाच्चासंप्रति भिद्यते । *तत्पाणिनीति* । तच्छब्दो निपातोऽप्यस्ति ।

प्रत्यर्थमिति । अर्थमर्थं प्रतीति वाक्यमप्यत्र भवति; भाष्यप्रयोगात् । यदि वा नात्राव्ययं वीप्सावृत्ति, किं तर्हि ? कर्मप्रवचनीयत्वात्सम्बन्धमवच्छिनत्ति । वीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्या । अनुपूर्वस्य भाव आनुपूर्व्यम्—ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्, ष्यञः षित्करणात्स्त्रियामपि भवति तस्य प्रयोगः । एवं *ज्येष्ठानुपूर्व्येणेति* ।

न्यासः

इति वाऽण्, तैसृकम्, न तैसृकस्य वर्त्तमानः काल उपभोगस्येत्यर्थेऽतितैसृकमिति भवति ।

अनुरूपमित्यत्र योग्यतायामनुशब्दः । योग्यं रूपं वहतीत्यर्थः । **प्रत्यर्थमिति** । प्रतिशब्दोऽव्ययमत्र वीप्सायाम्, अर्थमर्थम्प्रति प्रत्यर्थम् । ननु चात्र नित्यसमासत्वात् वाक्येन न भवितव्यम् ? नैतदस्ति; प्रतिशब्दस्य वीप्सायामर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विहिता, तद्योगे द्वितीया यथा स्यादित्येवमर्थम् । तस्याश्च वाक्य एव प्रयोगो नान्यत्रेति तेन सत्यपि नित्यसमासत्वे वाक्यमपि भवति । **यथाशक्तीति** । पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्दः । पदमत्र शक्तिशब्दस्तस्यार्थः शक्तिरेव, तस्या अनतिवृत्तिरन-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यौगपद्यम् = एककालता । सचक्रं धेहि । युगपच्चक्रं धेहीत्यर्थः ।

सादृश्यम् = तुल्यता । किमर्थमिदमुच्यते, यथार्थ इत्येव सिद्धम् ? गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यात्—सदृशः किख्या सकिखि ।

संपत्तिः = अनुरूप आत्मभावः, समृद्धेरन्यः । सब्रह्म बाभ्रवाणाम् । सक्षत्रं शालङ्कायनानाम् ।

साकल्यम् = अशेषता । सतृणमभ्यवहरति, सबुसम् । न किञ्चिदभ्यवहार्यं परित्यजतीत्ययमर्थोऽधिकार्थवचनेन प्रतिपाद्यते ।

पदमञ्जरी

सचक्रमिति । सहशब्दस्य समासः, 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सभावः, एवमुत्तरेष्वप्युदाहरणेषु । *गुणभूतेऽपीत्यादि* । यदि 'सादृश्ये' इति नोच्यते, पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इति यदा सादृश्यं विशेष्यत्वात्प्रधानं तदेव स्यात्—सादृश्यं किख्येति, गुणभूते न स्यात् । *सदृशः किख्येति* । सादृश्यवतः प्राधान्य-दर्शनेन सादृश्यस्य गुणभावं दर्शयति । *सकिखीति* । पूर्ववद्ध्रस्वः । अपचितपरि-माणः शृगालः किखी । अप्रसिद्धोदाहणम्; चिरन्तनप्रयोगात् ।

सम्पत्तिशब्दस्य समृद्धौ रूढत्वात्पुनरुपादानं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—*सम्पत्ति-रनुरूप आत्मभाव इति* । *सब्रह्म बाभ्रवाणामिति* । तेषामनुरूपो ब्रह्मभाव इत्यर्थः ।

सतृणमिति । न चात्र तृणभक्षणं वास्तवमित्याह—*न किञ्चिदिति* । तृणभक्ष-

न्यासः

तिक्रमः । यथाशक्ति करोतीति शक्त्यनतिक्रमेण करोतीत्यर्थः । ज्येष्ठानुपूर्व्येणेति । ज्येष्ठानुक्रमेणेत्यर्थः ।

सचक्रमिति । 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सहशब्दस्य सभावः । एवं सकिखोत्या-दावपि सभावो वेदितव्यः ।

गुणभूतेऽपीत्यादि । यदि सादृश्य इति नोच्येत तदा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इति यदा सादृश्यं विशेष्यत्वात् प्रधानं भवति तदैव स्यात्, सादृश्यं किख्याः सकिखीति गुणभूते तु न स्यात्, अस्माद् वचनाद् भवति । सदृशः किख्येति । सादृश्यवतः प्राधान्यप्रदर्शनेन सादृश्यस्य गुणभावं प्रदर्शयितुं सदृशः किख्या इत्युक्तम् । सादृश्यप्राधान्ये विवक्षिते हि सादृश्यमिति भावप्रत्ययेन युक्तो निर्देशः स्यात् । सकिखीति । पूर्ववद् ह्रस्वः ।

ननु च सम्पत्तिः समृद्धिरेव, तत् कथं पृथगुच्यत इत्यत आह—सम्पत्तिरनुरूप-मित्यादि । सब्रह्म बाभ्रवाणामिति । तेषामनुरूप आत्मभाव इत्यर्थः । अधिकार्थवचने-नेति । तृणानामभ्यवहारोऽधिकार्थस्तद्वचनेन । न किञ्चिदित्यादिना वाक्येनाधिकार्थतां

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अन्तवचने—'अन्त' इति परिग्रहापेक्षया समाप्तिरुच्यते। साग्न्यधीते। सेष्टि पशुबन्धम्। पशुबन्धान्तमधीत इत्यर्थः। इयं समाप्तिरसकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ ७ ॥

'यथा' इत्येतदव्ययमसादृश्ये वर्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व। ये ये वृद्धाः यथावृद्धम्। यथाध्यापकम्।

असादृश्ये इति किम्? यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः। यथार्थे

पदमञ्जरी

णमधिकोऽर्थः, तद्वचनेन किंचिदभ्यवहार्यं न परित्यजतीत्ययमर्थः प्रतिपद्यते—तृणानि भक्षयन्कथमन्यत्परित्यजेदिति।

परिग्रहापेक्षयेति। 'इदानीमेतावान्प्रदेशोऽध्येतव्यः' इति यावतः प्रदेशस्य परिग्रहस्तदपेक्षया समाप्तिः = अन्तः, स चासकलेऽप्यध्ययने भवतीति भावः। *साग्नीति*। अग्न्यादयः शब्दास्तदर्थे ग्रन्था वर्त्तन्ते, तदानीं परिगृहीतस्य प्रदेशस्याग्न्यादिरन्तः, न तु ततः परेणाध्ययनं नास्ति; ततश्च न साकल्यमित्याह—*इयमिति* ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ सादृश्ये समासस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वादसंदेहार्थं सादृश्ये यथेत्यवचनाच्च नञोऽत्र प्रश्लेषः।

असादृश्ये इति किमिति। सूत्रं किमर्थमित्यर्थः। *यथा देवदत्त इति*। देव-

न्यासः

दर्शयति। यो हि तृणान्यभ्यवहरति स कथमन्यदभ्यवहार्य्यं परित्यजति!

ननु चान्तशब्दः परिसमाप्तौ वर्त्तते, तत्र च साकल्यमस्त्येव, तत् कथमन्तवचनं साकल्यात्पृथगुच्यत इत्यत आह—अन्तशब्द इत्यादि। यावतोऽध्ययनस्य परिग्रहः—एतावन्मयाध्येतव्यमिति—तदपेक्षया या समाप्तिः सोऽन्तः, स चासाकल्येऽप्यध्ययनस्य भवतीति साकल्यात् पृथगुच्यते। साग्न्यधीत इति। अग्निपर्यन्तमधीत इत्यर्थः। अग्न्यर्थो ग्रन्थस्तादर्थ्यादग्निशब्देनोच्यते। यावतोऽध्ययनस्य परिग्रहस्तस्याग्निरन्तः, न तु ततः परेणाध्ययनमेव नास्तीति। तत्तु नाधीयत इत्यसाकल्यमत्रेत्याह—इयमित्यादि। सुबोधम् ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ ये ये वृद्धा इत्यनेन यथावृद्धमित्यत्र यथाशब्दो वीप्सायां वर्त्तत इत्याचष्टे। यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इति। देवदत्तसदृशो यज्ञदत्त इत्यर्थः। ननु

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यदव्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धे समासे वचनमिदं सादृश्यप्रतिषेधार्थम् ॥

यावदवधारणे ॥ ८ ॥

'यावत्' इत्येतदव्ययमवधारणे वर्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। अवधारणम्=इयत्तापरिच्छेदः। यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व। यावन्ति पात्राणि संभवन्ति, पञ्च षड् वा, तावत आमन्त्रयस्व।

अवधारण इति किम्? यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्। नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति ॥

सुप्प्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥

मात्रा, बिन्दुः, स्तोकम्, अल्पमिति पर्यायाः। मात्रार्थे वर्तमानेन

पदमञ्जरी

दत्तस्य यज्ञदत्तं प्रत्युपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति। तत्रोपमानस्योपमेयापेक्षत्वेऽपि यथा-देवदत्तशब्दयोः सामर्थ्यात्परस्परेण समासप्रसङ्ग इति भावः। अथ पूर्वेणात्र सादृश्य इति वा, यथार्थ इति वा कस्मान्न भवतीत्याह –*पूर्वेणैवेति* ॥

यावदवधारणे ॥ *यावन्ति पात्राणीति*। यावदित्यव्ययं चास्ति, तद्धितान्तं च विद्यते, अतो नित्यसमासेऽपि तद्धितान्तेन विग्रहः।

सुप्प्रतिना मात्रार्थे ॥ *अस्त्यत्र किंचित्सूप* इति किञ्चिदित्यव्ययं सूप इति पुंलिङ्गेन समानाधिकरणम्।

न्यासः

च यथाशब्दोऽयमुपमानम् 'यज्ञदत्त' इत्युपमेयमपेक्षते। तत्र 'सापेक्षमसमर्थं भवति' इत्यसामर्थ्यादेव समासो न भविष्यति, तत् किमर्थमसादृश्य इति प्रतिषेधेन? नैतदस्ति; न ह्यत्र यथाशब्द उपमानम्, किं तर्हि? 'यथा देवदत्तः' इत्येष समुदायः। तस्मात् तस्यैवोपमेयापेक्षयाऽसामर्थ्यम्, न तु यथाशब्दस्य ॥

यावदवधारणे ॥ इयत्तापरिच्छेद इति। इयतो भाव इयत्ता=परिमाणम्, तस्याः परिच्छेदो निश्चयः। यावन्ति पात्राणीत्यादिना तमेवेयत्तापरिच्छेदं विस्पष्टीकरोति। नावधारयामीत्यादिना इयत्तापरिच्छेदाभावं दर्शयति ॥

सुप्प्रतिना मात्रार्थे ॥ वृक्षं प्रतीत्यत्र लक्षणे प्रतिशब्दो वर्त्तते, न मात्रार्थे। ननु परं सुब्ग्रहणं किमर्थम्, यावता 'सुबामन्त्रिते' इत्यतः सुब्ग्रहणमनुवर्त्तिष्यत इत्यत आह—सुब्ग्रहणमित्यादि। सुब्ग्रहणं पूर्वं ह्यव्ययेन सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात्। तस्मादव्ययनिवृत्त्यर्थमिदमन्यत् सुब्ग्रहणं क्रियते ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रतिना सह सुबन्तं समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। अस्त्यत्र किञ्चित् शाकं शाकप्रति। सूपप्रति।

मात्रार्थे इति किम्? वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्।

सुबिति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थम्।

अक्षशलाकासङ्ख्याः परिणा ॥ १० ॥

अक्षशब्दः, शलाकाशब्दः, संख्याशब्दाश्च परिणा सह समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। कितवव्यवहारे समासोऽयमिष्यते। पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति। तत्र यदा सर्वे उत्तानाः पतन्ति, अवाञ्चो वा तदा पातयिता जयति, तस्यैवैतस्य विपातोऽन्यथा पाते सति जायते। अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं

पदमञ्जरी

सुबिति वर्त्तमान इति। 'सुबामन्त्रिते' इत्यतः। *अव्ययनिवृत्त्यर्थमिति*। पूर्वं हि सुब्ग्रहणमव्ययग्रहणेन सम्बद्धम्, तथा च पूर्वसूत्रेऽव्ययस्यैव ग्रहणादनव्ययेन सह विग्रहः कृतः। स्वरादीनां च दोषामन्यमहः, दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनान्मात्रार्थवति वृत्तिरविरुद्धेत्यव्ययस्यैव समासः स्यात्॥

अक्षशलाकासङ्ख्याः परिणा ॥ *अक्षशलाकासङ्ख्याशब्दा इति*। अक्षशलाकाशब्दौ सङ्ख्यावाचिनश्च शब्दा इत्यर्थः। क्वचित्तु—*अक्षशब्दः शलाकाशब्दः सङ्ख्याशब्दाश्चेति* पाठः। *कितवव्यवहार इति*। कितवाः—द्यूतकाराः, तेषां व्यवहारेऽक्षशलाकानां पातनं तत्रैवायं समास इष्यते, एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते। *सर्वे उत्ताना इति*। शलाकानामपि प्रकृतत्वात्सर्वे च सर्वाश्च सर्वे, उत्तानाश्च उत्तानाश्च उत्तानाः, अवाञ्चश्चावाच्यश्चावाञ्चः, 'पुमान्स्त्रिया' इति पुंसः शेषः। *तस्यैवास्येति*। पातयितुरित्यर्थः। विपातः = पराजयः। अन्यथापाते सति, जये यादृशः पातः सर्वे उत्तानाः पतन्त्यवाञ्चो वेति ततोऽन्यादृशेषु केषुचिदुत्ता-

न्यासः

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ कितवव्यवहार इत्यादि। कथं पुनः कितवव्यवहार इष्यमाणोऽपि तत्र लभ्यते? स्वभावत एव; समासस्य तत्र वृत्तेः। न ह्यर्था अतिदिश्यन्ते, लौकिकत्वात् तेषाम्। तस्येत्यादि। तस्य पातयितुस्तस्य च विघात इत्यनेन सम्बन्धः। विपातः = पराजयः। एतस्येति। अक्षादेरेव प्रत्यवमर्शः। अभेदविवक्षायामेकवचनम्। एतस्यान्यथा प्रात इत्यनेन सम्बन्धः। अन्यथेति। जये य उक्तः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

जये---अक्षपरि, शलाकापरि; एकपरि, द्विपरि, त्रिपरि। परेण चतुष्परि।

पञ्चसु त्वेकरूपासु[1] जय एव भविष्यति।
अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत्।
कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः॥

पदमञ्जरी

नेषु, केषुचिदवाक्षु पतत्स्वित्यर्थः। *अक्षेणेति*। वृत्तापेक्षया कर्त्तरि तृतीया। परेणिति। अतिशयेनातः परमित्यर्थः। पञ्चपरीति न भवतीति यावत्।

अस्योपपादनं श्लोकेन क्रियते। *पञ्चसु त्वेकरूपेष्विति*। अत्रापि पुंसः शेषः। एकरू*पास्विति* प्रायेण पाठः। तत्र शलाकानामेव ग्रहणम्। *जय एव भविष्यतीति*। लृटोऽर्थो मृग्यः; यतः पञ्चस्वेकरूपेषु जय एव भवति, तेन परमेण चतुः-परीत्यन्वयः।

अक्षादयस्तृतीयान्ता इति। अन्यथा वृत्तावयं समास इष्यते, तत्र चाक्षा-दीनां कर्तृत्वात्तृतीयैव युक्तेति भावः। *पूर्वोक्तस्येति*। पूर्ववृत्तस्येत्यर्थः। अनेका-र्थत्वाद्धातूनां वर्चिरिह वर्त्तने वर्त्तते, तदेव *यथा न तदिति* तच्छब्देन परा-मृश्यते। पूर्वजये वृत्तस्याक्षादेर्यथा तद्वृत्तमभूत्, यदि संप्रति तथा न भवति

न्यासः

पातप्रकारस्तदपेक्षयाऽन्यथात्वं विवक्षितम्। पञ्चसु त्वेकरूपासु जय एव भवतीति। पञ्च परीति समासो न भवतीति भावः। जये हि यदक्षादीनां वृत्तं तदपेक्षयान्यपातत्वे सति समासेन भवितव्यम्। न च पञ्चस्वेकरूपास्वन्यथात्वं सम्भवति। अत एव जयस्तदा भवति यदा पञ्चाप्येकरूपा भवन्ति---उत्ताना अवाञ्चो वा। एतेन प्रकारेण परेण चतुष्परीत्यत्रोपपत्तिर्दर्शिता। परेणेति। अतिशयेनेत्यर्थः।

अक्षादयस्तृतीयान्ता इत्यादि। अन्यथा वृत्तावयं समास इष्यते। तत्र चाक्षा-दीनामन्यथावृत्तौ कर्तृत्वं करणत्वं वा भवति, अतस्तृतीयया भवितव्यमिति तदन्ता एव समस्यन्ते। पूर्वोक्तस्येति। अक्षादेरित्यर्थः। कुत एतत्? अक्षादयस्तृतीयान्ता इति पूर्वमक्षादेरेवोक्तत्वात्। अभेदविवक्षायामेकवचनम्। षष्ठी चेयं शेषविवक्षायां वृत्तशब्दापेक्षया सम्बन्धलक्षणा, वृत्तशब्दस्त्वध्याहर्त्तव्यः। यथा न तदिति। अक्षादेः पूर्वोक्तस्य यथा वृत्तमभूत् पूर्वं जये तथा वृत्तं यदि संप्रति न भवत्येवं समासो भवति, नान्यथा। पूर्ववृत्तस्यान्यथात्वद्योतने समासोऽयम्, तच्चैकेनापि क्रियते, ततो द्विवच-नाद्यपेक्षया निष्प्रयोजनमित्याह---एकत्वेऽक्षशलाकयोरिति। अक्षशलाकयोरेकवचना-न्तयोरित्यर्थः। ततोऽयं न्यायसिद्ध एवार्थः श्लोकेन संगृहीतः।

---

१. 'एकरूपेषु' इति पाठः क्वाचित्कः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विभाषा ॥ ११ ॥

'विभाषा' इत्ययमधिकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम-स्तद्विभाषा भवति । वक्ष्यति—'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या', अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः, अप त्रिगर्तेभ्यः ॥

अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

अप, परि, बहिस्, अञ्चु—इत्येते सुबन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अपत्रिगर्त्तं वृष्टो

पदमञ्जरी

एवं समासो भवतीत्यर्थः । पूर्वोक्तस्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम् । जयकालेऽक्षादीनां यदेकरूपं वर्त्तनं तद्विपरीते वर्त्तने परिणा द्योत्ये समास इति यावत् । *एकत्वेऽक्षशलाकयोरिति* । अक्षशलाकाशब्दयोरेकवचनान्तयोः समास इत्यर्थः । इदमप्यभिधानस्वाभाव्यादेव लभ्यते, अन्यथा 'राजपुरुषः' इत्यादाविवाभेदैकत्वमवगम्येत, न तु शुद्धमेकत्वम् । प्रायेण तु *'कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः'* इति श्लोकरूपेण पठ्यते, तत्रार्थान्तरं मृग्यं संहिताकार्यप्रसङ्गश्च ।

कितवव्यवहार इति किम् ? अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वंशकटे । एकत्व इति किम् ? अक्षाभ्यामक्षैर्वा इदं न तथा वृत्तम् । अक्षादय इति किम् ? प्रसङ्गेनेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वंजये, परिणेति वचनात्सुबन्तमात्रेण न भवति ॥

अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ ननु बहिःशब्देन योगे न केनचित्पञ्चमी विधीयते, तत्कथं तस्य पञ्चम्यन्तेन समासः ? बहिर्गतो ग्रामादित्यत्र स्वसामर्थ्यान्नैव समासेन भवितव्यमत आह—*बहिःशब्देनेति* । न च वचनसामर्थ्याद्बहिःशब्द-

न्यासः

अथ वा—उत्तरं विभाषाग्रहणमिहापि सिंहावलोकितन्यायेन सम्बध्यते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन वचनसिद्ध एवायमर्थो वेदितव्यः । अक्षादय इति किम् ? पाशकेनेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये । परिणेति किम् ? सुबन्तमात्रेण सह समासो मा भूत् । कितवव्यवहार इति किम् ? अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं शकटेन ; एकत्व इति किम् ? अक्षाभ्यामक्षैर्वा न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये ॥

विभाषा ॥ अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ ननु बहिःशब्दयोगे न केनचित् पञ्चमी विधीयते, तत् कथं तदन्तेन समास इत्याह—**बहिःशब्दयोग इत्यादि** । यदेतत् पञ्चम्यन्तेन सह बहिशब्दस्य समासविधानम्, तज्ज्ञापयति—भवति हि बहिःशब्दयोगे पञ्चमीति । अथोपादानसामर्थ्याद् बहिःशब्दयोगे पञ्चमी न सम्भवतीत्यपञ्चम्यन्तेनैव

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

देवः, अप त्रिगर्तेभ्यः। परित्रिगर्तम्, परि त्रिगर्तेभ्यः। बहिर्ग्रामम्, बहिर्ग्रामात्। प्राग्ग्रामम्, प्राग्ग्रामात्। बहिःशब्दयोगे पञ्चमीभावस्यै-तदेव ज्ञापकम्॥

आङ् मर्यादाभिविध्योः॥ १३॥

'आङ्' इत्येतन्मर्यादायामभिविधौ च वर्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह

पदमञ्जरी

स्यापञ्चम्यन्तेन समासो भवत्विति वाच्यम्; पञ्चमीग्रहणाद्। इह ह्यपपरि-शब्दौ परस्परसाहचर्याद्वर्जनार्थौ गृह्येते, तौ च कर्मप्रवचनीयौ, तद्योगे च पञ्चम्येवं विहिता। अञ्चतिरप्यपपरिसाहचर्यादव्ययमेव गृह्यते, तद्योगेऽप्यञ्चूत्तरपद-लक्षणा पञ्चम्येवास्ति। तदेतत्पञ्चमीग्रहणं ज्ञापयति—षष्ठीविषये बहिर्योगे पञ्चमी भवतीति।

आङ् मर्यादाभिविध्योः॥ 'मर्यादाभिविध्योः' इति शक्यमकर्त्तुम्, कथम्? पञ्च-म्येति वर्त्तते, आङा च कर्मप्रवचनीयेनैव योगे पञ्चमी विहिता, एतयोश्चैवार्थयो-राङः कर्मप्रवचीयसंज्ञा-'आङ् मर्यादावचने' इति। तत्र हि वचनग्रहणं मर्यादोक्ति-

न्यासः

सुबन्तमात्रेण समास इत्येवं कस्मान्न विज्ञायते? अशक्यमेतद् विज्ञातुम्; पञ्चमी-ग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तथा हि 'अपपरी वर्जने' इत्येवमपपर्य्योः कर्मप्रवचनीय-संज्ञायां सत्यां ताभ्यां योगे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चम्यैव भवितव्यम्, नान्यया विभक्त्या। अञ्चुशब्देनापि योगे 'अन्यारात्' इत्यादिना पञ्चम्येव भवितव्यमित्यपार्थकं पञ्चमीग्रहणं स्यात्। ननु चाकर्मप्रवचनीयौ यावपपरी तयोरपञ्चम्यन्तेन समासो मा भूदित्येवमर्थं पञ्चमीग्रहणं स्यात्—परिगतः, अपगत इति? नैतदस्ति, परत्वाद्धि तयोः 'कुगतिप्रादयः' इति तत्पुरुषेण भवितव्यम्। ननु च नाप्राप्ते ह्येतस्मिन्नयमा-रभ्यमाणो बाधको भवति? नैतदस्ति; कर्मप्रवचनीयौ यावपपरी तत्रावकाशः स्यात्। तत्र हि कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधं वक्ष्यति। तस्माद्बहिःशब्दस्य पञ्चम्यन्तेनैव समास-विधानम्, नान्येन; अन्यथा पञ्चमीग्रहणमनर्थकं स्यात्। तस्मात् साधूक्तम्—बहिः-शब्दयोगे पञ्चमीभावस्यैतदेव ज्ञापकमिति॥

आङ् मर्यादाभिविध्योः॥ अथ मर्यादाभिविधिग्रहणं किमर्थम्, यावता पञ्चमी-त्यनुवर्त्तते, आङा च कर्मप्रवचनीयेनैव योगे पञ्चमी विधीयते—एतयोरेवार्थयोः 'आङ् मर्यादावचने' इत्याङः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, नान्यत्र; तत्रान्तरेणापि मर्यादाभिविधि-ग्रहणं तयोरेवार्थयोः समासो भविष्यति, नान्यत्रेति? सत्यमेतत्; तथापि मन्दधियां सुखावबोधनार्थं मर्यादाभिविधिग्रहणम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः, आ पाटलिपुत्रात्। अभिविधौ–आकुमारं यशः पाणिनेः, आ कुमारेभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥

लक्षणम् = चिह्नम्, तद्वाचिना सुबन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये वर्तमानौ विभाषा समस्येते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति, अग्निमभि। प्रत्यग्नि, अग्निं प्रति। अग्निं लक्ष्यीकृत्य अभिमुखं पतन्तीत्यर्थः।

लक्षणेनेति किम्? स्रुघ्नं प्रति गतः। प्रतिनिवृत्य स्रुघ्नमेवाभिमुखं गतः। अभिप्रती इति किम्? येनाग्निस्तेन गतः। आभि-

पदमञ्जरी

मात्रे यथा स्याद् इत्यभिविधावपि भवति। तत्रैव वाऽभिविधिग्रहणमेवास्तु ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ अभ्यग्नि, प्रत्यग्नीति। अग्निं प्रतीति विग्रहः, 'अभिरभागे' 'लक्षणेत्थम्भूत' इति चाभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया। तत्राग्निर्लक्षणम्, तेन हि शलभानां पातो लक्ष्यते, अभिप्रती च लक्ष्यलक्षणभावं द्योतयित्वाभिमुख्यमपि द्योतयतः।

स्रुघ्नं प्रतिगत इति। स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिगतः=प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः। अत्र प्रतिगमनं प्रति कर्मत्वेन विवक्षितत्वात् स्रुघ्नो लक्षणं न भवति। *येनाग्निस्तेन गत इति*। येन देशेनाग्निर्गतस्तेनेति प्रतीतिर्भवति, गमनस्याग्निर्लक्षण-

न्यासः

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ अभ्यग्नि, प्रत्यग्नीति। अग्निमभि, अग्निं प्रतीति विग्रहः। 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया'। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा त्वेकस्य 'अभिरभागे' इत्यनेन। अपरस्य 'लक्षणेत्थम्भूताख्यान' इत्यादिना। अत्र चाग्निर्लक्षणम्, तेन शलभपातो लक्ष्यते। अत्राभिमुख्ये चाभिप्रती वर्त्तेते, तथा ह्यग्रयभिमुखमेव शलभाः पतन्ति, नापि पार्श्वतः, नापि पृष्ठत इत्यर्थोऽवगम्यते।

स्रुघ्नं प्रतिगत इति। स्रुघ्नान्मथुरां प्रस्थितो दिङ्मोहात् स्रुघ्नमेव प्रतिनिवृत्त इति नात्र स्रुघ्नो लक्षणम्। यदुद्दिश्य हि गच्छति तल्लक्षणं भवति। यदा तु दिङ्मोहाद्यत एव प्रस्थितस्तमेव प्रतिगच्छति तदा तदप्रतीतं कथं लक्षणं भवति— स्रुघ्नमिति! 'तथायुक्तञ्चानीप्सितम्' इति कर्मसंज्ञायां सत्यां कर्मणि द्वितीया। **येनाग्निस्तेन गत इति** भवत्यत्राग्निर्लक्षणमाभिमुख्यमप्यस्ति, अभिप्रती तु न स्त

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मुख्य इति किम् ? अभ्यङ्का गावः, प्रत्यङ्का गावः । नवाङ्का इत्यर्थः ॥

अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥

समया = समीपम् । अनुर्यस्य समीपवाची[1] तेन लक्षणभूतेन सह

पदमञ्जरी

माभिमुख्यं चास्ति, 'येन-तेन' शब्देन सह समासः स्यात् । *अभ्यङ्काः, प्रत्यङ्का इति* । अभिनवोऽङ्क आसाम्, प्रतिनवोऽङ्क आसामिति बहुव्रीहिः । अङ्कोऽत्र भवति गवां लक्षणम्, आभिमुख्यं तु नास्ति । ननु च सति संभवेऽव्ययार्थे प्रधानेऽव्यीभाव इत्युक्तम्, कथमत्र प्रसङ्गः ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति – भवत्यत्र प्रकरणे बहुव्रीहिविषयेऽव्ययीभाव इति । तेन 'संख्या वंश्येन', द्विमुनि व्याकरणमित्येतत्सिद्धं भवति ॥

अनुर्यत्समया ॥ यत्समयेति षष्ठीसमासोऽयम् । कथं पुनः समयाशब्देन योगे षष्ठी, यावता 'अभितःपरितःसमया' इति द्वितीयया भवितव्यम् ? नैष दोषः; समयाशब्दस्य मुख्योऽर्थः सामीप्यम्, तद्योगे द्वितीया । इह तु समयाशब्दवाचिन्यनुशब्दे समयाशब्दो वर्त्तते, तदाह—*अनुर्यत्समया* । *समयावाचीति* । यस्य समयेति कोऽर्थः ? समयावाचीत्यर्थः, तदिह मुख्येनार्थेनायोगाद् द्वितीया न भवति, षष्ठ्येव तु भवति, तस्याश्च समासः । न च पूरणगुणेति प्रतिषेधः; अनव्ययत्वात् । सामीप्ये हि वर्त्तमानः समयाशब्दोऽसत्त्ववाचित्वादव्ययम् । इह त्वनुशब्दार्थे वर्त्तते, तत्र यथा 'अभिरभागे' इत्यादावनुकरणस्याव्ययसंज्ञा न भवति, तथास्यापि ।

न्यासः

इति तेन येनतेनशब्दाभ्यां सह समासो न भवति । अभ्यङ्का गावः, प्रत्यङ्का गाव इति । अभिनवः प्रतिनवोऽङ्क आसामिति बहुव्रीहिः । अभिशब्दोऽत्राभिनवार्थे वर्त्तते, प्रतिशब्दश्च प्रतिनवार्थे । अङ्कोऽत्र भवति गवां लक्षणम्, आभिमुख्यन्तु नास्ति । ननु चात्र परत्वाद् बहुव्रीहिणा भवितव्यम्, अतः स बाधको भविष्यति किमाभिमुख्यग्रहणेन ? नैवम्; असत्याभिमुख्यग्रहणेऽशेषत्वात् कुतो बहुव्रीहिर्भवति ! अथ वैतज् ज्ञापयति—बहुव्रीहिरव्ययीभावेन बाध्यत इति । तेन द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणमिति सिद्धं भवति; अन्यथा हि स्वपदार्थे चरितार्थोऽव्ययीभावो द्विमुनि व्याकरणमित्यत्रान्यपदार्थे परत्वाद् बहुव्रीहिणा बाध्येत ॥

अनुर्यत्समया ॥ यस्य समया यत्समयेति षष्ठीसमासोऽयम् । ननु च समयाशब्दयोगे 'अभितःपरितःसमयानिकषा' इत्याद्युपसंख्यानाद् द्वितीयया भवितव्यम्, अतः षष्ठ्येव तावन्न सम्भवति, कुतः पुनस्तस्याः समासः ? अथापि कथञ्चित् षष्ठी स्यात्, तथापि समयाशब्दस्याव्ययत्वात् 'पूरणगुण' इत्यादिना षष्ठीसमासप्रतिषेधेन भवितव्यम् ? नैष दोषः; योगग्रहणादिह समयाशब्दार्थेन योगे द्वितीया विज्ञायते । स चार्थो मुख्य एव गृह्यते न गौणः । स पुनर्मुख्योऽर्थः समीपम् । न चेह समयाः

१. 'समयावाची' इति पदमञ्जरीसम्मतम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। अनुवनमशनिर्गतः।

अनुरिति किम्? वनं समया। यत्समयेति किम्? वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्। 'अव्ययं विभक्तिसमीप' इत्येव सिद्धे पुनर्वचनं विभाषार्थम् ॥

यस्य चायामः ॥ १६ ॥

'लक्षणेन' इति वर्तते। आयामः = दैर्घ्यम्। अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो

पदमञ्जरी

एवं च यत्समयेत्यविभक्तिकः सौत्रो निर्देशः। वृत्तावपि यत्समयेति सूत्रानुकरणेन विभक्त्यभावः। *तेनेति*। तद्वाचिना शब्देनेत्यर्थः। *अनुवनमिति*।

वनस्यान्विति सामीप्यसम्बन्धे षष्ठीसमासः, अस्यार्थमाह—*वनं समयेति* ॥

यस्य चायामः ॥ *लक्षणेनेति वर्त्तत इति*। अन्यथा आयामो गङ्गाया इत्यस्यार्थेऽनुगङ्गमिति स्यात्। अत्राप्यायामवाचित्वादनुरेवायामशब्देनोच्यते, इत्याह—*अनुर्यस्यायामवाचीति*। *अनुगङ्गं वाराणसीति*। षष्ठ्यन्तेन गङ्गाशब्देन समासः।

न्यासः

शब्दस्य मुख्योऽर्थोऽस्ति, किं तर्हि? गौणोऽर्थः। अनुरेव समयाशब्देनोच्यते, तस्माच्छेषलक्षणा षष्ठ्येव न्याय्या। अत एव द्रव्यवाचित्वादव्ययसंज्ञाया अभावात् 'पूरणगुण' इति प्रतिषेधो नोपपद्यते। **अनुर्यत्समयेति**। एतेनानुशब्दार्थे समयाशब्दो वर्त्तत इति दर्शयति। ननु च समयाशब्दस्य समीपमर्थः, तत् कथमनुशब्दः समयाशब्देनोच्यत इत्याह—**यस्य समीपवाचीति**। एतेन समयाशब्दार्थाभिधायित्वादनुशब्दः समयाशब्देनोपचाराद्व्यपदिष्ट इत्याचष्टे। भवत्युपचारेण हि तदर्थाभिधायिनि तद्व्यपदेशः, यथा—सीताहरणं काव्यमिति। तेनेत्यनेन यस्यानुशब्दः समयावाची स परामृश्यते। ननु च सोऽर्थः, तत् कुतस्तेन समासः? अर्थे कार्यासम्भवात् तद्वाचिनि शब्दे कार्यं विज्ञायते, तथा च तेनेत्यस्य तद्वाचिना शब्देनेत्ययमर्थोऽत्र गम्यते। **अनुवनमिति**। तेनेत्यनेन यत् षष्ठ्यन्तं तेन वनशब्देन समासः। वनस्यान्विति समीपसमीपिसम्बन्धे षष्ठ्येव युक्ता।

वनं समयेति। पूर्वोक्तेनोपसंख्यानेन वनशब्दाद् द्वितीया। **वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति**। अत्र कर्मप्रवचनीयलक्षणा द्वितीया। अनुशब्दोऽत्र लक्षणे वर्त्तते, न सामीप्ये ॥

यस्य चायामः ॥ अत्राप्युपचारेणायामवाचित्वादनुरेवायामशब्देनोक्तः। **अनुगङ्गं वाराणसीति**। यद्यपि गङ्गावाराणस्यावुभे अप्यायामवत्यौ, तथाप्यायामवत्तया गङ्गायाः प्रसिद्धत्वाद् गङ्गैवात्र लक्षणम्, न वाराणसी। प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति, नाप्रसिद्धम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भवति । अनुगङ्गं वाराणसी । अनुयमुनं मथुरा । यमुनाऽऽयामेन मथुराऽऽयामो लक्ष्यते ।

आयाम इति किम् ? वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

तिष्ठद्ग्वादयः समुदाया एव निपात्यन्ते । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अव्ययोभावसंज्ञकानि भवन्ति । तिष्ठद्गु = कालविशेषः ।

पदमञ्जरी

गङ्गाया अन्विति । आयामो लक्षणत्वं चानुना द्योत्यते, लक्षणस्य लक्ष्यापेक्षत्वाल्लक्ष्यं समासार्थं इत्यर्थादुपमानोपमेयभावे समास इति वाराणस्या सामानाधिकरण्यम्—गङ्गाया इवायामो यस्याः, गङ्गेवायता वाराणसीत्यर्थः । तद्वदस्यन्तायतेत्यर्थं इति केचित् । तथा च 'अनुगङ्गमेतत्सूत्रम्' इत्येकशेषसूत्रे *भागवृत्तिकारः* प्रयुङ्क्ते । नेति वयम् । किं प्रागायता वाराणसी ? उतोदगायता ? इति संदेहे इदमुच्यते—अनुगङ्गं वाराणसीति, यथोदगायता गङ्गा तथोदगायता वाराणसीत्यर्थः । गङ्गायामानुसारेण वाराणस्यायाम इत्यर्थः । *यमुनायामेन मथुरायामो लक्ष्यत इति* । न यमुना स्वरूपेण लक्षणम्, किं तर्हि ? आयामेन, मथुरापि न स्वरूपेण लक्ष्यम्, किं तर्हि ? आयामेन । तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेदमुच्यते—यमुनायामेन मथुरायामो लक्ष्यत इति ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ *समुदाया एव निपात्यन्त इति* । गणे तथा पाठ एव तेषां निपातनम् । तेन शतृशानजाद्यपि भवति । 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति च प्रक्रियाकार्यं न कर्त्तव्यमिति भावः । *अव्ययीभावसंज्ञानि भवन्तीति* । समाससंज्ञापि

न्यासः

तस्माद् गङ्गयैवात्र समासो भवति, न वाराणस्या । यमुनायामेन मथुरायाम लक्ष्यत इति । यमुनया तद्वत्या लक्षणभूतयेति वेदितव्यम् । यस्माद् यस्यायामवाच्यनुशब्दस्तेन लक्षणभूतेन सुबन्तेन समस्यते । यमुनायाश्चायामवाच्यनुशब्दः, न यमुनायामस्य । न ह्यायामस्यापर आयामोऽस्ति, तस्माद् यमुनायामेनेति हेतावियं तृतीया । यमुनायामेन हेतुना तद्वत्या यमुनया लक्षणभूतया करणभावमापन्नया वा मथुरायामो लक्ष्यत इत्ययमर्थो वेदितव्यः ।

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनां गणपाठादेव कृतसाधुत्वानामिह प्रकरणे संकीर्त्तनमव्ययीभावसंज्ञार्थम्, न तु सुबन्तेन समासार्थम् । अत एवाह—समुदाया एव निपात्यन्त इति । तथाभूतानां पाठ एवैषां निपातनम् । अव्ययीभावसंज्ञकानि भवन्तीति । अनेन संज्ञामात्रं विधीयते, न त्वेषां सुबन्तेन समास इति दर्शयति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले दोहनाय स तिष्ठद्गु कालः। खलेयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण न संबध्यन्ते, अन्यपदार्थे च काले वर्तन्ते। चकारोऽवधारणार्थः। अपरः समासो न भवति—परमतिष्ठद्ग्विति।

तिष्ठद्गु। वहद्गु। आयतीगवम्। खलेयवम्। खलेबुसम्। लूनयवम्। लूयमानयवम्। पूतयवम्। पूयमानयवम्। संहृतयवम्। संह्रियमाणयवम्। संहृतबुसम्। संह्रियमाणबुसम्। एते कालशब्दाः।

समभूमि। समपदाति। सुषमम्। विषमम् निष्षमम्। दुष्षमम्।

पदमञ्जरी

विधेया, अन्तोदात्तत्वं च। *प्रातिपदिकसंज्ञा च यथा स्यादिति*। *तिष्ठद्गु कालविशेष इति*। कालविशेष इत्येतदुत्तरैरपि सम्बध्यते, अत एवान्ते वक्ष्यति—'एते कालशब्दाः' इति, एतावान्कालविशे ; इत्यस्याधिकार इत्यर्थः। *विभक्त्यन्तरेण न सम्बध्यन्ते इति*। अव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे प्रयोग एषां कर्त्तव्यः, नान्यत्रेत्यर्थः। *अन्यपदार्थे च वर्त्तन्त इति*। तिष्ठद्गु, वहद्गु, आयतीगवमित्येतैरप्यस्य सम्बन्धः; अन्यथा कालशब्दत्वायोगात्। *चकारोऽवधारणार्थ इति*। अनेकार्थत्वान्निपातानाम्। *अपरः समासो न भवतीति*। वृत्त्यन्तरं न भवतीत्यर्थः। 'आतिष्ठद्गु जपन्सध्याम्' इति तु पञ्चम्या 'अव्ययात्' इति लुक्, न समासः।

तिष्ठद्गु, वहद्ग्विति। लटः शत्रादेशो निपातनात्, 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः। *आयतीवगवमित्यत्र* तु पुंवद्भावाभावः शत्रादेशः समासान्तश्च। *खलेयवं खलेबुसमिति* सप्तम्या अलुक्। *लूयमानयवादिषु* शानजादेशः।

समभूमि, समपदातीति ॥ समत्वं भूमेरिति पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः।

न्यासः

तिष्ठद्गु वहद्गु इति। पूर्वपदस्य शत्रादेशो निपात्यते। 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वः। तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु कालः। वहन्ति गावो यस्मिन् काले स वहद्गु कालः। **चकारोऽवधारणार्थ इति**। असति तस्मिन् परमतिष्ठद्ग्विति 'सन्महत्' इत्यादिना परमशब्देन समासः स्यात्। अवधारणार्थे तु तस्मिन् तिष्ठद्गुप्रभृतीनीत्येवम्भूतान्येवावतिष्ठन्ते। **आयतीगवमिति**। पुंवद्भावाभावः समासान्तश्च भवति। आयत्यो गावो यस्मिन् काले स आयतीगवम्। **खलेयवम्। खलेबुसमिति**। सप्तम्या अलुग् निपात्यते। **लूयमानयवमिति**। शानज् निपात्यते। तथा **पूयमानयवमित्यत्रापि**। **एते कालशब्दा इति**। तिष्ठद्गुप्रभृतयः संह्रियमाणबुसपर्यन्ताः।

समभूमि, समपदातीति। समत्वं भूमेः, समत्वं पदातेरिति पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्य-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अपरसमम् । आयतीसमम् । प्राह्णम् । प्ररथम् । प्रमृगम् । प्रदक्षिणम् । अपरदक्षिणम् । सम्प्रति । असम्प्रति । पापसमम् । पुण्यसमम् । 'इच् कर्मव्यतिहारे'—दण्डादण्डि । मुसलामुसलि ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ १८ ॥

षष्ठीसमासे प्राप्ते तदपवादोऽव्ययीभाव आरभ्यते । वावचनाच्च

पदमञ्जरी

क्वचित् *समंभूमि समंपदातीति* पाठः, तत्र पूर्वपदस्य मुमागमः । अन्ये तु—*संभूमि संपदातीति* पठन्ति, तत्र समस्यान्तलोपः, संशब्दस्य वा समासः । सुषमादौ शोभनत्वं समस्य विगतत्वं दुष्टत्वं निर्गतत्वमपगतत्वं समस्येति विग्रहः । आयतीसमा आयतीसमम्, शत्रादेशः, पूर्ववत् पुंवद्भावश्च । समा=संवत्सरः । एवं *पापसमं पुण्यसममिति* । प्राह्णादिषु चतुर्षु प्रगतत्वमह्न इत्यादिविग्रहः । सङ्गतं प्रतिगतमस्य *सम्प्रति* । विपरीतम् *असम्प्रति* । *इच् कर्मव्यतीहार इति* । अयमेव द्विदण्ड्यादिष्वपि विधीयत इति तत्रा ऽव्ययीभावः । *दण्डादण्डीति* । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तम्, 'तत्र तेनदमिति सरूपे' इति बहुव्रीहिः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । इच अव्ययीभावत्वेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ वावचनादिति । ननु महाविभाषयैवापवादेऽव्ययीभावे विकल्पिते पक्षे षष्ठीसमासोऽपि भविष्यति, सोऽपि विकल्पित इति वाक्यमपि

न्यासः

यीभावः । उत्तरपदार्थप्राधान्यविवक्षायान्तु संमपदातिः समभूमिरिति विशेषणसमासस्तत्पुरुषो भवति । अन्ये मकारान्तं समशब्दं पठन्ति—समम्भूमि समम्पदातीति । सुषमम्, विषमम्, दुःषमम् ; अपरसममिति । समशब्देनेति । सुषमादयश्चैते पूर्वपदार्थप्राधान्ये समासाः । अत्र शोभनत्वं समस्येत्येवमादि वाक्यं द्रष्टव्यम् । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु प्रादिसमासो विशेषणसमासश्च यथायोगं कर्त्तव्यः । आयतीसममिति । समाशब्दः संवत्सरवाची, तेन समासः—आयती समा आयतीसमम् । एवं पापा समा पापसमम् । पुण्या समा पुण्यसमम् । अन्ये तु तृतीयासमासं वर्णयन्ति—आयत्या समम् आयतीसममिति एवमन्यत्रापि । प्रगतत्वमह्नः प्राह्णम् । अयमपि पूर्वपदार्थप्रधानः । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु तत्पुरुष एव भवति—प्राह्णे कल्याणनामानावेतौ तिष्यपुनर्वसू इति । एवं प्ररथम्, प्रदक्षिणम्, प्रमृगम्, अपरदक्षिणम्, संप्रति, असम्प्रति । 'इच् कर्मव्यतीहारे' इतीचोऽव्ययीभावत्वे प्रयोजनमव्ययसंज्ञा, नपुंसकत्वञ्च । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं वृत्तमिति । 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' इति समासः, 'इच् कर्मव्यतीहारे' इतीच् समासान्तः—'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः, दण्डादण्डीति ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ ननु च प्रकृतैव महाविभाषा, तयैव विकल्पो भविष्यति,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

षष्ठीसमासोऽपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह विभाषा समस्येते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । तत्सन्नियोगेन चानयोरेकारान्तत्वं निपात्यते । पारं गङ्गायाः पारेगङ्गम् । मध्यं गङ्गायाः मध्येगङ्गम् । षष्ठीसमासपक्षे—गङ्गापारम्, गङ्गामध्यम् । महाविभाषया वाक्यविकल्पः क्रियते ॥

संख्या वंश्येन ॥ १९ ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसंतानो वंश इत्यभिधीयते । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सुबन्तेन सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि व्याकरणस्य ।

पदमञ्जरी

भविष्यति ? उच्यते—इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरारभ्यमाणा वाक्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यमेव पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । तत्रापवादविकल्पो वाक्यस्यैव प्रापक इत्युत्सर्गस्य नित्यो बाधकः स्याद्, वावचनात्सोऽपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायत इति त्रैरूप्यसिद्धिः । एतदेव वावचनं ज्ञापकम्—यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न भवतीति । तेन पूर्वं कायस्येत्यत्रैकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति, दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र इञा मुक्तेऽण्न भवति । एकारान्तत्वनिपातनं यत्र सप्तम्यर्थो न सम्भवति—पारेगङ्गादानयेति, तदर्थम् । सम्भवे तु 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलवचनादलुका सिद्धम् ॥

संख्या वंश्येन ॥ *एकलक्षण इति* । एकस्वभावः सन्तानः=सम्बन्धः, सन्तानिनामेकलक्षणत्वात्सन्तानस्यैकलक्षणत्वम् । *द्वौ मुनी इति* । पाणिनिकात्यायनौ ।

न्यासः

तत् किं वाग्रहणेनेत्याह—वावचनादित्यादि । गतार्थम् । यदि तर्हि वावचनात् पक्षे षष्ठीसमासो भवति, महाविभाषया किं क्रियत इत्याह—महाविभाषयेत्यादि ।

संख्या वंश्येन ॥ एकलक्षण इति । एकस्वभावः । सन्तानः=प्रबन्धः । सन्तानिनामेकलक्षणत्वात् सन्तानोऽप्येकलक्षणो भवति । तत्र विद्ययैकलक्षणः—वैयाकरणवंशः, उपाध्यायवंश इति । जन्मना—ब्राह्मणवंशः, क्षत्रियवंश इति । **तत्र भवो वंश्य इति** दिगादित्वाद् यत् । **द्वौ मुनी इति** पाणिनिकात्यायनौ । **व्याकरणस्येति** सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । **त्रिमुनि व्याकरणस्येति** । पूर्वौ द्वौ, भाष्यकारस्तृतीयः । **विद्ययेति** व्याकरणा-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यदा तु विद्यया तद्वतामभेदविवक्षा तदा सामानाधिकरण्यं भवति—द्विमुनि व्याकरणम्, त्रिमुनि व्याकरणमिति ।

जन्मना—एकविंशति भारद्वाजम् ॥

नदीभिश्च ॥ २० ॥

'संख्या' इत्यनुवर्तते । नदीवचनैः शब्दैः सह संख्या समस्यते, अव्ययोभावश्च समासो भवति । समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम् ।

पदमञ्जरी

त्रिमुनीति । तौ च भाष्यकारश्च । जन्मना त्वेकलक्षणस्योदाहरणम्—*एकविंशति भारद्वाजमिति* ।

यदा तु विद्यया सहेति 'लक्षणेनाभिप्रती' इत्यत्र प्रकारान्तरेणाप्ययमर्थः साधितः ॥

नदीभिश्च ॥ *नदीवचनैः शब्दैरिति* । नदीभिरिति बहुवचननिर्देशात्स्वरूपस्य संज्ञा नद्याश्च ग्रहणमिति भावः । *समाहारे चायमिष्यत इति* । अन्यथा पुरस्तादपवादन्यायेन 'पूर्वकालैक' इत्यस्यायं बाधकः स्यात् । समाहारे तु परत्वाद् द्विगुरेव स्यात्, ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे सति तन्निबन्धनः 'नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः' इति टच् प्राप्नोति नपुंसकत्वं च, न ह्यत्र विशेषवाचिनामेव ग्रहणमिति प्रमाणमस्ति । यस्तु 'गोदावर्याश्च नद्याश्च' इत्यच् समासान्तः, स पञ्चनदमित्यादावव्ययीभाव एव भवति, एकनदीत्यत्र तत्पुरुषे न भवति । समाहारविवक्षायां च एकापूपीवदेकनदमित्यपि भवति । तथान्यपदार्थेऽप्यव्ययीभावः स्याद्—द्वीरावतीको देश इति । न चात्र परत्वाद्बहुव्रीहिः; अशेषत्वात्, न ह्यसति समाहारग्रहणेऽयं शेषो भवति । तस्मात्सुष्ठूक्तम्—*समाहारे चायमिष्यत इति* । एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते ॥

न्यासः

ख्यया । तद्वतामिति पाणिनिप्रभृतीनाम् । अभेदविवक्षेति । यौ तौ द्वौ मुनी तावेव व्याकरणमित्यतिशयेन विद्यया योगं तयोराख्यातुमभेदविवक्षा यदा क्रियते तदा सामानाधिकरण्यं भवति—द्विमुनि व्याकरणमिति ॥

नदीभिश्च ॥ चकारेण संख्येत्यनुकृष्यते । बहुवचननिर्देशेनार्थस्येदं ग्रहणम्, न स्वरूपस्य, नापि संज्ञायाः; तेन सर्वैर्नदीवाचिभिः समासो विज्ञायत इत्याह—**नदीवचनैरित्यादि** । **समाहारे चायमिष्यत इति** । चकारोऽवधारणे—समाहार एव नान्यत्रेति । यद्येवम्, समाहारग्रहणं कर्त्तव्यम् ? न कर्त्तव्यम्, यत एव हेतोरक्षादीनां परिणा सह कितवव्यवहार एव समासो भवति, तत एव हेतोरयमपि समाहार भविष्यति—

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्वियमुनम् । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

'संख्या' इति निवृत्तम्, नदीग्रहणमनुवर्तते। नदीभिः सह सुबन्तमन्यपदार्थे वर्त्तमानं संज्ञायां विषये समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायम्। न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते। उन्मत्तगङ्गं नाम देशः। लोहितगङ्गम्। कृष्णगङ्गम्। शनैर्गङ्गम्।

अन्यपदार्थं इति किम्? कृष्णवेण्णा। संज्ञायामिति किम्? शीघ्रगङ्गो देशः॥

तत्पुरुषः ॥ २२ ॥

'तत्पुरुषः' इति संज्ञाऽधिक्रियते प्राग्बहुव्रीहेः। यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्पुरुषसंज्ञास्ते वेदितव्याः। वक्ष्यति—'द्वितीयाश्रितातीतपतित' इति, कष्टश्रितः। पूर्वाचार्यसंज्ञा चेयं महती, तदङ्गीकरणमुपाधेरपि तदीयस्य परिग्रहार्थम्—'उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः' इति।

पदमञ्जरी

तत्पुरुषः ॥ उत्तरपदार्थप्रधान इति। पूर्वकायः, अर्द्धपिप्पलीत्यादौ त्वधिकारवशात्तत्पुरुष इति संज्ञा ॥

न्यासः

सप्त गङ्गा समाहृताः सप्तगङ्गमिति। पूर्ववद् ह्रस्वः। अन्यपदार्थे तु न भवति—द्वीरावतीको देश इति। पञ्चनदम्। सप्तगोदावरमिति।

कृष्णोदकपाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः।
गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

इति वचनादच्समासान्तः॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ कृष्णवेण्णेति। कृष्णा चासौ वेण्णा चेति विशेषणसमासः। **शीघ्रगङ्ग** इति बहुव्रीहिः।

तत्पुरुषः ॥ कष्टश्रित इति। तत्पुरुषसंज्ञायां सत्याम् 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अथ किमर्थमियं महती संज्ञा विधीयत इत्याह—**पूर्वाचार्यसंज्ञा चेयमिति**। तदङ्गीकरणं किमर्थमित्याह—**तदङ्गीकरणमित्यादि**। उपाधिः=विशेषणम्। कः पुनरसौ तदीय उपाधिरित्याह—**उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति** ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तत्पुरुषप्रदेशाः—'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्येवमादयः ॥

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति। द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम्। पञ्चराजी, दशराजी। द्व्यहः, त्र्यहः। पञ्चगवम्, दशगवम् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

'सुप्' 'सुपा' इति वर्तते, तस्य विशेषणमेतद् द्वितीया। द्वितीयान्तं सुबन्तं श्रितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। कष्टं

पदमञ्जरी

द्विगुश्च ॥ *समासान्ता इति*। यद्यपि 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' 'तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः' इति टजचौ तत्पुरुषनिबन्धनौ, तथापि प्रकृतिभेदाद्भेदविवक्षयां बहुवचनम्। *पञ्चराजमिति*। उत्तरपदस्यानकारान्तत्वात्स्त्रीत्वाभावः। समासार्थोत्तरपदस्यान्ताः समासान्ता इति तु पक्षे पात्रादित्वात्। क्वचित् *पञ्चराजीति* स्त्रीलिङ्गस्य पाठः, स भाष्यविरोधादपपाठः। *द्व्यह इति*। 'अह्नष्टखोरेव' इति टिलोपः, 'रात्राह्नाहाः पुंसि'। *पञ्चगवमिति*। 'गोरतद्धितलुकि' इति टच्, पूर्ववत्स्त्रीत्वाभावः ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ श्रितादिषु गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः। पतिरपि सकर्मकः, नेज्जिह्मायन्तो नरकं पतामेति यथा। अत्यासः=व्यतिक्रमः, गतिविशेष एव। प्राप्तिरप्यत्र गतिरेव, न फलम्। एवमापत्तिरपि। इह श्रित-

न्यासः

द्विगुश्च ॥ समासान्ताः प्रयोजनमिति। 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः' इत्यतस्तत्पुरुष इत्यनुवर्त्तमाने 'राजाहःसखिभ्यष्टच्', 'गोरतद्धितलुकि' इति च द्विगोरपि यथा स्यात्। पञ्चराजीति। पञ्चानां राज्ञां समाहार इति 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समासः। 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञा, टच्, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः, 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते' इति स्त्रीलिङ्गता, 'द्विगोः' इति ङीप्। द्व्यहः, त्र्यह इति। 'अह्नष्टखोरेव' इति टिलोपः, 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम्। पञ्चगवमिति। 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम्। सत्यप्यकारान्तत्वे स्त्रीत्वं न भवति; 'पात्रादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वचनात् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ श्रितादिष्वित्यादि। श्रितादिषु समासकारणत्वेनोपात्तेषु सत्सु गमिगाम्यादीनां समासस्योपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्तव्य-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्रितः कष्टश्रितः। नरकश्रितः। अतीत— कान्तारमतीतः कान्तारातीतः। पतित—नरकं पतितः नरकपतितः। गत—ग्रामं गतः ग्रामगतः।

पदमञ्जरी

पतितगतैरयं समासो न विधेयः, कथम्? यः कष्टं श्रितः कष्टं तेन श्रितं भवति तत्र बहुव्रीहिणा सिद्धम्; नार्थभेदः, न रूपभेदः, न स्वरभेदः। तत्पुरुषेऽपि 'अहीने द्वितीया' इति श्रितपतितगतेभ्यः पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्धये विधेयः, तथा हि— तैस्तत्पुरुषे थाथादिस्वरेण भाव्यम्, नाहीनस्वरेण; 'अतीतात्यस्तयोरहीने' इति निषेधात्, प्राप्तापन्नयोस्त्वहीने द्वितीयानुपसर्गं इति वचनात्। बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यम्, तस्माच्छ्रितादिभिरयं समासो न विधेयः। तत्रायमप्यर्थः, 'अहीने द्वितीया' इत्येतदपि न वक्तव्यं भवति। जातिस्वरप्रसङ्गस्तु, यदा जातिकालसुखादिभ्यः परे श्रितादयो भवन्ति तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्' इत्यन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। ननु च तत्पुरुषारम्भेऽपि बहुव्रीह्यर्थविवक्षायां न दण्डवारितो बहुव्रीहिरिति जातिस्वरः स्यादेव? एवमप्यस्ति भेदः, तत्पुरुषे 'अहीने द्वितीया' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, बहुव्रीहौ 'जातिकाल' इत्यन्तोदात्तत्वमिति द्वौ स्वरौ भवतः; अनारम्भे तु जातिस्वर एव स्यादिति। एवं तर्हि यदेतद्वा जात इति तद्वा जातश्रितपतितगतेष्विति वक्तव्यम्? एवमपि 'अहीने द्वितीया' इत्येतदपि न वक्तव्यमित्यस्त्येव लाघवम्। एतावांस्तु विशेषः—तत्पुरुषारम्भे तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, बहुव्रीहौ तु जातिस्वर इति द्वयोः समासयोर्द्वैस्वर्यम्; अनारम्भे तु बहुव्रीहावेव द्वैस्वर्यमिति?

अत्रोच्यते—जातिकालसुखादिव्यतिरिक्तैः सह बहुव्रीहौ श्रितादीनां निष्ठेति पूर्वनिपातप्रसङ्गाद्रूपभेदः, तथा सर्वत्र कबपि प्राप्नोति। नन्वसौ 'शेषाद्विभाषा' इति विकल्पितः, स च तत्पुरुषारम्भेऽपि भवत्येव, बहुव्रीहेरप्यभ्युपगमात्? एवमपि बहुव्रीहावपि द्वैस्वर्याभ्युपगमात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षेऽपि बहुव्रीहित्वानपायात्पक्षे कपः प्रसङ्गः; तत्पुरुषारम्भे तु तत्रैव 'अहीने द्वितीया' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः,

न्यासः

मित्यर्थः। एतैरपि समासः प्रतिपादयितव्यः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—'द्वितीया' इति योगविभागः क्रियते, तेन गमिगामिप्रभृतिभिरपि समासो भवति। न चैवं श्रितादिग्रहणमनर्थकम्; पूर्वविषयस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थत्वात्। आदिशब्दः प्रकारवाची। गमिगामिशब्दयोरेकतरोपादानेनैव सिद्धे द्वयोरुपादानमुणादीनामन्येषाञ्च यथा स्यात्; अन्यथा यदि गमिग्रहणमेव क्रियेत तदाऽऽदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वाद् गमिप्रकाराणा-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अत्यस्त—तरङ्गानत्यस्तः तरङ्गात्यस्तः। तुहिनात्यस्तः। प्राप्त—सुखं प्राप्तः सुखप्राप्तः। आपन्न—सुखमापन्नः सुखापन्नः। दुःखापन्नः॥

* श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम् *। ग्रामं गमी ग्रामगमी। ग्रामं गामी ग्रामगामी। ओदनं बुभुक्षुः ओदनबुभुक्षुः॥

स्वयं क्तेन ॥ २५ ॥

'स्वयम्' एतदव्ययमात्मनेत्यस्यार्थे वर्त्तते, तस्य द्वितीयया सह

पदमञ्जरी

बहुव्रीहौ तु जातिस्वर एव नित्यमित्यन्तोदात्तादेव कब्न पूर्वपदप्रकृतिस्वरादित्यस्त्येव विशेषः। तथाऽर्थभेदोऽपि 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तो धात्वर्थस्य सर्वात्मनाऽनिष्ठितत्वेऽपि भवति—आरूढो वृक्षं देवदत्त इति. वृक्षस्य एवोच्यते। कर्मणि तु भवन्सर्वात्मना निष्ठितत्वे भवति—आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति, तथेहापि कष्टं श्रित इति कष्टमनुभवन्नेवमुच्यते, कष्टं श्रितमनेनेत्यनुभूतकष्टः श्रितशब्दविवक्षितस्यार्थस्य साक्षादवगतिर्भवति तत्पुरुषे। बहुव्रीहौ त्वर्थात्, तद्यथा—राज्ञः सखेत्युक्ते नूनं राजाप्यस्य सखेति स एष सूक्ष्मदृशामेव विषयः।

गमिगाम्यादीनामिति। उणादीनामन्येषां च संग्रहार्थमुभयोरुपादानम्। *ग्रामं गमीति*। 'गमेरिनिः' इत्यौणादिक इनिप्रत्ययः 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यति काले। *ग्रामं गामीति*। आवश्यके णिनिः। 'गत्यर्थकर्मणि' इत्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि विधानार्थमिति कृत्प्रयोगे द्वितीयैव भवति। *ओदनं बुभुक्षुरिति*। भुजेः सन्, 'सनाशंसभिक्ष उः'। 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीनिषेधः॥

स्वयं क्तेन॥ *स्वयं धौताविति*। 'धावु गतिशुद्ध्योः', 'उदितो वा' इति क्त्वायां

न्यासः

मुणादीनामेव ग्रहणं स्यात्। अथ गामिग्रहणमेव क्रियेत, तदा गामिप्रकाराणामनुणादीनां स्यात्। तस्माद् द्वयोरपि ग्रहणं कर्त्तव्यम्। ग्रामं गमीति। 'गमेरिनिः' इतीनिप्रत्ययः। स च भविष्यत्काले; 'भविष्यति गम्यादयः' इति वचनात्। ग्रामं गामीति। 'आवश्यकाधमर्ण्ययोः' इत्यावश्यकेणिनिः। 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठीप्रतिषेधः। ओदनं बुभुक्षुरिति। भुजेः सन्नन्तात् 'सनाशंसभिक्ष उः' इत्युप्रत्ययः। 'न लोक' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः। कष्टं श्रित इत्यादावप्यनेनैव षष्ठीप्रतिषेधः।

स्वयं क्तेन॥ तस्य द्वितीयया सह सम्बन्धो नोपपद्यत इति। द्वितीयार्थासम्भवात्। इतिशब्दो हेतौ। यतस्तस्य द्वितीयया सह सम्बन्धोऽनुपपन्नस्तस्माद् द्वितीयाग्रहणमुत्त-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

संबन्धो नोपपद्यत इति द्वितीयाग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते। 'स्वयम्' इत्येतत्सुबन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। स्वयंधौतौ पादौ। स्वयंविलीनमाज्यम्। ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति॥

खट्वा क्षेपे॥ २६॥

खट्वाशब्दो द्वितीयान्तः क्तान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। क्षेपः = निन्दा, स च समासार्थ एव, तेन विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायम्। न हि वाक्येन क्षेपो गम्यते। खट्वारोहणं चेह विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणम्। सर्व एवाविनीतः

पदमञ्जरी

विकल्पितेट्त्वात् 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधः, 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यूठ्, 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः। *स्वयंविलीनमिति*। 'लीङ् श्लेषणे', 'स्वादय ओदितः', 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम्, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाद्विलीनशब्दः क्तान्तः। *ऐकपद्यमैकस्वर्यं समासत्वादिति*। समसनं समासः, संज्ञा वा, ततो हेतोरित्यर्थः॥

खट्वा क्षेपे॥ *खट्वारोहणं चेत्यादि*। विनिन्दितो मार्गः=विमार्गः। भूमिशयनार्हो ब्रह्मचारी, वेदाध्ययनकाले तेनाधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वा

न्यासः

रार्थमनुवर्त्तते, न त्वेतदर्थम्। स्वयंधोतौ पादाविति। 'धावु गतिशुद्ध्योः', अस्योदित्वाद् विभाषितेट्। 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधः। 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यूठ्। 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः। स्वयंविलीनमाज्यमिति। 'लीङ् श्लेषणे', 'स्वादय ओदितः' इत्योदित्त्वाद् 'ओदितश्च' इति नत्वम्। 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति गतिपूर्वस्यापि समासो भवति। कः पुनरत्र समासे सति विशेषः, यावता विनापि तेनैतद्रूपं सिध्यतीत्याह—ऐकपद्यमित्यादि॥

खट्वा क्षेपे॥ स चेत्यादि। एवकारेण वाक्यार्थतां क्षेपस्य निरस्यति। स्यादेतत्—वाक्यार्थोऽपि क्षेपः, तेन वाक्यमपि भविष्यतीत्याह—न हीत्यादि। वाक्येन हि क्रियाकारकसम्बन्धमात्रं गम्यते, न तु क्षेपः। खट्वारोहणञ्चेत्यादि। विरुद्धो मार्गः= विमार्गः, तेन प्रस्थानम्=गमनम्। अधीत्य स्नात्वा गुरुणाभ्यनुज्ञातेन खट्वा रोढव्या। यत् त्वन्यथा खट्वारोहणं तद् विमार्गप्रस्थानम्, न तु खट्वारोहणमेव। इह च 'खट्वारूढः' इत्यादौ खट्वारोहणं विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणं वेदितव्यम्। किं पुनः कारणमेवं विज्ञायत इत्याह—सर्व एवेत्यादि। आरूढ इत्याङ्पूर्वस्य रुहेः क्तप्रत्यये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घेषु कृतेषु रूपम्। जाल्म इत्ययुक्तकारीत्यर्थः॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

खट्वारूढ इत्युच्यते । खट्वारूढो जाल्मः । खट्वाप्लुतः । अपथ-प्रस्थित इत्यर्थः ।

क्षेप इति किम् ? खट्वामारूढः ॥

सामि ॥ २७ ॥

'सामि' इत्येतदव्ययमर्द्धशब्दपर्यायः, तस्यासत्त्ववाचित्वाद् द्वितीयया नास्ति संबन्धः । तत् सुबन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सामिकृतम् । सामिपीतम् । सामिभुक्तम् । ऐकपद्य-मैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति ॥

कालाः ॥ २८ ॥

'द्वितीया' 'क्तेन' इति वर्तते । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम्। 'कालाः' इति न स्वरूपविधिः । षण्मुहूर्त्ता-श्चराचराः, ते कदाचिदहर्गच्छन्ति, कदाचिद्रात्रिम् । अहरतिसृता

पदमञ्जरी

रोढव्या । यत्त्वन्यथा खट्वारोहणं तद्विमार्गप्रस्थानम् । तच्चोदाहरणमन्यस्याप्ये-वंविधस्योपलक्षणम्, तेन खट्वामारोहतु मा वाऽरुक्षद्विमार्गप्रस्थितः खट्वारूढ इत्युच्यत इत्यर्थः ।

सामि ॥ *तस्यासत्त्ववाचित्वादिति* । द्रव्याधारा हि कर्मशक्तिः; अतो द्रव्य-वाचिन एव द्वितीया भवति, नाद्रव्यवाचिन इत्यर्थः ॥

कालाः ॥ इह 'काला अत्यन्तसंयोगे' इत्येको योगः कर्त्तव्यः, तत्र 'क्तेन' इत्यस्य निवृत्तत्वात्सर्वत्र समासः सिद्धयति, किमर्थं योगविभागे क्तान्तेन समासो विधीयत इत्यत आह—*अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनमिति* । अनत्यन्तसंयोगमेव दर्शयति—*षण्मुहूर्त्ता इति* । *चराचरा इति* । चरेः पचाद्यचि 'चरिचलिपतिवदीना-मुपसंख्यानमाक् चाभ्यासस्य' इति द्विर्वचनमागागमश्चाभ्यासस्येति । चरन्तोऽनव-स्थिता इत्यर्थः । *कदाचिदहरिति* । उत्तरायणे । *कदाचिद्रात्रिमिति* । दक्षिणायने ।

न्यासः

सामि ॥ असत्त्ववाचित्वादिति । द्रव्याधारा हि कर्मशक्तिः । अतो द्रव्यवाचिन एव द्वितीयया सम्बन्धो भवति, नासत्त्ववाचिनः ।

कालाः ॥ चराचरा इति । अनत्यन्तसंयोगप्रतिपादनार्थम् । चरन्ति भ्रमन्तीति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मुहूर्त्ताः अहस्संक्रान्ताः। रात्र्यतिसृता मुहूर्त्ताः रात्रिसंक्रान्ताः। मासप्रमितश्चन्द्रमाः। मासं प्रमातुमारब्धः प्रतिपच्चन्द्रमा इत्यर्थः॥

अत्यन्तसंयोगे च॥ २९॥

'कालाः' इति वर्तते, 'क्तेन' इति निवृत्तम्। अत्यन्तसंयोगः = कृत्स्नसयोगः, कालस्य स्वेन सम्बन्धिना व्याप्तिः। कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने सुपा सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति। मुहूर्त्तं सुखम् मुहूर्त्तसुखम्। सर्वरात्रकल्याणी। सर्वरात्रशोभना॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन॥ ३०॥

पदमञ्जरी

वतस्तैश्च षड्भिर्मुहूर्त्तैरह्नो रात्रेश्च नास्त्यत्यन्तसंयोगः। *मासप्रमित इति*। माङ आदिकर्मणि कर्त्तरि क्तः, मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः। *प्रतिपच्चन्द्रमा इति*। नं च तेन मासस्यात्यन्तसंयोग इति भावः॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन॥ तृतीयायाश्छान्दसे लुकि 'गुणवचनेन'

न्यासः

चराचराः, अनवस्थिता इत्यर्थः। 'चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्य' इति चरेः पचाद्यचि द्विर्वचनमभ्यासस्याक्चागमश्च। कदाचिदहर्गच्छन्तीत्युत्तरायणे। कदाचिद्रात्रिमिति दक्षिणायने। एतेन तदेवानवस्थितत्वं व्यक्तीकुर्वन्नह्नो रात्रेश्च तैर्मुहूर्त्तैरनत्यन्तसंयोगमाचष्टे। अहरतिसृता इति। 'रोऽसुपि' इत्यह्नो नकारस्य रेफः। अहःसंक्रान्ता इति। 'क्रमु पादविक्षेपे', पूर्ववदिट्प्रतिषेधः। 'अनुनासिकस्य क्विझलोः' इति दीर्घः। मासप्रमित इति। 'माङ् माने' 'आदिकर्मणि कर्त्तरि च' इति कर्त्तरि निष्ठा। 'द्यतिस्यति' इत्यादिनेत्त्वम्। मासं प्रमातुमारब्ध इति। मासस्यैकदेशस्य प्रतिपदश्चन्द्रमसा योगं दर्शयन् मासस्य तेनानत्यसंयोगमाचष्टे। कालस्य हि कृत्स्नस्य स्वेन सम्बन्धिना व्याप्तिः=त्यन्तसंयोगः। न च प्रतिपच्चद्रमसा मासस्येह व्याप्तिः=संयोगोऽस्तीति नेहात्यन्तसंयोगः।

अत्यन्तसंयोगे च॥ कृत्स्नसंयोग इति। कृत्स्नस्य सकलस्य संयोगः कृतस्नसंयोगः, कृत्स्नस्य कालस्य मुहूर्त्तादेः स्वेन सम्बन्धिना=सुखादिना संयोगः=सम्बन्धोऽत्यन्तसंयोगः। एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह— कालस्येत्यादि। मुहूर्त्तं सुखमिति। 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया। अत्र मुहूर्त्तस्य कालस्य स्वेन सम्बन्धिना सुखेन व्याप्तिः॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन॥ तत्कृतेति एतदर्थशब्देनासमस्तमेव, अवि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'सुप्' 'सुपा' इति वर्तते, तस्य विशेषणमेतत्तृतीया। तृतीयान्तं सुबन्तं गुणवचनेनार्थशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। कीदृशेन गुणवचनेन ? तत्कृतेन = तदर्थकृतेन; तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत्। शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः। किरिणा काणः किरिकाणः।

पदमञ्जरी

इत्यनेन सामानाधिकरण्यम्। अर्थेनेति पृथक् पदम्, अत एव *गुणवचनेनार्थशब्देन* चेति। *कीदृशेन गुणवचनेन ? तत्कृतेनेति*। तदिति सर्वनाम्ना प्रकृतस्य तृतीयान्तस्य प्रत्यवमर्शः, स च शब्दः। न च शब्देन गुणवचनस्य करणं सम्भवतीत्यतः सामर्थ्यात्तदर्थकृतेनेति विज्ञायत इत्याह—*तृतीयान्तार्थकृतेनेति* । *यावदिति* । यावच्छब्दो निपातस्तात्पर्यपर्यायतां दर्शयति । अर्थद्वारकं चेदं गुणवचनस्य विशेषणम्, अर्थ एव हि तृतीयार्थेन क्रियते, न गुणवचनः शब्दः। वचनग्रहणं किम्, यावतार्थेन समासासम्भवाद् गुणवचनेनैव भविष्यति ? एवं यथा विज्ञायेत—गुणमुक्तवान् गुणवचनः, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति भूते कर्त्तरि ल्युट्; गुणमुक्तवता संप्रति गुणोपसर्जनद्रव्यवचनेनेत्यर्थः। तेन घृतेन पाटवमिति गुणमात्रनिष्ठे न भवति। गुणश्चात्र 'सत्त्वे निविशतेऽपैति' इति लक्षितो गृह्यते, न तु यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्; तृतीयान्तार्थकृते सर्वत्रैव तस्य भावात्। *शंकुलाखण्डः, किरिकाण इति*। 'खडि भेदने', 'कण

न्यासः

भक्तिकश्च। तृतीयाविभक्तेः 'सुपां सुलुक्' इति लुप्तत्वात्। एतच्च गुणवचनेनेत्यस्य समानाधिकरणं विशेषणम्। अत एव कीदृशेनेति पृष्ट सन्नाह—तत्कृतेनेति। तदिति सर्वनाम्ना प्रकृतस्य तृतीयान्तस्य प्रत्यवमर्श इति तृतीयान्तकृतेनेति दर्शयति। तृतीयान्तेन गुणवचनस्य करणत्वं न सम्भवतीत्यतः सामर्थ्यात् तदर्थकृतेनेति विज्ञायत इत्यत आह—तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावदिति। अर्थद्वारेण चेदं गुणवचनस्य विशेषणं वेदितव्यम्—तृतीयान्तार्थकृतो गुणवचनार्थ इति। सोऽपि तथोच्यते। एतदुक्तं भवति—तृतीयान्तार्थकृतेन गुणवचनार्थेनेति। अर्थ एव हि तृतीयान्तार्थेन क्रियते, न च गुणवचनशब्दः। गुणमुक्तवान् = गुणवचनः। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्त्तरि ल्युट्। अथ वा—करणे, गुण उक्तोऽनेनेति गुणवचनः। यश्च पूर्वं गुणे वर्त्तित्वा पश्चात् तद्वति द्रव्ये वर्त्तते स गुणवचनः। गुणेनेत्युच्यमाने घृतेन पाटवमित्यादौ प्रसङ्गः, अतस्तन्निवृत्त्यर्थं वचनग्रहणम्। तस्मिंश्च सति गुणे वर्त्तित्वा तद्वति द्रव्ये यो वर्त्तते तेनैव समासो भवति, न तु गुण एव यो वर्त्तते तेन सह। न च पाटवादयः शब्दाः पूर्वं गुणे वर्त्तित्वा पश्चात् तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते, अपि तु गुण एव। वचनग्रहणात् तैः सह समासो न भवति। शङ्कुलाखण्डः, किरिकाण इति। खण्डकाणशब्दावत्र

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अर्थशब्देन—धान्येनार्थः, धान्यार्थः ।

तत्कृतेनेति किम् ? अक्ष्णा काणः । गुणवचनेति किम् ? गोभिर्वपावान् ॥

पदमञ्जरी

निमीलने'—इत्याभ्यां घञि व्युत्पादितावेतौ क्रियारूपापन्ने गुणे वर्त्तित्वान्मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा तद्वति द्रव्ये वर्त्तेते इति गुणवचनौ भवतः । *धान्येनार्थ इति ।* अर्थ्यत इत्यर्थः=प्रयोजनम्, अर्थनं वार्थः=प्रार्थना, अभिलाषः । सर्वत्र करणे तृतीयायाः समासः ।

अक्ष्णा काण इति । नात्राक्ष्णा कृतं काणत्वम्, किं तर्हि ? अन्येनैव केनापि क्रियादिना, अक्ष्णा तु केवलं काणो लक्ष्यत इति तत्कृतत्वाभावः । किं च दध्ना पटुरित्यत्र मा भूदित्येवमर्थमपि तत्कृतग्रहणं कर्त्तव्यम् । ननु यदि दधिकृतं पाटवं विवक्षितम्—दध्ना कृतः पटुरिति, ततो भवितव्यमेव समासेन; अथ भोजनाद्यपेक्षो दध्नः करणभावः—दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति, ततोऽसामर्थ्यादेव न भविष्यति ? इहापि तर्हि न स्यात्—कुंकुमेन लोहितं कोपेन लोहितं मुखमिति, अत्रापि हि करोतिक्रियया करणस्य सम्बन्धः—कुंकुमेन कृतं लोहितमिति । क तर्हि स्यात् ? शंकुलया खण्ड इत्यादावेव तु स्यात्, यत्र पूर्वोत्तरपदयोः क्रियाकारकलक्षणः सम्बन्धः । तस्माद्यत्रोत्तरपदे क्रिया न गम्यते तत्रापि तत्कृतत्वे सति यथा स्याद्भोजनादिद्वारके सामर्थ्ये मा भूदिति तत्कृतग्रहणम् । *गुणवचनेनेति किमिति ।* जातिवचनेषु जातेर्नित्यत्वात्तत्कृतस्यासम्भवः । क्रियावचने त्विष्यत एव । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति द्रव्यवाचिष्वपि तत्कृतस्यासम्भव एव । न ह्याकाशस्य तत्त्वं केनचित् क्रियते, अतो गुणवचनेनैव भविष्यतीति प्रश्नः । *गोभिर्वपावानिति ।* गोसम्बन्धिदध्याद्युपयोगादेव तस्य वपावत्त्वं पीवरत्वमित्यस्ति तत्कृतत्वम्, न त्वसौ गुणवचनः ॥

न्यासः

खण्डने निमीलने च क्रियारूपापन्ने गुणे वर्त्तित्वा पश्चान्मतुब्लोपादभेदोपचाराद् वा तद्वति द्रव्ये वर्त्तेते इति गुणवचनौ भवतः । धान्यार्थ इति । भवत्ययमर्थशब्दस्तत्कृतः, न तु गुणवचन इति पृथगस्योपादानं क्रियते । अर्थशब्दश्चायं प्रयोजनवाची, यथा—किमर्थमागतोऽसीत्यभिहिते केन प्रयोजनेनेत्यवगम्यते । अभिधेयवचन इत्यन्ये । सर्वत्र करणे तृतीया ।

अक्ष्णा काण इति । अङ्गविकारलक्षणे 'येनाङ्गविकारः' इति तृतीया । नात्र तृतीयान्तेनाक्ष्णा देवदत्तस्य काणत्वं कृतम् । किं तर्हि ? अन्येन केनापि । अक्ष्णा तु केवलं काणत्वयुक्तो देवदत्तो लक्ष्यते । गोभिर्वपावानिति । वपा अस्य सन्तीति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥

पूर्व, सदृश, सम, ऊनार्थ, कलह, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण—एतैः सह तृतीयान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। अस्मादेव वचनात् पूर्वादिभिर्योगे तृतीया भवति, हेतौ वा द्रष्टव्या। पूर्व—मासेन पूर्वः मासपूर्वः, संवत्सरपूर्वः । सदृश—मातृसदृशः, पितृसदृशः । सम—मातृसमः, पितृसमः । ऊनार्थ—माषोनम्, कार्षापणोनम् ।

पदमञ्जरी

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमर्थनिर्देशार्थम् । तच्चानन्तरेणोनशब्देनैव सम्बध्यते, न पूर्वादिभिः; समसदृशशब्दयोः पृथगुपादानात्।एतस्मादेवेत्यादासमसदृशशब्दाभ्या-मन्यत्रेदं तद्योगे तुल्यार्थैरिति तृतीयास्ति। इह तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते, ततस्तस्याः समासे मातुः सदृशो मातृसदृश इति सिद्धम्, किमर्थमिह सदृश-ग्रहणम् ? 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात्, सिद्धोऽत्र प्रकृतिस्वरः—'सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये' इति । तच्च तत्र सदृशग्रहणमवश्यं कर्त्तव्यम्, यदा षष्ठीसमासस्तदान्तोदात्तत्वं मा भूदिति। ननु चेदानीमनभिधानात् षष्ठीसमासो न भविष्यति ? नैवं शक्यम्, अलुक्समासे हि दोषः स्यात्, 'षष्ठ्या आक्रोशे'—दास्याः सदृशः, वृषल्याः सदृश इति, तस्मात्तत्कर्तव्यम्, इदं तु न कर्त्तव्यम् ? इदमपि कर्त्तव्यम्, हेतुतृतीयार्थं विद्यया हेतुना सदृशो विद्यासदृश इति, न ह्यत्र 'तुल्यार्थैः' इति षष्ठी भवति, प्रतियोगिन्येव हि सा विधीयते। एवमपि न कर्त्तव्यम्—तत्कृतत्वात्पूर्वेणैव सिद्धम्, यो हि विद्यया सदृशः, विद्याकृतं हि तत्सादृश्यम्, तत्र पूर्वेणैव सिद्धम् । 'मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम्' गुड-संमिश्रा धाना इत्येवमर्थम् ? ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयं 'मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ' इत्य-नुपसर्गग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयति—मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणमिति ।

न्यासः

वपावान् । भवति वपावान् देवदत्तस्तृतीयान्तार्थकृतः, तथा हि स गोभिर्वपावान् कृतः । न तु वपावानित्ययं शब्दो गुणमुक्तवानिति न गुणवचनः, ततस्तेन सह समासो न भवति ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ युक्तः समसदृशशब्दाभ्यां समासः, यावता ताभ्यां योगे 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इति तृतीयाविधानम् ; इतरैस्तु पूर्वा-दिभिः कथं तृतीयासमास उपपद्यते, न हि तद्योगे केनचित् तृतीया विहिता इत्याह—**अस्मादेवेत्यादि** । सुबोधम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

माषविकलम्, कार्षापणविकलम्। कलह—असिकलहः, वाक्कलहः। निपुण—वाग्निपुणः, आचारनिपुणः। मिश्र—गुडमिश्रः, तिलमिश्रः। श्लक्ष्ण—आचारश्लक्ष्णः॥

* पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम् * । मासेनावरः मासावरः। संवत्सरावरः॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥

'तृतीया' इति वर्तते। कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन सह समस्यते बहुलम्, तत्पुरुषश्च समासो भवति। सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं बहुलग्रहणम्। कर्तरि—अहिना हतः अहिहतः। करणे—नखैर्निर्भिन्नो नखनिर्भिन्नः। परशुना छिन्नः परशुच्छिन्नः।

कर्तृकरणे इति किम्? भिक्षाभिरुषितः। बहुलग्रहणं किम्? दात्रेण धान्यं लूनवान्, परशुना छिन्नवान्—इह समासो न भवति: पादहारकः, गलेचोपक इति च भवति॥

पदमञ्जरी

पूर्वादिष्विति। अवरशब्दोऽपि सूत्रे पठितव्य इत्यर्थः॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम्॥ 'कर्तृकरणे' इति प्रथमाद्विवचनम्। वृत्तौ वस्तुव्याख्यानं कृतम्—कर्त्तरि करणे च या तृतीयेति। तथा चोत्तरत्र वक्ष्यति—'कर्तृकरणे कृत्यैः सहाधिकार्थवचने समस्येते' इति। *सर्वोपाधिव्यभिचारार्थमिति*। अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहार्थमित्यर्थः।

न्यासः

पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानमिति। पूर्वादिषु समासकारणत्वेनोपात्तेषु सत्स्ववरशब्दस्योपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। अवरशब्देनापि तृतीयासमासः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—उत्तरसूत्रे बहुलग्रहणं क्रियते, तेनावरशब्देनापि समासो भवति॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम्॥ भिक्षाभिरुषित इति। हेतौ तृतीया विहिता। वसेर्वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्, 'शासिवसिघसीनाञ्च' इति षत्वम्; 'वसतिक्षुधोः' इतीट्। दात्रेण धान्यं लूनवानिति। 'ल्वादिभ्यश्च' इति निष्ठानत्वम्। पादहारक इति। पादाभ्यां ह्रियत इति पादहारकः। पादाभ्यामिति पञ्चमी चतुर्थी वा। हारक इति 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ण्वुल्। गलेचोपक इति। गले चुप्यत इति। 'चुप

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥

स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमध्यारोपितार्थवचनमधिकार्थवचनम् । कर्तृकरणे कृत्यैः सह समस्येतेऽधिकार्थवचने गम्यमाने विभाषा तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्त्ता—काकपेया नदी । श्वलेह्यः कूपः । करणम्—बाष्पच्छेद्यानि तृणानि । कण्टक-

पदमञ्जरी

पादहारक इति । ह्रियत इति हारक इति 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ण्वुल्, पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः । *गले चोपक इति* । 'चुप मन्दायां गतौ', हेतुमण्णिजन्तात्कर्मणि ण्वुल्, 'अमूर्द्धमस्तकात्' इत्यलुक् । कृद्ग्रहणमनर्थकम्; अन्यस्याभावात् । इह कर्तृकरणं क्रियाया एव भवतः, क्रिया च धातुवाच्या, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः—कृतस्तिङश्च । तत्र सुपेत्यधिकारात्तिङन्ते न प्रसङ्गः । तद्धितनिवृत्त्यर्थं तु—इह काष्ठैः पचतितराम्, काष्ठैः पचतिरूपम्, काष्ठैः पचतिदेश्यम्, हस्तेन कृतपूर्वी, दध्ना भुक्तपूर्वी, घृतेनेष्टीति ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ *स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमिति* । स्तुत्या निन्दया च प्रवार्त्ततं स्तोतुं निन्दितुं च कृतमित्यर्थः । *अध्यारोपितार्थवचनमिति* । असन्नेवारोपितोऽध्यारोपितः । *काकपेयेति* । एवं नाम पूर्णतोया नदी यत्तटस्थैः काकैरपि शक्या पातुमिति स्तुतिः; एवं नामाल्पतोया यत्काकैरपि शक्या पातुमिति निन्दा; उभयत्र शक्यार्थे कृत्यः । *श्वलेह्य इति* । एवं नामासन्नतोयः कूपस्तटस्थैरपि श्वभिः शक्यो लेढुमिति स्तुतिः; एवं नामाशुचिः कूपो यज्जलं श्वान एव लेढुमर्हन्तीति निन्दा; अर्हार्थे कृत्यः । *बाष्पच्छेद्यानीति* । एवं नाम कोमलानि तृणानि यद्बाष्पे-

न्यासः

मन्दायां गतौ' इत्यस्मात् पूर्ववदेव ण्वुल् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ **स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमिति** । स्तुत्या निन्दया वा यत् प्रयुक्तं प्रवर्त्तितं तत् स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तम् । तदर्थमुच्चारितमित्यर्थः । **अध्यारोपितार्थवचनमिति** । अध्यारोपितोऽर्थोऽसन्नेव बुद्ध्या समारोपितस्तस्य वचनमिति षष्ठीसमासः । **कर्तृकरण इति** । अर्थे कार्यासम्भवात् तदभिधायिनि सुबन्ते कार्यं विज्ञायते । **काकपेयेति** । 'पा पाने' इति 'अचो यत्' 'ईद् यति' ईत्त्वम् । अत्र सम्पूर्णतोयत्वोद्भावनं नद्याः स्तुतिः, अध्यारोपितः पुनरत्रार्थः काकपेयत्वम्—एवं नाम सम्पूर्णतोया नदी यत् तटस्थैरपि काकैः शक्या पातुम् । **श्वलेह्यः कूप इति** । 'ऋहलोर्ण्यत्' अत्राप्यासन्नोदकत्वोद्भावनं कूपस्य स्तुतिः । अध्यारोपितः पुनरत्रार्थः श्वलेह्यत्वम्—एवं नामासन्नोदकः कूपो यतः श्वभिरपि लिह्यते । **बाष्पच्छेद्यानि तृणानीति** । अत्र मार्द-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सञ्चेय ओदनः। पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः।

* कृत्यग्रहणे यण्ण्यतोर्ग्रहणं कर्त्तव्यम् *। इह मा भूत्—काकैः पातव्या इति ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥

'तृतीया' इति वर्तते। व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्नवाचिना

पदमञ्जरी

णापि छेत्तुं शक्यानीति स्तुतिः; एवं नाम कथितानि तृणानि यद्वाष्पेणापि छेत्तुं शक्यानीति निन्दा। *कण्टकसंचेय इति*। एवं नाम क्लिन्न ओदनो यत्कण्टकैः शक्यः संचेतुमिति स्तुतिः; एवं नामाल्प ओदनो यत्कण्टकैः संचीयत इति निन्दा। *पूर्वस्यैवायं प्रपञ्च इति*। यद्यपि स्तुतिनिन्दापरत्वात्क्रियोपादानस्य कर्तृकरण-योगौणत्वम्, तथापि बहुलवचनात्पूर्वेणैव सिद्धम्, तथा च काकपीता नदीत्यत्रा-कृत्यैरप्यधिकार्थवचनैः समासो दृश्यते, अतः प्रपञ्च एवायम्, नाप्राप्तविधिः, नापि नियम इत्यर्थः ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ *दध्योदन इति*। ननु च नेह क्रिया श्रूयते, न चान्तरेण

न्यासः

वातिशयोद्भावनं तृणानां स्तुतिः। अध्यारोपितः पुनरत्रार्थो वाष्पच्छेद्यता—एवं नाम मृदूनि तृणानि यद्वाष्पेणापि शक्यानि छेत्तुम्। कण्टकसञ्चेय ओदन इति। अत्रापि वैषद्यातिशयोद्भावनं विक्लिन्नतोद्भावनश्चौदनस्य स्तुतिः। अध्यारोपितः पुनर-त्रार्थः कण्टकसञ्चेयत्वम्—एवं नामौदनस्य विशदतातिशयो विक्लेदश्च यत् कण्टके नापि शक्यः सञ्चेतुम्। एवं तावत् स्तुतिप्रयुक्तेऽधिकार्थवचन उदाहरणानि।

निन्दाप्रयुक्तेऽधिकार्थवचन एतावन्त्येव द्रष्टव्यानि। तथा हि—काकपेया नदी-त्यत्राल्पतोयत्वोद्भावनं नद्या निन्दा। अध्यारोपितः पुनरत्रार्थस्तदेव पूर्वोक्तं काक-पेयत्वम्, एवं श्वलेह्यादावपि पूर्वोक्त एवाध्यारोपितोऽर्थो द्रष्टव्यः—एवं नामाल्पतोया नदी यत् काकैरपि शक्यं पातुमिति। श्वलेह्यः कूप इत्यत्राप्यशुद्धतोयत्वोद्भवनं निन्दा—एवं नामाशुचिः कूपो यत् श्वभिरपि लिह्यत इति। वाष्पच्छेद्यानि तृणा-नीति। कथितत्वोद्भावनं निन्दा—एवं नाम कथितानि तृणानि यद् वाष्पेणापि च्छिद्यन्ते। कण्टकसञ्चेय ओदन इति। अल्पतोद्भावनं निन्दा—एवं नामाल्प ओदनो यत् कण्टकैरपि चीयत इति। ननु च बहुलवचनादधिकार्थेऽपि पूर्वेणैव सिद्धः समासः, तत् किमर्थमिदमित्याह—पूर्वस्येत्यादि। ते वै विधयः सुसंगृहीता येषां लक्षणं प्रपञ्चश्चेति। सुसंगृहीतं यथा स्यादिति पूर्वस्यायं प्रपञ्चः क्रियते ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ दध्योदन इति। ननु च क्रियाकृतः कारकाणां सम्बन्धः,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति। संस्कार्यं-मन्नम्, संस्कारकं व्यञ्जनम्। दध्ना उपसिक्त ओदनः दध्योदनः। क्षीरौदनः। वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावादन्नव्यञ्जनयोः सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥

मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम्, तस्य संस्कारकं मिश्रीकरणम्। गुडेन मिश्रा धानाः गुडधानाः। गुड-पृथुकाः। वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावात्पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥

'सुप्' 'सुपा' इति वर्तते, तस्य विशेषणमेतच्चतुर्थी। 'तत्' इति

पदमञ्जरी

क्रियां द्रव्याणां परस्परेण सम्बन्ध इत्यसामर्थ्यादत्र समासो न प्राप्नोति, अथा-सत्यपि सामर्थ्ये वचनात्समासः? इहापि तर्हि स्यात्—किं, दध्ना, ओदनो भुज्यता-मिति, तत्राह–*वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावादिति*। स्वभावादेव वृत्तावन्तर्भूता क्रियेति तद्द्वारकस्य सम्बन्धस्य सद्भावात्सामर्थ्यमित्यर्थः ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ *खरविशदमिति*। खरम्=कठिनम्, विभक्तावयवम्; खरं च तद्विशदं च खरविशदम्, हनुचलनेनादनीयमित्यर्थः। एवम्भूतं यदभ्यवहार्यं तद्भक्ष्यमित्युच्यते; तत्रैव यदन्तस्य एरजन्तस्य च भक्षयते रूढत्वात्। भक्षयति-स्त्वन्यत्रापि भवति–अब्भक्षः, वायुभक्ष इति। गौणोऽत्र भक्षयतिरित्यन्ये ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ *अर्थः परामृश्यत इति*। यद्यपि चतुर्थीति

न्यासः

न तु स्वतः। न च वृत्ताविह काचन क्रिया श्रूयत इति सामर्थ्याभावः। असति च सामर्थ्ये समासाभावः। अथासत्यपि सामर्थ्ये वचनसामर्थ्यात् समासो भवतीति चेदास्यतां दध्ना, ओदनो भुज्यतां देवदत्तेनेत्यत्रापि स्यादित्यत आह—**वृत्ताविल्यादि**। न ह्यसत्यामुपसेचनक्रियायां संस्कार्यं संस्कारकं वा सम्भवति। अस्ति चेह तदुभय-मित्यतस्तद्भावादेव समासान्तर्भूता क्रिया गम्यते। तद्द्वारकश्चान्नव्यञ्जनयोः सम्बन्ध इति विद्यत एव सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ **मिश्रीकरणमिति**। अमिश्रं मिश्रं क्रियतेऽनेनेति मिश्री-करणम्। **खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यमिति**। तत्रैव भक्ष्यशब्दस्य रूढत्वात् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ **तदर्थेनेत्यादि**। यदि तादर्थ्यमात्रे समासः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सर्वनाम्ना चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । तस्मै इदं तदर्थम् । तदर्थ, अर्थ, बलि, हित, सुख, रक्षित—इत्येतैः सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समासोऽयमिष्यते । यूपाय दारु यूपदारु । कुण्डलाय हिरण्यम्, कुण्डलहिरण्यम् ।

इह न भवति—रन्धनाय स्थाली, अवहननायोलूखलमिति । चतुर्थी चास्मादेव ज्ञापकात्तादर्थ्ये भवति ॥

पदमञ्जरी

चतुर्थ्यन्तः शब्दः सन्निहितः, तथापि शब्दं प्रति तादर्थ्यासम्भावात्तदर्थ एव परामृश्यते इत्यर्थः । *इत्येतैः शब्दैः सहेति* । तत्र तदर्थेन सुबन्तेनेत्यर्थद्वारकं विशेषणम्, स्वरूपेण सुबन्तस्य तादर्थ्यासम्भवात् । द्वितीयस्त्वर्थशब्दः पृथगेव निमित्तम् । *प्रकृतिविकारभावे समास इष्यत इति* । ज्ञापकात् । यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति-विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या समस्यत इति; अन्यथा कुबेरबलिः, गोरक्षितमित्यत्रापि तादर्थ्यसम्भवादनर्थकं तत्स्यात् । हितसुखग्रहणं तु 'हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या', 'चतुर्थी चाशिषि' इत्यतादर्थ्येऽपि चतुर्थीसम्भवान्न ज्ञापकम् । यदि विकृतिः प्रकृत्या समस्यते—अश्वेभ्यो घासः, अश्वेभ्यः सुरा ऽश्वसुरम्, 'विभाषासेना' इति नपुंसकत्वम्, हस्तिभ्यो विधा हस्तिविधा, विधा = अन्नविशेषः; अत्र न प्राप्नोति ? अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति । ननु स्वरे विशेषो भवति—चतुर्थीसमासे हि सति 'चतुर्थी तदर्थे' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यम्, षष्ठीसमासे तु समासान्तोदात्तत्वेन ? नैषोऽस्ति विशेषः; चतुर्थीसमासेऽपि नैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यम्; ज्ञापकात्, यदयं 'क्ते च' इति चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्याह, तज्ज्ञापयति—प्रकृतिविकारभावाभाव एष स्वरो न भवतीति; अन्यथा

न्यासः

स्यात्, बलिरक्षितग्रहणमनर्थकं स्यात् । तथा हि—कुबेरबलिः, गोरक्षितमित्यत्रापि तादर्थ्यं गम्यत एव । तस्माद् बलिरक्षितग्रहणाल्लिङ्गात् 'तादर्थ्ये प्रकृतिविकारभावे समासो भवति' इति विज्ञायते । ननु च सम्प्रदाने चतुर्थ्यर्थं बलिरक्षितग्रहणं स्यात्, नैतदस्ति; ददातिकर्मणा हि अभिप्रेयमाणस्य क्रियया वा सम्प्रदानसंज्ञेष्यते, न चेह ददातिकर्मणा क्रियया वाऽभिप्रेयमाणतास्ति, तत् कुतः सम्प्रदाने चतुर्थी ? केन पुनस्तादर्थ्ये चतुर्थी भवतीत्याह—अस्मादेवेत्यादि । यदि तादर्थ्ये चतुर्थी न स्यात्, तदा तदर्थग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्माद् यदेतत् तदर्थेन चतुर्थ्यन्तस्य समासविधानं तदेव ज्ञापकम्—तादर्थ्ये चतुर्थी भवतीति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* अर्थेन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च वक्तव्या *। ब्राह्म-

पदमञ्जरी

गोरक्षितमित्यत्रापि 'चतुर्थी तदर्थं' इत्येव सिद्धेरनर्थकं तत्स्यात् । नैतदस्ति ज्ञापकम्; हितार्थमेतत्स्यात्–गोहितमित्यत्र हि तादर्थ्यं नास्ति। एवमपि 'हिते च' इति वक्तव्ये 'क्ते च' इति सामन्यवचनं ज्ञापकमेव, सर्वथा कुबेरबलिरित्यादौ मा भूदित्येवमर्थं प्रकृतिविकारभावे स्वर एषितव्यः।

अथ रन्धनाय स्थालीत्यत्र षष्ठीसमासः कस्मान्न भवति? कश्चिदाह—भवत्येव, तद्यथा–गोग्रासः, लीलाम्बुजम्, क्रीडासरः, वासभवनम्, नाट्यशालेति। अपर आह—रन्धनस्थाल्यादयोऽनभिधानात् षष्ठीसमासा न भवन्तीति। उभावपि प्रतिब्रूमः—येषु षष्ठीसमास इष्यते तेषु चतुर्थीसमास एवास्तु, येषु तु नेष्यते तेषु तु चतुर्थीसमास एवानभिधानान्नेष्यताम्, माकारि ज्ञापनार्थं बलिरक्षितग्रहणम्, स्वरस्तु चतुर्थीसमासेऽपि पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रकृतिविकारभाव एव व्यवस्थास्यते। किं चैवं सति सूत्रमेवैतदनर्थकम्, यूपदार्वादावपि षष्ठीसमास एवास्तु, 'चतुर्थी तदर्थं' इत्येतत्तु 'षष्ठी तदर्थं' इति क्रियताम्, ज्ञापकाच्च स्वरस्य व्यवस्था क्रियताम्। नन्वर्थभेदो भवति–षष्ठीसमासे सम्बन्धमात्रं गम्यते, चतुर्थीसमासे तु तादर्थ्यं सम्बन्धविशेषः? नैषोऽस्ति विशेषः, आरभ्यमाणेऽपि चतुर्थीसमासे न दण्डवारितः षष्ठीसमासः, तत्रार्थप्रकरणादिना विशेषोऽवसेयः। यद्येवम्, केवलेऽपि षष्ठीसमासे तथा विशेषोऽवगंस्यते, किञ्च सिद्धान्तेऽश्वघासादिषु तावदर्थप्रकरणादिना तादर्थ्यावसायः सर्वत्रैव तथास्तु, नार्थोऽनेन? उच्यते—हितशब्देन तावत्षष्ठीसमासो न भवति; तद्योगे चतुर्थ्या नित्यत्वादिति चतुर्थीसमास एव वक्तव्यः। ततश्च 'क्ते च' इत्यत्रापि चतुर्थीग्रहणं कर्तव्यं गोहितमित्याद्यर्थम्। एवं च गोरक्षितमित्यत्र न स्यात्, चतुर्थ्या असम्भवात्। 'षष्ठी तदर्थं' इत्यस्य चाप्रसङ्गः, प्रकृतिविकाराभावादिति रक्षितेनापि चतुर्थीसमास एव विधेयः। अर्थशब्देनापि योगे तादर्थ्यसंबन्धविशेषस्य नियमेन प्रतीयमानत्वाच्चतुर्थ्या सम्भवितव्यमिति तेनापि चतुर्थीसमास एव कर्तव्यः। बलिसुखग्रहणमपि कर्त्तव्यम्, तादर्थ्यस्य समासे नियमेन प्रतीतिर्यथा स्यादित्येवमर्थम्। तस्मादारब्धव्यमेव सूत्रम्। प्रकृतिविकारभाव एव समास इत्यस्य तु प्रयोजनं चिन्त्यम्।

अर्थेन नित्यसमासवचनमिति। अन्यथा महाविभाषाधिकाराद् ब्राह्मणायार्थं

न्यासः

अर्थेनेत्यादि। कर्त्तव्यमिति शेषः। नित्यसमास उच्यते=कथ्यते, प्रत्याख्यते येन तन्नित्यसमासवचनं व्याख्यातव्यम्। एतदुक्तं भवति—येनार्थशब्देन नित्यसमासः प्रत्याख्यते तद्व्याख्यानं कर्त्तव्यमिति। तत्रेदं व्याख्यानम्—विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

णार्थं पयः। ब्राह्मणार्था यवागूः। बलि—कुबेराय बलिः कुबेरबलिः। महाराजबलिः। हित—गोहितम्। अश्वहितम्। सुख—गोसुखम्। अश्वसुखम्। रक्षित—गोरक्षितम्। अश्वरक्षितम्॥

पदमञ्जरी

इति वाक्यमपि स्यात्। *सर्वलिङ्गता चेति*। परलिङ्गताया अपवादः, अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गता न सर्वत्रेति दर्शयति। *ब्राह्मणार्थं पय इत्यादि*। सर्थबिति चेत्, इत्संज्ञाभावः, इयङुवङ्प्रसङ्गश्च। स्यादेतत्—तदर्थं विकृतेः प्रकृताविव्यत्र तदर्थे सर्थबिति सूत्रं कर्तव्यम्, चतुर्थी वर्तते, चतुर्थीसमर्थात्तदर्थेऽभिधेये सर्थप्रत्ययो भवति, सकारः पदसंज्ञार्थः—राजार्थः, गवार्थः, पित्त्वादनुदात्तत्वम्; एवं चार्थ-इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न विधेयः, प्रत्ययत्वाच्च न तेन विग्रहः, तद्धितत्वाच्चा-भिधेयवल्लिङ्गता सिद्ध्यतीति ? तन्न; सकारस्येत्संज्ञाभावप्रसङ्गात्। अथ 'आदिर्ञि-टुडवः' 'ष्वः प्रत्ययस्य' इति द्विषकारकनिर्देशाश्रयणेनेत्संज्ञा स्याद् ? एवमपि कुञ्छणादिषु तृणादिभ्यः से प्रसङ्गः, श्र्यर्थम् भ्वर्थमित्यत्र चेयङुवङौ स्याताम् बहुव्रीहावात्वकपोः प्रसङ्गः। स्यादेतत्—यद्ब्राह्मणार्थं पयस्तस्य ब्राह्मणोऽर्थः प्रयोजक इति शक्यते वक्तुम्, अतो ब्राह्मणोऽर्थोऽस्येति विगृह्य बहुव्रीहिः करिष्यते, तेन चतुर्थ्यन्तेन विग्रहाभावः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमभिधेयवल्लिङ्गता च सिद्ध्यतीति? तन्न; महदर्थमित्यत्रात्वकपोः प्रसङ्गात्। तदर्थस्यार्थादेश उदभावप्रसङ्गः। स्यादेतत्—'चतुर्थी तदर्थ' इत्यनेन समासं विधायार्थ इत्यनेनांशेन तदर्थवाचिन उत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो विधीयते, विभाषाधिकाराच्च यूपार्थं दारु यूपदार्वि-त्युभयं भविष्यति, ततो बलिरक्षितयोरपि विभाषार्थशब्द आदेशो भवति—कुबेरार्थो बलिः कुबेरबलिरित्यादि। किमर्थमिदम्, पूर्वेणैव सिद्धम् ? ज्ञाप-कार्थम्, एतज् ज्ञापयति—प्रकृतिविकाराभावादन्यत्र नित्योऽर्थादेश इति। तेन रन्धनार्था स्थालीत्यादि भवति, न तु रन्धनस्थालीत्यादि। अश्वघासाद-यस्तु पूर्ववत्। अत्र समासे कृते उत्तरपदस्य विधीयमानेनार्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति, यस्यावस्थानेऽर्थादेशस्तल्लिङ्गता स्थानिवद्भावेन भविष्यति, अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तु विधेय एवेति, तन्न उदकाय वीवध उदकार्थ इति वीवधशब्द-स्यार्थादेशे कृते स्थानिवद्भावेन मन्थौदनादिसूत्रेणोदभावप्रसङ्गात्। अतश्चतुर्थी-समास एव विधेयः। तथा चार्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ? न वक्तव्या, ब्राह्मणायेति चतुर्थ्या तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति। 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति सर्वलिङ्गता च सिद्धा।

तदेतत्प्रतिपद्यन्तां भाष्ये कृतपरिश्रमाः।
नान्ये सहस्रमप्यन्धाः सूर्यं पश्यन्ति नाञ्जसा॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥

'सुप्' 'सुपा' इति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत्पञ्चमी। पञ्चम्यन्तं सुबन्तं भयशब्देन सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति। वृकेभ्यो भयम् वृकभयम्। चौरभयम्। दस्युभयम्।

※ भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् ※। वृकेभ्यो भीतः वृकभीतः। वृकभीतिः। वृकभीः। पूर्वस्यैवायं बहुलग्रहणस्य प्रपञ्चः। तथा च—ग्रामनिर्गतः, अधर्मजुगुप्सुरित्येवमादि सिद्धं भवति ॥

पदमञ्जरी

पञ्चमी भयेन ॥ भयेनेति स्वरूपग्रहणादव्याप्तिरिति मत्वाऽऽह—*भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यमिति*। एवं सूत्रन्यासः कर्तव्य इत्यर्थः। व्याख्यानात्त्वर्थग्रहणे 'वृकेभ्यस्त्रासः' इत्यादावपि प्रसङ्गः इति भावः। स तर्हि तथा न्यासः कर्तव्यः ? नेत्याह—*पूर्वस्यैव बहुलग्रहणस्येति*। यथा हि 'पादहारकः' इत्यादौ बहुलग्रहणात्सर्वोपाधिव्यभिचारार्थाद्भवति, एवमत्रापि भविष्यतीत्यर्थः। *अधर्मजुगुप्सुरिति* 'जुगुप्साविराम' इत्यधर्मस्यापादानसंज्ञा ॥

न्यासः

सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते। तेनार्थशब्देन नित्यसमासो भविष्यति, सर्वलिङ्गता चेति। 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायां सर्वलिङ्गता विधीयते। एषा तु लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति सिद्धा। अथ वा—बहुलग्रहणानुवृत्तेः सर्वमेतत् सिद्धम्। गोहितम्, गोसुखमिति 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्य' इत्यादिना चतुर्थी। हितयोगे त्वनाशिष्यपि चतुर्थी भवति। तथा हि वक्ष्यति—हितयोगे चतुर्थी वक्तव्येति ॥

पञ्चमी भयेन ॥ भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यमिति। एवं हि त्रिभिरपि भीतादिभिः समासो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। स्वयमेव व्याख्यातुमाह—पूर्वस्येत्यादि। यथैव हि 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति तृतीयान्तस्य समासो विधीयमानो बहुलग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादन्यविभक्त्यन्तस्यापि समासो भवति—पादहारकः, गलेचोपक इति, तथा वृकभीत इत्यादावपि समासो भविष्यति। तस्मात् पूर्वकस्य बहुलग्रहणस्यैवोदाहरणप्रदर्शनार्थोऽयं योगः प्रपञ्चार्थो वेदितव्यः। तथा चेत्यादि। यस्मात् पूर्वकेणैव बहुलग्रहणेन सिद्धं तस्यैवायम्प्रपञ्चः, तस्मात् तत एव बहुलग्रहणाद् ग्रामनिर्गत इत्याद्यपि सिद्धं भवति। आदिशब्देन वृकभीतादेर्ग्रहणम् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ ३८ ॥

अपेत, अपोढ, मुक्त, पतित, अपत्रस्त—इत्येतैः सह पञ्चम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अपेत—सुखापेतः । अपोढ—कल्पनापोढः । मुक्त—चक्रमुक्तः । पतित—स्वर्गपतितः । अपत्रस्त—तरङ्गापत्रस्तः । 'अल्पशः' इति समासस्याल्पविषयतामाचष्टे । अल्पा पञ्चमी समस्यते, न सर्वा । प्रासादात्पतितः, भोजनादपत्रस्तः—इत्येवमादौ न भवति । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ ३९ ॥

स्तोक, अन्तिक, दूर—इत्येवमर्थाः शब्दाः कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोक—स्तोकान्मुक्तः । अन्तिक—अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्राल्लब्धः । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुक् ॥

* शतसहस्रौ परेणेति वक्तव्यम् * । शतात्परे परश्शताः । सहस्रात्परे परस्सहस्राः । राजदन्तादित्वात्परनिपातः, निपातनात्सुडागमः ॥

पदमञ्जरी

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ अल्पशब्दाद् 'बह्वल्पार्थात्' इति शस्, 'शसि बह्वल्पार्थस्य' इति पुंवद्भावः । कारकत्वं तु समसनक्रियायां कर्मत्वात् । अत एव पञ्चमी समस्यत इति कर्मणि लकारः । तत्र तु बह्वल्पार्थान्मङ्गले वचनमिति वक्ष्यति । तस्मादत एव निपातनादत्र शसिति युक्तम् । *अल्पा पञ्चमीति* । अल्पाभ्यः प्रकृतिभ्य उत्पन्नेत्यर्थः ।

न्यासः

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ अल्पश इति । 'बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्' इति शस् । अल्पा पञ्चमी समस्यत इति । अल्पेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः उत्पन्ना या पञ्चमी सा समस्यते, न तु सर्वेभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इत्यर्थः ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ स्तोकान्मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्त इति । 'करणे स्तोकाल्पकृच्छ्र' इत्यादिना पञ्चमी । अन्तिकादागतः, दूरादागत इति । 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इत्यनेन ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सप्तमी शौण्डैः ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः। अक्षधूर्त्तः। अक्षकितवः।

[1]शौण्ड। धूर्त्त। कितव। व्याड। प्रवीण। संवीत। अन्तर्। अन्तःशब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते। अधिपटु। पण्डित। कुशल। चपल। निपुण। वृत्तौ प्रसक्तिक्रियाया अन्तर्भावादक्षादिषु अधिकरणे सप्तमी[1]॥

पदमञ्जरी

सप्तमी शौण्डैः॥ अत्र साहचर्याद् धूर्त्तादिष्वजहत्स्वार्थ एव शौण्डशब्दः प्रयुज्यते, यथा—छत्त्रिणो गच्छन्तीति। अत्र च प्रमाणं बहुवचननिर्देशः, अतोऽन्तरेणाप्यादिशब्दं तदर्थो गम्यते इत्याह—*शौण्डादिभिरिति*। गणपाठसामर्थ्यात्तु बहुवचननिर्देशोऽर्थनिर्देशार्थः, बहुवचनान्तस्य वा समासार्थ इति न भवति। ननु चाक्षशौण्ड इत्यादौ क्रियाया अश्रवणादधिकरणत्वं नोपपद्यते, न चान्यत्सप्तम्या निमित्तमस्ति। न चैतदेव ज्ञापकं शक्यमाश्रयितुम्; शौण्डो देवदत्त इत्यादावपि प्रसङ्गाद्, अत आह—*वृत्ताविति*। अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते, तद्योगेऽवयविन आधा-

न्यासः

सप्तमी शौण्डैः ॥ शौण्डैरिति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यत इत्याह—शौण्डादिभिरिति। केन पुनर्विहितायां सप्तम्यां तदन्तस्य शौण्डादिभिः समासो विधीयते? 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यनेनेति चेद्, वार्तमेतत्। तथा ह्यधिकरणं कारकम्, तच्च क्रियापेक्षम्। न चाक्षशौण्ड इत्यादौ वृत्तौ काचन क्रिया श्रूयते। तत् कुतोऽधिकरणस्येह सम्भवः? न च शक्यते वक्तुम्—अस्मादेव वचनाच्छौण्डादिभिर्योगे सप्तमी भविष्यतीति, देवदत्तः शौण्ड इत्यत्रापि प्रसङ्गः स्यादित्यत आह—वृत्ताविस्यादि। अस्त्येवात्र प्रसक्तिक्रिया। सा तु समासार्थ एवान्तर्भूतेति गम्यमानत्वाद् वृत्तौ क्रियापदं न प्रयुज्यते। तस्या यत् साधनमधिकरणं तत्र सप्तमीत्यदोषः। अन्तःशब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते। तस्य प्रयोगे तत्सामानाधिकरण्यमेव सप्तम्याः कारणम्। वनेऽन्तर्वनान्तर्वसतीति पूर्वपदार्थप्राधान्ये तु 'विभक्त्यर्थे यदव्ययम्' इत्यव्ययीभाव एव भवति—अन्तर्वणमिति। अधिशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्याधिकरणप्राधान्ये सत्यव्ययीभावः—अधिस्त्रि। आधेयप्राधान्ये तु तत्पुरुषः—ब्राह्मणेष्वधि ब्राह्मणाधीन इति। ब्राह्मणाधिशब्दः केवलो न प्रयुज्यते। 'अपडक्षाशित' इत्यादिनाऽध्युत्तरपदात् स्वार्थिकस्य नित्यस्य खस्य विधानात्॥

१-१. अयमंशः क्वचिदनुपलभ्यमानोऽपि न्यासानुरोधेन स्थापितः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४१ ॥

'सप्तमी'इति वर्तते। सिद्ध, शुष्क, पक्व, बन्ध—इत्येतैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। सांकाश्यसिद्धः। काम्पिल्यसिद्धः। शुष्क——आतपशुष्कः। छायाशुष्कः। पक्व——स्थालीपक्वः। कुम्भोपक्वः। बन्ध——चक्रबन्धः। बहुलग्रहणस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४२ ॥

'ध्वाङ्क्षेण' इत्यर्थग्रहणम्। ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, क्षेपे गम्यमाने। तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः। अनवस्थित इत्यर्थः। तीर्थकाकः। तीर्थवायसः।

पदमञ्जरी

रत्वविवक्षायां सप्तमी, यथा वृक्षे शाखेति, वनेऽन्तर्वनान्तः। अस्य विकल्पितत्वादव्ययीभावोऽपि भवति, अन्तर्वणम्, 'प्रनिरन्तः' इति णत्वम्। अधिशब्दः पठ्यते, तस्याधिकरणप्राधान्येऽव्ययीभावः—अधिस्त्रीति। आधेयप्राधान्ये ह्ययं तत्पुरुषः—ब्राह्मणाधीनमिति। 'अध्युत्तरपदात्खः' इति खः। ब्राह्मणेष्वधीति वाक्यम्॥

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ *साङ्काश्यसिद्धः काम्पिल्यसिद्ध इति*। सङ्काशेन निर्वृत्तं वनं साङ्काश्यम्। कम्पिलेन निर्वृत्तं काम्पिल्यम्। चातुरर्थिकः सङ्काशादिभ्यो ण्यः। तत्र तपसा सिद्ध इत्यर्थः॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे॥ 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति वचनात्पर्यायाणां न प्राप्नोतीत्यत आह—*ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणमिति*। व्याख्यानाच्चैतदवसीयते। *तीर्थे ध्वाङ्क्ष इवेति*। उपमानोपमेयभावे सति क्षेपो गम्यते, नान्यथेतीवशब्दः प्रयुक्तः। यथा तीर्थे ध्वाङ्क्षा न चिरं स्थातारो भवन्ति, एवं कार्येष्वनवस्थितस्तीर्थध्वाङ्क्ष इत्यर्थः, तदाह—*अनवस्थित इत्यर्थ इति*। वृत्तौ त्विवार्थस्यान्तर्भावादिवशब्दस्याप्रयोगः॥

न्यासः

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणमिति। अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य। यत्र हि शब्दप्रधानो निर्देशस्तत्र स्वरूपग्रहणं भवति, अन्यत्र त्वर्थग्रहणमेवेति प्रतिपादितमेतत् प्राक्। अर्थप्रधानत्वन्तु निर्देशस्याविच्छिन्नाचार्यपारम्पर्योपदेशाद् विज्ञायते। बहुलग्रहणानुवृत्तेरर्थस्येदं ग्रहणं वा। अपि च 'क्षेपे' इत्युच्यते, क्षेपश्चार्थकारित एवेत्यर्थग्रहणमेव युक्तम्। अर्थग्रहणे च सति ध्वाङ्क्षपर्यायैरपि समासो भवति, अत आह——ध्वाङ्क्षवाचिनेत्यादि। तीर्थे ध्वाङ्क्ष इवेति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

क्षेप इति किम्? तीर्थे ध्वाङ्क्षस्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ ४३ ॥

'सप्तमी' इति वर्तते। कृत्यप्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, ऋणे गम्यमाने। यत्प्रत्ययान्तेनैवेष्यते। मासे देयमृणं मासदेयम्। संवत्सरदेयम्। त्र्यहदेयम्।

ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम्, तेनेहापि समासो भवति— पूर्वाह्णगेयं साम। प्रातरध्येयोऽनुवाकः। ऋण इति किम्? मासे देया भिक्षा ॥

पदमञ्जरी

कृत्यैर्ऋणे ॥ *यत्प्रत्ययान्तेनैवेष्यते इति*। 'अल्पशः' इत्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते। कृत्यैरिति बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम्। *ऋणग्रहणं च नियोगोपलक्षणार्थमिति*। नियोगः = अवश्यम्भावः। ऋणमवश्यदेयमिति नियोगसाहचर्यान्नियोगमात्रमुपलक्षयति। तेन किं सिद्धं भवतीत्याह—*इहापीति*। *पूर्वाह्णगेयमिति*। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्। यथा ऋणमवश्यं देयम्, एवमिदमपि पूर्वाह्णेऽवश्यं गेयमिति नियोगोऽस्ति ॥

न्यासः

उपमानभावे सति ध्वाङ्क्षस्य क्षेपो गम्यते, नान्यथेति दर्शयितुमिवशब्दः प्रयुक्तः। समासे तु समास एवोपमानार्थस्यान्तर्भूतत्वादिवशब्दो गतार्थो न प्रयुज्यते। यथैव हि तीर्थध्वाङ्क्षाश्चिरं स्थातारो न भवन्ति, तद्वदन्योऽपि यः कार्यं प्रत्यनवस्थितः स 'तीर्थध्वाङ्क्षः' इत्युच्यते, यदाह—अनवस्थित इत्यर्थः। कार्यं प्रत्यनवस्थितत्वमेव क्षेपः।

कृत्यैर्ऋणे ॥ यत्प्रत्ययान्तेनैव समास इष्यत इति। कथं पुनर्यत्प्रत्ययेनैव लभ्यते? अल्पश इत्यनुवृत्तेः। मासदेयमिति। पूर्ववद् यत्, ईत्त्वञ्च। सप्तमी ह्यत्रौपश्लेषिकेऽधिकरणे वेदितव्या। मासे ह्यतीते योऽन्तरो दिवसः स मासं प्रत्युपश्लिष्टो भवति, 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इत्यनेन वा। मासातिक्रमणभावेन हि ऋणदानभावो लक्ष्यते। अथ ऋण इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—पूर्वाह्णगेयं साम, प्रातरध्येयोऽनुवाकः, इत्यत आह—ऋणमित्यादि। ऋणं हि नियोगतो निर्यातयितव्यमिति नियोगसहचरितम्। अतः साहचर्यात् तेन नियोगोऽवश्यम्भाव उपलक्ष्यते। एतच्च 'कृत्यैः' इति बहुवचननिर्देशाल्लिङ्गाद् गम्यते। कथम्? 'कृत्यैः' इति बहुवचनमत्र विवक्षितम्, तच्च ऋणग्रहणस्य नियोगोपलक्षणार्थत्वे प्रकृतिभेदेन भिद्यमाने कृत्ये सति प्रसज्यते, न त्वन्यथा। यत्प्रत्ययस्यैकत्वात् तेनैव समासस्येष्टत्वात् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संज्ञा = समुदायोपाधिः । तेन नित्यसमास एवायम्, न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषाः । वनेकिंशुकाः । वनेबिल्वकाः । कूपेपिशाचकाः । 'हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्' इत्यलुक् ॥

क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ ४५ ॥

अहरवयवाः, रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वाह्णकृतम् । अपराह्णकृतम् । पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रकृतम् ।

अवयवग्रहणं किम् ? एतत्तु ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तं च द्रक्ष्यसि[1] । अहनि भुक्तम् । रात्रौ वृत्तम् । बहुलग्रहणाद् रात्रिवृत्तम्, सध्यागर्जितमित्यादयः ॥

तत्र ॥ ४६ ॥

पदमञ्जरी

क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ *दिवा वृत्तमिति* । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च न भवति । ननु च दिवाशब्दोऽधिकरणशक्तिप्रधानः, तत्राभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति प्रथमैवास्माद्भवति, अतः सप्तम्यभावादेवात्राप्रसङ्गः । नैषोऽस्ति नियमः—अधिकरणशक्तिप्रधान इति; दिवामन्या रात्रिरित्यपि दर्शनात् । कथं 'रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यत' इति ? 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति मन्यते । एवं चान्यजन्मकृतमित्याद्यपि भवति ॥

न्यासः

संज्ञायाम् ॥ समुदायोपाधिरिति । 'संज्ञायाम्' इति नेदं पूर्वपदस्योत्तरपदस्य वा विशेषणम्, किं तर्हि ? समुदायस्य—समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यत इति । किमेवं सति सिध्यतीत्यत आह—तेनेत्यादि । अत्रैवोपपत्तिमाह—न हीत्यादि ।

क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ एतद् तु ते दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तञ्च द्रक्ष्यसीत्यादि । नात्राहरवयवाः रात्र्यवयवाश्च सन्ति, किं तर्हि ? कृत्स्नमेवाहः, कृत्स्ना च रात्रिरिति, तेनेह समासो न भवति ॥

---

१. 'उलूखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत' इत्यस्य पद्यस्य पूर्वार्धमपि क्वचित् लभ्यते ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'तत्र' इत्येतत् सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। तत्रभुक्तम्। तत्रकृतम्। तत्रपीतम्। ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति ॥

क्षेपे ॥ ४७ ॥

क्षेपः = निन्दा। क्षेपे गम्यमाने सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। अवतप्तेनकुलस्थितं तवैतत्। चापलमेतत्, अनवस्थितत्वं तवैतदित्यर्थः। उदकेविशीर्णम्। प्रवाहेमूत्रितम्। भस्मनिहुतम्। निष्फलं यत्क्रियते तदेवमुच्यते। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् ॥

पदमञ्जरी

तत्र ॥ *तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तमिति*। तत्रभवानित्यादौ विभक्त्यन्तरेऽपि दर्शनादधिकरणप्रतिपादने तत्रशब्दादपि सप्तम्येवापेक्ष्येति मन्यते ॥

क्षेपे ॥ *अवतप्तेनकुलस्थितं तवैतदिति* चिरन्तनप्रयोगः, तस्यार्थमाह—*चापलमेतत्तवेत्यर्थ इति*। यथा अवतप्ते प्रदेशे नकुला न चिरं स्थातारो भवन्ति, एवं कार्याण्यारभ्य यश्चापलेन न चिरं तिष्ठति स एवमुच्यत इत्यर्थः। 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति नकुलस्थितशब्देन समासः, पूर्ववदलुक् ॥

न्यासः

तत्र ॥ तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तमिति। सप्तमीसाधर्म्यात्। त्रल्प्रत्यय एवात्र सप्तमीशब्देनोक्तः। भवति हि ताद्धर्म्यात् ताच्छब्द्यम्, यथा—गौर्वाहीक इति। सप्तमीसाधर्म्यं पुनस्त्रलोऽधिकरणार्थत्वात्। यथैव ह्यधिकरणप्रत्यायनाय सप्तमी प्रयुज्यते, तथा त्रलपि। अथ मुख्यैव सप्तमीविभक्तिः कस्मान्न विज्ञायते? तस्यास्तत्र शब्देऽसम्भवात्। असम्भवस्तु त्रलैव तदर्थस्य द्योतितत्वात्। अन्यस्त्वाह—यदा विभक्त्यादेशस्त्रलादयस्तदा स्थानिवद्भावेनैवैतत् सप्तम्यन्तं भवति। आदेशपक्षस्तु तत्र वृत्तिकृता नाश्रित इत्यसम्यगेतत्। अन्तशब्दश्चात्रावयववचनः। सप्तमीत्रल्प्रत्ययोऽन्तोऽवयवो यस्य तत् तथोक्तम् ॥

क्षेपे ॥ अवतप्तेनकुलस्थितमिति। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक्। कः पुनरत्र क्षेपः? कार्येष्वनवस्थितता। यदाह—एतच्चापलमित्यादि। यथा अवतप्ते देशे नकुला न चिरं स्थातारो भवन्ति, तद्वदन्योऽपि योऽर्थानारभ्य न चिरं तेष्वतिष्ठते तं प्रतीदमुच्यते—अवतप्तेनकुलस्थितमिति। उदके विशीर्णमित्यादावप्यारम्भस्य निष्फलता क्षेपः। अत एवाह—निष्फलं यत् क्रियते तदेवमुच्यत इति। प्रवाहेमूत्रितमिति। 'मूत्र प्रस्रवणे' चुरादिः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पात्रेसमितादयश्च ॥ ४८ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते। पात्रेसमितादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति, क्षेपे गम्यमाने। ये चात्र क्तान्तेन सह समासास्तेषां पूर्वेणैव सिद्धे पुनः पाठो युक्तारोह्यादिपरिग्रहार्थः---पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति। युक्तारोह्यादिषु हि पात्रेसमितादयश्चेति पठ्यन्ते। पात्रेसमिताः। पात्रेबहुलाः। अवधारणेन क्षेपो गम्यते--पात्र एव समिता न पुनः क्वचित्कार्यं इति। उदुम्बरमशकादिषु उपमया क्षेपः। मातरिपुरुष इति प्रतिषिद्धसेवनेन। पिण्डीशूरादिषु निरीहतया। [1]अव्यक्तत्वाच्चाकृतिगणोऽयम्। पात्रेसमिताः। पात्रेबहुलाः। उदुम्बरमशकाः। उदर-

पदमञ्जरी

पात्रेसमितादयश्च॥ *युक्तारोह्यादिपरिग्रहार्थमिति*। युक्तारोह्यादयश्चेत्यत्रैषामपि परिग्रहो यथा स्यादित्यर्थः। *पात्र एव समिता इति*। भोजनसमय एव सङ्गता इत्यर्थः। *पात्रेबहुला इति*। भोजनसमय एव सङ्घीभवन्ति, नान्यकार्यं इत्यर्थः। *उदुम्बरमशकादिष्विति*। यस्तत्रैव वृद्धो नास्मात्परमस्तीति मन्यते, सोऽयमदृष्टविस्तारः पुरुष उदुम्बरमशकादिरुच्यत इत्यर्थः। *प्रतिषिद्धसेवनेनेति*। शत्रुषु भार्यायां वा पुरुषायितव्यम्, मातरि पुरुषायितं प्रतिषिद्धम्। *निरीहतयेति*। पिण्डी = ओदनपिण्डः, तत्रैव शूरो नान्यत्रेति निरीहता। *परमपात्रेसमिता इति*। एवंरूपं वृत्त्यन्तरं न भवति, परमाः पात्रेसमिता इति वाक्यमेव भवतीत्यर्थः॥

न्यासः

पात्रेसमितादयश्च ॥ **युक्तारोह्यादिपरिग्रहार्थं इति**। युक्तारोह्यादिषु युक्तारोह्यादिभिर्वा परिग्रहोऽर्थः प्रयोजनं यस्य पाठस्य स तथोक्तः। किमर्थं पुनर्युक्तारोह्यादिषु परिग्रहस्तेषामिष्यत इत्याह--**पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति**। युक्तारोह्यादीनां हि 'युक्तारोह्यादयश्च' इत्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वं विधीयते। तत्र यदि ये क्तान्तास्ते न पठ्येरन्, तदा तेषामाद्युदात्तत्वं न स्यात्। कथं पुनःपात्रेसमितादयो युक्तारोह्यादिग्रहणेन गृह्यन्ते; यतस्तेषां विधीयमानमाद्युदात्तत्वं पात्रेसमितादीनामपि भवतीत्याह--**युक्तारोह्यादिषु हीत्यादि**। **उदुम्बरमशकादिषूपमया क्षेप इति**। यस्तत्रैवावरुद्धो न क्वचिद् गच्छति तमेव विशिष्टं मन्यते--नास्मात् परमस्तीति, सोऽदृष्टविस्तार उच्यत उदुम्बरमशक इति। एवमन्यत्राप्युपमानात् क्षेपः। **प्रतिषिद्धसेवनेनेति**। यः कश्चित् प्रतिषिद्धमाचरति स मातरिपुरुष इत्युच्यते। **निरीहतयेति**। यो न किञ्चित् कर्तुं समर्थः स पिण्डीशूर

१. 'अवृत्करणात्०' इति पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

क्रिमिः । कूपकच्छपः । कूपचूर्णकः । अवटकच्छपः । कूपमण्डूकः । कुम्भमण्डूकः । उदपानमण्डूकः । नगरकाकः । नगरवायसः । मातरिपुरुषः । पिण्डीशूरः । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । गेहेक्ष्वेडी । गेहेविजिती । गेहेव्याडः । गेहेदृप्तः । गेहेधृष्टः । गर्भेतृप्तः । आखनिकबकः । गोष्ठेशूरः । गोष्ठेविजिती । गोष्ठेक्ष्वेडी । गेहेमेही । गोष्ठेपटुः । गोष्ठेपण्डितः । गोष्ठेप्रगल्भः । कर्णेटिट्टिभः । कर्णेचुरचुरा । चकारोऽवधारणार्थः, तेन समासान्तरं न भवति—परमपात्रेसमिता इति ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ ४९ ॥

'सुप्' 'सुपा' इति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पूर्वकाल, एक, सर्व, जरत्, पुराण, नव, केवल—इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः = सामानाधिकरण्यम् । 'पूर्वकाल' इत्यर्थनिर्देशः, परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वकालोऽपरकालेन

पदमञ्जरी

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्येत्यादि । भिन्नग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । एकग्रहणं गौरश्व इत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । क्वचिद् *भिन्ननिमित्तप्रयुक्तस्येति* पाठः, भिन्नेन निमित्तेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रवर्त्तितस्येत्यर्थः । 'विशेषणं विशेष्येण' इति सिद्धे पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातार्थं वचनम्, एकशब्दस्य तु 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति नियमात्प्राप्त्यर्थमेव । *पूर्वकाल इत्यर्थग्रहणमिति* । पूर्वः कालोऽस्य पूर्वकालः, पूर्वमनुष्ठित इत्यर्थः । स च चरमानुष्ठित-

न्यासः

इत्येवमादिभिः पदैरभिधीयते । चकारोऽवधारणार्थ इति । पात्रेसमितादय एव यथा स्युः, यदन्यत् समासान्तरं तेषां प्राप्नोति तन्मा भूदिति । तेन परमपात्रेसमिता इति 'सन्महत्' इत्यादिना समासान्तरं न भवति ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्येत्यादि । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । एकग्रहणं गौरश्व इत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देश इति । अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य । तेन स्वरूपग्रहणं न भवतीति भावः । परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणमिति । शब्दप्रधानत्वान्निर्देशस्य । पूर्वकालोऽपरकालेनेति । कुतः पुनरनुक्तोऽप्येषोऽर्थविशेषो लभ्यते; सम्बन्धिशब्दत्वात्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

समस्यते । स्नातानुलिप्तः । कृष्टसमीकृतम् । दग्धप्ररूढम् । एकशाटी । एकभिक्षा । सर्वदेवाः । सर्वमनुष्याः । जरद्धस्ती । जरद्गृष्टिः । जरद्वृत्तिः । पुराणान्नम् । पुराणावसथम् । नवान्नम् । नवावसथम् । केवलान्नम् ।

समानाधिकरणेनेति किम् ? एकस्याः शाटी ।

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥

'समानाधिकरणेन' इत्यापादसमाप्तेरनुवर्त्तते । दिग्वाचिनः शब्दाः संख्या च समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, संज्ञायां विषये । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । संख्या—पञ्चाम्राः । सप्तर्षयः ।

संज्ञायामिति किम् ? उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥

पदमञ्जरी

मपेक्ष्य भवतीत्यर्थात्तेनैव समासो विज्ञायत इत्याह—*परकालेनेति* । *स्नातानुलिप्त इति* । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्त इत्यर्थः । अत्र क्रियाशब्दत्वात्पाचकपाठकादिवत्पूर्वनिपातः पर्यायात्स्यात् । *एकशाटीति* । शाटशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष्, 'एकतद्धिते च' इति ह्रस्वः । *सर्वमनुष्य इति* । अत्र विशेषणमित्यपि समासे न दोषः, तस्मात्क्रियावाचिनां गुणवाचिनां वा समासो दर्शनीयः । एवं जरदादिष्वपि । *एकस्याः शाटीति* । अत्र भवितव्यमेव षष्ठीसमासेन, तस्मादेकस्याः शौक्ल्यमिति प्रत्युदाहर्त्तव्यम् । अत्र हि गुणेन नेति प्रतिषेधः ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ 'विशेषणं विशेष्येण' इति सिद्धे नियमार्थमेतत्—संज्ञायामेव, नान्यत्रेति । पूर्वसूत्रमित्यादौ त्वदिग्वाचित्वात् समासः ॥

न्यासः

पूर्वकालस्य ? न ह्यनपेक्ष्यापरकालं पूर्वकालः सम्भवति, अतः पूर्वकालपरिग्रहे कृते सत्यपरकालस्यापि परिग्रहः कृत एव । स्नातानुलिप्त इति । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्त इत्यत्र स्नातशब्दः स्नानेन निमित्तेन प्रयुक्तः, अनुलिप्तशब्दोऽनुलेपनेन; तयोश्चैकत्रार्थे वृत्तिरित्यस्ति सामानाधिकरण्यम् । एकशाटीति । एका चासौ शाटी चेति 'पुंवत्कर्मधारय' इत्यादिना पुंवद्भावः ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ पूर्वेषुकामशमीत्यादिर्ग्रामाणां संज्ञा । पूर्वा चासाविषुकामशमी चेति पूर्वेषुकामशमी । मन्दधियां पूर्वोत्तरपदविभागमात्रप्रदर्शनार्थं वाक्यं कृतम् । न ह्यत्र वाक्येन भवितव्यम्; न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥

'दिक्संख्ये' इत्यनुवर्त्तते। तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे चाभिधेये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

तद्धितार्थे तावत्—पूर्वस्यां शालायां भवः। 'दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः', पौर्वशालः, आपरशालः। उत्तरपदे—पूर्वशालाप्रियः, अपरशालाप्रियः।

पदमञ्जरी

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ 'विशेषणं विशेष्येण' इति सिद्धस्य पूर्वेणानियमादप्राप्तविधिरयम्। अगृह्यमाणविषयत्वाद्वायमपि नियमः शक्यते वक्तुम्—अयं नियमः पूर्वो विधिरिति। एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यत इत्याह—*तद्धितार्थे विषयभूत इत्यादिना*। तद्धितार्थेऽभिधेय इत्येवं तु विज्ञायमाने पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धितो दुर्लभः स्यात्; तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वादिति भावः। अस्मिन् पक्षेऽर्थग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। तद्धिते विषय इत्येवास्तु, तद्धिते परत इति तु विज्ञायमाने इतरेतराश्रयं प्राप्नोति—समासात्तद्धितो विधेयः, तद्धिते च समास इति। किञ्च—'तद्धितार्थेऽभिधेये' इत्यस्मिन् पक्षे न दोषः, 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुग्वचनं ज्ञापकमुत्पद्यते—द्विगोस्तद्धित इति सर्वतद्धितसाधारणो द्विगुः, तत्रावश्यं विशेषाभिधानाय तद्धित उत्पद्यत इत्यपि शक्यं विज्ञातुम्। अथैवं कस्मान्न विज्ञायते—तद्धितार्थे द्विगुर्भवति, तद्धितो यथा स्यादिति द्विगुर्भवतीति, यथा—दारार्थं घटामहे, दारा यथा स्युरिति घटामह इति? नैवं शक्यं विज्ञातुम्; एवं हि विज्ञायमाने तद्धितोत्पत्तये विधीयमाना समाससंज्ञा विषयान्तरे न स्यात्। एवं तस्यैव समासस्य विधीयमाना द्विगुसंज्ञापि, ततश्च पञ्चारत्निरित्यत्र इगन्ते द्विगाविति स्वरो न स्यात्, तस्य तु समाहारद्विगुरवकाशः, यथा—स्वरे विधीयमानः पराङ्गवद्भावः षत्वणत्वयोर्न भवति, तथात्रापि। *पौर्वशाल इति*। पूर्वस्यां शालायां भव इति तद्धितार्थे विवक्षिते समासः, ततस्तद्धितः।

न्यासः

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ एकस्या अपि सप्तम्या विषयभेदेन भेदं दर्शयितुमाह—**तद्धितार्थे विषय इत्यादि**। यदि तद्धितार्थेऽभिधेय इत्येवं विज्ञायेत, तदा पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धितो दुर्लभः स्यात्। तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वादित्येतन् मनसि कृत्वा तद्धितार्थापेक्षया विषयसप्तमीयमिति दर्शयितुं 'तद्धितार्थे विषये' इत्युक्तम्। तद्धिताः=अणादयः, तेषामर्थोऽपत्यादिः, तस्मिन् विषये। अनन्यत्रभावो विषयशब्दस्यार्थः, यथा—मत्स्यानां जलं विषयः इति। **पौर्वशाल इति**। पूर्वस्यां शालायां भव इति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

समाहारे दिक्शब्दो न संभवति । संख्या, तद्धितार्थे-पाञ्चनापितिः । पञ्चकपालः । उत्तरपदे-पञ्चगवधनः, दशगवधनः ।

पदमञ्जरी

पूर्वशालाप्रिय इति । पूर्वा शाला प्रियास्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रियशब्दे उत्तरपदे परतः पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति समासान्तोदात्तत्वं शालाशब्दस्य भवति, असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वमवतिष्ठेत ।

समाहारे दिक्शब्दो न सम्भवतीति । स हि समूहरूपत्वाद्भेदनिबन्धनः, संख्यैव च भेदमाचष्टे, दिक्शब्दस्तु प्रत्यर्थं नियतः । विभक्तिरपि समासे निवर्त्तते । ननु यथा 'काकसमूहः' इत्यत्र विभक्त्यभावेऽपि भेदावगतिस्तथात्रापि भविष्यति, तस्मात्प्रयोगाभावादित्येवात्र हेतुर्वक्तव्यः ।

पाञ्चनापितिरिति । पञ्चानां नापितानामपत्यमिति समासे, अत इञ् । *पञ्चकपाल इति* । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति समासे 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणः 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । *पञ्चगवधन इति* । पञ्च गावो धनमस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते धनशब्द उत्तरपदे परतः पूर्वयोस्तत्पुरुषे 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् । अयमुत्तरपदे तत्पुरुषो महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन प्राप्नोति, नित्यो वक्तव्यः; अन्यथा पञ्चगोधन इत्यपि स्यात् । उक्तं च 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्' इति, वाक्च दृषच्च प्रिये अस्य वाग्दृषदप्रिय इति त्रिपद-बहुव्रीहौ पूर्वयोर्द्वन्द्वः, स च नित्य इष्यते-नित्यं समासान्तो यथा स्यादिति ।

न्यासः

तद्धितार्थे विषयभूते प्राक् समासः । ततः सुब्लुक् । ततस्तद्धितः । **पूर्वशालाप्रिय इति** पूर्वा शाला प्रियाऽस्येति पूर्वं पदानां त्रयाणां बहुव्रीहिः । पश्चात् प्रियशब्दे उत्तरपदे परतः पूर्वयोः पदयोस्तत्पुरुषः । तस्मिन् सति समासान्तोदात्तत्वं भवति शालेत्यत्र । **समाहारे दिङ् न सम्भवतीति** । समाहारो हि समूहः । स च भिन्नार्थानामेवैककालानां भवति । बुद्ध्या युगपदर्थानां परिग्रहादेककालत्वम् , न त्वभिन्नवस्तुनः । संख्यैव च भेदमाचष्टे; तस्या भिन्नार्थाभिधायित्वात् , न तु दिक्शब्दः; तस्य प्रतिनियतविषयत्वात् । तस्मात् समाहारे दिक्शब्दो न सम्भवतीति स न तत्र समस्यते । **पाञ्चनापितिरिति** । पञ्चानां नापितानामपत्यमिति तद्धितार्थे विषयभूते प्राक् समासः । पश्चाद् 'अत इञ्' । **पञ्चकपाल इति** । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति तद्धितार्थे विषयभूते पूर्वं समासः, पश्चादण् । तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । **पञ्चगवधनमिति** । पञ्च गावो धनमस्येति प्राक् त्रयाणां पदानां बहुव्रीहिः । उत्तरकालं धनशब्द उत्तरपदे परतः पूर्वयोः पदयो-स्तत्पुरुषः । तस्मिन् सति 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् समासान्तः । तत्र हि 'तत्पुरुष-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

समाहारे–पञ्चपूली, दशपूली। पञ्चकुमारि, दशकुमारि। 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम्, 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम् ॥

पदमञ्जरी

पञ्चपूलीति। पञ्चानां पूलानां समाहार इति विग्रहः, न तु पञ्चपूलाः समाहृता इति। भावसाधनो हि समाहारशब्दः–समाहरणं समाहारः = विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरणम्। पञ्चग्रामः, षण्णगरी, त्रिपुरीत्यत्रैकस्मिन् क्षणे क्रियायां समन्वयाद्भिन्नदेशानामपि बुद्ध्या राशीकरणं भवति। अथ कर्मसाधने को दोषः ? इह पञ्चकुमारीति, कुमार्यर्थप्राधान्यात्समासशास्त्रे चाप्रथमानिर्दिष्टत्वादेकविभक्तित्वाभावाच्चोपसर्जनत्वाभावाद् 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वो न स्यात्, काममत्र नपुंसकह्रस्वत्वं सिद्धम्। इह पञ्च खट्वाः समाहृताः पञ्चखट्वीति वा टाबन्त इति स्त्रीलिङ्गपक्षे ह्रस्वाभावाद् 'द्विगोः' इति ङीब् न स्यात्। भावसाधने तु समासार्थे समाहारे नानाविभक्तिभिर्युज्यमानेऽपि कुमारीशब्दस्य नित्यं षष्ठ्यैव योग इत्येकविभक्तिकत्वात्सिद्धमुपसर्जनत्वम्। तस्माद्भावसाधनः।

द्विगुरेकवचनमित्येतत्तु 'स नपुंसकम्' इति वक्ष्यामीत्यारभ्यते, कथं पञ्चपूलीमानयेत्युक्ते पूलानामानयनम्, नान्तरेण द्रव्यानयनं भावानयनं सम्भवति, यथा नान्तरेण पात्रानयनमग्नेरानयनं सम्भवति ? एवमपि समाहारग्रहणमनर्थकम्, भावसाधनो हि समाहारशब्दः समूहपर्यायः, समूहश्च तद्धितार्थस्तत्र 'तद्धितार्थ' इत्येव सिद्धम्। यद्येवम्, तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति ? उत्पद्यतां तद्धितः, 'द्विगोः' इति लुग्भविष्यति। लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति, पञ्चपूली—'अपरिमाणबिस्ताचित' इति ङीप्प्रतिषेधः प्राप्नोति, 'पञ्चगवम्, 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् न प्राप्नोति ? नैष दोषः; अपरिमाणेत्यत्र न तद्धितलुकीत्यपास्य 'समाहार' इति वक्तव्यम्,

न्यासः

स्याङ्गुलेः' इत्यतस्तत्पुरुषग्रहणमनुवर्त्तते। पञ्चपूलीति। पञ्चानां पूलानां समाहार इति विग्रहः। 'द्विगुरेकवचनम्' इत्येकवद्भावः। 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते' इति स्त्रीलिङ्गता, 'द्विगोः' इति ङीप्। ननु समाहारः = समूहः, समूहश्च तद्धितार्थे भवतीत्यपार्थकं समाहारग्रहणम्; तद्धितार्थ इत्येव सिद्धत्वात् ? नैतदस्ति; पञ्चकुमारीत्यत्र हि समूहप्रत्ययस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुकि कृते 'लुक् तद्धितलुकि इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् स्यात्। समाहारे तु पृथग् गृहीते तद्धितानुत्पत्तिरेवात्र विषये समाख्यायते। ततो न भवत्येष दोषः। पञ्चानां कुमारीणां समाहारः पञ्चकुमारी। 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्युपसर्जनसंज्ञायाम् 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वत्वम्। कथं पुनरत्रैकविभक्तित्वम् ? षष्ठ्यैवैकया योगात्। तथा हि समाहारः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ५२ ॥

'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्यत्र यः संख्यापूर्वः समासः स द्विगुसंज्ञो भवति ।

तद्धितार्थे तावत्–पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, दशकपालः । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण्, तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् ।

उत्तरपदे–पञ्चनावप्रियः । 'नावो द्विगोः' इति समासान्तो भवति ।

समाहारे–पञ्चमूली । 'द्विगोः' इति ङीब् भवति ।

द्विगुप्रदेशाः–'द्विगोः' इत्येवमादयः ॥

पदमञ्जरी

तन्नियमार्थम्—अविशेषेण द्विगोर्ङीब्भवति, अपरिमाणान्ताद्बिस्ताचितकम्बल्यान्ताच्च समाहार एवेति, पञ्चानामश्वानां समाहारः पञ्चाश्वी । क्व मा भूत् ? पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । 'गोरतद्धितलुकि' इत्यत्राप्यतद्धितलुकीत्यपास्य 'द्विगोः समाहार' इति वक्तव्यम्, तन्नियमार्थम्—गोशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्याविशेषेण टज् भवति, द्विगोस्तु समाहार एवेति, पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् । क्व मा भूत् ? पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः पटः । एवमपि पञ्चकुमारीत्यत्र 'लुक् तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् प्राप्नोति । तस्मात्तद्धितनिवृत्त्यर्थम् । समाहारग्रहणात्तु समासस्यैव समाहारो वाच्यः, न तद्धितस्येति व्याख्यानात्तद्धितो नोत्पद्यत इति सिद्धमिष्टम् । इह पञ्च गावोऽस्य सन्ति पञ्चगुः पुरुष इति मत्वर्थस्य तद्धितार्थत्वादयं समासः प्राप्नोति, न बहुव्रीहिः; अशेषत्वात् । तस्य तु चित्रग्वादिरवकाशः, यत्र दिक्संख्ये न स्तः । सति चास्मिन्समासे मतुपः श्रवणं स्यात् । अप्राग्दीव्यतीयत्वाद् द्विगोर्लुगपि नास्ति । तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ क्वचिदनन्तरोऽपेक्ष्यते, यत्रैतदुच्यते—'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति; क्वचित्समुदायः, यथा—'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इत्यत्र वक्ष्यते—तस्मान्नोभाविति तदिह समुदायोऽपेक्ष्यते ? अनन्तरो वा ? इति संशयेऽनन्तर इत्याह—*तद्धितार्थ इत्यादि* । अयं भावः—समुदाया-

न्यासः

समूहः, तेन च तत्सम्बन्धे षष्ठ्यैव भवितव्यम् । अतः समाहारः कुमारीणाम्, समाहारं कुमारीणां पश्य, समाहारेण कुमारीणामित्येवमादिभिरनेकाभिर्विभक्तिभिर्युज्यमानेऽपि समाहारशब्दे कुमारीशब्दः षष्ठ्यैवैकया युज्यत इत्येकविभक्तिकत्वम् ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ समासान्तो भवतीति । टच् । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इत्यनुवृत्तेः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥

कुत्सितवाचीनि सुबन्तानि कुत्सनवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते[1]। 'विशेषणं विशेष्येण' इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं आरम्भः। वैयाकरणखसूचिः। निष्प्रतिभ इत्यर्थः।

पदमञ्जरी

पेक्षायां संख्यापूर्वपदसमानाधिकरणसमासमात्रपरिग्रहे द्विमुनि व्याकरणस्येत्यव्ययीभावस्यापि स्यादितीगन्ते द्विगाविति स्वरप्रसङ्गः। समानाधिकरणतत्पुरुषापेक्षायामपि एकशाटीत्यत्रापि स्यात्। संख्याशब्दोपादानविहिततत्पुरुषपरिग्रहेऽपि 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इत्यस्यापि ग्रहणात्सप्तर्षय इत्यत्र द्विगुस्वरप्रसङ्गः। योगविभागश्चानर्थकः, 'दिक्संख्ये संज्ञायां तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे' इत्येकयोगः कर्त्तव्यः स्यादिति। कथमेकापूपीति? अत्र ह्येकश्चासावपूपश्चेति पूर्वकालेति समासे कृते द्विगुत्वे सति 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते' इति 'द्विगोः' इतीकारः सिद्ध्यति, नान्यथा। न चैकशाटीतिवज्जातिङीषन्तेन समासः शक्यते कर्तुम्, केवलस्यापूपशब्दस्य पुंल्लिङ्गत्वात्? उच्यते—अत्रानन्तरसूत्रेण समाहार एव समासः। नन्वनेकविषयः समाहारो नैकस्य सम्भवति, कथम्? इहैकमप्यपूपं कश्चित्कृपणो दददनेकं मन्यते, तथा दानश्रद्धातिशयादपूपमहत्त्वाद्वाऽनेकस्मिन्नयः संगमस्तमेकस्मिन्नपि करोति। अनेन प्रतिग्रहीता कृपणो व्याख्यातः, तत्रारोपितबहुत्वाश्रयः समाहार इति सिद्धम्॥

कुत्सितानि कुत्सनैः॥ *कुत्सितानीति*। 'कुत्स अवक्षेपणे' मत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्त्तमाने क्तः। बहुवचननिर्देशादुभयत्रार्थग्रहणं न स्वरूपग्रहणमित्याह—*कुत्सितवाचीनीति*। *वैयाकरणखसूचिरिति*। सूचयतेः 'इच्च' इती-

न्यासः

कुत्सितानि कुत्सनैः॥ कुत्सितशब्दोऽयमिह रूढिमाचष्टे। तथा च निष्ठा भूतकालं नोपादत्ते। कुत्सनशब्देन च कुत्साहेतुर्धर्मो गृह्यते—कुत्स्यते गर्ह्यतेऽनेनेति कृत्वा। बहुवचननिर्देशस्तु स्वरूपविधेर्निरासार्थः। तेन कुत्सितवाचिनां कुत्सनवाचनैः सह समासो विज्ञायते, न तु कुत्सितशब्दस्य कुत्सनशब्देन। अत आह—कुत्सितवाचीनीत्यादि। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समासो वेदितव्यः। कुतः पुनरेतल्लभ्यते? प्रत्यासत्तेः। शब्दस्य हि प्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्यासन्नम्, अतस्तत् कुत्सायामेव समासेन भवितुं युक्तम्। वैयाकरणखसूचिरिति। वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्चेति विग्रहः। यः पृष्टः सन् व्याकरणे खमाकाशं सूचयतीति निरीक्षते निष्प्रतिभो भवति स

१. इदं वाक्यं प्रक्षिप्तं प्रतिभाति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

याज्ञिककितवः । अयाज्ययाजनतृष्णापर उच्यते । मीमांसकदुर्दुरूढः । नास्तिकः ।

कुत्सितानीति किम् ? वैयाकरणश्चौरः । न ह्यत्र वैयाकरणत्वं कुत्स्यते । कुत्सनैरिति किम् ? कुत्सितो ब्राह्मणः ॥

पदमञ्जरी

कारः । यः पृष्टः सन् प्रश्नं विस्मारयितुं खं सूचयति=खं निरीक्षते—अहो निर्मलं गगनमिति, स एवमुच्यते । अत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गस्याध्ययनं प्रशस्तमपि प्रतिभानाभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते । *याज्ञिककितव इति* । किं तवास्तीति धनमात्रप्रश्नेन जात्यादिनिरपेक्षो द्यूते प्रवर्त्तमानः कितवः । इह तु कितव इव कितवः, यो याज्ञिको याज्यस्य धनसत्तामेवापेक्षते न यागार्हताम्, स याज्ञिककितव इत्युच्यते, तदाह—*अयाज्ययाजकस्तृष्णपपर इति* । *मीमांसकदुर्दुरूट इति* । 'दुल उत्क्षेपे', दुःपूर्वः औणादिकः कूटप्रत्ययः । 'बहुलमन्यत्रापि' इति णिलुक्, लरयोरेकविषयत्वस्मरणाद् दुर्दुरूट इति भवति ।

वैयाकरणश्चौर इति । कथमेतत्प्रत्युदाहरणम्, यावता चौरत्वेन गर्ह्यमाणत्वाद्भवत्येव वैयाकरणकुत्सा, तत्राह—*न ह्यत्रेति* । प्रत्यासत्तेः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायां समासेन भवितव्यम्, अत्र च वैयाकरणः कुत्स्यते चौरत्वेन, न तु वैयाकरणत्वम् । *कुत्सितो ब्राह्मण इति* । अत्र 'विशेषणं विशेष्येण' इति भवितव्यमेव समासेन । यदि नेष्यते, बहुलग्रहणं शरणम् ॥

न्यासः

एवमुच्यते । अत्र हि वैयाकरणत्वं वैयाकरणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तत् कुत्स्यते, तत् पुनः व्याकरणाध्येतृसम्बन्धः, व्याकरणवेदितृसम्बन्धो वा, तेन हि निमित्तेन वैयाकरणशब्दः पुरुषे वर्त्तते । एवमन्यत्रापि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायां समासो वेदितव्यः । **याज्ञिककितव इति** । कितव इव कितवः । यथा हि कितवः किं तवास्तीति धनवत्तामात्रमपेक्षमाणो द्यूते प्रवर्त्तते, न तु तस्य जात्यादिकमपेक्षते; तथा याज्ञिकोऽपि याजने प्रवर्त्तमानो यस्तृष्णयाऽयाज्यस्य धनवत्तामात्रमपेक्षते, न तु तस्य यागार्हतां स याज्ञिकतव इत्युच्यते । अत आह—**अयाज्ययाजनतृष्णापर उच्यत इति** । **मीमांसकदुर्दुरूढ इति** । मीमांसको मीमांसाध्ययनफलमनवाप्य नास्तिको जात इति प्रतीयते ।

वैयाकरणश्चौर इति । ननु चौरत्वेन गर्ह्यमाणो वैयाकरणः कुत्सितो भवत्येव । तदभिधायी च वैयाकरणशब्दः । तत् कथमिदं प्रत्युदाहरणमुपपद्यत इत्याह—**न ह्यत्रेत्यादि** । प्रत्यासत्तेर्हि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य कुत्सायां समासेन भवितव्यम् । न चेह वैयाकरणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं कुत्स्यते; यस्माच्चौरोऽपि सम्यग् व्याकरणं वेत्त्यधीते वा । तस्मान्नात्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कुत्स्यते, किं तर्हि ? यत्र तद् वैयाकर-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पापाणके कुत्सितैः ॥ ५४ ॥

पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनौ, तयोः पूर्वेण समासे परनिपातः प्राप्तः पूर्वनिपातार्थमिदमारभ्यते । पाप, अणक—एते सुबन्ते कुत्सितवचनैः सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। पापनापितः, पापकुलालः । अणकनापितः, अणककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उप-

पदमञ्जरी

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ *उपमीयतेऽनेनेत्युपमानमिति* । उपपूर्वान्माङः करणे ल्युटि समास इति दर्शयति । भाष्ये तु मानस्य समीपमुपमानमित्यर्थकथनमात्रम् । अव्ययीभावे उपमानानीति रूपासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । उपपूर्वकश्च माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः । येन वस्त्वन्तरं सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानम्, तद्यथा—गौरिव गवय इति; गौः करणम्, पुरुषः परिच्छेत्ता, स हि गोः सादृश्येन गवयं परिच्छिनत्ति—गोसदृशो गवय इति । *सामान्यवचनैरिति* । समानशब्दः साधारणपर्यायः, ततश्चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । साधारणो धर्मः = सामान्यम्, तच्चोपमानस्य श्रुतत्वात्तस्य चोपमेयापेक्षत्वात्त-

न्यासः

त्वं वर्तते स कुत्स्यते, वैयाकरणत्वन्तु तस्योपलक्षणमेव केवलम्, योऽसौ वैयाकरणः स चौरः, यथा—यः कम्पते सोऽश्वत्थ इति । अत्र कम्पनमश्वत्थस्योपलक्षणम् । कुत्सितो ब्राह्मण इति । भवत्यत्र कुत्सितशब्दः कुत्सिताभिधायी । न तु ब्राह्मणशब्दः कुत्सनवचनः ॥

पापाणके कुत्सितैः ॥ पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनावित्युक्तम् । यद्येवमत्र पूर्वेणैव सिद्धः समासः, किमर्थमिदमुच्यत इत्याशङ्क्याह—तयोरित्यादि । यदि पूर्वेण स्यात् समासः, ततः कुत्सितशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः स्यात्, पापाणकशब्दयोस्तु परनिपातः । तस्मात् तयोः पूर्वनिपातार्थमिदमारभ्यते । कुत्सितग्रहणं विस्पष्टार्थम्; अन्यथा पूर्वयोगादेव कुत्सित इत्यनुवर्तिष्यत इति तन्न कर्तव्यमेव स्यात् ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ उपमीयतेऽनेनेत्युपमानमिति । सादृश्येन येन परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः । यथा गौरिव गवय इत्यत्र गौरुपमानम्, तेन हि सादृश्येन गवयः परिच्छिद्यते । 'यादृशो गौस्तादृशो गवयः' इत्यर्थः प्रतीयते । सामान्यमनेक-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मानोपमेययोः साधारणो धर्मः=सामान्यम्, तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं समासः। शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा देवदत्ता। कुमुदश्येनी। हंसगद्गदा। न्यग्रोधपरिमण्डला।

उपमानानीति किम्? देवदत्ता श्यामा।

पदमञ्जरी

योरेव साधारणो धर्मो विज्ञायत इत्याह–*उपमानोपमेययोरित्यादि*। *तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति*। तेन साधारणेन धर्मेण विशिष्टं यदुपमेयं तद्वचनैः, न तु साधारणधर्ममात्रवचनैरित्यर्थः। वचनग्रहणाच्चायमर्थो लभ्यते, सामान्यमुक्तवन्तः= सामान्यवचनाः। ये सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ताः, यथा– गुणमुक्तवान् गुणवचन इति। तच्च सामान्यवदुपमानशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात्तदाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञायत इति सुष्ठूक्तम्—तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति। *शस्त्रीश्यामेति*। अत्र श्यामगुणविशिष्टत्वेन प्रसिद्धत्वादुपमानं शस्त्री, उपमेया देवदत्ता, तयोः साधारणो धर्मः श्यामत्वम्, तदभिधाय तद्विशिष्टायां श्यामाशब्दः पर्यवस्यतीति भवति सामान्यवचनः।

ननु च समानाधिकरणेनेति वर्त्तते, इह च शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यां वर्त्तते, श्यामाशब्दस्तु देवदत्तायाम्, यदाह—'उपमानवाचीनि सुबन्तानि तद्विशिष्टोपमेयवचनैः' इति; तथा विग्रहवाक्ये इवशब्दः प्रयुक्तः—शस्त्रीव श्यामेति? सत्यम्; वचनसामर्थ्यात्तु वैयधिकरण्येऽपि समासः। यद्येवम्, मृगीव चपला मृगचपला, हंसीव गद्गदा हंसगद्गदा, पुंवत्कर्मधारयेति सामानाधिकरण्यलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति? नैष दोषः; जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां स्त्रीत्वमकिञ्चित्करम्,

न्यासः

साधारणं भवति; इह चोपमानस्य श्रुतत्वात् तस्य चोपमेयापेक्षत्वादुपमानोपमेययोरेव साधारणो धर्मः सामान्यं विज्ञायत इत्याह–**उपमानोपमेययोरित्यादि**। **तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं समास इति**। तेन सामान्येन धर्मेण विशिष्टं यदुपमेयं तद्वचनैरयं समासो भवति। कुतः पुनः सामान्यवचनैरित्युक्ते सत्येष विशेषो लभ्यते? न्यायात्। तथा हि– सामान्यमुक्तवन्तः सामान्यवचनाः, यथा–गुणमुक्तवन्तो गुणवचना इति। कदा च ते सामान्यवचना भवन्ति? यदा सामान्यमभिधाय सामान्यविशिष्टे तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते। तच्च सामान्यवदुपमानस्य सम्बन्धिशब्दत्वादुपमेयमेव विज्ञायत इति न्यायप्राप्त एवार्थो वृत्तिकृता दर्शितः। **शस्त्रीश्यामा देवदत्तेति**। अत्रोपमानं शस्त्री, उपमेया देवदत्ता। प्रसिद्धं ह्युपमानं भवति, नाप्रसिद्धम्। शस्त्र्येव श्यामगुणत्वेन प्रसिद्धा, न देवदत्ता। तयोः सामान्यं साधारणो धर्मः श्यामत्वम्। तत् श्यामत्वमुक्त्वा श्यामशब्दो देवदत्ता-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सामान्यवचनैरिति किम् ? फाला इव तण्डुलाः। पर्वता इव बलाहकाः ॥

पदमञ्जरी

तत्र कुक्कुटाण्डम्, मृगक्षीरमित्यादिवदिदमपि सिद्धम्। ननु चान्यदेव चापलं स्त्रियाः, अन्यदेव पुंसः ? सत्यम्; जातिमात्रोपादानेऽपि प्रकरणादिवशात् स्त्रीत्वं प्रत्यायिष्यते, तच्च बहिरङ्गत्वान्न स्त्रीप्रत्ययस्य निमित्तम्। अन्यथा पुंवद्भावेन निवृत्तौ स्त्रीप्रत्ययस्य तवापि कथं विशेषावगतिः। अस्त्वेवम्, यदि तु मृगीव चपलेति स्त्रीप्रत्ययान्तस्य समासः क्रियते, तदा मृगीचपलेति प्राप्नोति, न हि तेन समासो दण्डवारितः, समानाधिकरणाधिकारश्च बाध्येत। एवं तर्हि समानाधिकरणसमास एवायम्—शस्त्री चासौ श्यामा चेति, कथं पुनर्देवदत्तायां शस्त्रीशब्दः, जातिवचनो ह्यसौ सादृश्यनिमित्तादभेदोपचारात्, यथा—गौर्वाहीक इति। यद्येवम्, शस्त्रशब्दोऽप्युपमेये संक्रान्त इत्युपमानवाचित्वं नोपपद्यते ? सत्यम्; पूर्वावस्थाश्रयेण तूपमानत्वं द्रष्टव्यम्। इवशब्दप्रयोगस्तूपमानप्रदर्शनार्थः, न प्रक्रियावाक्याङ्गमिति न कश्चिद्दोषः।

ननु श्यामगुणत्वेन साधर्म्येण शस्त्रीशब्दो देवदत्तायां प्रयुज्यत इति श्यामशब्दो न प्रयोगार्हः, तन्न; बहवो हि शस्त्र्यां गुणाः—तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुः श्यामेति, तत्रासति श्यामगुणेन शस्त्रीत्वमारोपितमिति। ननु सदपि श्यामपदं देवदत्तामुपस्थाप्य चरितार्थमिति नैव शस्त्रीगुणो निर्दिश्यते, नैतदस्ति; नैवमत्र वचनं

न्यासः

यामभेदोपचाराद् मतुब्लोपाद्वा वर्त्तत इति सामान्यवचनो भवति। ननु च समानाधिकरणेनेत्यनुवर्त्तते, इह च शस्त्रीशब्दस्य शस्त्र्यां वृत्तिः, श्यामाशब्दस्य देवदत्तायाम्, अतो वैयधिकरण्यात् समासेन न भवितव्यम् ? नैतदस्ति; सर्वत्र ह्युपमानोपमेययोर्भेदात् तद्वाचिनोर्वैयधिकरण्यमेव, उच्यते चेदं वचनम्, अतो वैयधिकरण्येऽपि वचनसामर्थ्यात् समासो भविष्यति।

अथ वा—शस्त्रीशब्दोऽप्यत्र देवदत्तायां वर्त्तते। तेन सामानाधिकरण्य एवाय समासः—शस्त्री चासौ श्यामा चेति शस्त्रीश्यामा। ननु च शस्त्रीशब्दोऽयं जातिवचनः शस्त्रीत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय तद्वति वर्त्तते, न च तत् शस्त्रीत्वं देवदत्तायामस्ति, तत् कथं तत्र वर्त्तते ? नैष दोषः; 'सर्व एवामी शब्दा गुणमुपादाय तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते' इत्यपि दर्शनमस्ति। तत्र श्यामत्वं गुणमुपादाय शस्त्रीशब्दो देवदत्तायां वर्त्तिष्यते। ताद्धर्म्याद्वा देवदत्ता शस्त्रीशब्देनाभिधास्यते। भवति हि ताद्धर्म्यात् ताच्छब्द्यमित्युक्तं प्राक्। ताद्धर्म्यं पुनः श्यामगुणत्वम्।

फाला इव तण्डुला इति। भवन्ति हि फाला उपमानम्। तथा हि—तैर्दीर्घत्वादिना सादृश्येन तण्डुला उपमीयन्ते। तण्डुलशब्दस्तु सामान्यवचनो न भवति। ननु

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

उपमेयम् = उपमितम्, तद्वाचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्यादुपमानवचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाची

पदमञ्जरी

व्यज्यते—या श्यामा सा शस्त्रीवेति। कथं तर्हि शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति ? अस्यां तु वचनव्यक्ताविवशब्देन तावदुपमेयनिष्ठत्वेन प्रतीयते, उपमेयनिष्ठो गुण उपमानं स्पृशत्येव। अथ वा—चन्द्रमुखीत्यादावनिर्दिष्टोऽपि गुणः प्रियदर्शनत्वादिः प्रसिद्धिवशादुपमाननिमित्तत्वेन प्रतीयते, तदोपमेयेऽपि तावच्छ्रुतः कथमुपमानं न स्प्रक्ष्यति ! *फाला इव तण्डुला* । दीर्घत्वादिना धर्मेण ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ उपमितमित्यत्र भूतकालो न विवक्ष्यत इत्याह—*उपमेयमुपमितमिति*। *सामर्थ्यादिति*। उपमेयमुपमानापेक्षमित्येतत्सामर्थ्येन चेत्सामान्यवाचीति यदा प्रकरणादिवशान्नियतः साधारणगुणः प्रतीयते तदा समासः, यदा तु गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्टः साधारणगुणवचनः शब्दः प्रयुज्यते तदा न समास इत्यर्थः। *पुरुषोऽयं व्याघ्र इवेति*। उपमानप्रदर्शनमेतत्, अत्र हि वैयधिकरण्यात्समासस्याप्रसङ्गः। यदा तु व्याघ्रशब्दस्ताद्धर्म्यात्पुरुषे वर्त्तते सदा

न्यासः

च तण्डुलशब्दोऽपि तण्डुलत्वं सामान्यमुपादाय तद्वति द्रव्ये वर्त्तत इति भवत्येव सामान्यवचनः, तदयुक्तमिदं प्रत्युदाहरणम् ? नैतदस्ति; तथा ह्युपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः सामान्यमित्युक्तम्। न च तण्डुलत्वं फालानामस्ति, किं तर्हि ? तण्डुलानामेव ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ सामर्थ्यादुपमानवचनैरिति। यद्यपि 'उपमानवचनैः' इति सूत्रे नोपात्तं तथाप्युपमेयमुपमानापेक्षमित्युपमितशब्दः सम्बन्धिशब्दत्वादुपमानत्वं व्याघ्रादीनां गमयति। तेन विशेषानभिधानेऽपि सामर्थ्यादुपमानवचनैस्तैः समासो विज्ञायते। **न चेत् सामान्यवाची शब्दः प्रयुज्यत इति**। उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः, शौर्यादि, सामान्यम्। यदि तद्वाची शब्दो न प्रयुज्यते, एवं सति समासो भवति; नान्यथा। ननु च सामान्यस्य समासेऽन्तर्भूतत्वात् तद्वाचिनां शब्दानां प्रयोगो नास्ति, तत् किं प्रतिषेधेन ? नैतदस्ति; साधारणधर्मः सामान्यं हि समासेऽन्तर्भूतम्, न तु तद्विशेषः। तत्रासति प्रतिषेधे विशिष्टसाधारणधर्मवाचिनः प्रयोगः स्यादेवेति कर्त्तव्यः प्रतिषेधः ? न कर्त्तव्यः, कथम् ? सामान्यशब्दप्रयोगे हि सति तदपेक्षत्वेन सापेक्षमसमर्थं भवतीत्यसामर्थ्यादेव समासो न भविष्यति। एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—'भवति हि प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः' इति। पुरुषश्चात्रोपमेयत्वात्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शब्दः प्रयुज्यते । 'विशेषणं विशेष्येण' इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थ आरम्भः। पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । पुरुषसिंहः ।

सामान्याप्रयोग इति किम् ? पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः ।

व्याघ्र । सिंह । ऋक्ष । ऋषभ । चन्दन । वृक्ष । वृष । वराह । हस्तिन् । कुञ्जर । रुरु । पृषत । पुण्डरीक । बलाहक । आकृतिगणश्चायम् । तेनेदमपि भवति--मुखपद्मम्, मुखकमलम्, करकिसलयम्, पार्थिवचन्द्रः इत्येवमादि ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥

भेदकम् = विशेषणम्, भेद्यम् = विशेष्यम् । विशेषणवाचि सुबन्तं

पदमञ्जरी

सामानाधिकरण्ये सति समासः। अत एवोक्तम्--*विशेषणं विशेष्येणेति प्राप्ते इति* । *पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूर इति* । ननु सामान्यशब्दप्रयोगे सति तदपेक्षत्वादसामर्थ्यादेव न भविष्यति, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति--भवति प्रधानस्य सापेक्षस्य वृत्तिरिति । तेन राजपुरुषोऽभिरूप औपगवः शोभन इत्यादि सिद्धं भवति । न्यायसिद्ध एवार्थे लिङ्गदर्शनमिदम् । प्राधान्यादेवानेकोपकार्यत्वसम्भवात्पुरुषव्याघ्रोऽभिरूप इति भवत्येव । शौर्यं ह्यत्र समानधर्मा, नाभिरूप्यम् । अत एव 'सामान्याप्रयोगे' इत्युक्तम्, न तु 'गुणाप्रयोगे' इति ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ *भेदकमिति* । असिश्छिनत्तीतिवत् करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां ण्वुल् । *विशेषणमिति* । 'शिष्लृ शेषणे' विपूर्वः, विशेष्यतेऽनेनेति

न्यासः

प्रधानः, उपमानन्तु व्याघ्रादि तदर्थत्वादप्रधानम् । किमेतेन ज्ञापकेन प्रयोजनम् ? 'राजपुरुषः शोभनः' इत्येवमादि सिद्धं भवति । विशेषणं विशेष्येणेति प्राप्त इति । ननु च विशेषणस्य विशेष्येण समानाधिकरणेन समासं वक्ष्यति, उपमानोपमेययोश्च भेदाद्वैयधिकरण्यम्, तत् कुतो विशेषणं विशेष्येणेति प्राप्तिः ? एवं मन्यते--पुरुषादावुपमेये वर्त्तमानैर्व्याघ्रादिभिरुपमानशब्दैरयं समासो भवति । यथा चोपमानशब्दानामुपमेयवृत्तित्वे सामानाधिकरण्यं तथा पूर्वसूत्र एव व्याख्यातम् ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ भेदकं विशेषणमिति । 'शिष्लृ विशरण' इत्यस्माद् धातोर्विपूर्वात् करणे ल्युट् । विशिष्यतेऽनेनेति विशेषणम् । तस्येदं लक्षणम्--भेदकमिति । यत् सामान्याकारेण प्रवृत्तमनेकप्रकारवद् वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यैकत्र प्रकारे व्यवस्थापयति, तद् भेदकं विशेषणमिति । भेद्यं विशेष्यमिति ।' विशेषणीयं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विशेष्यवाचिना समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । नीलोत्पलम् । रक्तोत्पलम् । बहुलवचनं व्यवस्थार्थम् । क्वचिन्नित्यसमास एव—कृष्णसर्पः, लोहितशालिः । क्वचिन्न भवत्येव—रामो जामदग्न्यः, अर्जुनः कार्त्तवीर्यः । क्वचिद्विकल्पः—नीलमुत्पलम्, नीलोत्पलम् ।

पदमञ्जरी

विशेषणम्, करणे ल्युट् । यत्साधारणाकारेण प्रतिपन्नं बहुप्रकारं वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकस्मिन्प्रकारे व्यवस्थापयति तत्पदं विशेषणं भेदकमिति चोच्यते । व्यवस्थाप्यमानं विशेष्यं भेद्यमिति च । ननु च विशेषणं विशेष्यमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ, ततश्च विशेषणमित्युक्ते गम्यत एव—विशेष्येणेति, एवं विशेष्येणेत्युक्ते गम्यते—विशेषणमिति, तत्किमर्थमुभयमुपादीयते ? यत्र पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि प्रत्येकं विशेषणविशेष्यभावस्तत्रैव यथा स्याद्, यथा—नीलोत्प-

न्यासः

विशेष्यम् । विपूर्वात् तस्माद्धातोः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति कर्मणि ण्यत् । तस्येदं लक्षणम्—भेद्यमिति । यदनेकप्रकारवद्वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यैकत्र प्रकारे व्यवस्थाप्यते तद् भेद्यं विशेष्यमिति । अथ किमर्थं विशेषणविशेष्ययोरुभयोरुपादानं क्रियते ? न; अन्यतरस्यैव क्रियेत, सम्बन्धिशब्दत्वाद्धि तयोरन्यतरोपादानेनैवेतरस्याप्यवगतिर्भवत्येव ? सत्यमेतत्; यत्र पूर्वोत्तरपदे प्रत्येकं विशेषणविशेष्यभूते भवतस्तत्रैव समासो भवतीति ज्ञापनार्थमुभयोरुपादानम्, यथा—नीलोत्पलमिति । अत्र नीलार्थो भ्रमरादिभ्यो व्यावर्त्योत्पलार्थेनोत्पले व्यवस्थाप्यते । उत्पलार्थोऽपि रक्तोत्पलादिभ्यो व्यावर्त्त्य नीलार्थेन नीले व्यवस्थाप्यत इत्यस्ति प्रत्येकं विशेषणविशेष्यभावः । स यत्र नास्ति तत्र तु न समासः, यथा—वृक्षः शिंशपेति । वृक्षो हि शिंशपात्वं व्यभिचरति, शिंशपा तु न वृक्षत्वम् । अतस्तत्प्रकारान्तरेभ्यः पलाशादिभ्यस्तं व्यवच्छिनत्तीति शिंशपा तस्य विशेषणं भवति, न तु विशेष्यम् । वृक्षस्तु विशेष्यः । शिंशपार्थस्तु वृक्षत्वं न व्यभिचरतीति न तस्यासौ विशेषणं भवति । अथ किं न भवितव्यमेव शिंशपावृक्षः, आम्रवृक्ष इति ? विशेषणसमासेन भवितव्यम्, यदा शिंशपादिशब्दानां विशेषे वृत्तिर्नावधार्यते । तथा हि—शिंशपादिशब्दाः फलस्य वृक्षस्य मूलस्य च वाचकाः सामान्यशब्दा इति तदर्थानां वृक्षत्वव्यभिचाराद्विशेष्यभावः, वृक्षश्च विशेषणं भवति । यदा तु कुतश्चित् प्रकरणादर्थाद्वा वृक्षाद्यर्था एवावसितवृत्तयो भवन्ति तदा न भवितव्यम् । ननु च वृक्षार्थावसितवृत्तित्वाद्वृक्षशब्दस्य तदा प्रयोग एव नोपपद्यते, उक्तार्थत्वात्, 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति वचनात्, ततश्च

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

लमिति। अत्र हि नीलार्थो भ्रमरादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्न उत्पलार्थेनोत्पले व्यवस्थाप्यते, उत्पलार्थो हि रक्तादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्नो नीलार्थेन नीले व्यपस्थाप्यत इति भवति प्रत्येकमुभयभावः।

न्यासः

समासस्याप्रसङ्ग एव, तत् किं तन्निवृत्त्यर्थेनोभयग्रहणेन ? नैतदेवम्; क्वचिदुक्तार्थानामपि लोके प्रयोगो दृश्यते, यथा—अपूपौ द्वावानयेति।

यदि तर्हि यत्रोभयोः प्रत्येकं विशेषणविशेष्यभावस्तत्र समासेन भवितव्यम्, एवं सति प्रत्येकमुपसर्जनत्वं स्यात्, उभयोरपि विशेषणत्वात्, विशेषणस्येह सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात्, ततश्चोत्पलनीलमित्यपि स्यात्, नीलोत्पलमिति तु सर्वदैवेष्यते ? नैष दोषः; यस्मादेकतरं प्रधानम्, इतरदप्रधानम्। द्वयोः प्राधान्ये परस्परानुपकारित्वादसम्बन्धयोरेकत्र प्रयोगो न स्यात्। अप्राधान्येऽपि द्वयोः प्रधानापेक्षावतोर्नास्ति परस्परोपकारित्वमिति न स्यादेवैकत्र प्रयोगः। तस्मादेकमत्र प्रधानम्, अपरं त्वप्रधानम्। यच्चाप्रधानम् तदेवोपसर्जनसंज्ञं भवति, नेतरत्; अन्वर्थत्वादुपसर्जनसंज्ञायाः—उप=समीपे विशेष्ये स्वार्थं सृजति = क्षिपतीति। नीलशब्दश्चाप्रधानम्, तदर्थस्य गुणस्याप्राधान्यात्; उत्पलशब्दस्तु प्रधानम्, तदर्थस्य द्रव्यस्य प्राधान्यात्। तस्मान्नीलशब्द एवोपसर्जनम्, नोत्पलशब्द इति न भवति पूर्वोक्तदोषावसरप्रसङ्गः। यत्रोभावपि गुणशब्दौ तत्र पर्यायेणोपसर्जनभावः, यथा—कुब्जखञ्जः, खञ्जकुब्ज इति।

अथ कुतोऽत्र द्रव्यस्य प्राधान्यमवसितम् ? उच्यते; यथा—श्वेतं छागमालभेतेत्यस्यां देशनायां श्वेतगुणस्याभावेऽन्यवर्णस्यापि च्छागस्यालम्भनाच्छागाभावे श्वेतगुणस्यान्यद्रव्यस्यानालम्भनाच्च। न हि च्छागाभावे पिष्टकपिण्डीमालभ्य याज्ञिकः कृती भवति। यदि च प्रधानं गुणः स्यात् तदा यथा छागाभावे पिष्टकपिण्डो नालभ्यते, तथा श्वेतगुणाभावेऽन्यगुणोऽपि च्छागो नालभ्यते। न च स नालभ्यते, तस्माद् द्रव्यमेव प्रधानम्, न गुण इति। ननु चोत्पलशब्दोऽपि नैव द्रव्यशब्दः, जातिनिमित्तत्वात्, तत् कथमस्य प्राधान्यम्? अथ जातिमतो द्रव्यस्याभिधानाज् जातिशब्दोऽपि द्रव्यशब्दोऽयमिति व्यवस्थाप्यते। एवं नीलशब्देऽप्यतिप्रसङ्गः, सोऽपि हि गुणनिमित्तो नीलगुणद्रव्यस्याभिधानाद् द्रव्यशब्दः स्यात्? नैष दोषः; जातिर्हि द्रव्यस्योत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशात् स्वाधारं द्रव्यं नैव जहाति। अतोद्रव्यात्मभूतत्वाज्जातेस्तन्निमित्तकः शब्दो द्रव्यशब्दो व्यवस्थाप्यते। गुणाः पुनरपायिनोऽनपायिनो वा सत्येतस्मिन् द्रव्ये वर्त्तन्ते निवर्त्तन्ते च। तस्मान्नैते द्रव्यात्मभूता इति न तन्निमित्तशब्दो द्रव्यशब्दो व्यवस्थाप्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

यत्र तु स नास्ति न तत्र समासो भवति, यथा प्रत्युदाहरणे—तक्षकः सर्प इति, न हि तक्षकः सर्पत्वं व्यभिचरति। ननु व्यभिचरति, क्रियानिमित्तकोऽपि तक्षकशब्दोऽस्ति—तक्ष्णोतीति तक्षक इति ? सत्यमस्ति; न त्वसौ नामधेयेन गाहते तुल्यकक्षताम्, प्रागेव रूढौ प्रतिभा क्रियाशब्दे विलम्बिता। इह तु शिंशपा-वृक्ष इति, शिंशपाशब्दस्य फलेऽपि दर्शनाद्वृक्षव्यभिचाराद्भवत्येव समासः, न चात्र वृक्षप्रतीतिपूर्विका फले प्रतीतिर्येन बहिरङ्गा स्यात्। यथैव हि पञ्चालादयः शब्दा जनपदिनां जनपदस्य च साधारण्येनान्योऽन्ययोगमपेक्षन्ते तद्वदेतेऽपि। यथोवाच भगवान्–'लुब्योगाप्रख्यानात्' इति। इह तर्हि कथम् 'अथ जयाय नु मेरुमहीभृतः' इति, न मेरुर्महीभृत्त्वं व्यभिचरति ? निरंकुशाः कवयः।

यदि तर्हि यत्र प्रत्येकमुभयभावस्तत्र समासः, उभयोरपि विशेषणत्वमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वे सति पूर्वनिपातानियमः स्याद्–नीलोत्पलम्, उत्पल-नीलमिति, नैष दोषः; 'उपसर्जनम्' इत्यन्वर्थसंज्ञेयमप्रधानमुपसर्जनमिति ? अर्थं तश्चाप्राधान्यम्। तदिह द्रव्यगुणोपनिपाते द्रव्यं प्रधानम्, अप्रधानं गुणः। द्रव्यं हि क्रियासिद्धौ साक्षादुपयुज्यते, गुणस्तु द्रव्यावच्छेदद्वारेण। अतो गुणवचनस्यैव पूर्वनिपातः, न द्रव्यवचनस्य। ननूत्पलशब्दोऽपि जातिशब्दः, न द्रव्यशब्दः; यदि तु जातिविशिष्टे द्रव्ये पर्यवसानाद् द्रव्यशब्दत्वम्, हन्तैवं नीलशब्दोऽपि गुणिविशिष्टे द्रव्ये पर्यवस्यन् द्रव्यशब्दः स्यात् ? अत्रोच्यते–उत्पत्तेः प्रभृत्या विनाशाज्जातिर्द्रव्यं न जहाति, शब्देन च द्रव्याव्यतिरेकेण जातिः प्रत्याय्यते—शाबलेयो बाहुलेयो गौरिति, न तु भवति शाबलेयस्य गौरिति। तस्माज्जात्यात्मकमेव द्रव्यं प्रतीयत इति जातिशब्दो द्रव्यत्वेन व्यवस्थाप्यते। गुणाः पुनः सत्येव द्रव्ये कदाचिदुपयन्ति, कदाचिदपयन्ति—पटस्य शुक्ल इति, व्यतिरिक्ता अपि द्रव्यात्स्वशब्दैः प्रत्याय्यन्त इति न गुणात्मकं द्रव्यं भवतीति न गुणशब्दो द्रव्यशब्दत्वे व्यवस्थातुमर्हति। अत एव 'श्वेतं छागमालभेत' इति चोदनायां श्वेताभावे कृष्णश्छाग आलभ्यते, न तु छागाभावे पिष्टपिण्डीमालभ्य कृती भवति। क्रियाद्रव्ययोरुपनिपातेऽप्येवमेव द्रष्टव्यम्—याचकब्राह्मण इति।

यत्र तु गुणशब्दयोः, क्रियाशब्दयोः, गुणक्रियाशब्दयोश्चोपनिपातः, तत्रा-नियम एव भवति—खञ्जकुब्जः, कुब्जखञ्जः; पाचकपाठकः, पाठकपाचकः;

न्यासः

तक्षकः सर्प इति। ननु च तक्षकः सर्पस्य विशेषणं भवत्येव, तथा हि–सर्प इत्युक्ते सर्पसमान्यं प्रतीयते, न सर्पविशेषः। तक्षकः सर्प इत्युक्ते सर्पविशेषोऽतक्षकाद् व्यावृत्तोऽवसीयते, तदयुक्तं प्रत्युदाहणमेतत्, नैतदस्ति; उक्तं ह्येतत्—यत्रैकैकस्यो-भयत्र भावस्तत्र समास इति। न तु कदाचित् सर्पार्थस्य तक्षको विशेष्यो भवति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विशेषणमिति किम् ? तक्षकः सर्पः ।
विशेष्येणेति किम् ? लोहितस्तक्षकः ॥

पदमञ्जरी

खञ्जपाचकः, पाचकखञ्ज इति । *शिंशपावृक्ष इति* । द्रव्यशब्दयोरेवोपनिपातेऽपि वृक्षत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद् दूरात्प्रथमत एवोपलम्भाच्च प्राधान्यम्, शिंशपात्वस्य तु विपर्ययादप्रधान्यमिति न तत्राप्यनियमः ।

विशेषणमिति किमिति ॥ विशेष्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेव विशेषणमिति लप्स्यत इति प्रश्नः । *तक्षकः सर्प इति* । ननु तक्षकशब्दोऽपि विशेषणं भवत्येव ? एवं मन्यते–विशेष्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेव पूर्वपदस्य विशेषणत्वे लब्धे पुनर्विशेषणग्रहणमुत्तरपदस्य विशेषणत्वप्रतिपत्त्यर्थम्—विशेष्येण विशेषणं समस्यते, तच्चेद्विशेष्यं विशेषणमिति । न चात्रोत्तरपदं विशेषणम्; तक्षकस्य सर्पत्वाव्यभिचारादिति । *लोहितस्तक्षक इति* । नात्र तक्षको विशेष्यः, तस्य लोहितत्वाव्यभिचारात् । यद्येवम्, लोहितो विशेषणं न स्यात्; तस्यापि विशेष्यापेक्षत्वात् ? एवं तर्हि 'पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान्' इति तक्षको लोहित इति पाठो द्रष्टव्यः, अत्र हि तक्षको विशेषणं भवति; लोहितत्वस्य तक्षकत्वव्यभिचारात् । यद्येवम्, लोहितत्वस्य विशेष्यत्वमपि स्यात् ? अस्त्येव तस्य विशेष्यत्वम्, पूर्वपदस्य तु विशेष्यत्वाभावात्प्रत्युदाहरणत्वम् । एवं च कृत्वा तक्षकः सर्प इत्येतदेवास्मिन्नपि प्रश्ने प्रत्युदाहरणं भवति । विस्पष्टार्थं तूभयोरुपादानम् ॥

न्यासः

कथं न भवति ? तक्षकस्य सर्पत्वाव्यभिचारात् । ननु च तक्षकशब्दोऽस्ति नामधेयशब्दः, अस्ति च क्रियाशब्दः–तक्ष्णोतीति तक्षक इति; उभयोर्भिन्न एवार्थः, तत्र तक्षकशब्दस्यानेकप्रकारत्वेन प्रकारान्तरनिवृत्तये युज्यत एव सर्पस्य तक्षकाऽपि विशेष्यः ? नैतदस्ति; न नामधेयस्य क्रियाशब्देन तुल्यमर्थाभिधानसामर्थ्यम् । अवयवार्थानुसारेण हि क्रियाशब्दोऽर्थं बोधयति, समुदायरूपेण तु नामधेयम् । अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति तस्यां सत्यां क्रियाशब्दार्थविषयापेक्षा नोपजायत एव । लोहितस्तक्षक इति । भवति लोहितो विशेषणम्, न तु तक्षको विशेष्यम्; तस्य लोहितत्वाव्यभिचारात् । यदि तर्हि तक्षको न विशेष्यः, लोहितोऽपि विशेषणं न स्यात्; विशेषणस्य विशेष्यापेक्षत्वात् । न च शक्यं तक्षकाद् यदर्थान्तरं पटादिकं विशेष्यं तदपेक्षया लोहितस्य विशेषणत्वं परिकल्पयितुम् । एवं हि लोहिताद् यदर्थान्तरं तीव्रविषादिकं विशेषणं तदपेक्षं तक्षकस्यापि विशेष्यत्वं प्रसज्येत । तस्माद विस्पष्टार्थमुभयोर्ग्रहणमित्यपरे ।'

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५८ ॥

पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम, वीर– इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। पूर्वपुरुषः। अपरपुरुषः। प्रथमपुरुषः। चरमपुरुषः। जघन्यपुरुषः। समानपुरुषः। मध्यपुरुषः। मध्यमपुरुषः। वीरपुरुषः। पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः।

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥

श्रेण्यादयः सुबन्ताः कृतादिभिः समानाधिकरणैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

* श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम् *। अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः। एककृताः। श्रेण्यादयः पठ्यन्ते। कृतादिराकृतिगणः। च्व्यन्तानां तु 'कुगतिप्रादयः' इत्यनेन नित्यसमासः। श्रेणीकृताः।

पदमञ्जरी

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ *पूर्वस्यैवायं प्रपञ्च इति*। गुणक्रियाशब्देन सह समासे पूर्वादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं तु न भवति, बहुलग्रहणेनैव सिद्धत्वादिति मन्यते ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ एकेन शिल्पेन पण्येन वा येजीवन्ति, तेषां समूहः= श्रेणिः। तत्र पृथक्स्थितानां श्रेणिकरणे यथा स्यात्, श्रेणिस्थानामेव तु दण्डादिरूपेण करणे मा भूदित्याह–*श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनमिति*। *श्रेण्यादयः पठ्यन्ते इति*। तेन तत्रादिशब्दो व्यवस्थावाची। *कृतादिराकृतिगण इति*। प्रयोगदर्शनेनाकृतिग्राह्यो गणः=आकृतिगणः। अत्रादिशब्दः प्रकारे। *च्व्यन्तानामित्यादि*। परत्वा-

न्यासः

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ **पूर्वस्यैवायं प्रपञ्च इति**। तेनैव सिद्धत्वात्। अस्ति ह्यत्रापि प्रत्येकं पूर्वोत्तरपदयोर्विशेषणविशेष्यभावः ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ **श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनमिति**। अभूततद्भावे वर्त्तमानानां समासो यथा स्यात्। यदा हि श्रेण्यादिशब्दानामर्था अपरिनिष्पन्ना एव निष्पाद्यन्ते तदा समास इष्यते। यदा तु निष्पन्ना एव ते रूपान्तरेण क्रियन्ते तदा श्रेणयः कृता दण्डिताः सत्कृता वेत्येवमाद्यर्थविवक्षायां नेष्यते। कृतशब्दस्य दण्डितादि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्रेणि। एक। पूग। कुण्ड। राशि। विशिख। निचय। निधान। इन्द्र। देव। मुण्ड। भूत। श्रवण। वदान्य। अध्यापक। ब्राह्मण। क्षत्रिय। पटु। पण्डित। कुशल। चपल। निपुण। कृपण। इति श्रेण्यादिः ॥

कृत। मित। मत। भूत। उक्त। समाज्ञात। समाम्नात। समाख्यात। संभावित। अवधारित। निराकृत। अवकल्पित। उपकृत। उपाकृत। इति कृतादिः ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥

पदमञ्जरी

दिति भावः। आकृतिगणेऽप्युदाहरणरूपेण कतिपयान्पठति। *कृत...मतेत्यादि* ॥

क्तेन *नञ्विशिष्टेनानञ्* ॥ विशिष्टशब्दोऽयमधिके वर्त्तते, तच्चाधिक्यं क्वचित्सावधारणम्, तद्यथा—देवदत्तो यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः, स्वाध्यायेनैव विशिष्टोऽन्ये गुणाः समा इति गम्यते। क्वचिन्निरवधारणम्, तद्यथा—देवदत्तो यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः, स्वाध्यायेन तावद्विशिष्टोऽन्ये गुणाः समा भूयांसो वा नेतन्निरूप्यते। वाक्यस्यैकरूपत्वेऽर्थप्रकरणादिना विशेषनिर्णयः। तत्र निरवधारणपक्षे—सिद्धं च तदभुक्तं चेत्यत्रापि स्यात्, क्तान्तयोः प्रकृतिभेदेऽपि नञ् तावदधिक इति विशिष्टग्रहणं चानर्थकं स्यात्, क्तेन सनञा नञित्येव वाच्यं स्यात्, अतः सावधारणपक्षमाश्रित्याह—*नञैव विशेषो यस्येति*। प्रकृत्यादिक-

न्यासः

शब्दानामर्थेषु वृत्तिर्न सम्भवतीत्येतच्च नाशङ्कनीयम्; करोतेः क्रियासामान्यवाचित्वात्। अनेकार्थत्वाद्वा धातूनाम्। श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनमित्यस्यायमर्थः—च्व्यर्थ उच्यते = प्रत्याय्यते येन तच्च्व्यर्थवचनम्। कर्त्तव्यमिति। येन श्रेण्यादिषु समासकारणत्वेनोपात्तेषु च्व्यर्थता प्रतिपद्यते तद्व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—बहुलग्रहणमिहानुवर्तते, तेन च्व्यर्थानामेव समासो भवतीति नाच्व्यर्थानाम्। च्व्यन्तानामित्यादि। च्वेर्विकल्पेन विधानाद् द्विविधाश्च्व्यर्थाः—च्व्यन्ताः, अच्व्यन्ताश्च। तत्र ये श्रेण्यादयोऽच्व्यन्तास्तेषामनेन समासः। च्व्यन्तानाम् तु 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति गतिसंज्ञायां सत्यां परत्वात् 'कुगतिप्रादयः' इति समासो भविष्यतीति ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ अयं विशिष्टशब्दोऽस्त्येव सावधारण आधिक्ये वर्तमानः, यथा—देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ प्रेक्षावन्तौ। देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात् स्वाध्यायेन विशिष्टः, स्वाध्यायेनैवाधिक इति गम्यते। अन्ये तु गुणाः समाना एव भवन्ति। अस्ति च निरवधारण आधिक्ये वर्तमानः, यथा—देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नञैव विशेषो यस्य सर्वमन्यत्प्रकृत्यादिकं तुल्यं तन्नञ्विशिष्टम्, तेन नाञ्विशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह अनञ् क्तान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। कृतं च तदकृतं च कृताकृतम्। भुक्ता-

पदमञ्जरी

मित्यादिशब्देन प्रत्ययोपसर्गयोर्ग्रहणम् तत्र सिद्धं च तदभुक्तं चेति प्रकृतिरतुल्या, कर्त्तव्यमकृतमिति प्रत्ययः, प्रकृतं चानपकृतं चेत्युपसर्गः, एवं च पूर्वपदमपि क्तान्तमेव लभ्यत इत्याह—*अनञ्क्तान्तमिति*। अनञिति शक्यमकर्त्तुम्, न हि पूर्वपदे सनञि उत्तरपदे नञधिको भवति। *कृतं च तदकृतं चेति*। अवयवधर्मेणायं समुदायस्य व्यपदेशः, एकमेव च वस्त्वेकदेशकरणात्कृतं च भवत्येकदेशाकरणादकृतं चेति नात्र कश्चिद्विरोधः। यदि तर्हि सावधारणपक्ष आश्रीयते, एवं सति यस्य नुडपरोऽधिक इडागमो वा, तेन सह समासो न स्यादित्यत आह—*नुडिटाविति*। नुडिड्ग्रहण-मागमोपलक्षणम्, न्यायस्य तुल्यत्वात्तेनच्छन्नाच्छन्नमिति तुगधिकस्यापि ग्रहणम्। *अशितानशितेनेति*। 'अश भोजने', 'तस्मान्नुडचि'। *क्लिष्टाक्लिशितेनेति*। 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इति पक्षे इट्; तत्र नुट् प्रत्ययान्तभक्तः, इट् प्रत्ययभक्तस्तुक् नञ्भक्त इति सर्वेषामुत्तरपदेऽन्तर्भावः। इह तु छाताच्छितमिति 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इतीत्वे कृते तेनाधिक्यात्समासो न प्राप्नोति ? अत्र केचिदाहुः—नुडिड्ग्रहण-मर्थाभेदकस्य विकारमात्रस्योपलक्षणम्, तेनेहापि समासो भवतीति। त्रातात्राण-मित्यत्र तु निष्ठानत्वस्यासिद्धत्वाद्भेदकत्वाभावः, गौणत्वात्सामानाधिकरण्यस्य पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यारम्भः। पूर्वनिपातनियमार्थश्च—कृताकृतमित्येव यथा स्यात्, अकृतमिति मा भूत्।

न्यासः

प्रेक्षावन्तौ। देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात् स्वाध्यायेन विशिष्टः, स्वाध्यायेनाधिक इति गम्यते। अन्ये तु गुणाः समाना भूयांसो वा, ते न विवक्षिता भवन्ति। यद्यपि चाभिन्नरूपमेव वाक्यद्वयमेतत्, तथापि प्रकरणादेः कुतश्चिदर्थभेदो गम्यते, यथा—आराच्छब्दे दूरान्तिकार्थभेदः। तत्र यदि निरवधारण आधिक्ये वर्त्तमानो विशिष्ट-शब्दो गृह्येत, तदा सिद्धश्च तदभुक्तश्चेत्यत्रापि स्यात्, अस्त्यत्र नञाधिकं क्तान्तम्। तस्मात् सावधारणं आधिक्ये वर्तमानं विशिष्टशब्दं परिगृह्याह—नञैव विशेषो यस्ये-त्यादि। प्रकृत्यादिकमिति। आदिशब्देन प्रत्ययोपसर्गयोः परिग्रहः। अनञिति। अविद्यमानो नञ् यस्मिन् क्तान्ते तदनञ्। कृतञ्च तदकृतञ्चेति। कथं पुनरेकमेव वस्तु कृतं स्यादकृतञ्च ? अवयवधर्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेशाददोषः। कृतभाग-सम्बन्धात् कृतम्, अकृतभागसम्बन्धात् तदेवाकृतमित्युच्यते। अथ वा—यदर्थं कृतं तत्रासामर्थ्यादकृतम्, यथा—पुत्रकार्यासामर्थ्यात् पुत्रोऽप्यपुत्र इति। यदि नञैव

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भुक्तम् । पीतापीतम् । उदितानुदितम् । नुडिटौ तद्भक्तत्वान्नैव भेदकौ । अशितानशितेन जीवति । क्लिष्टाक्लिशितेन वर्त्तते ।

* कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् * । कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्यागतम् । यातानुयातम् । क्रयाक्रयिका । पुटापुटिका । फलाफलिका । मानोन्मानिका ॥

पदमञ्जरी

कृतापकृतमिति । एकदेशस्येष्टस्य करणादेकदेशस्य चानिष्टस्य करणादेकमेव वस्तु कृतं च भवत्यपकृतं च । भुक्तं च तदत्यवहृतत्वात्, विभुक्तं चाशोभनत्वाद्भुक्तविभुक्तम्, विशब्दोऽत्राशोभनत्वं द्योतयति विरूपवत् । एवं *पीतविपीतम्* । गमनम्=गतम्, प्रत्यागमनम्=प्रत्यागतम्, तत् क्षुण्णभुवा प्रत्यागमनेन सह चरितं गमनं *गतप्रत्यागतम्*, यातं च तदनुयातं च तदानीमेव पुनर्गमनात् *यातानुयातम्* । *क्रयाक्रयिकेति* । 'अल्पे' इति कप्रत्ययः, तदन्तश्च स्वभावात्स्त्रियां वर्त्तते । क्रयाक्रयिकेति 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । महान् क्रयः क्रयशब्देनोच्यते गोबलीवर्दन्यायेन । एवं *पुटापुटिका, फलाफलिका, मानोन्मानिकेति* ।

न्यासः

विशेषो यस्य सर्वमन्यत् प्रकृत्यादिकं तुल्यं तेन समासः, एवं सति यस्य नुडप्यधिक इडागमो वा, तेन सह समासो न भवतीत्याह—नुडिटावित्यादि । यतु नञ्विशिष्टक्तान्तं तद्भक्तौ नुडिटौ, अतस्तद्ग्रहणेन गृह्येते, अतो नास्य भेदकौ तौ । अभेदकावित्यर्थः । तेन तदधिकमपि नञ्विशिष्टमेव भवतीति तेन समासो भवत्येव । अशितानशितेनेति । 'तस्मान्नुडचि' इति नुट् । क्लिष्टाक्लिशितेनेति । 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इति पक्षे इट् । अनञिति शक्यमकर्तुम् । यदि स नञ् समस्येत तदा नञ्विशिष्टता नोपपद्यते; द्वयोरपि नञ्सम्बन्धात् । तस्माद् नञ्विशिष्टग्रहणादेवानञ् समस्यत इत्येषोऽर्थो लभ्यत इत्यनञ्ग्रहणमनर्थकम् । तत् क्रियते विस्पष्टार्थम् ।

कृतापकृतादीनामित्यादि । कृतापकृतप्रभृतीनामुपसंख्यानम् = प्रतिपादनं कर्तव्यम् । तत्रेदं प्रतिपादनम्—बहुलग्रहणमिहानुवर्तते, तेन कृतापकृतादीनामपि समासो भवतीति । कृतापकृतमिति । तदेकदेशस्येष्टस्य करणात् कृतम् । अपकृतञ्च तदेकदेशस्यानभिमतस्य करणात् । भुक्तविभुक्तमिति । भुक्तं त्वभ्यवहृतत्वाद्, विभुक्तञ्चाशोभनत्वात् । विशब्दोऽत्राशोभनत्वं प्रतिपादयति विरूपवत् । अथ वा—भुक्तञ्च तदेकदेशस्याभ्यवहृतत्वाद्, विभुक्तञ्च विशेषेणाभ्यवहृतत्वाद् भुक्तविभुक्तम् । एवं पीतविपीतम् । गतञ्च तत् प्रत्यागतञ्चेति गतप्रत्यागतम् । यातञ्च तत् पूर्वमनुयातञ्च पश्चाद् यातानुयातम् । क्रयाक्रयिकेति । महान् क्रयः क्रयशब्देनोच्यते, अल्पस्तु क्रयिका-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च * । शाकप्रधानः पार्थिवः शाकपार्थिवः । कुतपसौश्रुतः । अजातौल्वलिः ।।

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ।। ६१ ।।

सत्, महत्, परम, उत्तम, उत्कृष्ट—इत्येते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । 'पूज्यमानैः' इति वचनात् पूजावचनाः सदादयो विज्ञायन्ते । सत्पुरुषः । महापुरुषः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । ऊत्कृष्टपुरुषः ।

पूज्यमानैरिति किम् ? उत्कृष्टो गौः कर्दमात् ।।

पदमञ्जरी

शाकपार्थवादीनामिति । 'सिद्धये' इति शेषः । पृथोरपत्यं पार्थवः, केचित्पार्थिवेति पठन्ति, पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः, 'तस्येश्वरः' इत्यत्र, तस्याभ्यवहार्येषु शाकं प्रियत्वात्प्रधानम् । तत्र साहचर्यादेव तद्व्यपदेशत्वलाभादुत्तरपदलोपो न वक्तव्यः । समासस्तु वक्तव्यः, गौणत्वात्सामानाधिकरण्यस्य ।।

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ।। *पूज्यमानैरिति वचनादिति* । पूज्यमानस्य पूजापेक्षत्वादिति भावः । अत एव सदिति स्वरूपग्रहणं न शतृशानचोः, न हि तौ पूजामाहतुः । *उत्कृष्टो गौरिति* । उद्धृत इत्यर्थः । महाजनः, महोदधिरित्यादौ पूजाभावेऽपि विशेषणं विशेष्येणेति समासः । वचनं तु गुणक्रियाशब्देरपि समासे सदादीनामेव पूर्वनिपातनियमार्थम् ।।

न्यासः

शब्देन । क्रयावयवसम्बन्धात् क्रयः, क्रयिकावयवसम्बन्धात् क्रयिका, क्रयश्चासौ क्रयिका चेति क्रयाक्रयिका । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । एवं पुटश्चासौ पुटिका चेति पुटापुटिका । फलञ्च तत् फलिका चेति फलाफलिका । मानञ्च तदुन्मानिका चेति मानोन्मानिका । समानाधिकरणाधिकार इत्यादि । अत्राप्युपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । प्रतिपादनन्तु पूर्ववदेव ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ पूज्यमानवचनैरिति वचनादित्यादि । पूज्यमानत्वं ह्येवमुत्तरपदस्य भवति यदि सदादयः पूजावचना भवन्ति, नान्यथा; तस्मात् पूज्यमानग्रहणात् सदादयः पूजावचना विज्ञायन्ते । अत एव सच्छब्देन शतृशानचोर्ग्रहणं न भवति, न हि तौ पूजामाहतुः । उत्कृष्टा गौः कर्दमादिति । उद्धृतेत्यर्थः । अथ कथं महाद्रुमः, महोदधिरिति समासः, न ह्यत्र पूजा गम्यते, किं तर्हि ? प्रमाणातिरेक उत्तरपदार्थस्य ? यद्यप्येवम्, तथापि बहुलग्रहणानुवृत्तेर्भविष्यति ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥

वृन्दारक, नाग, कुञ्जर—इत्येतैः सह पूज्यमानवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। 'पूज्यमानम्' इति वचनाद् वृन्दारकादयः पूजावचना गृह्यन्ते। गोवृन्दारकः, अश्ववृन्दारकः। गोनागः, अश्वनागः। गोकुञ्जरः, अश्वकुञ्जरः।

पूज्यमानमिति किम्? सुषीमो नागः॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्त्तमानौ समर्थेन सुपा सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। कतरकठः। कतरकालापः। कतमकठः। कतमकालापः।

पदमञ्जरी

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ वृन्दारकशब्दो देवजातिवचनः, इतरौ हस्तिजातिवचनौ, तत्रोपमानत्वे सति पूजावचनता सम्भवति। तत्र व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात्सिद्धे समासे पूजायामेव यथा स्यान्निन्दायां मा भूदित्येवमर्थं वचनम्। इह मा भूत्—माणवकोऽयं नागो यस्मान्मूर्खं इति। सामान्यप्रयोगेऽपि यथा स्यादित्यन्ये। *सुषीम इति*। संज्ञेयं नागविशेषस्य। यद्येवम्, विशेषणं विशेष्येणेत्यधिकारादेवात्र न भविष्यति, न ह्यनागः सुषीमोऽस्ति? सत्यम्; प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता, माणवकोऽयं नाग इति प्रत्युदाहरणम्॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ *कतरकठ इति*। 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातिः। *तथा च प्रत्युदाहरणमिति*। पूर्वं वृत्तिषूपन्यस्तमुपपन्नं भवतीति शेषः॥

न्यासः

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ वृन्दारकादयो जातिशब्दाः। ते चोपमानत्वे सति पूजावचना भवन्ति। तत्र व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इत्येवं सिद्धे सामान्यप्रयोगेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थोऽयमारम्भः। 'पूज्यमानम्' इति वचनाद् वृन्दारकादयः पूजावचना गृह्यन्त इति। न ह्यन्यथा पूज्यमानत्वमुपपद्यत इति भावः।

सुषीमो नाग इति। ननु च विशेषणं विशेष्येणेति वर्त्तते। न च नागादन्यः सुषीमोऽस्ति, संज्ञा ह्येषा नागस्यैव? एवं तर्हि प्रत्युदाहरणदिगियं वृत्तिकृता दर्शिता। इदन्त्वत्र प्रत्युदाहरणम्—देवदत्तो नागो यस्मान् मूर्ख इति॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ जातिपरिप्रश्न एव व्युत्पाद्येते इति। 'किंयत्तदोर्निर्धारणे' इत्यनुवर्तमाने 'वा बहूनाम्' इत्यादिना। स्यादेतत्—कतरशब्दविशेषणार्थं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ननु कतमशब्दस्तावज्जातिपरिप्रश्न एव व्युत्पादितः, कतरशब्दोऽपि साहचर्यात्तदर्थवृत्तिरेव ग्रहीष्यते, किं जातिपरिप्रश्नग्रहणेन ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—कतमशब्दोऽन्यत्रापि वर्त्तत इति। तथा च प्रत्युदाहरणम्—कतरो भवतोर्देवदत्तः। कतमो भवतां देवदत्तः ॥

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

'किम्' इत्येतत् क्षेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। किंराजा, यो न रक्षति। किंसखा, योऽभिद्रुह्यति। किंगौः, यो न वहति। 'किमः क्षेपे' इति समासान्तो न भवति। क्षेप इति किम् ? को राजा पाटलिपुत्रे ॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६५ ॥

उभयव्यञ्जना 'पोटा' इत्यभिधीयते। [1]गृष्टिः = एकवारप्रसूता।

पदमञ्जरी

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ उभयव्यञ्जनेति। व्यज्यतेऽनेन स्त्रीत्वादिकमिति व्यञ्जनम् = स्तनादि, उभयोः स्त्रीपुंसयोर्व्यञ्जनं यस्याः सा तथोक्ता, नपुंसके पोटेत्यर्थः।
पोटाशब्दस्तु तत्रापि स्त्रीत्वयुक्तः प्रवर्तते।

न्यासः

जातिपरिप्रश्नग्रहणमित्याह—**कतरशब्दोऽपीत्यादि। तदेव ज्ञापयतीति।** यदि तर्हि कतमशब्दो जातिपरिप्रश्न एव वर्तमानो गृह्यते, जातिपरिप्रश्नग्रहणमनर्थकं स्यात्, विनापि तेन यथोक्तया नीत्या कतरकतमशब्दौ जातिपरिप्रश्न एव वर्तमानौ ग्रहीष्येते। **तथा चेत्यादि।** यत एव कतमशब्दस्य जातिपरिप्रश्नादन्यत्रापि वृत्तिः, एवञ्च कृत्वा भवता देवदत्तः कतम इति प्रत्युदाहरणमुपपद्यते। अन्यथा तन्नोपपद्येत; तस्य जातिपरिप्रश्नादन्यत्राप्रवृत्तेः ॥

किं क्षेपे ॥ किंसखेति। 'अनङ् सौ' इत्यनङादेशः। अथ किंराजेत्यादौ 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् समासान्तः कस्मान्न भवतीत्याह—**किमः क्षेप इत्यादि।** अत्र 'न पूजनात्' इत्यतः 'न' इत्यनुवर्तते ॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥

---

१. युवतिर्नवयौवना स्त्री। स्तोकमल्पपर्यायः। कतिपयं च—इत्यधिकं पदमञ्जर्यादि-सम्मतत्वादुपेक्षितम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

धेनुः = प्रत्यग्रप्रसूता । वशा, वन्ध्या । वेहद् = गर्भपातिनी । बष्कयणी = तरुणवत्सा । पोटादिभिः सह जातिवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । इभपोटा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् । गोबष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्त्तः ।

जातिरिति किम् ? देवदत्तः प्रवक्ता । धूर्त्तग्रहणमकुत्सार्थम् ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥

'जातिः इति वर्त्तते । जातिवाचि सुबन्तं प्रशंसावचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । रूढिशब्दाः प्रशंसावचना

पदमञ्जरी

शब्दानां चित्रशक्तित्वात् षण्डशब्दो यथा पुमान् ॥

धूर्त्तग्रहणमकुत्सार्थमिति । कुत्सायां तु 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति सिद्धमिति भावः । *तत्र कठधूर्त्त इति* । यः कठः स धूर्त्त इत्यर्थः, न तु कठत्वं कुत्स्यते ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ *रूढिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्त इति* । प्रशंसयेति वक्तव्ये वचनग्रहणादिह ग्रहणं रूढिशब्दानां प्रशंसामात्रवाचिनाम् । तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः, ये च विशेषवचनाः शुचिमृद्वादयः, ये च जातिशब्दाः सन्तः परत्र प्रयोगात्प्रशंसां गमयन्ति - सिंहो माणवक इति, ते सर्वे व्युदस्ता भवन्ति । *मतल्लिकादय इति* । 'मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमरः । *आविष्टलिङ्गत्वादिति* । नियतलिङ्गत्वादित्यर्थः । *स्वलिङ्गोपादाना इति* । स्वस्यैव लिङ्गस्योपादानं येषु ते तथोक्ताः । 'प्रशंसावचनपोटायुवति' इत्येकयोगे कर्त्तव्ये योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः ॥

न्यासः

विशेषणमित्यादिना समासे प्राप्ते वचनमिदं परनिपातार्थम् । गुणशब्दा ह्येते । तत्र यदि तेन समासः स्यात् तदैषां पूर्वनिपातः प्रसज्येत । अथ धूर्तग्रहणं किमर्थम्, यावता कुत्सनशब्दोऽयम्, 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इत्येवं समासः सिद्धः ? इत्याह— धूर्त्तग्रहणमकुत्सार्थमिति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायां 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति समासो विहितः । अयं तु जातेः स्वयमकुत्सितायाः धूर्तसम्बन्धे विवक्षिते समासो विज्ञायते, न कुत्सायाम् ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ रूढिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्त इति । त्रिप्रकारा हि प्रशंसाशब्दाः—केचिज्जातिशब्दाः परार्थे प्रयुज्यमानाः प्रशंसामाचक्षते, यथा—सिंहो देवदत्त

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गृह्यन्ते मतल्लिकादयः, ते चाविष्टलिङ्गत्वादन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । गोप्रकाण्डम् । अश्वप्रकाण्डम् । गोमतल्लिका । अश्वमतल्लिका । गोमचर्चिका । अश्वमचर्चिका ।

जातिरिति किम् ? कुमारी मतल्लिका ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥

खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह युवशब्दः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । 'जरतीभिः' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः

पदमञ्जरी

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः॥ संज्ञायूनो ग्रहणे गार्ग्यायणः खलतिरित्यादावेव तु स्यान्न च तस्य जरतीशब्देन सामानाधिकरण्यम् । न च गार्ग्यायणी युवतिरस्ति; स्त्रियां युवसंज्ञाप्रतिषेधात्, अतो युवेति स्वरूपग्रहणमित्याह—*युवशब्द इति* । *खलत्यादिभिः समानाधिकरणैरिति* । कथं पुनर्युवशब्दस्य जरतीशब्देन सामानाधिकरण्यम् पुंल्लिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेनेति, तत्राह—*स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति* ।अस्यां

न्यासः

इति; केचिद् गुणशब्दा गुणगुणिसम्बन्धेन प्रशंसावचना भवन्ति, यथा—रमणीयो ग्रामः, शोभनः पाचक इति; केचिद्रूढिशब्दा मतल्लिकादयः; तेषां प्रशंसैव शब्दार्थः । तदिह वचनग्रहणात् प्रशंसायामेव ये वर्त्तन्ते ते गृह्यन्ते रूढिशब्दाः । गोप्रकाण्डमिति । शोभनः प्रशस्तो गौरित्यर्थः । योगविभागोऽसन्देहार्थः । यदि पूर्वयोग एव प्रशंसावचना गृह्येरन्, तदा सन्देहः स्यात्—किं पोटादिभिः प्रत्येकं वचनमभिसम्बध्यते ? अथ प्रशंसयैव ? पोटादिभिः सम्बन्धे तत्पर्यायैरपि समासः स्यात् ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ खलत्यादिभिः समानाधिकरणैरित्यादि । यद्येवम्, किमर्थं जरतीभिरिति स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः, जरद्भिरित्येवं नाम निर्देशः कर्त्तव्यः स्यात्, न हि जरतीशब्देन स्त्रीलिङ्गेन युवशब्दस्य पुंलिङ्गस्य सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इत्याह—जरतीभिरिति स्त्रीलिङ्गेन निर्देश इत्यादि । कथं पुनरनेन निर्देशेनैषा परिभाषा शक्यते ज्ञापयितुम् ? यद्येषा परिभाषा न स्यात् तदा जरतीभिरित्येवं निर्देशोऽनर्थकः स्यात् । तथा च समानाधिकरणाधिकारात् समानाधिकरणेन जरतीशब्देनायं समासो विज्ञायते । न च तेन स्त्रीलिङ्गेन पुंसि वर्त्तमानस्य युवशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भवति, तदेष निर्देशः कथमर्थवान् भवति ? यद्येषा परिभाषाऽवस्थिता ! तस्यां हि सत्यां युवशब्दस्य ग्रहणे युवतिशब्दस्य ग्रहणं भवतीत्युपपद्यते । युवतिजरतीशब्दयोः सामानाधिकरण्यम्, तस्मिंश्च सति तयोः समासः । तदेवं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति ज्ञापनार्थः । युवा खलतिः युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवा पलितः युवपलितः । युवतिः पलिता युवपलिता । युवा वलिनः युववलिनः । युवतिर्वलिना युववलिना । युवा जरन् युवजरन् । युवतिर्जरती युवजरती ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६८ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्च सुबन्ता अजातिवचनेन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् । पानीयशीतम् । तुल्याख्याः—तुल्यश्वेतः तुल्यमहान् । सदृशश्वेतः । सदृशमहान् ।

पदमञ्जरी

हि परिभाषायां सत्यां युवशब्दस्य ग्रहणे युवतिशब्दस्यापि ग्रहणादुपपद्यते युवतिजरतीशब्दयोः सामानाधिकरण्यम्, असत्यां तु नोपपद्यत इत्यर्थापत्त्या परिभाषा ज्ञायते । *युवखलतीति* । 'कृदिकारादक्तिनः' 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' इति ङीष् । वलिशब्दः पामादिः । *युवजरन्निति* । *जरद्भिरित्यपि* पाठः केनचिदाचार्येण बोधित इति पुंल्लिङ्गेनापि समासो भवतीति भावः । *युवतिर्जरतीति* । कथं विरुद्धवाचिनोः सामानाधिकरण्यम्, अन्योऽन्यधर्मोपलम्भात्तद्रूपत्वारोपाद्भविष्यति । यद्येवम्, विभिन्नलिङ्गयोरप्येवमेव सामानाधिकरण्यसम्भवात्कथं परिभाषा ज्ञाप्यत इति चिन्त्यम् ; युवशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम्, अनियमो हि गुणशब्दत्वात्स्यात् ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ *तुल्यपर्यायाश्चेति* । आख्याग्रहणं स्वरूपनिराकरणार्थमिति भावः । भोज्योष्णादावनियमे प्राप्ते पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम् । *तुल्यमहानिति* । 'सन्महत्' इत्यस्याकृत्यतुल्याख्येषु सावकाशत्वात्कृत्यतुल्याख्येषु परत्वादयमेव समासो युक्त इति भावः । *भोज्य ओदन इति* । प्रतिषेधसामर्थ्याद् विशेषणमित्यपि न भवति ॥

न्यासः

जरतीभिरिति निर्देशो ज्ञापयति—एषा परिभाषास्तीति । नन्वेवमपि ,जरत्या समास उच्यमाने जरता न प्राप्नोति—युवजरन्निति ? नैष दोषः; वृत्त्यन्तरे हि जरद्भिरिति पठ्यते । उभयथाप्याचार्येण शिष्याः प्रतिपादिता इत्युभयं सिध्यति ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ तुल्यपर्यायाश्चेति । अथ स्वरूपग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते ? एवं मन्यते—कृत्य इत्यर्थग्रहणम्; अतस्तत्साहचर्यात् तुल्य इत्यर्थस्यैव ग्रहणं युक्तम्, तत्रार्थे कार्यासम्भवात् तद्वाचिनां समासो विज्ञायत इत्याख्याग्रहणं तुल्यनामधेयपरि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अजात्येति किम्? भोज्य ओदनः ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥

वर्णविशेषवाचि सुबन्तं वर्णविशेषवाचिना सुबन्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवती । कृष्णसारङ्गः ।

पदमञ्जरी

वर्णो वर्णेन ॥ 'विशेषणं विशेष्येण' इति वर्त्तते, तत्र द्वयोः स्वरूपग्रहणेन विशेषणता भवेत् । *वर्णश्चासौ वर्ण इति* । किं व्यावृत्तम्? किमन्वितम्? अथैकत्र विशेषाणां रूपस्यान्यत्र च ग्रहः? शुक्लश्चासौ वर्ण इति न स्यात्, वर्णो विशेषणं शुक्लस्य वर्णत्वाव्यभिचारात्, तस्मादुभयत्र विशेषग्रहणमित्याह—*वर्णविशेषवाचीत्यादि* । *कृष्णसारङ्ग इत्यादि* । नानावर्णसमाहारः सारङ्गः, तथा शबलः, तस्य वर्णान्तरसमाहारेऽपि भावात्कार्ष्ण्यान्वयो नियतो न स्यादिति कृष्णो विशेषणम् । एवं लोहितशब्देऽपि द्रष्टव्यम् । ननु च कृष्णशब्दोऽत्रावयवे वर्त्तते, न समुदाये; तस्य सारङ्गत्वात्, तत्कथमवयववृत्तेः कृष्णशब्दस्य समुदायवृत्तिना सारङ्गशब्देन

न्यासः

ग्रहार्थम्, अन्यथा गौर्वाहीक इत्यत्रापि स्यात्; गोशब्दस्येह सादृश्यार्थत्वात् । सर्वे एव हि शब्दा परपदार्थे प्रयुज्यमानाः सादृश्यं गमयन्ति । आख्याग्रहणे तु क्रियमाणे गोशब्दोऽत्र तुल्यनामधेयं न भवतीति समासाभावः । भोज्योष्णमित्यादावुष्णादयः शब्दा गुणवचनाः, तत्रासत्यस्मिन् योगे विशेषणसमासे सति तेषां पूर्वनिपातः स्यात् । अतः परनिपातार्थ आरम्भः । तुल्यमहानिति । यद्यप्यत्र 'सन्महत्' इत्यादिना समासः प्राप्नोति, तथापि परत्वादनेनैव भवति । तुल्याख्यायामस्यावकाशः—तुल्यश्वेत इति. तस्य चातुल्याख्यायामवकाशः—महापुरुष इति । भोज्य ओदन इति । ओदनशब्दोऽत्र जातिवचनः ॥

वर्णो वर्णेन ॥ 'विशेषणं विशेष्येण' इति वर्त्तते । तत्र यदि द्वयोरपि वर्णशब्दयोः स्वरूपग्रहणमिह स्याद्, विशेषणविशेष्यभावो नोपपद्येत; अभिन्नार्थत्वात् । न हि तदेव देवदत्तस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं चोपपद्यते । अथाप्येकस्य स्वरूपग्रहणं स्यात्, अपरस्यार्थग्रहणम्? एवमप्येकः सामान्यवाची स्याद् वर्णशब्दः, द्वितीयस्तु विशेषवाची कृष्णादिशब्दः; ततश्च प्रत्येकं विशेषणत्वं विशेष्यत्वञ्च न स्यात् । यत्र च तदुभयमस्ति तत्र समास इति प्रागुभयग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । तस्मादुभयत्राप्यर्थग्रहणं विज्ञायत इत्याह—वर्णविशेषवाचीत्यादि । कृष्णसारङ्गः, लोहितसारङ्ग इति । ननु च कृष्णशब्दो लोहितशब्दश्चावयवे वर्त्तते, सारङ्गशब्दस्तु समुदाये, यथा—शबलशब्दः, तत् कथमवयववृत्तेः कृष्णादिशब्दस्य समुदायवृत्तिना सारङ्गादि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लोहितसारङ्गः। कृष्णशबलः। लोहितशबलः। अवयवद्वारेण कृष्ण-शब्दः समुदाये वर्त्तमानः समानाधिकरणो भवति ॥

पदमञ्जरी

सामानाधिकरण्यमत आह—*अवयवद्वारेणेत्यादि* । कृष्णादयवसम्बन्धात्समुदाय एव कृष्ण उच्यत इत्यर्थः। अत एवात्र गौणं सामानाधिकरण्यमिति सूत्रारम्भः। ननु 'तृतीया तत्कृतेन' इत्येवात्र सिद्धः समासः, कथम् ? सारङ्गशब्दो गुणवचनः सारङ्गत्वं कृष्णावयवकृतमित्यस्त्येव सिद्धिः; तत्रायमप्यर्थः—'वर्णो वर्णेष्वनेते' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न वक्तव्यो भवति, तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेत्येव सिद्धत्वात्, तदवश्यं वक्तव्यमेतत्प्रतिषेधार्थम्, इह मा भूत्—कृष्णैतो लोहितैत इति। इदं तु न वक्तव्यम् ? इदमपि वक्तव्यम्, इहापि यथा स्यात्—शुक्लबभ्रुः कृष्णशुक्ला हरितशुक्लः बभ्रुकपिलः, यस्य कश्चिदवयवः शुक्लः कश्चिद् बभ्रुः स समुदायोऽवयवशब्दाभ्यां तथोच्यत इति नात्र तत्कृतत्वसंभवः। अत्र कृष्णसारङ्ग इत्यादौ यत्रैकोऽवयवशब्दः, अपरः समुदायशब्दः, तत्रावयवस्याप्रधानत्वादुपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातः। द्वयोस्त्ववयवशब्दयोः पर्याय इति द्रष्टव्यम्। इह यस्मिन् प्रयोगे वीरैः पुरुषैस्तद्वान् ग्रामः प्रतिपादयितुमिष्टस्तत्र प्रथममेवान्यपदार्थविवक्षा कार्या—वीराः पुरुषा अस्मिन्सन्तीति वीरपुरुषको ग्राम इति बहुव्रीहिरेव नित्यं यथा स्यात्; अन्यथा पूर्वमनपेक्षितेऽन्यपदार्थे वीराः पुरुषा वीरपुरुषा इति कर्मधारये कृते पश्चादन्यपदार्थविवक्षायां मत्वर्थीये सति वीरपुरुषवान् ग्राम इत्याद्यनिष्टमपि कदाचिदनुषज्येत। सर्वशब्दस्य त्वकारान्तैः कर्मधारयोऽपीष्यते। तस्माच्च मत्वर्थविवक्षायाम् 'अत इनिठनौ' इति ठनं बाधित्वा इनिरेव भवतीति वक्तव्यम्—सर्वं धनं सर्वधनं तदस्यास्तीति सर्वधनी, सर्वबीजी, सर्वकेशी। यत्र कर्मधारयो जातिविशेषवचनः, तत्र कर्मधारयान्मत्वर्थीयो भवति—कृष्णसर्पवान्वल्मीकः, लोहितशालिमान् ग्रामः, गौरखरवदरण्यम्, गौरमृगवदिति। न हि बहुव्रीहिणा तज्जात्या तद्वत्त्वं शक्यं प्रतिपादयितुम् ॥

न्यासः

शब्देन सामानाधिकरण्यमित्याह—अवयवद्वारेणेत्यादि। कृष्णशब्द उपलक्षणम्। लोहितशब्दोऽप्येवमेव समानाधिकरणो भवति। कृष्णावयवसम्बन्धात् समुदाय एव कृष्ण इत्युच्यते, लोहितावयवसम्बन्धाल्लोहित इति। अत एव गौणत्वादत्र सामानाधिकरण्यस्य 'विशेषणं विशेष्येण' इत्यादिना समासो न प्राप्नोतीतीदमारभ्यते। अथ सारङ्गशब्दस्यापि पक्षे पूर्वनिपातः कस्मान्न भवति ? अनुपसर्जनत्वात्। उक्तं ह्येतद्—उपसर्जनमिति महत्याः संज्ञायाः करणमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेतेति। तेनाप्रधानमुपसर्जनमिति। न चात्र समुदायोऽप्रधानम्, किं तर्हि ? प्रधानमेव। अवयवानान्त

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कुमारः श्रमणादिभिः ।। ७० ।।

कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। येऽत्र स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते—श्रमणा प्रव्रजिता कुलटेत्येवमादयस्तैः सह स्त्रीलिंगः एव कुमारशब्दः समस्यते। ये तु पुँल्लिङ्गा अध्यापकोऽभिरूपकः पण्डित इति, तैरुभयथा; प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति। कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा।

श्रमणा। प्रव्रजिता। कुलटा। गर्भिणी तापसी। दासी। बन्धकी। अध्यापक। अभिरूपक। पण्डित। पटु। मृदु। कुशल। चपल। निपूण ।।

चतुष्पादो गर्भिण्या ।। ७१ ।।

चतुष्पाद्वाचिनः सुबन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। गोगर्भिणी। अजागर्भिणी ।।

पदमञ्जरी

कुमारः श्रमणादिभिः ।। कुमारशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम् ।।

चतुष्पादो गर्भिण्या ।। *चतुष्पाज्जातिरिति*। केचिदाहुः—पोटादिसूत्राज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमिति। अन्ये त्वाहुः—ये शब्दान्तरनिरपेक्षाश्चतुष्पाज्जातिवचनाः, त एवान्तरङ्गत्वाद् गृह्यन्ते, न तु कालाक्ष्यादयो यौगिकाः शब्दान्तरसंनिधाना च्चतुष्पाद्विषया इति। गर्भिणीशब्दस्य परनिपातार्थं वचनम् ।।

न्यासः

तदर्थत्वादप्राधान्यम्। अतोऽवयववचनस्यैव कृष्णशब्दादेरुपसर्जनत्वम्, न समुदायवचनस्य सारङ्गादिशब्दस्य ।।

कुमारः श्रमणादिभिः ।। तैः सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारीशब्दः समस्यत इति। न तु पुंल्लिङ्ग इत्यवधारणेन दर्शयति। न हि पुंल्लिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति भावः। तैरुभयथेति। स्त्रीलिङ्गैः, पुंल्लिङ्गैश्च। कथं पुनः पुंल्लिङ्गैः समास उच्यमानः स्त्रीलिङ्गैः स्यादित्यत आह—प्रातिपदिकग्रहण इति। गतार्थम् ।।

चतुष्पादो गर्भिण्या ।। चतुष्पाद इति। चत्वारः पादा यासां ताश्चतुष्पादः। 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' इत्यन्तस्य लोपः। चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यमिति। चतुष्पाज्जातिवचना[1] एव गर्भिण्या समस्यन्त इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—पोटादिसूत्रादिह जातिग्रहणमनुवर्त्तते, तेन चतुष्पाज्जातिवाच्येव गर्भिण्या समस्यते, नान्यदिति ।।

---

१. 'चतुष्पादो जातिवचनाः' इति पाठः क्वचित् स चास्पष्टार्थत्वादुपेक्षितः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् *। इह मा भूत्—कालाक्षी गर्भिणी। स्वस्मिती गर्भिणी। चतुष्पाद इति किम्? ब्राह्मणी गर्भिणी ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते। मयूरव्यंसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति। चकारोऽवधारणार्थः परममयूरव्यंसक इति समासान्तरं न भवति। मयूरव्यंसकः। छात्रव्यंसकः। काम्बोजमुण्डः। यवनमुण्डः। छन्दसि—हस्तेगृह्य। पादेगृह्य। लाङ्गलेगृह्य। पुनर्दाय ॥

एहीडादयोऽन्यपदार्थे। एहीडम्, एहियवं वर्त्तते। एहिवाणिजा क्रिया। अपेहिवाणिजा, प्रेहिवाणिजा। एहिस्वागता, अपेहिस्वागता, प्रेहिस्वागता। एहिद्वितीया, अपेहिद्वितीया। इहवितर्का। प्रोहकटा,

पदमञ्जरी

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ *मयूरव्यंसक इति*। व्यंसकः = धूर्त्तः, मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति व्यंसकशब्दस्य गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते वचनम्। एवं छात्रव्यंसकादीनां कम्बोजमुण्डपर्यन्तानाम्। अन्ये त्वाहुः—मयूरइव व्यंसकः, छात्रइव व्यंसकः कम्बोज इव मुण्डः, यवन इव मुंडः, उपमानसमासोऽयम्, 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इत्येव सिद्धे पुनर्विधानं तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो मा भूदिति, स ह्युपमानसंशब्दनेन विहिते समासे विधीयत इति। *पुनर्दायेति*। 'पुनश्चनसौ छन्दसि' इति गतिसंज्ञा वार्त्तिककारीयेति ॥

गणकारेणेदं पठितम्, एहि इडेति यस्मिन्कर्मणि तद् एहीडम्, एवम्—एहियवम्। एहि वाणिजेति यस्यां क्रियायां सा एहिवाणिजा। एवम्—अपेहि वाणिजा, प्रेहिवाणिजा। एहि स्वागतमिति यस्यां क्रियायां सा एहिस्वागता। इहवितर्का, लोण्मध्यमैकवचनम्। प्रोह करटमिति यस्यां सा प्रोहकरटा;

न्यासः

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ मयूरव्यंसक इति। मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति मयूरव्यंसकः। व्यंसकशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपातार्थः पाठः। एवं चात्र मयूरव्यंसकादीनां यवनमुण्डपर्यान्तानाम्। छन्दसि हस्तेगृह्येत्यादि। 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्'। भाषायां तु—हस्तेगृहीत्वा, पुनर्दत्त्वेत्येवं भवति। एहीडादयोऽन्यपदार्थ इति। एहि ईड इति यत्र कर्मणि वर्त्तते तदुच्यते—एहीडमिति। एवम्—एहियवमिति। एहि वाणिजेति यस्यां क्रियायां सा एहिवाणिजा। एवम्—अपेहिवाणिजा, प्रेहिवाणिजा।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अपोहकटा । प्रोहकर्दमा, अपोहकर्दमा । उद्धरचूडा । आहरचेला । आहरवसना । आहरवनिता । कृन्तविचक्षणा । उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । उत्पचविपचा । उत्पतनिपता । उच्चावचम् । उच्चनीचम् । अचितोपचितम् । अवचितपराचितम् । निश्चप्रचम् । अकिञ्चनम् । स्नात्वाकालकः । पीत्वास्थिरकः । भुक्त्वासुहितः । प्रोष्यपापीयान् । उत्पत्यपाकला । निपत्यरोहिणी । निषण्णश्यामा । अपेहिप्रसवा । इहपञ्चमी । इहद्वितीया ।

पदमञ्जरी

एवं प्रोहकर्दमादय आहरवसनान्ताः । 'कृती छेदने' तदेव वचनम्, मुचादित्वा-न्नुम् । कृन्त विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । उद्धर उत्सृजेति यस्यां सोद्धरोत्सृजा । 'आख्यातमाख्यातेन' इति सिद्धेऽसातत्यार्थं वचनम् । एवम् उद्धमविधमा, उत्पचविपचा, उत्पतनिपता । उदक्च अवाक्च उच्चावचम्, उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम्, आचितं चोपचितं च आचोपचम्, निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम्—सर्वं एते निपात्यन्ते । न किञ्चन विद्यते यस्य सोऽकिञ्चनः, स्नात्वा-कालकादिषु समासान्तोदात्तत्वं ल्यबभावश्च निपातनात् । प्रतीयमानक्रियापेक्षं च समानकर्तृकत्वम्—स्नात्वाकालकः संपन्न इति ।

न्यासः

एहि स्वागतमिति यस्यां क्रियायां सा एहिस्वागता । एवम्—अपेहिस्वागता । प्रोह कटमिति यस्यां सा प्रोहकटा । एवं प्रोहकर्दमादय आहरवसनान्ताः । कृन्धि विच-क्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्धिविचक्षणा । उद्धरोत्सृजेति । तिङन्तयोः समासः । 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' इत्येवं सिद्धेऽसातत्यार्थं वचनम् । उद्धरोत्सृजेति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । क्रियाप्रधानश्चायं समासः । उत्पतनिपता । उद्धमविधमा । एवमुद्धरोत्सृजेत्यादिकमसातत्यविषयमेव । उच्चावचमिति निपात्यते । उदक् चावाक् चेति विगृह्य । उच्चैश्च नीचैश्चेति विगृह्योच्चनीचमिति निपात्यते । आचितश्चोपचितश्चेति विगृह्य आचोपचम् । आचितश्च पराचितश्चेति आचपराचम् । निश्चितश्च प्रचितश्चेति निश्चप्रचम् । न किञ्चन् अकिञ्चनम् । स्नात्वाकालकः । पीत्वास्थिरकः । भुक्त्वासुहित इत्येतेषामन्तोदात्तार्थः पाठः । ल्यब्भावश्च निपात्यते । प्रोष्यपापीयानीति । ऐकपद्यमैकस्वर्यञ्च समासाद् भवति । एवम्—उत्पत्यपाकलादीनाम् । निपत्यरोहिणी । निषण्णश्यामा । अपेहिप्रसवा । इहपञ्चमी । इहद्वितीयेति । ऐक-पद्यमैकस्वर्यञ्च समासे भवति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति । जहिजोडः । उज्जहिजोडः । जहिस्तम्बः । उज्जहिस्तम्बः ॥

आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्नीतपिबता । पचतभृज्जता । खादतमोदता । खादताचमता । आहरनिवपा । आवपनिष्किरा । उत्पचविपचा । भिन्धिलवणा । छिन्धिविचक्षणा । पचलवणा । पचप्रकूटा । अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः ।

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

पदमञ्जरी

जहि कर्मणेति । जहीति लोण्मध्यमैकवचनम्; तदेतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने समासेन चेत्कर्ता विधीयते । जहि जोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः । अश्नीत पिबतेत्येवं यत्र सततमभिधीयते सा अश्नीतपिबता । एवं पचतभृज्जता, 'भ्रस्ज पाके' । भिन्धि लवणमिति यस्यामभिधीयते सा भिन्धिलवणा । एवं पचलवणा । *अविहितलक्षणस्तत्पुरुष इति* । यस्य तत्पुरुषस्य लक्षणं न कृतम्, प्राप्तप्रयोगश्च भवति, स मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वादत्रैव द्रष्टव्य इत्यर्थः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां द्वितीयाध्यायस्य प्रथम पादः ॥

न्यासः

जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारञ्चाभिदधातीति । जहीति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् । तदन्तं कर्मणा च बहुलं समस्यत आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने समासेन चेत् कर्त्ता चाभिधीयते । जहिजोडमित्याभीक्ष्ण्ं य आह स उच्यते जहिजोड इति । जहिस्तम्ब इति, लोट्; सिप्, 'हन्तेर्जः' इति जादेशः । जोडादेरत्र कर्मभावः ।

आख्यातमित्यादि । तिङन्तं तिङन्तेन सह समस्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने । अश्नीत पिबतेत्यसकृद् यत्रोच्यते तत्र अश्नीतपिबतेति प्रयुज्यते । क्रियाप्रधानश्चायं समासः । एवं पचतभृज्जतेत्येवमादयो वेदितव्याः । भिन्धि लवणं भिन्धि लवणमिति यत्राभिधीयते सा भिन्धिलवणा । एवं पचलवणेति ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां काशिका-
विवरणपञ्चिकायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अथ द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥

एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशी = अवयवी, तद्वाचिना सुबन्तेन सह पूर्व, अपर, अधर, उत्तरशब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणम्। एकं चेद-

पदमञ्जरी

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ *एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशीति* । एकगोपूर्वादिति ठञ् प्राप्नोति, अत एव निर्देशादिनिर्द्रष्टव्यः । एकदण्डीत्ययं त्वपशब्द. एको दण्डो यस्येति बहुव्रीहिणेव गतत्वान्मत्वर्थ एव दुर्लभः, किं पुनरिनिष्ठञा बाधितः ? एकदेशशब्दस्तु कर्मधारय एवावयववचन इति न तत्र बहुव्रीहिणा गतत्वम्, यथा—कृष्णसर्पवानिति । *सामर्थ्यादेकदेशवचना इति* । एकदेशमपेक्ष्यैकदेशी भवति, नान्यथेत्येतत्सामर्थ्यम् । *एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणमिति* । सत्सप्तम्यन्तवैयधिकरण्येनेति भावः, तदाह—*एकं चेदिति* । एकत्वसंख्याविशिष्टमित्यर्थः । समानाभिधेयवचन एकाधिकरणशब्दो न भवति, अवयवावयविशब्दयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः, सामानाधिकरण्येनेति प्रकृतत्वाच्च । स्यादेतत्—'समुदायेषु हि दृष्टाः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते' इति न्यायेन सामानाधिकरण्ये सति पूर्वश्चासौ कायश्चेति विशेषणमित्येव सिद्धः समासो नार्थ एतेन, एवं च कृत्वा परवल्लिङ्गमित्यत्र तत्पुरुषग्रहणं न कर्तव्यं भवति, कथम् ? उत्तरपदार्थ-

न्यासः

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ सामर्थ्यादेकदेशवचना इति । यदि हि पूर्वादयः शब्दा एकदेशवचना न स्युस्तदोत्तरपदस्यैकदेशित्वं न गम्येत; एकदेशिन एकदेशापेक्षत्वात् । तस्मात् सामान्योक्ता अपि पूर्वादयः शब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्त इति विज्ञायते । एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणमित्यस्यार्थं विस्पष्टीकर्तुमाह—एक चेत्यादि । एकमित्येकसंख्याविशिष्टं द्रव्यमित्यर्थः । एकद्रव्यमित्यनेनाधिकरणशब्दोऽत्र द्रव्ये वर्तमान उपात्त इति दर्शयति । ननु 'एकदेशिना' इति तृतीयान्तमेतत् , 'एकाधिकरणे' इत्येतत् सप्तम्यन्तम् , तत् कथं तयोर्भिन्नविभक्तिकयोः सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभाव उपपद्यते, कथञ्च न स्यात् ? भिन्नार्थत्वात्? नैतदस्ति; 'छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति' इत्यतो 'व्यत्ययो बहुलम्' इति बहुलवचनात् । 'एकाधिकरणे' इत्यत्र तृतीयार्थं एवैषा सप्तमी । न 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यनेन ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

धिकरणमेकद्रव्यमेकदेशि भवति। षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः। पूर्वं कायस्य पूर्वकायः। अपरकायः। अधरकायः। उत्तरकायः।

एकदेशिनेति किम्? पूर्वं नाभेः कायस्य। एकाधिकरण इति किम्? पूर्वं छात्राणामामन्त्रयस्व। कथं मध्याह्नः, सायाह्न इति? 'संख्याविसाय-पूर्वस्याह्नस्य' इति ज्ञापकात्सर्वेणैकदेशशब्देनाह्नः समासो भवति।

पदमञ्जरी

प्रधानत्वादेव सिद्धमिति, तत्राह—*षष्ठीसमासापवादोऽयं योग इति*। सिद्धं तु कथञ्चित्पूर्वकाय इति, कायपूर्व इत्यस्य निवृत्त्यर्थमेव तु सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः। *पूर्वं कायस्येति*। यद्यपि दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्याश्रयणात्सम्प्रत्यदिग्वृत्ति-नापि योगे पञ्चमी भवति, 'तस्य परमाम्रेडितम्' इति लिङ्गादवयववृत्तिभिर्योगे षष्ठी भवति।

पूर्वं नाभेः कायस्येति। नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी, कायसम्बन्धी नाभ्यपेक्षया पूर्वो भाग इत्यर्थः। तत्र नाभिरेकदेशी न भवतीति न तेन समासो भवति। यस्त्वेकदेशी कायस्तेन समासो भवत्येव—पूर्वकायो नाभेरिति, पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वादिति केचिदाहुः। अन्ये तु—यत्रार्थप्रकरणा-दिनावधिर्गम्यते तत्रैव समासः, न शब्दोपादाने इत्याहुः। *पूर्वं छात्राणामिति*। नेयं निर्द्धारणे षष्ठी, किं तर्हि? समुदायः छात्राणामित्यनेनोच्यत इति बहुवचनम्, यथा—छात्राणां पञ्चम इति, ततश्च छात्राणामेकदेशित्वमस्त्येव, किं तु बहुत्व-संख्याविशिष्टानामिति समासाभावः। *संख्याविसायपूर्वस्येत्यादि*। न ह्यन्यथा

न्यासः

अतो नास्ति भिन्नार्थत्वमित्यदोषः। **षष्ठीसमासापवादोऽयं योग इति**। 'एकदेशिना' इति वचनात् पूर्वादयः शब्दा एकदेशवचना आश्रीयन्ते। सम्बन्धिशब्दा हि नियत-मेव प्रतियोगिनमुपस्थापयन्ति। तत्रावयवावयविसम्बन्धे सत्येकदेशिनः षष्ठ्यामुपज-नितायां 'षष्ठी' इति समासः प्राप्नोति, अतस्तदपवादोऽयं योग इति। पूर्वकाय इत्यत्र काय एकदेशी, एकद्रव्यञ्च; एकसंख्यायुक्तत्वात्।

पूर्वं नाभेः कायस्येति। नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी। नाभेरुपरिष्टात् यत् पूर्वं तत् कायस्येत्येषोऽर्थो विवक्षितः। तेनात्र नाभिरेकदेशिनी न भवति। किं तर्हि? अवधिभूता, तद्वाची नाभिशब्दः पञ्चम्यन्तो न समस्यते। यस्त्वेकदेशी कायस्तद्वा-चिनः कायशब्दस्य भवत्येव समासः। सत्यपि पूर्वशब्दस्य सापेक्षत्वे कायस्य प्राधा-न्यात् प्रधानस्य च सापेक्षस्यापि समासो भवतीति ज्ञापितमेतद् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इत्यत्र। **पूर्वं छात्राणामन्त्रयस्वेति**। अत्र बहुत्वसंख्याविशिष्टैकदेशि-

RajGuru Math, Shivala, Varahasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥

'एकदेशिनैकाधिकरणे' इति वर्त्तते । समप्रविभागेऽर्धशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्गः, तस्येदं ग्रहणम् । 'अर्द्धम्' इत्येतद् नपुंसकमेकदेशि-

पदमञ्जरी

सायपूर्वत्वमह्नस्योपपद्यते इति भावः । केचित्तु—सर्वेणैकदेशवाचिना कालवाचिनः समासो भवति, न त्वहन्शब्दस्यैवेति ज्ञापकशरीरं वर्णयन्ति, तेन मध्यरात्र इत्यपि सिद्धं भवति ॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ *आविष्टलिङ्ग इति* । नियतलिङ्ग इत्यर्थः । *तस्येदं ग्रहणमिति* । तत्रैवार्थे नपुंसकत्वस्याव्यभिचाराद् । अवयववाची ह्यभिधेयवशेन त्रिलिङ्गः—अपूपार्द्धं मया भक्षितम्, दन्तार्द्धमास्यात्पतितम्, ग्रामार्द्धः, नगरार्धः, सर्पिषार्द्धया व्यनक्तीति । 'तस्यार्द्धाः शस्त्वार्द्धाः परिशिष्य मध्ये निविदं दधाति'

न्यासः

नच्छात्रा इति न भवति समासः । ननु चात्र परत्वात् 'न निर्द्धारणे' इति षष्ठीसमासनिषेधो भविष्यति, तत् किमेवाधिकरणग्रहणेन ? नैतदस्ति; यदि तर्ह्यामन्त्रयस्वेत्येतन्नापेक्ष्यते तदा पूर्वं छात्राणामित्येतावद्वाक्यं परिसमाप्यते, तदा निर्द्धारणाभावाद् नायं तस्य प्रतिषेधस्य विषय इत्यसत्येकाधिकरणेऽनेकसंख्येनाप्येकदेशिना समासः स्यात् । अथ सर्वं हि वाक्यं क्रियया परिसमाप्यत इति पूर्वं छात्राणामित्यत्र यां काञ्चित् क्रियामध्याहृत्य निर्धारणं परिकल्प्येत, एवं 'पूर्वं कायस्य' इत्यत्रापि निर्द्धारणं स्यात् । अस्ति ह्यत्राप्यपकर्षणक्रिया निर्द्धारणहेतुः । तथा च तस्यैव योगस्य विषये किलारभ्यमाणोऽयं योगस्तदपवादः स्यात् । न चोत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेध उपपद्यते, तत् कथं परत्वात् 'न निर्द्धारणे' इति प्रतिषेधः प्रवर्तते—संख्याविसायपूर्वस्येत्यादि ? यदयम् 'संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्य' इत्याह, ततो ज्ञापकादवसीयते—सर्वेणैकदेशिनाऽह्नः समासो भवतीति; अन्यथा हि सायपूर्वत्वमह्नशब्दस्य नोपपद्यत इत्ययुक्तमेतद् वचनं स्यात् ॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ **समप्रविभागे त्वर्द्धशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्गस्तस्येदं ग्रहणमिति** । यद्येवम्, समग्रहणमेव कर्तव्यम् ? नैवं शक्यम्, अनेकार्थत्वात् समशब्दस्य । तथा हि—स निम्नोन्नतादिरहितेऽपि देशे वर्तते, यथा—समे यजेतेति, निम्नोन्नतादिरहिते देशे यजेतेत्यर्थः । अथापि समप्रविभाग इत्युच्यते, एवमपि गुरुत्वं स्यात्, तस्मान् नपुंसकग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम्; अर्द्धमिति नपुंसकलिङ्गेन निर्देशादेव हि नपुंसकस्य ग्रहणं भविष्यति, नैतदस्ति; असति हि नपुंसकग्रहणे शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देश इति विज्ञायेत, यथा—'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्', 'बन्धुनि बहुव्रीहौ' इति च; ततश्चार्द्धशब्दस्य नपुंसकलिङ्गताऽनाश्रिता स्यात् । एवमनपुंसकलिङ्गोऽपि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नैकाधिकरणेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः। अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली। अर्द्धकोशातकी।

नपुंसकमिति किम्? ग्रामार्द्धः। नगरार्द्धः। एकदेशिनेत्येव—अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्य। देवदत्तेन सह समासो न भवति। 'एकाधिकरणे' इत्येव—अर्द्धं पिप्पलीनाम्॥

पदमञ्जरी

इति। भाष्ये त्ववयववाची पुंल्लिङ्ग इत्युपलक्षणम्। क्वचित्तु समप्रविभागे स्त्रीलिङ्गता दृश्यते—एकान्तृचेर्द्धा युग्मासु' इति, युग्मासु ऋक्षु अर्द्धाः शस्त्वा निविदं दध्यादित्यर्थः, तस्यार्षत्वेन निर्वाहः। अर्धमिति नपुंसकनिर्देशः शब्दरूपापेक्षयापि सम्भाव्येत, यथा 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्' 'बन्धुनि बहुव्रीहौ' इति, तस्मान्नपुंसकमित्युक्तम्। *अर्द्धपिप्पलीति*। पिप्पलीशब्दस्य 'एकविभक्ति च' इत्युपसर्जनसंज्ञा न भवति; एकविभक्तावषष्ठ्यन्तमिति वचनात्। *अर्द्धं पिप्पलीनामिति*। न तर्हीदानीमिदं भवति—अर्द्धानि पिप्पलीनामर्द्धपिप्पल्य इति; नैतदस्मिन्विग्रहे भवति, खण्डसमुदाये भवति—अर्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पल्य इति। देवदत्तशब्देन *समासो न भवतीति*। देवदत्तोऽत्र स्वामी, न त्वेकदेशी। यस्त्वेकदेशी पशुस्तेन भवत्येव समासः—अर्द्धपशुर्देवदत्तस्येति, देवदत्तस्वामिकं पशोरर्द्धमित्यर्थः। तत्र समुदायेन सम्बन्धान्नास्ति सापेक्षत्वम्।

अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथमर्द्धपिप्पली? सामानाधिकरण्ये भविष्यति—अर्द्धं चासौ पिप्पली चेति। ननु च यदर्द्धं न पिप्पली, अथ पिप्पली नार्द्धम्, अर्द्धं पिप्पली चेति विप्रतिषिद्धम्? नास्ति विप्रतिषेधः; समुदाये हि दृष्टाः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते। किञ्च समप्रविभागादन्यत्रार्द्धचन्द्रादावयमेव गतिप्रकारः,

न्यासः

समस्येत। तस्मादर्द्धशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वमाश्रयितुं नपुंसकमिति वक्तव्यम्। अर्द्धपिप्पलीति। 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीलिङ्गता। अथात्र 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति? अनुपसर्जनत्वात्। उपसर्जनत्वं तु 'एकविभक्ति च' इति। अत्र 'विभाषा छन्दसि' इत्यतो विभाषाग्रहणमनुवर्तते। सा च व्यवस्थितविभाषा प्रतिपादिता। ग्रामार्द्ध इति। ग्रामस्यैकदेश इत्यर्थः।

अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्येति। देवदत्तशब्देन सह समासो न भवति; अनेकदेशित्वाद् देवदत्तस्य। न ह्यसावेकदेशः, किन्तर्हि? स्वामी। यस्त्वेकदेशी पशुशब्दः, तेन सह भवत्येव समासः। सत्यपि पशुशब्दस्य सापेक्षत्वे पशोः प्राधान्यात् समासो भवत्येव—अर्द्धपशुर्देवदत्तस्येति॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

'एकदेशिनैकाधिकरणे' इति वर्त्तते। षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः। अन्यतरस्यांग्रहणात् सोऽपि षष्ठीसमासो भवति। 'पूरणगुण' इति प्रतिषेधश्चात एवान्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यान्न प्रवर्त्तते। द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा। षष्ठीसमासपक्षे—भिक्षाद्वितीयं वा। तृतीयं भिक्षायाः तृतीयभिक्षा। भिक्षातृतीयं वा। चतुर्थं भिक्षायाः चतुर्थभिक्षा। भिक्षाचतुर्थं वा। तुर्यं भिक्षायाः तुर्यभिक्षा। भिक्षातुर्यं वा।

पदमञ्जरी

समप्रविभागेऽपि तथास्तु। इदं तर्हि प्रयोजनम्—समप्रविभागे षष्ठीसमासो मा भूदिति ? इष्यते षष्ठीसमासोऽपि, तथा च *भगवान्पिङ्गलनागः* प्रयुङ्क्ते—'स्वरार्द्धं चार्यार्द्धम्' इति। एवं तर्हि गौणत्वात्सामानाधिकरण्यस्य विशेषणसमासो न किल स्यादित्ययमारम्भः ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ *अन्यतरस्यांग्रहणात्सोऽपि भवतीति*। ननु च पूरणप्रत्ययान्ता एवैते द्वितीयादयः, तत्र पूरणगुणसुहितेत्यादिना प्रतिषेधेन भवितव्यम्, यदापि 'पूरणाद्भागे तीयादन्' इति स्वार्थिकोऽन्प्रत्ययः क्रियते, तदापि 'पूरणगुणसुहितार्थ' इत्यर्थशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात्पूरणार्थग्रहणम्, न तु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति भवितव्यमेव प्रतिषेधेन, तत्कथं सोऽपि भवतीत्याह—*पूरणगुणेत्यादि*। वाक्यस्य महाविभाषयैव सिद्धत्वात्षष्ठीसमासप्राप्त्यर्थमेवान्यतरस्यांग्रहणमिति भावः। पूर्वं तु षष्ठीसमासापवादो योग इत्याद्य-

न्यासः

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्तरस्याम् ॥ अन्यतरस्यांग्रहणात् सोऽपि षष्ठीसमासो भवतीति। ननु च पूरणप्रत्यान्ता एते द्वितीयादयः शब्दाः। तत्र पूरणेत्यादिना समासनिषेधेन भवितव्यम्, तत् कथं सोऽपि भवतीत्याह—पूरणेत्यादि। यद्यत्र षष्ठीसमासस्य प्रतिषेधः स्यात् तदान्यतरस्यांग्रहणमनर्थकं स्यात्। वाक्यस्य तु महाविभाषयैव सिद्धत्वादिति भावः। द्वितीयं भिक्षाया इति। भिक्षाया द्वितीयो भाग इत्यर्थः। द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्येति। भिक्षुकेण सहात्र समासो न भवति। न ह्यसावेकदेशी, किं तर्हि ? स्वामी। तुर्यशब्दः 'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' इति यत्प्रत्ययान्तः पूरणार्थस्य प्रतिपादकः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* तुरीयशब्दस्यापीष्यते * । तुरीयं भिक्षायाः तुरीयभिक्षा । भिक्षातुरीयं वा[1] ।

एकदेशिनेत्येव--द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । एकाधिकरण इत्येव—द्वितीयं भिक्षाणाम् ।

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥

'एकदेशिनैकाधिकरणे' इति निवृत्तम् । द्वितीयासमासे प्राप्ते वचनमिदम् । समासविधानात्सोऽपि भवति । प्राप्त, आपन्न—इत्येतौ द्वितीयान्तेन सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । प्राप्तो जीविकाम् प्राप्तजीविकः, जीविकाप्राप्त इति वा । आपन्नो जीविकाम् आपन्नजीविकः, जीविकापन्न इति वा ।

पदमञ्जरी

प्राप्त्यभिप्रायेणोक्तम् । यद्वा—सत्यस्मिन्योगे षष्ठीसमासप्रतिषेधस्यास्य च षष्ठीसमासबोधकत्वमविशिष्टमिति मत्वा तथोक्तम् ।

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्, कथम् ? समुदायावयवयोरौपचारिके सामानाधिकरण्ये सति द्वितीयभिक्षादि सिद्धम्, मुख्यार्थवृत्तौ षष्ठीसमासे तु भिक्षाद्वितीयमित्यादि भविष्यतीति । नैतत्सुष्ठूच्यते, अनेनैव खल्वन्यतरस्यांग्रहणेन षष्ठीसमासः प्राप्यते, कथमस्मिन्योगेऽसति भविष्यति ! ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ *प्राप्तजीविक इति* । 'एकविभक्ति' इत्युपसर्जनत्वाद् ह्रस्वत्वम् । प्राप्ता जीविका येनेति कर्मणि क्तान्तेन बहुव्रीहावप्येतत्सिद्धम्, समासान्तोदात्तत्वार्थं तु वचनम् । इह प्राप्तसुखः, प्राप्तदुःख इत्यादिषु 'जातिकालसुखादिभ्यः' इति प्राप्तापन्नयोः परनिपातप्रसङ्गश्च । इह लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्याप्ययं समासो भवति—प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका इति पुंवद्भावो वक्तव्यः । *भाष्ये* त्वकारः पूर्वपदस्य विधीयत इत्युक्तम् । चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषोऽनुमीयते, सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावाभावः, प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन सह समस्येते, अ च अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयोरित्यर्थः ॥

न्यासः

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ द्वितीयासमासे प्राप्त इति । 'द्वितीयाश्रित' इत्यादिना । समासविधानात् सोऽपि भवतीति । आपेशब्दादयमपि भवति । प्राप्तजीविक इति । 'एकविभक्ति च' इत्यादिनोपसर्जनत्वम् । ह्रस्वत्वन्तु 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति । अत्र च 'परवल्लिङ्गम्' इत्यादिना जीविकाया यल्लिङ्गं तत् समुदायस्य कस्मान्न भवति ?

---

१. अयमंशो न्यासाद्यसम्मतः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कालाः परिमाणिना ॥ ८ ॥

परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी, तद्वाचिना सुबन्तेन सह सामर्थ्यात्परिमाणवचनाः कालशब्दाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। षष्ठीसमासविषये योगारम्भः। मासो जातस्य मासजातः। संवत्सर-

पदमञ्जरी

कालाः परिमाणिना ॥ *सामर्थ्यात्परिमाणवचना इति*। परिमाणमपेक्ष्य परिमाणो भवति, नान्यथेत्येतत्सामर्थ्यम्। तत्र च यद्यपि कालः प्रस्थादिवत्सर्वतो मानं न भवति, तथापि परिच्छेदहेतुत्वात्परिमाणमित्युच्यते। *मासो जातस्येति*। कस्य पुनरयं मासः परिच्छेदकः; न तावज्जातस्य, तस्य हि दिष्ट्यादि परिमाणं न तु मासः; नापि जननक्रिया, तस्या एकक्षणभावित्वान्मासेन सम्बन्धाभावात्? उच्यते—जननक्रियावधिर्मासे न परिच्छिद्यते। मासो जातस्येति, कोऽर्थः? जननक्रियाया ऊर्ध्वमस्य मासो जातः, अतीते मासेऽस्य जननमिति यावत्। अनेन

न्यासः

'द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वचनात्, तेन प्राप्तापन्नयोर्यल्लिङ्गं तत् समुदायस्य भवति। अथ यदा प्राप्ता जीविकामिति विगृह्य समासः क्रियते तदा किमुदाहरणम्? प्राप्तजीविक इति। टापः श्रवणं कस्मान्न भवति? 'स्त्रियाः पुंवत्' इति योगविभागात् पुंवद्भावेन टापो निवर्त्तितत्वात्[1] ॥

कालाः परिमाणिना ॥ सामर्थ्यात् परिमाणवचना इति। एवं ह्युत्तरपदस्य परिमाणिवाचित्वं गम्यते यदि कालशब्दाः परिमाणवचना भवन्ति, नान्यथा। तस्मात् काला इत्यविशेषाभिधानेऽपि सामर्थ्यात् 'परिमाणवचनाः कालशब्दाः समस्यन्ते' इति विज्ञायते। ननु च कालः परिमाणमेव न भवति, अनवधित्वात्, तत् कथं तदभिधायिनः शब्दाः परिमाणवचना भवन्ति? नैष दोषः; यद्यपि मुख्यस्य परिमाणस्य वाचका न भवन्ति, गौणस्य तु भवन्त्येव। इह हि मुख्यं परिमाणत्वं कालस्य मासादेर्न भवतीति सामर्थ्यात् परिच्छेदहेतुमात्रपरिमाणसाधर्म्यमुपादायोपचारेण कालाः परिमाणत्वेनाभिमताः। मासादयोऽपि हि जातादेः सम्बन्धिनीरादित्यगतीर्गमयन्ति, अतो भवन्ति परिच्छेदहेतवः। षष्ठीसमासविषये योगारम्भ इति। परिमाणपरिमाणिसम्बन्धे

१. एतत्तु भाष्यानुक्तम्। तत्र चकारेण अकारप्रश्लेषोऽनुमितः। तथा हि 'नायमनुकर्षणार्थश्चकारः, किं तर्हि? अत्वमनेन विधीयते ....' (२.२.४. भाष्यम्)। द्वितीयया अ इति भट्टोजिमते च्छेदः। कैयटमतानुसारी नागोजिस्तु 'प्राप्तापन्ने इत्युत्तरमकारप्रश्लेषः' इत्याह। 'सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रगृह्याश्रयो न भवति' इति कैयट इति प्रथमसंस्करणसम्पादकाः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

जातः । द्व्यहजातः । त्र्यहजातः ॥

पदमञ्जरी

प्रकारेण मासो जातस्य परिमाणम्, यथा–मासे देयमृणमिति ऋणदानस्यावधिर्मासेन परिच्छिद्यते । *मासजात इति ।* यथा गावोऽस्य सन्तीति गोमानिति वाक्ये षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि तद्वतो वृत्तौ प्राधान्यम्, तत्कस्य हेतोः ? अभिहितः षष्ठ्यर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति, यथा–चित्रा गावोऽस्य चित्रगुः पुरुष इति बहुव्रीहावपीति, तद्वदत्रापि वाक्ये षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि तद्वतो जातस्य वृत्तौ प्राधान्यं द्रष्टव्यम् । तथा च मासजातो दृश्यतामिति क्रियायोगो जातस्यैव भवति न पुनरर्द्धपिप्पल्यादिवत्पूर्वपदार्थस्य । *द्व्यहजात इति ।* द्वयोरह्नोः समाहारः 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' 'न संख्यादेः समाहारे' इत्यह्नादेशस्य प्रतिषेधः । कथं तर्हि द्व्यहजात इति, द्वे अहनी अस्य जातस्येति त्रयाणां पदानां युगपदनेन समासे कृते जातशब्द उत्तरपदे परतः पूर्वयोर्द्विगुर्भविष्यति ? ननु च 'सुप्सुपा' इत्येकत्वसंख्याविवक्षितत्वाद् द्वयोर्द्वयोः समासः, न बहूनां युगपत् ? उच्यते—वक्तव्यमेवैतद् उत्तरपदेन परिमाणिना द्वयोः समासवचनमिति; परिमाणिवचनेनोत्तरपदेन द्विगोः सिद्धये समासो वक्तव्यः । अथ द्वयोर्युगपदिति गम्यते, तस्माद्वचनाद्बहूनामप्ययं समासो भवति । एवं द्वौ मासौ जातस्य द्विमासजातः, त्रिपदे तत्पुरुषे जातशब्द उत्तरपदे परतः पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति कालान्ते द्विगावपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । द्वयोर्मासयोः समाहारो द्विमासम् पात्रादि, द्विमासं जातस्येति विगृह्य समासे क्रियमाणे सति शिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्वं स्यात् । इह मासो जातस्य, मासा जातस्येति द्विवचनबहुवचनान्तानामयं समासो भवति । वृत्तौ विभक्तौ निवृत्तायां द्वित्वबहुत्वावगतौ प्रमाणाभावाद् अभेदैकत्वसंख्याप्यत्र न भवति, शुद्धमेव त्वेकत्वं गम्यते । यत्र द्वयोर्बहुषु वानुस्यूत एकः शब्दार्थस्तत्रैवाभेदैकत्वसंख्या, मासशब्दस्त्वक्तपरिमाणमर्थमाचष्ट इति द्वित्वबहुत्वावगतौ विभक्तिमपेक्षते, स्वतस्त्वेकत्वस्यैवासाधारणः ॥

न्यासः

हि परिमाणिवाचिनः षष्ठ्या भवितव्यम् । यत्र च षष्ठी भवति स षष्ठीसमासस्य विषयः, तेनायं षष्ठीसमासस्य विषयो योग आरभ्यते । मासजात इत्यत्र जातः परिमाणी । तस्य परिमाणं मासः । द्व्यहजात इति द्वयोरह्नोः समाहार इति द्व्यहः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' 'अह्नष्टखोरेव' इति टिलोपः । 'न संख्यादेःसमाहारे' इत्यह्नादेशप्रतिषेधः । द्व्यहो जातस्य द्व्यहजातः । अथ 'कालाः' इति बहुवचननिर्देशः किमर्थः ? स्वरूपविधिनिरासार्थ इति चेत्; नैतदस्ति; न हि स्वरूपग्रहणे सत्युत्तरपदस्य परिमाणिवाचित्वं गम्यते, कालशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात् । तस्मात् परिमाणिग्रहणादेव कालविशेषवाचिनां

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नञ् ॥ ६ ॥

नञ् समर्थन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। न ब्राह्मणः अब्राह्मणः । अवृषलः ।

* नञो नलोपस्तिङि क्षेपे * । अपचसि त्वं जाल्म[1] ॥

पदमञ्जरी

नञ् ॥ विभक्तिञकारयोर्विशेषाभावाद् ञकारोच्चारणम् । सुपानशब्दस्य विशेषणात्पामादिलक्षणस्य नस्यासुवन्तत्वादेवाग्रहणं सिद्धम् । इहाब्राह्मणादिशब्दैः क्षत्रियाद्यभिधानमिष्यते, तत्र जातिमात्रपरे ब्राह्मणशब्दे न विद्यते ब्राह्मण्यं यस्य सोऽब्राह्मणः क्षत्रियादिरित्यन्यपदार्थप्रधानः समासो भवति। तत्र नाप्राप्ते बहुव्रीहावारम्भादनेन तस्य बाधनादब्राह्मणको देश इत्यपि न सिद्ध्यति; न हि प्रवृत्तिनिमित्तमात्रनिष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्देष्वयं समासः, न तद्वन्निष्ठेष्विति नियामकमस्ति । इह चावर्षा हेमन्त इति हेमन्तस्य यद्वचने तत्समासस्य प्राप्नोति, लिङ्गे तु परवल्लिङ्गमिति वचनाद्दोषाभावः। इह च असोऽसर्वस्मै इत्युत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वात्त्यदादिकार्यं सर्वादिकार्यं च न स्यात् । यदा त्वसत्सामान्यवर्तमानो नञ् ब्राह्मणादिभिर्विशेष्यते, ब्राह्मणत्वेनासत्क्रियान्तरेण तु सन् क्षत्रियादिकोऽब्राह्मण

न्यासः

मासादीनां ग्रहणं भविष्यति। एवं तर्हि बहुवचननिर्देशोऽयं मात्राधिक्येन सूत्रप्रबन्धस्यार्थाधिक्यसूचनार्थः। तथा चोक्तम्—'इङ्गितेनोन्मिषितेन महता सूत्रप्रबन्धेनाचार्याणामभिप्राया लक्ष्यन्ते' इति। तेन संख्यापूर्वपदस्त्रिपदोऽप्ययं परिमाणिना तत्पुरुषसमासो भवतीत्येषोऽर्थो लभ्यते। तेन द्व्यह्नजात इत्येवमादि सिद्धं भवति। द्वे अहनी जातमस्येति विगृह्य त्रिपदे तत्पुरुषे कृते जातशब्द उत्तरपदे परतः पूर्वयोः पदयोः 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति द्व्यवयवस्तत्पुरुषो भवति, पूर्ववट् टच्, 'अह्नोह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः ॥

नञ् ॥ नञो ञकारः 'नलोपो नञः' इति विशेषणार्थः, पामनपुत्रादिषु मा भूत्। 'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः'। अथाब्राह्मण इति किंप्रधानोऽयं समासः ? उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, यथा—राजपुरुष इति । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, यथा—अमक्षिकमिति। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, यथा—अब्राह्मणको देश इति। यद्येवम्, अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ? अथ निवृत्तिपदार्थकोऽयं ब्राह्मणशब्दः, सा च निवृत्तिः स्वाभाविकी नञा द्योत्यत इति मतम्, एवं च सत्यभाव एवास्यार्थ इत्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते न कस्यचिदानयनं प्राप्नोति ? नैष दोषः, सर्वं हि पदं स्वार्थे प्रयुज्यमानं प्रयोगप्रतिज्ञानमपेक्षते। तथा चोक्तम्—

१-१. अयमंशः प्रायेण मूलेऽनुपलब्धः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

इति, तदा पूर्वपदार्थप्रधानम्; तत्र नञर्थस्य प्राधान्यात्संख्यायोगः समासस्य न स्यात्, वाचनिकी तु परवल्लिङ्गता भवतु। स्यादेतत्—शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थं वाक्ये न नञाचष्टे, समासे तु सत्त्वरूपम्, तेन सिद्धः संख्यायोगः ? एवमप्यपवादेनानेनाव्ययीभावस्य बाधादमक्षिकमिति न सिद्ध्यति, तस्य तु निर्मक्षिकमित्यादिरवकाशः, असोऽसर्वस्मै इति च पूर्ववत्स्मायाद्यसिद्धिः। अस्तु तर्ह्यत्रोत्तरपदार्थप्रधानः ? यद्येवम्, ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ! यद्युत्तरपदार्थप्रधानता तत्र हेतुः, इहापि तर्हि राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ? अस्त्यत्र विशेषः, राजा विशेषकः प्रयुज्यते। इहापि तर्हि नञ् विशेषकः प्रयुज्यते ! कथं नञ् नाम स्यात्, अनियतगुणस्य गुणविशेषप्रतिपादनाय हि विशेषणं प्रवर्त्तते, न तदुपघाताय। नञा च ब्राह्मणार्थः सर्वात्मना प्रतिषिध्यमानः प्रतिषिध्यत इति कथमसतः प्राधान्यं स्यात् ! तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्यमिच्छताऽस्मिन्विषये नञनर्थकः, अन्वाख्यनसामर्थ्यात्तु साधुत्वमेवंभूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्य समासस्येति वाच्यम्, ततश्च ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ! नैष दोषः; निवृत्तपदार्थकोऽत्र ब्राह्मणशब्दः, सा च निवृत्तिः स्वाभाविकी नञा द्योत्यते, कोऽर्थः ? केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशान्मुख्यमेव ब्राह्मणमाचष्टे; नञ्प्रयोगेण तु क्षत्रियादौ सादृश्यादिना निमित्तेनाध्यारोपितं ब्राह्मण्यं न तात्त्विकमिति द्योत्यते। तदेवं मुख्यो ब्राह्मणशब्दस्यार्थो निवृत्तः जातश्चामुख्यः क्षत्रियादिरिति न ब्राह्मणमात्रानयनम्, नापि न कस्यचिदानयनमिति सिद्धम्। उक्तं च—

'प्राक् समासात्पदार्थानां निवृत्तिर्द्योत्यते नञा।
स्वभावतो निवृत्तानां रूपभेदादलक्षिता'॥ इति।

स्यादेतत्—अर्थप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते। ब्राह्मणार्थश्चेन्निवृत्तः, किं मुधा ब्राह्मणपदं प्रयुज्यते ? तन्न; असति ब्राह्मणपदे नेत्येतावत्युच्यमाने कस्यार्थोऽत्र निवर्त्तयितुमिष्ट इति न ज्ञायते। ब्राह्मणपदे तु सति तदर्थस्य क्षत्रियादौ मुख्यः सत्ताविरहः प्रतीयते।

अन्यद्दर्शनम्—सर्वं एते शब्दा गुणसमुदाये वर्त्तन्ते, स्मर्यन्ते च—

'तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मण्यकारणम्।
तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः'॥ इति।

तथा च श्रुतिः—
'षड् व्याधयो यं पुरुषं तपन्ति जह्वा हार्दं औदरो रैतसश्च।
तप्तश्च घर्मः शिशिरश्च शीतः ब्राह्मणस्तं स्मरार्थं गरुत्मन्'॥ इति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

गौरः शुच्याचारः पिङ्गलकेश इत्यादयश्च धर्माः, तदेषां समुदाये ब्राह्मणशब्दः, एवं क्षत्रियादिशब्देष्वपि द्रष्टव्यम्। एवं स्थिते समुदायेषु वृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति न्यायाज्जातिभिन्ने गुणभिन्ने वा यदा ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते तदा स्वाभाविकी जातिगुणनिवृत्तिर्नञा द्योत्यते, अविशिष्टांशसद्भावप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोगः। यद्येवम्, द्वयोरपि भिन्नविषयत्वप्रसङ्गः, कथम्? यस्यांशस्य सद्भावं ब्राह्मणशब्द आह, न तस्याभावं नञाह; यस्याभावं नञाह, न तस्य सद्भावं ब्राह्मणशब्द आह? नैष दोषः; द्वावप्येतौ समुदायावलम्बिनौ कृतवत्, तद्यथैकदेशकरणाकरणाभ्यामेकमेव वस्तु कृतं चाकृतं च भवति, तथेहाप्येकदेशविभागात् समुदाय एव निवृत्त उच्यते, एकदेशसद्भावाच्च स एव सन्नभिधीयत इति सर्वमनवद्यम्।

इहानेको जन आगत इति द्व्यादिष्वेकत्वमारोपितं प्रतीयते, मुख्यं तु प्रतिषिध्यते, क्षत्रियादाविव ब्राह्मण्यमित्येकवचनमेव भवति द्व्यादिसंख्या प्रतीयते। तदेवमुत्तरपदार्थप्रधान इति स्थितम्। अत्र च लिङ्गम्—'एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्' इत्यत्रानञ्समासग्रहणम्। अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण सम्बन्धिनः सोर्लोपो विधीयमानो नैषो ददात्यसो ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयात्। इह न ब्राह्मणस्य भाव इति भावेन नञा च युगपत्सम्बन्धे विवक्षिते त्वतलौ च प्राप्नुतः, समासश्च; तत्र यदि परत्वात्त्वतलौ कृत्वा पश्चात्पुनःप्रसङ्गविज्ञानान्नञ्समासः क्रियते, ततः 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात्, प्रत्ययस्वरो नञ्स्वरश्चेष्यत इति समासे कृते त्वतलौ कार्यौ। आह च—त्वतलभ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थमिति। तत्र भावप्रत्ययस्तावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वेनासामर्थ्यान्न भवति, नञ्समासस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवति॥

न्यासः

"आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया"। इति।

तच्च द्विविधं ज्ञानम्—सम्यक्, मिथ्या चेति। उभयमप्येतद् ब्राह्मणशब्दः प्रवर्त्तयति। तत्र सम्यग् ज्ञानपूर्वके ब्राह्मणशब्दप्रयोगे नास्ति नञो व्यापारः, न हि तत्र नञा किञ्चित् क्रियते। मिथ्याज्ञानपूर्वके तु विद्यत एव तस्य व्यापारः। तत्र हि तेन मिथ्याज्ञानप्रभवता परस्याख्यायते। मिथ्याज्ञानं च दुष्टेन्द्रियहेतुकम्। तच्च सादृश्यादृते न सम्भवतीति प्रतिषेधे सत्युत्तरपदार्थसदृशः समासार्थो जायते। तथा चोक्तम्—'नञिव युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः' इति। तस्मादब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशे क्षत्रियादौ प्रतीतिर्भवतीति न भवति पूर्वोक्तदोषावसरप्रसङ्गः॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ईषदकृता ॥ ७ ॥

'ईषत्' इत्ययं शब्दोऽकृदन्तेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

* ईषद् गुणवचनेनेति वक्तव्यम् *। ईषत्कडारः । ईषत्पिङ्गलः । ईषद्विकटः । ईषदुन्नतः । ईषत्पीतम् । ईषद्रक्तम् ।

गुणवचनेनेति किम् ? इह न भवति—ईषद् गार्ग्यः ॥

षष्ठी ॥ ८ ॥

षष्ठ्यन्तं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः ।

* कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् *। इध्मप्रव्रश्चनः ।

पदमञ्जरी

ईषदकृता ॥ *ईषद् गुणवचनेनेति वक्तव्यमिति* । अकृतेत्यपनीय सूत्रे गुणवचनग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः। अकृतेति चोच्यमान ईषद्गार्ग्य इत्यादावतिव्याप्तिः, ईषदुन्नत इत्यादावव्याप्तिः स्यादिति भावः.। *ईषद्गार्ग्य इति* । ननु च गार्ग्यो भवति वा न वा न पुनरीषद्गार्ग्यः कश्चित् ? उच्यते; गार्ग्यत्वेन सह य एकार्थसमवेताः क्रियागुणास्तदपेक्षया जातेः प्रकर्षादियोगः—गार्ग्यतरः, गार्ग्यकल्पः, ईषद्गार्ग्यः, गार्ग्यपाश इति; यथा—गोतरः, गोकल्पः, गोपाश इति ॥

षष्ठी ॥ *कृद्योगा चेत्यादि* । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कृच्छब्दोपादानेन या विहिता सा कृद्योगा । *इध्मप्रव्रश्चन इति* । 'ओव्रश्चू च्छेदने', करणे ल्युट् ।

न्यासः

ईषदकृता ॥ ईषद् गुणवचनेति वक्तव्यमिति । ईषदित्येतदव्ययं गुणवचनेन समस्यते, न सर्वेणाकृदन्तेनेत्येतद्रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—विभाषेत्येनुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेन गुणवचनेनैव समासो भविष्यति, नान्येन । ईषद्गार्ग्य इति गार्ग्यशब्दोऽयं जातिवचनः, न गुणवचनः । नन्वकृतेत्युच्यते; तत्र ईषत्पीतः, ईषदुन्नत इत्यादि न सिध्यति; पीतादिशब्दस्य कृदन्तत्वात् ? नैष दोषः, अव्युत्पन्ना ह्येते पीतादिशब्दा वेदितव्याः, न तु कृदन्ताः ।

षष्ठी ॥ कृद्योगा चेत्यादि । 'कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यते' इति व्याख्येयम् । तत्रेदं व्याख्यानम्—यदयम् 'क्तेन च पूजायाम्' 'अधिकरणवाचिना च' 'कर्मणि च' 'तृजकाभ्यां कर्तरि च' इति निषेधमारभते, तज्ज्ञापयति—'कृद्योगा या षष्ठी सा समस्यते' इति—अन्यथा प्रतिषेधारम्भोऽनर्थकः स्यात्; प्राप्त्यभावात् । इध्मप्रव्रश्चन-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पलाशशातनः। किमर्थमिदमुच्यते ? 'प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते' इति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ॥

याजकादिभिश्च ॥ ९ ॥

पूर्वेण समासः सिद्ध एव, तस्य 'कर्तरि च' इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते प्रतिप्रसवार्थम्। याजकादिभिः सह षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। ब्राह्मणयाजकः। क्षत्रिययाजकः।

याजक। पूजक। परिचारक। परिषेचक। स्नातक। अध्यापक। उत्सादक। उद्वर्त्तक। होतृ। पोतृ। भर्तृ। रथगणक। पत्तिगणक।

पदमञ्जरी

पलाशशातन इति। पलाशानि शात्यन्ते = पात्यन्ते येन दण्डादिना स पलाशशातनः। *किमर्थमिदमुच्यत इति*। सूत्रेण सिद्धि मन्वानस्य प्रश्नः। *प्रतिपदविधाना चेत्यादि*। यदा तस्य वक्तव्यस्यारम्भः तदेदमपि वक्तव्यम्। तस्य त्वनारभ्यतां तत्रैव वक्ष्यामः। *अपकर्ष इति*। अपवाद इत्यर्थः ॥

याजकादिभिश्च ॥ *प्रतिप्रसवार्थमिति*। अन्येन निर्वर्तितस्य पुनः प्रवृत्त्यभ्यनुज्ञानम् = प्रतिप्रसवः। *तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यमिति* क्वचिद्वृत्तौ पठ्यते, तस्यार्थः—तच्छब्देन सन्निधानाद् गुणा एव परामृश्यन्ते, तस्मिंस्त्वात्मनि ये गुणाः स्थितास्तैः षष्ठी समस्यते। न च स्वात्मन्यवस्थानं कस्यचित्सम्भवति, भेदनिबन्धनो ह्याधाराधेयभावः; विशेषतो गुणानां द्रव्याश्रितत्वात्। तस्मादभिधानव्यापारापेक्षया तत्स्थत्वमुच्यते। गन्धादयो हि गुणाः स्वशब्दैर्द्रव्यात्पृथक्कृता एव च प्रत्याय्यन्ते—चन्दनस्य गन्ध इति, न तु कदाचिद् द्रव्येणैकत्व-

न्यासः

इति। करणे ल्युट्। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति 'कर्त्तरि वा', 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी। पलाशशातन इति। शदेर्ण्यन्तस्य 'शदेरगतौ तः' इति दकारस्य तकारः। पूर्ववल्ल्युट्, षष्ठी च। किमर्थमित्युच्यते, यावता षष्ठीत्यनेनैव कृद्योगलक्षणाया अपि षष्ठ्याः समासः सिद्ध एवेत्यत आह—प्रतिपदविधाना चेत्यादि। सुबोधम् ॥

याजकादिभिश्च॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन 'तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम्' न वक्तव्यं भवति; अनेनैव सिद्धत्वात्। तस्मिन् स्थिताः = तत्स्थाः। प्रकृतस्यान्यस्याभावात् तदित्यनेन गुणा एव प्रत्यवमृश्यन्ते। तेन गुणात्मन्येव ये गुणा वर्त्तन्ते, न कदाचिद् द्रव्यात्मनि, तैः षष्ठी समस्यते। यद्यपि नास्त्येव हि स गुणो यो द्रव्ये न वर्त्तते, सर्वस्य गुणस्य द्रव्याश्रितत्वात्; तथापि गुणशब्दास्तु केचित् मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा तद्वति द्रव्ये वर्त्तमानाः गुणमाधारानुगतं गमयन्ति, यथा—

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम्। चन्दनगन्धः। कपित्थरसः।

* गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् * । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः, सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान्; 'न निर्धारणे' इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम्। सर्वशुक्ला गौः ॥

न निर्धारणे ॥ १० ॥

पदमञ्जरी

मापन्नाः, न हि भवति चन्दनं गन्ध इति। शुक्लादयस्तु कदाचिद् द्रव्यात्पृथग्भूताः प्रत्याय्यन्ते—पटस्य शुक्ल इति, कदाचिद् द्रव्यस्योपरञ्जकास्तेनैकत्वमापन्नाः—शुक्लः पट इति। तत्र ये गुणा द्रव्यात्पृथग्भूता एव स्वशब्देन प्रत्याय्यन्ते तत्परिग्रहाय 'तत्स्थैः' इत्युक्तम्। बलाकायाः शौक्ल्यमित्यत्र तु यद्यपि शौक्ल्यशब्देन द्रव्यात्पृथग्भूतस्यैवाभिधानम्, तथापि तदेव शौक्ल्यं शुक्लः पट इत्यत्र द्रव्येणैकतामापन्नं प्रत्याय्यते। अर्थस्य तत्स्थत्वमाश्रीयते, इति शब्दभेदेऽप्यर्थः स एवेति नास्ति शौक्ल्यस्य तत्स्थत्वमिति समासाभावः। रूपवान्पट इत्यत्र भेदाश्रयेणैव मत्वर्थीयेनाभेदोऽध्यवसीयते इति तत्स्थमेव रूपमिति पटरूपमिति भवत्येव समासः। अयमपि 'गुणेन न' इति प्रतिषेधस्य पुरस्तादपकर्षः। *चन्दनगन्ध इति*। 'गन्धं विक्रीणीते' इति चन्दनगन्धादौ गन्धशब्दो जातिनिमित्तकः, न गुणशब्दः; मालतीकुसुमादिष्वदर्शनादिति तत्स्थ एव गन्धः। *भाष्ये* तु 'न तु तद्विशेषणैः' इति पठितम्, तेषां गुणानां यानि विशेषणानि तैः सह समासो न भवति—घृतस्य तीव्रो गन्धः, चन्दनस्य मृदुः स्पर्श इति तीव्रमृदुशब्दाभ्यां समासो न भवति। तदिदमन्यथासिद्धमिति *वृत्तिकारेण* उपेक्षितम्, कथम्? घृतस्य गन्धेन सम्बन्धः, न तद्विशेषणेन तीव्रेण। यदापि प्रकरणादिवशात्तीव्रशब्द एव विशेषे गन्धे वर्तते, तदुपजनित एव व्यतिरेके घृतस्येति षष्ठी, तथापि तीव्रं घृतमिति दर्शनात्तत्स्थत्वाभावादेव समासाप्रसङ्गः॥

न्यासः

शुक्लः पटः, लोहितः कम्बल इति। अपरे त्वाश्रयाद् विभक्तं द्रव्यं प्रत्यनुपसर्जनीभूतं गुणमाहुः, यथा—चन्दनस्य गन्धः, कपित्थस्य रस इति। तस्मादभिधानशक्तिव्यापारापेक्षया तत्स्थैरिति विशेषणं युक्तम्। तदेतदुक्तं भवति—ये गुणाः स्वशब्दैर्द्रव्यं प्रत्यनुपसर्जनभावापन्ना एव प्रत्याय्यन्ते, तैः सह षष्ठी समस्यत इति चन्दनस्य गन्धश्चन्दनगन्धः, कपित्थस्य रसः कपित्थरसः। गन्धादयो हि स्वशब्दैराधारविभक्ता एव प्रत्याय्यन्ते, न तु कदाचिदाश्रयानुगता द्रव्यं प्रति विशेषणीभूताः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पूर्वेण समासे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते। निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते। जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम्। क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतमः। कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमा। धावन्नध्वगानां शीघ्रतमः॥

प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम्। सर्पिषो ज्ञानम्। मधुनो ज्ञानम्॥

पदमञ्जरी

न निर्द्धारणे॥ *जातिगुणक्रियाभिरिति*। उपलक्षणमेतत्; कतरो भवतोर्देवदत्त इति संज्ञायामपि[1] निर्द्धारणदर्शनात्। *क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतम इति*। अत्र क्षत्रियशब्देन समासप्रसङ्गः; तदपेक्षया हि मनुष्याणामिति षष्ठी, न शूरतमापेक्षया, गुणशब्दत्वाच्च न तेन समासप्रसङ्गः। *कृष्णा गवामिति*। नात्रायमर्थः—गवां मध्ये या कृष्णा सा सम्पन्नक्षीरतमेति, एवं हि कृष्णाशब्दस्य गवामित्यनेन सम्बन्धः। न च तस्य समासप्रसङ्गः; गुणेन नेति प्रतिषेधात्। तस्माद्गवां मध्ये या सम्पन्नक्षीरतमा सा कृष्णेत्ययमत्रार्थः। *धावन्नध्वगानामिति*। अत्र धावच्छब्देन समासाप्रसङ्गः; सत्संज्ञकत्वात्। शीघ्रतमशब्दस्तु गुणशब्दो न वेति चिन्त्यम्। *प्रतिपदविधाना चेति*। शेषलक्षणां मुक्त्वा सर्वान्या प्रतिपदविधाना षष्ठी। कथं गृहस्वामी, विद्यादायादः, पृथिवीश्वर इति, यावता 'स्वामीश्वर' इत्यादिना प्रति-

न्यासः

न निर्धारणे॥ मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतम इति। 'यतश्च निर्धारणम्' इति षष्ठी। प्रतिपदविधाना चेत्यादि। 'षष्ठी शेषे' इति सामान्यलक्षणविहितां षष्ठीं त्यक्त्वा याऽन्या विशेषलक्षणविहिता षष्ठी सा प्रतिपदविधाना, सा च षष्ठी न समस्यत इत्येतद्रूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—नेति योगविभागः क्रियते, तेन प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति। यद्येवम्, कथं गृहस्वामी, विद्यादायादः, पृथ्वीश्वर इति, प्रतिपदविधाना ह्येषा षष्ठी, 'स्वामीश्वराधिपतिदायाद' इत्यादिना विशेषलक्षणेन तस्या विधानात्? नैष दोषः, शेषलक्षणैव ह्यत्र षष्ठी। न हि स्वाम्यादिसूत्रेण षष्ठी विधीयते, किं तर्हि? सप्तमी। सा तु सप्तमी षष्ठीं बाधिष्यत इति चकारेण पुनः षष्ठीप्रतिप्रसवः क्रियते। न ह्येवंविधा षष्ठी प्रतिपदविधाना भवति। अत एव 'न निर्धारणे' इति निषेधो विधीयते। 'यतश्च निर्धारणम्' इत्यत्रापि चकारेण सैव शेषलक्षणा षष्ठी प्रतिप्रसूयते, अन्यथा हीयमपि प्रतिपदविधानैव षष्ठीति समासो न स्यात्। ततश्च 'न निर्द्धारणे' इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। सर्पिषो ज्ञानमिति। 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इति करणे षष्ठी॥

१. एतच्च 'कियत्तदो निर्धारणे' इति सूत्रे स्पष्टम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥

पूरण, गुण, सुहितार्थ, सद्, अव्यय, तव्य, समानाधिकरण-इत्येतैः सह षष्ठी न समस्यते । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, तत्र स्वरूपविधिर्न भवति । पूरणार्थे—छात्राणां पञ्चमः । छात्राणां दशमः । गुण—वलाकायाः शौक्ल्यम् । काकस्य कार्ष्ण्यम् । सुहि-

पदमञ्जरी

पदमत्र षष्ठी ? नानेन षष्ठी विधीयते, किं तर्हि ? सप्तमी । सा तु षष्ठीं मा बाधिष्टेति चकारेण शेषलक्षणैवाभ्यनुज्ञायते । अत एव 'न निर्द्धारणे' इति सूत्रारम्भः । 'यतश्च निर्द्धारणम्' इत्यत्रापि हि चकारेण शेषलक्षणैव षष्ठी प्रतिप्रसूयते; अन्यथा सापि प्रतिपदविधानैव स्यादिति किं 'न निर्द्धारणे' इत्यनेन । *सर्पिषो ज्ञानमिति ।* 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति षष्ठी । अत्राहुः—'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति षष्ठीप्रकरणे 'शेषे' इति वर्त्तते, तत्र न माषाणामश्नीयादितिवत् 'षष्ठी शेषे' इत्यनेनैव सिद्धा षष्ठी, प्रकरणं तु नियमार्थम् । षष्ठी भवत्येव श्रूयत एव, न तस्याः समासो भवतीत्यर्थः । समासे 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुब्लुक् स्यात् । तस्मात्प्रतिपदविधाना चेति न वक्तव्यम्, एवं च कृत्वा 'कृद्योगा च' इत्यपि न वक्तव्यम्; 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यत्र हि 'शेषे' इति निवृत्तमिति वक्ष्यते, तेन कर्तृकर्मविवक्षायामप्राप्तैव षष्ठी तेन विधीयत इति कुतः समासनिवृत्तिरिति ॥

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ प्रत्येकमिति । पूरणादिभिरित्यर्थः । *स्वरूपविधिरिति ।* पूरणादीनामर्थपर्यन्तानां चतुर्णामित्यर्थः । अत एव गुणशब्देन नादेङां ग्रहणम्, किं तर्हि ? 'सत्त्वे निविशतेऽपैति' इत्यादिलक्षणलाक्षितस्य गुणस्य ग्रहणम्; नापि नञो गुणप्रतिषेधे यस्य गुणस्य हि भावादिवत्प्रवृत्तिनिमित्तमात्रस्य ग्रहणम्, सामान्यादेरपि प्रसङ्गात्; नापि लोकप्रसिद्धस्य शुक्लादेरेव ग्रहणम्, कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमित्यादेरपीष्टत्वात्; गुणशब्देन च केवलगुणवाचिनो गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च व्याप्तिन्यायाश्रयेण गृह्यन्ते । तत्र गुणस्य गुण्यपेक्षत्वात्केवल-

न्यासः

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ छात्राणां पञ्चम इति । 'तस्य पूरणे डट्' 'नान्तादसंख्यादेर्मट्' समुदायसमुदायिसम्बन्धे शेषलक्षणा षष्ठी । 'एवं बलाकायाः शौक्ल्यम्, काकस्य कार्ष्ण्यमित्यत्र गुणगुणिसम्बन्धे शेषलक्षणैव षष्ठी वेदितव्या । ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यमित्यत्र 'कृत्यानां कर्त्तरि वा' इति षष्ठी । अथ कथं गोविंशतिरिति षष्ठीसमासः, यावता संख्याया गुणत्वात् प्रतिषेधेन भवितव्यम् ? नैष दोषः, यदयं 'शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्' इत्याह, तज् ज्ञापयति—संख्यायाः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तार्थाः = तृप्त्यर्थाः । फलानां सुहितः । फलानां तृप्तः । सत्—ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । अव्यय—ब्राह्मणस्य कृत्वा । ब्राह्मणस्य हृत्वा । तव्य—ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता सानुबन्धकेन समासो

पदमञ्जरी

गुणवचनैर्गुणेन समासनिषेधः-कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमिति । गुणवचनैस्तु तत्सम्बन्धिनो निषेधः—ब्राह्मणस्य शुक्ला दन्ता इति, न चात्र दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति षष्ठी, ततश्च शुक्लेनासम्बन्धादप्रसङ्ग एव समासस्य । यदा तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा दन्ताद्यर्थ एव शुक्लादिशब्दस्य वृत्तिर्विज्ञाता भवति, तदा तत्सम्बन्ध एव षष्ठीत्यस्ति समासप्रसङ्गः, 'शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्', 'क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्' 'खारीशतमपि न ददाति' इत्यादि *मुनित्रय*प्रयोगाद् गोविंशतिरित्यादौ संख्यया समासो न निषिध्यते । संज्ञाप्रमाणत्वादुत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिप्रयोगदर्शनादनित्यो गुणेन निषेध इति करणपाटवं बुद्धिमान्द्यं यत्नगौरवमित्यादिसिद्धिः ।

फलानां सुहित इति । करणस्यैव शेषत्वविवक्षया षष्ठी, शेषत्वविवक्षैव च नियता सुहितार्थयोगे करणस्येत्याहुः, कृद्योगलक्षणाया एव षष्ठ्या निष्ठायोगे निषेधः । *ब्राह्मणस्य कुर्वन्निति* । नेयं घटाद्यपेक्षया षष्ठी—ब्राह्मणस्य घटं कुर्वन्निति, एवं ह्यसामर्थ्यादेव समासस्याप्रसङ्गः; किं तर्हि ? कुर्वन्निति किङ्कर उच्यते, स हि कुर्वन् भवति, ततो यथा ब्राह्मणस्य पाचक इति साक्षादेव पाचकेन सम्बन्धो न पुनरोदनद्वारेण, तद्वदिहापीति द्रष्टव्यम् । चोरस्य द्विषन्निति च सत उदाहरणम्, अत्र 'द्विषः शतुर्वा वचनम्' इति पक्षे षष्ठी भवति । *ब्राह्मणस्य कृत्वेति* । ब्राह्मणार्थं कृत्वेत्यर्थः, सम्बन्धसामान्यरूपेण विवक्षितत्वात् षष्ठी । पुरा सूर्यस्योदेतोरिति चोदाहरणम्, अत्र ह्यव्ययप्रतिषेधे 'तोसुनोरप्रतिषेधः' इति कर्त्तर्येव षष्ठ्यस्ति । एवं वृक्षस्योपरीत्यादिकमप्युदाहरणम् । *तव्यता सानुबन्धकेनेति* । 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्' इति भावः । *ब्राह्मणकर्त्तव्यमिति* । कर्त्तरि षष्ठ्याः समासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तस्वरितमेतत्, निरनुबन्धकेन तु समासे उत्तरपदं मध्योदात्तं स्यात्, सोऽयं स्वरार्थस्तव्येन

न्यासः

समासो भवतीति । न हि तेन विना शतसहस्रान्तता निष्कस्य प्रातिपदिकस्य सम्भवति । **तव्यता सानुबन्धकेन समासो भवत्येवेति** । निरनुबन्धकपरिभाषया तस्याग्रहणात् । **ब्राह्मणकर्त्तव्यमिति** । 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति प्रकृतिस्वरेणान्तस्वरितमुत्तरपदं भवति । यदि तर्हि निरनुबन्धकेनापि समासः स्यात् प्रकृतिस्वरे कृते प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः स्यात्, स चानिष्टः; अतो निरनुबन्धकेन समासः प्रतिषिध्यते, न तु सानुबन्धकेन । किञ्च स्यादिति ? एवं मन्यते—क्रियमाणेऽप्येतस्मिन् प्रतिषेधे विशेषण-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भवत्येव—ब्राह्मणकर्त्तव्यम् । समानाधिकरण—शुकस्य माराविदस्य, राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य, पाणिनेः सूत्रकारस्य । किं च स्यात् ? पूर्वनिपातस्यानियमः स्यात् । अनन्तरायां तु प्राप्तौ प्रतिषिद्धायां 'विशेषणं विशेष्येण' इति भवत्येव समासः । पूर्वनिपातश्च तदा नियोगतो विशेषणस्यैव ॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥

'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पूजाग्रहण-

पदमञ्जरी

निषेधः । *शुकस्य माराविकस्येति* । मा रावीत्याहेति माराविकः, 'तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्' इति ठक्, शब्देन क्रियायाः प्रतिषेधको माराविकः, संज्ञैषा शुकविशेषस्य, क्वचित्तु *माराविदस्येति* पाठः, तत्र माराविशब्दं ददातीति माराविदः, स एवार्थः । *किं च स्यादिति* । भवितव्यमेवात्र विशेषणसमासेन, तत् षष्ठीसमास एवास्तु, को दोष इति प्रश्नः । *पूर्वनिपातानियमः स्यादिति* । द्वयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वादिति भावः । ननु विशेषणसमासेऽपि द्वयोरपि यत्र विशेषणविशेष्यभावस्तत्रेत्युक्तम्, अतस्तेनापि समासे विशेषणमिति प्रथमानिर्देशो द्वयोरपि तुल्यः । अथ तत्राप्रधानमुपसर्जनमार्थं चाप्राधान्यमिति द्रव्यगुणादिषु तेन प्रकारेण व्यवस्था, षष्ठीसमासेऽपि तथैव व्यवस्था भविष्यति । तस्माद्यत्तत्र प्रत्युदाहरणम्—तक्षकः सर्प इति, तयोः षष्ठ्यन्तयोः समासप्रसङ्ग एव दोषः, तन्निवृत्तये च प्रतिषेध इति वाच्यम् । तदिह 'किं च स्यात्' इत्यादिकमेवानुपपन्नम्, उदाहरणं तूपपन्नम् यदि माराविकशब्दः संज्ञा । अथ सोऽपि योगवृत्तिः, तर्हि तदप्यनुपपन्नम् । एवं पाटलिपुत्रकेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ *तस्येति* । मत्यादिसूत्रविहितस्य सर्वस्यैव क्तस्य ग्रहणं

न्यासः

समासेनात्र भवितव्यमेव । तदवश्यम्भाविनि समासे यदि षष्ठी समासः स्यात् तदा को दोषः स्यात्, यत्परिहृतयेऽयं षष्ठीसमासः प्रतिषिध्यत इति ?—पूर्वनिपातानियम इत्यादिना दोषमाह । यदि षष्ठीसमासः स्यात् तदा द्वयोरपि पदयोः प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जने सति पक्षे विशेषणस्यापि पूर्वनिपातः स्यात्, स च नेष्यते । विशेषणसमासे सति विशेषणस्यैव समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातो भवतीति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः ॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ **'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वक्ष्यतीति** । क्तमिति वाक्यशेषः । **तस्येदं ग्रहणमिति** । एतेन 'मतिबुद्धि'इत्यादिना सूत्रेण यो विहितः क्तः, तस्य पूजाया-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मुपलक्षणार्थम्। क्तो यः पूजायां विहितस्तेन षष्ठी न समस्यते। राज्ञां मतः। राज्ञां बुद्धः। राज्ञां पूजितः।

पूजायामिति किम्? छात्रस्य हसितं छात्रहसितम्॥

पदमञ्जरी

न तु पूजायामेव विहितस्येत्यर्थः। कथं तर्हि पूजाग्रहणमित्याह--*पूजाग्रहणमिति*। विवक्षितस्य क्तस्य तटस्थमुपलक्षणं पूजाग्रहणम्, गृहस्येव काकः, न तु समास-निषेधार्थमित्यर्थः। तेन मतिबुद्ध्योरपि विहितस्य ग्रहणं भवतीति भावः। *पूजायां विहित इति*। वर्तमानादिति शेषः। *राज्ञामिति*। 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी। कथं राजसंमतः, राजाभिमत इति, अस्ति हि *भट्टिकाव्ये* प्रयोगः–'क्वानहं स राममहितः कृतवान्' इति, 'मह पूजायाम्' रामस्य महित इत्यर्थः? कश्चिदाह--"यदा वर्तमाने क्तस्तदा षष्ठीसमासनिषेधश्च, यदा भूते क्तस्तदा कर्तरि तृतीयैव भवति, यथा—'पूजितो यः सुरैरपि' इति, तस्याः 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः" इति। स्यादेवं यदि भूते क्तो लभ्यः, न; नास्मे तस्मिन्नारभ्यमाणः 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तस्तस्य बाधको भवति, यथा च वडवाया वृषे वाच्य इति अपत्ये प्राप्तो ठक् ततोऽपकृष्य विधीयते, अपत्ये त्वणेव भवतीति वक्ष्यति। एवं च 'पूजितो यः सुरैरपि' इत्यचि-कित्स्योऽपशब्दः। त्वया ज्ञातो मया ज्ञात इति तु भवत्येव; तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति निर्देशात्।

अपर आह--'क्तेन च पूजायाम्' इत्यादिषु कारकषष्ठ्या एव निषेधः। तदेव तु कर्त्रादिकारकं यदा शेषरूपेण विवक्ष्यते तदा भवत्येव समास इति। तत्र स्वरे विशेषः, कारकषष्ठ्याः समासे कृत्स्वरो भवति, शेषषष्ठ्याः समासे समासान्तोदात्तत्वमिति। एवं तु यत् 'जनिकर्तुः प्रकृतिः', 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इत्यादावुच्यते–'निपातनात्समासः' इति, तदनुपपन्नम्; शेषषष्ठ्या एव समासस्य सिद्धत्वात्। अथ येऽमी नवीना वैयाकरणा आरभन्ते तदपार्थकमापद्येत। तस्मा-दाप्तप्रयोगस्य यथाकथंचिन्निर्वाहः, न तु यथारुचि पद्ययोग इति धीरा मन्यन्ते॥

न्यासः

मन्यत्र च सर्वस्य विहितस्येदं ग्रहणम्। न केवलं पूजायां यो विहितस्तस्यैवेष्यत इत्यभि-प्रायः। अत एवाह---पूजाग्रहणमुपलक्षणार्थमिति। कस्योपलक्षणार्थम्? 'मतिबुद्धि इत्यादौ सूत्रे निर्दिष्टार्थस्य यः क्तो विधीयते तस्य मत्यादेः। तेन न केवलं पूजायां यः क्तो विहितस्तेन षष्ठीसमासप्रतिषेधो भवति, अपि तु मतिबुद्ध्योरपि यो विहितस्तेनापि। राज्ञां मत इति। 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी। पूजायां किम्? छात्रस्य हसितं छात्रहसितम्। 'नपुंसके भावे क्तः'। शेषलक्षणा षष्ठी॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥

'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम्। अधिकरणवाचिना क्तेन षष्ठी न समस्यते। इदमेषामासितम्। इदमेषां यातम्। इदमेषां भुक्तम् ॥

कर्मणि च ॥ १४ ॥

'क्तेन' इति निवृत्तम्। कर्मग्रहणं षष्ठीविशेषणम्। कर्मणि च या षष्ठी सा न समस्यते। 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यस्याः षष्ठ्या इदं ग्रहणम्। आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन। रोचते ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन। साधु खलु पयसः पानं देवदत्तेन। विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना ॥

पदमञ्जरी

अधिकरणवाचिना च ॥ 'अधिकरण' इत्येव सिद्धे वाचिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्, कथम्? 'किंवृत्ते लिप्सायाम्' 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति, नायमधिकरणे क्तः, क्व तर्हि? भावे। किमो वृत्तं यस्मिन् यदो वृत्तं यस्मिन्निति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ॥

कर्मणि च ॥ *उभयप्राप्तौ कर्मणीति*। अनेकार्थत्वान्निपातानामितीत्यर्थे चशब्दोऽयम्, तेन कर्मणीत्युच्चार्य या षष्ठी विधीयते सा न समस्यत इत्यर्थः। यदि च या काचन कर्मणि षष्ठी गृह्येत 'कर्तरि च' इति निषेधं न कुर्याद्; अनेनैव सिद्धत्वात्। *साधु पयसः पानमिति*। कर्मणि च येन संस्पर्शादिति नित्यसमासार्थवचनमिति वक्ष्यति, तत्र पयः पानं सुखमित्युदाहरिष्यते। इदं तु शरीरसुखस्याविवक्षायां रोगाद्यभिभूतोऽशक्नुवन्नेव यदा साधु पिबति, तदा द्रष्टव्यम् ॥

न्यासः

अधिकरणवाचिना च ॥ इदमेषामासितमिति। अस्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणे क्तः। 'अधिकरणवाचिनश्च' इति षष्ठी। एवं पीतमित्यादावपि। अधिकरणवाचिनेति किम्? छात्रस्य हसितं छात्रहसितमिति ॥

कर्मणि च ॥ 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यस्याः षष्ठ्या इदं ग्रहणमिति। एतच्च पुनः 'कर्त्तरि च' इति प्रतिषेधाद् विज्ञायते। यदि हि कर्मणि या काचित् षष्ठी तस्याः सर्वस्या इदं ग्रहणं स्यात् तदा 'कर्त्तरि च' इति पुनः प्रतिषेधं न कुर्यात्; अनेनैव सिद्धत्वात्। यत्र हि कर्त्तरि तृजकौ विहितौ तत्र नियोगतः कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यम्। तस्मात् 'कर्त्तरि च' इति पुनः प्रतिषेधवचनादुभयप्राप्तौ कर्मणि या षष्ठी विहिता तस्या अत्र ग्रहणमवसीयते। 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति षष्ठ्या इह ग्रहणादिध्मव्रश्चनः; पलाशशातनः, इक्षुभक्षिकां मे धारयसीति समासनिषेधो न भवति ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तृजकाभ्यां कर्त्तरि ॥ १५ ॥

कर्तृग्रहणं षष्ठीविशेषणम् । कर्त्तरि या षष्ठी सा तृचाऽकेन च सह न समस्यते । भवतः शायिका । भवत आसिका । भवतोऽग्रगामिका । तृच् कर्त्तर्येव विधीयते, तत्प्रयोगे कर्त्तरि षष्ठी नास्ति । तस्मात्तृज्ग्रहणमुत्तरार्थम् ।

कर्त्तरीति किम् ? इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ॥

कर्त्तरि च ॥ १६ ॥

कर्त्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह षष्ठी न समस्यते । सामर्थ्या-

पदमञ्जरी

तृजकाभ्यां कर्त्तरि ॥ *कर्तृग्रहणं षष्ठीविशेषणमिति* । अथ कस्माद्विपर्ययो नाश्रीयते—इह तृजकविशेषणं कर्तृग्रहणमुत्तरत्र षष्ठीविशेषणमिति, एवं तृज्ग्रहणमुत्तरार्थमिति न वक्तव्यं भवति ? उच्यते; 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' इत्यत्र तृज्ग्रहणस्याननुवृत्तिः शङ्क्येत 'कर्त्तरि च' इत्यत्र सम्बन्धासम्भवात्, न हि तृज्प्रयोगे कर्त्तरि षष्ठी सम्भवतीति । ननु च 'तृज्क्रीडाजीविकयोर्नास्तीत्यक एवोदाह्रियते' इति वक्ष्यति, एवं तर्हि तथानाश्रितमित्येव । *भवतः शायिकेति* । 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' । *तृच्प्रयोगे कर्त्तरि षष्ठी नास्तीति* । तेनैव कर्तुरभिहितत्वात् ।

इक्षुभक्षिकामिति । कर्मणि षष्ठ्याः समासः । *धा* इति । 'धारेरुत्तमर्णः' इति संप्रदाने चतुर्थी ॥

कर्त्तरि च ॥ सम्भवे व्यभिचारे च सति विशेषणविशेष्यभावो भवतीत्याह—

न्यासः

तृजकाभ्यां कर्त्तरि ॥ भवतः शायिकेत्यादौ 'भावे पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुज् भवति' इति 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्त्तरि षष्ठी । तृचा योगे कर्त्तरि षष्ठी नास्ति, तेनैव कर्त्तुरभिहितत्वात्, तर्हि किमर्थं तृचो ग्रहणमित्याह—तस्मादित्यादि । इक्षुभक्षिकां मे धारयसीति । पूर्ववण् ण्वुच् । अत्रेक्षुशब्दात् कृद्योगे कर्मणि षष्ठी । 'मे' इति कर्त्तरि षष्ठी कृद्योगैव । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यत्र न प्रवर्त्तते; 'अकाकारयोः प्रतिषेधः' इति वचनात् ॥

कर्त्तरि च ॥ इतरत्र व्यभिचाराभावादिति । तृचि । सामर्थ्यादकस्येदं विशेषणम् । कर्तृग्रहणमित्यत्र हेतुः । सम्भवव्यभिचारे हि विशेषणविशेष्यभावो भवति । न हि तृच् कर्त्तारं व्यभिचरति; तस्य कर्त्तर्येव विधानात् । अकस्तु व्यभिचरति; तस्य भावेऽपि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दकस्य विशेषणार्थं कर्तृग्रहणमितरत्र व्यभिचाराभावात् । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । वज्रस्य भर्त्ता । ननु च भर्तृशब्दो ह्ययं याजकादिषु पठ्यते ? संबन्धिशब्दस्य पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम् । अकः खल्वपि–ओदनस्य भोजकः । सक्तूनां पायकः ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥

'न' इति निवृत्तम्, न तृजकौ । नित्यं समासो विधीयते । क्रीडायां जीविकायां च नित्यं षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तृच् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीत्यक एवोदाह्रियते—उद्दालकपुष्प-

पदमञ्जरी

सामर्थ्यादिति । सम्बन्धिशब्दस्येति । अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति भावः । अन्यस्त्वाह–होतृशब्दसाहचर्यादिति; तन्न, न हि तत्र बह्वृचो होता गृह्यते । स एव सम्बन्धिशब्दः क्षीरहोतेत्यादौ क्षीरस्य क्षेप्तेत्येव गम्यते ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ नेति निवृत्तमिति । नित्यग्रहणाद्, महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेनैव पाक्षिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वान्नित्यः प्रतिषेधो भविष्यति, किं नित्यग्रहणेन ! *तृच् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति* ' वामनस्तु 'अके जीविकार्थे' इत्यत्र 'अक इति किं रमणीयकर्ता' इति जीविकायां तृचं प्रत्युदाहरिष्यति । स

न्यासः

विधानात् । अतः सामर्थ्यादकस्यैव विशेषणं कर्तृग्रहणम् , न तृचः । **अपां स्रष्टेति ।** अपामिति कर्मणि षष्ठी । **अपां स्रष्टेति** तृच् , व्रश्चादिना षत्वम् । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यमागमः ।

ननु चेत्यादि । याजकादिपाठाद् भवितव्यमेवात्र समासेनेत्यभिप्रायः । **सम्बन्धिशब्दस्येत्यादिना** परीहारः । होतृशब्देन सम्बन्धिशब्देन साहचर्याद् भर्तृशब्दोऽपि सम्बन्धिशब्दस्तत्र गृह्यते, अयन्तु क्रियाशब्दः–बिभर्त्तीति भर्त्ता । **सक्तूनां पायक इति** 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक् । अथ किमर्थं तृचः सानुबन्धकस्योच्चारणम् ? तृनो निवृत्त्यर्थमिति चेत्, नैतदस्ति; तद्योगे 'न लोकाव्ययनिष्ठा' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् । एवं तर्ह्येतदेव ज्ञापकम्–तृन्योगेऽपि क्वचित्षष्ठी भवतीति । तेन 'भीष्मः कुरूणां भयशोकहर्ता' इत्यादि सिद्धं भवति ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति । 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' इत्यनुवर्त्तमाने 'संज्ञायाम्' इति ण्वुल् । उद्दालकपुष्पादिषु कर्मणि षष्ठी । **दन्तलेखकः, नखलेखक इति ।** 'ण्वुल्तृचौ' इति ण्वुल् । क्रीडायां विषये 'षष्ठी' इति सूत्रेण महाविभाषया विकल्पेन समासे प्राप्ते जीविकायाञ्च 'कर्त्तरि च' इति निषेधे प्राप्तेऽयमा-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भञ्जिका । वारणपुष्पप्रचायिका । जीविकायाम्—दन्तलखकः, नखलेखकः ।

क्रीडाजीविकयोरिति किम् ? ओदनस्य भोजकः ॥

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥

'नित्यम्' इति वर्त्तते । कुशब्दोऽव्ययं परिगृह्यते, गत्यादिभिः-साहचर्यात्, न द्रव्यवचनः । कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुः पापार्थे—कुपुरुषः । गति—उररीकृतम्, यदूरीकरोति । प्रादयः—दुर्निन्दायाम्, दुष्पुरुषः । स्वती पूजयाम्, सुपुरुषः, अतिपुरुषः । आपिङ्गलः ।

पदमञ्जरी

मन्यते—मा भूत्क्रीडायां तृच्, लक्षणाभावात्, जीविकायां तु ण्वुल्तृचाविति ण्वुलिव तृच् कस्मान्न स्यादिति । अन्ये तु तदनुसारेणेदमप्येवं व्याचक्षते—क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति द्वयोर्नास्ति, किन्त्वन्यतरत्रैवेत्यर्थः । *अक एवोदाह्रियत इति* । उभयत्रेत्यर्थः । *उद्दालकपुष्पभञ्जिकेत्यादौ* संज्ञायामिति ण्वुल् । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् । न हि वाक्येन क्रीडाजीविकयोरवगतिरस्ति, क्रियाकारकसम्बन्धमात्रावगमात् ॥

कुगतिप्रादयः ॥ *कुशब्दोऽव्ययं गृह्यत इति* । स्वरादिष्वपठितोऽप्ययं पठितव्य इति भावः । नित्यसमासविषयस्यास्य पूर्वपदप्रकृतिस्वराणामव्ययत्वम्, यथा वक्ष्यात—अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यमिति । *न द्रव्यवचन इति* । पृथिव्यादिद्रव्ये यो वर्तते स न गृह्यत इत्यर्थः । *दुर्निन्दायामिति* । प्रशस्ते द्वेषान्निन्दा भवति, पापं तु वस्तुस्थित्या गर्हितमिति द्वयोरप्युपादानम् ।

न्यासः

रम्भः । तत्र नित्यग्रहणं किमर्थम् ? जीविकार्थम् । इतरत्र त्वारम्भसामर्थ्यान्नित्योऽयं भविष्यति । जीविकायां त्वसति नित्यग्रहणे महाविभाषाधिकाराद् विकल्पेन समासः स्यादिति तदर्थं नित्यग्रहणं कृतम्, उत्तरार्थञ्च ॥

कुगतिप्रादयः ॥ कुशब्दोऽव्ययं परिगृह्यत इति । अलिङ्गसंख्यत्वादव्ययत्वम्, न तु निपातेषु पाठात् । न ह्ययं तत्र पठ्यते । **न द्रव्यवचन इति** । पृथिव्यादौ यो द्रव्ये वर्त्तते तस्यात्र ग्रहणं न भवति । कुत एतदित्याह—**गत्यादिभिः साहचर्यादिति** । गतार्थम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रायिकं चैतदुपाधिवचनम्। अन्यत्रापि हि समासो दृश्यते। कोष्णम्, कवोष्णम्, कदुष्णम्। दुष्कृतम्।अति स्तुतम्। आबद्धम् इति।

* प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया *। प्रगत आचार्यः प्राचार्यः। प्रान्तेवासी।

* अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया *। अतिक्रान्तः खट्वाम् अतिखट्वः। अतिमालः।

* अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया *। अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः।

*पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या *। परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः। अलं कुमार्यै अलंकुमारिः।

पदमञ्जरी

प्रायिकमिति। अन्यथेषदर्थे चेति कोः कादेशविधानमनुपपन्नं स्यात्। दुष्कृ*तमिति*। दुर्निन्दायामिति विषयनिर्देशो गतित्वेन प्राप्तस्यापि समासस्य नियामकः स्यादिति मन्यते। यदा तु प्रादिग्रहणप्राप्तस्यैव नियामकस्तदा गतित्वादेवात्र सिद्धः समासः। दुरत्र कृच्छ्रार्थोऽनभिधानात्कृतेः खल् न भवति, दुष्कर इत्यादावुपपदसमासः, आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरित्याङो मन्द्रं प्रत्यगतित्वादनीषदर्थत्वाच्च समासाभाव इत्येकस्वर्यं न भवति। *सुष्टुतमिति*। सुशब्दोऽतिशये, न पूजायाम्। अत एवोपसर्गनिबन्धनं षत्वम्। *अतिस्तुतमिति*। 'अतिरतिक्रमणे च' इति कर्मप्रवचनीयत्वात्षत्वाभावः॥

प्रादयो गताद्यर्थे इति। वृत्तिविषये गताद्यर्थवृत्तयः प्रादयो गतित्वाभावेऽपि प्रादिग्रहणेन समस्यन्त इति।

न्यासः

कोष्णमिति। 'ईषदर्थे च' इति कोः कादेशः। कवोष्णमिति। 'कवञ्चोष्णे' इति कवादेशः। कदुष्णमिति। 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' इति कत्। कुपुरुष इति पापार्थे। दुष्कृतमिति। 'दुस्' कृच्छ्रार्थे वर्त्तते। 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति षत्वम्। सुस्तुतमिति सुशब्दोऽतिशये वर्त्तते। अतिस्तुतमिति अतिरतिक्रमणे। आविद्धमिति। आङ् क्रियायोगे, मर्यादायां वा।

पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे इति। पर्यादिराकृतिगणः। पर्यध्ययन इति परिग्लानोऽध्ययनायेत्यर्थः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या * । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः, निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः ।

* इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् * । वाससी इव ।

* प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः * । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥

उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥

'नित्यम्' इति वर्तते । उपपदमतिङन्तं समर्थेन शब्दान्तरेण सह समस्यते नित्यम्, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुम्भकारः । नगरकारः ।

अतिङिति किम् ? एधानाहारको व्रजति ।

पदमञ्जरी

पर्यध्ययन इति । परिश्रान्तोऽध्ययनार्थमित्यर्थः ।

वाससी इवेति । 'वसेर्णिच्च' इत्यसुन्प्रत्ययान्तो वासःशब्दः, वस्त्रशब्दः ष्ट्रन्प्रत्ययान्तः, द्वावपि नित्याद्युदात्तौ।

प्रादिप्रसङ्ग इति । सूत्रे प्रादिग्रहणमगत्यर्थमिति कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध उच्यते, प्रत्यादिविषयश्चायं निषेधः । स्वत्योस्तु समासो भवत्येव । *वृक्षं प्रतीति* । कर्मप्रवचनीयेन योगाद् द्वितीयावत्समासस्यापि प्रसङ्गः, उदात्तवता तिङा गतेः समासवचनम्—यो जात एव पर्यभूषत्, यः शम्बरमन्वविन्दत्, योऽन्तरिक्षं विममे, यो वै प्रजवं यातम्, अपथेन प्रतिपद्यते ॥

उपपदमतिङ् ॥ *एधानाहारको व्रजतीति* । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति ण्वुल् । *अतिङिति किमिति* । येनाभिप्रायेण पृष्टं तमाविष्करोति ।

न्यासः

वाससी इवेत्यादि । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इत्यनुवर्त्तमाने 'वसेर्णिच्च' इत्यसुन्प्रत्ययान्तो वासःशब्दो व्युत्पादितः, वस्त्रशब्दोऽप्यौणादिकष्ट्रन्प्रत्ययान्तः, तेन द्वावप्येतौ 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तौ ।

प्रादिप्रसङ्गे इत्यादि । प्रादिग्रहणे यः प्रसङ्गः समासशास्त्रस्य तत्र कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—लक्षणादिष्वर्थेषु कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । न च तेऽर्थाः समासेन गम्यन्त इत्यनभिधानात् कर्मप्रवचनीयानां समासो न भवति । यत्र तेऽर्था गम्यन्ते तत्र भवत्येव समासः—अतिस्तुतमिति ॥

उपपदमतिङ् ॥ एधानाहारको व्रजतीति । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्'

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ननु च 'सुप् सुपा' इति वर्त्तते, तत्र कुतस्तिङन्तेन सह समासप्रसङ्गः ? एतज्ज्ञापयति—'एतयोर्योगयोः सुप् सुपेति न संबध्यते'

पदमञ्जरी

ननु चेति । *एतज्ज्ञापयतीति* । स्यादेतत्—मुख्यस्य तिङन्तस्य प्रतिषेधोऽनर्थक इति । यस्तेन समानार्थः सुबन्तस्तस्य प्रतिषेधो विज्ञायते । तत्र यद्यपि कालकारकसंख्योपग्रहयुक्तः पूर्वापरीभूतः क्रियारूपस्तिङन्तार्थप्रधानोऽर्थो न सुबन्तस्य सम्भवति, तथापि क्रियावाचित्वमात्रेण तदर्थत्वमाश्रीयते, क्रियावाच्युपपदं न समस्यत इत्यर्थः । तेन कारको गतः, कारकस्य व्रज्येति गतव्रज्याशब्दयोः कारकशब्देन समासो न भवति; अन्यथा हि क्रियार्थायामिति सप्तमीनिर्देशेनोपपदत्वादनयोरपि समासः स्यादिति ? तन्न; अनुपपदत्वात् । क्रियायां क्रियार्थायामिति सप्तमीनिर्देशेन क्रियावाचिन उपपदत्वम्, धातुरेवात्र क्रियावचनस्तदाश्रयश्च ण्वुल् प्रत्ययः । गतशब्दस्तु क्रियोपसर्जनं कर्त्तारमाह, व्रज्याशब्दोऽपि यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मस्तत्र घञादयो भवन्तीति धात्वर्थस्य सिद्धतायां वर्तन्ते, अतो यत्क्रियावाचित्वादुपपदं न तत्सुबन्तम् , यत्सुबन्तं न तत्क्रियावाचि नाप्युपपदमिति नार्थ एवमनेनातिङ्ग्रहणेन ।

एतयोर्योगयोरिति । ननु चास्मिन्नेव योगे तदनभिसम्बन्धो युक्तः, यत्रातिङ्ग्रहणमस्ति, न पूर्वत्र ? एवं मन्यते—योगविभागेनातिङ्ग्रहणं पूर्वसूत्रेणापि सम्बन्धनीयमिति । यद्येवम्, कुशब्दे प्रादिषु चातिप्रसङ्गः, तत्रापि प्राक् सुबुत्पत्तेः समासः स्यात् ? एवं तर्हि पूर्वसूत्रे गतिग्रहणं पृथक्कृत्य तेनैवातिङ्ग्रहणं सम्बन्धनीयम् ।

गतिकारकोपपदानाम्, अस्यायमर्थः—गतीनां कारकाणामुपपदानां च कृद्भिः सह यः समासस्तेन तेन लक्षणेन स उत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव कार्यः, पूर्वपदन्तु सुबन्तमेव समस्यत इति । गतीनां तावत्—व्याजिघ्रतीति व्याघ्री, 'पाघ्राध्माधेट्दृशः शः' इति प्राप्तस्य जिघ्रतेः 'संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति निषेधात् 'आतश्चोपसर्गे' इति कः, व्याङोर्घ्रशब्देन गतिसमासः, स यद्युत्तरपदे सुबन्ते जाते पश्चात्स्यात्, ततः सुबुत्पत्तये संख्याकर्मादियोगो विवक्षितव्यः, तद्योगाच्च प्रागेव लिङ्गयोगः स्वार्थमभिधाय शब्द इति न्यायात्, ततश्च लिङ्गनिमित्तः प्रत्ययो

न्यासः

इति ण्वुल् । एतयोर्योगयोः सुप्सुपेति नाभिसम्बध्यत इति । ननु चास्मिन्नेव योगे तदनभिसम्बन्धो युक्तो यत्रातिङ्ग्रहणमस्ति, न तु पूर्वसूत्रेण, न हि तत्रातिङित्येतदस्ति ? एवं मन्यते—'अतिङ्' इति योगविभागः क्रियते, स च पूर्वसूत्रस्यापि शेषभूतो विज्ञायते । नन्वेवमप्यतिङिति प्रथमान्तेन निर्देशात् प्रथमान्तस्यैव सुबितयस्य

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इति। तेन 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः' इत्येतदुपपन्नं भवति। अश्वक्रीती। धनक्रीती॥

पदमञ्जरी

भवन् घ्रशब्दमात्रस्याजातवाचित्वादाप् स्यात्, ततश्च व्याङोर्घ्राशब्देन समासः, ततो व्याघ्राशब्दस्य जातित्वेऽप्यनकारान्तत्वाज्जातिलक्षणो ङीष् न स्यात्; प्राक् सुबुत्पत्तेः समासो भवन् लिङ्गयोगमपि नापेक्षत इत्यन्तरङ्गत्वात्स एव तावद्भवति पश्चात्स्त्रीप्रत्ययो भवन्ङीषेव भवति, पूर्वपदस्य तु सुबन्तत्वात्पदकार्याणि भवन्ति, निर्गत इति रुत्वम्, संय्यन्तेति परसवर्णविकल्प इत्यादीनि। कारकाणाम्—अभ्रैर्लिप्ताऽभ्रलिप्ती, 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः, यद्युत्तरपदस्य सुबन्तत्वं स्यात्पूर्ववट्टाप् स्यात्, ततः 'क्रीतात्करणपूर्वात्' 'क्तादल्पाख्यायाम्' इति ङीष् न स्याद्; अत इत्यधिकारात्, वचनसामार्थ्याद्वा पूर्वशब्दं व्यवस्थावचनमाश्रित्य वाक्यावस्थायामेव स्यात्, अत इत्यधिकारो वा व्यवच्छिद्येत। प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे पूर्ववत्सिद्धमिष्टम्। अत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तात्वाच्चर्मक्रीतीत्यादौ नलोपादिकार्याणि भवन्ति। उपपदानाम्—कच्छेन पिबतीति 'सुपि स्थः' इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कः, कच्छपी, व्याघ्रीतुल्यम्, माषान्वपति 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' माषवापिणी, ङीपः प्राक् समासे प्रातिपदिकस्यान्तो नकार इति णत्वं भवति। सुबन्तस्य तु समासे ङीप्समासस्यान्तो न तु नकार इति न स्यात्। अत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तत्वाच्चर्मकारादौ नलोपादिपदकार्यं भवत्येव। अत्रोपपद-

न्यासः

निवृत्तिर्युक्ता, न तृतीयान्तस्य सुपेत्यस्य ? नैतदस्ति; सामान्येन सुबधिकारनिवृत्त्युपलक्षणार्थत्वाद् युक्ता द्वयोरपि निवृत्तिः। तेनेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति। पूर्वयोगेऽप्यतिङ्ग्रहणाद् 'गत्युपसर्गसंज्ञकानां कृद्भिः सह प्राक् सुबुत्पत्तेः समासो भविष्यति' इत्येतदुपपन्नं भवति। तथा हि तत्र गतयः कृद्भिः सह समस्यन्ते, अस्मिंस्तु योगेऽतिङ्ग्रहणात् कारकोपपदानां कृद्भिः समासः सुबुत्पत्तेः प्रागुपपन्नो भवति। तथा ह्यत्र कारकं कृद्भिः सह समस्यन्ते प्राक् सुबुत्पत्तेः।

समासे सति यदिष्टं सिध्यति तद्दर्शयन्नाह—अश्वक्रीतीति। अत्राश्वः करणं कारकम्, तद्वाचिनोऽश्वशब्दस्य 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः। सुबुत्पत्त्यां सत्यां यदि स समासः स्यात् तदा प्रागन्तरङ्गत्वाट्टाप् स्यात्, ततः सुप्, पश्चात् समासः, ततश्च 'क्रीतात् करणपूर्वात्' इति ङीष् न स्यात्; अत इत्यधिकारात्। ङीषस्त्ववकाशः—धनेन क्रीतं क्रयणं यस्याः। प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे सति टाप् न क्रियते, प्रथमतः समास एव भवति, तेनादन्तत्वाद् ङीष् सिद्धो भवति। कथं पुनरश्वादेरुपपदत्वम्, यावता द्वितीयधात्वधिकारे सप्तम्या निर्देश कृतः ? नैष दोषः, न हि द्वितीयधात्वधिकारे यत् सप्तम्या निर्दिष्टं तदेवोपपदसंज्ञं भवति। अपि तु

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

ग्रहणं गतिकारकव्यतिरिक्तोपपदपरिग्रहार्थम्—मृषावापिणी, इषद्दर्शाया अपत्यं ऐषद्दर्शेयः, अत्र दर्शशब्देन समासे सति समुदायात्स्त्रीभ्यो ढकं बाधित्वा दर्शशब्दात् स्त्रीप्रत्ययलक्षणो ढक् स्यात्, स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेऽपि दर्शशब्दादपि कदाचित्स्यादित्येषा दिक् ।

जातान्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कथं पुनरतिङ्ग्रहणेनायमर्थः साधयितुं शक्यः, यावता प्रथमान्तमतिङ्ग्रहणं प्रथमान्तस्यैव सुब्ग्रहणस्य निवृत्तिं सूचयेदिति पूर्वपदे पदकार्याणि न स्युः, उत्तरपदे चोक्तमिष्टं न सिध्यति, तदेतत्क्रियमाणमतिङ्ग्रहणं विपर्ययमेव साधयति, तदपि गत्युपपदयोरेव कारकेषु तु 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्यादावस्याः कथाया अप्रसङ्ग एव ? उच्यते—योगविभागेनातिङ्ग्रहणं गतिनापि संबध्यत इत्युक्तम्, एवं स्थिते योगद्वयविहितसमासमतिङ्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः—गतिः समस्यते अतिङ् समासो भवति, उपपदं समस्यते अतिङ् च समासो भवतीति । तदेवम् 'माङि लुङ्' मा कार्षीदित्यादौ तिङन्तेन समासो मा भूदित्येवमर्थं क्रियमाणमतिङ्ग्रहणं सुपेति तृतीयान्तस्य निवृत्तिं साधयतीति गत्युपपदयोस्तावत्सिद्धमिष्टम् । वृत्तावपि 'सुप् सुपेति न संबध्यते' इति समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता, न केवलस्य सुब्ग्रहणस्य । प्रत्युदाहरणमपि दिङ्मात्रं प्रदर्शितम्, न हि तत्र तिङन्तेन समासः, किं तर्हि ? तिङन्तस्य सुबन्तेन, 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्यत्रापि कृतेति न वक्तव्यम्, कथम् ? कर्तृकरणयोः क्रियापेक्षत्वात्क्रियावचनेन तावत्समासः, धातुश्च क्रियावचनः,

न्यासः

यदप्युपोच्चारितं पदं तदप्युपपदं भवत्येव, तदपि शास्त्रे 'इतरेतरान्योन्योपपदाच्च' इत्यादौ सूत्रे क्वचिदाश्रीयत एव । तस्मादश्वादिकमप्युपोच्चारितपदत्वादुपपदमिह विवक्षितम् । पदत्वं पुनस्तस्य पद्यते गम्यतेऽनेनार्थ इति कृत्वा; न तु सुबन्तत्वात्, इह सुपोऽसम्भावात् । सुबनुत्पत्तेः प्राक् समासाद् । यदि तर्हि यदुपोच्चारितं पदं तदपीहोपपदं गृह्यते तदातिप्रसङ्गः स्यात् ; राजश्रितमित्यत्रापि प्राक् सुबुत्पत्तेः समासप्रसङ्गात्, ततश्च पदत्वाभावान्नलोपो न भवति ? असर्वविषयत्वादस्य ज्ञापकस्येत्यदोषः । न ह्यनेन सर्वत्र 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः प्राक् सुबुत्पत्तेः समासो भवति' इति ज्ञाप्यते, किं तर्हि ? क्वचिदेवेष्टविषये । कथमेतज् ज्ञायते ? 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति कृदन्त उत्तरपदे सप्तम्या अलुग्विधानात् । यदि तर्हि सर्वत्रैव गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः स्यात् तदा सप्तम्याः कृदन्त उत्तरपदेऽलुग्विधानं नोपपद्यते—बिलेशय इत्यादौ, सप्तम्या असम्भवात् । तस्मात् क्वचिदेव प्राक् सुबुत्पत्तेः समासः, न सर्वत्रेति । एवञ्च कृत्वा 'सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी' इत्यादौ टाबन्तेन समास उपपन्नो भवति ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥

पूर्वेणैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अव्ययेनोपपदस्य यः समासः सोऽमैव भवति, नान्येन । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । संपन्नङ्कारं भुङ्क्ते । लवणङ्कारं भुङ्क्ते ।

अमैवेति किम् ? 'कालसमयवेलासु तुमुन्'—कालो भोक्तुम् । एवकारकरणमुपपदविशेषणार्थम्—अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं

पदमञ्जरी

धातोश्च द्वये प्रत्ययाः—कृतस्तिङश्च, तत्र सुबधिकारात्तिङन्तेनाप्रसङ्गः, तदेतत् कृद्ग्रहणं कृदन्तावस्थायामेव यथा स्यादित्येवमर्थमिति केचित् ।

नेति वयम् । काष्ठैः पचतितराम्, दध्ना भुक्तपूर्वीत्यादौ तद्धितान्तेन समासो मा भूदित्येवमर्थं कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यं कष्टश्रितादिषु प्राक्सुबुत्पत्तेः समासो न साधित इति कष्टश्रितेत्यादि न सिद्ध्यति । एव तर्हि गतिकारकोपपदानामिति परिभाषा पूर्वाचार्यैः पठिता सूत्रकारेणाप्यतिङ्ग्रहणेन तद्देश आश्रिता । तत्र सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति कृत्स्नमेव परिभाषार्थं ज्ञापयतीति सिद्धमिष्टम् ।

तदेतत्प्रतिपद्यन्तां भाष्ये कृतपरिश्रमाः ।
नान्ये सहस्रमप्यन्धाः सूर्यं पश्यन्ति नाञ्जसा ॥

अमैवाव्ययेन ॥ *स्वादुङ्कारमिति* । स्वादुमि णमुल्, स्वादुमीत्यत एव निपातनात्पूर्वपदस्य मान्तत्वम् । स्वादुमीत्यर्थग्रहणम्, तेन संपन्नकारमित्यत्रापि भवति । ननु सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवति, एवकारः किमर्थः ? इष्टतोऽवधारणार्थः, एवं यथा विज्ञायेत—अमेवाव्ययेनेति, मैवं विज्ञायि—अमाव्ययेनैवेति । अनव्ययस्यासम्भवादेवायं नियमो न भविष्यति । ननु चायमस्ति स्वशयं ब्राह्मणकुलमिति—'अधिकरणे शेतेः' इत्यच्, 'अतोऽम्' इति सोरम्भावः, अनेनानव्ययेन समासो मा भूदित्येवमर्थो नियमः स्यात्, न; अत्र ह्यन्तरङ्गत्वादनुत्पन्न एव सावुपपदसमासेन भाव्यम्, पश्चात्सुपेति विधानवेलायामनव्ययस्यामोऽसम्भवान्नियमान्तरेण वचनस्य चरितार्थत्वाद्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यत आह—*एवकारकरणमिति* । अमेव यदुपपदं तत्समस्यते, तदेव समस्यत इत्यक्षरार्थः,

न्यासः

अमैवाव्ययेन ॥ स्वादुङ्कारं भुङ्क्त इति । 'स्वादुमि' इति णमुल् । स्वादुमीत्येतस्मादेव मान्तनिर्देशादुपपदस्य मकारान्तत्वं निपात्यते । यदि पूर्वेणैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम्, एवञ्च सति सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणाप्येवकारकरणं नियमार्थो भविष्यति, तत् किमर्थमेवकरणमित्याह—**एवकारकरणमित्यादि** । किमर्थं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तस्य समासो यथा स्यात्, अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तस्य मा भूत्—अग्रे भुक्त्वा, अग्रे भोजम् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

'अमैव' इत्यनुवर्त्तते। 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यतः प्रभृति यान्युपपदानि तान्यमैवाव्ययेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

पदमञ्जरी

न पुनरमेव समस्यत इति। तत्रामैव यदुपपदमित्यत्र तुल्यविधानमिति वाक्यशेषः। किं चामैव तुल्यविधानं येन वाक्येनामेव केवलो विधीयते, न प्रत्ययान्तरसहितस्तेन वाक्येन यदुपपदं विधीयते तत्र सप्तमीनिर्देशात्तदमैव तुल्यविधानम्। नियमाङ्गभूतस्त्वेवकारो नियमस्वभावादेव लभ्यते—अमैव यत्तुल्यविधानं न तु प्रत्ययान्तरोत्पत्तौ निमित्तमिति तदपेक्षयाऽनुपपदत्वाद् अव्ययान्तरेण समासो नाशङ्कनीयः। *अग्रे भोजमिति*। 'विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु' इति क्त्वाणमुलौ। अव्ययग्रहणं किम्? असत्यव्ययग्रहणे 'अमैव तुल्यविधानं तदेवोपपदं समस्यते' इत्युच्यमाने कुम्भकारादावपि न स्यात्। अथ पूर्वसूत्रस्यानवकाशत्वादमैव तुल्यविधानस्योपपदस्याव्ययविषयत्वात्तद्विषय एव नियमो विज्ञास्यत इत्युच्यते? एवं त्वमेव नियमः स्याद्—अमन्तेनोपपदस्य यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्येति, तत्र को दोषः? अग्रेभोजमित्यत्रैव न स्यात्, अग्रे भुक्त्वा, कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेव; अव्ययग्रहणे तु सति अव्ययेनोपपदस्य यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्येति विज्ञानान्न कश्चिद्दोषः॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्॥ तृतीयाप्रभृतीनीति। यत्पुनरमा चान्येन तस्याप्राप्त

न्यासः

पुनस्तदुपपदविशेषणार्थं क्रियत इत्यत आह—अमैव तुल्यविधानमित्यादि। येन वाक्येनामेव प्रत्ययो विधीयते न तु प्रत्ययान्तरम्, तेन यदुपपदं निर्दिश्यते तदमैव तुल्यविधानम्, तस्यैव समासो यथा स्यादित्येवमर्थमेवकारकरणमुपपदविशेषणार्थं क्रियते। स च समासः प्रत्यासत्तेरमैव भवति, न प्रत्यान्तरेणेति विज्ञायते। अग्रे भुक्त्वा, अग्रे भोजमिति। अत्राग्रेशब्द उपपदम् 'विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु' इत्यमा क्त्वाप्रत्ययेन च तुल्यविधानमिति न समस्यते। अव्ययग्रहणं स्पष्टार्थम्। न ह्यनव्ययममन्तमस्ति यन्निवृत्त्यर्थमव्ययग्रहणमर्थवद्भवति॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्॥ पर्याप्तो भोक्तुमिति। 'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु' इत्यत्र 'शकधृषज्ञाग्लाघटरभ' इत्यादेः सूत्रात् तुमुन्ग्रहणानुवृत्तेस्तुमुन्प्रत्ययः॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उभयत्रविभाषेयम् । यदमैव तुल्यविधानमुपपदं तस्य प्राप्ते, यथा—'उपदंशस्तृतीयायाम्' इति । यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते, यथा—'अव्यये यथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ' इति, मूलकोपदंशं भुङ्क्ते, मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । उच्चैःकारमाचष्टे । उच्चैः कारम् ।

अमैवेत्येव—'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु', पर्याप्तो भोक्तुम् । प्रभुर्भोक्तुम् ॥

क्त्वा च ॥ २२ ॥

'अमैव' इति पूर्वयोगेऽनुवृत्तम्, तेनान्यत्र न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । क्त्वाप्रत्ययेन सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वा । 'अव्यये यथाभिप्रेताख्याने' इति क्त्वाप्रत्ययः । समासपक्षे ल्यबेव । तृतीयाप्रभृतीनीत्येव—अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥

उपयुक्तादन्यः शेषः । शेषः समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । कश्च

पदमञ्जरी

इति । उपपदविशेषणार्थ एवकारोऽत्र नानुवर्तत इति भावः । *उच्चैःकारमिति* । यदा समासस्तदा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, 'आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्' इत्याद्युदात्तत्वम् । यदा तु न समासः, तदोच्चैरित्यन्तोदात्तम्; स्वरादिषु तथा पाठात् । कारमित्याद्युदात्तम् ॥

क्त्वा च ॥ क्त्वेति तृतीयान्तम् । 'आतः' इत्याकारलोपः, यथा—'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति 'क्त्वि स्कन्दिस्यन्द्योः' इति ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ *उपयुक्तादन्यः शेष इति* । 'शिष असर्वोपयोगे' इत्यस्मात्कर्मणि घञ् । *कश्च शेष इति* । ननु चोपयुक्तादन्यः शेष इत्युक्तम्, सत्यम्, सर्वेषामेव पदानां सामान्यविशेषरूपेणोपयोगात्सर्वेषु च पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु

न्यासः

क्त्वा च ॥ अलं कृत्वा, खलु कृत्वेति । 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा', स च तृतीयाप्रभृतिभ्यः पूर्वः ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ उपयुक्ताद् योऽन्य इति । अभिहितादन्य इत्यर्थः । यत्रान्यः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शेषः ? यत्रान्यः समासो नोक्तः। वक्ष्यति--'अनेकमन्यपदार्थे'। चित्रगुः। शबलगुः। कृष्णोत्तरासङ्गः।

शेष इति किम्? उन्मत्तगङ्गम्, लोहितगङ्गम्।

बहुव्रीहिप्रदेशाः--'न बहुव्रीहौ' इत्येवमादयः॥

अनेकमन्यपदार्थे॥ २४॥

अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थे वर्तमानं सह समस्यते, बहुव्रीहिश्च

पदमञ्जरी

यथायोगं तत्पुरुषाव्ययीभावयोर्विधानादुपयुक्तादन्यो न सम्भवतीति पुनः प्रश्नः। उक्तं च—'शेषग्रहं पदतश्चेन्नाभावादर्थतश्चेदविशिष्टम्' इति। *यत्रान्यः समासो नोक्त इति*। येषां पदानां यस्मिन्नर्थेऽव्ययीभावादिकः समासो न विहितः स शेष इत्यर्थः। अथैवं कस्मान्न विज्ञायते—सप्तसु सुपां त्रिकेषु यस्य त्रिकस्य शृङ्गग्राहिकया समासो नोक्तः, यथा–प्रथमायाः, स शेष इति? कण्ठेकाल इत्यादावप्रथमान्तानामपि समासस्येष्टत्वात्। शेषग्रहणं प्राक्कडारात्परं कार्यमित्यस्मिन्पक्षे कर्तव्यम्, एकसंज्ञाधिकारपक्षे न कर्तव्यमित्याकडारसूत्र एव प्रतिपादितम्॥

अनेकमन्यपदार्थे॥ *अनेकं सुबन्तं सह समस्यत इति*। परस्परमित्यर्थः।

न्यासः

समासो नोक्त इति। यत्रान्या समाससंज्ञा न विहितेत्यर्थः। चित्रगुरिति। अत्र बहुव्रीहित्वे सति 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इत्येष विधिर्भवति। उन्मत्तगङ्गमिति। 'अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्' इत्यव्ययीभावः। असति हि शेषग्रहण इहापि बहुव्रीहिः स्यात्। ननु च बहुव्रीहौ प्राप्तेऽव्ययीभावस्त्वारभ्यमाणस्तस्यैव बाधको भविष्यति, तत् कुतो बहुव्रीहिप्रसङ्गः? 'प्राक् कडारात् परं कार्यम्' इत्यस्मिन् पक्ष इदं प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम्। तत्र हि पक्षे यदि शेषग्रहणं न क्रियेत, ततः 'अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्' इति वचनप्रामाण्यादव्ययीभावः स्यात्। परत्वाद्बहुव्रीहिरित्येके। अयं तु पक्षो वृत्तिकारेण नाश्रित इत्ययुक्तमेतत्। तस्माद् 'आकडारादेका संज्ञा' इत्यस्मिन् पक्षे 'व्यक्तिः पदार्थः' इत्येतद्दर्शनमाश्रित्येदं प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम्। व्यक्तौ हि पदार्थे प्रतिलक्ष्ये लक्षणं प्रवर्त्तते। अत्रासति शेषग्रहणे यदेतद्विषयं लक्षणं तदकृतार्थमित्यवश्यं तेन प्रवर्त्तितव्यम्। एकसंज्ञाधिकाराच्च यौगपद्यं न सम्भवतीति वचनप्रामाण्यादुभयप्रसङ्गः, उभे अपि पर्यायेण स्यातामित्यपरे॥

अनेकमन्यपदार्थे॥ अनेकग्रहणं सुबित्यनेन सम्बध्यते, प्रथमान्तत्वात्; न सुपेति तृतीयान्तेन। प्राप्तोदको ग्राम इत्यादीनि द्वितीयादिविभक्त्यर्थेषु यथाक्रमं बहुव्रीहेरुदाहरणानि।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding JKS-MoE-Grant-2

समासो भवति । प्रथमार्थमेकं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति । प्राप्तमुदकं यं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् ।

पदमञ्जरी

तदनेन सुबित्येतदत्रानुवर्तते, न सुपेत्येतद्; उत्तरपदस्याप्यनेकमित्यनेनैव प्रतिपादितत्वादिति दर्शयति । सर्वेषु *विभक्त्यर्थेष्विति* । पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयत इति विभक्त्यर्थस्य प्राधान्यात्तस्यैवान्यपदार्थग्रहणेन ग्रहणमिति भावः। अत एव प्राप्तोदकोऽयं ग्राम इति ग्रामशब्दानुप्रयोगः, अन्यथा यावानेवार्थो ग्रामपदस्य तावतोऽभिधाने गतार्थत्वान्न स्यात्, यथा—द्वन्द्वे च-शब्दस्य । यदा तु समासेन विभक्त्यर्थ एव सम्बन्धादिरभीप्स्यते तदा विभक्तिर्मानुप्रयोजि, द्रव्यस्यानभिहितत्वात्तद्वाचिनोऽनुप्रयोगः कस्मान्न स्यात् यदि विभक्त्यर्थोऽभिधीयते, कथं ग्रामादिभिः सामानाधिकरण्यं तल्लिङ्गसंख्यायोगे वा बहुव्रीहिर्भवति—प्राप्तोदको ग्रामः, उद्धृतोदना स्थालीति ? उच्यते--विभक्त्यर्थस्य सम्बन्धादेराश्रितत्वेन गुणत्वादभेदोपचारात्सामानाधिकरण्यमाश्रयतश्च लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति शुक्लादिवत्, यथा—शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला पटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लैः, शुक्ला इति । नन्वेवं यथा शुक्लशब्देन कदाचिद्गुण उच्यते, कदाचित् गुणी; तथा बहुव्रीहावपि प्राप्नोति । नैषोऽस्ति नियमः--गुणशब्देन कदाचिद्गुणमात्रमभिधीयत इति, पट्वादिष्वदर्शनात्, न हि भवति देवदत्तस्य पटुरिति; तद्वदिहापि नित्यमेव गुणिनिष्ठता भविष्यति । एवमपि बहुव्रीहिणा यथा विभक्त्यर्थस्याभिधानात् षष्ठ्यादयो न भवन्ति, तथा लिङ्गसंख्ययोरप्यभिधानात्तयोर्वाचकाः प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति ? नैष दोषः; स्वार्थिकाष्टाबादयः, स्त्रियां यद्वर्तते तस्मात्स्वार्थिकाष्टाबादयो भवन्तीति तेन बहुव्रीहिणाऽभिहितेऽपि स्त्रीत्वे भविष्यन्ति । एवं च कृत्वा 'अनो बहुव्रीहेः' इत्याद्युपपन्नं भवति । समासेन च बाह्यक्रियापेक्षा या कर्मादिशक्तिस्तद्रहितसमासप्रातिपदिकार्थमात्रस्यैवैकत्वादेरुक्तत्वादिति कर्मादिगतैकत्वादिप्रतिपादनाय वचनानि भविष्यन्ति—चित्रगुं पश्य, चित्रगुणा कृतमिति । एवमपि प्रथमा न प्राप्नोति, समासेन संख्याया अभिधानात् ? वचनग्रहणादेकः, द्वौ, बहव इतिवद्भविष्यति । अथ वा—लिङ्गमात्रं संख्यामात्रं बहुव्रीहिणाभिहितं न विशेषस्तत्रावश्यं विशेषार्थिना तद्वाची शब्दः प्रयोक्तव्यः, एवं च कृत्वा सह प्रकृत्यर्थेन विभक्त्यर्थे बहुव्रीहिणाभिधीयमानेऽपि न कश्चिद्दोषः । कथं सामान्यमनभिहितं विशेषस्यानुप्रयोगः ? सामान्यस्य तर्हि न प्राप्नोति--देवदत्तः कश्चिदिति, सामान्यमपि विशेषः, यथा विशेषेण विशेषान्तरं व्यावर्त्यते तद्वत्सामान्येन विशेषो व्यावर्त्यते, अन्यथा सन्देहः स्यात्--सामान्यमत्र विवक्षितम् ? विशेषो वा ? इति ।

प्राप्तोदको ग्राम इत्यादीनि द्वितीयाद्यर्थेषु यथाक्रममुदाहरणानि । ऊढो रथो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । चित्रगुर्देवदत्तः । वीरपुरुषको ग्रामः ।

प्रथमार्थे तु न भवति । वृष्टे देवे गतः ।

अनेकग्रहणं किम् ? बहूनामपि यथा स्यात्—

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुगजाजिनवाससा ।
समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति ॥

पदमञ्जरी

येन, उपहृतः पशुर्यस्मै, उद्धृत ओदनो यस्याः, चित्रा गावो यस्य, वीराः पुरुषा यस्मिन्निति विग्रहाः । *प्रथमार्थे तु न भवतीति* । अनभिधानात्, एवमनन्तरादिषु न भवति—चित्रा गावो यस्यानन्तरा इति । *अनेकमिति किमिति* । सुप्सुपेत्यधिकारादेव तत्पुरुषवद्बहुव्रीहिरप्येकस्य न भविष्यतीति प्रश्नः । *बहूनामपि यथा स्यादिति* । अन्यथा सुप्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वाद्यथा तत्पुरुषो बहूनां न भवति—महत्कष्टं श्रित इति, तथा बहुव्रीहिरपि न स्यादिति भावः ! ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयं तद्धितार्थेत्युत्तरपदे द्विगुं शास्ति तज्ज्ञापयति—बहूनामपि समास इति । यद्येवम्, तत्पुरुषेऽपि प्रसङ्गः, अथ चित्रगुरित्यत्रोत्तरपदस्याप्युपसर्जनसंज्ञा प्रयोजनं कस्मान्न भवति, सत्यनेकग्रहणे सुपेत्यस्य निवर्तितत्वादुत्तरपदमपि तेनैव प्रत्याय्यते, तदपि समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टं भवति, नान्यथा ? एवं मन्यते—चित्रगुस्तिष्ठति, चित्रगुं पश्येति प्रधानस्यान्यपदार्थस्य नानाविभक्तियोगेऽपि वर्त्तिपदयोर्नित्यप्रथमान्तत्वादेकविभक्तीत्येव सिद्धमुपसर्जनत्वमिति ।

सुसूक्ष्मजटकेशेनेति । सुष्ठु सूक्ष्मा जटाः केशा अस्येति चतुर्णां बहुव्रीहौ 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति बहुलवचनाद्ध्रस्वत्वम्, यद्वा सुष्ठु सूक्ष्मा जटा येषु ते सुसूक्ष्मजटास्तादृशाः केशा अस्येति पुनर्बहुव्रीहिः । एवं सुष्ठु गजाजिनं

न्यासः

प्रथमार्थे तु न भवतीति । अनभिधानात् । नहि वृष्टे देवे गत इति वाक्याद् योऽर्थः प्रतीयते, स वृष्टदेवशब्दात् प्रतीयते ।

अनेकग्रहणं किमिति । एवं मन्यते—अनेकग्रहणमित्येकस्य मा भूदित्येवमर्थं स्यात्, एतच्चायुक्तम्; यथैव हि 'सुप्सुपा' इत्यधिकारात् समर्थपरिभाषोपस्थानाच्च तत्पुरुष एकस्य न सम्भवति, तथा बहुव्रीहिरपि न भविष्यतीति किमर्थमनेकग्रहणमित्याह—बहूनामपि यथा स्यादिति । 'सुप्सुपा' इत्यधिकारात् समर्थपरिभाषोपस्थानाच्चानेकस्यैव समासे लब्धे सत्यनेकग्रहणं प्रचुरतरार्थं विज्ञायते, तेन बहूनामपि भवति । चित्रग्वादेः सकाशात् सुसूक्ष्मजटकेशादिषु प्रचुराणि पदानि भवन्ति । अथान्यपदार्थग्रहणं किमर्थम् ? बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागार्थम् । अविशेषेण तत्पुरुष उच्यमानोऽनन्यपदार्थे

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

※ बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् ※। व्यधिकरणानां मा भूत्—पञ्चभिर्भुक्तमस्य ।

※ अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ※। उच्चैर्मुखः। नीचैर्मुखः।

पदमञ्जरी

वास आच्छादनं यस्य तेन सुगजाजिनवाससा, तृतीयान्तोदाहरणम्; श्लोके तथा पठितत्वात् ।

'सुसूक्ष्मजटकेशेन सुगजाजिनवाससा ।
समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिद्धयति' ॥

इति *भाष्ये* श्लोकः पठितः, तत्र तु श्लोकपूरणार्थं तृतीयानिर्देशः। अन्यग्रहणं बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागार्थम्, असति तस्मिन् कण्ठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थं इव नीलोत्पलं सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत। अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे सावकाशं तत्पुरुषं परत्वाद्बहुव्रीहिर्बाधत इति न कश्चिद्दोषः।

पदग्रहणं किम् ? पदार्थे यथा स्याद्वाक्यार्थे मा भूत्। कश्चित्कंश्चिन्नद्यां सिष्णासुमाह—नद्यां ग्राहाः सन्तीति, एतानि पदानि 'तस्मात्तत्र मा स्नासीः' इति वाक्यार्थं गमयन्तीति तेषां बहुव्रीहिसंज्ञा प्राप्नोति। अर्थग्रहणं किम्, यावता पदे पदान्तरस्य वृत्त्यसम्भवादेव पदार्थे भविष्यति ? कृत्स्ने पदार्थे यथा स्यात्, अन्यथा प्राधान्याद्विभक्त्यर्थं एव स्यान्न प्रकृत्यर्थे द्रव्ये। तत्र यदुक्तम्—अभेदोपचाराद्धर्मिणोऽभिधाने सिद्धेऽपि शुक्लादिवद्धर्ममात्रस्यापि कदाचिदभिधानं प्राप्नोति, तदनेनापाक्रियते। पट्वादिशब्दवन्नित्यं धर्मिनिष्ठो बहुव्रीहिरिति प्रतिपादनेन बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामित्यादिरभिधानसिद्धस्यार्थस्य प्रपञ्चः।

उच्चैर्मुख *इति*। उच्चैसोऽधिकरणप्रधानत्वाद्वैयधिकरण्याद्वचनम्।

न्यासः

कृतावकाशोऽन्यपदार्थे परत्वाद्बहुव्रीहिणा यथा बाध्येत—वीरपुरुषको ग्रामः, चित्रगुर्देवदत्त इति ।

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामित्यादि। समानाधिकरणानां पदानां बहुव्रीहिर्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। किमर्थमिदमित्याह—**व्यधिकरणानां मा भूदिति**। तत्रेदं व्याख्यानम्—अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासा भवन्ति, न च व्यधिकरणानां बहुव्रीहौ कृते विवक्षितार्थाभिधानमस्ति, न हि पञ्चभिर्भुक्तमस्येति वाक्याद् योऽर्थः प्रतीयते स पञ्चभुक्तशब्दात्। तस्मादनभिधानाद्व्यधिकरणानां बहुव्रीहिर्न भविष्यति। यत्र त्वभिधानमस्ति तत्र वैयधिकरण्येऽपि भवत्येव समासः—कण्ठेकाल इति।

अव्ययानाञ्चेति। बहुव्रीहिर्भवतीति सम्बन्धनीयम्। चकाराद्व्यानाञ्च क्वचित्। असमानाधिकरणार्थमिदम्। **उच्चैर्मुखमिति**। उच्चैःशब्दस्याव्ययस्यासत्त्ववाचित्वात्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः * । कण्ठे स्थितः कालोऽस्य कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उष्ट्रस्य मुखमिव मुखं यस्य स उष्ट्रमुखः । खरमुखः ।

* समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्त-

पदमञ्जरी

सप्तम्युपमानेति । सप्तम्यन्तमुपमानवाचि च पूर्वपदं यस्य तस्य शब्दान्तरेण समासस्तत्रस्थस्योत्तरपदस्य लोप इत्यर्थः । *कण्ठेस्थ इति* । 'सुपि स्थः' इति कः । 'अमूर्धमस्तकात्' इत्यलुक् । *कण्ठेस्थित* इति पाठे तु सप्तमीति योगविभागात्समासः । समानाधिकरणत्वात्समासे सिद्धे वचनमुत्तरपदलोपार्थम्, तेन वैयधिकरण्येऽप्यत्र गमकत्वमस्तीति प्रदर्श्यते । *उष्ट्रमुखमिवेति* । अवयवधर्मेण समुदायव्यपदेशादुष्ट्रस्योपमानतेत्युपमानपूर्वपदमुष्ट्रमुखशब्दः, अत्रोपमानोपमेययोर्वैयधिकरण्यवद्वचनमुत्तरपदलोपार्थं च । *उष्ट्रमुख इति* । उष्ट्रो मुखमस्येति विग्रहः, न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखमुपपद्यत इति सामर्थ्यात् सादृश्यावगतिः, मुखेन च मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमित्युष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्ययमर्थो भवति । तस्मादुत्तरपदलोपो न वक्तव्यः ।

समुदायविकारषष्ठ्या इति । समुदायावयवसंबन्धे प्रकृतिविकारसंबन्धे च या

न्यासः

सत्त्ववाचिना मुखशब्देन नास्ति सामानाधिकरण्यम्, तथापि गमकत्वात् समासो भवत्येव । अनन्ययानामुदाहरणम्—कण्ठे स्थितः कालो यस्येति स कण्ठेकाल इत्येवमादि । कथं पुनस्तुल्येऽपि वैयधिकरण्ये पदानां क्वचिद्बहुव्रीहेर्गमकत्वं भवति ? क्वचिन्न भवतीति ? शब्दशक्तिस्वभावात् । शब्दशक्तयश्च प्रतिनियताश्रयाः क्वचिदेव प्रवर्त्तन्ते; न सर्वत्र ।

सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्चेति । सप्तम्यन्तं पूर्वपदं यस्योत्तरपदस्य तत् सप्तमीपूर्वपदम् । तस्य परेण पदान्तरेण समासो भवति । तस्य च सप्तम्यन्तपूर्वपदस्योत्तरपदलोपो भवति । कण्ठे स्थित इति विगृह्य 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । कण्ठेस्थितः कालोऽस्येति कण्ठेकालः । अत्र सप्तम्यन्तपूर्वपदस्य समानाधिकरणत्वात् सिद्ध एव बहुव्रीहिः । उत्तरपदलोपस्तु विधीयते । एवमन्यत्रापि वेदितव्यम् । उपमानं पूर्वपदं यस्योत्तरपदस्य तत् पदान्तरेण समस्यते । तस्योपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपो विधीयते । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्योष्ट्रमुखः, खरमुखः । अत्रोष्ट्र उपमानं पूर्वपदं मुखस्य । ननु चोष्ट्रमुखमुपमानं देवदत्तमुखस्य, न तूष्ट्रः ? उपमानावयवत्वादुष्ट्रोऽप्युपमानमुच्यत इत्यदोषः ।

समुदायविकारषष्ठ्याश्चेति । उत्तरपदलोपश्चेत्यनुवर्त्तते । समुदायषष्ठ्यन्ताद्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

व्यम् * । केशानां संघातः, केशसंघातः, केशसंघातः = चूडाऽस्य केशचूडः । सुवर्णस्य विकारोऽलंकारोऽस्य सुवर्णालंकारः ।

* प्रादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहुव्रीहिर्वक्तव्यः * । प्रपतितं पर्णमस्य प्रपर्णः, प्रपतितपर्णः । प्रपतितं पलाशमस्य प्रपलाशः ।

* नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः * । अविद्यमानः पुत्रो यस्य अपुत्रः । अविद्यमानभार्यः अभार्यः ।

* सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादीनां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः * । अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी । अस्त्यादयो निपाताः ॥

पदमञ्जरी

षष्ठी तदन्तात्परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य शब्दान्तरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थः । केशचूड इति । इदमपि केशसमाहारे केशशब्दस्य वृत्तेः सिद्धम् । एवं स्वर्णविकारे स्वर्णशब्दस्य वृत्तेः स्वर्णालङ्कार इति सिद्धम् । वचनं तु केशसमाहारचूडः, स्वर्णविकारालङ्कार इत्युत्तरपदस्य श्रवणं मा भूदिति ।

प्रादिभ्यो धातुजस्येति । इदं न वक्तव्यमेव, प्रादयो हि ससाधनां क्रियां प्राहुः—यथा निष्कौशाम्बिः, निर्वाराणसिः, प्राचार्य इति । एवं नञोऽस्त्यर्थानामित्येतदपि ।

सुबधिकार इति । अस्तीति तिङन्तमिति मत्वा वचनं निपातत्वात्सिद्धम् । उपसर्गविभक्तिप्रतिरूपका निपाताः, स्वरादिषु चास्तिशब्दः पठ्यते । इह किं सब्रह्मचारीति ? बहुव्रीहिरयम् । के सब्रह्मचारिणस्तव, किं सब्रह्मचारी त्वमिति

न्यासः

विकारषष्ठ्यन्ताच्च पूर्वपदात् परं यदुत्तरपदं तत् परं पदान्तरेण समस्यते । तस्य च समुदायविकारषष्ठ्यन्तपूर्वपदस्योत्तरपदस्य लोपो भवति । केशानां संघातः केशसंघातः, स चूडास्येति केशचूड इत्यत्र समुदायसमुदायिसम्बन्धे षष्ठी । सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारोऽस्येत्यत्र विकारविकारिसम्बन्धे षष्ठी ।

प्रादिभ्य इत्यादि । उत्तरपदलोपश्चेत्यनुवर्तते । धातोर्जातं निष्पन्नं धातुजम् । प्रादिभ्यः पूर्वपदेभ्यः परं यद्धातुजमुत्तरपदं पतितशब्दादि तदन्तस्य बहुव्रीहिर्भवति । तस्य चोत्तरपदस्य वा लोपः ।

नञोऽस्त्यर्थानामित्यादि । नञ उत्तरेषां विद्यमानादीनामित्यर्थः ।

इह सुबिति वर्तते, अस्तिशब्दश्चायं तिङन्तः, अस्तिक्षीरेत्येवमादि न सिध्यतीति यो मन्येत तं प्रत्याह—सुबधिकार इति । अस्तिक्षीरादेः समास उच्यते—प्रतिपाद्यते

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ।। २५ ।।

संख्येये या संख्या वर्त्तते तया सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । अव्यय—उपदशाः । उपविशाः । आसन्नदशाः । आसन्नविंशाः । अदूरदशाः । अदूरविंशाः ।

पदमञ्जरी

पूर्वपदप्रकृतिस्वरो ह्यत्रेष्यते, तत्र कठसब्रह्मचार्यहमिति सम्भावितम्प्रतिवचनम् । यत्तु कठोऽहमिति न तत्साक्षात्प्रतिवचनम्, किं तर्हि ? आर्थिकम् । अहं तावत्कठ इत्युक्ते गम्यत एतन्नतु तेऽपि कठा इति । कठस्य हि कठा एव सब्रह्मचारिणो भवन्ति, नान्ये । समाने ब्रह्मणि व्रतचार्येव सब्रह्मचारी भवति । के सब्रह्मचारिणस्तवेति वाक्येन तु प्रश्ने कठा इति प्रतिवचनम् । समासेन तु प्रश्ने कठा इति प्रतिवचनं कदाचिदपि न भवति; वर्तिपदार्थानामुपसर्जनत्वात्, किं सब्रह्मचारीति समासेन सब्रह्मचारिणामभिधानात् । इह द्वौ द्रोणावर्द्धद्रोणाश्चार्द्धतृतीया द्रोणा इति ? अर्द्धस्तृतीयो येषामिति बहुव्रीहावुद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थं इति बहुवचनं द्रोणशब्दश्च द्रोणयोरर्द्धद्रोणेऽपि लक्षणया वर्त्तत इति सामानाधिकरण्यं च भवति ।।

संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ।। *उपदशा इति* । 'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्' इति डचि टिलोपः, दशानां समीपे ये भवन्ति त उच्यन्ते, ते पुनर्नवैकादश वा । पूर्वपदार्थप्रधानोऽयं समासः । उपशब्दोऽयमाराच्छब्देनैकार्थत्वात्समीपे समीपिनि च वर्तते । तत्र समीपिप्राधान्येऽयं बहुव्रीहिः । सामीप्यप्राधान्ये 'अव्ययं विभक्तिसमीप' इत्यव्ययीभावः । *उपदशं दन्तोष्ठा इति* । अत्र धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात्सामानाधिकरण्यम् । *उपविंशा इति* । 'ति विंशतेर्डिति' इति

न्यासः

येन तदस्तिक्षीरादेर्वचनम् । व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्ति' इति विभक्तिप्रतिरूपकोऽयमस्तिशब्दो निपातः, न तिङन्त । तेनास्तिक्षीरा ब्राह्मणीत्यादि सिद्धं भवति ।।

संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ उपदशा इति । 'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्', इति डच् समासान्तः, टिलोपश्च । दशानां समीपे ये वर्त्तन्ते ते तथोच्यन्ते, ते पुनर्नवैकादश वा । पूर्वपदार्थप्रधानोऽयं समासः । यद्येवम्, कस्तर्ह्यव्ययीभावस्यास्य च विषयविभागः, सोऽप्यव्ययीभावोऽव्ययस्य समीपे वर्त्तमानस्य 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना पूर्वपदार्थप्रधान एव विधीयते ? उच्यते—यदा समीपिनः प्राधान्यं तदा बहुव्रीहिः, यदा तु समीपस्य प्राधान्यं तदाव्ययीभावः—इत्येष विषयविभागः । उपविंशा इति । पूर्ववड् डच् । 'ति विंशतेर्डिति' इति टिलोपः । आसन्नदशा

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अधिकदशाः । अधिकविंशाः । संख्या—द्वित्राः । त्रिचतुराः । द्विदशाः ।

संख्ययेति किम् ? पञ्च ब्राह्मणाः । अव्ययासन्नादूराधिकसंख्या-

पदमञ्जरी

लोपः । आसन्ना दशानामासन्नदशाः, तेऽपि नवैकादश वा । अधिकदशास्त्वेकादश । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः, वार्थेऽयं समासः । वार्थश्च यदि विकल्पः स्यात्, ततो यदि द्वौ भवतस्तदा बहुवचनं न स्यात् । तस्मात्संशयोऽत्र वार्थः, स चानियतसंख्याविमर्शः, तत्र तु त्रयोऽपि सर्वदा परिस्फुरन्तीति तदपेक्षं बहुवचनम् । अथ वा—पञ्चैवात्र सर्वदा भवन्ति, कथम् ? विमर्शज्ञानमुभयपक्षालम्बि एकं च तत्र, यथा—द्वौ वा त्रयो वा पुरुषा आनीयन्तामित्यत्र पुरुषशब्दे तिङन्ते च बहुवचनमेव भवति, कस्य हेतोः ? मिश्रितेषु तयोर्वृत्तेः । एवं द्वित्रिपदमपि मिश्रितेषु वर्तत इति सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक्, अतो बहुवचनमेव भवति । आनयनादिकार्यं तु द्वयोस्त्रयाणां वा यथारुचि भवति । वाक्यवदेव समासस्य चैषा हि आपत्, अतस्तेषु मिश्रितेषु वृत्तिः, तेन द्वौ वा पुरुषा आनीयन्तामिति वाक्ये द्विशब्दाद् द्विवचनमेव भवति । *त्रिचतुरा इति* । 'चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम्' इत्यच् । *द्विदशा इति* । अत्र द्विशब्देन दशत्वावृत्तिगता द्वित्वसंख्या प्रतिपाद्यते, न दशत्वसंख्या; एकत्वात् । नापि संख्यायुक्ताः, बहुत्वात् । तत्र वाक्ये सुचमन्तरेणाभ्या-

न्यासः

इति । दशानामासन्ना आसन्नदशाः । ते च पूर्ववन्नवैकादश वा । अदूरदशा इति । दशानामदूरा ये, ते पुनः पूर्वोक्ता एव । अधिकदशा इति । दशानामधिकाः, ते पुनरेकादशादयः । द्वित्रा इति । द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहः । वार्थे चायं समासः । वार्थश्चायं संशयः, न विकल्पः । यदि वार्थ इह विकल्प आश्रीयते ततो यदा द्वौ भवतः, तदा बहुवचनं न स्यात् । तस्मात् संशयोऽत्र वार्थः । संशयिते वार्थे बहुवचनं भवति, यथा—कति भवतः पुत्राः । उक्तञ्च भाष्ये—'अविज्ञातेऽर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्यम्' इति, तत् कथम् ? संशयज्ञानस्योभयपक्षपरामर्शित्वेन बह्वर्थविषयत्वात् । उभयपक्षापरामर्शित्वेन संशय एव न स्यात् । अथ वा—पञ्चैवात्र सदा भवन्ति, न कदाचिद् द्वौ त्रयो वेति । तथा च 'द्वित्रा' इत्युक्ते पञ्चैवेति गम्यते । सैषा पञ्चाधिष्ठाना वागिति ततो युक्तं बहुवचनम् । यदि तर्हि वार्थेऽयं समासः, तस्यार्थस्यान्यपदार्थत्वात् पूर्वेणैव सिद्धः समासः ? न सिध्यति, मत्वर्थे हि पूर्वयोगः; अमत्वर्थार्थोऽयं योगः । अथ वा—प्रथमार्थं वर्जयित्वाऽन्यत्र विभक्त्यर्थे पूर्वेण समासः । प्रथमार्थमिदं वचनम् । त्रिचतुरा इति । 'चतुरोऽच्प्रकरणे चतुरस्त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम्' इत्यच् समासान्तः । द्विदशा इति । द्विर्दशेति विग्रहः । सुजर्थेऽयं समासः । दशसम्बन्धिनी याऽऽवृत्तिर्दश-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इति किम् ? ब्राह्मणाः पञ्च । संख्येये इति किम् ? अधिका विंशतिर्गवाम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

दिशां नामानि = दिङ्नामानि । दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालम् दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वोत्तरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चिमदक्षिणा ॥

पदमञ्जरी

वृत्तेरनवगमात्सुच् भवति, ततश्चास्वपदविग्रहः क्रियते—द्विर्दश द्विदशा इति । वृत्तौ तु स्वभावादेव सुचमन्तरेणाभ्यावृत्तिसंख्यां द्विशब्द एवाहेति संख्यावाचित्वात्समस्यते ।

नन्वत्र वार्थः सुजर्थश्चान्यपदार्थे इति पूर्वेणैव सिद्धम्, तन्न; सुचः स्वार्थिकत्वात्तदर्थोऽपि पदार्थ एव । मत्वर्थे पूर्वयोगः; अमत्वर्थार्थोऽयमारम्भः । ननु प्राप्तोदकादि प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वविभक्त्यर्थेषु यथाभिधानं भवतीत्युक्तम्, एवं तर्हि प्रथमार्थेऽपि यथा स्यादित्ययमारम्भः । अथ प्रथमार्थं वर्जयित्वेत्येतदनादृत्य यथाभिधानं भवतीत्युच्यते, एवं तर्हि तस्यैव प्रपञ्चः संख्यायाः समासः, अव्ययानां तु चतुर्दशादिभिः संख्येयवाचिभिः समासो विधेय एव । केचित्तु ये विंशत्यादयः संख्याने वर्त्तन्ते तैः पूर्वेणैव सिद्धम्—अधिका विंशतिर्येषां त इमेऽधिकविंशाः, विंशतिसंख्या आसन्ना येषां ते आसन्नविंशा इति, तत्र 'सर्वनामसंख्ययोः' इति विंशतिशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति, तस्माद्विंशत्याद्यर्थमप्यव्ययादीनां ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ दक्षिणपूर्वेति । अन्तरालस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वेणैव सिद्धे

न्यासः

शब्देन लक्ष्यमाणा सा द्विशब्देनाख्यायते । सुजर्थश्च प्रत्ययार्थो नान्यपदार्थ इति पूर्वेण न सिद्ध्यति । अथ वा—प्रथमार्थेऽपि चायम्, अमत्वर्थेऽपि; अतः पूर्वेण न सिद्ध्यति । समास एव सुजर्थं गमयितुं समर्थ इति वृत्तौ सुज् न प्रयुज्यते ।

अधिका विंशतिर्गवामिति । विंशतिशब्दोऽत्र संख्यान एव वर्त्तते, न तु संख्येये द्रव्ये ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ दक्षिणपूर्वेति । प्रथमार्थेऽप्ययं समास इष्यते, अमत्वर्थेऽपि तत्पूर्वेण न सिध्यतीत्ययममत्वर्थ आरम्भः, प्रतिपदविधानार्थश्च । 'विभाषा दिक्समासे' इत्यत्र दिशां यः समासः प्रतिपदविहितस्तस्य ग्रहणमिष्यते । प्रतिपदविहितश्च

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः *। नामग्रहणं रूढ्यर्थम्, इह मा भूत्—ऐन्द्रयाश्च कौबेर्याश्च दिशोर्यदन्तरालमिति ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥

'तत्र' इति सप्तम्यन्तं गृह्यते। 'तेन' इति तृतीयान्तम्। सरूपग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्येतस्मिन्नर्थे समस्येते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति। इतिकरणश्चेह विवक्षार्थो लौकिकमर्थमनुसारयति। ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्मव्यतीहारो युद्धं च समासार्थ इति सर्वमितिकरणाल्लभ्यते।

पदमञ्जरी

वचनमिदं स्वमस्वर्थेऽपि यथा स्यात्प्रथमार्थेऽपि यथा स्याद्वैयधिकरण्येऽपि यथा स्यात्। किं च 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' इत्यत्र दिशां प्रतिपदोक्तस्य बहुव्रीहेर्ग्रहणं यथा स्यात्, या पूर्वा सोत्तरास्योन्मुग्धस्य तस्मै उत्तरपूर्वाय देहीत्यत्र मा भूदित्येवमर्थः। अतस्तदर्थोऽप्ययमारम्भः। कबभावार्थं च 'शेषाद्विभाषा' इत्यत्र शेषाधिकारविहितस्य बहुव्रीहेर्ग्रहणम्। 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यत्रैव शेषग्रहणमनुवर्त्तते, तेनात्र कप्न भवति। 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति मात्रग्रहणाद् 'विभाषा दिक्समासे' इति यदा सर्वनामसंज्ञा नास्ति तदापि भवति ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ *इतिकरण इत्यादि*। ततः समासाल्लौकिकस्य यदि विवक्षा भवति—एवमर्थं समासो भवति, नान्यार्थमित्येवमर्थं सूचयितुमितिशब्द इत्यर्थः, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह—*लौकिकमर्थमिति*। कः पुनरसौ लौकिकोऽर्थं

न्यासः

समासो दिशामेव भवति यद्ययं योग आरभ्यते, नान्यथा। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति। स पुनः 'स्त्रियाः पुंवत्' इति योगविभागेन सिध्यतीति वेदितव्यम्। नामग्रहणं रूढ्यर्थमिति। लोके ये रूढा दिक्शब्दास्तत्परिग्रहार्थमित्यर्थः। ऐन्द्रयाश्च कौबेर्याश्चेति। नेमौ रूढिशब्दौ, किं तर्हि? यौगिकौ—इन्द्रस्येयमैन्द्री, कुबेरस्येयं कौबेरी। 'तस्येदम्' इत्यण् ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे। इतिकरण इत्यादि। समासादभिमतेऽर्थे यदि लौकिकी विवक्षा भवति, एवं समासोऽयमिष्यते। तस्माद्विवक्षार्थमितिकरणोऽत्र क्रियते। विवक्षार्थ इतिकरणो यमर्थं प्रतिपादयति तं दर्शयितुमाह—लौकिकमर्थमनुसारयतीति। अनुगमयति प्रबोधयतीति यावत्। स पुनर्लौकिकोऽर्थो ग्रहणादिरिति दर्शयन्नाह—तत इत्यादि। यस्मादितिकरणो लौकिकमर्थमनुसारयति ततो हेतोर्ग्रहणादिरिति सर्वं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation,,Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यत्तत्रेति निर्दिष्टं ग्रहणं चेत्तद्भवति, यत्तेनेति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्भवति, यदिदमिति निर्दिष्टं युद्धं चेत्तद्भवति। केशेषुकेशेषु च गृहीत्वा इदं युद्धं वृत्तं केशाकेशि। कचाकचि। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं दण्डादण्डि। मुसलामुसलि। 'इच् कर्मव्यतीहारे' इति इच् समासान्तः, स चाव्ययम्। 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्।

सरूपग्रहणं किम्? हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तम्॥

तेन सहेति तुल्ययोगे॥ २८॥

'सह' इत्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमानं 'तेन' इति तृतीयान्तेन सह

पदमञ्जरी

इत्याह--*ततश्चेत्यादि*। एतदेव विवृणोति---*यत्तत्रेत्यादि*। गृह्यतेऽस्मिन्निति ग्रहणम्=केशादि, प्रहरणम्=दण्डादि, कर्मव्यतीहारः=परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च। *स चाव्ययमिति*। तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठेनाव्ययत्वात्। नन्वत्र युद्धस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वेणैव सिद्धम्, न; वैयधिकरण्यादेकशेषप्रसङ्गाच्च। तथा हि—ग्रहणप्रहरणे च केशादीनां सहविवक्षितत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेषः प्राप्तोऽनेन वचनेन बाध्यते। कथम्? न समूहविवक्षायां बहुव्रीहिसंज्ञा, समूहश्चैकशेषे नोपपद्यते। ननु चासत्यस्मिन्पूर्वयोगेनैव परत्वादेकशेषो बाधिष्यते? न शक्यते बाधितुम्; अन्तरङ्ग एकशेषः बहुव्रीहिश्चान्यपदार्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः॥

तेन सहेति तुल्ययोगे॥ *तुल्ययोग इति*। तुल्ययोगः=समानसम्बन्धः। *सपुत्र इति*। 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः। नन्वत्र पिता प्रधानमन्यपदार्थोऽभिधेयः, सत्यम्; व्यधिकरणयोः प्रथमार्थेऽपि यथा स्यादित्ययमारम्भः, कबभावार्थं च।

न्यासः

लभ्यते। यत्तत्रेत्यादिनाऽनन्तरोक्तमर्थं विस्पष्टीकरोति। गृह्यतेऽस्मिन्निति ग्रहणम्=केशादि। प्रहरन्त्यस्मिन्निति प्रहरणम्=मुसलादि। कर्मव्यतीहार इति परस्परग्रहणम्, परस्परप्रहरणञ्चेतिकरणादेव लभ्यत इति वेदितव्यम्। स्वरूपविधिरत्रेतिकरणादेव न भवतीति वेदितव्यम्। दण्डैश्च दण्डैश्चेति करणे तृतीया। स चाव्ययमिति। तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठादव्ययीभावः; 'अव्ययीभावश्च' इत्यव्ययसंज्ञाविधानात्। सरूपमिति। 'समानस्य ज्योतिर्जनपद' इत्यादिना सभावः॥

तेन सहेति तुल्ययोगे॥ तुल्ययोगे वर्त्तमानमित्यादि। तुल्ययोगः=समानसम्बन्धः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति। सह पुत्रेणागतः सपुत्रः। सच्छात्रः। सकर्मकरः।

तुल्ययोग इति किम्? सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी। विद्यमानैरेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहतीत्यर्थः। कथं सकर्मकः, सलोमकः, सपक्षक इति? न ह्यत्र तुल्ययोगो गम्यते, किं तर्हि? विद्यमानता। प्रायिकं 'तुल्ययोगे' इति विशेषणम्, अन्यत्रापि समासो दृश्यते॥

चार्थे द्वन्द्वः॥ २९॥

'अनेकम्' इति वर्तते। अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्त्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसंज्ञश्च समासो भवति। समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारा-

पदमञ्जरी

उक्तश्चात्र कबभावः। *दशभिः पुत्रैरिति*। इत्थम्भूतेत्यर्थः। *प्रायिकमिति*। ज्ञापकात्, यदयं 'विभाषा साकाङ्क्षे' 'छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्', 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्च', 'सपूर्वायाः प्रथमायाः', 'विभाषा सपूर्वस्य' इति विद्यमानार्थेऽपि समासं निर्दिशति, तज्ज्ञापयति—प्रायिकं विशेषणमिति॥

चार्थे द्वन्द्वः॥ समुच्चयेत्यादि। यदा परस्परनिरपेक्षाः पदार्था एकस्मिन्प्रतिसम्बन्धिनि समुच्चीयन्ते तदा समुच्चयः, यथा—अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुं वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदीति। दुर्मदी यथा सुराया न

न्यासः

तं यदा सहशब्दो द्योतयति तदासौ तत्र वर्त्तते। सपुत्र इति। सह पुत्रेणेति विग्रहः कर्त्तव्यः। 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीया। 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः। अत्र सपुत्र आगतो देवदत्त इति देवदत्तस्य पुत्रस्य चागमनेन तुल्यसम्बन्धः सहशब्देन द्योत्यते। अथ कथं पुनः सकर्मक इत्यादौ स्यात्? कथञ्च न स्यादित्याह—न ह्यत्रेत्यादि। प्रायिकमिति। असर्वविषयमित्यर्थः। कुतः पुनः प्रायिकत्वमस्य लभ्यते? इतिकरणात्। ननु चान्यदितिकरणस्य प्रयोजनमस्ति, किं तत्? सहशब्दः स्वरूपपदार्थको यथा गम्येत; अन्यथा ह्यर्थनिर्देशोऽयं विज्ञायेत। ततश्च साकं सार्द्धमित्यादयोऽपि समस्येरन्? नैवं ब्रूमः—इह सूत्रे य इतिकरणस्ततो लभ्यत इति, किं तर्हि? पूर्वसूत्राद् योऽनुवर्त्तते तत इति॥

चार्थे द्वन्द्वः॥ कः पुनरयं चार्थो नामेत्याह—समुच्चयान्वाचयेत्यादि। समुच्चितिः=समुच्चयः। साधनमेकं क्रियां वा प्रति क्रियासाधनानामात्मरूपभेदेन चीयमानताऽनेकत्वमिति यावत्। स पुनस्तुल्यबलानामनियतक्रमयौगपद्यानामेव भवति,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

तृप्यति तथा यमो गवादीन्नयमान इत्यर्थः। अत्र नयतिक्रियायामेकस्यां गवादीनां समुच्चयः, गम्यमानत्वाच्च च-शब्दस्याप्रयोगः। एवं राज्ञो गौश्चाश्वश्चेति द्रव्ये द्रव्ययोः, रक्तः शुक्लश्चेति द्रव्ये गुणयोः, रक्तः पटः कुण्डलं चेति गुणे द्रव्ययोः समुच्चय इत्यादि द्रष्टव्यम्। यदानेकस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन त्वितरदन्वाचीयते तदान्वाचयः, यथा—भिक्षामट गाश्चानयेति। अत्र ह्यदर्शनादनानयन्नपि गामटत्येव भिक्षाम्, अनटंस्तु भिक्षां न गामानयति, अटन्नपि नान्विष्य गामानयति। इतरेतरयोगस्तु परस्परापेक्षाणामवयवभेदानुपगमेन समुदायरूपतामापन्नानामेकस्मिन्नर्थेऽन्वये सति भवति, यथा–देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्यमिति। तथैकापायेऽपि तद्भवति, उद्भूतावयवभेदत्वाच्च द्विवचनबहुवचने भवतः, तादृशानामेवावयवतिरोधानसंहतिरूपेणान्वये तत्समाहारः, यथा—छत्त्रोपानहमिति, संहतिप्रधानत्वात्त्वेकवचनम्। *तत्रेत्यादि*। स्यादेतत्—समुच्चये परस्परानपेक्षत्वेऽपि गवादीनामेकक्रियाद्वारकं सामर्थ्यं दध्योदनादिवदस्त्येवेति, तन्न युक्तम्; दध्योदनादावेकत्वात् क्रियायाः। इह तु कर्मभेदात्क्रिया भिद्यते, तथा च 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इत्यत्र भ्राष्ट्रमट मठमटेत्यादिकं कर्मभेदनिबन्धनं क्रियाभेदमाश्रित्योदाहरिष्यते। अन्वाचये त्वप्रधानमेव चार्थे वर्त्तते, न प्रधानमित्यनेकस्य पदस्य चार्थे वृत्त्यभावादपि समासाभावः। इह पटुश्चासौ खञ्जश्चेत्येकस्मिन्धर्मिण्यनेकधर्मसमुच्चयाच्चार्थसद्भावात्समानाधिकरणयोरपि द्वन्द्वसंज्ञाप्रसङ्गः, ततश्च 'द्वन्द्वे घि' इति नियमः स्यात्, विशेषणमित्यादिना तु तत्पुरुषकरणे खञ्जपटुरित्यपि सिद्ध्यति ? नैष दोषः; एकसंज्ञाधिकाराद्विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भविष्यति, अन्यथा नीलं च तदुत्पलं चेत्यादावपि द्वन्द्वः स्यात्। यद्वा—'शेष' इति वर्त्तते, अतो विशेषणमित्यत्रोपयुक्तत्वान्न भविष्यति। सामानाधिकरण्याभावे तु द्वन्द्व एव—पटुखञ्जावागताविति।

न्यासः

यथा—सामश्वं पुरुषं पशुश्चाहरहर्नयमानो वैवस्वतस्तृप्तिं नोपयातीति। अन्वाचयोऽपि यत्रैकस्य प्राधान्यम्, इतरदप्रधानम्, तदनुरोधेनान्वाचीयमानता, यथा—भो वटो भिक्षामट गाञ्चानयेति। इतरेतरयोगः समाहारश्च समुच्चयस्यैव प्रभेदः। स एव हि परस्परापेक्षाणामवयवभेदानुगत इतरेतरयोगः, यथा–देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्यं कर्त्तव्यम्। उभावपि तत्कार्यं प्रति परस्परापेक्षौ। तथा हि तदेकस्याप्यभावे न क्रियते। अवयवप्रधानश्चायमिति द्वित्वाद् द्विवचनं भवति। परस्परापेक्षाणामेव तिरोहितावयवभेदः संहतिप्रधानः समाहारः; यथा—छत्त्रोपानहमिति। अत्रापि कस्याञ्चित् क्रियायां छत्त्रादेः परस्परापेक्षत्वम्। संहतिप्रधानत्वाच्चैकवचनम्। यदि तर्हि समुच्च-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्चार्थाः। तत्र समुच्चयान्वाचययोरसामर्थ्यान्नास्ति समासः। इतरेतरयोगे समाहारे च समासो विधीयते। प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ। धवश्च खदिरश्च पलाशश्च धवखदिरपलाशाः। वाक्च त्वक्च वाक्त्वचम्। वाग्दृषदम्।

द्वन्द्वप्रदेशाः—'द्वन्द्वे च' इत्येवमादयः॥

पदमञ्जरी

प्लक्षन्यग्रोधाविति। चशब्दस्याव्ययत्वेऽपि तदर्थे विधीयमानस्य द्वन्द्वस्य स्वभावादेव लिङ्गसंख्यायोगः। कथं पुनरत्र द्विवचनम्, यावता शब्दपौर्वापर्यादर्थाभिधानेऽपि पौर्वापर्यम्, ततश्च प्लक्षशब्दः सहार्थेन निवृत्तः न्यग्रोधशब्द उपस्थितः, एक एवार्थस्तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति, तथा च 'आद्यन्तौ टकितौ' इति क्रमेण प्रतीतिमङ्गीकृत्य यथासंख्यमित्यस्य प्रवृत्तिः, न च क्रमेण द्वयोरर्थयोः प्रतीतौ द्विवचनं भवति; यथा वा वाक्ये प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति, अत्र न्यग्रोधार्थप्रतीतिदशायां प्लक्षार्थस्याप्रतीतिरेव कारणम्? अस्तु तर्हि युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वः। किमिदं युगपदधिकरणवचन इति? अधिकरणं वर्तिपदार्थः, अधिकरणे युगपद्वचनं युगपदधिकरणवचनम्, तत्र द्वन्द्वो भवति। केन पुनर्युगपद् द्वयोर्वचनम्? एकैकेन पदेन। एतदुक्तं भवति—यावतां पदानां द्वन्द्वो यदि तावतामन्योऽन्यार्थाभिधानं युगपद्भवत्येवं द्वन्द्वो भवतीति। अत्र हि द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्तिरेव प्रमाणम्; विग्रहे चापि दर्शनात्। विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते—प्रमित्रयोर्वरुणयोः, द्यावाचिदस्मै पृथिवी नमेते इति; किं पुनः समासे, यत्र चान्याचान्या च शक्तिः प्रादुर्भवति! कथं पुनः प्लक्षशब्देन न्यग्रोधाभिधानम्, तेन वा तस्य? साहचर्यादिति। यद्वा तद्वा निमित्तं भवतु, यद्यपि च लोकव्य-

न्यासः

यान्वाचयावपि चार्थौ तदा तयोरपि समासः प्राप्नोतीत्यत आह—तत्रेत्यादि। समुच्चये तावत् परस्परानभिसम्बन्धा एव गवादयो नयनादिभिः सम्बध्यमानाः समुच्चीयन्त इत्यसामर्थ्यात्, सत्यपि चार्थे तस्मिन् न भवति समासः। अन्वाचयेऽप्येकं सापेक्षं नेतरत्, यथा—पूर्वोक्त उदाहरणे। तत्र हि गवानयनं भिक्षाटनमपेक्षते, न तु भिक्षाटनं गवानयनम्; विनापि तेन तदनुष्ठानात्। स यदि गां पश्यति तदा तामप्यानयति, न चेत् भिक्षामेवाटतीत्यन्यतरापेक्षारहिते चार्थे न भवति समासः। **इतरेतरयोगे समाहारे च विधीयत इति**। तत्र सर्वेषां सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात्। **वाक्त्वचम्, वाग्दृषदमिति**। 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे' इति टच् समासान्तः। 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावः॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

'समासे' इति वर्त्तते । उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया—

पदमञ्जरी

व्यवहारे केवलस्य प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं न दृष्टं न्यग्रोधशब्दस्य वा प्लक्षाभिधायित्वम्, द्वन्द्वावयवानां त्वनेकार्थाभिधायित्वं न केवलानामित्यदोषः । नियतविषयाश्चापि शब्दार्था भवन्ति, यथा—भ्रातृशब्दस्यैकशेष एव स्वसरि वृत्ति, पुत्रशब्दस्य दुहितरि । एतेनैतदपि निरस्तम्—एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य परस्य प्रयोगो नोपपद्यत इति ।

कथं द्वन्द्वावयवानामेव परस्परसन्निधानादेषा शक्तिर्वह्निसन्निधाविव घृते द्रवता, नो खलु वह्निविगतौ भवति, यदि तर्हि प्लक्षोऽपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थः, बहुत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति ? नात्र चत्वारोऽर्थाः, किं तर्हि ? याभ्यामेवात्रैको द्व्यर्थस्ताभ्यामेवापरोऽपि । स्यादेतत्—उभयोरत्र पर्यायत्वे यथा प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधाविति द्विर्वचने प्रतीतिः, एवं प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्रापि प्राप्नोति, तन्न; युगपदुत्पादात् । तद्यथा द्वयोरक्ष्णोर्युगपद्विस्फारितयोः पुरोवर्त्तिन्यर्थद्वये युगपदेका प्रतीतिर्जन्यते तथेहापि द्रष्टव्यम् । ननु यदा प्लक्षशब्दो न तदा न्यग्रोधशब्दः, यदा न्यग्रोधशब्दो न तदा प्लक्षशब्द इति कथमत्र युगपद्व्यापारः ? स्मृतिस्थयोर्युगपद्व्यापाराददोषः । पदानि हि श्रुतमात्राणि स्वं स्वमर्थं स्मारयन्ति, पश्चादाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वेषु परामृष्टेषु स्मृतिस्थान्यभिदधति, तस्यामेव स्मृतौ युगपदारोहात्सम्भवत्येव युगपद्व्यापारः । या च सा पदार्थानां स्मृतिः सा क्रमभाविनीति तत्क्रमेणैव यथासंख्यादिव्यवस्था युगपदभिधानेऽप्युपपद्यते । तदेवं युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इति स्थितम् । इहैकविंशतिर्द्वाविंशतिरिति, यद्ययं द्वन्द्वः स्याद् एकं च विंशतिश्चेतीतरेतरयोगे द्विवचनबहुवचनप्रसङ्गः, समाहारे च 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकप्रसङ्गः, अत एव एकाधिका विंशतिरेकविंशतिरिति शाकपार्थिवादित्वात्समासः क्रियते ? नैवं शक्यम्, 'राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु संख्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् । तस्माद् द्वन्द्व एवायम् । स समाहारे नेतरेतरयोगे, अनभिधानात् । नपुंसकत्वन्तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति न भवति ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ अनियमो हि स्यादिति । यद्यपि विपरीतप्रयोगो लोके

न्यासः

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति । ननु च परप्रयोगविपर्ययो लोके न दृष्ट एव, तत् कथं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थेन पूर्वग्रहणेनेत्यत आह—अनियमो हि स्यादिति । सम्भावनायां लिङ् । एवं मन्यते—यद्यपि परप्रयोगविपर्ययो न दृष्टः,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कष्टश्रितः । तृतीया---शंकुलाखण्डः । चतुर्थी---यूपदारु । पञ्चमी---वृकभयम् । षष्ठी---राजपुरुषः । सप्तमी---अक्षशौण्डः ॥

राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयोक्तव्यम् । न केवलमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातस्यापवादः परनिपातो विधीयते । दन्तानां राजा राजदन्तः । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । निपातनादलुक् ।

राजदन्तः । अग्रेवणम् । लिप्तवासितम् । नग्नमुषितम् । सिक्तसंमृष्टम् । मृष्टलुञ्चितम् । अवक्लिन्नपक्वम् । अर्पितोप्तम् । उप्तगाढम् ।

पूर्वकालस्य परनिपातः---उलूखलमुसलम् । तण्डुलकिण्वम् ।

पदमञ्जरी

न दृष्टः परपुरुषापराधात्तु वाक्यवत्सम्भाव्येतेत्यर्थः । इह राज्ञः पुरुषस्य पुत्रो राजपुरुषपुत्र इति षष्ठीसमासशास्त्रे द्वयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेऽप्युपसर्जनसंज्ञाऽन्वर्थत्वादप्रधानस्यैव भवति, पुरुषश्चात्र राजापेक्षया प्रधानमिति पूर्वनिपातनियमः ॥

राजदन्तादिषु परम् ॥ *न केवलमित्यादि* । अत्र विहितपूर्वनिपातस्येति पाठे विहितः पूर्वनिपातो यस्य तस्येत्यर्थः । प्रायेण तु *विहितस्येति* पाठः । तत्रापवाद इति शेषः । अन्यस्यापि घ्यादेर्यः पूर्वनिपातो यथालक्षणं विहितस्तस्याप्यपवाद इत्यर्थः । *अग्रेवणमिति* । 'वनं पुरगा' इत्यादिना णत्वम् । तदेव तर्हि णत्वविधानं परनिपातस्य ज्ञापकं भविष्यति ? तन्न, 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति नियमो न प्रवर्त्तत इत्येतावतोऽप्यर्थस्य ज्ञापकत्वेन तदुपपन्नम्, तस्मात्कथं नियमेन परनिपातः स्यात् ! इह च निपातनादलुगिव णत्वमपि न भविष्यतीति तत्राग्रेग्रहणं शक्यमकर्तुम् । *पूर्वकालस्येति* । 'पूर्वकालैक' इति प्रथमानिर्देशा-

न्यासः

तथाप्यसति नियामके वाक्ये पुरुषापराधाद् विपरीतप्रयोगोऽपि सम्भाव्येत । येषाञ्च वाक्यमेव समासीभवतीति दर्शनम्, तेषां वाक्यस्यानियतक्रमत्वात् तद्विकारोऽपि समासोऽनियतक्रमः स्यादिति सूत्रारम्भः ॥

राजदन्तादिषु परम् ॥ पूर्वस्य परनिपात इति लिप्तवासिताद्युप्तगाढपर्य्यन्तेषु । उदूखलमुसलादयो ये द्वन्द्वाः, तत्र क्वचिदल्पाच्तरत्वात् पूर्वनिपातः प्राप्नोति, क्वचिद्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दृषदुपलम् । आरग्वायनबन्धकी । चित्ररथबाह्लीकम् । आवन्त्यश्मकम् । शूद्रार्यम् । स्नातकराजानौ । विष्वक्सेनार्जुनौ । अक्षिभ्रुवम् । दारगवम् ।

शब्दार्थौ । धर्मार्थौ । कामार्थौ । अनियमश्चात्रेष्यते । अर्थशब्दौ । अर्थधर्मौ । अर्थकामौ । तत्कथम् ? वक्तव्यमिदम्—धर्मादिषूभयमिति । वैकारिकतम् । गजवाजम् । गोपालधानीपूलासम् । पूलासककरण्डम् । स्थूलपूलासम् । उशीरबीजम् । सिञ्जास्थम् । चित्रास्वाती । भार्यापती । जायापती । जम्पती । दम्पती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते । पुत्रपती । पुत्रपशू । केशश्मश्रू । श्मश्रुकेशौ । शिरोबीजम् । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिषी । आद्यन्तौ । अन्तादी । गुणवृद्धी । वृद्धिगुणौ ॥

द्वन्द्वे घि ॥ ३२ ॥

'पूर्वम्' इति वर्त्तते । द्वन्द्वे समासे घ्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् ।

पदमञ्जरी

द्रुपसर्जनस्येत्यर्थः । उलूखलमुसलादिद्वन्द्वेषु क्वचिदल्पाक्षरत्वात्क्वचिद् घ्यन्तत्वात्क्वचिदजाद्यदन्तत्वात्पूर्वनिपातप्रसङ्गः, क्वचिदनियमः । *दृषदुपलमिति* । प्रमाद पाठः; अल्पाच्तरत्वात् । *अक्षिभ्रुवं दारगवमिति* । अचतुरादिसूत्रेऽच्समासान्तो निपातितः, तेन परनिपातस्यापि सिद्धत्वादिह पाठः शक्योऽकर्तुम् ॥

द्वन्द्वे *घि* ॥ द्वन्द्वेऽनेकमिति प्रथमानिर्देशात्सर्वेषामेवोपसर्जनत्वादनियमे प्राप्ते

न्यासः

घ्यन्तत्वात् पूर्वनिपातः, क्वचिदजाद्यन्तत्वात्; क्वचित् तुल्यत्वादनियमः । दृषदुपलमिति प्रमादाच्चायं पाठो लक्ष्यते । अल्पाच्तरत्वाद् दृषच्छब्दस्य पूर्वनिपातः सिद्धः । अक्षिभ्रुवम्, दारगवमिति । अचतुरादिसूत्रेणाच् समासान्तः । स्थूलपूलासमिति । प्रमादपाठोऽयं लक्ष्यते; पूर्वोक्तादेव कारणात् ॥

द्वन्द्वे घि ॥ 'उपसर्जनम्' इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञा विहिता । द्वन्द्वे च सर्वेषां पदानां प्राधान्यम् । न कस्यचिदप्राधान्यमित्युपसर्जनसंज्ञाया अभावादनियमे प्राप्ते वचनमिदम् । अथ यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तत्र किमेकस्यानियमो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पटुगुप्तौ । मृदुगुप्तौ । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः, शेषे त्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः । पटुशुक्लमृदवः ।

द्वन्द्व इति किम् ? विस्पष्टपटुः ॥

अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥

'द्वन्द्वे' इति वर्त्तते । अजाद्यदन्तं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम । उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशकम् ।

* बहुष्वनियमः * । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्ररथाश्वाः ।

द्वन्द्वे घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू ।

तपरकरणं किम् ? अश्वावृषौ, वृषाश्वे इति वा ॥

पदमञ्जरी

वचनम् । *अनेकप्राप्ताविति* । आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्त्तते, न प्रतिव्यक्त्यावृत्त्या । तत्रैकस्यैव पूर्वनिपातेन जातौ लक्षणं प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्तते । नन्वाकृतिपक्षेऽपि पटुगुप्तौ मृदुगुप्तावित्यादिषु बहुषु व्यक्तिषु यथा युगपत्प्रवर्तते, तथात्रापि प्रवर्तताम् ? एवं मन्यते—एकस्य युगपदवध्यवधिमद्भावो विरोधान्न सम्भवति । न चान्तमपेक्ष्योभयोः पूर्वत्वमन्यतरेण व्यवधानादिति, अत्र च यदा पटुमृद्वोर्द्वन्द्वं कृत्वा पश्चाच्छुक्लशब्दस्य द्वन्द्वः क्रियते तदाल्पाच्तरत्वात्तस्य पूर्वनिपाते शुक्लमृदुपटवः, शुक्लपटुमृदव इति च भवति । *विस्पष्टपटुरिति* । विस्पष्टशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाटवस्य विशेषणमिति विस्पष्टं पटुरिति विगृह्य 'सुप्सुपा' इति समासः ॥

अजाद्यदन्तम् ॥ अजादीति पृथक् पदम्, विशेषणसमासो वा । *अश्वेन्द्ररथा इति* । रथशब्दस्य पश्चात्समासे रथाश्वेन्द्रा इत्यपि भवति । *द्वन्द्वे घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेनेति* । 'द्वन्द्वे घि' इत्यस्यावकाशः—पटुगुप्तौ; 'अजाद्यदन्तम्'

न्यासः

भविष्यति, उत सर्वेषामित्याह—अनेकप्राप्तावेकस्येत्यादि । एष चार्थो जातिपदार्थस्याश्रयणाल्लभ्यते व्यक्तौ तु पदार्थे प्रतिव्यक्ति शास्त्रप्रवृत्त्या भवितव्यम्, ततः सर्वेषां नियमः स्यात् । आकृतौ तु पदार्थे लक्ष्य एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तते । तेन चैकस्य पूर्वनिपाते जातिः कृतार्थेति शेषाणामनियमो भवति । एवमुत्तरत्राप्येकस्य नियमः, शेषाणान्त्वनियम इति वेदितव्यम् । विस्पष्टपटुरिति । विस्पष्टः पटुः, मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ॥

अजाद्यदन्तम् ॥ द्वन्द्वे घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेनेति । 'द्वन्द्वे घि' इति तस्माद-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अल्पाच्तरम् ॥ ३४ ॥

'द्वन्द्वे' इति वर्त्तते। अल्पाच्तरं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ । धवखदिरपलाशाः। बहुष्वनियमः—शङ्खदुन्दुभिवीणाः। वीणाशङ्खदुन्दुभयः।

ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः। हेमन्तशिशिरवसन्ताः। चित्रास्वाती। कृत्तिकारोहिण्यौ।

पदमञ्जरी

इत्यस्यावकाशः—उष्ट्रखरम्; इन्द्राग्नी इत्यत्रोभयप्राप्तौ परत्वाद् 'अजाद्यदन्तम्' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेनेति ॥

अल्पाच्तरम् ॥ अत एव निपानतात्स्वार्थे तरप्, कुत्वाभावश्च। यदि तु प्रकर्षे तरप् चेत्तदा 'धवखदिरपलाशाः' इत्यादौ बहुषु सन्निहितेषु द्विवचनोपपदत्वाभावादस्याप्रवृत्तावनियमः स्यात्। द्वयोरेव तु स्यात्—प्लक्षन्यग्रोधाविति। *शङ्खदुन्दुभिवीणा इति*। तूर्याङ्गानामित्येकवद्भावो न भवति; तूर्यशिल्पोपजीविनामेव तत्र ग्रहणात्। नियतद्रव्यविवक्षायां जातिपरत्वाभावात् 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येतदपि न भवति। शङ्खवीणाभ्यां दुन्दुभेर्द्वन्द्वे दुन्दुभिशङ्खवीणा इत्यपि भवति। एवं मृदङ्गश्च शङ्खपणवौ च मृदङ्गशपणङ्खवाः, धनपतिश्च रामकेशवौ च प्रासादो धनपतिरामकेशवानामित्यादि भवति। तथा होता च पोता च नेष्टा चोद्गाता चेति बहूनां युगपद् द्वन्द्वे तृतीयस्योत्तरपदमनन्तरमिति तस्यैवानङ् भवति, नेतरयोः—होतृपोतृनेष्टोद्गातारः। द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वे त्रयाणामप्यानङ् भवति—होतापोतानेष्टोद्गातार इति। एवमन्यत्रापि द्वन्द्वक्रियायामानुपूर्व्यविशेषाद्रूपविशेषो वेदितव्यः। पूर्वाभ्यामल्पाच्तरमित्येतत्पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वाद् वृत्तौ न पठितम्। 'द्वन्द्वे घि' इत्यस्यावकाशः—पटुगुप्तौ, 'अल्पाच्तरम्' इत्यस्यावकाशः—प्लक्षन्यग्रोधौ; वागग्नी इत्यत्रोभयप्राप्तौ अल्पाच्तरमित्येतद्भवति। अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः—उष्ट्रखरम्, अल्पाच्तरमित्यस्य स एव; वागिन्द्रावित्यत्रोभयप्राप्तौ 'अल्पाच्तरम्' इत्येतद्भवति।

ऋतुनक्षत्राणामिति। ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतम्, नक्षत्राणामुदयकृतम्।

न्यासः

जाद्यदन्तमित्येतद् भवति विप्रतिषेधेन । 'द्वन्द्वे घि' इत्यस्यावकाशः—पटुशुक्लौ, पटुगुप्तौ। 'अजाद्यदन्तम्' इत्यस्यावकाशः—उष्ट्रशशौ, उष्ट्रखरौ। इन्द्राग्नी इत्यत्रोभयं प्राप्नोति, अजाद्यदन्तं भवति विप्रतिषेधेन ॥

अल्पाच्तरम् ॥ ऋतुनक्षत्राणामित्यादि। ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतम्, नक्षत्रा-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

समानाक्षराणामिति किम् ? ग्रीष्मवसन्तौ ।

* लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् * । कुशकाशम् । शरशादम् ।

* अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् * । मातापितरौ । श्रद्धामेधे । दीक्षातपसी ।

* वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातः * । ब्राह्मणक्षात्रियविट्शूद्राः । समानाक्षराणामित्यत्र नास्ति ।

* भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो वक्तव्यः * । युधिष्ठिरार्जुनौ ।

* संख्याया अल्पीयस्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः * । द्वित्राः । त्रिचतुराः । नवतिशतम् ॥

पदमञ्जरी

मातापितराविति । 'आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणाम्, मातेत्येके' इति स्मृतिः । 'पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते' इति च ।

श्रद्धामेधे इति । सत्यां श्रद्धायामर्थक्रियाकारिणी मेधेत्यभ्यर्हितत्वं श्रद्धायाः । *दीक्षातपसी इति* । दीक्षार्थं तप इत्यभ्यर्हितत्वं दीक्षायाः । लघ्वक्षरादपि तपसो विप्रतिषेधादभ्यर्हितमित्येतदेव भवति ।

समानाक्षराणामित्यत्र नास्तीति । तेन ऋतुनक्षत्राणामित्यत्रैव वर्णग्रहणं न कृतमिति भावः । वर्णानामुत्पत्तिकृतमानुपूर्व्यं श्रूयत एव—'मुखतो ब्राह्मणमसृजद्बाहुभ्यां राजन्यमूरुभ्यां वैश्यं पद्भ्यां शूद्रम्' इति ।

संख्याया अल्पीयस्या इति । द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे चेत्याहुः । *अल्पीयस* इति पाठे अल्पीयसोऽर्थस्य वाचिकाया इत्यर्थः । *नवतिशतमिति* । द्वन्द्वः, 'द्व्येकयोः' इति तु सौत्रो निर्देशः ॥

न्यासः

णामुदयकृतम् । ऋतुनक्षत्राणामित्यत्रैव वर्णग्रहणं कस्मान्न कृतमिति पर्यनुयोगदोषमाशङ्क्याह—समानाक्षराणामित्यादि । असमानाक्षराणामपि वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपात इष्यत इति पृथग्वचनम् । आनुपूर्व्यञ्च वर्णानां जन्मकृतमिति लोकव्यवहारे प्रसिद्धम् । प्रसिद्धिश्च श्रुतिकृता । श्रुतौ हि पठ्यते–'मुखतो ब्राह्मणमसृजत्, बाहुभ्यां राजन्यम्, ऊरुभ्यां वैश्यम्, पद्भ्यां शूद्रम्' इति । संख्याया अल्पीयस्याः इति द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे चेति वक्तव्यम् । द्वित्राः, त्रिचतुरा इति बहुव्रीहिः । नवतिशतमिति द्वन्द्वः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

सर्वोपसर्जनत्वाद्बहुव्रीहेरनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम्। सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। कण्ठेकालः। उरसिलोमा। विशेषणम्—चित्रगुः। शबलगुः।

* सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् *। सर्वश्वेतः। सर्वकृष्णः। द्विशुक्लः। द्विकृष्णः। अनयोरेव मिथः संप्रधारणायां परत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपातः। द्व्यन्यः। त्र्यन्यः।

* वा प्रियस्य पूर्वनिपातः *। गुडप्रियः। प्रियगुडः।

* सप्तम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् *। गडुकण्ठः। गडुशिराः। कथं वहेगडुः? प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया॥

पदमञ्जरी

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ *कण्ठेकाल इति*। यदा कण्ठे किञ्चिदस्तीति निर्ज्ञाते काल इति विशेषणं प्रयुज्यते तदा सप्तमीग्रहणेन प्रयोजनम्, अन्यदा तु विशेषणत्वादेव सिद्धम्। *सम्प्रधारणायामिति*। इदमस्तु इदमेवेति निरूपणा= सम्प्रधारणा। *परत्वादिति*। शब्दपरविप्रतिषेधादित्यर्थः। एवमर्थमेव च 'संख्या-सर्वनाम्नोः' इति नोक्तम्। *गड्वादिभ्य इति*। गड्वादयः प्रयोगतो द्रष्टव्याः॥

न्यासः

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ **सर्वनामसंख्ययोरिति**। यत्र गुणवचनेन सह समासः सोऽस्य विषयः। यत्र तु द्रव्यवाचिना तत्र सर्वनामसंख्ययोर्विशेषणत्वादेव पूर्वनिपातः सिद्धः।

सप्तम्याः पूर्वनिपात इत्यादि। सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते गड्वादिभ्यः परवचनं कर्त्तव्यमिति। सप्तम्यन्तं परमुच्यते = कथ्यते येन व्याख्यानेन तत् परवचनम्। तत्रेदं व्याख्यानम्—आहितादेराकृतिगणत्वाद् गडुकण्ठप्रभृतयस्तत्रैव द्रष्टव्याः, तेन गड्वादिभ्यः परं सप्तम्यन्तं भविष्यति। **कथं वहेगडुरिति**? यदि गड्वादिभ्यः सप्तम्याः परवचनमिति भावः। **प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येयेति**। तत्रेदं व्याख्यानम्—'वाहिताग्न्यादिषु' इत्यतो वाग्रहणं क्रियते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते। तेन प्राप्तस्य परनिपातस्य बाधनं भविष्यति॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

निष्ठा ॥ ३६ ॥

निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृतकटः । भिक्षितभिक्षः । अवमुक्तोपानत्कः । आहूतसुब्रह्मण्यः । ननु विशेषणमेवात्र निष्ठा ? नैष नियमः, विशेषणविशेष्यभावस्य विवक्षानिबन्धत्वात् । कटे कटेन कृतमिति वा विग्रहीतव्यम् ।

* निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् * । शार्ङ्गजग्धी । पलाण्डुभक्षिती । मासजातः । संवत्सरजातः । सुख-

पदमञ्जरी

निष्ठा ॥ *अवमुक्तोपानत्क इति* । उरःप्रभृतित्वात्कप् । *ननु चेत्यादि* । *यथा चित्रगुरात* । गुणद्रव्यशब्दयोरुपनिपाते गुणशब्दस्य विशेषणत्वम्, क्रियाद्रव्यशब्दयोरपि क्रियाया एव विशेषणत्वम् । ततश्च पूर्वेणैव सिद्धमिति भावः । *विवक्षानिबन्धनत्वादिति* । यदा कृतं किञ्चिदनेनेति निर्ज्ञाते कट इति प्रयुज्यते तदा कटो विशेषणमिति मन्यते । *कटे कटेन कृतमिति वा विग्रहीतव्यमिति* । एवं विग्रहे कृतस्य विशेषणत्वशङ्कैव नास्तीति भावः । क्वचित्तु वाशब्दो न पठ्यते, तत्र विवक्षानिबन्धनत्वादित्युक्ते तामेव विवक्षां दर्शयतीति व्याख्येयम् ।

जातिकालसुखादिभ्यः परवचनमिति । ज्ञापकात्सिद्धम्, 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्' इत्याह, तज्ज्ञापयति—जात्यादिभ्यः परा निष्ठा निपततीति । *शार्ङ्गजग्धीति* । शार्ङ्गं जग्धमनयेति बहुव्रीहिः । 'क्तादल्पाख्यायाम्' 'अस्वा-

न्यासः

निष्ठा ॥ ननु विशेषणमेवात्र निष्ठेति । कृतशब्दः क्रियाशब्दः । कटशब्दो द्रव्यवचनः । तत्र यथा गुणो द्रव्यस्य विशेषणं तथा क्रियापि । तथा सति निष्ठान्तस्य विशेषणत्वात् पूर्वेणैव पूर्वनिपातः सिद्धः । कटे कृतमनेनेत्यादिना विग्रहभेदेन निष्ठाया विशेषणत्वाभावं दर्शयति । अत्र विग्रहे सप्तम्यन्तमेव विशेषणम्, निष्ठान्तं विशेष्यम्, सामानाधिकरण्ये हि क्रियागुणौ विशेषणविशेष्यभावौ नियमेनानुभवतः, न हि वैयधिकरण्ये । तथा हि—पटस्य शुक्लः, काकस्य गतिरित्यत्र गुणादेर्विशेष्यत्वम्, व्यवच्छेद्यत्वात् ; द्रव्यस्य तु विशेषणत्वम्, व्यवच्छेदकत्वात् । निष्ठायाः पूर्वनिपाते इत्यादि । जात्यादिभ्यो निष्ठान्तं परमुच्यते, तेन तद्व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । तत्रेदं व्याख्यानम्—सारङ्गजग्धी-मासजाता-सुखजातादयः शब्दाः आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वात् तदन्तःपातिनः, तेन जातिकालसुखादिभ्यो निष्ठान्तं परं भवतीति । सारङ्गजग्धीति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

जातः । दुःखजातः । कथं कृतकटः, भुक्तौदनः ? प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

* प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् * । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । कथमुद्यतगदः, उद्यतासिः ? प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

वाऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

'निष्ठा' इति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते। आहिताग्न्यादिषु निष्ठान्तं पूर्वं वा प्रयोज्यम् । अग्न्याहितः । आहिताग्निः । जातपुत्रः । पुत्रजातः। जातदन्तः। जातश्मश्रुः। तैलपीतः। घृतपीत । ऊढभार्यः। गतार्थः । आकृतिगणश्चायम् । तेन गड्डुकण्ठप्रभृतय इहैव द्रष्टव्याः ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

गुणशब्दानां विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । कडारादयः शब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः । कडार-जैमिनिः । जैमिनिकडारः ।

पदमञ्जरी

ङ्गपूर्वपदाद्वा' इति ङीष् । अत्राहुः—निष्ठाशब्देन या विहिता निष्ठा तस्या ग्रहणम् । तेन सुस्थितम्, चारुहसितमित्यादौ 'नपुंसके भावे क्तः' इत्यस्य परनिपात इति ॥

न्यासः

सारङ्गशब्दो जातिवचनः । ततः 'क्तादल्पाख्यायाम्' इत्यनुवर्त्तमाने 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इति ङीष् । कथं कृतकट इति । कटशब्दस्य जातिवाचित्वादिति प्रश्नः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येयेति । तेन कृतकट इत्यत्रापि भविष्यतीति भावः । सा पुनः प्राप्तस्य चाबाधा पूर्ववदेव व्याख्येया । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येया । प्रहरणार्थेभ्य इत्यादि । प्रहरणमर्थो येषां ते तथोक्ताः । तेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इत्येतदर्थरूपं व्याख्येय-मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—अस्युद्यतः, दण्डपाणिरित्येवमादीनां शब्दानामाहिता-ग्न्यादिषु पाठात् परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कडार । गडुल । काण । खञ्ज । कुण्ठ । खञ्जर । खलति । गौर । वृद्ध । भिक्षुक । पिङ्गल । तनु । वटर ।

कर्मधारय इति किम् ? कडारपुरुषो ग्रामः ॥

इति श्रीजयादित्यरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पदमञ्जरी

कडाराः कर्मधारये ॥ बहुवचननिर्देशादाद्यर्थोऽवगम्यत इत्याह—*कडारादय इति* ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

न्यासः

वाऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ कडाराः कर्मधारये ॥ कडारादयो ये गुणशब्दास्तेषां विशेषणत्वं भवतीत्याह—गुणशब्दानामित्यादि । गतार्थम् ॥

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्चिकायां
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अथ द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः

अनभिहिते ॥ १ ॥

'अनभिहिते' इत्यधिकारोऽयं वेदितव्य । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, 'अनभिहिते' इत्येवं तद्वेदितव्यम् । अनभिहिते = अनुक्ते, अनिर्दिष्टे कर्मादौ विभक्तिर्भवति । केनानभिहिते ? तिङ्कृत्तद्धितसमासैः, परिसंख्यानम् । वक्ष्यति--'कर्मणि द्वितीया', कटं करोति ।

पदमञ्जरी

अनभिहिते ॥ अनभिहितशब्दोऽयमनेकार्थः, तथा हि-- अभिपूर्वस्य दधातेर्हिनोतेश्चैतद्रूपं सम्भवति; अभिपूर्वश्च दधातिर्बन्धनेऽपि दृष्टः—अश्वाभिधानीमादत्त इति, उच्चारणेऽपि—अभिहितः श्लोक इति, प्रतिपादनेऽपि—अभिहितोऽर्थ इति; हिनोतिरपि गतौ वृद्धौ च वर्तते, इह तु वक्ष्यमाणानां कर्मादीनां बन्धनाद्यर्थचतुष्टयासम्भवात्प्रतिपादनवचनोऽभिहितशब्द इत्याह—*अनभिहिते अनिर्दिष्टे अनुक्त इति* । वचिरत्र प्रतिपादनवचनः । उक्तार्थानामप्रयोग इति यथा सामान्येन 'अभिहिते' इत्येतावत्युच्यमाने कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयमित्यत्र कटशब्दाद्विशेष्यवाचिन उत्पद्यमानया द्वितीययाऽनवयवेन कटगतस्य कर्मत्वस्याभिहितत्वाद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया न स्यादिति मन्यमानः पृच्छति—*केनानभिहित इति* । इतरोऽपि विदिताभिप्राय आह—*तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति* । बहुषु प्रयुक्तेषु केषाञ्चिद्वर्जनेन केषाञ्चित्कार्यान्वयप्रतिपादनम् = परिसंख्यानम्, प्रत्युदाहरणेषु सर्वत्र द्वितीया न भवति ।

न्यासः

अनभिहिते ॥ दधातेर्हिनोतेर्वाऽनभिहित इत्यस्य रूपम् ; समानत्वात् , अनेकार्थत्वाच्च धातूनाम् । न ज्ञायते किमर्थस्यानभिहितशब्दस्य ग्रहणमिति सन्देहः स्यात् , अतस्तं निराकर्तुमाह—**अनभिहितेऽनुक्त इत्यादि** । यद्यनभिहिते कर्मादौ द्वितीयादयो विभक्तयो भवन्तीति सामान्येनोच्येत; ततो यथा 'कृतः कटः' इत्यत्र क्तप्रत्ययेन कर्मणोऽभिहितत्वात् कटशब्दाद् द्वितीया न भवति, तथा 'कटं करोति', 'भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयम्' इत्यत्र कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीयया भीष्मादिगतस्य कर्मणोऽभिहितत्वाद् भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति । तस्मात् कश्चिद् विशेषोऽत्राभिमत इति मत्वा तं विशेषं पृच्छति—**केनानभिहित इति** ? इतरो विदिताभिप्राय आह—**तिङ्कृत्तद्धितसमासैरित्यादि** । क्रियत इति कर्मणि लकारः । 'सार्वधातुके यक्' ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ग्रामं गच्छति । अनभिहित इति किम् ? तिङ्—क्रियते कटः । कृत्—कृतः कटः । तद्धित—शत्यः, शतिकः । समास—प्राप्तमुदकं यं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः ।

परिसंख्यानं किम् ? कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयम् ।

'बहुषु बहुवचनम्' इत्येवमादिना संख्या वाच्यत्वेन विभक्तीना-

पदमञ्जरी

कटं करोति भीष्ममित्यादि । कटः कृतो भीष्म उदारो दर्शनीय इति करोतेरुत्पद्यमानः क्तप्रत्ययोऽनवयवेन सर्वकर्माभिधत्ते तद्वद् द्वितीयापीति यो मन्दधीर्मन्यते तं प्रतीदं परिगणनम्, सूक्ष्मदृशस्तु प्रति न वक्तव्यमेव । तथा हि प्रातिपदिकादुत्पद्यमाना द्वितीया यदाकारविशिष्टोऽर्थः प्रातिपदिकेनाभिधीयते तदाकारविशिष्टस्यैव कर्मभावमाचष्टे । कटशब्देन कटत्वजातिविशिष्टोऽर्थोऽभिधीयते, न भीष्माद्याकारविशिष्ट इति तत्प्रतिपादनाय यथा भीष्मादिशब्दप्रयोगो भवति तथा तदाकारविशिष्टस्य कर्मत्वाभिधानाय द्वितीया भविष्यति । क्तप्रत्ययस्तु प्रकृत्यर्थस्य न कर्मतामाचष्टे, किन्तु प्रकृत्यर्थं प्रति यस्य कर्मभावः तमिति युक्तं यदनवयवेन सर्वकर्माभिधत्ते । ननु च कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेषां च तिङादिभिरभिहितवचनमनर्थकम्, अन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते, यत्राप्यनभिहिताधिकारो न क्रियते तत्रापि शब्दान्तरप्रतिपादितेऽर्थे नैव विहितं भवति, तद् यथा—बहुपटुरिति बहुचोक्तत्वादीषदसमाप्तेः सत्यपि सम्भवे कल्पबादयो न भवन्ति, द्विर्दश द्विदशाः—समासेनोक्तत्वात्सुजर्थस्य सुज्न भवति, पटुगुप्तौ—द्वन्द्वेनोक्तत्वाच्चार्थस्य च-शब्दो न प्रयुज्यते; तद्वदत्रापि तिङादिभिरभिहितत्वादेव द्वितीयादयो न भविष्यन्ति ।

नन्वभिहितार्थस्यापि प्रयोगो दृष्टः—अपूपौ द्वाविति, सत्यम्; अयं तु न्यायः यदुताभिहिते विहितं न स्यात्, न हि व्यसनितया शब्दः प्रयुज्यते, अपि त्वर्थाभिधानाय, स चेदर्थः शब्दान्तरेणाभिहितः किमिति शब्दान्तरं प्रयुज्यते, अक्षिनिकोचादिभिरप्यवगतेऽर्थे शब्दो नैव प्रयुज्यते, किं पुनः शब्देनैवाभिहिते । अपूपौ द्वावित्यादौ तु द्वावानय कौ द्वौ तावितिं सामान्योपक्रमे वाक्यमिति यथाकथञ्चिदुपपादनीयम्, तस्मान्नार्थं एतेनेत्याशङ्क्य संख्यापि विभक्त्यर्थ इति दर्शयन्नाह—बहुषु बहुवचनमित्येवमादिनेति ।

न्यासः

'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः । शत्यः, शतिक इति । 'शताच्च ठन्यतावशते' इति ठन्यतौ भवतः ।

'बहुषु बहुवचनम्' इत्येवमादि । तत्रेदमुक्तम्—कर्मादयोऽप्यरे विभक्तीनां वाच्या,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मुपदिष्टाः, तत्र विशेषणार्थमिदमारभ्यते—अनभिहितकर्माद्याश्रयेष्वेकत्वादिषु द्वितीयादयो वेदितव्या इति ।

पदमञ्जरी

अयमर्थः—'त्रिकः प्रातिपदिकार्थः' इत्यस्मिन्दर्शने कर्मादिवदेकत्वादिसंख्या विभक्त्यर्थः, तत्र कर्मादीनां युगपद्विभक्तिभिरभिधीयमानानां परस्परं विशेषणविशेष्यभावमनापन्नानां केवलप्रातिपदिकार्थगतानामभिधानं वृक्ष एको वृक्षः कर्म पशुरेकः पशुः करणमिति वाभिधानम्, पश्चाच्चैकक्रियान्वयबलेन परस्परसम्बन्ध इति *प्राभाकरा* मन्यन्ते ।

भाट्टास्तु परम्परासम्बद्धस्य स्वतन्त्रस्यानेकार्थस्याक्षाः, पादाः, माषा इत्यादावभिधानदर्शनेऽप्येकशेषमन्तरेणादर्शनात् यजेतेत्यादौ च कृतिकार्ययोर्युगपल्लिङाभिधीयमानयोरपि विशेषणविशेष्यभावस्य प्राभाकरैरप्यभ्युपगमात्तद्वदेव विशिष्टाभिधानं मन्यन्ते ।

अस्माकमप्ययमेव पक्षः । तत्र कर्मादयो विशेषणम्, एकत्वादयो विशेष्याः, कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति । विपर्ययो वा—एकत्वादिविशिष्टं यत्कर्म तत्र द्वितीयेति । तत्र यद्यपि कर्मादिप्राधान्यपक्षे तिङादिभिः प्रधानभूतानां कर्मादीनामभिहितत्वादप्रसङ्गः, द्वितीयादीनां संख्याप्राधान्यपक्षे कर्मादिष्वभिहितेष्वपि प्रधानभूतसंख्याभिधानाय द्वितीयादयः स्युरेव । *प्राभाकरे* तु पक्षे कर्मांशाभिधानेऽपि संख्यांशस्यानभिहितस्याभिधानाय द्वितीयादयः स्युरिति । *अनभिहितकर्माश्रयेष्विति* । अनभिहितानि कर्मादीन्याश्रयो येषां तेष्वित्यर्थः। एतेन

न्यासः

अतस्तदीये बहुत्वे बहुवचनम् भवतीति । एवञ्च ब्रुवता वृत्तिकृता कर्माद्याश्रितायां संख्यायां द्वितीयादयो विभक्तयो भवन्तीत्येतदुक्तं भवति । न च तत्र कश्चिद् विशेष उपात्तः । सन्ति च कर्मादयोऽभिहिताः, अनभिहिताश्च । तत्र विशेषानुपादानाद्, यथा अनभिहितकर्माद्याश्रयेष्वेकत्वादिषु द्वितीयादयो विभक्तयो भवन्ति, तथाऽभिहितकर्माद्याश्रयेष्वपि स्युः । अतोऽनभिहिता ये कर्मादयस्तदाश्रयेष्वेकत्वादिषु यथा विभक्तयो स्युरन्यत्र मा भूवन्नित्यनभिहित इत्येतद् विशेषणमारभ्यते । अनभिहितकर्माद्याश्रयेष्विति । अनभिहिताः कर्मादय आश्रया येषामिति बहुव्रीहिः । एतेन 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यादेः शास्त्रस्य, अनभिहित इत्येतस्य च 'कर्मणि द्वितीया' इत्येवमादिभिः सहैकवाक्यतां दर्शयति—अनभिहिते कर्मणि द्वितीया बहुषु बहुवचनमिति । एवमन्यत्राप्येकवाक्यता वेदितव्या । एकवाक्यता च गुणप्रधानभावमन्तरेण न सम्भवतीत्येकस्य गुणभावेन भवितव्यम्, अपरस्य प्रधानभावेन । तत्र विशेषणत्वादनभिहित इत्यस्य कर्माद्यपेक्षया गुणभावः, कर्मादीनां तु विशेष्यत्वात् प्राधान्यम्, एकत्वाद्य-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

कर्मणीत्यादिसप्तमीनिर्देश एकत्वादीनामाधारतया, न पुनरभिधेयतयेति दर्शितम्। *अनभिहित इति* । यदि प्रसज्यप्रतिषेधः स्यात्ततो द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहितेऽपि विभक्त्यभावप्रसङ्गः, प्रासाद आस्ते इत्यत्र सदिक्रियाया आसिक्रियायाश्चैकमधिकरणं प्रासादाख्यं तच्चान्यतरेण सदिप्रत्ययेन घञाभिहितम्—प्रसीदन्त्यस्मिन्प्रासाद इति, तत्राभिहिते न भवतीत्युच्यमाने सप्तमी न स्यात्। पर्युदासे त्वासिप्रत्ययेन यदनभिधानं तदाश्रया सप्तमी सिद्ध्यति। ननु च प्रासादाख्यस्य द्रव्यस्य कारकत्वादभिहितत्वादन्यत्वं नास्ति? नैष दोषः; शक्तिः कारकम्, तत्र सदिक्रियाशक्त्यभिधानेऽप्यासिक्रियाशक्तेरनभिधानम्। नन्वेवं प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि या शक्तिरभिहिता तत्र मा भूद्विभक्तिः, या त्वनभिहिता तत्र भविष्यति? उच्यते—अनभिहिते कर्मणीत्येकत्वादीनामाधारनिर्देशः संख्या च द्रव्यधर्मः, अतोऽनभिहिते कर्मणीत्यादिभिरपि शक्तिद्वारेण द्रव्यमेवोच्यते—अनभिहिता या कर्मादिशक्तिस्तदाधारभूतं यद् द्रव्यं तस्यैकत्वादिषु विभक्तय इति। एवं च यदि प्रसज्यप्रतिषेधः स्यात्ततोऽभिहितशक्तिद्वारेण द्रव्यस्याभिहितत्वात्प्रतिषेधः स्यात्; पर्युदासे तु अनभिहितशक्तिद्वारे विधिरिति स्पष्ट एव फलभेदः। यत्र तर्हि शक्तिभेदो नास्ति तत्र कथम्—आसने आस्ते, शयने शेत इति? अत्राप्यासनशयनादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यं वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिहितमिति तस्य शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिर्भविष्यति।

यदि तर्हि पर्युदासोऽयमिति निर्णीयते, इह पक्त्वा भुज्यत ओदन इति भुजिप्रत्ययेनाप्यभिहित ओदने क्त्वाप्रत्ययेनानभिधानमाश्रित्य द्वितीया प्राप्नोति, भावे हि क्त्वाप्रत्ययः; प्रसज्यप्रतिषेधे तु भुजिप्रत्ययेनाभिधानमाश्रित्य प्रतिषेधः सिद्ध्यति? उच्यते; नात्रौदनस्य युगपदुभाभ्यां शाब्द एवान्वयः, किं तर्हि? भुजिनैव, सन्निधानात्तु पचिनान्वयः। केवलशब्दव्यापारनिरूपणे तु किमिष्टका। पक्त्वौदनो भुज्यते, उतौदनमेवेति न ज्ञायते, अतः शब्दव्यापारापेक्षयाभिधानमेवेति द्वितीया न भविष्यति। अनभिहितवचनमनर्थकम्; प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात्। कृतः कट इत्यादिषु द्वितीयादयो मा भूवन्निति सूत्रारम्भः। यदि चात्रापि स्युः, केदानीं प्रथमा स्यात्। नन्वनवकाशत्वात्प्रथमा भवन्ती कृतः कट इत्यादावेव भवतीति न पुनः कटं करोतीत्यादावपीति कुतोऽयं नियमः? उच्यते—कृतः कट इत्यादौ यद्यपि कृतशब्दसन्निधाने कटस्य कर्मता प्रतीयते, तथापि तत्र वाक्यार्थत्वादव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थ इति प्रथमा भविष्यति, यथा—वीरः पुरुष इति। कटं करोतीत्यत्र तु कटशब्देनैव कर्मशक्तिमानर्थोऽभिधीयत इति व्यतिरिक्तत्वात्प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमा न भविष्यति। नन्वकारकेषु सावकाशा प्रथमा, यथा—वृक्ष इति? तन्न; अत्राप्यस्तीति प्रतीतेः कर्तृत्वात्तृतीयाप्रसङ्गः। यत्र

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥

द्वितीयादयः शब्दाः पूर्वाचार्यैः सुपां त्रिकेषु स्मर्यन्ते, तैरेवात्र

पदमञ्जरी

ह्यन्यत्क्रियापदं न श्रूयते तत्रान्तरङ्गत्वादस्तीति गम्यते, लब्धसत्ताकस्य हि विशेषणान्तरयोगो भविष्यति। अथापि यत्र विशेषणान्तरनिवृत्तौ तात्पर्यम्, न क्रियासम्बन्धे, यथा—नीलमुत्पलं न रक्तम्, राज्ञोऽयं पुरुषो न देवदत्तस्येति, न ह्यत्र नीलमुत्पलमस्ति, राज्ञः पुरुषोऽस्तीति प्रतीतिः, अतोस्त्येवाकारकमवकाश इत्युच्येत ? एवमपि विप्रतिषेधात्प्रथमा भविष्यति। द्वितीयादीनामवकाशो यत्र प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकः—कटं करोतीति; प्रथमायास्त्वकारकमवकाशः—नीलमुत्पलमिति; कृतः कट इत्यत्रोभयप्रसंगे परत्वात्प्रथमैव भविष्यति। ननु तामपि बाधित्वा परत्वात् षष्ठी प्राप्नोति, शेषलक्षणा षष्ठी प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधावुपयोगादशेषत्वान्न भविष्यति। इह तर्हि कर्त्तव्यः कट इति कृत्प्रयोगे प्रथमां बाधित्वा 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठी स्यात्, तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकारः कर्त्तव्यः। तदेवं संख्याविभक्त्यर्थं इत्यस्मिन्पक्षे कर्तव्यं सूत्रमिति स्थितम् ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ *द्वितीयादयः शब्दा इति*। स्वनिकायप्रसिद्धिरेषेत्यर्थः।

न्यासः

पेक्षया कर्मादीनान्तु विशेषणत्वादप्राधान्यम्। एकत्वादीनां विशेष्यत्वात् प्रधानभावः। अथ कथं कटशब्दादुत्पद्यमाना द्वितीया भीष्मादिपदानुगतं कर्माभिदधाति, यथा—निष्ठेति चेत् ? स्यादेतत्—'यथा कटः कृतो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इत्यत्र करोतेः कर्मण्युत्पद्यमाना निष्ठा सर्वं भीष्मादिकमपि कर्माभिदधाति, तथा कटशब्दादुत्पद्यमाना द्वितीया' इति, वार्त्तमेतत्; कृत इति क्रियाकारकसम्बन्धनिमित्तमभिधानम्। क्रिया चोत्पद्यमाना सामर्थ्यात् सर्वाणि कारकद्रव्याण्याक्षिपति। ततः कृञ उत्पद्यमानः क्तः साधारणतया यावत् करोतेरुपयाति कर्मतां तावत् सर्वमेवाभिदधातीति युक्तम्। भीष्मादिगताया अपि कर्मतायाः क्तप्रत्ययेनाभिधानम्। कटस्तु विशिष्टद्रव्यवचनः, तत उत्पद्यमाना द्वितीया तद्गतमेव कर्म शक्नोत्यभिधातुम्, नान्यगतं किञ्चित्, तत् कथं तया भीष्मादिगतमपि कर्माभिधीयते ? तथा च निरर्थकं परिगणनम्। तस्मात् तिङ्कृत्तद्धितसमासैरेवाभिधानं सम्भवतीति सम्भवदुदाहरणप्रदर्शनपरमेतत् परिसंख्यानं वेदितव्यम्, न परिगणनम् ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ द्वितीया तिङ्विभक्तिरप्यस्तीति तस्या अप्यत्र ग्रहणमिति कस्यचिदाशङ्का स्यात्, अतस्तान्निराकर्तुमाह—द्वितीयादयः शब्दा इत्यादि। कर्म-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

व्यवहारः। कर्मणि कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति। कटं करोति। ग्रामं गच्छति।

* उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु।
द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते* ॥

उभयतो ग्रामम्। सर्वतो ग्रामम्। धिग्देवदत्तम्। उपर्युपरि। अध्यधि ग्रामम्। अधोऽधो ग्रामम् ॥

* अभितः-परितः-समया-निकषा-हा-प्रतियोगेषु च दृश्यते *। अभितो ग्रामम्। परितो ग्रामम्। समया ग्रामम्। निकषा ग्रामम्।

पदमञ्जरी

उभसर्वतसोरिति। उभयसर्वशब्दयोस्तसिलन्तयोः प्रयोग इत्यर्थः। उभयशब्दैकदेश उभशब्दोऽनुकृतः; उभशब्दस्य तसिलन्तस्याभावात्, तस्य द्विवचनटाब्विषयत्वात्। धिगित्यविभक्तिको निर्देशः। *आम्रेडितान्तेष्विति*। कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थः। *उभयतः सर्वत इति*। पञ्चम्यास्तसिल्। *धिगिति*। निन्दार्थोऽयम्। *उपर्युपरीति*। 'उपर्यध्यधसस्सामीप्ये' इति द्विर्वचनम्। ततोऽन्यत्रापीत्युक्तम्, तानेवान्यान्परिगणयति—*अभित इत्यादि*। *अभितो ग्राममिति*। उभयत इत्यर्थः। *परित इति*। सर्वत इत्यर्थः। 'पर्यभिभ्यां च' इति तसिल्। आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रतिरूपको निपातोऽभितःशब्दोऽस्ति, सोऽपि गृह्यते। समयानिकषाशब्दौ समीपवचनौ गृह्येते। हाशब्दः शोकादिवृत्तिः। हा कन्ये इत्यादौ कारकविभक्तित्वादन्तरङ्गत्वा-

न्यासः

शब्देनेह साधनं कर्म गृह्यते, न तु क्रियाकर्म। तथा हि—ये विभक्त्यर्था एकत्वादयस्तेषां विशेषणत्वेनैव कर्मादयोऽनुक्रंस्यन्ते। न च क्रियाकर्मणि द्वित्वबहुत्वे स्तः; साधनकर्मणि तु विद्येते, तस्मात् तस्यैव ग्रहणं युक्तम्, नेतरस्य।

उभसर्वतसोरित्यादि। उभसर्वशब्दयोस्तसिंप्रत्ययान्तयोः प्रयोगे द्वितीयाविभक्तिः कार्या। शेषलक्षणायां षष्ठ्यां प्राप्तायामयमारम्भः। उभसर्वतसोरित्यत्र यद्यप्युभशब्दः पठितस्तथापि सामर्थ्यादुभयशब्दो गृह्यते; साधर्म्यात्। न ह्युभशब्दस्तसिप्रत्ययान्तोऽस्ति; तस्य नित्यद्विवचनटाब्विषयत्वात्। तथा चोक्तम्—'अन्याभावो नित्यद्विवचनटाब्विषयत्वादुभयोऽन्यत्र' इति। उभयतः सर्वत इति 'पञ्चम्यास्तसिल्'। धिक्शब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्या। तथोपर्यादिषु त्रिषु योगे द्वितीया कार्या। आम्रेडितान्तेष्विति। कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थः। उपर्युपरि ग्राममित्यादौ 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' इति द्विर्वचनम्। ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इति। यथोक्तादन्यत्रापि दृश्यते द्वितीयेति सम्बन्धः।

क चान्यत्र दृश्यत इत्यत आह—अभित इत्यादि। 'पर्यभिभ्याञ्च' इति तसिः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हा देवदत्तम्। बुभुक्षितं न प्रति भाति किञ्चत् ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥

'कर्मणि' इति वर्त्तते। द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते, च-शब्दात्सा च भवति। छन्दसि विषये जुहोतेः कर्मणि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति, द्वितीया च। यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति। यवागूमग्निहोत्रं जुहोति।

छन्दसीति किम्? यवागूमग्निहोत्रं जुहोति॥

पदमञ्जरी

त्सम्बोधनविभक्तिर्भवति। *बुभुक्षितं न प्रतिभातीति*। प्रतिरत्र क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गो न कर्मप्रवचनीय इति पठ्यते।

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ *यवाग्वाग्निहोत्रमिति*। क पुनरग्निहोत्रशब्दो वर्त्तते? हविषि; तेष्वग्निहोत्रमधिश्रयेत्, अग्निहोत्रं शरशरायत्, तदाहुर्यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येतेत्यादिषु दर्शनात्। जुहोतिरपि प्रक्षेपे। एकस्मिन्नेव प्रयोगे यवागूशब्दात् तृतीया, अग्निहोत्रशब्दाद् द्वितीया; यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन प्रक्षिपतीत्यर्थः।

अयं योगः शक्योऽवक्तुम्, कथम्? अग्निहोत्रशब्दो ज्योतिष्यपि वर्त्तते—अग्निहोत्रं प्रज्वलितमिति। जुहोतिरपि प्रीणने। तद्यदा यवागूशब्दात् तृतीया तदा यवाग्वाग्निहोत्रं प्रीणयतीत्यर्थः, यदा तु द्वितीया तदा यवाग्वाख्यं द्रव्यमग्निहोत्रं हविरग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थः।

मीमांसकास्त्वाहुः—अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयमिति, दृश्यते च—स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावित्यादि। तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य सप्त च शतानि च, एतद्वा अग्निहोत्रमन्येद्युर्हूयते अजरामर्यं वा एतद्यदग्निहोत्रमिति च त इत्याहुः। करणत्वात् तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे द्वितीयार्थं वचनम्। इदं च सूत्रानुगुणं न भवति, कर्मणीति हि वर्त्तते॥

न्यासः

अपिशब्दो विकल्पार्थः। अपि दृश्यतेऽपि न दृश्यते च। तेन हा तात हा मातरित्यादि सिध्यति॥

तृतीया च होश्छन्दसि॥ यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोतीति। यद्यप्यत्र 'सुपां सुपो भवन्ति' इति द्वितीयास्थाने तृतीयादेशविधानेऽप्येतत् सिध्यति; तथापि पयसा जुहोति, आज्येन जुहोतीत्येवमादि न सिध्यति। तथा हि—स्थानिवद्भावात् 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्येकस्य लुक् प्राप्नोति। अपरस्य 'अतोऽम' इत्यम्भावः॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥

द्वितीया स्वर्यते, न तृतीया। अन्तराऽन्तरेणशब्दौ निपातौ साहचर्याद् गृह्येते। आभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति। षष्ठ्यपवादोऽयं योगः। तत्रान्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे। अन्तरेणशब्दस्तु तच्च विनार्थं च। अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः। अन्तरेण त्वां च मां च कमण्डलुः। अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चिल्लभ्यते।

पदमञ्जरी

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ *अन्तरान्तरेणशब्दावित्यादि*। ननु यथा नौर्नावि बद्धा नेतरेतरत्राणाय भवति तादृगेतत्, द्वयोरपि निपातत्वव्यभिचारात्, सत्यम्; साहचर्यात्साजात्यं लक्ष्यते, सजातीयविजातीयभावे सजातीयप्रत्ययो भवति, तद्यथा– गुरुभार्गवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिर्भवति, न त्वाचार्यपरशुरामयोः। यद्वा— अन्तराशब्देनातृतीयान्तेन साहचर्यादन्तरेणेत्यस्याप्यतृतीयान्तस्य ग्रहणम्, स च निपात एव। तथान्तरेण शब्देनाटाबन्तेन साहचर्यादन्तराशब्दस्याप्यटाबन्तस्यैव ग्रहणम्, स च निपात एव। *षष्ठ्यपवादो योग इति*। असत्यस्मिन्योगे शेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोति। सति त्वस्मिन्नुपयुक्तत्वात् षष्ठी न भवतीत्यपवादत्वमेतस्य। *मध्यमाधेयेति*। आधेयपरतन्त्रमित्यर्थः। सप्तम्यन्तस्य मध्यशब्दस्यार्थे वर्त्तत इति यावत्। *अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुरिति*। तव च मम च मध्ये कमण्डलुरित्यर्थः। अत्र

न्यासः

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ अन्तरान्तरेणशब्दौ निपातौ साहचर्याद् गृह्येते इति। अथमन्तराशब्दो यद्यपि स्त्रीप्रत्ययान्तोऽस्ति, तथाऽस्त्रीप्रत्ययान्तोऽपि; अन्तरेणशब्दस्त्वस्त्रीप्रत्ययान्तो गृह्यते। यश्चास्त्रीप्रत्ययान्तोऽन्तराशब्दः स निपात एवेत्यन्तराशब्दस्य तावन् निपातस्य ग्रहणम्। अतस्तेन निपातेन साहचर्यादन्तरेण शब्दस्यापि तस्यैव ग्रहणम्। तेनानिपातो यस्तृतीयान्तोऽन्तरेणशब्दः, यश्च टाबन्तोऽन्तराशब्दस्ताभ्यां योगे द्वितीया न भवति। किं ते बाभ्रावाणां शालङ्कायनानाञ्चान्तरेण गतेन ? ग्रामयोरन्तरायां पुरि वसतीत्यन्तरशब्दोऽत्र विशेषवचनः। गमिरपि ज्ञानवचनः। किं ते विशेषेण ज्ञानेनेत्यर्थः। **षष्ठ्यपवादोऽयं योग इति।** शेषलक्षणायां षष्ठ्यां प्राप्तायामस्यारम्भात्। पठ्यपवादत्वमस्य योगस्यान्तरान्तरेणशब्दार्थप्रदर्शनद्वारेण विस्पष्टीकर्त्तुमाह—तत्रेत्यादि। मध्यं हि सम्बन्धिशब्दत्वादमध्यभूतं द्वितीयं सम्बन्धिनमपेक्ष्य भवति। तत्र यदपेक्षं मध्यत्वं ततो मध्येन व्यतिरेके समुपजनिते षष्ठी प्राप्नोति। विनार्थोऽपि शेष एव। अत्रापि षष्ठ्येव प्राप्नोति। **अन्तरा त्वाञ्च माञ्च कमण्डलुरिति।** तव मम मध्ये कमण्डलुरित्यर्थः। अथ कमण्डलुशब्दाद्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

युक्तग्रहणं किम्? अन्तरा तक्षशिलां च पाटलिपुत्रं स्रुघ्नस्य प्राकारः ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥

कालशब्देभ्योऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने। क्रियागुणद्रव्यैः साकल्येन कालाध्वनोः संबन्धः = अत्यन्तसंयोगः। मासमधीते। संवत्सरमधीते। मासं कल्याणी। संवत्सरं कल्याणी। मासं गुडधानाः। अध्वनः खल्वपि—क्रोशमधीते। योजनमधीते। क्रोशं कुटिला नदी। क्रोशं पर्वतः। योजनं पर्वतः।

पदमञ्जरी

यथा मध्यस्यावध्यपेक्षायामवधिभूताभ्यां युष्मदस्मद्भ्यां योगः, तथाऽऽधारस्याधेयपरतन्त्रत्वादाधेयेन कमण्डलुनापि योगस्ततोऽपि द्वितीया प्राप्नोति, नैष दोषः, कमण्डलुरित्यत्र तिष्ठत्यस्तीति वा क्रियापदानुषङ्गात्कमण्डलुः कर्त्ता, स च तिङाभिहित इति प्रथमैव भविष्यति, कारकविभक्तित्वात्। तदेतत् 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्यत्रोपपादयिष्यामः। निपातयोर्ग्रहणादिह न भवति, किं तेन तयोरन्तरेण ज्ञातेन! विशेषवचनोऽयम्—अन्तरायां पुरि वसतीति स्रुघ्नस्य प्राकार इति, नात्र स्रुघ्नस्यान्तराशब्दार्थेन योगः, किं तर्हि? प्राकारेण ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ *मासमधीत इति*। ननु कर्मत्वादेवात्र द्वितीया सिद्धा, कथम्? 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्'। अवश्यं कर्मसंज्ञैवाश्रयणीया— आस्यते मासः, आसितव्यः,आसित इति कर्मणि लकृत्यक्तखलर्था यथा स्युरिति, सत्यम्; इदमप्यवश्यं वक्तव्यम्—द्रव्यगुणाभ्यामत्यन्तसंयोगे द्वितीया

न्यासः

द्वितीया कस्मान्न भवति? सत्यप्यन्तरान्तरेणयोगे तस्य प्राधान्यात्। तथा हि— कमण्डलोः स्वार्था प्रवृत्तिः, युष्मदस्मदोस्तु परार्था; कमण्डलुविशेषणत्वेन तयोः प्रवृत्तत्वात्। तत्र कमण्डलोः स्वार्थे वर्त्तमानात् प्राधान्येनावस्थितत्वात् प्रातिपदिकार्थादप्रच्युतत्वात् परत्वात् प्रथमैव भवति। द्वितीयायास्त्वप्रधाने युस्मदस्मच्छब्देऽवकाश इति ताभ्यां तेनेव प्रथमान्तेन कमण्डलुनोपजनिते व्यतिरेके षष्ठ्यां प्राप्तायां द्वितीया विधीयते। *अन्तरेण पुरुषकारमिति*। विना पुरुषकारेणेत्यर्थः।

अन्तरा तक्षशिलां पाटलिपुत्रञ्च स्रुघ्नस्य प्राकार इति। अत्र स्रुघ्नः प्राकारविशेषणत्वेनोपक्षीणसामर्थ्य इति न भवति तस्यान्तराशब्देन योगः ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ कालाध्वनोरित्यर्थग्रहणम्। अत आह—**कालशब्दे-**

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अत्यन्तसंयोग इति किम् ? मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः । योजनस्यैकदेशे पर्वतः ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥

'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति वर्त्तते । अपवर्गः = फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरिसमाप्तिः । अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया विभक्तिर्भवति । मासेनानुवाकोऽधीतः । संवत्सरेणानुवाकोऽधीतः । अध्वनः—क्रोशेनानुवाकोऽधीतः । योजनेनानुवाकोऽधीतः ।

अपवर्ग इति किम् ? क्रोशमधीतोऽनुवाकः । मासमधीतः । कर्त्तव्यावृत्तौ फलसिद्धेरभावात् तृतीया न भवति । मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीतः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥

'कालाध्वनोः' इति वर्त्तते । कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यां

पदमञ्जरी

यथा स्यादिति । तत्र क्रियात्यन्तसंयोगेऽपि परत्वादनेनैव युक्ता द्वितीया । *मासस्येति* 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति षष्ठी ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरिसमाप्तिरिति । तत्रैवापवर्गशब्दो लोके प्रसिद्ध इति भावः । *कर्तृव्यावृत्ताविति* । अशक्त्यादिना कर्त्तुरुपरमादित्यर्थः, तत्र मध्ये क्रिया विच्छिन्नेति प्रवृत्त्यपायः, न त्वपवृक्तेति ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ कारकमध्य इति । मध्यस्यावधिद्वयापेक्षत्वाद् द्विवचनान्तेन समासः, कालाध्वनोश्चैतद्विशेषणमित्याह—*कारकयोर्मध्ये यौ काला-*

न्यासः

भ्योऽध्वशब्देभ्यश्चेत्यादि । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः । योजनस्यैकदेशे पर्वत इति । नात्र 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया न भवति ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ अपवर्ग इति । अत्यन्तसंयोगस्य फलरूपमेतद् विशेषणमुपात्तम् । तच्च क्रियात्यन्तसंयोगस्यैव सम्भवति, नान्यस्येति सामर्थ्यादत्र क्रियात्यन्तसंयोग एव गृह्यते । सर्वस्याश्च क्रियायाः परिसमाप्तिरस्ति; तस्माद् विशेषणोपादानसामर्थ्यात् फलप्राप्तौ सत्यां क्रियायाः परिसमाप्तिरिहापवर्गो विज्ञायत इत्यत आह—फलप्राप्तावित्यादि । कर्तृव्यावृत्ताविति । न हि मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीत इत्युक्तेऽपवर्गो गम्यते, किं तर्हि ? कर्त्तुरशक्तिमात्रम् । न च तत्रापवर्गव्यपदेशः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सप्तमीपञ्चम्यौ विभक्ती भवतः। अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्वयहे भोक्ता, द्वयहाद्वा भोक्ता। त्र्यहे त्र्यहाद्वा भोक्ता। कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालः। इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशे लक्ष्यं विद्धयति। क्रोशाल्लक्ष्यं विद्धयति। कर्तृकर्मणोः कारकयोः कर्मापादानयोः कर्माधिकरणयोर्वा मध्ये क्रोशः। संख्यातानुदेशो न भवति; अस्वरितत्वात् ॥

पदमञ्जरी

ध्वानाविति। *अद्य भुक्त्वेत्यादि*। ननु चात्र देवदत्त एकः कर्त्ता, तत्कथं कारकयोर्मध्ये काल इत्याह—*कर्तृशक्त्योरिति*। स्यादेवं यदि द्रव्यं कारकं स्यात्, शक्तिस्तु कारकम्, सेह भिद्यते—एका अद्य भुजेः साधनम्, अपरा द्वयहभुजेः, तेनानयोर्मध्ये काल इत्यर्थः। *कर्तृकर्मणोरिति*। इषूनस्यतीष्वासः पुरुषः स कर्त्ता, इष्वसने व्यधने स्थाने वा कर्म लक्ष्यम्। *कर्मापादानयोरिति*। कर्म तदेव सामर्थ्याद् गम्यमानं धनुरपादानं यतः शरा अपयन्ति। *कर्माधिकरणयोर्वेति*। कर्म तदेवाधिकरणमिहेति निर्दिष्टः प्रदेशः। इह कालाध्वानौ द्वौ, सप्तमीपञ्चम्यावपि द्वे, ततश्च संख्यातानुदेशः प्राप्नोति—कालात्सप्तमी, अध्वनः पञ्चमीति, अत आह—*संख्यातानुदेश इत्यादि*। *अस्वरितत्वादिति*। स्वरितेन लिङ्गेन यथासंख्यमित्येतत् तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

न्यासः

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्वयहे भोक्ता, द्वयहाद् भोक्तेति। ननु चात्र देवदत्त एक एव कर्त्ता, कारकभेदे सति तन्निबन्धनो मध्यव्यपदेशो भवति, तत् कथमसति कारकभेदे कारकयोर्मध्ये कालो भवतीत्यत आह—**कर्तृशक्त्योरित्यादि**। न हि द्रव्यं कारकम्, किं तर्हि? शक्तिः, सा चेह भिद्यते। तथा हि—देवदत्ते द्वे शक्ती व्यवस्थिते; एकाद्य भुजेः साधनम्, अपरा द्वयहेऽतीत इति कर्तृशक्तिभेदे सति युक्तो मध्यव्यपदेशः। **कर्तृकर्मणोरित्यादि**। इष्वासः कर्त्ता, लक्ष्यं कर्म। **कर्मापादानयोरिति**। कर्म तदेव। अपादानं यतः परो निर्याति। **कर्माधिकरणयोर्वेति**। इहेत्यनेन यन्निर्दिश्यते तदधिकरणम्। कर्म च तदेव। **तयोर्मध्ये क्रोश इति**। क्रोशस्येहापादानाधिकरणत्वाभावात् सप्तमीपञ्चम्यौ न भवतः। न हि क्रोशाच्छरोऽपैति, किं तर्हि? तदेकदेशात्। नापि क्रोशे व्यवस्थितं लक्ष्यम्, किं तर्हि? तदेकदेश एव। तस्मात् क्रोशस्य शेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायां सप्तमीपञ्चम्यौ विधीयेते। अथात्र संख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति, यावता कालाध्वनौ हि द्वौ, सप्तमीपञ्चम्यावपि द्वे, अत एव साम्यात् संख्यातानुदेशेन भवितव्यम्—कालात् सप्तमी, अध्वनः पञ्चमीत्यत आह—**संख्यातानुदेश इत्यादि**। 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यत्र स्वरितेनेति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥

कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । अनुर्लक्षणे । शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् । आगस्त्यमन्वसिञ्चत्प्रजाः ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इति वर्त्तते । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । उपखार्यां द्रोणः । उपनिष्के कार्षापणम् । 'यस्य चेश्वरवचनम्' इति स्वस्वामिनोर्द्वयोरपि पर्यायेण सप्तमी विभक्तिर्भवति । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति । द्वितीयापवादो योगः ॥

पदमञ्जरी

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशादधिकशब्दयोगे पर्यायेण सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः । *उपखार्यां द्रोण इति* । 'उपोऽधिके च' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । *यस्य चेश्वरवचनमित्यादि* । द्वयमनेनोच्यते, द्वयोरपि भवति, तत्रापि पर्यायेणेति तत्र द्वयोरपि तावद्भवति, कथम् ? ईश्वर उच्यते येन तदीश्वरवचनमैश्वर्यम्, अथ वा ईश्वरशब्दो भावप्रधानः ईश्वरः तस्योक्तिरीश्वरवचनम्, यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीत्यर्थः । अथ वा—यस्येति स्वं निर्दिश्यते, यस्य स्वस्येश्वर उच्यते ततः स्वात्सप्तमीत्यर्थः । पर्यायेण वा भवति; शेषविषये कर्मप्रवचनीयविभक्त्यारम्भादेकत उत्पन्नया विभक्त्या द्विष्ठस्यापि संबन्धस्याभिधानात् । *अधि ब्रह्मदत्त इति* । 'सप्तमी शौण्डैः' इति समासपक्षे ब्रह्मदत्ताधीना इति भवति विभक्त्यर्थवृत्तित्वेऽधिब्रह्म-

न्यासः

योगविभागः कृतः, तत् पूर्वेणापि सम्बध्यते । यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्र यथासंख्यं यथा स्यात् । इह तु स्वरितत्वं नास्ति, अतो न भवति संख्यातानुदेशः ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षदिति । 'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ उपखार्यां द्रोण इति । खार्या अधिको द्रोण इत्यर्थः । 'उपोऽधिके च' इत्युपशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । **यस्य चेश्वरवचनमिति** । यस्येश्वरव्यपदेश इत्यर्थः । ईश्वरव्यपदेशस्तु स्वामिन एव सम्भवति । तत्रैव सप्तम्या भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तान्निराकर्त्तुमाह—**यस्य चेश्वरवचनमित्यादि** । यस्य चेश्वरवचनमित्यनेन द्वयोरपि=स्वस्वामिनोः पर्यायेण

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ १० ॥

अप, आङ्, परि—इत्येतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति। अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः। आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो देवः। परिपरि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः। अपेन साहचर्यात्परेर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम्, तेनेह न भवति—वृक्षं परि विद्योतते विद्युत् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥

मुख्यसदृशः = प्रतिनिधिः। दत्तस्य प्रतिनिर्यातनम् = प्रतिदानम्।

पदमञ्जरी

दत्तमित्यव्ययीभावः। अयं योगः शक्योऽवक्तुम्, स्वामिन्याधारे पञ्चालाः स्थिता स्वेष्वाधारेषु ब्रह्मदत्तः स्थितः, तत्र यदा यदधिकरणं तत्र सप्तमी भविष्यति, एवं च कृत्वा 'अधिरीश्वरे' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न वक्तव्या, ऐश्वर्यविषयश्चाधिः क्रियया नैव युज्यते। अतो गत्युपसर्गत्वबाधार्थापि न युज्यते॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ यस्मादित्यनेनैव सूत्रेण पञ्चमी। *मुख्यसदृशः प्रतिनिधिरिति*। मुख्यः कश्चित्कार्ये रूढः, यश्च तदभावे तत्कार्ये प्रतिनिधीयते स तत्प्रतिनिधिः। कर्मणि 'उपसर्गे घोः किः'। एवं प्रतिदानमित्यपि, कर्मण्येव ल्युट्। *दत्तस्येति*। अथात्रानेनैव सूत्रेण पञ्चमी प्राप्नोति, *यथा*—यस्मादिति, एवं तर्हि कर्मणि षष्ठी। ननु न दत्तमेव प्रत्यर्प्यते, किं तर्हि ? द्रव्यान्तरम्, सत्यम्; तुल्यमूल्यत्वात्तदेव प्रत्यर्पितमिति प्रतिपत्तिः, प्रतिनिर्यातनम्=प्रत्यर्पणम्,

न्यासः

सप्तमी भवतीति। कथम्, यावता 'अधिरीश्वरे' इत्यनेनाधिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विहिता, ईश्वरस्तु स्वामी, स च स्वमपेक्ष्य भवति ? स्वस्वामिसम्बन्धेऽधिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। तत्र कदाचित् स्वामी कर्मप्रवचनीयविभक्त्या युज्यते, कदाचित् स्वमित्येतत् प्रतिपादितं प्रागेव। कथं पुनर्यस्य चेश्वरवचनमित्युच्यमाने स्वमपि कर्मप्रवचनीयविभक्त्या युज्यते, न हि तस्येश्वरव्यपदेशोऽस्ति ? एव तर्हि अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः क्रियते, तेन यस्येश्वरव्यपदेशो नास्ति तत्रापि सप्तमी विज्ञायत इत्यदोषः ॥

पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ अपपरिशब्दयोः 'अपपरी वर्जने' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विहिता, आङश्च 'आङ्मर्यादावचने' इत्यनेन। वृक्षं प र विद्योतते इति। परिः 'लक्षणेत्थम्भूताख्यान' इत्यादिना।

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ **मुख्यसदृशः प्रतिनिधिरिति**। मुख्यो यः कश्चित् कार्ये रूढः=समर्थः, प्रसिद्धः = प्रधानभूतस्तेन सदृशो यस्तदभावे तस्य कार्यस्य

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यस्मात्प्रतिनिधिर्यतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति ।

ननु च प्रतिनिधिप्रतिदाने कर्मप्रवचनीययुक्ते, न तु यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने ? नैष दोषः, सम्बन्धसम्बन्धात्तस्यापि योगोऽस्त्येव ।।

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ।। १२ ।।

पदमञ्जरी

अत्र भावे ल्युट । *यस्मात्प्रतिनिधिरिति* । सूत्रवदेव पञ्चमी । एवं *यतश्चेत्यत्रापि* । *अर्जुनतः प्रतीति* । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । अर्जुनो युद्धादौ प्रसिद्धस्तत्सदृशोऽभिमन्युरित्यर्थः । *माषानित्यादि* । ये पूर्वं गृहीतास्तिलास्तेभ्यो माषाः प्रतिदानम् । *संबन्धिसंबन्धादिति* । प्रतिनिधिर्मुख्यमपेक्ष्य भवति, प्रतिदानमपि पूर्वदत्तम्, ततश्च यस्य कर्मप्रवचनीयस्य प्रतिनिधिप्रतिदानाभ्यां योगस्तस्य ताभ्यामपि मुख्यपूर्वदत्ताभ्यां तद्द्वारको योगोऽस्तीत्यर्थः ।।

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ।। चेष्टाक्रियाणामिति । वस्तु-

न्यासः

सिद्ध्यर्थमुपादीयते स प्रतिनिधिः । अभिमन्युरर्जुनतः प्रतीति । यतो मुख्यादर्जुनादभिमन्युः प्रतिनिधिस्ततः पञ्चमीविभक्तिर्भवति । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । **माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छतीति** । ये तिलाः पूर्वं दत्तास्तेभ्यो माषाणां प्रतिदानम् । तिलेभ्य इति पञ्चमी भवति । तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थः ।

ननु च 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' इति प्रतेः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरेवार्थयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, तयोरेव प्रतिना योग उपपद्यते, न तु यतस्ते तस्येति मन्यमान आह—**ननु चेत्यादि** । **सम्बन्धसम्बन्धादिति** । सम्बध्यत इति सम्बन्धः=प्रतिनिधिः, प्रतिदानञ्च, तदुभयमपि कर्मप्रवचनीयेन प्रतिना युज्यते । तेन सम्बन्धेन यः सम्बन्धः स सम्बन्धसम्बन्धः । कस्य पुनस्तेन संबन्धः ? यतः प्रतिनिधिः प्रतिदानञ्च तस्य । सम्बन्धिशब्दो हि प्रतिनिधिप्रतिदानशब्दौ । तौ च नासति पूर्वविज्ञाते मुख्ये पूर्वदत्ते च भवत इति प्रतिनिधिप्रतिदानाभ्यां यस्य संबन्धस्तस्य ताभ्यां सम्बन्धोऽस्तीति ते अपि कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते भवत इति । क्वचित् **सम्बन्धिसम्बन्धादिति** पाठः । तत्रापि प्रतिनिधिः प्रतिदानञ्च सम्बन्धिशब्देनोच्यते; तदुभयस्यापि कर्मप्रवचनीयेन सम्बन्धात् । तेन सम्बन्धिना यः सम्बन्धः स सम्बन्धिसम्बन्ध इति स एवार्थः ।।

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ।। यदि क्रियामात्रमिह चेष्टाशब्देनोच्यते तदा चेष्टाग्रहणमपार्थकम् । सर्वो हि धातुः क्रियावचनः । तस्माद् विशेष-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गत्यार्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणां परिस्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारकेऽध्ववर्जिते द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः। ग्रामं गच्छति। ग्रामाय गच्छति। ग्रामं व्रजति। ग्रामाय व्रजति।

गत्यर्थग्रहणं किम्? ओदनं पचति। कर्मणीति किम्? अश्वेन व्रजति। चेष्टायामिति किम्? मनसा पाटलिपुत्रं गच्छति। अनध्वनीति किम्? अध्वानं गच्छति।

अध्वनीत्यर्थग्रहणम्। पन्थानं गच्छति। मार्गं गच्छति।

आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञेयः। आस्थितः = संप्राप्तः, आक्रान्त उच्यते। यत्र तु उत्पथेन पन्थानं गच्छति, तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्या—पथे गच्छतीति।

पदमञ्जरी

व्याख्यानमेतत्, सूत्रे तु सप्तमी चेष्टायामिति। *परिस्पन्दनक्रियाणामिति*। परिस्पन्दन एव चेष्टाशब्दः प्रसिद्ध इति भावः। 'स्वं रूपम्' इति वचनात्स्वरूपग्रहणाशङ्कायामाह—*अध्वन्यर्थग्रहणमिति*। सप्तमीनिर्देशादिति भावः। सप्तमीनिर्देशो ह्यनध्वनि कर्मणीत्यन्वयः। नानध्वनः प्रकृतेरिति अर्थ एव कर्म नाध्वशब्दः, तेनाध्वपर्यायेभ्योऽपि चतुर्थी न भवति। द्वितीया तु 'कर्मणि द्वितीया' इति भवति।

आस्थितः संप्राप्त इति गन्त्राधिष्ठित इत्यर्थः। *यत्र त्विति*। यदोत्पथेन पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थीत्यर्थः। इह कस्मान्न भवति—अजां नयति ग्राममिति? अगत्यर्थत्वात्। प्रतीता ह्यत्र गतिर्न त्वसौ नयतेरर्थः; प्रापणवाचित्वात्। इह तर्हि स्त्रियं गच्छतीति चतुर्थी प्राप्नोति? सिद्धं त्वसंप्राप्तवचनात्, असंप्राप्तं यद्वस्तु गमनेन संप्रेप्स्यते तस्मिन्कर्मणीति वक्तव्यम्, स्त्री तु संप्राप्तैवेति चतुर्थ्यभावः। अध्वनश्चानपवादः। संप्राप्तो ह्यध्वा, यदा त्वसंप्राप्तः संप्रेप्स्यते तदा भवितव्यमेव चतुर्थ्येत्युक्तं पुरस्तात्।

न्यासः

णोपादानसामर्थ्यात् परिस्पन्दवचनोऽयं चेष्टाशब्दो विज्ञायते, इत्याह—परिस्पन्दक्रियाणामिति। परिस्पन्दः=शरीरव्यापारः, सा क्रिया येषां ते तथोक्ताः।

अध्वनीत्यर्थग्रहणमिति। अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य, सप्तमीनिर्देशाच्च। यदीह स्वरूपग्रहण स्यात् 'अनध्वनः' इति कुर्यात्। **आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञायते**। येन देशविशेषेण प्राप्यं ग्रामादिकं प्राप्यते स देशविशेषो लोकेऽध्वेति रूढः। केन च प्राप्यं प्राप्यते? यः पन्था आक्रान्तस्तेन। तस्मात् तस्यैवायं प्रतिषेधः। यदा तु स एवोत्पथेन प्राप्यते तदा तस्य पथोऽध्वव्यपदेशो न भवतीति भवत्येव तत्र चतुर्थी।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्वितीयाग्रहणं किम् ? न चतुर्थ्येव विकल्प्येत, अपवादविषयेऽपि यथा स्यात्—ग्रामं गन्ता, ग्रामाय गन्ता। कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥

संप्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति। उपाध्यायाय गां ददाति, माणवकाय भिक्षां ददाति, देवदत्ताय रोचते, पुष्पेभ्यः स्पृहयति इत्यादि ॥

पदमञ्जरी

न चतुर्थ्येवेति । नञः काका प्रयोगाद्विकल्पेतेत्यनेनान्वयः । कर्मणि चतुर्थ्यां विकल्पितायाम् 'तथायुक्ते कर्मणि द्वितीया' इत्येव द्वितीया भविष्यतीति भावः। *ग्रामाय गन्तेति* । द्वितीया तावत्कृद्योगे षष्ठीं बाधते, तया च तुल्यकक्षा चतुर्थी द्वन्द्वेन प्रतिपाद्यत इति चतुर्थ्यपि कृद्योगे भवतीति भावः।

अयं योगः शक्योऽवक्तुम्, कथम् ? संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात्क्रियापि कृत्रिमं कर्म। तत्र यदा गमनस्य संदर्शनादीनां च स्वरूपभेदो विवक्ष्यते तदा संदर्शनादिकर्मणा गमनेनाभिप्रेयमाणस्य ग्रामस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। अभेदविवक्षायां तु गमनस्य कर्मत्वाभावाद् ग्रामः कर्मैव भवतीति द्वितीया सिद्धा नार्थ एतेनेति *भाष्यकारस्य* पक्षः। तत्र कृत्प्रयोगे षष्ठ्येव भवति।

चतुर्थी संप्रदाने ॥ *तादर्थ्य इति* । तच्छब्देन कार्यं प्रति निर्दिश्यते, तस्मै इदं

न्यासः

द्वितीयाग्रहणं किमिति। कर्मणि कारके चतुर्थ्यां विकल्पितायां पक्षे न्यायप्राप्तैव द्वितीयेति भावः। तत् क्रियते बाधकबाधनार्थम्। **अपवादविषयेऽपि यथा स्यात्**। अथार्थग्रहणं किमर्थम्, न गतिकर्मणीत्येवोच्येत, यावता गतिरर्थ एव ? नैतदस्ति; या गतिर्गमिनैव शब्दान्तरसन्निधानाद्यनपेक्षयोच्यते तत्र यथा स्यात्। पादविहरणात्मिका च या गतिः प्रधानभूता तस्या एव ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थम्। तेनेह न भवति—स्त्रियं गच्छति, अजां ग्रामं नयति। अत्र हि गमेर्मैथुनमर्थः स्त्रीशब्दसन्निधानाद् गम्यते, न तु गमेः केवलात्। नयतेश्च प्रापणमेवार्थः प्रधानभूतः, तद्विशेषणन्तु पादविहरणमप्रधानम्। यद्येवम्, ग्रामं गमयति, ग्रामाय गमयतीति ण्यन्ते गुणभूतत्वाद् गमेर्न सिद्ध्यति, गमेरत्र प्रेषणाध्येषणादिको ह्यर्थः प्राधान्यमनुगच्छति, नैष दोषः; न ह्यत्र ग्रामो ण्यन्तस्य कर्म, किं तर्हि ? गमेरेव ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ देवदत्ताय रोचत इति। 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति संप्रदानसंज्ञा। **पुष्पेभ्यः स्पृहयतीति**। अत्र 'स्पृहेरीप्सितः' इत्यनेन।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसंख्यानम् * । यूपाय दारु । कुण्डलाय हिरण्यम् । रन्धनाय स्थाली । अवहननायोलूखलम् ।

* क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या *। मूत्राय कल्पते यवागूः । क्लृपीत्यर्थनिर्देशः । मूत्राय संपद्यते यवागूः । मूत्राय जायते यवागूः ।

पदमञ्जरी

तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजनं कारणमभिधीयते । तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति ष्यञा कार्यकारणसम्बन्धोऽभिधीयते; समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति वचनात् । तत्र द्विष्ठत्वेऽपि सम्बन्धस्य षष्ठीवद्विशेषणादेव चतुर्थी भवति—यूपाय दार्विति । हेतुतृतीयापि विशेष्यान्न भवति । हेतुहेतुमद्भावस्यापि चतुर्थ्यैव प्रत्यायितत्वात्, षष्ठीविषये च हेतुतृतीया । इह तु प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्प्रथमेव भवति । यदि तर्हि तादर्थ्य उपसंख्यानं क्रियते, नार्थः संप्रदाने चतुर्थ्या, योऽपि ह्युपाध्यायाय गौर्दीयते उपाध्यायार्थः स भवति । अवश्यं संप्रदानग्रहणं कर्तव्यम् 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इत्याद्यर्थम् ।

क्लृपि संपद्यमान इति । संपत्तिरभूतप्रादुर्भावरूपोत्पत्तिरिह गृह्यते, तत्र यद्रूपमुपजायते ततो विकाराच्चतुर्थी । *मूत्राय कल्पते यवागूरिति* । प्रकृतिविकारयोर्भेदविवक्षायां चतुर्थी । अभेदविवक्षायां तु मूत्रं संपद्यते यवागूरिति प्रथमैव भवतीति केचिदाहुः । अन्ये त्वभेदविवक्षायामेव चतुर्थीमिच्छन्ति । यदा तु 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इत्यपादानत्वं विवक्ष्यते, तदा विकाराच्चतुर्थी न भवतीति केचिदाहुः—मूत्रं संपद्यते यवाग्वा इति । अन्ये तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति—मूत्राय संपद्यते यवाग्वा इति ।

न्यासः

तादर्थ्ये उपसंख्यानमिति । तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तस्यार्थो निर्दिश्यते । तस्मा इदं तदर्थम्, तस्य भावस्तादर्थ्यम् । तत्र चतुर्थ्या उपसंख्यानम्—प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—'चतुर्थी' इति योगविभागः क्रियते, तेन तादर्थ्ये चतुर्थी भवतीति । अथवा—'चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः' इति तादर्थ्ये चतुर्थ्याः समासवचनं ज्ञापकं भवति—तादर्थ्येऽपि चतुर्थीति ।

क्लृपि सम्पद्यमान इत्यादि । क्लृप्यर्थानां धातूनां प्रयोगे संपद्यमाने कर्त्तरि संपादनक्रियाविशिष्टे चतुर्थी वक्तव्या व्याख्येयेत्यर्थः । व्याख्यानं तु तमेव योगविभागमाश्रित्य । तथा **उत्पातेन ज्ञाप्यमाने** इत्यादावपि । **मूत्राय कल्पते यवागूरिति** । यवागूर्मूत्रविकाररूपेण भवतीत्यर्थः । विकाररूपापत्तौ चतुर्थी विज्ञेया । तेनेह न भवति—देवदत्तस्य शालयः संपद्यन्त इति । यदा चाभेदविवक्षा तदा परत्वात् प्रथमैव भवति, न चतुर्थी—मूत्रमिदं संपद्यते यवागूरिति, उच्चारोऽयं संपद्यते यवौदन इति । यदा तु 'जनिकर्त्तुः प्रकृतिः' इति प्रकृतेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदा यवाग्वा इति पञ्चम्येव स्यात्—मूत्रं संपद्यते यवाग्वा इति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या * ।

वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ।
पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥

* हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या * । गोभ्यो हितम् । अरोचकिने हितम् ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४ ॥

क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य सोऽयं क्रियार्थोपपदः । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इत्येष विषयो लक्ष्यते । क्रियार्थोपपदस्य च स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य धातोः कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । द्वितीयापवादो योगः । एधेभ्यो व्रजति । पुष्पेभ्यो व्रजति ।

पदमञ्जरी

उत्पातेनेति । प्राणिनां शुभाशुभयोः सूचको भूतविकार उत्पातः । *अरोचकिन इति* । अरुचिः = अरोचकम्, 'रोगाख्यायाम्' इति ण्वुल्, बहुलवचनादस्त्रीलिङ्गता ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ *क्रिया क्रियार्थोपपदं यस्येति* । ननु नास्मिन्नर्थेऽक्षराणि सन्ति तत्राह—*तुमुन्ण्वुलावित्यादि* । परिभाषितमुपपदं क्रियार्थमन्यत्र सम्भवतीत्ययमेव विषयो गृह्यते । अत्र च विषये क्रियैव क्रियार्थोपपदं तेनायमर्थो लभ्यते इति भावः । 'यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते शब्दः स स्थानी' इति स्वनिकायप्रसिद्धिमाश्रित्याह—*स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्येति* । एधेभ्यो

न्यासः

वाताय कपिला विद्युदिति । अत्र कपिला विद्युदुत्पातो वातस्य लक्षणम् । तेन ज्ञाप्यमाने वाते चतुर्थी भवति । **अरोचकिने इति** । 'अत इनिठनौ' इतीनिः ।

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ **क्रियार्था क्रियोपपदं यस्येत्यादि** । कथं पुनरयमर्थो लभ्यते, यावता नेह सूत्रे द्वितीयं क्रियाग्रहणमुपात्तमस्तीत्याह—**तुमुन्ण्वुलावित्यादि** । 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' इति पारिभाषिकमुपपदं गृह्यते । तच्च 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इत्यस्मिन् विषये क्रियार्थोपपदं संभवतीति क्रियार्थोपपदग्रहणेनायं विषयो लभ्यते । तत्र विषये क्रियार्थैव क्रियोपपदं सम्भवतीत्यसत्यपि द्वितीये क्रियाग्रहणे यदत्र क्रियार्थोपपदं तत् क्रियैवेति गम्यते । **स्थानिन इति** । शब्दास्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानम् । तदस्यास्तीति स्थानी । एतदुक्तं भवति- यस्यार्थः प्रतीयते, न तु प्रयोगोऽस्ति, स स्थानीत्युच्यत इति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

क्रियार्थोपपदस्येति किम् ? प्रविश पिण्डीम् । प्रविश तर्पणम् । भक्षिरत्र स्थानी, न तु क्रियार्थोपपदः । कर्मणीति किम् ? एधेभ्यो व्रजति शकटेन । स्थानिन इति किम् ? एधानाहर्तुं व्रजति ।

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥

तुमुना समानार्थस्तुमर्थः । तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात्[1] प्राति-

पदमञ्जरी

व्रजतीति । ननु चात्र 'तादर्थ्ये' इत्येव चतुर्थी सिद्धा, इहापि तर्हि प्राप्नोति–एधानाहर्त्तुं व्रजतीति ? हरणार्था व्रजिक्रिया, न पुनरेधार्था चेदुदाहरणेऽपि तह्येवमेव । एतावांस्तु विशेषः–प्रत्युदाहरणे शब्दः प्रयुज्यते, उदाहरणे तु नेति प्रतीयमाना च क्रिया कारकव्यपदेशस्य निमित्तम् । तत्र यथा प्रत्युदाहरणे आहरणापेक्षया द्वितीया सम्भवत्येवमुदाहरणेऽपि प्रतीयमानहरणापेक्षा द्वितीयैव स्यादित्ययमारम्भः । *भक्षिरत्र स्थानीति* । प्रविश गृहं पिण्डीं भक्षयेति गम्यमानत्वात् । न तु *क्रियार्थोपपद इति* । यद्यपि पिण्डीभक्षणार्थं गृहप्रवेशन तथापि पारिभाषिकमुपपदं न भवतीति भावः । *शकटेनेति* । ननु 'मध्येऽपवादाः' इति द्वितीयामेव चतुर्थी बाधिष्यते, न करणतृतीयाम्, एवं तर्हि प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता । इदं त्वत्र प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यम्—ब्राह्मणस्यैधेभ्यो व्रजतीति । असति कर्मग्रहणे इतरोपपदविभक्तिवदियमपि शेषविषयैव स्यात् ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ *तुमुना समानार्थस्तुमर्थ इति* । वस्तुव्याख्यानमेतत्, विग्रहस्तु तुमर्थोऽस्येति तुम्शब्देन तुमर्थो लक्ष्यते । *तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्ता*

न्यासः

एधेभ्यो व्रजतीति । आङ्पूर्वो हरतिरत्र स्थानी, तत्कर्म त्वेधाः । एधानाहर्त्तुं व्रजतीत्यर्थः । ननु चात्र तादर्थ्यमस्ति, अतस्तादर्थ्य इत्येवं सिद्धा चतुर्थी, तत् किमर्थमिदं वचनम् ? नियमार्थम्—स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात्, प्रयुज्यमानस्य मा भूत् । **भक्षिरत्र स्थानीति** । प्रविश गृहं पिण्डीं भक्षयेति गम्यमानत्वात् । प्रविश तर्पणमित्यत्रापि पिबतिः स्थानी । **न तु क्रियार्थोपपद इति** । तुमुन्नादिविशिष्टप्रत्ययान्तो हि क्रियार्थोपपदो भवति । अयन्तु लोडन्तः । न च लोट् क्रियार्थोपपदे विधीयत इति न भवति भक्षिरत्र क्रियार्थोपपदः ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ **तुमुना समानार्थ इति** । वृत्तौ गम्यमानत्वात् समानशब्दो न प्रयुक्तः । **तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तादिति** । तुमर्थो भाववचनप्रत्ययोऽन्तो

---

१. क्वचित् 'प्रतिपादिकात्' इत्यंशो नास्ति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदिकाच्चतुर्थी विभक्तिर्भवति । 'भाववचनाश्च' इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पाकाय व्रजति । त्यागाय व्रजति । भूतये व्रजति । संपत्तये व्रजति ।

तुमर्थादिति किम् ? पाकः, त्यागः, रागः । भाववचनादिति किम् ? कारको व्रजति ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ॥ १६ ॥

पदमञ्जरी

दिति । तुमर्थो भाववचनः प्रत्ययोऽन्तेऽस्य तत्तथोक्तम् । *तस्येदं ग्रहणमिति* । स एव हि तुमर्थो भाववचनः, नान्यः । *पाकाय व्रजतीति* । नन्वत्र तादर्थ्यैव सिद्धम्; न चैवं पाचको व्रजतीत्यभाववचनादपि प्रसङ्गः, अत्र कर्त्ता प्रधानं न च तं प्रति तादर्थ्यमस्ति, किं तु प्रकृत्यर्थं प्रति; एवं तर्हि भाववचनेनैव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वाच्चतुर्थी न सिद्ध्यतीति सूत्रारम्भः । न ह्येतल्लक्षणनेत्रो ज्ञातुमर्हति—घञादीनां चतुर्थीसापेक्षाणामेव तादर्थ्यप्रकाशने शक्तिरिति ।

तुमर्थग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्, कथम् ? पाकः, त्यागः, राग इति क्रियार्थोपपदग्रहणमनुवर्त्तिष्यते । नन्वेतत् षष्ठीनिर्दिष्टम्, पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः; अर्थाद्विपरिणामो भविष्यति, भाववचनादित्यनेन सम्बन्धात् । न वै भाववचनस्य क्रियार्थोपपदत्वं सम्भवति, किं तर्हि ? धातोः । धातोर्भाववचनस्यासम्भवादेवं विज्ञास्यते—क्रियार्थोपपदाद्धातोर्यो विहितो भाववचन इति ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ॥ अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति ।

न्यासः

यस्य स तथोक्तः । भाववचनाश्चेति वक्ष्यति, तस्येद ग्रहणमिति । स एव हि तुमर्थो भाववचनः सम्भवति, नान्यः । पाकाय व्रजतीति । यद्यप्यत्र तादर्थ्यं गम्यते तथापि चतुर्थी न भवति; तस्मिन्नेव तादर्थ्ये विहिते न भावप्रत्ययेन तस्योक्तत्वात्, यथा—पाचको व्रजतीत्यत्र न भवति । तेन चतुर्थीविधानार्थमिदमारब्धम् । अथ वा—भाववचनादेव यथा स्यात्, इह मा भूत्—पाचको व्रजतीति नियमार्थमेतत् । पाकः, त्यागः, राग इति भावे घञ् । ननु च क्रियार्थोपपदग्रहणमनुवर्त्तिष्यते, तदर्थाद्विभक्तेर्विपरिणामं कृत्वैवमभिसम्बन्धः करिष्यते—क्रियार्थोपपदाद्भाववचनादिति । यस्तु क्रियार्थोपपदो भाववचनः स तुमर्थ एवेति किं तुमर्थग्रहणेन ? नैतदस्ति; न हि क्रियार्थोपपदग्रहणं भाववचनस्य विशेषणं सम्भवति । किं तर्हि ? धातोरेव । तस्मात् तुमर्थग्रहणं कर्त्तव्यमेव । कारको व्रजतीति—'तुमुन्ण्वुलौ' इति ण्वुल् । भवत्ययं तुमर्थो न तु भाववचनः; किं तर्हि ? कर्तृवचनः, तेन तदन्तान्न भवति ।

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ॥ अलमिति पर्याप्त्यर्थस्य ग्रहणमिति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नमः, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, अलम्, वषट्–इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति। नमो देवेभ्यः। स्वस्ति प्रजाभ्यः। स्वाहाऽग्नये। स्वधा पितृभ्यः। अलं मल्लो मल्लाय। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्–प्रभुर्मल्लो मल्लाय, शक्तो मल्लो मल्लाय। वषडग्नये। वषडिन्द्राय। चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः, तेनाशीर्विवक्षायामपि षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति––स्वस्ति गोभ्यो भूयात्। स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः ॥

पदमञ्जरी

अलमित्यर्थग्रहणं तत्रापि पर्याप्तिग्रहणमित्यर्थः। तत्र तावदर्थग्रहणं तस्मै प्रभवतीति निर्देशात्, इह चालं कुरुते कन्यामिति 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति द्वितीया भविष्यति। एवमलमोदनेनेत्यत्रापि करणे तृतीया, ओदनेन न किञ्चित्साध्यमित्यर्थावगमात्, तेन भूषणप्रतिषेधयोरग्रहणात्पर्याप्तेरेव ग्रहणम्। *चकारः पुनरित्यादि*। अन्यथा स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः—स्वस्ति जाल्माय, जाल्मत्वादाशीरभावाद् भूतकथनमेतत्; कुशलार्थैराशिषि चतुर्थी चेत्यस्यावकाशः—अन्ये कुशलार्थाः, कुशलं देवदत्तस्य कुशलं देवदत्ताय; स्वस्ति गोभ्यो भूयात्, उभयप्रसङ्गे परत्वात्पक्षे षष्ठी स्यात् ॥

न्यासः

'तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः' इत्यलंशब्दसमानार्थेन प्रभवतिशब्देन योगे चतुर्थीनिर्देशाल्लिङ्गात्। ननु चास्माल्लिङ्गादर्थस्येदं ग्रहणम्, न तु शब्दस्येत्येषोऽर्थः प्रतीयते; न तु पर्याप्त्यस्येत्येषोऽर्थः। तथा च भूषणप्रतिषेधयोरपि ग्रहणं स्यात्। एवञ्च कन्यामलंकुरुते, अलं बाले रोदनेनेत्यादावपि चतुर्थी स्यात्, नैष दोषः; सामर्थ्यात् पर्याप्त्यर्थस्यैव ग्रहणं भविष्यति, कथम्? कन्यामलंकुरुते इत्यत्र 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीययैव भवितव्यम्। अलं बाले रोदनेनेत्यत्राप्यत एव हेतोः करणे तृतीययैव! अत्र हि रोदनं करणभावमापन्नमेव प्रतिषेधेन सम्बध्यत इति सामर्थ्यात् पर्याप्त्यर्थस्य ग्रहणं सम्पद्यते। **चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थ इति**। यदेतन्नमःप्रभृतियोगे चतुर्थीविधानं तत्समुच्चयार्थश्चकारः। तेन पुनर्विधानात् 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्य' इत्यादिनाशीर्विवक्षायां पक्षे या षष्ठी विधीयते तामपि बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति। यद्येवम्, कारकविभक्तिमपि बाधित्वा 'कन्यामलंकुरुते' इत्यादौ चतुर्थ्येव स्यात्, ततश्च यदुक्तम्–सामर्थ्यात् पर्याप्त्यर्थस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति, तन्नोपपद्यते? नैष दोषः; कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् पुनर्विधानस्य चान्यत्र चरितार्थत्वात्। अथ वा—वक्ष्यमाणा विभाषा सिंहावलोकितन्यायेनेहाप्युपतिष्ठते। तेन 'कन्यामलंकुरुते' इत्यादौ चतुर्थी न भवति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ १७ ॥

मन्यतेः कर्मणि = मन्यकर्मणि । मन्यकर्मणि प्राणिवर्जिते विभाषा चतुर्थी विभक्तिर्भवति अनादरे गम्यमाने । अनादरः = तिरस्कारः । न त्वा तृणं मन्ये, न त्वा तृणाय मन्ये । न त्वा बुसं मन्ये । न त्वा बुसाय मन्ये ।

मन्यतिग्रहणं किम् ? न त्वा तृणं चिन्तयामि । विकरणनिर्देशः किमर्थः ? न त्वा तृणं मन्वे । अनादर इति किम् ?

अश्मानं दृषदं मन्ये मन्ये काष्ठमुलूखलम् ।
अन्धायास्तं सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥

पदमञ्जरी

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ *मन्यतेः कर्म मन्यकर्मेति* । 'मन ज्ञाने' इत्यस्य दैवादिकस्य धातोः श्यना उपलक्षणम्, न तु प्रयोगस्थस्य श्यनन्तस्यानुकरणमित्यर्थः । तेन श्यनोऽभावेऽपि भवति—'तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽपि बाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्थत्' इति । श्यना तु तानादिकस्य 'मनु अवबोधने' इत्यस्यैव निरासः । *अनादरस्तिरस्कार इति* । न त्वादराभावमात्रम्, कथम् ? अनृतादिवन्नञः प्रतिपक्षवाचित्वादिति भावः । मन्यकर्मणि प्रकृष्टकुत्सितग्रहणमिति वार्त्तिकम्, यद्वाचिनश्चतुर्थी विधीयते ततः प्रकर्षेण यदि कुत्सा प्रतिपादयितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवति, न तु सामान्यविवक्षायाम् । तेन प्रतिषेधयुक्तायां कुत्सायां चतुर्थीविधानं संपद्यत इति मत्वाह— *न त्वा तृणायेति* । 'मन्यकर्मण्यनादर उपमाने विभाषा प्राणिषु' इति *आपिशलिरधीते स्म*, न तत्र प्रतिषेधापेक्षा, तथा च *भट्टिप्रयोगो* निदर्शनीयः ।

अश्मानं दृषदमित्यादि । तत्त्वाख्यानमेतत् । *यस्य माता न पश्यतीति* ।

न्यासः

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ अनादरस्तिरस्कार इति । अत्रैवानादरशब्दस्य रूढत्वात् । तिरस्कारः = परिभवः, अवज्ञानमित्यर्थः । न त्वा तृणाय मन्ये इति । तृणादपि निकृष्टतरं त्वामहं मन्य इत्यर्थः । विकरणनिर्देशः किमर्थं इति । 'मनिकर्मणि' इति कस्मान्नोक्तम् , एवं हि लघु सूत्रं भवतीति ? 'मन ज्ञाने' इत्यस्य दैवादिकस्य ग्रहणं यथा स्यात् , 'मनु बोधने' इत्यस्य तानादिकस्य ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थो विकरणनिर्देश इति दर्शयितुमाह—न त्वां तृणं मन्व इति ।

अश्मानं दृषदं मन्य इत्यादौ यथाव्यवस्थितस्य वस्तुनः स्वरूपमाविष्क्रियत इत्यत्रानादरो न गम्यते ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अप्राणिष्विति किम् ? न त्वा श्रृगालं मन्ये ।

* यदेतदप्राणिष्विति तदनावादिष्विति वक्तव्यम् * । व्यवस्थित-विभाषा च ज्ञेया । न त्वा नावं मन्ये । यावत्तीर्णं न नाव्यम् । न त्वाऽन्नं मन्ये । यावन्न भुक्तं श्राद्धम् । प्राणिषु तूभयम्—न त्वा काकं मन्ये । न त्वा श्रृगालं मन्ये । इह चतुर्थी द्वितीया च भवतः । न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शुने मन्ये । युष्मदः कस्मान्न भवति चतुर्थी, एतदपि हि मन्यतेः कर्म ? व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव न भवति ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥

कर्त्तरि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति । देवदत्तेन कृतम् । यज्ञदत्तेन भुक्तम् । करणे—दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति ।

* तृतीयाविधाने प्रकृत्यादीनामुपसंख्यानम् * । प्रकृत्याऽभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण याज्ञिकः । प्रायेण वैयाकरणः । गार्ग्यो-

पदमञ्जरी

दर्शनयोग्यम् । *व्यवस्थितविभाषा चेति* । ननु येषु प्राणिषु नेष्यते, ते नावादयो भविष्यन्तीति किं व्यवस्थितविभाषया ? *वृत्तिकार* एवात्र साक्षात्प्रयोजनं वक्ष्यति ।

न त्वा नावमिति । नावा तार्यमुदकं नाव्यं तद्यदैव तीर्णं तदैव नावमपि सन्तीं त्वां नाहं नावं मन्ये, प्रयोजनस्य निष्पन्नत्वादिति भावः । एवं यावन्न भुक्तं श्राद्धमित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । *प्राणिषु तूभयमिति* । विषयविभागेन । *एतदपीति* । एतदेव साक्षात्प्रयोजनमन्यत्र नावादित्वादेव सिद्धेरित्यवोचाम ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ *प्रकृत्याभिरूप इति* । क्रियाया अश्रवणात्कर्तृकरण-योरभावात्षष्ठी प्राप्नोति ।

प्रायेण याज्ञिक इति । प्रायशब्दो बह्वर्थः, बहवो याज्ञिका इत्यर्थः । *गार्ग्योऽ-*

न्यासः

यदेतदप्राणिष्विति तदनावादिष्विति वक्तव्यमिति । अप्राणिग्रहणमपनीयानावा-दिग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । यथान्यासे हि न त्वा नावं मन्य इत्यत्र चतुर्थी स्यात् । न त्वा शुने मन्य इत्यत्र चतुर्थी न स्यादित्यभिप्रायः ।

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति । किं पुनः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विषमेण धावति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । साहस्रेणाश्वान् क्रीणाति ॥

पदमञ्जरी

स्मीति । प्रथमा षष्ठी वा प्राप्नोति । *समेनेति* । अत्र द्वितीया प्राप्नोति । *द्विद्रोणेनेति* । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणं पात्रादिः, द्वौ द्रोणौ कृत्वेत्यर्थः, अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति । *पञ्चकेनेति* । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः सङ्घः, तत्र संघसंघिनोरभेदविवक्षायां पशूनित्यनेनैतत्समानाधिकरणमित्यत्रापि द्वितीयैव प्राप्नोति । *साहस्रेणेति* । सहस्रपरिमाणः संघः साहस्रः । सर्वमन्यत्पूर्ववत् । इत्युपसंख्यानमारभमाणस्याभिप्रायः ।

प्रत्याख्यानं तु – इह तावत्प्रकृत्याभिरूप इति गम्यमानापि क्रिया करणादिव्यपदेशस्य निमित्तम् । इह च करोतिक्रिया गम्यते, करणान्तरव्युदासाय च प्रकृतेः करणत्वं विवक्षितं स्वभावेनायमभिरूपः कृतः, न वस्त्रालङ्कारादिनेत्यर्थः । *प्रायेणेत्ययमर्थः*—अस्मिन् ग्रामे ये विप्राः सन्ति ते बाहुल्येन यज्ञमधीयत इति तत्र याज्ञिकशब्दाभिधेयमध्ययनं प्रति बाहुल्यस्य करणत्वं संघीभूय यज्ञमधीयत इत्यर्थः । इह तर्हि कथं विशिष्टवेषं कंचित् दृष्ट्वाध्यवस्यति– प्रायेणायं याज्ञिक इति ? अत्राप्ययमर्थः–अस्मिस्तावद्याज्ञिकानामाचारादिबाहुल्यमुपलभ्यते, अतोऽनेनाचारादिबाहुल्येन याज्ञिकोऽयं जनैर्ज्ञायत इति । तत्र प्रतीयमानज्ञानं प्रति करणत्वम् । केचित्—प्रायेणशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपातो ज्ञातमित्यस्यार्थे वर्त्तते इत्याहुः । दृश्यते च प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानामिति, प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणाविति च । *गात्रेणेति* । अनेनाहं ज्ञाये इति ज्ञानक्रियायामस्मीति भवन-

न्यासः

कारणं न सिद्ध्यति ? कर्तृकरणयोरभावात् । तयोस्त्वभावः प्रकृत्याभिरूप इत्यादौ क्रियाया अविद्यमानत्वादित्यभिप्रायः । प्रातिपदिकेनात्र सम्बन्धमात्रं प्रतीयते, न तु काचन क्रिया । न च तया विना कर्तृकरणे सम्भवतः; तयोः क्रियापेक्षत्वात् । ततश्च सम्बन्धलक्षणा षष्ठी स्यात्—प्रकृतेरभिरूपः, प्रायस्य याज्ञिकः, गोत्रस्य गार्ग्य इति । **समेन धावति, विषमेण धावतीति** । यद्यप्यत्र क्रियाप्यस्ति, तथापि नात्र समविषमशब्दौ करणत्वेन विवक्षितौ, किन्तर्हि ? कर्मत्वेन, ततश्च द्वितीया स्यात् । **द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीत्यादावपि** द्विद्रोणादीनां कर्मत्वेन विवक्षितत्वाद् द्वितीयैव स्यात् । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति द्वौ द्वौ द्रोणौ कृत्वा धान्यं क्रीणातीत्येषोऽर्थो विवक्षितः । **पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति** । पञ्च परिमाणमस्य पशुसंघस्य पञ्चकः संघः । पञ्चकं संघं कृत्वा पशून् क्रीणातीत्यर्थः । एवं **साहस्रेणाश्वान् क्रीणातीति** साहस्रं संघं कृत्वा । सहस्रं सहस्रं कृत्वेत्यर्थः । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपाद-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ १९ ॥

सहार्थेन युक्ते अप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति। पुत्रेण सहागतः पिता। पुत्रेण सह गोमान्। पितुरत्र क्रियादिसंबन्धः शब्देनोच्यते,

पदमञ्जरी

क्रियायां वा गोत्रस्य करणत्वम्। *समेनेति*। पथो गमने करणत्वं समेन पथेत्यर्थः। *द्विद्रोणेनेति*। द्विद्रोणाद्यर्थे मूल्ये द्विद्रोणादिशब्दस्तस्य च क्रयं प्रति कारणत्वम्, द्विद्रोणादीनां च मूल्यम्, तेन द्विद्रोणाद्येव क्रीयते इत्यर्थभेदोऽपि नास्ति॥

सहयुक्तेऽप्रधाने॥ क्रियागुणद्रव्यैर्द्वयोः सम्बन्धे सति सहशब्दस्य प्रयोगो भवति, अतः 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यादीनि क्रियादिसम्बन्धे यथाक्रममुदाहरणान्युपन्यस्तानि। नन्वत्र सर्वतः सहार्थस्वभावादेव पितुः पुत्रस्य वा गमनादिना सम्बन्धः प्रतीयते, तत्कुतः पितुः प्राधान्यम्? केचिदाहुः—यस्य क्रियादिसम्बन्धो विशिष्टकालः प्रज्ञातः स यदान्यस्याप्रज्ञातविशिष्टकालक्रियासम्बन्धस्य तत्प्रतिपादनार्थमुपादीयते, यथा – 'अयं पुरुषः कदागतः' इत्यपेक्षायाम् 'राज्ञा सहागतः' इति पुरुषागमनं विशिष्टकालमुपपादयितुं वाक्यं प्रवर्त्तत इति पुरुषस्य प्राधान्यम्, राज्ञस्तूपलक्षणत्वेनोपात्तत्वादप्राधान्यमिति। एवं तु 'भृत्यैः सह राजागतः' इत्यत्र न स्याद्, न हि भृत्यागमनं प्रसिद्धकालं येन तत्कालत्वं राजागमनस्य प्रतिपाद्येत। यत्र चोभयोरप्यज्ञातक्रियादिसम्बन्धस्तत्रापि न स्यात्—पुत्रेण सहागतः पितेति। तस्माद्वक्तव्यमप्राधान्यमत आह—*पितुरत्रेत्यादि*। पूर्वं प्रज्ञातोऽप्रज्ञातो

न्यासः

नम्—प्रतीयमानापि क्रिया कारकाणां निमित्तं भवत्येव। इह च प्रकृत्याभिरूप इत्यत्र करोत्यर्थः प्रतीयते—प्रकृत्या कृतोऽभिरूप इति। एवं प्रायेण याज्ञिकः, प्रायेण वैयाकरण इत्यत्रापि करोत्यर्थो भवत्यर्थो वा गम्यते। गार्ग्योऽस्मि गोत्रेणेत्यत्रापि ज्ञाने भवने वा गम्यमाने गोत्रस्य करणत्वं प्रतीयते। समेन धावतीत्यादौ समेन विषमेण वा पथा करणेनेति गम्यते। द्विद्रोणेनेत्यत्रापि तृतीया न कर्मत्वं बोधयति। किं तर्हि? करणत्वम्। अत्र हि द्विद्रोणाद्यर्थं हिरण्यादिकं मूल्यभूतं तादर्थ्याद् द्विद्रोणादिशब्देनोक्तम्। तस्यापि करणत्वमस्त्येवेति करण इत्येवं सर्वत्र तृतीया सिद्ध्यति॥

सहयुक्तेऽप्रधाने॥ क्रियागुणद्रव्यसम्बन्धे हि सति सहयोगो भवति। अत 'पुत्रेण सहागतः' इत्यादीनि क्रियादिसंबन्धे यथाक्रममुदाहरणानि वृत्तिकृतोपन्यस्तानि सर्वत्र च पुत्रस्यात्राप्राधान्यमिति ततस्तृतीया भवति। ननु चोभयोरपि पितापुत्रयोः क्रियादिसम्बन्धः प्रतीयते, तत् कुतः पुत्रस्याप्राधान्यमितरस्य प्रधानभाव इत्याह—**पितुरत्रेत्यादि**। यद्युभयगतः क्रियादिसंबन्धः प्रतीयते, तथाप्युपात्तशब्दव्यापारा-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पुत्रस्य तु प्रतीयमान इति तस्याप्राधान्यम् । सहार्थेन योगे तृतीयाविधानात्पर्यायप्रयोगेऽपि भवति—पुत्रेण सार्द्धमिति ।[1] विनापि सहशब्देन भवति; 'वृद्धो यूना' इति निपातनात्[1] ।

पदमञ्जरी

वा यस्य क्रियादिसम्बन्धः शब्देनोच्यते तस्य प्राधान्यम् । यस्य तु सहार्थान्यथानुपपत्त्या प्रतीयते तस्याप्रधान्यम् ।

कस्य पुनः शब्देनोच्यते ? कस्य वा प्रतीयते ? यस्य विवक्ष्यते । एतदुक्तं भवति—द्वयोस्तावत्क्रियासम्बन्धे सति सहशब्दस्य प्रयोगः, तत्र यदा द्वयोरपि क्रियादिसम्बन्धः शब्देनोच्यते-सहागतौ पितापुत्राविति, तदा द्वयोरपि प्राधान्यान्न भवति; यदा त्वेकस्य क्रियादिसम्बन्धं शब्देन प्रतिपिपादयिषत्यपरस्य सहार्थान्यथानुपपत्त्या तदा तस्याप्राधान्यात्तद्वाचिनस्तृतीयेति । एवं च कृत्वा सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति यद्यपि प्रस्तरस्य प्रहरणसम्बन्धः प्रज्ञातः, सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति, शाखायास्त्वज्ञातः; तथाप्युक्तेन न्यायेन शाखाशब्दात्तृतीया सिद्ध्यतीति विभक्तिव्यत्यासो न वाच्यः । ननु पुत्रेण सहागत इत्यादौ पितुरेव कर्त्तुः क्तादिभिरभिधानम्, न त्वप्रधानस्य पुत्रादेस्तस्यापि तु सहार्थसामर्थ्यात्कर्तृत्वं प्रतीयत इत्यनभिहिते कर्तृकरणयोरिति तृतीया सिद्धा । इह तर्हि पुत्रेण सहागमनं पितुरिति 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठी प्राप्नोति, इह च तिलैः सह माषान्वपति तिलान्माषान्वपतीत्यर्थप्रतीतेर्द्वितीया प्राप्नोति, इह च पुत्रेण सह स्थूलः, पुत्रेण सह गोमानिति द्रव्यगुणसंम्बन्धप्रतिपादन एव तात्पर्यमिति क्रियागन्धस्यैवाभावात्कर्तृगन्धोऽपि नास्तीत्यारभ्यमेवावश्यं सूत्रम् । *सहार्थेन योगे विधानादिति* । युक्तग्रहणादर्थग्रहणं लभ्यते, अन्यथा 'सहे प्रधाने' इत्येव वाच्यं स्यात् । *विनापि सहशब्देन वृद्धो यूनेति निपातनादिति* क्वचित्पठ्यते ।

न्यासः

पेक्षया प्रधानाप्रधानव्यवस्था—शब्देन यस्य क्रियादिसंबन्धः प्रत्याय्यते तत् प्रधानमितरदप्रधानमिति । इह तु पितुरेव क्रियादिसंबन्धः प्रत्याय्यते शब्देन, न तु पुत्रस्य । कुत एतत् ? शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । तथाविधा हि शब्दशक्तिर्यतः पितुरेवात्र क्रियादिसम्बन्धं शक्नोति प्रतिपादयितुम्, न पुत्रस्येति । एवञ्चागत इत्यादावेकवचनमुपपद्यते; अन्यथा हि द्वित्वाद् द्विवचनं स्याद्, यथा—पितापुत्रावागताविति । पुत्रस्य तु प्रतीयमानत्वादप्राधान्यमिति । अर्थात् स पुनरर्थः सहार्थयोगः । स च भेदाधिष्ठानत्वात् पुत्रस्य क्रियादिसम्बन्धमन्तरेण न सम्भवतीति सम्बन्धस्य नान्तरीयकत्वात् पुत्रस्यापि क्रियादिसम्बन्धं प्रत्याययति । सहार्थेन योगे तृतीयाविधानादिति । कुतः पुनरेतदवगतं सहार्थेन योगे तृतीयाविधानमिति ? युक्तग्रहणात् ।

१-१. अयमशः क्वचिदेव पुस्तके दृश्यत इति बोध्यम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अप्रधान इति किम् ? शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

अङ्गशब्दोऽत्राङ्गसमुदाये शरीरे वर्तते, 'येन' इति च तदवयवो हेतुत्वेन निर्दिश्यते । येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते

पदमञ्जरी

इहाप्रधानवचनं प्रधाननिवृत्त्यर्थं क्रियते, पितुस्तृतीया मा भूदिति; तत्र प्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वात्प्रथमा भविष्यति, नार्थोऽप्रधानवचनेनेति मन्यमानः पृच्छति—*अप्रधान इति किमिति* । *शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौरिति* । यथात्राप्रधाने षष्ठीविषये तृतीया, एवं प्रधानेऽपि स्यादिति मन्यते । अत्राहुः— यथा ग्रामं न गच्छतीत्यादौ ग्रामगमनयोः पूर्वमभिसम्बन्धः पश्चान्नञा प्रतिषिध्यते, एवमुपाध्यायस्य पूर्वं गवा सम्बन्धः पश्चात्तत्सम्बन्धविशिष्टस्य गोः सहार्थेन योगः; अन्यथा कस्य सहत्वं प्रतिपाद्येत, अतो गवा सम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वादुपाध्यायात् षष्ठी भविष्यतीति नार्थ एतेन ॥

येनाङ्गविकारः ॥ अङ्गशब्दोऽवयववाची प्रसिद्धः; ततश्चायं सूत्रार्थः स्याद्— येन गुणेनाङ्गस्याक्ष्यादेर्विकारस्ततस्तृतीयेति, ततश्चाक्षि काणमस्येत्यादावेव तु स्यात्, काणादेर्गुणवचनादेव च स्याद्; अक्ष्णा काण इत्यादावक्ष्यादेर्न स्यादित्यालोच्यान्यथा व्याचष्टे—*अङ्गशब्दोऽत्रेत्यादि* । अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तः शरीरवचनोऽङ्गशब्दः सूत्रे उपात्त इत्यर्थः । *येनेति* च यदपेक्षमङ्गिनोऽङ्गित्वं स हेतुत्वेन निर्दिश्यते, हेतुत्वेनेतिवदन्येनेति हेतौ तृतीयेति दर्शयति । *विकृतेनेति* । सामर्थ्यादेवे-

न्यासः

तस्य चैतदेव प्रयोजनम्—सहार्थेन योगे तृतीया यथा स्यात्, नान्यत् । शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौरिति । अत्र द्रव्यसंबन्धः षष्ठ्यैवोपाध्यायस्योच्यत इत्यस्य प्राधान्यम् । तत्रासत्यप्रधानग्रहणे प्रधानेऽप्युपाध्याये स्यात् । ननु च परत्वात् षष्ठी भविष्यति ? न भविष्यति; अशेषत्वात् । सति त्वप्रधानग्रहणे शेषोऽयं संपद्यत इति षष्ठी ॥

येनाङ्गविकारः ॥ अयमङ्गशब्दोऽवयवे प्रसिद्धः । स यदि तत्रैव वर्त्तमान इह गृह्यते तदात्रैव स्यात्—अक्षि काणमस्येति, अत्र ह्यङ्गः शरीरावयवस्य विकारः काणेन गुणेन द्योत्यत इति; इह तु न स्याद्—अक्ष्णा काण इति, न ह्यत्रावयवस्याङ्गो विकारो लक्ष्यते, किं तर्हि ? अङ्गिनः समुदायस्येत्यत आह—अङ्गशब्दोऽत्रेत्यादि । अङ्गमस्यास्तीत्यङ्गः, अर्शआदित्वादच्प्रत्ययान्तोऽङ्गशब्द उपात्त इति दर्शयति; अङ्गिनोऽङ्गापेक्षत्वात् । यदपेक्षयाऽङ्गिनोऽङ्गित्वं तदेव येनेत्यनेन निर्दिश्यत इति दर्शयितुमाह—येनेत्यादि । विकृतेनेति सामर्थ्याल्लब्धमर्थं दर्शयति । न ह्यविकृतेना-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अक्ष्णा काणः । पादेन खञ्जः । पाणिना कुणिः । अवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यते ।

अङ्गविकार इति किम् ? अक्षि काणमस्य ॥

इत्थम्भूतलक्षणे ॥ २१ ॥

पदमञ्जरी

तल्लभ्यते, न ह्यविकृतमङ्गमङ्गिनो विकारं प्रति हेतुः । *अक्ष्णा काण इति* । कथं पुनः पुरुषः काणः, यावताक्षिधर्मः काणता, तेनाक्ष्येव काणं भवति न पुरुषः ? इत्याह—*अवयवधर्मेणेति* । तदेवं यदङ्गगतो विकारोऽवयवधर्मः समुदाय आरोपादङ्गिनः प्रतिपाद्यते, तत्र यदङ्गगतो विकारस्ततस्तृतीया भवति । कथं पुनरक्षिशब्दः प्रयुज्यते, यावता काणशब्दोऽक्षिगतमेव विकारमाचष्टे, तत्र काणो देवदत्त इत्युक्ते नैव संदेहो भवति—किं स्वयमेव काणः, किं वाक्ष्णः काणतयेति, नाप्येवं संदेहः—किमक्ष्णः काणतयासौ काणः, किं वा पादस्येति, तदनर्थकोऽक्षिशब्दस्य प्रयोगः ? एवं पादेन खञ्जः, पाणिना कुणिरित्यादौ पादादीनाम् ? उच्यते—अक्ष्याद्युपक्रमे वाक्येऽक्ष्णेत्युक्ते न ज्ञायते किं निरूपयति ? किं वा काण इति ? तत्र निरूपयत्यादिनिवृत्तये काणशब्दप्रयोगः, यथा—द्वावानय कौ तौ द्वावित्युक्ते ब्राह्मणाविति । *अङ्गविकार इति किमिति* । अङ्गग्रहणं प्रति प्रश्नः । क्वचित्तु तथैव पाठः । *अक्षि काणमस्येति* । नन्वत्र परत्वात्प्रथमा भविष्यति, न; असत्यङ्गग्रहणेऽत्रैव स्यात् मुख्यो ह्यत्र विकारः । उदाहरणे तु गौणः, अवयवधर्मस्यावयविन्यारोपात् ॥

इत्थम्भूतलक्षणे ॥ इदंशब्दात्सन्निहितवाचिनः प्रकारवचने थाल्, 'इदम

न्यासः

ङ्गिनोऽङ्गेन विकारो लक्ष्यते । **लक्ष्यत इति** । द्योत्यत इत्यर्थः । **अक्ष्णा काण इति** । अत्राक्ष्णावयवेन विकृतेनाङ्गिनो देवदत्तस्य विकारो लक्ष्यत इति ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । कथं पुनरवयवेन विकृतेन समुदायस्तथा व्यपदिश्यत इत्याह—**अवयवधर्मेणे**त्यादि । यथाढ्यमिदं नगरमित्यवयवधर्मेणाढ्यत्वेनात्र समुदायो व्यपदिश्यते, तथेहाप्यवयवेन विकृतेन समुदायो व्यपदिश्यत इति । कथं पुनरत्राक्षिशब्दस्य प्रयोगः क्रियते, यावता विनापि तेन काणत्वं गुणः समुदायस्य प्रतीयत एव ? सत्यमेतत्; लौकिके शब्दप्रयोगे गुरुलाघवं प्रत्यनादरात् । यस्तु तदाद्रियते सोऽक्षिशब्दं न प्रयुङ्क्त एव ।

अक्षि काणमस्येति । अत्रासत्यङ्गग्रहणे काणशब्दात् तृतीया स्यात् । लक्ष्यते हि काणत्वेन गुणेनाक्ष्णो विकारः समुदायस्यावयवस्य ॥

इत्थम्भूतलक्षणे ॥ कश्चित् प्रकारमित्यनेन इत्थमित्यस्यार्थमाचष्टे । तथा हि प्रकार-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कञ्चित्प्रकारं प्राप्तः = इत्थम्भूतः, तस्य लक्षणमित्थम्भूतलक्षणम्, ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अपि भवान् कमण्डलुना छात्त्रमद्राक्षीत् ? छात्त्रेणोपाध्यायम् । शिखया परिव्राजकम् ।

इह न भवति—कमण्डलुपाणिश्छात्त्र इति; लक्षणस्य समासेऽन्तर्भूतत्वात् ।

पदमञ्जरी

स्थमुः' इति थमुप्रत्यये कृते इत्थमिति भवति । न चात्र किञ्चित्सन्निहितमस्तीतीत्थंशब्दः सन्निहितपरित्यागेन प्रकारविशेषमाचष्टे, 'भू प्राप्तावात्मनेपदी च', 'आ धृषाद्वा' इति णिजभावपक्षे गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तप्रत्ययस्तदाह—*कञ्चिदिति* । *तस्येति* कर्मणि षष्ठी । लक्ष्यते येनेति *लक्षणम्* । येन श्वेतच्छत्त्रादिना राजत्वादिप्रकारविशेषापन्नतयान्यो लक्ष्यते तदित्थम्भूतलक्षणम् । *तत्रेति* । वर्त्तमानादित्यर्थः । *कमण्डलुना छात्त्रमद्राक्षीदिति* । छात्त्रोपाध्याययोर्गच्छतोश्छात्त्रस्य हस्ते कमण्डलुर्भवति, कमण्डलुना छात्त्रोऽयमिति ज्ञातवानित्यर्थः । यद्येवम्, ईदृशे ज्ञाने कमण्डलोः करणत्वादेव तृतीया सिद्ध्यति ? एवं तर्हि यदायं प्रमाता प्रमितिदशायामेवात्मनः प्रमितिविशेषं प्रतिपादयितुं वाक्यं प्रयुङ्क्ते —कमण्डलुनायं छात्त्र इति, तदा ज्ञानक्रियाया अप्रतिभासादप्रतिपाद्यत्वाच्च करणत्वासम्भवः । उदाहरणं त्वेवं व्याख्येयम्—कमण्डलुना छात्त्र इत्येवं रूपं ज्ञानमभूदिति । कोऽर्थः ? अद्राक्षीदिति निर्दिष्टस्य द्रष्टुर्ज्ञानविशेषोऽत्र कथ्यते, न प्रयोक्तुरित्यर्थः ।

इह कमण्डलुपाणिश्छात्त्र इति बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात्तृतीया प्राप्नोति; न च प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञाप्रतिषेधः, 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति लिङ्गात्; न च 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति संप्रत्युत्पन्नायास्तृतीयाया लुग्लभ्यते, तस्याः समासप्रातिपदिकं प्रत्यनवयवत्वादित्यत आह—*इह न भवतीति* ! *समासे-*

न्यासः

वचने 'इदमस्थमुः' इति थमुप्रत्यये विहित इत्थमित्येतद्रूपं भवति । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार उच्यते । आपन्न इत्यनेन भूतशब्दस्यार्थमाचष्टे । तथा हि—'भू प्राप्तावात्मनेपदी' इत्यस्य चौरादिकस्य 'आ धृषाद्वा' इति यदा णिज् नास्ति तदा क्तप्रत्यये भूत इति रूपं भवति । तस्येतीत्थम्भूतस्य । लक्षणमिति । लक्ष्यते चिह्न्यतेऽनेनेति लक्षणम्=चिह्नम् । अपि भवान् कमण्डलुना छात्त्रमद्राक्षीदिति । अत्र मनुष्यत्वं सामान्यम्, तस्य च्छात्त्रत्वं प्रकारः; तं प्राप्तस्य च्छात्त्रस्य कमण्डलुर्लक्षणम् । छात्त्रेणोपाध्यायमिति । मनुष्यत्वं सामान्यम्, तस्योपाध्यायत्वं प्रकारः; तं प्राप्तस्योपाध्यायस्य लक्षणं छात्त्रः । शिखया परिव्राजकमिति । मनुष्यत्वं सामान्यम्, परिव्राजकत्वं प्रकारः; तं प्राप्तस्य परिव्राजकस्य लक्षणं शिखा ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इत्थम्भूत इति किम् ? वृक्षं प्रति विद्योतनम् ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥

संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि कारके द्वितीयायां प्राप्तायामन्यतरस्यां तृतीया विभक्तिर्भवति । पित्रा संजानीते । पितरं संजानीते । मात्रा संजानीते । मातरं संजानीते ॥

हेतौ ॥ २३ ॥

फलसाधनयोग्यः पदार्थो लोके हेतुरुच्यते । तद्वाचिनस्तृतीया

पदमञ्जरी

ऽन्तभूतत्वादिति । समासार्थं प्रति गुणभूतत्वादित्यर्थः । इत्थम्भूतस्य लक्षणं यत्प्रधानं तत्र तृतीया । बहुव्रीहौ तु वृत्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनान्यपदार्थाभिधायित्वान्नास्ति प्राधान्यम् ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ *संजानीत इति* । 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इत्यात्मनेपदम्, 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः । आध्याने तु 'अधीगर्थदयेशाम्' इति षष्ठी भवति–मातुः संजानातीति । कृत्प्रयोगे त्वनाध्यानेऽपि परत्वात् 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठी भवति – मातुः संज्ञातेति ॥

हेतौ ॥ 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति शास्त्रीयस्य हेतोश्चकारेण कर्तृसंज्ञाविधानात्कर्तृकरणयोरित्येव तृतीयायाः सिद्धत्वाल्लौकिको हेतुर्गृह्यत इत्याह—*फलसाधनयोग्य इत्यादि* । लोके ह्यङ्कुरादिकार्योत्पादने योग्यतामात्रप्रयुक्तोऽनाश्रितव्यापारो द्रव्यगुणक्रियाविषयो बीजादिर्हेतुः । उक्तं च—

न्यासः

लक्षणस्य समासेऽन्तर्भूतत्वादिति । एकार्थीभावाद् बहुव्रीह्यर्थेन लक्षणार्थस्या पृथग्भावादित्यर्थः । बहुव्रीहावेव वाच्यत्वेनान्तर्भावो लक्षणस्येति गतार्थत्वात् तृतीया न भवति । इत्थम्भूतलक्षण इति किम् ? वृक्षं परि विद्योतते विद्युत् । नात्र विद्योतनत्वप्राप्तस्य कस्यचिद् वृक्षेण लक्षणम् , किं तर्हि ? विद्योतनस्यैव ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । **मात्रा संजानीत इति** । 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः, 'ई हल्यघोः' इतीत्वम्, 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इत्यात्मनेपदम् । आध्याने तु 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति परत्वात् षष्ठी भवति—मातुः सञ्जानातीति । कृत्प्रयोगे चानाध्यानेऽपि 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति परत्वात् षष्ठ्येव भवति—मातुः संज्ञातेति ॥

हेतौ ॥ हेतुर्द्विविधः—शास्त्रीयः, लौकिकश्च । तत्र शास्त्रीयः 'तत्प्रयोजको हेतुश्च', लौकिकः फलसाधनयोग्यः पदार्थः । तत्र शास्त्रीये हेतौ 'कर्तृकरणयोस्तृतीया'

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विभक्तिर्भवति । धनेन कुलम् । कन्यया शोकः । विद्यया यशः ॥

अकर्तर्यृणे पञ्चमी ॥ २४ ॥

'हेतौ' इति वर्त्तते । कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुस्ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । तृतीयापवादो योगः । शताद्बद्धः । सहस्राद्बद्धः ॥

अकर्त्तरीति किम् ? शतेन बन्धितः । शतमृणं च भवति, प्रयोजकत्वाच्च कर्तृसंज्ञकम् ॥

पदमञ्जरी

द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् । इति ।
अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरुच्यते ॥ इति च ।

उदाहरणेषु क्रियाया अभावात्करणत्वमनाशङ्कनीयम् । यूपाय दार्वित्यत्र तादर्थ्यं विवक्षितम्, न तु सदपि हेतुत्वमिति दारुशब्दात् प्रथमेव भवति ॥

अकर्तर्यृणे पञ्चमी ॥ *बन्धित इति* । बन्धेर्ण्यन्तस्य निष्ठान्तस्य रूपम् । *शतमृणं च भवतीति* । उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वात् । *प्रयोजकत्वाच्च कर्तृसंज्ञकमिति* । 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति चकारेण कर्तृसंज्ञाविधानात् । ननु च पूर्वसूत्रे लौकिकस्य हेतोर्ग्रहणम्, अयं तु शास्त्रीयः; शास्त्रीयस्यापि लौकिकत्वमस्त्येव । अथ वा—कस्य हेतोः पूर्वसूत्रे शास्त्रीयस्याग्रहणम्—कर्त्तरि सिद्धा तृतीयेति ? न त्वेवम्, पञ्चम्या असिद्धत्वादिहार्थमेव सामान्यग्रहणं स्यात् ॥

न्यासः

इत्येवं सिद्धा तृतीया । तस्माल्लौकिकस्य हेतोरिदं ग्रहणमित्यत आह—फलसाधनयोग्य इत्यादि । अनिष्पादयन्नपि फलं तत्साधनयोग्यः पदार्थो लोके हेतुरित्युच्यत इति योग्यग्रहणम् । धनेन कुलमित्यादौ कुलादीन्यकुर्वन्त्यपि धनादीनि तत्करणयोग्यतया लोके हेतुव्यपदेशमासादयन्तीति तेभ्यस्तृतीया । इह यूपाय दार्विति सदपि दारुणो हेतुत्वं न विवक्षितम्, किं तर्हि ? कारणस्यान्यथात्वम् । तेन तादर्थ्ये चतुर्थी भवति ॥

अकर्तर्यृणे पञ्चमी ॥ शतेन बन्धित इति । बन्धेर्ण्यन्तस्य निष्ठायामेतद्रूपम् । शतमृणञ्च भवतीति । उत्तमर्णाय देयत्वात् । प्रयोजकत्वात् कर्तृसंज्ञेति, 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति चकारात् कर्तृसंज्ञाविधानात् । ननु लौकिको हेतुः पूर्वसूत्रे गृहीतः, स चेहानुवर्त्तत इति तत एव पञ्चमी विधीयते, न चात्र लौकिको हेतुः, किं तर्हि ? पारिभाषिक इति प्राप्त्यभावादकर्त्तरीति प्रतिषेधोऽनर्थकः ? नैतदस्ति; तत्र हि शास्त्रीये हेतौ तृतीया सिद्धैवेति लौकिकस्य हेतोर्ग्रहणम्, इह तु पञ्चमी विधीयते । न चात्रासौ शास्त्रीये हेतौ केनचित् सिध्यति । द्वावपीह हेतू गृह्येते । अथ वा शास्त्रीयस्यापि हेतोर्लौकिकं हेतुत्वमविरुद्धमेव । यो हि बन्धने प्रयुङ्क्ते स तत्साधनयोग्यो भवत्येवेति ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥

'हेतौ' इति वर्त्तते । गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे विभाषा पञ्चमी विभक्तिर्भवति । जाड्याद्बद्धः, जाड्येन बद्धः । पाण्डित्याद् मुक्तः, पाण्डित्येन मुक्तः ।

गुणग्रहणं किम् ? धनेन कुलम् । अस्त्रियामिति किम् ? बुद्ध्या मुक्तः । प्रज्ञया मुक्तः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥

हेतोः प्रयोगः = हेतुप्रयोगः । हेतुशब्दस्य प्रयोगे = हेतौ द्योत्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति । अन्नस्य हेतोर्वसति ॥

पदमञ्जरी

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ॥ 'सत्त्वे निविशतेऽपैति' इति लक्षितस्य गुणस्य ग्रहणम्; तदनुरूपत्वादुदाहरणप्रत्युदाहरणयोरिति केचित् । अन्ये तु 'पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वात्' इत्यादावनेनैव पञ्चमीमिच्छन्तः परतन्त्रमात्रस्य ग्रहणं वर्णयन्ति, यथा—यस्य हि गुणस्य भावादिति । 'विभाषा गुणे' इति योगविभागात् 'नास्तीह पटोऽनुपलब्धेः' इति स्त्रियामपि क्वचिद्भवति । केचित्त्वपादानपञ्चमीमेतामिच्छन्ति, तथा च 'नास्तीह घटोऽनुपलब्धितः' इति 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति तसिलपि भवति, योगविभागवादिनां त्वाद्यादित्वात्तसिः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ *हेतुशब्दस्येति* । प्रयोगस्य शब्दधर्मत्वादेवमुक्तम्, न त्वनेनार्थग्रहणं व्यावर्त्यते; पर्यायप्रयोगेऽपि 'निमित्तकारणहेतुषु' इति वक्ष्यमाणेन षष्ठ्या इष्टत्वात् । हेतुशब्दस्य प्रयोगे सति हेतुहेतुमद्भावलक्षणस्यैव सम्बन्धविशेषस्य नियमेन प्रतीतौ 'हेतौ' इति तृतीयापवादो योगः ॥

न्यासः

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ॥ धनेन कुलमिति धनं द्रव्यम् , न गुणः । द्रव्याश्रितो हि गुणो भवति, न द्रव्यमेव ! गुणशब्देन चात्र सम्बन्धिमात्रं परार्थरूपापन्नमुच्यते, तेनाग्निरत्र धूमादित्याद्यपि सिद्धं भवति । ननु चास्त्रियामित्युच्यते, तेन नास्तीह घटोऽनुपलब्धेरित्यादि न सिद्ध्यति ? नैतदस्ति; 'विभाषा गुणे' इति योगविभागः कर्तव्यः । तेन यत्रेष्यते तत्र योगविभागादिष्टसिद्धिरिति स्त्रियामपि भवत्येव ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ प्रयोगस्य शब्दधर्मत्वाद् हेतुरित्यनेन हेतुशब्द एव विज्ञायत इत्यत आह—**हेतुशब्दप्रयोग इति** । एवञ्च हेतुशब्दस्य स्वरूपग्रहणे सति तत्पर्यायाणां निमित्तकारणादीनां प्रयोगे षष्ठी न भवतीति किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता शेष-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सर्वनाम्नस्तृतीया च ।। २७ ।।

सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया विभक्तिर्भवति षष्ठी च। पूर्वेण षष्ठ्यामेव प्राप्तायामिदमुच्यते। कस्य हेतोर्वसति। केन हेतुना वसति। यस्य हेतोर्वसति। येन हेतुना वसति।

* निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् * ।। किं निमित्तं वसति। केन निमित्तेन वसति। कस्मै निमित्ताय वसति। कस्मान्निमित्ताद्वसति। कस्य निमित्तस्य वसति। कस्मिन्निमित्ते वसति। एवं कारणहेत्वोरप्युदाहार्यम्।

अर्थग्रहणं चैतत्। पर्यायोपादानं तु स्वरूपविधिर्मा विज्ञायीति। तेनेहापि भवति—किं प्रयोजनं वसति। केन प्रयोजनेन वसति। कस्मै प्रयोजनाय वसति। कस्मात्प्रयोजनाद् वसति। कस्य प्रयोजनस्य वसति। कस्मिन् प्रयोजने वसति ।।

पदमञ्जरी

सर्वनाम्नस्तृतीया च ।। 'सर्वनाम्नः' इति प्रयोगापेक्षा षष्ठी। *सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोग इति*। पञ्चम्यां तु हेतुशब्दादयं विधिर्न स्यात्। कथं तर्हि सर्वनाम्नस्तृतीया भवतीति ? अत्रापि सर्वनाम्नः प्रयोग इत्यर्थो द्रष्टव्यः।

निमित्तकारणहेतुष्विति। यद्यप्यस्मिन् सूत्र इदं *वृत्तिकारेण* पठितम्, *भाष्यकारेण* तु 'हेतौ' इत्यत्र पठितत्वादसर्वनाम्नोऽप्येतद्विभक्तिविधानं गम्यते, तत्र च प्रायग्रहणादेवासर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न भवतः, अन्यास्तु यथादर्शनं भवन्ति—अन्नेन कारणेन वसति, अन्नाय कारणाय वसति, अन्नात्कारणाद्, अन्नस्य कारणस्य, अन्ने कारणे इति।

पर्यायोपादानं त्विति। ननु विपरीतमिदं स्वरूपविधौ पर्यायोपादानं कर्त्तव्यम्,

न्यासः

विवक्षयैवात्राध्ययनादिभ्यः षष्ठी भविष्यति, तत्सामानाधिकरण्याच्च हेतुशब्दादपि ? एवं तर्हि सैव शेषविवक्षाऽस्मिन् विषये वचनेनाख्यायते मन्दधियामनुग्रहाय ।।

सर्वनाम्नस्तृतीया च ।। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां विभक्तीनां प्रायदर्शनमिति। एतच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाल्लभ्यत इति वेदितव्यम्।

यद्यर्थग्रहणमेतत् कस्मात् पर्यायोपादानं कृतमित्याह—पर्यायोपादानमित्यादि।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । वृकेभ्यो बिभेति । अध्ययनात्पराजयते ।

* पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् * । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते, प्रासादात्प्रेक्षते ।

* अधिकरणे चोपसंख्यानम् * । आसने उपविश्य प्रेक्षते, आसनात्प्रेक्षते । शयनात्प्रेक्षते ।

पदमञ्जरी

अर्थग्रहणे तु न कर्त्तव्यमिति; किं चार्थग्रहणे सत्येकशेषप्रसङ्गः, विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवचनात् ? एवं मन्यते—यथा आकृतिगणेषु केचिदुपलक्षणार्थं पठ्यन्ते, एवमिहापि स्वरूपपरा एव निमित्तादिशब्दा उपलक्षणार्थाः-एवमर्थानां शब्दानामिति ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ *प्रासादादिति* । अत्र ल्यबन्तस्याप्रयोगेऽप्यर्थो गम्यत इति द्वितीया प्राप्नोति ।

आसनादिति । सप्तम्यत्र प्राप्नोति । प्रत्याख्यानं तु—प्रेक्षणम् = चक्षुषा पदार्थानां ज्ञानम्, तैजसं चक्षुर्बहिर्निःसृत्य विषयान् गृह्णाति, निःसरणाङ्गके च प्रेक्षणे धातुर्वर्तते, तत्राङ्गभूतनिःसरणं प्रति प्रासाद उपात्तविषयमपादानं भवति–प्रासादात्प्रेक्षत इति, कोर्थः ? प्रासादप्रदेशाच्चाक्षुषं तेजो निःसार्य पदार्थान् गृह्णातीति ।

न्यासः

असति पर्यायग्रहण एतत् स्वरूपग्रहणमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तान्निकर्त्तुं पर्यायग्रहणम् ।

अपादाने पञ्चमी ॥ वृकेभ्यो बिभेतीति । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वम् । अध्ययनात् पराजयत इत्यत्र 'पराजेरसोढः' इत्यपादानत्वम् । 'विपराभ्याञ्जेः' इत्यात्मनेपदम् ।

पञ्चमीविधान इत्यादि । यदेतत् पञ्चमीविधानमत्र ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी स्यादित्युपसंख्यानम् = व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—इह पूर्वसूत्राच्चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी भविष्यति ।

अधिकरणे चोपसंख्यानमित्यादि । अत्राप्युपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । प्रतिपादनन्तु पूर्ववच्चकारानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

❀ प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या ❀। कुतो भवान्, पाटलिपुत्रात्।

❀ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या ❀। गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि। कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे।

❀ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या ❀। कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे।

पदमञ्जरी

प्रश्नाख्यानयोश्चेति । विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्येते यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते। इह न भवति–कस्यायमर्थो राज्ञोऽर्थ इति। *कुतो भवानिति*। क्रियाया अभावादनपादानत्वात् फलवद्वचनप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धामागमनादिक्रियामपेक्ष्येदं प्रयुज्यते, तत्र प्रयोक्तुराख्यातुश्च मनसि विपरिवर्तमानमागमनं प्रत्यपेक्षितक्रियमपादानम्—पाटलिपुत्रादिति।

यतश्चेति। यदवधित्वेनाश्रित्याध्वकालयोः परिच्छेदस्तत इत्यर्थः। *गवीधुमन्नाम* नगरम्, *सांकाश्यं* तपोवनम्।

कृत्तिकायुक्ता पौर्णमासी कार्त्तिकी, पौर्णमास्याम् 'लुबविशेषे' इति लुब्न

न्यासः

प्रश्नाख्यानयोश्चेत्यादि। वक्तव्येति व्याख्यातव्येत्यर्थः। व्याख्यानन्तु तामेव चकारानुवृत्तिमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। अथ वा—अत्रापादान इत्येवं सिद्धा पञ्चमी। तथा हि कुतो भवानित्यत्रागच्छतीति प्रतीयते, पाटलिपुत्रादित्यत्राप्यागच्छामीति; अतः स्फुटमेवापादानत्वम्।

यतश्चाध्वकालेत्यादि। यतः प्रभृत्यध्वनः कालस्य निर्माणमियत्तापरिच्छेदस्तत्र पञ्चमी वक्तव्या। एतदुक्तं भवति—अध्वनि काले च निर्मीयमाणे यदवधिभूतत्वेन विवक्ष्यते तत्र पञ्चमी वक्तव्या = व्याख्येया। व्याख्यानन्तु पूर्ववच्चकारानुवृत्तिमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। अथ वा—अध्वनि निर्मीयमाणे अपादान इत्येवं सिद्धा पञ्चमी। तथा हि—गवीधुमतः साङ्काश्यं चत्वारि योजनानीत्यत्र निःसृत्येति क्रिया गम्यते। अतो युक्तमेवापादनत्वम्। कार्त्तिक्या आग्रहायणी मास इत्यत्रापि परेणेति शब्दो गम्यते। तत्रोत्तरसूत्रेण दिग्योगलक्षणा पञ्चमी भविष्यति।

तद्युक्तात् काल इत्यादौ तदित्यनेन पञ्चमी सम्बध्यते। पञ्चमीयुक्तात् परो यः कालस्तत्र सप्तमी वक्तव्या = व्याख्येया। व्याख्यानन्तु कार्त्तिक्या आग्रहायणी मास इत्यत्र 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इत्यनेन सप्तमी सिद्धा। कार्त्तिक्याः परो यो मासस्तस्यानयाऽऽग्रहायण्या भावो लक्ष्यते।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

❋ अध्वनः प्रथमा सप्तमी च वक्तव्या ❋। गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि, चतुर्षु योजनेषु वा ॥

अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥

अन्य, आरात्, इतर, ऋते, दिक्शब्द, अञ्चूत्तरपद, आच्, आहि—इत्येतैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति। अन्य इत्यर्थग्रहणम्। तेन

पदमञ्जरी

भवति 'सास्मिन्पौर्णमासी' इत्यधिकारे 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः' इति निर्देशात्। अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणी, प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थिकोऽण्, 'आग्रहायण्यश्वत्थात्' इति निपातनाण्णत्वम्। तद्युक्तादिति। तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारेण युक्तात्काले वर्त्तमानान्मासादिशब्दादित्यर्थः। यद्वा—तया पञ्चम्या युक्तो योऽर्थः कार्त्तिक्यादिस्ततः परो यः कालो मासादिस्तत्र वर्त्तमानादित्यर्थः। अर्थतश्च परत्वं न शब्दत इति व्यवहितेऽपि भवति, कार्त्तिक्याग्रहायण्योर्मध्यवर्त्ती मासः कार्त्तिक्याः परो भवति।

अध्वन इति। तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते। प्रत्याख्यानं तु—वाक्यैकदेशस्यात्र प्रयोगः। तदयमर्थः—गवीधुमतो निःसृत्य यदा चत्वारि योजनानि गतानि भवन्ति ततः सांकाश्यम्, चतुर्षु योजनेषु गतेषु सत्सु सांकाश्यमिति, गतानीति च कर्मणि निष्ठा, यदा जनैर्योजनानि गतानि भवन्ति ततस्तैः सांकाश्यं प्राप्यत इत्यर्थः। यद्वा—अध्ववर्त्तिनां निःसरणं गमनं वाध्वन्यारोप्य निःसृत्य गतानीति ल्यपः कर्त्तरि क्तस्य च प्रयोगः, तस्य प्रतीयमाननिःसरणक्रियापेक्षयापादानत्वम्, गतानीति च प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्प्रथमा, गतेषु सत्स्विति 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सप्तमी, आग्रहायणी मास इति कार्त्तिक्याः परत्र मासे गते सति आग्रहायणी भवतीत्यर्थः। तत्र दिग्योगलक्षणा पञ्चमी, सप्तमी पूर्ववत्॥

अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ *अन्य इत्यर्थग्रहणमिति*।

न्यासः

अध्वनः प्रथमेत्यादि। तद्युक्तादिति वर्त्तते। तत्र यदा साङ्काश्यस्य योजनादभेदो विवक्ष्यते तदा प्रथमा। गवीधुमतः साङ्काश्यं चत्वारि योजनानीति। भेदविवक्षायान्तु 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सप्तमी। तथा हि गवीधुमतः सांकाश्यं चतुर्षु योजनेषु गतेषु सत्सु भवतीत्येषोऽर्थः प्रतीयते। तत्र योजनस्य सम्बन्धि गमनं साङ्काश्यभावस्य लक्षणं भवति॥

अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ अन्य इत्यर्थग्रहणमिति। अर्थद्वारक एव हि शब्दस्य शब्दान्तरेण योगो भवति। तस्मादर्थस्येदं ग्रहणं विज्ञायते। तेनेत्यादिनाऽर्थग्रहणस्य फलं दर्शयति। अथान्यो देवदत्ताद् यज्ञदत्त इति यज्ञदत्त-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पर्यायप्रयोगेऽपि भवति । अन्यो देवदत्तात् । भिन्नो देवदत्तात् । अर्थान्तरं देवदत्तात् । विलक्षणो देवदत्तात् ।

आराच्छब्दो दूरान्तिकार्थे वर्त्तते । तत्र 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठयन्यतरस्याम्' इति प्राप्ते पञ्चमी विधीयते । आराद्देवदत्तात् । आराद्यज्ञदत्तात् ।

'इतर' इति निर्दिश्यमानस्य प्रतियोगी पदार्थ उच्यते । इतरो देवदत्तात् ।

'ऋते' इति अव्ययं वर्जनार्थे । ऋते देवदत्तात् । ऋते यज्ञदत्तात् ।

दिक्शब्दः—पूर्वो ग्रामात्पर्वतः । उत्तरो ग्रामात् । पूर्वो ग्रीष्माद्वसन्तः । उत्तरो ग्रीष्मो वसन्तात् । 'दिक्शब्द' इत्यत्र शब्दग्रहणं देशकालवृत्तिनापि दिक्शब्देन योगे यथा स्यात् ; इतरथा हि दिग्वृत्ति-

पदमञ्जरी

व्याख्यानात् । *निर्दिश्यमानप्रतियोगीति* । यथा देवदत्तयज्ञदत्तयोः प्रकृतयोराह—देवदत्तः शूरः, इतरः कातर इति; तस्यान्यार्थान्तर्भावोऽस्तीति चिन्त्यम् । *ऋते यज्ञदत्तादिति* । कथं यत्किञ्चिद्राजसूयमृते सोममिति ? छान्दसत्वात्, कथं 'न मामृते राम रमेत बाली' इति ? 'क्व कर्म प्रध्वस्तं फलति पुरुषाराधनमृते' इति च ? निरंकुशाः कवयः ।

शब्दग्रहणमिति । सति हि तस्मिन् दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्युत्तरपदलोपी समासो लभ्यते, तेन यदा कदाचिद्दिशि दृष्टेन संप्रति देशकालवर्त्तिनापि योगे भवति—ग्रामात्पूर्वो देशश्चैत्रात्पूर्वः फाल्गुन इति । अवयववाचिभिस्तु योगे न भवति—पूर्वं कायस्येति, 'तस्य परमाम्रेडितम्' इति निर्देशात् ।

न्यासः

शब्दादपि पञ्चमी कस्मान्न भवति ? देवदत्तादुत्पन्नया पञ्चम्योभयगतस्याप्यन्यत्वस्य प्रतिपादितत्वात् तद्विशिष्टमन्यत्वमेकत एवोत्पाद्यमानया पञ्चम्या शक्यं प्रतिपादयितुमिति द्वितीयसम्बन्धिनः पञ्चमी न भवति ।

इतर इति निर्दिश्यमानस्य प्रतियोगी पदार्थ उच्यत इति । यथा क्वचित् प्रकरणे द्वौ प्रकृतौ—देवदत्तः; अन्यश्च कश्चित् । तत्रैकस्तावन्निर्दिश्यते—देवदत्तः शूर इति । तस्य निर्दिश्यमानस्य योऽसौ द्वितीयः सम्बन्धी प्रतियोगी स इतरशब्देनोच्यते, यथा—इतरः कातर इति ।

शब्दग्रहणमित्यादि । शब्दग्रहणे सति दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्येषोऽर्थो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नैव स्यात्—इयमस्याः पूर्वेति । इह तु न स्यात्—अयमस्मात्पूर्वः काल इति ।

अञ्चूत्तरपद–प्राग् ग्रामात् । प्रत्यग् ग्रामात् । ननु चायमपि दिक्शब्द एव? षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ।

आच्–दक्षिणा ग्रामात् । उत्तरा ग्रामात् ।

आहि–दक्षिणाहि ग्रामात् । उत्तराहि ग्रामात् ॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥

'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । अतसर्थेन प्रत्ययेन युक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्य । पुरस्ताद् ग्रामस्य । उपरि ग्रामस्य । उपरिष्टाद् ग्रामस्य ॥

पदमञ्जरी

ननु *चायमपीति* । सध्र्यङ् देवदत्तेनेत्यादावदिक्शब्दार्थमञ्चूत्तरपदग्रहणं न भवति, दिक्शब्दैः साहचर्यादस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहणादिति भावः । *दक्षिणेति* । 'दक्षिणादाच्'; 'आहि च दूरे', 'उत्तराच्च' इत्याजाही प्रत्ययौ ॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ अत्र तस्यतेर्नञ्पूर्वस्य क्विप्यतसिति रूपसम्भवेऽपि प्रत्यक्षश्रुतत्वात्प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषया च प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति सिद्धं नार्थः प्रत्ययग्रहणेन । *पुरस्तादिति* । 'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्' 'अस्ताति च' इति पूर्वशब्दस्य पुरादेशः । *उपर्युपरिष्टादिति* । ऊर्ध्वशब्दस्योपशब्द आदेशो रिल्रिष्टातिलौ प्रत्ययौ भवतः, 'ततः पश्चाद्धस्ती' इति *भाष्यकार*प्रयोगात्पञ्चमी ॥

न्यासः

लभ्यते । तेन योऽपि संप्रति दिक्शब्दो देशे काले च वर्त्तते, सोऽपि दिशि दृष्ट इति तद्योगे पञ्चमी भवति । तत्र देशवृत्तिना योगे पञ्चमी—पूर्वो ग्रामात् पर्वत इति । कालवृत्तिनापि—पूर्वो ग्रीष्माद्वसन्त इति । इतरथा हि दिग्वृत्तिनैव योगे स्यादिति । तत्रैव दिक्शब्दस्य मुख्यत्वात् ।

प्राग् ग्रामादिति । प्रपूर्वादञ्चतेर्ऋत्विगादिसूत्रेण क्विन्प्रत्ययः । तदन्ताद् यदा दिक्शब्देभ्यः 'सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकाल' इत्यादिना विहितस्य 'अस्तातेरञ्चेर्लुक्' इति लुक्, लुकि कृते तदेदमुदाहरणम् । दक्षिणा ग्रामादुत्तरा ग्रामाद् । दक्षिणाहि ग्रामादुत्तराहि ग्रामादिति । 'दक्षिणादाच्' 'आहि च दूरे' 'उत्तराच्च' इत्याजाही प्रत्ययौ ॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ अतसर्थाः प्रत्यया दिक्शब्देभ्यः स्वार्थ एव भवन्तीति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥

'एनबन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्याः' इति वक्ष्यति। तेन युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति। पूर्वेण षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम्। दक्षिणेन ग्रामम्। उत्तरेण ग्रामम्।

षष्ठ्यपीष्यते—दक्षिणन ग्रामस्य। उत्तरेण ग्रामस्य। तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्तते। पृथक्, विना, नाना—इत्येतैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, अन्यतरस्यां पञ्चमी च। पृथग् देवदत्तेन,

पदमञ्जरी

एनपा द्वितीया ॥ 'तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयम्'—स्त्र्यधिकारात्परेण वासरूपविधिनाऽवश्यं भवति, ततः परेण नायमनुवर्तत इत्यादीनां चिन्त्यं साधुत्वम् ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ॥ अन्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञानात् तृतीयया मुक्ते शेषत्वात्पक्षे षष्ठी प्राप्नोति। अथ स्यादनेकार्थत्वान्निपातानामन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थम्, न विकल्पार्थमिति? एवमप्यनन्तरा द्वितीया समुच्चीयेत। अथापि योगविभागेनास्या अपि सिद्धिः, एवमपि तदनन्तरा षष्ठी समुच्चीयेत न कथञ्चन पञ्चमी, सा चेष्यते, तत्कथमित्याह—*पञ्चमीग्रहण-*

न्यासः

तद्वन्तस्य दिक्शब्दत्वात् पूर्वेण पञ्चम्यां वचनमिदम्। पुरो ग्रामस्येति। 'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्' इत्यादिनाऽसिप्रत्ययः, पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च। पुरस्तादित्यत्रापि 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमी' इत्यादिनाऽस्तातिप्रत्ययः। 'अस्ताति च' इति पुरादेशः। उपरि ग्रामस्य, उपरिष्टाद् ग्रामस्येति। 'उपर्युपरिष्टात्' इत्यूर्ध्वशब्दस्योप इत्यादेशो रिलरिष्टातिलौ च प्रत्ययौ भवतः ॥

एनपा द्वितीया ॥ पूर्वेण षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनमिदमिति। एनपोऽतसर्थत्वात्। तदर्थो योगविभागः कर्त्तव्य इति। एनपेति पृथग्योगः कर्तव्यः, एनपा षष्ठी यथा स्यात्; अन्यथा हि द्वितीययासौ बाध्येत। ततो द्वितीयेति द्वितीयो योगः, अत्र चैनपेति वर्त्तते।

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्तत इति। स्वरितत्वात्। इमे सर्वे पृथगादयोऽसहायेऽर्थे वर्त्तन्ते। भेदेनोपादानन्तु पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम्। इह तृतीयापञ्चम्यौ मा भूताम्—हिरुग् देवदत्तस्य। विष्वग् देवदत्तस्येति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पृथग् देवदत्तात् । विना देवदत्तेन, विना देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन, नाना देवदत्तात् । 'पृथग्विनानानाभिः' इति योगविभागो द्वितीयार्थः ॥

विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना ।
विना हस्तिकृतान्दोषान्केनेमौ पातितौ द्रुमौ ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥

स्तोक, अल्प, कृच्छ्र, कतिपय--इत्येतेभ्योऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारकेऽन्यतरस्यां तृतीया भवति । पञ्चम्यत्र पक्षे विधीयते, तृतीया तु करण इत्येव सिद्धा । यदा तु धर्ममात्रं करणतया विवक्ष्यते न द्रव्यम्, तदा स्तोकादीनामसत्त्ववचनता । स्तोकान्मुक्तः, स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः, अल्पेन मुक्तः कृच्छ्रान्मुक्तः, कृच्छ्रेण मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः, कतिपयेन मुक्तः ।

पदमञ्जरी

मिति । *इहेति* । न पूर्वयोर्योगयोः मण्डूकगतयोऽधिकारा भवन्ति, यद्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्पञ्चमी, अन्यतरस्यांग्रहणं तर्हि किमर्थम् ? समुच्चयार्थम् । तत्र किं समुच्चीयते ? इत्यपेक्षायाम् 'पञ्चमीग्रहणमिहानुवर्त्तते' इत्युच्यते । *योगविभागः कर्त्तव्य इति* । असत्यपि *मुनित्रयवचने* प्रयोगबाहुल्यादेवं व्याख्यातम् ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥ *यदा धर्ममात्रमिति* । यद्योगाद् द्रव्यं स्तोकादिव्यपदेशमासादयति ते गुणा धर्माः, उभयवचना ह्येते द्रव्यमाहुर्गुणं च शुक्लादिवत् । यदा गुणवचनास्तदाऽसत्त्ववचनतेत्यर्थः । *क्रियाविशेषणे कर्मणीति* । आख्यातेन हि क्रिया साध्यमानावस्थोच्यते—चलति, चलनं करोतीति । अतस्तद्विशेषणं स्तोकादि कर्म भवति—स्तोकं चलनं

न्यासः

तत्रासत्यां पञ्चमीग्रहणानुवृत्तौ यथा हिरुगित्यादिना पर्यायान्तरेण योगे षष्ठी भवति, तथा पृथगादिभिर्योगे पक्षे षष्ठी स्यात्, न पञ्चमी । तस्मात् पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्तनीयम् । यद्येवम्, अनुवृत्तेरेव पक्षे भविष्यति, तत् किमर्थमन्यतरस्यांग्रहणम् ? सत्यम्; तत् कृतञ्च तस्या एवानुवृत्तेः सूचनार्थमुत्तरार्थञ्च ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥ यदा तु धर्ममात्रमित्यादि । यद्योगाद् द्रव्यं स्तोकादिव्यपदेशमासादयति ते गुणा धर्मशब्देनोच्यन्ते । तन्मात्रं स्तोकादिभिः शब्दैरभिधीयमानं करणत्वेन यदा विवक्ष्यते न तु द्रव्यम्, तदा स्तोकादि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

असत्त्ववचनस्येति किम् ? स्तोकेन विषेण हतः । अल्पेन मधुना मत्तः । करण इति किम् ? क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत्—स्तोकं मुञ्चति ॥

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते । दूरान्तिकार्थैः शब्दैर्योगे षष्ठी विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां पञ्चमी च । दूरं ग्रामात्, दूरं ग्रामस्य । विप्रकृष्टं ग्रामात्, विप्रकृष्टं ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामात्, अन्तिकं ग्रामस्य । अभ्याशं ग्रामात्, अभ्याशं ग्रामस्य । अन्यतरस्यांग्रहणं पञ्चम्यर्थम्, इतरथा हि तृतीया पक्षे स्यात् ॥

पदमञ्जरी

करोतीति । एवं तु विशेष्यवचनस्स्तोकशब्दो द्रव्यवचन इति नात्र प्रसङ्गः । यत्र च फलान्तरं साध्यं प्रति धात्वर्थः करणतया विवक्ष्यते तत्र विशेषणत्वं न स्यात्—शोभनं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । अत्र हि यथा फलभावनायां करणभूतस्य यागस्याभिधायकाद् ज्योतिष्टोमशब्दात् तृतीया भवति, तथा तद्विशेषणाच्छोभनशब्दादपि स्यात् । अन्यस्त्वाह—संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात्क्रियायाः कर्मत्वात् तद्विशेषणस्य कर्मत्वं स्यादिति तस्यापि संदर्शनादीनां क्रियायाश्चाभेदविवक्षायां कर्मत्वं न स्याद्, न हि तत्र क्रियायाः कर्मत्वमस्ति ॥

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्तरस्याम् ॥ पक्षे पञ्चम्यर्थे वचनम्, षष्ठी तु शेषत्वादेव सिद्धा । यद्येवम्, अन्यतरस्यांग्रहणमनर्थकं षष्ठीमात्रवचने वैयर्थ्यादेव प्रकृता पञ्चमी विधायिष्यते, तत्राह—*अन्यतरस्यांग्रहणमिति* । वचनसामर्थ्याद्धि

न्यासः

शब्दानामसत्त्ववचनता । यदा तु सोऽयमित्यभेदाद् तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते, तदा तेषां सत्त्ववचनता भवति ।

क्रियाविशेषणे मा भूदिति । क्रियायाः साध्यत्वात् कर्मत्वम् । तद्विशेषणमपि कर्म भवति, तच्चासत्त्वं भवति । क्रियैव हि तावद् द्रव्यं न भवति, कुतः पुनस्तद्विशेषणं द्रव्यं भविष्यति ? एकार्थत्वेऽपि स्तोकादीनां भेदेनोपादानं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् । इह मा भूत्—मात्रया मुक्त इति ॥

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ विकल्पेन पञ्चम्यां विहितायां पक्षे शेषत्वादेव यद्यपि सिद्ध्यति, तथापि यदिह षष्ठीग्रहणं कृतं तत् 'चतुर्थी चाशिष्य' इत्यादिनाऽऽशिषि या चतुर्थी विधीयते तामपि बाधित्वा षष्ठ्येव यथा स्यादित्येवमर्थम्—दूरं हितं ग्रामस्य, अन्तिकं हितं ग्रामस्येति । ननु चान्यतरस्यांग्रहणे प्रकृते पुनरन्यतरस्यांग्रहणं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते । दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्देभ्यो द्वितोया विभक्ति-र्भवति, चकारात्पञ्चमी तृतीयापि समुच्चीयते । दूरं ग्रामस्य, दूराद्ग्रा-मस्य, दूरेण ग्रामस्य । अन्तिक ग्रामस्य, अन्तिकाद् ग्रामस्य, अन्ति-केन ग्रामस्य ।

प्रातिपदिकार्थे विधानम् । असत्त्ववचनग्रहणं चानुवर्त्तते । सत्त्व-

पदमञ्जरी

प्रकृतविधाने विज्ञायमाने तृतीयाया अपि विधिः स्यात् । ननु कृतमप्यन्यतरस्यां ग्रहणं विकल्पार्थम्, समुच्चयार्थं वा; विकल्पार्थे तावत् षष्ठ्या मुक्ते स्वादिसूत्रेणा प्राप्ताः सर्वा एव विभक्तयः स्युः, समुच्चयार्थेऽपि प्रकृता तृतीया कस्मान्न समुच्ची-यते ? उच्यते—'पृथग्विनानानाभिः' इत्यत्र तावद् 'अन्यतरस्यांग्रहणेन पञ्चमी समुच्चीयते' इत्युक्तम्, अत इहाप्येकप्रघट्टकत्वात्सैव समुच्चीयते । अत एतदपि न चोदनीयम्—'अन्यतरस्यांग्रहणे प्रकृते पुनरन्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम्' इति; तत्रापि हि पक्षे तृतीया स्यात् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ *प्रातिपदिकार्थे विधानमिति* । अर्थान्तरस्यानिर्दे-शादिति भावः । नन्वनिर्देशेऽप्यर्थान्तरस्य शेषविषये पूर्वविभक्तिविषये च विधानमेतद्युक्तम्, प्रथमाविषये तु परत्वात्सैव प्राप्नोति ? नैष दोषः; उत्तरत्राप्येत-दनुवर्त्तते, तेनोत्तरविभक्तिविषयेऽपि सर्वत्र यथाभिधानं भवति । तथा च दूरादा-वसथान्मूत्रमित्यधिकरणेऽपि भवति—आवसथस्य दूर इत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थे विधानमित्येतत्तदाहृतविषयं द्रष्टव्यम् । तथा च—'सत्त्ववचनेभ्यो यथायथं विभक्तयो भवन्ति' इति वक्ष्यति, प्रातिपदिकार्थं एव तु विधाने यथायथमित्यनु-पपन्नम्, प्रथमैव भवतीति वाच्यं स्यात् ॥

न्यासः

किमर्थमित्याह—**अन्यतरस्यांग्रहणमित्यादि** । यदीहान्यतरस्यांग्रहणं न क्रियेत तदा पक्षे तृतीया स्यात् ; तस्या एवानन्तरसूत्रे श्रुतत्वात् । पुनरन्यतरस्यांग्रहणं क्रियमाणं पञ्चमीविधानार्थं विज्ञायते; प्रयोजनान्तराभावात् । तथा हि—तृतीयाविकल्पार्थं तावदेतन्न भवति । तृतीयाविकल्पो हि पूर्वकेणान्यतरस्यांग्रहणेन सिध्यति । न चान्या काचिद्विभक्तिः प्रकृता, किं तर्हि ? तस्मात् पञ्चमीविकल्पार्थमेतद् विज्ञायते ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ **पञ्चमी चेति** । तदनुवृत्तिसामर्थ्यात् तृतीयापि समुच्चीयत इति चकारेण । **यथायथमिति** । यथास्वं यो यस्यात्मीयो विषयस्तत्रासौ भवति, न विभक्त्यन्तरमित्यर्थः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शब्देभ्यो यथायथं विभक्तयो भवन्ति—दूरः पन्थाः, दूराय पथे देहि, दूरस्य पथः स्वम् ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥

सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यश्च। कटे आस्ते। शकटे आस्ते। स्थाल्यां पचति। दूरान्तिकार्थेभ्यः खल्वपि—दूरे ग्रामस्य, अन्तिके ग्रामस्य, अभ्याशे ग्रामस्य। दूरान्तिकार्थेभ्यश्चतस्रो विभक्तयो भवन्ति, द्वितीयातृतीयापञ्चमीसप्तम्यः।

* सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् *। अधीती व्याकरणे। परिगणिती याज्ञिके। आम्नाती छन्दसि।

पदमञ्जरी

सप्तम्यधिकरणे च ॥ *क्तस्येन्विषयस्येति*। इन्नन्तः शब्दो विषयो वृत्तिभूमिर्यस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थः। *अधीती व्याकरण इति*। अधीतमनेनेति विगृह्य श्राद्धमनेन भुक्तमित्यतोऽनेनेति वर्त्तमाने 'इष्टादिभ्यश्च' इतीनिप्रत्यये कृते तद्धितार्थेन कर्त्रा सहैकीभूतस्याधीतस्य निष्कृष्य व्याकरणादिना सम्बन्धाभावात् क्तप्रत्ययेनानभिहिते व्याकरणादौ गुणभूतयापि प्रकृतिवाच्यायाऽध्ययनक्रिययाऽधीतवान् व्याकरणमितिवत् कर्मतया सम्बध्यमाने कृतपूर्वी कटमितिवद् द्वितीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते। इह मासमधीती व्याकरण इति कालकर्मणोर्बहिरङ्गत्वात्सप्तम्यभावः।

न्यासः

सप्तम्यधिकरणे च ॥ दूरान्तिकार्थेभ्यश्चतस्रो विभक्तयो भवन्तीति। पूर्वसूत्रेण द्वितीयादयस्तिस्रः, अनेन सप्तमी।

सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्येत्यादि। इन्विषयो यः क्तस्तदीये कर्मणि सप्तमी विधेया। कश्चेन्विषयः क्तः? यस्तदन्तस्तेनैव सह प्रयुज्यत इत्यर्थः। अनन्यत्रभावार्थत्वादत्र विषयशब्दस्य। अधीती व्याकरणे इति। अधीतं व्याकरणमनेनेति। 'श्राद्धमनेन भुक्तम्' इत्यतोऽनेनेत्यनुवर्त्तमाने 'पूर्वादिनिः' इत्यत इनिरित्यनुवर्त्तमाने च 'इष्टादिभ्यश्च' इतीनिप्रत्ययः। अत्र यद्यपि कर्मण्येव क्तो विहितस्तथापि तद्धित उत्पन्नेऽधीतव्याकरणयोरभिसम्बन्धो निवर्त्तते। अस्ति च धात्वर्थस्य व्याकरणेन सम्बन्ध इति कर्मैव व्याकरणं भवतीत्यतो द्वितीया स्याद्, यथा—कृतपूर्वी कटमिति। तस्मात् सप्तम्या उपसंख्यानम्=प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—योऽसावधीती कर्त्ता तस्य व्याकरणं विषयत्वेन विवक्ष्यते। तस्मादधिकरण इत्येवं सिद्धा सप्तमी।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या *। साधुर्देवदत्तो मातरि असाधुः पितरि ।

* कारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या * । ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते । ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते ।

* कारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या * । दरिद्रेष्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते । वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति ।

पदमञ्जरी

साधुर्देवदत्तो मातरीति । अत्र साधुत्वासाधुत्वयोर्मातापितृविषयत्वेऽपि क्रियाया अभावादधिकरणत्वाभावाद्वचनम् । 'साधुनिपुणाभ्याम्' इत्येव सिद्धेऽनर्चार्थमत्र साधुग्रहणम्, तेन तत्त्वकथनेऽपि भवति । अर्चाग्रहणं तत्र निपुणार्थम् । कथं तर्हि तत्र प्रत्युदाहरिष्यते—अर्चायामिति किं साधुर्भृत्यो राज्ञ इति ? उच्यते, राज्ञो भृत्येन सह शाब्दोऽन्वयः, न साधुना—राज्ञो भृत्यः स साधुरिति । तत्र राजनि वान्यत्र वेति नैतच्छब्देन स्पृश्यते, प्रत्यासत्त्या तु राजविषयमेव साधुत्वं गम्यत इत्येतावता तं प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

कारकार्हाणामिति । कारकशब्दो भावसाधनः, कारकत्वार्हाणामित्यर्थः । *ऋद्धेष्विति* । ऋद्धा भोजनक्रियामर्हन्तीति कारकार्हाः, लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामपि यथा स्यादिति वचनम् ।

दरिद्रेष्वासीनेष्विति । दरिद्रा भोक्तुं नार्हन्तीत्यकारकार्हाः ।

न्यासः

साध्वसाधुप्रयोग इत्यादि । अनर्चार्थमिह साधुशब्दस्य ग्रहणम् । अर्चायां हि 'साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम्' इत्यनेनैव सिद्धा सप्तमी । साधुर्देवदत्तो मातरीत्यादि । अत्राप्यधिकरण एव सप्तमी । तथा ह्यत्र मातृस्थासु क्रियासु मातृशब्दो वर्त्तते, पितृस्थासु क्रियासु पितृशब्दः; तासाञ्च क्रियाणां साध्वसाधुतां प्रति विषयभावोऽस्तीति वैषयिकाधिकरण एव सप्तमी । वक्तव्यशब्दस्तु व्याख्येय इत्यर्थे वर्तते । एवमुत्तरत्रापि ।

कारकार्हाणाञ्चेत्यादि । भावप्रधानोऽत्र कारकशब्दः । क्रियां प्रति येषां कारकत्वं साधनत्वं न्याय्यं ते कारकार्हाः, तेषां कारकार्हत्वे सप्तमी वक्तव्या । ऋद्धेष्वित्यादि । ऋद्धा हि भुजिक्रियां प्रति साधनभावमर्हन्ति । तेषामेव चेह कारकत्वं विवक्षितम् । एतदनुसारेण कारकार्हाणाञ्चाकारकत्व इत्येवमादेरर्थो वेदितव्यः । अत्रापि सर्वत्र 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इत्यनेनैव सिद्धा सप्तमी । तथा हि—ऋद्धादिसम्बन्धिना भुजिक्रियादिलक्षणेनात्र भावेन दरिद्रादिसम्बन्ध्यासनादिभावो लक्ष्यते ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या * । ऋद्धेष्वासीनेषु दरिद्रा भुञ्जते । ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति ।

* निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या * ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥

'सप्तमी' इति वर्तते । भावः = क्रिया । यस्य च भावेन = यस्य च क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततो भाववतः सप्तमी विभक्तिर्भवति । प्रसिद्धा च क्रिया क्रियान्तरं लक्षयति । गोषु दुह्यमानासु गतः ।

पदमञ्जरी

तद्विपर्यासे चेति । कारकार्हाणामकारकत्वेऽकारकार्हाणां च कारकत्व इत्यर्थः ।

निमित्तात्कर्मयोग इति । यत् क्रियाप्रयोजनं यदर्थः क्रियारम्भस्तत्फलमिह निमित्तम्, तद्वाचिनः सप्तमी भवति । यदि तस्य निमित्तस्य कर्मणा कर्त्तुरीप्सिततमेन सह समवायादिलक्षणः सम्बन्धो भवतीत्यर्थः, तत्र हेतुतृतीयायां प्राप्तायां वचनम्, तत्र हन्तिकर्मणा द्वीप्यादिना चर्मादेर्निमित्तस्य समवायः सम्बन्धः । *चमरीमिति* । चमरशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष् । पुष्कलकः = शंकुः, स सीम्नि सीमाज्ञानार्थं हतो निखात इत्यर्थः, तेन च निहन्यमानेन शङ्कुना सीम्नः संयोगः सम्बन्धः । कर्मसम्बन्ध इति किम् ? वेतनेन धान्यं लुनाति ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ इह भूयो दर्शनाश्रयो लक्ष्यलक्षणभावः, यथा—अग्निधूमयोः, ततश्चोदित आदित्ये तमो नष्टम्, उदिते चन्द्रमसि समुद्रः प्रवृद्ध इत्यादावेव स्याद्; इह त्वग्निषु हूयमानेषु गत इत्यग्निहवनं यदा गमनेन सह पुनःपुनर्न दृष्टचरं तदा न तत्तस्य लक्षणमितीह न स्यादित्याशङ्क्याह—*प्रसिद्धा च क्रियेति* । प्रसिद्धिरेव क्रियायाः क्रियां प्रति लक्षणत्वे उपयुज्यते, न

न्यासः

चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यत्र द्वीपिहननस्य निमित्तं चर्म, तस्य द्वीपिना कर्मणा सह संयोगः । अत्रापि चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सिद्धा सप्तमी । ननु च दूरान्तिकार्थानुकर्षणार्थश्चकारः; नार्थस्तदनुकर्षणार्थेन चकारेण, सप्तमीति योगविभागादेव दूरान्तिकार्थेभ्यः सप्तमी भविष्यति । अथ वा—उत्तरसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सप्तमी वेदितव्या ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ कीदृशी पुनः क्रिया क्रियान्तरं लक्षयतीत्यत

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दुग्धास्वागतः । अग्निषु हूयमानेषु गतः । हुतेष्वागतः ।

भावेनेति किम् ? यो जटाभिः स भुङ्क्ते । पुनर्भावग्रहणं किम् ? यो भुङ्क्ते स देवदत्तः ॥

षष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥

पूर्वेण सप्तम्यां प्राप्तायां षष्ठी विधीयते, चकारात्सापि भवति । अनादराधिके भावलक्षणे भाववतः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । रुदतः प्राव्राजीत्, रुदति प्राव्राजीत् । क्रोशतः प्राव्राजीत्, क्रोशति प्राव्राजीत् । क्रोशन्तमनादृत्य प्रव्रजित इत्यर्थः ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तेते । स्वामिन्, ईश्वर, अधिपति, दायाद, साक्षिन्, प्रतिभू, प्रसूत—इत्येतैर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । गवां स्वामी, गोषु स्वामी । गवामीश्वरः, गोष्वीश्वरः । गवामधिपतिः, गोष्वधिपतिः । गवां दायादः, गोषु दायादः । गवां साक्षी, गोषु साक्षी । गवां

पदमञ्जरी

पुनर्दर्शनम् । एतदुक्तं भवति—निर्ज्ञातकाला क्रिया अनिर्ज्ञाताया क्रियायाः सकृदपि कालपरिच्छेदहेतुत्वेनोपा... भवत्येव लक्षणमिति ॥

षष्ठी चानादरे ॥ 'अनादरे' इति पूर्वेण सप्तमी, एतच्च भावलक्षणभावस्य विशेषणम्, यश्चानादरे सति भावलक्षणः, सोऽनादराधिको भवतीत्याह—*अनादराधिक इति* । अनादरविशिष्टेऽनाद्रियमाण इत्यर्थः । *रुदतः प्राव्राजीदिति* । पित्रादिकस्य रोदनमनादृत्य प्रव्रज्यां कृतवानित्यर्थः ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ *गवां दायाद इति* । दीयत इति दायः = अंशः, दायमादत्त इति सोपसर्गादपि दायाद इति निपातनात्कः । गवा-

न्यासः

आह—प्रसिद्धा चेत्यादि । चकारोऽवधारणार्थः प्रसिद्धैवेत्यर्थः । न हि स्वयमप्रसिद्धं परस्य लक्षणमुपपद्यते । अथ कथं फलायमानेष्वाम्रेषु गतः, पक्वेष्वागत इत्यत्र सप्तमी, न हीह भावः श्रूयते ? यद्यपि न श्रूयते तथापि गम्यते । फलायमानेषु जातेष्वित्यर्थः ॥

षष्ठी चानादरे ॥ अनादरः = तिरस्कारः, परिभव इत्यर्थः । रुदत इति । 'रुदिर् अश्रुविमोचने', शतृप्रत्ययः ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ स्वामीश्वराधिपतीनामेकार्थत्वेऽपि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रतिभूः, गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः, गोषु प्रसूतः । षष्ठयामेव प्राप्तायां पक्षे सप्तमीविधानार्थं वचनम् ॥

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तेते । आयुक्तः = व्यापारितः, कुशलः = निपुणः ताभ्यां योगे आसेवायां गम्यमानायां षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । आसेवा = तात्पर्यम् । आयुक्तः कटकरणस्य । आयुक्तः कटकरणे । कुशलः कटकरणस्य । कुशलः कटकरणे ।

आसेवायामिति किम् ? आयुक्तो गौः शकटे । तत्र सप्तम्येवाधिकरणे भवति ॥

यतश्च निर्धारणम् ॥ ४१ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तेते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणम् = निर्द्धारणम् । यतो निर्द्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । मनुष्याणां क्षत्त्रियः शूरतमः । मनुष्येषु क्षत्त्रियः शूरतमः । गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमा । गोषु कृष्णा संपन्नक्षीरतमा । अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः । अध्वगेषु धावन्तः शीघ्रतमाः ॥

पदमञ्जरी

मित्येतत्समुदायस्य विशेषणमवयवमपि दायांशं स्पृशतीति गवात्मकस्य दायस्यादातेत्ययमर्थो भवति । *गवां प्रसूत इति* । गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः ॥

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ *आयुक्तो गौः शकट इति* । आङीषदर्थे ईषद्युक्त इत्यर्थः ॥

यतश्च निर्धारणम् ॥ *जातिगुणक्रियाभिरिति* । प्रदर्शनमेतत् । अमीषां छात्त्राणां देवदत्तः पटुरिति संज्ञयापि निर्धारणदर्शनात् ॥

न्यासः

भेदेनोपादानं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् । इह मा भूत्—ग्रामस्य राजेति । षष्ठ्यामेव प्राप्तायामिति । शेषलक्षणायां षष्ठ्यां प्राप्तायाम् ॥

आयुक्तकुशलाभ्यां च सेवायाम् ॥ आयुक्तता निपुणता च कटादिकरणविषयैवेति सप्तम्यामेव प्राप्तायां पक्षे षष्ठीविधानार्थं वचनम् ।

आसेवायामिति किम् ? आयुक्तो गौः शकटे । ईषद् युक्त इत्यर्थः ॥

यतश्च निर्धारणम् ॥ किमर्थं पुनरिदम्, यावता निर्धार्यमाणोऽवयवः समुदाया-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥

'यतश्च निर्द्धारणम्' इति वर्तते। षष्ठीसप्तम्यपवादो योगः। विभागः = विभक्तम्। यस्मिन्निर्द्धारणाश्रये विभक्तमस्यास्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति। माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः सुकुमारतराः। आढ्यतराः॥

पदमञ्जरी

पञ्चमी विभक्ते ॥ विभक्तमस्यास्तीति । निर्द्धार्यमाणात्। एतदुक्तं भवति— निर्द्धार्यमाणस्य निर्द्धारणाश्रयस्य च विभागे सति निर्द्धारणं भवति, ततश्च सर्वत्रैव निर्द्धारणाश्रये विभक्तमस्तीति सामर्थ्यादवधारणमाश्रीयते—यस्मिन्निर्धारणाश्रये विभाग एव, न केनचिदात्मभाव इति। तेन गवां कृष्णेत्यादौ यद्यपि गोमण्डलात्कृष्णा गौः पृथक् क्रियते, तथापि गवात्मनान्तर्भावोऽस्तीति न भवति। उदाहरणे तु माथुराणां पाटलिपुत्रेषु प्राणित्वेनान्तर्भावेऽपि शब्दोपात्ताकारापेक्षयानन्तर्भावाद्विभाग एव भवति। प्रत्याख्यातं चैतत्सूत्रमपादानप्रकरणे —

बुद्धया समीहितैकत्वात्पञ्चालान् कुरुभिः पृथग्।
यदाः विभजते वक्ता तदाऽपायः प्रतीयते॥ इति॥

न्यासः

न्तर्भूतः; तत्र यदा समुदायस्याधिकरणत्वं विवक्ष्यते तदा सप्तमी सिद्धैवेति, यथा— वृक्षे शाखेति; यदा त्ववयवावयविसम्बन्धस्तदा षष्ठी, यथा—वृक्षस्य शाखेति ? सत्यमेतत्; प्रपञ्चार्थं वचनम्॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ विभागो विभक्तमिति । 'नपुंसके भावे क्तः' यस्मिन्निर्धारणाश्रये इति। यतो निर्धार्यते स इह निर्धारणाश्रय इति सर्वस्मिन्नेव निर्धारणाश्रये विभागोऽस्तीति विशेषणोपादानसामर्थ्याद् विभाग एव यत्र स निर्धारणाश्रयो विज्ञायते; तेन कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमेत्यत्र न भवति। तथा हि—गोषु निर्धार्यमाण एकदेशो यस्माद् गोत्वेनान्तर्भूतः प्रतीयते तस्मान्नास्ति विभाग इति। यदा तु कृष्णेन गुणेन पृथग्भूतः प्रतीयते तदाऽस्ति विभाग इति। नात्र निर्धारणाश्रयो विभाग एव। इह पुनर्माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इति न केनचित् प्रकारेण माथुराणां पाटलिपुत्रकेष्वन्तर्भावः, अपि च विभाग एव। तथा हि—न पाटलिपुत्रकेषु माथुरत्वेन नाप्याढ्यतरत्वेन माथुराणामन्तर्भावः। तस्मादत्र विभाग एवेत्ययमस्य योगस्य विषयः।

अन्ये त्वाहुः—यत्र राशीकृतस्य पृथक्करणं स पूर्वस्य योगस्य विषयः, यत्र तु पृथग्भूतस्यैव गुणान्तराविष्करणं सोऽस्य; तत्र द्वयोरप्यवस्थयोर्विभाग एवेति कृत्वा। अयमपि योगः प्रपञ्चार्थं एव। विभागो हि सम्बन्धात् प्रच्युतिः। पाटलिपुत्रकाश्च

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥

साधु, निपुण-इत्येताभ्यां योगेऽर्चायां गम्यमानायां सप्तमी विभक्तिर्भवति, न चेत् प्रतिः प्रयुज्यते। मातरि साधुः। पितरि साधुः। मातरि निपुणः। पितरि निपुणः।

अर्चायामिति किम्? साधुर्भृत्यो राज्ञः। तत्त्वकथने न भवति। अप्रतेरिति किम्? साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति।

अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् *। साधुर्देवदत्तो मातरं परि। मातरमनु ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥

प्रसित, उत्सुक—इत्येताभ्यां योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, चकारात्सप्तमी च। प्रसितः = प्रसक्तः, यस्तत्र नित्यमेवावबद्धः स प्रसित-

पदमञ्जरी

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ साधुशब्दः 'कृवापाजिमि' इत्युणन्तः, 'पुण कर्मणि शुभे' इत्यस्मान्निपूर्वात् 'इगुपधं' इति के, निपुण इति भवति। 'अर्च पूजायाम्' इत्यस्माद्भौवादिकात् 'गुरोश्च हलः' इत्यकारः, चौरादिकात्तु युचा भाव्यम्। अप्रतेरित्यत्र प्रयोग इत्यध्याहार्यम्, तदाह—*न चेत्प्रतिः प्रयुज्यत इति*। *साधुर्भृत्यो राज्ञ इति*। पूर्वमेवैतद् दूषितमुपपादितं च। निपुणः पुत्रो मातुरिति तु तत्त्वकथने न्याय्यं प्रत्युदाहरणम् ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ 'षिञ् बन्धने' प्रकर्षेण बद्धः=प्रसितः, तदाह—*यस्तत्र नित्यमवबद्ध इति* नित्यमित्यनेन प्रशब्दस्यार्थमाचष्टे। अवबद्ध इवावबद्धः,

न्यासः

सम्बन्धात् प्रच्यवमानानां माथुराणां संम्बन्धे प्रच्युतेरवधिभावमुपयान्तीत्यपादान इत्येवं पञ्चमी सिद्धा ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ अप्रत्यादेरिति वक्तव्यमिति। के पुनः प्रत्यादयः? येषां 'लक्षणेत्थम्भूताख्यान' इत्यादिना कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विहिता ते प्रतिपर्यनवः प्रत्यादयः।

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ प्रसितशब्दोऽयं गुणवचनोऽप्यस्ति—प्रकृष्टः सितः = प्रसितः, क्रियाशब्दोऽप्यस्ति—'षिञ् बन्धने' इत्यस्य प्रपूर्वस्य निष्ठायां व्युत्पाद्यते, तत्रेहोत्सुकशब्देन क्रियाशब्देन साहचर्यात् क्रियाशब्दो विज्ञायत इत्यत आह—प्रसितः प्रसक्त इति। यस्तत्र नित्यमेवावबद्धः स प्रसितशब्देनोच्यत इति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शब्देनोच्यते । केशैः प्रसितः, केशेषु प्रसितः । केशैरुत्सुकः ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥

तृतीयासप्तम्यावनुवर्तेते । लुबन्तान्नक्षत्रशब्दात् तृतीयासप्तम्यौ विभक्ती भवतः । पुष्येण पायसमश्नीयात् । पुष्ये पायसमश्नीयात् । मघाभिः पललौदनम् । मघासु पललौदनम् ।

नक्षत्र इति किम् ? पञ्चालेषु वसति । लुपीति किम् ? मघासु ग्रहः । इह कस्मान्न भवति—अद्य पुष्यः, अद्य कृत्तिका ? 'अधिकरणे' इति वर्तते । वचनं तु पक्षे तृतीयाविधानार्थम् ॥

पदमञ्जरी

यो हि यत्र प्रसक्तः स तत्रावबद्ध इव भवतीति भावः । तेन प्रकर्षेण सितः शुक्लतर इत्यस्य ग्रहणं न भवतीति प्रदर्शितं भवति । केशेषु *प्रसित इति* । तत्पर इत्यर्थः ।

नक्षत्रे च लुपि ॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्त्तमानादिति सूत्राक्षरान्वयः । यच्चोच्यते—नक्षत्रे लुपीति पञ्चम्यर्थे सप्तमी लुबन्तान्नक्षत्रवाचिन इत्यर्थ इति, तत्रोत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नोत्तरा गच्छेदिति विशेषणान्नस्यात्, तस्यालुबन्तत्वात् । कथं तर्हि लुबन्तान्नक्षत्राभिधायिनः शब्दादिति वृत्तिः ? प्रायोवृत्त्यैतदुक्तम्–लुबन्तार्थाभिधायी प्रायेण लुबन्तो भवति । लुबर्थाभिधायिनः शब्दमात्रादित्यर्थः । *लुबन्तादिति* । लुबन्ते समाप्तावस्येति बहुव्रीहिः, स्थानिद्वारकं च लुपोऽन्त्यावयवत्वं द्रष्टव्यम् ।

अधिकरण इति वर्त्तत इति । एवं च पुष्पं प्रतीक्षते, पुष्पाय स्पृहयति, पुष्पस्य समीप इत्यादावपि न भवति ॥

न्यासः

आबद्ध इवाबद्धः, यो हि यत्र प्रसक्तः स तत्राबद्ध इव भवति । केशैः प्रसितः, केशेषु प्रसित इत्यादि । प्रसितत्वमुत्सुकत्वञ्च केशविषयमिति 'सप्तम्यधिकरणे' इत्येव सिद्धा सप्तमी । पक्षे तृतीयाविधानार्थं वचनम् ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ नक्षत्रे च लुपीति सुब्व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमीविधानम् । अत एवाह—लुबन्तान्नक्षत्रशब्दादित्यादि । पुष्येणेत्यादि । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इति विहितस्याणः 'लुबविशेषे' इति लुप् । पञ्चालेषु वसतीत्यत्रापि 'तस्य निवासः' इति विहितस्याणः 'जनपदे लुप्' इति लुप् ।

मघासु ग्रह इति । सामीप्येऽधिकरण एव सप्तमी । अत्र 'नक्षत्रेण युक्तः कालः'

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥

प्रातिपदिकार्थः = सत्ता । लिङ्गम् = स्त्रीलिङ्गपुंल्लिङ्गनपुंसकानि । परिमाणम्—द्रोणः, खारी, आढकम् । वचनम् = एकत्वद्वित्वबहुत्वानि । मात्रशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति ।

पदमञ्जरी

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ *प्रातिपदिकार्थः सत्तेति* । अत्र जिघृक्षितस्येदं लक्षणम्, न प्रातिपदिकार्थमात्रस्य; गौः, शुक्लः, पाचकः, डित्थ इत्यादावसम्भवात् । योऽर्थः सन्नेव केवलं न जात्यादिरूपो न लिङ्गसंख्याकारकशक्तियोगी, स इह प्रातिपदिकार्थत्वेन विवक्षितः, यथा—अव्ययार्थ इत्यर्थः । अव्ययार्थो हि केवलमस्तीति शक्यते वक्तुम्, न पुनरीदृशस्तादृश इति । गौः शुक्ल इत्यादौ तु सत्त्वरूपेऽर्थे लिङ्गग्रहणादेव सिद्ध्यतीति भावः ।

अन्ये त्वाहुः—अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य योऽर्थः प्रतीतो यमर्थं प्रातिपदिकं न व्यभिचरति येन विना प्रातिपदिकस्याप्रयोगः, स सर्वः प्रातिपदिकार्थः । सत्ताग्रहणं तूपलक्षणम्, तेन सत्ता गोत्वं शौक्ल्यं शुक्लो गुणः पाचको डित्थो गौः शुक्ल इत्यादिकमप्युदाहरणमिति । नन्वत्र सर्वत्र लिङ्गग्रहणादेव सिद्धम्, न; मात्रग्रहणं क्रियते, तच्चावधारणार्थम्, पयोमात्रं व्रतयतीतिवत् । ततश्च स्त्री पुमान्नपुंसकमित्यादावेव तु स्याद्—यत्र लिङ्गमेवार्थः, सत्तेत्यादौ तु जात्याद्यधिकार्थसद्भावान्न स्यात् । अथ कन्यामात्रं वरयतीतिवन्मात्रशब्दस्य व्याप्तिवचनत्वाल्लिङ्गमात्रे प्रथमा लिङ्गमस्तीत्येव प्रथमा भवतीति व्याख्यानादधिकार्थसद्भावेऽपि प्रथमा भवतीति ? उच्यते—हन्तैवं वृक्षं पश्येत्यादौ कर्मादिसद्भावेऽपि लिङ्गमस्तीत्येव प्रथमा स्यात्; कर्मण्येव द्वितीयेत्यस्मिन्प्रत्ययनियमपक्षे कर्मादीनां द्वितीयादिष्वनियतत्वात् ! *वचनमेकत्वादीति* । पूर्वाचार्यप्रसिद्धेरिति भावः ।

न्यासः

इत्यस्यार्थस्याविवक्षितत्वादण् न भवति । अद्य पुष्य इति । पूर्ववदण्, लुप् । 'अधिकरणे' इत्यनुवर्त्तते । न चेहाधिकरणत्वं विवक्षितमिति भावः ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ **प्रातिपदिकार्थः सत्तेति** । यदि जातिस्तदा देवदत्तादौ न स्यात् । अथ सतो भावः सत्ता, तदाकाशकुसुमादौ न स्यादित्याह—प्रातिपदिकार्थः सत्तेति । यत्रार्थान्तरनिरपेक्षा शब्दस्य प्रवृत्तिः स सर्वः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रातिपदिकार्थमात्रे[1]—उच्चैः । नीचैः ।

लिङ्गग्रहणं किम् ? कुमारी, वृक्षः, कुण्डम् इत्यत्रापि यथा स्यात् ।

पदमञ्जरी

उच्चैरिति । अत्र प्रथमायां सत्यां ग्राम उच्चैस्तव स्वमित्यादौ 'सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा' इति तेमयादिविकल्पो भवति, पदत्वं तु षष्ठ्यापि सिद्धम्, यस्मिन् ह्यर्थे द्वितीयादयो न विहिताः स शेषः । नन्वसङ्ख्यत्वादव्ययार्थस्य कथं षष्ठी स्यात् ? एकत्वाद्यर्थनियमे षष्ठ्याः सङ्ख्यायामनियतत्वात्, प्रत्ययनियमेऽपि तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्यैकत्वादिभिः परस्परमेव व्यावर्त्तनात् । विधिवाक्यपक्षे तु स्वादिसूत्रेण भिन्नवाक्यस्य 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यादेः सङ्ख्यासम्भवे विध्यर्थत्वात् ।

ननु ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो विधास्यन्ते, तत्रार्थे प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थ इत्यपेक्षायां यस्मात्स्वादिविधिस्तदर्थ इति विज्ञास्यते, नार्थः प्रातिपदिकग्रहणेन, तत्रायमप्यर्थः—लिङ्गग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति कुमारी सीमेत्यादावप्यत एव सिद्धम्, प्रातिपदिकग्रहणे तु क्रियमाणे सीमादिशब्दानां स्त्रीयुक्तार्थाव्यभिचारेऽपि प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्तदर्थे प्रथमासिद्ध्यर्थं लिङ्गग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात् ? उच्यते—

न्यासः

प्रातिपदिकार्थः । सत्ताग्रहणं तूपलक्षणार्थम् । उच्चैर्नीचैरिति । अत्रोच्चैःशब्दस्य स्वार्थे जात्याद्यर्थान्तरनिरपेक्षा वृत्तिः । अत्र च प्रथमायाः प्रयोजनम्—'सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा' इति विकल्पेन तेमयादिविधिर्यथा स्यात्—ग्राम उच्चैस्ते स्वम्, ग्राम उच्चैस्तव स्वमिति । पदसंज्ञा तु षष्ठ्याऽपि स्यादेव ।

कुमारी, वृक्षः, कुण्डमिति । ननु चात्रापि प्रातिपदिकार्थ इत्येवंसिद्धा प्रथमा, लिङ्गमपि प्रातिपदिकार्थ एव भवति । तथा च वक्ष्यति[1] 'स्त्रियाम्' इत्यत्र—'सिद्धास्तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टाबादयः' इति ? नैतदस्ति; इदमपि हि तत्र वक्ष्यति[2]—'अथ वा पुनरिदमस्तु । स्त्रियामभिधेयायाम्' इति । किञ्च—स्त्रीत्वं प्रत्येव गतिः स्यात्, पुंनपुंसके तु नियोगतो विभक्तिवाच्ये एव । तथा हि—विना विभक्त्या तटशब्दः प्रयुज्यमानः किं पुंस्त्वमाचष्टे ? उत नपुंसकत्वम् ?—इति सन्देहः स्यात्, तत्र यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र प्रातिपदिकार्थेनानुपात्ते स्वस्वामिकसम्बन्धे तस्य चाभिधाने विभक्त्यपेक्षया षष्ठी भवति, तथा पुंनपुंसकयोरपि षष्ठी स्यात् । तस्माल्लिङ्गग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

---

१. क्वचित् 'प्रातिपदिकार्थे तावत्—' इति पाठान्तरम् ।

२. अयं सन्दर्भो वार्तिकभाष्याभ्यामुद्धृतः, न तु प्रकृतसूत्रवृत्तेः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

परिमाणग्रहणं किम् ? द्रोणः, खारी, आढकम्—इत्यत्रापि यथा स्यात् ।

पदमञ्जरी

प्रातिपदिकग्रहणं तावदर्थंपदेनासम्बद्धमित्यत्रैव वक्ष्यते, लिङ्गहणमनेकलिङ्गार्थम्—तटः, तटम्, तटी; कुमारः, कुमारी; कुण्डम्, कुण्डः, कुण्डिका; अन्यथा येनार्थेन विना प्रकृतेरप्रयोगस्तदर्थमात्रे विधीयमाना प्रथमा नानालिङ्गेभ्यस्तत्तद्विशेषमन्तरेण प्रयुज्यमानेभ्यो न स्यात् । अथ मात्रग्रहणमकृत्वा व्याप्तिवचनं वाङ्गीकृत्याधिकार्थसद्भावेऽपि प्रकृत्यर्थस्यान्वय इति स्यात् ? यद्येवम्, वृक्षं पश्येत्यादौ कर्माद्याधिक्येऽपि स्यात्प्रत्ययनियमपक्षे, तदिह वृत्तौ कुमारी, कुण्डमित्युदाहरणम्, वृक्षशब्दस्त्वर्थादुदाहृतः । ननु मा भून्मात्रग्रहणम्, मा च भूल्लिङ्गग्रहणम्, मा च कारि 'संबोधने च' इति सूत्रम्, सर्वत्रार्थ इत्येव प्रथमा भविष्यति; न चेवं कर्मादिष्वपि प्रसङ्गः, कर्मणि द्वितीयैवेत्येवमर्थनियमस्याश्रयणात् ? एवमपि 'राज्ञः पुरुषः' इति षष्ठ्यर्थेऽपि स्यात्, शेषलक्षणा हि षष्ठी, उपयुक्तादन्यश्च शेषः, तत्र यदि प्रकृत्यर्थस्याधिक्येऽपि प्रथमा स्यात् । ततस्तस्यापि प्रथमाविधावुपयुक्तत्वात्षष्ठी न स्यात् । अथ वचनसामर्थ्यात्स्वस्वामिभावादौ षष्ठी भवन्ती लिङ्गाधिकोऽपि स्याद् । अतो मात्रग्रहणं तावत्कर्त्तव्यम्, तस्मिंश्च क्रियमाणे लिङ्गग्रहणम्, 'संबोधने च' इति सूत्रं च कर्त्तव्यम्; तदाधिक्येऽपि यथा स्यादिति ।

परिमाणग्रहणं किमिति । अर्थ इति वा लिङ्ग इति वा सिद्धिं मन्यते । *द्रोणः, खारीति* । अयं भावः—येनार्थेन विना प्रकृतेरप्रयोगस्तस्मिन्नर्थे प्रथमा ।

न्यासः

द्रोणः, खारी, आढकमिति । ननु चात्रापि प्रातिपदिकार्थत्वादेव सिध्यति प्रथमा, तथा हि द्रोणादयः शब्दाः परिमाणे लौहे दारुमये वा अर्थान्तरनिरपेक्षा एव वर्त्तन्ते ? सत्यम् ; सिध्यति तदा यदा परिमाण एव वर्त्तन्ते, यदा तु पुनः परिमेये वर्त्तन्ते तदा न सिध्यति । तथा हि—द्रोणादयः शब्दा द्रोणादिकं परिमाणमर्थान्तरं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय व्रीह्यादौ परिमेये वर्त्तन्ते । कथं पुनस्ते तत्र वर्त्तन्ते ? सोऽयमित्यभेदसम्बन्धात्—द्रोणपरिमितो व्रीहिर्द्रोण इति । यद्येवम्, निमित्तरूपेण निमित्तिनोऽभिधानादव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थ इति प्रातिपदिकार्थ इत्येव सिद्धा प्रथमा ? न सिध्यति, न हि मुख्ये सति गौणस्याश्रयणं युक्तम् । नन्वेवमपि लिङ्गग्रहणादेवात्र प्रथमा भविष्यति, तत् किं परिमाणग्रहणेन ? नैतदस्ति; तस्य हि यत्र परिमाणं नास्ति सोऽवकाश इति । अत्र परिमाणाधिक्ये षष्ठ्येव स्यात् । तस्मात् परिमाणग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

द्रोणादयश्च लोहं दारुमयं परिमाणमेवार्थं न व्यभिचरन्ति। यदा तु द्रोणादिपरिमिते व्रीह्यादौ वर्त्तन्ते तदा तस्य व्यभिचारित्वान्न स्यात्। न च लिङ्गग्रहणादपि सिद्धिः—तदाधिक्यमात्रे हि तेन स्यादिति, परिमाणग्रहणं चोन्मानादीनामुपलक्षणम्, तेन घृतं पलमित्यादावपि भवति। अथ लवणेन संसृष्टः, लवणः सूपः, लवणं शाकमित्यत्र कथं प्रथमा, लवणशब्दो हि लवणजातीयमेव द्रव्यं न व्यभिचरति, व्यभिचरति तु संसृष्टम्? उच्यते—साधारणशब्दोऽयम्, लवणजातीयस्य संसृष्टस्य चाक्षादिशब्दवत्। एवं च 'लवणाल्लुक्' इति वचनाद्विज्ञायते। तत्र यथा दधिदाधिकशब्दयोः प्रथमा भवत्येवमत्रापि भविष्यति। इह तर्हि कथं शुक्लः पट इति, शुक्लशब्दो गुणमेव न व्यभिचरति, व्यभिचरति तु तद्वन्तम्, पटस्य शुक्ल इति दर्शनात्? अत्रापि 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग् वाच्यः' इति वचनात्साधारणशब्दतैव। इह तर्हि कथं गौर्वाहीक इति, गोशब्दो हि सास्नादिमन्तमेव न व्यभिचरति, व्यभिचरति तु वाहीकम्? अत्रापि वाहीके सास्नादिमद्रूपारोपाद्गोशब्दः प्रयुज्यते, तत्र यथा सास्नादिमद्वृत्तेर्भवत्येवं वाहीकवृत्तेरपि भविष्यति। यद्येवम्, द्रोणः खारीत्यादावप्येवमेव भविष्यति, लवणादिशब्दवत्साधारणशब्दाः स्युः, गौर्वाहीक इत्यादिवद्गौणा वा, गङ्गायां घोष इतिवल्लाक्षणिका वा; नान्या गतिरस्ति, सर्वथा सिद्धा प्रथमा। किं च परिमेयवृत्तिभ्यो द्वितीयादयो यथा भवन्ति तथा प्रथमापि भवति। अथ प्रस्थेन परिमिता व्रीहय इत्येवं प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेऽपि यथा स्यादिति परिमाणग्रहणम्। यद्येवम्, प्रस्थेनेति तृतीया न स्यात्, शेषविवक्षायां च षष्ठी न स्यात्, प्रास्थिक इति तद्धितश्च न स्यात्, तदेतत्परिमाणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्।

न्यासः

परिमाणग्रहणञ्च यत्र निमित्तादर्थान्तरे सोऽयमित्यभेदसम्बन्धाच् शब्दः प्रवर्त्तते, तदुपलक्षणार्थं वेदितव्यम्। तेन परिमाणवदर्थान्तरभूतेष्वप्युन्मानादिषु प्रथमा भवति। घृतम्, पलम्, दीर्घं काष्ठम्, शुक्लः पटः, हस्तो मुष्टिर्वितस्तिरित्येवमादि सिद्धं भवति। कुत एतत्? मात्रशब्दात्। स ह्यत्र व्याप्तिवचनो गृह्यते, यथा—कन्यामात्रं वरयति; ब्राह्मणमात्रं भोजयतीति। तेन परिमाणग्रहणस्यैवोपलक्षणार्थता विज्ञायते। यदि तु यथा 'पयोमात्रं भुङ्क्ते' इत्यत्र मात्रशब्दो नियमार्थः, तथेहापि नियमार्थ एव स्यात्, ततश्चोन्मानादिषु प्रथमा न स्यात्; तस्य परिमाणादन्यत्वात्—उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यादिति।

वचनग्रहणे त्वसत्युक्तेष्वेकत्वादिषु प्रथमा न स्यात्। 'अनभिहिते' इत्यधिकारात्। ननु च परिगणनं तत्र कृतम्, तत् कुतोऽयं प्रसङ्गः? नैतदस्ति; प्रत्याख्यातं हि तत्र परिगणनम्। तथा हि कटः कर्म, भीष्मदयोऽपि कर्माणि, तत्र कर्मणीत्येव द्वितीया सिद्धा।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वचनग्रहणं किम् ? एकत्वादिषूक्तेष्वपि यथा स्यात्—एकः द्वौ, बहवः ।

प्रातिपदिकग्रहणं किम् ? निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वमुक्तम्, ततोऽपि यथा स्यात्—प्रलम्बते । अध्यागच्छति ॥

पदमञ्जरी

उक्तेष्वपीति । अन्यथानभिहिताधिकारात् 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यादिनास्येकवाक्यत्वात्तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनस्य प्रत्याख्यातत्वादेकादिशब्दैरेकत्वादीनामभिहितत्वादुक्तार्थत्वाद् वा न स्यादिति भावः । *एकः द्वौ बहव इति* । अथ कथमेकं पश्यैकेन कृतमित्यादौ द्वितीयादयो भवन्ति, न हि तत्र कश्चिद्यत्नोऽस्ति ? उच्यते, तत्रार्थद्वयमस्ति—कर्मादयः, एकत्वादयश्च । तत्रैकत्वादीनामभिधानेऽपि कर्मादिप्रतिपादनाय द्वितीयादयो भविष्यन्ति; इह त्वनभिहितार्थान्तराभावान्न स्यात् । नन्वत्राप्येकादिभिः शब्दैरेकत्वादिविशिष्टं द्रव्यमभिधीयते तत्रैकत्वादिगुणस्य निष्कृष्याभिधानाय प्रथमा भविष्यति, यथा गुणोपसर्जनद्रव्यवचनाच्छुक्लादिशब्दात्प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य गुणस्य निष्कृष्याभिधाने भावप्रत्ययः—पटस्य शौक्ल्यमिति । तदेवं वचनग्रहणमपि शक्यमकर्तुम् ।

प्रातिपदिकग्रहणं किमिति । उक्तोऽत्र प्रष्टुरभिप्रायः । *निपातस्यानर्थकस्येति* । अन्यथार्थाभावान्न स्यादिति भावः । *प्रलम्बत इति* । किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते ?

न्यासः

कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीयया सामान्यकर्मोक्तम्, न विशेषकर्म । तत्रावश्यं विशेषो वक्तव्य इति भीष्मादिभ्योऽपि विशेषाभिधानार्थं द्वितीया भविष्यति । अथ वा—कट एव कर्म, तत्सामानाधिकरण्याद् भीष्मादिभ्योऽपि द्वितीया भविष्यति ; नार्थः परिगणनेन ।

यत् पुनरिदं 'तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसंख्यानम्' इति वृत्तावुपन्यस्तम्, तदेभिरेवाभिधानं सम्भवतीति सम्भवप्रदर्शनार्थपरं वेदितव्यम् । यद्यप्येकादिभिरपि संख्याशब्दैरेकत्वादीनामभिधानं सम्भवति, तथाप्यभिहितेऽपि तैरेकत्वादावर्थे वचनग्रहणाद् यत्नाद् भवितव्यं विभक्त्येति । तैरप्यभिधानस्य सम्भवप्रदर्शनार्थं यत्नः कृतः ।

निपातस्यानर्थकस्येत्यादि । अथार्थविशेषणार्थं प्रातिपदिकग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते ? असति हि तस्मिन् न ज्ञायते—कस्यार्थ इति, तथा चार्थमात्रे प्रथमा स्यात् ? नैतदस्ति; प्रातिपदिकाद्धि प्रथमा विधीयते । तत्रासति प्रातिपदिकग्रहणे प्रातिपदिकार्थ एव भवतीति विज्ञायते । तस्माद् वृत्तिकारोक्तमेव प्रातिपदिकग्रहणस्य प्रयोजनं न्याय्यम् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

पदत्वम्; षष्ठ्यामप्येतत्सिद्धम्, तथा हि—कर्मादिषु द्वितीयादयो विहिताः प्रकृत्यर्थमात्रे प्रथमा, तत्र प्रकृत्यर्थाभावे स्वस्वामिभावादिसंबन्धसद्भावे चोपयुक्तादन्यत्वात्सिद्धा षष्ठी। न च तस्या एकत्वादिषु नियमः; उक्तोत्तरत्वात्। तदेवमर्थलिङ्गमात्रे प्रथमेत्येतावदेवावश्यं कर्त्तव्यम्, मात्रग्रहणमपि न कर्त्तव्यम्। कर्माद्याधिक्ये कस्मान्न भवति ? ज्ञापकात्, यदयम् 'संबोधने च' इत्याह। यदि ह्याधिक्येऽपि स्यात्तदनर्थकं स्यात्। उत्तरार्थे हि 'संबोधने सामन्त्रितम्' इत्येव वक्तव्यं किं योगविभागेन ! इहावधारणार्थान्मात्रग्रहणात् 'संबोधने च' इति ज्ञापकाद्वाऽऽधिक्ये प्रथमया न भवितव्यम्, ततश्च 'वीरः पुरुषः' इत्यादौ पदसामानाधिकरण्ये विशेषणविशेष्यभावस्याधिकार्थस्य प्रतीतेः प्रथमा न प्राप्नोति, न; वाक्यार्थत्वात्। यदत्राधिक्यं स वाक्यार्थः, पूर्वं स्वार्थमात्रनिष्ठाभ्यामुभाभ्यां प्रथमा विधीयते, पश्चात्त्वाकांक्षावशेनान्योन्यान्वये विशेषावगतिरुपजायमाना बहिरङ्गत्वात्प्रथमप्रवृत्तं संस्कारं न बाधत इत्यर्थः।

अपर आह—अभिहिते प्रथमेति लक्षणं कर्त्तव्यम्, तिङादिभिरभिहिते कर्त्रादौ वृक्षस्तिष्ठति, कृतः कटः, शत्यः, प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ प्रथमा भवतीत्यर्थः, तत्र वीरः पुरुषः इत्यादावाधिक्येऽप्यभिहितत्वात्सिद्धा प्रथमेति। अत्र को दोषः ? यत्र क्रिया नास्ति तत्र न स्यात्–वृक्षः, प्लक्षः। तत्रापि क्रियाऽस्ति, कथम् ? वृक्षः प्लक्षः, अस्तीति गम्यते। इह तर्हि प्रासाद आस्त इति सदिक्रियायाः, आसिक्रियायाश्चैकमधिकरणं प्रासादाख्यम्, तच्च सदिप्रत्ययेन घञाभिहितं प्रसीदत्यस्मिन्प्रासाद इति आसिप्रत्ययेन तिङानभिहितम्, तत्र सदिप्रत्ययेन यदभिधानं तदाश्रया प्रथमा प्राप्नोति। यत्र च विशेषणसंबन्धे तात्पर्यम्–नीलमुत्पलं न रक्तमिति, तत्रापि न स्यात्; क्रियाया अभावात्।

अन्यस्त्वाह—तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति लक्षणं तिङन्तेन यत्समानाभिधेयं देवदत्तः पचतीति, तत्र प्रथमा; प्रासाद आस्त इत्यत्र तु वैयधिकरण्यात्तदभावः, वीरः पुरुष इत्यादौ चाधिक्येऽपि तिङ्सामानाधिकरण्यं प्रति योग्यत्वाद्भवतीति। अत्र को दोषः ? इह देवदत्तः पचतीति देवदत्तः पच् लट् इति स्थिते यावत्तिङामुत्पत्तिर्नास्ति तावत्तिङ्सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमैवेति नियमस्याप्रवृत्तौ देवदत्तशब्दादविशेषेण विहिताः स्वादयः स्थिता इति शतृशानचोर्निमित्तस्याप्रथमासामानाधिकरण्यस्य विद्यमानत्वात्तावेव स्याताम्, तिङां त्वभावः स्यात्। न च तिङ्विधेरानर्थक्यम्; तिडादिषु सावकाशत्वात्। प्रथमैवेति नियमस्यापि स एव विषयः स्यादिति दोषः। पक्षे चायं दोषः, कतरस्मिन् पक्षे ? 'लटः शतृशानचौ' इत्यत्र द्वौ पक्षौ—अप्रथमेति पर्युदासः, प्रसज्यप्रतिषेधो वेति। तथा 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादावपि प्रकरणे द्वैतं भवति–विभक्ति-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सम्बोधने च ॥ ४७ ॥

आभिमुख्यकरणम् = संबोधनम्, तदधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न

पदमञ्जरी

नियमः स्यात्, अर्थनियमो वेति; तद्यदार्थनियमः पर्युदासश्चाश्रीयते तदाऽयं दोषः। कथम्? कर्मणि द्वितीयैवेत्यस्मिन् नियमे द्वितीयादीनामनियतत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रेऽपि भावात्तदाश्रयौ शतृशानचौ प्राप्नुतः, प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदाश्रयः प्रतिषेधः प्रवर्त्तत इति न दोषः; शतृशानचोरभावात्तिङ्क्षु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यात्प्रथमैवेति नियमेन द्वितीयादीनां व्यावर्त्तितत्वात्। यदा तु द्वितीयादीनां कर्मादिषु नियमः—कर्मण्येव द्वितीयेति, तदा तदभावे तासामभावादनियतायाश्च प्रथमायाः सन्निधानात्पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे च नास्ति शतृशानचोः प्रसङ्गः; तदभावे च तिङ्क्षु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यात्तत्रैव प्रथमा भवतीति नियमेन कर्मादिषु प्रथमाव्यावृत्तिरिति न दोषः।

ननु च विभक्तिनियमे कर्माद्यभावेन यद्यपि द्वितीयादीनां तत्राभावस्तथापि शेषषष्ठी प्राप्नोति, तथा हि—यदि तिङ्सामानाधिकरण्य एव प्रथमेत्यस्मान्नियमात्प्रागेव द्वितीयादिवत् षष्ठ्यपि नियता स्यात्? स्यात्तत्राप्रसङ्गस्तस्याः। सा तु शेषलक्षणा। यत्र च विभक्त्यन्तरस्य नियमो न कृतः स शेषः, ततश्च तिङ्सामानाधिकरण्यात्प्राक् शेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोतीति तत्सामानाधिकरण्याच्छतृशानचावेव स्याताम्। पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे तु न दोषः, प्रथमाया अपि भावात्? सत्यम्; द्वयोरपि पक्षयोः पर्युदासे भवत्येव दोषः। *भाष्ये* तु विभक्तिनियमे पर्युदासेऽपि न दोष इत्यनास्थावादः पाक्षिक एष दोष इत्यत्रैव तात्पर्यम्। क्षन्तव्यं च किञ्चिदुद्ग्रन्थाभिधानमित्युपरम्यते ॥

सम्बोधने च ॥ *आभिमुख्यकरणमिति*। यद्वस्तु येनाकारेण सिद्धं तस्य तेनाकारेणाभिमुखीकरणं सम्बोधनम्, न त्वेकश्रुतिविधाविव कस्यचिदर्थस्यानुष्ठेयता प्रत्यायनम्; वाक्यार्थो हि सः। अभिमुखीकरणं तु न वाक्यार्थः, येन वीरः पुरुष इत्यादिवद्यदत्राधिक्यं स वाक्यार्थ इति प्रथमा सिद्ध्येत्। यस्य पदान्तरसंप्रयोगे सत्येव प्रतीतिः स वाक्यार्थः। इह तु देवदत्तेत्येतावत्युक्ते आभिमुख्यकरणं गम्यते, अतः पदार्थ एवात्राधिक्यमिति षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनं तदाह—*तदधिके प्रातिपदिकार्थ इति*। असिद्धेन चाकारेणाभिमुखीकरणं न संभवति—राजा

न्यासः

सम्बोधने च ॥ सम्बोधनम् = अभिमुखीकरणम्, तदधिके प्रातिपदिकार्थ इत्यभिमुखीकरणस्य क्रियापरत्वात् प्रातिपदिकार्थे तस्यान्तर्भावो नास्ति, तस्यातदात्मकत्वात्, तस्मात् तेनाधिकः प्रातिपदिकार्थो भवति। अथ कथमिह प्रथमा—हे पचन्, हे पचमानेति? कथञ्च न स्यात्? शतृशानज्भ्यामुक्तत्वात् सम्बोधनस्य। एतावपि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । संबोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे देवदत्त ! हे देवदत्तौ ! हे देवदत्ताः ॥

साऽऽमन्त्रितम् ॥ ४८ ॥

संबोधने या प्रथमा तदन्तं शब्दरूपमामन्त्रितसंज्ञं भवति । तथा चैवोदाहृतम् ।

आमन्त्रितप्रदेशाः—'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्' इत्येवमादयः ॥

पदमञ्जरी

भव युध्यस्व स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति । हे पचन् हे पचमानेत्यादौ शतृशानचोः संबोधने विधानेऽपि विभक्तिरहितयोस्तयोः कर्त्राद्यभिधान एव सामर्थ्यम्; यथा लोटो द्विर्वचननिरपेक्षस्येत्यनेन प्रथमा भवति । यद्वा—अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति पूर्वेण भविष्यति, योगविभाग उत्तरार्थः ॥

सामन्त्रितम् ॥ तदन्तं यच्छब्दरूपमिति । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम् आमन्त्रणमामन्त्रितमिति । अभेदोपचारात्तत्साधने शब्दे वर्त्तते विभक्त्यन्तेन केवलया विभक्त्येति संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणमिति भावः । उदाहरणेषु 'आमन्त्रितस्य च' इत्याद्युदात्तत्वं भवति, सेति वचनं प्रातिपदिकार्थसूत्रेणापि संबोधने विहिता या प्रथमा तदन्तस्यापि संज्ञा यथा स्यात्—हे पचन् ! हे पचमान !; असति तु तस्मिन् 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा' इत्यनन्तर सूत्रविहिताया एव स्यात् ॥

न्यासः

'सम्बोधने च' इति सम्बोधन एव वक्ष्यति । मा भूदनेन, पूर्वसूत्रेण भविष्यति ? सम्बोधनार्थस्येह 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यनेन प्रातिपदिकार्थत्वात् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

साऽऽमन्त्रितम् ॥ तदन्तं शब्दरूपमिति । ननु च 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त विधिर्नास्ति' इति ज्ञापितमेतत् 'सुप्तिङन्तं पदम्' इत्यत्रान्तग्रहणेन । इह च संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणम्, तत् कथं तदन्तस्य संज्ञा विधीयते ? नैतदस्ति; यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणमिह, तथापि तदन्तस्यैवेयं संज्ञा विधीयते । यदीह प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाग्रहणं स्यात् तदा प्रदेशेषु तस्यैव ग्रहणं स्यात्, तथा च संज्ञाकरणमनर्थकं स्यात् । प्रदेशेषु सम्बोधन इत्येवं ब्रूयात् । एवमपि प्रत्ययमात्रस्य ग्रहणं लभ्यत एव; तस्यैव सम्बोधने विहितत्वात् । तस्मात् संज्ञाकरणादेव तदन्तस्य संज्ञा लभ्यते । सेति वचनं पूर्वसूत्रेणापि सम्बोधने या विहिता तस्या अपीयं संज्ञा यथा स्यात्—हे पचन्, हे पचमानेत्यत्र । असति त्वस्मिन् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति पूर्वसूत्रेणैव या विहिता

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥

आमन्त्रितप्रथमाया यदेकवचनं तत्संबुद्धिसंज्ञं भवति । हे पटो ! हे देवदत्त !

संबुद्धिप्रदेशाः—'एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः' इत्येवमादयः ॥

षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥

कर्मादिभ्यो योऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः

पदमञ्जरी

एकवचनं संबुद्धिः ॥ हे पटो इति । संबुद्धौ च 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणः, 'सुः संबुद्धिः' इति वक्तव्ये एकवचनग्रहणमेकोऽर्थं उच्यते येन तावन्मात्रस्य प्रत्ययस्य संज्ञार्थम्; अन्यथा प्रक्रमाभेदाय तदन्तस्य स्यात् ॥

षष्ठी शेषे ॥ उपयुक्तादन्यः शेषः, कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थपर्यन्ता उपयुक्ता इत्याह—*कर्मादिभ्योऽन्य इति* । ननु न कर्मादिभ्योऽन्यः प्रातिपदिकार्थस्य व्यति-

न्यासः

तस्या एव स्यात्, सेत्येतदुच्यमानं सर्वनामपदं सामान्येन प्रवर्त्तत इति कृत्वा । अतः सम्बोधनमात्रे या प्रथमा तां प्रतिपादयति, तेन सर्वत्र संज्ञा सिद्धा भवति । आमन्त्रितसंज्ञायां सत्यां हे देवदत्त इत्यादौ 'आमन्त्रितस्य' इत्याद्युदात्तत्वं भवति । 'आमन्त्रितम्' इति महत्याः संज्ञायाः करणं वैचित्र्यार्थम् ॥

एकवचनं सम्बुद्धिः ॥ हे पटो, हे देवदत्त इति । अत्र सम्बुद्धिसंज्ञायां सत्याम् 'सम्बुद्धौ च' इत्यधिकृत्य 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणे 'एङ् ह्रस्वात् सम्बुद्धेः' इति सोर्लोपो यथायोगं भवति । अथ सुग्रहणमेव कस्मान्न कृतम्, न च सप्तमीबहुवचनस्य प्रसङ्गः; सम्बोधनप्रथमाधिकारात् ? सत्यम्; किन्तु नैतदस्ति, प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाविधानार्थमेकवचनग्रहणं कृतम्—हे पचन्, हे पचमानेति; अन्यथा हि पूर्वेण यथा तदन्तस्य संज्ञा विहिता तथेहापि स्यात् । न चेहासंज्ञिनः कश्चिद् विशेषोऽङ्गीक्रियत इति सुशब्देन तदन्तमेव लक्ष्यते, ततश्च तदन्तस्यैव संज्ञा स्यात् । तथा च 'एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेः' इति सोर्लोपो विधीयमानः 'आदेः परस्य' इत्यादेरेव स्यात्, प्रत्ययमात्रस्य न स्यात् । तस्मात् प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थमेकवचनग्रहणम् ॥

षष्ठी शेषे ॥ कर्मादीनां प्रकृतत्वात् तदपेक्षया शेषत्वं विज्ञायत इत्याह—**कर्मादिभ्यो योऽन्य इति** । कर्मादयः कारकविशेषास्तस्य सम्बन्धस्य हेतुभूताः, स तु फलभूतः । हेतुफलयोश्च प्रसिद्धमन्यत्वमिति तेभ्योऽन्यो भवति । **प्रातिपदिकार्थव्यतिरेक इति** । व्यतिरेकः=आधिक्यम् । अथ वा—येन प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिच्यते=व्यतिरेकी-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

रेकः संभवति, कथम् ? क्रियामन्तरेण संबन्धानुपपत्तेः, सर्वत्र तस्यास्तन्निमित्तानां कर्मादीनां चावश्यम्भावात्। तथा हि—राज्ञः पुरुष इति राजा कर्त्ता; राजा द्रव्यं पुरुषाय ददातीत्यर्थसंप्रत्ययात्। *वृक्षस्य शाखेति*। लोकप्रसिद्धया वृक्षोऽधिकरणम्, तार्किकप्रक्रियया तु शाखा। देवदत्तस्य गौरित्यादौ तु प्रतिग्रहणादौ कर्तृत्वं प्रतीयते—देवदत्तः प्रतिग्रहीता क्रेता विनिमाताऽपहर्त्ता वेति; उच्यते, नटस्य शृणोतीत्यत्र तावत्क्रियाकारकसंबन्धरूप एव शेषः, कथम् ? 'आख्यातोपयोगे' इत्युपयोगग्रहणान्नटस्यापादनसंज्ञा नास्ति, दुह्यादिपरिगणनाच्चाकथितत्वेऽपि कर्मसंज्ञा नास्ति, तदयं नटः कारकमेव शेषः। यच्चोक्तम्—क्रियायास्तन्निमित्तानां च सर्वत्र भावान्नान्यः प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेक इति, तन्न; प्रतिग्रहक्रयादिजन्यस्य सर्वलोकप्रसिद्धस्य स्वस्वामिभावादिसंबन्धस्यापि दुरपलापत्वात्। यदि च परस्परमुपकार्योपकारकभावे संबन्धानुपपत्तेः क्रियाकारकसंबन्धोऽपि सर्वत्र वस्तुस्थित्याऽस्तीत्युच्येत, अस्तु तथा, न कश्चिद्दोषः; न हि यद्यद्वस्तुस्थित्यास्ति तत्तदभिधातव्यम्, यदेव तु विवक्षितं तदेव स्वनिमित्तां विभक्तिं प्रसूते। तत्र स्वस्वामिभावादिसंबन्धविवक्षायां सन्नपि क्रियाकारकसंबन्धो न विवक्ष्यत इति द्वितीयाद्यभावे षष्ठी भविष्यति। एवं च मातुः स्मरति, न माषाणामश्नीयात्, अनुकरोति भगवतो नारायणस्येत्यादौ श्रूयमाणेऽपि क्रियाशब्दे मातृसंबद्धं स्मरणमिति संबन्धमात्रं विवक्षितम्, कर्मत्वं तु सदप्यविवक्षितमिति षष्ठी भवति। उक्तं च—

संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः।
श्रुतायामश्रुतायां च क्रियायां सोऽभिधीयते ॥ इति।

'षष्ठी शेषे' इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधः स्वस्वामिभावादिसंबन्धः षष्ठ्यर्थः, स च द्विष्ठः। तत्र यद्यप्येकस्मादप्युत्पन्नयापि षष्ठ्या द्विष्ठस्यापि संबन्धस्यावगमा-

न्यासः

क्रियते स व्यतिरेकः। प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकः=प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकः। स शेषः। कः पुनरसावित्याह—स्वस्वामिकसम्बन्धादिरिति। आदिशब्देनावयवावयविप्रभृतेः सम्बन्धस्य ग्रहणम्। सम्बन्धश्च यद्यपि द्विष्ठस्तथापि तस्यैकत्वादेकत एव सम्बन्धिन उत्पद्यमानया षष्ठ्या विभक्त्याऽभिहितत्वात् द्वितीयसम्बन्धिनः षष्ठी न भवति। एकस्मादुत्पद्यमानापि षष्ठी विशेषणादेव भवति; न विशेष्यात्। विशेष्यात्तु प्रथमैव भवति; यस्माच्छेषशब्दोऽयं यथा प्रकृतादन्यविशेषणमाचष्टे तथा परार्थमपि। एवं ह्यभियुक्ताः पुरुषा उपदिशन्ति—शेषः परार्थ इति। राज्ञः पुरुष इति स्वस्वामिकसम्बन्धस्योदाहरणम्। अत्र पुरुषस्य प्राधान्यम्, विशेष्यत्वात्। राज्ञोऽप्राधान्यम्, विशेषणत्वात्। विशेषणस्य परार्थत्वात् शेषभाव इति ततः षष्ठी भवति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शेषस्तत्र षष्ठी विभक्तिर्भवति। राज्ञः पुरुषस्य गृहम्। पशोः पादः। पितुः पुत्रः॥

पदमञ्जरी

दुभाभ्यां षष्ठी न भवति, तथापि कदाचिद्विशेष्यादपि प्राप्नोति, प्रथमा च न प्राप्नोति; संबन्धस्याधिकस्य भावात्, न वा वाक्यार्थत्वात्। यदत्र पुरुषस्याधिक्यं स वाक्यार्थः, राज्ञ इत्येतत्पदसन्निधानात्पुरुषस्य संबन्धः प्रतीयते, पुरुषप्रातिपदिकं तु स्वार्थमात्रे वर्त्तत इति तत्र प्रथमा च भविष्यति, षष्ठी च न भविष्यतीति। एतदुक्तं भवति—राज्ञ इति केवलपद उच्चार्यमाणे संबन्धित्वमनियतप्रतियोगिकमवगम्यते, पुरुषपदसन्निधौ तु सविशेषस्य प्रतीतिरित्येतावत्, ततश्चानियतं स्वमपेक्ष्य प्रथममेव संबन्धाश्रया षष्ठी भवति। ननु च षष्ठ्युच्चारणानुच्चारणकृतो यो विशेषोऽङ्ग भवान् पुरुषपदादपि षष्ठीमुच्चारयतु, गंस्यते स विशेषः? नैतत्सुष्ठूच्यते, न हि शब्दस्य भावाभावाभ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते, किं तर्हि? विद्यमान एवार्थः प्रतिपिपादयिषितश्च वाचकपदप्रयोगे हेतुर्भवति। तत्र गुणस्य परोपकारकत्वेन विवक्षितत्वात्तदन्ते षष्ठी भवति, पुरुषस्य तूपकार्यत्वात्वात्स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात्प्रथमा भवति। तत्र च संबन्धो गुणे पदं निधाय प्रधानमपि स्पृशति, गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तोऽन्यथानुपपत्ते रूपान्तरमाश्रयति। प्रधानं तु स्वनिष्ठत्वेन न रूपान्तरं भजते, उक्तं च—

द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते।
तत्राभिधीयमानः सन् प्रधानेऽप्युपयुज्यते॥ इति।

यदा तु पुरुषस्याप्रधान्यं राज्ञश्च प्राधान्यं विवक्ष्यते, तदा पुरुषस्य राजेत्यपि

न्यासः

यदा तु द्वावपि विशेषणभूतौ तृतीये सम्बन्धिन्यपेक्षितौ भवतः, तदा द्वाभ्यामपि षष्ठी भवति।

राज्ञः पुरुषस्य गृहमिति। पशोः पाद इति। अत्रावयवावयविसम्बन्धे षष्ठी। पितुः पुत्र इत्यत्र जन्यजनकसम्बन्धे षष्ठी। अथ शेषग्रहणं किमर्थम्, यावता 'कर्मणि द्वितीया' इत्येवमादौ प्रत्ययनियमोऽर्थनियमश्चेति द्वावपि पक्षौ। तत्र प्रत्ययनियमपक्षे यदि शेषग्रहणं न क्रियेत तदा कर्मण्येव द्वितीयेति कर्मानियतम्, द्वितीया तु नियता; अतस्तत्रापि षष्ठी स्यादिति शेषग्रहणं कर्त्तव्यम्। शेष एव यथा स्यादन्यत्र मा भूदिति अर्थनियमपक्षे तु शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम्। यावता कर्मणि द्वितीयैवेति कर्म नियतम्, द्वितीया त्वनियता; तस्यामन्यत्रापि प्राप्तायां षष्ठीत्युच्यमानं सूत्रमिदं नियमार्थं भविष्यति—यत्र षष्ठी चान्या च प्राप्नोति तत्र षष्ठ्येव भवति। एवमन्यत्रापि वेदितव्यम्॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥

जानातेरविदर्थस्याज्ञानार्थस्य करणे कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति। सर्पिषो जानीते। मधुनो जानीते। सर्पिषा करणेन प्रवर्तत इत्यर्थः।

प्रवृत्तिवचनो जानातिरविदर्थः।

अथ वा—मिथ्याज्ञानवचनः। सर्पिषि रक्तः प्रतिहतो वा।

पदमञ्जरी

भवत्येव; यदा च राज्ञः पुरुषस्य गृहमिति तत्पुरुषस्य गृहादिसंबन्धो विवक्ष्यते तदैकस्यापि वस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो न विरुद्ध्यत इति द्वाभ्यामपि षष्ठी भवति। राज्ञ इति हि षष्ठ्या राजपुरुषयोरेव संबन्धोऽभिहितः, न पुरुषस्य गृहस्य च। इह पञ्चके प्रातिपदिकार्थे 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादौ चार्थनियमपक्षे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम्, कथम्? कर्मादयो नियताः, शेषोऽनियतः, ततश्च स्वादिसूत्रेण द्वितीयादिषु षष्ठ्यां च शेषे प्राप्तेषु षष्ठीत्येतावदप्युच्यमानं नियमार्थं सम्पद्यते—षष्ठ्येव भवतीति। यत्र च षष्ठी च प्रत्ययान्तरं च प्राप्नोति तत्रैवंविधो नियम इत्यर्थाच्छेष एव भविष्यतीति उत्तरार्थमेव तदवश्यं शेषग्रहणं कर्त्तव्यम्। त्रिकपक्षे तु स्वार्थे षष्ठी मा भूदिति द्वितीयादीनामिव कर्मादिः शेषो वाच्यत्वेन विधातव्यः। तथा प्रत्ययनियमपक्षे कर्मादीनामनियतत्वात्तेष्वपि षष्ठ्यां प्राप्तायां शेष एव षष्ठी न कर्मादिष्विति षष्ठीनियमार्थं शेषग्रहणं कर्त्तव्यम्॥

ज्ञोऽविदर्थस्य करणे॥ असंदेहार्थं विदर्थस्य ज्ञः करण इत्येव वक्तव्ये तदकरणादविदर्थस्येति पदच्छेदः, लुग्विकरणश्च विदिर्गृह्यते तदर्थ एव जानातेर्वृत्तिसंभवात्, तदाह—*अविदर्थस्याज्ञानार्थस्येति*। *सर्पिषो जानीत इति*। 'अपह्नवे ज्ञः' 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदम्। *प्रवृत्तिवचन इति* ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ वर्त्तमान इत्यर्थः। *सर्पिषि रक्त इति*। रागो मिथ्याज्ञानस्य हेतुः, द्रौपद्यां रक्तो हि

न्यासः

ज्ञोऽविदर्थस्य करणे॥ यद्यपि बहवो विदयः सन्ति, तथापि यस्यार्थे जानातेर्वृत्तिः सम्भवति तस्यैव विदेः प्रतिषेधकरणं युक्तम्, 'विद ज्ञाने' इत्यस्यैवार्थे जानातेर्वृत्तिः सम्भवति, तस्मादविदर्थस्येत्यनेन ज्ञानार्थस्यैव प्रतिषेधो विज्ञायत इत्याह—अज्ञानार्थस्येत्यादि। सर्पिषो जानीते, मधुनो जानीते इति। 'अपह्नवे ज्ञः' इत्यनुवर्त्तमाने, 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदम्। मधुन इति—'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुम्। सर्पिषा करणभूतेन प्रवर्तत इत्यर्थः। यस्य प्रियतमं सर्पिस्तस्य प्रवृत्तिं प्रति सर्पिषः करणभूतत्वात्। धातूनामनेकार्थत्वाज्जानातिरिह प्रवृत्त्यर्थः। सर्पिषि रक्तः प्रतिहतो वेति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चित्तभ्रान्त्या तदात्मना सर्वमेव ग्राह्यं प्रतिपद्यते । मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव ।

अविदर्थस्येति किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥

'शेषे' इति वर्तते । अधीगर्थाः = स्मरणार्थाः , 'दय दानगति-

पदमञ्जरी

कीचको रहसि भीमसेनमालिङ्ग्यावोचद्—अहो उत्तमाङ्गनामीदृशी सुस्पर्शतेति । *प्रतिहितो वेति* । प्रतिघातो द्वेषस्य हेतुः, द्वेषश्च मिथ्याज्ञानस्य हेतुः, यो हि परिहासशीलेन केनचित्पूयादिकमशुचि द्रव्यं निर्दिश्योक्तः–सर्पिरेतत्पिबेति, स तत्र प्रतिहतस्तत आरभ्य सर्पिर्द्वेष्टि, द्विषतश्चातस्मिन्नपि तज्ज्ञानमुत्पद्यते । यदि सर्वमेव ग्राह्यम्, तदात्मना सर्पिः स्वभावतया प्रतिपद्यते, एवं सत्यविदर्थत्वं नोपपद्यते तत्राह–*मिथ्याज्ञानमेवेति* । ज्ञानकार्याकरणादिति भावः । अविप्लुतविषयपरिच्छेदो हि ज्ञानकार्यम्, तच्च मिथ्याज्ञानेन न क्रियते, अस्मिन्पक्षे उदकादिकर्मणासकर्मकत्वाद् 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदानुपत्तेः परस्मैपदमुदाहार्यं मन्यते ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ 'इक् स्मरणे' ककारोऽत्रैव विशेषणार्थः, अधिपूर्वस्यैवोच्चारणमेवमेवायं प्रयोक्तव्य इति ज्ञापनार्थम् । *शेषत्वेन विवक्षित इति* । ननु शेषत्वेन विवक्षिते पूर्वेणैव सिद्धा षष्ठी, यथा—न माषाणामश्नीयाद्, अनुकरोति भगवतो नारायणस्येति ? सत्यम्, प्रकरणं तु नियमार्थम्—अस्मिन्विषये षष्ठी भवत्येव श्रूयत एव न लुप्यत इति । किं कृतं भवति ? समासो निवर्त्तितो भवति—मातुः स्मरणमिति । एवं पूर्वसूत्रे परत्र च प्रकरणे सर्वत्र द्रष्टव्यम् । समासे सति 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति षष्ठी लुप्येत, तेन प्रतिपदविधानषष्ठी न समस्यत इति सिद्धं भवति । कथं तर्हि विशेषस्मृतेः संशय इति समासः ? उच्यते; शेषषष्ठ्या एव समासनिषेधः, इह तु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति

न्यासः

सर्पिषि रक्तत्वं प्रतिहतत्वञ्च चित्तभ्रान्तेः कारणमाह । यदि सर्वमेव ग्राह्यं तदात्मना सर्पिःस्वभावतया प्रतिपद्यते । एवं सत्यविदर्थता नोपपद्यते, ज्ञानार्थत्वादित्यत आह—मिथ्याज्ञानमज्ञानमेवेति । ज्ञानकार्याकरणादिति भावः । अविपरीतविषयपरिच्छेदो हि ज्ञानकार्यम्, तच्च मिथ्याज्ञानेन न क्रियत इति मिथ्याज्ञानमज्ञानमुच्यते, यथा—पुत्रकार्याकरणात् पुत्रोऽप्यपुत्र इति ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ अधीगिति । 'इक् स्मरणे' इत्यस्याधिपूर्वस्य ग्रहणम् । अधीगित्यनेन समानार्था अधीगर्थाः । ककारानुबन्धकरणमस्य धातोरत्रैव सूत्रे विशेषणार्थम् । अध्ययनार्थानामित्युच्यमाने सन्देहः स्यात्—कोऽयं धातुरिति । अधिपूर्वस्यो-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रक्षणेषु', 'ईश ऐश्वर्ये'—एतेषां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति। मातुरध्येति। मातुः स्मरति। सर्पिषो दयते। सर्पिष ईष्टे। मधुन ईष्टे।

कर्मणीति किम्? मातुर्गुणैः स्मरति। शेष इति किम्? मातरं स्मरति॥

कृञः प्रतियत्ने॥ ५३॥

सतो गुणान्तराधानम् = प्रतियत्नः। करोतेः कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते प्रतियत्ने गम्यमाने षष्ठी विभक्तिर्भवति। एधोदकस्योपस्कुरुते। शस्त्रपत्रस्योपस्कुरुते।

प्रतियत्न इति किम्? कटं करोति। कर्मणीति किम्? एधोदकोस्योपस्कुरुते प्रभया। शेष इत्येव—एधो दकमुपस्कुरुते॥

पदमञ्जरी

कर्मरूपविवक्षायामेव षष्ठी समासो भविष्यति। कः पुनरत्र विशेषः—शेषषष्ठ्याः समासः स्यात्, कारकषष्ठ्या वा? अयमस्ति विशेषः—कारकषष्ठ्याः समासे कृत्स्वरो भवति, शेषषष्ठ्याः समासे तु समासान्तोदात्तत्वं स्यात्, अन्तोदात्तसमासनिवृत्तये प्रकरणम्। यत्र च कारकषष्ठी प्रतिषिध्यते, यथा—मातुः स्मृतमिति, तत्र समासोऽपि मा भूत्। एवं चात्र प्रकरणे येऽनुपात्ताः, यानि चात्र प्रत्युदाहरणानि, तेषूभयेष्वपि निष्ठायोगे शेषषष्ठ्याः समासः, अन्यत्र कारकषष्ठ्या अपीति वेदितव्यम्। *गुणैरिति*। गुणेषु शेषत्वेन विवक्षितेषु अस्य नियमस्याभावात्समासो भवत्येवेत्यर्थः। इयमेवास्मिन्प्रकरणे प्रत्युदाहरणगतिरिति॥

कृञः प्रतियत्ने॥ *एधोदकस्येति*। 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावः। *उपस्कुरुत इति*। गन्धनादिसूत्रेणात्मनेपदम्। 'उपात्प्रतियत्न' इत्यादिना सुट्॥

न्यासः

च्चारणेनाधिपूर्वस्यैवास्य प्रयोग इति दर्शयति। कर्मणि कारक इत्यादि। यदा तदेव कर्म शेषकार्यत्वाच्छेषत्वेन विवक्ष्यते न कर्मत्वेन, तदा तत्र षष्ठी भवति। अध्येतेति। अदादित्वाच्छपो लुक्। एवम् ईष्टे इति। व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्।

मातुर्गुणैः स्मरतीति। अत्र कर्मग्रहणाद् गुणानां करणभूतानां शेषविवक्षायामपि षष्ठी न भवति॥

कृञः प्रतियत्ने॥ एधो दकस्योपस्कुरुते इति। गन्धनादिसूत्रेणात्मनेपदम्, 'उपात् प्रतियत्न' इत्यादिना सुट्॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ ५४ ॥

रुजार्थानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति। चौरस्य रुजति रोगः। चौरस्यामयत्यामयः।

रुजार्थानामिति किम्?

पदमञ्जरी

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः॥ 'रुजो भङ्गे' भिदादिपाठादस्मादेव निपातनाद्वाऽङ्। *भाववचनानामिति*। नायमर्थो भाववाचिनामिति, धातूनां भाववाचित्वाव्यभिचारात्। किं तर्हि? भावशब्देन घञादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते। वचन इति कर्त्तरि ल्युट्। तत्र प्रकृत्यर्थो न विवक्ष्यते, न हि रुजार्थानां भावो वक्ता प्रतिपादयितोच्चारयिता वोपपद्यते। तस्मात्प्रत्ययार्थ एव कर्ता विवक्षितः—भावो वचनः कर्त्ता येषामित्यर्थः, तदाह–*भावकर्तृकाणामिति*। *चौरस्यामयतीति*। 'अम रोगे' चुरादिः, 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति चुरादौ वचनात् 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वं न भवति। 'ज्ञप मिच्च' इत्यारभ्य 'नान्ये मितोऽहेतौ' इतः प्राग्ये पठितास्त एव चुरादिषु मितो भवन्ति, नान्य इत्यर्थः। *आमय इति* आङ्पूर्वस्य मीनातेरेच्, 'मीनातिमिनोति' इत्यात्वस्य 'निमिमीलियां खलचोः'

न्यासः

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ रुजेति केचिद्भिदादिषु पठन्ति। ये न पठन्ति तेऽपि 'चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादस्मादेव निपातनाद्वा रुजाशब्दस्य साधुत्वं वर्णयन्ति। रुजा अर्थो येषां ते रुजार्थाः। भाववचनानामिति। यदि भावार्थाभिधायिनां रुजार्थानामित्येषोऽर्थो विवक्षितः स्यात्, तदाऽनर्थकमिदं वचनं स्यात्। सर्व एव हि रुजार्था भाववचनाः। तस्मान्नात्र धातुवाच्यो भावो विवक्षितः, किं तर्हि? प्रत्ययवाच्यः, यत्र 'भावे' इति घञ् विधीयते। वचनशब्दोऽयं कर्तृसाधनः, वक्तीति वचनः, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्त्तरि ल्युट्। न च रुजार्थानां यो भावस्तस्य वचनक्रियां प्रति कर्तृत्वं सम्भवतीति सामर्थ्याद्वचनशब्देन प्रकृत्यर्थं परित्यज्य प्रत्ययार्थो विवक्षित इति प्रतीयते। स पुनः कर्तृशक्तिः। भाववचनानामिति बहुव्रीहिः—भावो वचनः कर्त्ता येषां ते भाववचनाः। भावकर्तृका इत्यर्थः। एतत् सर्वं चेतसि कृत्वाऽऽह—भावकर्तृकाणामिति। भावकर्तृकाणामित्येवं नोक्तं वैचित्र्यार्थम्। चौरस्य रुजतीति। 'रुजो भङ्गे', तौदादिकः। अत्र रोगो भावः कर्त्ता। चौरस्यामयतीत्यत्राप्यामयः। 'अम रोगे', चौरादिकः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।
जीव पुत्रक मामैवं तपः साहसमाचर ॥

भाववचनानामिति किम् ? नदी कूलानि रुजति । अज्वरेरिति किम् ? चौरं ज्वरयति ज्वरः ।

* अज्वरिसंताप्योरिति वक्तव्यम् * । चौरं संतापयति तापः । शेष इत्येव—चौरं रुजति रोगः ॥

आशिषि नाथः ॥ ५९ ॥

'नाधृ नाथृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु' पठ्यते, तस्याशीः–क्रियस्य कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते ।

पदमञ्जरी

इति प्रतिषेधः । *नदीकूलं रुजतीति* । अत्र नदी कर्त्री, न भावः । ननु रुजाशब्दो व्याधौ रूढ इति नात्र प्रसङ्गः ? एवं तर्हि प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता, इदं तु प्रत्युदाहरणम्—श्लेष्मा पुरुषं रुजतीति, व्याधिना कासादिना ग्राहयतीत्यर्थः । *ज्वरयतीति* । 'ज्वर रोगे' घटादिः । *सन्तापयतीति* । 'हेतुमति च' इति णिच्, सन्तापोऽत्र भावः, कर्त्ता च ॥

आशिष नाथः ॥ *नाथत इति* । 'आशिषि नाथः' इत्युपसंख्यानादात्मनेपदम्, तच्चानुदात्तेत्त्वादेव सिद्धे नियमार्थम्—आशिष्येव नाथ इति, तेन प्रत्युदाहरणे परस्मैपदम् ॥

न्यासः

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपीति । अस्त्यत्रानन्दो भावः कर्त्ता । न त्वेतिर्धातू रुजार्थः, किं तर्हि ? गत्यर्थः । नदी कूलानि रुजतीति । रुजिरत्र द्रव्यकर्तृकः, न भावकर्तृकः; नद्या द्रव्यत्वात् । नैतद् युक्तं प्रत्युदाहरणम्, रुजाशब्दो हि रूढिशब्दत्वाद् व्याधिमेवाचष्टे; न चात्र व्याधिवचनः, किं तर्हि ? भङ्गवचनो रुजिः । एवं तर्हि प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता वृत्तिकृता । इदन्त्वत्र प्रत्युदाहरणम्—श्लेष्मा पुरुषं रुजतीति । व्याधिना ग्राहयतीत्यर्थः । ज्वरयतीति । 'ज्वर रोगे', हेतुमणिच् । घटादित्वान्मित्त्वम् । 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः ।

सन्तापयतीति । 'तप सन्तापे', हेतुमणिच् । सन्तापोऽत्र भावः कर्त्ता ॥

आशिषि नाथः ॥ सर्पिषो नाथत इति । सर्पिर्यस्य नास्त्यतोऽर्थित्वादाशास्ते सः—सर्पिर्मे भूयादिति । 'आशिषि नाथः' इत्युपसंख्यानादात्मनेपदम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आशिषीति किम् ? माणवकमुपनाथति, अङ्ग पुत्रकाधीष्व ॥

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥

जासि, निप्रहण, नाट, क्राथ, पिष्—इत्येतेषां धातूनां हिंसाक्रियाणां कर्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । 'जसु हिंसायाम्' 'जसु ताडने' इति च चुरादौ पठ्यते तस्येदं ग्रहणम् , न दैवादिकस्य—'जसु मोक्षणे' इत्यस्य । चौरस्योज्जासयति । वृषलस्योज्जासयति । 'निप्रहण' इति संघातविगृहीतविपर्यस्तस्य ग्रहणम्। चौरस्य निप्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति । चौरस्योन्नाटयति । वृषलस्योन्नाटयति । चौरस्योत्क्राथयति । वृषलस्य क्राथयति ।

पदमञ्जरी

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ न *दैवादिकस्येति* । 'जासि' इति निर्देशाद् 'हिंसायाम्' इति वचनाच्च निप्राभ्यां यथासंभवमुपसृष्टो हनो निप्रहणः, 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति णत्वम् । *प्रणिहन्तीति* । 'नेर्गद' इत्यादिना णत्वम् । 'नट अवस्यन्दने' चुरादिः, 'नट नृत्तौ' इत्यस्य तु घटादिपठितस्याग्रहणम्, विकृत-

न्यासः

माणवकमुपनाथतीति । याचत इत्यर्थः ॥

जासिनिप्रग्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ न दैवादिकस्येति । हिंसायामिति वचनात् । अस्य च तत्राप्रवृत्तेः । अत एव हि ण्यन्तस्यैव ग्रहणम् भविष्यति, तत् किमर्थो ण्यन्तस्य निर्देश इति ? कः पुनराह ण्यन्तस्य निर्देश इति ? अत्र हीकारोऽयं धातुनिर्देशार्थः कृतः, 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति । यद्येवम् , जासीत्याकारः कथं श्रूयते ? उच्यते—आकारमुच्चार्य विकृतनिर्देशः कृतः, विकृतनिर्देशस्तु यत्रास्यैतद्रूपं भवति तत्रैव यथा स्यादिह मा भूद्—दस्युमजीजसदिति । लुङ्, 'णिश्रि' इत्यादिना च्लेश्चङ्; 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः', 'चङि' इति द्विर्वचनम् , 'सन्वल्लघुनि' इत्यादिना सन्वद्भावः, 'सन्यतः' इतीत्त्वम् , 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः । नाटक्राथयोरपि विकृतनिर्देशस्यैतदेव प्रयोजनम् । इह मा भूत्—दस्युमनीनटदिति, दस्युमचिक्रथदिति । क्रथेर्वृद्धिश्च प्रयोजनम्, एतच्च निपातनाद् वृद्धिरिति ब्रुवता वृत्तिकारेण दर्शितम् । निप्रहणेति । धातूपसर्गनिर्देशमात्रमिह तन्त्रम् । न तूपसर्गयोः संघातः, नाप्यानुपूर्वी; तयोरविवक्षितत्वात् । तेन निप्रशब्दयोर्व्यस्तसमस्तयोर्विपरीतानुपूर्वीकयोश्च ग्रहणं विज्ञायत इत्याह—संघातविगृहीतविपर्यस्तस्य ग्रहणमिति । चौरस्य प्रणिहन्तीति । 'नेर्गदनद' इत्यादिना णत्वम् । चौरस्यो॰ाट्यतीति । 'नट अवस्यन्दने',

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

निपातनाद् वृद्धिः। अयं हि घटादौ पठ्यते—'श्रथ क्नथ क्रथ क्लथ हिंसार्थाः' इति, तत्र 'घटादयो मितः' इति मित्संज्ञायाम् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वं स्यात्। चौरस्य पिनष्टि। वृषलस्य पिनष्टि।

हिंसायामिति किम्? धानाः पिनष्टि। शेष इत्येव—चौरमुज्जासयति। एषामिति किम्? चौरं हिनस्ति। निप्रहण इति किम्? चौरं विहन्ति॥

व्यवहृपणोः समर्थयोः॥ ५७॥

व्यवहृ, पण—इत्येतयोः समर्थयोः=समानार्थयोः कर्मणि कारके षष्ठीविभक्तिर्भवति। द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थत्वमनयोः। शतस्य व्यवहरति। सहस्रस्य व्यवहरति। शतस्य पणते। सहस्रस्य पणते। आयप्रत्ययः कस्मान्न भवति? स्तुत्यर्थस्य पणतेरायप्रत्यय इष्यते।

पदमञ्जरी

निर्देशात्। *निपातनाद्वृद्धिरिति*। घटादिपाठस्तु 'घटादयः षितः' इत्यातिदेशिकोऽङ् यथा स्यात्, 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' इति दीर्घश्च यथा स्यादित्येवमर्थः॥

व्यवहृपणोः समर्थयोः॥ *समर्थयोरिति*। संशब्दो वृत्तौ समानार्थः, समशब्दस्य वा निपातनात्पररूपमिति भावः। संबद्धार्थयोरिति तु न विज्ञायते, व्याख्यानात्। संभवति हि व्यवहृपणोर्हेतुहेतुमद्भावः संबन्धः। *शतस्य व्यवहरतीति*। शतं क्रयविक्रयरूपेण विनियुङ्क्ते, दीव्यति वेत्यर्थः। शलाकां व्यवहरति गणयतीत्यर्थः॥

न्यासः

चुरादिणिच्। चौरस्योत्क्राथयतीति पूर्ववण्णिच्। ननु च णिचि कृते 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः सिद्धा, तत्किमर्थमुच्यते—निपातनाद्वृद्धिरिति? अत आह—अयं हीत्यादि। ह्रस्वत्वं स्यादिति। 'मितां ह्रस्वः' इत्यनेन। चौरस्य पिनष्टीति। 'पिष्लृ सञ्चूर्णने' रुधादित्वाच् श्नम्। धानाः पिनष्टीति। अत्र हिंसा नास्ति; तस्याः प्राणिधर्मत्वात्। इदञ्चाभावकर्तृकाणामपि यथा स्यादित्येवमर्थमारब्धम्—चौरस्योज्जासयति देवदत्तः॥

व्यवहृपणोः समर्थयोः॥ शतस्य व्यवहरतीति। शतं क्रयविक्रयेण विनियुङ्क्ते, दीव्यतीति वेत्यर्थः। शतस्य पणते इत्यत्रापि स एवार्थः। अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्। आयप्रत्ययः कस्मान्न भवतीति। 'गुपूधूप' इत्यादिना प्राप्नोतीति भावः। स्तुत्यर्थस्येत्यादि। यद्यपि 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' इति स्तुतिव्यवहारयोः पणिः पठ्यते;

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

समर्थयोरिति किम्? शलाकां व्यवहरति। गणयतीत्यर्थः। ब्राह्मणान् पणायते। स्तौतीत्यर्थः। शेष इत्येव–शतं पणते।

दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥

व्यवहृपणिसमानार्थस्य दीव्यतेः कर्मणि षष्ठी विभक्तिर्भवति। शतस्य दीव्यति। सहस्रस्य दीव्यति।

तदर्थस्येति किम्? ब्राह्मणं दीव्यति। योगविभाग उत्तरार्थः।

विभाषोपसर्गे ॥ ५९ ॥

'दिवस्तदर्थस्य' इति नित्यं षष्ठ्यां प्राप्तायां सोपसर्गस्य विकल्प उच्यते। उपसर्गे सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा षष्ठी विभक्तिर्भवति। शतस्य प्रतिदीव्यति। सहस्रस्य प्रतिदीव्यति। शतं प्रतिदीव्यति। सहस्रं प्रतिदीव्यति।

उपसर्गस्येति किम्? शतस्य दीव्यति। तदर्थस्येत्येव–शलाकां प्रतिदीव्यति।

पदमञ्जरी

दिवस्तदर्थस्य ॥ अत्र 'शेष' इति नानुवर्त्तते, उत्तरसूत्रद्वयारम्भसामर्थ्यात्। अथ पूर्वसूत्र एव दिविरपि कस्मान्न पठितः, एवं हि तदर्थस्येति न वक्तव्यं भवति? तत्राह–*योगविभाग इति* ॥

विभाषोपसर्गे ॥ *शलाकां प्रतिदीव्यतीति*। अत्र विजिगीषादौ दिविर्वर्त्तते, न व्यवहारे ॥

न्यासः

तथापि स्तुत्यर्थस्यैव पणतेरायप्रत्यय इष्यते, न व्यवहारार्थस्य। तत्र वृत्तिकारः स्वयमेव युक्तिं वक्ष्यति। स्तुत्यर्थेन पणिना साहचर्य्यात् तदर्थ एव पणिरायमुत्पादयति, न व्यवहारार्थ इति। शलाकां व्यवहरतीति। परिगणयतीत्यर्थः। अत्र व्यवहारार्थे पणिर्न वर्त्तत इत्यसमानार्थत्वम्। ब्राह्मणान् पणायतीति। स्तौतीत्यर्थः। पणयतीत्यस्यार्थे व्यवहरतेर्वृत्तिर्नास्तीत्यसमानार्थता ॥

दिवस्तदर्थस्य ॥ ब्राह्मणान् दीव्यतीति। स्तौतीत्यर्थः। 'हलि च' इति दीर्घः। यदि तदर्थस्यैव भविष्यति, पूर्वयोग एव दिवो ग्रहणं कर्त्तुं युक्तं स्यात्। तत् किमर्थो योगविभाग इत्यत आह—**योगविभाग उत्तरार्थः** ॥

विभाषोपसर्गे ॥ **शलाकां प्रति दीव्यतीति**। अर्थान्तरे क्रीडादौ दीव्यतिर्वर्त्तते ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीया विभक्तिर्भवति । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ।

अनुपसर्गस्य षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् । सोपसर्गस्य तु छन्दसि व्यवस्थितविभाषयापि सिद्ध्यति ।

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६१ ॥

'प्रेष्य' इति इष्यतेर्दैवादिकस्य लोण्मध्यमपुरुषस्यैकवचनम्, तत्साहचर्याद् ब्रुविरपि तद्विषय एव गृह्यते । प्रेष्यब्रुवोर्हविषः कर्मणः षष्ठी विभक्तिर्भवति देवतासंप्रदाने सति । अग्नये छागस्य हविषो वपाया

पदमञ्जरी

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागः=ब्राह्मणम् । *गामस्य तदहः सभायामिति* । गामस्य सभायामित्यन्वयः । तदहरित्येतदुदाहरणम्, 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक्, 'अहन्' इति रुत्वम् ।

अनुपसर्गस्य नित्यं षष्ठ्यां प्राप्तायामिति । 'दिवस्तदर्थस्य' इत्यनेन' अथ सोपसर्गस्यापि पूर्वेण षष्ठ्यामपि प्राप्तायां नित्यद्वितीयार्थं कस्मान्न भवतीत्याह—*सोपसर्गस्येत्यादि* ॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ *इष्यतेर्दैवादिकस्येति* । 'इषु गतौ' इत्यस्य श्यना निर्देश इच्छतीष्णात्योरिच्छाभीक्ष्ण्यार्थयोर्निवृत्त्यर्थः । *तद्विषय एवेति* । लोण्मध्यमैकवचनान्तः । *देवतासंप्रदान इति* । देवता संप्रदानं यस्यार्थस्य तत्र

न्यासः

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ब्राह्मण इति । ब्राह्मणशब्दः शतपथस्याख्या । गामस्येति । शेषषष्ठी । सभायामित्येतदपेक्षया । तदहरिति । एतदुदाहरणम् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यमो लुक्, अहन्नित्यनुवर्तमाने 'रोऽसुपि' इति नकारस्य रेफः, विसर्जनीयः । दीव्येयुरिति लिङ्, झेर्जुस्, 'अतो येयः' इतीयादेशः, 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सलोपः । सोपसर्गस्य विभाषया षष्ठ्यां प्राप्तायां नित्यं द्वितीयाविधानार्थं वचनं कस्मान्न भवतीत्याह—सोपसर्गस्येति । 'विभाषोपसर्गे' इत्यनेन व्यवस्थितविभाषयापि छन्दसि नित्यं द्वितीया भविष्यतीति तदर्थकमिदं वचनं नोपपद्यते ॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ॥ इष्यतेर्दैवादिकस्येति । 'इष गतौ' इत्यस्य श्यना निर्देश इष्यन्तराणां निवृत्त्यर्थः । लोण्मध्यमपुरुषैकवचनेन निर्देशस्तु लकारान्तरस्य पुरुषान्तरस्य वचनान्तरस्य च निवृत्त्यर्थः । तद्विषय एवेति । लोण्मध्यमपुरुषैकवचनविषय एव । अग्नये छागस्येत्यादि । छागस्य विकारश्छागः । तत्राग्निर्देवता

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मेदसः प्रे३ष्य । अग्नये छागस्य हविषो वपायै मेदसोऽनुब्रूहि ।

प्रेष्यब्रुवोरिति किम्? अग्नये छागं हविर्वपां मेदो जुहुधि । हविष इति किम्? अग्नये गोमयानि प्रेष्य । देवतासंप्रदान इति किम्? माणवकाय पुरोडाशं प्रेष्य ।

* हविषः प्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः * । इन्द्राग्निभ्यां छागं हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य३ ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥

छन्दसि विषये चतुर्थ्यर्थे षष्ठी विभक्तिर्भवति बहुलम् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसः । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे । गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । ते वनस्पतिभ्यः ।

बहुलग्रहणं किम्? कृष्णो रात्र्यै । हिमवते हस्ती ।

पदमञ्जरी

वर्तमानयोः कर्मणि कारक इत्यन्वयः । *हविषः* हविर्विशेषवाचिन इत्यर्थः । *प्रे३ष्येति* । 'ब्रूहिप्रेष्य' इत्यादिना प्लुतः । *अग्नये गोमयानि प्रेष्येति* । गोमयं हविष्ट्वेन क्वापि न चोदितम् । *हविषः प्रस्थितस्येति* । प्रस्थितशब्देन यद्विशेष्यते तस्येत्यर्थः । इदं च भाषायामपि भवति; उत्तरत्र छन्दोग्रहणात् ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ *या खर्वेणेति* । रजस्वलायाः खर्वपानादिप्रतिषे-

न्यासः

सम्प्रदानम् । छागविकारो वपादि सम्प्रदेयं हविः कर्म । अनुप्रेष्येति । 'अतो हेः' इति हेर्लुक् । अनुब्रूहीति । 'सेर्ह्यपिच्च' इति हिरादेशः । अदादित्वाच्छपो लुक् । भाषाविषयेऽप्ययं योगः; उत्तरसूत्रे छन्दोग्रहणात् ।

जुहुधीति । 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धिभावः । अग्नये गोमयानि प्रेष्येति । ननु च गोमयानि हवींषि भवन्त्येव, तत् कथं प्रत्युदाहरणम्? नैवम्; देवतासम्प्रदानग्रहणादेव सम्बन्धिशब्दत्वाद्धविर्ग्रहणे सिद्धे पुनर्हविर्ग्रहणादभ्यवहार्यस्य हविषो ग्रहणं विज्ञायते । न च गोमयान्यभ्यवहार्याणि भवन्तीति युक्तं प्रत्युदाहरणम् ।

हविषः प्रस्थितस्येत्यादि । प्रस्थितशब्देन यद्विशिष्यते हविस्तत् प्रस्थितम् । तस्य षष्ठ्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'विभाषोपसर्गे' इत्यतो विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन हविषः प्रस्थितस्य न भवति ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ बहुलग्रहणं किमिति । विभाषाग्रहणानुवृत्तेरेव सिध्य-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या *। या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वो जायते। या दतो धावते तस्यै श्यावदन्। या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी। याऽऽङ्क्ते तस्यै काणः। याऽभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा। या केशात् प्रलिखते तस्यै खलतिः। अहल्यायै जारः॥

यजेश्च करणे॥ ६३॥

यजेर्धातोः करणे कारके छन्दसि बहुलं षष्ठी विभक्तिर्भवति। घृतस्य यजते। घृतेन यजते। सौम्यस्य यजते। सोमेन यजते॥

कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे॥ ६४॥

'छन्दसि बहुलम्'[१] इति निवृत्तम्। कृत्वोऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे कालेऽधिकरणे षष्ठी विभक्तिर्भवति। पञ्चकृत्वोऽह्नो भुङ्क्ते। द्विरह्नोऽधीते।

कृत्वोऽर्थग्रहणं कम्? अह्नि शेते। रात्रौ शेते। प्रयोगग्रहणं

पदमञ्जरी

धार्थोऽयमर्थवादः। तर्हि वक्तव्यम्—षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति? न वक्तव्यम्, योगविभागात्सिद्धम्। चतुर्थ्यर्थे इति नायं समासः, किं तर्हि? चतुर्थी अर्थे इति योगो विभक्तव्यः, षष्ठीत्यनुवर्त्तते–अर्थे षष्ठी भवति, चतुर्थी चेति, तत्र स्वार्थे एव षष्ठीचतुर्थ्योर्विधानमनर्थकमित्यन्योऽन्यसन्निधानादन्योऽन्यार्थे विभक्तिद्वयं विज्ञायते॥

कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे॥ कृत्वसुचोऽर्थो लक्ष्यते, कृत्वोऽर्थो येषां ते कृत्वोऽर्थाः। *पञ्चकृत्व इति*। 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्'। *द्विरिति*। 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' अर्थग्रहणमेतदर्थम्॥

न्यासः

तीति मन्यमानस्य प्रश्नः। कृष्णो राज्यै, हिमवतं हस्तीति। अत्र बहुलग्रहणात् सप्तम्यर्थेऽपि चतुर्थी भवति। वक्तव्येति व्याख्यातव्येत्यर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—बहुलग्रहणमिह क्रियते। तेन क्वचित् षष्ठ्यर्थेऽपि चतुर्थी भवति। क्वचिदन्यदेवेत्येषोऽपि बहुलग्रहणस्यार्थोऽभिमत एव॥

यजेश्च करणे॥ घृतस्य यजत इति। यजिरत्र देवपूजायां वर्त्तते, तत्र च घृतस्य करणभावः॥

कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे॥ पञ्चकृत्व इति। 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्'। द्विरह्न इति। 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्'।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

किम् ? अहनि भुक्तम् । गम्यते हि द्विस्त्रिश्चतुर्वेति, न त्वप्रयुज्यमाने भवति । कालग्रहणं किम् ? द्विः कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते । अधिकरण इति किम् । द्विरह्नो भुङ्क्ते । शेष इत्येव—द्विरहन्यधीते ।।

कर्तृकर्मणोः कृति ।। ६५ ।।

कृत्प्रयोगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी विभक्तिर्भवति । भवतः शायिका । भवत आसिका । कर्मणि—अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । वज्रस्य भर्त्ता ।

कर्तृकर्मणोरिति किम् ? शस्त्रेण भेत्ता । कृतीति किम् ? तद्धित-प्रयोगे मा भूत्—कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् ।

पदमञ्जरी

कर्तृकर्मणोः कृति । इह क्रियायाः साधनं भवतीति । कर्तृकर्मभ्यां क्रिया सन्निधाप्यते, धातुरेव क्रियावाची, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः—कृतस्तिङश्च । तत्र तिङ्प्रयोगे 'न लोकाव्यय' इति लप्रतिषेधेन भाव्यम् । स चावश्यं लप्रतिषेधः कर्त्तव्यः, ये कृतो लादेशास्तदर्थम्—ओदनं पचन्, ओदनं पचमानः, पपिः सोमम्, दर्दिर्गा इति, इह तु नार्थः कृद्ग्रहणेनेति मत्वा पृच्छति—*कृतीति किमिति*। *कृतपूर्वी कटमिति* । ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन्विग्रहे क्तस्य कर्मणि विधानात्तेनैव कर्मणोऽभिहितत्वान्नैव द्वितीयया भाव्यम्, एवं च तदपवादः

न्यासः

गम्यते हि द्विस्त्रिश्चतुर्वेति । प्रकरणादेरिति भावः । ननु च बहिरङ्गः प्रकरणाद्यर्थ इति पञ्चकृत्व इत्यन्यत्र च वचनस्य चरितार्थत्वादिह न भविष्यति ? एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति—प्रकरणाद्यर्थोऽपि विभक्तीनां निमित्तमिति । तेन 'वृद्धो यूना' इति 'सह-युक्तेऽप्रधाने' इति सहार्थे गम्यमाने तृतीया भवतीति ।।

कर्तृकर्मणोः कृति ।। **आसिकेति** । भावे 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' । **स्रष्टेति** । सृजेस्तृच् । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यम्, व्रश्चादिना षत्वम् ।

तद्धितप्रयोगे मा भूदिति । अथ तिङ्प्रयोगे मा भूदित्येवमर्थमपि कृद्ग्रहणं कस्मान्न भवति ? तत्र 'न लोकाव्ययनिष्ठा' इत्यनेन षष्ठीप्रतिषेधात् । **कृतपूर्वी कटमिति** । 'पूर्वादिनिः' इत्यत्र इनिरित्यनुवर्तमाने 'सपूर्वाच्च' इतीनिप्रत्ययः । अत्र कर्त्ता तद्धितेनैवोक्त इत्यत्र षष्ठ्याः प्रसङ्गो नास्ति, कर्म तु तेनानभिहितमित्यसति कृद्ग्रहणे कटादेः कर्मणः षष्ठी स्यात् । ननु चात्र वाक्यमेवैतन्नोपपद्यते, तथा हि—कर्मणो निष्ठयाऽभिहितत्वाद् द्वितीययाऽत्र न भवितव्यम्, नापि तद्धितेन, असामर्थ्यात् । तत्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2·

पदमञ्जरी

षष्ठ्यपि न प्राप्नोति; इहाप्यनभिहिताधिकारात्, कृतशब्दस्य च कटापेक्षस्य समासो दुर्लभः, एतेन तद्धितो व्याख्यातः, तस्मादयमसाधुरेव प्रयोगः ? सत्यम्, विशेषविवक्षायां नैव समासतद्धितौ भवतः, यदा तु कृतं पूर्वमनेनेति कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते तदा सापेक्षत्वाभावात्समासः, केन ? 'सुप्सुपा' इति, ततः 'पूर्वादिनिः', 'सपूर्वाच्च' इतीनिः प्रत्ययः। न च कटस्य क्तेनाभिधानं करोतेरुत्पद्यमानः क्तप्रत्ययः कर्मसामान्यमेवाह, विशेषकर्मसंबन्धात्तु तस्याभिधानम्, न चात्र तद्धितेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्य कटेन संबन्धः सम्भवति, क्रियया तु गुणभूतया कारकाणां सम्बन्धो भवति, यथा—कटं कृतवानिति। कृतपूर्वीशब्दश्चायं पूर्वं कृतमनेत्यस्मिन्नर्थे व्युत्पादितः पूर्वं कृतवानित्यनेन समानार्थः संपद्यते, तत्र करोतिक्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम्, अनभिहितं च तदिति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्याद्। यत्र च निष्ठान्तेन शब्देन कर्तृकर्मणोः संबन्धस्तत्रैव निष्ठाश्रयः प्रतिषेधः, यथा—कटं कृतवान्, कृतः कटो देवदत्तेनेति, इह तु कृतस्य कटेन संबन्धो न भवतीत्युक्तमेव। अथ तु वस्तुतो निष्ठान्ते पदे धातुवाच्यक्रियापेक्षे ये कर्तृकर्मणी तयोः प्रतिषेधः, तथा सति नेदं कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनम्, नेनैतदपि निरस्तम्।

असति कृद्ग्रहणे, कटं कारयति पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति णिच्प्रकृतेः पचेरर्थं प्रति कर्तृकर्मणोः षष्ठीप्रसङ्गः। सति तु कृद्ग्रहणे, णिचोऽकृत्त्वान्न भवतीति कथमिव निरस्तम् 'न लोक' इत्यत्र नैवं ज्ञायते—लप्रकृतिभूतस्य धातोर्ये कर्तृकर्मणी इति, किं तर्हि ? लान्ते पदे या क्रियोच्यते प्राधान्येन गुणभावेन वा, तत्र ये कर्तृकर्मणी तयोः षष्ठी न भवतीति तेनेदमप्यप्रयोजनम्।

अथ स्याद्–'न लोकाव्यय' इत्यत्राव्ययविशेषणार्थं कृद्ग्रहणम्, तेनोच्चैः कटानां स्प्रष्टेत्यत्राकृतोऽप्यव्ययस्य प्रयोगे निषेधाभाव इति, तदपि न; अव्ययेन कर्तृकर्मणी विशेषयिष्यामः— अव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तयोः षष्ठी नेति, न चाकृत उच्चैसः कर्तृकर्मणी सम्भवतः। इह तर्हि करोतीति कृदिति कृच्छब्देन कर्त्तोच्यते, तत्र कर्तृकर्मणोरित्येव षष्ठ्यामपि सिद्धायां पुनर्विधानं गुणभूतेऽपि कर्त्तरि यथा स्यात्—भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति, भिदेर्ण्यन्तात्पर्यायादिना ण्वुच्, अत्र ण्यर्थस्य प्राधान्यात्प्रयोजककर्त्ता प्रधानम्, प्रयोज्यकर्त्ता तु प्रकृत्यर्थस्य गुणभावाद्गुणभूत इति प्रधानेतरसन्निधौ प्रधानादेव स्यात्, कृद्ग्रहणादप्रधानादपि भवति, एतदपि नास्ति प्रयोजनम्; तृतीयावत् सिद्धम्. तद्यथा—पाचित ओदनो देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्रधानाप्रधानयोर्द्वयोरपि कर्त्रोस्तृतीया भवति,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शेष इति निवृत्तम्, पुनः कर्मग्रहणात्; इतरथा हि 'कर्तरि च कृति' इत्येवं ब्रूयात् ॥

पदमञ्जरी

तत्कस्य हेतोः ? एकशब्दवाच्यत्वाभावेन विरोधाभावात् तथा षष्ठ्यपि भविष्यति ।

इह तर्हि प्रयोजनम्, 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति बहुव्रीहिर्यथा स्याद्, अन्यथान्यपदार्थस्यानुपात्तत्वात्तत्पुरुषः स्यात्तत्र चानिष्टं वक्ष्यते। यद्येवम्, उत्तरत्रैव कृद्ग्रहणम् कर्त्तव्यम्, अथ वा-अनुपात्तेऽप्यन्यपदार्थे व्याख्यानाद् बहुव्रीहिर्भविष्यति, यथा—'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति, तदेतत्कृद्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।

केचिदाहुः-इहैव तद्धितनिवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमिति प्रजानातीति प्रज्ञः, प्रज्ञ एव प्राज्ञः 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थिकेऽणि कृते व्याकरणं प्राज्ञ इत्यत्र षष्ठी न भवति। ननु क्रियमाणेऽपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति, यावता भवत्येव कृतोऽत्र प्रयोगः, न ह्यत्रैतच्छक्यं वक्तुम्--प्रत्ययार्थेनैकार्थीभूतस्य कृदन्तस्य निष्कृष्य व्याकरणेन संबन्धो न सम्भवतीति प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेनार्थान्तराभावात् ? नैष दोषः; कृद्ग्रहणसामर्थ्यात्कृदन्तेनैव योगे षष्ठी विज्ञास्यते, इह तु कृता तद्धितेन चैकरूपः संबन्ध इति न भविष्यतीत्यलमतिक्षोदेन !

शेष *इति निवृत्तमिति* । तेनाप्राप्ता षष्ठी विधीयत इत्यस्याः समासो भवतीति कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति न वक्तव्यं भवति ॥

न्यासः

पुनरसामर्थ्यं सापेक्षत्वात् । तथा हि—कृतः कटः पूर्वमनेनेति कृतशब्दः कटमपेक्षते, नैवम्; धातोरुत्पद्यमाना निष्ठा कथं कटशब्दस्य कर्मतामभिदध्यात्! तस्या हि कर्मसामान्यमेवाभिधातुं सामर्थ्यम्, न कर्मविशेषम्। वाक्ये तर्हि कथं तया कटशब्दस्य कर्मत्वमभिधीयते ? तत्र युक्तमभिधानम्; कृत इत्यनेन सामानाधिकरण्यात्। तद्धिते तूत्पन्न एकार्थीभावात्सामानाधिकरण्यं निवृत्तमिति केन कटादेः कर्मभावोऽभिधीयते ? क्रिया तु प्रकृत्यर्थत्वाद् यथा वाक्ये गुणीभूता साधनसम्बन्धमनुभवति, तथा वृत्तावपीति करोत्यर्थापेक्षं कटशब्दस्य कर्मत्वमुपपद्यते। तस्माद् भवितव्यमेव द्वितीयया।

किञ्च—वृत्तिसमानार्थेन वाक्येन भवितव्यम्। न च वृत्तौ बाह्यं कटादिकं कर्म गम्यते येन प्रत्यय उत्पादयिष्यते। वाक्ये कटादिकर्मापेक्षा निष्प्रयोजनेति गम्यते। तस्मादेवं विग्रहः कर्त्तव्यः—कृतं पूर्वमनेनेति। ततश्च नास्ति सापेक्षत्वमिति भवत्येव तद्धितः।

इतरथा हीति । यदि शेषग्रहणमनुवर्त्तेत इत्यर्थः। **कर्त्तरि च कृतीत्येवं ब्रूयादिति** । एवमपि ह्युच्यमाने शेष इत्यनुवृत्तौ चकारकरणात् कर्मणीत्येतल्लभ्यत एव, किं कर्म-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥

पूर्वेण षष्ठी प्राप्ता नियम्यते । 'उभयप्राप्तौ' इति बहुव्रीहिः— उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोऽयमुभयप्राप्तिः । तत्र कर्मण्येव षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्तरि । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन । रोचते मे ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पयसः पानं यज्ञदत्तेन । बहुव्रीहिविज्ञानादिह नियमो न भवति—आश्चर्यमिदमोदनस्य नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति ॥

पदमञ्जरी

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ उभयशब्देन प्रकृतत्वात्कर्तृकर्मणी संबध्येते । *उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिरिति* । न तत्पुरुषः । उभयोः कर्तृकर्मणोः षष्ठीप्राप्तौ सत्यामिति । अत्र प्रयोजनं वक्ष्यति—*कर्मण्येवेति* । विपरीतस्तु नियमो न भवति—उभयप्राप्तावेव कर्मणीति । एवं हि पूर्वसूत्रे कर्मग्रहणमनर्थकं स्याद्, अनेनैव विशिष्टविधानमाश्रयणीयं स्यादिति भावः । *आश्चर्य इति* । सकर्मकेभ्यो भावे कृति विहिते कर्मणि कर्त्तरि च षष्ठी प्राप्ता नियमेन कर्त्तुरपनीयते । प्राप्तिग्रहणाच्च प्राप्तिमात्रे नियम इति कर्तृकर्मणोः प्रयोगेऽपि कर्त्तरि तृतीया भवति, 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति' इति अत्र ह्यात्मन इति गम्यमानत्वादस्त्युभयोः प्राप्तिः । अत्र च 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा' इति कर्तृकर्मणोरिति प्राप्तिर्नियम्यते, शेषषष्ठी तु कर्तर्यपि भवत्येव । नियमस्य प्रयोजनं पक्षे तृतीयाश्रवणम् । कर्मापि यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते तदा तत्रापि शेषषष्ठी भवत्येव । तस्याश्च 'कर्मणि च' इति निषेधाभावात्समासेऽपि भवति । निषेधस्य तु प्रयोजनं कृत्स्वरो मा भूदिति । एतदपि सूचितम्—पूर्वेण षष्ठी प्राप्तौ नियम्यत इति । आश्चर्यमिदमित्येतावदेकं वाक्यम्, किं तदित्याह—*ओदनस्येति* । अत्र पाके ओदनस्य

न्यासः

ग्रहणेन ? तस्मात् पुनः कर्मग्रहणं शेषाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पुनः कर्मग्रहणेन हि पूर्वस्य कर्मग्रहणस्य निवृत्तिराख्यायते । तन्निवृत्तौ तत्सम्बद्धमनुवृत्तमपि शेषग्रहणं निवर्त्तते ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिरिति । तेन तत्पुरुषशङ्कां निरस्यति । बहुव्रीहेराश्रयणस्य प्रयोजनं वक्ष्यति । उभयग्रहणेन प्रकृतत्वात् कर्तृकर्मणी सम्बध्येते । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृतीत्यनेनैकस्मिन्नेवेत्यभिप्रायः । कर्मण्येवेति नियमस्य स्वरूपं दर्शयति । उभयप्राप्तावेव कर्मणीत्येष तु विपरीतनियमो न भवति । मा भूत् पूर्वसूत्रेण कर्मणि षष्ठीविधानस्य वैयर्थ्यमिति । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपाल-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् * । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा देवदत्तस्य कटस्य ॥

* शेषे विभाषा * । अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोर्ग्रहणात् तदपेक्षया-शेषः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना वा ॥

केचिदविशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति—शब्दानामनुशासनमाचार्येण , आचार्यस्येति वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

पदमञ्जरी

कर्मत्वम्, प्रादुर्भावे च ब्राह्मणानां कर्तृत्वमित्यनेकत्वात्कृदुभयप्राप्तिर्भवति । *भेदिकेति* । पर्यायादिषु ण्वुच् । *चिकीर्षेति* । 'अ प्रत्ययात्' । अत्रोभयत्रापि कर्त्तरि तृतीया न भवति । षष्ठी तु शेषविवक्षयापि सिद्ध्यति । समासोऽप्यत्र भवति–धर्मजिज्ञासा देवदत्तस्य, शिष्यस्याचार्यशुश्रूषेति .'शेषे विभाषा' इति । तत्र यदा नियमेन कर्त्तरि तृतीया तदा 'कर्मणि च' इति निषेधात्पाणिनिना सूत्रकृतिः, आचार्येण शब्दानुशासनमित्यसाधुः समासः; पाणिनेः सूत्रकृतिः, आचार्यस्य शब्दानुशासनमिति तु साधुः ॥

न्यासः

केनेति । दुहेर्भावे घञ् । तत्रोभयप्राप्तौ कर्मण्येव गोषु षष्ठी भवति, नाऽगोपालके कर्त्तरि । अत्र च 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे' इत्यतः प्रयोगग्रहणं नानुवर्त्तते । तेन गम्यमानेऽपि कर्मणि षष्ठी भवति, यथा–'अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति' इत्यत्र ह्यप्रयुज्यमानस्यात्मनः कर्मत्वं गम्यते । पानमिति । ल्युट् च' इति भावे ल्युट् । इह तु न भवति—आश्चर्यमिदमोदनस्य च पाको ब्राह्मणानाञ्च प्रादुर्भाव इति। न ह्यत्रैकस्मिन् कृत्युभयोः प्राप्तिः । तथा ह्योदनस्य पाक इत्यत्र कर्मण्येवौदने प्राप्तिः, न तु ब्राह्मणेषु कर्तृषु । न हि पाकस्य कर्तृत्वेन विवक्षिता ब्राह्मणाः, किं तर्हि ? प्रादुर्भावस्य कर्तृत्वेन। ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्रापि प्रादुर्भाव इत्येतस्मिन् कृति कर्तृष्वेव ब्राह्मणेषु प्राप्तिः, न कर्मण्योदने । न हि प्रादुर्भावस्योदनः कर्म; भवतेरकर्मकत्वात् । पाकस्यैव त्वोदनः कर्मत्वेन विवक्षितः ।

अकाकारयोरित्यादि । नियमस्यायं प्रतिषेधः । अकाकारयोः प्रयोगे नियमो न भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इत्यतो बहुलग्रहणमनुवर्त्तते, तेनाकाकारयोः प्रयोगे नियमो न भविष्यतीति ।

शेषे विभाषेति । अस्याप्यर्थो बहुलग्रहणसमाश्रयणेन व्याख्यातव्यः । भेदिकेति । पूर्ववद्भावे ण्वुच् । चिकीर्षेति । 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्ययः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'न लोकाव्ययनिष्ठा' इति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः षष्ठी विधीयते। क्तस्य वर्तमानकालविहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति। राज्ञां मतः। राज्ञां बुद्धः। राज्ञां पूजितः।

क्तस्येति किम्? ओदनं पचमानः। वर्तमान इति किम्? ग्रामं गतः।

* नपुंसके भाव उपसंख्यानम् *। छात्रस्य हसितम्। मयूरस्य नृत्तम्। कोकिलस्य व्याहृतम्।

* शेषविज्ञानात् सिद्धम् *। तथा च कर्तृविवक्षायां तृतीयापि भवति—छात्रेण हसितमिति॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

'क्तोऽधिकरणे च' इति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति। अयमपि प्रतिषेधापवादो योगः। इदमेषामासितम्। इदमेषां

पदमञ्जरी

क्तस्य च वर्तमाने ॥ *राज्ञां मत इति*। 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः। *शेषविज्ञानादिति*। उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे, सदप्यत्र छात्रस्य कर्तृत्वमविवक्षायां तिरोधीयते, संबन्धित्वमात्रमेव तु विवक्षिष्यते, ततश्च न माषाणामश्नीयादितिवत्सिद्धा षष्ठीत्यर्थः। *तथा चेति*। उपसंख्याने त्वेतन्न सिद्ध्यतीति भावः॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ *तस्य च प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवतीति*। यथासम्भवं

न्यासः

क्तस्य च वर्तमाने ॥ राज्ञां मत इति। 'मतिबुद्धि' इत्यादिना क्तः। राज्ञामिति कर्त्तरि षष्ठी। कर्म तु निष्ठयाभिहितम्। अथेह कस्मान्न भवति—शीलितो देवदत्तेन, रक्षितो देवदत्तेनेत्यादि, शीलितादिष्वपि 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् वर्तमान एव क्तो विधीयते? यद्यप्येवम्, तथापि बहुलग्रहणानुवृत्तेरिह न भविष्यतीत्यदोषः। अथ वा—प्रकरणादेवात्र वर्तमानकालता गम्यते। पदार्थस्तु भूतत्वमेव प्रतिपादयति, न वर्तमानताम्। यस्य तु पदार्थो वर्तमानस्तत्प्रयोगे भवत्येव षष्ठी, यथा—कान्तो हरिश्चन्द्र इव प्रजानामिति।

शेषविज्ञानात् सिद्धमिति। उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे—तथा चेत्यादिना। यस्तूपसंख्यानमारभते, तस्य कर्तृत्वविवक्षायामपि षष्ठ्येव भवति, न तृतीयेति दर्शयति॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवतीति। यथासम्भवं यत्र

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शयितम् । इदमहेः सृप्तम् । इदं वनकपेर्यातम् । इदमेषां भुक्तम् । इदमेषामशितम् ।

द्विकर्मकाणां प्रयोगे कर्तरि कृति द्वयोरपि षष्ठीद्वितीयावत् । नेताऽश्वस्य ग्रामस्य चैत्रः । अन्ये प्रधाने कर्मण्याहुः, तदा—नेताश्वस्य ग्रामं चैत्रः ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ ६९ ॥

पदमञ्जरी

यत्र कर्तैव सम्भवति तत्र कर्तरि—इदमेषामासितमिति, सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते विहिते द्वयोरपि कर्तृकर्मणोरनभिहितत्वाद् द्वयोरपि षष्ठी भवति—इदमेषां भुक्तमोदनस्येति । उभयप्राप्तौ कर्मणीत्ययं तु नियमः 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यस्या एव प्राप्तेः । वाचिग्रहणं किम् ? 'अधिकरण' इत्युच्यमाने क्तोपलक्षणं विज्ञायेत, ततश्चार्थान्तरवृत्तेरपि ध्रौव्यादेरुत्पन्नस्य क्तस्य प्रयोगे षष्ठी स्यात्; वाचिग्रहणे तु सति यदाधिकरणं वक्ति तदेव षष्ठी भवति, पदार्थान्तरे तदा कर्तरि तृतीया कर्मणि द्वितीया भवति—इहैभिरासितं ग्रामे गत इति; इह गत्यर्थे चातुश्शब्द्यं भवति—इदमेषां गतमित्यधिकरणे, इदमेते गता इति कर्तरि, इहैभिर्गतमिति नपुंसके भावे, कर्तृविवक्षायां इदमेषाङ्गतमिति तत्रैव शेषविवक्षायाम् ॥

न *लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्* ॥ जिघृक्षितरूपविनाशप्रसङ्गात् *तृनामित्यत्र*

न्यासः

कर्तैव सम्भवति तत्र कर्तरि भवति, यथा – इदमेषामासितमिति । अत्रासेरकर्मकत्वात् कर्तैव सम्भवति, न कर्म । यत्र तु कर्म कर्त्तापि सम्भवति तत्रोभयत्रापि, यथा—इदमेषां भुक्तमोदनस्येति । भुजेः सकर्मकत्वान् कर्माप्यस्त्येवौदनः । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमः कस्मान्न भवति ? 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यस्याः षष्ठ्याः प्राप्तेरेव नियमो विज्ञायते। 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति, 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति वा । अधिकरणे चेति वक्तव्ये वाचिग्रहणमधिकरणक्तोपलक्षणं मा विज्ञायीत्येवमर्थम् । उपलक्षणार्थत्वे हि तस्यार्थान्तरवृत्तेरपि ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य उत्पन्नस्य क्तस्य प्रयोगे षष्ठी स्यात् । वाचिग्रहणे तु यदा भावे क्तप्रत्ययो भवति तदा षष्ठी न भवति । तदा कर्तरि तृतीयैव भवति—इहानेनासितमिति । न ह्यत्राधिकरणवाची क्तः; क्तोऽधिकरणे ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यश्चेति चकाराद् यथाप्राप्तञ्चेति भावे कर्तरि च विधानात् । यदा तु कर्तरि क्तो भवति तदा तेनैवाभिहितत्वात् तत्र षष्ठी न भवति । इहेम आसिता इति चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ किकिनौ च गृह्येते इति । यद्यपि किकिनोर-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठी प्राप्ता प्रतिषिध्यते। ल, उ, उक, अव्यय, निष्ठा, खलर्थ, तृन्—इत्येतेषां प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति। 'ल' इति शतृशानचौ कानच्क्वसू किकिनौ च गृह्यन्ते—ओदनं पचन्। ओदनं पचमानः। ओदनं पेचानः। ओदनं पेचिवान्। पपिः सोमं ददिर्गाः। उ—कटं चिकीर्षुः। ओदनं बुभुक्षुः। कन्यामलंकरिष्णुः। इष्णुचोऽपि प्रयोगे निषेधः। उक—आगामुकं वाराणसीं रक्ष आहुः।

पदमञ्जरी

णत्वाभावः। उ उकेति। अ ोनोकारप्रश्लषं दर्शयति। तत्र लश्चेति पूर्वद्वन्द्वे उकारस्य पूर्वनिपातः स्यात्, परनिपातेऽपि लवुकेति स्यात्; तस्मादुकारयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पश्चाल्लशब्दस्य द्वन्द्वः कार्यः, उकारेण च कृतो विशेषणात्तदन्तविधिः, व्यपदेशिवद्भावात्केवलस्यापि ग्रहणम्। *शतृशानचाविति*। तेन शानज्थं तृन्निति प्रत्याहारो नाश्रयणीय इति भावः। *किकिनौ चेति*। ननु लग्रहणेन लकारास्तदादेशाश्च ग्रहीतुं युक्ताः—कटं कारयाञ्चकार, ओदनं पाचयति; किकिनोस्त्वयुक्तं ग्रहणम्, अलत्वादलादेशत्वाच्च, नैष दोषः; 'किकिनौ लिट् च' इत्यनेन लिट्त्वातिदेशः क्रियते, न लिट्संज्ञा। तत्र 'कारयाम्' 'पचानः' इत्यादौ लिटि तदादेशे च दृष्टः प्रतिषेध किकिनोरपि भविष्यति। उदाहरणेषु सर्वत्र कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः। शेषषष्ठी तु भवत्येव—ब्राह्मणस्य कुर्वन्, ओदनस्य पचन्, अपां पेरुरसि, नरकस्य जिष्णवो गुणैः, तानि द्विषद्वीर्यनिराकरिष्णुरिति। *आगामुकमिति*। 'लषपतपद' इत्यादिनोकञ्, रक्षांसि वाराणसीं प्रत्यागमन-

न्यासः

लादेशत्वात् स्थानिवद्भावेन लग्रहणेन तयोर्ग्रहणं नास्ति, तथापि 'लिट् च' इत्यतिदेशेन भवितव्यम्। विशेषातिदेशे हि नान्तरीयकः सामान्यातिदेश इति; विशेषस्य सामान्येनाविनाभावादिति। तेन सामान्यनिबन्धनः प्रतिषेधः किकिनोरपि सिध्यतीति युक्तं तयोरपि ग्रहणम्। पचमान इति शानच्। स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम्। पेचान इति 'लिटः कानज् वा' इति वचनात् कानच्। द्विर्वचनम्। 'अत एक' इत्यादिनैत्वाभ्यासलोपौ। पेचिवानिति 'क्वसुश्च' इति क्वसुः। एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोः 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इतीट्। 'उगिदचाम्' इति नुम्। 'सान्तमहतः' इत्यादिना दीर्घः। पापः ददिरिति। 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च' इति किकिनोरन्यतरः। लिट् चेत्यतिदेशाद्द्विवचनम्। 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः। चिकीर्षुरिति। 'सनाशंसभिक्ष उः'। अलंकरिष्णुरिति। 'अलं कृञ्' इत्यादिनेष्णुच्। आगामुक इति। 'लषपतपद' इत्यादिनोकञ्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः * । दास्याः कामुकः । अव्यय–कटं कृत्वा । ओदनं भुक्त्वा ।

* अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः * । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेय. । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । निष्ठा–ओदनं भुक्तवान् । देवदत्तेन कृतम् । खलर्थ–ईषत्करः कटो भवता । ईषत्पानः सोमो भवता । तृन्निति प्रत्याहारग्रहणम्, 'लटः शतृशानचौ' इत्यारभ्य आ तृनो नकारात् । तेन शानन्-चानश्-शतृ-तृनामपि प्रतिषेधो भवति । सोमं पवमानः । नडमाघ्नानः । अधीयन् पारायणम् । कर्ता कटान् । वदिता जनापवादान् ।

पदमञ्जरी

शीलानि भवन्ति, शापादिमोक्षार्थमित्यर्थः । *दास्याः कामुक इति* । द्वितीयानिवृत्त्यर्थं वचनम्, षष्ठी तु शेषविज्ञानादेव सिद्धा । *पुरा सूर्यस्येति* । 'भावलक्षणे' इत्यादिना तोसुन् । *विसृप इति* । 'सृपितृदोः कसुन्' 'पूङ्यजोः शानन्' 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' 'इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि' इत्येतेषु 'ल' इति नानुवर्त्तत इति स्थापयिष्यते, तेन लग्रहणादसिद्धिरिति मत्वाऽऽह—*तृन्निति प्रत्याहारग्रहणमिति* ।

न्यासः

उकप्रतिषेधे इत्यादि । प्रतिपाद्यत इति शेषः । प्रतिपादनन्तु बहुलग्रहणानुवृत्तिमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । **कृत्वेति** । 'समानकर्तृकयोः' इति क्त्वा ।

अव्ययप्रतिषेध इत्यादि । अत्रापि पूर्ववद्वाक्यशेषो वेदितव्यः । प्रतिपादनञ्च पूर्ववदेव । अथ वा—'अव्ययीभावश्च' इत्यत्र 'सर्वमिदं काण्डं स्वरादिषु पठ्यते' इत्यादिना वृत्तिकारेण प्रतिपादनं कृतम् । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वा । **उदेतोरिति** । उत्पूर्वादिणो भावलक्षणे 'स्थेण्कृञ्वदिचरि' इत्यादिना तोसुन् । **विसृप इति** 'सृपितृदोः कसुन्' । **ईषत्कर इति** । 'ईषद्' इत्यादिना खल् । **ईषत्पान इति** । 'आतो युच्' । **आतृनो नकारादिति** । ताच्छीलिकस्य तृनः सम्बन्धिनो नकारादित्यर्थः । **पवमान इति** । 'पूङ् पवने', 'पूङ्यजोः शानन्' । **नडमाघ्नान इति** । 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' । 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः । 'हो हन्तेः' इत्यादिना कुत्वम् । **अधीयन्निति** । 'इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि' इति शत्रादेशः । इयङादेशः । उपसर्गेण सह दीर्घः । **कर्त्तेति** । 'आक्वेस्ताच्छील्य' इत्यादिना तृन् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* द्विषः शतुर्वा वचनम् * । चौरं द्विषन् । चौरस्य द्विषन् ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ ७० ॥

अकस्य भविष्यति काले विहितस्य, इनस्तु भविष्यति चाधमर्ण्ये च विहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । कटं कारको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति । इनः खल्वपि—ग्रामं गमी । ग्रामं गामी । आधमर्ण्ये—शतं दायी । सहस्रं दायी ।

भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति किम्? यवानां लावकः । सक्तूनां

पदमञ्जरी

द्विषः शतुर्वा वचनमिति । 'द्विषोऽमित्रे' इति योऽयं शतृप्रत्ययः, तत्प्रयोगे विकल्पेन प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । प्रत्याख्यानं तु शेषविवक्षायां षष्ठ्यन्यत्र द्वितीयेति, सता च समासप्रतिषेधात्समासे कृत्स्वरार्थं कारकषष्ठी विधेयेत्यपि नास्ति ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ अकस्य भविष्यति काले इनस्तु आधमर्ण्ये चेति। संख्यातानुदेशस्तु व्याख्यानान्न भवतीति भावः । *ग्रामं गमीति* । 'भविष्यति गम्यादयः' । ननु च नात्र षष्ठ्याः प्रसंगः, कथम् ? गत्यर्थकर्मणीत्यत्रोक्तम्— 'द्वितीयाग्रहणं किम् ? न चतुर्थ्येव विकल्प्येत, अपवादविषयेऽपि यथा स्याद्— ग्रामस्य गन्ता' इति, सत्यम्; श्रौते तावत् प्रतिषेधे लभ्यमाने किं द्वितीयाग्रहणं- सामर्थ्याश्रयणेनेति मन्यते ॥

न्यासः

द्विषः शतुर्वा वचनमिति । द्विषः परो यः शतृप्रत्ययस्तस्य प्रयोगे वावचनं कर्त्तव्यम् ; अभिधानाभिधेययोरभेदोपचारात् । वेत्यनेन वार्थ उक्तः । वार्थोऽपि विकल्पः । विकल्प उच्यते = प्रत्याय्यते येन तद्वावचनम् । तस्य व्याख्यानं कर्त्तव्य- मित्यर्थः ।तत्रेदं व्याख्यानम्—बहुलग्रहणमिहानुवर्त्तते, तेन द्विषः शतुर्विकल्पेन प्रतिषेधो भविष्यति । द्विषन्निति ॥ 'द्विषोऽमित्रे' इति शतृप्रत्ययः ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ अकस्य भविष्यति काल इति । नाधमर्ण्ये, तस्य तत्रासम्भवात् । इनस्तु भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति । तस्योभयोरपि सम्भवात् । ननु च साम्यादिह संख्यातानुदेशेन भवितव्यम् ? नैतदस्ति; स्वरितेन हि संख्यातानुदेशो भवति, न चेह तदर्थं स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते । कटं कारको व्रजतीति । 'तुमुन्ण्वुलौ' इत्यादिना ण्वुल् । ग्रामं गमीति । गमेरिनिः । स च 'भविष्यति गम्यादयः' इति वचनाद् भविष्यत्कालविषयः । शतं दायीति । 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' । यवानां लावक

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पायकः । अवश्यं कारी कटस्य ।

इह कस्मान्न भवति—वर्षशतस्य पूरकः पुत्रपौत्राणां दर्शक इति ? भविष्यदधिकारे विहितस्याकस्येदं ग्रहणम् ।

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

'कर्तृकर्मणोः कृति' इति नित्यं षष्ठी प्राप्ता कर्त्तरि विकल्प्यते । कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि वा षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्मणि । भवता कटः कर्तव्यः । भवतः कटः कर्तव्यः ।

कर्त्तरीति किम् ? गेयो माणवकः साम्नाम् ।

* उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः * । क्रष्टव्या ग्रामं शाखा देवदत्तेन । नेतव्या ग्राममजा देवदत्तेन ॥

पदमञ्जरी

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ *कर्त्तरीति किमिति* । 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति वचनादकर्मकेभ्यो भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मणि कृत्यानां विधानात्कर्त्तुरेव तैरनभिधान सम्भवतीति कर्तृकर्मणोर्द्वयोरधिकारेऽपि कर्तर्येव षष्ठी भविष्यतीति प्रश्नः । *गेय इति* । 'भव्यगेय' इत्यादिना कर्त्तरि यत्प्रत्ययः । *साम्नामिति* । कर्मणि नित्यमेव षष्ठी भवति ।

उभयप्राप्तौ कृत्य इति । उभयो कर्तृकर्मणोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृत्ये तत्र द्वयोरपि कर्तृकर्मणोः षष्ठी न भवतीत्यर्थः । *क्रष्टव्येति* । कृषेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि

न्यासः

इति । 'ण्वुल्तृचौ' इति ण्वुल् । अवश्यंकारीति । आवश्यके णिनिः । वर्षशतस्य पूरक इति । 'पूरी आप्यायने', चौरादिकः । तस्मात् 'ण्वुल्तृचौ' इति भविष्यत्काले ण्वुल् । स हि त्रिषु कालेषु भवति । भविष्यदधिकारविहितस्याकस्येदं ग्रहणमिति । इह हि भविष्यदिति स्वर्यते । स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवति । तेन भविष्यदधिकारविहितस्येदमकस्य ग्रहणम् , न सर्वस्य ॥

कृत्यानां कर्त्तरि वा ॥ गेयो माणवकः साम्नामिति । 'भव्यगेय' इत्यादिना कर्तरि गेयशब्दो व्युत्पादितः । गायतीति गेयः साम्नामिति कर्मणि षष्ठी नित्यमेव भवति । वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'न लोकाव्ययनिष्ठा' इत्यत्र नेति योगविभागः कर्तव्यः, तेनोभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधो भविष्यति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थैः शब्दैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्याम्, पक्षे षष्ठी च, तुलोपमाशब्दौ वर्जयित्वा। शेषे विषये तृतीयाविधानात् तया मुक्ते षष्ठ्येव भवति। तुल्यो देवदत्तेन, तुल्यो देवदत्तस्य। सदृशो देवदत्तेन, सदृशो देवदत्तस्य।

अतुलोपमाभ्यामिति किम्? तुला देवदत्तस्य नास्ति। उपमा

पदमञ्जरी

कृत्यप्रत्ययः, न त्वप्रधान इति तस्मिन् कर्मणि कर्तरि च प्राप्ता षष्ठी न भवति। एतच्च योगविभागाल्लभ्यते, कथम्? कृत्यानामित्येको योगः, अत्रोभयप्राप्तौ नेति च वर्तते, युगपदुभयप्राप्तीनां कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न भवतीत्यर्थः; ततः कर्तरि वा, अत्र षष्ठीत्येवानुवर्तते, अन्यत्सर्वं निवृत्तम् ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् ॥ *शेषविषये विधानादिति*। शेष इत्यधिक्रियत इति भावः। बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपग्रहणाभावे सिद्धेऽर्थग्रहणं पदान्तरनिरपेक्षा ये तुल्यानाहुस्तत्परिग्रहार्थम्। तेन द्योतका इवादयो निवर्त्तिता भवन्ति–गौरिव गवयः, यथा गौस्तथा गवय इति। *तुला देवदत्तस्येति*। तुलोपमाशब्दौ कर्मसाधनौ तुल्यार्थौ तत्र प्रतिषेध्या तृतीया, षष्ठी तु भवत्येव।

न्यासः

अथ वा कृत्यानामिति योगविभागाश्रयणात्, अत्र च नेत्यनुवृत्तेः। वेति व्यवस्थित-विभाषाविज्ञानाद्वा। उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठीप्रतिषेधो भविष्यति। तेन क्रष्टव्या शाखा ग्रामं देवदत्तेनेति। कृषेः 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' इत्यमागमो भवति। अत्र देवदत्ते कर्तरि षष्ठी मा भूदिति। एवमुभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तम्। कर्मणि तु शाखायां कृत्येनाभिहितत्वादेव षष्ठी न भविष्यति। ग्रामस्या-प्रधानत्वादेव यथैव हि कृत्याः प्रधाने कर्मणि भवन्ति नाप्रधाने, तथा षष्ठ्यपि। न चेह ग्रामः प्रधानं कर्म, किं तर्हि? शाखेति ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ तुल्यार्थैः सदृशार्थैरित्यर्थः। अर्थ-ग्रहणं पदान्तरनिरपेक्षया ये तुल्यार्थतामाहुस्तत्परिग्रहार्थम्। तेन पदान्तरसान्निध्येन द्योतका इवादयो निवर्त्तिता भवन्ति—गौरिव गवय इति, यथा गौस्तथा गवय इति। स्वरूपनिवृत्त्यर्थं त्वर्थग्रहणं न भवति; बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपविधेर्निरस्त-त्वात्। इहापि पितुस्तुल्यः प्रज्ञयेति प्रज्ञाशब्दात् षष्ठी न भवति; हेतुत्वेन करणत्वेन

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कृष्णस्य न विद्यते[1]। वेति वर्तमानेऽन्यतरस्यांग्रहणमुत्तरसूत्रे तस्य चकारेणानुकर्षणार्थम् ; इतरथा हि तृतीयानुकृष्येत ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७२ ॥

आशिषि गम्यमानायाम् आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल, सुख, अर्थ, हित–इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति। चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः। शेषे चतुर्थीविधानात्तया मुक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति।

* अत्रायुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्त्तव्यम् *। आयुष्यं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। चिरं जीवितं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। मद्रं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। भद्रं देवदत्ताय। भद्रं देवदत्तस्य। कुशलं देवदत्ताय। कुशलं देवदत्तस्य। निरामयं देवदत्ताय। निरामयं देवदत्तस्य। सुखं देवदत्ताय। सुखं देवदत्तस्य। शं देवदत्ताय। शं देवदत्तस्य। अर्थो देवदत्ताय। अर्थो देवदत्तस्य। प्रयोजनं देवदत्ताय। प्रयोजनं देवदत्तस्य। हितं देवदत्ताय। हितं देवदत्तस्य। पथ्यं देवदत्ताय। पथ्यं देवदत्तस्य।

पदमञ्जरी

इह 'स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना' इति शम्भुना स्फुटोपमा यस्येत्युपमाशब्देनापि योगे करणे तृतीया भवति, भावसाधनत्वात्तस्य, यथा -उपमीयतेऽनेनेत्यादौ; इतरथा हि तृतीयानुकृष्येतेति तस्यानन्तरसूत्रे श्रुतत्वाद् अन्यतरस्यांग्रहणे तु सति तस्य प्रयोजनान्तराभावात्तदेव चकारेणानुकृष्यते ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ आयुष्यादीनां सुखपर्यन्तानां द्वन्द्वं कृत्वार्थशब्देन बहुव्रीहिविधानादर्थशब्देनायुष्यादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः। तत्र मद्रभद्रशब्दयोः पर्यायत्वात्सूत्रे भद्रशब्दो न पठितव्य इति केचिदाहुः। अन्ये त्वर्थशब्दोऽपि पृथगेव निमित्तम्, व्याख्यानाच्च सर्वत्रार्थग्रहणं वर्णयन्ति। वृत्तावपि क्वचिदर्थशब्दोऽप्युदाह्रियते।

न्यासः

वा प्रज्ञाया विवक्षितत्वात्। इतरथा हि तृतीयानुकृष्येतेति। तस्या अनन्तरसूत्रे श्रुतत्वात्। अन्यतरस्यांग्रहणस्य त्वेतदेव प्रयोजनमिति। तदेव चकारेणानुकृष्यत इति।

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ तृतीयानिर्देशादेवार्थग्रहणे

१. 'तुलां यदारोहति दन्तवाससा' इत्यादीनि तु 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्यस्योदाहरणानि।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आशिषीति किम् ? आयुष्यं देवदत्तस्य तपः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

पदमञ्जरी

हितं देवदत्तस्येति । 'हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या' इत्यस्यानाशिषि चरितार्थत्वादाशिषि हितयोगेऽप्यनेन विकल्पेन भाव्यम्; अन्यथाऽत्र हितग्रहणमनर्थकमिति मन्यते ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

न्यासः

सिद्धेऽर्थग्रहणादर्थशब्दः पृथगेव निमित्तं विज्ञायते । कथं पुनस्तृतीयाग्रहणादर्थग्रहणं सिध्यति ? अपरिसमाप्तत्वादस्य वाक्यस्य योग इत्यध्याह्रियते । स चार्थैरेव सम्भवति न शब्दैरिति सामर्थ्यादर्थग्रहणं सिध्यति ॥

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्चिकायां द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अथ द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥

द्विगुः समासः एकवचनं भवति। एकस्य वचनम् = एकवचनम्। एकस्यार्थस्य वाचको भवतीत्यर्थः। तदनेन प्रकारेण द्विग्वर्थस्यैक-

पदमञ्जरी

द्विगुरेकवचनम् ॥ अत्र यदि पारिभाषिकमेकवचनं गृह्येतानुप्रयोगत एकवचनं न स्यात्—पञ्चपूलीयं शोभनेति, तस्याद्विगुत्वाद् 'द्विगोः' इति पञ्चम्या च निर्देशः स्यात्, अतोऽन्वर्थस्यैकवचनस्येदं ग्रहणमिति मत्वाऽऽह—*एकस्य वचनमेकवचनमिति*। वक्तीति वचनम्, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्त्तरि ल्युट्, एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति कर्मणि षष्ठ्याः समासः। तत्र चैकस्यार्थस्य वाचकं भवतीति सामान्येनोपक्रमः, पश्चात्किं तदित्यपेक्षायां द्विगुरित्यस्य पुंल्लिङ्गस्य सम्बन्ध इत्येकवचनमिति नपुंसकोपपत्तिः। एतदेव व्यनक्ति—*एकस्यार्थस्येति*। एवं च द्विगुरेकार्थस्य वाचको भवति। यदि द्विग्वर्थ एको भवति, न च वस्तुतोऽनेकार्थस्य वचनशतेनाप्येकार्थत्वमापादयितुं शक्यमिति सामर्थ्यादतिदेशो विज्ञायते, तदाह—*तदनेन प्रकारेणेति*। तदिति वाक्योपन्यासे किमुक्तं भवतीत्याह—

न्यासः

द्विगुरेकवचनम्। अत्र यदि पारिभाषिकमेकवचनं गृह्येत तदानुप्रयोग एकवचनं न स्यात्—पञ्चपूलीयं शोभनेति, अनुप्रयोगस्याद्विगुत्वात्; यदि पारिभाषिकमेकवचनमिहाभिप्रेतं स्यात् तदा द्विगोरेकवचनमित्येवं ब्रूयात्, तस्मादन्वर्थस्यैकवचनस्येह ग्रहणं न पारिभाषिकस्येति मनसि कृत्वाह—**एकस्य वचनमेकवचनमिति**। एतेनैकवचनशब्दस्य षष्ठीसमासतां दर्शयन्नन्वर्थतां दर्शयति। एकस्य वचनं वाचकमेकवचनमिति। वक्तीति वचनम्, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्त्तरि ल्युट्। एकवचनस्यैवार्थं पर्यायान्तरेण स्पष्टीकर्तुमाह—**एकार्थस्येत्यादि**। ननु चैकवचनमिति पुंल्लिङ्गेन भवितव्यम्; कथम्? द्विगोः पुंल्लिङ्गत्वात्, न; लिङ्गसामान्यस्य विवक्षितत्वान्नपुंसकलिङ्गेनैव सामान्येन निर्देशः कृत इत्यदोषः। **तदनेन प्रकारेणेति**। अन्वर्थस्यैकवचनशब्दग्रहणात्मकेनेत्यर्थः। न चानेकार्थाभिधायिनः शब्दस्य वचनशतैरप्येकार्थाभिधायित्वं शक्यते कर्तुम्; शब्दानामर्थाभिधायित्वस्य स्वाभाविकत्वात्; उच्यते चेदं वचनम्, ततः सामर्थ्यादतिदेशोऽयं विज्ञायत इत्यत आह—

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वद्भावो विधीयते, द्विग्वर्थं एकवद्भवतीति । समाहारद्विगोश्चेदं ग्रहणम्, नान्यस्य । पञ्चपूलाः समाहृताः पञ्चपूली । दशपूली ।

पदमञ्जरी

द्विग्वर्थ एकवद्भवतीति । समाहारद्विगोश्चेदं ग्रहणमिति । तद्धितार्थे यो द्विगुस्तस्यैकवद्भावो मा भूदित्येवमर्थं पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटा इति । अथ क्रियमाणेऽपि समाहारग्रहणे इह कस्मान्न भवति—पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूल्य इति, शिष्यमाणस्य द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भावः प्राप्नोति ? न वा; बहिरङ्गत्वाद्, बहिरङ्गोऽयं द्विग्वर्थः सत्येव द्विगावेकशेषात्प्रागभावादेकशेषे सति पश्चादुपजायमानत्वादन्तरङ्गे प्राथमकल्पिके द्विग्वर्थे चरितार्थ एकवद्भावोऽत्र न भविष्यति । यद्येवम्, पञ्चगवः पटा इत्यत्राप्येवमेव भविष्यति ? सत्यम्; यदा पटाः प्रत्येकं पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः, यदा तु बहवः पटाः संहताः पञ्चभिर्गोभिः क्रीयन्ते तदाऽयमेकशेषस्याविषयः । यदि तर्हि समाहारद्विगोर्ग्रहणम्, नार्थोऽनेन, कथम् ? समाहरणं समाहारः=समूहः, तस्यैकत्वाद्यूथं वनमित्यादिवदेकवचनं भविष्यति ।

न्यासः

द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयत इति । अस्यैवार्थं स्पष्टीकर्तुमाह—द्विग्वर्थ एकवद्भवतीति । यद्येवम्, तद्धितार्थे यो द्विगुस्तस्याप्येकवद्भावः प्राप्नोति—पञ्चसु कपालेषु संस्कृतौ संस्कृता वा पञ्चकपालौ पञ्चकपाला वेत्यत आह—समाहारद्विगोश्चेत्यादि । चकारोऽवधारणे । समाहारद्विगोरेवेति यावत् । कथं पुनः समाहारद्विगोरेव ग्रहणं लभ्यते ? एवं मन्यते—'द्वन्द्वश्च' इत्यत्र चकारेण द्विगुरनुकृष्यते । यस्मिन्नर्थे द्वन्द्व एकार्थीभवति तस्मिन्नेवार्थे द्विगोरप्येकवद्भावो यथा स्यादिति । द्वन्द्वश्च समाहार एवैकार्थीभवति, नान्यत्र । तस्माद् द्विगोरप्येकवद्भावस्तत्रैव भवति; अतः समाहारे द्विगोरेवेदं ग्रहणं युक्तं भवति । यदि तर्हि समाहारद्विगोरेवेदं ग्रहणं तदा निष्प्रयोजनोऽतिदेशः, तथा हि—समाहारो द्विगोरर्थः, समाहारश्च भावसाधनः, समाहरणं समाहारः=समुदायः, स चैक एव । तत्र न्यायप्राप्तमेवैकवचनमिति निष्फलः सूत्रारम्भः ? नैतदस्ति; यतः 'समुदायिभ्योऽनन्यः समुदायः' इत्यस्मिन् दर्शनेऽनेकद्रव्यात्मकत्वात् समुदायस्यैकवचनं न सिद्ध्यतीतीदमारब्धम् । तथा चोक्तं भाष्ये—'प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च द्विगोरेकवचने विधानम्' इति । प्रत्यधिकरणम्=प्रतिद्रव्यम् । वचनस्योत्पत्तौ प्रत्यभिधेयद्रव्यसमवायिनी सङ्ख्याविभक्तिः प्रयोजिकोत्पद्यते । द्विगोश्च योऽर्थः सोऽनेकद्रव्यात्मकः । तथा हि—पञ्च पूलाः समाहृताः । समाह्रियमाणानां पूलानां पञ्चसंख्यावच्छिन्नत्वात् संख्यासामानाधिकरण्याच्च पञ्चैतानि द्रव्याणीति कृत्वा समुदायस्यैकवचनं न सिद्ध्यति । तत्रासत्यस्मिन् वचने बहुत्वाद् बहुवचनं स्यात् । अत एकवद्भावो विधीयत इति वाक्यार्थः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्विगवर्थस्यैकत्वादनुप्रयोगेऽप्येकवचनं भवति— पञ्चपूलीयं शोभनेति ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥

पदमञ्जरी

यदि तर्हि समाह्रियत इति समाहार इति कर्मसाधनः समाहारशब्दः, तदाऽपेक्षितपरस्पराः पञ्चपूलाः समासार्थं इति बहुवचनप्रसङ्गेऽतिदेश आरभ्यते, तदाह—प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च द्विगोरेकवचनविधानमिति । अधिकरणं द्रव्यम्, संख्यावाची पञ्चादिशब्दः, यत्संख्याविशिष्टं द्रव्यमभिधीयते तदभिधानयोग्यं वचनमुत्पद्यते । पञ्चपूलीशब्देन पञ्चपूलाः समाह्रियमाणा उच्यन्ते, अतः समासार्थस्य पञ्चादिभिः सामानाधिकरण्याद् द्विवचनबहुवचनप्रसङ्गे एकवचनं विधीयत इत्यर्थः । संख्यासामानाधिकरण्यादित्यनेन कर्मसाधनत्वं समाहारशब्दस्य दर्शयति, भावसाधने तु वैयधिकरण्यं पञ्चानां पूलानाम् । न वा समाहारैकत्वादिति, अयमर्थः—तिरोहितावयवभेदः समूहरूपः समाहारो द्विगवर्थस्तस्यैकत्वाद्वनादिवदेकवचनसिद्धेर्नात्र सूत्रेण प्रयोजनम् । अवश्यं च तद् भावसाधनः समाहार आश्रयणीयः; अन्यथा पञ्चानां खट्वानां समाहारः पञ्चखट्वीत्यत्र वा टाबन्त इति स्त्रीत्वपक्षे खट्वाशब्दस्यानुपसर्जनत्वात् ह्रस्वो न स्यात् । अनुपसर्जनत्वं चाप्रथमानिर्दिष्टत्वादनेकविभक्तित्वाच्च । भावसाधने तु पञ्चानां खट्वानां समाहारः, समाहारं समाहारेणेति समासार्थस्य नानाविभक्तियोगेऽपि खट्वाशब्दस्य नित्यं षष्ठ्यन्तत्वात् 'एक विभक्ति च' इत्युपसर्जनत्वाद् ह्रस्वत्वं सिध्यति, एकवचनमित्येतदुत्तरार्थं कर्तव्यमेव । *पञ्चपूलीति* । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते' इति स्त्रीलिङ्गत्वाद् 'द्विगोः' इति ङीप् ॥

द्वन्द्वश्च *प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्* ॥ इह यस्य द्वन्द्वस्य कश्चिदवयवः प्राण्य-

न्यासः

'समुदायिभ्योऽन्यः समुदायः' इत्यस्मिन् दर्शने सूत्रमिदं प्रत्याख्यातव्यमेव । तथा चोक्तम् भाष्ये— 'न वा समाहारैकत्वात्' इति । न वा योगारम्भेणैवार्थः । यस्मादेकोऽयमर्थः समाहारो नाम । तत्रैकत्वादेकवचनं भविष्यतीति वाक्यार्थः । पञ्चपूलीति । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते' इति स्त्रीत्वे सति 'द्विगोः' इति ङीप् । अर्थस्यैकत्वादित्यादिनाऽर्थातिदेशस्य फलं दर्शयति ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ अत्राङ्गशब्दः समुदाये परिसमाप्यते ? प्रत्येकं परिसमाप्यते वा ? तत्र यदि समुदाये परिसमाप्येत तदैकमेवेदं वाक्यं स्यात्, तथा च व्यतिकरः प्रसज्येत । प्राणितूर्यसेनाङ्गानां परस्परसहितानां यो द्वन्द्वो व्यतिकीर्णावयवस्तस्यैकवद्भावः स्यात् । प्रत्येकं परिसमाप्तौ त्वेष दोषो न भवति । तत्र हि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'एकवचनम्' इति वर्त्तते। अङ्गशब्दस्य प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्त्या त्रीणि वाक्यानि सपद्यन्ते। प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवति, तथा तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां च। प्राण्यङ्गानां तावत्—पाणिपादम्। शिरोग्रीवम्। तूर्याङ्गानाम्—मार्दङ्गिकपाणविकम। वीणावादकपरिवादकम्। सेनाङ्गानाम्—रथिकाश्वारोहम्। रथिकपादातम्।

पदमञ्जरी

ङ्गवाची, कश्चित्तूर्याङ्गवाची, कश्चित्सेनाङ्गवाची; यथा—पाणिमार्दङ्गिकाश्वारोहा इति, स व्यतिकीर्णावयवोऽपि प्राण्यङ्गादीनां द्वन्द्वो भवत्येवेत्येकवद्भावः प्राप्नोति, तत्राह—*अङ्गशब्दस्येत्यादि*। ननु पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमेव परिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य, न हि प्राणितूर्यसेनानामेकमङ्गं सम्भवति ? एवं तर्ह्यङ्गानामेव रूपस्य बहुवचनान्तस्य सतोऽङ्गशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः, न तु प्रत्येकपरिसमाप्तस्य पश्चाद्बहुवचनसम्बन्धः। *त्रीणि वाक्यानि संपद्यन्त इति*। सूत्रं तु तेषामेव ग्रहणकवाक्यमिति भावः। तत्र प्रथमेन वाक्येन प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गयोरेव द्वन्द्वः कृतस्तस्यैकवद्भावो विधीयते, द्वितीयेन तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरेव, तृतीयेन सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरेवेति न संकरप्रसङ्गः। तथा तूर्याङ्गानामिति द्वन्द्व एकवद्भवतीत्यपेक्षते, अत्राङ्गशब्द उपकारकवचनः पूर्वत्रोत्तरत्र चावयववचनः सेनाङ्गानां नेति पूर्ववदपेक्षा। *पाणिपादमिति*। अत्र 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येव सिद्धे व्यतिकरनिरासार्थं वचनम्। *मार्दङ्गिकपाणविकमिति*। 'शिल्पम्' इति ठक्। *वीणावादकेति*। 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' इति समासः, विपञ्ची परिवादिनी, तज्जीविकः=परिवादकः। पणवमृदङ्गमित्यादौ तु 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येव सिद्धम्। *रथिकाश्वारोहमिति*।

न्यासः

प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवतीत्येवमादीनि त्रीणि वाक्यानि सम्पद्यन्ते। स्वविषये यत्र बहुवचनान्तं वाक्यं क्रियते तत्र प्रथमेन वाक्येन प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव यः समासस्तस्यैकवद्भावो विधीयते। द्वितीयेन वाक्येन तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैः। तृतीयेन सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरिति न भवति सङ्करप्रसङ्गः। न हि चतुर्थं वाक्यमस्ति येन व्यतिकीर्णावयवस्य द्वन्द्वस्यैकार्थता स्यादिति मन्यमानः प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिपक्षमाश्रित्याह—**अङ्गशब्दस्येत्यादि**। तथा तूर्याङ्गानामिति द्वन्द्व एकवद्भवतीत्यपेक्ष्यते। एवं सेनाङ्गानाञ्चेत्यत्रापि। **पाणिपादमिति**। अत्र यदि प्राण्यङ्गमपि प्राणिग्रहणेन गृह्यते तदा 'जातिरप्राणिनाम्' इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम्। अथ न गृह्यते तदा जातित्वादेव सिद्धे व्यतिकरनिरासार्थम्। **मार्दङ्गिकपाणविकमिति**। इहाप्यप्राणिनामिति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम्। अप्राणिनान्तु 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येवं सिद्धम्, यथा—पणवमृदङ्गमिति। **रथिकाश्वारोहमिति**। रथिकाश्चाश्वारोहाश्चेति वृत्तिपदार्थस्य

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हस्त्यश्वादिषु परत्वात्पशुद्वन्द्वे विभाषयैकवद् भवति ।

इतरेतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वो विहितः, तत्र समाहारस्यैकत्वात्सिद्धमेवैकवचनम्? इदं तु प्रकरणं विषयविभागार्थम्—प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वः, दधिपयआदीनामितरेतरयोग एव, वृक्षमृगादीनामुभयत्रेति ॥

पदमञ्जरी

कथं रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुलमिति, यावतैकवद्भावे सति नपुंसकह्रस्वत्वेन भाव्यम्? निरङ्कुशाः कवयः । रथवाजिपत्तिसहिताः करिण्यो रथवाजिपत्तिकरिण्यस्ताभिः समाकुलमिति वा समर्थनीयम् ।

द्वन्द्वश्चेत्यारभ्य 'विभाषा समीपे' इत्यन्तस्य प्रकरणस्यानारम्भणीयतां शङ्कते—*इतरेतरयोग इत्यादि* । *सिद्धमेवैकवचनमिति* । ततश्चानारम्भणीयं प्रकरणमिति भावः । परिहरति—*इदं त्विति* । कः पुनरसौ विषयविभाग इत्याह—*प्राण्यङ्गादीनामिति* । कथं पुनः प्राण्याङ्गादीनां द्वन्द्व एकवचनो भवतीत्यस्य वचनस्य प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्यर्थो भवतीति? वचनव्यक्तिभेदात् । एवं ह्यत्र वचनं व्यज्यते—य एकवचनो द्वन्द्वः स एषां भवतीति, न पुनः प्राण्यङ्गादीनां यो द्वन्द्व इत्यनूद्य तस्यैकवचनता विधीयते । एकवचनान्तश्च द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः, स प्राण्यङ्गादीनामपि 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्येव सिद्ध इति स एवैषामिति नियमः संपद्यते; दधिपयआदिष्वपि येषां ब्रह्मप्रजापत्यादीनामनेन प्रकरणेन नियमस्याप्राप्तिस्तेषां तावत् 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेन प्राप्तो द्वन्द्वः प्रतिषिध्यते । य एकवचनो द्वन्द्वः स एषां न भवतीति वचनव्यक्त्याश्रयेण येषामपि दधिपयसी इत्यादीनां 'जातिरप्राणिनाम्' इति नियमस्य प्राप्तिस्तेषाम् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति यद्यपि नियमस्य प्रतिषेधो युक्तः, तथापि ब्रह्मप्रजापत्यादिभिः साहचर्यादेकवचनो द्वन्द्व इत्येतावन्मात्रस्यापेक्षणात्समाहारद्वन्द्व एव प्रतिषिध्यते, न नियमः । वृक्षादिविभाषाप्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यामः ।

अथैवं कस्मान्न विज्ञायते—इतरेतरयोगपक्षेऽप्राप्त एकवद्भावो विधीयत

न्यासः

बहुत्वं दर्शयितव्यम् । यस्माद् बहुत्वमेव सेनाङ्गत्वे कारणम् । बहुत्वाभावे सेनाङ्गत्वान्नास्तीति रथिकाश्वारोहाविति भवितव्यम् । हस्त्यश्वादिषु परत्वात् पशुद्वन्द्वविभाषयैव भवितव्यमिति । 'विभाषा वृक्षमृग' इत्यादिना । इतरेतरयोग इत्यादिना द्वन्द्वप्रकरणस्य प्रयोजनं दर्शयति । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्यादिना विषयविभागार्थतां स्पष्टीकरोति ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥

चरणशब्दः शाखानिमित्तकः पुरुषेषु वर्तते। चरणानां द्वन्द्व एकवद्भवति, अनुवादे गम्यमाने। प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन संकीर्त्तनम् = अनुवादः। उदगात्कठकालापम्। प्रत्यष्ठात्कठकौथु-

पदमञ्जरी

इति ? उच्यते—यदीतरेतरयोगविहितद्वन्द्वस्यैकवद्भावो विधीयेत, 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्त' इत्यादिना समाहारनिबन्धनं कार्यं न स्याद्। दधिपयआदिषु तु यस्य द्वन्द्वस्यैकवचनप्राप्तिस्तस्य प्रतिषिध्येतेति समाहारद्वन्द्वस्यैकवचनतायां प्रतिषिद्धायामपि द्वित्वबहुत्वाभावाद् द्विवचनबहुवचने न स्यातामतो नियम एवाङ्गीकर्त्तव्यः। अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्। अथ नियमोऽपि भवन्नेवमेव कस्माद्भवति—प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेति ? न पुनः—प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति ? उच्यते—एवं हि विज्ञायमाने दधिपयआदिषु येषामनेन प्रकरणेन नियमो न प्राप्नोति तेषु प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, तिष्यपुनर्वस्वोरिति बहुवचनग्रहणमनर्थकं स्यात्। तद्धितसमाहारद्वन्द्वपक्षे तिष्यपुनर्वस्विदमित्यत्रैकवचनस्य प्रसङ्गे द्विवचनं मा भूदित्येवमर्थम्। यदि च त्वदुक्तो नियमः स्यात्तिष्यपुनर्वस्वोरत्र प्रकरणेऽसङ्कीर्त्तितयोः समाहारद्वन्द्वाभावादनर्थकं तत्स्यात्, अतो वृत्तिकारोक्तमेव नियमस्वरूपमिति निरवद्यम्॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ चरणशब्दः कठकालापादिषु शाखाभेदेषु मुख्यः, तदध्यायिषु पुरुषेषु गौणः। उभयेषां चैषां 'गोत्रञ्च चरणैः सह' इति जातिसंज्ञा, तत्र शाखाभेदवाचिनः 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावस्य सिद्धत्वाद् गौणोऽपि पुरुषवृत्तिरेव गृह्यत इत्याह—चरणशब्दः *शाखानिमित्तक इति* शाखाध्ययननिमित्तक इत्यर्थः। *गौण* इति क्वचित्पठ्यते, क्वचिन्न। *प्रमाणान्तरावगतस्येति*। शब्दादन्यत्प्रमाणं प्रमाणान्तरम् = प्रत्यक्षादि। *सङ्कीर्त्तनमात्रमिति*।

न्यासः

अनुवादे चरणानाम् ॥ चरणशब्द इत्यादिना सूत्रस्य विषयं दर्शयति। तथा हि—यो हि कठादिप्रोक्ताध्ययनविशेषः शाखा, तत्र यदा चरणशब्दो वर्त्तते तदा 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येव सिद्धम्। यदा तु शाखानिमित्तकः पुरुषेषु वर्त्तते तदाऽप्राणिनामिति प्रतिषेधान्न सिद्ध्यतीतीदमारभ्यते। शाखानिमित्तक इति। शाखा निमित्तमस्येति बहुव्रीहिः। प्रमाणान्तरावगतस्येति। शब्दात् प्रमाणाद् यदन्यत् प्रमाणं तत् प्रमाणान्तरम्, तत् पुनः प्रत्यक्षादि। तेनावगतस्य परिच्छिन्नस्य शब्देन संकीर्त्तनमात्रमिति मात्रशब्दोऽर्थावगतिव्युदासार्थः। उदगात्, प्रत्यष्ठादिति। उत्पूर्वादिणः प्रतिपूर्वात् तिष्ठतेर्लुङ्, 'इणो गा लुङि' इति गादेशः, 'गातिस्था[illegible]न सिचो लुक्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मम् । कठकालापादीनामुदयप्रतिष्ठे प्रमाणान्तरावगते यदा पुनः शब्देनानूद्येते तदैवमुदाहरणम् । यदा तु प्रथमत एवोपदेशस्तदा प्रत्युदाहरणम् ।

अनुवादे इति किम् ? उदगुः कठकालापाः । प्रत्यष्ठुः कठकौथुमाः ॥

* स्थेणोरद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् * । स्थेणोरिति किम् ? अनन्दिषुः कठकालापाः । अद्यतन्यामिति किम् ? उद्यन्ति कठकालापाः ॥

पदमञ्जरी

मात्रशब्दोऽवगतिव्युदासाय । नन्वर्थप्रतिपादनाय प्रयोगः, स चेदर्थः प्रमाणान्तरेणावगतः, किमिति शब्दः प्रयुज्यते ? कार्यान्तरविधानार्थम् । यदा हि कठकालापेषूदितेषु आवाभ्यां तत्र गन्तव्यमिति संवादः कृतो भवति, स च विस्मृत्योदास्ते तदा तं प्रतीदमुच्यते—ननूदस्थात्कण्ठकालापं किमास्यते इति । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः, वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः, 'कठचरकाल्लुक्', कलापिशब्दात् 'कलापिनोऽण्' नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारीत्यादिना टिलोपः, उभयत्राध्येत्रणो लुक् । एतेन कौथुमो व्याख्यातः । *यदा तु प्रथमत एव शब्दोपदेश इति* । प्रमाणान्तरेणानवगतस्य शब्देनाद्यं प्रत्यायनमित्यर्थः । *उदगुरिति* । 'आतः' इति झेर्जुस्, 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपत्वम् । 'अद्यतनी' इति लुङः पूर्वाचार्यसंज्ञा । *अनन्दिषुरिति* । 'टुनदि समृद्धौ', 'सिजभ्यस्त' इति जुस् ।

न्यासः

कठकालापमिति । कठेन प्रोक्तमधीयत इति कठाः । कठशब्दात् प्रोक्तार्थे 'कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति णिनिः, तस्य 'कठचरकाल्लुक्', ततः 'तदधीते तद्वेद' इत्यण्, तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्', 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' इति तद्विषयता । कलापिना प्रोक्तमधीयत इति कलापाः । प्रोक्तार्थे कलापिनोऽण्, 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावे प्राप्ते 'सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम्' इति टिलोपः । ततः 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् । तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । पूर्ववत् तद्विषयता च । कठाश्च कालापाश्च कठकालापम् । यदा तु प्रथमत एवोपदेश इति । अनवगतस्यैव प्राक् प्रमाणान्तरेण शब्देनाद्यं प्रत्यायनमर्थस्य प्रश्ने प्रतिवचने वोपदेशः, स यदा भवति तदात्र प्रत्युदाहरणम् । उदगुरिति । 'आतः' इति झेर्जुस् । 'उस्यपदन्तात्' इति पररूपत्वम् । स्थेणोरद्यतन्याञ्चेति वक्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इत्यतः सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थित

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥

अध्वर्युवेदे यस्य क्रतोर्विधानं सोऽध्वर्युक्रतुः । अध्वर्युक्रतुवाचिनां शब्दानामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकद्भवति । अध्वर्युक्रतुरनपुंसकं द्वन्द्व इति गौणो निर्देशः । अर्काश्वमेधम् । सायाह्नातिरात्रम् ।

पदमञ्जरी

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ अध्वर्युशब्द ऋत्विग्विशेषे प्रसिद्धः, न च तेन क्रतोर्विशेषणमुपपद्यते, न हि सोऽस्ति क्रतुर्यत्राध्वर्योरनन्वयः, नापि सोऽस्ति यत्राध्वर्योरेवान्वय इति मुख्यार्थासम्भवादौपचारिकग्रहणमित्याह—*अध्वर्युवेद इति* । यजुर्वेद इत्यर्थः । तत्र ह्याध्वर्यवं विधीयते । कर्मस्वरूपस्येतिकर्त्तव्यतायाः फलस्य चोपदेशः=विधानम् । *अध्वर्युक्रतुवाचिनां शब्दानामनपुंसकलिङ्गानामिति* । कथ तर्हि सूत्रे सामानाधिकरण्यमित्याह—*अध्वर्युक्रतुरिति* । तादृशावयवत्वाद्

न्यासः

विभाषा विज्ञायते । तेन स्थेणोरद्यतन्यामनुवादे चरणानामेकवद्भावो भविष्यति, नान्यत्रेति । अद्यतनीति लुङः पूर्वाचार्यप्रणीतैषा संज्ञा । अनन्दिषुरिति । 'टुनदि समृद्धौ', 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति झेर्जुस् । उद्यन्तीति । 'इणो यण्' इति यणादेशः ॥

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ **अध्वर्युवेद इति** । एतेनाध्वर्युशब्देनात्र यजुर्वेदो लक्ष्यत इति दर्शयति । अथाध्वर्योर्ऋत्विग्विशेषस्य यः क्रतुरिति क्रतुविशेषणमेवाध्वर्युग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते ? असम्भवात्, को हि तस्य क्रतुर्भवति ! अपि तु धनव्ययशीलस्य । यदपि तस्य क्रतौ कर्तृत्वमस्ति तदपि ऋत्विगन्तरेण साधारणमित्यध्वर्युणै केन तस्य विशेषणमयुक्तम् । ननु चाथर्ववेदविहितो यः क्रतुस्तन्निवृत्त्यर्थमध्वर्युणैकेन कथं विशेषणं न स्यात्, न हि तत्राध्वर्यवः सन्ति ? नैतदस्ति; यदि ह्येतावत् प्रयोजनमभिमतं स्यात् तदाऽनथर्वण इति प्रतिषेधमेव कुर्यात् । लघीयसी हि साक्षात् प्रतिषेधे प्रतीतिर्भवति । त्रयीग्रहणं वा कुर्यात् । यदि चाध्वर्युणा क्रतुर्विशेष्येत तदेषुवज्रावित्यत्रापि स्यात् ? इषुवज्रावपि ह्यध्वर्योः क्रतू भवतः, तयोरपि तत्कर्तृकत्वात् । तस्मादध्वर्यूणां यजुर्वेदविदां यो वेदः सोऽध्वर्युशब्देनोपलक्ष्यते । स पुनर्यजुर्वेदः । तत्राध्वर्युवेदे यस्य क्रतोर्विधानं सोऽध्वर्युक्रतुरिति । इतिकर्त्तव्यतोपदेशः प्रयोगश्चानुष्ठानात्मको विधानशब्देनोक्तः । यदि तर्ह्यध्वर्युक्रतुवाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवतीति सूत्रार्थस्तदा सूत्रेऽध्वर्युक्रतुशब्दस्यानपुंसकमित्यस्य च द्वन्द्व इत्यनेन प्रकृतेन सामानाधिकरण्येन निर्देशो नोपपद्यते । अतोऽध्वर्युक्रतुवाचिनामनपुंसकलिङ्गानामिति वक्तव्यं स्यादित्यत आह—**अध्वर्युक्रतुरनपुंसकमिति** । **गौणोऽयं निर्देश इति** । गौण इत्यमुख्य औपचारिक इत्यर्थः । अध्वर्युक्रत्ववयवो द्वन्द्व उपचारेणाध्वर्युक्रतुरित्युक्तः । स एवानपुंसकलिङ्गावयवोऽनपुंसकमिति । गौणनिर्देशस्तु

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अध्वर्युक्रतुरिति किम् ? इषुवज्रौ । उद्भिद्वलभिदौ । अनपुंसकमिति किम् ? राजसूयवाजपेये । इह कस्मान्न भवति—दर्शपौर्णमासौ ? क्रतुशब्दः सोमयागेषु रूढः ॥

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥

अध्ययनेन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा = प्रत्यासन्ना आख्या तेषां

पदमञ्जरी

द्वन्द्व एव तथोक्त इत्यर्थः। यदि पुनरनपुंसकमित्यनेन मुख्यया वृत्त्या द्वन्द्व एवोच्येत तदा 'स नपुंसकम्' इत्यस्यायमपवादो विज्ञायेत । न वाऽबाधेनोपपत्तौ सत्यां बाधो न्याय्यः। अर्कश्चाश्वमेधश्च *अर्काश्वमेधम्* । सायाह्नश्चातिरात्रश्च *सायाह्नातिरात्रम्* ।

इषुवज्रा*विति* । सामवेदे एषां विधानम् । राजसूयवाजपेयशब्दावर्द्धर्चादिषु पठितौ, ततस्तौ नपुंसकलिङ्गौ प्रत्युदाहरणम् ॥

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ आख्यायतेऽनेनेत्याख्येति शब्दमात्रमिहाख्याशब्देनोच्यते, न रूढिशब्द एव । असंदेहार्थं विप्रकृष्टाख्यानामध्ययनत इत्यकरणादविप्रकृष्टेति पदच्छेदः । आख्यानञ्च न स्वरूपेणाविप्रकर्षः, किन्तु प्रवृत्तिनिमित्तद्वारेण, तच्चेहाध्ययनम्, तदाह—*अध्ययनत इति* । अधीतिः=अध्ययनम्, अध्ययनेनाध्ययनतः, आद्यादित्वात्तसिः, प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्याध्ययनस्याविप्रकृष्टत्वात्तद्द्वारेणाविप्रकृष्टा आख्या येषां तेऽध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्याः । एतदेवाह—*अध्ययनेन निमित्तेनेत्यादि* । *पदकक्रमकमिति* । पदान्यधीते पदकः, 'क्रमादिभ्यो

न्यासः

लाघवार्थो वेदितव्यः । यदि पुनरनपुंसकमित्यनेन मुख्यया वृत्त्या द्वन्द्व एवोच्येत तदा 'स नपुंसकम्' इत्यस्यापवादोऽयं विज्ञायेत । अर्काश्वमेधमित्यादि । अर्कश्चाश्वमेधश्चेत्यर्काश्वमेधम् । सायाह्नश्चातिरात्रश्चेति सायाह्नातिरात्रम् ।

इषुवज्रावित्यादि । इषुवज्रप्रभृतयोऽध्वर्युक्रतवो न सम्भवन्ति, न हि तेषामध्वर्युवेदे विधानम् । किं तर्हि ? सामवेदे । राजसूयवाजपेये इति । एतौ राजसूयवाजपेयशब्दौ पुंल्लिङ्गावपि स्तः । तत्र यदा नपुंसकलिङ्गौ प्रयुज्येते तत्रेदं प्रत्युदाहरणम् सोमयागेष्विति । यत्र यत्र सोमपानं विहितं ते सोमयागाः । तेष्वेव क्रतुशब्दो रूढः न च दर्शपौर्णमासौ सोमयागौ । 'अनपुंसकम्' इत्यपादानात् स्वरूपग्रहणमिह न भवति । न हि क्रतुसामान्यो नपुसकलिङ्गो भवति ॥

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ अधीतिरध्ययनमिति—भावसाधनोऽध्ययनशब्दः, कर्मसाधनो वा—अधीयत इत्यध्ययनमिति । अध्ययनत इति : 'आद्यादिभ्यस्तसुपसंख्यानम्' इति हेतुतृतीयान्तात् तसिः । अत आह—अध्ययनेन निमित्तेनेति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्वन्द्व एकवद्भवति। पदकक्रमकम् । क्रमकवार्त्तिकम् । सम्पाठः = पदानां क्रमस्य च प्रत्यासन्नः ।

अध्ययनत इति किम् ? पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टाख्यानामिति किम् ? याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥

पदमञ्जरी

वुन्,' एवं क्रमकः । वृत्तिः = संहिता, तामधीते वार्त्तिकः, उक्थादित्वाट् ठक्, अत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्याध्ययनस्याविप्रकर्षं दर्शयति—*संपाठ इति* । संपठनं संपाठः, अध्ययनमित्यर्थः । *प्रत्यासन्न इति* । पदान्यधीत्य क्रमो ऽध्येतव्य इति कृत्वा । एवं क्रमकवार्त्तिकमित्यत्रापि नानधीत्य संहितां क्रमोऽध्येतुं शक्य इति प्रत्यासत्तिर्विज्ञेया ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ जातिवाच्यवयवत्वाज्जातिर्द्वन्द्व इति गौणो निर्देशः ।

न्यासः

अविप्रकृष्टेति । अविप्रकृष्टाऽऽख्या येषां ते ऽविप्रकृष्टाख्याः । निमित्तस्य साधारणत्वाद-विप्रकृष्टता । तत् पुनर्निमित्तं सूत्रोपात्तमेवाध्ययनमाख्यानामधेयम् । **पदकक्रमकमिति** । पदमधीते, क्रममधीते इति 'क्रमादिभ्यो वुन्' । **क्रमकवार्त्तिकमिति** । वृत्तिमधीत इति वार्त्तिकः । क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट् ठक् । कथं पुनः पदस्याध्येतुः क्रमस्य चाध्ययनेन निमित्तेनाविप्रकृष्टता भवतीत्याह—**सम्पाठ इत्यादि** । यस्मात् पदानां क्रमस्य च यः पाठः स नातिभिन्नः । ग्रन्थोऽपि तादृश एव, अतः प्रत्यासन्नः । यतश्च पदान्यधीत्य क्रमोऽध्येतव्यः, ततोऽपि सम्पाठस्तयोः प्रत्यासन्नः, ततश्च तेन सम्पाठेना-ध्ययनेन निमित्तेन पदक इति क्रमक इति च याऽध्येतुराख्या सापि प्रत्यासन्ना भवतीत्यभिप्रायः । **पितापुत्राविति** । 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' इत्यानङादेशः । तत्र हि 'पुत्रेऽन्यतरस्याम्' इत्यतः पुत्र इत्यनुवर्त्तते। अत्रापि पितेति पुत्र इति चाख्ये प्रत्यासन्ने साधारणत्वान्निमित्तस्य । तथा हि जन्यजनकभावो द्वयोरपि तयोर्निमित्तम् । **याज्ञिक-वैयाकरणमिति** । यज्ञमधीते याज्ञिकः । क्रतूक्थादिना ठक् । व्याकरणमधीते वैया-करणः । 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् । अस्त्यत्राध्ययननिमित्तत्वमनयोराख्ययोः, न तु प्रत्यासत्तिः । न हि यज्ञाध्ययनेन व्याकरणाध्ययनेन वा तयोः क्रियाप्रत्यासत्तिर्नापि ग्रन्थ-प्रत्यासत्तिः ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ अयमपि गौण्या वृत्त्या जातिर्द्वन्द्व इति सामानाधिकरण्येन निर्देशः कृतः । जातिवाच्यवयवो द्वन्द्वो जातिरित्युक्तः । जातेश्च स्वरूपग्रहणं न

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

जातिवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति, प्राणिनो वर्जयित्वा । आराशस्त्रि । धानाशष्कुलि ।

जातिरिति किम् ? नन्दकपाञ्चजन्यौ । अप्राणिनामिति किम् ? ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः ।

नञिवयुक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामयमेकवद्भावः, न गुणक्रियाजातीनाम् । रूपरसगन्धस्पर्शाः । गमनाकुञ्चनप्रसारणानि । जातिपरत्वे च जातिशब्दानामयमेकवद्भावो विधीयते, न नियतद्रव्यविवक्षायाम्—इह कुण्डे बदरामलकानि तिष्ठन्तीति ॥

पदमञ्जरी

आराशस्त्रीति । आरा=प्रतोदः । *धानाशष्कुलीति* । षण्णां रसानां कुलं शष्कुली, गौरादिपाठाद्रूपसिद्धिः । *नन्दकपाञ्चजन्याविति* । सञ्ज्ञाशब्दावेतौ, 'खड्गोऽस्य नन्दकः, शङ्खः पाञ्चजन्यः प्रकीर्त्तितः' ।

जातिपरत्वे चेति । जातिप्राधान्ये इत्यर्थः । न *नियतद्रव्यविवक्षायामिति* । यदा क्वचिद्देशादौ नियतानां द्रव्यविशेषाणां विवक्षा तदा जातिशब्दत्वेऽप्येकवद्भावो न भवतीत्यर्थः । *बदरामलकानीति* । फलजातिवाचिनावेतौ ॥

न्यासः

भवति, अप्राणिनामिति प्रतिषेधात् । आराशस्त्रीति । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वः ।

नन्दकपापाञ्चन्याविति । संज्ञाशब्दयोरेव द्वन्द्वोऽयम्, न जातिशब्दयोः । अनेनाप्राणिनामित्यस्य पर्युदासतां दर्शयति । तेनायमर्थो भवतीत्याह—नञिवयुक्तेत्यादि । रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यादि गुणजातिः । गमनाकुञ्चनप्रसारणानीति क्रियाजातिः । जातिपरत्वे चेति । यदा जातेः प्राधान्येन विवक्षा तदा जातेः परत्वे प्रधानत्वे सति जातिशब्दानामयमेकवद्भावो भवति । न नियतद्रव्यविवक्षायामिति । यदा क्वचिद् देशादौ नियतानां द्रव्यविशेषाणां विवक्षा भवति तदा जातिशब्दस्य प्रयोगेऽप्येकवद्भावो न भवति । कुत एतत् ? जातिरित्यभिधानात् मुख्या जातिराश्रीयते, न गौणी । एतच्च प्रधाने कार्यसंप्रत्याल्लभ्यते । एतदुक्तम्भवति—यदा जातिरेव व्यक्तिविशेषमाश्रित्य प्रयुज्यते तदा नैकवद्भावः । यदा तु व्यक्तिविशेषमनाश्रित्य प्रयुज्यते तदैवैकवद्भाव इति । बदरामलकानीति । अत्र बदरामलकानाञ्च व्यक्तिप्रयुक्तानां प्रतीतिः, न जातिशब्दानाम् । अत एव व्यक्त्याश्रयं बहुवचनम्; अन्यथा जातेर्द्वित्वाद् द्विवचनमेव स्यात्, न बहुवचनम् । अप्राणिनामिति पर्युदासोऽयम् । तेनायमर्थो लभ्यते—नञिवयुक्तन्यायेन रूपरसस्पर्शादीनान्नैकवद्भाव इति । अप्राणिनामिति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ॥ ७ ॥

विशिष्टलिङ्गानाम् = भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनां शब्दानां देशवाचिनां च ग्रामवर्जितानां द्वन्द्व एकवद्भवति। नद्यवयवो द्वन्द्वो नदीत्युच्यते। देशावयवश्च देशः। नदी देश इत्यसमासनिर्देश एवायम्। उद्ध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावति। गङ्गाशोणम्। देशः खल्वपि— कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम्। कुरुकुरुजाङ्गलम्।

पदमञ्जरी

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ॥ विशिष्टलिङ्गानामित्यस्य विवरणम्—*भिन्नलिङ्गानामिति*। विपूर्वः शिषिर्भिदिना समानार्थः। तथा च भेदक विशेषण भेद्यं विशेष्यमित्युच्यते। 'क्तेन नञ्विशिष्टेन' इत्यत्रापि भेदद्वारेणैवाधिक्यमर्थो व्याख्यातः—यस्य हि नञ् भेदकः स नञाधिको भवति। *नदीवाचिनामित्यादि*। कथं तर्हि सूत्रे विशिष्टलिङ्गादिशब्दानां द्वन्द्वेन सामानाधिकरण्यमित्याह— *नद्यवयव इत्यादिना*। अग्रामावयवोऽग्राम इत्यपि द्रष्टव्यम्। *अग्रामा इति* चैकवचनस्थाने बहुवचनम्। *असमासनिर्देश एवायमिति*। समासे हि व्यतिकीर्णावयवो द्वन्द्व एकवत्स्यात्। गङ्गाकुरुक्षेत्रे इति समासो हि भवन्नितरेतरयोगे चेद् द्विवचनप्रसङ्गः, समाहारे चेन्नपुंसकत्वप्रसङ्ग इति भावः। *उध्यैरावतीति*। 'उज्झ उत्सर्गे,' 'भिद्योध्यौ नदे'। *देशः खल्वपीति*। उदाह्रियत इति शेषः।

न्यासः

प्रतिषेधे बहुत्वं श्रूयमाणं विधावपि बहुत्वं गमयति। तेन बहुप्रकृतेरेव द्वन्द्व एकवद् भवति, न द्विप्रकृतेः—आराशस्त्र्याविति ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ॥ विशिष्टशब्दोऽयं भेदवचनः। योऽपि 'क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्' इत्यत्र सावधारणाधिक्ये विशिष्टशब्दो व्याख्यातः, सोऽपि भेदद्वारेणैव प्रतिपत्तव्यः। तेनेह वृत्तिकारोऽपि 'भिन्नलिङ्गानामपि' इत्याह। **अग्रामा इति**। प्रतिषेधादनयोः स्वरूपग्रहणं न भवतीत्याह—नदीवाचिनामित्यादि। यदि नदीवाचिनां द्वन्द्वो देशवाचिनाञ्चैकवद् भवतीत्ययमत्र सूत्रार्थोऽभिमतः, तत् कथं नदीदेश इत्ययं द्वन्द्व इत्यनेन प्रकृतेन सामानाधिकरण्येन निर्देश इत्याह—नद्यवयवो द्वन्द्वो नदीत्युच्यते इत्यादि। एतेन गौणः सूत्रे निर्देश इति दर्शयति। नदीदेश इत्ययं यदि द्वन्द्वसमासस्तदा व्यतिकीर्णावयवो द्वन्द्वो यस्य कश्चिदवयवो नदी कश्चिद्देशस्तस्यैकवद्भावः स्यात्। किञ्च, द्वन्द्वो भवन्नेष समाहारे वा स्यात्? इतरेतरयोगे वा? तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वं स्यात्, इतरत्र तु द्विवचनमितीमं दोषं दृष्ट्वाऽऽह—नदीदेश इति। असमास एवायं निर्देश इति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विशिष्टलिङ्ग इति किम्? गङ्गायमुने। मद्रकेकयाः। नदी देश इति किम्? कुक्कुटमयूर्यौ। अग्रामा इति किम्? जाम्बवश्च शालूकिनी च जाम्बवशालूकिन्यौ।

नदीग्रहणमदेशत्वात्। जनपदो हि देशः, तथा च पर्वतानां ग्रहणं न भवति—कैलासश्च गन्धमादनं च कैलासगन्धमादने।

* अग्रामा इत्यत्र नगराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः *। इह मा भूत्—मथुरा च पाटलिपुत्रं च मथुरापाटलिपुत्रम्।

पदमञ्जरी

जाम्बवशालूकिन्याविति। जाम्बवं नगरम्, शालूकिनी ग्रामः, तत्रोभयतश्च ग्रामाणामिति प्रतिषेध एव भवति। ग्रामोभयावयवस्तु द्वन्द्वो नोदाहृतः। *जनपदो हि देश इति*। जना यत्र सञ्चरन्ति स देश इत्यर्थः। अवश्यं जनपदो देश इत्यङ्गीकर्त्तव्यमित्याह—*तथा चेति*। ग्रामे नाध्येयम्।

अभक्ष्या ग्रामकुक्कुटा इत्यादौ ग्रामग्रहणेन नगरमपि गृह्यते, तद्वदिहापि नगरावयवस्यापि द्वन्द्वस्यात्र प्रतिषेधः स्यात्, ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयम् 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इति ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयति—इह शास्त्रे ग्रामग्रहणे न नगरं गृह्यत इति? नैतत्सुष्ठूच्यते, वक्ष्यति हि तत्र 'ग्रामत्वादेव सिद्धे नगरग्रहणं प्रवृत्तिभेदज्ञापनार्थम्, ग्रामग्रहणमङ्गविशेषणम्—पूर्वेषुकामशमी, नगरग्रहणं तूत्तरपदविशेषणम्—पूर्वपाटलिपुत्रकः' इति, वाहीकग्रामेभ्यश्च उदीच्यग्रामाच्चेत्यादौ ग्रामग्रहणेन नगरग्रहणं न स्यात्तस्मादाह—*अग्राम इत्यत्र नगरप्रतिषेध इति*। ग्रामाश्रयस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेध इत्यर्थः।

न्यासः

मद्रकेकया इति। मद्राश्च केकयाश्च मद्रकेकयाः। अथ नदीग्रहणं कस्मात् क्रियते? न देशग्रहणादेव नदीग्रहणं सिद्धमित्यत आह—नदीग्रहणमदेशत्वादिति। कस्मात् पुनर्नदी देशो न भवतीत्याह—जनपदो हि देश इति। तत्रैव देशशब्दस्य रूढत्वात्। यत् पुनर्नदी देश इत्युच्यते तन् तात्स्थ्यात्। भवति हि तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यम्, यथा—मञ्चाः क्रोशन्तीति। तथा चेत्यादि। तस्माज्जनपद एव देशो नान्यः पर्वतादिः, एवञ्च कृत्वा देशग्रहणेन पर्वतादीनां ग्रहणं न भवति।

अग्रामा इत्यत्रेत्यादि। लोके हि ग्रामग्रहणेन नगरग्रहणं भवति, तथा ह्यभक्ष्यो ग्राम्यशूकर इत्युक्ते नागरोऽपि न भक्ष्यते। ततश्चेहाग्रामा इति प्रतिषेधः क्रियमाणो नगराणामपि प्राप्नोति, तस्मादग्रामा इति प्रतिषेधे नगरप्रतिषेधो वक्तव्यः, अग्रामा इत्यनेन नगराणां यः प्रतिषेधः प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, व्याख्येय इत्यर्थः, तेन नगराणां विभिरेव भवति। तत्रेदं व्याख्यानम्—यदयम् 'प्राचां ग्रामनग-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः *। सौर्यं च नगरम्, केतवतं च ग्रामः = सौर्यकेतवते ॥

चुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥

अपचितपरिमाणः क्षुद्रः। क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भवति। दंशमशकम्। यूकालिक्षम्।

क्षुद्रजन्तव इति किम्? ब्राह्मणक्षत्रियौ ॥

क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव यः।
शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपि ॥

पदमञ्जरी

उभयतश्चेति। ग्रामनगरात्मके उभयस्मिन्सति ग्रामाश्रयः प्रतिषेध एव वक्तव्यः, न पुनर्नगराश्रयः प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ क्षुद्रशब्दोऽयमस्त्येव कृपणे—क्षुद्रोऽयं पुरुष इति, अस्त्यङ्गहीने शीलहीने च—'क्षुद्राभ्यो वा' इति, अस्ति परिमाणापचये—क्षुद्रास्तण्डुला इति; इह तु जन्तुशब्दसमभिव्याहारादन्तिमस्य ग्रहणमित्याह—*अपचितपरिमाणः क्षुद्र इति*। अल्पशरीर इत्यर्थः।

अपचयस्यापेक्षिकत्वादनवस्था मा भूदिति स्मृतिमुपन्यस्यति—क्षुद्रजन्तु-

न्यासः

राणाम्' इत्यत्र ग्रामनगरयोर्भेदेनोपादनं करोति, तज् ज्ञापयति—इह शास्त्रे ग्रामग्रहणेन नगराणां ग्रहणं न भवतीति। तेनाग्रामा इति प्रतिषेधो नगराणां न भवति।

उभयतश्चेत्यादि। उभयस्मिन्नित्यर्थं उभयतः। यत्र कश्चिदवयवो ग्रामः कश्चिन्नगरं तत्र ग्रामाणां य प्रतिषेध उच्यते स एव वक्तव्यः, व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—अग्रामा इति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं विज्ञेयः, न चेद् द्वन्द्वे ग्रामा विद्यन्त इति। तेन यत्र ग्रामगन्धोऽप्यस्ति तत्राप्येकवद्भावो न भवतीति ॥

चुद्रजन्तवः ॥ चुद्रशब्दोऽयमस्त्येव यः कार्पण्यवति पुरुषे वर्त्तते, यथा—क्षुद्रो देवदत्त इति, कृपण इति गम्यते; अस्ति च शीलहीनेऽङ्गहीने च, यथा—क्षुद्राभ्यो वेति, अत्र ह्यनियतपुंस्का विकलाङ्गाश्च स्त्रियः क्षुद्राग्रहणेन गृह्यन्ते; अस्ति च परिमाणापचये, यथा—क्षुद्रास्तण्डुला इति; इह तु जन्तुशब्दसन्निधानात् प्राणिशरीरस्याल्पतामाचष्टे। तेन परिमाणापचये वर्त्तमानस्य क्षुद्रशब्दस्य ग्रहणं विज्ञायत इत्याह—अपचितपरिमाणः चुद्र इति। अल्पशरीर इत्यर्थः। अपचिपरिमाणता चापेक्षाभेदादनवस्थितेति। अस्थिरेत्यर्थः।

क्षुद्रजन्तुशब्दस्याभिधेयं प्रति स्मृतारुपन्यस्यति—चुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादिति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'आ नकुलादपि' इतीयमेव स्मृतिः प्रमाणम्; इतरासां तद्विरोधात् ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥

पदमञ्जरी

रनस्थिः स्यादिति । यस्यास्थीनि न विद्यन्ते सोऽनस्थिः । स्मृत्यन्तरमाह— *अथ वेति* । क्षोत्तव्यः क्षुद्रः, अर्हार्थेऽपि 'स्फायीतञ्चि' इत्यादिना रक् प्रत्ययः, यः क्षुद्यमानोऽपि न म्रियते, यथा—जलूका, स क्षुद्रजन्तुः; यस्तु म्रियते स पापनिमित्तत्वान्न क्षोदार्हः । क्षुद्र एव य इति व्युत्पत्तिवशादेवायं प्रसिद्ध इत्यर्थः । स्मृत्यन्तरमाह—*शतं वेति* । प्रसृतिरञ्जलेरर्द्धं येषां शतं प्रसृतौ भवति, शतेनार्द्धाञ्जलिः पूर्यत इत्यर्थः । स्मृत्यन्तरमाह—*केचिदा नकुलादपीति* । नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तव इत्यर्थः ।

इतरासां तद्विरोधादिति । अनस्थ्यादिभिः स्मृतिभिर्ये प्रयोगा उपदर्शिता न ते सर्वे ताभिः संगृह्यन्त इत्ययमत्र विरोधः ॥

येषां च *विरोधः शाश्वतिकः* ॥ *विरोधो वैरमिति* । न सहानवस्थानादिः,

न्यासः

'क्षुदिर् संपेषणे' । क्षुद्यत इति क्षुद्रः । औणादिकः 'स्फायीतञ्चि' इत्यादिना रक् । क्षुद्रश्चासौ जन्तुश्चेति क्षुद्रजन्तुः । अनस्थिरिति । यस्यास्थीनि न विद्यन्ते । केवलं यस्य चर्मशोणितमांसमस्ति स क्षुद्रजन्तुः । अथवा क्षुद्र एव य इति स्मृत्यन्तरमाह । क्षोदयितुं यः शक्यते स क्षुद्रजन्तुः । शब्दार्थवशात् प्रसिद्ध एव लोके क्षुद्रजन्तुर्ग्राह्यः । स पुनर्मशकादिरङ्गे यस्यात्मीयं शोणितं नास्ति । येषां वा गोचर्ममात्रं राशिं हत्वापि नरः पतितो न भवति ते प्रसिद्धाः क्षुद्रजन्तव उच्यन्ते । शतं वा प्रसृतौ येषामिति । अपरा स्मृतिः । प्रसृतौ=अञ्जलौ बद्धं येषां प्राणिनां शतं प्रसृतिर्भवति शतेन वा प्रसृतिः पूर्यते ते क्षुद्रजन्तवः । केचिदा नकुलादपीति । केचिद् वर्णयन्ति—नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तव इति । इयमेव स्मृतिः प्रमाणमिति । अस्याः सर्वस्मृत्यनुग्राहिणीत्वात् । तथा ह्येतदुपलक्षितेषु क्षुद्रजन्तुषु स्मृत्यन्तरदर्शिता अपि क्षुद्रजन्तवोऽन्तर्भवन्ति । इतरा अपि स्मृतयः प्रमाणं कस्मान्न भवन्तीत्याह—इतरासामित्यादि । अनस्थ्यादीनां स्मृतीनामा नकुलादपीति स्मृत्या विरोधः । तस्मान् नैताः प्रामाण्येनाभ्युपगम्यन्ते तेन सर्वत्रेदं सिद्धं भवति । 'क्षुद्रजन्तवः' इति बहुवचननिर्देशाद् बहुप्रकृतेरेवैकवद्भावो यथा स्यात् । तेनेह न भवति—यूकालिक्षे, दंशमशकाविति । अयञ्च प्राणिजात्यर्थ आरम्भः । क्षुद्रजन्तव इति किमिति ? ननु च सूत्रस्याभावे किं प्रत्युदाहरणं स्यात् ? एवं मन्यते—अन्यथा हि जन्तव इति सूत्रं कर्त्तव्यम्, ततश्चातिप्रसङ्गः स्यादिति ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ प्रतिपक्षभावमात्रं लोके विरोधशब्देनोच्यते ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विरोधः = वैरम् । शाश्वतिकः = नित्यः । येषां शाश्वतिको विरोधस्तद्वाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति । मार्जारमूषकम् । अहिनकुलम् ।

शाश्वतिक इति किम्? गौपालिशालङ्कायनाः कलहायन्ते ।

चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेन पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनामनेन नित्यमेकवद्भावो भवति—अश्वमहिषम्, श्वशृगालम्, काकोलूकम् ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥

पदमञ्जरी

छायातपावित्यादावपि प्रसङ्गात् । पूर्वसूत्राच्चानुवृत्तेन जन्तुग्रहणेन विरोधस्य विशेषणात् । जन्तूनां हि विरोधो वैरमेव भवति । *शाश्वतिको नित्य इति* । शश्वदिति त्रैकाल्यमाह । 'तत्र भवाः' इति कालाट्ठञि तान्तादपि निपातनादिकादेशः अव्ययानां भमात्रे टिलोपाभावश्च । गोपालस्यापत्यानि गौपालयः, अत्र कादाचित्को विरोधः । *चकारः पुनरित्यादि* । पशुशकुनिद्वन्द्वावकाशः—महाजोरभ्रं महाजोरभ्राः, हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः; विरोधिनामेकवद्भावस्यावकाशः—श्रमणब्राह्मणम्, मार्जारमूषिकम्; अश्वमहिषं काकोलूकमित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्पशुशकुनिविभाषा स्यात्, चकारादयमेव भवति ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ शूद्रशब्दोऽत्र त्रैवर्णिकव्यतिरिक्तजातिमात्रवचनः,

न्यासः

तस्येह ग्रहणे सति छायातपौ, अग्निजले इत्यत्रापि स्यादिति मत्वा वैरमिह विरोधोऽभिमत इति दर्शयितुमाह—विरोधो वैरमिति । एवं मन्यते—क्षुद्रजन्तव इत्यतो जन्तुग्रहणमनुवर्त्तते । तेन जन्तूनां यो विरोधस्तस्येह ग्रहणं विज्ञायते । स च वैरस्वभाव एवेति । शाश्वतिको नित्य इति । शश्वदिति त्रैकाल्यमुच्यते । तत्र भवः शाश्वतिकः । 'कालाट्ठञ्' । अस्मादेव निपातनात् तान्तादपि को न भवति । यश्च त्रैकाल्ये भवति स नित्यः । गोपालिशालङ्कायना इति । गोपालयश्च शालङ्कायनाश्च गोपालिशालङ्कायनाः । नात्र शाश्वतिको विरोध इत्येकवद्भावो न भवति । **चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थं इति** । प्रकृतस्यान्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावादस्यैकवद्भावस्य समुच्चयार्थश्चकारो विज्ञायते । तेन किम्भवतीत्याह—तेन पशुशकुनीत्यादि । पशुशकुनिविभाषाया अवकाशः—महाजोरभ्रम्, महाजोरभ्राः; हंसचक्रवाकम् हंसचक्रवाका इति । नित्यविरोधिनामेकवद्भावस्यावकाशः—ब्राह्मणनास्तिकमिति, श्वशृगालम्, अश्वमहिषम् । काकोलूकमित्यत्रोभयप्राप्तौ परत्वात् पशुशकुनिविभाषा स्यात् । चकारस्य पुनरस्यैव समुच्चयार्थत्वादनेन नित्यमेकवद् भवति ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ यद्यपि 'षिञ् बन्धने' इति सिनोतिर्बन्धने वर्त्तते,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

निरवसानम्=बहिष्करणम्। कुतो बहिष्करणम्? पात्रात्। यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिताः, न निरवसिताः अनिरवसिताः। अनिरवसितशूद्रवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति। तक्षायस्कारम्। रजकतन्तुवायम्।

अनिरवसितानामिति किम्? चण्डालमृतपाः॥

गवाश्वप्रभृतीनि च॥ ११॥

गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावानि द्वन्द्वरूपाणि[1] साधूनि भवन्ति। गवाश्वम्, गवाविकम्, गवैडकम्, अजाविकम्, अजैडकम्। कुब्जवामनम्, कुब्जकैरातकम्, पुत्रपौत्रम्। श्वचण्डालम्। स्त्रीकुमारम्, दासीमाणवकम्। शाटीपिच्छकम्। उष्ट्रखरम्, उष्ट्रशशम्। मूत्रशकृत्,

पदमञ्जरी

न वृषलपर्यायः, निरवसितप्रतिषेधात्। *निरवसित इति*। निरवपूर्वात्स्यतेः कर्मणि क्तः। तत्र प्रकृत्यर्थमाह—*निरवसानं बहिष्करणमिति*। अनेकार्थत्वाद्धातूनामुपसर्गवशाद्वेति भावः। पात्राद्बहिष्करणमिह विवक्षितमित्याह—*यैरिति*। *संस्कारेणापीति*। 'भस्मना शुध्यते कांस्यम्' इत्यादिना स्मृतिकारैरुक्तेन न शुध्यति, तेन तत्र भोक्तुं न लभन्त इति ततो बहिष्कृता भवन्ति॥

गवाश्वप्रभृतीनि च॥ *द्वन्द्वरूपाणीति* अन्वयात्प्रभृतीनीति नपुंसकोपपत्तिः। गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावान्येव पठ्यन्ते, तेषामनेन साधुत्वमात्रं विधीयते, न

न्यासः

तथापि निरवपूर्वो बहिष्करणे वर्त्तत इत्याह—निरवसानं बहिष्करणम्। यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुद्ध्यति तस्मात् ते ततो बहिष्कृताः=पृथक् कृताः। न लभन्ते तत्र भोक्तुमित्यर्थः॥

गवाश्वप्रभृतीनि च॥ गवाश्वादीनि कृतैकवद्भावानि गणे पठ्यन्ते। तेषामनेन साधुत्वमात्रं विधीयते। न त्वेकवद्भाव इति दर्शयन्नाह—गवाश्वादीनीति। गवाश्वमित्येवमादीनामजैडकपर्यन्तानां पशुद्वन्द्वविकल्पे वचनमिदम्। कुब्जवामनप्रभृतीनां त्रयाणामप्राप्ते। श्वचाण्डालमित्यविरोधार्थम्। विरोधे हि 'येषाञ्च विरोधः' इत्येवं सिद्धम्। कदा च श्वचाण्डालस्याविरोधः? यदा विरोधं द्वन्द्वो नाचष्टे केवलश्वार्थमात्रे वर्त्तते तदा श्वचाण्डालमिहास्तीति। स्त्रीकुमारं दासीमाणवमित्यप्राप्ते वचनम्। शाटीपिच्छकमिति 'जातिरप्राणिनाम्' इति सिद्धे, अबहुप्रकृत्यर्थः पाठः। उष्ट्रखरमुष्ट्रशशमिति। पशुद्वन्द्वविभाषाप्राप्तौ नित्यार्थम्। मूत्रशकृदादीनां

१. 'शब्दरूपाणि द्वन्द्वे····' इति बहुषु पुस्तकेषु पाठान्तरम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मूत्रपुरीषम्, यकृन्मेदः, मांसशोणितम् । दर्भशरम्, दर्भपूतीकम्, अर्जुनशिरीषम्, तृणोलपम् । दासीदासम्, कुटीकुटम्, भागवतीभागवतम् ।

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम् । रूपान्तरे तु नायं विधिर्भवति—गोऽश्वम्, गोऽश्वौ । पशुद्वन्द्वविभाषैव भवति ॥

विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥ १२ ॥

पदमञ्जरी

त्वेकवद्भाव इत्याह—*गवाश्वप्रभृतीनीति* । गवाश्वादीनां चतुर्णाम्पशुद्वन्द्वे विभाषायां प्राप्तायां वचनम् । एवमुष्ट्रखरम्, उष्ट्रशशमिति । दर्भशरादीनां तृणोलपपर्यन्तानां तृणद्वन्द्वे विभाषायां प्राप्तायां दासीदासादीनाम् 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषाभावोऽपि निपातनात् । शाटीपटीकमित्यादीनामप्राणिजातिवचनानामबहुप्रकृत्यर्थः पाठः । अन्येषां कुब्जवामनादीनामप्राप्ते वचनम् । *यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तमिति* । गणे यादृशाः कृतावङादेशाः पठितास्तादृशानामेव द्वन्द्ववृत्तं द्वन्द्वकार्यमेकवद्भावलक्षणं भवति । *रूपान्तरेष्विति* । 'अवङ् स्फोटायनस्य' इति विकल्पितत्वाद्यदा नास्ति तदेत्यर्थः । एतेन गणपाठे रूपमेषां विवक्षितम्, न पूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रे तात्पर्यमित्युक्तं भवति ॥

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥ अत्र वृक्षादिभिः प्रत्येकं द्वन्द्वो विशेष्यते । न चैको वृक्षशब्दो द्वन्द्वः, न च द्वयोः सहप्रयोगः, एकशेषात् । न च पर्यायाणामपि सहयोगः, 'विरूपाणामपि समाना-

न्यासः

मांसशोणितपर्यन्तानामप्राणिजातीनामबहुप्रकृत्यर्थः पाठः । दर्भशरप्रभृतीनां तृणद्वन्द्वविभाषायां प्राप्तायां वचनम् । दासीदासादीनां त्रयाणामप्राप्ते । 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषो न भवत्यस्मादेव निपातनात् ।

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तमिति । कथम् ? तथा रूपस्याश्रयणात् । गणपाठे हि यदेषां शब्दानां रूपं तदाश्रितम् । येन यथोच्चारितानामेकवद्भावलक्षणं द्वन्द्ववृत्तं भवति । रूपान्तरे तु नायं विधिरिति । यदा 'अवङ् स्फोटायनस्य' इत्यवङ् नास्ति तदा रूपान्तरे जातेऽनेन सूत्रेण यो विधिः क्रियते स न भवति । पशुद्वन्द्वविभाषैव प्रवर्तते ॥

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥ वृक्षादिग्रहणेनेह वृक्षादिविशेषवाचिनां ग्रहणम्, कथम् ? यस्मादत्र हि वृक्षादिभिर्द्वन्द्वः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वृक्ष, मृग, तृण, धान्य, व्यञ्जन, पशु, शकुनि, अश्ववडव, पूर्वापर, अधरोत्तर—इत्येतेषां द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति। प्लक्षन्यग्रोधम्, प्लक्षन्यग्रोधाः। रुरुपृषतम्, रुरुपृषताः। कुशकाशम्, कुशकाशाः। व्रीहियवम्, व्रीहियवाः। दधिघृतम्, दधिघृते। गोमहिषम्, गोमहिषाः। तित्तिरिकपिञ्जलम्, तित्तिरिकपिञ्जलाः। अश्ववडवम्, अश्ववडवौ। पूर्वापरम्, पूर्वापरे। अधरोत्तरम्, अधरोत्तरे।

पदमञ्जरी

र्थानाम्' एकशेषवचनात्, नापि विशेषेण सहप्रयोगः—वृक्षश्च धवश्चेति, वृक्षशब्देनैवाशेषविशेषाक्षेपाद्धवादिशब्दप्रयोगस्य निष्फलत्वात्। कथं तर्हि 'गोबलीवर्दौ' इत्यादौ सामान्यविशेषयोः सह प्रयोगः? बलीवर्दशब्दसंनिधौ गोशब्दस्य स्त्रीगवीष्वेव वृत्तेर्द्वयोरपि विशेषवचनत्वादिति चेद्, इहापि तर्हि धवपदसंनिधौ वृक्षशब्दस्य तद्व्यतिरिक्तविषयतया द्वन्द्वप्रसङ्गः? किं च वाक्येऽपि कथं सहप्रयोगः—ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोऽप्यागत इति? प्राधान्यख्यापनार्थमुक्तार्थस्यापि प्रयोग इति चेद्, द्वन्द्वेऽपि तर्हि प्राप्नोति। तस्मादनभिधानमेवाश्रयणीयम्, न हि वृक्षधवमिति लोकेऽभिधानमस्ति, अतो वृक्षविशेषवाचिनां ग्रहणम्। एवं मृगादिष्वपि द्रष्टव्यम्।

इत्येतेषां द्वन्द्व इति। एतेषामित्येकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते—वृक्षादीञ्छकुनिपर्यन्तान्प्रत्यवयवषष्ठी, अश्ववडवादीन् प्रति निर्द्धारणषष्ठी। येऽत्राप्राणिनस्तेषां

न्यासः

प्रत्येकं विशिष्यते, तेनैषा विभाषा तुल्यजातीयेष्वेवावतिष्ठते। विरूपेषु तुल्यजातीयेष्वपि, न स्वरूपेषु। तेषां द्वन्द्वो नास्ति; एकशेषविधानात्। विरूपेष्वपि न पर्यायेषु; तेषां द्वन्द्वाभावात्। द्वन्द्वाभावश्च युगपत्प्रयोगाभावात्, युक्तार्थाभावाच्च। चार्थाभावस्त्वर्थभेदाभावात्। भिन्नार्थेषु हि चार्थता। न च पर्यायाणां भिन्नार्थता सम्भवति; तस्माद् विरूपेष्वेव वृक्षादिविशेषवाचिष्वस्या विभाषाया उपस्थानम्। तेन विशेषग्रहणं वृक्षादिषु विज्ञायते, न स्वरूपग्रहणम्, नापि पर्यायग्रहणम्। अथ सामान्यविशेषवाचिनां ग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते, संभवति हि सामान्यविशेषवाचिनां द्वन्द्वः, यथा—गोबलीवर्दमिति? न; अनभिधानात्। न हि वृक्षधवमित्येवं लोकेऽभिधानमस्ति; धवशब्दादेव तदर्थाभिधायिनो वृक्षशब्दस्यार्थस्यावगतत्वात्, धवादिशब्दप्रयोगे वृक्षादिशब्दस्य प्रयोगानर्हत्वात्। गोबलीवर्दमित्यत्र तु बलीवर्दसन्निधाने गोशब्दस्य स्त्रीगवीष्वेव वृत्तेर्द्वावपि विशेषवाचिनाविति युक्तो द्वन्द्वः। येऽत्राप्राणिवाचिनस्तेषां 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावे नित्ये प्राप्ते वचनमिदं विभाषार्थम्। परिशिष्टानामप्राप्ते। पशुग्रहणेनैव मृगादिग्रहणे सिद्धे पुनर्मृगादिग्रहणं किमर्थम्?

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यं समाहारद्वन्द्वे प्राप्ते उभयत्र विधीयते । यो विभाषाप्राप्तैकवचनो द्वन्द्वः स एषां भवतीति वचनव्यक्त्याश्रयणेन तेषामेव वृक्षादीनामन्यैः सह द्वन्द्वे यथाप्राप्तं नित्यो विकल्पितो वा एकवद्भावो भवति—व्रीहिकुशप्लक्षमिति, 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यः, प्लक्षशब्दस्पर्शा इत्यत्राद्रव्यवाचित्वात् 'जातिरप्राणिनाम्' इत्यस्याप्रवृत्तौ 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्युभयत्र प्राप्तो भवति । पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु परत्वात् सेनाङ्गलक्षणस्य नित्यविधेर्बाधनार्थम् ।

मृगशकुनिग्रहणं किमर्थम्, न ह्येतेषामनेन प्रकरणेन नित्य एकवद्भावः प्राप्तः, यद्बाधनाय विकल्पोऽभ्यनुज्ञायते, अन्यत्र प्राप्त्यभावादेषामुभयत्रैव द्वन्द्व इति नियमो न सम्भवति ? अथैषामेवोभयत्र द्वन्द्व इति नियमः स्यात्, क तर्ह्येषां स्यात् ? क्वचिदिति चेत्, यद्येवम्, 'चार्थे द्वन्द्वः' इति सामान्यलक्षणमनवकाशं स्यात्, विशिष्टविधानमेव तदानीमाश्रयणीयं स्यात्, प्राण्यङ्गादीनां समाहारे दधिपयआदीनामितरेतरयोगे वृक्षादीनामुभयत्रेति ? अथैषामेवोभयत्रेत्यनेनान्येषामुभयत्रापि द्वन्द्वो वार्यते, अन्यतरत्र तु भवत्येव । एवमपि कान्यत्रेति न ज्ञायते, 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति' इति चानुपपन्नं स्यात् ? उच्यते—यत्तुल्यजातीयानामेवायं विकल्पस्तत्रैव नियमः प्रवर्तते—मृगविशेषवाचिनां मृगविशेषवाचिभिरेवोभयत्र द्वन्द्वः, अन्यैस्तु सहान्यतरत्रेति । नन्वेमपि न ज्ञायते—कान्यतरत्रेति, स्यादेतद् एवम्, यद्युभयत्रैषां द्वन्द्व इति श्रुतं स्यात् । इह तु विभाषैकवचनो द्वन्द्व इति श्रूयते, ततश्च यो विभाषाप्राप्त एकवचनो द्वन्द्वः स मृगविशेषवाचिनां मृगविशेषवाचिभिरेव नान्यैरिति वचनव्यक्तौ व्यक्तमेव ज्ञायते—अन्यैः सहेतरेतरयोगद्वन्द्व इति । अथास्यां वचनव्यक्तौ विभाषाग्रहणं किमर्थम्, यावता विभाषैवैकवचनान्तो द्वन्द्वः प्राप्तस्तत्रैतावदेवास्तु-य एकवचनो द्वन्द्वः स एषामेभिरेवेति ? उच्यते—असति विभाषाग्रहणे वचनव्यक्त्यन्तरमपि सम्भाव्येत-एषामेभिः सहैकवचन एव द्वन्द्व इति, यथा प्राण्यङ्गादिषु । सति तु तस्य नियमस्यासम्भवादभिमतो नियमः संपद्यते । एवं पूर्वापरम्, अधरोत्तरमित्यत्रापि नियमस्वरूपं विज्ञेयम् ।

'पशुद्वन्द्व' इत्येव सिद्धेऽश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थम् । तत्र प्रतिपदविधानादश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे 'पूर्ववदश्वडवौ' इत्येतद्बाधित्वा 'स नपुंसकम्' इत्येतदेव भवति, तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाजं परामृश्य विधीयमानं नपुंसकत्व-

न्यासः

तुल्यजातीयानां द्वन्द्वोऽयमेकवद्भवतीत्युक्तम्, अत्र पशुग्रहणेनैव सिद्धे मृगादिग्रहणे सत्यपि पश्वन्तरेणैषां परस्परेण वा द्वन्द्वो मा भूदित्येवमर्थम् । 'पशुद्वन्द्व' इत्येवं सिद्धे ऽश्ववडवग्रहणं नियमार्थम् । योऽन्य एतयोः पर्यायस्तत्र मा भूद्—हयवडवे इति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् *। एषां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवद्भवति, न द्विप्रकृतिः। बदरामलके। रथिकाश्वारोहौ। प्लक्षन्यग्रोधौ। रुरुपृषतौ। हंसचक्रवाकौ। यूकालिक्षे। व्रीहियवौ। कुशकाशौ॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि॥ १३॥

परस्परविरुद्धम् = विप्रतिषिद्धम्। विप्रतिषिद्धार्थानां शब्दानामन-

पदमञ्जरी

मेकवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवति। 'पूर्ववदश्ववडवौ' इत्येतत्तु एकवद्भावाभावपक्षे प्रवर्तते—अश्ववडवौ, अश्ववडवान् इति। एतदेवाभिप्रेत्य वृत्तिकारस्तत्र वक्ष्यति—अश्ववडवयोर्विभाषैकवद्भाव उक्त इत्यादि।

बहुप्रकृतिरिति। बहवो बहुत्वसंख्यायुक्ता वर्त्तिपदार्थाः प्रकृतिः कारणं यस्य द्वन्द्वार्थस्य स बहुप्रकृतिः, तदर्थाभिधायित्वाद् द्वन्द्वोऽपि बहुप्रकृतिः। नेदं स्वतन्त्रं लक्षणम्, स्वातन्त्र्ये नित्यं चेद्वनस्पत्यादीनामपि एतत्सूत्रविहितं विकल्पं बाधित्वा बहुप्रकृतित्वे नित्य एकवद्भावः स्यात्, विकल्पे फलादीनामपि 'जातिरप्राणिनाम्' इत्यादिलक्षणान्तरेण प्राप्तं नित्यमेकवद्भावं बाधित्वा बहुप्रकृतित्वे विकल्पः स्यात्। अतो लक्षणान्तरस्य शेषोऽयम्। तत्रापि यदि 'विभाषा वृक्ष' इत्यत्र पठितत्वादस्यैव शेषत्वं स्यात्ततो वनस्पत्यादिष्वबहुप्रकृतित्वे एतद्विकल्पाभावेऽपि 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यो विधिः स्यात्, फलादिषु तु न दोषः; एतद्विकल्पप्राप्त्यभावाल्लक्षणान्तरप्राप्तेरेव नियमनात्, तस्मात्सर्वस्यैव प्रकरणस्यार्थशेषस्तदेतदाह—*एषां बहुप्रकृतिरेवेति*। एषां फलादीनां द्वन्द्वोऽनेन लक्षणान्तरेण वा एकवद्भवन् बहुप्रकृतिरेवैकवद्भवतीत्यर्थः। *बदरामलके इति*। अत्र 'जातिरप्राणिनाम्' इति न भवति। *रथिकाश्वारोहाविति*। अत्र सेनाङ्गलक्षणः। *प्लक्षन्यग्रोधाविति*। अत्रायं विकल्पः, 'जातिरप्राणिनाम्' नित्यश्च न भवति। अवनस्पतीनां तु वृक्षविशेषाणामबहुप्रकृतित्वेऽप्ययं विकल्पो भवत्येव—आम्रपलाशम्, आम्रपलाशौ। अन्ये तु वनस्पतिग्रहणं वृक्षमात्रोपलक्षणं मन्यन्ते। *रुरुपृषतौ, हंसचक्रवाकाविति*। अत्राप्यस्य विकल्पस्याभावः। *यूकालिक्षे इति*। 'क्षुद्रजन्तवः' इत्यस्याभावः। *व्रीहियवौ, कुशकाशावित्यत्र* तूभयोः॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि॥ *परस्परविरुद्धमिति*। सहानवस्थानादिलक्षणो

न्यासः

बहुप्रकृतिरिति। बह्वर्था बहुवचनान्ता वा प्रकृतिर्यस्य स बहुप्रकृतिः। बह्वर्थानां फलादीनामेषां बहुवचनान्तानां वा द्वन्द्व एकवद् भवतीत्यर्थः॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

धिकरणवाचिनामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भवति । विभाषानुकर्षणार्थश्चकारः । शीतोष्णम्, शीतोष्णे । सुखदुःखम्, सुखदुःखे । जीवितमरणम्, जीवितमरणे ।

विप्रतिषिद्धमिति किम् ? कामक्रोधौ । अनधिकरणवाचीति किम् ? शीतोष्णे उदके ॥

न दधिपयआदीनि ॥ १४ ॥

यथायथमेकवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । दधिपयआदीनि शब्दरूपाणि नैकवद्भवन्ति । दधिपयसी । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिषी ।

पदमञ्जरी

विरोधः, 'विप्रतिषिद्धानाम्' इत्यादिसूत्रे तु तद्वाच्यवयवत्वाद् द्वन्द्वरूपमेव तथोक्तमिति भावः। *अद्रव्यवाचिनामिति* । एतेनाधिकरणशब्दो द्रव्ये वर्तते, नाधार इति दर्शयति । न हि द्वन्द्वावयवानामाधारे वृत्तिः सम्भवति; विभक्त्यर्थत्वादाधारस्येति भावः। अयमपि नियमार्थः प्रारम्भ; नियमस्वरूपं च–य एकवचनो द्वन्द्वो विभाषाप्राप्तः स यदि विप्रतिषिद्धवाचिनां भवत्यद्रव्यवाचिनामेव, द्रव्यवाचिनां त्वितरेतरयोग इति ॥

न दधिपयआदीनि ॥ *यथायथमिति* । व्यञ्जनत्वाद्विकल्पस्य प्राप्तिस्तत्रादितस्त्रिषु, पूर्वसूत्रविकल्पस्य शुक्लकृष्णाविति, न त्विह । यद्येवम्, प्रतिषिद्धेऽस्मिन्विकल्पे जातिलक्षणो नित्यः स्यादेकवद्भावः ? परिहारोऽत्र वक्ष्यते—स्त्रियां यदुक्तं

न्यासः

विप्रतिषिद्धञ्चानधिकरणवाचि ॥ अद्रव्यवाचिनामिति । एतेनाधिकरणशब्दोऽत्र द्रव्ये वर्तते नाधार इति दर्शयति । न हि विप्रतिषिद्धवाचिनां शब्दानामाधारे वृत्तिरस्ति; विभक्त्यर्थत्वादाधारशक्तेः । **शीतोष्णे इति** । शीतोष्णयोः सहानवस्थानलक्षणेनैव विरोधेन विरुद्धत्वाद्विप्रतिषिद्धवाचित्वम् । तथा सुखदुःखयोरपि ।

कामक्रोधाविति । क्रुद्धोऽपि काममाचरतीति नानयोर्विप्रतिषिद्धत्वम् ॥

न दधिपयआदीनि ॥ यथायथमिति । यथास्वं यस्य यदात्मीयं लक्षणं तेनेत्यर्थः । तत्र दधिपयसी इत्यादीनां त्रयाणां व्यञ्जनवाचित्वाद् विभाषैकवद्भावप्राप्तिः । ननु च सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिषी इति राजदन्तादिष्वनयोर्निपातनादेवैकवद्भावो न भविष्यति ? नैतदस्ति; पाक्षिको हि व्यञ्जनैकवद्भावः । तत्र यस्मिन् पक्षे स नास्ति तस्मिन्निपातनं पूर्वनिपातव्यभिचारार्थं स्यात् । इतरस्मिन्नपि पक्ष एकवद्भावनिषेधार्थोऽत्र पाठः । यद्येवम् , अनेनैव सिद्धत्वाद्राजदन्तादिषु पाठोऽनर्थकः स्यात् ? नानर्थकः; बहुवचनार्थत्वात् । सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिषी इति । ननु तत्रापि द्विवचनान्तावेव पठ्येते ? यद्यप्येवम् ,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ब्रह्मप्रजापती । शिववैश्रवणौ । स्कन्दविशाखौ । परिव्राट्कौशिकौ । प्रवर्ग्योपसदौ । शुक्लकृष्णौ । इध्माबर्हिषी । निपातनाद्दीर्घः । दीक्षातपसी । श्रद्धातपसी । मेधातपसी । अध्ययनतपसी । उलूखलमुसले । आद्यावसाने । श्रद्धामेधे । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ॥

अधिकरणैतावत्त्वे च ॥ १५ ॥

'न' इति वर्त्तते । अधिकरणं वर्त्तिपदार्थः, स हि समासस्यार्थस्याधारः, तस्यैतावत्त्वे परिमाणे गम्यमाने द्वन्द्वो नैकवद्भवति । यथायथमेकवद्भावः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । दश दन्तोष्ठाः । दश मार्दङ्गिकपाणविकाः ॥

पदमञ्जरी

तन्नेति । यथा षट्स्वभिधास्यते तथात्राप्येकवद्भावमात्रमेव निषिध्यते । किं च, ब्रह्मप्रजापत्यादिष्वत्र पठितेषु समाहारद्वन्द्वनिषेधमुखेनेतरेतरयोगद्वन्द्वो व्यवस्थाप्यते, तत्साहचर्यादितेष्वपि चतुर्षु तदेव युक्तम् ॥

अधिकारणैतावत्त्वे च ॥ वृत्तिर्वर्तः=समासः, सोऽस्यास्तीति समासावयवभूतं वर्त्तिपदम्, तस्यार्थोऽधिकरणमित्युच्यते, कथं पुनस्तदधिकरणमित्याह—*स हीति* । नियमस्य चात्र प्रतिषेधः प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेति नियमो वर्त्तिपदार्थस्येयत्तायां गम्यमानायां न भवतीति, न पुनः पूर्वसूत्रवत्समाहारद्वन्द्वस्य प्रतिषेधः । यद्येवम्, प्रतिषिद्धेऽपि नियमे 'दश दन्तोष्ठाः' इत्यधिकरणैतावत्त्वेऽपि 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेन समाहारेऽर्थे द्वन्द्वः स्यादेव, ये चात्र प्रकरणेऽसंकीर्त्तितास्तेषु

न्यासः

तथापि शब्दाश्रयत्वात् परनिपातस्यार्थधर्मत्वाद् द्वित्वं नापेक्ष्यते । अर्थाश्रयस्त्वेकवद्भाव इति तत्प्रतिषेधे युज्यते संख्यां विवक्षितुम् । ब्रह्मप्रजापती इत्यादीनां पञ्चानां समाहारैकत्वात् प्राप्तिः । शुक्लकृष्णाविति । 'विप्रतिषिद्धम्' इत्यादिना । इध्माबर्हिषी इत्यादीनां समाहारैकत्वात् प्राप्तिः ॥

अधिकरणैतावत्त्वे च ॥ अधिकरणं वर्त्तिपदार्थ इति । वर्तनं वर्तः=समासः । भावे घञ् । वर्त्तोऽस्यास्तीति वर्त्ति=समासावयवभूतम् । वर्त्ति च तत् पदञ्चेति वर्त्तिपदं तस्य पदस्यार्थोऽधिकरणमित्युच्यते । कथं पुनस्तस्याधिकरणत्वमित्यत आह—स हीत्यादि । आधारो ह्यधिकरणम् । वर्त्तिपदार्थश्च समासार्थस्याधारो भवति; तत्र तस्य समवायात् । वर्त्तिपदार्थैर्ह्यवयवैरवयवी समासार्थ आरभ्यते, अवयवी चावयवेषु समवैति । तस्येति । वर्त्तिपदर्थस्य । दश इमे दन्तौष्ठा इति । द्वन्द्वश्चेत्यादिना प्राप्तिः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विभाषा समीपे ॥ १६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपे विभाषा द्वन्द्व एकवद्भवति। उपदशं दन्तोष्ठम्, उपदशा दन्तोष्ठाः। उपदशं मार्दङ्गिकपाणविकम्, उपदशा मार्दङ्गिकपाणविकाः।

पदमञ्जरी

नियमस्याप्रसङ्गादसत्यस्मिन्प्रतिषेधे 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेन समाहारे द्वन्द्वः स्यादेव—दश ब्राह्मणक्षत्त्रिया इति, अतः प्रकृतानामन्येषां च सर्वेषामेकवचनो द्वन्द्वो न भवति, 'अधिकरणेतावत्त्वे' इति समाहारद्वन्द्व एव प्रतिषेध्यः ? उच्यते— 'अधिकरणं वर्त्तिपदार्थः' इत्युक्तम्, न च समाहारद्वन्द्वे वर्त्तिपदार्थस्यैतावत्त्वं शक्यं प्रतिपादयितुम्, दशादिशब्दप्रयोगेऽपि हि तस्यैव द्वन्द्वार्थस्य समाहारस्य सङ्ख्याविशेषोऽवगम्यते, न वर्तिपदार्थस्य, यथा द्विगौ—दशपञ्चपूल्य इति। अतो वर्तिपदार्थस्य सङ्ख्याविशेषं प्रतिपिपादयिषताऽवश्यमितरेतरयोग द्वन्द्वो विधेय इति दश ब्राह्मणक्षत्त्रिया इत्यादौ तावददोषः। यद्येवम्, अनेनैव न्यायेन 'दश दन्तोष्ठाः' इत्यादावपि समाहारद्वन्द्वो न भविष्यतीति नार्थः प्रतिषेधेन ? मैवम्; असत्यस्मिन्प्रतिषेधे प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेति नियमादितरेतरयोगद्वन्द्वो न स्यात्। न च समाहारद्वन्द्वे दशादिप्रयोगेऽपि वर्त्तिपदार्थस्य सङ्ख्याविशेषः प्रतिपादयितुं शक्य इति अधिकरणैतावत्त्वे प्रतिपिपादयिषिते द्वन्द्व एव न स्यादित्यारभ्यः प्रतिषेधः। *दश दन्तोष्ठा इति*। अत्र दशशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धाद्वर्त्तिपदार्थस्येयत्ता गम्यते, समुदायसम्बन्धेऽपि दन्तोष्ठात्मकवर्त्तिपदार्थगतैव सङ्ख्या ॥

विभाषा समीपे ॥ 'अधिकरणेतावत्त्वे' इत्यधिकारात्समीपरूप एतस्मिन्निति गम्यते, वृत्तौ त्वर्थमात्रं दर्शितम्। *अधिकरणैतावत्त्वस्य समीप इति*। अत्र च भावप्रधानः समीपशब्दः, अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्ये परिच्छित्तावित्यर्थः। अत्र विस्पष्ट एव नियमस्य प्रतिषेधः, न हि विभाषा समाहारद्वन्द्वः प्रतिषेध्यः।

न्यासः

विभाषा समीपे ॥ अधिकरणैतावत्त्वस्य प्रकृतत्वात् तदपेक्षयैव समीपत्वं विज्ञायत इत्यत आह—अधिकरणैतावत्त्वस्य समीप इति। उपदशं दन्तौष्ठमिति। अत्राधिकरणैतावत्त्वं दशसंख्या, तत्समीपं नवैकादश वा। तत्र दशशब्द एतावत्त्वमाचष्टे। उपशब्दः सामीप्यम्।

कथं पुनर्द्वन्द्वैकवद्भावो विकल्प्यमानोऽनुप्रयोगस्य लभ्यत इत्यत आह—अव्ययस्येत्यादि। यद्यप्यर्थातिदेशादनुप्रयोगस्यापि विकल्पो लभ्यते, तथापि परीहारान्तरमप्यस्तीति दर्शनार्थमस्योपन्यासः। तत्राव्ययस्य संख्याया अव्ययीभावो विहितः—'अव्ययं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अव्ययस्य संख्ययाऽव्ययीभावोऽपि विहितः, बहुव्रीहिरपि। तत्रैकवद्भावपक्षेऽव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यते, इतरत्र बहुव्रीहिः ॥

स नपुंसकम् ॥ १७ ॥

पदमञ्जरी

अव्ययीभावो विहित इति। 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना। यद्यप्यत्र सङ्ख्ययेति नास्ति, सङ्ख्ययापि तु भवत्येव। *बहुव्रीहिरिति*। 'सङ्ख्ययाव्ययासन्न' इत्यादिना। तत्रैकवद्भावपक्षेऽव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यत इति एकार्थस्यैकार्थं इति भावः। ऐकार्थ्यंञ्च तस्य सामीप्यप्रधानत्वात्। यद्यप्यव्ययीभावोऽव्ययत्वान्निःसङ्ख्यस्तथापि भेदाभावरूपमैकार्थ्यमस्त्येव। सामानाधिकरण्यं च सामीप्यतद्वतोरभेदाश्रयेण प्रतिपाद्यम्। अधिकरणैतावत्त्वमपि समाहारसमाहारिणोर्भेदाविवक्षयैवोपपाद्यम्। *इतरत्र बहुव्रीहिरिते*। बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति भावः। बह्वर्थत्वं च तस्य समीपिप्रधानत्वात्। ननु द्वन्द्वार्थस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्याप्येकवचनता सिद्धा, किमेतया क्लिष्टकल्पनया? उच्यते—अव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगे तस्याव्ययत्वाद्बहुत्वाभावाद् बहुवचनं न स्यात्, सत्यपि वा तस्मिन्नम्भावे कृते उपदशा इति न स्यात्। बहुव्रीहेरेव चानुप्रयोगे उपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्याद्, उपदशम्पाणिपादस्येति चेष्यते; अतो यथोक्तमेव साधीयः ॥

स नपुंसकम् ॥ परवल्लिङ्गतापवादो योगः। सग्रहणं व्यवहितस्य द्विगोरपि यथा स्याद्, अन्यथाऽव्यवहितस्य द्वन्द्वस्यैव स्यात्, नैतदस्ति; एकवचनमित्येतावन्मात्रमेवापेक्षिष्यामहे, नैकवचनविशेषं द्वन्द्वम्। एवं तर्हि योऽत्र प्रकरणेऽसङ्कीर्तितः समाहारद्वन्द्वस्तस्यापि यथा स्यात्? अन्यथा प्रकृतस्यैव द्वन्द्वस्य द्विगोश्च स्यात्। ननु प्रकरणमपि नापेक्षिष्यते, यद्येवम्, एकसङ्ख्य इत्यादावेकार्थस्य

न्यासः

विभक्ति' इत्यादिना। बहुव्रीहिरपि विहितः—'संख्ययाव्ययासन्न' इत्यादिना। अत्रैकवद्भावपक्ष एकार्थस्य द्वन्द्वस्यैकार्थ एवाव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यते। एकार्थत्वं पुनस्तस्य सामीप्यप्रधानत्वात्। यद्यप्यव्ययीभावोऽव्ययम्, तथाप्यभेदैकत्वं भेदाभावलक्षणं तस्यास्त्येव सामानाधिकरण्यम्। इतरत्र तु बह्वर्थस्य द्वन्द्वस्य बह्वर्थ एव बहुव्रीहिरनुप्रयुज्यते। बह्वर्थं पुनर्बहुव्रीहेः समीपिनः प्राधान्यात्। बहुव्रीहिर्हि समीपी प्रधानत्वाद् भेदसंख्यामुपादत्त इति बह्वर्थो भवति। उपदशमिति। 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इत्यनुवर्तमाने 'अनश्च' इति टच् समासान्तः। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। उपदशा इति 'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्' इति डच् ॥

स नपुंसकम् ॥ पञ्चगवमिति। 'गोरतद्धितलुकि' इति टच्। सग्रहणं द्विगोरपि यथा स्यादित्येवमर्थम्। इतरथा हि 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' क्वचिन्नैकवद् भवतीति पाठान्तरम्। तत्र निषेधविकल्प विधाविकल्प इति फलतो न भेद

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यस्यायमेकवद्भावो विहितः स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च। पञ्चगवम्। दशगवम्। द्वन्द्वः खल्वपि—पाणिपादम्। शिरोग्रीवम्। परलिङ्गतापवादो योगः।

* अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते *। पञ्चपूली। दशरथी।

* वाऽऽबन्तः स्त्रियामिष्टः *। पञ्चखट्वम्, पञ्चखट्वी।

* अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् *। पञ्चतक्षम्, पञ्चतक्षी।

पदमञ्जरी

स्यात्, अतोऽवश्यापेक्ष्यं प्रकरणम्। तस्मिंश्चापेक्ष्यमाणे प्राण्यङ्गादिसम्बन्धादिरूपेण द्वन्द्वः प्रकृत इति तस्यैव स्यात्। स इत्येतस्मिंस्तु सति अपेक्ष्यमाणेऽपि प्रकरणे प्राण्यङ्गादिसम्बन्धपरित्यागेन योऽत्र प्रकरणे संकीर्तितो द्वन्द्वो द्विगुश्च 'स नपुंसकम्' इति सर्वस्य समाहारद्वन्द्वस्य नपुंसकत्वं लभ्यते, एकादौ चातिप्रसङ्गो न भवति। तथा च 'युवोरनाकौ' इत्यादावुच्यते—युवोरिति समाहारद्वन्द्वे स नपुंसकप्रसङ्गः। अतो यावान्कश्चन समाहारद्वन्द्वः प्राण्यङ्गादिसम्बन्धी, अन्यो वा, सर्वस्यास्य नपुंसकत्वं विधीयत इति सिद्धम्।

अकारान्तोत्तरपद इति। अत्रात इत्यधिकारे 'द्विगोः' इति ङीब्विधानं लिङ्गम्। *पञ्चखट्वीति*। स्त्रीत्वपक्षे उपसर्जनह्रस्वत्वम्।

अनो नलोपश्चेति। 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्पदत्वाभावान्नलोपवचनम्।

न्यासः

इत्यनन्तरस्यैव द्वन्द्वस्य स्यान्न व्यवहितस्य द्विगोः, नैतदस्ति; एकवचनमित्यनुवर्तते, तस्य 'नपुंसकम्' इत्यनेन सम्बन्धे सति कुतो व्यवधानम्! न ह्यत्रैकवचनेन विशेषो द्वन्द्वोऽनेनापेक्ष्यते, किं तर्हि? एकवचनमात्रम्। प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थं तर्हि सग्रहणम्। स इत्येतदनुवादो भविष्यति, अनुवादश्च प्रसिद्धस्यैव भवति। तथा च यथादर्शनमियं लिङ्गव्यवस्थाऽऽख्यायत इति। तेन द्वन्द्वैकवद्भावे नित्यं नपुंसकत्वं विज्ञायते। द्विगोश्चानियता। तेन 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते' इत्येतदुपपन्नं भवति। पञ्चपूलीति। 'द्विगोः' इति ङीप्। एतदेव द्विगोः स्त्रीप्रकरणे ङीब्विधानं ज्ञापकम्—'क्वचित् स्त्रियां द्विगुर्भाष्यते' इति।

पञ्चखट्वम्, पञ्चखट्वीति। उपसर्जनह्रस्वत्वे कृते पक्षे ङीप्।

पञ्चतक्षम्, पञ्चतक्षीति। नलोपे कृते पक्षे ङीप्॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः *। पञ्चपात्रम्। चतुर्युगम्। त्रिभुवनम् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥

अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति। अधिस्त्रि। उपकुमारि। उन्मत्तगङ्गम्। लोहितगङ्गम्। पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिङ्गतैव प्राप्ता, अन्यपदार्थप्रधानस्याभिधेयलिङ्गता, अत इदमुच्यते। अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः।

* पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्यते *। पुण्याहम्। सुदिनाहम्।

* पथः संख्याव्ययादेः क्लीबतेष्यते *। त्रिपथम्। चतुष्पथम्। विपथम्। सुपथम्।

पदमञ्जरी

पात्रादिभ्य इति। तादर्थ्ये एषा चतुर्थी पात्राद्यन्तानां द्विगूनां सिद्धय इत्यर्थः। पात्रादिराकृतिगणः ॥

अव्ययीभावश्च ॥ *पूर्वपदार्थप्रधानस्येति*। अधिस्त्रीत्यादौ पूर्वपदार्थस्यालिङ्गत्वादलिङ्गतैव प्राप्नोति। *अन्यपदार्थप्रधानस्येति*। उन्मत्तगङ्गमित्यादेः। *पुण्याहमिति*। कर्मधारये 'राजाहःसखिभ्यष्टच्', 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इत्यस्यापवादः। *सुदिनमिति*। सुदिनशब्दः प्रशस्तवचनः। सुदिनासु समासु कार्यमेतदिति यथा। *त्रिपथमिति*। षष्ठीसमासः। द्विगोः पात्रादित्वात्सिद्धम्। विरूपः पन्था *विपथम्*, प्रादिसमासः।

न्यासः

अव्ययीभावश्च ॥ अधिस्त्रीति। 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिनाव्ययीभावः। 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम्। उन्मत्तगङ्गम्, लोहितगङ्गमिति। 'अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्' इति समासः। पूर्ववद्ध्रस्वत्वम्। पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिङ्गतैव प्राप्तेति। अधिस्त्रीत्यादौ पूर्वपदस्यालिङ्गत्वात्। अन्यपदार्थप्रधानस्याभिधेयलिङ्गतेति। उन्मत्तगङ्गमित्यादौ देशोऽभिधेयः, स च पुंल्लिङ्ग इति पुंल्लिङ्गत्वं प्राप्तम्।

पुण्याहमिति कर्मधारयः। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच् समासान्तः। 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंल्लिङ्गतायां वचनम्।

विपथमिति। 'पथः संख्याव्ययादेः' इति परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायां वचनम्। 'कुगतिप्रादयः' इति समासः। चतुष्पथमिति षष्ठीसमासः। समाहारद्विगौ तु पूर्वेणैव सिद्धम्। 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इत्यकारः समासान्तः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* क्रियाविशेषणानां च क्लीबतेष्यते * । मृदु पचति । शोभनं पचति ॥

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥

अधिकारोऽयमुत्तरसूत्रेषूपतिष्ठते । नञ्समासं कर्मधारयं च वर्जयित्वाऽन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र । वक्ष्यति—'विभाषा सेनासुरा' इति । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना ।

तत्पुरुष इति किम् ? दृढसेनो राजा । अनञिति किम् ? असेना । अकर्मधारय इति किम् ? परमसेना ॥

पदमञ्जरी

क्रियाविशेषणानां चेति । क्रियाद्वारेण स्त्रीलिङ्गत्वे प्राप्ते वचनम् ॥

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ असन्देहार्थं नञ्कर्मधारयस्तत्पुरुष इत्यन्यासादनञ्कर्मधारय इति पदच्छेदः । अत्र कर्मधारयशब्दो भावप्रधानः, नञ्च कर्मधारयश्च नञ्कर्मधारयौ, तौ न विद्येते यस्मिंस्तत्पुरुषे सोऽनञ्कर्मधारय इति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे त्वस्मिन्नञ्मात्रस्य तत्पुरुषस्याभावात्तद्युक्ततत्पुरुषो नञ्शब्देन लक्षणीयः स्यात्, लिङ्गवचनयोश्चान्यतरस्य व्यत्ययो वाच्यः स्यात्, अतो बहुव्रीहिरेव न्याय्यः । वृत्तौ वस्तुमात्रं दर्शितम्—*नञ्समासं कर्मधारयं च वर्जयित्वेति* । *विभाषा सेनेति* । अनन्तरेषु सूत्रेष्वस्य नातीवोपयोगः, 'सञ्ज्ञायां कन्था' इत्यत्र तावदनादिः संज्ञा गृह्यते, न वा तत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वा उशीनरेषु सञ्ज्ञास्ति, उपज्ञो-

न्यासः

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ नञ्मात्रस्य तत्पुरुषस्याभावान्नात्र नञ्समासो लक्ष्यत इत्याह—नञ्समासमिति । वक्ष्यति विभाषा सेनासुराच्छायेति । अनन्तरयोगेष्वस्याधिकारस्य प्रयोजनं नास्तीत्यतस्तानुल्लङ्घ्य व्यवहितस्य 'विभाषा सेनासुरा' इत्यादियोगस्योपन्यासः । इत उत्तरेष्वनन्तरेषु योगेष्वस्य प्रयोजनाभावः "न हि संज्ञायां कन्थोशीनरेषु तत्पुरुषो नञ्समासः, कर्मधारयो वाऽस्ति" इत्यादिना भाष्ये प्रतिपादितः । दृढसेन इति बहुव्रीहिः । अथानञ्कर्मधारय इति कोऽयन्निर्देशः ? यदि ह्यत्र नञ्कर्मधारययोर्द्वन्द्वः, तदा समाहारे वा स्यादितरेतरयोगे वा? तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे नपुंसकत्वं प्रसज्येत, इतरत्र तु द्विवचनम् । निर्देशस्य सौत्रत्वादुभयथाप्यदोषः । तथा हि च्छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति । छन्दसि च लिङ्गवचनव्यत्ययं तृतीयेऽध्याये वक्ष्यति ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥ २० ॥

संज्ञायां विषये कन्थान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत् कन्था उशीनरेषु भवति । सौशमिकन्थम् । आह्वरकन्थम् ।

संज्ञायामिति किम् ? वीरणकन्था । उशीनरेष्विति किम् ? दाक्षिकन्था । परवल्लिङ्गतापवाद इदं प्रकरणम् ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥

उपज्ञायते इत्युपज्ञा, उपक्रम्यते इत्युपक्रमः । उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमम् । तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदाद्याचिख्यासायाम् = तयोरुपज्ञोपक्रमयोरादेराचिख्यासायां गम्यमानायाम् ।

पदमञ्जरी

पक्रममित्यत्रापि षष्ठीतत्पुरुषाद्विना तदादित्वासम्प्रत्ययः । 'छाया बाहुल्ये' इत्यत्रापि पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यं षष्ठीतत्पुरुषमन्तरेण न गम्यते । सभाराजेत्यत्र तु राजाऽमनुष्यपूर्वेति वचनान्नञ्समासस्य कर्मधारयस्य च सभान्तस्याप्रसङ्गः । द्वन्द्वस्य तु प्राप्नोति—ईश्वरश्च सभा च ईश्वरसभे इति, अतस्तत्रापि तत्पुरुष इत्यस्यांशस्योपयोगोऽस्त्येव । 'अशाला च' इत्यत्र समूहवचनः सभाशब्दः, समूहस्य च समूह्यपेक्षा स्फुटतरेति षष्ठी तत्पुरुषस्यैव भविष्यति, नान्यस्य, ब्राह्मणश्च सभा च ब्राह्मणसभे, असभा, परमसभेति । अतः 'विभाषासेना' इत्यत्रैवास्य साक्षादुपयोग इति भावः ॥

संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥ तत्पुरुषस्य कन्थया विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—*कन्थान्तस्तत्पुरुष इति । सौशमिकन्थमिति* । सुशमस्यापत्यानि सौशमयः ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ *उपज्ञायत इत्युपज्ञेति* । कर्मणि 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् प्रत्ययः । *उपक्रम्यत इत्युपक्रम इति* कर्मण्येव घञ् । 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधः । *उपज्ञा चोपक्रमश्चेति* समाहारद्वन्द्वः । *तदन्तस्तत्पुरुष इति* । सूत्रे तु उपज्ञोपक्रमं तत्पुरुषरूपमित्येवं सामानाधिकरण्येन विशेषणम्,

न्यासः

संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥ प्रकृते न तदन्तविधिरिति प्रकृतस्य तत्पुरुषस्य कन्थया तदन्तविधिर्विज्ञायत इत्याह—**कन्थान्तस्तत्पुरुष इति** । **सौशमिकन्थमिति** । सौशमीनां कन्था इति षष्ठीसमासः । दाक्षिकन्थेति । अस्तीयं ग्रामस्य संज्ञा; न तूशीनरेषु, किं तर्हि ? ततोऽन्यत्रेति ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञेति । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । अत्र 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति कर्मणि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आख्यातुमिच्छा = आचिख्यासा : यद्युपज्ञेयस्योपक्रम्यस्य चार्थस्यादिराख्यातुमिष्यते तत एतद्भवति । पाणिन्युपज्ञमकालकं व्याकरणम् । पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमकालकं व्याकरणम् । व्याड्युपज्ञं दशहुष्करणम् । आढ्योपक्रमं प्रासादः । नन्दोपक्रमाणि मानानि[1]। [2]दर्शनीयोपक्रमं सुकुमारम् ।

उपज्ञोपक्रममिति किम् ? वाल्मीकिश्लोकाः । तदाद्याचिख्यासायामिति किम् ? देवदत्तोपज्ञो रथः । यज्ञदत्तोपक्रमो रथः ॥

छाया बाहुल्ये ॥ २२ ॥

पदमञ्जरी

तयोरुपज्ञोपक्रमयोरित्यादेर्विवरणम्—*यदीति* । आदिः = प्राथम्यम् । *पाणिन्युपज्ञमिति* । कर्तरि षष्ठ्याः समासः । पूर्वाणि व्याकरणान्यद्यतनादिकालपरिभाषायुक्तानि, तद्रहितं तु व्याकरणं पाणिनिप्रभृतिप्रवृत्तमित्यस्ति तदादित्वस्याख्यानम् । *व्याड्युपज्ञमिति* । अडः वृश्चिकलाङ्गूलम्, तेन च तैक्ष्ण्यं लक्ष्यते, विगताडो व्यडः, तस्यापत्यं व्याडिराचार्यः : स्वागतादिपाठात् 'न य्वाभ्याम्' इत्येष विधिर्न भवति । दुषिति सङ्केतशब्दः; यथात्र वृत्करणम् । *नन्दो* राजा । *मानानि* प्रस्थादीनि । *वाल्मीकिश्लोका* इति षष्ठीसमासः । अस्त्यत्र तदादित्वस्याचिख्यासा; वाल्मीकिः प्रथमं श्लोकप्रबन्धं ददर्शेति प्रसिद्धेः । देवदत्तो यज्ञदत्तेनोपज्ञायते यज्ञदत्तेनोपक्रम्यते इति क्रियासम्बन्धमात्रमत्र विवक्षितम् ॥

छाया बाहुल्ये ॥ पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यमिति । कथम् ? बाहुल्य इति निमित्तसप्तमी । बाहुल्ये सति या छाया तद्वाची यश्छायाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुष इति सूत्रेऽक्षरान्वयः । तत्र कस्य बाहुल्यमित्यपेक्षायामावारकद्रव्यनिमित्तकत्वाच्छाया-

न्यासः

घञ् । 'नोदात्तोपदेशस्य' इत्यादिना वृद्धिनिषेधः । यद्यप्युपज्ञेयस्योपक्रम्यस्य चेत्यादि । उपज्ञेयः=परिज्ञेय । उपक्रम्यः = उपक्रमितव्यः । आदिः = प्राथम्यम् । पाणिन्युपज्ञम् इति षष्ठीसमासः, तेन तत्प्रथमतः प्रणीतम् । अकालकमिति । स स्वस्मिन् व्याकरणे कालाधिकारं न कृतवान् । व्याड्युपज्ञं दुशहुष्करणमिति । व्याडिरप्यत्र युगपत्कालभाविनां विधीनां मध्ये दश हुष्करणानि कृत्वा परिभाषितवान् पूर्वं पूर्वं कालमिति । वाल्मीकेः श्लोका वाल्मीकिश्लोका इति षष्ठीसमासः ॥

छाया बाहुल्ये ॥ पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यमिति । अत्र हेतुमाह—शलभादीना-

---

१. क्वचिदेकवचनान्तः पाठः ।

२. इतः पूर्वम् क्वचित् 'आपिशल्युपक्रमं गुरुलाघवम्' इत्यधिकं दृश्यते ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'विभाषा सेनासुराच्छाया' इति विभाषां वक्ष्यति, नित्यार्थमिदं वचनम्। छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति बाहुल्ये गम्यमाने। पूर्वपदार्थधर्मः = बाहुल्यम्। शलभादीनां हि बहुत्वं गम्यते। शलभच्छायम्। इक्षुच्छायम्।

बाहुल्य इति किम्? कुड्यच्छाया॥

सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा॥ २३॥

सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति सा चेत्सभा राजपूर्वा, अमनुष्यपूर्वा च भवति। इनसभम्। ईश्वरसभम्।

इह कस्मान्न भवति--राजसभा? पर्यायवचनस्यैवेष्यते। तदुक्तम्--'जितपर्यायस्यैव राजाद्यर्थम्' इति। अमनुष्यपूर्वा--रक्षःसभम्। पिशाचसभम्।

पदमञ्जरी

यास्तद्बाहुल्य इति गम्यते। तेन यानि बहूनि सम्भूयोपलम्भयोग्यामुपजीव्यां वा छायामारभन्ते तेष्वयं विधिः॥

सभा राजामनुष्यपूर्वा॥ इह सभाशब्दः शालावचनः। इह *कस्मान्न भवतीति*। 'स्वं रूपम्' इति वचनादिहैव भवितुं युक्तमिति प्रश्नः। *पर्यायवचनस्यैवेति*। न स्वरूपस्य, नापि विशेषाणां चन्द्रगुप्तादीनामित्यर्थः। एतदेवाप्तोक्तेन द्रढयति—*तदुक्तमिति*। कथं पुनरेतल्लभ्यते? द्वावत्र नञौ—अराजपूर्वा, अमनुष्यपूर्वा चेति, तत्र नञिवयुक्तन्यायेन राजशब्दसदृशाः पर्याया एव गृह्यन्ते, अमनुष्यशब्दो रूढिरूपेणेति। कथं तर्हि 'अमनुष्यकर्तृके च' इत्यत्र पित्तघ्नं घृतमित्युदाहरिष्यते? व्याख्यानात्तत्र मनुष्यादन्यमात्रस्य ग्रहणं न रूढिरित्यर्थः॥

न्यासः

मित्यादि। शलभादीनां बहुत्वं शलभच्छायमित्यादौ हि गम्यते, न हि तेन विना छाया सम्भवति। अतः पूर्वपदार्थस्य शलभादेर्बाहुल्यं धर्मः।

सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा॥ इह कस्मान्न भवति—राजसभेतीति। 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इति वचनादिहैव युक्तं भवितुमित्यभिप्रायः। तदुक्तमित्यादि। एतेन 'पर्यायवचनस्यैवेष्यते' इत्येतदाप्तवचनेन द्रढयति। यतः पर्यायवचनस्यैवेष्यते तस्मादेव हेतोरिदमुक्तम्। जित्पर्यायवचनस्यैवेत्यादि। कथं पुनः पर्यायवचनस्यैव भवतीत्येषोऽर्थः, यावता नेह सूत्रे तथाविधं वचनमस्ति? एवं मन्यते—ननु च पूर्वग्रहणमस्ति, अतः पूर्वग्रहणादेषोऽर्थो लभ्यते, कथम्? यदि स्वरूपग्रहणं स्याद् 'राजाऽ-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इह कस्मान्न भवति—काष्ठसभा ? अमनुष्यशब्दो रूढिरूपेण रक्षःपिशाचादिष्वेव वर्त्तते । राजाऽमनुष्यपूर्वेति किम् ? देवदत्तसभा ॥

अशाला च ॥ २४ ॥

अशाला च या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति । संघातवचनोऽत्र सभाशब्दो गृह्यते । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । दासीसंघात इत्यर्थः ।

पदमञ्जरी

अशाला च ॥ सभाशब्दोऽयं शालावचनः, संघवचनश्च, तत्र शालाप्रतिषेधादितरस्य ग्रहणमित्याह—*संघातवचन इत्यादि* । तत्र पूर्वसूत्रेण राजामनुष्यपूर्वत्वे शालावचनस्यापि भविष्यति, अशालावचनस्य त्वनेन राजामनुष्यपूर्वत्वाभावेऽपीति ॥

न्यासः

मनुष्यात्' इत्येवं ब्रूयात्, पञ्चम्येव हि दिक्शब्दमध्याहरयिष्यति, न च सभान्तस्य तत्पुरुषस्य पूर्वशब्दादन्यो दिक्शब्दोऽध्याहर्त्तुं शक्यत इति किं पूर्वग्रहणेन ? तत् क्रियतेऽर्थग्रहणं यथा स्यात् । अर्थग्रहणे च सत्यराजाऽमनुष्यपूर्वा इति द्विष्प्रतिषेधो वर्ण्यते—अराजपूर्वा, अमनुष्यपूर्वेति । तदनेन नञिवयुक्तन्यायेन तत्सदृशा राजपर्याया गृह्यन्ते, न तु तद्विशेषाश्चन्द्रगुप्तादयः, न हि ते राजार्थस्य वाचका इति । अथ वा—अर्थग्रहणेऽस्मिन् 'विभाषा समीपे' इत्यतो विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते मण्डूकप्लुतिन्यायेन, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेनेह पर्यायवचनस्यैवेश्वरादेर्ग्रहणम् भविष्यति, नान्यस्य ।

अमनुष्यशब्दो हि रूढिरूपेण रक्षःपिशाचादिषु वर्त्तत इति । यद्येवम्, 'अमनुष्यकर्तृके च' इत्यत्र यदुदाहरिष्यति—जायाघ्नस्तिलकालकः, पतिघ्नी पाणिरेखा, श्लेष्मघ्नं मधु, पित्तघ्नं घृतमिति, तद्व्याहन्यते ? नैष दोषः; अत्र हि चकारः क्रियते, तस्यैव विधेः समुच्चयार्थः । तेन पुनर्विधानात्, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति वचनाद्वा रक्षःपिशाचादिभ्योऽन्यत्रापि भविष्यति । अथ वा—अमनुष्यशब्दोऽयं द्विविधः—अस्त्येवायमव्युत्पन्नो रूढिशब्दो यो रक्षःपिशाचादिषु वर्त्तते, अस्ति च व्युत्पन्नो नञ्समासः; तत्रेहाव्युत्पन्नस्य रूढिशब्दस्य ग्रहणम् । 'अमनुष्यकर्तृके च' इत्यत्र व्युत्पन्नस्यारूढिशब्दस्य ग्रहणमित्यविरोधः । देवदत्तसभेति । देवदत्तशब्दो न राजपर्यायः, नाप्यमनुष्यवचनः ॥

अशाला च ॥ सभाशब्दोऽयमस्त्येव कुटीवचनः—दीर्घा सभा, ह्रस्वा सभेति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अशालेति किम् ? अनाथसभा । अनाथकुटीत्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥

सेना, सुरा, छाया, शाला, निशा—इत्येवमन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति विभाषा । ब्राह्मणसेनम्, ब्राह्मणसेना । यवसुरम्, यवसुरा । कुड्यच्छायम्, कुड्यच्छाया । गोशालम्, गोशाला । श्वनिशम्, श्वनिशा ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥

समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विहितत्वाद् इतरेतरयोगद्वन्द्व-

पदमञ्जरी

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ तत्पुरुष इति प्रकृतं षष्ठीबहुवचनान्तं विपरिणम्यते, नपुंसकमिति च भावप्रधानं संपद्यते । सेनाद्यन्तानां तत्पुरुषाणां नपुंसकत्वमित्यक्षरार्थः । वृत्तौ तु वस्तुमात्रं दर्शितम् । यद्वा—प्रथमास्थाने षष्ठी । *कुड्यच्छायमिति* । बाहुल्याभावेऽनेन विकल्पः, बाहुल्ये नित्यार्थम् 'छाया बाहुल्ये' इत्युक्तम् । *श्वनिशमिति* । यस्यां निशायां श्वान उपवसन्ति सा श्वनिशमित्युच्यते । सा पुनः कृष्णचतुर्दशी तस्यां हि श्वान उपवसन्तीति प्रसिद्धिः ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ किमर्थमिदम् ? इह द्वन्द्वे त्रीणि दर्शनानि—अवयवार्था एवापेक्षितपरस्पराः द्वन्द्वार्थो न तु तद्व्यतिरिक्तः समुदायो नामेत्येकम्; अवयवार्थव्यतिरिक्त एव समुदायो द्वन्द्वार्थः, स चावयवलिङ्गेन लिङ्गवानिति द्वितीयम्; स एव स्वयं लिङ्गशून्य इति तृतीयम् । तत्र पूर्वके दर्शनद्वये विभिन्न-

न्यासः

अस्ति च सङ्घातवचनः, यथा—ब्राह्मणानां सभा, स्त्रीणां सभेति; इह चाशालेति कुटीवचनप्रतिषेधादितरो गृह्यत इत्यत आह—सङ्घातवचन इत्यादि ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ श्वनिशमिति यस्यां निशायां श्वानो मत्ता विहरन्ति[1] सा श्वनिशम्, श्वनिशेति चोच्यत इति ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ किमर्थमिदम् ? इहायं द्वन्द्वः सर्वपदार्थप्रधानः, स यदा भिन्नलिङ्गावयवो भवति तदा पूर्वोत्तरयोः पदयोर्भिन्नलिङ्गयोरनुग्राहकमेकं लिङ्गं

---

१. एष चार्थः शब्दस्यास्य न प्रसिद्धः । अतः पदमञ्जर्युक्तमेव युक्ततरं पश्यामः । कौमुद्यादिष्वपययमेवार्थः स्वीकृतः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्येदं ग्रहणम् । परस्य यल्लिङ्गं तद्भवति द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च ।

पदमञ्जरी

लिङ्गावयवद्वन्द्वे युगपदुभयलिङ्गतानुपपत्तेः पर्यायेण लिङ्गद्वयप्रसङ्गे परस्यैव लिङ्गं भवतीति नियमार्थं भवति । तृतीये तु समासार्थस्यालिङ्गस्य परवल्लिङ्गता भवतीति विध्यर्थः । तत्पुरुषोऽपि द्विविधः—पूर्वपदार्थप्रधानोऽर्धपिप्पाल्यादिः; उत्तरपदार्थप्रधानो राजकुमार्यादिः । तत्रोत्तरपदार्थप्रधाने प्राधान्यादेव परवल्लिङ्गस्य सिद्धत्वात्पूर्वपदार्थप्रधाने विध्यर्थं भवति । तत्र *वृत्तिकारेण* विधिपक्ष आश्रितस्तदाह—*परस्य यल्लिङ्गं तद्भवतीति* । एवं हि सूत्रस्यैकरूपा वचनव्यक्तिर्भवति, इतरथा तत्पुरुषे विधिरूपा द्वन्द्वे नियमरूपेति वचनव्यक्तिभेदः स्यादिति भावः । *द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य वेति* । एतेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठीयमिति दर्शयति । सप्तम्यां त्वयमर्थो भवति—द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परं तद्वल्लिङ्गं भवतीति । तत्र कार्यिणोऽनुपादानात्परशब्दस्य च सम्बन्धिशब्दत्वात्तदाक्षिप्तस्य पूर्वपदस्य लिङ्गविधिर्भवति ।

यद्वा—द्वन्द्वे तत्पुरुषे च विषये परस्यैव लिङ्गं भवतीत्यक्षरार्थः । तत्रापि पूर्वपदस्यैव लिङ्गविधिः । अत्र पक्षे मयूरीकुक्कुटावित्यत्रोत्तरपदार्थलिङ्गे पूर्वपदार्थस्यातिदिष्टे स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः प्राप्नोति; कुक्कुटमयूर्यौ, राजकुमारी, अर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदे स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः । किं पुनरस्मिन्पक्षे किंचिदिष्टं सिध्यति ? आहोस्विद्दोषान्तमेव ? सिध्यतीत्याह । इह पूर्वकायः अर्धद्रोण इति, यत्र पूर्वपदं नपुंसकमुत्तरपदं च पुंल्लिङ्गम्, तत्र परस्य लिङ्गे पूर्वस्यातिदिष्टे समासस्यापि तदेव भवति, न च पूर्ववदिह किंचिदनिष्टमापद्यते । द्वन्द्वेऽपि

न्यासः

नास्ति येन समुदायो व्यपदिश्यते । उभाभ्याञ्च युगपदसम्भवादशक्यो व्यपदेशः कर्तुम् । अतः पर्यायः स्यादिति द्वन्द्वे नियमार्थं वचनम् । तत्पुरुषोऽपि द्विविधः—पूर्वपदार्थप्रधानः, उत्तरपदार्थप्रधानश्चेति । ततो य उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषस्तस्य प्रधानत्वादेव परस्य यल्लिङ्गं तत्समुदायस्य भविष्यतीति तं प्रत्यनर्थकं वचनम् । यस्तु पूर्वपदार्थप्रधानस्तस्य पूर्वपदस्य यल्लिङ्गं तस्मिन् प्रसक्त उत्तरपदस्य यल्लिङ्गं तद्विधीयत इति तत्र विध्यर्थमेतद् भवति । द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य चेति । एतेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठीयमिति दर्शयति, न सप्तमी । यदीयं सप्तमी स्यात् तदा द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत् परं तदीयं लिङ्गं पूर्वपदस्यापद्येत; परशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् । तथा च मयूरीकुक्कुटावित्यत्र पूर्वपदस्य स्त्रीप्रत्ययो निवर्त्तेत, तत्पुरुषेऽप्यर्द्धपिप्पलीत्यत्र पूर्वपदस्यापि स्त्रीप्रत्ययः स्यात्, तस्मात् षष्ठीयम् । तथा च सति समासार्थस्यायमतिदेशो विज्ञायते । पूर्वपदस्य न प्रतिषिध्यते, नापि विधीयत इति न भवति पूर्वोक्त-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उत्तरपदलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्विधीयते । कुक्कुटमयूर्याविमे, मयूरीकुक्कुटाविमौ । तत्पुरुषस्य—अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी । अर्द्धनखरञ्जनी ।

पदमञ्जरी

पूर्वके दर्शनद्वये गुणकर्मणी द्रव्यगुणावित्यादौ यत्र पुंनपुंसकाभ्यां भिन्नलिङ्गे पूर्वोत्तरपदे, यत्र वाऽवर्णान्तं स्त्रीप्रत्ययान्तं वा पदं न भवति—गतिस्थाने, योषित्पुरुषौ, तित्तिरिबलाके इति, तत्रोत्तरपदार्थलिङ्गे पूर्वपदार्थस्यातिदिष्टे द्वन्द्वस्य पर्यायेण द्वयोरपि लिङ्गे प्रवृत्तेऽपि सर्वमिष्टं सिध्यति, पूर्ववदेव न किञ्चिदनिष्टमापद्यते । 'व्यतिरिक्तो द्वन्द्वार्थः स्वयं लिङ्गशून्यः' इत्यत्र तु पक्षे द्वन्द्वार्थस्यालिङ्गत्वं तदवस्थमेवेति दोषान्तमेव । *द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य चेति* । द्वन्द्वार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य चेत्यर्थः । तेनानुप्रयोगेऽपि तदेवं लिङ्गं भवति । यदि तर्हि षष्ठ्याश्रयणेन समासार्थस्य परवल्लिङ्गमतिदिश्यते, 'पूर्ववदश्ववडवौ' इत्यत्रापि पूर्वपदार्थलिङ्गं समासार्थेऽतिदिश्यते, ततश्चोत्तरपदार्थस्य स्त्रीत्वं स्थितमेवेति टापः श्रवणप्रसङ्गः । सप्तमीपक्षे तु 'पूर्ववदश्ववडवौ' इत्यत्रापि पूर्वपदार्थलिङ्गमुत्तरपदार्थस्यातिदिश्यत इति वडवाशब्दस्य पुंस्त्वातिदेशात् स्त्रीत्वाभावे टापो निवृत्तिः सिध्यति । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् ? न तावत् 'पूर्ववदश्ववडवौ' इति निपातनमाश्रयितुमुचितम्, वचनान्तरेऽनतिदेशप्रसङ्गाद् अश्ववडवान्, अश्ववडवैरिति । एवं तर्ह्यश्ववडपूर्वापराधरोत्तराणामित्यत्र टापोऽनुच्चारणान्निपातानादश्ववडवयोर्द्वन्द्वे टाब्निवर्तिष्यते ।

अपर आह—'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यत्रानेकमित्यधिकारात्सर्वेषामेव वर्तिपदार्थानां प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वत्वं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति—कुक्कुटमयूर्याविति ? अस्तु, का रूपसिद्धिः ?

न्यासः

दोषावसरप्रसङ्गः । समासार्थस्य लिङ्गातिदेशादनुप्रयोगोऽपि समासार्थस्यैव विशेषणमिति तल्लिङ्गमेव भवति । कुक्कुटमयूर्याविमे इति । उपसर्जनह्रस्वत्वं न भवति; उपसर्जनसंज्ञायां अभावात् । उक्तं ह्येतत् प्राक्—'उपसर्जनमिति महत्याः संज्ञायाः प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—अप्रधानमुपसर्जनम्' इति । द्वन्द्वश्च सर्वपदार्थप्रधान इति नास्त्युपसर्जनसंज्ञा । अर्द्धपिप्पलीत्यादावपि सत्येकविभक्तियोगे यथा पिप्पल्यादेरुपसर्जनसंज्ञा न भवति, तथोपसर्जनसंज्ञाविधावेव तत्प्रतिपादितम् ।

वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'तत्पुरुष' इत्यनुवर्त्तमाने पुनस्तत्पुरुषग्रहणस्यैतत् प्रयोजनम्—तत्पुरुषविशेषस्य परवल्लिङ्गता यथा स्यादिति । तेन द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परवल्लिङ्गता न भवति; अन्यथा यदि सर्वम्येयं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः *। द्विगुः— पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। आपन्नो जीविकाम् आपन्नजीविकः। अलं जीविकायै अलञ्जीविकः। गतिसमासः—निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः॥

पदमञ्जरी

परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ, कोऽर्थः? लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययोऽर्थश्च तन्त्रेणैकशेषेण वोच्यते। तदयमर्थो भवति—द्वन्द्वार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य परस्येव लिङ्गं भवति, तदभिधायी प्रत्ययश्च परस्येव भवति ताभ्यामिति। तत्र च यत्र द्रव्यगुणौ गुणकर्मणी—अर्द्धद्रोण इत्यादौ, लिङ्गाभिधायी प्रत्ययो न संभवति तत्रार्थ एवातिदिश्यते, उभयसम्भवे तूभयम्—यथा कुक्कुटमयूर्याविति, ततश्चौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वेऽप्यातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति; तस्य चानुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाप्रातिपदिकत्वात्पुनर्ह्रस्वत्वाभावः। इह तर्हि दत्तागार्ग्यायण्यौ, दत्ताकारीषगन्ध्ये इति ह्रस्वत्वे कृते समासात्पुनः ष्फष्यङौ प्राप्नुतः? स्ताम्, 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पूर्वोत्पन्नयोर्निवृत्तिर्भविष्यति। यत्र तर्हि पुंवद्भावो नास्ति अभत्वाद्, यथा—दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती इति, तत्र द्वयोः स्त्रीप्रत्यययोः श्रवणप्रसङ्गः, तस्मादुपसर्जनह्रस्वत्वं द्वन्द्वे न भवति। अन्वर्था ह्युपसर्जनसंज्ञाऽप्रधानस्य विधीयते, द्वन्द्वे चावयवार्थानामेव कार्यान्वयादप्राधान्याभावः। परवल्लिङ्गमिति चार्थ एवातिदिश्यते, अश्ववडवाविति च निपातनादित्येतदेव सम्प्रति।

द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादि। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः? न वक्तव्यः, तत्पुरुषग्रहणं न करिष्यते, परवल्लिङ्गं द्वन्द्वस्येत्येव। कथं पूर्वकायः, अर्धपिप्पलीति? एकदेशिसमासो नारप्स्यते, कर्मधारय एवात्र भविष्यति—पूर्वश्चासौ कायश्च, अर्धं चासौ पिप्पली चेति। पूर्वादयः शब्दा एकदेशे वर्त्तन्ते, कायादयस्तु समुदाये, कथमेषां सामानाधिकरण्यम्? अवयवेन समुदायोपचारात्। तदेवं कर्मधारये कृते प्राधान्यादेवोत्तरपदार्थस्य लिङ्गं भविष्यति, नार्थस्तत्पुरुषग्रहणेन, नाप्येक-

न्यासः

तत्पुरुषस्य परवल्लिङ्गता स्यात् तदा 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वस्य च' इत्येवं ब्रूयात्। चकाराद्धि प्रकृतस्य तत्पुरुषस्येति विज्ञास्यत एवेति। पञ्चकपाल इति। तद्धितार्थे द्विगुः। संस्कृतार्थे उत्पन्नस्याणः 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्। प्राप्तजीविक इति। 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया' इति समासः। अलञ्जीविक इति। 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' इति समासः। निष्कौशाम्बिरिति। 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पूर्ववदश्ववडवौ ॥ २७॥

अश्ववडवयोर्विभाषैकवद्भाव उक्तः, तत्रैकवद्भावादन्यत्र परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायामिदमारभ्यते । अश्ववडवयोः पूर्ववल्लिङ्गं भवति । अश्वश्च वडवा चाश्ववडवौ । अर्थातिदेशश्चायम्, न निपातनम् । तत्र द्विवचनमतन्त्रम् । वचनान्तरेऽपि पूर्ववल्लिङ्गता भवति—अश्ववडवान्, अश्ववडवैरिति ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ॥ २८ ॥

पदमञ्जरी

देशिसमासेन, षष्ठीसमासप्रसङ्गः इति चेन्न; इष्टत्वादनभिधानाच्च । तत्रैतत्स्यात्—यद्यपि पूर्वकाय इत्यादीनि रूपाणि कर्मधारयेणापि सिध्यन्ति, तथापि मुख्यार्थवृत्तिषु कायादिशब्देषु यथा पूर्वं कायस्येत्येवमादि वाक्यं भवति, तथा कायपूर्वं इत्यादि षष्ठीसमासोऽपि स्याद्, अतस्तन्निवृत्तये एकदेशिसमास आरब्ध इति ? तच्च नैवम्; इष्टत्वादनभिधानाच्च । तत्र तावद् 'द्वितीयतृतीय' इत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणात्सूत्रकारस्य षष्ठीसमास इष्टः—भिक्षाद्वितीयमिति, 'अर्द्धं नपुंसकम्' इत्यत्रापि *भाष्यकार आह*—'इष्यतेऽत्र षष्ठी समासोऽपि, तद्यथा—अपूपार्धं मया भक्षितम्' इति । अस्ति च *पैङ्गले सूत्रे* प्रयोगः—स्वरार्धं चार्यार्धमिति । पूर्वापरेत्यत्र त्वनभिधानात् षष्ठीसमासो न भविष्यति ॥

पूर्ववदश्ववडवौ ॥ *अश्ववडवयोरिति* । 'विभाषा वृक्ष' इत्यत्र 'पशुद्वन्द्व' इत्येव सिद्धेऽश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थम्, तत्र प्रतिपदविधानादश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे इमं विधिं बाधित्वा 'स नपुंसकम्' इत्येतदेव भवति । तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाजं परामृश्य विधीयमानं नपुंसकत्वमप्येकवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवति । यस्तु पूर्ववदित्यतिदेशः स एकवद्भावाभावपक्षे चरितार्थः, तदाह—*तत्रैकवद्भावादन्यत्रेति* । *न निपातनमिति* । निपातने हि पूर्ववदिति वचनमनर्थकम्, अश्ववडवावित्येव ब्रूयात्, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह—*तत्रेति* । *अतन्त्रम्* अप्रधानम्, अविवक्षितमित्यर्थः । निपातने तु तद्विवक्षितं स्याद्, यथोच्चारितरूपविषयत्वान्निपातस्य ॥

न्यासः

पूर्ववदश्ववडवौ ॥ अश्ववडवयोर्विभाषैकवद्भावो विहित इति । 'विभाषा वृक्षमृग' इत्यादिना । अर्थातिदेशश्चायम्, न निपातनमिति । निपातने हि पूर्ववदिति वचनमनर्थकं स्यात्, अश्ववडवावित्येवं ब्रूयात् । तेन द्विवचनमतन्त्रम्—इत्यादिनाऽर्थातिदेशस्य फलं दर्शयति । निपातने हि वचनान्तरे पूर्ववल्लिङ्गता न स्यात् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'पूर्ववत्' इति वर्तते। हेमन्तशिशिरौ, अहोरात्रे–इत्येतयोश्छन्दसि विषये पूर्ववल्लिङ्गं भवति। हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामि। अहोरात्रे इदं ब्रूमः। परवल्लिङ्गतापवादो योगः। अर्थातिदेशश्चायं न निपातनम्, तेन द्विवचनमतन्त्रम्। वचनान्तरेऽपि पूर्ववल्लिङ्गता भवति। पूर्वपक्षाश्चितयः, अपरपक्षाः पुरीषम्, अहोरात्राणीष्टकाः।

छन्दसीति किम्? दुःखे हेमन्तशिशिरे। अहोरात्राविमौ पुण्यौ। छन्दसि लिङ्गव्यत्यय उक्तः, तस्यैवायं प्रपञ्चः॥

रात्राह्नाहाः पुंसि॥ २९॥

कृतसमासान्तानां निर्देशः। रात्र, अह्न, अह––इत्येते पुंसि भाष्यन्ते। परवल्लिङ्गतया स्त्रीनपुंसकयोः प्राप्तयोरिदं वचनम्।

पदमञ्जरी

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे चच्छन्दसि॥ हेमन्तशिशिराविति। अत्र नपुंसकत्वं प्राप्तं शिशिरशब्दस्य नपुंसकत्वात्। केचित्तु 'हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम्' इत्युभयलिङ्गं मन्यन्ते, तेषामत्र हेमन्तशिशिरावित्यनर्थकम्। *अहोरात्रे इति*। अत्र 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वं प्राप्तम्। *लिङ्गव्यत्यय उक्त इति*। 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यनेन॥

रात्राह्नाहाः पुंसि॥ *इत्येते पुंसि भाष्यन्ते इति*। केचिदाहुः—रात्रादीनामेवानेन पुंस्त्वं विधीयते, तदन्तस्य तु परवल्लिङ्गमित्येव सिद्धमिति। एवं तु समाहारे 'स नपुंसकम्' इत्येतदेव स्यात्, परवल्लिङ्गापवादत्वात्तस्य, तस्माद्रात्राद्यन्तस्य समासस्यैवेदं लिङ्गविधानं युक्तम्। एवं हि समाहारेऽपि परत्वादिदमेव प्रवर्त्तते। *इत्येते पुंसि भाष्यन्ते* इत्यत्र त्वेतदन्ता इत्यर्थो द्रष्टव्यः। *त्रिरात्र इति*।

न्यासः

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि॥ परवल्लिङ्गतापवादोऽयं योग इति हेमन्तशिशिरावित्यत्र नपुंसकत्वापवादः, परस्य शिशिरशब्दस्य नपुंसकत्वात्। अहोरात्रे इति। पुंल्लिङ्गत्वापवादोऽयम्। 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंल्लिङ्गत्वे प्राप्ते छन्दसि लिङ्गव्यत्यय उक्त इति—'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यनेन॥

रात्राह्नाहाः पुंसि॥ परवल्लिङ्गतया स्त्रीन_ंसकयोः प्राप्तयोरिति। रात्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वादहःशब्दस्य च नपुंसकत्वात्। द्विरात्र इति द्वयो रात्र्योः समाहारः। 'तद्धितार्थ' इत्यादिना समाहारे द्विगुः। 'अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः' इत्यच्समासान्तः। अत्र हि 'अच्-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्विरात्रः। त्रिरात्रः। चतूरात्रः। पूर्वाह्णः। अपराह्णः। मध्याह्नः। द्व्यहः। त्र्यहः।

* अनुवाकादयः पुंसीति वक्तव्यम् *। अनुवाकः। शंयुवाकः। सूक्तवाकः॥

अपथं नपुंसकम्॥ ३०॥

अपथशब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति। अपथमिदम्। अपथानि गाहते मूढः।

पदमञ्जरी

समाहारे द्विगुः, 'अहःसर्वैकदेश' इत्यच् समासान्तः। *पूर्वाह्ण इति*। अह्नः पूर्वो भागः, एकदेशिसमासः। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्', 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः, 'अह्नोऽदन्तात्' इति णत्वम्। *द्व्यह इति*। 'न संख्यादेः समाहारे' इत्यह्नादेशाभावः, 'अह्नष्टखोरेव' इति टिलोपः।

अनुवाकादयः पुंसीति। वाक्यविशेषस्य ताः संज्ञाः कर्मणि घञन्ता इति नपुंसकत्वे प्राप्ते वचनम्॥

अपथं नपुंसकम्॥ 'पथः संख्याऽव्ययादेः' इत्यस्यापरकालभावित्वादयमारम्भः। *अपथमिति*। 'पथो विभाषा' इति यदा समासान्तप्रतिषेधो न भवति तदा 'ऋक्पूरब्धूः' इत्यकारः समासान्तः। समासान्तनिर्देशाच्च तदभावपक्षे पुंस्त्व-

न्यासः

प्रत्यनुपूर्वात् सामलोम्नः' इत्यतोऽजित्यनुवर्त्तते। पूर्वाह्ण इति। अह्नः पूर्वमिति विगृह्य 'पूर्वापर' इत्यादिना समासः, 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्, 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः, 'अह्नोऽदन्तात्' इति णत्वम्। द्व्यह इति। पूर्ववत् समाहारे द्विगुः। पूर्ववत् टच्। 'न संख्यादेः समाहारे' इति प्रतिषेधादह्नादेशो न भवति। 'अह्नष्टखोरेव' इति टिलोपः। अनुवाकादय इति। केचिदाहुः—बहुव्रीहिरयम्, अनुक्रान्तो वाकोऽनयानेन वाऽनुवाकः। स्त्रीलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च प्राप्ते वचनम्। अन्ये च मन्यन्ते—योऽयं भावे घञ् स सामर्थ्यात् पुंल्लिङ्गः। तस्य हि नपुंसके भावे क्तोऽपवादः, स्त्रियाञ्च क्तिन्। तेनासौ सामर्थ्यात् पुंस्येवावतिष्ठते। यस्त्वकर्त्तरि कारके विधीयते स पुंसि नपुंसके च वर्त्तते; बाधकाभावात्। स्त्रियान्तु न भवति; यतः स्त्रियां क्तिन्' इत्यकर्त्तरि च कारके विधीयते, स विशेषविहितो घञं बाधते। इह च वचेः 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति घञ् विहितः। अनूच्यते यत् पदं तदनुवाकः। 'कुगतिप्रादयः' इति समासः। अस्मिन् पक्षे नपुंसके प्राप्ते वचनम्॥

अपथं नपुंसकम्॥ अपथमिति। 'पथो विभाषा' इति यदा समासान्तप्रतिषेधो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इह कस्मान्न भवति—अपथो देशः, अपथा नगरी ? तत्पुरुष इति वर्त्तते ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भाष्यन्ते । अर्धर्चः, अर्धर्चम् । गोमयः, गोमयम् ।

शब्दरूपाश्रया चेयं द्विलिङ्गता क्वचिदर्थभेदेनापि व्यवतिष्ठते, यथा—पद्मशङ्खशब्दौ निधिवचनौ पुंल्लिङ्गौ, जलजे उभयलिङ्गौ । भूतशब्दः पिशाचे उभयलिङ्गः, क्रियाशब्दस्याभिधेयवल्लिङ्गम् । सैन्धवशब्दो लवणे उभयलिङ्गः, यौगिकस्याभिधेयवल्लिङ्गम् । सारशब्द

पदमञ्जरी

मेव भवति—अपन्था इति । *तत्पुरुष इति वर्तत इति* । एतदर्थमेव 'स नपुंसकम्' इत्यस्यानन्तरं न कृतम् ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ साहचर्याच्छत्त्रिन्यायेन कार्षापणादीनामप्यर्धर्चशब्देन ग्रहणमित्याह— *अर्धर्चादय इति* । बहुवचनमत्र प्रमाणम् । *शब्दरूपाश्रया चेयं द्विलिङ्गतेति* । अस्मिञ्छब्दरूपे लिङ्गद्वयं भवतीत्येतावदत्र विवक्षितम्, न पुनरस्य शब्दस्य यावानर्थस्तत्र सर्वत्र लिङ्गद्वयं भवतीत्येवमपीत्यर्थः । किमेवं सति सिद्धं भवतीत्याह—*क्वचिदिति* । अर्थभेदेन व्यवस्थयापि भवल्लिङ्गद्वयं तत्रैव शब्दे संप्रवृत्तमिति भावः । अत्रोदाहरणमाह—*यथेति* । 'शङ्खः पद्मश्च विज्ञेयौ धनदस्य महानिधी' । *क्रियाशब्दस्येति* । तद्यथा—भूतं काण्डम्, भूता शाला, भूतो घट इति । *यौगिकस्याभिधेयवल्लिङ्गमिति* । यद्यपि लवणवृत्तेरपि सैन्धवशब्दस्य

न्यासः

नास्ति तदा 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इत्यकारः समासान्तः । समासान्तनिर्देशाद् यदा समासान्तो नास्ति तदा पुंल्लिङ्गतैव भवति—अपन्था इति ॥

अर्द्धर्चाः पुंसि च ॥ अर्द्धर्चा इति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यत इत्याह—**अर्द्धर्चादय इत्यादि** ।

शब्दरूपाश्रया चेयमिति । शब्दरूपमाश्रयो यस्याः सा तथोक्ता । शब्दरूपमाश्रित्यार्थमनपेक्ष्य द्विलिङ्गतेयं विधीयत इत्यर्थः । क्रियाशब्दस्याभिधेयवल्लिङ्गमिति भूतं कुण्डम्, भूता शाटी, भूतो घट इति । यौगिकस्याभिधेयवल्लिङ्गमिति लवणं शाकम्, लवणा यवागूः, लवणः सूप इति । लवणेन संसृष्टमिति 'संसृष्टे' इति ठक्, तस्य 'लवणाल्लुक्' इति लुक् । अत एव तद्धितार्थयोगे भूतत्वाद् यौगिकोऽत्र लवण-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उत्कर्षे पुंल्लिङ्गः, न्यायादनपेते नपुंसकम्—नैतत्सारमिति । धर्मं इत्यपूर्वे पुंल्लिङ्गः, तत्साधने नपुंसकम्—तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्[1]

अर्द्धर्च । गोमय । कषाय । कार्षापण । कुतप । कपाट । शङ्ख । चक्र । गूथ । यूथ । ध्वज । कबन्ध । पद्म । गृह । सरक । कंस । दिवस । यूष । अन्धकार । दण्ड । कमण्डलु । मण्ड । भूत । द्वीप । द्यूत । चक्र । धर्म । कर्मन् । मोदक । शतमान । यान । नख । नखर । चरण । पुच्छ । दाडिम । हिम । रजत । सक्तु । पिधान । सार । पात्र । घृत । सैन्धव । औषध । आढक । चषक । द्रोण । खलीन । पात्रीव । षष्टिक । वार । बाण । प्रोथ । कपित्थ । शुष्क । शील । शुल्व । सीधु । कवच । रेणु । कपट । सीकर । मुसल । सुवर्ण । यूप । चमस । वर्ण । क्षीर । कर्ष । आकाश । अष्टापद । मङ्गल । निधन । निर्यास । जृम्भ । वृत्त । पुस्त । क्ष्वेडित । शृङ्ग । शृङ्खल । मधु । मूल । मूलक । शराव । शाल । वप्र । विमान ।

पदमञ्जरी

योगोऽपि निमित्तम्, तथापि रूढिशक्तिरपि तत्र निमित्तम् । अतो यौगिकस्त्वेति केवलयोगनिमित्तस्येत्यर्थः । अभिधेयवल्लिङ्गमिति, यथा—सिन्धौ भवं सैन्धवं जलम्, सैन्धवो मत्स्यः, सैन्धवी शफरीति । उत्कर्षे *पुंल्लिङ्ग इति* । चन्दनसारः, खदिरसार इति । *धर्म इत्यपूर्वे पुंल्लिंग इति* । यागादिक्रियाजन्यः स्वर्गादिफलानुगुणः कर्तर्युत्पन्नः संस्कारविशेषः=अपूर्वम् । *भाट्टास्तु* अपूर्वसाधने यागादावेव धर्मशब्दं पुंल्लिङ्गम्मन्यन्ते—'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः,' 'द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते' इति । *शाबरेऽप्युक्तम्*—'यो यागमनुतिष्ठति तं धार्मिक इत्याचक्षते' इति ॥

न्यासः

शब्दः । सारशब्द उत्कर्षे पुंल्लिङ्ग इति । यथा—चन्दनसार इति । अपूर्वे इति । अपूर्वशब्दोऽयं धर्माधर्मयोर्वर्त्तते । तत्साधन इति । अदृष्टोपार्जनं प्रति यस्याङ्गभावः स तत्साधनमित्यर्थः, स पुनर्यागादिः । कर्मशब्दो नकारान्त एवोभयलिङ्ग इति कर्म कर्मा चेति ॥

---

१. इदं वाक्यं पुरुषसूक्तस्थम् (ऋग्वेदे १।१६४।४३) प्रदर्शितम् । वेदे लिङ्गादीनामव्यवस्थितत्वाल्लौकिकमुदाहरणान्तरं मृग्यम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मुख । प्रग्रीव । शूल । वज्र । कर्पट । शिखर । कल्क । नाट । मस्तक । वलय । कुसुम । तृण । पङ्क । कुण्डल । किरीट । अर्बुद । अङ्कुश । तिमिर । आश्रम । भूषण । इल्कस । मुकुल । वसन्त । तडाग । पिटक । विटङ्क । माष । कोश । फलक । दिन । दैवत । पिनाक । समर । स्थाणु । अनीक । उपवास । शाक । कर्पास । चषाल । खण्ड । दर । विटप । रण । बल । मल । मृणाल । हस्त । सूत्र । ताण्डव । गाण्डीव । मण्डप । पटह । सौध । पार्श्व । शरीर । फल । छल । पुर । राष्ट्र । विश्व । अम्बर । कुट्टिम । मण्डल । ककुद । तोमर । तोरण । मञ्चक । पुङ्ख । मध्य । बाल । वल्मीक । वर्ष । वस्त्र । देह । उद्यान । उद्योग । स्नेह । स्वर । सङ्गम । निष्क । क्षेम । शूक । छत्र । पवित्र । यौवन । पानक । मूषिक । वल्कल । कुञ्ज । विहार । लोहित । विषाण । भवन । अरण्य । पुलिन । दृढ । आसन । ऐरावत । शूर्प । तीर्थ । लोमश । तमाल । लोह । दण्डक । शपथ । प्रतिसर । दारु । धनुष् । मान । तङ्क । वितङ्क । मव । सहस्र । ओदन । प्रवाल । शकट । अपराह्ण । नीड । शकल । अर्धर्चादिः[1] ॥

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥

आदेशः = कथनम्, अन्वादेशः = अनुकथनम् । इदमोऽन्वा-

पदमञ्जरी

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ अन्वादेशोऽनुकथनमिति । शब्दार्थ-

---

१. कुणप । मुण्ड । पूत । मरु । कंस । लोमन् । लिङ्ग । सीर । व्रत । ऋण । कठार । वर्ण । पूर्ण । पणव । विशाल । बुस्त । पुस्तक । पल्लव । निगड । खल । स्थूल । शार । नाल । प्रवर । कटक । कण्टक । छाल । कुमुद । पुराण । जाक । स्कन्ध । ललाट । कुङ्कुम । कुशल । विडङ्ग । पिण्याक । आर्द्र । हल । कटक । योध । बिम्ब । कुक्कुट । कुडप । खण्डल । पञ्चक । वसु । उद्यम । स्तन । स्तेन । क्षत्र । कलह । पालक । हल । वर्णस्क । कूर्च । तण्डक । तण्डुल—इत्येतेऽपि शब्दाः गणेऽत्र क्वचिद् दृश्यन्ते । काशिकापुस्तकेषु तु न लभ्यन्ते ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

देशविषयस्याशादेशो भवत्यनुदात्तस्तृतीयादौ विभक्तौ परतः। आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम्। अस्मै

पदमञ्जरी

कथनमेतत्, यादृशस्त्वत्राभिप्रेतस्तादृशं पश्चाद्वक्ष्यति। *आभ्यां छात्राभ्यामिति*। आदेश एषः। *अथो आभ्यामिति*। एषोऽन्वादेशः। अथोशब्देन चात्रान्वादेशोऽभिव्यज्यते।

ननु तृतीयादावयमादेशस्तत्र च टायामोसि चैनादेशो वक्ष्यते, अन्याः सर्वा हलादयः, तत्र हलिलोपेनैवाभ्यामित्यादिरूपं सिद्धम्; नार्थ आदेशवचनेन, तत्राह–*आदेशवचनमिति*। अज्ञाताद्यर्थविवक्षायामकचि कृते 'हलि लोपः' इत्यत्र 'अनाप्यकः' इत्यतोऽक इत्यधिकारादिद्रूपलोपो न स्यात्, सत्यपि च तस्मिन्नाभ्यामित्यादि रूपं न सिद्ध्येत्; तस्मात्साकच्कार्थमादेशवचनम्। साकच्कार्थे चास्मिन् शित्करणं सर्वादेशार्थम्, न वान्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात्। यदि ह्ययमन्त्यस्य विकारः स्याद्वचनमिदमनर्थकं स्यात्; त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धेः। अर्थवद्वादेशप्रतिषेधार्थम्। अन्त्यस्यापि विकारवचनमर्थवदेव, येऽन्य आदेशा आभ्यामित्यादौ दीर्घादयस्ते मा भूवन्नित्यकारस्याप्यकारवचनं स्यात्, यथा–'मो राजि समः क्वौ' इति मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम्। ननु च कृतेऽप्यकचि अनेनादेशे सत्याभ्यामित्यादिरूपस्य साधारण्यादज्ञाताद्यर्थगतिः प्रकरणाधीना। यद्येवम्, अनुत्पत्तिरेवाकचोऽस्तु, प्रकरणादिनैवाज्ञाताद्यर्थः प्रतिपत्स्यते, अतोऽनुदात्तत्वमेव विधेयम्, नादेशः? उच्यते–असत्यादेशे प्रकरणादिकमन्तरेणाकचैव कश्चिदज्ञातादिकं प्रतिपादयेत्, मैवं प्रतिपीपददित्यादेशवचनम्। उत्तरार्थं च। अनुदात्तवचनं किमर्थम्, यावता 'ऊडिदम्पदादि' इति विभक्तेरुदात्तत्वं शेषनिघातेनैव सिद्धम्। अनुदात्तवचनं विभक्त्यन्तस्यानुदात्तार्थम्, शेषनिघातेन हि प्रकृतेरेवानुदात्तत्वं

न्यासः

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ॥ आदेशः कथनमिति। प्रथमतः प्रतिपादनम्, शब्देन। अन्वादेशोऽनुकथनमिति। पश्चात्प्रतिपादनम्। तच्च यादृशमिहाभिप्रेतं तादृशं पश्चाद्वक्ष्यति। आभ्यां छात्राभ्यामित्यादि। आदेश एषः। अथो आभ्यामित्याद्यन्वादेश एषः। अथोशब्देनात्रान्वादेश उच्यते।

ननु च त्यदाद्यत्वे कृते हलि लोपे चाथो आभ्यामित्यादिरूपं सिध्यत्येव, तस्मादनुदात्तमेव केवलं विधेयम्, आदेशवचनं त्वनर्थकमित्यत आह–आदेशवचनमित्यादि। 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' इत्यकच्प्रत्यये कृते सत्यपि 'अनाप्यकः' इत्यधिकारादिद्रूपस्य लोपो नास्तीत्यसत्यादेशवचने रूपं न सिध्यति। ननु च 'हलि लोपः' इत्यनेन हलादाविद्रूपस्य लोपेऽनेनाजादौ यथा स्यादित्येवमर्थं कस्मान्न भवति?

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

छात्राय कम्बलं देहि, अथो अस्मै शाटकमपि देहि। अस्य छात्रस्य शोभनं शीलम्, अथो अस्य प्रभूतं स्वम्।

अशादेशवचनं साकच्कार्थम्। इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम्।

नेह पश्चादुच्चारणमात्रमन्वादेशः, किं तर्हि? एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपादनमन्वादेशः। तेनेह न भवति—देवदत्तं भोजय, इमं च यज्ञदत्तमिति॥

पदमञ्जरी

सिद्ध्यति। कथं पुनरिदमस्तृतीयादावशादेशो भवति, स चानुदात्त इत्यनेन विभक्त्यन्तस्यानुदात्तत्वं विधातुं शक्यम्? नानेन विभक्त्यन्तस्यानुदात्तत्वं विधीयते, किं त्वनेन प्रकृतेरनुदात्तत्वे कृते 'ऊडिदम्' इत्यत्रान्तोदात्तादित्यधिकारादसति विभक्तेरुदात्तत्वे 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्तत्वादाभ्यामित्यादि पदं कृत्स्नमेवानुदात्तं भवति। यद्यन्वादेशोऽनुकथनम्, इहापि प्राप्नोति—देवदत्तं भोजय, इमं च यज्ञदत्तमिति, अस्ति ह्यत्रान्वादेशः, तत्र 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्येनादेशः प्राप्नोति? इत्यत आह—नेहेति। *एकस्यैवाभिधेयस्येत्यादि*। तत्रैवान्वादेशशब्दः प्रसिद्धतर इति भावः॥

न्यासः

नैतदस्ति; सामर्थ्याद्धि हलादावेव भवितव्यम्, तत्र स्मैभावादिषु कृतेषु। तस्मात् साकच्कार्थमादेशवचनम्। साकच्कार्थे चास्मिन्नारब्धे शित्करणं सर्वादेशार्थम्; अन्यथा ह्यलोऽन्त्यस्य स्यात्। प्रयोजनाभावान्न भविष्यतीति चेत्? न; अकारस्य त्वकारवचनं दीर्घादेशनिवृत्त्यर्थं विज्ञायते। अथानुदात्तवचनं किमर्थम्, यावता 'ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः' इति विभक्तेरुदात्तत्वे कृते 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति प्रकृतेरनुदात्तत्वं भविष्यति? नैतदस्ति; सविभक्त्यर्थमनुदात्तवचनम्, सविभक्तिकस्यानुदात्तत्वं यथा स्यात्। तेन सर्वानुदात्तमेवाभ्यामिति पदमन्वादेशे भवति। यदि पश्चादुच्चारणमात्रमन्वादेशस्तदेह कस्मान्न भवति—देवदत्तं भोजय, इमञ्च यज्ञदत्तमिति? अस्ति ह्यत्राप्यन्वादेशः, ततश्च 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्येनादेशः प्राप्नोतीत्यत आह—नेह पश्चादुच्चारणमात्रमित्यादि। तेनेह न भवतीति। न ह्यत्रैकस्याभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपादनम्, किं तर्हि? अभिधेयान्तरस्य। तथा हि पूर्वं देवदत्तस्य प्रतिपादनम्, उत्तरकालं यज्ञदत्तस्य। कथं पुनरयं विशेषो लभ्यते, यावता पश्चादुच्चारणमात्रेऽन्वादेशशब्दः प्रसिद्धः; न च सामान्यशब्दः शब्दान्तरसन्निधानादिकमन्तरेण विशेषेऽवतिष्ठते? नैष दोषः; यस्मात् 'विभाषा सेना' इत्यतो विभाषा-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ।। ३३ ।।

'अन्वादेशे' 'अनुदात्तः' इति वर्तते । एतदोऽन्वादेशविषयस्य अशादेशो भवति अनुदात्तस्त्रतसोः परतः । तौ चापि त्रतसावनुदात्तौ भवतः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः, अथो अत्र युक्ता अधीमहे । एतस्माच्छात्राच्छन्दोऽधीष्व, अथो अतो व्याकरणमप्यधीष्व । सर्वानुदात्तं पदं भवति । 'एतदोऽश्' इत्यशादेशे लब्धे पुनर्वचनमनुदात्तार्थम् ।

पदमञ्जरी

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ *पुनर्वचनमनुदात्तार्थमिति* । पाञ्चमिकोऽशादेश उदात्तः स्याद्, अनुदात्तश्चेष्यते इत्यनुदात्तार्थं पुनर्वचनम् । त्रतसोरिति वचनं निमित्तभावार्थम्; अन्यथा 'त्रतसौ चानुदात्तौ' इत्यन्वाचयो विज्ञायेत–यत्र त्रतसौ पश्यसि तत्र तावनुदात्ताविति । किमर्थं पुनस्त्रतसोरनुदात्तत्वमिष्यते, यावताऽत्रात इत्यादौ त्रतसोः कृतयोः प्रकृतेर्लित्स्वरे कृते शेषनिघातेन प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यशनुदात्तः करिष्यते ? यद्येवं लभ्यते, कृतं स्यात्; तत्तु न लभ्यम् । इह हि त्रतसोः कृतयोर्लित्स्वरश्च प्राप्नोति, अनेन चानुदात्तोऽशादेशः, तत्र येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वान्नित्यत्वाच्चानुदात्तेऽशादेशे कृते तद्विधानसामर्थ्यादपवादस्य लित्स्वरस्याप्रवृत्तावुत्सर्गः प्रत्ययस्वर एव त्रतसोः स्यात्, यथा––गोष्पदप्रमित्यत्र णमुल उलोपेन सह विधानाल्लित्स्वराप्रवृत्तौ प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पदं भवति । तस्मात् 'त्रतसौ चानुदात्तौ' इति वक्तव्यम् ।।

न्यासः

ग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेनैवंविधविषय एवान्वादेशोऽत्र ग्रहीतव्यः, नान्वादेशमात्रम् । तस्माद्विशिष्टस्यान्वादेशस्य ग्रहणं युक्तमिति भावः । यदपि च वक्ष्यति तत्र—'यत्र किञ्चिद्विधाय' इत्यादि, तदपीममेव न्यायं हृदि कृत्वेति बोद्धव्यम् ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ **अथो अत्रेति** । 'सप्तम्यास्त्रल्' । **अथो अत इति** । 'पञ्चम्यास्तसिल्' । **पुनर्वचनमनुदात्तार्थमिति** । 'एतदोऽश्' इति यः पाञ्चमिकोऽशादेशः स उदात्तः स्यात् । अनुदात्तश्चेष्यत इत्यनुदात्तार्थं वचनम् । अथ त्रतसोरिति किमर्थम्, यावता 'त्रतसौ चानुदात्तौ' इति वचनात् तयोरेव निमित्तभावो विज्ञास्यते ? नैतदस्ति; अन्वाचयोऽपि विज्ञायेत, यथा—'कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति । अत्राविशेषेण क्यङ् भवति । तथात्राविशेषेण तावदशादेशो भवति । यत्र तु त्रतसौ दृश्येते तत्र तावनुदात्तौ भवतः, तस्मात् तावन्निमित्तभावार्थं त्रतसोरिति वक्तव्यम् । अथ त्रतसोर-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ ३४ ॥

'अन्वादेशे', 'अनुदात्तः' इति वर्त्तते। द्वितीया, टा, ओस्- इत्येतेषु परत इदमेतदोरन्वादेशविषययोरेनशब्द आदेशो भवति अनुदात्तः। इदमो मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्तिः। इमं छात्त्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमध्यापय। अनेन छात्त्रेण रात्रिरधीता, अथो अनेनाहरप्यधीतम्। अनयोश्छात्त्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम्।

एतदः खल्वपि—एतं छात्त्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एनं व्याकरण-

पदमञ्जरी

द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ अनन्तरत्वादेतद एवैनादेशः प्राप्नोति, इदमोऽपीष्यते, तदिदमो ग्रहणं कर्त्तव्यम्? न कर्त्तव्यम्, 'इदमोऽन्वादेशे' इत्यत इदम इत्यनुवर्त्तिष्यते, एतदस्त्रतसोरित्यत्रापि संबन्धात्तस्यापि त्रतसोरादेशप्रसङ्गस्तत्राह—*इदमो मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्तिरिति*। इदमप्यत्र वक्तव्यम्—इदमो ह्प्रत्ययेन बाधितत्वात्त्रलोऽसंभावात्त्रतसोरित्यत्रासम्बन्ध इति। यदि परमनुवृत्तिसामर्थ्यात्तस्याप्यादेशेन भाव्यम्, न चासति त्रलि तद्विधानमुपपद्यत इति त्रलः सत्ता परि-

न्यासः

नुदात्तत्वं किमर्थम्, यावता लित्स्वर एव तयोरनुदात्तत्वं करिष्यति? नैतदस्ति; न ह्यत्र लित्स्वरोऽस्ति, अनुदात्तस्यादेशस्य विधानात्। ननु च लित्स्वरे कृत आदेशस्वरः क्रियते; यद्येवम्, लित्स्वरापवाद आदेशस्वरो विज्ञायेत, न चापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते? तस्माद् यथा गोष्पदप्रमित्यत्र लिति पूर्वमनुदात्तभावो नास्तीति प्रत्ययस्वर एव भवति, तथेहापि स्यादिति त्रतसोरनुदात्तार्थं वचनम्। ततश्चैतदपि सर्वमनुदात्तं पदं भवति। ताविति वक्तव्ये त्रतसोरिति वचनं स्पष्टार्थम्। गोष्पदप्रमिति। 'यावति विन्दजीवोः'। 'चर्मोदयोः पूरेः'। 'वर्षप्रमाण ऊलोपश्चान्यतरस्याम्' इति णमुल्, ऊलोपश्च ॥

द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ **इदमेतदोरित्यादि**। ननु चानन्तरत्वादेतद एवात्रानुवृत्तिः प्राप्नोति, नेदमः; व्यवहितत्वादित्यत आह—**मण्डूकप्लुतिन्यायेनेत्यादि**। **एकमेवेदं विधानमिति**। अयं दण्ड इत्यनेन दण्डस्य सत्तोपलक्षणमात्रं कृत्वा 'हरानेन' इत्यनेनैव हरणक्रियां प्रति दण्डस्य करणभावो निर्दिश्यत इत्येकं विधानम्। 'एतमातं ङितं विद्यात्' इत्यत्रापि 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः' इतीषदाद्यर्थस्याकारस्य निर्देशमात्रं कृत्वा 'एतमातं ङितं विद्यात्' इत्यनेन वेदनक्रियां प्रत्याकारमात्रस्य कर्मभाव एव विधीयत इत्येकमेव विधानम् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मप्यध्यापय । एतेन छात्त्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । एतयोश्छात्त्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् ।

* एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम् * । प्रक्षालयैनत् । परिवर्त्तयैनत् ।

इह कस्मान्न भवति—अयं दण्डो हरानेन, एतमातं ङितं विद्यादिति ? यत्र किञ्चिद् विधाय वाक्यान्तरेण पुनरन्यदुपदिश्यते सोऽन्वादेशः । इह तु वस्तुनिर्देशमात्रं कृत्वा एकमेव विधानम् ॥

आर्धधातुके ॥ ३५ ॥

आर्धधातुके इत्यधिकारोऽयम्, 'ण्यक्षत्त्रियार्षञितः' इति यावत् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तदार्धधातुके वेदितव्यम् । वक्ष्यति—

पदमञ्जरी

कल्प्यते ? तदपि न; उत्तरार्थमप्यनुवृत्तिसम्भवादिति । *एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यमिति* । एनादेशे कृते 'अतोऽम्' इत्यम्भावे सत्येनमिति प्राप्नोत्यतं एनदादेशो वक्तव्यः । यद्येवम्, अयमेव सर्वत्रास्तु, नार्थ एनादेशेन, कथम् -एनम् एनौ एनान्, ऐनेन, एनयोरिति ? त्यदाद्यत्वे कृते भविष्यति, नपुंसकैकवचने तु नित्यत्वात् 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि कृते एनदिति स्यादिति सिद्धम्, इह त्वेनं श्रित इति द्वितीयासमासे यद्यप्येनादेशोऽथाप्येनदादेशः, उभाभ्यामपि न भाव्यम्, कथम् ? 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते', तस्मादेतच्छ्रित इति भवति । *एकमेव विधानमिति* । 'अयं दण्डः' इत्यनेन दण्डस्य सत्तामात्रमुपलक्ष्यते, न तु किञ्चिद्विधीयते । एवमीषदर्थ इत्यादिना आकारस्य स्वरूपमात्रं निर्दिश्यते, न तु किञ्चिद्विधीयते ॥

आर्धधातुके ॥ *वध्यादिति* । आशिषि लिङ्, 'लिङाशिषि' इत्यार्धधातुकसंज्ञा ।

न्यासः

आर्धधातुके ॥ वध्यादिति । आशिषि लिङ् । 'लिङाशिषि' इत्यार्धधातुकसंज्ञा । हन्यादिति । 'विधिनिमन्त्रण' इत्यादिना लिङ् । विषयसप्तमी चेयमिति । यदि परसप्तमी स्यात् तदा भव्यमित्यादि न सिद्धयति । तथा हि—हलन्तत्वादस्त्यादीनाम् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यति कृते तस्मिन् परतः 'अस्तेर्भूः', 'अजेर्व्यघञपोः' 'चक्षिङः ख्याञ्' इत्येते आदेशाः स्युः । तत्र द्वयोर्वृद्धौ कृतायां तृतीयस्य युकि कृते भाव्यं प्रवेयमाख्याय्यमित्यनिष्टं रूपं स्यात् । विषयसप्तम्यां त्वस्यामार्द्धधातुकत्वे विवक्षिते प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरादेशाः स्युः । ततोऽजन्तत्वाद् 'अचो यत्' इति यति 'ईद् यति' इतीत्त्वे कृते सर्वेषां

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'हनो वध लिङि', वध्यात्। आर्धधातुक इति किम्? हन्यात्। विषयसप्तमी चेयं न परसप्तमी। तेनार्धधातुकविवक्षायामादेशेषु कृतेषु पश्चाद्यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति—भव्यम्, प्रवेयम्, आख्येयम्॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ३६ ॥

अदो जग्धिरादेशो भवति ल्यपि परतः, तकारादौ च किति

पदमञ्जरी

हन्यादिति। विध्यादिलिङ्। *विषयसप्तमी चेयमिति*। सामान्यनिर्देशोऽयम्। तत्र व्यापित्वान्नित्यत्वाच्च न तेन सह देशकालकृतं पौर्वापर्यं सम्भवति, तस्माद्विषयसप्तमी। यदि तु व्यक्तिनिर्देशेन परसप्तमी स्यात्, भव्यमित्यादि न स्यात्। तथा हि—हलन्तत्वादस्त्यादीनाम् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यति कृते तत्र परत आदेशैर्भाव्यम्। तत्र द्वयोर्वृद्धौ कृतायां तृतीयस्य च युकि—भाव्यम्, प्रवैयम्, आख्याय्यमिति प्रसज्येत। इह च 'ब्रुवो वचिः' ब्रुवोऽजन्तत्वाद्यति कृते वच्यादेशे च वच्यमिति प्राप्नोति, विषयसप्तम्यां तु नैष दोष इत्याह—*तेनेति*। *यथाप्राप्तमिति*। यो यतः प्राप्नोति स ततो भवतीत्यर्थः। 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यस्य भावाभावव्यवस्थार्थम्। अत्र चाङ्गाधिकारे च द्विरार्धधातुकाधिकारः क्रियते। यदि ह्येतेऽप्यादेशास्तत्रैव विधीरेयन्, जक्षतुः, अधिजगे, अध्यगीष्ट, बभूव, विव्यतुरिति घसाद्यादेशानामसिद्धत्वादुपधालोपाल्लोपे त्ववुग्यणो न स्युः। यदि त्वतोलोपादयोऽप्यत्र विधीयेरन्; गतः, गतवानित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् 'अतो लोपः' स्यादित्येषा दिक्॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति॥ 'ल्यप्' इति पृथक् पदं लुप्तसप्तमीकम्। इह पद-

न्यासः

गुणेऽस्त्यादेशस्य 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' इत्यवादेशे च भव्यं प्रवेयमाख्येयमिति सिद्ध्यति। तस्माद् विषयसप्तमीयम्, न परसप्तमी। कथं पुनर्विषयसप्तमीयं लभ्यते, यावता 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परिभाषोपस्थानात् परसप्तम्येव न्याय्या, न विषयसप्तमी? नैतदस्ति; 'आर्धधातुके' इति सामान्यनिर्देशात्, न च सामान्ये पौर्वापर्यमस्ति। बुद्ध्या पौर्वापर्यमस्तीति चेत्? नैवम्; एवं हि गौरवं स्यात्। अथ वा—'अचो यत्' इत्यज्ग्रहणं ज्ञापकम्—विषयसप्तमीयमिति। पश्चाद् यथाप्राप्तमित्यादि। आदेशेषु कृतेषूत्तरकालं यो यतः प्राप्नोति स ततो भवतीत्यर्थः॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति॥ प्रजग्ध्येति। 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति क्त्वा। 'कुगतिप्रादयः' इति समासः। 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्'। जग्ध इति। 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धकारः। 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वम्—धकारस्य दकारः। 'झरो झरि सवर्णे' इति लोपः। अथेह 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रत्यये । प्रजग्ध्य । विजग्ध्य । जग्धः । जग्धवान् । इकार उच्चारणार्थः, नानुबन्धः, तेन नुम्न भवति । एवं वच्यादीनामपि ।

इह कस्मान्न भवति—अन्नम् ? 'अन्नाण्णः' इति निपातनात् ।

जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते ।
ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥

तीति किम् ? अद्यते । कितीति किम् ? अत्तव्यम् ॥

पदमञ्जरी

द्वयापेक्षं समासमपेक्षमाणो ल्यब्बहिरङ्गः, क्त्वाप्रत्ययमात्रापेक्षस्तु जग्ध्यादेशोऽन्तरङ्गः; तत्र क्त्वावस्थायामेव जग्धौ कृते प्रजग्ध्येति सिद्धम्, नार्थो ल्यब्ग्रहणेन । एवं तर्हि ल्यब्विषयेऽप्यन्तरङ्गत्वात्ति कितीत्येव सिद्धे जग्धौ ल्यबिति यदुच्यते तज्ज्ञापयति—अन्तरङ्गाणामपि विधीनां हिप्रभृतीनां ल्यपा भवति बाधनमिति । विधाय, विहाय, प्रदाय, प्रखाय, प्रखन्य, प्रस्थाय, प्रकम्य, आपृच्छ्य, प्रदीव्य, प्रपठ्येत्येषु विधिषु 'दधातेर्हिः' 'जहातेश्च क्त्वि' दो दद् घोः' 'जनसनखनां सञ्झलोः' 'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति' 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्येते विधयः क्त्वावस्थायामेव प्राप्ता बहिरङ्गेन ल्यपा बाध्यन्ते ।

एष एवार्थः श्लोकान्तरेण *भाष्ये* कथितः—*जग्धिविधिर्ल्यपि यत्तदकरणम्* । अकरणं निष्प्रयोजनमित्यर्थः । *सिद्धमदस्ति कितीति विधानात्* । अदो जग्धिविधानमित्यर्थः । ज्ञापकार्थं ल्यपि जग्धिविधानमित्याह—*हिप्रभृतीस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यब्भरतीति कृतं तदु विद्धि* । ल्यब्भरतीति, ल्यबादेशो हरति = व्यपनयति, बाधते इत्यर्थः । 'उ' इति निपातोऽवधारणे । तदेवास्य प्रयोजनमित्यर्थः ॥

न्यासः

कस्मान्न भवतीत्यत आह—इकार उच्चारणार्थ इति । यथा—'अद भक्षणे' इत्यत्राकार उच्चारणार्थः; तथेहापीकारो वेदितव्यः । अथ ल्यब्ग्रहणं किमर्थम्, ति कितीत्येव सिद्धम् ? न सिध्यति; यस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य परत्वाल्ल्यबादेशः प्राप्नोति, नैतदस्ति; अन्तरङ्गत्वाज्जग्ध्यादेशेन भवितव्यम् । अन्तरङ्गत्वन्तु तस्यैकपदाश्रयत्वात् । ल्यबादेशस्य तु बहिरङ्गत्वम्; समासाश्रयत्वात्, समासस्य चानेकपदाश्रयत्वात् । एवं तर्हि—

जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात् ति किति यल्ल्यबुच्यते ।
(तज्) ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥ इति ।

तेन दधातेः, जहातेश्च संपूर्वाद्विपूर्वाच्च क्त्वाप्रत्यये कृते 'दयतिस्यतिमास्थामित्ति किति' इत्यतस्ति कितीत्यनुवर्त्तमाने 'दधातेर्हिः' 'जहातेश्च क्त्वि' इति हिरादेशो ल्यबादेशं बाधित्वा प्राप्तः । अस्मादेव ज्ञापकाल्ल्यपा बाधितत्वान्न भवति—संधाय, विहायेति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ ३७ ॥

लुङि सनि च परतोऽदो घस्लृ आदेशो भवति। लृदित्करणमङर्थम्। लुङि—अघसत्। अघसताम्। अघसन्। सनि—जिघत्सति। जिघत्सतः। जिघत्सन्ति।

* घस्लृभावेऽच्युपसंख्यानम् *। प्रात्तीति प्रघसः॥

घञपोश्च ॥ ३८ ॥

घञि अपि च परतोऽदो घस्लृ आदेशो भवति। घासः। प्रघसः। 'उपसर्गेऽदः' इत्यप्॥

बहुलं छन्दसि ॥ ३९ ॥

पदमञ्जरी

लुङ्सनोर्घस्लृ॥ ननु 'सृघस्यदः क्मरच्' इति वचनाद् घसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति? सत्यम्; अदेरात्सीद् अत्सिषतीत्यनिष्टं रूपं मा भूदिति योगारम्भः। *प्रात्तीति प्रघस इति*। पचाद्यच्। अस्यापि सूत्रवदेव प्रयोजनम्॥

बहुलं छन्दसि॥ घस्तामिति। लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक्, 'बहुलं

न्यासः

एवं निर्दाय दुर्दायेति 'दो दद् घोः' इति ददादेशो न भवति। प्रस्थायेत्यत्र 'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति' इतीत्वं न भवति। प्रखन्य प्रखायेति 'जनसनखनां सञ्झलोः' इति नित्यमात्त्वं न भवति, 'ये विभाषा' इति विभाषैव भवति। तत्र हि 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यत आद्ग्रहणमनुवर्त्तते। प्रक्रम्य इति 'क्रमश्च क्त्वि' इति दीर्घत्वं न भवति। तत्र हि 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्यतो दीर्घग्रहणम्, 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इत्यतो झल्ग्रहणं क्ङिति चानुवर्त्तते। आपृच्छ्येति 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति शकारो न भवति। प्रदीव्येत्यत्रानेनैव सूत्रेणोठ् न भवति। 'हलि च' इति दीर्घत्वम्। प्रपठ्येत्यत्र 'आर्द्धधातुकस्य' इतीड् न भवति॥

लुङ्सनोर्घस्लृ॥ अघसदिति। लृदित्त्वात् पुषादिसूत्रेण च्लेरङादेशः। जिघत्सतीति 'सः स्यार्द्धधातुके' इति सकारस्य तकारः।

घस्लृभावेऽच्युपसंख्यानमिति। घस्लृभावे कर्त्तव्येऽचि तस्योपसंख्यानम् = प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन घस्लृभावोऽच्यपि भवति। प्रघस इति। पचाद्यच्॥

घञपोश्च॥ घास इति भावे घञ्। प्रघस इति 'उपसर्गेऽदः' इत्यप्। लुङ्सन्घञप्सु 'घस्लृ' इत्येकयोगे कर्त्तव्ये योगविभागो वैचित्र्यार्थः॥

बहुलं छन्दसि॥ घस्तामिति। लङ्, तसस्ताम्, आदादिकात्वाच्छपो लुक्। 'बहुलं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

छन्दसि विषये बहुलमदो घस्लृ आदेशो भवति । घस्तां नूनम् । सग्धिश्च[1] मे । न च भवति—आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्भृतम् ।

अन्यतरस्यांग्रहणमेव कस्मान्न क्रियते, तदेवोत्तरार्थमपि भविष्यति ? कार्यान्तरार्थं बहुलग्रहणम् । घस्तामित्यत्रोपधालोपो न भवति ॥

लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

पदमञ्जरी

छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः । *सग्धिरिति* । 'घसिभसोः' इत्युपधालोपः, 'झलो झलि' इति स-लोपः, समाना ग्धिरिति 'समानस्य छन्दसि' इति सभावः । अन्यतरस्यांग्रहणमेव कस्मान्न क्रियत इति । कः पुनरेवं सति गुण इत्याह—*तदेवेति* । प्रकृत्यन्तरस्य सद्भावादस्य प्रयोजनं मृग्यम् ॥

लिट्यन्यतरस्याम् ॥ प्रकृत्यन्तरस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थमिदम् । तेन यत्र

न्यासः

छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडागमाभावः । अथ वा लुङ्युदाहरणमेतत् । 'मन्त्रे घसह्वर' इत्यादिना च्लेर्लुक् । सग्धिरिति । स्त्रियां क्तिन् । 'घसिभसोर्हलि च' इत्युपधालोपः । 'झलो झलि' इति सकारलोपः । अथ तु सिचोऽनेन लोपो विधीयते तदा च्छन्दसो वर्णलोपो द्रष्टव्यः- यथा इष्कर्त्तारमध्वर इति । पूर्ववत् तकारस्य धकारः । धकारस्य जश्त्वम् । समाना ग्धिरिति 'पूर्वापरप्रथम' इत्यादिना समासः, 'समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु' इति सभावः ।आत्तामिति । 'झलो झलि' इति सिचो लोपः । तसस्ताम् । 'खरि च' इति दकारस्य तकारः । अथ वा लङ्युदाहरणमेतत् । अथ बहुलग्रहणं किमर्थम्, 'अन्यतरस्यांग्रहणमेव कस्मान्न क्रियते इत्युक्ते कः पुनरेवं सति गुणो भवतीति पर्यनुयोगमाशङ्क्याह–तदेवोत्तरार्थमपि भविष्यतीति । एतेनेहान्यतरस्यांग्रहणे सत्युत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीतीमं गुणं दर्शयति । तर्हीहैवान्यतरस्यांग्रहणमुत्तरसूत्रेऽनुवर्त्तिष्यते । यदि पुनरुत्तरसूत्रे बहुलग्रहणमनुवर्तेत तदा किं स्यात् ? अन्यदपि किञ्चित् कार्यं भवतीत्याशङ्क्येत । क्वचिदन्यदेवेत्येषोऽप्यर्थो हि बहुलग्रहणस्याभीष्ट एव । घस्तामित्यत्रोपधालोपो न भवतीति । 'घसिभसोर्हलि च' इति प्राप्तः । स बहुलग्रहणान्न भवति ॥

लिट्यन्यतरस्याम् ॥ लिटि परत इति । ननु च 'आर्धधातुके' इति वर्त्तते, 'आर्धधातुके' इति च विषयसप्तमीयमित्युक्तम्, तदयुक्तं लिटि परत इति वचनम् ? नेदमयुक्तम्; आर्धधातुकशब्दस्यार्धधातुकत्वमनेकप्रत्ययसाधारणं सामान्यमर्थः, तेन च पौर्वापर्यं न

१. क्वचिद् अपिशब्दो नास्ति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लिटि परतोऽदोऽन्यतरस्यां घस्लादेशो भवति । जघास, जक्षतुः, जक्षुः । आद. आदतु , आदुः ॥

वेञो वयिः ॥ ४१ ॥

'लिट्यन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते । वेञो वयिरादेशो भवति अन्यतरस्यां लिटि परतः । इकार उच्चारणार्थः । उवाय, ऊयतुः, ऊयुः । पक्षे–ऊवतुः, ऊवुः । 'लिटिं वयो यः' इति यकारस्य सम्प्रसारणं प्रतिषिध्यते । 'वश्चास्यान्यतरस्यां किति' इति वकारो विधीयते । ववौ, ववतुः, ववुः । 'वेञः' इति संप्रसारणं न भवति ॥

पदमञ्जरी

लिङ्गं वचनं वा नास्ति, तत्र तस्य प्रयोगो न भवति । तत्र लृदित्करणं लुङि प्रयोगस्य लिङ्गम्, घसिश्च सान्तेष्वित्यनुदात्तपाठो वलादावार्द्धधातुके, 'सृघस्यदः क्मरच्' इति वचनं क्मरचि । भूवादौ परस्मैपदिषु पाठात्परस्मैपदे प्रयोगः ॥

न्यासः

सम्भवति । तद्धि देशतो वा भवति कालतो वा, सामान्यस्य चादेशत्वात् कालत्वानित्यत्वाच्च तेन सह देशकृतं कालकृतञ्च पौर्वापर्यं नोपपद्यते; अतो युक्ता 'आर्धधातुके' इति विषयसप्तमी । इह तु 'लिटि' इत्यार्धधातुक उपात्तः, सम्भवति चानेन पौर्वापर्यम् । किञ्च—लिटि परभूते घस्लृ-आदेशे विधीयमाने न किञ्चिदनिष्टमापद्यते । तस्मात् परसप्तम्येवैषा युक्ता । जक्षतुरिति 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः, 'शासिवसिघसीनाञ्च' इति षत्वम् , 'खरि च' इति चर्त्वम् । आद. आदतुः, आदुरिति । 'अत आदेः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । ननु च 'घस्लृ अदने' इत्येतस्य जघास. जक्षतुः, जक्षुरिति भविष्यति; 'अद भक्षणे' इत्यस्य आद, आदतुः, आदुरिति; अस्ति घासः प्रकृत्यन्तरम्, 'सृघस्यदः क्मरच्' इति क्मरज्विधानात् ; तत् कथमिह लिटि विकल्पविधानम् ? घसेः प्रकृत्यन्तरस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थम् । तेन तस्य सार्वधातुक आर्धधातुके च यत्र लिङ्गं नास्ति वचनञ्च, तत्र प्रयोगो न भवति ॥

वेञो वयिः ॥ इकार उच्चारणार्थ इति । नानुबन्धः । तेन नुम् न भवतीति भावः । उवायेति । 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति संप्रसारणम् । ऊयतुः, ऊयुरित्यत्रापि ग्रह्यादिसूत्रेण संप्रसारणम् । अथ यकारस्य संप्रसारणं कस्मान्न भवतीत्याह—लिटि वयो य इत्यादि । वेञ इति संप्रसारणं न भवतीति । वच्यादिसूत्रेण प्राप्तम् 'वेञः' इति प्रतिषेधान्न भवति । तत्र हि 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इत्यतो नेति वर्त्तते । उवाय इत्यादि रूपं वयेरात्मनेपदित्वान्न सिद्ध्यतीति सूत्रारम्भः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥

हन्तेर्धातोर्वध इत्ययमादेशो भवति लिङि परत आर्धधातुके। वध्यात्, वध्यास्ताम्, वध्यासुः। अकारान्तश्चायमादेशः, तत्राकारस्य लोपो भवति। तस्य स्थानिवद्भावाद् अवधीदिति हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवति॥

लुङि च ॥ ४३ ॥

लुङि च परतो हनो वध इत्ययमादेशो भवति। अवधीत्, अवधिष्टाम्। अवधिषुः। योगविभाग उत्तरार्थः--आत्मनेपदेषु लुङि विकल्पो यथा स्याल्लिङि मा भूत्॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते। आत्मनेपदेषु परतो हनो लुङ्यन्यतरस्यां वध इत्ययमादेशो भवति। आवधिष्ट। आवधिषाताम्। आवधिषत। न च भवति--आहत। आहसाताम्। आहसत॥

पदमञ्जरी

हनो वध लिङि॥ *यकारान्तश्चायमादेश इति*। कुत एतत्? शैलीयमाचार्यस्य यत्र व्यञ्जनान्त आदेशस्तत्रेकारमुच्चारयति, यथा जग्ध्यादौ। तस्मादिकाराकरणादकारान्तोऽयमादेशः। *हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवतीति*। उत्तरसूत्रेण वधादेशे कृत इति भावः॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्॥ आहसतेति। 'आङो यमहनः' इत्यात्मनेपदम्।

न्यासः

हनो वध लिङि॥ अकारान्तश्चायमादेश इति। कुत एतत्? शैलीयमाचार्यस्य यत्रेह प्रकरणे व्यञ्जनान्त आदेशः, तत्रोच्चारणार्थमिकारं करोति, यथा--जग्धिरित्यादौ। तस्मादिकारान्ताकरणादकारान्तोऽयमादेश इति विज्ञायते। **हलन्तलक्षणेति**। 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इत्यनेन या वृद्धिर्विधीयते सा हलन्तलक्षणा॥

लुङि च॥ आत्मनेपदेषु लुङि विकल्पो यथा स्याल्लिङि मा भूदिति। अनेन योगविभागस्योत्तरार्थतां दर्शयति। एकयोगे हि सति लिङोऽप्युत्तरत्रानुवृत्तेस्तत्राप्यात्मनेपदेषु विकल्पः स्यात्॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्॥ आवधिष्टेति। 'आङो यमहनः' इत्यात्मनेपदम्। **आवधिषतेति**! 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः। **आहतेति**। 'हनः सिच्' इति किस्वम्, 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनाऽनुनासिकलोपः, 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥

इणः 'गा' इत्ययमादेशो भवति लुङि परतः। अगात्, अगाताम्, अगुः। 'लुङि' इति वर्त्तमाने पुनर्लुङ्ग्रहणम् 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इत्यैतन्मा भूत्। इह त्वविशेषेण नित्यं च भवति। अगात्। अगायि भवता।

॥ इण्वदिक इति वक्तव्यम् ॥। अध्यगात्। अध्यगाताम्। अध्यगुः ॥

णौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥

पदमञ्जरी

'आत्मनेपदेष्वनतः,' 'हनः सिच्' इति सिचः कित्त्वात् 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपः ॥

इणो गा लुङि ॥ *अगुरिति*। 'गातिस्था' इति सिचो लुक्, 'आतः' इति झेर्जुस्, 'उस्यपदान्तात्'। *इण्वदिक इति वक्तव्यमिति*। यद्यस्यैवायं प्रकरणस्य शेषः स्यात् 'इणिकोर्गा लुङि—इति सूत्रन्यासः कर्तव्यः' इत्यवक्ष्यत्; यतस्तु खलु पृथगिण्वदिक इत्याह, तेन मन्यामहे—सर्वस्य शास्त्रस्य शेषोऽयमिति। तेन 'इणो यण्' 'एतिस्तु शासु' इत्याद्यपि भवति—अधियन्ति, अधीत्येति ॥

न्यासः

इणो गा लुङि ॥ अगादिति। 'गातिस्था' इत्यादिना सिचो लुक्। अगुरिति। 'आतः' इति झेर्जुस्, 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपत्वम्। लुङीति वर्त्तमाने इत्यादि। 'लुङि च' इत्यतो लुङ्ग्रहणेऽनुवतमाने यत्पुनः लुङ्ग्रहणं कृतं तस्यैतत्प्रयोजनम्—परस्मैपदेष्वपि यथा स्यात्। नित्यञ्चात्मनेपदेषु। एतेनैतद् दर्शयति—पूर्वकं हि लुङ्ग्रहणमात्मनेपदग्रहणेनान्यतरस्यांग्रहणेन च सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तयोरप्यनुवृत्तिः स्यात्। तथा चात्मनेपदेष्वेव विकल्पेनादेशः स्यात्। तस्मादविशेषेण, नित्यञ्च यथा स्यादित्येवमर्थं पुनर्लुङ्ग्रहणं क्रियते। अगायीति। 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण्। 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्। 'चिणो लुक्' इति तकारस्य लुक्।

इण्वदिक इति वक्तव्यमिति। यथेणो गादेशो लुङि भवति, तथा 'इक् स्मरणे' इत्यस्यापि भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'बहुलं छन्दसि' इत्यतो बहुलग्रहणमनुवर्तते मण्डूकप्लुतिन्यायेन। तेनेकोऽपि लुङि गादेशो भविष्यतीति ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

णौ परत इणोऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः । गमयति, गमयतः, गमयन्ति ।

अबोधने इति किम् ? प्रत्याययति । इण्वदिक इत्येव---अधिगमयति ॥

सनि च ॥ ४७ ॥

सनि परत इणोऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । जिगमिषति, जिगमिषतः, जिगमिषन्ति । अबोधन इत्येव—अर्थान्प्रतीषिषति । इण्वदिक इत्येव—अधिजिगमिषति । योगविभाग उत्तरार्थः—'इङश्च' इति सन्येव यथा स्यात् ॥

इङश्च ॥ ४८ ॥

इङश्च सनि परतो गमिरादेशो भवति । अधिजिगांसते, अधिजिगांसेते, अधिजिगांसन्ते ॥

गाङ् लिटि ॥ ४९ ॥

गाङादेशो भवतीङो लिटि परतः । अधिजगे, अधिजगाते,

पदमञ्जरी

गाङ् लिटि । द्विलकारकोऽयं निर्देशः—लिटि लकारादाविति । तेन प्रागेवादेशेभ्यो लावस्थायामेवादशो भवति । किं सिद्धं भवति ? अधिजगे—'द्विर्वचनेऽचि'

न्यासः

णौ गमिरबोधने ॥ गमयतीति । 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वाद् ह्रस्वत्वम् ॥

सनि च ॥ जिगमिषतीति । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इतीट् । प्रतीषिषतीति । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति 'सन्यङोः' इत्यनेन स इत्यस्य द्विर्वचनम् । 'सन्यतः' इतीत्वम् । उपसर्गेकारस्य धातोरिकारेण सह 'अकः सवर्णे दीर्घः' । 'इङश्च' इत्यादिना योगविभागस्योत्तरार्थतां दर्शयति । एकयोगे हि णेरप्युत्तरत्रानुवृत्तिः स्यात्, ततश्च तत्राप्ययमादेशः प्रसज्येत ॥

इङश्च ॥ अधिजिगांसत इति । 'पूर्ववत् सनः' इत्यात्मनेपदम् । 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः ॥

गाङ् लिटि ॥ अधिजग इति । 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इत्येश् । 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । गा इत्येतस्य द्विर्वचनम् । ननु लिटि परभूते तच्छब्दस्य परत्वात्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अधिजगिरे। गाङोऽनुबन्धकरणं विशेषणार्थम्, 'गाङ्कुटादिभ्यः' इत्यत्रास्य ग्रहणं यथा स्यात्। न हि स्थानिवद्भावेन 'गाङ्' इति रूपं लभ्यते ॥

विभाषा लुङ्लृङोः ॥ ५० ॥

लुङि लृङि च परत इङो विभाषा गाङादेशो भवति। आदेशपक्षे 'गाङ्कुटादिभ्यः' इति ङित्वम्, 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' इतीत्वम्। अध्यगीष्ट, अध्यगीषाताम्, अध्यगीषत। न च भवति—अध्यैष्ट, अध्यैषाताम्, अध्यैषत। लृङि खल्वपि—अध्यगीष्यत, अध्यगीष्येताम्, अध्यगीष्यन्त। न च भवति—अध्यैष्यत, अध्यैष्येताम्, अध्यैष्यन्त ॥

पदमञ्जरी

इति स्थानिवद्भावो न भवति। ङित्करणमनर्थकं स्थानिवद्भावादेव सिद्धमात्मनेपदमित्याशङ्क्याह—*गाङ्यनुबन्धकरणमिति*। *गाङिति ग्रहणं यथा स्यादिति*। ननु चैतदपि स्थानिवद्भावादेव सिद्धम्, नेत्याह—*न हीति*। 'गाङ्कुटादिभ्यः' इति

न्यासः

प्रागेवैशादेशेन भवितव्यम्, पश्चाद् गाङादेशेन, ततश्च द्विर्वचने निमित्तेऽच्ययं गाङादेश इति 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावादिवर्णस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति, तत् कथं गा इत्येतस्य द्विर्वचनम्? नैतदस्ति; यस्मात् लिण्मात्रापेक्षत्वाद् गाङादेशोऽन्तरङ्गः, लिडादेशविशेषाश्रयत्वादेशादेशो बहिरङ्गः, तस्मादन्तरङ्गत्वादेशादेशात् प्रागेव गाङादेशेन भवितव्यम्, ततश्च द्विर्वचननिमित्तेनायमच्यजादेश इति स्थानिवद्भावो न भवति, तत् कुत इवर्णस्य द्विर्वचनप्रसङ्गः! गाङोऽनुबन्धकरणं विशेषणार्थमिति। गाङ्कुटादिसूत्रे 'गाङ्कुटादिभ्यः' इत्युच्यमाने 'कै गै शब्दे' इत्यस्यापि ग्रहणं स्यात्, ततश्चागासीन्नट इत्यत्र घुमादिसूत्रेणेत्वं प्रसज्येत। अथ क्रियमाणेऽपि ङकारे 'गाङ्गतौ' इत्यस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति? येन हेतुना न भवति स हेतुर्गाङ्कुटादिसूत्रे एव दर्शितः। ननु चेङो ङितस्तत्र स्थानिवद्भावेनैव ग्रहणं भविष्यति, तत् किं ङकारेणेत्यत आह—न हीत्यादि। तत्र हि गाङित्येतस्य स्वरूपस्य ग्रहणम्। न च तत् स्थानिवद्भावेन लभ्यते। किं तर्हि? कार्यम्। यस्मात् 'स्थानिवदादेशः' इति कार्यातिदेशोऽयम्, न रूपातिदेशः ॥

विभाषा लुङ्लृङोः ॥ अध्यैष्टेति। 'आडजादीनाम्' इत्याट्। 'आटश्च' इति वृद्धिः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

णौ च संश्चङोः ॥ ५१ ॥

'इङो गाङ् विभाषा' इति वर्त्तते । 'णौ'इतीङपेक्षया परसप्तमी, 'संश्चङोः' इति च ण्यपेक्षया। णौ सन्परे चङ्परे च परत इङो विभाषा गाङादेशो भवति । अधिजिगापयिषति । न च भवति—अध्यापिपयिषति । चङि खल्वपि——अध्यजीगपत्, अध्यापिपत् ॥

पदमञ्जरी

उच्यमाने 'कै गै रै शब्दे' इणो गा लुङीत्येतयोरपि ग्रहणं प्राप्नोति, ततश्चागासीन्नटः, अगासातां ग्रामौ देवदत्तेनेत्यत्रापि घुमास्थादिसूत्रेणेत्त्वं प्रसज्येत ।

अपर आह—यत्र सानुबन्धकात्षष्ठ्युच्चार्यते, तत्राकृतायामेवेत्सञ्ज्ञायामादेशः प्रवर्त्तते, सत्यामपि वा तस्यामनुबन्धकार्यमादेशे न भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं गाङ्यनुबन्धकरणमिति । किं प्रयोजनम् ? 'चक्षिङः ख्याञ्' ङित इत्यात्मनेपदं न भवति; ञिदादेशकरणसामर्थ्यात् 'स्वरितञितः' इत्येतदेव भविष्यति । इह तर्हि 'लटः शतृशानचौ', लट इति सानुबन्धकात्षष्ठी, पचमानः, 'टितः' इत्येत्त्वं न भवतीति ? प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्त्वविधानादिह न भवति । इह तर्हि 'युवोरनाकौ' इत्यत्र भुज्यः, शंयुरित्यत्र मा भूदिति, अनुनासिकोकारानुबन्धौ युवू सूत्रे निर्दिष्टौ; ततश्च नन्दनः, कारकः, नन्दना, कारिका स्थानिवद्भावादुगिल्लक्षणौ ङीब्नुमौ प्राप्नुतः, अस्माज् ज्ञापकान्न भवतः । अनुनासिकयणोस्तत्र ग्रहणम्, न त्वनुनासिकोकारानुबन्धयोरिति नात्रोगित्कार्यप्रसङ्गः । इह हि 'सेर्ह्यपिच्च,' सिपो हिरिति वक्तव्यम्, अपिच्चेति न वक्तव्यम्, इह च 'तुह्योस्तातङ्' इति तिप्सिपोस्तदाशिषीति सानुबन्धकात्षष्ठीमुच्चार्यादेशो विधेयः, ङित्करणं न कर्तव्यम् । इह च 'तस्थस्थमिपाम्' इति पकारो नोच्चार्यः, तेनाचिनवमित्यादौ गुणसिद्धिः, 'अणिञोरनार्षयोः क्त्वो ल्प्' इत्यादौ यत्र स्थान्यनुबन्धकार्यमिष्यते तत्राननुबन्धकः स्थान्युपादेयः । वाराह्या प्रकृत्येत्यादौ वृद्धिर्गुणप्रतिषेधश्च भवति । तदेवमस्य पक्षस्य मन्दत्वादनुपन्यासः ॥

णौच संश्चङोः ॥ *अध्यापिपयिषतीति* । 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्त्वम् । *अध्यजीगपदिति* । लुङि चङि 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः', 'सन्वल्लघुनि', 'दीर्घो लघोः' ॥

न्यासः

णौ च संश्चङोः ॥ णावितीङपेक्षयेत्यादि । णावितीयं या परसप्तमीङपेक्षया सा । संश्चङोरितीयं या परसप्तमी सा ण्यपेक्षयेत्यर्थः । अधिजिगापयिषतीति । णिच् । 'अर्तिह्री' इत्यादिना पुक्, सन्, इट्, गुणायादेशौ । अध्यापिपयिषतीति । 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्त्वम्, पुक्, 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति 'पा' इत्यस्य द्विर्वचनम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation; Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अस्तेर्भूः ॥ ५२ ॥

अस्तेर्धातोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्धधातुके[1]। भविता। भवितुम्। भवितव्यम्[2]।

इह कस्मान्न भवति—ईहामास, ईहामासतुः, ईहामासुः ? 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्ग्रहणसामर्थ्यात्। तथा चोच्यते—

'अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्त्यबाधनं स्मरन्ति कर्तुर्वचनान्मनीषिणः' ॥ इति'।

पदमञ्जरी

अस्तेर्भूः ॥ भवतेरेव भवितेत्यादौ सिद्धेऽस्तेरसितेत्यादिनिवृत्तये योगारम्भः। *अनुप्रयोगे त्विति*। अनुप्रयोगे=विषये भुवा=भूभावेनास्तेरनिवृत्तिं मनीषिणः स्मरन्ति। कर्तुः=सूत्रकारस्य वचनात्। मनीषिणः कर्तुरिति वा ॥

न्यासः

अभ्यजीगपदिति। 'णिश्रि' इत्यादिना चङ्। 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः'। 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावात् 'सन्यतः' इतीत्त्वम्। 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः।

अस्तेर्भूः ॥ ईहामासेति। ईहतेः 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्याम्। 'आमः' इति लेर्लुक्, 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यस्तेर्लिट्परस्यानुप्रयोगः। प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्ग्रहणसामर्थ्यादिति। 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यत्र कृञिति प्रत्याहारग्रहणम्, 'अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि' इति कृशब्दादारभ्य 'कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ' इत्याकृञो ञकारात्। तेन च प्रत्याहारग्रहणेनास्तेरपि ग्रहणम्; तस्यैतदेव प्रयोजनम्—आसेत्येतदनुप्रयोगे रूपं यथा स्यादिति। यदि चास्तेरनुप्रयोगेऽपि भूभावः स्यात्, तदासेत्येतदनुप्रयोगे रूपं न स्यादिति प्रत्याहारग्रहणमनर्थकम्। ततश्च 'कृभ्वनुप्रयुज्यते लिटि' इत्येवं ब्रूयात्। तत्राप्ययमर्थः—किमिदं प्रत्याहारग्रहणमुत करोतेरित्येव सन्देहः परिहृतो भवति, कृतञ्च प्रत्याहारग्रहणम्, तस्मात् प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगेऽपि भूभावोऽस्तेर्न भवति। तथा चोच्यत इत्यादिनाऽनन्तरोक्तमेवार्थमाप्तवचनेन द्रढयति। भूरिति दीर्घोच्चारणं निष्ठायां ह्रस्वश्रवणं मा

१. क्वचित् 'परतः' इत्यधिकं पठ्यते।

२. इतोऽनन्तरम्—'आर्धधातुके इति किम्? अस्ति, स्तः, सन्ति' इत्यधिकं क्वचित्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ब्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥

ब्रुवो वचिरादेशो भवति आर्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थः । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । स्थानिवद्भावेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदं भवति । ऊचे । वक्ष्यते ॥

चक्षिङः ख्याञ् ॥ ५४ ॥

चक्षिङः ख्याञादेशो भवत्यार्धधातुके । आख्याता । आख्यातुम् । आख्यातव्यम् । स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं न भवति; ञकारानुबन्धकरणसामर्थ्यात् । आख्यास्यति । आख्यास्यते ।

* क्शादिरप्ययमादेश इष्यते * । आक्शाता । आक्शातुम् । आक्शातव्यम् ।

पदमञ्जरी

ब्रुवो वचिः ॥ ब्रुव आर्धधातुके प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् । वक्तेत्यादिकं तु वचेरेव सिद्धम् ॥

चक्षिङः ख्याञ् ॥ कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आख्यास्यते, आचख्ये इत्यात्मनेपदं यथा स्यात्, तृजादौ चक्षितेत्यादि मा भूदिति च योगारम्भः । आख्यातेत्यादि 'ख्या प्रकथने' इत्यस्यैव सिद्धम् । अत्र यथान्यासे आकारात्पूर्वो भागः खकारयकारात्मेति स्यादाख्यातेति, ककारशकारात्मापि त्विष्यते—आक्शातेति, तदेतदाह—*क्शादिरप्ययमिति* । ककारेऽकार उच्चारणार्थः ।

न्यासः

भूद्-भूतो भूतवानिति, अस्तेरिति श्तिपा निर्देशोऽस्यतेर्मा भूत्; नैतदस्ति, निरनुबन्धकपरिभाषयैवास्यतेर्न भविष्यति । तस्य ह्युकारोऽनुबन्धः 'उदितो वा' इति विशेषणार्थः कृतः । अस्तेस्त्वकार उच्चारणार्थः, नानुबन्धः । एवं तर्हि श्तिपा निर्देशो वैचित्र्यार्थ इत्येके । निरनुबन्धकपरिभाषायाः प्रत्ययविधिविषयत्वादित्यपरे ॥

ब्रुवो वचिः ॥ वक्तेति । 'चोः कुः' इति कुत्वम् । ऊच इति । वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम् ॥

चक्षिङः ख्याञ् ॥ नित्यमात्मनेपदं न भवतीति । यदि हि स्यात्, अकारानुबन्धकरणमनर्थकं स्यात् । तस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विवक्षित आत्मनेपदं स्यान्नान्यत्र ।

क्शादिरपीति । ककारशकारयोरकार उच्चारणार्थः । क्श् ख्याञित्येवंरूप आदेशो वक्तव्यः । कथं पुनरिष्यमाणोऽप्येवंविध आदेशो लभ्यते ? पूर्वोक्तस्य बहुल-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

※ वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः ※। दुर्जनाः संचक्ष्याः। वर्जनीया इत्यर्थः।

※ असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ※। नृचक्षा राक्षसाः। हिंसार्थोऽत्र धातुः। अने खल्वपि—विचक्षणः पण्डितः।

※ बहुलं संज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यम् ※। अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम्॥

पदमञ्जरी

अपर आह—क्शादिरेवायमादेश इति। अत्राप्यकार उच्चारणार्थः। तत्र चर्त्वे कृते क्शातेत्यादि भवति। कथमाख्यातेति खकारयकारयोः श्रवणम्? असिद्धकाण्डे णत्वविधानानन्तरं क्शाञः शस्य यो वेति शस्य यत्वं विभाषा वक्तव्यम्। तत्र चर्त्वे यत्वं सिद्धमित्याख्यातेत्यादि यत्वपक्षे रूपम्, अन्यदा क्शातेति रूपम्। अवश्यं च शस्य यत्वमित्याश्रयणीयम्। इह सुप्रचष्टे सुप्रख्यः, 'आतश्चोपसर्गे' इति कः, ततो यत्वस्यासिद्धत्वात्सुप्रख्यस्य भाव इति 'योपधाद्गुरूपोत्तमात्' इति वुञ् न भवति, अयोपधत्वात्। तस्मिन्नसति ष्यञ् भवति—सौप्रख्यमिति। तथा सुप्रख्येन निर्वृत्ते देशे भवः सौप्रख्यीयः, धन्वयोपधादिति वुञ् न भवति, 'वृद्धाच्छः' एव भवति। अख्यातः, यत्वस्यासिद्धत्वाद्यण्वत्त्वाभावात् 'संयोगादेः' इति नत्वं न भवति, 'न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम्' इत्यत्र ख्याग्रहणं न कर्तव्यं भवति। पुंसः ख्यानं पुंख्यानमित्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात् 'पुमः खय्यम्परे' इति रुविधिर्न भवति। पर्याख्यानम्, यत्वस्यासिद्धत्वाच्छकारेणानटा व्यवायात् 'कृत्यचः' इति णत्वाभावः। नटः ख्यातेत्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात् खरः शर्परत्वात् 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्येष विधिर्भवति। नन्वसिद्धे शस्य यवचनेऽपि 'ख्या प्रकथने' इत्यस्यौत्पत्तिक एव यकार इति तत्र वुञादिप्रसङ्गः? एवं तर्हि सोऽपि क्शादिः, शस्य यवचनमपि साधारणं द्रष्टव्यम्।

न्यासः

ग्रहणस्यानुवृत्तेः। अत एव बहुलग्रहणस्यानुवृत्तेर्वर्जनेऽसनयोश्चादेशप्रतिषेधो भवतीति व्याख्यानं कर्तव्यम्।

संचक्ष्या इति। 'ऋहलोर्ण्यत्'।

नृचक्षा इति। 'सर्वधातुभ्योऽसुन्', 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घः। विचक्षण इति। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ल्युट्।

बहुलमित्यादि। संज्ञायां छन्दसि च जग्ध्यादेशादिकार्यं बहुलं न भवतीत्येतदर्थं रूपं व्याख्येयमित्यर्थः। किमर्थम्? अन्नाद्यर्थम्। अन्नादयः शब्दाः साधवो यथा

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । लिटि परतश्चक्षिङः ख्याञादेशो वा भवति । आचख्यौ, आचख्यतुः, आचख्युः । न च भवति— आचचक्षे, आचचक्षाते, आचचक्षिरे ।

अजेर्व्यघञपोः ॥ ५६ ॥

अजेर्धातोः 'वी' इत्ययमादेशो भवत्यार्धधातुके परतो घञपौ वर्जयित्वा । प्रवयणीयः । प्रवायकः ।

अघञपोरिति किम् ? समाजः । उदाजः । अपि तु–समजः । उदजः । 'समुदोरजः पशुषु' इत्यप् । दीर्घोच्चारणं किम् ? प्रवीताः ॥

* घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानं कर्तव्यम् * । समज्या ।

पदमञ्जरी

नृचक्षा रक्ष इति । छान्दसः प्रयोगः । भाषायां तु नृचक्षो रक्ष इति । *विचक्षण इति* । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । *वधक इति* । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्ध्यभावः । *गात्रमिति* । ष्ट्रनि गादेशः । *अजिरमिति* । 'अजिरशिशिर' इति निपातनमनादृत्योक्तम् ॥

अजेर्व्यघञपोः ॥ प्रवयणीयः, प्रवायक इत्यादौ गुणवृद्धिविषये ह्रस्वदीर्घयोरविशेषं मन्वानः पृच्छति—*दीर्घोच्चारणं किमिति* । दीर्घव्याख्यानमित्यर्थः । *घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसङ्ख्यानमिति* । क्यपि यः प्रतिषेधस्तस्य क्यप्सम्बन्धी

न्यासः

स्युः । व्याख्यानन्तु तदेव बहुलग्रहणमाश्रित्य कर्तव्यम् । अन्नमिति । अदो जग्धिरादेशो न भवति, बहुलग्रहणस्य सिंहावलोकितन्यायेनानुवृत्तेः । वधक इति । 'हनो वध' इत्यादिना वधादेशो लिङ्युच्यमानो हन्तेर्ण्वुल्प्रत्यये कृतेऽपि भवति । गात्रमिति । औणादिकः ष्ट्रन् । 'इणो गा लुङि' इति लुङ्युच्यमानो गादेशोऽत्रापि भवति । विचक्षण इति । चक्षिङः ख्याञादेशो न भवति ल्युटि । अजिरशब्दस्तु 'अजिरशिशिरशिथिर' इति किरच्प्रत्ययान्त औणादिको निपातितः । तस्मात एव निपातनाद् 'अजेर्व्यघञपोः' इति विधीयमानो वीभावो न भवति । आदिशब्देन प्रघस इत्यादेर्ग्रहणम् ॥

वा लिटि ॥ अजेर्व्यघञपोः ॥ प्रवायक इति ण्वुल् । प्रवयणीयमिति अनीयर् । 'कृत्यचः' इति णत्वम् ।

घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानं कर्तव्यमिति । घञपोः प्रतिषेधे कर्तव्ये क्यपः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते *। प्रवेता, प्राजिता। प्रवेतुम्, प्राजितुम्॥

वा यौ ॥ ५७ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते। 'यु' इति ल्युटो ग्रहणम्। यौ परभूते अजेर्वा 'वी' इत्ययमादेशो भवति। प्रवयणो दण्डः, प्राजनो दण्डः। प्रवयणमानय, प्राजनमानय॥

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥ ५८ ॥

ण्यादयो गोत्रप्रत्ययाः। ण्यन्तात् क्षत्त्रियगोत्राद आर्षाद् ञितश्च

पदमञ्जरी

भवतीति क्यप इत्युक्तम्। यस्त्वाह—अपीत्येव क्यपि सिद्धः प्रतिषेधः, कथम्? अबिति प्रत्याहारः, अपोऽकारादारभ्या क्यपः पकाराद् इति, तस्य संवीतिरिति क्तिन्यपि प्रतिषेधः प्राप्नोति, तस्मात्संज्ञाग्रहणात्समज्येत्यत्र वीभावाभावः। न ह्यादेशेन संज्ञा गम्यते। *वलादावार्धधातुके वेष्यत इति*। नार्थोऽनयेष्ट्या, नापि घञपोः प्रतिषेधेन, नापि क्यप उपसङ्ख्यानेन, नापि 'वा यौ' इति सूत्रेण; एतावदस्तु—'वा लिटि', अजेर्वीत्येव, व्यवस्थितविभाषेयम्, तेन घञपोः क्यपि नैव भवति, वलादौ यौ च विकल्पः, अन्यत्र नित्यम्॥

ण्यक्षत्त्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः॥ *ण्यादयो गोत्रप्रत्यया इति*। 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' इति गोत्रप्रत्ययान्तादेव यूनि प्रत्ययविधानात्। क्षत्त्रियगोत्रस्य

न्यासः

प्रतिषेधस्योपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्तव्यमित्यर्थः। क्यपः प्रतिषेधनिमित्तत्वेन प्रतिषेधं प्रति सम्बन्धित्वेन विवक्षितत्वात् क्यप इति षष्ठी। तत्रेदं प्रतिपादनम्—'संज्ञायां समजनिपतमनविद' इत्यादिना संज्ञायां गम्यमानायामजेः क्यप् विधास्यते। नियतवर्णानुपूर्वीका च संज्ञा भवति, न चादेशे कृते संज्ञा गम्यते, तस्मात् संज्ञायां विधानात् क्यपि वीभावो न भवति। वलादावार्द्धधातुके विकल्प इष्यत इति। कथं पुनरिष्यमाणोऽपि लभ्यते? अजेरुदात्तत्वात्। स हीडर्थो धातुषूदात्तः पठ्यते। यदि चास्य नित्यं वीभावः स्यात्, तदा तस्योदात्तपाठोऽनर्थकः स्यात्। न हि वीभावे विहित इट् प्राप्नोति; तस्यानुदात्तत्वात्॥

वा यौ॥ 'यु' इति ल्युटो ग्रहणमिति। अन्यस्यासम्भवात्। प्रवयणो दण्ड इति। प्राज्यतेऽनेनेति करणे ल्युट्। पूर्ववण्णत्वम्॥

ण्यक्षत्त्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः॥ ण्यादयो गोत्रप्रत्यया इति। 'गोत्राद्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

परयोरणिञोर्यूनि लुग्भवति । ण्यन्तात्तावत्—'कुर्वादिभ्यो ण्यः', तस्माद्यूनि इञ्, तस्य लुक् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः ।

ननु च कौरव्यशब्दस्तिकादिषु पठ्यते, ततः फिञा भवितव्यम्—कौरव्यायणिरिति ? क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणम्, 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इत्यनेन विहितस्य; इदं तु ब्राह्मणगोत्रम्, 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति ण्यः ।

क्षत्रिय—'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इत्यण्, तस्माद्यूनि इञ्, तस्य लुक् । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः ।

आर्ष—ऋष्यण्, तस्माद्यूनि इञ्, तस्य लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः ।

ञित्—'अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्', तस्माद्यूनि इञ्, तस्य लुक् । बैदः पिता । बैदः पुत्रः । अणः खल्वपि—तिकादिभ्यः फिञ्, तस्माद्यूनि 'प्राग्दीव्यतोऽण्', तस्य लुक् । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः ।

एतेभ्य इति किम् ? 'शिवादिभ्योऽण्' तस्माद् यूनि 'अत इञ्',

पदमञ्जरी

क्षत्रियादभेदोपचारात् क्षत्रियशब्देनाभिधानम् । ऋषेरपत्यमार्षम्, 'इतश्चानिञः' इति ढकि प्राप्ते शिवादिपाठादण् । ढगपीष्यते—आर्षेयं वृणीते इति । तस्माच्छुभ्रादिष्वपि पठनीयः । एवं गोत्ररूपाभ्यां क्षत्रियार्षाभ्यां प्रत्ययस्योपलक्षणाद् ण्यादयो गोत्रप्रत्यया इत्युक्तम् । *क्षत्रियादिति* । क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः । *आर्षादिति* । ऋष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः । प्रथमनिर्दिष्टाद् ण्यन्तादणोऽसम्भवाच्चरमनिर्दिष्टोऽपीञेव प्रथममुदाहृतः । *क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति* । औरसशब्देन साहचर्यात् । स हि 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' इत्यञन्त-

न्यासः

यून्यस्त्रियाम्' इति गोत्रप्रत्ययान्तादेव युवप्रत्ययविधानात् । तस्माद् यूनीञिति । 'अत इञ्' इत्यनेन । कौरव्यशब्दस्तिकादिषु पठ्यत इति । औरसशब्दादनन्तरम् । क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति । औरसशब्देन क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् । औरसशब्दो हि जनपदशब्दात् क्षत्रियादञिति क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तः ।

ऋष्यण् इति । 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इत्यनेन । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तस्य न लुम्भवति । कौहडः पिता । कौहडिः पुत्रः । यूनीति किम् ? वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति ण्यः, तस्मात् 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति शैषिकोऽण् , तस्य लुग्न भवति । अणिञो-रिति किम् ? दाक्षेरपत्यं युवा दाक्षायणः ।

* अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् * । बौधिः पिता । बौधिः पुत्रः । जाबालिः पिता । जाबालिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता । औदुम्बरिः पुत्रः । भाण्डीजङ्घिः पिता । भाण्डीजङ्घिः पुत्रः । शाल्वावयवलक्षण इञ् , तस्मात्फक् , तस्य लुक् । पैलादिदर्शनात् सिद्धम् ॥

पदमञ्जरी

त्वात्क्षत्रियशब्दः । उरसशब्दः सकारोपधो जनपदवाची, तस्माद्यूनि प्राग्दीव्यतीयोऽणिति । 'फेश्छ च' इति च ञच्छौ तु न भवतः, यमुन्दश्च सुयामा चेति परिगणनात् । *कण्वादिभ्यो गोत्रे इति शैषिकोऽणिति* । वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जमिति कुर्वादिषु पाठादिति भावः ।

अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति । अत्र *भाष्ये* त्रीणि वाक्यान्युपन्यस्तानि—अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति *प्रथमम्*, अस्योदाहरणम्—बौधिः पिता, बौधिः पुत्राः; औदुम्बरिः पिता, औदुम्बरिः पुत्रः, बुधोदुम्बराभ्यां शाल्ववयवा-

न्यासः

वामरथ्यशब्दं व्युत्पादयति । तस्मात् कण्वादिभ्यो गोत्रे इति शैषिकोऽणिति । ननु च वामरथ्यशब्दः कुर्वादिषु पठ्यते, न कण्वादिषु, तत् कथमेवमुक्तम् ? यद्यपि न पठ्यते, तथापि कुर्वादिषु वामरथ्यस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जमिति पाठात् कण्वादिवद्भावोऽस्ति, अत एवमुक्तमित्यदोषः ।

दाक्षायण इति । 'यञिञोश्च' इति फक् ।

अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति । इह कैश्चिदुक्तम्—'अणिञोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद् युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम्' इति । तेषां वैश्यगोत्रान्न प्राप्नोति; तस्माद् वैश्यगोत्रादपि यथा स्यादित्येवमर्थं मात्रग्रहणम् । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां हि गोत्राणि सम्भवन्ति, तत्र ब्राह्मणगोत्रं वर्जयित्वाऽन्यतः सर्वस्माद्भवति । पूर्वके तु वाक्येऽतद्राजादपि क्षत्रियगोत्राद् यथा स्यादित्येवमर्थं मात्रग्रहणम् । तथा हि 'अणिञोर्लुकि तद्राजाद् युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम्' इति कैश्चिदुक्तम्, तन्मतनिरासार्थमेतद्वाक्यमुपन्यस्तम् । बौधिः पितेत्येवमादिना क्षत्रियगोत्रोदाहरणानि दर्शयति । भाण्डीजङ्घिरित्येवमादिना वैश्यगोत्रोदाहरणम् । ब्राह्मणगोत्रप्रतिषेधादिह न भवति—दाक्षायण इति । शाल्वावयवलक्षण इति । क्षत्रियगोत्रमधिकृत्येदमुक्तम् । भाण्डीजङ्घिरित्यत्र वैश्यगोत्रे 'अत इञ्'

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥

'पैल' इत्येवमादिभ्यश्च युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । 'पीलाया वा' इत्यण् । तस्माद् 'अणो द्व्यचः' इति फिञ्, तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । अन्ये पैलादय इञन्ताः, तेभ्यः 'इञः प्राचाम्' इति लुकि सिद्धेऽप्रागर्थः पाठः ।

पदमञ्जरी

लक्षण इञ्, 'यञिञोश्च' इति फक्, तस्य लुक् । अनणिञर्थमेतद्वचनम् । शाल्वावयवयवेत्यत्रोदुम्बरास्तिलखिला इत्यादि संभवोदाहरणं न परिगणनमिति बुधशब्दादपीञ् भवति । क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति *द्वितीयम्* । मात्रशब्दो व्याप्त्यर्थः, तद्राजादिति नियमो नास्ति—क्षत्रियगोत्रमात्रादिति । तेन जाबालशब्दादत इञोऽतद्राजादपि परस्य फको लुग् भवति—जाबालिः पिता, जाबालिः पुत्रः । *वृत्तिकारेणोपन्यस्तं तृतीयम्* । अत्रापि मात्रशब्दो व्याप्त्यर्थः । क्षत्रियादित्यपि नियमो नास्ति—अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति, तेन वैश्यगोत्रादपि भवति । भाण्डिजङ्घकर्णखरकौ वैश्यौ, ताभ्यामत इञ्, तदन्तात्फको लुक् । व्यापकत्वाच्चेदमुपन्यस्तं *वृत्तिकारेण* ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ पीडयतेः पचाद्यचि कपिलादिदर्शनादस्य लत्वे पीला । *अन्ये पैलादय इञन्ता इति* । तत्र बाह्वादिषु 'उदञ्चु' इति पठ्यते । उकार उच्चारणार्थः, क्विनि नोपधत्वं निपात्यते । औदञ्चिः । 'अचः' इत्यकारलोपः, 'उद ईत्' इतीत्त्वं च न भवति; लुप्तनकारस्य तत्र ग्रहणात् । भूलिङ्गशब्दः शाल्वावयवः । सात्यकिशब्दमपि केचित्पठन्ति, सोऽपि बाह्वादीञन्तः । सत्यकशब्दाद् 'ऋष्यन्धक' इत्यणा

न्यासः

इत्यनेनेञेव भवतीति वेदितव्यम् । पैलादिदर्शनात् सिद्धमिति । पैलादेराकृतिगणत्वात् तत्रैते द्रष्टव्या इति दर्शयति ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ पीलाया वेत्यणिति । तत्र हि 'शिवादिभ्योऽण्' इत्यतोऽण्ग्रहणानुवृत्तेः । अन्ये पैलादय इञन्ता इति । अत्रौदञ्चिशब्दो बाह्वादित्वादिञन्तः । बाह्वादिषु ह्युदञ्चुशब्दः पठ्यते । उकारोच्चारणमतन्त्रम्; धातुप्रदर्शनार्थत्वात् । उदञ्चतीति 'ऋत्विक्' इत्यादिना सूत्रेण क्विन् । उदचोऽपत्यमौदञ्चिः । निपातनाद् 'अनिदिताम्' इत्यादिना नलोपो न भवति, 'अचः' इत्यकारलोपश्च । भौलिङ्गिशब्दः शाल्वावयव इञन्तः । शेषास्तु 'अत इञ्' इतीञन्ता वेदितव्याः । शालङ्किरिति पठ्यते, स कथम्, यावता नडादिषु शलङ्कु शलङ्कञ्चेति पाठात् शालङ्कायन इति भवितव्यम् ? प्रकृत्यन्तरं शलङ्कुशब्दोऽस्ति, ततोऽयमिञ् विहित इत्येके । अस्मादेव निपातनाच्छलङ्कुशब्दा-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पैल । शार्लङ्कि । सात्यकि । सात्यकामि । दैवि । औदमज्ञि । औदव्रजि । औदमेघि । औदबुद्धि । दैवस्थानि । पैङ्गलायनि । राणायनि । रौहक्षिति । भौलिङ्गि । औद्गाहमानि । औज्जिहानि ।। तद्राजाच्चाणः । आकृतिगणोऽयम् ।।

इञः प्राचाम् ।। ६० ।।

गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । गोत्रविशेषणं प्राग्ग्रहणम्[1], न विकल्पार्थम् । पान्नागारेरपत्यं युवा । 'यञिञोश्च' इति फक्, तस्य लुक् । पान्नागारिः पिता । पान्नागारिः पुत्रः । मान्थरैषणिः पिता । मान्थरैषणिः पुत्रः ।

प्राचामिति किम् ? दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ।।

पदमञ्जरी

भाव्यम् । शेषा अत इञन्ताः । *शालङ्किरिति* । अस्मादेव निपातनाच्छलङ्कोरिञ्, शलङ्कादेशश्च । *तद्राजाच्चाण इति* । तद्राजसंज्ञकादणः परस्य युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । 'द्व्यञ्मगध' इत्यणन्तादाङ्गशब्दात् 'अणो द्व्यचः' इति फिञो लुक् । आङ्गः पिता, आङ्गः पुत्रः । तदेवं गणवाक्यमेतदेकम्, पूर्वपठितानि त्रीणीति चत्वारि यथोत्तरमधिकविषयाणि ।।

इञः प्राचाम् ।। 'प्राचामवृद्धम्' इत्यादौ प्राग्ग्रहणं विकल्पार्थम्, इह तु न तथेत्याह—*गोत्रविशेषणमिति* । युवप्रत्ययस्य लुग्विधानादर्थादाक्षिप्तं गोत्रमिति भावः । पन्नम् = प्राप्तम् अगारं येन स पन्नागारः । मन्थरा=मन्दीभूता एषणा यस्य स मन्थरैषणः ।।

न्यासः

दिञिति विज्ञायते, तत्सन्नियोगे च शलङ्कादेश इत्यपरे । तद्राजाच्चाण इति । तद्राजसंज्ञकाच्चाण उत्तरस्य युवप्रत्ययस्य लुग् भवति । अङ्गस्यापत्यमिति 'द्व्यञ्मगध' इत्यादिनाऽण्—आङ्गः, तस्यापत्यं युवा आङ्ग एव । 'अणो द्व्यचः' इति फिञ्, तस्यानेन लुक् ।।

इञः प्राचाम् ।। अन्यत्र प्राग्ग्रहणं विकल्पार्थं दृष्टम्, अत इहापि विकल्पो मा विज्ञायीत्याह—गोत्रविशेषणमित्यादि ।।

१. 'प्राचां ग्रहणम्' इति क्वचित् पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अनन्तरेण प्राप्तो लुक् प्रतिषिध्यते। तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य न लुग्भवति। तौल्वलिः पिता। तौल्वलायनः पुत्रः।

तौल्वलि। धारणि। रावणि। पारणि। दैलीपि। दैवलि। दैवमित्रि। दैवयज्ञि। प्रावाहणि। मान्धातकि। आनुहारति। श्वाफल्कि। आनुमति। आहिंसि। आसुरि[1]। आयुधि। नैमिषि। आसिबन्धकि। बैकि। आन्तरहाति। पौष्करसादि। वैरकि। वैलकि। वैहृति। वैकर्णि। कारेणुपालि। कामालि ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

'ते तद्राजाः' 'ञ्यादयस्तद्राजा' इति वक्ष्यति, तस्य तद्राजसंज्ञस्य

पदमञ्जरी

न तौल्वलिभ्यः ॥ 'तुल उपमाने', औणादिको वलच्। तुल्वलः। धारयति-पारयतिभ्यां नन्द्यादिल्युः—धारणः, पारणः। देवा मित्रमस्येति देवमित्रः। देवेभ्यो यज्ञोऽस्य देवयज्ञः। 'पुष पुष्टौ', क्यप्, पुष्यः। विलक्षणौ कर्णावस्य विकर्णः। करेणुं पालयति करेणुपालः। 'असु क्षेपणे', कुरच्—असुरः। 'हृञ् हरणे', अनुपूर्वाल्लटः शत्रादेशः, अनुहरत्, पुष्करे सीदतीति पुष्करसत्, बाह्वादी अनुशतिकादी च। परिशिष्टाः *पारायणे* द्रष्टव्याः॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ इह बहुष्वित्यनेन जसादिबहुवचनं वा गृह्येत ? अर्थो वा ? आद्ये पक्षेऽयमर्थो भवति—जसादिषु बहुवचनेषु परतस्तद्राजस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुगिति। द्वितीये—बहुष्वर्थेषु वर्तमानस्येति। बहुवचनशब्दे हि जसादिषु विनियुक्ते तदेकदेशेन बहुशब्देनापि जसादि शक्यं लक्षयितुम्।

न्यासः

न तौल्वलिभ्यः ॥ तौल्वल्यादिष्वान्तरहातिशब्दः पौष्करसादिशब्दश्च बाह्वादी इञन्तौ। बाह्वादिषु ह्यन्तरहच्छब्दः पुष्करसच्छब्दश्च पठ्येते; अत्रोभयपदवृद्धिश्चानुशतिकादित्वात्। शेषास्त्वत इञितीञन्ताः ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ बहुषु वर्त्तमानस्येति। बहुष्वर्थेषु वर्त्तमानस्येत्यर्थः। अथ 'बहुवचने परतः' इत्येवं कस्मान्न व्याख्यायते ? अशक्यमेवं वक्तुम्; यतः संख्यावाची बहुशब्दो न बहुवचनवाची। यदि तु 'बहुवचने परतः' इत्यय-

१. अत्र राम्धकि, आसुराहति, प्राणाहति, पौष्कि, कान्दिक, दौपकगति, आन्तराहृति—एते शब्दाः क्वचिल्लभ्यन्ते।

. RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्याऽस्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति, तेनैव चेत्तद्राजेन

पदमञ्जरी

संज्ञानामेकदेशस्यापि प्रयोगदर्शनाद् भीमो भीमसेनः, सत्या सत्यभामेति। जसादीनां च बहुत्वाद् बहुष्विति बहुवचनोपपत्तिः। नन्वेवमपि मुख्यत्वादर्थ-ग्रहणमेव युक्तम्? सत्यम्; तेनैव ग्रहणादस्य पक्षस्य सम्भवः। तद्धि प्रियवाङ्गा इत्यादौ बहुवचनं परमिति लुकः प्रसक्तस्य निवृत्तये कृतम्। अर्थग्रहणे चात्र तद्राजस्य बहुत्वे वृत्त्यभावादेव लुकोऽप्रसङ्गः। यद्येवम्, अस्मादेव लिङ्गाद् बहु-वचनस्यैव निश्चयादर्थग्रहणस्यासम्भवः? उच्यते—अस्त्रियामिति प्रतिषेधादस्य पक्षस्य सम्भवः। तद्धयाङ्गयः स्त्रिय इत्यादौ तद्राजस्य बहुषु वर्तमानस्य लुङ् मा भूदिति कृतम्। बहुवचनग्रहणे चात्र स्त्रीप्रत्ययेन व्यवधानादेव लुकोऽप्रसङ्गः। न चाम्बष्ठस्यापत्यानि बह्व्यः स्त्रियः 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ् ञ्यङ्' 'यङश्चाप्' आम्बष्ठ्या इत्यत्रैकादेशस्यान्तवद्भावादव्यवधानाल्लुक्प्रसङ्गः; एकादेशस्य पूर्व-विधौ स्थानिवद्भावादत्रापि चापा व्यवधानात्। तदेवं लिङ्गद्वयदर्शनात्पक्षद्वय-सम्भवः।

एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यम्। तत्राद्ये पक्षेऽतिक्रान्तोऽङ्गानत्यङ्गः, अतिगर्गः, अङ्गेभ्य आगतोऽङ्गरूप्यः, गर्गरूप्य इत्यादौ बहुवचनपरत्वाभावाल्लुङ् न स्यात्। न च वृत्त्यर्थे वाक्ये यच्छसादि बहुवचनं तत्रैव परतस्तस्यामेवावस्थायां लुग्ल-भ्यतेऽन्तरङ्गत्वादिति वाच्यम्; 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति वचनात्। न च लुप्तेऽपि तस्मिन्प्रत्ययलक्षणेन लुग्लभ्यः, 'न लुमताङ्गस्य' इति निषेधात्। ननु च न लुगङ्गस्य कार्यम्, किं तर्हि? तदेकदेशस्य प्रत्ययमात्रस्य, अङ्गरूप्य इत्यादौ च समर्थात्तद्धितोत्पत्तेः वृत्त्यर्थे वाक्ये यद्बहुवचनमङ्गेभ्य इत्यादि तत्रैव लुक् भविष्यति। इदं तर्हि अत्रेरपत्यानि बहूनि 'इतश्चानिञः' इति ढक्, तस्य 'कितः' इत्यन्तोदात्तत्वम्, तस्य जसि परतः 'अत्रिभृगु' इति लुकि कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति, तस्माद् द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह—बहुषु वर्तमानस्येति।

नन्वत्रापि पक्षे आङ्गश्च वाङ्गश्च सौह्मश्च अङ्गवङ्गसुह्माः, गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज-यश्च गर्गवत्सवाजा इत्यादौ द्वन्द्वे लुग्न स्यात्; अत्र ह्येकैकस्मिन्नेवार्थे प्रत्यय उत्पन्नः, पूर्वत्र तु पक्षेऽन्तिमस्यापि तावत्सिद्धयति, बहुवचनपरत्वात्? नैष दोषः; युग-पदधिकरणतायां द्वन्द्वः, तत्रैकैकस्य वर्त्तिपदस्य बह्वर्थकत्वाल्लुग्भविष्यति। नन्वे-वमपि तद्धिते उत्पत्तिदशायामेकैकस्मिन्नेवार्थे उत्पन्न इति तद्राजो यो बहुषु यञ् यो बहुषु अञ् यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् न स्यादेव। नन्वत्र बहुष्वित्यनेन न प्रत्ययमात्रं विशेष्यते, किं तर्हि? प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणे सति तदन्तं विशेष्यते—तद्राजान्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुषु अञन्तं यद्बहुष्विति। यद्येवम्,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कृतं बहुत्वं भवति। अङ्गाः। वङ्गाः। पुण्ड्राः। सुह्माः। मगधाः। लोहध्वजाः। व्रीहिमन्तः।

पदमञ्जरी

कश्यपस्यापत्यं काश्यपः, बिदाद्यञ्, तस्य प्रतिकृतय इति 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्, तस्य 'जीविकार्थे चापण्ये' इति देवपथादिषु अर्चासु पूजनार्थास्विति पाठाद्वा लुपि कृते काश्यपा इत्यञन्तस्य प्रतिकृतिबहुत्वे लुक् प्राप्नोति? नैष दोषः; 'यञञोश्च' इत्यत्र 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यतो 'गोत्रे' इत्यनुवर्तते, तेन गोत्रबहुत्वे लुक् प्रतिकृतिबहुत्वे न भविष्यति। नन्वेवमप्याङ्गस्यैकस्य प्रतिकृतयो बह्व्य इति तद्राजान्तस्य बहुषु वृत्तेर्लुक्प्रसङ्गः। नह्यत्रेदमस्ति—तद्राजान्तं यदपत्यं बहुत्वे वर्तत इति। एवं तर्हि तेनैव ग्रहणमस्मिन्पक्षे न कर्तव्यमित्युक्तं तदत्रोपयोक्ष्यामहे—यस्मिन्नर्थे लुग्भावी प्रत्यय उत्पन्नस्तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति। इह चापत्ये प्रत्यय

न्यासः

मर्थोऽत्राभिमतः स्यात्, अस्त्रियामिति प्रतिषेधं न कुर्यात्; प्राप्त्यभावात्। न हि तद्राजान्तादुत्पन्नेन स्त्रीप्रत्यय्येन व्यवहिते बहुवचने परतो लुकः प्राप्तिरस्ति। किञ्च, अत्रय इत्यत्र बहुवचने परतो लुकि विधीयमान उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत। कथम्? अत्रेरपत्यानि बहूनीति 'इतश्चानिञः' इति ढकि तस्य 'तद्धितस्य कितः' इत्यन्तोदात्तत्वे कृते बहुवचने जसि परतः 'अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठ' इत्यादिना लुकि कृते 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्नोति। तस्माद् बहुषु वर्त्तमानस्येत्ययमेवार्थः। बहुष्विति च तद्राजान्तस्य विशेषणम्, न तद्राजस्य; अन्यथा हि द्वन्द्वे दोषः प्रसज्येत—आङ्गश्च वाङ्गश्च सौह्मश्चाऽङ्गवङ्गसुह्मा इत्यत्र लुङ् न स्यात्; न ह्यत्र तद्राजो बहुषु वर्त्तते। तदन्तस्तु वर्त्तते, युगपदधिकरणवचनो हि द्वन्द्व इति कृत्वा। तस्मात् तद्राजान्तस्यैवेदं विशेषणम्, न तद्राजस्य।

'तद्राजसंज्ञकस्य प्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुग् भवति' इत्ययं तु वृत्तिग्रन्थ एवमुन्नेयः—बहुषु वर्त्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य तद्राजान्तस्य यः सम्बन्धी तद्राजसंज्ञकः प्रत्ययस्तस्य तद्राजसंज्ञकस्य प्रत्ययस्य लुग् भवतीति। कथम्? तद्राजान्तस्यैवैतत् सामर्थ्यं लब्धम्। न ह्यतद्राजान्तस्य तद्राजसंज्ञकः प्रत्ययः सम्बन्धी भवति। सूत्रेऽप्यन्तग्रहणं न कृतम्; प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव तदन्तस्य लब्धत्वात्। तथापि प्रत्ययान्तस्य लुगुच्यमानः प्रत्ययमात्रस्यैव विज्ञायते; 'प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः' इति प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्संज्ञाविधानात्। तेनैव चेदिति। तद्राजप्रत्ययान्तेनैवेत्यर्थः। अङ्गा वङ्गा सुह्मा इति। अङ्गस्यापत्यानि बहूनि। 'द्व्यञ्मगध' इत्यादिनाऽण्, तस्य लुक्। लोहध्वजाः, व्रीहिमन्त इति। 'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्' इति ञ्यप्रत्ययः, तस्य लुक्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तद्राजस्येति किम् ? औपगवाः । बहुष्विति किम् ? आङ्गः । 'तेनैव' ग्रहणं किम् ? प्रियो वाङ्गो येषां त इमे प्रियवाङ्गाः । अस्त्रियामिति किम् ? आङ्ग्यः स्त्रियः ॥

पदमञ्जरी

उत्पन्नः प्रतिकृतिकृतं च बहुत्वम् । यद्येवम्, आङ्गस्यापत्यानि 'अणो द्व्यचः' इति फिञ्, तस्याब्राह्मणगोत्रमात्रादिति वा 'तद्राजाच्चाणः' इति वा लुक्, अङ्गाः, बेदस्यापत्यानि 'अत इञ्', 'ण्यक्षत्रिय' इति लुक्, बिदाः, अत्र गोत्रे प्रत्यय उत्पन्नो युवकृतं चात्र बहुत्वमिति लुङ् न स्यात् ? नैष दोषः; तेनैवेत्यस्य तज्जातीयेनैवेत्यर्थः, युवा चापत्यतया तज्जातीयो न प्रतिकृतिः । एवं च कृत्वा द्वन्द्वो यदा लोपिनामलोपिनां च भवति तदा न भवति—आङ्गदेवदत्तयज्ञदत्ताः, गार्ग्यदेवदत्तयज्ञदत्ताः । इह तु भार्गवश्च वात्स्यश्चाग्रायणश्च भृगुवत्साग्रायणा इति, यद्यपि नलोपिभिरेव कृतं बहुत्वम्, आग्रायणे नडादिफको लुगभावात्; तथाप्यपत्यतया तज्जातीयत्वमस्तीति लुग्भवत्येव । यद्येवम्, गार्ग्यश्च काश्यपश्च गालवश्च गार्ग्यकाश्यपगालवानामित्यत्र गालवे ऋष्यणो लुगभावेऽप्यपत्यतया तज्जातीयत्वाद्यञञोर्लुक्प्रसङ्गः । एवं तर्हि भृगुवत्साग्रायणेषु 'अगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्' इति निर्देशद्वयाल्लोपिभिरपत्यप्रत्ययैः कृते बहुत्वे विकल्पः । तदेवं तद्राजान्तस्य बहुत्वे वर्तमानस्येति स्थितम् । वृत्तौ तु तद्राजसञ्ज्ञकस्य प्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य तद्राजान्तस्य योऽवयवः प्रत्ययस्तस्येत्यर्थः । *तेनैव चेत्तद्राजेनेति* । अत्रापि तद्राजान्तेनेत्यर्थः । तद्राजेत्यपि लोपिप्रत्ययोपलक्षणम् । अङ्गगर्गलोहध्वजा इत्यादावपि भवतीत्याहुः । इहाङ्गस्यापत्यानि बहून्यङ्गास्तेषामपत्यं युवा युवानौ वा आङ्गः आङ्गाविति युवसङ्क्रान्तेः प्राग्गोत्रेऽलुगचीति प्रतिषेधाल्लुगभावः, पश्चात्तु बहुत्वाभावाद् । अचीति च विषयसप्तमी, तेन युवप्रत्यये पश्चाल्लुमता लुप्तेऽपि विषयभूत एव तस्मिन् प्रागेव लुकः प्रतिषेधः, लुप्तेऽपि वा प्रत्ययलक्षणेन । नन्वचीति वचनाद्वर्णाश्रयोऽयम्, नेत्याह; अचीति प्राग्दीव्यतीयस्य प्रत्ययस्य विशेषणं प्रत्ययश्च लुकि निमित्तम् ।

आङ्ग्यः स्त्रिय इति । इह च आङ्गी च वाङ्गश्च सौह्मश्चेति द्वन्द्वे आङ्गीतिशब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामभिधानात्तदणो लुग्न भवति, आङ्गीवङ्गसुह्मा इति भवतीत्याहुः ॥

न्यासः

औपगवा इति । 'प्राग्दीव्यतोऽण्' । प्रियवाङ्गा इति । बहुव्रीहिः । नात्र तद्राजप्रत्ययेन बहुत्वं कृतम्, किं तर्हि ? समासेन । न चासौ तद्राजप्रत्ययान्तः;

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥

'बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति सर्वमनुवर्तते। 'यस्क' इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति, तेनैव चेद् गोत्रप्रत्ययेन कृतं बहुत्वं भवति। प्रत्ययविधेश्चान्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यनन्तरापत्येऽपि लुग्भवत्येव—यस्काः। लभ्याः। बहुष्वित्येव—यास्कः। तेनैवेत्येव—प्रिययास्काः। अस्त्रियामित्येव—यास्क्यः स्त्रियः।

पदमञ्जरी

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ *प्रत्ययविधेश्चान्यत्रेति*। गोत्रे यत्र प्रत्ययो विधीयते 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' इत्यतोऽन्यत्रेत्यर्थः। तत्र तावदपत्याधिकारे गोत्रग्रहणादेव

न्यासः

ततस्तद्राजस्याविहितत्वात्। यद्येवम्, द्वन्द्वोऽपि तद्राजप्रत्ययान्तो न भवतीति तत्रापि लुग् न स्यात्? नैतत्; यदि द्वन्द्वोऽपि तद्राजप्रत्ययान्तो न भवति, तथापि प्रत्येकं द्वन्द्वावयवास्तद्राजप्रत्ययान्ता बह्वर्थाश्चेति तत्र भवत्येव लुक्।

न च बहुष्वित्यर्थग्रहणम्, यश्च बह्वर्थस्तत्रावश्यमेव तत्कृतेन बहुत्वेन भवितव्यम्, तत् किं तेनैवेत्यनेन? एवं मन्यते—अन्तरङ्गत्वात् तद्राजप्रत्ययोत्पत्तिवेलायां यद्बहुत्वमुपजायते तदेव यदि गृह्येत, न तु तत्पदान्तरापेक्षम्, ततश्च द्वन्द्वेषु लुग् न स्यात्। तेनैवग्रहणं तु द्वितीयोऽयं यत्न इति—यः प्रत्ययान्तस्य बहुत्वं तेनैव क्रियते, यच्च पदान्तरापेक्षेणापि तत्र सर्वत्र भवतीति। यद्येवम्, इहापि प्राप्नोति—प्रियवाङ्गाः इति? नैष दोषः; एवकारो ह्यत्र क्रियते। स तुल्यजातीयापेक्षयैव नियमं करोति; लोपिभिरेव यत् कृतं बहुत्वमिति। न च प्रियवाङ्गा इत्यत्र लोपिभिरेव कृतं बहुत्वम्, यस्मादत्र किञ्चिल्लोपि पदं किञ्चिदलोपि, एवञ्च नियमे सति द्वन्द्वोऽपि यत्र लोप्यलोपिनां तत्रापि न भवति—'गार्ग्यकाश्यपगालवानाम्' इति, अत्र गार्ग्यकाश्यपयोः 'यञञोश्च' इति लोपः प्राप्नोति। गालवस्य तु ऋष्यणन्तत्वान्नास्ति लुकः प्राप्तिः। आङ्क्य इति। 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्॥

यस्कादिभ्य गोत्रे॥ 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति पारिभाषिकमेवेदं गोत्रं गृह्यते, न लौकिकमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्। अतस्तां निराकर्त्तुमाह—प्रत्ययविधेश्चान्यत्रेत्यादि। एतच्चोभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति लभ्यते। लौकिके गोत्रे गृह्यमाणे शास्त्रीयमपि तत्रान्तर्भवति; प्रत्ययविधौ तु लौकिकगोत्रस्य ग्रहणं न भवतीति ज्ञापकात्। यदयम्—'गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ्' इत्यत्र

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गोत्रे इति किम् ? यास्काश्छात्राः ।

यस्क । लभ्य । दुह्य । अयःस्थूण । तृणकर्ण । एते पञ्च शिवादिषु पठ्यन्ते । ततः परेभ्यः षड्भ्य इञ् । सदामत्त । कम्बलभार । बहिर्योग । कर्णाटक[1] । पिण्डीजङ्घ । बकसक्थ । ततः परेभ्यश्चतुर्भ्यः 'गृष्टयादिभ्यश्च' इति ढञ् । बस्ति[2] । कुद्रि[2] । अजबस्ति । मित्रयु । ततः परेभ्यो द्वादशभ्य इञ् । रक्षोमुख । जङ्घारथ । मन्थक । उत्कास । कटुक । मन्थक । पुष्करसत् । विषपुट । उपरिमेखल । क्रोष्टुमान । क्रोष्टुपाद । शीर्षमाय । पुष्करसच्छब्दाद् बाह्वादिपाठादिञ् । खरपशब्दो नडादिषु पठ्यते, ततः फक् । पदक, वर्मक—एताभ्यामत इञ् । भलन्दनशब्दात् 'शिवादिभ्योऽण्' । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित—एतेभ्यश्चतुर्भ्यः 'अश्वादिभ्यः फञ्' ॥

पदमञ्जरी

पारिभाषिकस्य ग्रहणम्, अन्यत्र लौकिकस्येत्यत्र ज्ञापकं वक्ष्यामः । पुष्करसच्छब्दस्येति । किमर्थं पुनरयमत्र पठ्यते, यावता 'बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु' इत्येव सिद्धं पुष्करसदः प्राच्यत्वात्, तथा चेतः प्राचामिति प्राप्तस्य लुकः प्रतिषेधाय तौल्वल्यादिषु पठितः ? एवं तर्हि गोपवनादिषु केचित्तौल्वल्यादयश्चेति पठन्ति, तौल्वल्यादिषु प्रकृतिभागा अपि गोपवनादिषु द्रष्टव्या इत्यर्थः । तेन 'न गोपवना-

न्यासः

गोत्रग्रहणं कृत्वा राजन्यग्रहणं करोति, तज् ज्ञापयति—प्रत्ययविधौ लौकिकगोत्रग्रहणं न भवतीति ।

यास्काश्छात्रा इति । 'तस्येदम्' इत्यण् । पुष्करसच्छब्दोऽप्यत्र पठ्यते, स किमर्थः, यावता 'बह्वच इञ् प्राच्यभरतेषु' इत्येवं सिध्यति ? न सिध्यति; 'न गोपवनादिभ्यः' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । गोपवनादिषु हि कैश्चित् तौल्वल्यादयश्चेति पठ्यते, तौल्वल्यादिषु पुष्करसच्छब्दः पठ्यते, तौल्वल्यादीनाञ्च गोपवनादिषु पाठोऽस्तीत्ययमेव यस्कादिषु पुष्करसच्छब्दपाठो ज्ञापयति ॥

---

१. इतः परं पर्णाटक इत्यधिकम् । क्वचित् वर्णाटक इति पाठान्तरम्, एतदनुसारं पूर्ववाक्ये षड्भ्य इत्यत्र सप्तभ्य इति पठनीम् ।

२-२. बिस्ति । कद्रु इति पाठान्तरे ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यञञोश्च ॥ ६४ ॥

'बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम्' 'गोत्रे' इति चानुवर्तते। यञोऽञश्च गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति। 'गर्गादिभ्यो यञ्', गर्गाः। वत्साः। अञः खल्वपि—'अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्'। विदाः, उर्वाः। बहुष्वित्येव—गार्ग्यः। बैदः। तेनैवेत्येव—प्रियगार्ग्याः। प्रियबैदाः। अस्त्रियामित्येव—गार्ग्यः स्त्रियः। बैद्यः स्त्रियः। गोत्र इत्येव—'द्वीपादनुसमुद्रं' यञ्, द्वैप्याः। 'उत्सादिभ्योऽञ्', औत्साश्छात्राः।

* यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् *। गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलम्, गर्गकुलं वा। गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलम्, गर्गकुलं वा। एवं बैदस्य कुलं बैदकुलम्, बिदकुलं वा। बैदयोः कुलं बैदकुलं बिदकुलं वा।

पदमञ्जरी

दिभ्यः' इति निषेधे प्राप्तेऽत्रास्य पाठः। अयमेव च पाठो ज्ञापयति—गोपवनाद्विषु तौल्वल्यादयोऽपि पठिता इति॥

यञञोश्च ॥ *गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्येति*। अत्रापि व्यधिकरणे षष्ठ्यौ। बहुषु वर्तमानस्य समुदायस्य सम्बन्धी यो गोत्रप्रत्ययो यञ् अञ् च तस्येत्यर्थः। तेन द्वन्द्वेऽपि भवति—गर्गवत्सवाजाः, बिदौर्वभरद्वाजा इति। *गार्ग्यः स्त्रिय इति*। 'यञश्च' इति ङीप्, 'हलस्तद्धितस्य'। *बैद्य इति*। 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्'।

न्यासः

यञञोश्च ॥ **गार्ग्य इति**। 'यञश्च' इति ङीप्। 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, 'हलस्तद्धितस्य' इति यकारस्य च। तत्र हि 'सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः' इत्यतः 'य' इत्यनुवर्त्तते, 'अल्लोपोऽनः' इत्यतो लोप इति च। **बैद्य इति**। 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्'। द्वैप्याः, औत्सा इति। जातादौ शैषिकेऽर्थे यञञौ।

यञादीनामित्यादि। यञादीनां बहुषु लुगुच्यमान एकत्वे द्वित्वे च प्राप्नोतीति वचनम्। एकद्वयोरिति च संख्याप्रधानोऽयं निर्देशः, यथा—'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इति, एकत्वद्वित्वयोरिति यावत्; अन्यथा हि बहुत्वाद्बहुवचनं स्यात्। आदिशब्देनाञादीनां बहुषु लोपिनां ग्रहणम्। व्यवस्थायाञ्चादिशब्दः। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। कर्तव्यमित्यध्याहार्यम्। तत्रेदं प्रतिपादनम्—'वा यौ' इत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेन वाग्रहणमनुवर्त्तते। चकारो वात्रानुक्तसमुच्चयार्थः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यञादीनामिति किम् ? आङ्गकुलम्। एकद्वयोरिति किम् ? गर्गाणां कुलं गर्गकुलम्। तत्पुरुष इति किम् ? गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम्। षष्ठ्या इति किम् ? परमगार्ग्यः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥

अत्र्यादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति। अत्रिशब्दात् 'इतश्चानिञः' इति ढक्। इतरेभ्य ऋष्यण्। अत्रयः। भृगवः। कुत्साः। वसिष्ठाः। गोतमाः। अङ्गिरसः। बहुष्वित्येव—आत्रेयः, भार्गवः। तेनैवेत्येव—प्रियात्रेयाः। प्रियभार्गवाः।

अस्त्रियामिति किम् ? आत्रेयः स्त्रियः ॥

बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥

बह्वचः प्रातिपदिकाद् य इञ् विहितः प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तते, तस्य बहुषु लुग्भवति। पन्नागाराः। मन्थरैषणाः। भरतेषु खल्वपि—युधिष्ठिराः। अर्जुनाः।

पदमञ्जरी

एकद्वयोरिति। एकत्वद्वित्वयोरित्यर्थः। 'संख्याया अल्पीयस्याः' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः। 'द्व्येकयोः' इति निर्देशाद् द्विशब्दस्यापि भवति। *गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलमिति*। प्रकरणादिवशाद् द्वित्वावगतौ द्विवचनान्तस्यापि विरुद्धः समासः ॥

बह्वच इञः *प्राच्यभरतेषु* ॥ भरतापत्येषु भरतशब्दाऽभेदोपचाराद्वर्तते, यथा—'रघूणामन्वयं वक्ष्ये' इति। युधिष्ठिरार्जुनशब्दाभ्यां कुर्वाणोऽपवादो बाह्वादिलक्षण इञ्। बलाकाशब्दोऽपि बाह्वादिः।

न्यासः

क्रियते। तेन यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या लुग् भवतीति। यदि वेत्यनुवर्त्तते तदा बहुष्वपि विकल्पः स्यात्। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानान्न भविष्यतीत्यदोषः।

आङ्गकुलमिति। अत्राङ्गशब्दात् तद्राजसंज्ञकोऽण्, स च यञादिर्न भवति; तस्येह प्रकरणे यञादिभ्यः प्राङ् निर्देशात्। उपगार्ग्यमिति। 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिनाव्ययीभावः। परमगार्ग्य इति। 'सन्महत्' इत्यादिना प्रथमान्तयोस्तत्पुरुषः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ आत्रेय्य इति। 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् ॥

बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ॥ भरता इति। येषां भरत आद्यः संज्ञाकारी ते

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

बह्वच इति किम् ? वैकयः । पौष्पयः । प्राच्यभरतेष्विति किम् ? बालाकयः । हास्तिदासयः । भरताः प्राच्या एव, तेषां पुनर्ग्रहणं ज्ञापनार्थम्—अन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति, तेन 'इञः प्राचाम्' इति भरतानां युवप्रत्ययस्य लुग्न भवति । आर्जुनिः पिता । आर्जुनायनः पुत्रः ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥

गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग्न भवति । विदाद्यन्तर्गणोऽयम् । ततोऽञो गोत्रप्रत्ययस्य 'यञञोश्च' इति लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । गौपवनाः । शैग्रवाः ।

गोपवन । शिग्रु । बिन्दु । भाजन । अश्व । अवतान । श्यामाक । श्वापर्ण । एतावन्त एवाष्टौ गोपवनादयः । परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादपाठः । ते हि चतुर्थे विदादिषु पठ्यन्ते । तेभ्यश्च बहुषु लुग्भवत्येव—हरिताः, किदासा इति ॥

पदमञ्जरी

भरताः प्राच्या एवेति । 'प्राच्यभरतेषु' इति द्वन्द्वस्तु सामान्यविशेषवाचिनोर्गोबलीवर्दन्यायेनेति भावः ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ *परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादपाठ इति* । ननु चेह स्थाने न गोपवनादयः पठ्यन्ते, किं तर्हि ? चतुर्थ एव बिदादिषु तदुपजीवनेनैतत्प्रवर्तते । अथ चतुर्थे पाठः प्रमादज इत्युच्यते, बिदाद्यत्रपि तर्हि न प्राप्नोति । अथ गोपवनादिभ्यः परत्र पाठः प्रमादजः पूर्वत्र पाठ्यः—इत्युच्येत, एवमपि 'हरितादिभ्योऽञ्'

न्यासः

भरताः । पञ्चागारा इत्यादिषूदाहरणेषु 'अत इञ्', तस्य लुक् । बालाकय इति । बाह्वादित्वादिञ् । हास्तिदासय इति । 'अत इञ्' । आर्जुनायन इति । 'यञिञोश्च' इति फक् ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ विदाद्यन्तर्गणोऽयमिति लुक्प्राप्तिं दर्शयति । शैग्रवा इति । 'ओर्गुणः' । ननु चान्येऽपि हरितादयोऽत्र पठ्यन्ते, तत् किमित्यवधार्यत एतावन्त एव इत्यत आह—परिशिष्टानामित्यादि । प्रमादपाठ इति । अनार्षः पाठः इत्यर्थः । यदि तेषां प्रमादपाठः, एवं तर्ह्यविदादित्वादञप्येभ्यो न प्राप्नोतीत्यत आह—ते हीत्यादि । ते हि चतुर्थेऽध्याये विदादिषु गोपवनादिभ्यः पूर्वे पठ्यन्त इति न

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च—तिकादिभ्यः फिञ्, तस्य लुक्, तिककितवाः । वाङ्खरयश्च भाण्डीरथयश्च—'अत इञ्', तस्य लुक्, वङ्खरभण्डीरथाः । औपकायनाश्च लामकायनाश्च—'नडादिभ्यः फक्', तस्य लुक्, उपकलमकाः । पाफकयश्च नारकयश्च—'अत इञ्', तस्य लुक्, पफकनरकाः । वाकनखयश्च श्वागुदपरिणद्धयश्च—'अत इञ्', तस्य लुक्, बकनखश्वगुदपरिणद्धाः । उब्जशब्दादत इञ्, ककुभशब्दाच्छिवाद्यण्, तयोर्लुक्, औब्जयश्च काकुभाश्च उब्जककुभाः । लाङ्कयश्च शान्तमुखयश्च—अत इञ्, तस्य लुक्, लङ्कशान्तमुखाः । उरसशब्दस्तिकादिषु पठ्यते, ततः फिञ्, लङ्कटशब्दादिञ् तयोर्लुक्, औरसायनयश्च लाङ्कटयश्च उरसलङ्कटाः । भ्राष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च—'अत इञ्, तस्य लुक्, भ्रष्टककपिष्ठलाः । कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुन्दरयश्च—'अत इञ्' तस्य लुक्,

पदमञ्जरी

इत्येष विधिर्गोपवनादीनामपि प्राप्नोति । तस्माद्यथाव्यवस्थित एव पाठे मध्ये सूत्रकरणं कर्तव्यम्, इह वा प्राक् हरितादिभ्य इति वक्तव्यम् । यथोक्तम्—'गोपवनादिभ्यः प्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यः' इति । वृत्तिकारस्तु चतुर्थेऽत्र च पृथक् पाठं मन्यते ॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ द्वन्द्वरूपाण्येव गणे पठ्यन्ते । तिकादीनि पूर्वपदानि कितवादीन्युत्तरपदानि, तत्र 'तिकादिभ्यो द्वन्द्वे' इत्युच्यमाने पूर्वपदेष्वेव लुगाशङ्क्येत उत्तरपदेष्वपि यथा स्यादिति तिककितवादिभ्य इत्युक्तम् । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तदाह—*तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्चेति* ॥

न्यासः

भवत्येष दोषप्रसङ्गः । यस्त्विह गोपवनादिभ्योऽष्टभ्यः पर एषां पाठः, स प्रमादपाठ इत्युच्यते ॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ किमर्थं पुनस्तिककितवाभ्यां द्वाभ्यां गण उपलक्ष्यते, नैकेनैवोपलक्ष्येत ? नैतत्; कार्यिणा हि गण उपलक्षयितुं युक्तः, द्वन्द्वश्चात्र कार्यी, तेनैवोपलक्षयितुं युक्तः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः । आग्निवेश्यश्च दासेरकयश्च—अग्निवेश-शब्दाद् गर्गादिभ्यो यञ्, दासेरकशब्दादत इञ्, तयोर्लुक्, अग्नि-वेशदासेरकाः ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥

'उपक' इत्यैवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति, अन्यतरस्यां द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । एतेषां च मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते—उपकलमकाः, भ्रष्टककपिष्ठलाः, कृष्णाजिनकृष्णसुन्दरा इति । तेषां पूर्वेण नित्य-मेव लुग्भवति । अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्पः—उपकाः, औपकायनाः । लमकाः, लामकायनाः । भ्रष्टकाः, भ्राष्टकयः । कपिष्ठलाः, कापिष्ठलयः । कृष्णाजिनाः, कार्ष्णाजिनयः । कृष्णसुन्दराः, कार्ष्णसुन्दरय इति । परिशिष्टानां च द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च विकल्प इति ।

पदमञ्जरी

उपकादिभ्योऽन्यरस्यामद्वन्द्वे ॥ *द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे चेति* । कथम् 'अद्वन्द्वे' इत्युच्यमाने द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भवति, तदाह—*अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमिति* । नात्र शास्त्रीयोऽधिकारः स्वरितत्वनिबन्धनो विवक्षितः, न हि पूर्वसूत्रे द्वन्द्वशब्द आसक्त-स्वरितः, तस्माल्लौकिकोऽधिकारो व्यपेक्षालक्षणः । तदिह द्वन्द्वशब्देन तद्विषया

न्यासः

उपकादिभ्योऽन्तरस्यामद्वन्द्वे ॥ यदि द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भवत्यद्वन्द्वग्रहणं तर्हि किमर्थमित्याह—**अद्वन्द्वग्रहणमित्यादि** । द्वन्द्वग्रहणे नात्र द्वन्द्वाधिकारः सम्बध्यते—द्वन्द्वे द्वन्द्वाधिकार इति, तस्य नञा सम्बन्धे च द्वन्द्वाधिकारनिवृत्तिः प्रतीयते । अथ विषयोपग्रहणार्थमद्वन्द्वग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते—अद्वन्द्वेऽद्वन्द्वविषय इति ? यद्ययमर्थोऽभीष्टः स्याददद्वन्द्वग्रहणं न कुर्यात्; विनापि तेनार्थस्य प्रतीतेः । कथम् ? तिककितवादयोऽपीह त्रयः पठ्यन्ते—उपकलमकाः, भ्रष्टककपिष्ठलाः, कृष्णाजिनकृष्ण-सुन्दरा इति, तेषाञ्चाद्वन्द्व एव ग्रहणं प्रयोजयति न द्वन्द्वः; पूर्वेणैव सिद्धत्वादिति । तेषां तावन्नियमेनाद्वन्द्वार्थं ग्रहणम्, तत्साहचर्यादितरेषामप्यद्वन्द्वार्थं ग्रहणं युक्त-मिति निष्फलमेवाद्वन्द्वग्रहणं स्यात् । तस्माद् द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमेतद्युक्तमिति । **तेषां पूर्वेण नित्यमेव लुग् भवतीति** । अन्यथा हि तिककितवादिषु तेषां पाठोऽनर्थकः स्यात् । **अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्प इति** । प्रकृतत्वाल्लुको विज्ञेयः । तत्रोपकलमशब्दाभ्यां नडादिफग्विधानात् तस्य लुग्विकल्पः, ततः परेभ्यः प्राक्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पण्डारक[1] । अण्डारक । गडुक । सुपर्यंक । सुपिष्ठ । मयूरकर्ण । खारीजङ्घ । शलावल । पतञ्जल । कण्ठेरणि[2] । कुषीतक[3] । काशकृत्स्न । निदाघ । कलशीकण्ठ । दामकण्ठ । कृष्णपिङ्गल । कर्णक । पर्णक । जटिलक । वधिरक । जन्तुक । अनुलोम । अर्द्धपिङ्गलक । प्रतिलोम । प्रतान । अनभिहित ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्गोत्रप्रत्यययोरणो यञश्च बहुषु लुग्भवति, परिशिष्टस्य च प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्ति, कुण्डिनच्—इत्येतावा-

पदमञ्जरी

व्यपेक्षाभिधीयते, तस्या नञा निषेधः—अद्वन्द्वे इति । किमुक्तं भवति ? द्वन्द्व इति नापेक्ष्यत इति, तदनपेक्षायां द्वद्वे चाद्वन्द्वे च भवति । 'अद्वन्द्व' इत्यस्मिन्नसति लौकिकोऽधिकारो द्वन्द्वस्य शङ्क्येत, द्वन्द्वश्चैषामेव परस्परं गृह्यते, तेषां पूर्वेण नित्यं लुग्भवतीति । *भाष्ये* तु भ्राष्टकिकापिष्ठलय इत्युदाहरणात्तिककितवा-दिष्वस्य पाठोऽनार्ष इति निश्चयः ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ कुण्डिनीशब्दस्य यञि 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवद्भावे 'नस्तद्धिते' इति लोपे कौण्ड्य इति प्राप्नोति, अस्मादेव निपातनात्पुंवद्भावः । असति च तस्मिन्नीकारस्य यस्येति लोपः, तस्य स्थानिव-

न्यासः

कपिष्ठलशब्दादत इञः । कपिष्ठलमयूरकर्ण—इत्येतेभ्यः शिवादिभ्योऽणः । खारीजङ्घा-दिभ्यः प्राक् कठेरणिशब्दादत इञः । कठेरणिशब्दादौत्सर्गिकस्याणः । कुषीतका-दिभ्यः कृष्णपिङ्गलपर्यन्तेभ्योऽत इञः । अनुलोमशब्दाद् बाह्वादीञः । बाह्वादिषु हि लोमशब्दः पठ्यते, स च तदन्तविधिं प्रयोजयति । अनुगतानि लोमान्यस्येत्यनुलोमा, तस्यापत्यान्यानुलोमयः, अनुलोमान इति । शेषाणामत इञः ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । यद्यपि प्रत्ययान्तात् षष्ठ्युच्चारिता, तथापि प्रत्ययस्यैव लुग् विज्ञायते, न तदन्तस्य; यस्मात् प्रत्ययादर्शनस्य लुगित्येषा संज्ञा विहिता, न तदन्तस्येत्यालोच्याह—आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्गोत्रप्रत्यययोरिति । व्यधि-करणे षष्ठ्यौ । आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्यावयवौ गोत्रप्रत्ययौ तयोरित्यर्थः । तावेव प्रत्ययौ स्वरूपेण दर्शयन्नाह—अणो यञश्चेति । यञि यद्यपि लुक् सिद्धस्तथापि

१. क्वचित् चाण्डारक इति पाठान्तरम् ।

२. क्वचित् कण्ठेरिरिति पाठः ।

३. कुत्रचित् कुषीतकिरिति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

देशौ भवतः। अगस्तयः। कुण्डिनाः। चकारः स्वरार्थः। मध्योदात्तो हि कुण्डिनीशब्दस्तदादेशोऽपि तथा स्यात्। अगस्त्यशब्दादृष्यण्, कुण्डिनशब्दाद् गर्गादित्वाद्यञ्, तयोर्गोत्रेऽलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे आगस्तीयाश्छात्रा इति वृद्धलक्षणश्छो भवति। कौण्डिन्ये त्वणैव भवितव्यम्--'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति, तत्र विशेषो नास्ति---कौण्डिनाश्छात्राः ॥

पदमञ्जरी

स्वादाभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वा टिलोपाभावः। आगस्त्यकौण्डिन्येत्येतयोर्गोत्रप्रत्यययोरिति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, एतयोर्यावक्यवावित्यर्थः। तावेव स्वरूपेण दर्शयति—*अणश्च यञश्चेति। मध्योदात्तो हि कुण्डिनीशब्द इति।* कुण्डमस्यातीति 'अत इनिठनौ' प्रत्ययस्वरः, ङीबनुदात्तः। ननु मानुवृत्तं लुग्ग्रहणम्, प्रत्ययान्तयोरवादेशौ स्तामत आह—*तयोरित्यादि*। यदि हि प्रत्ययान्तयोरेवादेशौ स्याताम्—'गोत्रेऽलुगचि' इति प्रतिषेधो न स्याद्, लुको ह्यसौ निषेधो नादेशस्य, ततश्चादेशे सत्यवृद्धत्वादणेव स्यात्; लुकि तु सति तस्य प्रतिषेधे तत्सन्नियोगशिष्टस्यादेशस्याप्यभावाद्वृद्धलक्षणश्छो भवति। तत्र विशेषो नास्तीति किमर्थं तर्हीदमुक्तम्—अणश्च यञश्च बहुषु लुग्भवतीति ? एवं मन्यते—यदि कुण्डिनजादेशः समुदायस्य स्याद् अगस्त्यादेशोऽपि तथा स्याद्; अतोऽवश्यं लुगनुवर्त्यः, अनुवृत्तस्य च कौण्डिन्येनापि संबन्धः; विरोधाभावादिति ॥

न्यासः

पुनर्विधीयते कुण्डिनजादेशेन तस्य बाधा मा विज्ञायीति। मध्योदात्तो हि कुण्डिनीशब्द इति। कुण्डमस्यास्तीति 'अत इनिठनौ' इतीनि प्रत्यये कृते प्रत्ययस्वरेण। तदादेशोऽपि तथा स्यादिति। स्थानिवद्भावेन मध्योदात्तः स्यात्। चित्करणान्मध्योदात्तत्वं न भवति। किमर्थं पुनः प्रत्ययान्तयोरेवायमादेशो न क्रियत इत्याह—तयोरित्यादि। यदि प्रत्ययान्तयोरेवायमादेशः स्याद् 'गोत्रेऽलुगचि' इति प्रतिषेधो न स्यात्। यस्माल्लुकोऽसौ प्रतिषेधो नादेशस्येति स्यादेवात्रादेशः, ततश्चावृद्धादणेव स्यात्; एवञ्चागस्ता इत्यनिष्टं रूपं स्यात्। यद्यपि वृद्धस्यादेशः स्थानिवद्भावाद् वृद्धग्रहणेन गृह्यते तथाप्यगस्तीया इति स्यात्, आगस्तीया इति न सिध्यति। न च स्थानिवद्भावो लभ्यते; वृद्धसंज्ञाया अल्विधित्वात्। इह प्रत्ययस्य तु लुकि परिशिष्टस्यादेशे विहिते 'गोत्रेऽलुगचि' इति लुकि च प्रतिषिद्धे 'वृद्धाच्छः' सिद्धो भवति। तत्र विशेषो नास्तीति। सत्यामपि वृद्धसंज्ञायाम् 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति छापवादेनाणैव भवितव्यम्। तस्मादिह यदि प्रत्ययान्तस्यादेशोऽथापि प्रकृतिमात्रस्योभयथापि कौण्डिना इति भवितव्यमिति नास्ति कौण्डिन्ये विशेषः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥

सुपो विभक्तेर्धातुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुग्भवति। तदन्तर्गतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते। धातोस्तावत्—पुत्रीयति। घटीयति। प्रातिपदिकस्य—कष्टश्रितः। राजपुरुषः।

धातुप्रातिपदिकयोरिति किम्? वृक्षः। प्लक्षः॥

पदमञ्जरी

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः॥ अत्र 'सुपः' इति सप्तमीबहुवचनं न गृह्यते; 'पञ्चम्या स्तोकादिभ्यः' इत्यादिना पञ्चम्यादीनामलुग्विधानात्। नापि कपः पकारेण प्रत्याहारः, तद्धितानां विधानसामर्थ्यात्; अन्यथा तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकत्वात्तदवयवस्य सर्वस्यैव तद्धितस्य लुक् स्यात्, 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्येतच्चानर्थकं स्यात्। अतः सुशब्दादारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहार इत्याह—*सुपो विभक्तेरिति*। धातुप्रातिपदिकयोरिति यदि सप्तमी स्याद् धातुप्रातिपदिकयोः परतः सुपो लुक् स्यात्—काष्ठैः पचति, शोभनैः काष्ठैरिति, तस्मात्षष्ठीयमित्याह—*सुपो विभक्तेर्धातुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञाया इति*। धातुः संज्ञा यस्यास्तस्या इत्यर्थः। कथं पुनर्विभक्तिर्धातुसंज्ञा प्रातिपदिकसंज्ञा वा भवति, तत्राह—*तदन्तर्गता इति*। एवमपि धातुप्रातिपदिकयोरवयवभूता विभक्तयः स्युर्न तत्संज्ञाः? नैष दोषः; समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते। धातुप्रातिपदिकयोरवयवस्य सुप इत्यपि व्याख्याने न कश्चिद्दोषः। प्रत्युत 'सुपः' इत्यस्य द्विवचनान्तेन सम्बन्धो न दुरुपपादो भवति, तथा तु न व्याख्यातमित्येव॥

न्यासः

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः॥ धातुप्रातिपदिकयोरिति। यदीयं सप्तमी स्यात् तदाऽयमर्थो विज्ञायेत—धातौ च प्रातिपदिके च या सन्निकृष्टा विभक्तिस्तस्या लुग् भवतीति। सन्निकृष्टत्वञ्चोपश्लेषमन्तरेण न सम्भवतीतीहापि स्याद्—वृक्षः प्लक्ष इति, अस्ति ह्यत्रापि प्रातिपदिकेन विभक्तेरुपश्लेषः। तस्मात् षष्ठीयं युक्तेति मत्वाह—सुपो विभक्तेर्धातुसंज्ञाया इत्यादि। कथं पुनर्विभक्तेर्धातुसंज्ञा प्रातिपदिकसंज्ञा च भवतीत्यत आह—तदन्तर्गता इत्यादि। नन्वेवमपि धातुप्रातिपदिकयोरेकदेशीभूता विभक्तयः स्युः, न धातुसंज्ञकाः, नापि प्रातिपदिकसंज्ञकाः? समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इत्यदोषः। पुत्रीयतीति। आत्मनः पुत्रमिच्छतीति 'सुप आत्मनः क्यच्' 'क्यचि च' इतीत्त्वम्, 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञा, सा च सुबन्तात् क्यज् विहित इति ससुप्कस्यैव भवतीति तेनात्र विभक्तिर्धात्वन्तर्गता भवति। कष्टश्रित इति। कष्टं श्रित इति 'द्वितीया श्रित' इत्यादिना समासः। 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकसंज्ञा, सापि सुबन्तानां समासो भवतीति ससुप्कस्यैव

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥

अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुग्भवति । अत्ति । हन्ति । द्वेष्टि ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७३ ॥

छन्दसि विषये शपो बहुलं लुग्भवति । अदिप्रभृतिभ्य उक्तस्ततो न भवत्यपि—वृत्रं हनति, अहिः शयसे । अन्येभ्यश्च भवति—त्राध्वं नो देवाः ॥

यङोऽचि च ॥ ७४ ॥

यङो लुग्भवति अचि प्रत्यये परतः । चकारेण बहुलग्रहणमनुकृष्यते, न तु छन्दसीति, तेन छन्दसि भाषायां च यङो लुग्भवति ।

पदमञ्जरी

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ कथम् 'न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेद्' इति, तथा *भट्टिकाव्ये*—'आश्वसेयुर्निशाचराः' इति, तथा 'न विश्वसेत्पूर्वविरोधितस्य' इति ? निरङ्कुशाः कवयः । अपर आह—'क्षमूष् सहने' घटादिः; तत्र 'घटादयः षितः' इति सिद्धे षित्करणं ज्ञापकम्—अनित्यं गणकार्यमिति, तेनैवमादिप्रयोगोपपत्तिरिति नात्र किञ्चिदपभाषितमस्ति ॥

यङोऽचि च ॥ *अचि प्रत्यये परत इति* । पचाद्यचीत्यर्थः । एतदेव ज्ञापकम्—सर्वधातुभ्यः पचाद्यच् भवतीति । प्रत्याहारग्रहणं तु न भवति, तथा हि सति—अणीत्येव वक्तव्यम्; अन्याजादेः प्रत्ययस्यासंभवात् । *न तु छन्दसीति* । 'हुश्नुवोः सार्वधातुके' इत्यत्र वार्त्तिकम्—'हुश्नुग्रहणमनर्थकमन्यस्याभावात्' । याति वातीत्यत्र क्ङितीत्यधिकारान्न भविष्यति, यातः वातः, अचीत्यनुवर्तते । यान्ति वान्ति, ओरिति । युवन्ति रुवन्ति, अनेकाच इति वर्तते । अयुवन्, अरुवन्, अडागमो-

न्यासः

भवति । तेनात्रापि विभक्तिः प्रातिपदिकान्तर्गता भवति । वृक्षः, प्लक्ष इत्यत्राप्यप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञाप्रतिषेधात् सविभक्तिकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा नास्तीति नास्ति विभक्तेः प्रातिपदिकान्तर्भावः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ बहुलं छन्दसि ॥ त्राध्वमिति । 'त्रैङ् पालने' भौवादिकः, लोट्, ध्वमादेशः, टेरेत्त्वम्, 'सवाभ्यां वामौ' इत्यमादेशः ।

यङोऽचि च ॥ अचि प्रत्यये परत इति । प्रत्ययग्रहणमचीति न प्रत्याहारग्रहणमिति प्रदर्शनार्थम् । यदि हि प्रत्याहारग्रहणमभिमतं स्यात् तदाऽणीति णकारेणैव कुर्यात् । न हि यङन्तादणोऽन्येऽचः परे सम्भवन्तीत्यभिप्रायः । इदमेवाज्ग्रहणं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लोलुवः । पोपुवः । सनीस्रंसः । दनीध्वंसः । बहुलग्रहणादनच्यपि भवति--शाकुनिको लालपीति । दुन्दुभिर्वावदीति ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥

शबनुवर्तते, न यङ् । जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति ।

पदमञ्जरी

ऽसिद्धः । प्रोर्णवन्ति, असंयोगपूर्वस्येति वर्तते । यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं तर्हि हुश्नुग्रहणम्--योयुवति, रोरुवति । यङ्लुगर्थमिति चेदार्धधातुकत्वात्सिद्धम्, छान्दसो यङ्लुक्, तत्र 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वादेव न भविष्यति । तदेवं यङ्लुकश्छान्दसत्वमभ्युपगम्य हुश्नुग्रहणं प्रत्याख्यातं *वार्तिककारेण* । स मन्यते--चकारेणात्र 'बहुलं छन्दसि' इति सर्वमनुवर्त्तिष्यते, तेनाचि प्रत्यये परतः छन्दसि भाषायां यङो लुग् भवतीत्येकं वाक्यम्, छन्दसि बहुलमनैमित्तिको लुगिति द्वितीयम्, प्रसिद्धश्च तथा छान्दसो यङ्लुगिति । प्रयोगश्च चिरन्तनः पद्ये गद्ये च काव्याख्यायिकादौ विकटपदोपन्यासप्रधानैरपि कविभिर्न कृतो दृश्यते ।

भाष्यकारस्तु 'हुश्नुवोरिति वक्ष्यन्ति, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति--भाषायामपि यङ्लुक्' इति, तेन चेचिदीति, चेच्छिदीति, योयवीतीत्यादि सिद्धं भवति । *वृत्तिकारस्तु* मन्यते--'यदि ज्ञापकेनापि तावद्भाषायामपि यङ्लुकः प्रयोगो भवति, हन्तैवमत्रैव छन्दोग्रहणं मानुवृतत् ! प्रयोगस्तु ज्ञापकाश्रयेणैव यथाभिधानं व्यवस्थास्यते' इति, अतो न भाष्यवार्त्तिकविरोधो वृत्तेः शङ्कनीयः ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ *शबनुवर्त्तते, न यङिति* । श्लाविति द्विर्वचनविधानात् । यङनुवृत्तौ हि श्लुना तत्र लुप्तेऽपि 'सन्यङोः' इति षष्ठ्याश्रयणाद् द्विर्वचनसिद्धेर-

न्यासः

ज्ञापकम्--सर्वे धातवः पचाद्यन्तःपातिन इति । लोलुव इति । 'धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे' इति यङ्, द्विर्वचनम् 'सन्यङोः' इत्यनेन, 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुणः । लोलू य इति स्थिते पचाद्यच्, यङो लुक्, 'न धातुलोप' इत्यादिना गुणप्रतिषेधः । 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनोवङ् । सनीस्रंसः । दनीध्वंस इति । 'स्रन्सु ध्वन्सु अवस्रंसने', पूर्ववद् यङादिकार्यम् । 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रतिषेधात् प्रत्ययलक्षणेन 'अनिदिताम्' इत्यादिनाऽनुनासिकलोपो न भवति । 'नीग्वञ्चु' इत्यादिनाभ्यासस्य नीगागमः । लालपीति, वावदीतीति । लपेर्वदेश्च 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । 'यङो वा' इतीट् ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ शबनुवर्तते, न यङिति । शप एव स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । जुहोतीति । 'श्लौ' इति द्विर्वचनम् । बिभर्तीति । 'उरत्' इत्यत्त्वम् । रपरत्वम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लुकि प्रकृते श्लुविधानं द्विवचनार्थम् । जुहोति । बिभर्ति । नेनेक्ति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥

छन्दसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति । यत्रोक्तं तत्र न भवति, अन्यत्रापि भवति । जुहोत्यादिभ्यस्तावन्न भवति—दाति प्रियाणि धाति देवम् । अन्येभ्यश्च भवति—पूर्णां विवष्टि । जनिमा विवक्ति ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

लुगनुवर्त्तते, न श्लुः । गाति, स्था, घु, पा, भू—इत्येतेभ्यः परस्य सिचो लुग्भवति परस्मैपदेषु परतः । अगात् । अस्थात् । घु—अदात्, अधात् । अपात् । अभूत् ॥

* गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणम् * । गायतेः पातेश्च न भवति—

पदमञ्जरी

नर्थकं तत्स्यात् । *बिभर्तीति* । 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । *नेनेक्तीति* । 'णिजिर् शौचपोषणयोः', 'णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ' ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ *अभूदिति* । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः । *लुगनुवर्त्तते, न श्लुरिति* । व्याख्यानात् ।

इण्पिबत्योर्ग्रहणमिति । इणादेशो गा इणित्युक्तः, तत्र गातीत्यादाविकस्येण्।

न्यासः

'भृञामित्' इतीत्त्वम् । नेनेक्तीति । 'णिजिर् शौचपोषणयोः', 'निजां त्रयाणां गुणः', 'श्लौ' इति द्विर्वचनम् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ दाति, धातीति । ददातिदधात्योः पूर्वसूत्रेण श्लौ प्राप्ते बहुलं प्रतिषिध्यते । शपो लुक् । विवष्टीति । 'वश कान्तौ', अदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते श्लुः, 'श्लौ' इति द्विर्वचनम्, 'भृञामित्' इत्यनुवर्तमाने 'बहुलं छन्दसि' इतीत्त्वम्, व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम् । 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वम् । बिभक्तीति । 'भज सेवायाम्', भौवादिकः, शपः श्लुः, पूर्ववदित्त्वम्, 'चोः कुः' इति कुत्वम् । विवक्तीति क्वचित् पाठः[1] । स च 'वच भाषणे' इत्येतस्यादादिकस्य वेदितव्यः ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ अगादिति । 'इणो गा लुङि' इति गादेशः । अपादिति । 'पा पाने' । अभूदिति । 'भू सुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः ।

गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणमिति । इणादेशस्य ग्रहणं तावद् गातीत्यत एव श्तिपा निर्देशाद् विज्ञायते । श्तिपा हि विकरणशून्य एवमर्थो निर्देशः क्रियते—लुग्विकरणस्यैव ग्रहणं यथा स्यादिति; अन्यथा हि यदि गायतेर्ग्रहणमिष्टं स्यात् तदा

१. अयमेव पाठः प्रामाणिकः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अगासीन्नटः । अपासीन्नृपः ।

परस्मैपदेष्विति किम् ? अगासातां ग्रामौ देवदत्तेन ॥

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ॥ ७८ ॥

घ्रा, धेट्, शा, छा, सा—इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिचः परस्मैपदेषु विभाषा लुग्भवति । धेटः पूर्वेण प्राप्ते विभाषार्थं वचनम्, परिशिष्टा-

पदमञ्जरी

य आदेशस्तदनुकरणो गा तिपि शब्लुका निर्दिष्टः, स्थानिवद्भावात्प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति च । तेन 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति लाक्षणिकस्यापि गारूपस्य यद्यपि ग्रहणं प्राप्तम्, तथापि गातीति निर्देशादेव तस्य निवृत्तिः । तथा 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्' इति पिबतेरेव ग्रहणम् । *अगासीत्, अपासीदिति* । 'कै गै रै शब्दे' 'पा रक्षणे' 'यमरमनमातां सक्च' इति सगागमः, सिचश्चेट्, 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट्, 'इट ईटि' । 'पै ओवै शोषणे' इत्यस्य लाक्षणिकं पारूपमिति ग्रहणाभावः ।

अगासातामिति । कर्मण्यात्मनेपदम्, आताम् ॥

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ॥ धेटः सानुबन्धकस्य निर्देश आत्वपरिहारार्थः । 'धा' इत्युच्यमाने प्रतिपदोक्तत्वाद्धात्र एव ग्रहणं स्यात् । ननु सत्यप्यनुबन्धो-

न्यासः

गा इत्येवं ब्रूयात् । एवं तर्हि 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इत्युभयोरपि ग्रहणं भविष्यति, किं श्तिपा निर्देशेन ? तस्मादयमेव श्तिपा निर्देशो ज्ञापयति—इणादेशस्यैवेदं ग्रहणम्, न गायतेरिति । पाग्रहणे पिबतेरेव ग्रहणमित्येतदपि 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्' इत्यनया परिभाषया विज्ञायते । अगासीदिति । 'कै गै शब्दे', 'यमरमनमातां सक् च' इति सगागमः । सिच्, इट् च । 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट् । 'इट ईटि' इति सिचो लोपः । अपासीदिति । 'पा रक्षणे', पूर्ववत् सगादिकार्यम् ।

अगासातामिति । कर्मण्यात्मनेपदम् । आताम् । किमर्थं पुनः सिचो लुगुच्यते, न लेरित्येवोच्येत ? अत्राप्ययमर्थः सम्पाद्यते, उत्तरसूत्रे लिग्रहणं न कर्तव्यं भवति ? नैतदस्ति; इह लेर्हि लुकि विज्ञायमाने मा हि गातामिति 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' इत्यादिः स्वरो न सिद्ध्येत्, स पुनरुदात्तः । अगुरित्यत्राप्यात इति 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति झेर्जुस्भावो न सिद्ध्यति । तस्मात् सिच एव लुग् वक्तव्यः ॥

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ॥ 'घ्रा गन्धोपादाने', 'धेट् पाने', 'शो तनूकरणे', 'छो छेदने', 'षोऽन्तकर्मणि' । धेटः पूर्वेण नित्ये प्राप्त इति । घुसंज्ञकत्वात् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नामप्राप्ते। अघ्रात्, अघ्रासीत्। अधात्, अधासीत्। अशात्, अशासीत्। अच्छात्, अच्छासीत्। असात्, असासीत्। परस्मैपदेष्वित्येव—अघ्रासातां सुमनसौ देवदत्तेन ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥

तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासोः परतो विभाषा लुग्भवति। अतत, अतथाः। अतनिष्ट, अतनिष्ठाः। असात, असाथाः। असनिष्ट, असनिष्ठाः। 'जनसनखनाम्' इत्यात्वम्। थासा साहचर्यादात्मनेपदस्य तशब्दस्य ग्रहणम्, परस्मैपदे न भवति—अतनिष्ट यूयम् ॥

मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः ॥ ८० ॥

पदमञ्जरी

च्चारणेऽनुबन्धानामनेकान्तत्वात् 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इत्युदीचां माङ इतिवदात्वं प्राप्नोति ? सत्यम्; अयमेव निर्देशो ज्ञापयति—सानुबन्धानुकरणे नावश्यकमात्त्वमिति। तेन सूत्राद्बहिरपि धेञः, धेटः, दैप इत्यादि प्रयोगोपपत्तिः। *अघ्रासातामिति*। कर्मण्यात्मनेपदम्, आताम्। *सुमनसाविति*। 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्' *इत्यमरसिंहः*, 'अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च' इति *पाणिनीयं सूत्रम्*। तद्बहुत्वं प्रायिकं मन्यते, 'एका च सिकता तैलदाने समर्था' इति *भाष्ये* प्रयोगात् ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ उदाहरणेषु स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम्। *थासा साहचर्यादिति*। यद्यपि तावदयं तशब्दो दृष्टापचारः—अस्त्यात्मनेपदमस्ति च परस्मैपदम्, अस्ति चैकवचनमस्ति च बहुवचनम्। अयं तु खलु थाःशब्दोऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचनं च, तस्यास्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हति, अन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्चेति भावः। *आत्मनेपदस्येति*। उपलक्षणमेतत्। एकवचनस्येत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः ॥ च्लेरेवात्र ग्रहणमिष्यते, न

न्यासः

अलुक्पक्षे पूर्ववत् सगादिकार्यम्। धेटः सानुबन्धकस्य निर्देशो धाञ्परीहारार्थः। यदि कृतात्त्वो निर्दिश्येत तदा धाञोऽपि ग्रहणं स्यात्। अघ्रासातामिति। कर्मण्यात्मनेपदम् ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ अततेति। 'स्वरितञितः' इत्यात्मनेपदम्। 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनाऽनुनासिकलोपः। अतनिष्ट यूयमिति। मध्यमपुरुषबहुवचनान्तमेतत्।

मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः ॥ सिच इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्लिग्रहणम्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मन्त्रविषये घस, ह्वर, णश, वृ, दह, आत्, वृच्, कृ, गमि, जनि—इत्येतेभ्य उत्तरस्य लेर्लुग्भवति। घस-अक्षन् पितरोगीमदन्त पितरः। ह्वरेति ह्वृ कौटिल्ये-मा ह्वार्मित्रस्य त्वा। नश-प्रणङ्मर्त्यस्य। 'वृ' इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणम्—सुरुचो वेन आवः। दह-मा न आ धक्! आदिति आकारान्तग्रहणम्—प्रा पूरणे। आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम्। वृञ्—मा नो अस्मिन्महाधने परा वर्ग्। कृ—अक्रन्

पदमञ्जरी

लिङादीनाम्, तदर्थं 'सिचः' इत्यनुवर्तयन्ति—सिचो यो लिः स्थानिभूतस्तस्येति व्याचक्षते। सिचि प्रकृते लिग्रहणम् 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' इत्यादिसिच्कार्यं मा भूदिति। पूर्वत्र हि मा हि दातामिति सिच्स्वरो भवत्येव। ह्वरेति विहित-गुणस्यानुकरणम्, अकारश्चागन्तुक उच्चारणार्थः। *अक्षन्निति*। 'लुङ्सनोर्घस्लृ', 'गमहन्' इत्युपधालोपः, 'शासिवसि' इति षत्वम्। *प्राणडिति*। व्रश्चादिना षत्वे जश्त्वचर्त्वे। *प्रणगिति* पाठे 'नशेर्वा' इति कुत्वम्। आप्रा इति। 'प्रा पूर्त्तौ' आङ्-

न्यासः

'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' इत्यादेः सिच्कार्यस्य निवृत्त्यर्थम्, उत्तरार्थञ्च। **अक्षन्निति**। 'अद भक्षणे', 'लुङ्', 'लुङ्सनोर्घस्लृ' इति घस्लादेशः। ततः 'च्लि लुङि' इति च्लिः, तस्यानेन लुक्, झेरन्तादेशः, 'इतश्च' इतीकारलोपः, 'संयोगान्तस्य' इति तकारलोपः, 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः, 'शासिवसिघसीनाञ्च' इति षत्वम्, 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वम्, 'खरि च' इति चर्त्वम्। ह्वरेत्यागन्तुकेनाकारेण निर्देशः। **मा ह्वरिति**। लुङ्, तिब्गुणरपरत्वानि, हल्ङ्यादिलोपः, 'न माङ्योगे' इत्यडागमाभावः। **प्राणडिति**। 'णश अदर्शने', पूर्ववल्लुङादिकार्यम्, व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वम्—षकारस्य डकारः, तस्य 'वावसाने' इति चर्त्वं टकारः, 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वम्। क्वचित् **प्रणगिति** पाठः। तत्र 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इत्यतः कुरित्यनुवर्त्तमाने 'नशेर्वा' इति कुत्वम्। **आवरिति**। वृञस्तिप्, गुणो रपरत्वम्, हल्ङ्यादिना सिपो लोपः। **धगिति**। 'दह भस्मीकरणे', सिप्, हल्ङ्या-दिना सिपो लोपः। 'दादेर्धातोर्घः' इति हस्य घः। 'एकाचो बशो भष्' इत्यादिना दकारस्य धकारः, धकारस्य जश्त्वम्—गकारः, तस्य चर्त्वम्—ककारः, अडागमस्य 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति निषेधः। **आप्रा इति**। 'प्रा पूरणे' इत्यस्मात् तिप्। **परावर्गिति**। वृजेस्तिप्, लघूपधगुणः, हल्ङ्यादिना लोपः। 'रात्सस्य' इति नियमात् संयोगान्तलोपाभावः। जकारस्य पूर्ववत् कुत्वं गकारः, तस्य चर्त्वं ककारः। **अक्रन्निति**। कृञो झेरन्तादेशः, संयोगान्तलोपः, यणादेशः। **अग्मन्निति**। गमेर्झेः पूर्वव-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कर्म कर्मकृतः । गमि—अग्मन् । जनि—अज्ञत वा अस्य दन्ताः[2]। ब्राह्मणे प्रयोगोऽयम् । मन्त्रग्रहणं तु छन्दस उपलक्षणार्थम् ॥

आमः ॥ ८१ ॥

आमः परस्य लेर्लुग् भवति । ईहांचक्रे । ऊहांचक्रे । ईक्षांचक्रे ॥

पदमञ्जरी

पूर्वः । *अज्ञतेति* । 'जनी प्रादुर्भावे', अनुदात्तेत् । बहुवचनस्य 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः, पूर्ववदुपधालोपः, श्चुत्वम् । *ब्राह्मणे प्रयोगोऽयमिति* । मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागः = ब्राह्मणम् । यथाह *भगवाञ्जैमिनिः*--'तच्चोदकेष मन्त्राख्या' इति मन्त्रलक्षणान्तरम्,'शेषे ब्राह्मणशब्दः' इति । बह्वृचानां *हरिश्चन्द्रब्राह्मणे* हरिश्चन्द्रं प्रति वरुणस्यैतद्वाक्यम्--अज्ञत वा अस्य दन्ता इति । कथं पुनर्मन्त्रग्रहणे ब्राह्मणग्रहणं भवति ? तत्राह–*मन्त्रग्रहणन्त्विति* । मन्त्रस्य छन्दोरूपत्वात्तेन तदुपलक्ष्यते । बाहुल्येन तु मन्त्रे दर्शनान्मन्त्रग्रहणं कृतम् ॥

आमः ॥ *आम उत्तरस्य लेर्लुग्भवतीति* । यद्यपि सिचा लिर्विशेषितः, तथापीह लेरित्येवानुवर्तत इति भावः । विदामक्रन्विदाङ्कुर्वन्त्वित्यत्र लुङ्लोटोर्निपातनाल्लुग्भवति । तरबादीनां चामन्तादनुत्पत्तिरेव, तस्यानभिव्यक्तपदार्थत्वात् । अयं च लुग्नाप्राप्तेषु तिबादिषु विधीयमानत्वाल्लादेशानामपवादः । तेनामन्तस्यातिङन्तत्वाच्चक्षुः कामम्, याजयाञ्चकारेत्यत्र 'तिङ्ङतिङः' इति, तस्य चानिघातः, तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति । कथमामन्तस्य पदत्वम् ? सुबन्तत्वात् । लकारस्य कृत्त्वात्प्रातिपदिकत्वम् । तिङ्भाविनो हि लकारस्यातिङिति प्रतिषेधः, न चायं तिङ्भावी । सुपः श्रवणं कस्मान्न भवति ? आमः स्वरादिषु पाठादव्ययत्वात् । तद्धितेनामा साहचर्येऽपि तद्धित एव न गृह्यते, अपि तु व्याप्तेरतद्धितोऽपि ।

न्यासः

दन्तादशः । 'गमहन' इत्युपधालोपः । अज्ञतेति । जनेर्झस्य 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः, पूर्ववदुपधालोपः, 'स्तोः श्चुना श्चुः' इति श्चुत्वम् । क्वचिद् अज्ञन्निति पाठः । तत्र झिः, ततः परस्मैपदं विधेयम् । ब्राह्मणे प्रयोगोऽयमिति । योऽयमनन्तरं मन्त्रे जनेरुक्तः स ब्राहाणो मन्त्रव्याख्यानग्रन्थः । मन्त्रे जनेर्लुक् च दृश्यत इति तद्विषयमुदाहरणं नोपन्यस्तम् । यदि तर्ह्यमन्त्रे लुग् भवति मन्त्रग्रहणं किमर्थमित्याह–मन्त्रग्रहणमित्यादि ॥

आमः ॥ ईहाञ्चक्रे इति । 'ईह चेष्टायाम् लिट्', 'इजादेश्च' इत्यादिनाऽऽम् । तस्य कृत्त्वे मकारान्तस्य कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा, सुः, आमः स्वरादिपाठादव्ययत्वम् , 'अव्ययादाप्सुपः' इति सुलोपः, 'कृञ्च' इत्यादिना लिट्परस्य कृञोऽनुप्रयोगः, 'आम्प्रत्ययवद्' इत्यादिनाऽऽत्मनेपदम्, तत एशादेशः, द्विर्वचनम् , अभ्यासकार्यम् ।

१. 'सद्यः पुष्टि निरुन्धानासो' इति पदभागोऽस्य । २. ऐतरेयब्राह्मणस्थमिदं वाक्यम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥

अव्ययादुत्तरस्यापः सुपश्च लुग्भवति । तत्र शालायाम् । यत्र शालायाम् । सुपः खल्वपि—कृत्वा । हृत्वा ॥

पदमञ्जरी

ननु तु समासप्रसङ्गः, न कारयां न हारयां 'नञ्' सुबन्तेन समस्यत इति समासः प्राप्नोति ? नैष दोषः; अभिव्यक्तपदार्थेन हि याजयाञ्चकारेति नञः सामर्थ्यम्, न त्वनभिव्यक्तपदार्थेनामन्तमात्रेण । आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधः—शशाम, तताम; वृद्धौ कृतायां स्थानिवद्भावेन णलो लिग्रहणेन ग्रहणे लुक् प्राप्नोति ? अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् । अर्थवत आमन्तस्य ग्रहणम्, न चैषोऽर्थवान् । एवमपि 'अम गत्यादिषु', तिपो णल्, आम—अत्र प्राप्नोति, अर्थवत्त्वात् ? 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' इति अत्र न भविष्यति ॥

अव्ययादाप्सुपः ॥ *तत्र शालायामिति* । शालाशब्दसन्निधौ स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यगतकारकशक्त्यभिधानात्तस्यामितिवत्तत्रेत्यत्रापि यदि स्त्रीप्रत्ययः स्यात्पदादेव स्त्रीत्वं प्रतीयेतेति व्यामोहनिवृत्त्यर्थं टापो लुग्वक्तव्यः, यथा—षट्सञ्ज्ञकेभ्यः प्रतिषेध इति भावः । *वार्त्तिककारस्त्वाह*—'अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात्' इति । *कृत्वा, हृत्वेति* । यदा 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यादेः स्वादिविधिवाक्येनैकवाक्यता, तदा निस्सङ्ख्येभ्यो निष्कारकेभ्यश्चाव्ययेभ्योऽस्मादेव लुग्विधानाल्लिङ्गात्स्वादयो भवन्ति, भिन्नवाक्यतायामपि नियमपक्षे तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिः—बहुष्वेव बहुवचनं न द्वयोरेकस्मिन्, द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न

न्यासः

आमो मकारस्यानुस्वारः, 'अनुस्वारस्य यथि परसवर्णः' । अथेह कस्मान्न भवति—जगाम, शशामेति ? अर्थवदामो ग्रहणाद्, अस्य चानर्थकत्वात् । प्रत्ययस्त्वनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीत्यर्थवान् । इह तर्हि कस्मान्न भवत्यम रोग इति—आमेति ? 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्', अस्य तु लाक्षणिकत्वात् ॥

अव्ययादाप्सुपः ॥ तत्र शालायामिति । तच्छब्दात् सप्तम्यास्त्रल् । तस्य 'प्राग् दिशो विभक्तिः' इति विभक्तिसंज्ञा, त्यदाद्यत्वम्, टाप्, 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' इति पुंवद्भावः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति त्रलोऽव्ययत्वम्, तत्र उत्पन्नस्य टापो लुक् । केन पुनरव्ययाट्टाबुत्पद्यते ? अजाद्यतष्टाबिति चेत्, न; स्त्रियां टापो विधानात्, अव्ययस्य चालिङ्गत्वात् । तस्मादव्ययाट्टापः सम्भव एव नास्तीत्यव्ययादपार्थकं टापो लुग्वचनम् ? नापार्थकम्; 'स्त्रियाम्' इति गुणिप्रधाननिर्देशः—स्त्रीत्ववति पदार्थे टाबादय इति । स्त्रीत्ववति च तस्यां शालायामित्येतस्मिन् पदार्थे तत्रेत्येतदव्ययं वर्त्तते । यद्यपि वाक्यार्थोऽत्र स्त्रीत्वम् ; तथापि वाक्यार्थतयैव तस्य स्त्रीप्रत्ययो द्योत्यते, सति च स्त्रीप्रत्यये पदार्थ एव स्त्रीत्वं भवति, ततष्टापो लुग् वक्तव्यः । कृत्वा, हृत्वेति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥

पूर्वेण लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न लुम्भवति, अमादेशस्तु तस्य सुपो भवत्यपञ्चम्याः । एतस्मिन्

पदमञ्जरी

बहुषु, एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु, इत्यव्ययेभ्यः स्वादीनां सम्भवः । त्रिकपक्षे तु यत्र सङ्ख्या सम्भवति तत्रैव सा वाच्यत्वेन विधीयते, अव्ययेभ्यस्तु निःसङ्ख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्त एवेति सर्वथाव्ययेभ्यः सुबुत्पत्ति-रेष्टव्या—प्रत्ययलक्षणेन पदसञ्ज्ञा यथा स्यादिति । सुबिति च सप्तमीबहु-वचनस्य पकारेण प्रत्याहारः, न कपः; आपः पृथगुपादानात् ॥

नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः ॥ किमर्थः प्रतिषेधः ? पूर्वसूत्रेण लुङ् मा भूदिति । अमत्र विधीयते, स नाप्राप्ते लुकारभ्यमाणस्तस्य बाधको भविष्यति, यत्र तर्हि प्रतिषिध्यते, पञ्चम्यास्तत्र लुक् प्राप्नोति । प्रतिषेधे तु सति तत्सामर्थ्याद् द्वे वाक्ये भवतः—नाव्ययीभावादित्येकम्, अम्त्वपञ्चम्या इति द्वितीयम् । अत्र चात इत्यपेक्ष्यते । तत्रापञ्चम्या इत्यनेनानन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति पञ्चम्या आदेशः प्रतिषिद्ध्यते, न पूर्ववाक्यविहितः प्रतिषेधः । इममेवार्थं तुशब्देन

न्यासः

'क्त्वातोसुन्कसुनः' इति क्त्वाप्रत्ययस्याव्ययत्वम् , तत उत्पन्नस्य सुपो लुक् । केन पुनरव्ययात् सुबुत्पत्तिः ? स्वादिसूत्रेणेति चेत्, न; तत्र 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यादिना शास्त्रान्तरेण संख्याविशेषेषु स्वादीनां नियतत्वाद्, अव्यानाञ्चासंख्यत्वात् । स्यादेतत्—यत्र संख्यास्ति तत्र 'बहुषु बहुवचनम्' इत्येवमादिना स्वादिनियमः कृतः, अव्ययेभ्यस्तु निःसंख्येभ्य सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्त एवेति ? वार्त्तमेतत् ; स्वादिसूत्रेण हि 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यादिना शास्त्रान्तरेणैकवाक्यतायां स्वादीनां विधानात् । तथा हि—तत्रोक्तं संख्याकर्मादयश्च स्वादीनामर्थाः शास्त्रान्तरेण विहिताः, तेन सहास्यैकवाक्यतेति । एकवाक्यतायाञ्च कुतः स्वादीनां सामान्येन विधानम् । न ह्यपरं लक्षणमस्ति येन स्वादयः सामान्येन विहिताः । एवं तर्ह्येतदेवाव्ययादुत्प-न्नस्य सुपो लुग्वचनं ज्ञापकम्—भवन्त्यव्ययात् स्वादय इति । न ह्यनुत्पन्नस्य लुगुपपद्यते । एतदेव ज्ञापकं हृदि कृत्वोक्तम्—'अव्ययेभ्यस्तु निःसंख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्त एव' इति ॥

नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः ॥ एतस्मिन् प्रतिषिद्धे पञ्चम्या श्रवणमेव भवतीति । कथम् ? इह द्वयोरर्थयोर्विधानात्, विधायके च वाक्ये द्वे एव । तत्र 'नाव्ययीभावादतः' इत्येतत् प्रतिषेधस्य विधायकमेकं वाक्यम् । 'अम् त्वपञ्चम्याः' इत्येतदमो विधायकं द्वितीयं वाक्यम् , तत्र चात इत्येतदपेक्षते । अतएव वृत्तौ

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रतिषिद्धे पञ्चम्याः श्रवणमेव भवति । उपकुम्भं तिष्ठति । उपकुम्भं पश्य । उपमणिकं तिष्ठति । उपमणिकं पश्य ।

अत इति किम्? अधिस्त्रि । अधिकुमारि । अपञ्चम्या इति किम्? उपकुम्भादानय ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ८४ ॥

पूर्वेण नित्यमम्भावे प्राप्ते वचनमिदम् । तृतीयासप्तम्योर्विभक्त्योर्बहुलमम्भावो भवति, अव्ययीभावे । उपकुम्भेन कृतम्, उपकुम्भं कृतम् । उपकुम्भे निधेहि, उपकुम्भं निधेहि ।

पदमञ्जरी

द्योतयति—अविशेषेण प्रतिषेधः अम्त्वपञ्चम्या इति, तदेतदुक्तम्—*तस्मिन्प्रतिषिद्धे पञ्चम्याः श्रवणमेव भवतीति* । वाक्यभेदस्तु वृत्तावेव स्पष्टः । *उपकुम्भादिति* । समीपभूतात्कुम्भादित्यर्थः । कुम्भस्य समीपादित्यपरे । उन्मत्तगङ्गादिरन्यपदार्थप्रधानः सत्त्ववाच्यव्ययीभावः क्रियासम्बन्धसद्भावादपादानत्वात्पञ्चम्या मुख्यमुदाहरणम् ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ *सुमद्रमिति* । मद्राणां समृद्धिरित्यव्ययीभावः, ततः

न्यासः

वाक्यद्वयमुपन्यस्तम्—'अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न लुग् भवति' इत्येकं वाक्यम्, 'अमादेशस्तु तस्य भवत्यपञ्चम्याः' इति द्वितीयम् । तत्रापञ्चम्या इत्यनेन 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति पञ्चम्या अमादेश एव प्रतिषिध्यते, न त्वलुक् पूर्ववाक्येन विहितः । अत एवालुकि सति पञ्चम्याः श्रवणमेव भवति । एकवाक्यतायां हि सत्यां कार्यद्वयस्यैकया पाठप्रवृत्त्या विधीयमानत्वात् कार्यद्वयस्यापञ्चम्या इति प्रतिषेधः स्यात् । पञ्चमीं वर्जयित्वैतत् कार्यद्वयं वेदितव्यम् । वाक्यभेदे त्वपञ्चम्या इत्येतत् प्रत्यासन्नममादेशमपेक्षते, न तु वाक्यान्तरविहितमलुकम् । तेनापञ्चम्या इत्यनेन सम्बध्यमानः सामान्येन विधीयमानः सन्नलुक् पञ्चमीमप्यवगाहते; तस्मात् पञ्चम्याः श्रवणमेव युक्तम् । तुशब्देनाप्ययमर्थो लभ्यते ।

ननु च क्रियायाः कारकाणि भवन्ति, पूर्वपदार्थप्रधानश्चाव्ययीभाव उक्तः, पूर्वपदार्थस्य चासत्त्वभूतत्वात् क्रियामन्तरेण सम्बन्धाभावादपादानादिभावो नास्ति, तत् कुतोऽव्ययीभावात् पञ्चम्यादयो विभक्तयो भवेयुः ? नैतदस्ति; पूर्वपदार्थप्राधान्येऽपि गुणभूतोत्तरपदार्थापेक्षः क्रियायोग उपपद्यते, यथा—पञ्चपूलीमानयेति । तत्र भावप्राधान्येऽपि गुणभूतद्रव्यापेक्षः क्रियासम्बन्धः ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ सुमद्रमिति । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना समृद्धावव्ययी-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

*** सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यममिति वक्तव्यम् *। सुमद्रम् । सुमगधम् । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । एकविंशतिभारद्वाजम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥**

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ ८५ ॥

लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च यथाक्रमं

पदमञ्जरी

सप्तमी, तस्या नित्यमम्भावः । *एकविंशतिभारद्वाजमिति* । एकविंशतिर्भरद्वाजा वंश्या इति 'सङ्ख्या वंश्येन' इति समासः । तत्र वर्त्तिपदार्थानां स्वार्थोपसर्जनार्थान्तराभिधायित्वाद्भारद्वाजशब्द एकत्वविशिष्टार्थान्तरे सङ्क्रान्त इत्यत्रो लुगभावः । नेति वयम्, गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यादावपि प्रसङ्गात् । तस्माद् *भाष्यकारप्रयोगादत्र* लुगभावः ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ *परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य चेति* । यद्येवं परस्मैपदे त्रयः प्रथमपुरुषसंज्ञकास्तिबादयः, आत्मनेपदेष्वपि त्रयस्तादय इति षट् स्थानिनः, त्रय आदेशा इति वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । मा भूत्संख्यातानुदेशः, आन्तर्यतो व्यवस्था भविष्यति ? अर्थतश्चान्तर्यम्, एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थः । कथं पुनर्डादीनामेकार्थ्याध्यवसायः, यावता यस्तिपः स्थाने स एकार्थः, यस्तस्स्थाने स द्व्यर्थः, यो झेः स्थाने स बह्वर्थः ? नेत्याह, प्रयोगदर्शनादप्येकार्थ्यादिकमध्यवसातुं शक्यम् । अथ वाऽऽदेशा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते, कथम् ? एकशेषनिर्देशात्, डारौरसश्च डारौरसश्चेति कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । यदि तु डा च डा च डा, रौ च रौ च रौ, रस् च रस् च रस्, डा च रौ च रस् च डारौरस इति कृतैकशेषणां द्वन्द्वः स्यात् ? अनिष्टः संख्यातानुदेशः प्राप्नोति तिप्तसोर्डा,

न्यासः

भावः । उन्मत्तगङ्गमिति । 'अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्' इत्यनेन । एकविंशतिभारद्वाजमिति । 'संख्या वंश्येन' इति ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च यथाक्रमं डारौरस्–इत्येत आदेशा भवन्तीति । यद्येवम्, परस्मैपदेषु तिप् तस् झीत्येतत् प्रत्येकं प्रथमपुरुषसंज्ञा, आत्मनेपदेष्वपि त आतां झ इति; तत्र स्थानिनः षट्, त्रय आदेशा इति वैषम्यात् संख्यातानुदेशभावादेकैकस्य पर्यायेण सर्व आदेशाः स्युः ? नैष दोषः; आनन्तर्यतो हि व्यवस्था भविष्यति । तच्चार्थकृतमानन्तर्यम्–एकार्थस्यैकार्थः, द्व्यर्थस्य द्व्यर्थः, बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति । कर्त्तेति । 'अनद्यतने लुट्', तिप्, तस्यानेकाल्त्वाड् डा इत्ययं सर्वादेशः । ननु च नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्, डकारश्चानुबन्धः, तत् कुतोऽनेकाल्त्वं यतः सर्वादेशः स्यात् ? नैष दोषः, न ह्यकृते सर्वादेशे 'चुटू' इतीत्संज्ञा भवति । इत्संज्ञाया अभावे चानुबन्धो न भवतीत्यनेकाल्त्वात् सर्वादेशो भवति । डित्यभस्यापि टेरिति टिलोपः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

डा, रौ, रस्—इत्येते आदेशा भवन्ति । कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । आत्मनेपदस्य—अध्येता । अध्येतारौ । अध्येतारः ।

प्रथमस्येति किम् ? श्वः कर्त्तासि, श्वोऽध्येतासे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पदमञ्जरी

ङितयो रौं, आतांझयो रसिति । *कर्तेति* । लुट्, तिप्, तस्य डा इत्ययं सर्वादेशः । नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् । अस्तु तर्ह्यन्त्यस्यैव, तिपस्तकारेण सह टिलोपो भवति । ननु तकारान्तमङ्गं न भवति, डित्करणसामर्थ्यादनङ्गस्यापि भविष्यति, यथा–सिद्धान्तेऽभस्यापि । अथ वाऽऽनुपूर्व्यात्सिद्धम्, कथम् ? अन्त्यस्याप्ययं स्थाने भवन्नप्रत्ययः स्याद्, असत्यां प्रत्ययसंज्ञायां डकारस्येत्संज्ञा नास्ति, असत्यां चेत्संज्ञायामनेकाल्, यदानेकाल् तदा सर्वादेशः, यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः, यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा, यदेत्संज्ञा तदा लोपस्तदैकाल्, न चेदानीं प्रत्यावृत्त्यान्तादेशो भवितुमर्हति ? तदेतदानुपूर्व्यात्सिद्धम् । *कर्तारौ, कर्तार इति* । 'रि च' इति तासस्त्योर्लोपः । *अध्येतेति* । 'इङ् अध्ययने' । अथात्र डारौरस्सु कृतेषु टेरेत्त्वं कस्मान्न भवति ? पूर्वमेवास्मिन्योगे स्थानिषु प्रवृत्तत्वात् । इह हि तशब्दस्य टेरेत्त्वं च प्राप्नोति, डादेशश्च; द्वयोरपि शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यत्वात्परत्वाट्टेरेत्त्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाड्डादेशः । एवं रौरसोरपि द्रष्टव्यम् । अथ वा—पूर्वमेव डारौरसो भवन्तु, थासः सेवचनं ज्ञापकम्—ये तिङादेशास्तेषां टेरेत्त्वं न भवतीति, अन्यथा 'थासः स' इत्येव वाच्यं स्यात् । *कर्तासीति* । 'तासस्त्योः' इति सलोपः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां द्वितीयाध्यायस्य तुरीयश्चरणः ॥

न्यासः

कर्त्तारौ, कर्त्तार इति । 'रि च' इति सकारलोपः । एवमध्येतेत्येवमादीनि रूपाणि 'इङ् अध्ययने' इत्येतस्य । अत्र परमपि टेरेत्त्वं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाड् डादय आदेशा भवन्ति । अन्तरङ्गत्वं पुनस्तेषां स्थानिमात्रापेक्षत्वात् । टेरेत्त्वन्तु बहिरङ्गम्; तद्धि धातुमप्यपेक्षते, न केवलं स्थानिनम्; आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेर्धातोरित्यस्याधिकृतत्वात् । 'थासः से' इति ज्ञापकम्—तिङादेशस्य टेरेत्त्वं न भवतीति । तेन कृतेष्वपि डारौरस्स्वेत्त्वं न भवति । **कर्त्तासीति** । 'तासस्त्योर्लोपः' इति सकारलोपः ॥

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां काशिकाविवरणपञ्जिकायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

*** समाप्तोऽयं द्वितीयोऽध्यायः ***

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी-काशिकाविवरणपञ्जिकासहिता

काशिकावृत्तिः

(तृतीयोऽध्यायः)

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

❀ तस्मै श्रीगुरवे नमः ❀

काशिकावृत्तिः

अथ तृतीयाध्याये प्रथमः पादः

प्रत्ययः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियते । आ पञ्चमा-

पदमञ्जरी

प्रत्ययः ॥ इह यदि सर्वानेव संज्ञिनः स्वरूपेण निर्दिश्य संज्ञा विधीयेत—सन् प्रत्ययः, क्यच् प्रत्ययः, क्यङ् प्रत्यय इति, ततो गौरवं स्यात् । अथ 'सप्' प्रत्यय इति सनः सशब्दादारभ्य कपः पकारेण प्रत्याहाराश्रयेणात्र वा प्रदेशान्तरे वा संज्ञा विधीयेत, तदानेकस्य पकारस्य सम्भवात्सन्देहः स्यात् । तथा हि—प्रत्यासत्तिन्याये आश्रीयमाणे सिपः पकारेण स्याद्, व्याप्तौ तु 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनपः । स्यादेतत्—व्याप्तिरेवाश्रयिष्यते, अथ च तनपः पकारेण प्रत्याहारो न भविष्यति; ज्ञापकात्, यदयम् 'इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च' इत्यमः प्रत्ययवद्भावं शास्ति, अन्यथा षष्ठेऽपि प्रत्ययसंज्ञाव्यापारादमोऽपि स्वत एव प्रत्ययत्वात्तद्वद्भावो नातिदेश्यः स्यादिति ? तन्न; तत्र ह्यमिति द्विरावर्त्तते, ततश्चाप्रत्ययप्रतिबद्धम् 'औतोऽम्शसोः' इत्यादिविशिष्टं कार्यं यथा स्यादिति सोऽतिदेशः स्यात् । नन्वेवमपि प्रत्ययग्रहणमनर्थकम्, अम्वदिति वक्तव्यम्, अतः प्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययप्रयुक्तमपि कार्यमतिदेश्यमिति प्रतीयते, तज्ज्ञापकमुक्तार्थस्य भविष्यति ? एवमप्यम आगमत्वात्पुगादिवदप्राप्तेः प्रत्ययत्वातिदेशः स्यात् । अस्तु वा ज्ञापकम्, एवमपि कुत एतद्व्याप्तिराश्रीयते, न पुनः प्रत्यासत्तिरिति ? किञ्च यथान्यासाद्गौरवं स्थितमेव, सबित्यस्याधिकस्य करणात् ? अतो गौरवातिप्रसङ्गपरिहारायाधिकारेणेयं संज्ञा विधीयते । तदाह—*प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियते इति* ।

न्यासः

प्रत्ययः ॥ प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इति । शास्त्रस्य लाघवार्थम् । यदि सन्प्रत्ययः, क्यच्प्रत्ययः, क्यङ्प्रत्यय इत्येवमेकैकं संज्ञिनमुपादायानेकेषां भिन्नैर्वाक्यैः प्रत्ययसंज्ञा विधीयेत तदा शास्त्रस्य गौरवं स्यात्; संज्ञिनां बहुत्वात् । न हि तेषां तथाविधं सामान्यमभिन्नमस्ति यदुपादायैकेन वाक्येनानेकेषां संज्ञा विधीयेत, यथा—

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ध्यायपरिसमाप्तेर्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रत्ययसंज्ञास्ते वेदितव्याः,

पदमञ्जरी

'कारके' इति तद्विशेषणमधिक्रियते, स्वादिषु कप्पर्यन्तेषु प्रकृतिरियमधिक्रियत इतिवत्। 'प्रत्ययशब्दः संज्ञाधिक्रियते' इति वक्तव्ये संज्ञात्वेनेति वचनमनर्थभेदात्। तथा ह्ययमत्र कर्मकरत्वेनाधिकृतः, अयमत्र कर्मकरोऽधिकृतः; नार्थभेदोऽस्ति; किन्तु 'कर्मकरोऽधिकृतः' इत्युक्ते यः कर्मकरः सोऽधिकृतो रूपान्तरेणेत्यपि गम्यते, कर्मकरत्वेनेति पुनरुच्यमाने तस्यैवाकारस्याधिकृतत्वं गम्यते। अधिक्रियते = विनियुज्यते सूत्रकारेण। यान् = नादीननुक्रमिष्यामः = अनुक्रमेण विधास्यामः। सूत्रकारायमाणस्य वृत्तिकारस्यैतद्वचनम्।

यदि तर्ह्यधिकारेण संज्ञा क्रियते, प्रतियोगमुपस्थानात्प्रकृत्युपपदोपाधि-विकारागमानामपि प्राप्नोति—'हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ' हरतेरिति प्रकृतिः, दृतिनाथयोरित्युपपदम्, पशावित्युपाधिः; 'हनस्त च' इत्यादिर्विकारः, 'त्रपुजतुनोः षुक्' इत्यागमः। सत्यां च संज्ञायां प्रकृतिप्रत्यययोः पर्यायेण परस्परापेक्षं परत्वं स्यात्; शब्दान्तरापेक्षं वा प्रकृतेः, प्रकृत्यपेक्षं तु प्रत्ययस्य ? उपपदस्यापि परत्वात् 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्येतद्राजपुरुषादिषु सावकाशं बाधित्वा परत्वं स्यात्, यत्र समासाभावात् 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यस्याप्रसङ्गः, तत्रोपपदस्य परत्वं स्यात् ? एवं च सति भोक्तुं व्रजतीत्येवमेव नित्यं स्यान्न तु व्रजति भोक्तुमिति, उपाधेरप्यर्थस्य परत्वासम्भवेऽपि तद्वाचिनः प्रयोगानियमे प्राप्ते

न्यासः

'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम्' इति। ननु चेदमस्ति सामान्यं सबिति, एवञ्च सूत्रं करिष्यते—'सप् प्रत्ययः' इति, सबिति प्रत्याहारग्रहणं च सनः सकारादारभ्य कपः पकारेण ? नैतदस्ति; अन्येऽपि बहवः पकाराः सन्ति—'सिब्बहुलं लेटि', 'वदः सुपि क्यप् च' इत्येवमादयः, तत्र यदि प्रत्यासत्तिमाश्रित्यानन्तरः पकारः प्रत्याहारार्थं गृह्यते, तदा सिपः पकारेणैव प्रत्याहारग्रहणं विज्ञायेत। अथ व्याप्तिर्गृह्यते ? तदा 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनपः पकारेणैव स्यात्। स्यादेतत्—व्याप्तेरेव न्याय आश्रयितव्यः। न च तनपः पकारेण प्रत्याहारग्रहणं भविष्यति, अपि तु कप एव, 'इच्च एकाचोऽम्-प्रत्ययवच्च' इति वचनाज्ज्ञापकात्; अन्यथा षष्ठेऽपि प्रत्ययसंज्ञाव्यापारादपार्थकमिदं स्यात् ? नैतदस्ति; असति हि प्रयोजने ज्ञापकं भवति, अस्ति ह्यस्य प्रयोजनम्, किं तत् ? अम्प्रत्ययप्रतिबद्धं विशिष्टमेव कार्यं यथा स्यात्, प्रत्ययमात्रप्रतिबद्धं मा भूदिति नियमार्थमेतत् स्यात्, तत् कुतो वैयर्थ्यम्! अथापि कथञ्चित् कपः पकारेणैव प्रत्याहारो लभ्येत, एवमपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्। अतो लाघवार्थमधिकारेणैवेयं संज्ञा विधातुं युक्तेति मत्वाह—प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इति। यद्येवम्, प्रतियोगं तेनोपस्थातव्यम्, तत्रासावुपस्थितः सन्नादिभिरेव सम्बध्यते, न प्रकृत्यादिभिरिति नियमहेतुर्नास्ति। अतः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमान्वर्जयित्वा । वक्ष्यति—'तव्यत्तव्यानी-

पदमञ्जरी

परश्चेति नियमः स्यात् ? आद्युदात्तत्वं च यथायथं स्वरान्तरं बाधित्वा स्यात् ? अङ्गसंज्ञा तु विधानप्रतिबद्धा, न चेह प्रकृत्यादयः कुतश्चिद्विधीयन्ते इति न सा प्रकृत्यादिषु परतः पूर्वस्य प्राप्नोति ? ननु च प्रतियोगमुपस्थानेऽपि वाक्यभेदप्रसङ्गात्प्रकृत्यादीनां संज्ञा न भविष्यति, तथा हि—हरतेर्दृतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोः पशौ कर्त्तरीन् प्रत्ययो भवतीत्येकं वाक्यम्, ते च हृरत्यादयः प्रत्ययसंज्ञका इति द्वितीयम्, सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते ? नैत-दस्ति; सनादीनामप्यसतां संज्ञानुपपत्तेर्वाक्यभेदेनैव संज्ञा विधेया, ततश्च सना-दीनामेकेन वाक्येन विधिरपरेण संज्ञाविधिः, एवं प्रकृत्यादीनामपि प्राप्नोति ? तत्राह—*प्रकृत्युपपदेत्यादि* । अयमभिप्रायः—प्रकृत्यादीनां सनाद्युत्पत्तौ निमित्त-त्वेनोपादानात्पारार्थ्यात्स्वसंस्कारं प्रति प्रयोजकत्वाभावः, यथा—यः पीठे स देवदत्त इति पीठस्य देवदत्तसंज्ञा न भवति ।

पदमञ्जरी

प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमानामप्येषा संज्ञा स्यात् । तत्र प्रकृतिः—'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्', उपपदम्—'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः', उपाधिः—'हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ' । यद्यपि पश्वर्थस्य संज्ञायाः प्रयोजनं नास्ति, तथापि तद्वाचिनोऽस्तीति तस्य स्यादेव । विकारः—'हनस्त च', आगमः—त्रपुजतुनोः षुक्' । प्रत्ययसंज्ञायाञ्चैषां परत्वमाद्युदात्तत्वञ्च स्यात् । यद्यपि युगपद् गुपादीनां परस्परापेक्षया सनादीनाञ्च परत्वं न सम्भवति, तथापि पर्यायेण स्यात्—कदाचित् गुपादयः परे स्युः, कदाचित् सन्नादयः, अन्यतो वा कुतश्चिद् गुपादयः परे भवेयुरित्यत आह—*प्रकृत्युपपद इत्यादि* । एतच्च न्यायप्राप्त-मेवोक्तम् । कथम् ? प्रकृत्युपपदोपाधयस्तावत् परकार्यसिद्धये भूतविभक्त्या पञ्चम्यादि-कया निर्दिश्यन्त इति तेषां पञ्चम्यादिविभक्त्यन्तं शब्दरूपं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपत्तुम-योग्यम् । तथा हि—प्रथमान्तस्य वा सामानाधिकरण्येन संज्ञासंज्ञिसम्बन्धो भवति यत्र बुद्ध्याहितसंज्ञारूपः सोऽयमित्यभेदसम्बन्धमुपगतः संज्ञी संज्ञया सह निर्दिश्यते, यथा—'वृद्धिरादैच्' इति; षष्ठ्यन्तस्य वा यत्र संज्ञासंज्ञिनोर्भेदविवक्षायां संज्ञाशब्देन स्वरूपपदात्मकेनोपादीयमानेनोपजनितव्यतिरेकः षष्ठ्या संज्ञी निर्दिश्यते, यथा—'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इति । प्रकृत्यादयस्तु परोपकारयोग्यं विभक्तिविशेषमुपादाय वर्त्तन्त इत्यशक्य एषां संज्ञासम्बन्धः कर्त्तुम् । न च संज्ञासंज्ञिसम्बन्धयोग्यविभक्त्यध्याहारे सत्येषां संज्ञा भविष्यतीति युक्तं परिकल्पयितुम् । असति हि वचनस्यावकाशेऽध्याहारो युक्तः, न तु सति । अस्ति चावकाशः सन्नादिः । अप्राधान्याच्च प्रकृत्यादीनामयुक्ता संज्ञा । प्रधाने हि कार्यसम्प्रत्ययो लोके दृष्टः, यथा—बहुषु गच्छत्सु कश्चित् पृच्छति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

ननु सनाद्युत्पत्तिवाक्ये प्रथमे तेषां पारार्थ्यम्, न द्वितीये संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपादनपरे वाक्ये, ततश्च संज्ञासम्बन्धप्रतिपत्तौ सत्यां स्वार्थतापि संभवत्येव ? तन्न; द्वितीयमपि वाक्यं संज्ञाविधानपरमेवंरूपमेव—गुप्तिज्किद्भ्यः सन् प्रत्यय इति, ततश्च तत्रापि भूतविभक्त्यानिर्देशान्निमित्तत्वात्पारार्थ्यं स्थितमेव। किञ्च, योग्यविभक्त्यभावाच्च न प्रकृत्यादीनां संज्ञा, प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तस्य वा संज्ञासंम्बन्धः 'वृद्धिरादैच्' 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति। न च द्वितीये वाक्ये योग्यविभक्त्यध्याहारेण संज्ञा भवितुमर्हति; योग्यविभक्तिनिर्दिष्टेषु सनादिषु चरितार्थत्वात्। उपपदसंज्ञा तु सप्तमीनिर्दिष्टस्य विधीयमाना युक्तं यद्वाक्यभेदेन योग्यविभक्त्यध्याहारेण च भवतीति। किञ्च, प्रधानेतरसन्निधौ प्रधाने कार्यसंप्रत्ययो भवति, यस्य चापूर्वविधानं तत्प्रधानम्; अतः प्रथमवाक्ये तावत्सनादीनामेव प्राधान्यम्, द्वितीयेऽपि संज्ञा संज्ञिनमपेक्षमाणा यत्पूर्ववाक्ये प्रधानतयावगतं तदेवापेक्षते, न तु पारतन्त्र्यादप्रधानमिति सिद्धमिष्टम्। एवमपि विकारागमानां प्राप्नोति ? नैष दोषः; महती संज्ञा क्रियते, अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत–प्रतियन्त्यनेनार्थमिति प्रत्यय इति। न च विकारागमाभ्यामर्थं प्रतियन्ति। यद्येवम्, 'अवेः कः' इत्यादीनां समासान्तानां च न स्याद्, न ह्येषामन्वयव्यतिरेकाभ्यां कश्चिदर्थोऽवधार्यते, तदभावेऽपि केवलाया एव प्रकृतेस्तदर्थावगमात्।

यदप्युच्यते—अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थ एवैषामर्थ इति, तदपि कल्पनामात्रम्; अन्वयव्यतिरेकगम्यत्वादर्थवत्त्वस्य। इतरेतराश्रयत्वं च

न्यासः

कोऽयं याति ? स आह—राजेति। तत्र यः पृच्छति, यश्चाचष्टे—तयोरुभयोरपि प्रधाने राजनि सम्प्रत्ययो भवति। तस्मादिहापि प्रधाने सन्नादौ कार्यसम्प्रत्ययात् तस्यैव संज्ञा भविष्यति। प्राधान्यं पुनस्तस्यापूर्वस्य विधानात्। प्रकृत्यादीनां धात्वादिपाठे निर्ज्ञातस्वरूपाणां सन्नाद्यर्थोपादानादप्राधान्यम्, तत् कुतस्तेषां संज्ञा ? आगमविकारयोर्यद्यपि संज्ञासंज्ञिसम्बन्धयोग्यतया प्रथमया निर्देशः, विधेयत्वाच्च प्राधान्यम्, तथापि न भवति संज्ञा; यस्मात्प्रत्यय इति महती संज्ञा क्रियते। तस्या एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा स्यात्—प्रतियन्त्यनेनेनार्थानिति प्रत्ययः। न च विकारागमाभ्यां कञ्चनार्थं प्रतियन्ति। यदि तर्ह्यन्वर्थसंज्ञेयम्, 'अवेः कः' 'यावादिभ्यः कन्' इत्येवमादीनां प्रत्ययसंज्ञा न प्राप्नोति; अर्थाभावात्। द्विविधो ह्यर्थः—लौकिकः, शास्त्रीयश्च; तत्र पूर्वः पदेनैव प्रतीयते, द्वितीयस्त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम्; स च तेषां नास्ति, विना प्रत्ययैः प्रकृतेरेव तदर्थस्य प्रतीतेः ? नैष दोषः; यद्यपि तेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थो न समधिगम्यते, तथाप्यनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीत्यस्मादेवाप्तवचनात्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यरः' कर्त्तव्यम् । करणीयम् ।

प्रत्ययप्रदेशाः—'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इत्येवमादयः ॥

परश्च ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारो योगे योगे उपतिष्ठते, परिभाषा वा । परश्च

पदमञ्जरी

भवति—सति प्रत्ययत्वे स्वार्थे विधानम्, स्वार्थे विधानाच्चार्थवत्त्वे सति प्रत्ययसंज्ञेति । एवं तर्हि प्रयोजनाभावान्न भविष्यति ? तथा हि तेषां स्थानषष्ठ्या सम्बन्धस्यावयवसम्बन्धस्य च प्रतिपादनात्परत्वं तावन्न सम्भवति, आगमानां चानुदात्तत्वविधानादाद्युदात्तत्वस्यासम्भवः, सति तु प्रयोजने आगमस्यापि श्नमः शकारस्येत्संज्ञार्थं भवत्येव संज्ञा । अथ 'हनश्च वधः' 'नाभि नभञ्च' 'विराग विरङ्गञ्च' इत्यादौ वधादीनामनेकालानामादेशानां संज्ञा कस्मान्न भवति, सम्भवति हि तेषु परत्वं प्रयोजनम् ? यद्यपि स्थानिन आदेशेन निर्वत्तितत्वान्न तदपेक्षं परत्वम्, शब्दान्तरापेक्षया स्यादेव परत्वम् । यथोक्तं प्राक्-गुपादिषु अर्थवत्त्वं च तेषामस्ति, विधेयत्वात्प्राधान्यं च, योग्या च विभक्तिः । अतः सर्वथा वधादिषु संज्ञानिवृत्तये यत्नः कर्त्तव्यः । *कर्त्तव्यम्, करणीयमिति* । अत्र प्रत्ययसंज्ञायां धातोरङ्गसंज्ञा, अङ्गस्य गुणः । अनन्तरमपि सनादिकमतिक्रम्य व्यवहितोऽपि तव्यदादिरुदाहृतः, तत्राद्युदात्तादेरपि प्रत्ययकार्यस्य सम्भवात् । सनादौ तु नित्स्वरेण धातुस्वरेण च तद्बाध्यते ॥

परश्च ॥ *अयमप्यधिकार इति* । न केवलम् 'प्रत्यय' इत्ययमेवेत्यपिशब्दार्थः । *योगे योगे उपतिष्ठते इति* । अनेन परिभाषातोऽधिकारस्य भेदको धर्मो दर्शितः ।

न्यासः

समधिगम्यते । तस्मात् तैरपि स्वार्थं प्रतियन्तीति तेऽपि प्रत्यया इत्यलमतिप्रसङ्गेनेति स्थितमेतत्—प्रकृत्यादीनां प्रत्ययसंज्ञा न भवतीति । **कर्त्तव्यम्, करणीयमिति** । तव्यदादेः प्रत्ययसंज्ञायाम् 'यस्मात् प्रत्ययविधिः' इति तस्मिन् परतोऽङ्गसंज्ञा भवति । अथ कथं तदनन्तरं सनादिमतिक्रम्य व्यवहित एव तव्यदादिरुदाहृतः ? तत्राद्युदात्तादेरपि प्रत्ययसंज्ञाकार्यस्य सम्भवात् । सनादौ तु तन्न सम्भवति; धातुस्वरेणैव बाधितत्वात् ॥

परश्च ॥ अयमप्यधिकार इति । न केवलं प्रत्यय इत्यपिशब्दार्थः । **योगे योगे उपतिष्ठत इति** । परिभाषया अधिकारस्य भेदं दर्शयति । परिभाषा ह्येकदेशस्थैव सर्वत्र शास्त्रे व्याप्रियते, न तु प्रतियोगमुपतिष्ठते । **परिभाषा वेति** । पक्षान्तरं दर्शयति । एकदेशस्थैव सर्वत्र शास्त्रे व्याप्रियत इत्येष परिभाषाधर्मो वृत्तौ न दर्शितः; अधिकारधर्मप्रदर्शनद्वारेणावगम्यमानत्वात् । यदि हि प्रतियोगमुपतिष्ठमाना परिभाषा कार्य-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स भवति धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा यः प्रत्ययसंज्ञः। कर्तव्यम्। तैत्तिरीयम्। चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः, तेनोणादिषु परत्वं न विकल्प्यते ॥

पदमञ्जरी

परिभाषा हि न प्रतियोगमुपतिष्ठते, किन्त्वेकदेशस्थितैव सर्वशास्त्रे व्याप्रियते। *परश्च स भवतीत्यादि*। अनेनेहस्थाया एवास्याः परिभाषायाः प्रत्ययविधौ सर्वत्र व्यापारो दर्शितः। लिङ्गवती चेयं परिभाषा, प्रत्ययसंज्ञा च लिङ्गम्। *धातोर्वेति*। क्रियावाचिन्याः प्रकृतेस्तिङन्तादेरप्युपलक्षणमेतत्। *प्रातिपदिकाद्वेति*। अक्रियावाचिन्याः प्रकृतेरिदमुपलक्षणम्, तेन ङ्यापोरपि ग्रहणम्। *तैत्तिरीयमिति*। तित्तिरिणा प्रोक्तमधीते, 'तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्' 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि', 'तदधीते तद्वेद', 'प्रोक्ताल्लुक्', ब्राह्मणकुलस्याभिधेयत्वान्नपुंसकत्वम्। *चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थ इति*। अन्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावात्। *तेनेति*। अन्यथा बहुलवचनस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादुणादिषु परत्वस्यापि विकल्पः सम्भाव्येत, इह 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' इत्यादौ

न्यासः

सिद्धौ व्याप्रियेत तदाधिकारपरिभाषयोर्भेदो न स्यात्, तथा च तयोरिह भेदेनोपन्यासो निष्फलः स्यात्। लिङ्गवती चेयं परिभाषा, लिङ्गञ्चास्याः प्रत्ययसंज्ञैव। धातोर्वेति क्रियावाचिन्या प्रकृतेरिदमुपलक्षणम्, तेन तिङन्तमपि गृह्यते। तदपि क्रियाप्रधानत्वात् क्रियावाचीति शक्यते व्यपदेष्टुम्। प्रधानेन हि व्यपदेशा भवन्ति, यथा—राजधानीति। प्रातिपदिकाद्वेति। अक्रियाभिधायिन्याः प्रकृतेरिदमुपलक्षणम्, तेन ङ्यापावपि गृह्येते। तैत्तिरीयमिति। प्रोक्तार्थे 'तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्' इति छण्। तदन्ताद् 'तदधीते तद्वेद' इत्यण्। तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक्। अथ चकारः किमर्थः; यावता नात्र किञ्चित् प्रकृतमस्ति यच्चकारेण समुचीयते ? इत्याह—चकारः पुनरित्यादि। अन्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावादस्यैव समुच्चयार्थश्चकारो विज्ञायते, तेन बहुलाधिकारेऽपि ये प्रत्यया विधीयन्ते तेष्वप्युणादिषु परत्वं न विकल्प्यते।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? परो यथा स्यात्, पूर्वो मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्, तथा हि—यमिच्छति पूर्वं तमाह—'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु' इति। मध्ये तर्हि मा भूदिति ? न; मध्ये यमिच्छति तमाह—'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः' इति। य इदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः सोऽन्तरेणापि वचनं पर एव भविष्यति ? नैतदस्ति; येषामेव हि प्रत्ययानां देशो नियम्यते त एव नियतदेशाः स्युः। य इदानीमतोऽन्योऽनियतदेशः स कदाचित् परे, कदाचित् पूर्वे, कदाचिन्मध्ये स्यात्, तस्मात् परश्चेति वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम्; यस्माद् धातोः प्रातिपदिकादिति च दिग्योगलक्षणेयं पञ्चमी; अन्यस्या-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

दिग्योगलक्षणा पञ्चमी, तत्र पूर्वः पर इति वा दिक्शब्दस्याश्रवणादनियमेना-ध्याहारे सत्यनियमेन प्रयोगप्रसङ्गे नियमार्थमिदम्—पर एव प्रत्ययो न पूर्व इति। 'गापोष्टक्' इत्यादौ षष्ठीनिर्देशेऽप्यानन्तर्यसम्बन्धे षष्ठीविज्ञानादानन्तर्यस्य च पूर्वत्वेऽपि भावादनियमप्रसङ्ग एवेति तत्रापि नियमार्थमेव। नैतदस्ति प्रयोजनम्, 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु' इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—बहुजेव पुरस्ताद्भवति नान्यः प्रत्यय इति, ततश्च बहुचि पूर्वत्वस्य नियतत्वादन्यः प्रत्ययः पर एव भविष्यति, षष्ठीनिर्देशेषु मध्यशब्दाध्याहारेण मध्येऽपि प्रसङ्ग इति चेत्, न; 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' इति नियमात् अकजेव प्रकृतिमध्ये भवति, नान्य इति ? नैतदेवम्; यदि तावदेवं नियमः—बहुजेव पुरस्तादकजेव मध्ये इति, ततो बहुजकचोर्नियमो न स्यात्। अथ बहुच् पुरस्तादेव अकज्मध्य एवेति, ततो देशस्यानियतत्वात्तत्र प्रत्ययान्तरं स्यादेवेति सर्वथानिष्टप्रसङ्गः। किञ्च अकजेव प्राक् टेरित्येवं नियमे प्राक् टेः प्रत्ययान्तरं मा भूत्, मध्यान्तरे तु स्यादेव; मध्यविशेषाश्रयत्वान्नियमस्य। न च 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यनया परिभाषयात्र परत्वं सिद्ध्यति, यत्र हि प्रागेव सतः कस्यचित् किञ्चिद्विधीयते, यथा—पदात्परयोरपादादौ वर्त्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्वांनावौ भवत इति, स तस्या विषयः; इह तु प्रागसन्त एव सनादयो विधीयन्ते, न तेषां सम्बन्धि किञ्चित्, प्रत्ययसंज्ञेव तेषां कार्यमिति चेत्, न; एवमपि प्रागुत्पत्तिरनिवारिता स्यात्। तथा हि—असतां सनादीनां संज्ञाविधिरनुपपन्न इत्येकेन वाक्येन सनादीनां विधिर्द्वितीयेन च तेषामेव संज्ञाविधिरित्यङ्गीकरणीयम्, ततश्च द्वितीये वाक्ये

न्यासः

पादानादेः पञ्चमीनिमित्तस्याभावात्। तस्मादेवैत्र परदिक्शब्दाध्याहारं करिष्यति ? नैतदस्ति; पूर्वदिक्शब्दाध्याहारः स्यात्, तथा च पूर्वेऽपि कदाचित् सन्नादयः स्युः। 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यनया परिभाषया तर्हि व्यवस्था भविष्यति ? नैतदस्ति; यत्र पञ्चमीनिर्दिष्टात् परस्य षष्ठीनिर्देशस्य कार्यं विधीयते सोऽस्य विषयः, न च सन्नादयः षष्ठ्या निर्दिश्यन्ते, नापि तेषां सम्बन्धि कार्यं विधीयते, तेषामेव भाव्यमानत्वात्। ननु च प्रत्ययसंज्ञाकार्यं विधीयते ? नैवम्, कथं पुनरसतां तेषां शक्यं संज्ञाकार्यं विधातुम् ? किञ्च येषां प्रत्ययसंज्ञैव न विधीयते—'कणेष्ठः', 'शमेढः', इत्येवमादीनाम्, तत्र का गतिः स्यात् ? न ह्येषां प्रत्ययसंज्ञेष्यते, तथा हि—कण्ठः, शण्ढ इत्यत्र प्रत्यय-स्योच्यमानमिकादेशादिकार्यं न भवति। यद्येवम्, प्रत्ययस्योच्यमानं परत्वमपि न स्यात् ? परश्चेत्यधिकारसामर्थ्याद् भविष्यति। असति ह्येतस्मिन् वचने सत्यपि तस्याः परिभाषाया उपस्थाने बहुलाधिकारे विधीयमानत्वादुणादिषु परत्वं विकल्प्येत। तस्मात् कर्त्तव्यमेतत्॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥

पदमञ्जरी

सतः कार्यमिति कृत्वा परिभाषोपस्थानेन प्राक् प्रयुक्तानां संज्ञैव केवलं न स्यादुत्पत्तिस्त्वनियतदेशैव स्यात्; प्रथमवाक्ये परिभाषानुपस्थानात् । स्यादेतत्–'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' इत्यादावेकैव पञ्चमी, सा चैकमेव दिक्शब्दमध्याहरेत्, तत्र पूर्वः परो वेति संशये पूर्वशब्दाध्याहारे द्वितीयस्य वाक्यस्य स्वरसभङ्गः स्यात् । गुपादिभ्यः परः सन् प्रत्ययसंज्ञो भवतीति हि तस्य स्वरसतः प्राप्तोऽर्थः, स च पूर्ववाक्ये पूर्वशब्दाध्याहारे सति भग्नः स्यात्, अतस्तत्परिरक्षणाय परशब्द एवाध्याहरिष्यते । भवतु योत्पत्तिरनियतदेशा, पश्चात्तु सत एव परस्य यत्कृत्य-प्रत्ययसंज्ञादिशास्त्रकार्यम्, तन्नान्यदेशस्य, यद्देशस्य च शास्त्रीयं कार्यं तद्देशोऽन्य-देशं निवर्त्तयिष्यति; विशेषशास्त्रान्वितत्वेन तस्यैव साधुत्वादिति ? अस्त्वेवम्, अथ येषु प्रत्ययसंज्ञैव न भवति – 'शमेः खः' शङ्खः, 'कणेष्ठः' कण्ठ इत्यादिषु, तेषु कथं परत्वम्, द्वितीयवाक्यव्यापाराभावात् ? भवतो वा कथं भवानपि हि 'यः प्रत्ययः स परः' इति प्रत्ययपूर्वकं परत्वं परिभाषते ? सत्यम्; परिभाषापक्षे न स्यात्परत्वम्, अधिकारपक्षे तु प्रत्ययत्वपूर्वकं परत्वं न भवति; किन्तु परत्व-विशिष्टस्यैवोत्पन्नस्य पश्चात्प्रत्ययसंज्ञा, इह तु बहुलवचनात्प्रत्ययत्वाभावेऽपि परत्वमविरुद्धम् । एवमपि नार्थं एतेन, बहुलवचनादेव परत्वमेवात्र व्यवस्था-स्यते ? एवं तर्हि प्रयोगनियमार्थमिदम्—पर एव प्रत्ययो न केवल इति; अन्यथा प्रत्ययार्थमात्रविवक्षायां केवलोऽपि प्रत्ययः प्रयुज्येत, यथा–किमस्य द्वयसम्, किमस्य मात्रमिति; यथा वा प्रकर्षविवक्षायां तरतमभावः तारतम्य-मिति । ननु सर्वत्र प्रकृतिविशेषं निर्दिश्यैव प्रत्ययो विधीयते, तत्र पूर्वोक्तया नीत्या परत्वविशिष्टस्यैव विधानमिति नास्ति केवलस्य प्रयोगः ? एवमपि प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगः स्यादेव, यथा—पच्, वृक्षेति । यत्र पुनरुभयं विवक्षितम्—प्रकृत्यर्थः, प्रत्ययार्थश्च, न तत्र केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगप्रसङ्गः; न केवला प्रकृतिः प्रत्ययार्थमभिधातुं समर्थेति । लक्षणया समर्थेति चेत् ? नो खल्वारभ्यमाणमप्येतल्लक्षणया प्रयोगं निवारयितुमर्हति, अतः केवलप्रकृत्यर्थविवक्षायां केवला प्रकृतिर्मा प्रयोजीति सूत्रारम्भः । चशब्दश्चा-वधारणे, प्रत्ययः परो भवत्येव, न तु कदाचिन्न भवतीति वचनव्यक्तिः । आ पदत्वनिष्पत्तेश्चायं नियमः, निष्पन्ने तु पदे तावदेव प्रयुज्यते । अपत्याद्यर्था-न्तरविवक्षायां तु तस्मादपि प्रत्ययान्तरं भवति ॥

आद्युदात्तश्च ॥ इहास्वरकस्याच उच्चारणासम्भवात्सर्वं एव स्वरविधि-र्नियमार्थः, तत्र 'चितः' एवान्त उदात्तः, रित्येव मध्य उदात्तः, तिदेव स्वरितः, सुप्पितावेवानुदात्तौ, दूरात्सम्बुद्धावेवैकश्रुत्यमिति । स्वरान्तराणामन्यत्र नियमात्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अयमप्यधिकारः, परिभाषा वा । आद्युदात्तश्च स भवति यः प्रत्ययसंज्ञः । अनियतस्वरप्रत्ययप्रसङ्गेऽनेकाक्षु च प्रत्ययेषु देशस्यानियमे सति वचनमिदमादेरुदात्तार्थम् । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् ।

पदमञ्जरी

पारिशेष्यादाद्युदात्त एव प्रत्ययो भविष्यति, नास्वरकः, नाप्यन्यस्वरकः, तत्राह— *अनियतस्वरप्रत्ययप्रसङ्ग इति* । अनियतः स्वरो यस्य सोऽनियतस्वरः, स चासौ प्रत्ययश्चानियतस्वरप्रत्ययः, तस्य प्रसङ्गे प्रत्ययोऽनियतस्वरो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः । *अनियतस्वरप्रसङ्ग इति* पाठे त्वनियतस्य स्वरस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । अयमभिप्रायः—आद्युदात्तत्वमपि 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्यादौ नियतत्वान्न स्याद्, अन्यत्रानियमः स्यादेव यत्रायं नियमो नास्ति । किञ्च त्वदुक्ते नियमे चिदादीनामनियमः स्याद् । अतश्चितोऽन्त एव, तित्स्वरित एवेत्यादिकं तत्र तत्र नियमस्वरूपमाश्रणीयम्, ततश्च प्रत्ययस्यानियतस्वरत्वमेव स्यात् । किञ्च, रित्येवोपोत्तमनुदात्तमित्यपि नियमेऽन्यत्रोपोत्तमनुदात्तं मा भूद् । मध्यान्तरं तु स्यादेव; मध्यविशेषाश्रयत्वान्नियमस्य । तस्माद्ये एकाचः प्रत्ययास्तेष्वनियतस्वरप्रसङ्गे वचनमिदमुदात्तार्थम् । ये पुनरनेकाचः प्रत्ययास्तेषु देशस्याप्यनियमः प्राप्नोति—कदाचिदादेः, कदाचिन्मध्यस्य, कदाचिदन्त्यस्येति । तेषु वचनमिदमुदात्तार्थम्, तत्राप्यादेरुदात्तार्थमिति । किमर्थं पुनः प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनायं स्वर उच्यते, न 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' प्रत्ययस्य च लसार्वधातुकमनुदात्तं सुप्पितौ चेति स्वरप्रकरण एवोच्येत, एवं हि प्रकरणमभिन्नं भवति ? किञ्च, द्विराद्युदात्तग्रहणं द्विश्चाद्युदात्तग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ?

न्यासः

आद्युदात्तश्च ॥ अनियतस्वरप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यादिना सूत्रारम्भस्य प्रयोजनं दर्शयति । अनियतोऽव्यवस्थितः स्वरो यस्य स तथा, स चासौ प्रत्ययश्चेति कर्मधारयः, तस्य प्रसङ्गशब्देन षष्ठीसमासः । अनियतस्वरो यः प्रत्ययस्तस्य प्रसङ्गे सति वचनमिदमादेरुदात्तार्थम् । **अनियतस्वरप्रसङ्ग** इति क्वचित् पाठः । तत्रानियतशब्दस्य स्वरशब्देन विशेषणसमासं कृत्वा प्रसङ्गशब्देन षष्ठीसमासः । अनियतानामुदात्तादीनां स्वराणां प्रसङ्गे सत्यादेरुदात्तार्थं वचनम् । **अनेकाक्षु चेत्यादि** । अनेकेऽचो येषां तेऽनेकाचः । तेष्वनेकाक्षु प्रत्ययेषु देशस्यानियमे सति वचनमादेरुदात्तार्थम्—आदेरेवोदात्तत्वं यथा स्यात्, मध्येऽन्ते च मा भूदिति । ये ह्येकाचः प्रत्ययास्तत्र देशस्याभावादसत्यप्यादिग्रहणे देशस्यानियमो न सम्भवति, अतोऽनेकाक्षु चेत्युक्तम् ।

अनेकाचां ह्यसत्यादिग्रहण आदिमध्यान्तानामनियमेन स्वरः प्रसज्येतेत्यनेकाचः प्रत्ययादेर्यद्याद्युदात्तार्थं वचनं नार्थ एतेन; यस्मादादेरनुदात्तादीनां मध्यान्तयोश्चो-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

स्यादेतत्—तत्र क्रियमाणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य स्वरः प्राप्नोति, इह तु क्रियमाणे नायं दोषो भवेद्, उत्पन्नो हि प्रत्ययस्तदाश्रयाणां तदन्तविध्यादीनां निमित्तं भवति, न तूत्पद्यमानः, न खलूत्पद्यमानो घट उदकाहरणादीनां निमित्तमवकल्पते, ततश्च 'आद्युदात्तश्च' इत्यस्य प्रतियोगमुपस्थाने सति उत्पद्यमान एव तव्यदादिराद्युदात्तो भवति, एवं तिबादिरनुदात्त इति दोषाभावः, अतः प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन स्वरो विधीयत इति ? तन्न; ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयं ञ्नित्यादिरुदात्तो भवतीत्याह, तज् ज्ञापयति—प्रत्ययस्य चेत्यत्र न तदन्तविधिर्भवतीत्यनुदात्तत्वमपि तदन्तस्य न भविष्यति; धातोरन्त उदात्तो भवतीत्यादेः प्रकृतिस्वरस्य विधानसामर्थ्यात्। यत्र ह्यनुदात्तः प्रत्ययः- याति, वृक्षाभ्यामित्यादौ, तत्र प्रकृतिस्वरः श्रूयते; यातः, यान्ति, वृक्षत्वमित्यादौ सतिशिष्टेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन बाध्यते। यदि च प्रत्ययान्तस्यानुदात्तत्वं स्याद् निर्विषयं धातुप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं स्यात्। इदं तर्हि प्रयोजनम्—लवितव्यमित्यादौ प्रत्ययोत्पत्तिकाले एवाद्युदात्तत्वे कृते पश्चांड्डुवन्निडनुदात्तो यथा स्यात्, अन्यथा लू + तव्य इति स्थिते आद्युदात्तत्वं शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यम्, इट् तु स्वरभिन्नस्य प्राप्नोति, उभयोरनित्ययोः परत्वादिटि कृते तस्य प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणे सति इट एवाद्युदात्तत्वं स्यात् ? एतदपि ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयम् 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' इत्याह, तज्ज्ञापयति—आगमा अनुदात्ता इति; अन्यथा चिनुयातामित्यादौ यासुटः प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमित्यनर्थकं तत्स्यात्। ननु पिदर्थमेतत्स्यात्, अन्यथा चिनुयादित्यादौ पिद्भक्तो यासुडनुदात्तः स्यात् ? यद्येतावत्प्रयोजनं स्याद्, यासुट् परस्मैपदेषु भवति, अपिच्च लिङ् भवतीति पित्त्वमेव प्रतिषेधेत्। अवश्यं चैतज्ज्ञापकमाश्रयणीयम्, अन्यथा प्रत्यय-

न्यासः

दात्तस्य प्रसङ्ग एव नास्ति। तथा हि—यमनुदात्तमिच्छति, करोति तत्र पकारमनुबन्धम्, आह च—'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति; स्वरितमपि यमिच्छति, करोति तत्र तकारमनुबन्धम्, आह च-'तित् स्वरितम्' इति; एकश्रुतिं यमिच्छति तत्रैकश्रुतिग्रहणं करोति, आह च 'एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ' इति; अन्तोदात्तमपि यमिच्छति, करोति तत्र चकारमनुबन्धम्, आह च-'चितोऽन्त उदात्तो भवति' इति; मध्योदात्तमपि यमिच्छति, करोति तत्र रेफमनुबन्धम्, आह—'उपोत्तमं रिति' इति; य इदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः सोऽन्तरेणापि वचनमाद्युदात्त एव भविष्यति ! नैतदस्ति; येषामेव हि स्वरो नियम्यते त एव नियतस्वराः स्युः, यस्त्वनियतस्वरः प्रत्ययस्तस्यानियमेनैव स्वरः प्रसज्येत—कदाचिदुदात्तः, कदाचित् स्वरान्तरम्। उदात्तोऽपि भवन् कदाचिदादौ, कदाचिन्मध्ये, कदाचिदन्ते स्यात्। तस्मात् कर्त्तव्यमेतत् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

संज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वविधावपि लविषीयेत्यादौ लावस्थायामनच्कत्वादसति स्वरे विशेषविहितत्वात्परत्वाच्च सीयुटि कृते पश्चाल्लादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वमित्यानुपूर्व्या सीयुट एव स्यात्। ज्ञापकाश्रयणे तु सीयुडनुदात्तः 'इटोऽत्' इत्यकार उदात्तो भवति। कथं भवति, यावता सीयुटि कृतेऽकारस्य विच्छिन्नमादित्वम्? नैष दोषः; यासुट उदात्तवचनं ज्ञापकम्—प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति; अन्यथा चिनुयातामित्यादौ यासुटः प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमित्यनर्थकं तत्स्यात्। किञ्च, लवितव्यमित्यादौ पूर्वमाद्युदात्तत्वे सत्यपि पश्चाद्भवन्निट् किमित्यनुदात्तो भवति शेषनिघातेन? नायं शेषनिघातस्य विषयः, स्वरविधिशेषत्वात्तस्य। यस्मिन्पदे यस्यामवस्थायां यस्याच उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तस्मिन्पदे तस्यामवस्थायां सन्निहितमजन्तरं निहन्यत इत्यर्थः। न चायं प्रकारोऽत्र सम्भवति। इह तर्हि स्रुघ्ने भवा स्रौघ्नी प्रत्ययसन्नियोगेनाण उदात्तत्वे सति ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धो भवति; अन्यथा स्रौघ्न ई इति स्थिते 'प्रत्ययस्य च' इत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्त्यभावान्न स्यात्, न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। लोपो हि ङीप उत्पत्तिमपेक्षते, स्वरस्तु निरपेक्षः। अवश्यं चात्रान्तरङ्गत्वमेवाश्रयणीयम्, अन्यथा कंसेन क्रीता 'कंसाट्टिठन्' टित इति ङीप्, कंस ठ ई इति स्थिते 'ञ्नित्यादिः' इत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपः स्यात्, ततश्च नित्स्वरे लोपेन बाधिते प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन विधीयमानमाद्युदात्तत्वमकारस्य स्थितमिति तस्य लोपे ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्। ननु च ठश्चित्करणात्पूर्वमिकादेशस्ततः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति नास्त्युदात्तलोपः। इह तर्हि उत्से जाता 'उत्सादिभ्योऽञ्', ङीप्, उत्स अ ई इति स्थिते ञित्स्वरं बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे पूर्वोक्तया नीत्या ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्? नैष दोषः; नित्स्वरो हि प्रत्ययस्वरस्यापवादः, न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते, तत्र तावदत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति, अपवादं ञ्नित्स्वरं प्रतीक्ष्यत इति कुत उदात्तलोपः! इह तर्हि अत्रेरपत्यम् 'इतश्चानिञः' इति ढक्, आयन्नादिषूपदेशिवचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति प्रत्ययस्वरात्पूर्वमेयादेशः, ङीप्, आत्रेय ई इति स्थिते तद्धितस्य कित इति स्वरं बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न प्राप्नोति। तस्मादन्तरङ्गत्वमेवाश्रयणीयम्। एवं च स्रौघ्नीत्यत्रापि अन्तरङ्गत्वादेव सिद्धमिष्टमिति नार्थ एतदर्थेन प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तवचनेन। इदं तर्हि प्रयोजनम्—गोपायति धूपायति, उत्पत्तिसन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे पश्चात् 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायां धातोरित्यन्तोदात्तत्वं भवति। यदि तु ञ्नित्यादिर्नित्यं प्रत्ययस्य चेत्युच्येत, परत्वाद्धातुस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधेत। स्यादेतत्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यायमपवादः । सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति । दृषदौ, दृषदः । पितः खल्वपि—पचति, पठति ॥

गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ ५ ॥

पदमञ्जरी

अनुदात्तस्य तर्ह्यत्र प्रदेशे करणे किं प्रयोजनम् ? स्यादेतत्—कार्यशब्दाट्टापि स्वरितत्वात्प्रागेकादेशे कृते तस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात्तित्स्वरितश्च प्राप्नोति, परं प्रत्यादिवद्भावात्पित्स्वरश्च, परत्वात्स्वरितो भवति । यदि तु लसार्वधातुकमनुदात्तं सुप्पितौ चेत्युच्येत परत्वादनुदात्तत्वं स्यादिति ? तन्न; तत्र हि टाबुत्पत्तेरपि प्रागेव स्वरितो भवति, सत्यपि वा टापि स्वरितैकादेशयोरुभयोर्नित्ययोः परत्वात्स्वरितत्वे कृते आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति । इदं तर्हि—आम्बष्ठ्या यङश्चाप्येकादेशे कृते पित्स्वरश्च प्राप्नोति चित्स्वरश्च, परत्वाच्चित्स्वरो भवति, अन्यत्र क्रियमाणे पित्स्वरः स्यात् ? अत्रापि चापश्चित्करणसामर्थ्यादेव चित्स्वरो भविष्यति । सामान्यग्रहणाविघातार्थे हि चकारे टाप्प्रकरण एव यङ्श्टापं विदधीत । एवं तर्हि तदेव तस्मिन्प्रयोजनं तदन्तविधिर्मा भूदिति । यदुक्तं प्रकृतिस्वरस्य विधानसामर्थ्यादिति ? तत्र आस्ते शेत इत्यादौ लसार्वधातुकमात्रस्यानुदात्तत्वे सति धातुस्वरस्य सावकाशत्वात् । प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वमपि अग्निमान्, वायुमान्, अग्नीनामित्यादौ 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' 'नामन्यतरस्याम्' इति स्वरसिद्ध्यर्थं स्यात्, अत्र ह्यन्तोदात्तादिति वर्त्तत इत्यलमति कर्कशेन क्षोदेन ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ सुबिति प्रत्याहारस्येदं ग्रहणम्, न सप्तमीबहुवचनस्य; पित्त्वादेवानुदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् । अत एव वृत्तौ 'सुपः' इति बहुवचनम् । पित एतत्तु प्रक्रमानुरोधेन बहुवचनम् । सुपश्च पकारेण प्रत्याहारः, न कपः; टाबादीनां पित्करणात् । *पचतीति* । शबन्तोदाहरणम्, तिपस्त्वदुपदेशात् 'लसार्वधातुकम्' इत्येव सिद्धम् ॥

न्यासः

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ पूर्वस्यायमपवाद इति । नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात् । सुबिति प्रत्याहारस्य ग्रहणम्, न सप्तमीबहुवचनस्य; तस्य पित्त्वादेवानुदात्तस्य सिद्धत्वात् । अत एव वृत्तौ 'सुपः' इति बहुवचनेन निर्देशः कृतः । प्रत्याहारग्रहणञ्चेदं सुप एव पकारेण, नान्येन; तस्यानन्यार्थत्वात् । पचति, पठतीति । शबन्तोदाहरणम्, न तिप्; तस्य 'तास्यनुदात्त' इत्यादिनैव सिद्धत्वात् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'गुप गोपने', 'तिज निशाने', 'कित निवासे'—एतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति। प्रत्ययसंज्ञा चाधिकृतैव। जुगुप्सते। तितिक्षते। चिकित्सति।

* निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेषु सन्निष्यते, अन्यत्र यथाप्राप्तं

पदमञ्जरी

गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ *गुप गोपने इति*। 'गुप व्याकुलत्वे,' 'गुपू रक्षणे' इत्येतयोस्तु ग्रहणं न भवति; तिजिना सह गणे पठितस्यानुदात्तेत एव गुपेरिहापि ग्रहणात्। *प्रत्ययसंज्ञा चाधिकृतैवेति*। का पुनरत्र विस्मरणाशङ्का, किन्त्वन्वर्था प्रत्ययसंज्ञा, अनर्थकस्य गुपादिसनो न स्यादित्याशङ्कानेन निवार्यते। अधिकारसामर्थ्यादनर्थकस्यापि भवतीत्यर्थः। अन्वर्थता त्वर्थवदनर्थकसम्भवेऽर्थवतो ग्रहणहेतुः। निन्दादयस्तु गुपादीनामर्था न सनः, अन्यथा गुपादीनामानर्थक्यप्रसङ्गात्। धातूनां चानेकार्थत्वं तत्र तत्र दृश्यते। प्रत्ययास्तु स्वार्थिका अपि भवन्ति समासान्तादिवत्। *जुगुप्सते इति*। धातोरित्येवमनभिधानादस्य सनोऽनार्द्धधातुकत्वादिडभावः। *निन्दाक्षमेति*। प्रायिकमेतदुपाधिवचनम्।

न्यासः

गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ प्रत्ययसंज्ञा चाधिकृतैवेति। विस्पष्टार्थमेतत्। प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियते; 'आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेः' इत्यतो वचनादेव प्रतिपाद्यस्यावगतत्वात्। ननु च सत्यपि प्रत्ययसंज्ञाया इहोपस्थाने नैव तया सनो भवितव्यम्; यतः प्रत्य॰ इत्यन्वर्थसंज्ञेयम्—प्रतियन्त्यनेनार्थानिति प्रत्ययः, न च सना कञ्चनार्थं प्रतियन्ति; तस्यानर्थकत्वात्, न हीह सनः कश्चनार्थो निर्दिश्यते। न चानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भविष्यन्तीति स्वार्थ एव सन् भविष्यतीति युक्तं परिकल्पयितुम्; गोपनादेः स्वार्थस्य सन्नन्तादप्रतीतेः।

अथानर्थकस्यापि प्रत्ययाधिकारे विधानसामर्थ्यात् संज्ञा भविष्यतीति चेत्? न; एवञ्च 'हनस्त च' 'त्रपुजतुनोः षुक्' इति विकारागमयोरपि स्यात्। नैष दोषः; अस्त्येव सनोऽर्थः, कः पुनरसौ? निन्दादिः। यदाह—'निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेषु सन्निष्यते' इति। कुतः पुनरेतदवसितम्—सनोऽर्था निन्दादय इति? अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। सति हि सनि जुगुप्सत इत्यादौ तेऽर्थाः प्रतीयन्ते, असति तु सनि सत्स्वपि गुपादिषु गोपयतीत्यादौ ते न प्रतीयन्ते। तस्मादर्थवानेव सन्निति भवत्येव प्रत्ययसंज्ञा। जुगुप्सत इत्यार्धधातुकत्वाभावादिण् न भवति। आर्धधातुकत्वाभावस्तु सनो धातोरित्यविधानात्। 'कुहोश्चुः' इति चुत्वम्—जकारः। तितिक्षत इति। जकारस्य 'चोः कुः' इति कुत्वम्—गकारः। तस्य 'खरि च' इति चर्त्वम्—ककारः।

"निन्दाक्षमेत्यादि"। कथं पुनर्निन्दादिष्विष्यमाणो लभ्यते? वक्ष्यमाणं वाग्रहणं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रत्यया भवन्ति * । गोपयति । तेजयति । संकेतयति । गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम् ॥

पदमञ्जरी

तथा च 'क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः' इत्यत्र ग्रन्थः—'अथ वा क्षेत्रियाणि तृणानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि, अथ वा क्षेत्रियः पारदारिकः, परदाराः परक्षेत्रम्, तत्र चिकित्स्यो निगृहीतव्यः' इति । संशयेऽपि दृश्यते–तद्व्यचिकित्सन्, य एवं विद्वान्विचिकित्सति, तच्छुश्रुवानृषिर्व्यचिकित्सदिति च । *अन्यत्रेति* । अर्थान्तरवृत्तेर्धात्वन्तरादित्यर्थः । एतच्च 'पूर्ववत्सनः' इत्यत्र निपुणतरमुपपादितम् । *गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थमिति* । एतदपि तत्रैवोपपादितम् । गुपादिष्विति बहुवचनं मान्बधादिसूत्राभिप्रायम् । कितिस्तु परस्मैपदी, तथा चानन्तरमेव प्रयोगा दर्शिताः । सनो नकारः स्वरार्थः, नित्करणसामर्थ्याद्धातुस्वरो न भवति–यत्स्तोतारं जिघांससि सखायम् । विशेषणार्थश्च–'अज्झनगमां सनि' 'हनेः सः' हंस इत्यत्र मा भूत् । 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्,' सुषुपिष इन्द्रमित्यत्र मा भूत् । 'सन्यङोः' इत्यत्रापि 'लिटि धातोः' इत्यतो धातोरित्यनुवृत्तेर्यद्यपि तृणादिभ्यः सेऽप्रसङ्गः । हंसः, वत्स इत्यादौ तु स्यादेवोणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे । अकारस्तु प्रतीषिषतीत्यत्र प्रतिपूर्वादिणः सनि विहिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति शब्दस्य द्विर्वचनं यथा स्यादेवमर्थः । 'यथेष्टं नामधातूनामिति वक्तव्यम्' पुत्रीयिषिषति । अन्यत्र त्वार्द्धधातुके 'अतो लोपः' सार्वधातुके शपा सहैकादेश इति नास्ति विशेषः ॥

न्यासः

सर्वस्य शेषो विज्ञायते, सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन निन्दादिषु नित्यं सन् भवति, अन्यत्र न भवति । प्रायिकश्चैतद् व्याधिप्रतीकारग्रहणम्; क्वचिदन्यत्रापि दर्शनात् । तथा हि–'क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः' इति चिकित्स्यशब्दस्यार्थमन्यथा व्याख्यास्यति । अथ वा—क्षेत्रियाणि च तृणानि शस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि । अथ वा–क्षेत्रियः पारदारिकः। परदाराःपरक्षेत्रम्, तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्य इत्यर्थः । संशयेऽपि दृश्यते—'विचिकित्सति मे मनः' इति । यद्यप्यत्रोपसर्गसम्बन्धात् संशयः प्रतीयते, तथापि धातोरेव वाच्य इष्यते, उपसर्गस्य तु द्योत्यः। तस्मात् प्रायिकं व्याधिप्रतीकारग्रहणम् । प्रायेण हि लोके व्याधिप्रतीकारे चिकित्सतीति प्रयुज्यते । अन्यत्रेति । गोपनादौ । गोपयतीति हेतुमण्णिच् । तेजयति, सङ्केतयतीति हेतुमण्णिच्, चुरादिणिज्वा; भ्वादौ चुरादौ चानयोः पाठात् ।

अथ जुगुप्सत इत्यादौ कथमात्मनेपदं सन्नन्ताद्विधीयते, न च गुपादिभ्यः प्राक् सन आत्मनेपदं पश्यामः ? इत्याह—गुपादिष्वनुबन्धकरणमित्यादि । आत्मनेपदं यथा

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥

'मान पूजायाम्', 'बध बन्धने', 'दान अवखण्डने', 'शान अवतेजने'—इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति, अभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घादेशो भवति । मीमांसते । बीभत्सते । दीदांसते । शीशांसते ।

पदमञ्जरी

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ अत्र मान्बधी अनुदात्तेतौ, शेषौ स्वरितेतौ । *अभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घो भवतीति* । 'सन्यतः' इतीत्वे दीर्घो भवतीत्यर्थः । ननु विशेषविहितो दीर्घः सामान्यविहितमित्त्वं बाधित्वाऽवर्णस्यैव प्राप्नोति ? ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयं 'दीर्घोऽकितः', इत्यत्राकित इत्याह, तज्ज्ञापयति—नाभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभाव इति । तद्धि यंयम्यते इत्यादौ नुकि कृते मा भूदिति । यदि चाभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावः स्यात्ततो विशेषविहितत्वान्नुकि कृतेऽनजन्तत्वादेव न भविष्यति दीर्घः, किं प्रतिषेधेन ? अत एव डीढौक्यते इत्यादौ ह्रस्वत्वे कृते गुणो भवति, अन्यथा बबाधे इत्यादौ चरितार्थं ह्रस्वं पापच्यते इत्यादौ चरितार्थो दीर्घः परत्वाद्बाधेत ।

न्यासः

स्यादिति । गुपादिष्वनुबन्धोऽनुदात्तार्थः कृतः, तस्माद् 'अनुदात्तङितः' इत्यात्मनेपदं भवतीति भावः । ननु च कृतेऽप्यनुबन्धे न भवितव्यमेव तेभ्य आत्मनेपदेन; सना व्यवहितत्वात् ? नैतदस्ति; अनुबन्धकरणसामर्थ्याद् भविष्यति । अथ वा—'अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति' इति जुगुप्सादय एव समुदाया अनुदात्तेतः, तेनाव्यवधानेनैव तेभ्य आत्मनेपदं भविष्यति । एवं स्थिते यदत्र द्वेष्यमापद्यते तत् 'पूर्ववत् सनः' इत्यत्रोपन्यस्तमपास्तञ्च । अथ किमर्थं सनोऽकार उपदिश्यते, यावता तस्यार्धधातुके 'अतो लोपः' इति लोपेन भवितव्यम्, सार्वधातुकेऽपि शपा सहैकादेशेन, तत्र सत्यसति वाऽकारोपदेशे नास्ति कश्चिद् विशेषः ? नैतदस्ति, इह प्रतीषिषतीति प्रपूर्वादिणः सनि विहिते यद्यकारोपदेशो न स्याद् 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं विधीयमानं स इत्यस्य न स्यात्, अनच्कत्वात् सनः । अकारोपदेशे सति स इत्यस्य द्वितीयस्यैकाचो भवति । तदर्थोऽकारोपदेशः ॥

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ मान्बधी अनुदात्तेतौ, शेषौ स्वरितेतौ । इह दीर्घग्रहणाद् 'अचश्च' इति परिभाषोपस्थानादचाऽभ्यासो विशिष्यत इत्यजन्तस्याभ्यासस्य दीर्घो विधीयमानो नियतं हलादिशेपमपेक्षते; विना तेनाजन्तत्वाभावात् । तस्मिंस्तु सति न किञ्चित् प्रतीक्षणीयमिति तत्समनन्तरमेव दीर्घेण भवितव्यम्, ततश्चाभ्यासस्यावर्णस्य स्थाने भवन् वधेरित्त्वस्य बाधकः स्यात्, शेषाणान्तु ह्रस्वस्य, ततश्चानिष्टं रूपं स्यादिति यो मन्येत तं प्रत्याह—**अभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घो भवतीति** ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उत्तरसूत्रे वाग्रहणं सर्वस्य शेषो विज्ञायते, तेन क्वचिन्न भवत्यपि—मानयति । बाधयति । दानयति । निशानयति ।

※ अत्रापि सन्नर्थविशेष इष्यते ※ । मानेर्जिज्ञासायाम्, बधेर्वैरूप्ये, दानेरार्जवे, शानेर्निशाने ।

पदमञ्जरी

अपर आह—सूत्रोपात्त एवार्थो *वृत्तिकारेणोक्त* इति कथमभ्यासस्येति पदच्छेदः, अभ्यासस्य विकार अभ्यासः, स चेत्त्वमेव । तथा हि—लोपस्य तावदभावरूपत्वादादेशो विधातुमशक्यः, यदि च ह्रस्वस्य दीर्घत्वं स्यात् तद्धितनिर्देशोऽनर्थकः स्यात्, दीर्घश्रुत्या 'अचश्च' इत्युपस्थानादजन्तस्य दीर्घविधानाद्दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा दीर्घो विशेषाभावात्तस्मादित्त्वमेव तद्धितेन प्रत्याय्यते । अथ वा सन्याहत्य विहितस्य विकारस्य ग्रहणं तदाह—*अभ्यासस्य चेकारस्यैति* । *सर्वशेष इति* । न केवलं तस्यैवापि तु पूर्वयोरपि द्वयोरित्यर्थः । *तेन क्वचिन्न भवतीति* । अर्थान्तरवृत्तिभ्यो धात्वन्तरेभ्य इत्यर्थः । एतच्च 'पूर्ववत्सनः' इत्यत्रोपपादितम् । मानयतीत्यादयश्चुरादिण्यन्ताः । निशान इति ण्यन्तादेव पचाद्यच् । *मानेर्जिज्ञासायामिति* । यद्येवम्, ज्ञानार्थवृत्तेर्मानेरुत्तरसूत्रेणैव सन् सिद्धः ? सत्यम्, दीर्घविधानार्थं वचनमिडभावार्थं च । *बधेर्वैरूप्ये इति* । चित्तस्य दुर्गन्धाद्यनुभवनिमित्तो विकारो वैरूप्यम् । *शानेर्निशाने इति* । निशानम् = तीक्ष्णीकरणम्, यत्रैवायं पठितः 'शान तेजने' इति तत्रैवेत्यर्थः ॥

न्यासः

कथं पुनरिकारस्य दीर्घो लभ्यते, यावता विशेषविधिः सामान्यविधेर्बाधको भवति, विशेषविहितश्च दीर्घः, ततोऽयं सामान्यविहितमित्त्वं बाधित्वाऽकारस्यैव प्राप्नोति ? अत एवं मन्यते—'दीर्घोऽकितः' इत्यत्र ज्ञापितमेतत् स्यात्—'अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन्बाधन्ते' इति । अकिद्ग्रहणस्यैतत् प्रयोजनम्, इह मा भूद्—यंयम्यते, रंरम्यते इति । यदि चाभ्यासविकारेष्वपवादैरुत्सर्गा बाध्येरन्नेवं सत्यपवादत्वान्नुकि कृतेऽनजन्तत्वादेव दीर्घो न भविष्यति, किमकित इत्यनेन ! कृतश्च; अतस्ततो ज्ञापयति—नाभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभाव इति । बीभत्सते इति । 'एकाचो बशो भष्' इति बकारस्य भकारः, धकारस्य 'खरि च' इति तकारः ।

उत्तरसूत्र इत्यादि । अत्र हि सनो विधिमात्रमपेक्ष्यते वावचनेन, न त्वनन्तर एव विधिः । तेन त्रयाणामपि योगानां शेषो विज्ञायते । सर्वग्रहणं गुपादिसूत्रस्यापि शेषो विज्ञायत इति ज्ञापनार्थम्, अन्यथा ह्यनन्तरस्यैव सूत्रस्य शेषो विज्ञायेत । मानयतीति । हेतुमण्णिच्, चुरादिणिज् वा; चुरादावप्यस्य पाठात् । निशानमिति । पचाद्यच् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥

इषिकर्म यो धातुरिषिणैव समानकर्तृकः, तस्मादिच्छायामर्थे वा सन्प्रत्ययो भवति। कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकम्। कर्तुमिच्छति चिकीर्षति। जिहीर्षति।

पदमञ्जरी

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ कर्मत्वसमानकर्तृकत्वयोः क्रियापेक्षत्वादिच्छायाश्च प्रत्ययार्थत्वेनापि तावच्छ्रुतत्वात्तदपेक्षे एवं ते विज्ञायेते इत्याह—*इषिकर्म यो धातुरिषिणैव समानकर्तृक इति। अर्थद्वारकमिति*। धात्वर्थस्य कर्मत्वात्समानकर्तृकत्वाच्च धातुस्तथा व्यपदिश्यते न स्वरूपेणेत्यर्थः, किं कारणम्? असम्भवात्। यद्यपि करोतिमिच्छतीत्यादौ धातोः स्वरूपेणापि कर्मत्वसम्भवः, तथापि न तस्य स्वरूपेणार्थद्वारेण वा समानकर्तृकत्वं सम्भवति। किं चात्र श्तिपा निर्देशात्स्वरूपपरत्वम्, सन्प्रकृतेस्तु लोकव्युत्पत्त्यनुसारेणार्थपरत्वमेव, अतः सुष्ठूक्तम्—धातोरर्थद्वारकं विशेषणमिति। इच्छायाः क्रियायाः कर्मभूत इच्छयैव समानकर्तृकोऽर्थो यस्य धातोस्तस्मात्सन् भवतीत्यर्थः। *चिकीर्षति, जिहीर्षतीति*। कृहृञ्भ्यां सन्, 'इको झल्' इति कित्त्वम्, 'अज्झनगमां सनि'

न्यासः

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ कर्त्तुः क्रियया व्याप्तुमिष्टतमस्य कर्मभाव उपपद्यते। नान्यथेत्यवश्यं या काचित् क्रियाऽपेक्षितव्येति। इह चान्या न श्रूयते, प्रत्ययार्थत्वेन चेच्छा सन्निधापिता, अतः सैवापेक्षितुं युक्ता; प्रत्यासत्तेर्न्यायात्, तस्मात् तयैव व्याप्यमानस्य कर्मभावो विज्ञायत इत्याह—इषिकर्मेत्यादि। इषेः कर्मेति षष्ठीसमासः। प्रतियोग्यपेक्षत्वात् समानत्वस्य नियोगतः प्रतियोग्यपेक्षितव्यः, न च सूत्रे प्रतियोगी श्रूयते, तत्र पूर्वोक्तन्यायेनेषेरेव प्रतियोगित्वं विज्ञायत इत्याह—इषिणैवेत्यादि। समान एकः कर्त्तास्येति बहुव्रीहिः, एककर्तृक इत्यर्थः। ननु च धातोः कर्मत्वं नोपपद्यते, तस्यार्थधर्मत्वात्, धातोश्च शब्दात्मकत्वात्। अथ करोतिं धातुमिच्छतीत्यादौ प्रयोगे धातोरपि कर्मता दृष्टेति चेत्? न ब्रूमः—सर्वथा धातोः कर्मत्वं न भवतीति, किं तर्हि? य इह सन्नुत्पत्तिनिमित्तभावेनोपात्तः समानकर्तृकः, तस्य न सम्भवतीति ब्रूमः; यस्मात् समानकर्तृकत्वं साध्यमानस्यार्थस्य भवति, कर्मत्वं तु सिद्धस्वभावस्य। अङ्गीकृत्य च समानकर्तृकत्वं धातोः कर्मत्वे दोष उक्तः, इदानीं तदपि न सम्भवत्येव। तथा हि—धातुः शब्दः क्रियायाश्च कर्त्ता भवति, न शब्दस्येत्यत आह—कर्मत्वमित्यादि। अर्थद्वारकमिति। अर्थो द्वारमुपायो यस्य तदर्थद्वारकमिति। अर्थस्य कर्मत्वात् समानकर्तृकत्वाच्च तद्वचनोऽपि धातुरर्थधर्मेणोपचारात् कर्मसमानकर्तृकश्चोच्यते, यथा—'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य्य' इत्यत्रार्थस्य प्राण्यङ्ग-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

धातुग्रहणं किम् ? सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत्—प्रकर्तुमैच्छत्

पदमञ्जरी

इति दीर्घः, 'ऋत इद्धातोः', 'हलि च' इति दीर्घः, सनः षत्वम्, द्विर्वचनम्, हलादिशेषः, ह्रस्वः, 'कुहोश्चुः' इति चुत्वम्– ककारस्य चकारः, हकारस्य झकारः, 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वम्—जकारः, 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायां लडादिः ।

धातुग्रहणं किमिति । 'कर्मणः समानकर्तृकात्' इति वचनाद्वाक्यान्न भविष्यति । न ह्येतवुभयं वाक्यार्थस्य सम्भवति, सुबन्तादपि—पुत्रमिच्छतीत्यादौ असमानकर्तृकत्वान्न भविष्यति, यत्रापि समानकर्तृकत्वम्–गमनमिच्छति, आसनमिच्छतीत्यादौ, तत्रापि क्यज्बाधको भविष्यति । यद्यपि पुत्रमिच्छतीत्यादौ असमानकर्तृके क्यच् सावकाशः, तथापि चिकीर्षतीत्यादावसुबन्ते सावकाशं सनं सुबन्तेषु समानकर्तृकेषु परत्वाद्बाधिष्यते । यत्रापि क्यच् प्रतिषिध्यते क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेध इति—कर्त्तुमिच्छतीति, तत्रापि काम्यज्बाधकः । ङ्याप्प्रातिपदिकेष्वपि खट्वाकुमारीपुत्रादिषु न समानकर्तृकत्वम् । आसनशयनादौ त्वकर्मत्वम्, न हि ङ्याप्प्रतिपदिकं कर्माभिधायि, विभक्त्यभिधेयत्वात्कर्मादीनाम् । धातोरपि तर्हि न स्यात् ? अथ तत्र वस्तुतो धात्वर्थस्येच्छया व्याप्यमानत्वात्कर्मत्वम्, प्रातिपदिकादपि स्यात्, अथात्र कर्मरूपानभिधानान्न स्यात्, धातोरपि न स्यादिति समानं वचः ? एवं तर्ह्यसमानकर्तृकत्वादेवात्र न भविष्यति । शयनासनादौ हि प्रकृत्यर्थस्यैव समानकर्तृकत्वक्रियारूपत्वाद्, न प्रत्ययार्थस्याक्रियारूपस्य, 'क्रियारूपस्य सिद्धता नाम यो धर्मस्तत्र घञादयः'

न्यासः

त्वात् तद्वचनोऽपि प्राण्यङ्गमित्युच्यत इति भावः । चिकीर्षतीत्यत्र – करोतेरर्थ इच्छया व्याप्यमानत्वात् समानत्वात् कर्मसमानकर्तृकश्चेष्णिा; यस्माद् य एवैषः कर्त्ता स एव तस्यापि । अतस्तद्द्वारेण करोतिरपि कर्मसमानकर्तृकश्चेति भावः । ततः सन्, 'इको झल्' इति सनः कित्त्वाद् गुणाभावः, 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः, 'ऋत इद्धातोः' इतीत्त्वम्, रपरत्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः, 'इण्कोः' इत्यनुवर्त्तमाने 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम्, द्विर्वचनम्, अभ्यासकार्यम् ।

धातुग्रहणं किमिति । धातुग्रहणं ह्येवमर्थं क्रियते—गमनमिच्छतीति सुबन्तान् मा भूदिति । ननु चासत्यपि धातुग्रहणे ततः सन् भवितुं नोत्सहते; 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्यपवादेन बाधितत्वात्, तस्मात् पारिशेष्याद्विनापि धातुग्रहणेन धातोरेव भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह—**सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूदिति** । यदोपसर्गविशिष्टो धात्वर्थ इषिणा व्याप्यते तदासावुपसर्गविशिष्ट एव कर्मत्वमनुभवतीति तद्द्वारेणासौ सोपसर्ग एव

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

इति स्मरणात् । तिङन्तादपि यत एव हेतोः पाकमिच्छतीत्यत्रार्थे पचतीच्छतीति न भवति, तत एव हेतोः सन्नपि न भविष्यति । तदेवं न धातुमपहाय क्वचिदपि प्रसङ्ग इति प्रश्नः ।

सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूदिति । अन्यथा सङ्घातस्य विशिष्टक्रियावचनत्वात्तत एव सन्स्यात्, ततश्च सन्नन्तत्वेन तस्यैव धातुत्वात्तत एव लङ्युपसर्गात्पूर्वोऽडागमः प्राप्नोति । ननु लिङ्यप्युपसर्गस्य द्विर्वचनप्रसङ्गो दोषः शक्यो दर्शयितुम् ? सत्यम्; अट्प्रसङ्गमप्यपरं दोषं दर्शयितुं लङुदाहृतः । ननु धातुरेव विशिष्टक्रियावाची, उपसर्गस्तु सन्निधिमात्रेणोपकारको न तु कस्यचिदर्थस्याभिधानेन, यथा—भुङ्क्ते इत्यत्र भुजिरेवाभ्यवहारे वर्त्तते, आत्मनेपदं तु कर्तरि, अथ चान्तरेणात्मनेपदं नाभ्यवहारो गम्यते; तद्वदुपसर्गसन्निधाने धातुरेव विशिष्टां क्रियामाह, ततश्चार्थद्वारके कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे अपि धातोरेव, न सङ्घातस्य, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—धातुरेव च क्रियावाची, कथम् ? यो हि मन्यते सङ्घातः क्रियावाचीति, क्रियमाणेऽपि तस्य धातुग्रहणे योऽत्र धातुर्न तस्मादुत्पत्तिः प्राप्नोति, अकर्मत्वादसमानकर्तृकत्वाच्च ? एवं मन्यते—प्रशब्दसन्निधौ तावत्प्रकर्षाख्यो विशेषो गम्यते, न च प्रकर्षमपि धातुरेवाचष्टे; प्रशब्दस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्; सति चैवं समुदायस्यैव कर्मत्वम् । न ह्यसौ करोत्यर्थमात्रेण सन्तुष्यति, नापि प्रकर्षमात्रेण । न चैवं योऽत्र धातुस्तस्मादनुत्पत्तिप्रसङ्गः, तस्यापि कर्मत्वात् । तथा च कटं करोति, भीष्ममुदारं दर्शनीयमिति समुदायचिकीर्षायामपि भीष्मादिभ्यो द्वितीया भवति; तेषामपि कर्मत्वात् । नन्वेवमपि यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते, तथा कर्मसमुदायस्याकर्मत्वात्समुदायादुत्पत्तिर्न भविष्यति । यत्र तर्हि समुदायस्यैव कर्मत्वं तत्र कथम्, यथा—प्रस्थातुमिच्छति प्रतिष्ठासत इति, अत्र हि तिष्ठतीति गतिनिवृत्तिः प्रतीयते, प्रशब्दासन्निधौ तु गतिः, तत्र यथा जिगमिषतीत्येकमेव कर्म तद्वदत्रापि, ततश्च समुदायादेव स्यात् ?

न्यासः

धातुः । कर्मेति सोपसर्गादुत्पत्तिः स्यात्, ततश्च प्राचिकीर्षदित्यत्र द्विर्वचनं क्रियमाणं सन्नन्तस्यैकाचः प्रथमस्य द्विर्वचनं भवतीति 'सन्यङोः' इति समुदायादेः प्रशब्दस्य स्यात् । लङि च सोपसर्गस्याङ्गसंज्ञायां ततः प्रागडागमः स्यात् । यदि तर्हि सोपसर्गः, कर्मधातोरुत्पत्तिर्न स्यात्, तस्याकर्मकत्वात् ? नैतदस्ति, समुदायस्य हि कर्मत्वेऽवयवा अपि कर्मत्वमनुभवन्ति; अवयवात्मकत्वात् समुदायस्य । अभ्युपाय एव ह्यवयवकर्मता समुदायकर्मतायाः; अन्यथा यदि समुदाये कर्मण्यवयवाः कर्मभावापन्ना

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्राचिकीर्षत् । कर्मण इति किम् ? करणान्मा भूत्—गमनेनेच्छति । समानकर्तृकादिति किम् ? देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यज्ञदत्तः । इच्छायामिति किम् ? कर्तुं जानाति ।

पदमञ्जरी

यद्येवम्, योऽत्र धातुः कथं ततः सन्, न ह्यसौ कर्म, कर्मण इति नैषा धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी, किं तर्हि ? षष्ठी—कर्मणोऽवयवाद्धातोरिति ? चिकीर्षतीत्यादावपि केवलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन कर्मावयवत्वम् । एवमप्यसमानकर्तृत्वान्न प्राप्नोति, धातुमात्रस्याक्रियावाचित्वात् । अतः समानकर्तृकादित्यपि षष्ठ्यर्थे पञ्चमीति व्याख्येयम् । तदेवं सङ्घातनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणमिति स्थितम् ।

कर्मण इति किमिति । जिगमिषतीत्यादौ प्रयोगे प्रत्ययवाच्याया इच्छायाः कर्मापेक्षायां प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थं एव कर्म प्रत्येष्यते । यद्यपि क्रिया करणमप्यपेक्षते, स्फुटतरा त्विच्छायाः कर्मापेक्षेति सैव प्रकृत्यर्थेन पूरयिष्यते, नार्थः कर्मग्रहणेनेति प्रश्नः । *गमनेनेच्छतीति* । अस्यां विवक्षायां गमेर्मा भूदित्यर्थः । असति हि कर्मग्रहणे सत्यामपीच्छायाः कर्मापेक्षायां यथैतद्वाक्यं भवति—गमनेनेच्छतीति, तथा सन्नपि स्यादिति भावः । *इच्छायामिति किमिति* । शब्दवैरादिसूत्रे यत् 'करणे' इति तदिहैवास्तु, अभिधानशक्तिस्वाभाव्याच्च करणविशेष इच्छायामेव सन् भविष्यति, नमस्प्रभृतिभ्यः पूजादाविव क्यजिति प्रश्नः । *कर्तुं जानातीति* । लक्षणैकशरणो नैवं प्रतिपाद्येतेति भावः ।

न्यासः

न भवेयुः, तदा महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यत्र कर्मलक्षणावयवा द्वितीया न स्यात् । **गमनेनेच्छतीति** । करणत्वप्रदर्शनार्थं ल्युडन्तोपन्यासः । धातोरेव हि सनोऽनुत्पत्तिः प्रत्युदाहरणम् । अस्त्यत्र समानकर्तृकत्वम् । तथा हि—य एवेषेः कर्त्ता स एव गमनस्य, स ह्यात्मीयेन गमनेन करणभावमापन्नेन किमपि वस्त्विच्छति । कर्मत्वन्तु गमेरर्थद्वारकं नास्तीति न भवत्यतः सन् । **देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीति** । देवदत्तस्येति 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्तरि षष्ठी । अत्र हि भोजनस्य देवदत्तः कर्त्ता, इषेस्तु यज्ञदत्त इति समानकर्तृकत्वं नास्ति । **कर्तुं जानातीति** । इच्छाग्रहणादिह ज्ञानेऽर्थे सन्न भवति । ननु चेषिकर्मा यो धातुरिषिणैव समानकर्तृकस्तत इच्छाया वा सन् भवतीत्युक्तम् । इह च यथेच्छा प्रत्ययार्थो नास्ति तथा धातोरिषिकर्मत्वमपि, इषिणा समानकर्तृकत्वञ्च, तदयुक्तं प्रत्युदाहरणम्, अङ्गत्रयवैकल्यात् ? नैतदस्ति, सति हीच्छाग्रहणे तद्विशेषणद्वयं प्रत्यासत्तेर्लभ्यते । असति तु तस्मिन् यां काञ्चित् क्रियां प्रति धातोः कर्मत्वं विज्ञायते, प्रतियोगिमात्रापेक्षया च समानकर्तृकत्वमिति काऽत्रायुक्तता !

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वावचनाद्वाक्यमपि भवति । 'धातोः' इति विधानादत्र सन आर्धधातुकसंज्ञा भवति, न पूर्वत्र ।

* आशङ्कायामुपसंख्यानम् * । आशंके पतिष्यति कूलम् । पिपतिषति नदीकूलम् । श्वा मुमूर्षति ।

पदमञ्जरी

वावचनाद्वाक्यमपि भवतीति । ननु 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इति तुमुन्विधानसामर्थ्यादेव वाक्यं भविष्यति, अस्ति तस्यावकाशः—चिकीर्षितुमिच्छतीति । न ह्यत्र सनः प्रसङ्गः; 'सनन्तान्न सनिष्यते' इति वक्ष्यमाणत्वात् । *धातोरिति विधानादित्यादिना* धातुग्रहणस्य प्रयोजनान्तरं दर्शयति । *न पूर्वत्रेति* । तथा च जुगुप्सते इत्यादाविडभावः ।

आशङ्कायामिति । आशङ्का = सम्भावना, प्रयोक्तृधर्मः, तद्विशिष्टक्रियावचनात्स्वार्थे प्रत्ययः । *कूलं पिपतिषतीति* । कूलस्याचेतनत्वादिच्छाया असम्भवः । *श्वा मुमूर्षतीति* । शुनश्चेतनत्वेऽपि जीवितस्य प्रियत्वाद्व्याध्याद्यभिभवेऽपि तिर्यक्त्वान्मर्तुमिच्छा न भवतीति, शङ्के पतिष्यति कूलम्, शङ्के मरिष्यति श्वेत्यत्रार्थः । प्रत्याख्यानं तु—यो यदिच्छति स तस्य पूर्वरूपाणि करोति, यथा—देवदत्तः कटं चिकीर्षुः सन्नह्यति रज्जुकीलपूलादिकं चादत्ते; कूलस्यापि च पूर्वरूपाणि दृश्यन्ते—लोष्टाः शीर्यन्ते, भिदा जायन्ते । श्वानः खल्वपि मुमूर्षव एकान्तशीलाः स्थूलाक्षाश्च भवन्ति, तदिह पूर्वरूपदर्शनादिच्छाध्यारोप्यते—इच्छत्येवायं य एवमिच्छाविनाभूतानि पूर्वरूपाणि करोति । गौणमुख्यन्यायश्च क्वचिल्लक्ष्यापेक्षया नाश्रीयते, ततश्चाध्यारोपितेच्छाश्रयः प्रत्यय इति ।

न्यासः

वावचनाद्वाक्यमपि भवतीति । उत्तरसूत्र इति शेषः । इह तु 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इत्यत एव विधानात् कर्त्तुमिच्छतीति वाक्यं भविष्यति । नित्यत्वे हि सनस्तस्य वचनस्यानर्थक्यं स्यात् । अन्यदपि वावचनप्रयोजनमुक्तमेव, तस्यैव समुच्चयार्थोऽपिशब्दः । धातोरिति विधानादित्यादि । 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यनेन धातोरित्येवं धातुशब्दमुच्चार्य विहितस्य प्रत्ययस्यार्धधातुकसंज्ञाविधानात् । इह धातोरित्येव सनो विधानमित्यार्धधातुकसंज्ञा भवति । न पूर्वत्रेति । गुपादिसूत्रे, मान्बधादिसूत्रे च सन आर्धधातुकसंज्ञा न भवति, न हि तस्य तथा विधानमस्ति ।

आशङ्कायामुपसंख्यानमिति । आशङ्का = सम्भावना, सा च प्रयोक्तृधर्मः । नदीकूलं पिपतिषतीत्यचेतनत्वात् कूलस्येच्छा न सम्भवतीति न प्राप्नोति । आशङ्के कूलं पतिष्यतीत्यस्मिन् विषय एवं प्रयोगः । श्वा मुमूर्षतीति । पूर्ववत् किस्त्वदीर्घत्वे । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वम् , रपरत्वञ्च । अत्र सत्यपि चेतनत्वे जीवनस्य प्रियत्वाच्छुनो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* इच्छासनन्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः *। चिकीर्षितुमिच्छति। विशेषणं किम्? जुगुप्सिषते। मीमांसिषते॥

शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः।
सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते॥

पदमञ्जरी

विशेषणं किमिति। इच्छाग्रहणं किमित्यर्थः।

शैषिकादिति। सन्प्रसङ्गादन्योऽनिष्टः प्रत्ययो वार्यते। शेषाधिकारविहितः शैषिकः, मतुबर्थे भवो मतुबर्थीयः, गहादेराकृतिगणत्वाच्छः, मतुपोऽर्थो मतुबर्थः, सोऽस्यास्तीति मतुबर्थिकः। 'अत इनिठनौ'। शैषिकप्रत्ययान्ताच्छैषिकः सरूपप्रत्ययो नेष्टः, तद्यथा—शालायां भवो घटः शालीयः, तत्र भवमुदकम्, पुनश्छो न भवति; विरूपस्तु भवत्येव—अहिच्छत्रे भवमाहिच्छत्रम्, तत्र भवमाहिच्छत्रीयम्, अणन्ताच्छो भवति। तथा दण्डोऽस्यास्तीति दण्डिकः, 'अत इनिठनौ' सोऽस्यास्तीति पुनष्ठन्न भवति; विरूपस्तु भवत्येव—दण्डिमती सेनेति। *सनन्तान्न सनिष्यते इति*। सरूप इत्येव। सारूप्येण चात्र सादृश्यं लक्ष्यते, तच्चार्थद्वारकमिति

न्यासः

मर्तुमिच्छा न सम्भवतीति न प्राप्नोति। एष च प्रयोगः 'अहमाशङ्के मरिष्यति श्वा' इत्यत्रार्थे वेदितव्यः। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। कर्त्तव्य इत्यध्याहार्यम्। प्रतिपादनं तु—धातोरिति योगविभागः कर्त्तव्यः, तेनाशङ्कायामपि सन् भविष्यति।

इच्छासनन्तादित्यादि। इच्छायमर्थे यो विहितः सन् तदन्तात् सनः प्रतिषेधो व्याख्येयः। व्याख्यानं तूत्तरत्र करिष्यामः। स्वार्थे यः सन् तदन्तात् सनिष्यत एवेतीच्छाविशेषणं कृतम्। जुगुप्सिषते इति। 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः।

शैषिकादित्यादि। अश्वपत्यादिभ्योऽर्थेभ्योऽदूरभव इत्येतत्पर्यन्तेभ्योऽन्यो योऽर्थः स शेषः, तत्र भवः शैषिकः, 'अध्यात्मादिभ्यष्ठञ्'। तस्माच्छैषिकः सरूपः प्रत्ययो नेष्टः। शालायाम्भव इति 'वृद्धाच्छः' शालीयः, शालीये भव इति पुनश्छो न भवति। विरूपस्तु भवत्येव—अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः, 'प्राग्दीव्यतोऽण्' आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रीयः—अणन्ताद् वृद्धाच्छो भवति। मतुबर्थे भवः प्रत्ययो मतुबर्थीयः, 'गहादिभ्यश्च' इतिच्छः, मतुबर्थोऽस्यास्तीति मतुबर्थिकः प्रत्ययः, 'अत इनिठनौ' इति ठन्। मतुबर्थोऽस्यास्तीति मतुबर्थीयात् प्रत्ययान् मतुबर्थिकः सरूपः प्रत्ययो नेष्टः। दण्डोऽस्यास्तीति दण्डिकः, पूर्ववट् ठन्, दण्डिकोऽस्यास्तीति पुनष्ठन् न भवति। विरूपस्तु भवत्येव—दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी, दण्डिनोऽस्यां शालायां सन्तीति दण्डिमती शाला, इन्नन्तान्मतुप् भवति। **सनन्तान्न सनिष्यत इति**। 'सरूपः' इति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

'कर्मणः' 'इच्छायां वा' इत्यनुवर्त्तते। इषिकर्मण एषितुरात्म-

पदमञ्जरी

इच्छासनन्तादिति पूर्वोक्त एवार्थो भवति, एतच्च न्यायसिद्धम्। तथा हि—जातौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्त्तते, ततश्च तत्प्रवृत्तेः प्राक् तत्प्रत्ययान्तप्रकृत्य-सम्भवात्तदन्तान्नास्ति तत्प्रत्ययप्रसङ्गः। इह यो ग्रामं गन्तुमिच्छति तस्य यद्यपि ग्रामो न स्वरूपेणेष्टः—ग्रामो मे स्यादिति, तथापि गम्यमानतारूपेण सोऽपीष्ट एव। ग्रामो जिगंस्यते, जिगमिषितः, जिगमिषितव्यः, सुजिगमिष इति इच्छा वाचिनः सनन्तात् ग्रामे कर्मणि लादयो भवन्ति। गमिं प्रति कर्मत्वं ग्रामस्य स्पष्टमेव। अत एव ग्रामं जिगमिषति, ग्रामाय जिगमिषतीति 'गत्यर्थकर्मणि' इति द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ अत्रापीच्छायामित्यनुवृत्तेस्तदपेक्षमेव सुबन्तस्य कर्मत्व विज्ञायते इत्याह—*इषिकर्मण इति*। आत्मशब्दोऽयं परव्यावृत्तिवचनः स्वशब्द-

न्यासः

सम्बध्यते। तत्र यद्यपि सनो रूपसारूप्यव्यभिचारो नास्ति, तथापि विशेषणसामर्थ्या दर्थसारूप्यमाश्रीयते। तेनेच्छासनन्तादिति गम्यते, पूर्वम् 'इच्छासनन्तान् प्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्यभिधानाच्च। यस्तु निन्दादिषु गुपादिभ्यः सन् तत् इच्छासन् भवत्येव। तथा चैवं वृत्तावुदाहृतम्। एतत् सर्वं न्यायप्राप्तमेवोदाहृतम्। कथम्? निष्पन्ना हि प्रकृतिः प्रत्ययविधेर्निमित्तं भवति। न च सरूपशैषिकप्रत्ययविधानकाले तथाविधप्रत्ययान्ता निष्पन्ना प्रकृतिरस्ति, नापि सरूपमतुबर्थिकप्रत्ययविधानकाले तथाविधप्रत्ययान्ता निष्पन्ना प्रकृतिः, नापीच्छासनि विधीयमान इच्छासनन्तात् प्रकृतिर्लब्धसत्ताकास्ति; इदानीमेव हि 'तत्र भवः' इत्यादिभिर्लक्षणैः सरूपाणां शैषिकादीनां भाव्यमानत्वात्। तस्मादविद्यमानप्रकृतिकत्वात् ते यथोक्तप्रकारायाः प्रकृतेर्न सम्भवन्तीति॥

सुप आत्मनः क्यच्॥ आत्मशब्दः परस्य व्यावृत्तिं कुर्वाणो यस्तत्प्रतियोगिन-मर्थमाचष्टे स इह परिगृह्यते, न तु योऽन्तर्व्यापारवति पुरुषे भोक्तरि वर्त्तते; स इह गृह्यमाणोऽकिञ्चित्करः स्यात्। तथा हि—तेनेच्छा विशिष्येत, सुबन्तं वा; तत्रेच्छा तावदात्मनः, अन्यस्य न सम्भवत्येवेति तद्विशेषणता तस्यायुक्ता। सुबन्तमप्येषि-त्राऽन्येन वा सम्बध्यमानमात्मसम्बद्धमेव भवति; उभयोरपि तयोरात्मसम्बन्धित्वात्। तस्मात् सुबन्तविशेषणत्वमपि तस्यायुक्तमिति परप्रतियोगिवचन एव गृह्यते। एवं हि परनिवृत्तिः शक्यते कर्तुम्, नान्यथा। अत्रापीच्छायाः सन्निधानात् तयैव व्याप्य-मानस्य कर्मत्वं विज्ञायते, इत्याह—इषिकर्मण इति। आत्मग्रहणेन यदीच्छा विशिष्येत

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

संबन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ।

पदमञ्जरी

पर्यायो गृह्यते, न चेतनद्रव्यवचनः। स हि गृह्यमाण इच्छया वा सम्बध्येत, सुबन्तेन वा। तत्रेच्छया सम्बन्धे कर्त्तरि षष्ठी, आत्मनः इच्छायामात्मकर्तृका-यामिच्छायामात्मा चेदिच्छतीत्यर्थः स्यात्, ततश्चात्मग्रहणमनर्थकं स्यात्, सर्वैवेहेच्छाऽऽत्मकर्तृका, तस्यास्तद्धर्मत्वात् । सुबन्तसम्बन्धे तु देवदत्तस्य पुत्र-मिच्छति यज्ञदत्त इत्यत्रापि प्राप्नोति, परस्यापि हीष्यमाण आत्मन एवेष्टो भवति; तस्याप्यात्मत्वात् । अनर्थकं चात्मग्रहणं स्याद्; व्यावर्त्याभावात् । वृक्षस्य जलमिच्छति, खट्वायाः पादमिच्छतीत्यादौ यत्राचेतनार्थं किञ्चिदिष्यते तद्व्यावर्त्यमिति चेत्, न; तत्रापि चेतनस्यैव परमशेषित्वात् । सर्वमेव हि भोग्यं चेतनानामेव शेषभूतं खट्वायाः पादमिच्छतीत्यत्रापि यस्य तत् खट्वादिक-मुपभोग्यं तदर्थमेव तदिष्यते, खट्वादिकं तु तस्यैव द्वारमात्रम्; अतः पर-व्यावृत्तिवचन एवात्मशब्दः । तत्रापि यदीच्छया सम्बन्धः स्यात्, पूर्ववत् कर्त्तरि षष्ठ्यामात्मग्रहणमनर्थकं स्यात्, सर्वस्या एवेच्छाया एषितृकर्तृकत्वा दिति सुबन्तेन सम्बध्यते, सुबन्तात्कर्मण इच्छायामभिधेयायां क्यज् भवति, तच्चेत्सुबन्तमात्मनः स्वस्य सम्बन्धि भवति। कस्य स्वस्येत्यपेक्षायामिच्छया एषितुः सन्निधापितत्वात् तस्यैवैषितुरात्मनः सम्बन्धि इति विज्ञायते, तदाह— *एषितुरेवात्मसम्बन्धिनः सुबन्तादिति* । न चैवमात्मनः पुत्रं परस्य दासमिच्छ-तीत्यत्रापि सुबन्तस्यात्मसम्बन्धित्वात्प्रसङ्गः, नात्र यथाकथंचिदात्मसम्बन्धित्वं विवक्षितम्, किं तर्हि ? इष्यमाणमेव रूपमात्मसम्बन्धित्वेन यदेष्यते तदा प्रत्ययः । *पुत्रीयतीति* । 'क्यचि च' इतीत्त्वम् ।

न्यासः

तदेहापि स्यात्—राज्ञः पुत्रमिच्छतीति । राज्ञोऽपि पुत्र इष्यमाणे सत्यात्मन एवैषितु-रिच्छा भवति । तस्मात् सुबन्तमेवात्मग्रहणेन विशेषयितुं युक्तमिति मत्वाऽऽह—एषितु-रात्मसम्बन्धिन इति । आत्मसम्बन्धित्वं तु सुबन्तस्यार्थद्वारकं वेदितव्यम् । अथैषितु-रेवैतत् कुतो लभ्यते ? इच्छया सन्निधीयमानयेहैषितुः सन्निधापित्वात् । एतदपि कुतः ? तेन विना तदभावात् । पुत्रीयतीति । 'क्यचि च' इतीत्त्वम् ।

सुब्ग्रहणमिह प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं वा स्याद् ? धातुनिवृत्त्यर्थं वा ? तत्र प्राति-पदिकनिवृत्त्यर्थं तावन्नोपपद्यते, न हि सुबन्तात् प्रत्ययोत्पत्तौ प्रातिपदिकाद्वा कश्चिद् विशेषोऽस्ति । धातुनिवृत्त्यर्थमपि न युज्यते, ततो विहितस्य सनो बाधकत्वादित्यभिप्राये-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुब्ग्रहणं किम् ? वाक्यान्मा भूत्—महान्तं पुत्रमिच्छति। आत्मन

पदमञ्जरी

सुप इति किमिति। कर्मण इति वचनात्तिङन्तादप्रसङ्गः, न हि तिङन्तं कर्म। धातोश्चाप्रसङ्गः, विशेषविहितेन सना बाधितत्वात्। ङ्याप्प्रातिपदिकादुत्पत्तावपि न कश्चिद्दोषः; 'नः क्ये' इति पदसंज्ञाविधानात्। तच्च क्रियमाणे सुब्ग्रहणे नियमार्थम्—नान्तमेव क्ये पदमिति। तदेव ङ्याप्प्रातिपदिकादुत्पत्तौ विध्यर्थं भविष्यति। नन्वसति सुब्ग्रहणे ङ्याप्प्रातिपदिकात्सुबन्ताच्चोत्पत्तत्र्यमविशेषात्, ततश्च 'नः क्ये' इत्येतद्यद्येवं नियमार्थमथापि विध्यर्थम्, उभयथापि दोषः; नियमार्थे हि वाच्यतीत्यादौ प्रातिपदिकात्सुबन्ताच्चोत्पत्तौ यद्यपि दोषाभावः, नकारान्तेषु प्रातिपदिकादुत्पत्तिपक्षे नलोपो न स्यात्। अथ तेषु प्रातिपदिकादुत्पत्तौ विध्यर्थम्, एवं सति वाच्यतीत्यादौ सुबन्तादुत्पत्तिपक्षे जश्त्वादिपदकार्यं स्यात्, अतः सुबन्तादेव यथा स्यात्प्रातिपदिकान्मा भूदिति नियमार्थं सुब्ग्रहणं कर्त्तव्यमेव। एवं तर्हि कर्मग्रहणाद् ङ्याप्प्रतिपदिकादप्रसङ्गः, सुबन्तमेव हि कर्माभिधायि; पञ्चकपक्षेऽपि द्योतकविभक्तेरपेक्षितत्वात्। तदेवं सुबन्तमपहाय न क्वचित्प्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः।

वाक्यादिति। पदसमूहादित्यर्थः। *महान्तं पुत्रमिच्छतीति*। किं च स्याद्यद्यत्र स्यात् ? प्रत्ययार्थे गुणभूतयोर्महत्पुत्रशब्दयोरसति परस्परसम्बन्धे समासो न स्यात्, तथा च तन्निबन्धनमात्वं न स्यात्। किमिदानीं न भवति—महापुत्रीयतीति ? भवति, यदैतद्वाक्यं भवति—महान्पुत्रो महापुत्रः महापुत्रमिच्छतीति। अथ क्रियमाणेऽपि सुब्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति ? प्रत्ययग्रहणपरिभाषया

न्यासः

णाह—सुब्ग्रहणं किमिति ? वाक्यान्मा भूदिति। सुब्ग्रहणप्रयोजनमाह—असति सुब्ग्रहणे वाक्यादपि स्यात्, अतस्तन्निवृत्त्यर्थं कृतं सुब्ग्रहणम्। अथ किमिदानीं न भवितव्यमेव महापुत्रीयतीति ? भवितव्यं यदा समासे कृत एतद् वाक्यं भवति—महापुत्रमिच्छतीति, यदा त्वेतद्वाक्यं भवति—महान्तं पुत्रमिच्छतीति, तदा न भवितव्यम्। पदसमुदायोपलक्षणञ्च वाक्यग्रहणं वेदितव्यम्। तस्मात् महान्तं पुत्रमित्यतः समुदायात् प्राप्तिराशङ्क्यते, न चैतद् वाक्यम्; अपरिसमाप्त्यर्थत्वात्। किञ्च स्याद् यद्यतः स्यात् ? प्रत्ययार्थे गुणीभूतयोर्महत्पुत्रशब्दयारसत्येकार्थीभावलक्षणेऽसामर्थ्ये समासो न स्यात्। ततश्चोत्तरपदे विधीयमानम् 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इत्यात्त्वं न स्यात्। अथ वा—प्रत्ययार्थे गुणीभूतस्य पुत्रशब्दस्य पूज्यमानताविशेषणं न स्यादिति 'सन्महत्' इत्यादिना समासो न स्यात्, तदभावादात्त्वमपि न स्यात्। अथ क्रियमाणे सुब्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति, सुबन्तं ह्येतत् ? नैतत्; प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यतः सुबुत्पन्नः सुब्ग्रहणे सति तदादेरेव

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इति किम् ? राज्ञः पुत्रमिच्छति । ककारः 'नः क्ये' इति सामान्य ग्रहणार्थः । चकारस्तदविघातार्थः ।

पदमञ्जरी

समुदायस्यासुबन्तत्वात् । किं पुनरयं कर्मणोः समुदायः ? आहोस्वित्समुदायः कर्म ? किं चातः ? यदि कर्मणोः समुदायः, न कर्मग्रहणेन गृह्यते इति समुदायादप्रसङ्गः ? अथ समुदायः कर्म, अवयवाद् द्वितीया न प्राप्नोत्यकर्मत्वात् ? एवं तर्हि कर्मणोरेवायं समुदायः, सुब्ग्रहणं तु यदत्र कर्म तस्मान्मा भूदिति । अथ क्रियमाणेऽपि सुब्ग्रहणे कस्मादेव तस्मान्न स्यात्, सुबन्तमेव हि तत् ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवतीति । अक्रिययाणे पुनः सुब्ग्रहणे नायं पदविधिर्भवति । यत्र हि पदस्यैवासाधारणं किञ्चिद्रूपमाश्रितं स पदविधिः, कर्मग्रहणं तु न पदस्यैवासाधारणम्, 'धातोः कर्मणः' इत्यपदेपि दृष्टत्वात् ।

अन्ये त्वाहुः—समुदायस्यापि कर्मत्वमवयवयोश्च महत्त्वाविशिष्टस्य पुत्रस्येष्यमाणत्वादिति तेषां समुदायादवयवाच्च मा भूदिति सुब्ग्रहणम् । *राज्ञः पुत्रमिच्छतीति* । नन्वसामर्थ्यादेवात्र न भविष्यति, कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवतीति ? यत्र तर्ह्यन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परस्येति गम्यते तत्र मा भूत्, यथा—अघमिच्छति, व्यसनमिच्छतीति, न हि कश्चिदात्मनोऽघमिच्छति । *ककार इत्यादि* । स्यादेतत्—'नः क्ये' इत्यत्रापि मा कारि ककार इति ? यद्येवम्, सामसु साधुः सामन्यः, अत्रापि प्राप्नोति । *चकारस्तदविघातार्थ इति* । स्वरस्तु प्रत्ययस्वरेण सिद्धो धातुस्वरेण वा, अकारस्तु दृषदमिच्छति दृष्यद्यति, दृषद्यतेर्ण्वुल्, 'अतो लोपः', 'यस्य हलः', 'क्यस्य विभाषा'—दृषदकः, अत्रातो लोपस्य

न्यासः

ग्रहणं भवति । न चेह वाक्यात् सुबुत्पन्नः, किं तर्हि ? अवयवात् । तेन वाक्यादुत्पत्तिर्न भवति । अवयवात् तर्हि पुत्रशब्दात् कस्मान्न भवति ? अगमकत्वात् । वृत्तिसमानार्थेन हि वाक्येन प्रत्ययान्तेन भवितव्यम् । यश्चेह महान्तं पुत्रमिच्छतीति वाक्येनार्थः प्रतीयते नासौ प्रत्ययान्तेन । तथा हि महान्तं पुत्रमिच्छतीति वाक्येनार्थः कश्चित् पुत्रमिवाचरतीत्येषोऽर्थो वाक्यार्थाद् भिन्नजातीय एव गम्यते । राज्ञः पुत्रमिच्छतीति । ननु च सापेक्षत्वादसामर्थ्ये सति न भविष्यति, किमात्मग्रहणेन, कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवति' इति वचनात् ? नैतत् । यदा तर्ह्यर्थात् प्रकरणाद्वाऽनपेक्षं निर्ज्ञातं भवति तदा प्राप्नोति । इह च प्राप्नोति—पापमिच्छति, अघमिच्छतीति । अत्र हि तृतीयस्य परपदस्य प्रयोगमन्तरेणापि परस्येति गम्यते, न हि कश्चिदात्मनः पापमिच्छति । ककार इत्यादि । असति ककारेऽस्य ग्रहणं न स्यात्; 'नः क्ये' इत्यत्र ककारानुबन्धवतो ग्रहणात् । चकारस्तदविघातार्थः । असति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः * । इदमिच्छति[1]। उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति ।

* छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम् * । मा त्वा वृका अघायवो विदन् ॥

पदमञ्जरी

स्थानिवद्भावात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्मा भूत् । मृदमिच्छति मृद्यति, मृद्यतेः 'अचो यत्', अतो लोपादि पूर्ववत्—मृद्यम्, 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति । पुत्रीयतीत्यादौ च शपा सहैकादेश उदात्तो भवति ।

क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेध इति । मान्तग्रहणं प्रातिपदिकस्य विशेषणम्, न सुबन्तस्य । तेन पुत्रमिच्छतीत्यादौ क्यज् भवति, काविच्छति कानिच्छतीत्यादौ च न भवति । *उच्चैर्नीचैरिति* । अधिकरणप्रधानयोरप्यनयोराधेये यदा वृत्तिस्तदा कर्मत्वम्, गोसमानाक्षरनान्तादित्येके । गोशब्दात्समानाक्षरान्नान्ताच्च क्यज् भवतीत्येके मन्यन्ते । अकारादयो दश समानाक्षराः; तत्र लृवर्णान्तस्य, ऋकारान्तस्य च प्रातिपदिकस्याभावादेकारात्पूर्वेषां सप्तानामचां ग्रहणम् । अस्मिन्पक्षे वाच्यतीत्यादि न सिद्ध्यति, तस्मान्नायं स्थितः पक्ष इत्याहुः । अत एवास्य वृत्तावनुपन्यासः । *परेच्छायामिति* । शेषषष्ठ्याः समासो न कर्तृषष्ठ्याः, सुबन्तद्वारकश्च परस्येच्छया सम्बन्धः, परस्य सुबन्तार्था या इच्छा तस्यामित्यर्थः । *अघायव इति* । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः, 'अश्वाघस्यात्' इत्यात्वम् । एतदेव क्यचि परत आत्वविधानं ज्ञापकम्—छन्दसि परेच्छायामपि क्यज् भवतीति, न हि कश्चिदात्मनोऽ-

न्यासः

चकारेऽस्यैव ग्रहणं स्याद्—यस्य ककार एवैकोऽनुबन्धः । क्यङ्क्यषोस्तु द्व्यनुबन्धकयोरेकानुबन्धक इति ग्रहणं न स्यात् । चकारे तु सति क्यच्क्यङ्क्यषो द्व्यनुबधका भवन्तीति सामान्यग्रहणस्य विघातो न भवति । अन्तोदात्तार्थस्तु चकारो न भवति; 'धातोः' इति तस्य सिद्धत्वात् । वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः । व्याख्यानन्तु—वेत्यनुवर्त्तमानस्य व्यवस्थितविभाषात्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । तेन मान्ताव्ययेभ्यः क्यज् न भवति ।

छन्दसीत्यादि । छन्दसि परेच्छायामपि क्यज्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं पुनर्यदयं क्यचि कृते 'अश्वाघस्यात्' इतीत्त्वबाधनार्थमघशब्दस्येत्त्वं शास्ति; तज् ज्ञापयति—छन्दसि परेच्छायामपि क्यज् भवति । न हि कश्चिदात्मनोऽघमिच्छति । अघायव इति । ज्ञापकसूत्रेणात्त्वम्, 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः, 'जसि च' इति गुणः, अवादेशः ॥

१. क्वचित् कामिच्छतीत्यधिकम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

घमिच्छति। न चाचारक्यजर्थम्, छन्दस्यघशब्दाचारे क्यचोऽदर्शनात्। अथास्मात्क्यजन्ताल्लकृत्यक्तखलर्था भवन्तः क्व भवन्ति ? यथायोगं भावे कर्त्तरि च, न तु कर्मणि। प्रकृत्यर्थविशिष्टाया नियतविषयाया इच्छायाः क्यजन्तेनाभिधानम्, न सा वस्त्वन्तरं विषयीकरोति, अतो जीवत्यादिवदकर्मकः क्यजन्तः। आचारक्यजन्ते तूपमानकर्मणः पुत्रादेरन्तर्भावेऽपि उपमेयस्यच्छात्रादेरनन्तर्भावात्तस्मिन्कर्मणि लादयो भवन्त्येव—पुत्रीय्यतेच्छात्रः पुत्रायितव्य इत्यादि, यथा—श्येनायते काक इति उपमानकर्तुरन्तर्भावेऽपि उपमेयकर्त्तरि लो भवति, तद्वत्। इह च माणवकं मुण्डं करोति मुण्डयति माणवकम्, मुण्डते माणवकः, मुण्डयितव्यो माणवक इति ण्यन्तो धातुर्मौण्ड्यगुणविशिष्टद्रव्यमात्रमन्तर्भावयितुं शक्तः, न तु माणवकादिकं विशेषमिति तस्य धातावनन्तर्भावात्तत्र लादयो भवन्ति। यद्येवम्, अनेन हेतुना क्यजन्तादपि प्राप्नोति, माणवकं मुण्डमिच्छति मुण्डीयति माणवकम्, मुण्डीय्यते माणवक इति, नात्र क्यचा भवितव्यमसामर्थ्यात् ? कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवतीति। णिजपि तर्हि न प्राप्नोति ? स्यादेतत्—नोभौ करोतियुक्तौ मौण्ड्यं माणवकश्च, न हि माणवकत्वं क्रियते, ततश्च मुण्डं करोतीत्यत्रैवार्थे मुण्डयतीति णिजुत्पद्यते। मुण्डं करोति माणवकमित्यत्र वाक्येऽपि मुण्डस्यैव कर्मत्वम्, तत्सामानाधिकरण्यात्तु माणवकाद् द्वितीयोत्पत्तिः। तदेवं माणवकादयो मौण्ड्यस्याधारविशेषप्रतिपादनार्थमुपादीयमानाः करोतियुक्ता न भवन्ति। यदा पुनरुभौ करोतियुक्तौ भवतः, न भवति तदा वृत्तिः, तद्यथा—बलीवर्दं करोति तं च मुण्डं करोति मुण्डयति बलीवर्दमिति णिज्भवति। यद्येवम्, अनेनैव हेतुना क्यजपि न प्राप्नोति। यदि चाधारत्वेनापि माणवकोऽपेक्ष्यते, पुनरपि सापेक्षता।

किञ्च, यदि न माणवकः करोतियुक्तः, कथं तत्र लकार उत्पद्यते—मुण्ड्यते माणवक इति ? कश्चायं न्यायो न माणवकः करोतियुक्त इति ? न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण सन्तुष्यति, माणवकस्थमसौ मौण्ड्यमभिनिर्वर्त्तयति, ततश्च स्वरूपेणाक्रियमाणोऽपि माणवको मुण्डरूपेण क्रियते, इष्यते च। तदेवं सति यदि णिज् भवति क्यजपि स्याद्, अथ क्यज्न भवति णिजपि न स्यादिति समानं वचः। एवं तर्हि मुण्डादयो गुणवचनाश्च सापेक्षाः, उच्यते च णिच्, स वचनात्सापेक्षेभ्योऽपि भविष्यति, क्यच् पुनरनपेक्षेभ्यः पुत्रादिभ्यः सावकाश इति माणवकं मुण्डमिच्छतीत्यादौ सापेक्षेभ्यो न भविष्यतीति ? यद्यप्ययमपि णिज् गुणमात्रकरणविवक्षायां सावकाशः—मुण्डयत्ययं नापितः प्रवीणो मौण्ड्यकरण-इति, तथापि तत्करोतीति सिद्धे णिचि पुनर्विधानमिदं सापेक्षेभ्योऽपि यथा स्यादित्येतमर्थमेव।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

काम्यच ॥ ९ ॥

सुबन्तात्कर्मण आत्मेच्छायां काम्यच् प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति । वस्त्रकाम्यति ।

योगविभाग उत्तरत्र क्यचोऽनुवृत्त्यर्थः । ककारस्येत्संज्ञा प्रयोजनाभावान्न भवति ।

पदमञ्जरी

यद्वा—द्विविधा मुण्डादयः—धातवः, प्रातिपदिकानि च । तत्र सूत्रे धातव उपात्तास्तेभ्यः स्वभावत एव विशिष्टक्रियावचनेभ्यो णिज्भविष्यति, प्रातिपदिकानां तु विग्रह एव—माणवकं मुण्डं करोतीति । अथ वा नेदं युगपदुभयं भवति—वाक्यं च प्रत्ययश्च, ततश्च मुण्डयतीति द्रव्यमात्रं प्रतीयते, तत्र विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । अथ वा—मुण्डस्यैव शुद्धेन करोतिनाऽन्वयः, मौण्ड्यविशिष्टेन तु माणवकस्य, यथा—गां दोग्धि पय इति शुद्धस्य दुहेः पूर्वं गवाभिसम्बन्धः, पश्चात्तु गोदुहिना पयसः । क्यच्प्रत्ययस्त्वनभिधानान्न भवति । माणवकं मुण्डीयतीत्युक्ते माणवकं मुण्डमिवाचरतीत्यर्थान्तरमेव प्रतीयते । तदेवमिच्छाक्यजन्ताद्भावे कर्त्तरि च लादय इति स्थितम् ॥

काम्यच ॥ किमर्थो योगविभागः, न 'सुप आत्मनः क्यच्काम्यचौ' इत्येकयोग एव क्रियते, एवं हि चकारो न कर्त्तव्यो भवति ? तत्राह—*योगविभाग इत्यादि* । एकयोगे हि सति उत्तरसूत्रे द्वयोरप्यनुवृत्तिः स्यात् । ननु योगविभागेऽप्यानन्तर्यात्काम्यच एवानुवृत्तिः प्राप्नोति ? नैष दोषः; चकारोऽत्र क्रियते, स क्यचोऽनुकर्षणार्थः, तदनुकर्षणस्य चैतदेव प्रयोजनम्—उत्तरत्रानुवृत्तिर्यथा स्यात् । काम्यचस्तु योगविभागसामर्थ्यादननुवृत्तिः । *प्रयोजनाभावादिति* । अग्निकाम्यती-

न्यासः

काम्यच ॥ ननु च द्वावप्येतौ क्यच्काम्यचौ सुबन्तात् कर्मण आत्मेच्छायां विधीयेते, तदेकयोग एव कथं न कृत इत्याह—योगविभाग इत्यादि । 'सुप आत्मनः क्यच्काम्यचौ' इत्येकयोगे सत्युत्तरत्र द्वयोरप्यनुवृत्तिः स्यात् । ननु च योगविभागेऽप्यानन्तर्यात् काम्यच एवानुवृत्तिः स्यात्, न क्यचः ? नैष दोषः; चकारोऽत्र क्रियते क्यचोऽनुकर्षणार्थः, क्यचोऽनुकर्षणस्यैतत्प्रयोजनम्—उत्तरसूत्रेऽनुवृत्तिर्यथा स्यात् इह योजनाभावात् । काम्यजपि कस्मान्नानुवर्त्तत इति चेत्, न; योगविभागसामर्थ्यात् । अथ 'लशक्वतद्धिते' इति ककारस्येत्संज्ञा कस्मान्न भवतीत्याह—ककारस्येत्संज्ञेत्यादि । ननु च लोप एव कार्यम् ? न कार्यम्; लोप इह हि वर्णस्य कार्यार्थो भवत्युपदेशः, श्रवणार्थो वा । कार्यं तावदिह नास्ति । तत्र यदि श्रवणार्थो न स्यादुपदेशोऽनर्थकः स्यात् । इदं तर्हि कार्यम्—अग्निकाम्यतीति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात् ? नैतत् प्रयोजनम्,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चकारादित्वाद्वा काम्यचः—उपयट्काम्यति ॥

उपमानादाचारे ॥ १० ॥

क्यजनुवर्त्तते, न काम्यच् । उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात्तदपेक्षयै-

पदमञ्जरी

स्यादौ गुणनिषेधो न प्रयोजनम्, अनार्द्धधातुकत्वादेव गुणस्याप्रसङ्गात् । 'विजुपे छन्दसि' उपयट्, उपयजमिच्छति उपयट्काम्यतीत्यत्र न संप्रसारणं प्रयोजनम्; यजादिभिः कितो विशेषणात्—यजादिभ्यो यो विहितः किदिति । वाक्काम्यतीत्यत्रापि धातोः सरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानान्न संप्रसारणं प्रयोजनम् ।

चकारादित्वाद्वेति । केचिद्व्याचक्षते—अन्तेऽस्य चकारोऽनर्थकः, धातुस्वरेणैवान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात्, स आदौ कर्त्तव्यः । अथ वा—अन्तेऽपि कृतो नियमार्थः संपद्यते—चिदेवायं व्यपदेष्टव्यो नानुबन्धान्तरेणेति । तेनान्ते कृत आदित्वफलसंपादनादादितः संपद्यत इति । अन्ये तु 'सुप आत्मनः क्यच्' 'काम्यच्च' इति द्विचकारकनिर्देशाश्रयेण चकारादित्वं वर्णयन्ति । चित्करणं तु पुत्रकामिष्यतीत्यत्र सति शिष्टमपि स्यस्वरं बाधित्वा चित्स्वर एव यथा स्यादिति ॥

उपमानादाचारे ॥ 'कुड्ये' इत्युपमेये सप्तमीश्रवणादुपमानमपि सप्तम्यन्त-

न्यासः

सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते । धातोर्विहितश्च प्रत्ययः शेष आर्धधातुकसंज्ञो भवति, न चायं धातोर्विधीयते, किं तर्हि ? सुबन्तात् । इदं तर्हि प्रयोजनम्—उपयट्काम्यतीति, वच्यादिना संप्रसारणं यथा स्यात् ? नैतदपि; यस्मात् तत्र यजादिभिः किद् विशिष्यते—यजादीनां यः किदिति । कश्च यजादीनां कित् ? यो यजादिभ्यो विहितः, न चायं तथा विहितः । अभ्युपगम्यापि प्रयोजनं परीहारान्तमाह—चकारादित्वादिति । एवं मन्यते—क्रियते विन्यास एवम् , द्विचकारो निर्देशः, सुप आत्मनः क्यच्च काम्यच्चेति; स इत्संज्ञकश्चकारः ककारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थो भविष्यतीति । अथ द्वितीयश्चकारः किमर्थः, यावता 'धातोः' इत्येवमन्तोदात्तत्वं सिद्धम् ? इह पुत्रकामिष्यतीति सतिशिष्टस्वरमपि बाधित्वा चित्करणसामर्थ्यात् काम्यच एव स्वरो यथा स्यात् । उपयट्काम्यतीति । 'विजुपे छन्दसि' इति विच् , उपयजमिच्छतीति काम्यच् , व्रश्चादिना षत्वम् , तस्य जश्त्वं डकारः, तस्यापि 'वावसाने' इति चर्त्वं टकारः ॥

उपमानादाचारे ॥ क्यजनुवर्त्तते न काम्यजिति । अत्र च कारणं पूर्वमुक्तम् । आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात् तदपेक्षयैवोपमानस्य कर्मता; पूर्ववत् प्रत्यासत्तेः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वोपमानस्य कर्मता। पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम्। प्रावारीयति कम्बलम्।

* अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् *। प्रासादीयति कुड्ये। पर्यङ्कीयति मञ्चके॥

कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च॥ ११॥

'आचारे' इत्यनुवर्त्तते। उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारेऽर्थे वा क्यङ् प्रत्ययो भवति, सकारस्य च लोपो भवति। अन्वाचयशिष्टः सलोपः, तदभावेऽपि क्यङ् भवत्येव। श्येन इवाचरति काकः श्येनायते। कुमुदं पुष्करायते।

पदमञ्जरी

मेवेति कर्मविवक्षायामेतत्प्रयोगसम्भवाद्वचनारम्भः। *कुड्यामिति* तु युक्तः पाठः॥

कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च॥ *आचार इति वर्त्तत इति*। तेन तदपेक्षमुपमानस्य कर्तृत्वं विज्ञायत इति भावः। *सलोपश्चेति*। यद्ययं चशब्दः समुच्चयवृत्तिर्गृह्येत तदेकमेव वाक्यं स्यात्—क्यङ्सलोपौ भवत इति, ततश्च यत्रैव सलोपस्तत्रैव क्यङपि स्याद्—ओजायत इति, इह तु न स्यात्—श्येनायते काक इति। अतोऽन्वाचये चशब्दे वाक्यभेदश्चाश्रयणीयः—अविशेषेणोपमानात्कर्तुः क्यङ् भवति, यत्र तु सकारः सम्भवति तत्र तस्य लोप इति तदिदमुक्तम्। *अन्वाचयशिष्टः सलोपस्तदसम्भवेऽपि क्यङ् भवतीति*। *श्येनायत इति* 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः'।

न्यासः

अधिकरणाच्चेत्यादि। अधिकरणादाचारे क्यज्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानन्तु—पूर्ववच्चकारकरणमनुवर्त्त्य तस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम्॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च॥ सलोपसन्नियोगेन चायं क्यङ् विधीयते। तेन यत्रैव सलोपस्तत्रैव स्यात्—पयायत इत्यादौ, इह तु न स्यात्—काकः श्येनायत इत्यादौ। एकं हीदं वाक्यम्, चकारश्च समुच्चये, तेनैतदुक्तं भवति—क्यङ्सलोपौ भवत इति। तथा च युगपदनयोर्विधानात् सलोपाभावे क्यङा न भवितव्यम्। युगपदनयोर्विधाने हि नान्यतराभावे कार्यमुपयुज्यते, यथा—'स्थाघ्वोरिच्च', इत्यत आह—अन्वायचशिष्ट इत्यादि। एतदनेन हि। नायं समुच्चये चकारः, किं तर्हि? अन्वाचये। तत्र द्वे वाक्ये भवतः—कर्त्तुः क्यङ् भवति सर्वत्र, यत्र त्वस्ति सकारस्तत्र तस्यापि लोपः। तत्राद्येन वाक्येन सलोपमनपेक्ष्य प्राधान्येन विधीयमानः क्यङ् सलोपविधावपि प्रवर्त्तते। श्येनायत इति। 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सलोपविधावपि वाग्रहणं सम्बध्यते, सा च व्यवस्थितविभाषा भवति । ओजायते । अप्सरायते । पयायते । पयस्यते ।

* ओजसोप्सरसोर्नित्यं पयसस्तु विभाषया[1] * ।

सलोपविधौ च 'कर्तुः' इति स्थानषष्ठी सम्पद्यते, तत्रालोऽन्त्यनियमे सति, 'हंसायते' 'सारसायते' इति सलोपो न भवति ।

पदमञ्जरी

सलोपविधावपीति । सलोपस्यान्वाचयशिष्टत्वेन वाक्यभेदे सत्ययमपि गुणो भवतीत्यर्थः ।

*अपि*शब्देनैतद्दर्शयति—क्यङ्विधौ तावत्सम्बद्ध्यते वाक्यसंपादनाय, एवं सलोपविधावपीति । *ओजायत इति* । ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वति वर्त्तते ।

ओजसोप्सरसोर्नित्यं पयसस्तु विभाषयेति । अन्यस्य तु यशःप्रभृतेर्नैव भवतीत्येके, नेति वयम् । ओजोप्सरोव्यतिरिक्तस्य सकारान्तस्योपलक्षणार्थं पयोग्रहणम् । अत एव सलोपो वा । ओजसोप्सरसोर्नित्यमिति सामान्येन वार्त्तिकम्; तेन यशायते इत्याद्यपि भवति । सलोपोऽप्सरस एवेत्ययं तु पक्षो *भाष्येऽपि* न स्थितः । *सलोपविधौ कर्त्तुरिति स्थानषष्ठी संपद्यते इति* । प्रत्ययविधौ यत्पञ्चम्यन्तं तदेव लोपेन सम्बन्धेऽर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भवतीति षष्ठ्यन्तं सम्पद्यत इत्यर्थः । *तत्रालोऽन्त्यस्येति नियमे सतीति* । सकारेण कर्तुर्विशेषणात्तदन्तविधिविज्ञानात्तदर्थमेव च सेति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकम् । क्वचित् *अलोऽन्त्यनियमे सतीति* पाठः, तत्र सूत्रैकदेशानुकरणत्वात्समासेऽपि विभक्तेर्लुगभावः, यथा—अस्यवामीयमिति ।

न्यासः

सलोपविधावपि वाग्रहणं सम्बध्यत इति । अन्यथा पयस्यत इति न सिध्येत् । सा च व्यवस्थितविभाषेति । अन्यथौजसोऽप्सरसोरपि विभाषा सलोपः स्यात् । 'ओजसोप्सरसोर्नित्यं पयसस्तु विभाषया' इति यदुक्तम्, सा च व्यवस्थितविभाषा भवतीति, तदनेन विस्पष्टीकरोति । अथ हंसायते सारसायत इत्यत्र सलोपः कस्मान्न भवतीत्याह—सलोपविधौ चेत्यादि । यदि सलोपविधावपि कर्तुरित्येषा पञ्चमी स्यात् तदा हि 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्यानुपस्थानाद् यत्रतत्रस्थस्य सलोपो भवन्निहापि स्यात् । न च सलोपविधौ कर्तुरित्येषा पञ्चमी, किं तर्हि ? षष्ठी । यस्मादर्थाद् विभक्तिविपरिणामो भवतीति स्थानषष्ठी सम्पद्यते । स्थानषष्ठ्याञ्च 'अलोऽन्त्यस्य' इत्युपस्थानेऽन्त्यस्यैव लोपेन भवितव्यम् । तेन हंसायत इत्यादौ न भवति लोपः ।

१. 'सकारस्येष्यते लोपः शब्दशास्त्रविचक्षणैः' इत्युत्तरार्धम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

※ आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः ※। अवगल्भते, अवगल्भायते। क्लीबते, क्लीबायते। होडते, होडायते।

※ सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके ※। अश्व इवाचरति अश्वायते। गर्दभायते। अश्वति। गर्दभति॥

पदमञ्जरी

आचार इत्यादि। क्यङपवादोऽयम्। 'गल्भ धाष्ट्र्ये', 'क्लीबृ अधाष्ट्र्ये' 'होडृ अनादरे'–एते पचाद्यजन्ता गृह्यन्ते, तस्य चाकारस्य वाक्येऽनुदात्तत्वानुनासिकत्वे प्रतिज्ञायेते, तेन क्विबन्तादात्मनेपदं भवति। वावाचनात्क्विपा मुक्ते क्यङ् भवति, क्विप्सन्नियोगेनानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् क्यङ्पक्षे इत्संज्ञा न भवति। किमर्थं पुनरिदम्, यावता गल्भादयो धातव एवानुदात्तेतः पठ्यन्ते, तेभ्यो गल्भत इत्यादि सिद्ध्यति, एतेभ्य एव पचाद्यजन्तेभ्यः क्यङि अवगल्भायते इत्यादि, यद्यपि धाष्ट्र्यादावर्थे गल्भादयः पठ्यन्ते, तथाप्यनेकार्थत्वाद्धातूनाम् अवगल्भ इवाचरतीत्यत्रार्थेऽपि त एव वर्त्तिष्यन्ते? सत्यम्; अवगल्भांचक्रे इत्यादौ प्रत्ययान्तत्वादाम्यथा स्यादित्येवमर्थं क्विब् विधीयते।

अथ यदा धातुभ्य एव लिड् विधीयते तदा कथं भवितव्यम्? अवजगल्भे,

न्यासः

आचार इत्यादि। क्यङ्विषयोपलक्षणार्थम्; तेन क्यङपवादः क्विब् विधीयते। अत्र चावगल्भादीनामनुदात्तमकारमनुबन्धमासज्य निर्देशादवगल्भत इत्यात्मनेपदं भवति, किमर्थं पुनरवगल्भादिभ्यो विकल्पेन क्विब् विधीयते, यावता 'अवगल्भ आधृष्टे', क्लीबृ मदे, 'हुडृ होडृ गतौ' इत्यात्मनेपदिनः, तत्रैतेभ्यो यदा लकारस्तदावगल्भत इत्यादि भविष्यति, यदा तु कृतमुपरःद्याचं प्रातिपदिकानि कृत्वा क्यङुत्पाद्यते तदावगल्भायत इति भविष्यति? इदं प्रयोजनं विकल्पेन क्विब्विधानस्य–अवगल्भाञ्चक्र इति 'कास्प्रत्ययादाममन्त्र' इत्याम् यथा स्यात्। अन्यथा ह्यप्रत्ययान्तात् प्रत्ययान्ताद्धातोरामुच्यमानो न स्यात्।

सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति। तैरप्यवगल्भाद्यनुकर्षणं कर्त्तव्यम्–अनुबन्धासञ्जनार्थम्। इह चाचारे क्विब् वेल्यपेक्ष्यते। तेन सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचार एव क्विब् भवतीति वाक्यं निष्पद्यते। अथ किमर्थं ककारपकारौ क्विपोऽनुबन्धावासज्येते, यावता ककारस्य गुणप्रतिषेधः प्रयोजनम्, न चेह गुणप्राप्तिरस्ति? क्विपो धातोरित्यविधानात् सार्वधातुकत्वाभावात्। सार्वधातुकार्धधातुकयोर्हि गुण उच्यते। पकारस्य चानुदात्तत्वं प्रयोजनम्, तच्च क्विपो न सम्भवति; अनच्कत्वात्, सर्वलोपित्वाच्च 'वेरपृक्तस्य' इति। तर्हि द्वावेतौ सामान्यग्रहणाविघातार्थौ, न; अन्यतरेणैव सामान्यग्रहणाविघातस्य सिद्धत्वात्। अन्यथा ...ुवटारपि तदर्थोऽनुबन्धः कर्त्तव्यः स्यादिति चिन्त्यमेतत॥

१. पयस्, शुचिस्, अन्धस्, अध्वत्, प्रयत्, सुवचस्, अर्चिस्—एते शब्दा अधिकाः क्वचित्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ १२ ॥

'भृश' इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽच्व्यन्तेभ्यो भुवि भवत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति, हलन्तानां च लोपः । 'अच्वेः' इति प्रत्येकमभिसम्बध्यते ।

पदमञ्जरी

विचिक्लीबे, विजुहोडे इति । अन्ये तु—धातुभ्य एव क्विब् विधीयते इति वदन्त एतानि रूपाणि न सम्भवन्तीत्याहुः, तदयुक्तम्; भाष्यविरोधात् । *भाष्यकारस्ता*वत्सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेन सिद्धिमाशङ्कते—न तर्हीदानीमित्यादिना । न हि धातुग्रहणे सति तेन सिद्धिशङ्कोपपद्यते । *वार्त्तिककारोऽपि* 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति वदन् गल्भादिष्वपि प्रातिपदिकग्रहणमेव मन्यते । न केवलं गल्भादिभ्य एव, अपि तर्हि सर्वेभ्य एव प्रातिपदिकेभ्य इति हि तस्यार्थः । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इत्यत्र 'सर्वेभ्यः' इति वक्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणात् प्रातिपदिकादेव क्विब् विधीयते, न सुबन्तात्; तेन पदत्वाभावादश्वतीति 'अतो गुणे' इति शपा पररूपं भवति, विधुरविशब्दाभ्यां क्विपि शपि गुणे 'एङः पदान्तादति' इति न भवति । विधवति, रवयति, राजनतीति नलोपो न भवति । वाचतीत्यादौ तु कुत्वजश्त्वादि न भवति । येऽपि सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विपमिच्छन्ति, तैरपि गल्भाद्यनुक्रमणं कर्त्तव्यमात्मनेपदार्थानिनुबन्धानासंक्ष्यामीति ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ लोपविधौ 'भृशादिभ्यः' इति पञ्चमी स्थानषष्ठ्या विरिणंस्यते, हला च भृशादयो विशेष्यन्ते, तत्र तदन्तविधौ सति हलन्तानां लोपो विधीयमानो भृशायते इत्यादावहलन्तेन भवति, तदाह—*हलन्तानां च लोप इति* । एवं च स्पष्टमेव प्रतीयते—अन्वाचये चशब्द इति । सन्नियोगे हि विज्ञायमानेऽहलन्तानां पाठोऽनर्थकः स्यात् । *अच्वेरिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते इति* ।

न्यासः

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ भुवीति । भवनं भूः, सम्पदादित्वाद् भावे क्विप् । इह हल्ग्रहणेन यथासम्भवं भृशादयो विशिष्यन्ते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह—हलन्तानाञ्चेत्यादि । इहापि पूर्ववदन्वाचयशिष्टो हलो लोपः, तेन तदभावेऽपि क्यङ् भवत्येव । हलो लोपविधौ भृशादिभ्य इति स्थानषष्ठी सम्पद्यते, अर्थाद् विभक्तिविपरिणामात् । तत्र 'अलोऽन्त्यस्य' इति नियमे सति भृशायत इत्यादावहलन्त्यस्य हलो लोपो न भवति। ननु च भृशादीनां बहुत्वात् तत्सम्बन्धेनाच्विभ्य इति बहुवचनेन भवितव्यम्, तत्कथमच्वेरित्येकवचनेन निर्देश इत्याह—अच्वेरित्यादि । भृशादच्वेः, शीघ्रादच्वेरिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तस्मादेकवचनं न्याय्यम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता भवतियोगे च्विर्विधीयते तेनोक्तार्थत्वाच्च्व्यन्तेभ्यो न क्यङ् भविष्यति ? तत्सदृशप्रतिपत्त्यर्थं तर्हि च्विप्रतिषेधः क्रियते । अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ्प्रत्ययः । अभृशो भृशो भवति भृशायते । शीघ्रायते ।

भृश । शीघ्र । मन्द । चपल । पण्डित । उत्सुक । उन्मनस् । अभिमनस् । सुमनस् । दुर्मनस् । रहस् । रेहस् । शश्वत् । बृहत् । वेहत् । नृषत् । शुधि । अधर । ओजस् । वर्चस्[1] । भृशादिः ।

पदमञ्जरी

तेनैकवचनमुपपद्यते इति भावः । *किमर्थं पुनरिदमुच्यते इति* । 'अच्वेः' इत्येतदधिकृत्य प्रश्नः । *तेनेति* । अनुप्रयुज्यमानेन भवतिनेत्यर्थः । न च भवतेरनुप्रयोगं बाधित्वा क्यङ् भवितुमर्हति, अच्व्यन्तेषु सावकाशत्वात् । किञ्च, भवतेरभावे च्वेरपि निवृत्तिप्रसङ्गः, तद्योगे तस्य विधानात् । कथं तर्हि डाजन्तात्क्यष् भवति, यावता डाजपि भवतियोगे विधीयते ? अत्र परिहारं वक्ष्यति – कृभ्वस्तिभिरिव क्यषापि योगे डाज् भवतीत्येतदेव ज्ञापकमिति । *तत्सदृशप्रतिपत्त्यर्थं तर्हीति* । नञिवयुक्तन्यायेन च्व्यन्तसदृशा भृशादयः कथन्नाम प्रतीयेरन्निति च्व्यन्तपर्युदासः क्रियते, सादृश्यं चाभूतद्भावविषयत्वेनेत्याह—*अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्य इत्यादि* । *भृशायते इत्यादि* । अजन्तानाम् 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः, हलन्तानां तु लोपः—असुमनाः सुमना भवति सुमनायते, दुर्मनायते इत्यादि ।

न्यासः

किमर्थं पुनरित्यादि । अच्वेरित्यधिकृत्य प्रश्नः । कस्मान्न कर्त्तव्यमित्याह—यावतेत्यादि । 'अभूततद्भाव' इत्यादिना भवतिप्रयोगे च्विर्विधीयते । तत्र तेनैवोक्तार्थत्वाच्च्व्यन्तेभ्यः क्यङ् न भविष्यति, 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति कृत्वा । ननु चानुप्रयोगं बाधित्वा क्यङेव स्यात् ? नैतदस्ति; अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति, सावकाशश्च क्यङ् । क्व ? अच्व्यन्ता ये भृशादयस्तत्र; अच्व्यन्तात् च्वेर्विकल्पेन विधानात् । तत्राच्वेरित्यनुवर्त्तमाने च्व्यन्तेषूभयप्रसङ्गे परत्वादनुप्रयोगेणैव भवितव्यम्, अत एवाह—तत्सदृशेत्यादि । 'नञिवयुक्तमन्यत्सदृशाधिकरणे' । तथा ह्यर्थ इति च्व्यन्तसदृशा भृशादयः कथं नाम प्रतीयेरन्नित्येवमर्थोऽच्वेरिति प्रतिषेधः । तत्सादृश्यं च्व्यन्तस्याभूततद्भावविषयत्वात् अर्थकृतमेवाश्रीयते, न शब्दादिकृतमित्याह—अभूततद्भावविषयेभ्य इत्यादि । इह भृशादिषु कैश्चिन्मनस्प्रभृतयः सोपसर्गाः

१. विमनस् । रमन् । हन् । रीहन् । शुचिस् । अरजस्—एतेऽधिका अन्यत्र ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अच्वेरिति किम् ? भृशीभवति ॥

पदमञ्जरी

भृशीभवतीति । इदानीमे ोक्तम्—नास्त्यत्र प्रसङ्गः इति, तस्मादच्व्यर्थविषयं प्रत्युदाहरणं प्रदर्शनीयम्—क दिवा भृशा भवन्तीति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क प्रदेशे भवन्तीत्यर्थः । इह मनःशब्दः सोपसर्गः पठ्यते—सुमनस्, दुर्मनस्, अभिमनस्, उन्मनस्; अत्र किं सोपसर्गात्सङ्घातात्प्रत्ययो भवति ? आहोस्विदुपसर्गरहितान्मनःशब्दादेव ? इति विचारः, तदर्थं च किमुपसर्गः प्रकृत्यर्थविशेषणं सुमनःशब्दाद् दुर्मनःशब्दादिति ? उत प्रत्ययार्थविशेषणम्—सुभवतो, दुर्भवतो, अभिभवतो, उद्भवताविति ? कथं पुनर्मनःशब्देन सह पठित उपसर्गो प्रत्ययार्थविशेषणमाशङ्क्यते, तद्विशेषणत्वे हि प्राग्भवतेः पठ्येत ? नैष शक्यः प्राग्भवतेः पठितुम्, एवं हि सर्वेभ्य एव भृशादिभ्य उपसर्गविशिष्ट एव भवत्यर्थे प्रत्ययः स्याद्, मनःशब्दादेव च विशिष्टेऽर्थे इष्यत इत्येवमर्थो मनःशब्देन सह पाठः स्यात् । तत्र यदा मनःशब्देन स्वादीनां बहुव्रीहिस्तदा प्रकृत्य..वशेषणं ते भवन्ति; यदा त्वसमस्ता एव तदा प्रत्ययार्थविशेषणम् । मनःशब्दश्च वृत्तिविषये तद्वति वर्त्तते मनस्वी सुष्ठु भवतीत्यादाव क्यङ् प्रत्ययः । प्राप्त्यर्थस्य वा भवतेः 'आ धृषाद्वा' इति विकल्पितणिचोऽत्र विषये ग्रहणम्, तेन मनः कर्म शोभनं प्राप्नोतीत्यादिरर्थो भवति । तत्राद्ये पक्षेऽडाड्ल्यब्द्विर्वचनेषु दोषः, अट्—स्वमनायत, दुरमनायत । आट्—अभ्यमनायत, उदमनायत । उपसर्गस्यापि क्यङन्ते धातावन्तर्भावात्ततः पूर्वमडाटौ प्राप्नुतः, परौ चेष्येते । ल्यप्—सुमनाय्य, अभिमनाय्य, उपसर्गस्य क्त्वान्तेऽनुप्रवेशात्तद्व्यतिरिक्तपदाभावादसति समासे ल्यपोऽभावात्सुमनायित्वेति स्यात् । द्विर्वचनम्—क्यङन्तात्सनि कृते

न्यासः

…ष्यन्ते, तेभ्यः सोपसर्गेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् । ततश्चोदमनायतेति सोपसर्गस्याङ्गसंज्ञात्वादुपसर्गात् प्रागडागमः स्यात् । सुमनाय्य गत इत्यत्र सोपसर्गस्य क्त्वान्तेऽनुप्रवेशात् तद्व्यतिरिक्त उपसर्गो नास्तीति समासो न स्यात्, ततश्च ल्यब्न स्यात् ? नैतदस्ति; यथैव हि प्रकर्त्तुमैच्छदिति सोपसर्गस्यापि कर्मत्वे धातुग्रहणेनोपसर्गान्निष्कृष्य धातुमात्रात् प्रत्ययो भवति, तथेहापि भविष्यति । ननु तत्र धातुग्रहणमस्तीति चेत् ? इहापि सुब्ग्रहणमनुवर्त्तत इति हेतुः । सुमनस् इत्यादीनि सुबन्तसमुदायानि । तेन सुबन्तसमुदायात् क्यङ् । लङ् कस्मान्न भवति ? उच्यते— लङ्विधावपि धातुग्रहणमनुवर्त्तते । अथ 'लोप' इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्लोपग्रहणं किमर्थम् ? सकारनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वकं हि लोपग्रहणं सकारेण सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात्, ततश्च तस्यानन्तस्यापि लोपः प्रसज्येत; इतरथा हि तदनुवृत्तिरनर्थिका स्यात् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

उपसर्गस्य सनन्तेऽनुप्रवेशात्तस्य द्विर्वचने सति सुसुमनायिषते अबिभिमनायिषते इति स्याद्, सुमिमनायिषते अभिमिमनायिषत इति चेष्यते ? नैष दोषः, चुरादौ 'संग्राम युद्धे' इति पठ्यते, स न पाठ्यः; संग्रामशब्दाद् युद्धवाचिनः 'तत् करोति तदाचष्टे' इत्येव णिचः सिद्धत्वात् । पठ्यमानस्तु ज्ञापयति—सोपसर्गात्सङ्घातााद्धातुसंज्ञानिमित्तकप्रत्यये विधित्सिते उपसर्गाः पृथक् क्रियन्ते, परिशिष्टादेव तु प्रत्यय इति । संग्रामशब्दो हि सोपसर्गः संघात एव चुरादावपि पठ्यते, न तूपसर्गसदृशावयवं शब्दान्तरम् । तथा च 'वा पदान्तस्य' इति परसवर्णविकल्पो भवति, अन्यथा स न स्यात् । स एवमर्थः पठ्यते—असंग्रामयत शूरः, संग्रामयित्वा, सिसंग्रामयिषत इत्यादि रूपं यथा स्यादिति, ततश्चोक्तस्यार्थस्य ज्ञापकः । नियमार्थो वा–धातुसंज्ञाहेतुः प्रत्ययः सोपसर्गाद्यदि भवति संग्रामशब्दादेवेति । ननु चात्रानुदात्तेदयं संग्रामयतिरिष्यते, ततश्चात्मनेपदार्थमनुबन्धमासंक्ष्यामीति पाठः स्यादिति कथं ज्ञापको नियमार्थो वा भवेत् ? स्यादेतत्—अनुबन्धासञ्जनार्थे हि पाठे 'ग्राम युद्धे' इत्येव पठितव्यम्, संशब्दस्तु द्योतकः प्रयोगदर्शनादेव लभ्यते इङिकोरिवाधिः, नियमार्थस्तु संग्रामेति पाठ इति । एवमपि यथा इङिकोरधेः पूर्वमाण् न भवति, तथाऽस्यापि न स्यात्, तस्माद् द्वितीयः पक्ष आश्रीयते । यद्येवम्, यथा श्येनायत इति आचारार्थस्य क्यङोक्तत्वादाङः प्रयोगो न भवति तथा स्वादीनामपि न स्यात् । तद्विशिष्ट एवार्थे क्यङो विधानाद् युक्तमेकोपसर्गेण विशिष्टार्थे क्यङुत्पद्यत इति तस्य तेनाभिधानम्, इह पुनरनेकेन । तत्र–मनायत इत्युक्ते संदेहः स्यात् सुभवतौ दुर्भवतौ वेति ? तत्रासंदेहार्थमुपसर्गः प्रयोक्तव्यः । अयं तर्हि दोषः—मनःशब्दात्क्यङि कृते मनायत इत्यस्य तिङन्तस्य स्वादेरतिङन्तादुत्तरस्य निघातः प्राप्नोति । पक्षान्तरे तु सुमनायत इत्यादि तिङन्तं संपद्यते इति तद्व्यतिरिक्ताभावान्निघाताभावः । एवं तर्हि भृशादिषूपसर्गस्य पराङ्गवद्भावं वक्ष्यामि 'सुबामन्त्रिते' इत्यस्यानन्तरं भृशादिषूपसर्ग इति । इहापि तर्हि प्राप्नोति—अभिभृशायते सुभृशायत इति ? यदि नेष्यते 'मनस्युपसर्गे' इति वक्ष्यामि, मनःशब्दे परत उपसर्गस्तस्यैव परस्य मनःशब्दस्याङ्गवद्भवति स्वरे कर्त्तव्ये इति । एवं च देवदत्तः सुमनायत इत्यादौ उपसर्गस्यापि 'तिङ्ङतिङः' इति निघातो भवति । योऽप्याह—सुमनःशब्दात्प्रत्यये विधित्सिते उपसर्गः पृथक् क्रियते, परिशिष्टादेव प्रत्यय इति, तेनापि स्वरे पराङ्गवद्भावो वक्तव्य एव । तदेवं प्रत्ययार्थविशेषणं स्वादयः, मनःशब्दादेव केवलात्प्रत्यय इति स्थितम् । यदि तु सामान्येन ज्ञापकमिष्यते सङ्घातात्प्रत्यये विधित्सिते उपसर्गाः पृथक् क्रियन्ते इति, नात्रैव, यथा 'प्रभौ परिवृढः' इत्यत्र वक्ष्यते—परिवृढमाचष्टे इति णिचि क्त्वाप्रत्यये कृते परिवृढय्येति ल्यब् भवतीति, ततो ज्ञापकान्तरं मृग्यम् । क्षन्तव्यं च किंचिदुदग्रन्थाभिधानं सूरिभिरित्युपरम्यते ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्यर्थे क्यष् प्रत्ययो भवति। लोहितायति, लोहितायते। डाजन्तेभ्यः--पटपटायति, पटपटायते। लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनम्, भृशादिष्वितराणि यानि लोहितादिषु पठ्यन्ते तेभ्यः क्यङेव, अपरिपठितेभ्यस्तु क्यषेव भवति। वर्मायति, वर्मायते। निद्रायति निद्रायते। करुणायति। करुणायते। कृपायति,

पदमञ्जरी

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् । *पटपटायतीति* । अव्यक्तानुकरणादिति डाचि विवक्षिते 'डाचि बहुलं द्वे भवतः' इति द्विर्वचनम्, ततो डाप्, पटत्पटा इति स्थिते 'नित्यमाम्रेडिते डाचि' इति पटच्छब्दस्य यस्तकारो यश्च परः पकारस्तयोः पररूपं पकारः, 'लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणि' इति वार्त्तिकम्, तदेतत्पठिताभिप्रायं न पुनरनेनादिग्रहणं प्रत्याख्यायत इत्याह–*यानि पठ्यन्ते इति* । निद्राकरुणाकृपाशब्दा वृत्तिविषये तद्वति वर्त्तन्ते, अनिद्रो निद्रावान् भवति, अकरुणः करुणावान् भवति, अकृपः कृपावान् भवतीत्यत्रार्थे प्रत्ययः। *अपरि-*

न्यासः

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ **लोहितायते इति**। 'वा क्यषः' इत्यात्मनेपदम्। **पटपटायते इति**। पटच्छब्दाद् 'अव्यक्तानुकरणात्' इति डाच्। 'डाचि बहुलं द्वे' इति द्विर्वचनं डाचः प्रागेव भवति; डाचीत्यस्य हि विषयसप्तमीत्वात्। डाचि कृते टिलोपः। द्विर्वचने योऽच्छब्दस्तदवयवस्य तकारस्य 'नित्यमाम्रेडिते डाचि' इति पररूपम्—पकारः। **लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनमित्यादि**। लोहितादिसूत्रेण यदेतत् क्यषो विधानं तल्लोहिताद्, डाजन्तेभ्यश्चेत्यर्थः। ननु चान्यान्यपि नीलादिशब्दरूपाणि लोहितादिषु पठ्यन्ते, अतस्तेभ्योऽपि क्यषा भवितव्यमित्याह–भृशादिष्वित्यादि। लोहितशब्दादितराणि यानि तानि भृशादिषु द्रष्टव्यानि। यस्त्विह तेषां पाठः, स प्रमादतः। अर्वाक्कालभावित्वादनार्ष इत्यभिप्रायः। यदि तर्हि भृशादिष्वितराणि पठ्यन्ते, एवमादिशब्दस्यानर्थक्यम्, न हि किञ्चिदस्ति यत् तेनोपादीयेत ? अत आह–**यानीत्यादि**। यानि प्रमादाल्लोहितादिषु पठ्यन्ते तेषां भृशादिषु पाठो वेदितव्यः, न त्वपरिपठितानां वर्मादीनाम्। अतस्तेषामादिग्रहणेन ग्रहणे सति क्यषेव भवति। **वर्मायत इति**। 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः। निद्रादयोऽत्र शब्दाः पठ्यन्ते, ते यद्यपि धर्ममात्रवचनास्तथापि क्यष्-वृत्तिविषये तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते; शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्। **निद्रायत इति**। अनिद्रावान्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection: Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कृपायते । आकृतिगणोऽयम् । तथा च ककारः सामान्यग्रहणार्थोऽनुबध्यते—'नः क्ये' इति । न हि पठितानां मध्ये नकारान्तः शब्दोऽस्ति । कृभ्वस्तिभिरिव क्यषापि योगे डाज् भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम् । 'अच्वेः' इत्यनुवृत्तेरभूततद्भावे क्यष् विज्ञायते ।

पदमञ्जरी

पठितेभ्यस्तु क्यषेव भवतीत्यस्योपपादनम् । *आकृतिगणश्चायमिति* । कुत इत्यत आह – *तथा चेति* । क्व पुनः सामान्यग्रहणार्थः ककारः ? क्यच्व्योश्चेति । 'आपत्यस्य' इति वर्त्तते, न चायमापत्यादिष्यते । इह तर्हि 'क्यस्य विभाषा' ? 'हलः' इति वर्तते, न चायं हलन्तादिष्यते । इह तर्हि 'क्याच्छन्दसि' ? एतद्याच्छन्दसीति वक्तव्यम्–भुरण्युस्तुरण्युरिति, कण्ड्वादियगन्तादपि यथा स्यादिति । 'वा क्यषः' इत्येतद्वा यादित्येवास्तु । न चैवम् 'पाशादिभ्यो यः' पाश्या, अत्र प्रसङ्गः ? सामान्यविहितानान्तिङां नियमार्थं प्रकरणम् । न च पाशादियात्परस्मैपदमात्मनेपदं वा प्राप्तमस्ति । अथाम्याचारक्विबन्तात्सम्भवेद् ? एवमपि 'वा यषः' इत्येवास्तु तत्राह—*नः क्ये इति* । ककारमनुबन्धमासञ्जतः *सूत्रकारस्याप्याकृतिगणत्वमभिप्रेतमित्याह—न हीति* । *भाष्ये* त्वादिग्रहणप्रत्याख्यानपरमेव वार्त्तिकं व्याख्यातम् । ककारोऽपि प्रत्याख्यातः । कथं पुनः पटपटायतीति क्यष्योगे डाज् भवति, यावता कृभ्वस्तियोगे स विधीयते ? तत्राह—*कृभ्वस्तिभिरिवेत्यादि* । भवत्यर्थे क्यष् विधीयते, स भवतिप्रयोगे न भवति, तेनैवोक्तत्वात्तस्यार्थस्य । अतो भवतेरप्रयोग एव क्यषा भवितव्यम् । यदि च क्यषा योगे डाज् न स्याड्डाजन्तात् क्यष्विधानमनुपपन्नं स्यादिति भावः । अथ किमर्थम् 'वा क्यष' इति सूत्रमार-

न्यास

निद्रावान् भवतीत्यर्थः । कथं पुनरपरिपठितानां लोहितादित्वं भवतीत्याह—आकृतिगणश्चायमिति । कथमेतज्ज्ञायत इत्याह—तथा चेत्यादि । क्येति सामान्यग्रहणार्थमित्याह—नः क्ये इति । तत्रैतत् स्यात् । परिपठितानां मध्ये यो नकारान्तस्तस्य पदसंज्ञार्थः ककारोऽनुबध्यत इत्याह—न हीत्यादि । कथं पुनः क्यषा योगे डाज् भवति, यावता 'कृभ्वस्तियोगे' इत्यनुवृत्तेः करोत्यादियोगे डाज् विधीयते, न क्यषा ? इत्याह,—कृभ्वस्तिभिरेवेत्यादि । यदेतद् डाजन्तेभ्यः क्यषो विधानमेतदेव ज्ञापयति—यथा कृभ्वस्तिभिर्योगे डाज् भवति तथा क्यषापीति । अन्यथा डाज्ग्रहणमनर्थकं यदि क्यषा योगे डाज् न स्यात् । ननु च यदा भवतियोगे डाज् भवति तदा तदन्तात् क्यष् भविष्यति, तत्कुत आनर्थक्यम् ? नैतत्; न हीदानीं क्यष् भवितुमर्हति, भुवो भवतिनैवोक्तार्थत्वात् । अच्वेरित्यनुवृत्तेरभूततद्भावे क्यष्विज्ञायत इति । नञिवयुक्त-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लोहित । नील । हरित । पीत । मद्र । फेन । मन्द । लोहितादिः ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥

क्यङनुवर्त्तते. न क्यष् । कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणेऽर्थेऽनार्जवे क्यङ् प्रत्ययो भवति । कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते ।

पदमञ्जरी

भ्यते, न क्यष् चेति चकारोऽत्र कर्तव्यः, लोहितादिभ्यः क्यष् भवति चकारात् क्यङ् च, तत्र क्यङ्पक्षे आत्मनेपदम्, क्यष्पक्षे परस्मैपदमिति सिद्धमिष्टम् ? अहो सूक्ष्मदर्शी देवानांप्रियः, यदिदमपि न दृष्टम्-'क्यङ्मानिनोश्च' इति । इह तर्हि 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति लोहिनीशब्दादप्ययं क्यष् भवति, सति चैवं क्यङन्तादात्मनेपदं क्यषन्तात्परस्मैपदमिति विज्ञायमाने आत्मनेपदपक्षे 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवद्भावे सति अलोहिनी लोहिनी भवति लोहितायत इति प्राप्नोति, अद्य पुनः क्यषन्तादात्मनेपदे विकल्पिते लोहिनीयते लोहिनीयतीतोष्टं सिद्ध्यतीति स्पष्ट एव फलभेदः ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ *चतुर्थीसमर्थादिति* । सङ्गतार्थः = समर्थः, 'चतुर्थ्या समर्थ' इति तृतीयासमासः । प्रत्ययार्थेन क्रमणेन सह सङ्गतार्थत्वं यस्य चतुर्थीकृतं तस्मादित्यर्थः । एतच्च 'कष्टाय' इति निर्देशादेव लभ्यते । क्रमणशब्दस्य पादविहरणे प्रसिद्धत्वात्तत्रैव प्रत्ययो मा विज्ञायीत्याह-*क्रमणेऽर्थेऽनार्जव इति* । अनार्जवं कौटिल्यम्, इह त्वनार्जवशब्दोऽनाकरणरूपे क्रमणे पर्यवस्यत्यर्थात् । किं पुनः क्रमणम् ? उत्साहः, यथा व्याकरणाध्ययनाय क्रमते उत्सहत इत्यर्थ इति व्याख्यातम् । *कष्टाय कर्मणे क्रमत इति* । 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' इति कृच्छ्र इडभावः,

न्यासः

न्यायेनेति भावः । यथैव हि पूर्वसूत्रेऽच्वेरिति प्रतिषेधादमुना न्यायेनाभूततद्भावविषये क्यङ् विधीयते, तथेहापि क्यषिति ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ **क्यङनुवर्त्तते, न क्यषिति** । क्यङ एव स्वरितत्वात् । 'चतुर्थीसमर्थात्' इति कष्टायेति निर्देशादेव चतुर्थी समर्थविभक्तिर्लभ्यते, अतस्तत्समर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते । क्रमणशब्दोऽयमस्ति पादविहरणे, अस्ति चानार्जवे; तत्र क्रमण इत्यविशेषाभिधाने पादविहरणे प्रत्ययो मा विज्ञायीति विशेषणमुपात्तम् । जिह्मम्, पापम्, अनार्जवमित्यनर्थान्तरम् । ततोऽनार्जव इत्यनेन क्रमेण विशेषिते सत्यनार्जवलक्षणं यत्क्रमणं तत्रैव प्रत्ययो विज्ञायते, न क्रमणमात्रे । एतच्च 'धातोः कर्मणः' इत्यादेः सूत्राद्वाग्रहणस्यानुवर्त्तमानस्य व्यवस्थितविभाषात्वाल्लभ्यते । 'कष्टाय क्रमणे' इति तादर्थ्ये चतुर्थी । **कष्टायत इति** । कष्टाय क्रमणमनार्जवं करोतीत्यर्थः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

* सत्त्रकष्टकक्षकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् *। कण्वचिकीर्षा = पापचिकीर्षा, तस्यामेतेभ्यः क्यङ् प्रत्ययो भवति । सत्त्रायते । कष्टायते । कक्षायते । कृच्छ्रायते । गहनायते ।

कण्वचिकीर्षायामिति किम् ? अजः कष्टं क्रामति ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ॥ १५ ॥

पदमञ्जरी

कृच्छ्रम्=दुःखम् । इह तु तत्कारणं पापं कर्म, कृच्छ्रं पापं कर्म कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः । 'वृत्तिसर्ग' इत्यात्मनेपदम् । प्रायेण तु परस्मैपदं पठ्यते, तत्र पापं कर्म कर्तुकामः कुटिलमाचरतीत्यर्थः, अनुत्साहत्वात्परस्मैपदम् ।

अत्यल्पमिदमुच्यत इति । सर्वलक्ष्यासंग्रहात् । कथं तर्हि वक्तव्यमित्याह—*सत्त्रकक्षेत्यादि* । अस्मिन्पक्षे द्वितीयान्तेभ्यः प्रत्ययः; चिकीर्षां प्रति कर्मत्वात् । *कण्वचिकीर्षायामिति* । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यायमर्थनिर्देशः । कण्वम् = पापम् । सत्त्रादयो हि वृत्तिविषये पापपर्यायास्तेभ्यश्चिकीर्षायां प्रत्ययः, पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदेन विग्रहः । *अजः कष्टं क्रामतीति* । क्रमिरत्र पादविहरणे वर्तते, कष्टं गहनदेशं क्रामति गच्छतीत्यर्थः ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ॥ 'कर्मणः' इति पञ्चमी, रोमन्थतपोभ्या-

न्यासः

अत्यल्पमिदमुच्यत इति । सर्वलक्ष्यासंग्रहात् । कथं तर्हि वक्तव्यमित्याह—**सत्त्रकक्षेत्यादि** । अस्मिन् न्यासान्तरे यद्यपि समर्थविभक्तिनिर्देशो नास्ति, तथापि सुब्धिकारात् तत्समर्थयोग्या विभक्तिरध्याहर्त्तव्या । सत्त्रं चिकीर्षतीति सत्त्रायते, पापं कर्तुमिच्छतीत्यर्थः ।

अजः कष्टं क्रामतीति । क्रमिरत्र पादविहरणे । कष्टमिति कर्मपदमेतत् । कष्टं देशं गहनं क्रामतीत्यर्थः । अथ वा—कष्टमिति क्रियाविशेषणमेतत् । अजः कष्टं यथा भवति तथा सञ्चरतीत्यर्थः । क्रियाविशेषणपक्षेऽपि कष्टमिति द्वितीयान्तमेतत् । प्रतिपादितं हि 'करणे च स्तोकाल्प' इत्यादौ सूत्रे—क्रियाविशेषणानां कर्मतेति । तेनात्र सूत्रे प्रत्युदाहरणे द्वितीयान्तस्य कष्टशब्दस्य निर्देशः । मूलोदाहरणेष्वपि द्वितीया समर्थविभक्तिरध्याहर्त्तव्येति विज्ञायते ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ॥ कर्मण इति पञ्चमी; रोमन्थतपोभ्यां पञ्चम्यन्ताभ्यां सामानाधिकरण्यात् । सत्यपि ताभ्यां सामानाधिकरण्ये द्विवचनं न भवति,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रोमन्थशब्दात्तपःशब्दाच्च कर्मणो यथाक्रमं वर्त्तिचरोरर्थयोः क्यङ् प्रत्ययो भवति । रोमन्थं वर्त्तयति रोमन्थायते गौः ।

* हनुचलन इति वक्तव्यम् * । इह मा भूत्—कीटो रोमन्थं वर्त्तयति ।

* तपसः परस्मैपदं च * । तपश्चरति तपस्यति ॥

पदमञ्जरी

मित्यनेन सामानाधिकरण्यात् । प्रत्येकसम्बन्धात्त्वेकवचनम् । वर्त्तीति । ण्यन्ताद् वृतेः 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचि प्राप्तेऽस्मादेव निपातनात् क्तिन् । युजपि भवति—वर्तना । चरणं चर्, संपादित्वाद्भावे क्विप् । हनुचलन इति । हनुचलन-सहचरितं चर्वितस्य मुखप्रदेशे आकृष्य चर्वणं तत्रेत्यर्थः । कीटो रोमन्थं वर्तयतीति । अवगीर्णमपादानप्रदेशान्निःसृतं रोमन्थाख्यं द्रव्यं वर्तयति = वृत्तं करोति, गुलिकां करोतीत्यर्थः । नात्र हनुचलनमस्ति । तपसः परस्मैपदं चेति । एवं च

न्यासः

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेः । वर्त्तिचरोरिति । वर्त्तनं वर्त्तिः, ण्यन्तात् स्त्रियां क्तिन् । ननु च क्तिना न भवितव्यम्, 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचा बाधितत्वात् । अस्मादेव निपातनात् क्तिन् भविष्यतीत्यदोषः । चरणं चरिति सम्पदादित्वात् क्विप् ।

हनुचलन इत्यादि । अभ्यवहृतस्य यत् पुनरुद्गीर्य चर्वणं तद् हनुचलनम् । अत्रार्थे रोमन्थशब्दात् क्यङ् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयम् । व्याख्यानं तु वाग्रहण-मनुवर्त्त्य तद्व्यवस्थितविभाषात्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । वाग्रहणं त्ववश्यमनुवर्तयितव्यम्, रोमन्थं वर्त्तयतीति वाक्यं यथा स्यात् । कीटो रोमन्थं वर्त्तयतीति । उद्गीर्णं बहिर्नि-रस्तमवगीर्णं वा पृष्ठान्तेन निर्गतं रोमन्थाख्यं द्रव्यं वर्तयति, गुटिकां करोतीत्यर्थः । तेनात्र हनुचलनं न विद्यते । मूलोदाहरणे तु विद्यत एव, तथा हि रोमन्थायत इति । अभ्यवहृतं पुनराकृष्य चर्वयतीत्यर्थः । तच्चर्वणं हनुचलनात्मकमेव ।

अन्ये तु हनुचलने प्रत्ययमन्यथा प्रतिपादयन्ति । अस्ति चायं रोमन्थशब्दः क्रियापदार्थको यो रोमन्थशब्दात् प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्यादिना णिचमुत्पाद्य घञन्तो व्युत्पाद्यते, स ह्यभ्यवहृतस्य द्रव्यस्य पुनराकृष्य यच्चर्वणं तत्र वर्त्तते । अस्ति च द्रव्यवचनोऽयं य उद्गीर्णमवगीर्णं वा रोमन्थक्रियाविशिष्टं द्रव्यमाह । तत्र यः क्रिया-वचनस्तस्येदं ग्रहणम्, यतो द्रव्येऽप्ययं वर्त्तमानः क्रियाद्वारेणैव वर्त्तते । अतो द्रव्ये गौणः, क्रियायां मुख्यः; गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः । तेन क्रियावचनादेव भवति, न द्रव्यवचनादिति ।

तपसः परस्मैपदं चेति । वक्तव्यमित्यपेक्षते । ङित्त्वादात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ १६ ॥

'कर्मणः' इति वर्त्तते । बाष्पशब्दादूष्मशब्दाच्च कर्मण उद्वमनेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति । बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । ऊष्मायते ।

* फेनाच्चेति वक्तव्यम् * । फेनमुद्वमति फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १७ ॥

शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्व, मेघ—इत्येतेभ्यः करणे करोत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति। शब्दं करोति शब्दायते। वैरायते। कलहायते। अभ्रायते । कण्वायते । मेघायते ।

* सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् * । सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते ।

पदमञ्जरी

'नमोवरिवः' आदिसूत्रे तपःशब्दः पठितव्यस्तथा तु न कृतमित्येव । इह 'तपस्यते लोकं जिगीषुरग्नेः' इति छान्दसत्वादात्मनेपदम् ॥

न्यासः

वक्तव्यम्=व्याख्येयम् । व्याख्यानं तु 'अनुदात्तङितः' इति सूत्रे 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्यादेः सूत्रान्मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवर्त्तमानस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । तेन तपसः क्यङन्तादात्मनेपदं न भवति । तदभावात् 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्' इति परस्मैपदमेव भवति ॥

वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ फेनाच्चेति वक्तव्यमिति । फेनशब्दादुद्वमनेऽर्थे वर्त्तमानात् क्यङ् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयम् । व्याख्यानं तु—'भृशादिभ्यः' इत्यतः सूत्राच्चकारमनुक्तसमुच्चयार्थमनुवर्त्त्य कर्त्तव्यम् ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ करणशब्देनात्र क्रियोच्यते, न साधकतमम् । यस्मात् 'कर्मणः' इत्यधिकाराच्छब्दादिभ्यः कर्मभ्य एव प्रत्ययेन भवितव्यम् । तत्र यदि साधकतमे प्रत्ययः स्यात् प्रकृतिप्रत्ययावसम्बद्धौ स्याताम्, क्रियापेक्षत्वाच्च कर्मत्वस्य क्रियाया अभावे कर्मत्वं न स्यात् । तस्मात् क्रियावचन एव करणशब्दं निश्चित्याह—करणे करोत्यर्थं इति ।

सुदिनेत्यादि । सुदिनादिभ्यः कर्मभ्यः करणे करोत्यर्थे क्यङ्प्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयम् । व्याख्यानं तु—इहापि तमेवानुक्तसमुच्चयार्थं चकारमनुवर्त्त्य कर्तव्यम् । अत एवानुक्तसमुच्चयार्थाच्चकारादटादीनामपि ग्रहणम् । तेनाटायते इत्याद्यपि सिद्धं भवति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टाग्रहणं कर्त्तव्यम्[*] । अटायते । अट्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । प्रुष्टायते। प्लुष्टायते।

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥

कर्मग्रहणमनुवर्त्तते । 'सुख'–इत्येवमादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनाया-मर्थेऽनुभवे क्यङ् प्रत्ययो भवति, वेदयितुश्चेत्कर्तुः सम्बन्धीनि सुखा-दीनि भवन्ति । सुखं वेदयते सुखायते । दुःखायते ।

कर्तृग्रहणं किम् ? सुखं वेदयति प्रसाधको देवदत्तस्य ।

पदमञ्जरी

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ *वेदनायामिति* । 'विद चेतनाख्याननिवासेषु' इत्यस्माच्चुरादिण्यन्ताद्भावे 'ण्यासश्रन्थो युच्', 'घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च' इत्यौप-संख्यानिको वा । *वेदनायामर्थेऽनुभव इति* । प्रत्यक्षज्ञानम् = अनुभवः । यद्यपि वेदनाशब्दो ज्ञानमात्रवचनस्तथापि कर्तृग्रहणेन सुखादीनि विशेष्यन्ते, कर्तृ-गतानां च सुखादीनां वेदनाऽनुभवरूपैवेति मत्वैवमुक्तम् । क्रियापेक्षं कर्तृत्वं वेदनासंनिधानात्तदपेक्षमेव विज्ञायते । कर्त्रा च सुखादीनि विशेष्यन्ते न वेदना; व्यभिचाराभावात् । सर्वैव हि वेदना वेदयितुरेव भवति, तदेतदाह— *वेदयितुश्चेत्कर्तुः सुखादीनि भवन्तीति* । आश्रयाश्रयिभावलक्षणश्च सम्बन्धः, न जन्यजनकभावलक्षणः । एवं च कर्तृग्रहणं लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम् । *वेदयत इति* ।

न्यासः

अटाट्टेत्यादि । अटादीनां ग्रहणमुपादानमित्यर्थः । अयञ्च 'तत्करोति' इति णिचि प्राप्त आरम्भः; सोऽपीष्यते—शब्दयति, वैरयतीति । तस्मादेतदर्थापि चकारानुवृत्ति-र्वेदितव्या ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ वेदनायामर्थेऽनुभव इति । प्रत्यक्षेण वस्तुन उप-लब्धिः=अनुभवः । ननु च वेदनाशब्द उपलब्धिमात्रवचनो लोके दृष्टः, तत्कथमेष विशेषो लभ्यते ? यथा लभ्यते तथोत्तरसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः । कर्त्ता कारकम्, कारकञ्च क्रियापेक्षं क्रियाया एव भवति । वेदना चेह क्रिया श्रूयते, नान्या । तस्मात् तस्या एव कर्त्ता विज्ञायते । तस्याश्च यो वेदयिता स एव विज्ञायते । तस्मादविशेषाभिधानेऽपि वेदयितरि कर्तरि वर्तमानः कर्तृशब्दो गृह्यत इति—वेदयितुश्चेत् कर्तुरित्यादि ।

---

[*] 'अट्टाटाशीकाकोटापोटासोटासृष्टाप्लुष्टाधृष्टापृष्टाग्रहणं कर्त्तव्यम्' इति पाठान्तरम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुख । दुःख । तृप्त । गहन । कृच्छ्र । अस्त्र । अलीक । प्रतीप । करुण । कृपण । सोढ । सुखादिः ॥

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥ १९ ॥

'करणे' इति वर्त्तते । नमस्, वरिवस्, चित्रङ्—इत्येतेभ्यो वा क्यच्प्रत्ययो भवति, करणविशेषे पूजादौ । 'नमसः पूजायाम्'—

पदमञ्जरी

'आ कुस्मादात्मनेपदी' इत्यधिकारे वेदिः पठितः । एवं च प्रत्युदाहरणे परस्मैपदपाठः प्रमादजः । प्रसाधकः = अभ्यङ्गादेः कर्त्ता, संप्रसाध्यमानस्य नेत्रविकारादिना सुखमनुमानतो जानाति ॥

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥ करणविशेषे पूजादाविति । 'करणे' इति सामान्या-

न्यासः

एतेन कर्तृग्रहणेन सुखादयो विशिष्यन्ते, न तु वेदनेति दर्शयति । यदि कर्तृग्रहणेन वेदना विशिष्येत—कर्तुः सम्बन्धिनी चेद्वेदना भवतीति, तदेहापि स्याद्—देवदत्तस्य सुखं वेदयति प्रसाधक इति । प्रसाधकस्यापि सम्बन्धिनी वेदना भवत्येव, तथा हि सोऽपि तस्याः कर्त्ता । यथैव हि प्रसाध्यः सुखं वेदयते तथा प्रसाधकोऽपि । एतावांस्तु विशेषः—एकः प्रत्यक्षेण वेदयते, अपरश्चानुमानेन; सर्वथा हि तदकर्तृकत्वे वेदयत इत्येतन्न स्यात्, न ह्यकर्त्ता वेदयत इत्युच्यते । तस्मात् सुखादीनामेव कर्तृग्रहणं विशेषणं युक्तमिति भावः । ननु च सुखादिविशेषणत्वेऽपि स एव दोषः, यस्मात् प्रसाधकस्यापि जन्यजनकभावलक्षणेन सम्बन्धेन सुखादयः सम्बन्धिनो भवन्ति ? नैतत्; सर्वत्रैव हि कर्तृसम्बन्धिनः सुखादयः, क्रियते चेदं कर्तृग्रहणम् । अतः कर्तृग्रहणसामर्थ्याद् विशिष्टो यः कर्त्ता सुखादीनामाश्रयः समवायिकारणं स एव गृह्यते । तेनाश्रयाश्रयिभावेन सम्बन्धेन कर्तृसम्बन्धिभ्यः सुखादिभ्यः प्रत्ययो विज्ञायते । न च प्रसाधकः सुखादीनां समवायिकारणम्, किं तर्हि ? निमित्तकारणम् । सुखादिसमवायिकारणस्य कर्त्तुर्ये सुखादय आश्रयाश्रयिभावेन सम्बन्धिनस्ते प्रत्यक्षेणोपलभ्यन्ते । तेन तदुपलब्धिरनुभवस्वभावा भवतीति युक्तमुक्तम्—वेदनायामर्थेऽनुभव इति । यदि तर्हि कर्तृग्रहणेन सुखादयो विशिष्यन्ते, न वेदना, ततश्च कर्तृवेदनायामिति षष्ठीसमासो न प्राप्नोति, असामर्थ्यात् ? सौत्रत्वान्निर्देशस्य सत्यप्यसामर्थ्ये समासो भविष्यतीत्यदोषः । अथ वा—असमास एव, षष्ठ्यास्त्वश्रवणम्; 'सुपां सुलुक्' इति लुप्तत्वात् ॥

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥ करणविशेषे पूजादाविति । आदिशब्देन परिचर्याश्चर्ययोर्ग्रहणम् । नमस इत्यादिनाऽनन्तरस्योक्तार्थस्य विषयविभागं दर्शयति । एष चार्थो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नमस्यति देवान् । 'वरिवसः परिचर्यायाम्'—वरिवस्यति गुरून् । 'चित्रङ आश्चर्ये'—चित्रीयते । ङकार आत्मनेपदार्थः ॥

पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् ॥ २० ॥

'करणे' इति वर्तते । पुच्छ, भाण्ड, चीवर—इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति, करणविशेषे ।

पदमञ्जरी

नुवृत्तावप्यभिधानशक्तिस्वाभाव्याद्विशेष उपलभ्यत इति भावः । *नमस्यति देवानिति* । 'नमःस्वस्तिस्वाहा' इति चतुर्थी न भवति, प्रत्ययार्थे गुणीभूतस्य नमःशब्दस्य निष्कृष्य सम्बन्धाभावात् । अथ वा—नमस्यति नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थः । तत्र 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति द्वितीयैव भवति । एवं च नमस्करोति देवानित्यादावपि द्वितीयैव भवति । *परिचर्यायामिति* । परिचर्या= शुश्रूषा । *चित्रीयते इति* । अवयवकृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति क्यजन्तादात्मनेपदं भवति, 'क्यचि च' इतीत्वम् । एतदर्थमेव च शब्दवैरादिसूत्रे चित्रशब्दो न पठितः । *चित्रीयत इति* । विस्मयत इत्यर्थ इत्येके । विस्मापयत इत्यर्थ इत्यन्ये । तथा च *भट्टिकाव्ये* मायामृगं प्रकृत्य भवति 'ततश्चित्रीयमाणोऽसौ' इति ॥

पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् ॥ *पुच्छादुदसने पर्यसने वेति* । उदसनम् = उत्क्षेपणम् । पर्यसनम्=परितः क्षेपणम् । *उत्पुच्छयत इति* । ननु यथाऽऽचारे क्यङि विहिते आङः प्रयोगो न भवति, तत्कस्य हेतोः ? आङ्विशिष्टस्यैव चरत्यर्थस्य

न्यासः

यद्यपि करण इति करणसामान्यमनुवर्त्तते, तथाप्यभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते विनापि वचनेन, यथा—पचादीनां विक्लेदादिषु वृत्तिः, बहुव्रीहेश्च मत्वर्थे । **नमस्यति देवानिति** । ननु च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दोऽस्ति, अतस्तद्योगे 'नमःस्वस्ति' इत्यादिना चतुर्थ्या भवितव्यम् ? नैतदस्ति; 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इत्यर्थवतो नमःशब्दस्य तत्र ग्रहणात्, इह च तस्यानर्थकत्वात् । सत्यपि चार्थवत्त्वे प्रत्ययार्थे गुणीभूतस्य पदान्तरेण सम्बद्धस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । अथ वा—'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति द्वितीयैव भवति । उपपदसम्बन्धनिरपेक्षत्वात् कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वम् । उपपदविभक्तेस्तु पदान्तरसापेक्षत्वाद् दुर्बलत्वम् । **नमस्यतीति** नमस्कारं करोतीत्यर्थः । **वरिवस्यतीति** परिचरतीत्यर्थः । **चित्रीयत इति** विस्मापयत इत्यर्थः ॥

पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् ॥ **पुच्छादित्यादि** । उदसनम्=उर्ध्वक्षेपणम्, पर्यसनम् = परितः क्षेपणम् । यदोदसने प्रत्ययस्तदा तस्य द्योतनार्थ उच्छब्दः प्रयुज्यते—उत्पुच्छयत

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* पुच्छादुदसने पर्यसने वा * । उत्पुच्छयते । परिपुच्छयते ।

* भाण्डात्समाचयने * । सम्भाण्डयते ।

* चीवरादर्जने परिधाने वा * । सञ्चीवरयते भिक्षुः । ङकार आत्मनेपदार्थः । णकारः सामान्यग्रहणार्थः—'णेरनिटि' इति ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥

मुण्ड, मिश्र, श्लक्ष्ण, लवण, व्रत, वस्त्र, हल, कल, कृत, तूस्त- इत्येतेभ्यः करणे णिच् प्रत्ययो भवति । मुण्डं करोति मुण्डयति ।

पदमञ्जरी

क्यङभिधानात्, तद्वदिहाप्युत्क्षेपणे णिङो विधानादुदः प्रयोगो न प्राप्नोतीति ? अस्त्यत्र विशेषः—पर्यसनेऽप्ययं विधीयते । तत्रोदसनं द्योतयितुमुच्छब्दः, पर्यसनं द्योतयितुं परिशब्दश्च प्रयोक्तव्यः । समाचयनम् = राशीकरणम्, अर्जनम् = द्रव्यलाभोपायः, याच्ञादि । *ङकार आत्मनेपदार्थ इति* । तेनोत्तरसूत्रे पुच्छादयो न शक्याः पठितुमिति भावः ।

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ किमर्थमिदम्, न प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव सिद्धम्; न च तत्करोतीत्यादिना तत्र धात्वर्थनियमः क्रियते, राजानमतिक्रान्तवानत्यरराजदित्यपि दर्शनात् ? मुण्डं करोति माणवक मित्यादौ सापेक्षेभ्योऽपि णिज् यथा स्यादित्येवमर्थं प्रपञ्चार्थं वा । हलिकल्यो-स्त्वदन्तत्वनिपातनार्थम्, अन्यथा हलि इ कलि इ इति स्थिते 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः प्राप्नोति, 'णाविष्ठवत्' इति टिलोपश्च; तत्र लोपः शब्दान्तरप्राप्त्या-ऽनित्यः, वृद्धिस्तु टिलोपे कृतेऽप्राप्तेवेत्युभयोरनित्ययोः परत्वाद् वृद्धौ कृतायामे-कारस्य लोपस्तन्नाग्लोप्यङ्गं भवतीति 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावः स्यात्, 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घश्च, अत्वनिपातने तु यद्यपि परत्वाद् वृद्धिस्तथाप्यगेव

न्यासः

इति । यदा पर्यसने प्रत्ययस्तदा परिशब्दः—परिपुच्छयत इति । 'णाविष्ठवत् कार्यम् प्रातिपदिकस्य' इतीष्ठवद्भावात् टिलोपः । समाचयनम्=राशीकरणम् । अर्जनम्= अलब्धस्य लाभः । परिधानम्=आच्छादनम् ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' इत्यनेन मुण्डादिभ्यः सिद्धो णिच् । अयञ्च तस्यैव प्रपञ्चः । यद्यपि तस्य तत्करोतीत्यादिः प्रपञ्च उक्तः, तथापीह मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय पुनरुच्यते । तन्निवृत्तौ वे त । भोजननिवृत्तौ । पयो व्रतयतीति पयो भुङ्क्त इत्यर्थः । वृषलान्नं व्रतयतीति वृषलान्नं न

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लवणयति । व्रताद्भोजने तन्निवृत्तौ च—पयो व्रतयति । वृषलान्नं व्रतयति । वस्त्रात्समाच्छादने—संवस्त्रयति । हलिं गृह्णाति हलयति । कलिं गृह्णाति कलयति । हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम्—अजहलत्, अचकलत् । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति केशान् । विशदीकरोतीत्यर्थः ॥

पदमञ्जरी

लुप्यते इति सन्वद्भावो न भवति, तदाह—*हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति* । उपलक्षणमेतत्, 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घाभावार्थं च । 'दीर्घो लघोः' इत्यत्राप्यनग्लोप इति वर्त्तते । एवं च बलिपटुप्रभृतिभ्यो णिचि अबीबलत्, अपीपटदिति भवति, न त्वबबलत् अपपटदिति । 'सत्यापपाश' इत्यत्र मुण्डादयः पठितव्यास्तथा तु न कृतमित्येव ॥

न्यासः

भुङ्क्त इत्यर्थः । हलिं गृह्णाति हलयति, कलिं गृह्णाति कलयतीति । ननु चेह हलकलशब्दयोः सूत्र उपादानम्, तत् किं हलिकलिशब्दाभ्यां वाक्यं क्रियत इति यो देशयेत् तं प्रत्याह—हलिकल्योरित्यादि । एतेनैतद्दर्शयति—सूत्रेऽपि हलिकल्योरेव ग्रहणम्, तयोस्त्वदन्तत्वनिपातनं कृतम्, 'सन्वल्लघुनि' इत्यादिना सन्वद्भावो मा भूदिति । अतो युक्तं हलिकल्योर्ग्रहणम् । तथा हि—नात्र णिज् दुर्लभः, गणसूत्रेणैव सिद्धत्वात् । केवलं प्रपञ्चार्थमिदमुच्यते । स च प्रपञ्चो हलिकल्योरपि ग्रहण उपपद्यत एव । अयन्तु विशेषः—अकारान्तयोर्ग्रहणे सतीकरान्ताभ्यामपि गणसूत्रेणैव णिच् प्राप्नोति, तत्र कृते सतीष्ठवद्भावेन टिलोपः प्राप्नोति, 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिश्च, उभयोरपि तयोरनित्यत्वम् । तथा हि, टिलोपस्य सत्यपि कृताकृतप्रसङ्गित्वे शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वम् । तथा हि, कृतायां वृद्धावैकारस्य प्राप्नोति, अकृतायान्त्विकारस्य; वृद्धेस्तु टिलोपे सत्यप्राप्त्याऽनित्यम् । अप्राप्तिस्त्वनजन्तत्वात् । उभयोरनित्ययोः परत्वाद् वृद्धिः, तस्यां कृतायां टिलोपः, तत्राप्यग्लोप्यङ्गं न भवति । तथा च सति 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावेऽभ्यासस्येत्त्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घत्वे च अचीकलत्, अजीहलदित्यनिष्टं रूपं प्रसज्येत । हलिकलिशब्दयोस्तु कृतात्त्वयोर्ग्रहणे सति यद्यपि परत्वाद् वृद्धिर्भवति, तथापि सत्यामपि तस्यामगेव लुप्यत इत्यग्लोप्यङ्गं भवति । ततश्च सन्वद्भावाभावाद् अचकलद्, अजहलदितीष्टं रूपं सिध्यति । तत्र ययोर्ग्रहणे सतीष्टं सिध्यति तयोरेव ग्रहणम्, न तु ययोर्ग्रहणेऽनिष्टं प्राप्नोति । न ह्यनिष्टार्था शास्त्रे प्रक्लृप्तिर्युक्ता ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥

एकाज् यो धातुर्हलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते तस्माद्यङ् प्रत्ययो भवति। पौनःपुन्यं भृशार्थो वा = क्रियासमभिहारः। पुनः पुनः

पदमञ्जरी

धातोरेकाचो हलादेः *क्रियासमभिहारे यङ्* ॥ 'हलादेः' इति विशेषणादेकाच इति बहुव्रीहिः। *क्रियासमभिहारे वर्त्तत इति*। समभिह्रियमाणायां क्रियायां हि वर्त्तत इत्यर्थः। अनेन समभिहारस्य प्रकृतिविशेषणत्वं दर्शयति। क्रिया हि धातुवाच्या। समभिहारविशिष्टापि क्रियैव भवति, अतः प्रकृतिविशेषणत्वमेव युक्तम्, यथा अतिशयेन शुक्लोऽपि शुक्ल एवेत्यतिशयानं प्रकृत्यर्थस्तद्वत्। *तस्माद्यङ् प्रत्ययो भवतीति*। क्व ? अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति तत्रैव। समभिहारे द्योत्ये प्रकृत्यर्थसमभिह्रियमाणत्वद्योतनायेत्यर्थः, यथा प्रकृत्यर्थस्यातिशयद्योतनाय तरबादयस्तद्वत्। इह विप्रकीर्णानां पदार्थानां मूर्त्तानामेककालानामेकत्र राशीकरणं समुदायभावापत्तिर्मुख्यः समभिहारः, यथा—पूलादीनाम्। धातुवाच्या तु क्रियैकैव। यद्यपि 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिकान्तिगतिषु' इत्यनेकार्थो दिविः पठ्यते, तथापि न युगपदनेकार्थमाचष्टे, किं तर्हि ? प्रयोगभेदेन। यद्यपि चाश्रयभेदाद्विषयभेदाच्च भिद्यते पाकः—अन्य एव हि देवदत्तकर्तृकः पाकः, अन्य एव चान्यकर्तृकः, अन्यश्चौदनस्य पाकोऽन्य एव तैलादीनाम्; तथापि धातुना निवृत्तभेदैव सा प्रत्याय्यते। अत एव भवद्भिरास्यत इत्यादौ बहुवचनं न भवति। न खलु कर्तृभेदः क्रियाव्यक्तिभेदेन व्याप्तः, एकफलावच्छिन्नामेकामेव क्रियां कुर्वत्स्वपि बहुषु पचन्तीति दर्शनात्। तदेवं धातुवाच्या समूहरूपा प्रधानक्रियैकैवेति समभिहाराभावः। अधिश्रयणादीनां तु गुणक्रियाणां युगपदेकधातुवाच्यत्वेऽपि क्रमजन्यत्वादुत्पन्नापवर्गित्वेन युगपदवस्थानाभावादमूर्त्तत्वाच्च समभिहाराभावः। तदेवं मुख्यस्य समभिहारस्य धात्वर्थविषयेऽसम्भवाद् गौणो गृह्यते, तद्दर्शयति—*पौनःपुन्यं भृशार्थो वेति*। द्रव्याणां द्रव्यान्तरैरव्यपेतानां

न्यासः

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्॥ एकाजिति। बहुव्रीहिरयं न तत्पुरुषः; 'हलादेः' इति विशेषणात्। क्रियासमभिहारे वर्त्तत इति। एतेन क्रियासमभिहारस्य प्रकृतिविशेषणत्वं दर्शयति। तस्माद् यङ्प्रत्ययो भवतीति। क्व ? 'अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति' इति तत्रैव क्रियासमभिहारे। विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरणं समुदायभावापत्तिर्मुख्यः समभिहारः। स च क्रियाणामुत्पन्नापवर्गिणीनां सहानवस्थानादेकेन च धातुनाऽनेकस्याः क्रियाया युगपदनभिधानान्न सम्भवतीति गौणं समभिहारं दर्शयितुमाह—पौनःपुन्यमि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पचति पापच्यते । यायज्यते । भृशं ज्वलति जाज्वल्यते । देदीप्यते ।

धातोरिति किम् ? सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत्–भृशं प्राटति । एकाच इति किम् ? भृशं जागर्ति । हलादेरिति किम् ? भृशमीक्षते ।

पदमञ्जरी

समभिहारो भवति, तथा क्रियाणामपि क्रियान्तरैरव्यपेतानामेतदुभयं भवति । तत्र प्रधानक्रियाणां पौनःपुन्यं समभिहारः, पुनः पुनरनुष्ठीयमानविषयं हि तत् । प्रधानक्रियैव च पुनः पुनरनुष्ठीयते । अवयवक्रियाणां तु भृशार्थता समभिहारः, बुद्धिगोचरानेकसकलावयवक्रियाविषया हि सा । *पापच्यत इति* । 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घः । देदी*प्यत इति* । 'गुणो यङ्लुकोः' यङैव समभिहारस्य द्योतितत्वात् । 'क्रियासमभिहारे द्वे भवतः' इति वा 'नित्यवीप्सयोः' इति वा द्विर्वचनं न भवति । *धातोरिति किमिति* । अन्यस्य क्रियासमभिहारे वृत्त्यसंभवात्प्रश्नः । *भृशं प्राटतीति* । अत्र धातूपसर्गसमुदायस्य विशिष्टक्रियावचनत्वात्ततो यङ् स्यात्, ततश्चोपसर्गस्य द्विर्वचनं स्यात् । यदि सोपसर्गसंघातस्यैव क्रियासम-

न्यासः

स्यादि । उभयमपि ह्येतत् समभिहारसादृश्यादुपचारेण समभिहारे व्यपदेशमासादयति । यथा द्रव्याणां समाहृतानां द्रव्यान्तरैरव्यपेतानां समाहारो भवति, तथा क्रियाणामपि क्रियान्तरैरव्यपेतानामेतदुभयं भवतीति सादृश्यम् । क्रिया च द्विप्रकारा– प्रधाना, अप्रधाना च । तत्र प्रधानक्रिया विक्लेदनादिः, गुणक्रिया चाधिश्रयणादिः । तत्र यः फलान्तं पाकमवसाय्य क्रियान्तरमनारभ्य पुनः पाकमेवारभते स प्रधानक्रियां समभिहरति, तासां पौनःपुन्यं समभिहारः । यस्त्वधिश्रयणादीरेव क्रियाः क्रियान्तरैरव्यपेताः साकल्येन करोति स गुणक्रियाः समभिहरति, तासां भृशार्थता समभिहारः । फलातिरेको वा भृशार्थता । तथा हि—यो ज्वलनफलमवाप्य ज्वलति, दीप्यते वा, स जाज्वल्यते देदीप्यत इति चोच्यते । पापच्यत इति । 'सन्यङोः' इति द्विर्वचनम् , 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घः । अत्र 'क्रियासमभिहारे द्वे भवतः' इति द्वित्वं न भवति; क्रियासमभिहारे विधीयमानस्य यङः स्वयमेव तदभिव्यक्तौ सामर्थ्यात् । यस्तु 'क्रियासमभिहारे लोड् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः' इति लोड् वक्ष्यते स क्रियासमभिहारव्यक्तौ स्वयमशक्त इत्यपेक्षते द्विर्वचनम् । न ह्यसौ क्रियासमभिहारे विधीयते, किं तर्हि ? कर्मादिषु; 'ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति वचनात् । तेन तस्य प्रयोगे द्विर्वचनं भवत्येव—लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । देदीप्यत इति । 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुणः ।

भृशं प्राटतीति । असति धातुग्रहणे, एकाज् यः शब्दो हलादिः क्रियासमभिहारे वर्त्तते तस्माद्यङ्प्रत्ययो भवतीत्येष सूत्रार्थः स्यात् । ततश्च प्रपूर्वादटतेर्यङ् प्रसज्येत;

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

भिहारे वृत्तिः, प्रपापच्यत इत्यादौ यङ् न प्राप्नोति ? योऽत्र धातुः स न क्रियासमभिहारे, यश्च क्रियासमभिहारे न स धातुरिति । तस्माद्धातुरेव समभिहारविशिष्टक्रियावाची, उपसर्गस्तु सन्निधिमात्रेणोपकारकः । ततश्च संघातात्प्राप्त्यभावान्नार्थो धातुग्रहणेन । यत्र तर्हि संघातेनैव विशिष्टा क्रियोच्यते—प्रतेष्ठीयत इति, अत्र हि केवलस्तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तिवचनः, प्रपूर्वेण तु संघातेन गतिक्रियैवोच्यते, यथा–जङ्गम्यत इति ? अत्राप्यनेकार्थत्वाद्धातूनां तिष्ठतिरेव गतौ तन्निवृत्तौ च वर्तते, उपसर्गस्तु सन्निधिमात्रेणोपकारक इति धातोरुत्पत्तिरविरुद्धा, तस्मादार्धधातुकसंज्ञार्थमेव धातुग्रहणम् । तेन 'ब्रुवो वचिः' इत्यादि भवति । आनुषङ्गिकी त्वधातुनिवृत्तिः ।

अथ कथं यङन्तादात्मनेपदं भवति ? कथं च न स्यात् ? ङितो धातोरात्मनेपदमुच्यते, यश्चात्र धातुर्न स ङित्, न ह्ययं समुदायस्यानुबन्धः । यश्च ङित्प्रत्ययो नासौ धातुः । यत्र चावयवे कृतं लिङ्गमचरितार्थं तत्र समुदायस्य विशेषकं भवति, अयं ङकारस्तु वेभिद्यत इत्यादौ गुणनिषेधादौ चरितार्थः ? कश्चिदाह—क्रियासमभिहारे यङित्यकारोऽत्र प्रश्लिष्यते, स चानुदात्तोऽनुनासिकः प्रतिज्ञायते, तत्रानुदात्तत्वमवयवेऽचरितार्थं समुदायस्य विशेषकं भवति, 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इत्येतच्च न भवति 'जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्य' इत्यत्र चङ्क्रम्यदन्द्रम्यग्रहणाल्लिङ्गादिति, स वक्तव्यः । अथ कथं ऋतेरीयङन्तादात्मनेपदं भवति, सोऽपि हि ङकारो गुणनिवृत्तौ चरितार्थ इति ? स चेद् ब्रूयात्तस्याप्यादित इकार ईकारो वा अनुदात्तः प्रश्लिष्यत इति, प्रतिब्रूयादेनम्—इकारे नुम्प्रसज्येत, ईकारे 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीण्निषेधः स्यादिति ? नैष दोषः; नुम्विधौ 'गोः पादान्ते' इत्यतोऽन्तग्रहणमनुवर्तते, तेनान्ते इकार इत्संज्ञको येषां तेषां नुम् । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इत्यत्राप्येकाच इति वर्तते ? सत्यम्; प्रतिविहितम[illegible], तथा पुनरयं प्रयासः, तथा हि—'अनुदात्तङितः' इत्यत्र न धातुग्रहणमस्ति, ततः किम् ? इदं ततो भवति—प्रत्ययस्यैव ङितस्तदाश्रित्यात्मनेपदं सिद्धं भवति । न चैवमनिष्टम्, [illegible]दित्यादौ चङ्क्रम्यमाणेऽपि प्रसङ्गः; प्रत्येव ङित्प्रत्ययः

न्यासः

प्रापूर्वस्मादर्थे: समुदायस्तस्य धातोरविशेषणाभिधानात् ॥ धातुग्रहणे सत्येव प्रसङ्गो न भवति ॥ न ह्ययं धातुः, किं तर्हि ? धातूपसर्गसमुदायः ॥ [illegible] ॥ [illegible] लुक् ॥ अथ क्रियाग्रहणं किमर्थम्, न समभिहार इत्येवोच्येत ? नैवम्; आभीक्ष्ण्यसमभिहारेऽपि स्यात् ॥ नैतदस्ति, प्रकृतिविशेषणं ह्येतत् ॥ न च प्रकृतेः आभीक्ष्ण्यसमभिहारे वृत्तिः सम्भवति ॥ अपि च 'कर्त्तरि' इति वर्तते, तेन समभिहारो विशेष्यते—करणसम्बन्धी चेत् समभिहारः, तत् कुतः आभीक्ष्ण्यसमभिहारे प्रसङ्गः ? इदं तर्हि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* सूचिसूत्रिमूत्र्यटचर्त्यशूर्णोतीनां ग्रहणं यङ्विधावनेकाजहलाद्यर्थम् *। सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । मोमूत्र्यते । अटाट्यते । अरार्यते । अशाश्यते । प्रोर्णोनूयते ।

भृशं शोभते, भृशं रोचते इत्यत्र नेष्यते; अनभिधानात् ॥

पदमञ्जरी

'अनुदात्तङितः' इत्येतत्प्रकरणं प्रवर्त्तते; अन्यथा 'वर्तते' इत्यादौ विकरणव्यवधानान्नियमो न स्यात् । यथा च प्रागेव विकरणेभ्यो नियमः प्रवर्त्तते, प्रवृत्ते तु नियमे विकरण इति तथा तत्रैव प्रतिपादितमित्यलमियता ।

सूचिसूत्रीत्यादि । सूच्यादिभ्यो यङ् वक्तव्यः, किमर्थम् ? सूच्यादीनामनेकाजर्थम्, अशादीनामहलाद्यर्थम्, ऊर्णोतेस्त्वनेकाजर्थमहलाद्यर्थं च । *सोसूच्यत इति* । 'सूच पैशुन्ये', सूत्र अवमोचने', मूत्र प्रस्रवणे' चुरादिण्यन्ताः । अत्र णिलोपोऽपि यङ आर्धधातुकत्वे प्रयोजनम् । *अटाट्यते* । 'अट पट गतौ', 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति ट्यशब्दस्य द्विर्वचनम् । *अरार्यते इति* । 'ऋ गतौ' 'गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः' 'यङि च' इति गुणः, 'न न्द्राः संयोगादयः' इत्यत्र 'यदा रपरस्य प्रतिषेधः' इति वचनाद्रेफस्य द्विर्वचनम् । *अशाश्यते इति* । अश्नोतेरशेश्च ग्रहणमित्यागमः । *प्रोर्णोनूयते इति* । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' नोपधोऽयम्, आष्टमिकं तु णत्वम्, तस्या-

न्यासः

प्रयोजनम्—क्रियामात्रसमभिहारे यथा स्यात्; अन्यथा प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् प्रधानक्रियासमभिहार एव स्यात्, न गुणक्रियासमभिहारे ।

सूचीत्यादि । 'सूच पैशून्ये', 'सूत्र अवमोचने', 'मूत्र प्रस्रवणे', 'अट गतौ', 'ऋ गतौ' 'अश भोजने', 'ऊर्णुञ् आच्छादने',—आसां प्रकृतीनां यङ्विधौ ग्रहणं कर्त्तव्यम्, तच्च पूर्वस्यैव चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाल्लभ्यते, किमर्थं पुनरासां प्रकृतीनां ग्रहणमित्याह—अनेकाजहलाद्यर्थमिति । अनेकाज् अहलादिरर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम् । सूच्यादीनां त्रिसृणां चुरादिणिजन्तानामनेकार्थं ग्रहणम्, ऊर्णोतेस्त्वनेकाजर्थमहलाद्यर्थञ्च, शेषाणां तु अहलाद्यर्थमेव । **सोसूच्यते इति** । 'णेरनिटि' इति णिलोपः, पूर्ववदभ्यासस्य गुणः । **अटाट्यते इति** । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति ट्यशब्दस्य द्विर्वचनम्, हलादिः शेषः, दीर्घश्च । **अरार्यते इति** । 'यङि च' इति गुणः । द्वितीयस्यैकाचो र्यशब्दस्य द्विर्वचनम् । 'न न्द्राः संयोगादयः' इति तु नास्ति, 'यकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधः' इति वचनात् । **अशाश्यत इति** । द्वितीयस्यैकाचः 'श्य' इत्यस्य द्विर्वचनम् । **प्रोर्णुनूयत इति** । अत्रापि नुशब्दस्य द्विर्वचनम् । रेफस्तु न द्विरुच्यते, तथैव प्रतिषेधात् । **भृशं रोचते, भृशं शोभत इत्यत्र नेष्यत इति** । तदर्थं वेत्यनुवृत्तस्य व्यवस्थितविभाषात्व व्याख्येयम् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥

गतिवचनाद्धातोः कौटिल्ये गम्यमाने नित्यं यङ् प्रत्ययो भवति। कुटिलं क्रामति चङ्क्रम्यते। दन्द्रम्यते।

पदमञ्जरी

सिद्धत्वान्नुशब्दस्य द्विर्वचनम्। ननु 'पूर्वत्रासिद्धयिमद्विर्वचने ? स्यादेतत्— आष्टमिकं तु द्विर्वचनमभिप्रेत्य तदुच्यते, यथा चौजढदित्यत्र ढत्वादीनामसिद्धत्वाद्धत इत्येतद् द्विरुच्यते इति ? तन्न; एवं हि षुपिभूतो द्विरुच्यत इति वक्ष्यमाणं व्याहन्येत। एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्येतदनित्यम्, 'उभौ साभ्यासस्य' इति लिङ्गात्; अन्यथा 'अनितेः' इति णत्वे कृते तस्य सिद्धत्वाण्णिशब्दस्य द्विर्वचने सति सिद्धं स्यात्प्राणिणिषतीति। इह कस्मान्न भवति— लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीति ? भवत्येव। लोलूयत इति लोट् तर्हि न प्राप्नोति यङा बाधितत्वात्, अन्तरङ्गो यङ् क्रियासमभिहारमात्रापेक्षत्वात्; लोट् तु बहिरङ्गः, क्रियाभेदाश्रये धातुसम्बन्धे भावकर्मकर्तृषु च विधानात्। सावकाशश्च लोट्, कोऽवकाशः ? अनेकाजहलादिश्च—जागृहि जागृहीत्येवायं जागर्त्ति, ईक्षस्वेक्षस्वेत्येवायमीक्षत इति। एवं तर्हि वेत्यनुवृत्तेः पक्षे यङ्, यदा न यङ् तदा लोड् भविष्यति। यङोऽकारोऽटाट्यते इत्यादौ द्विर्वचनार्थः॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ 'धातोः' इति वर्त्तते, गताविति तस्य विशेषणम्, गतौ वर्त्तमानाद्धातोरिति। *कौटिल्ये इति*। संनिधानाद् गतिविषयमेव कौटिल्यं गम्यते। *चंक्रम्यते, दन्द्रम्यत इति* 'क्रमु पादविक्षेपे', द्रम मीमृ गतौ, 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य,' योऽल्पीयस्यध्वनि गतागतानि करोति स कुटिलां गतिं सम्पादयन्नेवमुच्यते।

नित्यग्रहणमनर्थकम्, अनभिधानादेव वाक्यं न भविष्यति, न हि चंक्रम्यत इति वृत्तेरर्थं कुटिलं क्रामतीति वाक्यं शक्नोति गमयितुम्; संशयो हि वाक्याद्भवति—

न्यासः

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ धातोरित्येव। गताविति प्रकृतिविशेषणमेतत्। गतौ वर्त्तमानाद्धातोरित्यर्थः। अमुमेवार्थं पर्यायान्तरेणाचष्टे—गतिवचनाद्धातोरिति। चंक्रम्यते, दंद्रम्यत इति। 'क्रमु पादविक्षेपे', 'द्रम हम्म मीमृ गतौ', 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुगागमः। योऽल्पीयस्यध्वनि गतागतानि करोति स कुटिलां गतिं सम्पादयन् चंक्रम्यते दंद्रम्यत इति चोच्यते। अथ नित्यग्रहणं किमर्थम्, यावताऽनभिधानादेवात्र वाक्यं न भविष्यति ? न हि चङ्क्रम्यत इति वृत्तेरर्थं कुटिलं क्रामतीति वाक्यं शक्नोति गमयितुम्। तथा हि कुटिलं क्रामतीति वाक्यात् संशयो भवति—किं गतिकौटिल्यम् ? उत मनःकौटिल्यमिति ? चंक्रम्यत इति वृत्तौ त्वसंशयं गतिकौटिल्यमेव

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नित्यग्रहणं विषयनियमार्थम्—गतिवचनान्नित्यं कौटिल्य एव भवति, न तु क्रियासमभिहारे । भृशं क्रामति ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥

लुप्, सद, चर, जप, जभ, दह, दश, गॄ—इत्येतभ्यो भाव-

पदमञ्जरी

किं गतिकौटिल्यम् ? उत वक्रहृदयत्वनिबन्धनं जिह्माचरणमिति ? वृत्तौ तु गतिकोटिल्यमेव नियतं गम्यते, कौटिल्यमात्रप्रतिपादने च वाक्यं निवारयितुमशक्यमनिष्टं चात आह—*नित्यग्रहणं विषयनियमार्थमिति* । गतिकौटिल्यं विषयः, तत्रैव यङ् यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः, तदाह—*गतिवचनान्नित्यं कौटिल्य एव भवतीति* । व्यवच्छेद्यं दर्शयति—*न तु क्रियासमभिहार इति* । ननु यथा 'वडवाया वृषे वाच्ये' इत्यपत्ये प्राप्तस्ततोऽपकृष्य विधीयते, यथा वा 'ञीतः क्त' भूते प्राप्तस्ततोऽपकृष्य वर्त्तमाने विधीयते, एवमत्रापि धातुमात्रात्क्रियासमभिहारे यङ् विहितः, गतिवचनात् तु कौटिल्य इति ? तक्रकौडिन्यन्यायेनैव बाधः सिद्धः । यथा वा विवक्षितार्थानभिधानाद्वाक्यं न भवति तथा समभिहारानवगमादत्र प्रत्ययो न भविष्यति । अथैवमपि वचनापेक्षा ? वाक्यनिवृत्तावपि वचनमपेक्षस्व ! तदेतन्नित्यग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ लुप्लृ च्छेदने', 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' । 'आङः सदिः पद्यर्थे' इत्यस्य तु चौरादिकणिजन्तस्य एकाच इत्यस्यानुवृत्तेरग्रहणम् । 'चर गत्यर्थः', 'जप जल्प व्यक्तायां वाचि', 'जभी जृभी गात्रविनामे', 'दह भस्मीकरणे', 'दन्श दशने' । अनुनासिकलोपनिर्देशो यङ्लुक्यप्यनुनासिकलोपार्थः—दन्दशीतीति । 'गॄ निगरणे' तुदादिः, 'ग शब्दे' क्र्यादिः, तत्राकारान्तविकरणेन साहचर्यादाद्यस्य ग्रहणमित्येके ।

न्यासः

गम्यते, इत्याह—नित्यग्रहणमित्यादि । गतिकौटिल्यं विषयः । तत्र यङो नियमोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । गतिवचनादित्यादिना नियमस्य प्रयोजनं दर्शयति । न त्वित्यादिना तद्व्यवच्छेद्यम् । नित्यम् = सर्वकालं गतिवचनात् कौटिल्य एव भवति, न तु कदाचित् क्रियासमभिहारे । तेन भृशं क्रामतीति क्रियासमभिहारे पूर्वेण प्राप्तो यङ् न भवति ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ 'लुप्लृ छेदने', 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु', 'अभ्र वभ्र चर गत्यर्थाः', 'जप जल्प व्यक्तायां वाचि' 'जभ जृभी

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गर्हायाम् = धात्वर्थगर्हायां यङ् प्रत्ययो भवति। गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते। एवम्--सासद्यते। चञ्चूर्यते। जञ्जप्यते। जञ्जभ्यते। दन्दह्यते। दन्दश्यते। निजेगिल्यते।

भावगर्हायामिति किम्? साधु जपति। भावग्रहणं किम्? साधनगर्हायां मा भूत्—मन्त्रं जपति वृषलः। नित्यग्रहणं विषयनियमा-

पदमञ्जरी

द्वयोरपीत्यपरे। *धात्वर्थगर्हायामिति*। भावशब्दो धात्वर्थे वर्त्तत इति दर्शयति। *गर्हितमिति* क्रियाविशेषणम्, तेन भावगर्हाऽत्र गम्यते। गर्हितत्वं तु छेदनस्य, निषिद्धतृणादिविषयत्वात्, 'लोष्ठमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः' इति। एवमुत्तरत्रापि यथासम्भवं गर्हितत्वं भेदेन द्रष्टव्यम्। *चञ्चूर्यते इति*। 'चरफलोश्च' इति नुक्, 'उत्परस्यातः', 'हलि च' इति दीर्घः। *जञ्जप्यते इत्यादौ* 'जपजभदहदशभञ्जपशां च' इति नुक्। *निजेगिल्यत इति*। 'ॠत इद्धातोः', रपरत्वम्, द्विर्वचनम्, अभ्यासस्य गुणः, जेगिर्य इति स्थिते 'ग्रो यङि' इति लत्वं च प्राप्नोति, 'हलि च' इति दीर्घश्च, तत्र दीर्घस्यासिद्धत्वाल्लत्वे कृते विहतनिमित्तत्वाद्दीर्घाभावः। अन्ये तु 'न मु ने' इत्यत्र नेति योगविभागेनासिद्धत्वं बाधित्वा दीर्घे कृते लत्वमिच्छन्ति, नात्राप्तवाक्यमस्ति।

गर्हायामिति किमिति। भावस्येत्येव तद्धर्मविशेषो लप्स्यत इति प्रश्नः। धर्मविशेषानुपादाने प्रशंसायामपि स्यादित्याह—*साधु जपतीति*। *जपति वृषलो मन्त्रमिति*। अत्र स्वरवर्णादिभ्रेषाभावाद्भावगर्हा नास्ति। वैदिकमन्त्रजपं प्रति

न्यासः

गात्रविनामे', 'दह भस्मीकरणे', 'दन्श दंशने', 'गॄ निगरणे'। धात्वर्थगर्हायामित्यनेन भावगर्हायामित्यस्यार्थमाह। गर्हितं लुम्पतीति। गर्हितमिति क्रियाविशेषणमेतत्। तेन भावगर्हात्र गम्यते। गर्हितत्वं छेदनस्य निरर्थकत्वात्, दोषदुष्टत्वाच्च। एवमुत्तरत्रापि गर्हितत्वं वेदितव्यम्। चञ्चूर्यते इति। 'चरफलोश्च' इति नुक्। 'उत्परस्यातः' इत्युत्त्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः। जञ्जप्यते इति। 'जपजभ' इत्यादिना नुक्। दंशेरनुनासिकलोपं कृत्वा निर्देशो ज्ञापयति—यङ्लुक्यप्यनुनासिकलोपो भवतीति—दंदशीति। निजेगिल्यते इति। 'ॠत इद्धातोः' इतीत्त्वम्, रपरत्वम्, द्विर्वचनम्। गिर्याशब्दस्य रेफयकारयोस्तु हलादिशेषेण निवृत्तिः, पूर्ववद् गुणः, 'ग्रो यङि' इति लत्वम्।

साधु जपतीति। नात्र धात्वर्थस्य गर्हा, किं तर्हि? प्रशंसा। मन्त्रं जपति वृषल इति। अत्र साधनस्य वृषलस्य गर्हा गम्यते; वृषलस्य = शूद्रस्य वैदिकमन्त्रजाप्यं प्रत्यनधिकारात्॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

र्थमनुवर्त्तते—एतेभ्यो नित्यं भावगर्हायामेव भवति, न तु क्रियासमभिहारे। भृशं लुम्पति ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥

सत्यादिभ्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यः, चुरादिभ्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति। सत्यमाचष्टे सत्यापयति।

* अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः *। अर्थमाचष्टे अर्थापयति—वेदापयति। आपुग्वचनसामर्थ्याट्टिलोपो न भवति। पाशाद्विमोचने—विपाशयति। रूपाद्दर्शने—रूपयति। वीणयोपगायति उपवीणयति।

पदमञ्जरी

शूद्रस्यानधिकारात्तु साधनभावे गर्हितः, यस्य खल्वीदृशी गतिः—'शूद्रस्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम्, उच्चारणे जिह्वाच्छेदः, धारणे शरीरभेदः' इति नासौ जपितुमर्हति। *नित्यग्रहणमित्यादि*। पूर्ववदेतद्व्याख्येयम् ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ सत्यापेत्यकार उच्चारणार्थः। *सत्यमाचष्ट इति*। ननु भाष्ये सत्यस्य कृञ्यापुक्, सत्यशब्दात्कृञि करोत्यर्थे णिज्भवति आपुक्च, सत्यं करोति सत्यापयतीत्युक्तम्? सत्यम्; कृञ्ग्रहणमनार्षम्, प्रदर्शनार्थो वा करोतिर्द्रष्टव्य इति मन्यते।

आपुग्वक्तव्य इति। आपुग्वचनसामर्थ्याट्टिलोपो न भवति। क्वचित्तु वृत्तावेवायं ग्रन्थः पठ्यते। अथ कथं पुनः शब्दापयेदिति? छन्दोवदृषयः कुर्वन्ति। एतेन प्रक्षालापयेदिति *गृह्यप्रयोगो* व्याख्यातः। *पाशाद्विमोचने इति*। प्रायिकोऽयमर्थनिर्देशः, अन्यत्रापि भवति; अन्यथा विपाशतीति विशब्दस्य प्रयोगो न स्यात्, विशब्दविशिष्टस्यैव मोचनस्य ण्यर्थत्वात्, यथाचारक्यच्याङः प्रयोगो न भवति।

न्यासः

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ चुरादिभ्योऽन्येषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम्; 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' इति सिद्धत्वात्।

अर्थवेदेत्यादि। वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानं तु—प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिति कार्यान्तरविधानार्थाद् बहुलग्रहणादेषां णिच्सन्नियोगेनापुग् भवतीति। सत्यशब्दस्य तु 'सत्याप' इत्यत एव निपातनादापुग् भवतीति वेदितव्यम्। विपाशयतीति। पाशं विमोचयतीत्यर्थः। निरूपयतीति। रूपं पश्यतीत्यर्थः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation; Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तूलेनानुकुष्णाति, अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनयाऽभियाति अभिषेणयति । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । अकारान्तस्त्वचशब्दः । वर्मणा संनह्यति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसयति अवचूर्णयति ।

चुरादिभ्यः स्वार्थे—चोरयति । चिन्तयति । स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्य यथास्वम् = यथायथं प्रत्ययार्था निर्दिश्यन्ते ॥

हेतुमति च ॥ २६ ॥

पदमञ्जरी

एवमुपवीणयतीत्यादावपि द्रष्टव्यम् । तूलम् = तृणाग्रं तेनानुकुष्णाति अनुघट्टयतीत्यर्थः । *अनुगृह्णातीति* तु पाठे न समीचीनोऽर्थः । *अभिषेणयतीति* । 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यादिना षत्वम् । *अकारान्तस्त्वचशब्द इति* । 'त्वच संवरणे' इत्यस्माद्धातोः 'पुंसि संज्ञायाम्' इति घः । *अवध्वंसयतीति* । विकिरतीत्यर्थः । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्येव सिद्धे सत्यस्यापुग्विधानार्थं वचनमन्येषां प्रपञ्चार्थम् । मालिन्यो ह्युपश्लोकयन्तीत्यादौ सापेक्षेभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थं वा । कथं पुनर्विमोचनादिरर्थोऽनिर्दिष्टो लभ्यत इत्यत आह—*स्वाभाविकत्वादिति* । *प्रत्ययार्थो निर्दिश्यत इति* । सूत्रकारेणानिर्दिष्टोऽपि प्रत्ययार्थो व्याख्याकारैर्निर्दिश्यत इत्यर्थः ॥

हेतुमति च ॥ लोके फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुरित्युच्यते, तस्य ग्रहणे

न्यासः

अभिषेणयतीति । 'उपसर्गात्' इत्यादिना षत्वम् । त्वचयतीति । ननु च त्वच्शब्दो हलन्तः, तस्मात् णिचि 'णाविष्ठवत्' इतीष्ठवद्भावाट्टिलोपे प्राप्ते तत्र 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिवद्भावे कृते 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः प्राप्नोति, तत् कथं त्वचयतीति हि भवितव्यमित्याह—अकारान्तोऽयं त्वचशब्द इति । शब्दान्तरमेवेदमकारान्तं त्वच्शब्दसमानार्थम् । अत एव त्वच इत्यकारान्तस्य सूत्रे निर्देशः, तस्याकारस्य लोपे कृते स्थानिवद्भावाद् वृद्धिर्न भवति । चुरादिभ्यः स्वार्थे इति । स्तेयादौ । ननु च नेह सूत्र आख्यानादयोऽर्था उपात्ताः, तत् कथं ते लभ्यन्ते ? अलब्धाश्च कथं निर्दिश्यन्ते ? इत्याह—स्वाभाविकत्वादित्यादि । शब्दानामर्थाभिधानं स्वाभाविकम्, न तु वाचनिकम्; तस्याशक्यत्वादिति प्रागेवोक्तम् । तस्मात् स्वभावत एव यो यस्यार्थस्याभिधायकः स सूत्रानुपात्तोऽप्यर्थो युक्त एव निर्देष्टुम् । यथायथमिति । यो यस्यात्मीय इत्यर्थः ॥

हेतुमति च ॥ फलसाधनयोग्यः पदार्थो लोके हेतुरित्युच्यत इति तस्य यदीह

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हेतुः स्वतन्त्रस्य (कर्तुः) प्रयोजकः, तदीयो व्यापारः प्रेषणादिलक्षणो हेतुमान्, तस्मिन्नभिधेये धातोर्णिच् प्रत्ययो भवति। कटं कारयति। ओदनं पाचयति।

पदमञ्जरी

अध्ययनेन वसतीत्यत्रापि प्रसज्येत, हेतुमद्ग्रहणं चानर्थकं स्यात्, कथम् ? 'करणे' इति वर्त्तते, तस्य विशेषणं हेतुमतीति, करणं क्रिया, सर्वैव च क्रिया हेतुमतीति किं विशेषणोपादानेन ! ननु शब्दोपात्ते हेतौ यथा स्यादित्येवमर्थमेतत्स्याद्यथा 'समस्तृतीयायुक्तात्' इत्यत्र श्रूयमाणायां तृतीयायामात्मनेपदं यथा स्यात्तदर्थयोगमात्रे मा भूदित्येवमर्थं तृतीयायुक्तग्रहणम्। एवं तर्ह्यसति विरोधे कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणं युक्तमिति 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति यस्य संज्ञा विहिता तस्यैव पारिभाषिकस्य ग्रहणमिति मत्वाऽऽह —हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्त्तुः प्रयोजक इति। तदीयो व्यापार इति। प्रवर्त्तना। तस्यास्त्ववान्तरभेदमाह— प्रेषणाध्येषणादिलक्षण इति। भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तना = प्रेषणम्, आज्ञेत्यर्थः। गुर्वादेराराध्यस्य प्रवर्त्तना=अध्येषणम्, प्रार्थनेत्यर्थः। आदिशब्देन तत्स्थमर्थाचरणं गृह्यते, तच्च बहुधा भिद्यते–अनुमतिः, उपदेशः, अनुग्रह इति। तत्र यस्यानुमतिमन्तरेणार्थो न निर्वर्त्तते तस्य राजादेरनुमत्या प्रयोजकत्वम्, वैद्यादेस्तु 'मुस्तापर्पटकं पिबेज्ज्वरितः' इत्याद्युपदेशेन प्रवर्त्तकत्वम्, यः पुनः केनचिज्जि-

न्यासः

ग्रहणं स्यादिहापि णिच् स्यात्–अध्ययनेन वसतीति। तस्मात् पारिभाषिकस्य हेतोर्ग्रहणमिति दर्शयितुमाह—हेतुः स्वतन्त्रस्य प्रयोजक इति। स पुनर्यस्य 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति हेतुसंज्ञा विहिता। कुतः पुनरेतदवगम्यते ? हेतुमद्ग्रहणात्, पूर्वसूत्रे चुरादिग्रहणाच्च। इह हि 'करणे' इति वर्त्तते, धात्वधिकाराच्च धातोः करणे क्रियायां णिच्प्रत्ययेन भवितव्यम्। यदि च लौकिकस्य हेतोर्ग्रहणं स्याद् 'हेतुमति' इति करणविशेषणं न कुर्यात्; व्यावर्त्याभावात्—सर्वैव हि क्रिया हेतुमतीति। पूर्वसूत्रे च चुरादिग्रहणं न कुर्यात्, चुरादयोऽपि धातव एव। तदर्थश्च क्रियालक्षण एव। 'सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णेभ्यश्च णिच्' इत्येकयोगं कुर्यात्। एवं हि चकाराद्धातोः प्रकृतत्वात् करणे प्रत्ययो भविष्यतीति विज्ञास्यते। सोऽयमेकयोगेनैव सिद्धे यत् पृथग्योगमारभते, पूर्वसूत्रे च चुरादिग्रहणं करोति, ततोऽवसीयते पारिभाषिकस्य हेतोर्ग्रहणमिति। तदीय इति। तत्सम्बन्धी क्रियात्मको व्यापारः। कः पुनरसावित्यत आह—प्रेषणेत्यादि। भृत्यादेर्निकृष्टस्य क्वचिदर्थे नियोजनम् = आदेशः, प्रेषणम्। गुर्वादेराराध्यस्य. सत्कारपूर्वव्यापरणम् = अध्येषणम्। आदिशब्देन तत्समर्थाचरणस्य। एतत् प्रेषणादिकं लक्षणं स्वभावो यस्य स तथोक्तः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

घांसितं पलायमानं निरुणद्धि, निरुद्धश्च हन्यते, तत्र निरोद्धा हन्तुरनुग्रहं करोतीत्यनुग्रहेण तस्य प्रवर्त्तकत्वम्। सर्वश्चायं विशेषः प्रकरणादिगम्यः। सर्वत्रानुगतं प्रवर्त्तमानमेव तु णिजर्थः। ननु यथा पितृमानित्युक्ते यं प्रति पितृत्वं स एव गम्यते तथात्रापि यं प्रति हेतुत्वं स एव हेतुमानिति युक्तम्, कञ्च प्रति हेतुत्वम्? 'तत्प्रयोजकम्' इति वचनात्कर्त्तारं प्रतीति प्राप्तं 'कारके' इत्यधिकारात्क्रियापेक्षत्वाच्च कारकभावस्य यस्मिन्व्यापारे प्रयोजकरूपेणोपयुज्यते तमेव प्रति, स च प्रयोज्यव्यापारोऽधिश्रयणादिः सर्वसाधनसाध्यो विक्लित्यादिर्वेति तयोरेव हेतुमत्त्वं युक्तम्, न पुनः प्रयोजकव्यापारस्य। न हि तत्रासौ प्रयोजकरूपेणोपयुज्यते, किं तर्हि? कर्तृरूपेण, यथा काष्ठस्य पाकापेक्षं करणत्वं न तु ज्वलनापेक्षम्, तदपेक्षं तु कर्तृत्वमेव? उच्यते—णिचः प्रकृतिभूतेन धातुनैवाभिधीयते सोऽर्थस्तेन फलाभावात्तत्र णिज्न भविष्यति। ननु पचतीत्युक्ते न ज्ञायते—किं स्वयमेव पचति? उतान्येन प्रवर्त्तितः? इत्यतोऽन्येन प्रवर्त्तितस्येयं प्रवृत्तिरिति द्योतनाय णिज् भवतु? एवं तर्हि हेतोरिति वक्तव्यम्, 'करणे' इत्येव, हेतोः करणे व्यापारे अभिधेये णिज् भवतीत्यर्थः। तथा तु न कृतम्। का गतिरिदानीं सूत्रस्य? अभिधानस्वाभाव्यमत्र हेतुः, स्वभावतो हि णिच् प्रत्ययः प्रयोजकव्यापारमाचष्टे। तेन पाकाद्यपेक्षया यो लब्धहेतुव्यपदेशः स हेतुत्वेनोपलक्षितो यस्यास्तीत्येवं प्रयोजकव्यापार एव मतुपोच्यते। अत्र द्वौ पक्षौ सम्भवतः—हेतुमतीति प्रकृत्यर्थनिर्देशः—हेतुमति यो धातुर्वर्तत इति, प्रत्ययार्थो वा—हेतुमति करणेऽभिधेये णिज् भवतीति।

ननु पचति पाचयतीति च व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते, तत्कथमस्य प्रकृत्यर्थत्वं शङ्क्यते? उच्यते—इह हि कः पचेः प्रधानार्थः? यासौ तण्डुलानां विक्लित्तिः, अधिश्रयणादीनां तु तादर्थ्यात्तदवच्छेदेन पच्यर्थता। यो हि पानार्थमुदकमाहरति, विक्रयार्थं च काष्ठान्याहरति, शीतं चापनेतुमग्निं समिन्धे नासौ पचतीत्युच्यते,

न्यासः

ननु च चत्वारोऽत्र हेतुमन्तः सम्भवन्ति—प्रयोज्यः, प्रयोज्यव्यापारोऽधिश्रयणादिः, सर्वसाधनसाध्यश्च प्रधानक्रिया विक्लेदादिः, प्रयोजकव्यापारश्च प्रेषणाध्येषणादिः। चतुर्णामपि ह्येषां हेतुना सह सम्बन्धोऽस्ति। तत्र प्रथमस्य तदधिष्ठितस्य प्रवर्त्तनात्, तदभिप्रायसम्पादनाच्च। द्वितीयस्य सम्बन्धाय हेतोः प्रवृत्तेः। तृतीयस्य तत्प्रवर्त्तितेन प्रयोज्येनाधिश्रयणादिक्रियां कुर्वाणेन साधनात्। चतुर्थस्य तु तन्निर्वर्त्तितत्वात् तत्र च समवायात्। तत्र 'करणे' इत्यधिकारादयुक्तं प्रयोज्यस्य ग्रहणम्, इतरेषामेव ग्रहणं क्रियात्मकत्वात् सर्वेषां न्याय्यम्, तत् कस्मात् प्रयोजकव्यापार एव गृह्यते? सत्यपि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

तत्कस्य हेतोः ? विक्लित्तिं प्रति तादर्थ्याभावात् तदवच्छेदाभावाच्च । अतस्तादर्थ्यादेवाधिश्रयणादीनां पच्यर्थता, तद्वत्प्रयोजकव्यापारोऽपि तादर्थ्यादेव पचत्यादिवाच्यो भविष्यति । णिच्प्रत्ययस्तु द्योतकः, तथा च योऽप्येकान्ते तूष्णीमासीनो भक्तबीजबलीवर्दैः प्रतिविधत्ते, स उच्यते—पञ्चभिर्हलैः कृषतीति । तदेवं पक्षद्वयसम्भवे यद्याद्यः पक्ष आश्रीयते ततो यथा प्रकृत्यभिहिते णिज् भवति, एवमुक्तप्रेषितादिशब्दाभिहितेऽपि स्यात्—उक्तः करोति, प्रेषितः करोतीति, हेतुमद्विषयत्वात्करोत्यर्थस्य, प्रत्ययार्थपक्षे तूक्तार्थत्वाण्णिजभावः ? नैष दोषः; प्रयोजकव्यापारस्य द्योतनाय णिज्विधीयते तस्य स्वशब्देन द्योतितत्वाद् द्योत्याभावान्न भविष्यति । इह तर्हि पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेन, द्वयोः कर्त्रोर्लेनाभिधानं प्राप्नोति, धातुवाच्यव्यापारे हि कर्तरि लो भवति, पचिना च प्रयोजकव्यापारोऽप्यभिधीयते, प्रत्ययस्तु द्योतक इति धातुवाच्यव्यापारत्वसाम्यात् कर्त्रोरपि साम्यमिति द्वयोरप्यभिधानं प्राप्नोति—पाचयतो देवदत्तयज्ञदत्ताविति । प्रत्ययार्थपक्षे तु प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तस्यैव कर्त्तरि लकारः । इह च गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोजकव्यापारस्यापि गमिवाच्यत्वादव्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थानां कर्त्तरि क्तः प्राप्नोति, प्रयोज्यस्य तु कर्मत्वात्तत्रैवेष्यते । उक्तं हि 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इति । इह च व्यतिच्छेदयन्ते, व्यतिभेदयन्ते—अव्यतिरिक्तो हिंसार्थ इति कृत्वा प्रयोजकव्यापारव्यतिहारविवक्षायामपि 'न गतिहिंसार्थेभ्यः' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

तदेवमाद्ये पक्षे दोषदर्शनाद् द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह—*तस्मिन्नभिधेय इति* । किं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थावसायः । न च पचति पठति गच्छतीत्यादावन्तरेण णिचं क्वचिदपि प्रयोजकव्यापारोऽवसीयते, उत्पन्ने तु णिचि प्रतीयते, अतस्तदर्थत्वमेव युक्तम् । पञ्चभिर्हलैः कृषतीत्यत्र त्वनेकार्थत्वाद्धातूनां कृषिरेव प्रतिविधानेऽपि वर्त्तत इति युक्तम्, न पुनस्तद्दर्शनेन सर्वत्र प्रकृत्यर्थत्वम् । नन्वत्रापि

न्यासः

सर्वेषां क्रियात्मकत्वे तद्ग्रहणस्यैव न्याय्यत्वात् । तथा हि—हेतुरिति कारकविशेषस्यैषा संज्ञा, कारकञ्च क्रियानिमित्तम्, तच्च तस्य निमित्तं भवति यद् यस्मिन् सत्येव भवति, असति तु तस्मिन् न भवत्येव । न च प्रयोज्यव्यापारः प्रयोजके सत्येव भवति; विनापि तेनार्थित्वादेव प्रयोज्यस्याधिश्रयणादिव्यापारस्य सम्भवात् । सत्यपि च तस्मिन् प्रयुक्तस्यापि स्वार्थमपश्यतः प्रयोज्यस्याप्रवृत्तेः । तस्मात् प्रयोज्यस्य व्यापारं प्रति प्रयोजकस्य कारकत्वाभावाद्धेतुत्वं नास्तीति न स हेतुमान् । एतेन विक्लेदनादिरपि प्रधानक्रियाविशेषो हेतुमान्न भवतीति वेदितव्यम् । भवतु नाम तौ प्रति कथञ्चित् तस्य हेतुत्वम्, तथापि न तयोर्हेतुमत्त्वं युक्तम्; यस्माद्—

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

पक्षे पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तेन व्याप्यमानस्य प्रयोज्यस्य कर्मसञ्ज्ञा प्राप्नोति? गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति नियमान्न भविष्यति। इह तर्हि ग्रामं गमयति, ग्रामाय गमयतीति व्यतिरिक्तो गत्यर्थं इति कृत्वा 'गत्यर्थकर्मणि' इति द्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुतः? नैष दोषः; ग्रामोऽत्र गमेरेव कर्म, ग्रामकर्मकं गमनं कुर्विति प्रैषार्थः। इह तर्हि एधो दकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थे इति 'कृञः प्रतियत्ने' इति षष्ठी न प्राप्नोति, सुट् तु करोदिधातुमात्राश्रयत्वाण्णिजुत्पत्तावपि तस्य रूपस्य भावात्सिद्ध्यति? अत्राप्येधोदककर्मके करोत्यर्थे प्रयुज्यते इति षष्ठी भविष्यति। इह तर्हि अभिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थं इति 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वं न प्राप्नोति? अथात्राप्यभिषवं कुर्वित्युपसर्गविशिष्टे प्रकृत्यर्थे प्रयुक्तिरिति सिद्धं षत्वम्, यदा तु ण्यन्तेनैवोपसर्गस्य संबन्धस्तदा षत्वं भवति न वेति चिन्त्यम्। इह तर्हि भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्त्तरि कृद्योगलक्षणा षष्ठी न प्राप्नोति, अप्रधानत्वात्? तृतीयावद्भविष्यति, तद्यथा--पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्त्तर्यप्रधानेऽपि तृतीया भवति व्याप्तेस्तथा षष्ठ्यपि भविष्यति। अथेह कथं णिज् भवति--भिक्षा वासयन्ति, कारीषोऽग्निर्ध्यापयतीति? कथं च न स्यात्? अचेतनत्वात्, चेतनावत एतद्भवति--प्रेषणम्, अध्येषणमिति? नैष दोषः; नावश्यं स एव वासं प्रयोजयति य आह--उष्यतामिति, योऽपि तूष्णीमासीनस्तत्समर्थमा-

न्यासः

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने।
संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥

इति वचनाद् भूमादिविशिष्टस्यार्थस्य सत्तायां मतुबादयः प्रत्यया विधीयन्ते, इह च नित्ययोगादन्ये भूमादयोऽर्था न सम्भवन्ति; अप्रतीतेः। न हि यथा गोमानित्यत्र बहुत्वं प्रतीयते, यथा च ककुदावर्त्तीत्यत्र च निन्दा, यथा च रूपवानित्यत्र प्रशंसा, यथा चोदरिणी कन्येत्यत्रातिशयः, तथा 'हेतुमति' इत्यत्र। संसर्गोऽपीह न सम्भाव्यते--संसर्गो हि संयोगः, स च द्रव्ययोरेव परस्परं सम्भवति, यथा--दण्डीत्यत्र दण्डपुरुषयोः। न च व्यापारो द्रव्यम्, अतो नास्ति केनचित् संसर्गः। तस्मान्नित्ययोगे एवायं मत्वर्थीयः, यथा--क्षीरिणो वृक्षा इति। न च प्रयोज्यव्यापारस्याधिश्रयणादेर्विक्लेदादेश्च हेतुना नित्ययोगोऽस्ति; उपरतेऽपि तस्मिन् प्रयोक्तरि तयोः सम्भवात्। सत्यपि तस्मिन् विरोधिसन्निधानात्, असम्भवाच्च। न चान्यतरासन्निधाने सम्बन्धो युज्यते; तस्य द्विष्ठत्वादिति। न तौ हेतुमन्तौ। प्रेषणादेस्तु प्रयोजको भवति निमित्तम्; तेन विना तदसम्भवात्, सति च तस्मिंस्तत् सम्भवात्; अतस्तं प्रति कारकत्वं तस्योपपद्यते। तेन तस्य हेतुसंज्ञा। नित्ययोगेऽपि मतुपो निमित्तमस्त्येव;

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

चरति सोऽपि वासं प्रयुङ्क्ते, भिक्षाश्च प्रचुराश्च व्यञ्जनवत्यश्च लभ्यमाना वासं प्रयुञ्जते। तथा कारीषोऽग्निर्निर्वात एकान्ते सुप्रज्वलितः शीतकृतमध्ययनविरोधिनमुपद्रवमपनयन् अध्ययनेऽनुकूलो भवति। तत्र यथा—अनुमतिरुपदेशोऽनुग्रहः—इत्येतेषु णिज् भवति तथाऽत्रापि भविष्यति। यद्यप्यनुमत्यादिषु प्रयोज्यव्यापारोद्देशेन प्रवृत्तिः, इह तु न तथा; तथाप्यनुकूलाचरणमेव प्रयोजकव्यापारत्वेनाध्यारोप्यते। इह कश्चित्कञ्चिदाह—पृच्छतु मां भवान्, अनुयुङ्क्तां मां भवानिति, तत्र प्रष्टा प्रयोज्यस्तस्य प्रेरकः प्रयोजक इति तद्व्यापारे णिज् प्राप्नोति, एकविषयत्वाच्च णिचो लोडादीनां च पर्यायप्रसङ्गः? नैष दोषः, कर्त्तुः प्रयोजको हेतुरित्युक्तम्, प्रयोज्यश्चात्र न कर्त्ता। न ह्यसौ सम्प्रति पृच्छति तूष्णीमास्ते तस्य निर्व्यापारत्वात् कारकत्वमेव नास्ति कुतस्तद्विशेषः कर्तृत्वम्? कर्त्तृत्वमेव हि तस्य विधीयते प्रश्नक्रियायां कर्त्ता भवेति, यथा—राजा भव युध्यस्वेति राजत्वमेव विधीयते तत्र तदेवं प्रयोज्योऽकर्तेति प्रयोजकोऽपि न हेतुः, किमिदानीं पूर्वमेव कर्त्तुः सतः प्रयोजको हेतुः! यद्येवम्, व्यर्था प्रयुक्तिः। अथाप्युपरतिशङ्कया क्वचित्प्रयुक्तेरर्थवत्त्वं तथापि यत्राप्रवृत्तो बलादिना प्रवर्त्यते तत्र णिज् न प्राप्नोति? न ब्रूमः—प्रवृत्तिप्रवर्त्तन एव णिजिति, किन्तु प्रवर्त्तितोऽपि प्रयोज्यो यत्र प्रवर्त्तत एवं, न तु निवर्त्तते तत्र णिज् भवति। अनुवर्त्तमाना प्रयुक्तिः प्रयोज्यप्रवृत्तौ हेतुः, न मध्ये विच्छिन्ना। अतः प्रयोज्यप्रवृत्तिवेलायामपि बुद्धौ विपरिवर्त्तमाना सैव प्रवृत्तिहेतुस्तस्यामेव च दशायां णिज्वाच्यो भवति। तदेवं प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रयुक्तिर्णिजर्थः, केवला तु लोडर्थ इति विवेकः। उक्तं च—

न्यासः

उत्पत्तेः प्रभृत्या विनाशात्, प्रेषणादेर्व्यापारस्य हेतौ समवायात्। तस्मात् स एव हेतुमानिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम्। तस्मिन्नभिधेय इति। प्रत्ययेन वाच्ये। एतेन प्रत्ययार्थविशेषणं हेतुमद्ग्रहणं न प्रकृत्यर्थविशेषणमिति दर्शयति। तेन प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे ये दोषास्ते तत्पक्षानङ्गीकारेणैव निरस्ताः। येऽपि प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे दोषाः सम्भाव्यन्ते, ते भाष्ये एवोद्भाविताः, परिहृताश्च। इह त्वतिग्रन्थविस्तरभयान्न लिखिताः।

अथेह कथं णिज्भवति—भिक्षा वासयति, कारीषोऽग्निरध्यापयतीति? कथञ्च न स्यात्? अचेतनत्वात्, चेतनावतो ह्येतद् भवति प्रेषणमध्येषणं वा? नैष दोषः; उक्तं ह्येतत्—'आदिग्रहणेन तत्समर्थाचरणस्य ग्रहणम्' इति। तच्छन्देन यत्र वसनादौ प्रयोज्यो नियुज्यते तत्सम्बध्यते तत्र वासादौ। ये समर्थाः=योग्याः, अनुकूलास्तृप्तिविशेषादयस्तेषामाचरणं सम्पादनम्=तत्समर्थाचरणम्, तदपि प्रयोजक-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयतीत्याद्यर्थम् *। सूत्रं करोति सूत्रयति ।

पदमञ्जरी

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छयादेर्लोड् विधीयते ।
सक्रियस्य यदा प्रैषस्तदा स विषयो णिचः ।। इति ।

किञ्च—प्रयोक्तृधर्मः प्रयुक्तिर्लोडर्थः, अनियतकर्तृका तु प्रयुक्तिर्णिजर्थः ।

तत्करोतीत्युपसंख्यानमिति । तदिति कर्मपरमेतत्, तेन द्वितीयान्तात्प्रत्ययः करोतीत्यत्र प्रकृत्यर्थमात्रं विवक्षितं न प्रत्ययार्थः, तेन ण्यन्ताद्भावकर्मणोर्भूतभविष्यतोर्द्वित्वबहुत्वयोश्च लो भवति । *सूत्रं करोति सूत्रयतीति* । इह व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति वाक्ये द्रव्यरूपं सूत्रं सूत्रशब्देनोच्यते, तत्र व्यपदेशिवद्भावेन व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठी, वृत्तौ तु व्याकरणं सूत्रयतीति प्रत्ययार्थभूतकरोत्यर्थाभिधायी सूत्रशब्दः सम्पद्यते। उक्तं हि 'परार्थाभिधानं वृत्तिः' इति। तेन सत्त्वभावो निवृत्त इति सूत्रव्याकरणयोरभिसम्बन्धो निवर्त्तते। अस्ति च व्याकरणस्य करोतिना सामर्थ्यमिति द्वितीया भवति। यदि तु व्याकरणं सूत्रं करोतीति वाक्ये एव सामानाधिकरण्यं तदा माणवकं मुण्डयतीतिवद् व्याकरणं सूत्रयतीत्ययत्नसिद्धम् । 'सूत्र अवमोचने' 'मूत्र प्रस्रवणे' इति चुरादौ पाठादेव सूत्रयतीति सिध्यति । अनेकार्थत्वाच्चार्थान्तरेऽपि भविष्यति । गणपाठसिद्ध एव त्वर्थ उपसंख्यानेनापि प्रदर्शितः ।

न्यासः

व्यापार एव । भिक्षा हि प्रचुरतरव्यञ्जनवत्यो लभ्यमाना रसनानुकूलं तृप्तिविशेषमुपजनयन्त्येव । कारीषोऽग्निरपि निर्वातप्रदेशेषु सुप्रज्वलितोऽध्ययनविरोधिनं शीतादिकृतमुपद्रवमुपशमयन्नध्ययनानुकूलं सामर्थ्यमादधाति । अतस्तयोरपि युक्तं प्रयोजकत्वम् ।

तत्करोतीत्यादि । तदिति कर्मपदम् । एतत् करोतीत्यर्थनिर्देशः । तदिति कर्मणः प्रातिपदिकात् करोतीत्यस्मिन्नर्थे णिच उपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। किमर्थमित्याह—सूत्रयतीत्याद्यर्थमिति । तत्रेदं प्रतिपादनम्—चुरादौ 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्यस्य 'तत्करोति' इत्ययं प्रपञ्चः पठ्यते । तेन सूत्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे णिज् भवतीति । 'आख्यानात् कृतः' इत्यादिकं वाक्यम् आख्यानात् कृदन्तादित्यादिना व्याचष्टे। आख्यायत इत्याख्यानम् । यत् किञ्चिदाख्यायते तत् सर्वं राजागमनादिकमपीहाख्यानमभिप्रेतम् , न तु संज्ञाभूतमेव कंसवधादिकम् । तस्य यो वाचकः शब्दः सोऽप्यभिधानेऽभिधेयोपचारादाख्यानमित्युच्यते । कृदिति प्रत्यय-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

*** आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे इति णिच् कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् *।** आख्यानात्कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यः, तदाचष्टे इत्येतस्मिन्नर्थे, कृल्लुक्, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृतिवच्च कारकं भवति।

पदमञ्जरी

आख्यानादिति वाक्यं व्याचष्टे--*आख्यानात्कृदन्तादिति*। आख्यायत इत्याख्यानम्, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट्। यत्किञ्चिदाख्यायते तत्सर्वं राजागमनादिकमप्याख्यानमिहाभिप्रेतम्, न कंसवधनलोपाख्यानादिकमेव संज्ञाभूतम्। *कृदन्तादिति* कृद्ग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति कंसवधराजागमनसूर्योद्गमनादेरपि कृदन्तत्वम्। *प्रकृतिप्रत्यापत्तिरिति*। कृतो या प्रकृतिः सा विकारपरित्यागेन स्वेनैव रूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः। *प्रकृतिवच्च कारकमिति*। यत्तत्र कृदन्ते संनिहितं कारकं तत्प्रकृतिवद्भवति। कृत्प्रकृतेः शुद्धे णिचि यादृशं भवति

न्यासः

ग्रहणम्, प्रत्ययग्रहणे च तदन्तविधिर्भवतीत्याह--कृदन्तादित्यादि। वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः। तदिति कर्मपदमेतत्। आचष्ट इति प्रत्ययार्थः। कृल्लुगिति। येन कृता तदन्तमाख्यानमुच्यते तस्य लुग् भवतीत्यनेन वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। प्रकृतिप्रत्यापत्तिरिति। यासौ प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादितवती साऽविकृतार्थेनैव रूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः। प्रकृतिवच्च कारकमिति। चकारो भिन्नक्रमः कारकस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। कार्यशब्दश्चात्राध्याहार्यः। तेनायमर्थो भवति—कृतो या प्रकृतिर्हन्यादिस्तस्या यथा कार्यमडागमादि, तथा ण्यन्ताया अपि भवतीति। किञ्च कारकञ्च प्रकृतिवद्भवतीति ? कृतः प्रकृतेर्यादृशं कारकमभूत् ण्यन्ताया अपि प्रकृतेस्तादृशमेव भवतीति। तत्रेदं व्याख्यानम्—चुरादौ 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' इति पठ्यते, 'तत् करोति' इत्यादिकञ्च तस्यैव प्रपञ्चः। बहुलं तत्राधिकविधानार्थमिति सर्वमेतद् यथोक्तं भविष्यतीति। एवमुत्तरत्रापि व्याख्यानं कर्त्तव्यम्। किमर्थं पुनः कार्यशब्दमध्याहृत्य कार्यातिदेशो वर्ण्यते ? आख्यानावयवभूतायाः प्रकृतेरडागमादिकार्यं यथा स्यात्। अन्यथा हि यदि प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति कारकातिदेश एव क्रियेत तदा 'कृद्ग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति कंसवधादिभ्यो णिचि कृतेऽङ्गसंज्ञा नामधातुत्वञ्च तेषामेव स्यात्, ततश्चाड्द्विर्वचने तेषामेव स्याताम्। किञ्च—धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये तत् कार्यं विज्ञायेत, कंसवधशब्दाच्च णिचि विहिते तत्वकुत्वे न स्याताम्; ततश्च कंसमघातयद् राजानमजीगमदित्यादि न सिध्येत्। कार्यातिदेशे यद्यपि समुदायेभ्यः कंसवधादिभ्यो णिज् विहितः, तथापि कृतो या प्रकृतिर्हन्यादिस्तस्याः केवलाया अकृदन्ताया यथाऽडागमादिकार्यं भवति, तथा कृदन्ताया अपि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति। बलिबन्धमाचष्टे बलिं बन्धयति।

पदमञ्जरी

तादृशमस्यापि ण्यन्तस्य भवतीत्यर्थः। *कंसं घातयतीति*। हन्तेः 'हनश्च वधः' इत्यप् प्रत्ययो वधादेशश्च। हननम् = वधः, कंसस्य वध इति कर्मणि षष्ठ्या समासः, ततो णिच्, कृतो लुक्, प्रकृतेः प्रत्यापत्तिर्वधादेशपरित्यागेन हन्तिरूपेणावस्थानम्। यद्यप्यत्र सन्नियोगशिष्टानामन्यतराभावादुभयोरप्यभाव इत्येव वधादेशनिवृत्तिः सिद्धयति; तथापि पुष्येण योगं जानाति, पुष्येण योजयतीत्यत्र कुत्वस्यासन्नियोग-शिष्टत्वात्तन्निवृत्तिर्न सिद्धयतीति प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम्। अथ कथं कंसमघा-तयत्, राजानमजीगमत्, यावता कंसवधराजागमनशब्दाभ्यां णिचि विहितेऽङ्गसंज्ञा नामधातुत्वं च तयोरेव स्याताम्, ततश्चाड्द्विर्वचने अपि तयोरेव स्याताम्? नैष दोषः; 'प्रकृतिवच्च कारकम्' इत्युक्तम्। कृत्प्रकृतेश्च शुद्धे णिचि विहिते कंसादि-कारकं कीदृशं भवति? धातावनन्तर्भूतं द्वितीयाद्यन्तम्, तेनात्रापि तादृशेनैव रूपेण भवितव्यम्। तेन राजानमागमयतीत्यत्र नलोपाभावोऽप्युपपन्नो भवति। एवमपि कंसं घातयतीत्यत्र 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति कुत्वम्, 'हनस्तो चिण्णलोः' इति तत्वं च न प्राप्नोति, किं कारणम्? धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते। एवं तर्हि प्रकृतिवच्च कारकमिति चकारो भिन्नक्रमः कारकमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, कार्य-शब्दश्चाध्याहार्यः। एतदुक्तं भवति—कृत्प्रकृतिर्हन्त्यादिः, तस्याः शुद्धे णिचि यादृशं रूपं भवति तथाऽस्यापि ण्यन्तस्य भवति, कार्यं च तद्वदेव भवतीति। एतेनाड्द्वि-र्वचने अपि व्याख्याते। *बलिबन्धमिति*। बन्धनम्=बन्धः, पूर्ववत्कर्मणि षष्ठ्याः

न्यासः

णिचि विहिते भवतीति न भवत्येष दोषः। तस्मात् कार्यमतिदिश्यते। कंसं घातय-तीति। हन्तेर्भावे 'हनश्च वधः' इत्यप्प्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन वधादेशः। हननं वधः, कंसस्य वध इति षष्ठीसमासः। कंसवधशब्दाण्णिच्, अपो लुक्। प्रकृतेः प्रत्यापत्तिः वधादेशपरित्यागेन हन्तेः स्वरूपेणावस्थानम्। 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः, 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति हकारस्य घकारः, 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्वम्। कारकञ्च कंसवध इत्यस्याः प्रकृतेर्यादृशमासीत् तादृशमेव भवति, कर्म च कारकं कंस आसीत्। तथा च कृद्योगलक्षणायाः कर्मषष्ठ्याः कंसवध इति समासः। स कंस आख्यानक्रियायामप्यतिदेशात् कर्मैव भवति। असत्यतिदेशे, आख्यानक्रि-यायाः कंसवधशब्दस्तदर्थो वा कर्म स्यात्; तयोरेव तथा व्याप्यमानत्वात्। कंस-स्त्वाख्यानक्रियायामुज्झितव्यापार एवेति कर्मभावं न प्रतिपद्येत। तस्मात् कारका-तिदेशः। बलिं बन्धयतीति। बन्धनं बन्धः, भावे घञ्। शेषं समासादिकं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

राजागमनमाचष्टे राजानमागमयति ।

पदमञ्जरी

समासः । शेषं पूर्ववत् । *राजागमनमिति* । अत्र कर्तरि षष्ठ्याः समासः । *राजानमागमयतीति* । अत्र कृत्प्रकृतौ राजा कर्ता, तस्य गमेः शुद्धे णिचि 'गतिबुद्धि' इत्यादिना कर्मसंज्ञा भवतीत्यस्मिन्नप्युपसंख्यानिके णिचि तथैव कर्मसंज्ञा भवति । इह तु देवदत्त पाकमाचष्टे इति णिचि विहिते देवदत्तेन पाचयतीति भवति । न हि देवदत्तस्य शुद्धे णिचि कर्मसंज्ञाऽस्ति; गत्यर्थादीनामेवेति नियमात् । इह तु मृगरमणमाचष्टे मृगान् रमयतीति यदा प्रतिपाद्यस्य दर्शनार्थमाख्यानं तदा णिजिष्यते, नान्यदा । तत्र यदाऽरण्यस्थो रममाणान्मृगान्प्रतिपाद्यमाचष्टे--एतस्मिन्नवकाशे एवं मृगा रमन्त इति, तदा तस्य प्रतिपाद्यदर्शनार्था प्रवृत्तिरिति णिज् भवति । यदा तु ग्रामे मृगरमणमाचष्टे तदा तत्र मृगाणामसम्भवान्न तद्दर्शनार्था प्रवृत्तिरिति मृगरमणमाचष्ट इति वाक्यमेव भवति । एतच्च मृगरमणादिविषयमेव, राजागमनादौ त्वन्यदापि भवति ।

न्यासः

पूर्ववद्यथायोगम् । राजानमागमयतीति । आगतिः=आगमनम् । भावे ल्युट् । राज्ञ आगमनमिति कर्त्तरि कृद्योगलक्षणायाः षष्ठ्याः समासः । शेषं कृल्लुगादिकं यथायोगं पूर्ववत् । अथ राजानमिति कथं द्वितीया, यावता राजागमन इत्यस्याः कृदन्तायाः प्रकृते राजा कर्त्तासीत्, तत्र 'प्रकृतिवच्च कारकम्' इत्यतिदेशाण् णिचि विहिते कर्तृत्वेनैव भवितव्यम् , ततश्च ल्युटो लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्यैव भवितव्यम् ? अथ 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीनिषेधः; एवं तर्हि तृतीया प्राप्नोति ? नैष दोषः; 'गतिबुद्धि' इत्यादिना गमेर्गत्यर्थत्वाद्राज्ञोऽत्र कर्मसंज्ञा । तेन द्वितीयैव न्याय्या ।

अन्ये त्वस्यैव चोद्यस्य परिहारार्थं कारकातिदेशमन्यथा वर्णयन्ति—नैवं विज्ञायते प्रकृतेरिव प्रकृतिवत् , प्रकृतेर्यत् कार्यमिष्टं तत् णिजन्तस्यैव भवतीति; न ह्यत्र 'तत्र तस्येव' इति वतिः, किं तर्हि ? 'तेन तुल्यम्' इत्यादिना । तस्मादेवं विज्ञायते—प्रकृत्या तुल्यं वर्त्तत इति प्रकृतिवदिति । प्रकृतिशब्देनेह णिचो या प्रकृतिः कंसवध इत्यादिः सा विवक्षिता । तस्याश्चाख्यानक्रियया व्याप्यमानत्वात् कर्मत्वम् । अतः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीत्यस्यायमर्थः – यथा णिच्प्रकृतेराख्यानभूतायाः कर्मत्वं तथा कारकस्यापीति, तेन कर्तुः कर्मत्वं सिद्धं भवति । यद्येवम् , पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयतीत्यत्रापि कर्मत्वं पुष्यस्य स्यात् ? नैतदस्ति; यतः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीत्युच्यते; न च पुष्यस्य कारकत्वं भवति; सहयोगे तृतीयाविधानात् पुष्येण सह चन्द्रमसो यो योगस्तं जानाति पुष्येण योजयतीति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

*** आङ्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् *।** आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति।

*** चित्रीकरणे प्रापि *।** उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं सम्भावयते सूर्यमुद्गमयति।

पदमञ्जरी

आङ्लोप इति। अत्राख्यानादिति न स सम्बद्ध्यते, मर्यादायां य आकारस्तस्य लोपो भवति। कृल्लुगित्यादि पूर्ववत्। *आरात्रिविवास इति*। विवसनम्=विवासः, अतिक्रमणम्, रात्रेर्विवासो रात्रिविवासः, कर्त्तरि षष्ठ्याः समासः, ततः 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः। यावद्रात्रेरतिक्रमणं तावत्कथाः कथयतीत्यर्थः। वसेरकर्मकत्वाद् 'गतिबुद्धि' इत्यादिना रात्रेः कर्मसंज्ञा हेतुमण्णिचि भवति, तद्वदस्मिन्नपि णिचि भवति—*रात्रिं विवासयतीति*।

चित्रीकरणे प्रापीति। तदित्येव। चित्रीकरणम्=आश्चर्यकरणम्। प्रापि=प्राप्नोत्यर्थे चित्रीकरणे गम्यमाने तत्प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे णिच् भवति, कृल्लुगित्यादि पूर्ववत्। *सम्भावयते इति*। 'भू प्राप्तावात्मनेपदी', उज्जयिन्या माहिष्मती विदूरे देश इति तावतो देशस्य प्रागुदयादतिक्रमणमाश्चर्यम्। *सूर्यमुद्गमयतीति*।

न्यासः

आङ्लोपश्चेत्यादि। मर्यादावाची य आङ् तस्य लोपो वक्तव्यः। चकारात् पूर्वोक्तश्च णिजादिकार्यम्। **कालात्यन्तसंयोग इति**। कृत्स्नस्य कालस्य व्याप्तिः= कालात्यन्तसंयोगः, तस्मिन् गम्यमाने। **आरात्रिविवासमाचष्ट इति**। विवसनं विवासः, भावे घञ्। रात्रेर्विवास इति षष्ठीसमासः। पश्चात् 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावसमासः। रात्रिशब्दश्चेह रात्रिसहचरितासु क्रियासु वर्त्तते, वसिरपि विपूर्वोऽतिक्रमे। तेनायमर्थो भवति—अस्तमयनात् प्रभृति याः प्रवृत्ताः क्रियास्ता यावदतिक्रान्ता रात्रिः साकल्येन कथयतीति। 'प्रकृतिवच्च कारकम्' इत्यतिदेशात् कृल्लक्षणायां कर्त्तरि षष्ठ्यां प्राप्तायां रात्रौ कर्मणि द्वितीया भवति। अतिक्रमणे हि रात्रिः कर्त्री। कर्मत्वञ्च तस्याः पूर्ववद् गत्यादिसूत्रेण।

चित्रीकरणे प्रापीति। चित्रीकरणम्=आश्चर्यम्। प्रापीति सप्तम्या धात्वर्थो निर्दिश्यते। प्राप्त्यर्थविषयं यच्चित्रीकरणं तत् प्राप्तिकृतमित्यर्थः, तस्मिन् गम्यमाने णिच्। कृल्लुगादिकञ्च पूर्ववत्। उज्जयिन्या माहिष्मती विदूरदेश इति तावतो देशस्याल्पकालेनातिक्रमणमाश्चर्यम्। **सूर्योद्गमनमिति**। कर्त्तरि कृद्योगलक्षणायाः षष्ठ्याः समासः। सूर्य उद्गमने कर्त्ता। **सम्भावयते इति** प्राप्नोतीत्यर्थः। 'भू प्राप्तावात्मनेपदी' चुरादौ पठ्यते, तस्येदं रूपम्। **सूर्यमुद्गमयतीति**। सूर्योद्-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

*** नक्षत्रयोगे ज्ञि *। पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति। मघाभिर्योजयति ॥**

पदमञ्जरी

'प्रकृतिवच्च कारकम्' इति सूर्यशब्दस्य पृथक्करणम्। संग्रामयतेरेव सोपसर्गादिति न्यायादुच्छब्दस्यापि पृथक्करणम्। अत्रापि सूर्यस्य हेतुमणिचि कर्मत्वादस्मिन्नपि णिचि कर्मत्वम्।

नक्षत्रयोगे ज्ञीति। तदित्येव। ज्ञि जानात्यर्थे नक्षत्रयोगे यत्कृदन्तं वर्त्तते तस्मात्तज्जानातीत्यस्मिन्नर्थे णिज् भवति, कृल्लुगित्यादि पूर्ववत्। *पुष्ययोगमिति।* पुष्येण चन्द्रमसो योगः पुष्ययोगः, पुष्येणेति कर्तरि तृतीया, 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमात् षष्ठी न भवति। *चन्द्रमस इति।* नियमेन गम्यमानत्वादुभयप्राप्तिः, पुष्यो हि चन्द्रमसं युनक्ति = सम्बध्नाति, तत्र युजेर्गत्यादिष्वनन्तर्भावादणौ कर्त्तुः पुष्यस्य शुद्धे णिचि कर्तृत्वमेवेत्यस्मिन्नपि णिचि कर्तृत्वात्तृतीया भवति। *पुष्येण योजयतीति।* लकारस्तु प्रधान एव कर्त्तरि भवति, यथा शुद्धे णिचि। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्? वक्तव्यम्, इह तावत्सूर्यमुद्गमयतीति यो यस्य प्रवर्त्यः स तस्याभिप्रायं निर्वर्त्तयति। गन्तुश्चायमभिप्रायः—माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं सम्भावयेयमिति, तं च सूर्यो निर्वर्त्तयति, एतदेव प्रवर्त्यस्य प्रवर्त्यत्वं यदुत प्रवर्त्तयितुरभिप्रायसम्पादनम्। न हि कश्चित्परोऽनुगृहीतव्य इति प्रवर्त्तन्ते सर्व इमे स्वभूत्यर्थम्। ये तावदेते गुरून् शुश्रूषन्ते, तेऽपीह—प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यति परत्र चाभ्युदेष्याम इति प्रवर्त्तन्ते। दासाश्चापि—भक्तं च लप्स्यामहे, परिभाषाश्च न नो भविष्यन्तीति प्रवर्द्धन्ते। 'यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम्'। शिल्पिनोऽपि—मित्राणि च नो भविष्यन्ति वेतनं च लप्स्यामह इति प्रवर्त्तन्ते। यद्यप्यत्र सर्वत्र तत्तदुद्देशेन प्रवृत्तिः, सूर्ये तु न; तथाप्यभिप्रायसंपत्तिमात्रेण प्रयोज्यप्रयोजकभावाध्यारोपेण णिज् भविष्यति। इह च कंसं घातयतीति—ये तावदेते कंसघातानुकारिणां नटानां व्याख्यानोपाध्यायास्ते कंसानुकारिणं नटं सामाजिकैः कंसबुद्ध्या गृहीतं तादृशेनैव वासुदेवेन घातयन्ति, येऽपि चित्रं व्याचक्षते—अयं मथुराप्रासादः, अयं कंसः, अयं भगवान्वासुदेवः प्रविष्टः, एताः कंसकर्षिण्यो रज्जवः, एते उद्गूर्णा निपातिताश्च प्रहाराः, अयं हतः कंसः, अय-

न्यासः

गमनशब्दाण्णिच्, ल्युटो लुक्। 'प्रकृतिवच्च कारकम्' इत्यतिदेशात् पूर्ववत् कर्त्तरि षष्ठ्यां प्राप्तायां तस्य कर्मसंज्ञकत्वाद् द्वितीया। कर्मसंज्ञा तु पूर्ववत्।

नक्षत्रयोगे ज्ञीति। नक्षत्रयोगे यत् प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मान्नक्षत्रयोगवाचिनो णिच्। कृल्लुगादिकं यथायोगं पूर्ववत्। ज्ञीति सप्तम्या धात्वर्थो निर्दिश्यते, तेन

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

पदमञ्जरी

माकृष्ट इति, तेऽपि चित्रगतं कंसं तादृशेनैव वासुदेवेन घातयन्ति, चित्रेऽपि हि तद्बुद्धिरेव पश्यताम् । एतेन चित्रलेखका व्याख्याताः । येऽपि ग्रन्थं वाचयन्तः कंसवधमाचक्षते काथिका नाम, तेऽप्युत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात्कंसादीन् वर्णयन्ति, तेऽपि वर्ण्यमानाः श्रोतॄणां बुद्धिस्थाः प्रत्यक्षवद्भवन्ति । चित्तमपि तेषां तदात्मकमिव भवति, अत एव व्याश्रिताश्च भवन्ति । नानापक्षसमाश्रयः=व्याश्रयः । केचित्कंसभक्ताः, केचिद्वासुदेवभक्ताः । वर्णान्यत्वं खल्वपि पुष्यन्ति—केचिद्रक्तमुखाः केचित्कालमुखाः । त्रैकाल्यमपि लोके लक्ष्यते, कथायां वाच्यमानायां हि वक्तारो भवन्ति--गच्छ हन्यते कंसः, गच्छ घानिष्यते कंसः, किं गतेन—हतः कंसः ! इति । तदेवं काथिकोऽपि बुद्धिस्थेन वासुदेवेन घातयति, श्रोतापि ॥

शब्दोपहितरूपांश्च बुद्धेर्विषयतां गतान् ।
प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥ इति ।

एवं राजानमागमयतीत्यादावपि यथासम्भवं द्रष्टव्यम् ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ यदीमे कण्ड्वादयो धातव एव स्युस्ततो वाग्रहणमनुवर्तते वा ? न वा ? अनुवृत्तौ यगभावपक्षे लडादिषु सत्सु कण्डवतीत्याद्यनिष्टं प्रसज्येत, कण्डूरित्यादि च न स्यात्; धातोः सुब्भावात् । क्विबन्तात्सुप्सम्भवेऽपि कण्डूरिति न वेदनामात्रं गम्यते; कर्तरि क्विपो विधानात् ? संपदादित्वाद्भावे क्विब् भविष्यति । एवमपि कण्ड्वौ कण्ड्वः, 'अचि श्नुधातु' इत्युवङ् प्राप्नोति, कण्ड्वा, कण्ड्वे 'नोङ्धात्वोः' इति विभक्तेरुदात्तनिषेधः स्यात्, मन्तुवल्गुरित्यत्र च तुक् प्रसङ्गः ? अथ नानुवर्त्तते, कण्डूरिति न सिध्यति, यगन्तात्सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्यल्लोपयलोपयोः कृतयोर्भविष्यति ? न चैवमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ्, 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति वचनात् । ननु च क्वौ विधिं प्रति स प्रतिषेधः, अन्यथा

न्यासः

जानात्यर्थे णिज् भवति । पुष्येण करणभूतेन चन्द्रमसो योगः पुष्ययोगस्तस्माणिच्, घञ्, कृतो लुक्, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः । 'प्रकृतिवच्च कारकम्' इत्यतिदेशाज् ज्ञानक्रियायामकारकस्यापि पुष्यस्य करणत्वमिति करणे तृतीया । यदा तु पुष्येण सह चन्द्रमसो योग इत्यर्थो विवक्ष्यते, तदा कारकातिदेशस्य विषयो न भवति; पुष्यस्याकारकत्वात् । पुष्येणेति तृतीया सहार्थ एव वेदितव्या ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ किं पुनरिमे कण्ड्वादयो धातवः ? उत प्रातिपदिकानि ? तत्र यदि धातवः, यकि कृते कण्डूरिति न सिध्यति, कण्डूयेति प्राप्नोति; ननु च वेत्यनुवर्त्तिष्यते, तत्र यदा यङ् नास्ति तदा कण्डूरिति भविष्यति ? नैतदस्ति; नहि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'कण्डूञ्' इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति। द्विविधाः कण्ड्वादयः—धातवः, प्रातिपदिकानि च। तत्र धात्वधिकाराद्धातुभ्य एव प्रत्ययो विधीयते, न तु प्रातिपदिकेभ्यः। तथा च—गुणप्रति-

पदमञ्जरी

लवमाचक्षाणो लौरित्यत्र क्वौ लुप्तस्य णेः स्थानिवत्त्वाभावेऽपि णौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवत्त्वादूठ् न स्यात्, अतोऽत्र स्थानिवत्त्वे सत्युवङ् स्यादेव ? छस्तु 'च्छ्वोः शूड्' इत्यूठ् करिष्यते। न चोठ्यपि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वम्; तस्य क्वौ विधित्वाद् आदिष्टादचः पूर्वत्वाच्च, अत एवोठि कृते पुनरुवङोऽप्रसङ्गः। एवमपि कण्ड्वौ, कण्ड्वः, कण्ड्वे—धातुविधिः प्राप्नोति, मन्तुर्वल्गुरिति च न सिद्ध्यति, यकि दीर्घे कृते मन्तूर्वल्गूरिति स्यात्। अथ प्रातिपदिकान्येव ? तत्रापि वाग्रहणाननुवृत्तौ स एव दोषो यो धातुपक्षे। अनुवर्त्ततां तर्हि वाग्रहणम्, सन्तु च प्रातिपदिकान्येव, तत्राप्ययमर्थः--ककारो नानुबन्धव्यो भवति अनार्द्धधातुकत्वादेव गुणो न भविष्यति ? नैवं शक्यम्; इह हि सुख्यति, दुःख्यति, मगध्यतीत्यतो लोपो न स्याद्; अनार्धधातुकत्वादेव। न च व्यञ्जनान्त एव शक्यः पठितुम्, यगभावपक्षेऽपि तथा प्रयोगप्रसङ्गादत उभये कण्ड्वादय इत्याह—*द्विविधाः कण्ड्वादय इति। धातुभ्य एव प्रत्ययो विधीयत इति*। नित्यमिति भावः। तेन पक्षे कण्डवतीत्यादि न भवति। *न तु प्रातिपदिकेभ्य इति*। तेन कण्ड्वौ, कण्ड्वः, मन्तुरित्यादि-

न्यासः

धातोः सुब्विभक्तिरुत्पत्तुमुत्सहते; तस्याः प्रातिपदिकाद् विधानात्। स्यादेतत्—'यगन्तादन्येभ्योऽपि' इति क्विपि कृते अतो लोपे वलि यकारलोपे च कण्डूरिति भविष्यति ? असदेतत्; कर्त्तरि क्विप् विधीयते, कण्डूरिति च वेदनामात्रमुच्यते, न कर्त्ता; तथापि सम्पदादेराकृतिगणत्वाद् भावे क्विपं विधाय कण्डूरिति व्युत्पाद्यते। एवमपि मन्तुः, वल्गुरिति न सिध्येत्। यदि तावद्वेत्यनुवृत्त्या मन्तुवल्गुशब्दाभ्यां पक्षे यग् न भवति तदा विभक्तिस्ताभ्यां नोपपद्येत, तथा च मन्तु, वल्गु इत्यविभक्तिकं रूपं स्यात्। अथापि ताभ्यां यकं विधाय क्विप् क्रियते ? एवमपि मन्तूर्वल्गूरित्यनिष्टं रूपं स्यात्। अवश्यं हि यकि कृते 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घत्वेन भवितव्यम्। अथ प्रातिपदिकानि कण्ड्वादयस्तदा यकः ककारोऽनर्थकः स्यात्, स हि 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति प्राप्तस्य गुणस्य 'क्ङिति च' इति प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियते। प्रातिपदिकत्वे तेषामेतद् प्रयोजनं नोपपद्यते, न हि प्रातिपदिकाद्विहितः प्रत्यय आर्धधातुकसंज्ञां लभत इति यो देशयेत्, तं प्रत्याह—द्विविधा इत्यादि। तत्रेति निर्धारणे सप्तमी। तेषु धातुप्रातिपदिकेषु मध्ये ये धातवः कण्ड्वादयस्तेभ्यो यक्। धात्वधिकारादित्यत्रैवोपपत्तिः। एतमेवार्थं द्रढयितुमाह—तथा चेत्यादि। यत एवं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2.

षेधार्थः ककारोऽनुबध्यते।

धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि।
आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः॥

कण्डूञ्—कण्डूयति, कण्डूयते। ञित्वात् 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्यात्मनेपदम्।

पदमञ्जरी

प्रयोगसिद्धिः। न चास्मिन्नपि पक्षे यगन्तात्सम्पदादिक्विब्विधीयते तदा पूर्वोक्तदोषानुषङ्गः, किं कारणम्? दृशिग्रहणादेतेभ्यः क्विब् स्याद्, न चैतेभ्य इदानीं क्विब् दृश्यते। पूर्वत्र तु पक्षे कण्डूरित्यादिसिद्ध्यर्थमेव क्विब् द्रष्टव्यः।

कथं पुनर्ज्ञायते—उभये कण्ड्वादय इति? तच्छ्लोकेन दर्शयति—*धातुप्रकरणादिति*। अनुवृत्तेन धातुग्रहणेन विशेषणात्ककारासञ्जनाच्च धातुत्वमेषामभिमतमिति विज्ञायत इत्यर्थः। यतस्तु खल्वयमाचार्यः क्वचिद्दीर्घमुच्चारयति—कण्डूञ् हृणीञ् महीङिति, ततो मन्ये—धातुर्विभाषित इति। धातुत्वमेषां विभाषितमिति मन्य इत्यर्थः।

न्यासः

धातुभ्यः प्रत्ययो विधीयते; धात्वधिकारात्, न प्रातिपदिकेभ्यः। एवञ्च कृत्वा यकः ककारोऽनुबध्यते गुणप्रतिषेधार्थम्। यदि तु प्रातिपदिकेभ्यो यक् स्यात् तस्यानार्धधातुकत्वाद् गुणस्य प्राप्तिरेव नास्ति, तत्प्रतिषेधार्थं ककारानुबन्धकरणमनर्थकं स्यात्।

धातुप्रकरणाद्धातुरिति। प्रत्ययमुत्पादयतीति शेषः। 'धातोरेकाचः' इत्यतो धातुग्रहणमनुवर्त्तते। तेन धातुरेव कण्ड्वादिशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति, न प्रातिपदिकम्। कस्येत्यादि। यच्चेदं ककारानुबन्धासञ्जनम्, अतोऽपि हेतोरेव धातुः प्रत्ययमुत्पादयति; अन्यथा ककारानुबन्धकरणं पूर्वोक्तया रीत्या निरर्थकमेव स्यात्। अत एव धातुभूतेभ्यः कण्ड्वादिभ्यो यग्विधानात् ककारानुबन्धासञ्जनाच्च तेषां धातुत्वं विज्ञायते। न ह्यधातुभूतेभ्यो यग्विधानमुपपद्यते, नापि ककारानुबन्धकरणम्; प्रयोजनाभावात्। अथ प्रातिपदिकत्वं कण्ड्वादीनां कथमवसीयते? इत्याह—आह चायमित्यादि। चकारो हेतौ। यद्येते धातव एव स्युस्ततो यकि कृते 'अकृत्' इति दीर्घत्वस्य सिद्धत्वात् कण्डूञ्, हृणीङ्, महीङिति दीर्घं नोच्चारयेत्, उच्चारयति च दीर्घम्, अतोऽवसीयते—धातुर्विभाषित इति। धातुत्वमेषां विकल्पितमित्यर्थः। ननु च पक्षे यत्र यङ् नास्ति तत्रायगन्तेभ्यः क्विबादौ प्रत्यय उत्पन्ने कण्डूः, कण्डूतिः, कण्डूतः, कण्डूतवानिति दीर्घस्य श्रवणं यथा स्यादित्येवमर्थं दीर्घोच्चारणं स्यात्। तत् कुतस्तस्यानर्थक्यम्! कथं पुनरयगन्तेभ्यः क्विबादयो भवन्ति, यकः पाक्षिकत्वात्, तदपि कुतः? वेत्यनुवृत्तेः, नैतत्; नित्यत्वादस्य विधेः। नित्यत्वन्तु

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कण्डूञ् । मन्तु । हृणीङ् । वल्गु । अस्मनस् । महीङ्[1] । लेट् । लङ्[2] । इरस् । इरज् । इरञ् । द्रवस् । मेधा । कुषुभ । मगध । तन्तस् । पम्पस् । सुख । दुःख । सपर । अरर । भिषज् । भिष्णज् । इषुध । चरण । भुरण । चुरण । तुरण । भुरण । गदगद । एला । केला । खेला । लिट् । लोट्[1] ।

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ २८ ॥

'गुपू रक्षणे', 'धूप संतापे', 'विच्छ गतौ', 'पण व्यवहारे स्तुतौ च',

पदमञ्जरी

अथ कण्ड्वादीनार्थनिर्देशः : कण्डूञ् गात्रविकर्षणे । मन्तु अपराधे । हृणीङ् रोषे । वल्गु पूजामाधुर्ययोः । अस्मनस् उपतापे । महीङ् वृद्धिपूजनयोः । लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने । इरस इरज् इरञ् ईर्ष्यायाम् । द्रवस् परिचरणे । मेधा आशुग्रहणे । कुषुभ क्षेपे । मगध परिवेष्टने । तन्तस् पम्पस् दुःखे । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सपर पूजायाम् । अरर आराकर्मणि । भिषज् चिकित्सायाम् । भिष्णज् उपसेवायाम् । इषुध शरधारणे । चरण भुरण गतौ । चुरण चौर्ये च । तुरण त्वरायाम् । भुरण धारणपोषणयोः । गद्गद वाक्स्खलने । एला केला खेला विलासे । लिट् अल्पार्थे कुत्सायां च । लोट् दीप्तौ ॥

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ विच्छायतीति । विच्छिरयं तुदादौ पठ्यते,

न्यासः

वाग्रहणस्य निवर्त्तितत्वात् । कुतः पुनस्तन्निवृत्तिरवसीयते ? 'आयादयः' इत्यादेः सूत्रारम्भात् । यद्यत्र वेत्यनुवृत्तिस्तदोत्तरत्राप्यनुवर्त्तनादायादयो वा भविष्यन्तीत्येतन्नारभेत । न च तदनारम्भे सार्वधातुकेऽप्यायादयो विकल्पेन प्राप्नुवन्ति; वाग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वात् । तस्मादायादय इत्यादेरारम्भाद्वाग्रहणनिवृत्तिरवसीयत इति नित्यं यका भवितव्यम् , ततश्च यद्येषां पक्षे प्रातिपदिकत्वं न स्याद् दीर्घोच्चारणमनर्थकं स्यात् । तस्माद् दीर्घोच्चारणसमर्थ्यात् प्रातिपदिकत्वमेषामस्तीत्येकान्त एव पक्षः । तत्र धातुपक्षे कण्डूयत इत्यादयः सिध्यन्ति, प्रातिपदिकपक्षे त्वसति यकि कण्डूर्मन्तुर्वल्गुरित्यादयः । मगध इत्यादयो येऽकारान्ताः कण्ड्वादिषु पठ्यन्ते. तेषाम् 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः—मगध्यति, सुख्यति, दुःख्यति । लेट्लोटौ शब्दौ पठ्येते, तयोः स्वरूपेणैव ग्रहणम् , न तु प्रत्ययत्वेन, कण्ड्वादिभिः स्वरूपशब्दैः साहचर्य्यात् ॥

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ स्तुत्यर्थेनेत्यादि । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च',

---

१-१. अत्र महीङ् इति पाठान्तरम् । ततः परं ङकार आत्मनेपदार्थ इत्यधिकम् ।

२. अत्र लोट् इत्यपि पाठान्तरम् । तच्च पुनरुक्तत्वादुपेक्षितम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'पन च'—इत्येतेभ्यो धातुभ्य आयप्रत्ययो भवति। गोपायति। धूपायति। विच्छायति। पणायति। पनायति। स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात्तदर्थः पणिः प्रत्ययमुत्पादयति, न व्यवहारार्थः। शतस्य पणते। सहस्रस्य पणते। अनुबन्धश्च केवले चरितार्थः, तेनायंप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदं भवति॥

ऋतेरीयङ्॥ २९॥

ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणायां वर्त्तते, तत ईयङ् प्रत्ययो भवति। ङकार आत्मनेपदार्थः। ऋतीयते, ऋतीयेते, ऋतीयन्ते। 'ऋते-

पदमञ्जरी

त्सामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शविकरणो भवति, न तु शप्, यथा—जुगुप्सते इत्यात्मनेपदम्, तेन विच्छायन्ती विच्छायतीति 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति नुम्विकल्पो भवति। अन्ये तु सार्वधातुकेऽप्यायप्रत्ययस्यैव तुदादिपाठसामर्थ्येन विकल्पमाहुः। *स्तुत्यर्थेनेति*। *भट्टिकाव्ये* तु व्यवहारार्थादप्यायः—'न चपोलेभे वणिजां पणायान्' इति। *अनुबन्धः केवलेऽचरितार्थ इति*। अवयवेष्वचरितार्थं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति, यथा—गुपादीनामनुदात्तत्वमिति भावः। ये तु व्यवहारार्थादप्यायमिच्छन्ति तेषामपि पणिष्यते पाणयिष्यतीत्यादावनुबन्धः केवले चरितार्थः॥

ऋतेरीयङ्॥ *सौत्र इति*। अस्मिन्नेव सूत्रे उच्चरित इत्यर्थः। *घृणायां वर्त्तत इति*। नात्र कृपायां घृणाशब्दः, किं तर्हि? जुगुप्सायाम्; 'घृणा जुगुप्साकृपयोः' इति वचनात्। जुगुप्सा = निन्दा, बीभत्सेत्यर्थः। ऋतीयाशब्दो बीभत्सापर्यायो

न्यासः

'पन च' इत्यनयाऽऽनुपूर्व्या गणे पाठः। तत्र 'पन च' इत्यत्र स्तुतावित्यनुवर्त्तते, न व्यवहारार्थः तेन पणिर्व्यवहारार्थः, स्तुत्यर्थश्च, पनिः स्तुत्यर्थ एव। तदिह स्तुत्यर्थेन पणिना साहचर्यात् पनेरपि स्तुत्यर्थ एव गृह्यते। तेनासौ स्तुतावेव वर्त्तमानः प्रत्ययमुत्पादयति, न तु व्यवहारे। शतस्येति। 'व्यवहृपणोः समर्थयोः' इति कर्मणि षष्ठी। अत्र पणायतीत्यत्रात्मनेपदं कस्मान्न भवति, यावता पणिरयमनुदात्तेत् पठ्यते? तत्र 'अनुदात्तङितः' इति यथा केवलादात्मनेपदं भवति तथायप्रत्ययान्तादपि तेन भवितव्यमित्यत आह—अनुबन्ध इत्यादि। यो हि तस्यानुबन्धः स आयप्रत्ययरहिते पणतौ चरितार्थः = कृतात्मनेपदकार्यः, तेनाय प्रत्ययान्तादात्मनेपदं न भवति; तस्य धात्वन्तरत्वात्॥

ऋतेरीयङ्॥ सौत्र इति। सूत्रे परिपठितत्वात्। सूत्रे भवः सौत्रः। घृणायां वर्त्तत

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्छङ्' इति सिद्धे ईयङ्वचनं ज्ञापनार्थम्—धातुविहितानां प्रत्ययानामायन्नादयो न भवन्तीति ॥

कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥

कमेर्धातोर्णिङ् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्ध्यर्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः । कामयते, कामयेते, कामयन्ते ॥

पदमञ्जरी

निघण्टुषु पठितः । अथ कस्मादीयङुच्यते न छङेवोच्यते, तस्य ईयादेशे कृते ऋतीयत इति सिद्धम्, परत्वादिडागमे कृते सत्यप्रत्ययादित्वादीयादेशो न स्यादिति चेत् ? न; अन्तरङ्गत्वात्, आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति वचनादन्तरङ्गत्वम् । ज्ञापनार्थं तु एतज्ज्ञापयति—धातुप्रत्ययानामायन्नादयो न भवन्तीति, तेन 'कणेष्ठः' इत्यत्रेकादेशो न भवति । क्वचित्तु वृत्तावेवं पठ्यते—'ऋतेश्छङ्' इत्येव सिद्धे ईयङ्वचनं ज्ञापकम्—धातुविहितानामायन्नादयो न भवन्तीति । अत्र ब्रूमः—'द्विवचनविभज्योपपदे तरप्छसुनौ' इत्येव सिद्धे ईयसुन्वचनं ज्ञापकं प्रातिपदिकप्रत्ययानामायन्नादयो न भवन्तीति । उच्यन्ते चायन्नादयस्ते वचनादुभयेषामपि स्युः, तस्मादृतेश्छङित्यादि वृत्तौ न पठनीयमिति ॥

कमेर्णिङ् ॥ इह णिङो णकारः 'णेरनिटि' इति विशेषणे चरितार्थो ङकारोऽप्यात्मनेपदार्थ इत्युभयोश्चरितार्थयोः प्रतिषेधबलीयस्त्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धेः 'क्ङिति च' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयम् 'न कम्यमिचमाम्' इति कमेर्मित्संज्ञायां प्रतिषेधं शास्ति, तज् ज्ञापयति—भवत्यत्र वृद्धिरिति, तस्य हि प्रयोजनम्—'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वो मा भूदिति । यदि चात्र वृद्धिर्न

न्यासः

इति । घृणा=जुगुप्सा । तस्यामयं स्वभावत एव वर्त्तते । अथ कस्मादीयङुच्यते, न च्छङित्येवोच्येत, तस्येयादेशे ऋतीयत इति सिध्यति ? न सिध्यति; परत्वादिडागमे कृते सत्यप्रत्ययादित्वादीयादेशो न स्यात् । ननु चान्तरङ्गत्वादीयादेश एव भविष्यति, अन्तरङ्गत्वन्तु तस्यायन्नादिषु 'उपदेशिवद्वचनमिष्टस्वरसिद्ध्यर्थम्' इति वचनात् ; एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—धातुप्रत्ययानामायन्नादयो न भवन्तीति । तेन शमेर्ढप्रत्यये कृते शण्ढ इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति । अथ वा—स्वरविधावुपदेशिवद्भावः स्वरसिद्ध्यर्थमिति वचनात् । तेन नास्त्यन्तरङ्गतेति परत्वादिडागमः स्यात्, तस्मादीयङ् विधीयते ॥

कमेर्णिङ् ॥ णकारो वृद्ध्यर्थ इति । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्यथा स्यात् । यद्येवम्, किमर्थं 'न कम्यमिचमाम्' इति कमेर्मित्संज्ञा प्रतिषिध्यते 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वो मा भूदिति ? नैतदस्ति; णित्करणसामर्थ्यादेव तन्न भविष्यति; अन्यथा णित्करण

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥

पदमञ्जरी

स्याद् ह्रस्व एवोपधेति कृत्वा मित्संज्ञाप्रतिषेधोऽनर्थकस्स्यात् । नेतदस्ति ज्ञापकम्, यदा णिङन्ताद्धेतुमण्णिच् क्रियते तदा णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वो मा भूदित्येवमर्थमेतत्स्यात्, न च णिजपेक्षाया अपि वृद्धेर्णिङमेव ङितमपेक्ष्य प्रतिषेधः । किं कारणम् ? ङितीति निमित्तसप्तमी । ननु च न णिङन्तस्य णिचि वृद्ध्या भवितव्यम्; णिङा व्यवहितत्वात्, णिलोपे कृते स्थानिवद्भावाद्व्यवधान-मेव । यदा तर्हि णिङन्ताच्चिण्णमुलौ भवतस्तदा 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' इत्येव विधिर्मा भूदित्येवमर्थो मित्संज्ञाप्रतिषेधः स्यात् । किं पुनः कारणम् ? तत्र 'दीर्घोऽन्यतरस्याम्' इत्युच्यते न प्रकृतो ह्रस्व एव विकल्प्येत, एवं हि कर्मेमित्संज्ञाप्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति । कथम् ? यदा णिङि वृद्धिर्नास्ति तदा ह्रस्व एवोपधेति सत्यपि ह्रस्वविकल्पे नैवानिष्टप्रसङ्गः, अशमि अशामीत्यादि च सिद्धम् ? नैवं शक्यम्; यदा शमिप्रभृतिभ्यो णिजन्तेभ्यो द्वितीयो णिच् क्रियते तदा न स्यात् । यश्च णमुल्परो णिज् द्वितीयः, न तस्मिन् प्रथमेन णिचा व्यव-हितत्वात् । यस्मिश्च मिदङ्गं प्रथमे णिचि, नासौ चिण्णमुल्परः, द्वितीयेन व्यव-हितत्वात् । णिलोपेऽपि कृते स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । 'दीर्घोऽन्यतरस्याम्' इत्युच्यमाने पुनरत्रापि भवति, दीर्घविधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् । तथा शमिप्रभृतिभ्यो यङन्तेभ्यो णिच्यल्लोपयलोपयोरल्लोपस्य स्थानिवद्भावादसत्यां वृद्धौ चिण्णमुलोः कृतयोरशंशमि, अशंशामि, शंशमम्, शंशाममिति न स्यात् । दीर्घः पुनर्विकल्प्यमानोऽत्रापि भवति;' तद्विधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् । तथा 'हेड़ु अनादरे' घटादिः, 'एच इग्घ्रस्वादेशे', हिडयति, तत्र चिण्णमुलोः कृतयोर्ह्रस्वे विकल्प्यमाने अहिडि, अहेडीति स्यात्; दीर्घे तु पुनरहिडि, अहीडीति भवति । तस्माद्दीर्घ एव विकल्पनीयः, ततश्च मित्संज्ञाप्रतिषेधोऽपि तन्निवृत्तये वक्तव्यः । तथा 'आयादय आर्द्धधातुके वा' इति णिङभावे णिचि सति वृद्धौ कृतायाम् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वो मा भूदित्येवमर्थोऽपि मित्संज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्य-ज्ञापकमेतत् । एवं तर्ह्यस्थानेऽयं यत्नः क्रियते, नैवात्र प्रतिषेधः प्राप्नोति, किं कारणम् ? इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः, न चैषा इग्लक्षणा वृद्धिरित्यलमति कर्कशप्रक्रियातर्कानुसरणेन ॥

न्यासः

मनर्थकं स्यात् । नानर्थकम् ? 'णेरनिटि' इति सामान्यग्रहणार्थत्वात् । यदा च 'आयादय आर्धधातुके वा' इति णिङ् नास्ति, तदा हेतुमण्णिचि ह्रस्वत्वं मा भूदिति मित्संज्ञा प्रतिषिध्यते ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आर्द्धधातुकविषये = आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयः प्रत्यया वा

पदमञ्जरी

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ 'आर्द्धधातुके' इति परसप्तम्यामायादिविधिभिरेकवाक्यता स्यात्, भिन्नवाक्यतायामयमर्थो भवति—गुपादिभ्य आर्द्धधातुके परतो वाऽऽयप्रत्ययो भवति, एवमुत्तरत्रापि, ततश्चार्द्धधातुके एव विकल्पेनायादयः स्युः, सार्वधातुके नैव स्युः ? नैष दोषः, पृथगारम्भाद्यदि ह्यार्द्धधातुक एवायादीनामुत्पत्तिः स्यात्ततो गुपादिभिः संयुज्यैव निर्दिशेत्—गुपादिभ्य आर्द्धधातुके वेति, एवं हि आयादय इति न वक्तव्यं भवति। पृथक् तं निर्दिशति, तेन मन्यामहे—व्यापारभेदेनैकवाक्यतेति । ततश्चायमर्थो भवति—गुपादिभ्यो नित्यमायादयो भवन्त्यार्द्धधातुके वेति । एवमपि गुपादेर्यदार्द्धधातुकं प्राप्तं तत्र ततो विहिते विकरणविकल्पे नायादयः स्यु; ततश्च स्त्रीभावविवक्षायां गुपेरप्रत्ययान्तत्वाभावात् क्तिनि कृते यदायंप्रत्ययो न भवति तदा गुप्तिरिति काममिष्टं सिद्ध्यति। यदा तु भवति तदाऽल्लोपयलोपयोर्गोपातिरित्यनिष्टं प्राप्नोति, गोपायेति चेष्टं न सिद्ध्यति। भिन्नवाक्यतायामायाद्यन्ताद्यदार्द्धधातुकं प्राप्तं तत्र ततो विहिते आयादयो वा भवन्तीत्यर्थः स्यात्। तत्र चायाद्यन्ताद्यदार्द्धधातुकमिति वदता तेषामुत्पत्तिस्तावदङ्गीकृता । न चोत्पन्नानामुत्पत्तिविकल्पः शक्यते कर्तुमिति लोकन्यायेन निवृत्तिविकल्पो भवति। ततश्चायप्रत्ययान्तात् स्त्रीभावविवक्षायामप्रत्ययादित्यकारे कृते निवृत्त्यभावपक्षे गोपायेति काममिष्टं सिद्ध्यति। निवृत्तिपक्षे तु गोपेत्यनिष्टं प्राप्नोति, गुप्तिरिति चेष्टं न सिद्ध्यति। लिटि च निवृत्त्यभावपक्षे गोपायाञ्चकारेति काममिष्टं सिद्ध्यति, निवृत्तिपक्षे तु यदि लिटि परतो निवृत्तिस्तथापि प्रत्ययलक्षणेन कास्प्रत्ययादित्यामा भवितव्यम्, अथाप्यामि कृते निवृत्तिस्तथापि तस्यैव श्रवणं प्राप्नोतीति सर्वथा गोपांचकारेत्यनिष्टं प्राप्नोतीति, जुगोपेति चेष्टं न सिद्ध्यति। तस्माद् दुष्ट एवायं परसप्तमीपक्ष इति मत्वाह—*आर्द्धधातुके विषय इति*। कोऽर्थः ? इत्याह—*आर्द्धधातुकविवक्षायामिति*।

न्यासः

आयादय आर्धधातुके वा ॥ आर्धधातुकविषय इत्येतेनार्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वं दर्शयति। आर्धधातुकविषयत्वं तु तद्विवक्षायां सत्यां बुद्धिस्थे तस्मिन् सम्भवति, नान्यथेत्याह—आर्धधातुकविवक्षायामिति। केन पुनरभिसन्धिना विषयसप्तमीत्वमाश्रीयत इति ? एवं मन्यते—परसप्तम्यामुत्पत्तिर्वा विकल्प्यते ? निवृत्तिर्वा ? यद्युत्पत्तिस्तदा गुपेः स्त्रियां क्तिनि विहिते तत्र यदायप्रत्ययो नोत्पद्यते तदा कामं गुप्तिरितीष्टं सिध्यति। यदा तूत्पद्यते, तदातो लोपे वलि लोपे च कृते गोपातिरित्यनिष्टमापद्येत, गोपायेतीष्टं न सिध्यति। अथ निवृत्तिस्तदा गुपेरायप्रत्ययान्ताद् 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारे कृते तत्र परतो यदा निवृत्तिर्न भवति तदा कामं गोपायेतीष्टं सिध्यति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भवन्ति । गोप्ता, गोपायिता । अर्तिता, ऋतीयिता । कमिता, कामयिता ।

नित्यप्रत्ययप्रसङ्गे तदुत्पत्तिरार्द्धधातुकविषये विकल्प्यते, तत्र यथायथं प्रत्यया भवन्ति—गुप्तिः । गोपाया ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन् आदिर्येषां ते सनादयः, सनादयोऽन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः ।

पदमञ्जरी

आर्धधातुकमिहोत्पादयिष्यामीति बुद्धौ सत्यामित्यर्थः । विषयसप्तमीपक्षेऽपि भिन्नवाक्यतायामार्द्धधातुके विधित्सिते आयादयो भवन्तीत्युक्ते, कुतो विधित्सिते ? इत्यपेक्षायामायाद्यन्तस्यापि धातुत्वात्तत इति गम्यते, ततश्च निवृत्तिपक्ष एवाश्रित इति स एव दोषो यं पूर्वमवोचाम । तस्मादेकवाक्यतयोत्पत्तिविकल्प इत्याह—*नित्यप्रत्ययप्रसङ्गे तदुत्पत्तिरार्द्धधातुकविषये विकल्प्यत इति* । किमेवं सति सिद्धं भवतीत्याह—*तत्रेति* ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ सनादयोऽन्ते येषामिति । अन्तशब्दः समीपवचनः, वैयधिकरण्येऽपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः । अथ वा—वृत्तावर्थमात्रं दर्शितम्, सूत्रे त्ववयववाचिनोऽन्तशब्दस्य समानाधिकरणस्यैव बहुव्रीहिः । सनादयोऽन्तावयवा येषां समुदायानामित्यनेन तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति दर्शयति । *धातुसंज्ञा इति*। धातुशब्दोऽत्र स्वरूपपदार्थः, न भूवादिपदार्थकः; तावतीनां संज्ञानां विधाने प्रयोजनाभावात् । 'सुप्तिङन्तम्' इत्यत्रान्तग्रहणज्ञापिता संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे

न्यासः

यदा तु भवति तदा गोपेत्यनिष्टं प्राप्नोति । गुप्तिरिति सत्यामसत्यां वा ानवृत्ताविष्टं न सिध्यति, विषयसप्तम्यां तूत्पत्तौ विकल्पितायामुत्पत्स्यते । आर्धधातुकमिति आर्धधातुक विवक्षायामादावेव विकल्पः । तत्रानुत्पत्तिपक्षे स्त्रियां क्तिनि विहिते गुप्तिरिति सिध्यति, उत्पत्तिपक्षे गोपायेति । न च गोपातिरित्यनिष्टमपि; आयप्रत्ययान्तात् क्तिनोऽभावात् । नापि गोपेत्यनिष्टमापद्यते, आयप्रत्ययस्यानुत्पत्तेः । नित्यप्रत्ययप्रसङ्गे इति । पूर्वकैस्त्रिभिः सूत्रैर्नित्यमायादिषु प्राप्तेष्वित्यर्थः । तदुत्पत्तिरित्यादि । तेषामायादीनामार्धधातुकविषय उत्पत्तिर्विकल्प्यते, न तूत्पन्नानां निवृत्तिः । यदि हि निवृत्तिर्विकल्प्येत तदार्धधातुके विषयभूते सत्यायप्रत्यये निवृत्ते प्रत्ययलक्षणेन 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्यये विहिते विषयसप्तम्यामपि गोपेत्यनिष्टं स्यादित्यभिप्रायः । यथायथमिति । यो यतः प्राप्नोति स पश्चादुत्पत्तिविकल्पादुत्तरकालं ततो भवतीत्यर्थः ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ सनादयोऽन्ते येषामिति वाक्यविशेषेण बहुव्रीहिं दर्शयति । गमकत्वेन हि व्यधिकरणानामपि बहुव्रीहिर्भवत्येव, यथा—कण्ठेकालः, उरसिलोमेति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सनाद्यन्ताः समुदाया धातुसंज्ञा भवन्ति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषैव पदसंज्ञायामन्तवचनेन लिङ्गेन प्रतिषिद्धा सती पुनरिहान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते१ चिकीर्षति । पुत्रीयति । पुत्रकाम्यति ॥

पदमञ्जरी

प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न प्रवर्तत इति, ततश्चासत्यन्तग्रहणे तदन्तविधिर्न स्यादित्यत्रान्तग्रहणं कृतम् । एवं स्थिते यद्यपूर्व एवानेन तदन्तविधिः क्रियते, ततो देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यत्र देवदत्तादेः समुदायस्य संज्ञा प्रसज्येतेति मत्वाह—*प्रत्ययग्रहणपरिभाषैवेत्यादि* । अपूर्वविधौ गौरवम्, प्रतिप्रसवे तु यत्नस्य लाघवं भवतीति भावः । 'भूवादयः' इत्यस्यानन्तरं सनाद्यन्ताश्चेत्युच्यमाने सनादीनामियत्तापरिच्छेदो न स्यात् । एवं तर्हि 'सङन्ताश्च' इत्युच्यताम्, सङिति प्रत्याहारः सनः सशब्दारभ्या णिङो ङकारात् । एवमपि सन्देहस्स्यात्, चङादिष्वपि ङकारस्य भावात् । एवं तर्हि 'सनाद्यन्ताः' इत्यस्यानन्तरम् 'भूवादयश्च' इति वक्तव्यम् । स्यादेतत्—एवमुच्यमाने सनाद्यन्तशब्दवद् भूवादिशब्दोऽपि प्रकृतापेक्षः स्यात्ततश्चानुक्रान्तानां गुपादीनामेव स्यादिति ? एवमपि भूवादिग्रहणमनर्थकं गुपादयश्चेति वक्तव्यम् । नानर्थकम्; भुवो वादयो भूवादय इत्येवमर्थमेव स्याद् । भूवादिपाठ इदानीं किमर्थः स्याद् ? अन्तर्गणकार्यार्थः, अनुबन्धासङ्ग-

न्यासः

आदिशब्देन क्यजादीनां णिङ्पर्यन्तानां ग्रहणम् । समुदाया इति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाः । एतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिं दर्शयति; अन्यथा सनाद्युपलक्षितानां प्रकृतीनामेव धातुसंज्ञा विधीयेत । धातुसंज्ञका इति । धातुः संज्ञा येषां ते धातुसंज्ञकाः । धातुशब्दश्चात्र स्वरूपपदार्थकः, न भूवादिपदार्थकः, अन्यथा भूवादयः सनाद्यन्तानां संज्ञाः स्युः, तच्चायुक्तम्, न हि तावतीनां संज्ञानां करणे किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । आवर्त्तिन्यश्च संज्ञा भवन्ति । न हि भूवादीनामेव सर्वेषामावृत्तिः क्वचिच्छास्त्रेऽस्तीति न तत्पदार्थको धातुशब्दः । इह हि संज्ञाविधौ सनादीनां प्रत्ययानां ग्रहणम् । 'सुप्तिङन्तं पदम्' इत्यत्र चान्तग्रहणेन ज्ञापितमेतत्—प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्येति । एषा परिभाषा संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे प्रतिषिद्धा । तत्रासत्यन्तग्रहणे तदन्तविधिर्न स्यात्, इष्यते च, अतस्तदर्थमन्तग्रहणं कृतम्, तत्रानेनान्तग्रहणेनापूर्व एव तदन्तविधिः क्रियत इति मन्यमानो यां देशयेन् तं प्रत्याह—यदि तर्हि सनाद्यन्तानामियं संज्ञा विधीयते तदा देवदत्तः प्राचिकीर्षदित्यत्र देवदत्तस्य सोपसर्गस्य च संज्ञा प्रसज्येतेति । अत आह—प्रत्ययग्रहणपरिभाषैवेत्यादि । न ह्यनेनान्तग्रहणेनापूर्व एव तदन्तविधिः क्रियते, किं तर्हि ? पदसंज्ञाविधावन्तग्रहणेन प्रतिषिद्धा सती प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव पुनरिह प्रतिप्रसूयते । कृतप्रवृत्ति-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्यतासी लृलुटोः ॥ ३३ ॥

लृरूपमुत्सृष्टानुबन्धं सामान्यमेकमेव, तस्मिन् लुटि च परतो

पदमञ्जरी

नार्थश्च । येषां तर्हि तदुभयं न संभवति भूरणिप्रभृतीनां तेषां पाठः किमर्थः ? अलमतिनिर्बन्धेन ॥

स्यतासी लृलुटोः ॥ इह यद्यपि *'लृ'* इत्यनुकरणमुच्चारितमेकमेव, तथापि तस्य प्रतिपाद्यभूतमनुकार्यं भिद्यते—लृट्, लृङ् इति । यत्र च प्रतिपाद्यानां संख्यासाम्यं तत्र संख्यातानुदेशः, न तूच्चारितरूपसाम्ये; अन्यथा परस्मैपदाना-मित्येकं णलादयस्तु नवेति वैषम्यान्न स्यात् । तथा डारौरसः प्रथमस्येत्यत्रापि न स्यात् । तदेवम् 'लृ' इत्यस्य द्वे प्रतिपाद्ये, लुटिति चापरमिति त्रीणि निमि-त्तानि, निमित्तिनौ तु द्वाविति वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोतीत्यत्राह - *लृरूपमुत्सृष्टानुबन्धं सामान्यमेकमेवेति* । नात्र प्रतिपाद्यं भिद्यते यत्तदुभयानुगत-मुत्सृष्टानुबन्धम् 'लृ' इति सामान्यरूपं तदनुक्रियते । एतच्च लृलुटोरिति द्विवचन-

न्यासः

विघाता सती पुनः प्रवर्त्तत इत्यर्थः । ततश्च यतः सनादयो विहितास्तदादेरेव समु-दायस्य संज्ञा भवति, न शब्दान्तरादेरिति भावः । अथ 'भूवादयो धातवः' इत्यस्या-नन्तरम् 'सनाद्यन्ताश्च' इति कस्मान्नोक्तम्, एवं हि धातुग्रहणं द्विर्न कर्त्तव्यं भवति ? नैवं शक्यम्, एवं हि क्रियमाणे सनादीनामियत्तापरिच्छेदो न स्यात् । इह तु क्रियमाणे णिङ्पर्यन्तानां ग्रहणं विज्ञायते । तर्हि 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यस्यानन्तरं 'भूवादयश्च' इति कस्मान्नोक्तम् ? एतदपि न; एवं हि क्रियमाणे सनाद्यन्तस्यानुक्रान्तापेक्षित्वाद् भूवादीनामप्यनुक्रान्तापेक्षित्वं स्यात्, ततश्चानुक्रान्तानामेव गुपादीनां धातुसंज्ञा स्यात्, नान्येषां भूवादीनाम् । अथ भूवादीनामनुक्रान्तापेक्षा न भवति सनादीनामपि न स्यात्, ततश्च सनादयः कण्ड्वर्यन्ता गृह्येरन्निति सन्देहः स्यात् । तस्माद् यथान्यास-मेव न्याय्यम् ॥

स्यतासी लृलुटोः ॥ इह द्वे लृरूपे—एकं लृटः सम्बन्धि, द्वितीयं लृङः । द्वयो-रपि तयोर्ग्रहणम्; इष्टत्वात्, विशेषानुपादानाच्च । ततश्चैते द्वे तृतीयश्च लुडिति त्रीणि निमित्तानि भवन्ति । निमित्तिनौ तु द्वौ स्यतासी इति वैषम्यम् । अतः संख्यातानुदेशो न स्यादिति यो देशयेत्, तं प्रत्याह—लृरूपमित्यादि । टकारङकारयोरनुबन्धयोः परित्यागेन तत्कृतस्य भेदस्याभावाल् लृरूपं लृङ्लृटोः सामान्यमेकमेवेति निमित्त-योरपि द्वित्वम् । तेन संख्यातानुदेशो न विरुध्यत इत्यभिप्रायः । अत एवाह—यथासंख्यमिति । करिष्यतीति । 'लृट् शेषे च' इति लृट्, 'ऋद्धनोः स्ये' इतीट् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

धातोर्यथासंख्यं स्यतासी प्रत्ययौ भवतः । करिष्यति । अकरिष्यत् । श्वः कर्ता ।

इदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिबन्धार्थम् । मन्ता । संगन्ता ॥

पदमञ्जरी

निर्देशादवसीयते, तत्र यथानुकरणे न भेदस्तथानुकार्येऽपीत्यर्थः । *करिष्यतीति* । 'ऋद्धनोः स्ये' इतीट् । *श्वः कर्तेति* । 'श्वः' इत्यस्योपन्यासस्तृजन्तशङ्कानिवृत्त्यर्थः । *इदित्करणमिति* । इत्संज्ञकस्येकारस्य करणमित्यर्थः । *अनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमिति* । अन्यथा मन्तास् आ इति स्थिते टिलोपे कृते नकार उपधेत्यात्मनेपदे ङिति परतः 'अनिदिताम्' इति नलोपः प्राप्नोति, तस्य 'अनिदिताम्' इतीदित्त्वनिबन्धनः प्रतिषेधो यथा स्यादित्यर्थः । *मन्ता, सङ्गन्तेति* । कोऽर्थः ? मन्तेत्येतत्पदं सङ्गन्तं भविष्यतीत्यर्थः, न तु सङ्गन्तेत्येतदुदाहरणम्; अनोपधत्वात् । अनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोरपि तयोरसिद्धत्वादनोपध एव ।

अन्ये त्वाहुः—यद्यसिद्धत्वात्सङ्गन्तेत्येतदनुदाहरणम्, मन्तेत्येतदपि उदाहरणं न भवति, अत्रापि टिलोपस्याभीयस्यासिद्धत्वाद् मन्तास् आ इति स्थिते नकार उपधा न भवतीति ।

यदि मतम्—आ भाच्छास्त्रीयमसिद्धत्वमनित्यम्, 'श्नसोरल्लोपः' इति तपरकरणात् ? तद्धयास्तामासन्नित्यादौ मा भूदित्येवमर्थम्, तत्राटोऽसिद्धत्वादेव लोपो न

न्यासः

अकरिष्यदिति । लृङ्, अडागमः, 'इतश्च' इतीकारलोपः । कर्तेति । 'अनद्यतने लुट्', 'लुटः प्रथमस्य' इत्यादिना तिपो डादेशः, टिलोपः । इदित्करणमित्यादि । इच्चासावित् इत्संज्ञकश्चेतीदित्, तस्य करणमिदित्करणम् । इकारस्येत्संज्ञकस्य करणमित्यर्थः । अथवा—इदिद् यस्य तासेः स इदित् तासिः, तस्य करणमिदित्करणमित्संज्ञकेकारस्य तासेः करणमित्यर्थः । अनुनासिकलोपप्रतिबन्धार्थमिति । असति तु तस्मिन् 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपः स्यात् । अतस्तस्य प्रतिबन्धः प्रवृत्तिविघातो यथा स्यादित्येवमर्थमिदित्करणम् । मन्तेति । 'मन ज्ञाने', 'मनु अवबोधने' इति वा । अनुदात्तङितः' इत्यात्मनेपदम् । संगन्तेति । अत्रापि संपूर्वाद् गमेः 'समो गमि' इत्यादिना अत्रोभयत्रापि टिलोपे कृते ङित्वादात्मनेपदमाश्रित्यानुनासिकलोपः प्राप्नोति, स इदित्करणेन प्रतिषिध्यते । यदि तर्हि तासेरिदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिबन्धार्थम्, एवं सति 'इदितो नुम् धातोः' इत्यत्र यद्वक्ष्यति—'तासिसिचोरिदित्कार्यं नास्तीत्युच्चारणार्थो निरनुनासिक इकारः पठ्यते' इति तद्विरुध्यते ? नास्ति विरोधः, भिन्नकर्तृकत्वात् । इदं हि जयादित्यवचनम्, तत् पुनर्वामनस्य । वामनवृत्तौ तु तासिसिचोरिकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः पठ्यते; तेन विरोधो नाशङ्कनीयः । केन पुनरभि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

भविष्यति, किं तन्निवृत्त्यर्थेन तपरत्वेन ! तज्ज्ञापयति—असिद्धत्वमनित्यमिति । तेन देभतुर्देभुरित्यत्र 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनाम्' इति लिटः कित्त्वान्नलोपे तस्यासिद्धत्वाभावादेत्त्वाभ्यासलोपौ भवतः, तदत्र टिलोपस्यासिद्धत्वान्मन्त आ इति स्थिते उपधैव नकार इत्युदाहरणमिति । यद्येवम्, पूर्वत्रासिद्धीयमसिद्धत्वमप्यनित्यम् 'न मु ने' इत्यत्र नेति योगविभागात्, तथा चैकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो भवति, सिज्लोप एकादेशे सिद्धो भवति, निष्ठादेशः षत्वादिषु सिद्धो भवति, द्विर्वचनविषये च पूर्वत्रासिद्धीयं न भवति, ततश्चानुस्वारपरसवर्णयोः सिद्धत्वात् सङ्गन्तेत्येतदप्युदाहरणमेवेति ।

अन्ये तु संहन्तेति पठन्ति, हन्तेः 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम्, तत्र सम्पूर्वस्य पाठे प्रयोजनं मृग्यम् । एवं तावज्जयादित्येनासिद्धत्वमनित्यमाश्रित्य 'तासेरिदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थम्' इत्युक्तम् । वामनस्तु टिलोपस्यासिद्धत्वादेव[1] नलोपो न भविष्यतीति मन्यमानः 'इदितो०' इत्यत्र वक्ष्यति—'तासि सिचोरिदित्कार्यं नास्तीत्युच्चारणार्थो निरनुनासिक इकारः पठ्यते' इति । यदि तु तासेरिकारोऽनुबन्धः स्यात्ततो नुम्विधौ धातोस्तासेर्मा भूदित्येवमर्थं स्यात्, ततश्च

न्यासः

सन्धिना जयादित्यस्तासेरिकारस्यानुनासिकलोपप्रतिबन्धार्थतां कृतवान् ? वामनस्तूच्चारणार्थताम् ? येनाभिसन्धिना स तावच्छ्रूयताम्–आभाच्छास्त्रीयमसिद्धत्वमनित्यम्, अनित्यत्वन्तु तस्य तत्रैव प्रतिपादयिष्यते जयादित्येन । आभाच्छास्त्रीयस्य टिलोपस्यासिद्धत्वमिह नास्ति । अनित्यत्वादित्यभिप्रेत्य तासेरिकारस्यानुनासिकलोपे प्रतिबन्धार्थतोक्ता । वामनेन त्वसिद्धत्वमिहास्त्येवेति मन्यमानेनोच्चारणार्थतोक्ता । न हि टिलोपस्यासिद्धत्वे सत्यनुनासिकलोपः प्राप्नोति । तद्युक्ता तत्प्रतिबन्धार्थतेकारस्य । यथैव हि गोनर्दीय आचार्यः—सन्निपातलक्षणपरिभाषाया उपस्थानमाश्रित्यातिजरं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति, अतिजरैर्ब्राह्मणकुलैरिति भवितव्यमित्याह; अन्ये त्वनित्यत्वादस्याः परिभाषाया अनुपस्थानमाश्रित्यातिजरसं ब्राह्मणकुलमतिजरसैरिति भवितव्यमित्याहुः, तथेदमपि प्रयोजनद्वयमाभाच्छास्त्रीयस्यास्तित्वञ्चाश्रित्य वृत्तिकारावुक्तवन्ताविति वेदितव्यम् ।

अन्ये त्वाचक्षते—प्राग् भादसिद्धाधिकार इतीमं पक्षमाश्रित्येकारस्यानुनासिकलोपप्रतिबन्धार्थतोक्ता । सह तेनासिद्धाधिकार इत्याश्रित्योच्चारणार्थतेति । एतच्चाशक्यं विज्ञातुम्; प्राग् भादसिद्धाधिकार इत्यस्य पक्षस्य जयादित्यवामनाभ्यामनाश्रितत्वात् । अनाश्रितत्वं तु तत्रैव वृत्तावभिव्यक्तमिति तत एवावगन्तव्यम् । एते च स्वादयो येननाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गत्वाच्च सर्वेषां यगादीनामपवादाः; अन्तरङ्गत्वं तु तेषां लावस्थायामेव विधानात् ॥

१. अत्र टिलोपस्य सिद्धत्वादेवेति मुद्रितः पाठोऽसाधुः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सिब्बहुलं लेटि ॥ ३४ ॥

धातोः सिप् प्रत्ययो भवति बहुलं लेटि परतः । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् ।

पदमञ्जरी

धातूपदेशावस्थायामेव नुम् भवतीत्ययमर्थो न साधितः स्यादिति तस्याभिप्रायः । *जयादित्यस्तु* 'नुम्विधावुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययसिद्धयर्थम्' इति वचनमेव शरणमशिश्रयत् ।

इह विकरणाः केचन लकारोपादानेन विधीयन्ते, यथा—स्यादयः, ते किं लावस्थायामेव भवन्ति ? उताहो आदेशेषु कृतेषु ? यदि लावस्थायामेव, ततस्तास्यनुदात्तेदित्यत्र यद्वक्ष्यते—तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तवचनं ज्ञापकम्, सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधत इत्यस्यार्थस्येति, तन्नोपपद्यते; लावस्थायामेव तासौ कृते तस्य च प्रत्ययाद्युदात्तत्वे पश्चाल्लादेशेषु क्रियमाणेषु तेषामेव स्वरः सतिशिष्टो भवति, ततश्चानुदात्तवचनमप्राप्तविधिरेव स्यात् । तत्र को दोषः ? चिनुतः, चिन्वन्ति; क्रीणीतः, क्रीणन्ति, सतिशिष्टो विकरणस्वर एव प्राप्नोति, द्वितीये तु पक्षे पूर्वं तिबादयः पश्चात्तासिरिति तस्यैव स्वरः सतिशिष्टः, ततश्च निघातस्वरेणैव सार्वधातुकानुदात्तत्वे सिद्धे तासिग्रहणं क्रियमाणमुक्तार्थस्य ज्ञापकं सम्पद्यते । अस्तु तर्हि तथा । यद्येवम्, धातुमात्रात्सार्वधातुकमात्रे भावकर्मणोर्यक्, कर्त्तरि तु शब्विधीयत इति यक्शपावुत्सर्गौ तेष्वेवार्थेषु धातुमात्रात्सार्वधातुकविशेषे स्यादय इति तेऽपवादाः ? तथा दिवादेर्धातुविशेषात्कर्तरि श्यनादयः शपोऽपवादाः, तत्र देविष्यति तनिष्यतीत्यादावुभयप्रसङ्गेऽपवादविप्रतिषेधात् श्यनादयः स्युः ? पक्षान्तरे त्वन्तरङ्गाः स्यादय एव सिद्धयन्ति ? नैष दोषः; 'दिवादिभ्यः श्यन्' इत्यादिषु स्यादयोऽनुवर्तिष्यन्ते—दिवादिभ्यः श्यन् भवति, लृलुटोस्तु स्यतासी भवतो दिवादिभ्य इति । एवं सर्वत्र । एतेनैतदपि निरस्तं यत्खल्विदमाशंक्यते—परेण लावस्थायां विधीयमानाः स्यादयः किमिति सार्वधातुकोत्पत्तिं प्रतीक्षन्त इति, कथम् ? उत्तरत्रानुवृत्तेरेव, सार्वधातुके यग्भवति, भावकर्मणोर्लृलुटोस्तु स्यतासी भवतः सार्वधातुके । एवं सिजादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तदेवमादेशेषु कृतेषु स्यादय इति स्थितम् ॥

सिब्बहुलं लेटि ॥ *जोषिषन्मन्दिषदिति* । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' 'मदि स्तुतिमोदस्वप्नगतिषु', अनुदात्तौ, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, सिच इट्, 'लेटोऽडाटौ' इति तिपोऽट्, 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इतीकारलोपः, तत्र च वेति वर्तते । *तारिषदिति* ।

न्यासः

सिब्बहुलं लेटि ॥ जोषिषदिति । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः,' लिङर्थे लेट् । सिप इकार उच्चारणार्थः, पकारः स्वरार्थः, 'लेटोऽडाटौ' इत्यट् । 'इतश्च लोपः परस्मै-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

न च भवति—पताति[1] दिद्युत्। उदधि च्यावयाति ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥

'कासृ शब्दकुत्सायाम्' ततः प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम्

पदमञ्जरी

'तॄ प्लवनतरणयोः' 'सिब्बहुलं छन्दसि णिद्वक्तव्यः' इति वचनाद्वृद्धिः, अमीषां भविता भाविषदिति यथा। छान्दसो वा दीर्घः। *पतातीति*। 'शल हुल पत्लृ गतौ', लेटोऽडाटौ' इत्याट् शपासहैकादेशः। *च्यावयातीति*। 'च्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ' ण्यन्तः। इहावयासिषीष्ठा इति यातेरवपूर्वाल्लिङि बहुलवचनात्सिप्, थासः सीयुट्, इट्। 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति तु प्रतिषेधो न भवति; सिपा व्यवधानात् ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ आम् प्रत्ययो भवतीति। हलन्तपक्षे एतदुक्तम्,

न्यासः

पदेषु' इतीकारलोपः, 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इतीट्, लघूपधगुणः, 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम्। तारिषदिति। 'तॄ प्लवनतरणयोः' 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः, 'व्यत्ययो बहुलम्' इति वर्णव्यत्ययेन धात्वकारस्याकारः। शेषं पूर्ववत्। मन्दिषदिति। 'मदि स्तुतिमोदनस्वप्नगतिषु', 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम्। पतातीति। 'पद गतौ', दिवादिरनुदात्तेत्, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, शप् प्रत्ययश्च अटा सह सवर्णदीर्घत्वम्। तिप इकारलोपोऽत्र न भवति; तद्विधौ 'वैतोऽन्यत्र' इत्यतो वेत्यनुवृत्तेः। च्यावयातीति। 'च्युङ् छ्युङ् ज्युङ् झ्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ'। हेतुमणिच्। सिपः पित्करणं बोभूयिपातामित्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वे प्राप्तेऽनुदात्तार्थम्। यङन्ताद् बोभूयशब्दाल्लेट आत्मनेपदम्, त, टेरेत्वम्। 'एत ऐ' 'लेटोऽडाटौ' इत्याट् 'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः' इति सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं पित्करणसामर्थ्यादन्तरङ्गोऽपि सिप्स्वरं प्रतीक्षते। तेन कृते तस्मिन् सिप इडागमः। स चागमानुदात्तत्वेनानुदात्तः। 'अतो लोपः' इति यङोऽकारस्योदात्तस्य लोपः। उदात्तत्वन्तु तस्य धातुस्वरेण च। 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्युदात्तत्वे प्राप्ते पित्करणादनुदात्तत्वमिटो भवति ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ प्रत्ययग्रहणेनेह सन्नादीनां प्रत्ययानां ग्रहणम्। तत्र 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्' इति परिभाषया 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति वा तदन्तविधिर्विज्ञायते। धात्वधिकाराच्च प्रत्ययग्रहणेनेह धातवो विशिष्यन्त इत्याह—प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्य इति। आम् प्रत्ययो भवतीति हलन्तपक्षमाश्रित्योक्तम्। अदन्तपक्षे त्वामः प्रत्ययो भवतीत्येवं वक्तव्यम्, तच्च नोक्तम्; वक्ष्यमाणादामोऽमित्त्वमदन्तत्वादित्यत एवावगम्यमानत्वात्। 'अमन्त्रे' इति विषयसप्तमीयम्, न परसप्तमी, तेन

१. पतातीति मुद्रितपुस्तके पाठः। तत्र 'पत्लृ गतौ' इत्यस्माल्लेट्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रत्ययो भवति लिटि परतोऽमन्त्रविषये। कासाञ्चक्रे। प्रत्ययान्तेभ्यः—लोलूयाञ्चक्रे।

अमन्त्र इति किम्? कृष्णो नोनाव॥

पदमञ्जरी

अदन्तपक्षे त्वामः प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्। *अमन्त्रविषय इति*। मन्त्रविषयश्चेत्प्रयोगो न भवतीत्यर्थः। ऋग्यजुःसामलक्षणो मन्त्रम्, तत्रैवाभियुक्तैर्मन्त्रशब्दस्य प्रयोगात्। आथर्वणा अपि मन्त्रा ऋग्यजुष एवान्तर्भवन्ति। तान्त्रिकेषु मन्त्रशब्दप्रयोगो मन्त्रवदुपचारात्। छन्दसीति नोक्तम्, ब्राह्मणेऽपि यथा स्यात्— अथ ह शुनःशेप ईक्षांचक्रे ते ह तदन्तर्वेद्यासाञ्चक्रिरे अविज्ञातानि च दर्शयाञ्चकार। *कासाञ्चक्र इति*। आमन्तस्य पदत्वम् 'आमः' इत्यत्रोपपादितम्। *नोनावेति*। नौतेर्यङ्लुगन्तात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त आम् न भवति। *कास्यनेकाच इति वक्तव्यमिति*। यथान्यासे हि कशब्दादशब्दाद्वागादिभ्यश्चाचारक्विबन्तेभ्य एकाज्भ्योऽपि प्रत्ययान्तत्वादाम्प्रसङ्गः, चुलुम्पादिभ्यश्चाप्रत्ययान्तत्वादप्रसङ्गः; अतोऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपनीयानेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः। तत्र कशब्दस्य णलि 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ 'आत औ णलः' चकौ, अन्यत्र 'अतो लोपः' चकतुः, चकुः; अशब्दस्य णलि रूपम्—औ इति, अन्यत्र 'अत आदेः' इति दीर्घत्वे 'आतो लोप इटि च' अतुः, उः। *चकासांचकारेति*। 'चकासृ दीप्तौ'। *दरिद्राञ्चकारेति*। 'आत औ णलः' इत्यत्र ओकारे विधातव्ये औकारविधानं दरिद्रातेरार्द्धधातुकलोप इत्याकारलोपेऽप्यौकारस्य श्रवणार्थम्, तेन ददरिद्रावित्यपि भवतीत्याहुः। *चुलुम्पाञ्चकारेति*। चुलुम्पनिर्वर्त्तिककारवचनात्साधुः।

न्यासः

मन्त्रप्रतिषेधाद् भाषायां ब्राह्मणे च विषयेऽयं विधिर्विज्ञायते। ब्राह्मणो नाम मन्त्राणामेव व्याख्यानग्रन्थः। ननु च नञिवयुक्तन्यायेन ब्राह्मण एव भवितव्यम्, न भाषायाम्.[1] नैतत्; यदि भाषायामपि न स्याद् ब्राह्मण इत्येवं ब्रूयात्। कासाञ्चक्रे इति। 'आमः' इति लेर्लुक्। लिटः कृत्त्वाल्लुप्ते तस्मिन् 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञा, सुः, स्वरादिपाठात् 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाऽव्ययसंज्ञायां सोर्लुक्। अथ 'हल्ङ्याब्भ्यः' इत्यनेनात्र सोर्लोपो भविष्यति, किमत्राव्ययसंज्ञया। लोलूयाञ्चक्र इति। लोलूयशब्दाद् यङन्तादाम्।

नोनावेति। 'णु स्तुतौ', 'णो नः' इति नत्वम्, यङ्, नोनूयत इति स्थिते 'यङोऽचि च' इति यङो लुक्, लिट्, तिप्, 'परस्मैपदानाम्' इति णल्, वृद्धिः। अत्र प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तादाम् स्यात्, अमन्त्र इति वचनान्न भवति।

१. ऋङ्मन्त्रत्वादस्येति भावः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* कास्यनेकाच इति वक्तव्यं चुलुम्पाद्यर्थम् *। चकासाञ्चकार। चुलुम्पाञ्चकार। दरिद्राञ्चकार ॥

आमोऽमित्त्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा।
आश्चकासोर्विधानाच्च पररूपं कतन्तवत् ॥

पदमञ्जरी

आमो मकारस्य 'हलन्त्यम्' इतीत्संज्ञा कस्मान्न भवतीत्याह—*आमो मित्त्वमिति*। कारयाञ्चकारेत्यादौ प्रयोगे य आम्शब्दस्तस्यामित्त्वं मकार इत्संज्ञको यस्य नास्ति सोऽमित् तस्य भावः अमित्त्वम्। कुत इत्याह? *अदन्तत्वादिति*। अद् अन्ते समीपे यस्य सोऽदन्तः, सूत्रे विधानवेलायां समीपेऽकारवत्त्वादित्यर्थः। तेनैतन्न चोदनीयम्—आम् चेत्कथमदन्तः, अथादन्तः कथमामिति। सूत्रे विधीयमानस्यैव वा प्रत्ययस्योपलक्षणमाम इति। *अगुणत्वं विदेस्तथेति*। विदाञ्चकारेत्यत्र विदेरामि गुणाभावोऽपि तथा, अदन्तत्वादेवेत्यर्थः। अदन्तत्वादित्येतत्प्रसङ्गेन चेदमिहोक्तम्, 'उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्' इत्यत्र तु वक्तव्यम्। तत्र हि विदेरकारान्तत्वमाम्प्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते, तत्रातो लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् गुणो न भवति। न पुनः 'विद ज्ञाने' इत्यकारो विवक्षित इत्युच्यते; वेत्तीत्यादौ श्रवणप्रसङ्गात्। अभ्युपेत्यापि मकारान्तत्वमित्संज्ञाभावमाह—*आस्कासोराम्विधानाच्चेति*।

न्यासः

कास्यनेकाच इत्यादि। प्रत्ययग्रहणमपनीयानेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः। किमर्थमित्याह—चुलुम्पाद्यर्थमिति। यथान्यासं हि क इत्यस्मात् प्रजापतिवाचिनो विष्णुवाचिनोऽशब्दादाचारक्विपि तदन्तादप्याम् प्रसज्येत, चकास्प्रभृतिभ्योऽप्रत्ययान्तेभ्यश्च न स्यात्, तस्मादिदं न्यासान्तरं द्रष्टव्यम्। अन्ये तु प्रत्ययग्रहणस्यानेकाजुपलक्षणान्न कर्त्तव्यमेतदिति मन्यन्ते, एतच्चायुक्तम्; न हि प्रत्ययग्रहणमनेकाजुपलक्षणार्थमुपपद्यते, एकाचामपि प्रत्ययान्तानां धातूनां विद्यमानत्वात्। यथा त्वेतन्न्यासान्तरं प्रत्याख्येयं भवेत् तथोत्तरत्र दर्शयिष्यामः। चकासाञ्चकार, दरिद्राञ्चकारेति। 'चकासृ दीप्तौ' 'दरिद्रा दुर्गतौ'। चुलुम्पाञ्चकारेति। चुलुम्पतेर्धातुष्वपरिपठितस्यापि कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमिति कात्यायनवचनप्रामाण्यात् धातुत्वं वेदितव्यम्।

अथामो मकारस्य 'हलन्त्यम्' इतीत्संज्ञा कस्मान्न भवतीत्याह—आमोऽमित्त्वमित्यादि। मकार इद् यस्य सोऽयं मित्, न मिदमित्, तस्य भावोऽमित्त्वम्। कथममित्त्वमित्याह—अदन्तत्वादित्यादि। मकारान्तत्वे हि सति मकारस्येत्संज्ञा स्यात्। न चास्य मकारान्तत्वम्, किं तर्हि? अदन्तत्वम्। तेनाकार एव 'उपदेशेऽजनुनासिक

१. 'आस्कासोराम्विधानाच्च' इति पदमञ्जरीसम्मतः काशिकापुस्तकेषु न दृष्टः पाठः। न्यासानुरोधी चात्र मूले स्थापितः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुरुमान् ऋच्छतिवर्जितस्तस्माच्च लिटि परत

पदमञ्जरी

आमोऽमित्त्वमित्यनुषङ्गः, सति हि मित्त्वे आस्कासोराम् भवन्नप्यचामन्त्यात्परः स्यात्, तथा च सवर्णदीर्घत्वे सत्यकिञ्चित्करः स्यात् । अतः 'दयायासश्च' कास्प्रत्ययादिति आस्कासोराम्विधानादप्यामोऽमित्त्वमवसीयते इत्यर्थः । *आस्चकासोर्विधानाच्च* इत्यन्ये पठन्ति, तदयुक्तम्; न हि सूत्रे चकास आम्विधानमस्ति । यदपि कास्यनेकाज्ग्रहणं तदपि चुलुम्पादौ सावकाशम् । नन्वदन्तत्वपक्षे आमामन्त्र इति निर्देश्यं स्यात्तत्राह—*पररूपं कतन्तवदिति* । यथा 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' इत्यत्र पररूपम्, एवमत्रापि निपातनात्पररूपमित्युक्तं भवति ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ *ऋच्छतिवर्जित इति* । ऋच्छतिना त्यक्तः

न्यासः

इत्' इतीत्संज्ञामनुभवन् मकारेस्येत्संज्ञां प्रतिबध्नाति । यथा चामोऽमित्त्वमदन्तत्वाद्गुणत्वं विदेस्तथा । गुणाभावोऽपि हि विदेर्विदाञ्चकारेत्यत्राकारान्तत्वादेव भवति । अथाकारान्तत्वे सत्यतो लोपे तस्याः 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति स्थानिवद्भावादिकार उपधा न भवति, तेन लघूपधगुणो न भवति । अदन्तत्वं तु विदेः 'उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्' इत्यनेनाम्प्रत्ययसन्नियोगेनाकारान्तत्वनिपातनात् । अभ्युपेत्यामो मकारान्तत्वममित्त्वं प्रतिपादयितुमाह—आश्चकासोर्विधानाच्चेति । आमोऽमित्त्वमिति प्रकृतेन सम्बन्धः, 'दयायासश्च' इत्यास आमो विधानात् । कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमित्युपसंख्यानाच्चकासेः । आदिग्रहणेन हि चकासेरपि ग्रहणम् । मकारस्येत्संज्ञयैतत् प्रयोजनम्—अचोऽन्त्यात् परो यथा स्यादिति । यदि चामोऽमित्त्वं स्यात् तदाऽऽश्चकासोरामो विधानमनर्थकं स्यात् । न हि तयोरचोऽन्त्यात् पर आमि भवत्यभवति वा कश्चिद् विशेषः । उभयथा हि 'अकः सवर्णे' इति दीर्घत्वे तदेव रूपं स्यात्, तदेतदाश्चकासोरामो विधानं कथमर्थवद्भवति ? यद्यमित्त्वमामो भवति नान्यथा । न ह्यन्यत् किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति प्रयोजनाभावादित्संज्ञा न भविष्यति । आश्चकासोर्विधानसामर्थ्यात् सवर्णदीर्घत्वमिह न भविष्यति । 'मिदचोऽन्त्यात् परः' इति परिभाषा वा नोपस्थास्यत इत्येतच्च नाशङ्कनीयं लक्ष्यविरोधमनिच्छता । एवं ह्यनिष्टं रूपं स्यात् । न चानिष्टार्था शास्त्रे प्रक्लृप्तिर्युक्ता । यदि तर्ह्यामोऽदन्तत्वमेवं सत्याममन्त्र इति निर्देशो नोपपद्यते, सवर्णदीर्घत्वे 'आमामन्त्रे' इति भवितव्यमित्याह—पररूपं कतन्तवदिति । यथा 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' इत्यत्र पररूपं तथेहापीति न भवति निर्देशानुपपत्तिः ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ यजादेरिति । इच् आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । 'इच्'

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आम्प्रत्ययो भवति। 'ईह चेष्टायाम्', 'ऊह वितर्के'। ईहाञ्चक्रे, ऊहाञ्चक्रे। इजादेरिति किम्? ततक्ष, ररक्ष। गुरुमत इति किम्? इयज,

पदमञ्जरी

तद्रूपरहित इत्यर्थः। ऋच्छतेरन्य इति यावत्। *इयज, उवपेति*। यजिवप्योरुत्तमे णलि 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्वाभावपक्षे वृद्ध्यभावाद् गुरूपोत्तमत्वाभावः। अथ थलि प्रत्युदाहरणम्—इयजिथ, इयष्ठ; उवपिथ, उवप्थेति। नन्वत्र सन्निपात परिभाषयैव न भविष्यति, लिट्सन्निपातजं हि अभ्यासस्य संप्रसारणं तद्विघात-कत्वादामो निमित्तं न भवति, आमि हि सति लेर्लुका भवितव्यमिति लिट्सन्निपात-मसौ विहन्यात्? इदं तर्हि प्रत्युदाहरणम्—इयेषेति, न ह्यत्र लिट्सन्निपातजमिजा-दित्वम्। अथ क्रियमाणेऽपि गुरुमद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति, यावता गुणे कृते गुरुमानेष भवति? एवमीषतुरित्यादावपि सवर्णदीर्घत्वे कृते गुरुमानेव भवति? सत्यम्; सति गुरुमद्ग्रहणे सन्निपातपरिभाषयैवात्राप्याम् न भवति, लिडानन्तर्यहेतु-कत्वाद् गुरुमत्तायाः। अथ वा 'गुरुमतः' इति नित्ययोगे मतुप्, नित्यं यस्य गुरुणा-भिसम्बन्धः। यद्येवम्, 'उछी विवासे' व्युच्छाञ्चकार, 'उछ उञ्छे' उच्छाञ्चकार आगमनिमित्ता चास्य गुरुमत्ता, तस्मादाम् न प्राप्नोति? ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयमनृच्छ इत्याह, तज्ज्ञापयति—भवत्येवञ्जातीयके आमिति। स तर्हि ज्ञाप-कार्थमृच्छतिप्रतिषेधो वक्तव्यो भवति। ननु चाम्निवृत्त्यर्थ एवासौ कर्तव्यः, नार्थ आम्निवृत्त्यर्थेन? ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयम् 'ऋच्छत्यॄताम्' इति लिटि परतो गुणं शास्ति, तज्ज्ञापयति—नास्मादाम् भवतीति। न च तत्रर्छतीत्यर्तेश्तिपा निर्देशः; 'ऋच्छति ऋ ऋताम्' इत्यर्तेरपि स्वरूपेणैव प्रश्लेषात्। प्रश्लेषे बहुवचनमत्र प्रमाणम्। अर्तेश्च लिटि गुणविधाने प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यामः। तस्मादृच्छतेर्गुण-विधानं ज्ञापकमेव। तस्मादाम्न भवतीति स एषोऽनृच्छ इति प्रतिषेधो ज्ञापकार्थ एव कर्तव्यः स्यात्। एवं तर्हि लिटीति विहितविशेषणम्—इजादेर्गुरुमतो यो लिड्विहितस्तत्रेति। तेन लिड्निमित्ता यस्य गुरुमत्ता तस्माच्च न भविष्यति, आगमनिमित्ता यस्य गुरुमत्ता तस्माच्च भविष्यति। 'अनृच्छ' इति प्रतिषेधस्तु क्रियताम्, मा वा कारि। क्वचित्तु *गुरुमत इति किम्, इयेष उवोषेति* पठ्यते, तत्र

न्यासः

इति प्रत्याहारग्रहणम्। गुरुस्यास्तीति गुरुमान्। ऋच्छतिवर्जितः ऋच्छिना त्यक्तः। तद्रूपरहित इत्यर्थः। ईहाञ्चक्र इति। 'ईह चेष्टायाम्'। ऊहाञ्चक्र इति। 'ऊह वितर्के'। ततक्ष, ररक्षेति। 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे', 'रक्ष पालने'। इयज। उवपेति। यजिवप्योरुत्तमे णलि 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्वाभावपक्षे वृद्ध्यभावाद् गुरुम-त्ताभावः। केचित् इयेष, उवोषेति प्रत्युदाहरन्ति। 'इषु इच्छायाम्' 'उष दाहे',

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उवप । अनृच्छ इति किम् ? आनर्च्छं, आनर्च्छतुः, आनर्च्छुः ।

* ऊर्णोतेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः * । प्रोर्णुनाव । अथ वा—

पदमञ्जरी

उवोषेत्युदाहरणमयुक्तम्, 'उषविदजागृभ्यः' इति विकल्पविधानमनवकाशं स्यात् ।

प्रोर्णुनावेति । 'अजादेर्द्वितीयस्य' 'न न्द्राः संयोगादयः' इति नुशब्दस्य द्विर्वचनं कार्यान्तरसिद्धयर्थम्, अवश्यमूर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः, तेनैवामोऽपि प्रतिषेधः सिद्ध इत्याह—*अथ वा वाच्य इति* । तत्र यङि भावातिदेशः, आमिटोस्त्वभावातिदेशः; नोतेस्तयोरभावात् । इडुपग्रहः=इट्प्रतिषेधः, 'विभाषा गुणे' इति पञ्चमी । फलस्य चात्र हेतुत्वं यथा—अध्ययनेन वसतीति । एकाच इति वर्तमाने 'श्र्युकः किति' इति य इट्प्रतिषेधः ततोऽपि हेतोर्णुवद्भावो वाच्य इत्यर्थः । उदाहरणानि—प्रोर्णोनूयते, प्रोर्णुनाव, प्रोर्णुतः, प्रोर्णुतवानिति ॥

न्यासः

णलि लघूपधगुणः, द्विर्वचनम्, 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङुवङौ । ननु च गुणे कृत एतावपि गुरुमन्तौ भवत इति भवितव्यमेवामाव ? न भवितव्यम्; 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तदविघातस्य' इति लिट्सन्निपातो गुरुमत्ताया हेतुः । गुरुमत्ता च 'आमः' इति लिटमेव विहन्ति । अथ वा—गुरुमत इति नित्ययोगे मतुप्, तेन नित्यं यस्य गुरुणा सह योगस्ततो भवितव्यम्, न चेषेरुषेश्च नित्यं गुरुणा सह योगः । यद्येवम्, 'उछी विवासे'—उच्छाञ्चकारेत्यत्र तुकि कृते न प्राप्नोति ? नैष दोषः; ऋच्छिप्रतिषेधो हि ज्ञापयति—आगमनिमित्ता गुरुमत्ता यस्य ततोऽपि भवतीति ।

आनर्च्छेति । 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु', 'छे च' इति तुक्, 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणः, द्विर्वचनम्, हलादिशेषः, 'अत आदेः' इति दीर्घः, 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति नुट् । ननु च 'ऋच्छत्यृताम्' इति ऋच्छतेरनन्तरे लिटि गुणवचनं ज्ञापकम्—ऋच्छेराम् न भवति । सति हि तस्मिन् लिट आनन्तर्यं विहन्येत, तदपार्थकः प्रतिषेधः ? नैतदस्ति; वचनसामर्थ्याद् व्यवधानेऽपि गुणः स्यात् । असति च तस्मिन्नागमनिमित्ता गुरुमत्ता यस्य ततोऽपि भवतीत्येतज् ज्ञापितं न स्यात् । तस्मादनृच्छ इति प्रतिषेधः कर्तव्यः ।

ऊर्णोतेरित्यादि । इजादित्वाद् गुरुमत्त्वाच्च प्राप्नोत्याम् । तस्मात् प्रतिषेधो वक्तव्यः, व्याख्येय इत्यर्थः । व्याख्यानं तु—वक्ष्यमाणस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य सिंहावलोकितन्यायेनानुवर्त्तितस्य व्यवस्थितविभाषात्वविज्ञानात् कर्त्तव्यम् । प्रोर्णुनावेति । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति 'नु' इत्यस्य द्विर्वचनम् । रेफस्तु न द्विरुच्यते; 'न न्द्राः संयोगादयः' इति प्रतिषेधात् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वाच्य ऊर्णोर्नुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

'दय दानगतिरक्षणेषु', 'अय गतौ', 'आस उपवेशने'—इत्येतेभ्यश्च लिटि परत आम्प्रत्ययो भवति । दयाञ्चक्रे । पलायाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे ।

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥

पदमञ्जरी

दयायासश्च ॥ दयायासः सर्वेऽप्यनुदात्तेतः । *पलायाञ्चक्रे इति* । 'उपसर्गस्यायतौ' इत्युपसर्गस्य लत्वम् ॥

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । *विद ज्ञाने इति* । सत्ताविचारणार्थयोस्त्वात्मनेप-

न्यासः

अथ वेत्यादि । 'णु स्तुतौ' । 'तेन तुल्यं वर्त्तते' इति नुवत्, तस्य भावो नुवद्भाव इति । नौतिना तुल्यं वर्त्तत इत्यर्थः । किं पुनस्तस्य प्रयोजनम्, येनासौ तथा वाच्यः ? इत्याह— यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनमिति । नुवद्भावे सति यथा नौतेः 'धातोरेकाचः' इति यङ् भवति—नोनूयत इति, एवमूर्णोतेरपि—प्रोर्णोनूयत इति । आमश्च प्रतिषेधार्थमिति । नुवद्भाव वाच्य इत्यपेक्ष्यते । तस्मिन् सति यथा नौतेरनिजादित्वाद् गुरुमत्ताभावाच्चाम् न भवति, तथोर्णोतेरपि— प्रोर्णुनावेति । एकाचश्चेडुपग्रहादिति । 'नुवद्भावो वाच्यः' इति सम्बध्यते । कर्मणि 'ल्यब्लोपे' इति पञ्चमी, यथा—प्रासादात् प्रेक्षते, आसनात् प्रेक्षत इति । इडुपग्रह इति इट्प्रतिषेधः । एतदुक्तं भवति—'एकाचः' इत्यनुवर्त्तमाने 'श्र्युकः किति' इति य इडुपग्रहः क्रियते तदुद्दिश्य प्रयोजनमूर्णोतेर्नुवद्भावो वाच्य इति । तेन यथा नौतेः 'श्र्युकः किति' इतीट्प्रतिषेधः—नुतः, नुतवानिति, तथोर्णोतेरपि— प्रोर्णुतः, प्रोर्णुतवानिति ।

अथ वा—इडुपग्रहादिति हेतावियं पञ्चमी, यथा— 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्' इति । एकाचो यत इडुपग्रहो विधीयते तस्मात् प्रयोजनाद्धेतोरूर्णोतेर्नुवद्भावो वाच्य इत्यर्थः । अथ 'इजादेश्च' इति किमर्थश्चकारः ? अनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन 'कास्यनेकाचः' इति वक्तव्यं न भवति । यथान्यासेऽपि चकारेण चकासाञ्चकारेत्यादेः सिद्धत्वात् । ननु च यदीदं नोच्येत, तदा प्रत्ययान्तोऽपि यो धातुरेकाच् ततोऽपि प्रसज्येत ? यदि नेष्यते, तदा वक्ष्यमाणमन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्त्य व्यवस्थितविभाषात्वमङ्गीकर्त्तव्यम् ॥

दयायासश्च ॥ **पलायाञ्चक्रे इति** । परापूर्वस्यायतेः 'उपसर्गस्यायतौ' इति लत्वम् ।

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ उषजागृभ्यां परस्मैपदिभ्यां साहचर्याद् विदेरपि परस्मैपदिनो ज्ञानार्थस्य ग्रहणम्, न तु सत्ताविचारणार्थयोरात्मनेपदिनोः, नापि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'उष दाहे', 'विद ज्ञाने', 'जागृ निद्राक्षये'—एतेभ्यो लिटि परतोऽन्यतरस्यामाम् प्रत्ययो भवति । ओषाञ्चकार, उवोष । विदाञ्चकार, विवेद । जागराञ्चकार, जजागार । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवति ॥

भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥ ३९ ॥

'ञिभी भये', 'ह्री लज्जायाम्', 'डुभृञ् धारणपोषणयोः', 'हु दानादनयोः'—इत्येतेभ्यो लिटि परत आम्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम्, श्लाविव चास्मिन्कार्यं भवति । किं पुनस्तद् ? द्वित्वमित्त्वं च । बिभयाञ्चकार, बिभाय । जिह्रयाञ्चकार, जिह्राय । बिभराञ्चकार, बभार । जुहवाञ्चकार, जुहाव ॥

पदमञ्जरी

दिनोर्लाभार्थस्य चोभयपदिनो ग्रहणं न भवति, परस्मैपदिभ्यामुषिजागृभ्यां जागर्तिनाऽऽदादिकेन साहचर्यादिति भावः । *विवेदेति* । आम्प्रत्ययसन्नियोगेनादन्तत्वप्रतिज्ञानादत्र गुणो भवत्येव । अत एवाह—*विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवतीति* ॥

भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥ श्लुवत्कार्यापेक्षया सूत्रे षष्ठी, सन्नियोगशिष्टत्वाच्चाम् प्रत्ययोऽपि तेभ्य एव विज्ञायते । *द्वित्वेत्त्वे इति* । 'श्लौ' इति द्विर्वचनम्, 'भृञामित्' इतीत्त्वम्, तत्र 'श्लौ' इति वर्तते । 'न लुमताङ्गस्य' इति गुणप्रतिषेधस्तु न

न्यासः

लाभार्थस्योभयपदिनः; जागर्त्तिनाऽऽदादिकेन वा साहचर्याद्विदेरादादिकस्यैव ग्रहणमित्याह—विद ज्ञाने इति । विवेदेत्यत्रादन्तत्वाभावाद् गुणो भवत्येव । आम्सन्नियोगेन विदेरदन्तत्वं विज्ञायते, तेन तत्रैव गुणाभावो नान्यत्रेति । अत आह—विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवतीति ॥

भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥ भीह्रीभृहुवामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । सुपां सुपो भवन्तीति । श्लुवदिति । श्लाविव श्लुवत् , 'तत्र तस्येव' इति सप्तमीसमर्थाद्वतिः । कार्यातिदेशश्चायम् । अत एवाह—श्लुवच्चास्मिन् कार्यं भवतीति । द्वित्वमित्त्वञ्चेति । 'श्लौ' इति द्विर्वचनम् , 'भृञामित्' इतीत्त्वम् । असति ह्यतिदेशे लिडाश्रयं द्विर्वचनमामा व्यवधाने न स्याद् । इत्त्वमपि नैव स्यात्, तद्विधौ हि 'णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ' इत्यतः श्लावित्यनुवर्त्तते । तस्मात् तस्योभयस्य सिद्धये 'श्लुवच्च' इत्यतिदेशः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

आम्प्रत्ययस्य पश्चात्कृञनुप्रयुज्यते लिटि परतः। 'कृञ्' इति प्रत्याहारेण कृभ्वस्तयो गृह्यन्ते, तत्सामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न भवति।

पदमञ्जरी

भवति, किं कारणम् ? 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इत्यस्याः प्राप्तेरयं प्रतिषेधः। श्रूयमाणत्वादामः ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ अनुप्रयुज्यत इत्यनुशब्दः पश्चादर्थे। तत्र कस्य पश्चादित्यपेक्षायामामः प्रकृतत्वात्तस्यैवेति विज्ञायत इत्याह—*आम्प्रत्ययस्येति*। योऽयमाम्प्रत्ययो विहितः-कर्मधारयोऽयम्, न तु बहुव्रीहिः—आम्प्रत्ययो यस्मात्सोऽयमाम्प्रत्ययस्तस्येति। तथा हि सत्याम्प्रत्ययवदितिवदामः प्रत्ययस्य प्रकृत्युपलक्षणत्वाद्धातोरामश्च मध्ये कृञः प्रयोग उक्तः स्यात्। *पश्चात्कृञनुप्रयुज्यत इति*। पश्चाच्छब्दसन्निधावनुशब्दोऽयमनुवादः। *लिटि परत इति*। लिटि परतः स्थितो यः कृञ् सोऽनुप्रयुज्यत इत्यर्थः। सूत्रेऽपि लिटीति नानुप्रयोगस्य निमित्तनिर्देशः, किं तर्हि ? 'परोक्षे लिट्' इत्यनेन विहिते लिटि परभूते यः कृञ् सोऽनुप्रयुज्यत इति वचनव्यक्तिः। चकारेत्यादिपदमनुप्रयुज्यत इति यावत्। *कृञिति प्रत्याहारेणेति*। 'कृभ्वस्तियोगे' इति कृशब्दादारभ्य 'कृञो द्वितीय' इत्या कृञो ञकारा-

न्यासः

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ अनुप्रयुज्यत इति। अनु-प्रशब्दौ प्रत्येकं प्रथमान्ते पदे। 'युज्यते' इत्यात्मनेपदे प्रथमपुरुषैकवचनान्तम् पदम्। आम्प्रत्ययस्येति। आम् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः। पश्चादित्यनेनानुशब्दस्यार्थमाचक्षाणः प्राक् प्रयोगं निराकरोति। सावधारणफलत्वाच्च सर्ववाक्यानामांम्प्रत्ययस्यैव पश्चात् कृञ् प्रयुज्यते—इत्यवधारणमिहाश्रितम्, तेन व्यवधाने प्रयोगो निराकृतो भवति। न हि व्यधाने कृञनुप्रयुज्यमान आम्प्रत्ययस्यैवानुप्रयुक्तो भवति, अपि तु शब्दान्तरस्यापि। लिटि परत इत्यनेन प्रत्ययान्तरे परे प्रयोगाभावमाह। ननु च 'आमः' इति लिटो लुका भवितव्यम्, तत् कथं लिटि परतः कृञनुप्रयुज्यते ? नैष दोषः; न ह्ययमत्रार्थः-लक्षणान्तरेण यो विहितो लिट् तत्र परतोऽनुप्रयुज्यते कृञिति, किं तर्हि ? अनेनैव सूत्रेण विधीयमाने लिटि परतः कृञनुप्रयुज्यत इति, लिट्परः कृञनुप्रयुज्यत इति यावत्। ननु च कृञित्युच्यते, पाचयाम्बभूव पाचयामासेति भवतेरस्तेश्चानुप्रयोगो न सिध्यतीत्याह—कृञिति प्रत्याहारेणेत्यादि। 'अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे' इतीमं कृशब्दं गृहीत्वा 'कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ' इति ञकारेण प्रत्याहारग्रहणमेतत्। तेन

१. अत एव तं पातयां प्रथममास पतात पश्चादित्यादिप्रयोगोऽसाधुरेव विज्ञेयः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पाचयाञ्चकार । पाचयाम्बभूव । पाचयामास ॥

पदमञ्जरी

त्प्रत्याहारः । अत्र च प्रमाणमाम्प्रत्यय इत्यत्र कृञ्ग्रहणम् । यदि ह्यत्र स्वरूपग्रहणं स्यात्तदान्यस्यानुप्रयोगस्याभावादनर्थकं तत्र कृञ्ग्रहणं स्यात् । अत एव विपर्ययोऽपि न भवति—तत्र प्रत्याहारग्रहणम्, इह स्वरूपग्रहणमिति; न ह्यत्र स्वरूपमात्रग्रहणे तत्र कृभ्वस्तीनामनुप्रयोगत्वानुवाद उपपद्यते । *तत्सामर्थ्यादिति* । प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्येत्यर्थः । *अस्तेर्भूभावो न भवतीति* । अन्यथाऽसन्देहार्थं 'कृभ्वनुप्रयुज्यते लिटि' इत्येव ब्रूयादिति भावः । तत्र एषि इटि च रूपे विप्रतिपन्ना उभयत्र 'ह एति'—ईक्षामाह इति केचित् । अन्ये तु तासिसाहचर्यादिस्येव हत्वमिति । अपरे तु साहचर्यादेव सार्वधातुक एवेति हत्वमित्युभयत्र ईक्षामास इति रूपमिति स्थिताः ।

इहामन्तमेतदनभिव्यक्तपदार्थकम्, नास्माद्भावकर्मकर्तृविशेषः पुरुषविशेषः संख्याविशेषो वा गम्यते, केवलं पूर्वापरीभूतानद्यतनकालं परोक्षे साधनादिविशेषाकाङ्क्षं क्रियारूपमर्थमाह । तत्रावश्यं तदाकाङ्क्षनिवृत्तये विशेषवाचिपदमनुप्रयोक्तव्यम्, तस्मादनुप्रयुज्यत इत्यंशो न विधातव्यः ? इदं तर्हि प्रयोजनम्—कृभ्वस्तीनामेव यथा स्याद्धात्वन्तरस्य मा भूत् । कस्य पुनः प्राप्नोति ? सामान्यवचनस्यानुप्रयुज्येत—कारयां पपाचेति । विशेषवचनस्य वा, तत्रापि सोऽनुप्रयुज्येत—उषामुवोष, विदांविवेद, जागराञ्जजागारेति । तत्समानार्थो वा—उषान्ददाहेतीत्यादि । अर्थान्तरवचनो वा—उषाम्पपाचेति । प्रथमे पक्षे यावदपेक्षमेव नानुप्रयुक्तं

न्यासः

प्रत्याहारग्रहणेन कृभ्वस्तयस्त्रयो गृह्यन्ते । तत्र च त्रयाणामप्यन्तर्भावादित्यदोषः । एवमप्यस्तेरनुप्रयोगो न सिध्यति, यस्माद् 'अस्तेर्भूः' इति भूभावेन भवितव्यमित्याह—तत्सामर्थ्यादिति । प्रत्याहारेण कृभ्वस्तीनां ग्रहणसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न भवति । तेषां प्रत्याहारग्रहणस्यैतत् प्रयोजनम्—अस्तेरनुप्रयोगो यथा स्यात् । यद्यस्तेरनुप्रयोगस्य भूभावः स्यात् निष्फलं प्रत्याहारग्रहणं स्यात्, 'कृभ्वनुप्रयुज्यते लिटि' इत्येवं ब्रूयात् । तत्राप्ययमर्थः—किमिदं करोतेर्ग्रहणम् ? उत प्रत्याहारस्य ? इति सन्देहः परिहृतो भवति । यदि तर्हि कृञिति प्रत्याहारग्रहणम्, एवं सति 'अभिविधौ सम्पदा च' इति सम्पदानुप्रयोगः प्राप्नोति; तस्य प्रत्याहारेऽन्तर्भूतत्वाद् ? नैष दोषः; 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यतो धातुग्रहणमनुवर्त्तते, तेन च कृञ् विशिष्यते—कृञ् यो धातुरिति, न च सम्पदेत्ययं धातुः, किं तर्हि ? धातूपसर्गसमुदायः; तस्मान्नानुप्रयुज्यते ।

पाचयाम्बभूवेति । पचेर्ण्यन्तादाम् । 'अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु' इति णेरयादेशः । 'भवतेरः' इत्यभ्यासस्यात्त्वम् । 'भुवो वुग् लुङ्लिटोः' इति वुगागमः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

स्यादधिकोऽप्यर्थो गम्येत पाकादिविशेषो नाम, द्वितीयतृतीययोस्त्वनुप्रयोगेणैव सकलार्थावगतेरासप्रयोगो व्यर्थः स्यात्, चतुर्थे त्वर्थान्तरगत एव विशेषो गम्येत, न त्वामवगतः, तद्गतविशेषाभिधानाय त्वामनुप्रयोगव्यसनम्। अतएव प्रत्याहारान्तर्भूतस्यापि सम्पद्यतेरनुप्रयोगो न भवति, अन्यथा तस्यापि स्यात्। 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यतो धात्वधिकाराद्वा धातूपसर्गसमुदायस्य न भविष्यति। एवमपि योऽत्र धातुस्तस्य प्राप्नोति, तस्मात्सामन्यवचनस्य विशेषवचनस्य वा सामान्यवचनं वानुप्रयोक्ष्यते। एवं हि सामान्यस्य सन्निहिते एव विशेषे पर्यवसानात्तद्गतसाधनादिविशेषाभिधानमामन्तर्गतविशेषाभिधानमेव संवर्त्तते। तथा भ्वस्त्योरनुप्रयुज्यमानयोरामन्तवशेन सकर्मकत्वं भवति—'तस्यातपत्रं विभराम्बभूवे,' 'अहं किल व्यपेक्षामास' इति, तदुपपद्यते, तेन द्वयोः सहप्रयोगः। यदि तु सामान्यवचन एव प्रयुज्येत; क्रियाविशेषो न गम्येत, आमन्तस्यैवानभिव्यक्तिः। तस्मात्कृञ्चेत्ययमप्यंशो न विधेयः। इदं तर्हि प्रयोजनं लिट्परस्यैव यथा स्यात्, प्रत्ययान्तरपरस्य मा भूत्। किंपरस्य पुनः प्राप्नोति ? कृत्परस्य। न कृत्परस्यानुप्रयोक्ष्यमाणपुरुषविशेषाभिव्यक्तिः। लिटि तु विरुद्धकालतैव लृलुटोरपि। लिङादिष्वपि विध्याद्यर्थान्तरप्रतीतिप्रसङ्गः, लुङि भूतमात्रं गम्येत नानद्यतनविशेषः, लटि न पारोक्ष्यं गम्येत।

ननु च यथानुप्रयोगे प्रकृतिवाच्यस्य सामान्यस्यामन्तवाच्ये विशेषे पर्यवसानम्, एवं प्रत्ययवाच्यस्याप्यामन्तवाच्येऽनद्यतने परोक्षे च विशेषे पर्यवसानाद्युज्यत एव लुङोऽनुप्रयोगः, तथा 'हशश्वतोर्लङ् च' इति लिडर्थ एव लङ् विधीयते, लङन्तस्यानुप्रयोगः प्राप्नोति ? नैष दोषः; एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भविष्यति। कोऽर्थः ? यया प्रकृत्या प्रयोगः प्रारभ्यते तयैव समापनीयः, यथा—खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीति यूपद्रव्यविकल्पे

न्यासः

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावताऽमन्तमिदम् अनभिव्यक्तक्रियापदार्थकम्। अतो हि क्रियाकालमात्रस्याभिव्यक्तिर्भवति, न साधनपुरुषसंख्यानाम्। न हि विना तिङन्तपदेन तासामभिव्यक्तिर्भवति। तस्मादपरिसमाप्त्यर्थत्वादेवामन्तस्यानुप्रयोगो भविष्यति ? कृभ्वस्तीनामनुप्रयोगो यथा स्यात्, पचादीनां मा भूत्। पचादीनामिति चेत्, न; पचादीनां विशेषवाचित्वादनुप्रयोगस्यानुपपत्तेः। विशेषवाची ह्यनुप्रयुज्यमानः सामान्यवाचिनो ह्यामन्तस्यानुप्रयुज्यते ? विशेषवाचिनो वा ? तत्र न तावत् सामान्यवाचिन आमन्तस्य विशेषवाच्यनुप्रयोगमर्हति, तस्यासम्भवात्। कृभ्वस्तयो हि सामान्यवाचिनः, न च तेभ्यः केनचिदाम् विहितः। विशेषवाचिनोऽ-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

खादिरेण प्रयोगे प्रारब्धे दैवान्मानुषाद्वा कस्माच्चिदपराधात्खादिरापचारे मुख्ये पलाशे लभ्यमानेऽपि तत्परित्यागेनालभ्यमानस्यापि खादिरस्य प्रतिनिधिना बादरादिना प्रयोगः परिसमाप्यते। एवं हि प्रारब्धः प्रयोगः परिसमापितो भवति। द्रव्यान्तरोपादाने तु प्रयोगान्तरं स्याद्; द्रव्यभेदे क्रियाभेदात्। प्रतिनिधिस्तु मुख्यबुद्धयैवोपादीयते; तदवयवानां तत्र भूयसां सम्भवात्। तथेहाप्यामन्तेन लिट्प्रयोगः प्रारब्धोऽपरिसमाप्तः साकाङ्क्षः, तस्याकाङ्क्षापूरणेन स एव प्रयोगोऽनुप्रयोगेण परिसमाप्यमानो युक्तं यल्लिट्परस्यैवानुप्रयोगेण परिसमाप्यते, तस्मान्नास्ति प्रत्ययान्तरपरस्यानुप्रयोगप्रसङ्गः। तस्माल्लिटीत्ययमप्यंशो न विधातव्यः। इदं तर्हि प्रयोजनम्—अनुप्रयोगः=पश्चात्प्रयोगो यथा स्यात्—ईक्षांचक्रे, चक्रेईक्षामिति मा भूत्। व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च—ईक्षां देवदत्तश्चक्रे। कथं व्यवहितनिवृत्तिः? आमपेक्षया पश्चाद्भावस्य तत्रैव मुख्यत्वात्। तदेवं पूर्वनिवृत्तिर्व्यवहितनिवृत्तिश्च प्रयोजनमिति स्थितम्। इह तु तान्ह राजा मदयामेव चकारेति *बह्वृचब्राह्मणे* व्यवहितप्रयोगश्छान्दसः। कथं *भट्टिकाव्ये* 'उक्षां प्रचक्रे नगरस्य मार्गान्, 'बिभयां प्रचकारासौ' इति? कथं वा 'तं पातयां प्रथममास', 'प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार' इति? *वार्त्तिककारः* पृच्छ्यताम्, यः पठति—'विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वाच्यम्, व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च' इति!॥

न्यासः

प्यामन्तस्य विशेषवाची समानार्थोऽनुप्रयुज्येत ? भिन्नार्थो वा ? तत्र समानार्थस्तावन्नानुप्रयुज्यते; उक्तार्थत्वात्। तस्मिंश्चानुप्रयोक्तुमिष्ट आमन्तस्य सकलक्रियाकालाद्यर्थाभिव्यक्तिर्भवति। सामार्थ्यात् स एवानुप्रयोक्तव्यो यत्र सर्वाभिव्यक्तिर्भवति। तत्र किमामन्तेन समानार्थेन पूर्वेण! भिन्नार्थोऽपि नानुप्रयोगमर्हति; तदर्थानभिव्यक्तेः। अनुप्रयोगो ह्यामन्तस्यार्थस्याभिव्यक्तये क्रियते, न चात्यन्तभिन्नार्थेनामन्तवाच्यस्यार्थस्य सम्बधिनः साधनादयः शक्यन्तेऽभिव्यङ्क्तुम्। सामान्यवाचिना तु शक्यन्तेऽभिव्यङ्क्तुम्। विशेषसन्निधौ हि सामान्यशब्दस्य विशेषेऽवस्थानादामन्तस्य सन्निधौ सामान्यशब्दाः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यमानास्तद्वाच्य एवार्थविशेषे वर्त्तन्ते, तस्मादेषामेव कृभ्वस्तीनामनुप्रयोगो भविष्यतीति नारब्धव्यमिदम्? नैतदस्ति; यथैव हि कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवचनाः, एवं विद्यतिरपीति तस्याप्यनुप्रयोगः स्यात्। तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थमिदमारब्धम्। व्यवहितप्रयोगनिवृत्त्यर्थञ्च, पाचयां देवदत्तश्चकारेति मा भूत्। व्यवहितप्रयोगानिवृत्तिस्त्ववधारणविशेषाल्लभ्यते। अवधारणं तु सर्ववाक्यानां व्यवच्छेदफलत्वात् सावधारणफलवाच्चाकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वा लभ्यते। विपर्ययनिवृत्त्यर्थश्चारम्भः, विपर्ययनिवृत्तिर्हि वनोः पश्चादर्थत्वाल्लभ्यते॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

'विदाङ् कुर्वन्तु' इत्येतदन्यतरस्यां निपात्यते। किं पुनरिह निपात्यते ? विदेर्लोट्याम्प्रत्ययः, गुणाभावः, लोटो लुक्, कृञश्च लोट्परस्यानुप्रयोगः। अत्र भवन्तो विदांकुर्वन्तु, विदन्तु। इतिकरणः प्रदर्शनार्थः। न केवलं प्रथमपुरुषबहुवचनम्, किं तर्हि ? सर्वाण्येव लोड्वचनान्यनुप्रयुज्यन्ते—विदाङ्करोतु, विदांकुरुतात्, विदांकुरुताम्, विदांकुरु, विदांकुरुतमित्यादि ॥

अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकःपावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि ॥ ४२ ॥

पदमञ्जरी

विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ इहोत्तरत्र चानुप्रयोगानुसारेण आमन्ते लकार उन्नेयः। *विदेर्लोट्याम्प्रत्यय इति*। निपात्यत इत्यनुषङ्गः, तथा गुणाभावश्चेत्यत्र। एवं लोटो लुगित्यत्र, तथा कृञश्च लोट्परस्यानुप्रयोग इत्यत्र। सर्वमेतदप्राप्तमिति निपात्यते। *इतिकरणः प्रदर्शनार्थ इति*। सर्वेषां लोड्वचनानामुपलक्षणार्थ इत्यर्थः। किमेवं सति सिद्धं भवतीत्याह—*न केवलमिति*। प्रचुरप्रयोगत्वात्तु सूत्रे बहुवचनं पठितम्। कश्चित्तु *भाष्यवार्तिककारा*नुक्तत्वादुपलक्षणत्वं नेच्छति, स इतिकरणस्य प्रयोजनं ब्रवीतु ॥

अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकःपावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि ॥ अक-

न्यासः

विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ विदेर्लोट्याम्प्रत्यय इति। विदेर्लिट्याम् विहितो लोटि न प्राप्नोतीत्यतोऽपि निपात्यते। आममाश्रित्य लघूपधगुणः प्राप्नोतीति तदभावश्च। 'आमः' इति लेर्लुग् विधीयमानो लोटो न सिध्यतीत्यतो लोटो लुक्। लिट्परस्य कृञोऽनुप्रयोग उक्तो लोट्परस्य न प्राप्नोति, सोऽपि निपात्यत इति सर्वत्र सम्बन्धनीयम्। कुर्वन्त्विति। बहुवचनम्, झेरन्तादेशः, 'एरुः', विकरणमाश्रित्य धातोर्गुणः, 'अत उत् सार्वधातुके' इत्युत्त्वम्, विकरणस्य यणादेशः। इतिकरण इत्यादि। लोड्वचनानामुपलक्षणार्थत्वे सतीतिकरणस्य यदिष्टं तद्दर्शयितुमाह—न केवलमित्यादि। कुरुतामिति। 'तस्थस्' इत्यादिना तसस्ताम्। कुर्विति। 'सेर्ह्यपिच्च' इति हिः, 'उतश्च प्रत्ययात्' इत्यादिना हेर्लुक्। कुरुतमिति। तसस्तम् ॥

अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकःपावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'अभ्युत्सादयाम्' इत्येवमादयश्छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते। सदिजनिरमीणां ण्यन्तानां लुङ्याम्प्रत्ययो निपात्यते। चिनोतेरपि तत्रैवाम्प्रत्ययो द्विर्वचनं कुत्वं च। अकरिति चतुर्भिरपि प्रत्येकमनुप्रयोगः सम्बध्यते। पावयाङ्क्रियादिति—पवतेः पुनातेर्वा ण्यन्तस्य लिङ्याम् निपात्यते, क्रियादिति चास्यानुप्रयोगः। विदामक्रन्निति—विदेर्लुङ्याम् निपात्यते, गुणाभावश्च, अक्रन्निति चास्यानुप्रयोगः। अभ्युत्सादयामकः। अभ्युदसीषददिति भाषायाम्। प्रजनयामकः। प्राजीजनदिति भाषायाम्। चिकयामकः। अचैषीदिति

पदमञ्जरी

रिति। कृञो लुङि सिपि च्लेः 'मन्त्रे घस' इत्यादिना लुक्, सिपो हल्ङ्यादिलोपः। *अकृन्निति*। तत्रैव बहुवचनं झिः। *क्रियादिति*। तस्यैवाशिषि लिङ्, 'लिङाशिषि' इत्यार्द्धधातुकत्वाद्विकरणाभावः, 'रिङ्शय' इति रिङ्। *द्विर्वचनं चेति*। चकारात्कुत्वं च। *अभ्युदसीषददिति*। सदेर्ण्यन्ताल्लुङि चङ्युपधाया ह्रस्वः, 'चङि' इति द्विर्वचनम्। 'हलादिः शेषः', 'सन्वल्लघुनि' इतीत्त्वम्, 'दीर्घो लघोः'। *भाषायामिति*। अन्यत-

न्यासः

अभ्युत्सादयामिति। 'कुगतिप्रादयः' इति समासे कृत एकमेवेदं प्रथमान्तम्। एवं प्रजनयामित्येतदपि। शेषाण्यप्यामन्तानि प्रथमान्तान्येव। अकरिति। करोतेर्लुङ्। प्रथमपुरुषैकवचनान्तम्। अक्रन्निति। प्रथमपुरुषबहुवचनान्तम्। सदिजनिरमीणामिति। 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु', 'जनी प्रादुर्भावे', 'रमु क्रीडायाम्'। ण्यन्तानामिति। हेतुमण्णिजन्तानाम्। पवतेरिति। 'पूङ् पवने'। पुनातेरिति। 'पूञ् पवने'। लिङ्याम् निपात्यते इति। लिटि विहितत्वाल्लिङि न प्राप्नोति, ततो निपात्यते। अस्येति। पुनातेः पवतेर्वा ण्यन्तस्य। लुङ्याम् निपात्यत इति। पूर्ववन्न प्राप्नोतीति कृत्वा। विदेरपि गुणाभावश्चेति। 'पुगन्तलघूपधस्य' इति गुणः प्राप्नोति, अतस्तदभावो निपात्यते। अभ्युत्सादयामिति। पूर्ववण्णेरयादेशः। लुङो लुक्। अकरिति। करोतेर्लुङ्, अडागमः, तिप्, च्लिः, तस्य 'मन्त्रे घसह्वर' इति लुक्, गुणः, रपरत्वम्, 'हल्ङ्याब्भ्य' इति तिलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः। अभ्युदसीषददिति। 'णिश्रि' इत्यादिना चङ्, 'णौ चङ्युपधायाः' इति ह्रस्वः, 'चङि' इति द्विर्वचनम्, हलादिशेषः, 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावे सतीत्त्वम्, 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः। एषा प्रक्रिया यथायोगमुत्तरत्रापि वेदितव्या।

प्रजनयामिति। 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वाद् ह्रस्वत्वम्। चिकया-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भाषायाम् । रमयामकः । अरीरमदिति भाषायाम् । पावयाङ्क्रियात् । पाव्यादिति भाषायाम् । विदामक्रन् । अवेदिषुरिति भाषायाम् । इतिकरणः प्रयोगप्रदर्शनार्थः[1] ।।

च्लि लुङि ।। ४३ ।।

धातोश्च्लिः प्रत्ययो भवति लुङि परतः । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अस्य सिजादीनादेशान्वक्ष्यति, तत्रैवोदाहरिष्यामः ।।

पदमञ्जरी

रस्यामित्यनुवृत्तेश्छन्दस्यपि यथादर्शनं भवत्येव । भाषायां त्वेतदेव रूपमिति अभ्युदसीषददित्यादि भाषायामित्युक्तम् ।।

च्लि लुङि ।। *इकार उच्चारणार्थ इति* । चकारलकारसंयोगस्य केवलस्योच्चारयितुमशक्यत्वात् । न त्वयमनुबन्धः, प्रयोजनाभावात् । *चकारः स्वरार्थ इति* । एतदुत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । *अस्य सिजादीनादेशान्वक्ष्यतीति* । यद्येवम्, किमर्थोऽयमु-

न्यासः

मिति । ककारोऽप्यत्र निपात्यते । गुणायादेशौ । अचैषीदिति । 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट्, सिचि वृद्धिः । रमयामिति । 'मितां ह्रस्वः' । पावयामिति । 'आमः' इति लिङो लुक् । क्रियादिति । कृञ आशिषि लिङ्, तिप्, 'इतश्च' इतीकारलोपः, यासुट्, 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः, 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सलोपः । पाव्यादिति । पूर्ववल्लिङ्, 'लिङाशिषि' इत्यार्द्धधातुकत्वाच्छपोऽभावः, 'णेरनिटि' इति णिलोपः । विदामिति । विदेर्लुङ्, आम्, गुणाभावः, लुङो लुक् । अक्रन्निति । कृञो लुङ्, च्लिः, झेरन्तादेशः, 'इतश्च' इतीकारलोपः, संयोगान्तलोपः, च्लेः 'मन्त्रे घसह्वर' इति लुक्, अट्, यणादेशः । अवेदिषुरिति । सिच इट्, 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति झेर्जुस् । इतिकरणः प्रयोगप्रदर्शनार्थं इति । अन्येऽप्येवंजातीयाश्छन्दसि वेदितव्या इत्यर्थः ।।

च्लि लुङि ।। इकार उच्चारणार्थ इति । उच्चारणमेवास्यार्थो नान्यत् किञ्चित् प्रयोजनमित्यर्थः । एतेनेत्संज्ञाकार्यं न भवतीति दर्शयति । चकारः स्वरार्थ इति । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । अथ 'मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः' इत्यत्रेकारः सामान्यग्रहणार्थः, चकारस्तदविघातार्थः कस्मान्न विज्ञायते ? एवं मन्यते— मन्त्रेघसादिभ्यो नैवान्यो लिरस्ति यस्य सामान्यग्रहणार्थोऽयमिकारः स्यात्, तस्मिंश्चासति सामान्यग्रहणार्थे तदविघातार्थतापि चकारस्य नोपपद्यते । 'आमः'

१. काशिकापुस्तकेष्वदृष्टोऽप्ययं पाठो न्यासस्वारस्येनेह स्थापितोऽस्माभिः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

पदिश्यते, यावता श्रवणार्थो वा भवत्युपदेशः ? कार्यार्थो वा ? न चायं च्लिः क्वचिच्छ्रूयते, नापि क्विबादीनामिवाश्रीयमाणस्यैवास्य किञ्चित्कार्यं दृश्यते, तस्मात् सिचमेवोत्सृज्य तस्यापवादाः क्सादयो विधीयेरन् ? नैवं शङ्क्यम्, एवं हि 'मन्त्रे घस' इत्यादिसूत्रे बहूनां ग्रहणं कर्तव्यं स्याद्—गम्यर्थमङो ग्रहणम्, आकारान्तेषु घेटोन्तर्भावात्तदर्थं च चङो ग्रहणम्, तस्य हि 'विभाषा घेट्श्व्योः' इति चङ्, धात्वन्तरार्थं सिचो ग्रहणम्, यदि जनेः—'दीपजन' इति विहितस्य चिणो लुक् छन्दसि दृश्यते ततस्तस्यापि; तान्येतानि त्रीणि चत्वारि वा ग्रहणानि भवन्ति । च्ल्युत्सर्गे पुनः सर्वेषां स्थानिभूतस्य तस्यैवैकस्य ग्रहणम् । ननु च क्रियमाणेऽप्युत्सर्गे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति—'च्लि लुङि', 'च्लेः सिच्', 'मन्त्रे घस' आदिसूत्रे च यदेतल्लेरिति । एवं तर्हि यदेतद् 'गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः' इति च्लेरिति वक्ष्यामि, तदेव च मन्त्रेघसादिसूत्रेऽप्यनुवर्तिष्यते, तल्लाघवं भवति । यदि लेरित्युच्यते, किं ल्यवस्थायामेव लुकं करिष्यति ? उताहो आदेशेषु कृतेषु स्थानिवद्भावेन ? यदि ल्यवस्थायामेव लुक्; अगुः, अस्थुः—'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति जुस् न प्राप्नोति ? मा भूत् 'सिज्' इत्येवम्, 'आतः' इत्येवं भविष्यति ? तत्रापि सिज्ग्रहणमनुवर्त्तते । सिज्ग्रहणं निवर्तिष्यते ? यदि निवर्तते, अभूवन्नित्यत्रापि प्राप्नोति । केन ? 'सिजभ्यस्त' इति । नेत्याह; इदानीमेव ह्युक्तम्—ल्यवस्थायामेव लुगिति ।

तदेवम् 'आतः' इत्यत्र 'ङितः' इत्येवानुवर्त्तते, न 'सिचः' इति, लङ्यपि तथैव स्यात् । घेटश्च 'विभाषा घेट्' 'लङः शाकटायनस्यैव' इति नियमाद्विकल्पो भविष्यति । एवमपि मा हि गाताम्, मा हि स्थाताम्, 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' इत्येव स्वरो न प्राप्नोति । अथादेशेषु कृतेषु ततः 'विभाषा घ्राधेट्' इत्यत्रापि तथैव स्यात्, घेटश्च 'विभाषा घेट्श्व्योः' इति चङपि विकल्पितः । तत्र यथा सिचा लुगलुकौ, तथाऽधात् अधाताम् अधुः, अधासीत् अधासिष्टां आधासिषुरिति सिद्धमिष्टम्; चङोऽपि लुगभावपक्षे अदधत्, अदधताम्, अदधन् इति सिद्धम्, लुक्पक्षे तु प्रत्ययलक्षणेन द्विर्वचनेऽदधादित्यपि चतुर्थं रूपं प्राप्नोति ? न चङो लुकि द्विर्वचनम्; 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रतिषेधात् । बहुवचने तर्हि चङो लुकि अधानित्यनिष्टं रूपं प्राप्नोति, त्रैशब्द्यमेव चेष्यते —अधुः, अधासिषुः, अदधन्निति ? ननु च चङोऽपि लुकि आत इति जुस् भविष्यति, यथा सिचः ? नैतदस्ति; सिज्ग्रहणं तत्रानुवर्त्तते । निवर्तिष्यते सिज्ग्रहणम् ? यदि निवर्तते, 'आतः' इत्येतद्धेटश्चङो लुकि विध्यर्थत्वसम्भवान्नियमार्थं न स्यात्, ततश्चाभूवन्नित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन सिच इति जुस् प्राप्नोति, इदानीमेव ह्युक्तं कृतेष्वादेशेषु लुगिति ? एवं तर्हि यदेतत्सिजभ्यस्तेति, एनत् 'च्ल्यभ्यस्त' इति वक्ष्यामि । किं कृतं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

भवति ? लुङ्लुक्यपि च्ल्यभ्यस्तेति जुस् सिद्धो भवति, 'आतः' इत्यत्रापि सिज्ग्रहणानुवृत्तेर्नियमादभूवन्नित्यत्र जुसभावश्च सिद्धो भवति। कृतेष्वादेशेषु लुगिति सिज्लक्षणः स्वरः सिद्धो भवति। यदि च्ल्यभ्यस्तेत्युच्यते, च्ल्यङ्चङ्क्षु दोषः—अधुक्षन्, अवोचन्, अपीपचन्नत्रापि जुस् प्राप्नोति। तस्मात्सिजभ्यस्तेत्येव वक्तव्यम्। 'आतः' इत्यत्रापि सिज्ग्रहणमेवानुवर्त्तनीयम्—नियमो यथा स्याद्विधिर्मा भूदिति। ततश्च तदेव स्थितम्—बहुवचनेऽभ्रानिति प्राप्नोतीति। यदा च धेटश्चङो लुक् क्रियते तदा न केवलं बहुवचने, सर्वेष्वेव वचनेषु सिज्लक्षणस्वराभावात्स्वरे चातुःशब्द्यप्रसङ्गः। तस्माद् 'गातिस्थाघुपा' इत्यत्र सिच इत्येव वक्तव्यम्, ततश्च तदेव स्थितम्—तान्येव त्रीणि ग्रहणानीति।

प्रत्युताक्रियमाणे उत्सर्गे मन्त्रेघसादिसूत्रे द्वयोरेव ग्रहणम्, कथम् ? धेटो जनेश्च चङ्चिणौ विकल्पितौ, तत्र यानि लुक उदाहरणानि, सिच एव तानि भविष्यन्ति। को न्वत्र विशेषः ? अयमस्ति विशेषः—सिचो लुकि 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' इत्यनेन स्वरेण भवितव्यम्, चङ्चिणोस्तु नेति। तस्माद् द्वयोरपि पक्षयोस्त्रीणि ग्रहणानि, नार्थश्चोत्सर्गेण ? तदुच्यते—असति ह्युत्सर्गे 'मन्त्रेघस' इत्यत्र येभ्यः सिचो लुक् क्रियते तेषाम् 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' इत्येष स्वरः प्राप्नोति। सति त्वस्मिल्लेरिति तदवस्थायामेव लुग्विधानात् सिजभावात् यथायथं स्वरः सिद्धो भवति। तथाऽऽकारान्ते सिचो लुकि क्रियमाणे 'सिजभ्यस्त' 'आतः' इति जुस् प्राप्नोति, लेस्तु लुक्यन्तर्भाव एव भवति। तस्मादुत्सर्गः कर्त्तव्यः। तथा 'शल इगुपधादनिटः क्सः' इत्यत्रानिट इति लेर्विशेषणं यथा स्याद्। असति

न्यासः

इत्यत्र तर्हीकारचकारौ कस्मान्न सामान्यग्रहणाविघातार्थौ भवतः, तत्र हि मन्त्रेघसादिसूत्राल्लेरित्यनुवर्त्तते, तत्रेकारचकारयोरभावे 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति तस्यैव ग्रहणं स्यात्, न लिङ्लिटोः ? नैतदस्ति; अत्र मा भूल्लिग्रहणानुवृत्तिः, अविशेषेणापि प्रत्ययमात्रस्य लुग् भविष्यति, नैवं सति किञ्चिदनिष्टमापद्यते। न हि सोऽस्ति प्रत्ययो यस्य लुकि सति किञ्चिदनिष्टं भवेत्। सत्यामपि लिग्रहणानुवृत्तौ न दोषः; अनेकस्मिन् ग्राह्ये सति सामान्यग्रहणं भवति, न चामः परस्यानेकं ग्राह्यमस्ति। न हि क्वचिदामः परो लिटोऽन्यः प्रयोगोऽस्ति, तस्मादन्याभावाल्लिट एव ग्रहणम्। तत्र नार्थः सामान्यग्रहणार्थेनेकारेण, नापि तदविघातार्थेन चकारेण। ननु च पावयाङ्क्रियादित्यत्रान्योऽपि लिरस्ति ? नैतदस्ति; निपातनादेव तत् सिद्धम्। तच्चावश्यं निपातनमाश्रयितव्यम्; अन्यथा क्रियमाणेऽपीकारे तदविघातार्थे च चकारे अभ्युत्सादयामिति न सिद्ध्येत्। तस्मात् पूर्वोक्तमेव प्रयोजनं न्याय्यम्। यथोत्तरार्थश्चकारस्तथोत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

च्लेः सिच् ॥ ४४ ॥

च्लेः सिजादेशो भवति। इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः।

पदमञ्जरी

पुनश्च्ल्युत्सर्गे तस्यैव तद्विशेषणं भवति धातोः, न विद्यते यस्मात्परस्येडिति, तत्र च लुङादेशानां सार्वधातुकत्वात्सम्प्रतिपन्नमनिट्त्वमव्यभिचारादविशेषणमिति प्रत्ययान्तरगतं तदाश्रयणीयम्—न विद्यते प्रत्ययान्तरस्य यस्मात्परस्येडिति। ततो गुहेर्न स्यात्—अघुक्षदिति, विद्यते ह्यस्मात्परस्य गूहितेत्यादाविट् स्वरत्यादिसूत्रेण विकल्पितम्। अथापि पाक्षिकेणेडभावेनानिडिति व्यपदिश्येत? नित्यं क्सः प्राप्नोति, ह्युत्सर्गे पुनरनिड् इति तस्यैव विशेषणं भवति। स च कदाचिदनिट्, कदाचित्सेट्। यदानिट् तदा क्सः, यदा सेट् तदा सिजिति सिद्धमिष्टम्—अघुक्षत्, अगुहीदिति। तस्माच्च्ल्युत्सर्गः कर्तव्य इति। स्थानित्वेन विधानं कर्त्तव्यमित्यर्थः॥

च्लेः *सिच्* ॥ इकार *उच्चारणार्थ इति*। न त्वनुबन्धः। यद्येवम्, अमंस्तेत्यत्र सिजन्तस्याङ्गस्यात्मनेपदं ङितमपेक्ष्य 'अनिदिताम्' इति नलोपः प्राप्नोति? ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयम् 'हनः सिच्' इति हन्तेः परस्य सिचः कित्त्वं शास्ति, तज् ज्ञापयति—न सिजन्तस्योपधालोपो भवतीति। यथा चैतज्ज्ञापकं तथा तत्रैवोक्तमिति तत्रैवावधार्यम्। *चकारः स्वरार्थः इति*। अन्तोदात्तार्थः। ननु

न्यासः

अथ किमर्थं च्लिप्रत्ययमासज्य तस्य सिजादय आदिश्यन्ते, न सिचमेवोत्सर्गं विधाय तस्य क्सादय आदेशा विधीयेरन्निति? नैवं शक्यम्; एवं हि 'शल इगुपधादनिटः क्सः' इत्यत्र च्लेरभावादनिड्ग्रहणं धातोर्विशेषणं विज्ञायेत—धातोरनिट इति। तथा च गुहेर्न सिध्येद्—अघुक्षदिति। तस्य हि ऊदित्त्वात् स्वरत्यादिना विकल्पेनेड्विधानान्नास्त्यनिट्त्वम्। च्लौ सत्यनिड्ग्रहणेन स एव विशिष्यते—च्लेरनिट इति। गुहेश्च परस्य च्लेर्विभाषितेट्त्वाद् यदेण् नास्ति तदा च्लेरनिट्त्वात् क्सः सिद्धो भवति॥

च्लेः सिच्॥ इकार उच्चारणार्थ इति। एतेनेहोच्चारणादन्यप्रयोजनं नास्तीति दर्शयन्नित्संज्ञाया अभावमाह। ननु चासतीकारेऽनुबन्धे 'अनिदिताम्' इत्यनेनामंस्तेत्यत्रानुनासिकलोपः प्राप्नोति, ततस्तत्प्रतिषेधार्थोऽयमित्संज्ञकः कस्मान्न भवति? एवं मन्यते—असत्यपीकारेऽनुबन्धेनैव सिजन्तस्यानुनासिकलोपेन भवितव्यम्; 'हनः सिच्' इति कित्करणाज्ज्ञापकात्। तथा हि हन्तेः कित्करणस्यैतत् प्रयोजनम्—आहतेत्यत्रानुनासिकलोपो यथा स्याद्। यदि सिजन्तस्यानुनासिकलोपः स्याद् हन्तेः सिचः कित्करणमनर्थकं स्यात्। चकारः स्वरार्थं इति। अन्तोदात्तार्थः। ननु च

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अकार्षीत्। अहार्षीत्। आगमानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमिव चित्स्वरमपि बाधेतेति स्थानिन्यादेशे च द्विश्चकारोऽनुबद्ध्यते।

पदमञ्जरी

सिचोऽनच्कत्वात् कथं चकारः स्वरार्थः, इटि कृते साच्को भवति? एवमपि प्रत्ययस्वरेण सिद्धम्। न सिद्धयति, नाप्राप्ते स्वरान्तरे विधीयमानमागमानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरं बाधेत? एवं तर्हि च्लेञ्त्त्वात्स्थानिवद्भावाच्चित्स्वरो भविष्यति, तत्राह—*आगमानुदात्तत्वं हीति*। *चित्स्वरमपि बाधेतेति*। स्थानिवद्भावकृतम्। ननु च यदि मा हि लावीदित्यत्रागमानुदात्तत्वं स्यात्, च्लेश्चित्करणमनर्थकं स्यात्? एवं मन्यते—च्लेश्चकारो मन्त्रेघसादिसूत्रे सामान्यग्रहणे चरितार्थः; अन्यथा निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात्, न लिटः, ततश्च 'आमः' इत्यत्र निरनुबन्धकस्य लेरसम्भवाल्लेरिति नानुवर्तेत, ततश्च परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च तिबादिषु कृतेषु पश्चाल्लुकि कारयामित्यस्य प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वाद् देवदत्तः कारयाञ्चकारेति तस्य च निघातः, [1]तस्माच्चानिघातः स्यात्। तस्मादाम इत्यत्र

न्यासः

सिचोऽनच्कत्वाच्चकारस्य स्वरार्थता नोपपद्यते? इटि कृते साच्को भवतीत्यदोषः। नन्वेवमपि लुङ्यत्राडागमस्योदात्तत्वे सतिशिष्टस्वरेणाद्युदात्तत्वेन भवितव्यम्, किमर्थश्चकारः? यत्र तर्हि 'न माङ्योगे' इत्यडागमः प्रतिषिध्यते तत्र चकारस्य स्वरार्थता भविष्यति। ननु तत्रापि 'तिङ्ङतिङः' इति निघातेन भवितव्यम्? तर्हि यत्र 'हि च' इति निघातः प्रतिषिध्यते—मा हि लावीदित्यादौ, तत्र स्वरार्थो भविष्यति। ननु च च्लेस्तत्र स्थानिवद्भावादेव चित्स्वरो भविष्यतीति किमादेशे चकारोऽनुबध्यते? इत्याह—आगमानुदात्तत्वं हीत्यादि। यासुट उदात्तवचनेनागमानुदात्तत्वं ज्ञापयिष्यते। तच्च नाप्राप्ते स्वरान्तरे विधीयते। तथा हि—ये प्रकृतिभक्ता आगमा अडानुक्प्रभृतयस्तेषां प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति, ये च प्रत्ययभक्ता इडादयस्तेषां प्रत्ययस्वरः; तस्मादागमानुदात्तत्वं सर्वस्य स्वरान्तरस्य बाधकम्। ततश्चैव तद् यथा प्रत्ययस्वरं बाधते तथा चित्स्वरमपि स्थानिवद्भावकृतं बाधेत। तस्मादादेशेऽपि चकारोऽनुबध्यते। हि-शब्दो यस्मादर्थे, इति-शब्दस्तस्मादर्थे। यस्मादेवं चित्स्वरमपि बाधेत तस्मात् स्थानिन्यादेशेऽपि द्विश्चकारोऽनुबध्यते। ननु च मा हि लावीदित्यादावागमानुदात्तत्वं यदि स्याच् च्लेश्चित्करणमनर्थकं स्यात्; प्रयोजनाभावात्; तस्माच् च्लेश्चित्करणसामर्थ्यादागमानुदात्तत्वेन चित्स्वरो न बाधिष्यते—इत्यपार्थकं सिचश्चित्करणम्? नापार्थकम्; पक्षे सार्थकत्वात्। कथम्? इह हि यथा व्यक्तिपदार्थपक्षमाश्रित्य 'सरूपाणामेकशेषः' इत्येतत् सूत्रमारब्धम, तथा व्यक्तिपदार्थपक्षमा-

१. 'तस्मात्परस्य च' इति पाठोऽपेक्ष्यत इति प्रथमसंस्करणसम्पादकाः। पञ्चम्यैव गतार्थः सः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

** स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वा वक्तव्यः ** । अस्प्राक्षीत्, अस्पार्क्षीत्, अस्पृक्षत्। अम्राक्षीत्, अमार्क्षीत्, अमृक्षत्। अक्राक्षीत्,

पदमञ्जरी

लेरित्यनुवर्त्तनीयम्। तस्य च तत्रानुवृत्तिः पूर्वत्र सामान्यग्रहणे सत्युपपद्यते। तस्माच्च्लेश्चकारस्य चरितार्थत्वात्स्थानिवद्भावात्प्राप्तं चित्स्वरमपि बाधेतेति सम्भावने लिङ्, सम्भाव्येत बाधनमित्यर्थः। अनुबन्धान्तरेणापि सामान्यग्रहण· सिद्धे चकारानुरोधेन चित्स्वर एव भविष्यतीति शक्यते वक्तुमिति भावः।

स्पृशमृशेति। 'स्पृश स्पर्शने', 'मृश आमर्शने' 'कृष विलेखने'— इत्येतेभ्यः क्से प्राप्ते, 'तृप प्रीणने' 'दृप हर्षविमोचनयोः'—आभ्यां पुषादित्वादङि प्राप्ते सिजपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायते। *अस्पृक्षदिति*। व्रश्चादिषत्वे 'षढोः कः सि' इति कत्वम्। *अस्प्राक्षीदिति*। 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य च' इति पक्षे अमागमः, ऋकारस्य

न्यासः

श्रित्य द्विश्चकारोऽनुबध्यते। व्यक्तौ हि पदार्थे यथा चित्स्वरलक्षणं प्रतिलक्ष्यं प्रवर्त्तते तथागमानुदात्तत्वज्ञापकमपि यासुट उदात्तवचनम्। ततश्च मा हि लावीदित्यत्रागमानुदात्तत्वं तेन ज्ञापितमेव। तथा च—यथेह चित्स्वरो भवति तथागमानुदात्तत्वेनापि भवितव्यम्; अन्यथा ह्येतद्विषयस्य ज्ञापकस्य वैयर्थ्यं स्यात्। न च द्वयोरप्यनुदात्तयोर्यौगपद्यं सम्भवतीति पर्यायः स्यात्। तत्र पक्षे स्थानिनश्चकारस्य सार्थकत्वात् कुतो वैयर्थ्यप्रसङ्गः! तस्माद् द्विश्चकारोऽनुबद्धः। अन्यथा ह्येकस्मिन् पक्षे सावकाशश्चित्स्वरः पक्षान्तर आगमानुदात्तत्वेन बाध्येत। द्विरनुबध्यमाने तु चकारे यद्यपि पक्षेऽनुदात्तोऽभिनिर्वर्त्तते, तथाप्यभिनिर्वृत्ते तस्मिन् द्विश्चकारानुबन्धकरणसामर्थ्यात् पुनश्चित्स्वरोऽभिनिर्वर्त्तते, अतो न दोषः।

स्पृशमृशेत्यादि। स्पृशिमृशिकृषिभ्यः 'शल इगुपधादनिटः क्सः' इति क्से प्राप्ते, तृपिदृपिभ्यां पुषादित्वादङि प्राप्ते सिज्वा वक्तव्यः=व्याख्येयः। तत्रेदं व्याख्यानम्—क्सविधौ 'विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्' इत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेनान्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तते, पुषादिसूत्रेऽपि 'आत्मनेपदेषु' इत्यतः। सा च व्यवस्थितविभाषितोभयत एव विज्ञायते। तेन स्पृशिमृशिकृषिभ्यो विकल्पेन क्सो भविष्यति, अन्येभ्यस्तु नित्यम्। तृपिदृपिभ्यामन्यतरस्यामङ् च भविष्यति, अन्येभ्यस्तु पुषादिभ्यो नित्यमेव। तेन यस्मिन् पक्षे क्साङोरभावस्तस्मिन् पक्षे सामान्यविहितः सिजेव भवति। **अस्पृक्षदिति**। 'स्पृश संस्पर्शे', क्सः, व्रश्चादिना षत्वम्, 'षढोः कः सि' इति कत्वम्, 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम्। **अस्प्राक्षीदिति**। 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' इत्यमागमः, 'वदव्रज' इत्यादिना वृद्धिः, ऋकारस्य यणादेशः। **अस्पार्क्षीदिति**। सिच्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अकार्क्षीत्, अक्कक्षत्। अत्राप्सीत्, अताप्र्सीत्, अतृपत्। अद्राप्सीत्, अदार्प्सीत्, अदृपत् ॥

शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ ४५ ॥

शलन्तो यो धातुरिगुपधस्तस्मात्परस्य च्लेरनिटः क्स आदेशो भवति। दुह—अधुक्षत्। लिह—अलिक्षत्।

पदमञ्जरी

यण्. 'वदव्रज' इत्यादिनाकारस्य वृद्धिः, अमभावपक्षे ऋकारस्यैव वृद्धिः। एवमुत्तरत्रापि ॥

शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ *शलन्तो यो धातुरिगुपध इति*। ननु च्लेर्गुणनिमित्तत्वादकृत एव क्से लावस्थायामेव गुणः प्राप्नोति, ततश्चेगुपधादिति विशेषणं न प्रकल्प्यते? नैष दोषः; विशेषणसामर्थ्यात्प्रागेव गुणात् क्सो भविष्यति। ननु च कृतेऽपि गुणे भूतपूर्वगत्या विहितविशेषणाश्रयणेन वा क्सो भविष्यति, कित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात्? 'क्सस्याचि' इति विशेषणार्थम्। 'सस्याचि' इत्युच्यमाने पुनर्वदिहनिकमिकषिभ्यः से वत्सौ वत्साः—अत्रापि प्राप्नोति? 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' इत्यनर्थकत्वान्न भविष्यति। एवमपि वुञ्छणादिषु तृणादिभ्यः से प्रसङ्गः—तृणान्यस्मिन्देशे सन्ति तृणसौ तृणसा इति? नैतदेवम्; 'घोर्लोपो लेटि वा' इति प्रकरणे—धातुप्रत्ययानां ग्रहणम्, किं च 'लुग्वादुहदिह' इत्यत्रापि 'क्सस्याचि' इत्यतः क्सस्येति वर्त्तते, तेन दुहादिषु यस्य सम्भवः, पूर्वसूत्रेऽपि तस्यैव ग्रहणं भविष्यति। तदेवं कित्करणसामर्थ्याद् गुणो न भवतीति स्थितम्। *च्लेरनिट इति*। यद्यपि च्लेः सिजादिभिरादेशैर्भवितव्यमिति क्वचिदप्यश्रवणान्न सेट्त्वमनिट्त्वं वा, तथापि दुह् ल इति स्थिते क्सस्यायं विषय इति सिचा न भाव्यम्। क्सोऽपि तावन्न भवति, यावदस्यानिट्त्वं न ज्ञातम्, तत्र लकारस्यैवेटः प्राप्तौ तन्निषेधात्सेट्त्वमनिट्त्वं च निरूप्यते इति विशेषणोपपत्तिः। *अधुक्षदित्यादि*। 'दादेर्धातोर्घः', 'एकाचो

न्यासः

यदाऽमागमो नास्ति तदा ऋकारस्यैव वृद्धिः। एवम् 'मृश आमर्शने', 'कृष विलेखने—' इत्येतयोरपि रूपद्वयं वेदितव्यम्। अतृपदिति। 'तृप प्रीणने'। अत्राप्सीद्, अताप्र्सीदिति। पूर्ववत्। एवं 'दृप हर्षणमोचनयोः' इत्यस्यापि रूपत्रयं वेदितव्यम् ॥

शल इगुपधादनिटः क्सः। अधुक्षदिति। 'दुह प्रपूरणे', दादेर्धातोर्घः', 'एकाचो बशो भष्' इत्यनेन दकारस्य भष्भावेन धकारः, धकारस्य 'खरि च' इति चर्त्वम्—ककारः। अलिक्षदिति। 'लिह आस्वादने', 'हो ढः' इति ढत्वम्, पूर्ववत् षत्वकत्वे।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शल इति किम् ? अभैत्सीत्। अच्छैत्सीत् । इगुपधादिति किम् ? अधाक्षीत् । अनिट इति किम् ? अकोषीत् । अमोषीत् ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

श्लिषेर्धातोरालिङ्गनक्रियावचनात्परस्य च्लेः क्स आदेशो भवति । आलिङ्गनम्=उपगूहनम्, परिष्वङ्गः । अत्र नियमार्थमेतत् । आश्लिक्षत्कन्यां देवदत्तः ।

पदमञ्जरी

वशो भष्' । *अलिक्षदिति* । 'लिह आस्वादने' 'हो ढः' । 'भिदिर् विदारणे' 'छिदिर् द्वैधीकरणे', 'कुष निष्कर्षे', 'मुष स्तेये' ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ *श्लिषेर्धातोरिति* । *'श्लिष आलिङ्गने'* इत्यस्य, न तु 'श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाहे' इत्यस्य; आलिङ्गने वृत्त्यभावाद्, अनिट इति चाधिकारात्सानुबन्धकत्वाच्च । *अत्र नियमार्थमेतदिति* । ननु श्लिषिरयं पुषादिः, तथा च प्रत्युदाहरणे अङ् भवति, ततश्च पुषादिपाठात्प्राप्तमङं बाधित्वाऽऽलिङ्गने क्सो यथा स्यादित्येवं विधिसम्भवान्नियमो नोपपद्यते । अस्तु विधिः, एवमप्यालिङ्गने क्सः, अन्यत्राङिति सिद्धमिष्टम् ? सत्यम्; सिद्धं परस्मैपदे, आत्मनेपदे त्वङभावादालिङ्गनेऽनालिङ्गने च पूर्वेण क्सः प्राप्नोति, इष्यते च तत्राप्यालिङ्गने क्सोऽन्यत्र सिच्, तच्च नियमे सत्युपपद्यते । स च नियमो नोपपद्यते; विधेयभावात् ? योगविभागात्सिद्धम्—'श्लिषः इत्यको योगः श्लिषश्च क्सो भवति । किमर्थमिदम् ? पुषाद्यङो बाधनार्थम् । यथैव तर्ह्यङं बाधते तथा चिणमपि बाधेत—समाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति ? 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्' इति तत्रालिङ्गने ऽनालिङ्गने च श्लिषः क्सो भवति । इदमिदानीं किमर्थम् ? नियमार्थम्—आलिङ्गन एव, नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्याद्या च यावती च क्सस्य प्राप्तिः सा सर्वा नियम्यते, न त्वनन्तरस्य विधिर्वा भवतीति । श्लिष इति या प्राप्तिः, ङ्बाधनार्था सैव । एवमपि नियमो नोपपद्यते, कथम् ? श्लिष इत्येतदङ्बाधनार्थम् । न च तदत्यन्तायाङं बाधितुं प्रभवति; पुषादिपाठसामर्थ्यात्, ततश्चाङ्क्सयोः

न्यासः

अधाक्षीदिति । 'दह भस्मीकरणे', पूर्ववड् ढत्वकत्वषत्वभष्भावचर्त्वानि । अकोषीदिति । 'कुष निष्कर्षे', लघूपधगुणः ।

श्लिष आलिङ्गने ॥ अत्रेति । आलिङ्गने । नियमार्थमेतदिति । पूर्वेण सिद्धे सत्यारम्भात् । अश्लिक्षदिति । पूर्ववत् कत्वम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आलिङ्गन इति किम् ? समाश्लिषज्जतु काष्ठम् ॥

न दृशः ॥ ४७ ॥

पूर्वेण क्सः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । दृशेर्धातोः परस्य च्लेः क्सादेशो न भवति । अस्मिन्प्रतिषिद्धे 'इरितो वा' इत्यङ्सिचौ भवतः । अदर्शत्, अद्राक्षीत् ॥

पदमञ्जरी

सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते, द्वितीयो योगः—आलिङ्गने क्स एव नित्यं यथा स्यान्मा कदाचिदङ् भूदित्येवमर्थः स्यात्, किं तर्ह्युच्यते—नियमो नोपपद्यते इति ! ननु तत्रभवतापि मुखान्तरेण नियम एवोक्तः ? एतावांस्तु विशेषः—मया प्रत्ययनियम उक्तः—आलिङ्गन एव क्स इति, त्वया पुनरर्थनियमः—आलिङ्गने क्स एवेति, सर्वथा नियमान्न मुच्यामहे । तत्र लक्ष्यानुरोधाद्विधेयविभक्तिनिर्देशेन प्रधानत्वाद्वा प्रत्ययनियम एव भविष्यति ॥

न दृशः ॥ *पूर्वेणेति* । 'शल इगुपधात्' इत्यनेन । *अङ्सिचौ भवत इति* । परस्मैपदेष्वन्यत्र सिजेव । *अदर्शदिति* । 'ऋदृशोऽङि गुणः' । *अद्राक्षीदिति* । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' । अथ 'च्लेः सिच्' इत्यस्यानन्तरं क्सस्य बाधनार्थं

न्यासः

समाश्लिषज्जतु काष्ठमिति । पुषादित्वादङ् । प्रत्यासत्तिरत्र नैरन्तर्यलक्षणा श्लिषेरर्थः, न त्वालिङ्गनम् । यद्ययं पुषादौ पठ्यते, कथमिदं नियमार्थम्, सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय भवति, न च पूर्वेण क्सः सिद्धः, अङा बाधितत्वात् ? एवं मन्यते—'श्लिषः' इति योगविभागः कर्त्तव्यः । किमर्थम् ? अङ्बाधनार्थम्—क्स एव भवति, नाङ् । ततः 'आलिङ्गने' इति किमर्थम् ? नियमार्थम्—आलिङ्गन एव क्सो भवति, अन्यत्राङेवेति । यद्येवम्, 'श्लिषः' इत्येवं योगविभागो यथाङं बाधते तथा 'चिण्भावकर्मणोः' इति चिणमपि बाधेत—उपाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति ? नैतदस्ति; 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इत्ययमङं बाधते, न चिणम् । अथ वा—'चिण्भावकर्मणोः' इत्यत्र 'चिण् ते पदः' इत्यतश्चिणित्यनुवर्त्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्—चिणेव यथा स्यात्, यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति । अथ 'श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाहे' इत्येतस्य श्लिषो ग्रहणं कस्मान्न भवति ? आलिङ्गने तस्य वृत्त्यसम्भवात्, 'अनिटः' इत्यधिकाराच्च, अस्य सेट्त्वात् ॥

न दृशः ॥ अदर्शदिति । अङ् । 'ऋदृशोऽङि गुणः' इति गुणः । अद्राक्षीदिति । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यमागमः । 'वदव्रज' इत्यादिना वृद्धिः, पूर्ववत् षत्वकत्वे ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

सिजपवादश्चङ् विधीयते। ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः, श्रि, द्रु, स्रु—इत्येतेभ्यश्च परस्य च्लेश्चङादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः। ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः, चकारः 'चङि' इति विशेषणार्थः। अचीकरत्। अजीहरत्। अशिश्रियत्। अदुद्रुवत्। असुस्रुवत्।

कर्तरीति किम्? अकारयिषातां कटौ देवदत्तेन।

※ कमेरुपसंख्यानम् ※। 'आयादय आर्द्धधातुके वा' इति यदा

पदमञ्जरी

सिजेव कस्मान्न विहितः, इरित्त्वसामर्थ्यादङपि भविष्यति? सत्यम्; तत्रापि 'दृशश्च' इति चकारः कर्त्तव्य इति लाघवे नास्ति विशेषः॥

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्॥ *चकारो विशेषणार्थ इति*। 'चङि' इत्यत्र 'अङि' इत्युच्यमाने 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' अत्रापि प्राप्नोति। यदि पुनरयं ङो विधीयते चकारः शक्योऽकर्तुम्। चिन्त्यं प्रयोजनमस्य। *अशिश्रियदित्यादि*। अत्र चङि धातुरङ्गं चङन्तं तु तिपि तत्र चङाश्रयस्य गुणस्य क्ङितीति प्रतिषेधः। चङन्तस्य तु तिपमपेक्ष्य लघूपधगुणः प्राप्नोति। न च तस्यापि चङमेव ङितमपेक्ष्य प्रतिषेधः, किं कारणम्, क्ङितीति निमित्तसप्तमी? नैष दोषः; अन्तरङ्गावियङुवङौ अन्तर्भूतचङपेक्षत्वात्, बहिरङ्गो गुणो बहिर्भूततिबपेक्षत्वात्। *अकारयिषातामिति*। ण्यन्तात्कर्मणि लुङ्, द्विवचनम्, आताम्। *कमेरुपसङ्ख्यानमिति*। ननु कमेर्णिङ् विहितः, न च प्रकृत्यन्तरं कमिः सम्भवति, णिङन्तात्तु सूत्रेणैव सिद्धं तत्राह—*आयादय आर्द्धधातुके वेति यदा णिङ् नास्तीति*।

न्यासः

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ्। चकारो विशेषणार्थ इति। 'चङि' इत्यत्राङीत्युच्यमाने 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यनेनापि विहितेऽङि द्विर्वचनं स्यात्। अचीकरत्, अजीहरदिति। 'चङि' इति द्विर्वचनं कृह्वशब्दयोः, उरत्त्वम्, रपरत्वम्, 'कुहोश्चुः' इति चुत्वम्—ककारस्य चकारः, हकारस्यापि झकारः, 'अभ्यासे चर्च' इति झकारस्य जकारः। शेषमभ्युदसीपददित्यनुसारेण वेदितव्यम्। अशिश्रियदित्यादि। 'श्रिञ् सेवायाम्', 'द्रु द्रु गतौ', 'स्रु गतौ, 'अचि श्नुधातु' इत्यादिना यथायोगमियङुवङौ। अकारयिषातामिति। कर्मणि द्विवचनम्, आताम्, इड्गुणायादेशषत्वानि।

कमेरुपसंख्यानमिति। ननु 'कमेर्णिङ्' इति णिङि कृते ण्यन्तत्वादेव कमेश्चङ्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

णिङ् नास्ति तदैतदुपसङ्ख्यानम् । अचकमत । णिङ्पक्षे सन्वद्भावः– अचीकमत ।

ःनाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः ।
अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ॥

विभाषा धेट्श्व्योः ॥ ४९ ॥

'धेट् पाने', 'टुओश्वि गतिवृद्धयोः'—एताभ्यामुत्तरस्य च्लेर्विभाषा चङादेशो भवति । धेटस्तावत्—अदधत् । सिच्पक्षे 'विभाषा घ्राधेट्' इति लुक् । अधात्, अधासीत् । श्वयतेः खल्वपि—अशिश्वियत् । अङ्प्यत्र विकल्प्यते—अश्वत्, अश्वयीत् । कर्तरीत्येव– अधिषातां गावौ वत्सेन ॥

पदमञ्जरी

णिङ्पक्षे सन्वद्भाव इति । सन्वत्सूत्रे चङ्परो णिरित्याश्रयणात् । तत्र हि 'सन्वल्लघुनि चङि' इति वक्तव्ये परग्रहणं बहुव्रीह्यर्थम्, तत्र णिरन्यपदार्थः, अन्यस्यासम्भवात् ॥

विभाषा धेट्श्व्योः ॥ अङोऽप्यत्र विकल्प इति । 'जॄस्तम्भु' इत्यादिना । *अश्वदिति* । 'श्वयतेरः' । *अश्वयीदिति* । 'ह्म्यन्त' इत्यादिना सिचि वृद्धेः प्रतिषेधाद् गुणः । *अधिषातामिति* । कर्मणि द्विवचनम्, आताम् । 'स्थाघ्वोरिच्च' इति कित्त्वेत्त्वे ॥

न्यासः

सिद्धः, तत् कथमुपसंख्यायत इत्याह—आथादय इत्यादि । अचकमतेति । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम्, पूर्ववदभ्यासस्य कुत्वम् । णिङ्भावपक्षे सन्वद्भाव इति । न त्वणिङ्पक्ष इति दर्शयति; यस्मात् 'सन्वल्लघुनि चङ्परे' इत्यस्य चङ् परो यस्माण्णेः स चङ्परो णिः, तस्मिन् परतो यदङ्गं तस्याभ्यासस्य सन्वत् कार्यं भवतीत्येषोऽर्थः, न चायमर्थो णिङ्भावपक्षे सम्भवति ।

विभाषा धेट्श्व्योः ॥ अदधदिति । 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । पूर्ववदभ्यासस्य जश्त्वं दकारः । अधासीदिति । लुङ्, सिच्, 'यमरमनमातां सक् च' इतीट्, प्रकृतेश्च सगागमः, 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट्, 'इट ईटि' इति सिचो लोपः । अशिश्वियदिति । पूर्ववदियङ् । अङप्यत्र विकल्प्यत इति । 'जॄस्तम्भु' इत्यादिसूत्रेण । अश्वदिति । 'श्वयतेरः' इत्यत्वम्, 'अतो गुणे', पररूपत्वम् । अश्वयीदिति । 'ह्म्यन्तक्षणश्वस' इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधे कृते गुणेऽयादेशः । अधिषातामिति । कर्मणि द्विवचनम्, आताम्, 'स्थाघ्वोरिच्च' इति कित्त्वमित्त्वञ्च ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गुपेश्छन्दसि ॥ ५० ॥

गुपेः परस्य च्लेश्छन्दसि विषये विभाषा चङादेशो भवति । यत्रायप्रत्ययो नास्ति तत्रायं विधिः । इमान्नो मित्रावरुणौ गृहानजूगुपतम् ; अगौप्तम् , अगोपिष्टम् , अगोपायिष्टमिति वा । भाषायां तु चङन्तं वर्जयित्वा शिष्टं रूपत्रयं भवति ॥

नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

'ऊन परिहाणे', 'ध्वन शब्दे', 'इल प्रेरणे', 'अर्द गतौ याचने च'—इत्येतेभ्यो धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः पूर्वेण च्लेश्चङि प्राप्ते छन्दसि विषये

पदमञ्जरी

गुपेश्छन्दसि ॥ *यस्मादायप्रत्ययो नास्ति तत्रायं विधिरिति* । सूत्रे केवलस्योच्चारणाद् 'गुप गोपने' 'गुप व्याकुलत्वे' इत्यनयोस्तु ग्रहणं न भवति; छन्दसि दृष्टानुविधानात् । दर्शने तु तयोरपि ग्रहणम् । *अजूगुपतमिति* । 'गुपू रक्षणे' 'तस्थस्थमिपाम्' इति थसस्तम्, 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' । *अगौप्तमिति* । ऊदित्त्वादिडभावपक्षे 'झलो झलि' इति सिचो लोपः । *अगोपायिष्टमिति* । आयप्रत्ययान्तात्सिच् ॥

नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ *अर्द गतौ याचने चेति* । 'अर्द हिंसायाम्' इत्यस्यापि ग्रहणम्, यदिच्छन्दसि दर्शनमस्ति । *एतेभ्य इति* । तत्रोनयतिश्चुरादिः, ध्वनिरपि 'गर्व माने इति प्रागेतस्माददन्ताः' इत्यधिकारे चुरादिः पठितः, घटादौ चापि पठ्यते । एलयतिश्चुरादिः, अर्दयतिर्हेतुमण्ण्यन्तः । *पूर्वेणेति* । 'णिश्रि'

न्यासः

गुपेश्छन्दसि ॥ **यत्रायप्रत्ययो नास्ति तत्रायं विधिरिति** । अनायप्रत्ययान्तस्योपादानात् । आयप्रत्ययान्तस्य धात्वन्तरत्वात् । **अजूगुपतमिति** । 'गुपू रक्षणे', लुङ्, द्विर्वचनम्, थस्, 'तस्थस्थ' इत्यादिना तम्, 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' इति दीर्घः । **अगौप्तमिति** । 'झलो झलि' इति सिचो लोपः, तस्यासिद्धत्वाद् 'वदव्रज' इत्यादिना वृद्धिः । **अगोपिष्टमिति** । ऊदित्त्वात् 'स्वरति' इत्यादिना पक्षे इट्, 'नेटि' इति वृद्धौ प्रतिषिद्धायां लघूपधगुणः । **अगोपायिष्टमिति** । आयप्रत्ययान्तात् सिच्, इट्, 'अतो लोपः' । **रूपत्रयमिति** । पाश्चात्त्यम् ।

नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ **एभ्यो ण्यन्तेभ्य इति** । ऊनयत्येलयतिभ्यां चुरादिण्यन्ताभ्याम् । **पूर्वेणेति** । 'णिश्रि' इत्यादिना । **औनयीदिति** । तिप्, सिच्, 'इट ईटि' इति सिचो लोपः, तस्यासिद्धत्वाद् वृद्धौ प्राप्तायाम् 'ह्मयन्तक्षण' इति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

न भवति । काममूनयीः । औनिनदिति भाषायाम् । मा त्वाग्निर्ध्वनयीत् । अदिध्वनदिति भाषायाम् । काममैलयीन् । ऐलिलदिति भाषायाम् । मैनमर्द्दयीत् । आर्द्दिददिति भाषायाम् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥ ५२ ॥

'असु क्षेपणे', 'वच परिभाषणे', ब्रूञादेशो वा; 'ख्या प्रकथने', चक्षिङादेशो वा—इत्येभ्यः परस्य च्लेरङादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः । अस्यतेः पुषादिपाठादेवाङि सिद्धे पुनर्ग्रहणमात्मनेपदार्थम् । पर्यास्थत, पर्यास्थेताम्, पर्यास्थन्त । वक्ति—अवोचत्,

पदमञ्जरी

इत्यादिना । *ऊनयीरिति* । मध्यमपुरुषैकवचनम्; पूर्ववद्वृद्धौ प्रतिषिद्धायां गुणः; 'न माङ्योगे' इत्याडागमप्रतिषेधः । मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः—इदं प्रतिसव्यस्य ऋषेर्वचनम् । त्वायतः=त्वामिच्छतः, जरितुः=स्तोतुर्मम, कामम्=अभिलाषं मा ऊनयीः—ऊनं मा कार्षीरित्यर्थः । प्रायेण तु तिबन्तं पठ्यते, कृताडागमं च, तदन्यत्र द्रष्टव्यम् । *औनिन इति* । सिपि चङि 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति नशब्दस्य द्विर्वचनम् । प्रायेण तूदाहरणवदिदमपि तिबन्तं पठ्यते । *ध्वनयीदिति* । तिप्, 'न माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेधः । *आर्द्दिददिति* । 'अजादेर्द्वितीयस्य' 'न न्द्राः संयोगादयः' इति दशब्दस्य द्विर्वचनम् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥ *ब्रूञादेशो वेति* । वाशब्दः समुच्चये । एवमुत्तरत्रापि । *पुषादित्वादेव सिद्ध इति* । परस्मैपदेषु । *पर्यास्थतेति* । 'उपसर्गादस्य-

न्यासः

प्रतिषेधः, गुणायादेशौ, 'आडजादीनाम्' इत्याट्, 'आटश्च' इति वृद्धिः । औनिनदिति । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्विर्वचनम्, णिलोपः । ध्वनयीदिति । ध्वनयीरित्येतदेव निपातनाददन्तत्वम्, 'अतो लोपः', तस्य स्थानिवद्भावाद् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न भवति । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यड्निषेधः । अदिध्वनदिति । सन्वद्भावादित्त्वम् । ऐलिलदिति । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति लिशब्दस्य द्विर्वचनम्, पूर्ववदाट् । आर्दिददिति । इहापि द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं पूर्ववत् । रेफस्तु न द्विरुच्यते; 'न न्द्राः संयोगादयः' इति प्रतिषेधात् । आट्, वृद्धिः ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥ ब्रूञादेशो वेति । 'ब्रुवो वचिः' इति । चक्षिङादेशो वेति । चक्षिङः ख्याञ्' इति । पर्यास्थतेति । 'उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचनम्' इत्युपसंख्यानादात्मनेपदम् । 'अस्यतेस्थुक्' । अवोचदिति । 'वच उम्' । आख्यदिति । पूर्ववदाकारलोपः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अवोचताम्, अवोचन् । ख्याति--आख्यत् । आख्यताम्, आख्यन् ।

कर्त्तरीति किम् ? पर्यासिषातां गावौ वत्सेन ।।

लिपिसिचिह्वश्च ।। ५३ ।।

'लिप उपदेहे', 'षिच क्षरणे,' 'ह्वेञ् स्पर्द्धायाम्'--इत्येतेभ्यश्च परस्य च्लेरङादेशो भवति । अलिपत् । असिचत् । आह्वत् ।

पृथग्योग उत्तरार्थः ।।

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।। ५४ ।।

पूर्वेण प्राप्ते विभाषा आरभ्यते । लिपि-सिचि-ह्व आत्मनेपदेषु परतश्च्लेरङादेशो भवति अन्यतरस्याम् । 'स्वरितञितः' इत्यात्मनेपदम् । अलिपत, अलिप्त । असिचत, असिक्त । अह्वत् , अह्वास्त ।।

पदमञ्जरी

त्यूह्योर्वाविचनम्' इत्यात्मनेपदेऽङि 'अस्यतेस्थुक्' । *अवोचदिति* । 'वच उम्' । *आख्यदिति*। 'आतो लोप इटि च' ।।

लिपिसिचिह्वश्च।। लिपिसिचिसहितो ह्वा--इति 'मयूरव्यंसकादयः' इति समासः। समाहारद्वन्द्वे तु नपुंसकह्रस्वत्वं स्यात्, इतरेतरयोगे बहुवचनम् । ङसौ 'आतो धातोः' इत्याकारलोपः । *योगविभाग उत्तरार्थ इति*। 'अस्यतिवक्तिख्यातिलिपिसिचिह्वः' इत्येकयोगे त्वस्यादीनामप्युत्तरत्रानुवृत्तिः स्यात्, ततश्च तेभ्योऽप्यात्मनेपदे विकल्पः स्यात् ।।

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।। *अलिप्त, असिक्तेति* । 'झलो झलि' इति सलोपः, 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वाद् गुणाभावः ।।

न्यासः

लिपिसिचिह्वश्च ।। अह्वदिति । पूर्ववदाकारलोपः । अथ किमर्थो योगविभागः, न 'अस्यतिवक्तिख्यातिलिपिसिचिह्वश्च' इत्येक एव योगः क्रियतामित्याह—पृथगित्यादि । उत्तरसूत्रे लिपिप्रभृतिभ्य एवात्मनेपदेष्वङ्विकल्पो यथा स्यादित्येवमर्थो योगविभागः । एकयोगे ह्यस्यत्यादीनामप्युत्तरत्रानुवृत्तिः स्यात्, तथा च तेभ्योऽपि विकल्पेनाङ् प्रसज्येत ।।

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।। 'स्वरितञितः' इत्यात्मनेपदमिति । लिपिसिच्योः स्वरितेत्त्वात् , ह्वयतेस्तु ञित्त्वात् । अलिप्त । असिक्तेति । 'झलो झलि' इति सिचो लोपः, तस्यासिद्धत्वाल्लघूपधगुणः प्राप्तः, स 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न भवति, 'चोः कुः' इति कुत्वम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥

पुषादिभ्यः, द्युतादिभ्यः, लृदिद्भ्यश्च धातुभ्यः परस्य च्लेः परस्मैपदेषु परतोऽङादेशो भवति। पुषादिर्दिवाद्यन्तर्गणो गृह्यते, न भूवादिः, क्र्याद्यन्तर्गणो वा। पुष—अपुषत्। द्युतादि— अद्युतत्, अश्वितत्।

पदमञ्जरी

पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु ॥ एकेनैवादिशब्देन प्रत्येकं सम्बन्धादेव सिद्धे द्वयोरुपादानं चिन्त्यप्रयोजनम्। *दिवाद्यन्तर्गण इति*। 'पुष पुष्टौ' 'शुष शोषणे' इत्येवमादिरा गणसमाप्तेः। यत्तु मध्ये 'ष्णिह प्रीतौ वृत्' इति वृत्करणं तद्रधादिपरिसमाप्त्यर्थम्। एतच्च 'अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं पुषादित्वात्' इति *वार्त्तिकार*वचनाद्विज्ञायते। *न भूवादिरिति*। 'पुष पुष्टौ', 'श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाहे' इत्येवमादिः, अस्य यदि ग्रहणं स्यात्पुषाद्यनन्तरं पाठाद् द्युतादीनां पृथग्ग्रहणं न कुर्यात्। *क्र्याद्यन्तर्गणो वेति*। 'पुष पुष्टौ' 'मुष स्तेये' इत्येवमादिः। तत्र हि चत्वार एव पठ्यन्ते, तत्र यदि ते जिघृक्षिताः स्युर्लृदित एव तान् कुर्यात्; स्वरितेत्त्वादेरपि तेनैव सिद्धत्वात्। अथ पुषादयो द्युतादयश्च लृदित एव कस्मान्न पठिताः ? अशक्यास्ते तथा पठितुम्; आदितामीदितामुदितामूदितां च तत्र भावात्। तद्यथा--

न्यासः

पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु ॥ लृकार इद् येषां ते लृदितः। पुषादिरस्त्येव भ्वाद्यन्तर्गणः—'पुष पुष्टौ', 'श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाहे' इत्येवमादिः, अस्ति च दिवाद्यन्तर्गणः— 'पुष पुष्टौ, 'शुष शोषणे' इत्येवमादिः, अस्ति च क्र्याद्यन्तर्गणः—'पुष पुष्टौ', 'मुष स्तेये' इत्येवमादिः, तदिह कस्य ग्रहणमित्याह—पुषादिर्दिवाद्यन्तर्गण इत्यादि। यदि भ्वाद्यन्तर्गणो गृह्यते, पुषाद्यनन्तरं द्युतादीनां पाठात् पृथग् ग्रहणं न कुर्यात्; पुषादिग्रहणेनैव गृहीतत्वात्, तस्मात् स तावन्न गृह्यते। क्र्याद्यन्तर्गणोऽपि नैव गृह्यते, तत्र हि चत्वार एव पठ्यन्ते धातवः—पूर्वोक्तौ द्वौ 'खच भूतप्रादुर्भावे' 'ग्रह उपाहाने' इत्येतौ, यदि चैते जिघृक्षिताः स्युर्लृदित एवैतान् कुर्यात्, एवं पुषादिग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। तस्मात् पारिशेष्याद् दिवाद्यन्तर्गणानां पुषादीनां ग्रहणं विज्ञायते। अथ पुषादय लृदितः कस्मान्न कृताः ? न; न हि ते लृदितः शक्यन्ते कर्त्तुम्। लृदित्त्वे हि तेषां य उदित आदितश्च पठ्यन्ते तेषाम् 'उदितो वा' 'आदितश्च' इत्येतयोः कार्ययोरभावः स्यात्। अथ द्युतादयः कस्माद् लृदितो न कृताः ? यत एव हेतोः पुषादय लृदितो न कृतास्तत एव द्युतादयश्च। तेष्वपि हि केचिदुदित आदितश्च पठ्यन्ते। तत्र पुषादय आदिवादि परिसमाप्तेः। यत्तु 'ष्णिह प्रीतौ' इत्यनन्तरं वृदिति वृत्करणं तद् रधादीनां परिसमाप्त्यर्थम्, न पुषादीनामित्या-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लृदिद्भ्यः—गम्लृ—अगमत् । शक्लृ—अशकत् ।

परस्मैपदेष्विति किम् ? व्यद्योतिष्ट । अलोटिष्ट ॥

सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥

'सृ गतौ', शासु अनुशिष्टौ', 'ऋ गतौ'—इत्येतेभ्यः परस्य च्लेरङादेशो भवति । सर्त्ति—असरत् । शास्ति—अशिषत् । अर्त्ति—आरत् ।

पृथग्योगकरणमात्मनेपदार्थम् । समरन्त । चकारः परस्मैपदेष्वित्यनुकर्षणार्थः । तच्चोत्तरत्रोपयोगं यास्यति ॥

पदमञ्जरी

पुषादिषु तावत् 'ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे', 'मदी हर्षे, 'शमु उपशमने', 'षिधू राद्धौ' इति; द्युतादिष्वपि 'श्विता वर्णे', 'ञिमिदा स्नेहने' 'ञिक्ष्विदा स्नेहविमोचनयोः', 'स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्रंसने' 'स्यन्दू प्रस्रवणे' 'कृपू सामर्थ्ये' इति । *अद्युतत्, अश्वितदिति* । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति पक्षे परस्मैपदम् । *अलोटिष्टेति* । 'लुट लुठ प्रतिघाते' ॥

सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च ॥ शासेरदादित्वाच्छपो लुक्, इतरत्र निपातनात् । शासु *अनुशिष्टाविति* । सर्त्यर्त्तिभ्यां परस्मैपदिभ्यां साहचर्यादस्यैव ग्रहणम्, न तु 'आङः शासु इच्छायाम्' इत्यात्मनेपदिन इति दर्शयति । *ऋ गताविति* । 'ऋ गतिप्राणयोः' इति भौवादिकः, 'ऋ सृ गतौ' इति जौहोत्यादिकः । द्वयोरप्यत्र निर्देश इति केचित्, वयं तु जौहोत्यादिकयोरेवार्त्तिसर्त्योर्ग्रहणं मन्यामहे । *असरदिति* । 'ऋदृशोऽङि गुणः' । *अशिषदिति* । 'शास इदङ्हलोः' । 'शासिवसिघसीनाञ्च' इति षत्वम् ।

पृथग्योगकरणमात्मनेपदार्थमिति । अन्यथा पुषादिद्युताद्य्लृदित्सर्त्तिशास्त्य-

न्यासः

चार्याणां स्मृतिः । द्युतादयस्तु 'कृपू सामर्थ्ये' इत्येवंपर्यन्ताः, तदनन्तरं वृत्; 'घट चेष्टायाम्' इति वृत्करणात् । अद्युतदिति । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति पक्षे परस्मैपदम् । अश्वितदिति । 'श्विता वर्णे' । अगमद्, अशकदिति । 'गम्लृ गतौ', 'शक्लृ शक्तौ' । व्यद्योतिष्टेति । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । अलोटिष्टेति । 'रुट लुट प्रतीघाते' ।

सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च ॥ असरदिति । 'ऋदृशोऽङि गुणः' । अशिषदिति । 'शास इदङ्हलोः' इतीत्त्वम् , 'शासिवसि' इति षत्वम् । आरदिति । पूर्ववद् गुणः, अजादित्वादाट् , सवर्णदीर्घः ।

पृथगित्यादि । यदि पुषादिद्युताद्य्लृदित्सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च' इत्येकयोग एव

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इरितो वा ॥ ५७ ॥

इरितो धातोः परस्य च्लेरङादेशो वा भवति। भिदिर्— अभिदत्, अभैत्सीत्। छिदिर्—अच्छिदत्, अच्छैत्सीत्। परस्मैपदेष्वित्येव—अरुद्ध। अभित्त। अच्छित्त॥

जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ॥ ५८ ॥

पदमञ्जरी

त्तिभ्यः' इत्येकमेव योगं कुर्यात्। एवं हि पृथग्विभक्तिनिर्देशश्चकारश्च न कर्त्तव्यो भवति। *समरन्तेति*। 'समो गम्यृच्छि' इत्यात्मनेपदम्, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्याड्भावः, छान्दसत्वादस्य प्रयोगस्य—समन्यवो यत्समरन्त सेनाः, सङ्कल्पा अस्य समरन्त। तथा *भट्टिकाव्ये* 'समारन्त ममाभीष्टाः सङ्कल्पास्त्वय्युपागते' इति। कश्चिदाह—भाष्यविरुद्धमिदम्, *भाष्यकारेण* हि 'समो गम्यृच्छि' इत्यत्र मासमृषातां मासमृषतेति आत्मनेपदे सिजुदाहृत इति। अत्राहुः—शासिसाहचर्यादर्त्तिसर्त्योरविद्यमानशपोर्जौहोत्यादिकयोरिह ग्रहणम्; 'समो गम्यृच्छि' इत्यत्र तु भौवादिकस्याप्यर्त्तेर्ग्रहणम्, तत्र भौवादिकेऽर्तौ सिच उदाहरणमविरुद्धमिति॥

इरितो वा॥ *अभित्तेति*। स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम्॥

जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च। *अस्तम्भदिति*। 'अनिदिताम्' इत्यु-

न्यासः

क्रियेत; सर्त्तिप्रभृतिभ्यः परस्मैपद एव स्यात्, नात्मनेपदे। तस्मादेभ्य एवात्मनेपदेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थं पृथग्योगकरणम्। समरन्तेति। सम्पूर्वादर्त्तेः 'समो गमि' इत्यादिनात्मनेपदम्। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडागमाभावः; छान्दसत्वादस्य प्रयोगस्य। ननु च यद्यात्मनेपदेष्वङ् भवत्येव, तत् किं परस्मैपदेष्वित्यनुकर्षणार्थेन चकारेणेत्याह—तच्चेत्यादि। तदिति परस्मैपदेष्वित्येतदपेक्षते। उत्तरत्रोपयोगं यास्यतीति। न त्विहैवोपयोगं याति; अन्यथा पृथग्योगकरणमनर्थकं स्यात्॥

इरितो वा॥ इश्च रश्च इरौ, तौ इतौ यस्य स इरित्। तत्रेकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इतीत्संज्ञा, रेफस्य 'हलन्त्यम्' इति। अथ वा इरित् यस्यैव समुदायस्य तस्येत्संज्ञा, न प्रत्येकमवयवस्य। इरित्ययं समुदाय इत्संज्ञको यस्य स इरित्। समुदायस्येत्संज्ञाऽस्मादेव वचनाद् वेदितव्या। न ह्यन्येन केनचित् तस्येत्संज्ञा विहिता। अभैत्सीदिति। 'वदव्रज' इत्यादिनां वृद्धिः, 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट्। अरुद्ध, अभित्तेति। स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम्, पूर्ववत् सिचो लोपः॥

जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च॥ स्तम्भेरुदित्करणम् 'उदितो वा' इति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'वा' इति वर्त्तते। 'जृष् वयोहानौ', 'स्तम्भुः' सौत्रो धातुः, 'म्रुचु म्लुचु गत्यर्थौ' 'ग्रुचु ग्लुचु स्तेयकरणे', 'ग्लुञ्चु षस्ज गतौ', 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः'—इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य च्लेर्वाऽङादेशो भवति। अजरत्, अजारीत्। अस्तभत्, अस्तम्भीत्। अम्रुचत्, अम्रोचीत्। अम्लुचत्, अम्लोचीत्। अग्रुचत्, अग्रोचीत्। अग्लुचत्, अग्लोचीत्। अग्लुञ्चत्, अग्लुञ्चीत्। अश्वत्, अश्वयीत्, अशिश्वियत्।

ग्लुचुग्लुञ्च्वोरन्यतरोपादानेऽपि रूपत्रयं सिद्ध्यति, अर्थभेदात्तु द्वयोरुपादानं कृतम्। केचित्तु वर्णयन्ति—द्वयोरुपादानसामर्थ्याद् ग्लुञ्चेरनुनासिकलोपो न भवति—अग्लुञ्चदिति॥

पदमञ्जरी

पधालोपः। *अन्यतरोपादानेऽपि रूपत्रयं सिद्ध्यतीति*। कथम्? यदि तावद् ग्लुचिरुपादीयते तस्मादङ्सिचोः—ग्लुचत्, अग्लोचीदित्येतद् द्वयं सिद्ध्यति, ग्लुञ्चेस्तु सिचि तृतीयमग्लुञ्चीदिति। अथ ग्लुञ्चिरुपादीयते तस्याग्लुचत् अग्लुञ्चीदिति रूपद्वयं सिद्ध्यति, ग्लुचेस्तु सिचि तृतीयमग्लोचीदिति, किमर्थं तर्हि उभयोरुपादानमित्यत्राह—*अर्थभेदात्त्विति*। *केचिदित्यादि*। इदं भाष्यविरुद्धम्, *भाष्यकारो* हि 'अनेकार्थत्वाद्धातूनामर्थभेदो न प्रयोजक उभयोपादानस्य' इत्यन्यतरोपादानं प्रत्याख्यातवान्॥

न्यासः

विशेषणार्थम्। अस्तभदिति। 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपः अश्वदित्यादि। रूपत्रयं 'विभाषा धेट्श्व्योः' इत्यत्र व्युत्पादितम्। ग्लुचुग्लुञ्च्वोरन्यतरोपादाने रूपत्रयं सिध्यतीति। कथं कृत्वा? यदि तावद् ग्लुचिरुपादीयेत, तस्याङि सिचि चाग्लुचत्, अग्लोचीदित्येतद् रूपद्वयं सिध्यति; ग्लुञ्चेस्तु सिचि तृतीयमग्लुञ्चीदिति। अथ ग्लुञ्चिरुपादीयेत, तस्याङि सिचि चाग्लुचत्, अग्लुञ्चीदिति रूपद्वयं सिध्यति। ग्लुचेस्तु सिचि तृतीयमग्लोचीदिति। यद्येवम्, किमर्थमुभयोरुपादानम्, रूपत्रयं हि साध्यम्, तच्चान्यतरोपादानेऽपि सिध्यत्येवेत्यत आह—अर्थभेदादित्यादि। तु-शब्दोऽवधारणे। भिन्नो ह्यनयोरर्थः। तत्रान्यतरस्योपादाने य एव नोपादीयेत तत्रैवार्थेऽग्लुचदिति न सिध्येत्। तस्माद् भिन्नार्थत्वाद् द्वयोरुपादानम्। केचिदित्यादि। अनेकार्थत्वाद्धातूनामभिन्नार्थता न विरुध्यते। तस्मादुभयोरुपादानमग्लुञ्चदित्यस्य सिद्धय इति॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

कृ, मृ, दृ, रुहि—इत्येतेभ्यः परस्य च्लेश्छन्दसि विषयेऽङादेशो भवति । शकलाङ्गुष्ठकोऽकरत् । अथोऽमरत् । अदरदर्थान् । सानुमारुहत् । अन्तरिक्षाद्दिवमारुहम् ।

छन्दसीति किम् ? अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् । अरुक्षत् ॥

चिण् ते पदः ॥ ६० ॥

'पद गतौ'—अस्माद्धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति तशब्दे परतः । सामर्थ्यादात्मनेपदैकवचनं गृह्यते—उदपादि सस्यम् । समपादि भैक्षम् ।

ते इति किम् ? उदपत्साताम् । उदपत्सत ॥

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

पदमञ्जरी

कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ *अमरदिति* । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

चिण् ते पदः ॥ *सामर्थ्यादिति* । धातोरात्मनेपदित्वात्परस्मैपदबहुवचनस्य स्थाने यस्तशब्दः 'तस्थस्थमिपाम्' इति विहितः, तस्यास्मिन्विषयेऽसम्भवः । *सामर्थ्यादुदपादीति* । 'चिणो लुक्' । *उदपत्सतेति* । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः । इह वेति निवृत्तम्; उत्तरत्रान्यतरस्यां ग्रहणात् ॥

न्यासः

कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ 'डुकृञ् करणे', 'मृङ् प्राणत्यागे', 'दृ विदारणे' 'रुह जन्मनि' । तत्राद्यानां त्रयाणां सिचि प्राप्ते, रुहेश्च 'शल इगुपधादनिटः' इति क्से प्राप्ते । अकरदिति । पूर्ववद् गुणः । अमरदिति । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । भाषायां तु अकार्षीत्, अमृत, अदारीत्, अरुक्षदिति भवति ।

चिण् ते पदः ॥ सामर्थ्यादित्यादि । तशब्दोऽयमस्त्येवात्मनेपदैकवचनम्, अस्ति च परस्मैपदमध्यमपुरुषबहुवचनं यस्थस्य स्थाने विधीयते; तत्रास्य धातोरात्मनेपदित्वात् परस्मैपदबहुवचनं न सम्भवति, अतः पारिशेष्यादात्मनेपदैकवचनस्य ग्रहणम् । इयमेव च पारिशेष्यसिद्धिः सामर्थ्यम् । उदपादीति । 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । उदपत्सातामिति । आताम्, 'खरि च' इति चर्त्वम् । उदपत्सतेति । झे 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः । इह वेति निवृत्तम्; उत्तरत्रान्यतरस्यांग्रहणात् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'चिण् ते' इति वर्तते। 'दीपी दीप्तौ', 'जनी प्रादुर्भावे' 'बुध अवगमने', 'पूरी आप्यायने', 'तायृ संतानपालनयोः', 'ओप्यायी वृद्धौ' इत्येतेभ्यः परस्य च्लेस्तशब्दे परतोऽन्यतरस्यां चिणादेशो भवति। अदीपि, अदीपिष्ट। अजनि, अजनिष्ट। अबोधि, अबुद्ध। अपूरि, अपूरिष्ट। अतायि, अतायिष्ट। अप्यायि, अप्यायिष्ट॥

अचः कर्मकर्त्तरि॥ ६२॥

अजन्ताद्धातोः परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरि तशब्दे परतश्चिणादेशो भवति। प्राप्तविभाषेयम्। अकारि कटः स्वयमेव, अकृत कटः स्वय-

पदमञ्जरी

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्॥ जनी प्रादुर्भावे, बुध अवगमने इति। 'जन जनने' बुध बोधने' इत्येतयोस्तु परस्मैपदिनोरिह ग्रहणं न भवति; दीप्यादिभिरात्मनेपदिभिः साहचर्यात्। तेन परस्मैपदिभ्यां कर्मव्यतीहारे आत्मनेपदैकवचनेऽपि तशब्दे चिण् न भवति। यदि परस्मैपदिनोरिह ग्रहणं स्यात्, आत्मनेपदिनोर्न स्यात्; सानुबन्धकत्वात्। कर्तरि चायं विकल्पः, भावकर्मणोस्तु 'चिण् भावकर्मणोः' इति नित्यमेव चिण् भवति, परत्वादिह कर्तरीत्यनुवृत्तेर्वा॥

अचः कर्मकर्त्तरि॥ कर्मकर्त्तरीति। यत्कर्म भूत्वा कर्त्ता भवति तत्रेत्यर्थः। *प्राप्तविभाषेयमिति।* 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यतिदेशेन नित्यं चिणः प्राप्तेः। *अकारि कटो*

न्यासः

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्॥ 'जनी प्रादुर्भावे', 'बुध अवगमने' इति। एतेन 'जन जनने' 'बुध बोधने' इत्यनयोः परस्मैपदिनोरिहाग्रहणमिति दर्शयति। दीप्यादिभिरात्मनेपदिभिः साहचर्याज्जनिबुध्योरात्मनेपदिनोरेव ग्रहणं न्याय्यमित्यभिप्रायः। **अजनीति।** 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधः। **अबोधीति।** लघूपधगुणः। **अबुद्धेति।** पूर्ववत् सिचो लोपः, 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धकारः, 'झलां जश् झशि' इति धातुधकारस्य दकारः, सर्वत्रानुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्। इह 'णिश्रि' इत्यादेः सूत्रात् कर्त्तरीत्यनुवृत्तेः कर्त्तर्येव विभाषा। भावकर्मणोस्तु 'चिण् भावकर्मणोः' इति नित्यमेव चिण् भवति॥

अचः कर्मकर्त्तरि॥ कर्म चासौ कर्त्ता चेति कर्मकर्त्ता। यदा तदेव कर्म सौकर्यात् कर्तृत्वेन विवक्ष्यते तदा तस्य कर्तृत्वं भवति, एतच्च तशब्दस्य विशेषणम्—यस्तशब्द इति। **प्राप्तविभाषेयमिति।** कर्मवदित्यतिदेशाच्चिणादेशस्य प्राप्तत्वात्। **अकारीति।** 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः। **अकृतेति।** 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मेव । अलावि केदारः स्वयमेव, अलविष्ट केदारः स्वयमेव ।

अच इति किम् ? अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीति किम् ? अकारि कटो देवदत्तेन ॥

दुहश्च ॥ ६३ ॥

'दुह प्रपूरणे' अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । अदोहि गौः स्वयमेव, अदुग्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव— अदोहि गौर्गोपालकेन ॥

न रुधः ॥ ६४ ॥

'रुधिर् आवरणे' अस्मात्परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरि चिणादेशो न

पदमञ्जरी

देवदत्तेनेति । अत्र शुद्धे कर्मणि 'चिण् भावकर्मणोः' इति नित्यमेव चिण् भवति । नन्विह कर्त्तरीत्यनुवर्त्तिष्यते, यद्येवम्, शुद्धे कर्त्तरि स्यात्, कर्मणीति वाक्यभेदेन कर्ता विशेषयिष्यते—कर्मणि कर्तरीति ? नैतदेवं शक्यते लब्धुम्; कर्मणीत्युच्यमाने कर्तुर्निवृत्तिरेव स्यात्, चकारेऽपि क्रियमाणे कर्मणि च भवति कर्तरि च भवतीत्यधिकरणयोरेव समुच्चयः स्याद्, न सामानाधिकरण्ये प्रमाणमस्ति ॥

दुहश्च ॥ अप्राप्तविभाषेयम् 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति चिणः प्रतिषेधात् । तत्र दुहिग्रहणे यक्प्रतिषेधार्थं चिण्ग्रहणं स्न्वाद्यर्थम् । *अदुग्धेति* । 'क्सस्याचि' 'लुग्वा दुहदिह' इति क्सस्य लुक् ।

न रुधः ॥ *रुधिर् आवरणे इति* । 'अनो रुध कामे' इत्यस्य तु ग्रहणं न भवति. कर्तृस्थभावकत्वेन कर्मकर्तुरभावात् ॥

न्यासः

लोपः, तस्यासिद्धत्वाद् गुणः प्राप्तः 'उश्च' इति किस्वान्न भवति । अभेदीति । अत्रातिदेशान्नित्यमेव भवति । अकारि कटो देवदत्तेनेति । अत्र शुद्धे कर्मणि तशब्दः । तेन 'चिण् भावकर्मणोः' इति नित्यमेव चिण् भवति । एतच्च कर्त्तरीत्येतदिह निवृत्तमित्यपेक्ष्य प्रत्युदाहृतमिति वेदितव्यम् ॥

दुहश्च ॥ 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । दुहिग्रहणं तत्र यक्प्रतिषेधार्थम् । अदुग्धेति । 'शल इगुपधादनिटः क्सः' इति क्सः, तस्य 'क्सस्याचि' इत्यतः 'क्सस्य' इत्यनुवर्त्तमाने 'लुग्वा दुहदिह' इति लुक् । दादेर्धातोर्घः', पूर्ववज्जश्त्वम् । अदोहीति । शुद्धे कर्मणि तशब्दः, तेनात्र नित्यं चिण् भवति ॥

न रुधः ॥ कर्मवदित्यतिदेशे प्राप्तस्य चिणोऽयं प्रतिषेधः । अरुद्धेति । 'झलो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भवति । अन्ववारुद्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव—अन्ववारोधि गौर्गोपालकेन ॥

तपोऽनुतापे च ॥ ६५ ॥

'न' इति वर्त्तते । 'तप संतापे'—अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो न भवति कर्मकर्त्तर्यनुतापे च । अनुतापः = पश्चात्तापः, तस्य ग्रहण-मकर्मकर्त्रर्थम्, तत्र हि भावकर्मणोरपि प्रतिषेधो भवति । अतप्त तपस्तापसः । अन्ववातप्त पापेन कर्मणा ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥

धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति भावे कर्मणि तशब्दे

पदमञ्जरी

तपोऽनुतापे च ॥ *कर्मकर्तरीति* । 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' इति यत्र कर्मवद्भावो विहितः । *तत्र भावकर्मणोरपीति* । अपिशब्दात् 'कर्मवत्कर्मणा' इति यत्र कर्मवद्भावो-ऽतिदिष्टस्तत्रापि भवति । *अतप्त तपस्तापस इति* । अस्यार्थम् 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' इत्यत्र *वृत्तिकार* एव वक्ष्यति । *अन्ववातप्त पापेनेति* । पापेनेति पूर्वं यत्पापं कर्म कृतं तेन पश्चात्तप्तोऽभ्याहत इत्यर्थः । शुद्धे कर्मणि लकारः, पापेनेति कर्त्तरि तृतीया । कर्माविवक्षायान्तु शोकार्थे वा तपौ भावे लकारः, पापेनेति हेतौ तृतीया । यदाभ्याहननार्थस्य तपेः कर्मस्थभावस्य कर्मकर्त्ता विवक्ष्यते, तदा कर्मवत्कर्मणेत्य-तिदेशादात्मनेपदम्, तदापि हेतौ तृतीया ॥

न्यासः

झलि' इति सिचो लोपः, तस्यासिद्धत्वाल्लघूपधगुणः प्राप्तः 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न भवति । पूर्ववद् धत्वजश्त्वे ॥

तपोऽनुतापे च ॥ 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' इत्यतिदेशात् 'चिण् भावकर्मणोः' इति प्राप्तस्य चिणोऽयं प्रतिषेधः । अतप्त तपस्तापस इति । उपवासादिलक्षणं तपस्तापसं तपति दुःखयतीत्यर्थः । तपसोऽत्र कर्तृत्वम्, तापसस्य तु कर्मत्वम् । यदा तु स तापसस्त्वगस्थीभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते, तदायं प्रयोगः—अतप्त तपस्तापस इति । इदानीं तपसः कर्मत्वं तापसस्य कर्तृत्वम् । तपःशब्दश्चेह ज्ञानविशेषे स्वर्गाद्यवाप्तिहेतौ वर्त्तते । तपिरप्यर्जने । अर्जितवान् ज्ञानविशेषं तापस इत्यर्थः । अन्ववातप्त पापेन कर्मणेति । यत् पूर्वं पापकर्म कृतं तेन पश्चात् तप्तोऽभ्याहत इत्यर्थः । कर्मण्यत्र लकारः ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ भावकर्मणोरर्थयोरिति । तशब्दस्येदं विशेषणम् । भावकर्मणो-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

परतः । भावे तावत्—अशायि भवता । कर्मणि खल्वपि—अकारि कटो देवदत्तेन । अहारि भारो यज्ञदत्तेन । चिण्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोर्यक् प्रत्ययो भवति ।

पदमञ्जरी

चिण् भावकर्मणोः ॥ *चिण्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति* । 'चिण् ते पदः' इत्यतस्ते-शब्दवदनुवृत्तेः । यत्तु दीपजनेत्यादावन्यतरस्यांग्रहणम्, तन्न; 'रुध' इति तत्प्रतिषेधविधावेव निवृत्तम्, अन्यथा प्रतिषेधविधानमनर्थकं स्यात् । न च प्रतिषेधस्यानुवृत्तिशङ्का, प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेधः । न च भावकर्मणोः केनचिच्चिणः प्राप्तिरस्ति ॥

सार्वधातुके यक् ॥ इहाशिषि लिङि लिटि चान्तरेणापि विकरणं सर्वेष्वेव धातुषु तिङामेव सद्भावे भावकर्मकर्त्तारस्त्रयोऽपि प्रतीयन्ते—भविषीष्ट त्वया, कृषीष्ट घटः, भूयात्, क्रियात्, बभूवे, चक्रे घटः, बभूव, चकारेति । अत्तिजुहोत्यादौ कर्त्ता ।

क्वचित्तिङामभावेऽपि प्रतीयन्ते त्रयोऽप्यमी ।
अशाय्यकारि गच्छेति चिणः सन्निधिमात्रतः ॥
अधोगबिभरित्यादौ धातुमात्रेऽपि कर्तृधीः ।
तथा व्यतिस इत्यादौ धात्वभावेऽपि कर्तृधीः ॥

एवं स्थिते भूयोविषयाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थावसायः । व्यभिचारभूमिषु तु तस्मिंस्तस्मिन्विषये तस्य तस्य शब्दस्य स स महिमेति कल्पयितुमुचि-

न्यासः

यंस्तशब्द इति । अथ चिण्ग्रहणं किमर्थम्, यावता 'चिण् ते पदः' इत्यतश्चिण्ग्रहणमनुवर्त्तत एव ? स्यादेतत्—'दीपजन' इत्यन्यतरस्यांग्रहणेन 'न रुधः' इति निषेधेन च सम्बद्धं तत्, अतो यदि तदनुवर्त्तेत तत्सम्बद्धमेवानुवर्त्तेतेति, एतच्च नास्ति; अन्यतरस्यांग्रहणस्य पूर्वयोरेव योगयोर्निवर्त्तितत्वात्, प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च निषेधस्य । यदि भावकर्मणोश्चिणः प्राप्तिः स्यात्, तदा तत्प्रतिषेधार्थं नेत्यस्यानुवृत्तिः स्यात् । न च तयोस्तस्य केनचित् प्राप्तिः; चिण्विधौ सर्वत्र कर्त्तरीत्यनुवृत्तेः । तदपार्थकम् पुनश्चिण्ग्रहणमित्याह—चिण्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । असति चिण्ग्रहणे मन्दधियः प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्, अतस्तमनुग्रहीतुं न्यायप्राप्तस्यैवार्थस्य स्पष्टीकरणाय पुनश्चिण्ग्रहणम् ॥

सार्वधातुके यक् ॥ भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते, तच्चेह सार्वधातुकस्य विशेषणमिति दर्शयन्नाह—भावकर्मवाचिनीत्यादि । भावकर्मणोरर्थयोर्वर्त्तते यत् सार्वधातुकं तद् भावकर्मवाचि । ताच्छील्य आवश्यके णिनिः । अथैवं कस्मान्न भवति—भावकर्म-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आस्यते भवता। शय्यते भवता। कर्मणि—क्रियते कटः। गम्यते ग्रामः।

पदमञ्जरी

तम्। न पुनः क्वचिद्व्यभिचारदर्शनेन सर्वत्रानाश्वासः। तादृशौ चान्वयव्यतिरेकौ तिङामेवेति तेषामेव भावकर्मकर्त्तारो वाच्याः। सूत्रकारोऽप्याह—'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति, लादेशाश्च तिङः, ततोऽपि तेषामेव तेऽर्था इति मन्यमान आह—*भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परत इति*। उत्तरसूत्रे च कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परत इति। *शय्यत इति*। 'अयङ् यि क्ङिति'। अथ यदा द्वौ कर्त्तारौ बहवो वा, तदा कथमास्यते भवद्भ्याम्, आस्यते भवद्भिः - द्विवचन-बहुवचने कस्मान्न भवतः? भावे भेदाभावाद्। धात्वर्थो हि भावः।

कर्तृभेदेऽपि नावश्यं धात्वर्थो भिद्यते यतः।
एकामेव क्रियाव्यक्तिं बहुषूत्पादयत्स्वपि॥
दृष्टमेते पचन्तीति कर्मभेदोऽपि तादृशः।
पश्यैकस्यां क्रियाव्यक्तौ पच्यन्ते तण्डुला इति॥
न कालभेदे शब्दैक्यमास्यासिष्यत आस्यते।
पाकौ पाका इति त्वत्र शब्दैक्यादेकशेषता॥

अतश्च—

निवृत्तभेदा सर्वैव क्रियाऽऽख्यातेऽभिधीयते।
श्रुतेरशक्या भेदानां प्रविभागप्रकल्पना॥ इति।

तदेवमाख्यातेन भावस्वरूपगतो भेदः प्रतीयत इति द्विवचनबहुवचनाभावः। यत्र तु स्वरूपगत एव भेदस्तत्र भवत्येव, यथा—उष्ट्रासिका आस्यन्ते, हतशा-

न्यासः

णोरभिधेययोः सार्वधातुके परतो यग् भवतीति? अशक्यमेवं वक्तुम्; सार्वधातुक-वाच्यत्वेन भावकर्मणोः शास्त्रे प्रतिज्ञानात्। कुत एतदिति चेत्? 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति वचनात्। ननु चाकारि कटो भवता, अशायि भवता, अबिभर्भवानित्यादौ सार्वधातुकाभावेऽपि कर्मादीनां प्रतीयमानत्वात् सार्वधातुकार्थता नोपपद्यते, न हि यो यदभावे प्रतीयते स तस्यार्थो युज्यते, अन्वयव्यतिरेकसमधिग-म्यत्वादर्थस्य? नैष दोषः; न ह्ययं नियमः—अन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यत्वादर्थवत्तया भवितव्यमिति, किं तर्हि? प्रतिज्ञा। प्रापिता च सा भवति यथा क्विबादीनाम्। अस्ति च सार्वधातुकस्येति यत्किञ्चिदेतत्। शय्यत इति। 'अयङ् यि क्ङिति' इति इत्ययङादेशः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यग्विधाने कर्मकर्त्तर्युपसंख्यानम् । विप्रतिषेधाद्धि यकः शपो बलीयस्त्वम् । क्रियते कटः स्वयमेव । पच्यते ओदनः स्वयमेव ॥

पदमञ्जरी

यिकाः शय्यन्ते इति । उष्ट्राणां ह्यासिकाः स्वत एव विलक्षणाः, हताश्च नानाप्रकारं शेरते उत्ताना अवताना विकीर्णकशा विस्रस्तवस्त्रा इति तत्साम्यादाख्यातवाच्यस्यापि भावस्य स्वरूपगतभेदावभासाद् बहुवचनम् । इवशब्दप्रयोगमन्तरेणापि चेदार्थावगतिर्भवति, तदयमर्थः—यादृशानि हतानामनेकप्रकाराणि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिभिः क्रियन्त इति । केचित्त्वत्र कर्मणि लकारमिच्छन्ति, उष्ट्रासिकाहतशायिकालक्षणस्य भावस्य 'कालभावाध्वगन्तव्याः' इति कर्मत्वात्, यथा—गोदोहः सुप्यते इति ।

ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थ इति । मृज्यत इत्यत्र वृद्धिप्रतिषेधः । *यग्विधान इति* । ननु च 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यतिदेशादेव यक् सिद्धः, किमुपसङ्ख्यानेन तत्राह—*विप्रतिषेधाद्धीति* । यदा 'कर्मवत्कर्मणा' इत्ययं शास्त्रातिदेशः, तदा तेनवेन शास्त्रेण कर्मकार्याणि भवन्ति । तत्र कर्मणि यग्भवतीत्यस्यावकाशः—शुद्धं कर्म, पच्यते ओदन इति; कर्त्तरि शबित्यस्यावकाशः—शुद्धः कर्त्ता, भवति, पचतीति; कर्मकर्त्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वाच्छबेव स्यादित्यर्थः । तर्हि उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम्; 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति यक्प्रतिषेधो ज्ञापयति—भवति कर्मकर्त्तरि यगिति । कार्यातिदेशे तु तस्मिंस्तेनैव सूत्रेण भवत्यगेव परो भवति ॥

न्यासः

यग्विधान इत्यादि । ननु च कर्मवदित्यतिदेशादेव यग् भविष्यतीति किमुपसंख्यानेनेत्यत आह–विप्रतिषेधाद्धीत्यादि । 'कर्त्तरि शप्' इत्यस्यावकाशः–शुद्धः कर्त्ता, भवतीति; 'सार्वधातुके यक्' इत्यस्यावकाशः–शुद्धं कर्म, पच्यत ओदन इति; पच्यत ओदनः स्वयमेवेत्यत्र कर्मवद्भावाद् यक् प्राप्नोति, वत्करणात् स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति कर्तृत्वस्य सम्भवाच्छबपि, तत्र परत्वाच्छबेव स्यात् । शप्शास्त्रं यक्शास्त्रात् परं भवति, तस्मात् कर्मकर्त्तरि यक उपसंख्यानम् = प्रतिपादनं कर्त्तव्यम् । प्रतिपादनं त्विदम्—ज्ञापकात् कर्मकर्त्तर्यपि यग्भविष्यतीति । किं तज्ज्ञापकम् ? 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति प्रतिषेधः । यदि हि कर्मकर्त्तरि यग्न स्यात् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । विप्रतिषेधाद्धि शपो बलीयस्त्वं शास्त्रातिदेशत्वमभ्युपेत्योक्तम् , न त्वसौ शास्त्रातिदेशः, किं तर्हि ? कार्यातिदेशः । कार्यातिदेशसूत्रमेव स्वतन्त्रं यगादेः कार्यस्य विधायकम् , तच्च परम् ; अतो विप्रतिषेधाद् यक एव बलीयस्त्वम् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कर्त्तरि शप् ॥ ६८ ॥

कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोः शप्प्रत्ययो भवति। पकारः स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः। भवति। पचति॥

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥

'दिव्'—इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्यन्प्रत्ययो भवति। शपोऽपवादः। नकारः स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्थः। दीव्यति। सीव्यति ॥

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ॥ ७० ॥

उभयत्रविभाषेयम्। 'टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ'; 'भ्रमु अनवस्थाने',

पदमञ्जरी

कर्त्तरि शप् ॥ *पकारः स्वरार्थ इति*। उपलक्षणमेतत्, ङित्त्वप्रतिषेधार्थः, 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति विशेषणार्थश्च। *शकारः सार्वधातुकार्थ इति*। सञ्ज्ञापरोऽत्र सार्वधातुकशब्दो न सञ्ज्ञिपरः, सार्वधातुकसञ्ज्ञार्थ इत्यर्थः। कर्तृग्रहणस्य 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यत्रोपयोगः। इह तु सार्वधातुके शब् भवति, श्यन् भवतीति सामान्यविधानेऽपि भावकर्मणोर्यगपवाद इति कर्त्तर्येव शबादयो भविष्यन्ति ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ 'मृग अन्वेषणे' इति चुरादावदन्तेष्वात्मनेपदी पठ्यते, तत्र मृगयत इति भवितव्यम्। दिवादिष्वपि पाठान्मृग्यतीति साधुः। कण्ड्वादिषु वा मृगशब्दो द्रष्टव्यः ॥

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ॥ उभयत्रविभाषेयम्। अनवस्थानार्थो भ्रमिः, क्रमित्रसी च दिवादयः, त्रुटिस्तौदादिकः, इतरे भौवादिकाः।

न्यासः

कर्त्तरि शप् ॥ पकारः स्वरार्थ इति। 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्तत्वं यथा स्यात्। शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थ इति। 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकत्वं यथा स्यात्। श्यन्प्रभृतीनामपि शकारस्यैतत् प्रयोजनं वेदितव्यम् ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ शपोऽपवाद इति। तत्प्राप्तावेवास्यारम्भात्। नकारः स्वरार्थं इति। 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इति पदस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। दीव्यतीति। 'हलि च' इति दीर्घः ॥

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ॥ उभयत्र विभाषेयमिति। भ्रमेरनवस्थानार्थस्य, क्लमित्रस्योश्च दैवादिकत्वात् प्राप्ते, त्रुटेस्तौदादिकत्वाद्, भ्राशप्रभृतीनां

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'भ्रमु चलने'—द्वयोरपि ग्रहणम्, 'क्रमु पादविक्षेपे', 'क्लमु ग्लानौ', 'त्रसी उद्वेगे', 'त्रुटी छेदने', 'लष कान्तौ'—इत्येतेभ्यो वा श्यन् प्रत्ययो भवति। भ्राशते, भ्राश्यते। भ्लाशते, भ्लाश्यते। भ्रमति, भ्राम्यति। क्रामति, क्राम्यति। क्लामति, क्लाम्यति। त्रसति, त्रस्यति। त्रुटति, त्रुट्यति। लषति, लष्यति ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥

'यसु प्रयत्ने' दैवादिकः, तस्मान्नित्ये श्यनि प्राप्तेऽनुपसर्गाद्विकल्प उच्यते। यसोऽनुपसर्गाद्वा श्यन्प्रत्ययो भवति। यस्यति, यसति।

अनुपसर्गादिति किम्? आयस्यति। प्रयस्यति ॥

पदमञ्जरी

भ्राम्यतीति। 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि' इति दीर्घः। भौवादिकस्य तु न भवति, अशमादित्वात्। क्रमेः 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घः। क्लमेस्तु 'ष्ठिवुक्लम्वाचमां शिति' इति त्रसेर्दिवादिपाठे चिन्त्यं प्रयोजनम्। क्लमेस्तु पुषादिकार्यार्थः ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ *दैवादिक इति*। दिवादिपाठोऽस्य सोपसर्गार्थः। *अनुपसर्गादिति किमिति*। 'सम्यसश्च' इत्येतत्सम एवोपसर्गान्नान्यस्मादिति नियमार्थं भविष्यतीति भावः। *आयस्यति, प्रयस्यतीति*। तुल्यजातीयानां हलन्तानामेव व्यावृत्तिः स्यादिति मन्यते ॥

न्यासः

भौवादिकत्वादप्राप्ते। द्वयोरपि ग्रहणमिति। विशेषानुपादानात्, अर्थभेदाच्च। अन्यो हि चलनार्थः, अन्यश्चानवस्थानार्थः। तथा हि—चलन्नपि कार्येषु स्थिरारम्भी स्थिर इत्युच्यते; अचलन्नपि कार्येष्वस्थिरारम्भ्यस्थिर इत्युच्यते। तत्रार्थद्वयेऽपि प्रत्ययद्वयं यथा स्यादिति द्वयोरपि ग्रहणम्। रूपभेदोऽप्यस्त्येव—चलनार्थस्य श्यनि विहिते दीर्घत्वं न भवति, अशमादित्वात्; शपि तु द्वयोरपि तुल्यम्, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति—भ्रम्यति, भ्रमति, भ्राम्यतीति। भ्राश्यत इति। अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्। क्रामतीति। 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घः। क्लामतीति। 'ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' इति दीर्घः। क्लाम्यतीति। 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि' इति दीर्घः।

यसोऽनुपसर्गात् ॥ अनुपसर्गादिति किम्? आयस्यतीति। सोपसर्गान्नित्यमेव श्यन् भवति। ननु च 'संयसश्च' इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—सम एवोपसर्गान्नान्यस्मादिति, तत् किमनुपसर्गग्रहणेन? नैतदस्ति; तुल्यजातीयानां हि नियमो विज्ञायते एवञ्च समित्येवं हलन्तोऽयं हलन्तानामेव निवृत्तिं कुर्यात्; नाजन्तानाम्। लक्ष्यानुर

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

संयसश्च ॥ ७२ ॥

सोपसर्गार्थं आरम्भः। संपूर्वाच्च यसेर्वा श्यन्प्रत्ययो भवति। संयस्यति, संयसति ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७३ ॥

'षुञ् अभिषवे' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति। शपोऽपवादः। सुनोति। सिनोति ॥

श्रुवः शृ च ॥ ७४ ॥

श्रुवः श्नुप्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन श्रुवः 'शृ' इत्ययमादेशो भवति। शृणोति, शृणुतः, शृण्वन्ति ॥

अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥

पदमञ्जरी

संयसश्च ॥ इह 'समः' इत्येवास्तु, 'यसः' इत्यनुवर्त्तिष्यते, 'षम ष्टम् वैक्लव्ये' इत्यस्य ग्रहणशङ्कानिवृत्त्यर्थं तु 'संयसः' इत्युक्तम्। एवं तर्हि 'समो यसः', 'अनुपसर्गाच्च' इत्यस्तु ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ *सिनोतीति*। 'षिञ् बन्धने' क्र्यादिपाठात्सिनातीत्यपि भवति ॥

न्यासः

येनोपसर्गमात्रापेक्षया नियमो विज्ञास्यते, ततश्चाजन्तानामपि निवृत्तिं करिष्यतीति चेत्? एवमपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् ॥

संयसश्च ॥ चकारो वेत्यनुकर्षणार्थः। अथ यसिग्रहणं किमर्थम्, न 'समः' इत्येवोच्येत, पूर्वसूत्राद् यसिरनुवर्त्तिष्यते? नैतद्; एवं 'समः' इत्येतावति वक्तव्ये 'षम ष्टम वैक्लव्ये' इत्यस्येदं ग्रहणमित्याशङ्कमानो यसिग्रहणमिह निवृत्तमिति कश्चित् सम्भावयेत्, यसिग्रहणे तु धात्वन्तराशङ्का न भवति ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ सुनोतीति। 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वाद् गुणाभावः ॥

श्रुवः शृ च ॥ 'श्रु श्रवणे' इति भ्वादौ पठ्यते, ततः शपि प्राप्ते श्नुर्विधीयते। 'श्रुवः' इति प्रत्ययविधौ पञ्चमी। यदा त्वादेशेन सह सम्बध्यते तदार्थतः षष्ठी सम्पद्यते। **तत्संनियोगेनेति**। एतेन प्रत्ययान्तरे शृभावस्याभावं दर्शयति। शृण्वन्तीति। 'हुश्नुवोः सार्वधातुके' इति यणादेशः ॥

अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ भौवादिक इति। अनेनाप्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'अक्षू व्याप्तौ' भौवादिकः, अस्मादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति। अक्ष्णोति, अक्षति ॥

तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥

'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे'—अस्मात्तनूकरणे वर्तमानादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति। अनेकार्थत्वाद्धातूनां विशेषेणोपादानम्। तक्षति काष्ठम्, तक्ष्णोति काष्ठम्।

तनूकरण इति किम्? सन्तक्षति वाग्भिः ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥

'तुद व्यथने'—इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययो भवति। शपोऽपवादः। शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः। तुदति। नुदति ॥

रुधादिभ्यः श्नम् ॥ ७८ ॥

'रुधिर् आवरणे'—इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नम् प्रत्ययो भवति।

पदमञ्जरी

तनूकरणे तक्षः ॥ *अनेकार्थत्वादिति*। अत एव विशेषणोपादानादनेकार्थत्वं विज्ञायते। प्रदर्शनार्थस्तु गणे धातूनामर्थनिर्देशः। *सन्तक्षति वाग्भिरिति*। निर्भर्त्सयतीत्यर्थः ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ *तुदतीति*। तुद्+ति इति स्थिते परत्वात्प्राप्तमपि गुणं नित्यः शो बाधते ॥

रुधादिभ्यः श्नम् ॥ *श्नम्प्रत्ययो भवतीति*। यद्यपि प्रत्ययसंज्ञायां प्रकृत्युपपदोपाधिकारागमान्वर्जयित्वेत्युक्तम्, तथापि विधीयमानत्वेन प्राधान्यात् शबादिवदर्थवत्त्वाच्छ्नमः प्रत्ययसंज्ञा भवतीति भावः। तेन शकारस्य प्रत्ययादित्वादित्संज्ञा। *शपोऽपवाद इति*। देशभेदेनोभयोः सत्यपि सम्भवे नाप्राप्ते तस्मिन्नारभ्यमाणत्वादेकार्थत्वाच्चापवादत्वम्। विकरणा हि सार्वधातुकस्य धातोश्चार्थाभिधाने

न्यासः

तनूकरणे तक्षः ॥ तनूकरणेऽर्थे वर्त्तमानादिति। ननु चायं धातुर्भ्वादौ तनूकरण एव पठ्यते, तत् कस्मादस्य विशेषणस्योपादानमित्याह—अनेकार्थत्वादित्यादि।

सन्तक्षति वाग्भिरिति। निर्भर्त्संयत इत्यर्थः ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ **रुधादिभ्यः श्नम्** ॥ श्नम्प्रत्ययो भवतीति। शपोऽपवादः। कथं पुनर्भिन्नदेशेन श्नमा शब् बाध्यते? नैतत्; नाभिन्नदेशतैव बाधायाः कारणम्, अपि त्वेकप्रयोजनतेति। विकरणो हि सार्वधातुकस्य धातोश्चार्थाभिधाने सहायतां प्रतिपद्यते-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शपोऽपवादः। मकारो देशविध्यर्थः। शकारः 'श्नान्नलोपः' इति विशेषणार्थः। रुणद्धि। भिनत्ति॥

पदमञ्जरी

सहायतां प्रतिपद्यन्ते। *शकारः श्नान्नलोप इति विशेषणार्थ इति*। अथार्द्धधातुकसंज्ञा मा भूदित्येवमर्थः कस्मान्न भवति? सत्यां हि तस्यामनक्ति, भनक्ति–'अतो लोपः' स्यात्, रुणद्धि, भिनत्ति—गुणः स्यात्; हिनस्ति, तृणेढि—इडागमः स्यात्; 'नेड् वशि कृति' इत्येतदपि नास्ति, अकृत्त्वात्? सर्वमेतत् श्नमः पूर्वभागस्यानङ्गत्वान्न भविष्यति। कथमङ्गत्वम्? यस्मात्प्रत्ययविधिरिति। कोऽर्थः? प्रत्यये विधीयमाने यत्पञ्चम्या निर्दिष्टं धातोः प्रातिपदिकादिति तदादि तस्मिन्प्रत्यये परतोऽङ्गमिति। यच्चात्र पञ्चम्या निर्दिष्टं रुधादिभ्यो धातुभ्य इति न तस्मात्प्रत्ययः, यस्माच्च प्रत्ययः पूर्वभागात्स न तस्मिंन्विधीयमाने पञ्चम्या निर्दिष्टः, तस्माच्छ्नादिति विशेषणार्थ एव शकारः। 'नान्नलोपः' इत्युच्यमाने 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्' यज्ञानाम्, यत्नानामत्रापि प्राप्नोति, 'नामि' इति दीर्घत्वे कृते नादिति व्यपदेशाभान्न भविष्यति, परत्वाल्लोप एव प्राप्नोति। यत्तु 'अतो दीर्घो यञि', 'सुपि च' इति दीर्घत्वम्, न च तदत्र प्रवर्त्तते, किं कारणम्? 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति। इहापि तर्हि न स्याद्—वृक्षायेति? 'कष्टाय क्रमणे' इति निर्देशाद्भविष्यति। इहापि तर्हि—यत्नानामिति? तस्मादेव निर्देशात्सामान्यापेक्षया ज्ञापनाद्दीर्घो भविष्यति। एवमपि तस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्वान्नशब्द एवायमिति नलोपः स्यादेव। तस्माद्विशेषणार्थः शकारः कर्त्तव्यः। अथ क्रियमाणेऽपि शकारे इह कस्मान्न भवति—विश्नानाम्, प्रश्नानामिति? 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणम्'॥

न्यासः

त्येवमर्थं विधीयते। सा च श्नमैव प्रतिपन्नेति शपा न भवितव्यम्। देशविध्यर्थं इति। विशिष्टे देशे विधानार्थ इत्यर्थः। स पुनर्देशः 'अचोऽन्त्यात् परः'। शकारः 'श्नान्नलोपः' इति विशेषणार्थं इति। 'नान्नलोपः' इत्युच्यमाने यज्ञानां यत्नानामित्यत्रापि नलोपः स्यात्। 'नामि' इति दीर्घत्वे कृते नादिति व्यपदेशाभावान्न भविष्यतीति? नैतदस्ति; लोपेनैव हि प्राग् भवितव्यम्, तस्य परत्वाद् 'अतो दीर्घो यञि' 'सुपि च' इति दीर्घत्वं यद्यपि लोपात् परम्, तथापि तेनेह न भवितव्यम्; 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति वचनात्। अकारान्तसन्निपातेन हि नुड् विधीयमानो नोत्सहतेऽकारान्ततां विहन्तुम्। इहापि तर्हि दीर्घत्वं न स्याद्–वृक्षायेति, 'ङेर्यः' इति यादेशस्याप्यकारान्तसन्निपातेन विधानात्? नैष दोषः; 'कष्टाय क्रमणे' इति निर्देशो ज्ञापयति–एषा परिभाषा न प्रवर्त्तत इति। षष्ठीबहुवचने ज्ञापकाभावात्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ७९ ॥

'तनु विस्तारे'—इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कृञश्च उप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । तनोति । सनोति । क्षणोति ।

कृञः खल्वपि—करोति ।

तनादिपाठादेव उप्रत्यये सिद्धे करोतेरुपादानं नियमार्थम्, अन्यत्तनादिकार्यं मा भूदिति । 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति विभाषा सिचो लुग् न भवति—अकृत, अकृथाः ॥

पदमञ्जरी

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ *तनोतीत्यादि* । 'तनु विस्तारे', 'षणु दाने', 'क्षणु हिंसायाम्' ।

अन्यत्तनादिकार्यमिति । तनादिकार्यापेक्षो नियम इत्यर्थः । व्यावर्त्यं दर्शयति—*तनादिभ्यस्तथासोरिति विभाषा सिचो लुग् न भवतीति* । नन्वस्तु लुग्विकल्पः, तदभावे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति लोपो भविष्यति, न च विकल्पेन बाधः, विकल्पं प्रति नित्यस्यासिद्धत्वात्; न च तनादिपाठसमार्थ्यादपवादो वचनप्रामाण्यादिति न्यायेनासिद्धत्वबाधाद्विकल्पेन नित्यस्य बाधः, तनादिपाठस्य विकरणविधौ चरितार्थत्वात्; विकल्पोऽप्यततः अतथा इत्यादौ चरितार्थः; प्रत्युत क्रियमाणे कृञ्ग्रहणे तनादिषु कृञः पाठस्यानन्यार्थत्वाद्येननाप्राप्तिन्यायेन विकल्पो नित्यविधिं बाधेत ? इदं हि कृञ्ग्रहणविधौ तनादिषु पाठश्चरितार्थो मा विज्ञायीत्येवमर्थमेव स्यादिति कृञ्ग्रहणप्रत्याख्यानमेव न्याय्यं मन्यामहे ॥

न्यासः

प्रवर्त्तत एव । अथाप्यनित्यत्वान्न प्रवर्त्तते ? एवमप्यसति शकारे 'सुपि च' इति परत्वात् कृते दीर्घत्वे स्थानिवद्भावादत्र लोपः स्यात् । एतच्च वृत्तिकारः स्वयमेव वक्ष्यति । विश्नानाम्, प्रश्नानामित्यत्र यद्यपि शकारवान् नशब्दः, तथापि तस्य न भवति; लाक्षणिकत्वात्, लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्, न तु लाक्षणिकस्येति । लाक्षणिकत्वन्तु विच्छिप्रच्छिभ्याम् 'यजयाचयतविच्छप्रच्छो नङ्' इति नङि कृते 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति शकारे कृते श्नशब्दस्याभिनिर्वृत्तत्वात् । रुणद्धीति । पूर्ववद्धत्वजश्त्वे । 'रषाभ्याम्' इति णत्वम् ।

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ सनोति, क्षणोतीति । 'षणु दाने', 'क्षणु हिंसायाम्' । नियमार्थमिति । एतदेव तनादिकार्यं यथा स्यादित्येवं नियमो यथा स्यात् । अन्यत् तनादिकार्यं मा भूदित्यनेन नियमस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति । 'तनादिभ्यः' इत्यादिना

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

धिन्विकृण्व्योर च ॥ ८० ॥

'हिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः', 'कृवि हिंसाकरणयोः'—इत्येतयोर्धात्वोरुप्रत्ययो भवत्यकारश्चान्तादेशः । धिनोति । कृणोति । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न भवति ॥

पदमञ्जरी

धिन्विकृण्व्योर च ॥ अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न भवतीति । तेन प्रक्रियालाघवाय धिन्विकृण्व्योर्लोप एव नोक्त इति भावः । लोपे हि गुणस्स्यात् । न च 'न धातुलोप आर्द्धधातुके' इति निषेधः, प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वेन लोपस्यानार्द्धधातुकनिमित्तत्वात् । ननु नुमनुषक्तयोर्ग्रहणं किमर्थम् ? नुमि कृतेऽत्वं यथा स्याद्, 'धिविकृव्योः' इत्युच्यमानेऽत्वे कृतेऽत एव परो नुम् प्रसज्येत; अत्वं ह्यन्तरङ्गं प्रत्ययसन्नियोगेन विधानात्; नुमागमस्तु बहिरङ्गः, उत्पन्ने प्रत्ययेऽङ्गस्य सतो विधानात् । ननु चास्त्वङ्गस्य नुम्, लावस्थायामेव भविष्यति; तिबादीनामन्तरङ्गत्वात् । तिबादिष्वेव तर्हि भविष्यति, न; नित्येनात्वेन बाधनात् । नुमागमस्तु शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः । अन्तरङ्गस्तर्हि नुमागमस्तद्विधौ धातुग्रहणात् ? तद्धि धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकाल एव नुम् यथा स्यादित्येवमर्थम्; अन्यस्योदितोऽसम्भवात् । कथमसम्भवः ? यदिदानीमेवोक्तम्—तासेरिदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमिति । नन्वत्रापि पक्षे 'नुम्विधावुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययसिद्ध्यर्थम्' इति वचनादुपदेश एव नुम् भविष्यति ? एवं तर्ह्यन्तरङ्गत्वादेव प्राप्तस्य नुमोऽयं निर्देशः ॥

न्यासः

यदन्यत् तनादिकार्यं तदभावम् । असति हि नियमार्थे यथान्येभ्यस्तनादिभ्यः 'विभाषा सिचस्तथासोः' लुग् भवति—अतत, अतथाः, अतनिष्ट, अतनिष्ठाः, तथा करोतेरपि स्यात् । अस्मिंस्तु सति न भवति, तदभावे च 'ह्रस्वादङ्गात्' इत्याष्टमिक एव लोपो भवति—अकृत, अकृथाः । ननु सत्यपि तस्मिंस्तनादिकार्ये नैव किञ्चिदनिष्टमापद्यते, अलुक्पक्षेऽपि 'ह्रस्वात्' इति लोपप्रवृत्तेः ? नैतत्; नाप्राप्ते सिचो लोपे लुगारभ्यमाणस्तस्य बाधकः स्यात् । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वादयुक्ता लोपबाधेत्येतन्नाशङ्कनीयम्; यस्माद् वक्ष्यत्येतद्—'नास्त्यपवादेष्वसिद्धत्वम्, अपवादवचनाप्रामाण्यात्' इति । यदि तर्हि करोतेरन्यत् तनादिकार्यं नेष्यते, कस्मात् तर्हि भ्वादावेव न पठितः ? कः पुनरेवं लाघवकृतो विशेषः ? भ्वादावपि पाठे नियोगतोऽस्य विकरणविधौ ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यदेश्यमेतत् ॥

धिन्विकृण्व्योर च ॥ भ्वादित्वाच्छपि प्राप्ते वचनम् । अकारादेशो भवतीति । अलोऽन्त्यपरिभाषया । धिनोतीति । 'अतो लोपः' । अथ लघूपधगुणोऽत्र कस्मान्न

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

क्र्यादिभ्यः श्ना ॥ ८१ ॥

'डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये'—इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नाप्रत्ययो भवति। शपोऽपवादः। शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः। क्रीणाति। प्रीणाति ॥

स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ॥ ८२ ॥

आद्याश्चत्वारो धातवः सौत्राः, 'स्कुञ् आप्रवणे'—इत्येतेभ्यः श्नाप्रत्ययो भवति श्नुश्च। स्तभ्नाति, स्तभ्नोति। स्तुभ्नाति, स्तुभ्नोति। स्कभ्नाति, स्कभ्नोति। स्कुभ्नाति, स्कुभ्नोति। स्कुनाति, स्कुनोति।

उदित्त्वप्रतिज्ञानात्सौत्राणामपि धातूनां सर्वार्थत्वं विज्ञायते, नैतद्विकरणविषयत्वमेव ॥

हलः श्नः शानज्झौ ॥ ८३ ॥

पदमञ्जरी

स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ॥ *उदित्त्वप्रतिज्ञानादिति*। एषां ह्युकारोऽनुनासिक इत्संज्ञकः प्रतिज्ञायते, तस्य प्रयोजनम्—'उदितो वा' इति क्त्वाप्रत्यये इड्विकल्पः। यदि चैतद्विकरणविषया एवैते स्युस्तन्नोपपद्यते। तस्मादुदित्त्वेन प्रतिज्ञानात्सर्वार्थत्वं विज्ञायते, सर्वे प्रत्ययाः प्रयोजनमेषामित्यर्थः। सर्वप्रत्ययशेषत्वमिति वा ॥

न्यासः

भवतीत्याह—**अल्लोपस्येत्यादि**। 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावादनुपधत्वादिकारस्य गुणो न भवति। लाघवार्थं 'धिविकृण्व्योः' इति वक्तव्ये नुमनुषक्तयोर्ग्रहणं कृतमुपदेशावस्थायामेव नुम्भवतीति ज्ञापनार्थम्। तेन नुम्विधावुपदेशिवद्वचनमिष्टस्वरसिद्ध्यर्थमिति न वक्तव्यं भवति ॥

क्र्यादिभ्यः श्ना ॥ **स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च** ॥ चकारः श्नानुकर्षणार्थः। **स्तभ्नातीति**। आदौ 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपः। श्नुश्नाभ्यां सह निर्देशात् तद्विषयतैवैषां धातूनामिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्। अतस्तान्निराकर्त्तुमाह—**उदित्त्वप्रतिज्ञानादित्यादि**। एषां ह्युकार इत्संज्ञकः प्रतिज्ञायते, तस्य क्त्वाप्रत्यय इड्विकल्पः फलम्। यदि त एतद्विविकरणविषयाः स्युः, उदित्करणमनर्थकं स्यात्। तस्मादुदित्करणप्रतिज्ञानात् सर्वार्थत्वमेषामवसीयते। अर्थशब्दोऽयं विषयवाची। सर्वविषयत्वमित्यर्थः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हल उत्तरस्य श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशो भवति हौ परतः। मुषाण। पुषाण।

हल इति किम्? क्रीणीहि। हाविति किम्? मुष्णाति।

'श्नः' इति स्थानिनिर्देश आदेशसंप्रत्ययार्थः। इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेव सर्वविषयं विज्ञायेत॥

पदमञ्जरी

हलः श्नः शानज्झौ॥ *पुषाण, मुषाणेति*। लोट्, सिप्, तस्य हिः, 'क्र्यादिभ्यः श्ना', तस्य शानच्। चकारः स्वरार्थः। अत्र सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वाद् 'अतो हेः' इति हेर्लुक्।

ननु च श्नाप्रत्ययस्य प्रकृतत्वात्तस्यैव शानजादेशो भविष्यति, नार्थः श्न इति स्थानिनिर्देशेनात आह—*श्न इति स्थानीत्यादि*। आदेश इत्येष संप्रत्ययः—अवगमो यथा स्यादित्येवमर्थः। असति तु तस्मिन् किं स्यादित्याह—*प्रत्ययान्तरमिति*। अस्तु प्रत्ययान्तरम्, 'क्र्यादिभ्यः' इत्यनुवृत्तेस्तेभ्य एव हलन्तेभ्यो भविष्यतीति न कश्चिद्दोष इत्यत आह—*सर्वविषयमिति*। अक्र्यादिविषयमपीत्यर्थः। क्र्याद्यनुवृत्तिर्दुर्ज्ञानेति मन्यते। शानचः शित्करणञ्चिन्त्यप्रयोजनम्; स्थानिवद्भावेनैव सिद्धेः। इह 'ञिमिदा स्नेहने' दिवादिः, व्यत्ययेन छन्दसि श्ना, तस्य शानजादेशः, मिदान। 'मिदेर्गुणः' इति प्रतिषेधविषये विधीयमानो गुणो न भवति, पुनः शित्करणेन 'सार्वधातुकमपित्' इत्यस्यापि पुनः प्रवृत्तेरिति केचित्। नेति वयम्; यथैव व्यत्ययेन श्ना भवति, एवं गुणविषये इकारो भविष्यति॥

न्यासः

हलः श्नः शानज्झौ॥ पुषाण, मुषाणेति। विध्यादौ लोट्, 'सेर्ह्यपिच्च', क्र्यादित्वाच् श्ना, तस्यानेन शानच्। चकारोऽन्तोदात्तार्थः। 'अतो हेः' इति हेर्लुक्।

क्रीणीहीति। 'ई हल्यघोः' इतीत्त्वम्। ननु च श्नाप्रत्ययस्य प्रकृतत्वात् स एवेह स्थानित्वेन विज्ञास्यते, तत् किमर्थः 'श्नः' इति निर्देश इत्याह—श्न इति स्थानिनिर्देश इत्यादि। शानच्छब्दोऽयमादेश इत्येष संप्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थः श्न इति निर्देशः। किं पुनः कारणमसति तस्मिन्नेष संप्रत्ययो न स्यादित्यत आह—प्रत्ययान्तरं हीत्यादि। सर्वे धातवोऽन्यगणपठिता अपि विषयो यस्य तत् तथोक्तम्। 'श्नः' इत्यस्मिन् ह्यसति स्थानिनिर्देशे श्नाप्रत्ययस्यानुवृत्तिर्न ज्ञायेत। ततश्च सर्वेभ्यो धातुभ्यो हलन्तेभ्यः शानजपवादः प्रत्ययो विज्ञायेत। 'श्नः' इत्यस्मिंस्तु सति श्नादेशोऽयं विज्ञायेतेति न भवत्येष दोषः। स्थानिवद्भावेनैवादेशस्य शित्त्वे सिद्धे पुनः शित्करणं 'ञिमिदा

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

छन्दसि विषये श्नः शायजादेशो भवति, शानजपि । गृभाय जिह्वया मधु । शानचः खल्वपि–बधान देव सवितः ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

यथायथं विकरणाः शबादयो विहिताः, तेषां छन्दसि विषये बहुलं व्यत्ययो भवति । व्यतिगमनं व्यत्ययः = व्यतिहारः, विषयान्तरे विधानम्–क्वचिद् द्विविकरणता, क्वचित् त्रिविकरणता च । आण्डा शुष्णस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । ताश्विन्नु न मरन्ति । न म्रियन्त इति प्राप्ते ।

पदमञ्जरी

छन्दसि शायजपि ॥ *गृभायेति* । ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्, 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । *बधानेति* । 'बन्ध बन्धने', 'अनिदिताम्' इति नलोपः ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ *यथायथमिति* । स्वस्मिन् स्वस्मिन्विषये इत्यर्थः । *व्यतिगमनं व्यत्यय इति* । व्यतिपूर्वादिणो भावे 'एरच्'। अन्योऽन्यविषयावगाहनमित्यर्थः । *क्वचिदित्यादिना* व्यत्ययस्य प्रकारं दर्शयति । *न मरन्तीति* । परस्मैपद-

न्यासः

स्नेहने' इत्यस्माद्व्यत्ययेन यदा श्नाप्रत्ययो भवति तस्य च शानजादेशः, तदा मिदेर्गुणो मा भूत्; इतरथा ह्ययं गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणो यथेह भवति—मेध्यतीति, तथेहापि स्यात्—मिदान इति । पुनः शित्करणे तु 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वमपि पुनः प्रवर्त्तते । तेन मिदेः प्रतिषेधविषयेऽपि गुण आरभ्यमाण इह न भवति ॥

छन्दसि शायजपि ॥ अत्रापि चित्-शित्करणयोः पूर्वोक्तमेव प्रयोजनम् । गृहाणेति । 'ग्रह उपादाने' लोट्, सिप्; हिः, ततः श्ना, तस्य शानच्, हेर्लुक्, ग्रह्यादिना संप्रसारणम् । गृभायेति क्वचित् पाठः । तत्र 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति भत्वम् । बधानेति । 'बन्ध बन्धने', 'अनिदिताम्' इति नलोपः । शेषं पूर्ववत् ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ यथायथमिति । यो यस्यात्मीयो विषयः = यथायथम् । यस्मिन् यस्मिन् विषय इत्यर्थः । किं पुनरयं व्यत्ययो नामेत्याह—व्यतिगमनं व्यत्यय इति । तमेव व्यत्ययं स्पष्टीकर्त्तुमाह - व्यतिकर इत्यादि । क्वचिदित्यादिना व्यत्ययस्य प्रकारान्तरं दर्शयति । भेदतीति । श्नमो विषये शपो विधानम् । मरन्तीत्यत्रापि शविषये शप्, परस्मैपदञ्च व्यत्ययेनैव । म्रियन्त इति । पूर्ववद्रिङ्, तस्येयङ ।

---

१. अयमेव ऋग्वेदस्थः पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्विविकरणता—इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयत्विति प्राप्ते ।
त्रिविकरणता—इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् । तरेमेति प्राप्ते ।
बहुलग्रहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थम् ।

पदमञ्जरी

-म्प्यत्र व्यत्ययेन । *नेषत्विति* । नयतेर्लोटि शप्सिपौ । *तरुषेमेति* । तरतेर्विध्यादौ लिङ्, तथा च 'तरेमेति प्राप्ते' इति *वृत्तिः*; इतरथा 'तीर्यास्मेति प्राप्ते' इति वक्तव्यं स्यात्, ततश्शप् सिप् उ त्यय इति त्रयो विकरणाः, धातोर्गुणः । तरुष मस्, ततो यासुट्, 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' 'नित्यं ङितः' 'अतो येयः' यलोपः, 'आद्गुणः' तरुषेम ।

बहुलग्रहणमनर्थकम्, पूर्वसूत्रादपिशब्दस्यानुवृत्तौ छन्दसि व्यत्ययोऽपि भविष्यति, अपिशब्दाद्यथाप्राप्तञ्चेति सर्वमिष्टं सिद्धयति । अत आह—*बहुलग्रहणमिति* । सर्वस्य प्रकृतस्याप्रकृतस्य च विधेर्व्यभिचारो व्यत्ययलक्षणो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः ।

एवमर्थे बहुलग्रहणे सति यदिष्टं सिद्धयति तत्श्लोकेन दर्शयति—*सुप्तिङुपग्रहेत्यादि* । तत्र *सुपाम् व्यत्ययः*—धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । *तिङाम्*—चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । लादेशव्यङ्ग्यः क्रियासाधनविशेषः स्वार्थपरार्थत्वव्यक्तवाक्त्वादिको यः स मुख्य उपग्रहः । यथोक्तम्—

य आत्मनेपदाद्भेदः क्वचिदर्थस्य गम्यते ।
अन्यतश्चापि लादेशान्मन्यन्ते तमुपग्रहम् ॥ इति ।

न्यासः

नेषत्विति । नयतेर्लोट्, तिप्, 'एरुः', सिप्, तस्मात् परः शप्, धातोर्गुणः, सिपः षत्वम् ।

त्रिविकरणतायास्तूदाहरणम्— तरुषेम दृषदमिति । तरतेराशिषि लिङ्, मस्, 'नित्यं ङितः' इति वस्मसोः सलोपः, यासुट्, 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वाल्लिङ उप्रत्ययः, तस्मात् परः सिप्, तस्मादपि परोऽङ्, धातोर्गुणः, सिपः षत्वम्, 'अतो येयः' इतीयादेशः । अङा सह 'आद्गुणः', 'लिङः सलोपोऽनन्तस्य' इति सलोपः । 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपः ।

अथ 'व्यत्ययः' इत्येतावत् कथं नोक्तम्, किं बहुलग्रहणेन, पूर्वसूत्राद्ध्यपि शब्दस्यानुवृत्तौ सत्यां छन्दसि व्यत्ययो भवति, अपिशब्दाद् यथाप्राप्तञ्चेति, एवमभिसम्बन्धे क्रियमाणेऽन्तरेणापि बहुलग्रहणं सर्वमिष्टं सिध्यत्येवेत्यत आह—बहुलग्रहणमित्यादि ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।

पदमञ्जरी

आत्मनेपदाद्धेतोरित्यर्थः । एवमन्यतश्चापि लादेशादिति, इह तु तद्व्यक्तिनिमित्तत्वात्परस्मैपदात्मनेपदयोरुपग्रहशब्दो वर्त्तते । स ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । ऊर्मिर्युध्यति, युध्यत इति प्राप्ते । *लिङ्गम्*–मधोस्तृप्ता इवासते, मधुन इति प्राप्ते । भाषायामपि मधुशब्दं पुंल्लिङ्गं प्रयुञ्जते–'मधूंश्च बिभ्रति रम्यसुरविटपिन इति', तच्चिन्त्यम् । *नरः* = पुरुषः—अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः, वियूयादिति प्राप्ते, 'यु मिश्रणे' विपूर्वः, आशिषि लिङ् । कालवाची प्रत्ययः कालः–श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन, लुटो विषये लृट् । हल्–त्रिष्टुभौजः शुफितमुग्रवीरम्, 'शुभ शोभार्थे' भकारस्य फकारः । *आश्वलायनसूत्रे तैत्तिरीये* च भकार एव पठ्यते । *अच्*–उपगायन्ति मा पत्नयो गर्भिणयः, दीर्घस्य ह्रस्वः । *स्वरव्यत्ययः*–'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्यत्र वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रस्योपलक्षणार्थः, तद्वाचिनां शब्दानां व्यत्यय इत्यर्थः । विभक्तीनां व्यत्यय इति यावत् । *यङाम्*–यङिति प्रत्याहारः यङो यशब्दादारभ्य 'लिङ्याशिष्यङ्' इति ङकारेण, तेषां व्यत्ययः— आण्डा शुष्मस्य भेदतीत्यादिना *वृत्तावेव* दर्शितः । एषां सुप्रभृतीनां

न्यासः

सर्वस्य प्रकृतस्याप्रकृतस्य विधेर्व्यभिचारो व्यत्ययलक्षणो यथा स्यादित्येवमर्थं बहुलम्, इतरथा ह्यसति बहुलग्रहणे प्रकृतानामेव स्यादीनां शानच् पर्यन्तानां स्यात्, नान्येषां श्नम्प्रभृतीनाम्, इष्यते च तेषामपि । स बहुलग्रहण एव सति लभ्यते । एतमेवार्थं दर्शयितुमाह—सुप्तिङुपग्रहेत्यादि । तत्र सुपां व्यत्ययः—धुरि दक्षिणाया इति । धुरि दक्षिणायामिति प्राप्ते सप्तम्या विषये षष्ठी । तिङाम्—ये यूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । लादेशव्यङ्ग्यक्रियाविशेषो मुख्य उपग्रहः । इह तु तद्व्यक्तिनिमित्तत्वात् परस्मैपदात्मनेपदयोरुपग्रहशब्दो वर्त्तते । एतदुक्तं भवति—आत्मनेपदपरस्मैपदयोर्व्यत्यय इति । स ब्रह्मचारिणमिच्छते, प्रतीतमन्यदग्नि युध्यति । इच्छति, युध्यत इति प्राप्ते । लिङ्गस्य—मधोस्तृप्ता इवासत इति । मधुन इति प्राप्ते । नरस्य = प्रथमपुरुषादेः—अथोपचारैर्दशभिर्वियूया इति । वियूयादिति प्रथमपुरुषविषये मध्यमपुरुषः, 'यु मिश्रणे', विपूर्वादाशिषि लिङ्, सिप्, यासुट्, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः, 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सलोपः । कालस्य—सोऽग्नीनाधास्यमानेन । लुटो विषये लृट्, कालशब्दोऽत्र कालविषयत्वाल्लुडादिप्रत्ययेषु वर्त्तते। न हि मुख्यकालस्य व्यत्ययः शक्यते कर्त्तुम् । हलाम्—शुफितं मुखबीजम् । शुभितमिति प्राप्ते । 'शुभ शुम्भ शोभार्थे', निष्ठा, इट्, भकारस्य फकारः । अचाम्—उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयः । पत्न्यो गर्भिण्य इति प्राप्ते । ईकारस्य इकारः । स्वराणाम्–'अन्तोऽव्या' इत्यन्तोदात्तत्वं यथेह

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिद्धयति बाहुलकेन ॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् तस्मिन्परतश्छन्दसि विषयेऽङ् प्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । 'छन्दस्युभयथा' इति लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति ।

स्थागागमिवचिविदिशकिरुहयः प्रयोजनम् । स्था—उपस्थेयं

पदमञ्जरी

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृत् पाणिनिराचार्यः । सोऽपि तथाविधो व्यत्ययो बाहुलकेन सिद्धयति । बहुलस्य भावो बाहुलकम्, मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । तत्पुनर्बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यद्वह्वर्थादानम् । च-शब्दो हेतौ । यस्मादेवमुक्तप्रकारो व्यत्ययो बहुलग्रहणेनैव सिद्धयति, तस्माद्बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः ॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥ *शपोऽपवाद इति* । लिङाशिषीत्यार्द्धधातुकत्वात्कथमत्र शपः प्राप्तिरित्यत आह—*छन्दस्युभयथेति* । शब्ग्रहणं चोपलक्षणम् । शकेः श्नोरपवादः, स्थादिष्वेवायमङ् प्रायेण दृश्यत इत्याह—*स्थागागमीत्यादि* । उपस्थेय-

न्यासः

भवति–अश्ववतीं सोमवतीं प्रजावतीं सूर्यवतीं द्रुपदमिति, तथेहापि स्यात्–अश्ववती सोमवती प्रजावती । व्यत्यये तु सत्यश्वशब्दस्य प्रकृतिस्वर एव भवति । कः पुनः प्रकृतिस्वरः ? आद्युदात्तत्वम् । तथा हि ङीपोऽनुदात्तत्वं पित्त्वात् । मतुपोऽप्यत एव । 'अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्' इति क्वन्प्रत्ययान्तरत्वाद् नित्स्वरेणाद्युदात्तोऽश्वशब्दः । कर्तृग्रहणम् कारकोपलक्षणार्थम् । कारकाणां व्यत्यय इत्यर्थः । आसादयन्द्भिरुभयोर्वेदाः । आसादयन्द्भ्य इति प्राप्ते सम्प्रदानस्य करणत्वम् । यङिति प्रत्याहारग्रहणम्–'सार्वधातुके यक्' इति यक आरभ्य 'लिङ्याशिष्यङ्' इत्यतो ङकारेण । यगादीनां प्रत्ययानामङ्पर्यन्तानां व्यत्यय इत्यर्थः । मुण्डा शुष्मस्य भेदतीति । श्नमि प्राप्ते शप् । एषां शप्प्रभृतीनां व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृत्=पाणिनिः । सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन । अपिशब्दात् स्यादिव्यत्ययः । बहुलस्य भावो बाहुलकम्, द्वन्द्वमनोज्ञादित्वाद् वुञ् । चशब्दो हेतौ । यस्मादेवं प्रकृतानामप्रकृतानाञ्च बाहुलकेन व्यत्ययः सिध्यति तस्माद् बहुलग्रहणं कृतमिति ॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥ शपोऽपवाद इति । ननु चाशिषि यो लिङ् विहितस्तस्य 'लिङाशिषि' इत्यार्धधातुकसंज्ञा, सार्वधातुके च शब् विहितः, तत् कथं शपोऽपवाद इत्याह—छन्दस्युभयथेत्यादि ।

स्थादिभ्य एवात्र दृश्यते, नान्येभ्य इत्यभिप्रायेणाह—स्थागागमीत्यादि । उपस्थे-

१. अत्र उपस्थेयम्, उपगेयमिति टीकाकृन्निर्दिष्टः पाठोऽवैदिकत्वादुपेक्षितः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वृषभं तुग्रियाणाम्। गा—सत्यमुपगेषम् । गमि—गृहं गमेम । वचि—मन्त्रं वोचेमाग्नये । विद—विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् । शकि—व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयम् । रुहि—स्वर्गं लोकमारुहेयम् ।

* दृशेरग्वक्तव्यः * । पितरं दृशेयं मातरं च ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥

पदमञ्जरी

मिति । उपपूर्वात्तिष्ठतेराशिषि लिङ्, मिपोऽम्भावः, यासुटस्सार्वधातुकत्वात् 'लिङः स्सलोपोऽनन्त्यस्य', अङि 'आतो लोप इटि च', 'अतो येयः', 'आद्गुणः' । एवमुपगेयमिति । *गमेमेति* । मस् । *वोचेमेति* । अङ्, 'वच उम्,' यासुट्, इयादेशः, वलि लोपः । *दृशेरग्वक्तव्य इति* । अङि हि सति 'ऋदृशोऽङि' इति गुणस्स्यात् ॥

कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ कर्मणा तुल्यं वर्त्तत इति कर्मवत् 'तेन तुल्यम्' इत्यादिना वतिः, न तु 'तत्र तस्येव' इति; तुल्यक्रिय इति प्रतियोगिनि प्रथमानिर्देशात् । अन्यथा तुल्यक्रिये तुल्यक्रियस्येति वा निर्देश्यं स्यात् । तथा हि वाक्ये तावद्यतो वतिर्भवति, यश्च प्रतियोगी—उभाभ्यामपि ताभ्यां षष्ठीसप्तम्यौ भवतः, विप्रस्येवास्य शीलम्, मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्राकार इति; उभयोरपि सम्बन्धित्वाद्, आधारत्वाच्च । ततश्चोत्पन्नेऽपि वतौ प्रतियोगिनस्ते एव षष्ठीसप्तम्यावुपतिष्ठेते । तुल्यार्थयोगे तु या तृतीया सोपमानादेव भवति, नोपमेयात्; तुल्य-

न्यासः

षमिति । उपपूर्वात्तिष्ठतेराशिषि लिङ्, मिप्, तस्य 'तस्थस्' इत्यादिनाऽमादेशः, यासुट्, उभयसंज्ञात्वेन सार्वधातुकत्वात् 'लिङः सलोपोऽनन्तस्य' इति सलोपः । 'अतो येयः' इतीयादेशः, 'आद् गुणः' 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । क्वचित् उपस्थेषमिति पाठः । तत्रार्द्धधातुकत्वात् सलोपाभावः, वलि यलोपः । **उपगेयमिति** । 'गै शब्दे' 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्त्वम् । शेषं पूर्ववत् । **गमेम इति** । गमेः परस्य लिङो मस्, 'नित्यं ङित' इति सलोपः । यासुडादि सर्वं पूर्ववत् । **वोचेयमिति**[1] । 'वच भाषणे' । सिप्, तस्याम्, अङ्, अङि परतः 'वच उम्', 'या' इत्यस्य इय्, उभयत्र 'आद् गुणः' । **विदेयमिति** । 'विद ज्ञाने' । **शकेयमिति** । 'शक्लृ शक्तौ' । **आरुहेयमिति** । 'रुह जन्मनि', इयादेशादि सर्वं पूर्ववत् ।

दृशेरग् वक्तव्य इति । अङि हि सति 'ऋदृशोऽङि गुणः' इति गुणः स्यात् । तथा च दृशेयमिति न सिध्येत् । अकि तु सति कित्त्वाद् गुणाभावो भवति । तस्मादग् वक्तव्यः = व्याख्येयः । व्याख्यानं तु बहुलग्रहणानुवृत्तेर्वक्तव्यम् ॥

कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ **कर्मवदिति** । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः', न तु

१. वोचेमिति वैदिकः पाठः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कर्मणि क्रिया = कर्म, कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्म-

पदमञ्जरी

शब्दस्योपमेयनिष्ठत्वात्, तद्यथा—चन्द्रेण तुल्यं मुखमिति। ततश्चोत्पन्नेऽपि वतावुपमेयात्प्रथमेवावतिष्ठते।

कर्मणेति पारिभाषिकं कर्म गृह्यते, न लौकिकं क्रिया कर्म; तस्य हि ग्रहणे क्रियया तुल्या क्रिया यस्येति किमुक्तं स्यात् क्रियायाः, यया कयाचन क्रियया तुल्यत्वाद्! अतस्साधनकर्मणो ग्रहणम्। तत्र साध्यसाधनयोरत्यन्तभेदान्मुख्येन कर्मणा क्रियायाः सादृश्यासम्भवात्कर्मशब्देन तत्स्था क्रिया लक्ष्यते। भवति हि तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम्, यथा—मञ्चाः क्रोशन्तीति। तदेतदाह—*कर्मणि क्रिया कर्मेति*।

विशेषणस्य वैयर्थ्यं न चेदानीं प्रसज्यते।
कर्मणः क्रियया तुल्या न सर्वस्य क्रिया यतः॥ इति॥

कर्मणः क्रियया तुल्यक्रियः, न साधनान्तरस्येत्येवं प्रतिपत्त्यर्थत्वादित्याह—*कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रिय इति*। तुल्यशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्कर्मस्थया क्रिययेत्येतदपेक्षस्यापि सूत्रवद्बहुव्रीहिर्नानुपपन्नः। तुल्यशब्दोऽयमस्ति साधारणवचनः—एतौ तुल्यधनाविति, सादृश्यवचनस्तु प्रसिद्ध एव; तत्राद्यस्य ग्रहणे कर्मणेति यदि मुख्यवृत्तिस्तदा कर्त्तुः कर्मणश्च या साधारणी क्रिया, तत्र यः कर्त्ता कर्मणा सह साधारणक्रियः सकर्मकेषु यः कर्त्तेत्युक्तं भवति। तत्र तुल्यक्रिय इत्यनर्थकम्, कर्मणेत्येव वाच्यं स्यात्। कर्मणा सह यः कर्त्ता प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। अथ गौणवृत्तिस्तदायमर्थः—क्रियया हेतुना साधारणक्रियः। कया क्रियया? कर्मस्थया क्रिय-

न्यासः

'तत्र तस्येव' इति; तुल्यक्रिय इति प्रथमानिर्देशात्। अन्यथा तुल्यक्रिये, तुल्यक्रियस्येति सप्तम्या षष्ठ्या वा निर्देशं कुर्यात्। तुल्या क्रियाऽस्येति तुल्यक्रियः। केन तुल्यक्रियः? कर्मणा। सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः। तुल्यशब्दोऽयं सदृशवचनः। न च साधनस्य कर्मणः क्रियया सादृश्यमुपपद्यते; अत्यन्तभेदात्। तथा हि—कर्मद्रव्यं परिनिष्पन्नम्। तद्विपरीतस्वभावा क्रिया। तस्मात् कर्मणेति कर्मशब्दोऽयं गौणस्तात्स्थ्यादुपचारेण कर्मस्थायां क्रियायां वर्त्तते, यथा—मञ्चाः क्रोशन्तीति, अत्र मञ्चशब्दः पुरुषेषु। उपचारस्तु कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणाञ्च कर्मवद्भावो यथा स्यात्, कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणाञ्च मा भूदित्येवमर्थः। एतत् सर्वं चेतसि कृत्वाह—कर्मणि क्रिया कर्मेति। एतेन कर्मशब्दोऽयं कर्मस्थक्रियावाचीत्याचष्टे। कर्मस्थक्रियावाचिनि च कर्मशब्दे यः सूत्रार्थः सम्पद्यते तं दर्शयितुमाह—कर्मस्थयेत्यादि। एवं स्थिते सूत्रार्थे तुल्यशब्दोऽयं साधारणवचन इति मन्यमानो यो देशयेद्—'यदि कर्मस्थया

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वद्भवति । यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूतेऽपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते, यथा कर्मणि,

पदमञ्जरी

येति। एवमपि पचत्योदनं देवदत्त इत्यत्रापि प्राप्नोति, यासौ कर्मस्था विक्लित्ति-रूपा क्रिया तया साधारणक्रियत्वात् । अतोऽस्मिन्पक्षेऽनिष्टप्रसङ्गः, प्रसिद्धतरश्च सदृशपर्यायस्तुल्यशब्द इति तस्यैव ग्रहणमिति दर्शयन्नाह--*यस्मिन्कर्मणीत्यादि* । अत्र तद्वद्यथाशब्दौ प्रयुञ्जानः 'सादृश्यवचनस्तुल्यशब्दः, न साधारणवचनः' इत्याचष्टे । *कर्तृभूत इति* । कर्त्तरि सम्पन्न इत्यर्थः । च्वेर्विकल्पितत्वादत्राभावः । अथ वा-कर्तृशब्दः कर्तृत्वे वर्तते, भूत इति 'भू प्राप्तौ' इत्यस्य 'आ धृषाद्वा' इति णिजभावे रूपम्, कर्तृत्वं प्राप्त इत्यर्थः । तत्र पचत्योदनमित्यत्र कर्तृकर्मव्यापारयोरत्यन्तभेदेन सादृश्याभावात्कर्मवद्भावाभावः । एवमपि भिद्यमानः कुसुलः पात्राणि भिनत्तीत्यत्रापि प्राप्नोति, यादृशी हि पात्रेषु क्रियाऽवयवविशरणात्मिका

न्यासः

क्रियया तुल्यक्रियः साधारणक्रियः कर्त्ता कर्मवद् भवति तदा पचत्योदनं देवदत्त इत्यत्रापि स्यात् ; यस्मादिहापि यासौ प्रधानक्रिया तामुद्दिश्य सर्वाणि कारकद्रव्याणि प्रवर्त्तन्ते, तया कर्मस्थया साधारणक्रियः कर्त्ता भवति, यथैव ह्यसावन्येषां कारकाणां सम्बन्धिनी तथा कर्त्तुरपि' इति, तं प्रत्याह--यस्मिन् कर्मणीत्यादि । तद्वद्-यथाशब्दौ सादृश्यार्थौ प्रयुञ्जानः 'सदृशवचनोऽयं तुल्यशब्दः, न साधारणवचनः' इत्याचष्टे । यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूतेऽपि कर्त्रवस्थायां प्रतिपन्नेऽपि तादृशी क्रिया लक्ष्यते यादृशी कर्मावस्थायां स कर्त्ता कर्मवद् भवति । सादृश्यञ्च किञ्चिद् भेदाधिष्ठानमित्यसाधारण एवाधिश्रयणा-दिलक्षणः कर्तृव्यापारो गृह्यते, न तु साधारणो विक्लेदादिलक्षणः । स चासाधारणः पचत्योदनं देवदत्त इत्यत्र कारकान्तरव्यापारविसदृशो देवदत्तस्य कर्त्तुर्व्यापार इति न भवति कर्मवद्भावः । अथ वा—कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवद्भवतीत्युक्ते सदृशवचनस्तुल्यशब्द इति मन्यमानो यो देशयेद्—'यद्येवम्, भिद्यमानः कुसूलः पात्राणि भिनत्तीत्यत्रापि प्राप्नोति, तथा हि यादृशी पात्रेष्ववयवविभागात्मिका क्रिया तादृश्येव कुसूले कर्त्तरि लक्ष्यते' इत्यस्मिन् पूर्वपक्ष इदमाह--यस्मिन् कर्मणीत्यादि । स इत्यनेन यस्मिन्नित्यनेन योऽर्थो निर्दिष्टः स एव प्रत्यवमृश्यते । एतेनैकद्रव्याधारयैव कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवद्भवतीति दर्शयन् पूर्वपक्षं प्रतिक्षिपति । एतच्च प्रत्यासत्ते-र्न्यायाल्लभ्यते । एकद्रव्यसमवायिनो हि क्रिया प्रत्यासन्ना, द्रव्यान्तरसमवेता तु विप्रकृष्टा ।

ननु च शक्तिः कारकमिति दर्शनम्, न च कर्मशक्तिः कदापि कर्तृभाव-मापद्यते, तदयुक्तमुक्तम्—यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूतेऽपीति ? शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्या-विवक्षयां शक्त्याधारं द्रव्यमेवैतदुक्तमित्यदोषः । इदं तर्ह्ययुक्तमुक्तम्—तद्वत् क्रिया

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

तादृश्येव कुसूलेऽपि कर्त्तरि लक्ष्यत इति ? नैष दोषः; कर्मस्थया क्रियया तुल्या क्रिया यस्य कर्त्तुरित्युक्ते कर्तृत्वोपयोगिनी या क्रिया यदावेशादसौ कर्त्ता भवति सैव क्रिया गम्यते; इह तु पात्रेषु दृश्यमानं द्विधाभवनं कुसूलेऽपि दैवगत्या दृष्टमित्येतावन्न पुनस्तत्समावेशादसौ भिनत्ति, स्वयमभिद्यमानोऽपि कुसूल उपरि पतन् पात्राणि भिनत्त्येव। एवमप्यन्योऽन्यमाश्लिषतः, अन्योऽन्यं स्पृशतः, अन्योऽन्यं गृह्णीतः—अत्र प्राप्नोति, अत्र हि यत्क्रियावेशात्कर्त्ता भवति सैव कर्मण्यपि दृश्यते ? सत्यं दृश्यते; न सा कर्मत्वोपयोगिनी, न ह्यसौ तदावेशात्कर्म भवति; स्वयमनाश्लिष्यतोऽपि परेणाश्लिष्यमाणस्य कर्मत्वसम्भवात्। तदेतदुक्तं भवति—कर्मणः कर्मत्वोपयोगिनी या क्रिया तया तुल्या यस्य कर्तृत्वोपयोगिनी क्रिया स कर्मण तुल्यक्रियः कर्त्तेति। एवञ्च यस्यैव कर्मणः कर्मावस्थायां या क्रिया कर्त्रवस्थायामपि यदि सैव क्रिया भवति स कर्त्ता कर्मवदित्युक्तं भवति। इदमप्यत्रैवोक्तम्—'यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूतेऽपि' इति। तस्मिन्नेव कर्मणि कर्त्रवस्थां प्राप्त इति ह्यत्रार्थः। एवञ्च कर्तृकर्मावस्थाभेदादेकस्या अपि क्रियाया भेदाश्रयं सादृश्यमुपपाद्यम्।

अतिदेशो रूपनिमित्ततादात्म्यव्यपदेशशास्त्रकार्यातिदेशभेदेनानेकविधः, तत्रादितस्त्रयाणामसम्भवः। व्यपदेशातिदेशस्तु संज्ञापक्षान्न भिद्यते। तत्र वत्करणमनर्थकम्। अतः शास्त्रातिदेशः, कार्यातिदेश इति द्वावेव पक्षौ। तत्र शास्त्रातिदेशे 'भावकर्मणोः' इत्यादिषु शास्त्रेष्वतिदिष्टेषु तेन तेन शास्त्रेण तत्तत्कार्यं प्रवर्त्तते, ततश्च 'भावकर्मणोः' इत्यस्यावकाशः—शुद्धं कर्म, पच्यते ओदनः, 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यस्यावकाशः—शुद्धः कर्त्ता, पचति पठति; कर्मकर्त्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति ? नैष दोषः; 'कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे' इत्यतः कर्तृग्रहणमनुवर्तते, तेन कर्तैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदम्, कर्मकर्तरि न भविष्यति। इह तर्हि कर्मणि यग् भवतीत्यस्यावकाशः—शुद्धं कर्म, पच्यते ओदनः, 'कर्तरि शप्'

न्यासः

लक्ष्यते यथा कर्मणीति। यस्माद् य एव कर्मावस्थायां व्यापारः स एव कर्त्रवस्थायामपीति सादृश्यं नोपपद्यते, तस्य भेदाधिष्ठाने सति सत्त्वात् ? नैष दोषः; अवस्थाभेदेन क्रियाभेदाद्यद्यप्यवस्थावद् द्रव्यमभिन्नम्, तथाप्यवस्थाभेदोऽस्ति—अन्यैव हि कर्त्रवस्था, अन्या च कर्मावस्था। अवस्थाभेदेन क्रियाभेदेन क्रियाभेद इति तदधिष्ठानं सादृश्यं भवति।

इहातिदेशो निमित्त-व्यपदेश-शास्त्र-कार्यभेदादनेकविधः। तत्रेह निमित्तातिदेशो न भवति, न हि कर्मणो यन्निमित्तं कर्त्तुरीप्सिततमत्वं तत् कर्त्तर्यतिदेष्टुं शक्यते;

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स कर्ता कर्मवद्भवति = कर्माश्रयाणि कार्याणि प्रतिपद्यते । 'कर्तरि शप्' इति कर्तृग्रहणमिहानुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते ।

यगात्मनेपदचिण्चिण्वद्भावाः प्रयोजनम् । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कारिष्यते कटः स्वयमेव ।

पदमञ्जरी

इत्यस्यावकाशः-शुद्धः कर्त्ता, पचति पठति; कर्मकर्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वाच्छप् प्राप्नोति ? नैष दोषः; 'कर्तरि शप्' इत्यत्र कर्तृग्रहणन्न कर्तव्यम्, सार्वधातुके शबिति सामान्यस्य भावकर्मणोर्यगपवादो भविष्यति, एवं सिद्धे यत्कर्तृग्रहणं क्रियते तस्यैतत्प्रयोजनम्–कर्तैव यः कर्ता तत्र शबादयो यथा स्युः, कर्मापदिष्टे मा भूवन्निति ? सत्यं प्रतिविहितमायुष्मता ! वृथा पुनरयम्प्रयासः, कार्यातिदेशाश्रयेणैव सिद्धेः । तत्र ह्यनेनैवात्मनेपदम्, अनेनैव यगिति परत्वाद्यगात्मनेपदे सिद्ध्यतः । प्रधानं च कार्यम्, तदर्थत्वादतिदेशान्तराणाम् । अतः कार्यातिदेश एवायम् । तदाह—*कर्माश्रयाणि कार्याणि प्रतिपद्यत इति* । ननु च नेह सूत्रे कर्तृग्रहणमस्ति, यदपि प्रकृतम् 'कर्तरि शप्' इति, तदपि सप्तम्यन्तम् 'तुल्यक्रिय' इति प्रथमान्तेन सम्बद्धुं नार्हति, तत्राह—*कर्तरि शबित्यत इति* ।

यगात्मनेपदेत्यादि । लान्तस्य कर्त्ता कर्मवदिति वक्ष्यमाणत्वाद्यगादीनामेव सम्भव इति भावः । *भिद्यते इत्यादीनि* त्रीण्यात्मनेपदस्योदाहरणानि यगादीनां

न्यासः

वस्त्वन्तरधर्माणां वस्त्वन्तरेण विरुद्धधर्मिणा सम्बन्धाभावात् । व्यपदेशातिदेशस्तु संज्ञापक्षान्न भिद्यते । संज्ञापक्षे तु वक्ष्यमाणो दोषः, वतिग्रहणञ्चानर्थकं स्यात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु शास्त्रमतिदिश्यते, तस्मिन्नतिदिष्टे तैरेव शास्त्रैर्यगादयः प्राप्यन्ते; ततश्च यद्ययं शास्त्रातिदेशः स्यात् कर्मकर्त्तरि परत्वाच्छबादयो बाधकाः स्युः, तत्र प्रतिविधेयं स्यात् । कार्यातिदेशे त्वनेनैव यगादयो विधीयन्ते । तेन येन कर्त्राश्रयाः कर्मकर्तरि शबादयः प्राप्नुवन्ति ते परत्वाद् यगादिभिर्बाध्यन्त इति न किञ्चित् प्रतिविधातव्यम् । प्रधानं तु कार्यातिदेशः; तदर्थत्वादतिदेशशास्त्राणाम् । अतः कार्यातिदेशतामस्य दर्शयन्नाह—कर्माश्रयाणीत्यादि । ननु च 'तुल्यक्रियः' इति प्रथमानिर्देशात् तदन्तस्य कर्तुरतिदेशो विज्ञायते, न च सूत्रे कर्तृग्रहणमस्ति । यदपि च प्रकृतं तदपि सप्तम्यन्तम्, प्रथमानिर्दिष्टेन चेहार्थः, तत्कथं प्रथमान्तकर्तृग्रहणमन्तरेण शक्यतेऽतिदेशः कर्तुमित्याह—कर्त्तरीत्यादि ।

किं पुनरस्यातिदेशस्य प्रयोजनमित्याह—यगात्मनेपदेत्यादि । भिद्यत इति यक उदाहरणम् । अभेदीति चिणः । कारिष्यते इति चिण्वद्भावस्य कर्मणि हि 'स्यसिच्सीयुट्', इत्यादिना चिण्वद्भावो विहितः । आत्मनेपदस्य तु सर्वा[ण्ये]तान्युदाहरणानि ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

क्रमेण। कथं पुनः काष्ठस्य भिदां प्रति कर्तृत्वम्, यावता भिद्यतेऽसौ देवदत्तेन ? यो ह्युद्यमननिपातनादि कुठारस्य करोति स भेदने कर्त्ता उच्यते। सर्वेषामेव कारकाणां प्रातिस्विकोऽवान्तरव्यापारोऽस्ति, अकिञ्चित्करस्य कारकत्वानुपपत्तेः। एतच्च कारकप्रकरणे एवोपपादितम्। तत्र च स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वं सर्वत्रैवास्ति। कारके कर्तृव्यापारेण तिरस्कृतत्वात्तु न्यग्भूतं स्वातन्त्र्यमिति कर्तृत्वं न भवति, करणादिसंज्ञैव भवतीत्येतावत्। सकर्मकास्तु केचिद्धातवः कर्मव्यापारमप्यभिधाय तावत्येवापर्यवस्यन्तस्तदुपसर्जनं कर्तृव्यापारमाचक्षते, तद्यथा—भिदिर्द्विधाभवनोपसर्जनं द्विधाभावनमाह। न खल्वयमुद्यमननिपातनमात्रवचनः; रजकेऽपि प्रसङ्गात्, सोपि हि वस्त्रमुद्यच्छति निपातयति च। अथ च न भिनत्तीत्युच्यते; द्विधाभवनाभावात्। एतेन छिनत्तिलुनत्ती व्याख्यातौ। तथा पचिरपि विक्लित्युपसर्जनं विक्लेदनमाह। तत्र यदा कर्मणः सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते, तदा निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवस्थितं निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वेऽवतिष्ठते। धातुरपि तद्व्यापारमात्रे वर्तते। कथं पुनरुभयवचनो धातुः कर्मव्यापारमात्रवचनो भवति ? को विरोधः ? अनेकार्था धातवः, समुदायेषु च वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते, तदेवं कर्मव्यापारमात्रवाचिषु कर्तृत्वमेव काष्ठादीनाम्, न तु कर्मत्वगन्धोऽप्यस्ति; धातवश्चैते प्रयोगेऽस्मिन्नकर्मकाः, यथा—विक्लिद्यति द्विधा भवतीति; कथं तर्हि कर्मणा तुल्यक्रियः कर्त्ता ? न ब्रूमः—अस्मिन् प्रयोगे यत्कर्म तेन तुल्यक्रिय इति, किं तर्हि ? प्रयोगान्तरे यत्कर्म तेन तुल्यक्रिय इति। नन्वेवं पचत्योदनं देवदत्तः, राध्यत्योदनः स्वयमेव—अत्रापि प्राप्नोति ? अत्र परिहारं वक्ष्यति—धात्वधिकारादिति। कर्तृकर्मणोर्धातोरन्यत्रासम्भवादेव सिद्धेस्तदनुवृत्तिरेकत्वविवक्षार्था—यस्मिन्नेव धातौ यत्कर्म तेन तुल्यक्रियस्तस्यैव धातोः कर्तेति। तेन धातुभेदे न भविष्यति ?

आह—अध्यारोपोऽयमस्तु, कोऽर्थः ? कृत्स्न एव धात्वर्थः कर्मण्यध्यारोप्यते किमत्र देवदत्तेन ओदन एव पाकं करोतीति। एवं हि सौकर्यातिशयः सुतरां प्रतिपादितो भवति, करणाधिकरणवत्, यथा—साध्वसिश्छिनत्ति, साधु स्थाली पचतीति। तत्र येषु तावत्कृत्स्न एव धात्वर्थः कर्मण्यपि सम्भवति—आत्मना बुद्ध्यते, आत्मना मुच्यते, आत्मना हन्यते, आत्मना ताड्यते इति, तेषु शुद्धे कर्मणि लकारः केनचिद्रूपेण कर्तृत्वम्, केनचिद्रूपेण कर्मत्वमिति। तथा भिद्यते कुसूल इति यत्रापि चेतनो भेत्ता न दृश्यते तत्र वातातपकालाभिवर्षणातामन्यतमस्य कर्तृत्वम्, अध्यारोपो वा। पच्यते ओदनः स्वयमेव, लूयते केदारः स्वयमेवेत्यादावध्यारोप एव, आत्मनेवोदनः पच्यते, न तु देवदत्तेनेति, एवं नाम पाकेऽनुकूलो भवतीत्यर्थः। तदेवं शुद्धे कर्मणि लकारोत्पत्तेर्नार्थ एतेन। यद्येवम्, भिद्यते कुसूलेनेति भावे लो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

न स्यात्, सकर्मकत्वात् ? अथाप्यत्र भिद्यते कुसूलेनात्मेति कर्मणि व्याख्यायेत। एवमपि भेत्तव्यं कुसूलेन, भिन्नं कुसूलेन, ईषद्भेदं कुसूलेनेति भावे कृत्यक्तखलर्था न स्युः ? न च तत्रापि कर्मणीति शक्यमाश्रयितुं नपुंसकलिङ्गदर्शनात्। तथा नमते दण्डः स्वयमेव, कारयते कटः स्वयमेव, अचीकरत कटः स्वयमेव—यक्चिणोः प्रतिषिद्धयोरपि शप्चङौ न स्याताम्, अकर्तृत्वात्। तस्मात्कर्मव्यापारमात्र-वाचिभ्यः कर्तरि भावे च लादय इत्येतदेव साधीयः। तथा च शृतं पाक इत्यत्र पचेः कर्मव्यापारे कर्तृव्यापारे च शृतमिति भवति; द्वयोरपि पाकशब्दाभि-धेयत्वात्।

एवं हि या विमृष्टा शास्त्रं न करिष्यामीति मतिः, सापि त्याज्या। असति सूत्रे 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति प्रतिषेधस्य विषयो न प्रदर्शितः स्यात्। किञ्च, यद्यपि पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादिकः प्रयोगः कर्मणि समर्थ्यते, कर्तरि तु लकारोत्पत्तौ पचत्योदन इत्यादिकः प्रयोगोऽपि प्रसज्येत। तस्मादारब्धव्यं सूत्रम्।

अत्रोदाहरणेषु कर्त्रन्तरव्युदासार्थं स्वयमिति प्रयुज्यते, न त्वेतदुदाहरणा-ङ्गम्। प्रयुक्त एतस्मिन्नात्मनेत्यस्यार्थे वृत्तेः प्राकृतमेवैतत्कर्म स्यात्—स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति। असति वत्करणे कर्तुः कर्मसंज्ञा ज्ञायेत, ततश्चानेन कर्मणा सकर्मकत्वाद् 'भावे चाकर्मकेभ्यः' इति भावे लो न स्यात्। सति तु तस्मिन्स्वतः प्राप्तस्याकर्मकव्यपदेशस्यानिवर्तनादकर्मकाणां भावे लः सिद्धो भवति, अकर्म-काणां भावे यो लो विधीयते स सिद्धो भवतीत्यर्थः। कथं सिद्धो भवति, यावता नित्योऽयमतिदेशः, नित्ये चास्मिंस्तत्र लविधिरपि कर्मकार्यमेवेति स्यादेवाति-देशः ? आतिदेशिकाविरुद्धं स्वाश्रयं वतिना प्राप्यते, न तु विरुद्धमपि। न ह्ययं विकल्पार्थः—कदाचित्कर्मवत्, कदाचिन्नेति। अथ लान्तस्य कर्तेति वक्ष्यमाणत्वा-देतत्सूत्रप्रवृत्तेः प्रागेव 'लः कर्मणि च' इत्येतत्प्रवृत्तिरङ्गीक्रियते, तच्च प्रवर्तमानं मकर्मकत्वाद्भावे कर्तरि च प्रवर्तते, यदा कर्तरि तदाऽयमतिदेश इति भावे लविधिः समर्थ्यते। यद्येवम्, मा भूद्गतिः, लकारवाच्यस्य कर्तुः कर्मसञ्ज्ञैवास्तु, यगात्मनेपदयोस्त्वप्रसिद्धिः परत्वाच्छबादीनां परस्मैपदस्य च प्रसङ्गः; न च कर्मसञ्ज्ञया कर्तृसञ्ज्ञाया बाधः, एकसञ्ज्ञाधिकारादन्यत्र सञ्ज्ञानां समावे-शात् ? सत्यम्; उक्तोऽत्र परिहारः—तदेतद्वत्करणं सर्वसादृश्यार्थम्। तेनोदाहरणेषु काष्ठादिभ्यो द्वितीया न भवति; इतरथा कर्मकार्यत्वात्प्राप्नोति, अभिहितत्वान्न भविष्यति। भवेदयं परिहारः शास्त्रातिदेशे, कार्यातिदेशे त्वनेनैव कर्मकार्याणि प्राप्यन्ते, न चात्रानभिहिताधिकारोऽस्तीति स्यादेव द्वितीया। वत्करणात्तु

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यात्—भिद्यते कुसूलेनेति। अकर्मकाणां भावे लः सिद्धो भवति। 'लिङ्याशिष्यङ्' इति द्विलकारको निर्देशः, तत्र लानुवृत्तेर्लान्तस्य कर्त्ता कर्मवद्भवतीति कुसूलाद् द्वितीया न भवति।

पदमञ्जरी

सर्वसादृश्यार्थाद्यथा कर्मण्यभिहिते न भवति, एवं कर्त्तर्यपीति द्वितीयाभावः। यदा तर्ह्यकर्मकत्वाद्भावे लकारस्तदा प्राप्नोति, तत्राह-*लिङ्याशिष्यङित्यादि*। तत्र लग्रहणमनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते इत्यभिप्रायेणाह-*लान्तस्य कर्त्तेति*। लकारवाच्यः कर्त्तेत्यर्थः। *कुसूलाद् द्वितीया न भवतीति*। भिद्यते कुसूलेनेत्यनन्तरोदाहृतेषु उदाहरणेषु तु वत्करणादेव सर्वसादृश्यार्थाद् द्वितीयाया अभाव इति भावः। तदेवं *वृत्तिकारस्याभिप्रेतम्*—एतद्वृत्तिः सर्वसादृश्यार्थ इति। किञ्च, नावश्यं द्वितीयैव, कृत्यक्तखलर्था अप्यस्मिन्विषये कर्त्तर्यतिदेशेन प्राप्नुवन्ति–भेत्तव्यः कुसूलः स्वयमेव, भिन्नः कुसूलः स्वयमेव, ईषद्भेदः कुसूलः स्वयमेवेति; भाव एव चेष्यन्ते-भेत्तव्यं कुसूलेन कुसूलस्य वा, 'कृत्यानां कर्त्तरि वा', भिन्नं कुसूलेन, ईषद्भेदं कुसूलेनेति। अत्र वार्तिके क्तग्रहणमन्यत्र सहपाठात्पठितम्, यथा—ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थ इति। भवत्येव ह्येभ्योऽकर्मकत्वाद् 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्त्तरि क्तः। तथा च 'सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम्' इति निष्ठा-नत्वे। सिनो ग्रासः स्वयमेवेति कर्त्तरि क्त उदाहरिष्यते। तस्मात्कृत्यखलर्थेष्वेवेष दोषः, अतस्तत्र लान्तस्य कर्त्तेत्याश्रयणादेवातिदेशाभावः।

न्यासः

स्वाश्रयमपीत्यादि। यद्विनाप्यतिदेशो न भवति तत् स्वाश्रयम्, तद्यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणम्। असति हि तस्मिन् संज्ञासूत्रमिदं स्यात्, ततश्च कर्मणा तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मसंज्ञकः स्याद्। एवञ्च सति सकर्मकत्वाद् 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति भावे लकारो न स्यात्। वत्करणे तु सत्यतिदेशो भवति। तेन चाप्राप्तमेव कर्त्तुः कर्म कार्यं भवति, न स्वाश्रयं कर्तृत्वम्। अकर्मकस्वभावत्वमपनीयते, तत्र तस्या व्यापारात्। एतेनाकर्मकाणां भावे लः सिद्धो भवति—भिद्यते कुसूलेनेति। अथ भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेत्यत्र कुसूलशब्दाद् द्वितीया कस्मात् न भवति, एतदपि कर्म कार्यं भवत्यत आह—**लिङ्याशिष्यङितीत्यादि**। द्वौ लकारौ यस्मिन् स द्विलकारको निर्देशः। यदि द्विलकारको निर्देशस्तदा किमित्याह—**तत्रेत्यादि**। कार्यं प्रतीत्यध्याहार्यम्। द्विलकारनिर्देशे सति 'लिङ्याशिष्यङ्' इत्यतो लानुवृत्तेर्लान्तस्यैव कार्यं प्रति कर्त्ता कर्मवद्भवति, न तु प्रातिपदिकस्य। इतिकरणो हेतौ। यत एवं तस्मात् कुसूलाद् द्वितीया न भवति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कर्मणेति किम् ? करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियस्य मा भूत्—साध्वसिश्छिनत्ति । साधु स्थाली पचति ।

पदमञ्जरी

कर्मणेति किमिति । धातुवाच्या क्रिया कर्तृकर्मणोरेव समवेता, तत्र सादृश्यस्य भेदाधिष्ठानत्वात्कर्तृस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता न सम्भवतीति कर्मस्थैव क्रिया आश्रयिष्यत इति मत्वा प्रश्नः । *करणाधिकरणाभ्यामिति* । तत्स्थक्रिययेत्यर्थः । *साध्वसिश्छिनत्तीति* । किं पुनरत्र करणाधिकरणव्यापारमात्रे धातुर्वर्त्तते ? आहोस्वित्तत्र कृत्स्नधात्वर्थाध्यारोपः ? न तावदाद्यकल्पः, तावति धातोरवृत्तेरसिना छिनत्तीत्यत्रापि नैव करणव्यापारो धातुनोपादीयते, केवलं करणत्वादवान्तरव्यापारोऽस्तीत्येतावत् । द्वितीये तु भिन्नक्रियत्वादेवाप्रसङ्गः । तस्मात्करणाधिकरणव्यापारमात्रेऽपि धातोर्वृत्तिमङ्गीकृत्य प्रत्युदाहृतं द्रष्टव्यम् । क्वचित्तु करणेनापि तुल्यक्रियस्य कर्मवद्भाव इष्यते, यदाह—करणेन तुल्यक्रियः कर्त्ता बहुलमिष्यते, परिवारयति कण्टकैर्वृक्षम्, परिवारयन्ते कण्टका वृक्षम्—आत्मनेपदं भवति । वृत्तिकारस्तु 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदमुपपद्यत इति मन्यमानो नैतद्रूपसमचष्ट ।

न्यासः

करणाधिकरणाभ्यामिति । कर्मणेत्यसत्यस्मिन् करणाधिकरणस्थयापि क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत् स्यात्, अस्मिंस्तु सति न भवति । **साध्वसिश्छिनत्तीति** । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां करणस्थयापि क्रियया छेद्यद्रव्यान्तःप्रवेशलक्षणया तुल्यक्रियोऽत्रासिः कर्त्ता । **साधु स्थाली पचतीति** । अत्राधिकरणस्य कर्तृत्वविवक्षायामधिकरणस्थया क्रियया सम्भवति धारणात्मिकया तुल्यक्रियः कर्त्ता । अथेह कस्मान्न भवति—पचत्योदनं देवदत्तः, राध्यत्योदनः स्वयमेवेति, भवति ह्यत्रापि कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता, तथा हि यादृश्योदने कर्मभूते क्रिया विक्लेदनलक्षणा लक्ष्यते तादृश्येव कर्तृभूतेऽपि, पचतिराध्यत्योरेकार्थत्वादित्याह—धात्वधिकारादित्यादि । समानशब्दोऽयमेकपर्यायः, यथा—देवदत्तयज्ञदत्तयोः समाना मातेति । एका मातेति गम्यते । 'धातोरेकाचः' इत्यतो धातुग्रहणमनुवर्त्तते । कर्मादिशब्दाश्च सम्बन्धिशब्दाः, ये च सम्बन्धिशब्दास्ते प्रकृत्यैव नियतरूपं सम्बन्धिनमुपस्थापयन्ति । तथा हि—मातरि भक्त्या प्रवर्त्तितव्यमित्युक्तेऽन्तरेणापि स्वस्यामिति वचनं स्वस्यां मातरीति गम्यते । तेन यं धातुमपेक्ष्य तस्य कर्मणः कर्तृत्वं तमेव धातुं सन्निधापयति, नान्यम् । ततश्च धातुग्रहणेऽनुवर्त्तमाने सत्ययमर्थो लभ्यते । यस्मिन् धातौ कर्मणोपस्थापिते यत् कर्म तस्मिन्नेव धातौ स यदि कर्त्ता भवत्येवं सत्ययमतिदेशः, नान्यथा । तेन पचत्योदनं देवदत्तः, राध्यत्योदनः स्वयमेवेत्यत्र न भवति, भिन्नयोर्धात्वोरोदनस्य कर्मकर्तृत्वासम्भवात् । अथ वा—धातोरिति येयमेका संख्या सा विवक्षिता, तेनैकस्मिन्नेव धातौ कर्मवद्भावो भवति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

धात्वधिकारात्समाने धातौ कर्मवद्भावः। इह न भवति—पचत्योदनं देवदत्तः, राध्यत्योदनः स्वयमेवेति।

कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवति, न कर्तृस्थभावकानाम्, न वा कर्तृस्थक्रियाणाम्।

कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया।
मासासिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्था च गमेः क्रिया॥

पदमञ्जरी

धात्वधिकारात्समाने धाताविति। एकस्यैव धातोरित्यर्थः। एतच्च प्रागेव व्याख्यातम्।

कर्मस्थभावकानामित्यादि। यद्यपि क्रियाभावशब्दयोरभिन्न एवार्थः, तथा च 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति क्रियापि गृह्यते, 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' 'कर्मणा तुल्यक्रियः' इति च वाचोऽपि; तथाप्यस्मिन् ग्रन्थे भेदेनोपादानादर्थभेदो द्रष्टव्यः—अपरिस्पन्दरूपो धात्वर्थो भावः, परिस्पन्दरूपस्तु क्रिया। क पुनरसौ कर्मस्थः? क वा कर्तृस्थः? केचिदाहुः—येषु कर्मव्यापारोपसर्जनः कर्तृव्यापारोऽभिधीयते तेषु कर्मस्थः, येषु कर्तृव्यापार एव तेषु कर्तृस्थ इति। नेति वयम्; प्रधानक्रिया यत्र समवैति कर्तरि कर्मणि वा तत्स्थो धात्वर्थः, यदुद्देशेन कारकव्यापारः सा प्रधानक्रिया, यथा—पचेर्विक्लित्तिः, गमेर्देशान्तरप्राप्तिः। एवञ्च कृत्वा न्यग्भवनोपसर्जनन्यग्भाववचनोऽपि रुहिः कर्तृस्थक्रियः–आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति; उपरिदेशप्राप्तेरुद्देश्यायाः कर्तरि समवायात्, तत्रेह कर्मस्थेन व्यापारेण कर्तृव्यापारस्योपमानात्।

अस्य चार्थस्य कर्तृस्थव्यापारेष्वसम्भवान्न्यायप्राप्त एवार्थो *वृत्तिकारेण* दर्शितः। तत्र कर्मस्थव्यापारस्य कर्तृस्थस्य चोदाहरणमात्रं श्लोकेन दर्शयति—

न्यासः

कर्मस्थभावकानामित्यादिना न्यायप्राप्तमेवार्थं दर्शयति। तथा हि—कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियस्य कर्त्तुः कर्मवद्भावो भवति। न च कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां कर्त्ता तथाविधोऽस्ति। यद्यपि क्रियाभावशब्दयोरेक एवार्थः प्रतीयते, तथ हि—'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इत्यत्र क्रियाप्युपादीयते, 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इत्यत्र च भावोऽपि परिगृह्यते; तथापीह द्वयोरुपादानसामर्थ्यादर्थभेदो द्रष्टव्यः।

सा परिस्पन्दनसाधनसाध्या क्रिया क्रियाशब्देनोच्यते, अपरिस्पदनसाधनसाध्या तु भावशब्देन। येषां कर्मस्थो भावः कर्मस्था च क्रिया, येषां कर्तृस्थो भावः कर्तृस्था च क्रिया, तेषामुदाहरणं दर्शयितुमाह—**कर्मस्थः पचतेर्भाव** इति। पच्यते घटः स्वय-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

कर्मस्थः पचतेर्भाव इति । पच्यते घट इत्यत्र तद्देशस्यैव घटस्य पाक इति भावोऽसौ भवति, कर्मस्थश्च—पच्यते ओदन इत्यत्र परिस्पन्दत एव, पाक्यस्य पाकाभिनिर्वृत्तिरिति कर्मस्थैव पचेः क्रिया भवति । *कर्मस्था च भिदेः क्रियेति* । भिद्यते कुसूल इत्यत्रावयवविशरणात्मिका भिदिक्रिया भेदस्य परिस्पन्दे सति भवतीति कर्मस्था च भिदेः क्रिया भवति । *मासासिभावः कर्तृस्थ इति* । मासमास्ते इत्यत्र 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसञ्ज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति मासकर्मकोऽयमासिधातुः, तत्र मासासिधातौ प्रतीयमानोऽर्थो भावः; अपरिस्पन्दरूपत्वात्, स च कर्तृस्थ इत्यर्थः । *कर्तृस्था च गमेः क्रियेति* । गमेरर्थः क्रिया, सा च कर्तृस्थेत्यर्थः । तेनास्यते मासः स्वयमेव, गम्यते ग्रामः स्वयमेवेति न भवति । अथेह कथं कर्मवद्भावः—तस्मादुदुम्बरः सलोहितं पच्यते फलमिति ? अत्राहुः—पचिरत्र विषये द्विकर्मकः, वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलस्य पाकासम्भवात् । तत्र 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इति वृक्षोऽकथितं कर्मेति तत्र लकारः, कालस्तु कर्त्तेति । इदं तु वक्तव्यमेव, 'सृजियुज्योः श्यंस्तु' इति 'सृजि विसर्गे' 'युजिर्योगे'—अनयोः सकर्मकयोः कर्त्ता कर्मवद्भवति; तत्र सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्त्तरि कर्मवद्भावः, यग्विषये च श्यन्, चिण्विषये तु चिणेवेष्यते; सृज्यते मालां देवदत्तः, श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः । श्यनि सति प्रकृतेराद्युदात्तत्वं भवति, यकि तु सार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एवोदात्तत्वं स्यात्—असर्जि मालाम्, श्रद्धया निष्पादयति स्मेत्यर्थः । 'युजिर्'—युज्यते ब्रह्मचारी योगेन ॥

न्यासः

मेवेत्यत्र यदा तद्देशस्थघटकर्मकपाको निष्पद्यते तदाऽपरिस्पन्दनसाधनसाध्यस्वभावः पाकः कर्तृस्थो भवति, यदा तु देशान्तरं गच्छतः पाकद्रव्यस्य पाकाभिनिर्वृत्तिर्भवति तदा कर्मस्थैव पचेः क्रिया, यथा—पच्यत ओदन इत्यत्रोदाहरणे । **कर्मस्था च भिदेः क्रियेति** । भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेति । अवयवविभागलक्षणा हि भिदेः क्रिया, सा च देशान्तरप्राप्तौ सत्यां भवतीति भिद्यते परिस्पन्दः, तेन कर्मस्था क्रिया भवति । **मासासिभावःकर्तृस्थ इति** । आसेर्धातोर्भाव आसिभावः । आसनं हि भावः; तस्याः परिस्पन्दनसाधनसाध्यत्वात् । तथा हि—व्यापारोपरतावास्त इति प्रयुज्यते । माससहचरित आसिभावः । शाकपार्थिवादित्वात् समासः—मासासिभावः । कदा स माससहचरित आसिभावो भवति ? यदा मासमास्त इति प्रयुज्यते । मासमिति कर्मणि द्वितीया । कर्मसंज्ञा तु 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति वचनात् । मासासिभावः कर्तृस्थो भवति, आसितरि समवायात् । तेनास्यते मासः स्वयमेवेति न भवति । **कर्तृस्था च गमेः क्रियेति** । गमनं पादविहरणात्मकम् । तच्च

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥

'तप संतापे'—अस्य कर्ता कर्मवद्भवति, स च तपःकर्मकस्यैव, नान्यकर्मकस्य । क्रियाभेदाद्विध्यर्थमेतत् । उपवासादीनि तपांसि तापसं तपन्ति । दुःखयन्तीत्यर्थः । स तापसस्त्वगस्थिभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते । अर्जयतीत्यर्थः । पूर्वेणाप्राप्तः कर्मवद्भावो विधीयते—तप्यते तपस्तापसः । अतप्त तपस्तापसः ।

पदमञ्जरी

तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ 'क्रियाभेदाद्विध्यर्थमिदम्' इति वक्ष्यति । कथं तर्ह्येवकारस्यान्वय इत्याशङ्क्य वाक्यभेदेन व्याचष्टे—*तप सन्तापे, अस्य कर्ता कर्मवद्भवति, स च तपःकर्मकस्यैवेति* । एवकारस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति—*नान्यकर्मकस्येति* । एतच्च श्रुतस्यैवकारस्यान्वयो वक्तव्य इति मत्वोक्तम्, न पुनरस्य किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । *क्रियाभेदादिति* । अत्यन्तभेदादित्यर्थः । नियमपक्षेऽपि क्रियाणां च भेदोऽपेक्षितः; तुल्यत्वस्य भेदाधिष्ठानत्वात् । क्रियाभेदमेव दर्शयति—*उपवासादीनीति* । *दुःखयन्तीत्यर्थ इति* । 'सुखदुःख तत्क्रियायाम्' इति चुरादिपाठाण्णिच् । अनेन तापसस्य कर्मत्वे तपेर्दुःखनमर्थ इति दर्शितम् । *अर्जयतीत्यर्थ इति* । अनेनापि तापसस्य कर्तृत्वे तपेरर्जनमर्थ इति दर्शितम् । क्वचित्तु *आर्जयतीति* पाठः, तत्राङ्पूर्वस्य प्रयोगः । नन्वेवमपि शरीरसन्तापलक्षणा क्रियाऽवस्थाद्वयेऽपि तुल्या, न हि शरीरसन्तापादन्यदर्जनं तापसस्य व्यापारः ? तदसत्; वस्तुस्थित्या सतोऽपि शरीरसन्तापस्याशब्दार्थत्वात्, कथमन्यथा तपसः कर्मत्वम् ! तस्मादर्जनम् = निष्पादनम्, अलब्धस्य लाभः; दुःखं तु शरीरसन्ताप एवेति स्पष्ट

न्यासः

परिस्पन्दनसाधनसाध्यत्वाच्च क्रिया, सा च गन्तरि देवदत्तादौ समवेता, न कर्मणि ग्रामादौ । तेन कर्मस्थक्रियाभावाद् गम्यते ग्रामः स्वयमेवेति न भवति ॥

तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ तपःक..कस्यै.ति । एवकार विस्पष्टार्थः; व्यवच्छेदफलत्वात्, सर्ववाक्यानामित्येवं तदर्थस्य लब्धत्वात् । यदि ह्यतपःकर्मकस्यापि स्यात्, तपःकर्मग्रहणमनर्थकं स्यात्; नान्यकर्मकस्येत्यवधारणेन यद्व्यवच्छिन्नं तद्दर्शयति । क्रियाभेदादिति । क्रियाविसदृशत्वादित्यर्थः । पूर्वं हि क्रियासादृश्ये कर्मवद्भावो विहित इति वैसदृश्येन प्राप्नोति, अतो विध्यर्थमेतत् । अत एव कर्मस्थया क्रियया तुल्यत्वं न सम्भवतीति 'कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्येतन्नानुवर्त्तते । उपवासादीनीत्यादिना तमेव क्रियाभेदं दर्शयति । उपवासादिशब्देन तपःशब्दस्यार्थमाचष्टे । दुःखयन्तीत्यर्थ इत्यनेन तापसस्य कर्मावस्थायां तपेर्दुःखनमर्थ इति दर्शयति । स्वर्गाय

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तपःकर्मकस्यैवेति किम् ? उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ।।

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ।। ८९ ।।

'दुह' 'स्नु' 'नम्'—इत्येतेषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ कर्मवद्भावापदिष्टौ न भवतः । दुहेरनेन यक् प्रतिषिद्धयते, चिण् तु 'दुहश्च' इति पूर्वमेव विभाषितः । दुग्धे गौः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव,

पदमञ्जरी

एव क्रियाभेदः । विध्यर्थमेतदिति यदुक्तं तदेवोपसंहरति—*पूर्वेणाप्राप्तः कर्मवद्भावो विधीयत इति* । *अतप्त तपस्तापस इति* । 'तपोऽनुतापे च' इति चिणः प्रतिषेधात्सिच्, 'झलो झलि' इति लोपः ।।

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ।। 'दुह प्रपूरणे', 'ष्णु प्रस्रवणे' । 'टुदु उपतापे', 'हसे हसने', 'णु स्तवने'—इत्येतेषां तु ग्रहणं न भवति, नौतिहसत्योरकर्मस्थक्रियत्वात् । यदि च तेषां ग्रहणमिष्टं स्यादसन्देहार्थम् 'न दुनुहस्नमाम्' इत्येव ब्रूयात्, अवयवप्रसिद्धेश्च समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी । *कर्मवद्भावापदिष्टाविति* । एतेन 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति कर्मवत्कर्मणेति प्राप्तयोर्यक्चिणोरयं प्रतिषेधः; न तु 'चिण् भावकर्मणोः', 'सार्वधातुके यक्' इति शुद्धे कर्मणि भावे प्राप्तयोरिति दर्शयति । *दुग्ध इति* । यकि प्रतिषिद्धे शप्, तस्य अदादित्वाल्लुक्, 'दादेर्धातोर्घः', 'झषस्तथोर्धोऽधः' जश्त्वम् । दुहिरयं द्विकर्मकः, तत्र 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इति यस्मिन्कर्मणि लकारस्तस्य कर्तृत्वविवक्षा, प्रधानं तु कर्म कर्मैवेति, यथा—'स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी' इति । *अदुग्धेति* । णिच् भावे क्सः, 'लुग्वा दुह' इत्यादिना तस्य लुक् । नन्विदानीमेवोक्तम्—"दुहेरनेन यक् प्रतिषिध्यते, चिण् तु 'दुहेश्च' इति पूर्वमेव विकल्पितः" इति, तस्मान्नैतदत्रोदाहर्त्तव्यम् । *प्रस्नुत इति* । यकि प्रतिषिद्धे पूर्ववच्छपो

न्यासः

तपस्तप्यत इति । तपः-शब्दोऽत्र ज्ञानविशेषे स्वर्गाद्यवाप्तिहेतौ वर्त्तते । अर्जयतीत्यर्थ इत्यनेन तापसस्य कर्त्रवस्थायां तपिरर्जने वर्त्तते इति दर्शयति । निवर्त्तयतीत्यर्थ इति, न दुःखयतीति; तपसोऽचेतनत्वाद् दुःखासम्भवात् !

उत्तपति सुवर्णमित्यादौ सुवर्णकर्मकत्वात् तपेः कर्मवद्भावो न भवति ।।

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ।। कर्मकर्त्तरि यक्चिणावुपदिष्टौ न भवत इति । कर्मकर्त्तरीति विशेषणम् । 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इति प्राप्तयोर्यक्चिणोरयं प्रतिषेधः, न तु चिण्वद्भावकर्मणोः । 'सार्वधातुके यक्' इति च । शुद्धे कर्मणि यौ प्राप्तौ तयोरपीति दर्शनार्थम् । एतच्च 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति परिभाषया

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अदोहि गौः स्वयमेव । प्रस्नुते गौः स्वयमेव । प्रास्नोष्ट गौः स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अनंस्त दण्डः स्वयमेव ।

* यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् * । कारयति कटं देवदत्तः । कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत्कटं देवदत्तः । अचीकरत कटः स्वयमेव । उत्पुच्छयते गां गोपः । उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव । उदपुपुच्छत गौः स्वयमेव । श्रथ्नाति

पदमञ्जरी

लुक् । *प्रास्नोष्टेति* । चिण्प्रतिषेधे सिच् । *नमत इति* । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः । तत्र यथा नमयति दण्डं देवदत्तः, नमयते दण्डः स्वयमेवेति ण्यन्तस्य कर्मस्थक्रियत्वम्, एवमस्यापि द्रष्टव्यम् ।

णिश्रन्थिग्रन्थीत्यादि । णीति णिङो णिचश्च सामान्येन ग्रहणम् । 'श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे' चुरादावाधृषीयौ, तयोर्णिजभावपक्षे ग्रहणम् । तथा क्र्यादिष्वपि पठ्येते तयोरपि ग्रहणम् । 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि' । आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो निर्दिष्टास्ते यदान्तर्भावितण्यर्थाः सकर्मका भवन्ति त इमे आत्मनेपदाकर्मकाः । वृत्तौ क्वचिदेषामुदाहरणानि पठ्यन्ते, क्वचिन्न । णिचि—कार्यते कटः स्वयमेव, अचीकरत कटः स्वयमेव, यक्चिणोः प्रतिषिद्धयोः शप्चङौ भवतः । णिङ्—पुच्छमुदस्यति, उत्पुच्छयते गौः, स यदान्तर्भावितण्यर्थस्तदा उत्पुच्छयते गाम् । पुनः सौकर्यातिशयेन कर्तृत्वविवक्षायामुत्पुच्छयते गौः स्वयमेव, उदपुपुच्छत गौः

न्यासः

लभ्यते । दुग्ध इति । यकि प्रतिषिद्धे शप्, तस्यादादित्वाल्लुक् । पूर्ववद् घत्वधत्वजश्त्वानि । अदुग्धेति । लुङ् । चिणि प्रतिषिद्धे क्सः, तस्य 'लुग्वा' इत्यादिना लुक् । प्रस्नुत इति । 'स्नु प्रस्रवणे', पूर्ववच्छपो लुक् । प्रास्नोष्टेति लुङ् । नमत इति । 'णम प्रह्वत्वे शब्दे' । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः कर्मणि वर्त्तत इति वेदितव्यम्, एवं हि कर्मस्थक्रियो भवति; अन्यथा कर्तृस्थक्रियत्वात् प्राप्तिर्नास्त्येवेति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु कर्मस्थक्रियो भवति—नमति दण्डं देवदत्तः । नमते दण्डः स्वयमेवेति । यथा ण्यन्तावस्थायाम् । यक्चिणोः प्रतिषेध इत्यादि । यक्चिणोः प्रतिषेधे कर्त्तव्ये श्रन्थ्यादीनामपि तस्य प्रतिषेधस्योपसंख्यानम्=प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । प्रतिपादनं तु नेति योगविभागादिष्टसिद्धयर्थात् कर्त्तव्यम् । णीति हेतुमण्णिच इतरस्य च णेर्ग्रहणम् । हेतुमण्णिच् । कारयति कटं देवदत्तः । कारयते कटः स्वयमेवेति । यकि प्रतिषिद्धे शप् । अचीकरत कटः स्वयमेवेति । चिणि प्रतिषिद्धे 'णिश्रि' इत्यादिना चङ्, 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः'

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ग्रन्थं देवदत्तः। श्रथ्नीते ग्रन्थः स्वयमेव। अश्रन्थिष्ट ग्रन्थः स्वयमेव। ग्रथ्नाति श्लोकं देवदत्तः। ग्रथ्नीते श्लोकः स्वयमेव। अग्रन्थिष्ट श्लोकः स्वयमेव। ब्रवीति श्लोकं[1] देवदत्तः। ब्रूते श्लोकः स्वयमेव। अवोचच्छ्लोकं देवदत्तः। अवोचत श्लोकः स्वयमेव। आत्मनेपदाकर्मकाणाम्—आहन्ति माणवकं देवदत्तः। आहते माणवकः स्वयमेव। आवधिष्ट

पदमञ्जरी

स्वयमेव। श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीययोः—श्रन्थति ग्रन्थं देवदत्तः, श्रन्थति मेखलाम्, ग्रन्थते ग्रन्थः स्वयमेव, अग्रन्थिष्ट ग्रन्थः स्वयमेव; श्रन्थते मेखला स्वयमेव, अश्रन्थिष्ट मेखला स्वयमेव। क्रैयादिकयोस्तु—ग्रथ्नीते ग्रन्थः स्वयमेव, श्रथ्नीते मेखला स्वयमेव। ब्रूञ्—ब्रवीति कथां देवदत्तः, ब्रूते कथा स्वयमेव। वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थम्। आत्मनेपदाकर्मक—'वेः शब्दकर्मणः' 'अकर्मकाच्च' विकुर्वते सैन्धवाः, वलगन्तीत्यर्थः। तान्यदाऽन्यो वलगयति तदा तेषां कर्मत्वम्। पुनः सौकर्यातिशयात्कर्तृत्वविवक्षायाम्—विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव, व्यकृषत सैन्धवाः स्वयमेव, यक्चिणौ न भवतः। क्वचित्तु वृत्तौ—आहन्ति माणवकम्, आहते माणवकः स्वयमेवेति पठ्यते, तदयुक्तम्; आहन्ति माणवकमिति सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावाच्च। अन्ये पुनराहुः—आत्मनेपदाकर्मकेति धातूपलक्षणम्, हन्तिश्चायम् 'आङो यमहनः' इत्यत्र यदा कर्माविवक्षयाऽकर्मकस्तदात्मनेपदस्य निमित्तं स्यात्, तस्याद्यसकर्मकत्वेऽप्यविरुद्धमुदाहरणमिति।

न्यासः

इति ह्रस्वः। 'चङि' इति द्विर्वचनम्, अभ्यासकार्यम्। इतरो णिः—'पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्'। उत्पुच्छयते गां गोपः। उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव। यकि प्रतिषिद्धे शप्। एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम्। उदपुपुच्छत गौः स्वयमेवेति। चिणि प्रतिषिद्धे पूर्ववच्चङ्। एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम्। 'श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे'। चुरादौ ग्रन्थिश्रन्थी पठ्येते। 'आ धृषाद्वा' इति विभाषाणिचौ, तयोर्यदा णिज् नास्ति तदोदाहरणे; अन्यथा णीत्येवं सिद्धिः। ग्रन्थति ग्रन्थं देवदत्तः। ग्रन्थते ग्रन्थः स्वयमेव। अग्रन्थिष्ट ग्रन्थः स्वमेव। श्रन्थति मेखलां देवदत्तः। श्रन्थते मेखला स्वयमेव। 'श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे' इति क्र्यादावपि पठ्येते, तयोरप्ययं प्रतिषेधः—श्रथ्नीते मेखलां देवदत्तः, श्रथ्नीते मेखला स्वयमेव। 'ई हल्यघोः' इतीत्त्वम्। अश्रन्थिष्ट मेखला स्वयमेव। ग्रथ्नीते ग्रन्थं देवदत्तः। ग्रथ्नीते ग्रन्थः स्वयमेव। अग्रन्थिष्ट ग्रन्थः स्वयमेव। ब्रूते

---

१. अत्र श्लोकमित्यस्य स्थाने कथामिति, उत्तरवाक्येऽपि श्लोक इत्यत्र कथा इति पाठ उपलभ्यमानोपि प्रक्रमभङ्गदोषदुष्टत्वादुपेक्षितः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

माणवकः स्वयमेव, आहृतेति वा। विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव। व्यकृषत सैन्धवाः स्वयमेव।

कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ॥ ९० ॥

'कुष निष्कर्षे', 'रञ्ज रागे'—अनयोर्धात्वोः कर्मकर्तरि प्राचामाचार्याणां मतेन श्यन्प्रत्ययो भवति, परस्मैपदं च। यगात्मनेपदयोरपवादौ। कुष्यति पादः स्वयमेव। रज्यति वस्त्रं स्वयमेव।

पदमञ्जरी

भूषाकर्मकिरादिसनां यक्चिणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। कर्मशब्दः क्रियावाची, भूषाफलं च शोभाख्यं कर्मणि दृश्यत इति कर्मस्था भूषा। अलंकुरुते कन्या स्वयमेव, अलंकरिष्यते कन्या स्वयमेव, अलमकृत कन्या स्वयमेव; अवकिरते हस्ती स्वयमेव, अवाकीर्ष्ट हस्ती स्वयमेव, अवकरिष्यते हस्ती स्वयमेव—यक्चिण्चिणवद्भावा न भवन्ति। सन्-मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव, अमुमुक्षिष्ट वत्सः स्वयमेव; चिकीर्षते कटः स्वयमेव, अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव—प्रकृत्यर्थापेक्षमत्र कर्मस्थक्रियत्वम्, इच्छा तु कर्तृस्था। आर्थं च प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्यम्; तदर्थत्वादिच्छायाः ॥

कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥ यगात्मनेपदयोरपवादाविति। श्यन्यकोऽपवादः, परस्मैपदमात्मनेपदस्य। श्यन्यकोश्चात्र नुमि स्वरे च विशेषः—कुष्यन्ती जङ्घा, श्यनि 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नित्यं नुमागमः, नित्त्वाच्चाद्युदात्तत्वं भवति; यकि तु 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति नुम्विकल्पः, लः सार्वधातुकानुदात्तत्वे च यक एवोदात्तत्वं स्यात्। *रज्यतीति*। 'अनिदिताम्' इति नलोपः। कुष्यते, रज्यते इति पक्षे यगात्मनेपदे भवतः।

न्यासः

कथां देवदत्तः। ब्रूते कथा स्वयमेव। पूर्ववच्छपोलुक्। अवोचत कथां देवदत्तः। अवोचत कथा स्वयमेव। 'ब्रुवो वचिः' इति वचिरादेशः, 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यङादेशः, 'वच उम्'। अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् कर्मस्थक्रियात्वं वेदितव्यम्। आत्मनेपदाकर्मकाणामिति। आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो गृह्यन्ते त आत्मनेपदाकर्मकाः। विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेवेति। 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः। व्यकृषत सैन्धवाः स्वयमेवेत्यत्रापि कृञो विपूर्वाद् 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदविधानादात्मनेपदाकर्मकत्वम्। अत्रापि वल्गने वर्त्तमानः करोतिरन्तर्भावितण्यर्थः कर्मस्थक्रियो भवति ॥

कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदञ्च ॥ रञ्जेः कृतानुनासिकलोपनिर्देशो लाघवार्थः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्राचांग्रहणं विकल्पार्थम् । कुष्यते । रज्यते ।

व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेन लिङ्लिङोः स्यादिविषये च न भवतः । चुकुषे पादः स्वयमेव । ररञ्जे वस्त्रं स्वयमेव । कोषिषीष्ट पादः स्वयमेव । रङ्क्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव । कोषिष्यते पादः स्वयमेव । रङ्क्ष्यते वस्त्रं स्वयमेव । अकोषि पादः स्वयमेव । अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव ॥

धातोः ॥ ९१ ॥

'धातोः' इत्ययमधिकारो वेदितव्यः । आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेर्यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामो धातोरित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—

पदमञ्जरी

लिङ्लिटोरिति । आशिषि लिङत्र गृह्यते, यदुक्तम्–कुषिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकवचनम्, अवचने हिं लिङ्लिटोः प्रतिषेध इति । *स्यादिविषये चेति* । आदिशब्देन सिजादीनां ग्रहणम् । चुकुषे, *ररञ्ज इति* । लिट्, आत्मनेपदम्, तस्य एशादेशः । *कोषिषीष्टेति* । 'लिङः सीयुट्', 'सुट् तिथोः' लघूपधगुणः । *रङ्क्षीष्टेति* । 'एकाचः' इतीट्प्रतिषेधः, 'चोः कुः' इति कुत्वम् गकारः, तस्य चर्त्वम्–ककारः । *अकोषि, अरञ्जीति* । चिण् ॥

धातोः ॥ आ कुतोऽयमधिकारः, किं प्राग्लादेशाद् ? आहोस्विदाध्यायपरिसमाप्तेः ? इति विचारे द्वितीयं पक्षमाश्रयति—*आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेरिति* । एशः शित्करणात्, तद्धि धातोरित्यधिकारे सति 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'आदेः परस्य' तकारस्य स्थाने एत्वे सति अकारस्य स्थाने टेरेत्वे अयादेशे च

न्यासः

यगात्मनेपदयोरपवादाविति । श्यन् यकोऽपवादः, परस्मैपदं त्वात्मनेपदस्य । रज्यतीति । 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपः । प्राचां ग्रहणं विकल्पार्थमिति । एतेन पूजार्थतामपनयति । पूजार्थे तस्मिन् विकल्पो न लभ्येत । कुष्यते इत्यादिना विकल्पार्थे प्राग्ग्रहणे यदिष्टं सिध्यति तद्दर्शयति । स्यादिविषये चेत्यादि । आदिशब्देन तासिप्रभृतीनां ग्रहणम् । चुकुषे, ररञ्जे इति । लिट्, आत्मनेपदम्, तप्रत्ययः, तस्यैशादेशः । कोषिषीष्टेति । आशिषि लिङ्, सीयुट्, 'सुट् तिथोः' इति सुट्, लघूपधगुणः, षत्वम्, ष्टुत्वञ्च । रङ्क्षीष्टेति । 'एकाचः' इतीट्प्रतिषेधः, 'चोः कुः' इति कुत्वम्— गकारः । 'खरि च' इति चर्त्वम्–ककारः । अकोषि, अरञ्जीति । लुङ्, चिण् ॥

धातोः ॥ यङ्विधौ धातोरित्यधिकारादिति । 'धातोरेकाचः' इति यङ्विधौ यद्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

सत्ययेशब्दस्य श्रवणं मा भूदित्येवमर्थं क्रियते। प्राग्लादेशात्पुनर्द्धात्वधिकारेऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीति एकारस्यैकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारमन्त्येऽल्यनुसंहारं बाधित्वा सर्वादेशो भविष्यति, किं शकारेण ! यद्याध्यायपरिसमाप्तेरयमधिकारः ? आद्ये योगे न व्यवाये तिङः स्युः, आद्ये योगे तिबादिसूत्रे येऽमी लावस्थायां स्यादयो विधीयन्ते तेषु कृतेषु तैर्व्यवधाने तिबादयो न स्युः। करिष्यति, हरिष्यति, कर्त्ता, शबादिषु तु न दोषः; तेषां सार्वधातुकाश्रयत्वादकृते लादेशे प्राप्त्यभावात्; तिबादयश्च तत्र सावकाशाः।

न स्यादेत्वम्, टेष्टितां यद्विधत्ते व्यवाय इत्येव—पचते यजते, क्व तर्हि स्यात् ? आस्ते, शेते, धत्ते, रुन्धे, बेभिदाते इत्यादौ यत्र न विकरणाः सन्ति।

एशः शित्त्वम् 'लिटस्तझयोरेश्' इत्ययमेश् शित्कर्तव्यः। एतच्चोपक्रम एव व्याख्यातम्।

यच्च लोटो विधत्ते तच्च विकरणव्यवाये न स्यात्—'लोटो लङ्वत्' 'एरुः' 'सेर्ह्यपिच्च' इत्यादि, पचतु, पचतमित्यादि, स्तौतु, जुहोतु, भिनत्तु, आस्तामित्यादावेव स्यात्।

यच्चाप्युक्तं लङ्लिङोस्तच्च न स्यात्—'नित्यं ङितः', 'इतश्च', 'तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः' 'लिङः सीयुट्' 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' इत्यादि, तथा 'थासः से' पचसे इत्यादौ न स्यात् ? नैष दोषः; विहितविशेषणं विज्ञास्यते—धातोर्विहितस्य लोट इति। यद्येवम्, 'विदो लटो वा' इत्यत्रापि विदेर्द्धातोर्विहितस्य लटस्तिबादीनां णलादय इति विज्ञायमाने विन्दति, विन्दतः, विन्दन्तीति लाभार्थस्य विकरणेन व्यवायेऽपि णलादयः प्राप्नुवन्ति ? न क्वचिद्विहितविशेषणं धातुग्रहणमिति सर्वत्र तथा भवितव्यम्। अथ वात्र धातुना विहितं विशेषयिष्यामः, विदिनाऽऽनन्तर्यम्—धातोर्विहितस्य लटो विदेरनन्तरस्येति, 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इत्यत्रापि धातुना विहितं विशेष्यते, अभ्यस्तेन चानन्तर्यम्—धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्तरस्य ङितो झेरिति; तेनाजक्षिष्यन्, अजागरिष्यन्नित्यादौ न भविष्यति। 'आतः' इत्यत्र कथम्, यदि तावद्धातोर्विहितस्याकारादनन्तरस्येति, अलुनन् अपुनन्-अत्रापि प्राप्नोति ? अथ आकारान्ताद्धातोर्विहितस्येति, अपिबन्नित्यत्र प्राप्नोति ? अस्तु धातोर्विहितस्याकारादनन्तरस्येति, अलुनन् अपुनन्, इत्यत्र लुना झि इति स्थिते 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इति लोपे कृते आकाराभावान्न भविष्यति, नात्र लोपः प्राप्नोति ? 'ई हल्यघोः' इतीत्वेन बाध्यते। एवमप्याकारान्न भविष्यति ? नात्रेत्वं प्राप्नोति, अन्तिभावेन बाध्यते ? नात्रान्तिभावः प्राप्नोति, जुसभावेन बाधनात् ? तदेवं लोप ईत्वेन, ईत्वमन्तिभावेन,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'तव्यत्तव्यानीयरः' इति। कर्त्तव्यम्, करणीयम्। धातुग्रहणमनर्थकम्, यङ्विधौ 'धातोः' इत्यधिकारात्? कृदुपपदसंज्ञार्थं तर्हि—अस्मिन्धा-

पदमञ्जरी

अन्तिभावो जुस्भावेन, जुस्भावो लोपेन, लोप ईत्वेनेति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति? नैष दोषः; आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनादुपदेशकाल एव झस्यान्तिभावे कृते लोपः, लोपेन व्यवस्था। किं चात इत्यत्र सिज्ग्रहणमनुवर्तते—आकारान्तात्सिजलुगन्तादिति, तेन न क्वाप्यनिष्टप्रसङ्गः। तदेवमाध्यायपरिसमाप्तेर्धात्वधिकार इति स्थितम्।

वक्ष्यति तव्यत्तव्यानीयर इति। किं च स्यात् यदि तव्यादिविधौ धातोरिति नानुवर्त्तेत ङ्याप्प्रातिपदिकादपि तव्यादयः स्युः? साधने तव्यादयो विधीयन्ते, साधनं च क्रियायाः। क्रियाया अभावात्साधनाभावः, साधनाभावाद् ङ्याप्प्रातिपदिकात्तव्यादयो न भविष्यन्ति। कथं तर्हि कर्मादिषु विधीयमाना द्वितीयादयो भवन्ति, नैव प्रातिपदिकार्थस्य साधने द्वितीयादयः, किं तर्हि? शब्दान्तरवाच्यक्रियापेक्षे तस्यैव कर्मादिभावे; तव्यादयस्तु प्रकृतिवाच्यक्रियापेक्षे साधने चरितार्था न ङ्याप्प्रातिपदिकाद्भविष्यन्ति? इदं तर्हि प्रयोजनम्—सत्याणवयेत्यादयो येऽपभ्रंशाः क्रियावचनास्तेभ्यस्तव्यादयो मा भूवन्निति; न हि ते धातवः, भूवादिपाठाश्रयत्वाद्धातुसंज्ञायाः। किञ्च, सोपसर्गल्लिङादयो मा भूवन्निति धात्वधिकारः क्रियते; अन्यथा प्राकरोत, प्रास्थित, अध्यैष्टेति धातूपसर्गसमुदायस्य विशिष्टक्रियावचनत्वात्ततः प्रत्ययविधावङ्गसंज्ञायामडादिप्रसङ्गः। चोदयति—*धातुग्रहणमनर्थकम्, यङ् विधौ धात्वधिकारादिति*। 'धातोरेकाचः' इत्यत्र यङ्विधौ धात्वधिकारादिति 'धातोरेकाचः' इत्यत्र यङ्विधौ यद्धातुग्रहणं तस्येहाधिकारादित्यर्थः। परिहरति—*कृदुपपदसंज्ञार्थं त्विति*। एतदेव व्याचष्टे—*अस्मिन्निति*। अस्मिन्नेवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम्। तद्दर्शयति—*पूर्वत्र*

न्यासः

धातुग्रहणं तस्येहाधिकारादित्यर्थः। इयञ्च धातुग्रहणस्यानर्थकत्वे युक्तिः। कृदुपपदसंज्ञार्थं त्विति। आनर्थक्यमपाकरोति। ननु च पूर्वेणापि धातुग्रहणेन कृदुपपदसंज्ञे सिध्यत एव, किं पुनर्धातुग्रहणेनेत्यत आह—अस्मिन्नित्यादि। अस्मिन्नेवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम्। यदि पूर्वत्रापि धात्वधिकारे कृदुपपदे स्याताम्, इह करिष्यतीति स्यप्रत्ययस्य 'कृदतिङ्' इति कृत्संज्ञा स्यात्। ततश्च 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकसंज्ञा प्रसज्येत, तस्याञ्च सत्यां सुबुत्पत्तिः। 'च्लि लुङि' इत्यत्र च 'तत्रोपपदम्' इति लुङोऽप्युपपदसंज्ञा स्यात्, ततश्च लुङ्युपपदे च्लिरित्ययमर्थश्च सम्भाव्येत। तस्मादिह धात्वधिकारे कृदुपपदसंज्ञे यथा स्यातां पूर्वत्र मा भूतामिति पुनर्धातुग्रहणम्। अथाधि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2·

त्वधिकारे ते यथा स्याताम्, पूर्वत्र मा भूतामिति। आर्धधातुकसंज्ञार्थं च द्वितीयं धातुग्रहणं कर्तव्यम्—धातोरित्येवं विहितस्य यथा स्यात्; इह मा भूत्—लूभ्याम्, लूभिरिति ॥

पदमञ्जरी

मा भूतामिति । असत्यस्मिन्नधिकारे धात्वधिकारे यत्सप्तम्या निर्दिष्टं तदुपपदमित्येतावानर्थः स्यात्, ततश्च पूर्वत्रापि स्यात्—'च्लि लुङि' लुङन्त उपपदे च्लिरिति। एवं कृत्संज्ञापि धातोर्विहितस्यातिङो भवतीति पूर्वत्रापि स्यात्, ततश्च करिष्यतीत्यत्र स्यप्रत्ययस्य कृत्संज्ञायां कृदन्तं प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकत्वे सति तिङोक्तेऽप्येकत्वे वचनग्रहणादेकवचनस्य चोत्सर्गत्वात्सोरुत्पत्तिः प्रसज्येत। तस्मादस्मिन्धात्वधिकारे यथा स्यातां पूर्वत्र मा भूतामिति पुनर्धात्वधिकारः क्रियते।

ननु चाधिकारेण ते संज्ञे विधास्येते, प्रत्ययसंज्ञा च तत्र, ते पूर्वत्र भविष्यत इत्याशंक्य प्रयोजनान्तरमाह—*आर्द्धधातुकसंज्ञार्थं* चेति । कः पुनरार्द्धधातुकसंज्ञायां द्वितीयधातुग्रहणस्योपयोग इत्यत आह—*धातोरित्येवं विहितस्येति* । *लूभिरिति* । अत्र सत्यपि प्रातिपदिकत्वे धातुत्वमप्यस्ति; पूर्वप्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया अनिवर्तनात्। ततश्च धातोरेवायं विहित इति आर्धधातुकसंज्ञा स्यादेव । यदि तु शमिधातोरित्यत्र धातुग्रहणस्य द्वितीयस्यार्द्धधातुकसंज्ञार्थं स्वरितत्वं प्रतिज्ञायेत, अयमप्यधिकारः शक्योऽकर्तुम्। वासरूपविधिरप्यधिकारेण सिद्धः, तेन क्सादिभिः सिचः समावेशो न भविष्यति ॥

न्यासः

कारेणैते संज्ञे विधास्येते प्रत्ययसंज्ञावत्, तेन पूर्वत्र न भविष्यतीति चेत्? न हि; सिंहावलोकितन्यायोऽप्यस्ति। अधिकारेण विधाने पूर्वत्रापि सम्भाव्येयाताम्। तत्र व्याख्यानं कर्त्तव्यम् भवेत्। व्याख्यानाच्च लघु धातुग्रहणं भवति। अवश्यञ्चान्यार्थं धातुग्रहणं कर्त्तव्यम्, तदन्यार्थं क्रियमाणं कृदुपपदसंज्ञाविधावपि विस्पष्टार्थं भविष्यति। तामेव चान्यार्थतां दर्शयितुमाह—आर्धधातुकसंज्ञार्थमित्यादि। च-शब्दाद्वाऽसरूपविधानार्थश्चेत्ययमत्रार्थो वेदितव्यः। 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' इत्यस्मिन् धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादो बाधको यथा स्यात्, पूर्वत्र मा भूत्। तेन क्सादिभिः सिचः समावेशो न भवति। ननु च पूर्वेणापि धातुग्रहणेनार्धधातुकसंज्ञा सेत्स्यति, किं द्वितीयधातुग्रहणेन? इत्यत आह—धातोरित्येवमित्यादि। धातोरित्येवं धातुशब्दमुच्चार्य विहितस्यार्धधातुकसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थं पुनर्धातुग्रहणमित्यर्थः। किमर्थं पुनर्धातोरित्येवं विहितस्यार्धधातुकसंज्ञोच्यते? इत्याह—इह मा भूदिति। असति द्वितीये धातुग्रहणे लूभ्याम्, लूभिरित्यत्रार्धधातुकसंज्ञा स्यात्। भवति ह्यत्र धातोः परः प्रत्ययः—'क्विबन्ता धातुत्वं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ९२ ॥

तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तम्या निर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति । वक्ष्यति—'कर्मण्यण्', कुम्भकारः ।

स्थग्रहणं सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशप्रतिपत्त्यर्थम्; इतरथा हि सप्तमी

पदमञ्जरी

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ 'सप्तमीस्थम्' इत्यस्यार्थमाह—*सप्तम्या निर्दिष्टमिति* । सप्तम्या विभक्त्योच्चारितमित्यर्थः । सप्तम्यन्तेन पदेन प्रतिपादितमिति वा । अस्मिन्पक्षे सूत्रे सप्तमीशब्देन सप्तम्यन्तमुच्यते । सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ प्रतिपाद्यत्वेन स्थितं कुम्भादिकमित्यर्थः । प्रथमे तु पक्षे कर्मणीत्यादेर्यः सप्तम्या निर्देशः, स एव कुम्भमित्यादेरपि प्रयोगगतस्य सप्तम्या निर्देशः, यथा—'तस्यापत्यम्' इत्यादौ तस्येति सामान्यं विशेषोपलक्षणार्थमिति तदीयमेव प्राथम्यं विशेषाणामपि भवति, तद्वदत्रापि । *कुम्भकार इति* । अत्रोपपदत्वात्समासः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं च भवति ।

स्थग्रहणमित्यादि । सूत्रेषु यः सप्तम्या विभक्त्या निर्देश उच्चारणं सप्तम्यन्तेन वा पदेन प्रतिपादनं तदेव संज्ञाङ्गमिति प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । ननु सप्तमीशब्देन साहचर्यात्सूत्रादिषु सप्तम्या निर्दिष्टं ग्रहीष्यते, नार्थ एतदर्थेन ग्रहणेन ? तत्राह—*अन्यथा हीति* । मुख्यार्थसम्भवे गौणस्याग्रहणात् सप्तम्या एव संज्ञा

न्यासः

न जहति' इति कृत्वा । आर्धधातुकत्वे सत्यार्धधातुकलक्षण इट् प्रसज्येत । द्वितीयं तु धातुग्रहणं क्रियमाणं सामर्थ्याच्छब्दपदात्मकं भवति । तेनायमर्थो लभ्यते—धातोरित्येवं धातुसंशब्दनेन यो विहितः स आर्धधातुकसंज्ञो भवतीति । तेन लूभ्यामित्यादावार्धधातुकत्वं न भवति । न हीह धातोरित्येवं प्रत्ययो विहितः, किं तर्हि ? प्रातिपादिकादित्येवम् ।

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ सप्तम्या निर्दिष्टमित्यनेन सप्तमीस्थमित्यस्यार्थमाचष्टे । शब्दस्य हीयं संज्ञा विधीयते, स च कः सप्तमीस्थो भवति ? यस्याः सप्तम्या निर्देशः । कुम्भकार इति । पपदसंज्ञायाम् 'उपपदमतिङ्' इति समासः, 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इत्युत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरत्वं भवति ।

स्थग्रहणमित्यादि । निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः । सप्तमी निर्देशो यस्य स सप्तमीनिर्देशः । तत्प्रतिपत्त्यर्थं स्थग्रहणम् । एतदुक्तं भवति—सूत्रे यत् सप्तम्या निर्दिष्टं तस्य संज्ञित्वेन प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं स्थग्रहणम् । यदि पुनः स्थग्रहणं न क्रियेत, ततः किं स्यादित्यत आह—इतरथा हीत्यादि । इतरथा ह्यक्रियमाणे स्थग्रहणे

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्रूयते यत्र, तत्रैव स्यात्–स्तम्बेरमः, कर्णेजप इति। यत्र वा सप्तमीश्रुतिरस्ति 'सप्तम्यां जनेर्डः' इति–उपसरजः, मन्दुरज इति। स्थग्रहणात्तु सर्वत्र भवति।

गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञाने सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थम्–पश्य कुम्भं करोति कटमिति प्रत्ययो न भवति।

पदमञ्जरी

स्यात्; संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधात्। न चासतस्संज्ञिनः संज्ञा शक्या विधातुमिति यत्र सप्तमी श्रूयते तत्रैव स्यादित्यर्थः। *स्तम्बेरम इति*। 'स्तम्बकर्णयोरमिजपोः' इत्यच्, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्। *यत्र वेति*। यत्र सूत्रे *सप्तमीश्रुतिः*, सप्तमीशब्दस्य श्रवणमित्यर्थः। अशब्दसंज्ञेति स्वरूपग्रहणप्रतिषेधादभ्युपगम्यवादोऽयम्, सर्वथेष्टं न सिध्यतीत्यत्र तात्पर्यम्। *स्थग्रहणात्त्विति*। स्थग्रहणे सति सौत्रसप्तम्युपलक्षितस्य संज्ञाविधानात्सर्वत्र सिध्यतीत्यर्थः।

ननु च लघ्वर्थं संज्ञाकरणम्, तत्किमर्थं गुर्वी संज्ञा क्रियते इत्यत आह–*गुरुसंज्ञाकरणमिति*। 'उपोच्चारितं पदमुपपदम्'–इत्येवमर्थानुगता संज्ञा अन्वर्थसंज्ञा। *समर्थपरिभाषाव्यापारार्थमिति*। इह यदा स्वार्थद्रव्यलिङ्गात्मकस्त्रिकः

न्यासः

'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति' इति सैव सप्तम्युपपदसंज्ञां प्रतिपद्येत। न चासतः संज्ञिनः संज्ञा युक्तेति यत्र श्रूयते सप्तमी–स्तम्बेरम इत्यादौ, तत्रैव स्यात्। स्यादेतत्–नैतत् प्रत्ययग्रहणम्, किं तर्हि? सप्तमीशब्दस्य स्वरूपस्य ग्रहणमित्याह–यत्रेत्यादि। गतार्थम्। स्थग्रहणात् त्वित्यादि। स्थग्रहणे तु क्रियमाणे ग्रन्थाधिक्यात् सूत्रे यस्य सप्तम्या निर्देशस्तत् संज्ञित्वेन निर्दिश्यते, तेन सर्वं सिद्धं भवति; येषामियं संज्ञेष्यते तेषां सर्वेषामेव सूत्रे सप्तमीनिर्देशात्। तथा हि–'स्तम्बकर्णयोः' इत्यत्र स्तम्बकर्णशब्दौ सूत्रे सप्तम्या निर्दिष्टौ। 'सप्तम्यां जनेर्डः' इत्यत्राप्युपसरादयः। 'कर्मण्यण्' इत्यत्रापि कर्माभिधायिनः कुम्भप्रभृतयः।

ननु च लाघवार्थं संज्ञाकरणम्, तत् किमर्थं गुर्वी संज्ञा क्रियते? इत्याह–गुरुसंज्ञाकरणमित्यादि। उपशब्दः सामीप्ये। उपोच्चारितं पदमुपपदमित्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञाने सति समर्थपरिभाषाव्यापारो यथा स्यादित्येवमर्थं गुरुसंज्ञाकरणम्। समर्थपरिभाषोपस्थाने सति यदिष्टं सम्पद्यते तद्दर्शयितुमाह–पश्य कुम्भमित्यादि। अन्वर्थसंज्ञायां हि सत्यामुपपदाश्रयः प्रत्ययः पदविधिर्भवति। यत्र च पदगन्धोऽप्यस्ति तत्र समर्थपरिभाषोपतिष्ठते। तेन पश्य कुम्भं करोति कटमित्यत्र 'कर्मण्यण्' न भवति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

प्रातिपदिकार्थः, तदा नान्तरेण विभक्तिं कर्माधिकरणाद्युपपदमुपपद्यत इत्यवश्यमुत्पाद्या विभक्तिरिति पदविधित्वादेव सिद्धः परिभाषाव्यापारः, पञ्चकपक्षेऽपि तु प्रातिपदिकस्यैव कर्माद्यभिधायित्वेन पदविधित्वाभावात्परिभाषाव्यापारो न स्यादित्यन्वर्थया संज्ञया बलात्प्रवर्त्यंते ? नैतदस्ति; पञ्चकपक्षेऽपि विभक्त्युत्पत्त्या पदत्वे सत्येव प्रत्यय इति प्रतिपादनात्। ननु 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति वचनात्कथमुपपदस्य सुबन्तत्वम्—सामि स्मर्त्ता भवान् ? 'उपपदमतिङ्' इत्यत्र हि सुपेति तृतीयान्तमेव निवृत्तम्, सुबिति प्रथमान्तमनुवर्तत इत्यवोचाम, कथमपरथा चर्मकारादौ नलोपादि स्यात् ! *पश्य कुम्भं करोति कटमिति*। धातोरिति वर्त्तते, कर्मादिशब्दाश्च सम्बन्धिशब्दाः, तत एवं विज्ञास्यामः—यस्य धातोर्यत्कर्मेति। एवमपि महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्र प्राप्नोति ? न वा भवति; महाकुम्भकार इति भवति, यदेतद्वाक्यम्—महान् कुम्भो महाकुम्भः महाकुम्भं करोतीति। यदा त्वेतद्वाक्यम्—महान्तं कुम्भं करोतीति, तदा नेष्यते। किं च स्याद् यद्यत्र स्यात् ? कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासे कृते तदर्थं एकार्थीभावात् महच्छब्देन समासो न स्याद्, अन्वर्थत्वादेव संज्ञायाः सप्तमीनिर्दिष्टत्वेऽपि प्रकृत्यर्थविशेषणात्तद्विशेषणानां च उपोच्चारितपदत्वाभावादुपपदसंज्ञा न भवति।

न्यासः

न हीह कुम्भस्य करोतिना सामर्थ्यम्, किं तर्हि ? पश्येत्यनेन। पदशब्दोऽप्यत्रान्वर्थ एव, न पारिभाषिकः। तथा हि सुबन्तस्य पदसंज्ञा चोपपदसंज्ञाविधानकाले सुबन्ततयास्ति; यस्मादुपपदसंज्ञायां विहितायामुपपदाश्रयेऽपि प्रत्यय उपपदसमासोऽपि 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति सुबुत्पत्त्या भवितव्यः। तस्मादन्वर्थोऽयं पदशब्दः—पद्यते गम्यतेऽर्थो येन तत् पदमिति। तत्रग्रहणं सप्तमीस्थस्य प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तभावे सत्युपपदसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थम्। असति हि तत्रग्रहणे कर्मण्युपपदेऽनुपपदेऽपि प्रत्ययः स्यात्। यस्तु कर्मणीति सप्तम्या निर्देशः, स यदा सप्तम्यन्तः सम्भवति, तदा तस्योपपदसंज्ञार्थः स्यात्; न तु तस्मिन् सत्येव प्रत्ययेन भवितव्यमित्येषोऽर्थो लभ्यते। तस्मात् यथोक्तप्रयोजनार्थं तत्रग्रहणम्। ननु चानन्तरस्य धात्वधिकारस्य निर्देशार्थं तत्रग्रहणं कस्मान्न भवति, तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारेऽनन्तर उपपदसंज्ञा यथा स्यादिति ? नैतदस्ति; अधिकारादप्येतत् सिद्धम्। उपपदसंज्ञाधिकरिष्यते, तेन वक्ष्यमाणेषु संज्ञिषु संज्ञा भविष्यतीति नार्थ एतदर्थेन तत्रग्रहणेन। तत्रैतस्मिन्नित्यादिस्तु वृत्तिग्रन्थ एवमुन्नीयते—एतस्मिन् धात्वधिकारे यत् सप्तम्या निर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति। तत्र च निमित्ते प्रत्यय इत्येषोऽर्थः सोपस्कारत्वाद् वृत्तिग्रन्थस्य लभ्यते॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उपपदप्रदेशाः—'उपपदमतिङ्' इत्येवमादयः ॥

कृदतिङ् ॥ ९१ ॥

अस्मिन्धात्वधिकरे तिङ्वर्जितः प्रत्ययः कृत्संज्ञको भवति। कर्तव्यम्। करणोयम्।

अतिङिति किम्? चीयात्। स्तूयात्।

पदमञ्जरी

अथ तत्र-ग्रहणं किमर्थम्? धात्वधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते—तत्रैतस्मिंस्तृतीये धात्वधिकार इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्, अधिकारादप्येतत्सिद्धम्? इदं तर्हि प्रयोजनम्—सप्तमीस्थस्य प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वं यथा स्यादिति, कथम्? प्रत्यय इति वर्त्तते—सप्तमीस्थमुपपदसंज्ञं भवति, तत्र चोपपदे सत्येव प्रत्यय इति। अथ कर्मणीत्यादिका सत्सप्तमी, तत्कुतोऽसत्युपपदे प्रत्ययप्रसङ्गः? न; कर्मणीत्यादिका सौत्री सप्तम्यर्थापेक्षा, तथा हि सत्यण्प्रत्ययस्याभिधेयं कर्म स्यात्—यथा—'धः कर्मणि ष्ट्रन्' इति, तथा चोपपदत्वं न प्रतीयेत, अतो यथेत्संज्ञार्थमनुनासिकत्वं प्रतिज्ञायते तथार्थनिरपेक्षा केवलमुपपदसंज्ञाया लिङ्गं सप्तमी, तथा च धातोरण् भवति कर्म चोपपदमित्येतावानर्थः स्यात्। कर्मणः प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वं न प्रतीयेत, तस्मात्तदर्थं तत्र-ग्रहणम्। किमिदानीं हेय एवायं ग्रन्थस्तत्रैतस्मिन्धात्वधिकार इति? न ब्रूमो हेय इति, सोपस्कारस्तु भवति—एतस्मिन्धात्वधिकारे यत्सप्तम्या निर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति, तत्र च सति प्रत्यय इति ॥

कृदतिङ् ॥ *तिङ्वर्जित इति*। तिङ्त्वेन त्यक्तस्तिङ्त्वेन रहितः, तिङोऽन्य इति यावत्।

अतिङिति किमिति। इह क्रियमाणोऽप्ययं प्रतिषेधः स्वाश्रयामेव तिङः कृत्सञ्ज्ञां बाधितुं प्रभवति, न तु लकारस्य कृत्त्वात्स्थानिवद्भावेन प्राप्ताम्; 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति वचनादिति मत्वा प्रश्नः। तिङ्भाविनो लकारस्यैव कृतसञ्ज्ञा प्रतिषिद्ध्यते, प्रतिषेधसामर्थ्याद्वा स्थानिवद्भावो न भविष्यतीत्युत्तरम्। *चीयात्स्तूयादिति*। ननु च ज्ञापकादेतत्सिद्धम्, यदयम्

न्यासः

कृदतिङ्॥ कर्त्तव्यमिति। कृत्संज्ञायां सत्याम् 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकसंज्ञा। चीयादिति। आशिषि लिङ् 'लिङाशिषि' इत्यार्धधातुकसंज्ञा। अतिङिति यदि नोच्येत, तिङोऽपि कृत्संज्ञा स्यात्, ततश्च 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घत्वं न भवेत्। अतिङिति तु सत्यकृद्यकारत्वाद् भवति ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कृत्प्रदेशाः—'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्येवमादयः ।

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

पदमञ्जरी

'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति पृथक् सार्वधातुके प्रतिषेधं शास्ति, तद् ज्ञापयति—अकृदिति प्रतिषेधो न तिङ्क्षु भवतीति । यदि स्यात्; चिनुयात्, सुनुयादित्यादौ सार्वधातुकेऽपि कृत्प्रतिषेधादेव दीर्घो न भविष्यति, किं पृथक् सार्वधातुकपर्युदासेन ! इह तर्हि पचति, पठति—'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुङ् मा भूदिति ? तुग्विधौ धात्वादेरित्यतो धातुग्रहणमनुवर्तिष्यते । एवमपि—चिकीर्षति, जिहीर्षतीत्यत्र प्राप्नोति ? शपा व्यवधानान्न भविष्यति । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ? 'एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवति' इति व्यवधानमेव । नात्र स्थानिवद्भावः प्राप्नोति; परत्वादन्तवद्भावेन बाद्धयते । तस्माच्चिकीर्षतीत्यादौ तुङ् मा भूदित्यतिङिति प्रतिषेधः कर्त्तव्यः । किञ्च, तिङन्तस्य कृदन्तं प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञायां पचेरन्—नलोपः प्राप्नोति, पपाच ब्राह्मणी—टाप्प्राप्नोति, सर्वत्र च स्वाद्युत्पत्तिः प्रसज्येत, तदेतदस्मादन्यार्थादतिङिति प्रतिषेधादेव सिद्धे चीयादित्यादौ ज्ञापकं नाश्रयितव्यमिति *वृत्तिकारो* मन्यते स्म ॥

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ 'असरूपः' इति पदच्छेदः, अन्यथा लाघवे विशेषाभावादसन्देहार्थं 'सरूपोऽस्त्रियां वा' इति ब्रूयात् । अपवादविषयेऽपि केषाञ्चित्कृतां प्रवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थमिदं वचनम् । यथोक्तम्—असरूपस्य वावचनमुत्सर्गस्य

न्यासः

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ अपवादविषयमुत्सर्गो नाभिनिविशत इत्येष उत्सर्गधर्मः, कृताञ्च केषाञ्चिदुत्सर्गाणामपवादविषये प्रवृत्तिरिष्यते, सा च वचनमन्तरेण न सिद्ध्यतीति तदर्थमिदम् । ननु चारभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् नैवायमर्थः सम्पद्यते, तथा हि—अस्योत्सर्गेण वा सम्बन्धः स्यात्, अपवादेन वा, उभाभ्यां वा ? तत्र यदि पूर्वकल्प आश्रीयेत तदा वाशब्देन विकल्पार्थेनोपस्थापितयोर्भावाभावयोरस्यायमर्थः स्यात्—उत्सर्गोऽसरूपोऽस्त्रियां पक्षे भवतीति, पक्षे न भवतीति । तथा चापवादस्य स्वस्मिन् विषये नित्याप्राप्तिः स्यात् । न ह्यनेनापवादस्य किञ्चित् कृतम्; तेन सहास्यासम्बन्धात् । न च बाधकेऽपवादेऽविकल्पां प्रवृत्तिमनुभवति सति तत्रोत्सर्गः प्रवर्त्तितुमुत्सहत इति स्वविषय एव विकल्पः प्रवर्त्तेत । अथ द्वितीयः, तदायमर्थः स्यात्—असरूपोऽपवादोऽस्त्रियां विकल्पेन भवतीति । एवमपि नैवोत्सर्गस्यापवादविषये प्रवृत्तिर्लभ्यते । उपसर्गोऽपवादविषयं परिहरति, तदापवादस्य बाधकत्वात् । तच्च बाधकत्वमस्मिन्नपि पक्षे तदवस्थमेव, न ह्यनेन तदपनीतम्, किं तर्हि ? स्वस्मिन् विषये तस्य भावाभावौ प्रतिपादितौ—पक्षे भवति, पक्षे न भवति । न चान्यद्वच-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदमञ्जरी

बाधकविषये निवृत्त्यर्थमिति। परिभाषा चेयम्, अस्मिन्धात्वधिकारे स्त्र्यधिकारव्यतिरेकेण यान्यसरूपस्यापवादस्य विधायकानि शास्त्राणि तच्छेषभूता, तत्र तत्र वचने क्रियमाणे गौरवं स्यादिति साधारणरूपेण परिभाष्यते। तत्र च 'असरूप:' इति व्यर्थं कृण्मात्रस्य विकल्पने सर्वस्यैवासरूपत्वाद्यत्किञ्चित्कृदपेक्षया; असरूपपदं चैतत्सापेक्षं प्रतियोगिनि यतोऽत्र भिन्नरूपत्वमसरूपत्वमिष्यते। केनचिद्धि किञ्चित्सरूपमसरूपं वा भवति, तत्र केनासरूप इत्यपेक्षायां स्वविधानवेलायां य: स्वस्मिन्विषये प्राप्त: स एव बुद्धिस्थ: प्रतियोगी गम्यते, अपवादविधानसमये चोत्सर्ग:, तमपि विषयमवगाढुमुपढौकमान उपारूढो बुद्धौ भवतीति तदपेक्षया भिन्नरूपोऽपवाद एवात्रासरूपो विवक्षित इत्याह–*असरूपोऽपवादप्रत्यय इति*। एवं स्थिते यद्ययमुत्पत्तिविकल्पस्स्याद्, अपवादप्रत्ययो वा भवतीति, तत: स्वविषये कामं विकल्पस्तस्य लभ्यते, न तूत्सर्ग: प्रवर्त्तेत। तत्रातद्विषयो ह्यसौ, उत्सर्गापवादशास्त्रयोर्हि प्रमितिव्यापारे पर्यवसिते पश्चादियमत्रैव प्रदेशे स्थिताऽपवादस्य पक्षे प्रवृत्तिं प्रतिबध्नाति। अपवादशास्त्रेण य: स्वीकृतो विषयस्तद्व्यतिरिक्तविषया सामान्यशास्त्रस्य प्रमितिरित्यपवादस्याप्रवृत्तावपि नैवोत्सर्गस्य तस्मिन्विषये प्रमिति: प्रवृत्तिर्वोपपद्यते, तद्धितवत्; तद्यथा–दक्षस्यापत्यम् अत इञ् विकल्पिते पक्षेऽण् न भवति, अपि तु वाक्यमेव भवति, तत्कस्य हेतो:? 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति तटस्थेन पक्षे प्रवृत्तिर्निरुद्ध्यते, न पुनरेकवाक्यतया प्राप्तिरेव विकल्परूषितेति, तथेहापीति। अपवादाभावपक्षे प्रकृतिरेव कर्त्राद्यभिधानायानुज्ञाता स्याद्, यथाग्निचिदित्यादौ क्विबादिलोपे, तदाह—*तत्रोत्पत्तिर्वा प्रसज्येत यथा तद्धित इति*।

तमिममुत्पत्तिविकल्पपक्षे दोषं दृष्ट्वा बाधकत्वं विकल्प्यत इत्याह—*वा बाधको भवतीति*। उक्तं च 'सिद्धं त्वसरूपबाधकस्य वावचनात्' इति, असरूपो वा बाधको भवतीति वक्तव्यमित्यर्थ:। ननु तत्रतत्रोच्यते—यत्रान्यत्क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवतिपर इति, ततश्चासरूपो वेत्युक्ते भवतीत्येवाध्याहारो युक्त:, न पुनर्वा बाधक इति? उच्यते—उत्पत्तिविकल्पस्य प्रयोजनं केवलाया: प्रकृते: प्रयोग:, केवला च प्रकृति: स्वार्थमात्रमभिधातुमसमर्था, किं पुन: कर्त्रादिकमभिधास्यति! प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये हि प्रयुज्यमानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामयं प्रकृत्यर्थ:, अयं प्रत्ययार्थ इति व्यवस्थाप्यते; अनुत्पन्नप्रत्यया तु प्रकृतिर्न कञ्चिदप्यर्थं गमयति। प्रयोगोऽपि हि तस्या दुर्लभ:; परश्चेति नियमात्। तद्धिते त्वनुत्पत्तिपक्षेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तिव्यतिरेकेण प्रत्ययान्तरमस्ति षष्ठी, इह तु न तथेति सामर्थ्याद्बहिरङ्गमपि बाधकत्वमपि कल्प्यते। ननु च शास्त्रं शास्त्रेण बाध्यते, न पुन: कार्यं कार्येण, निदानोच्छेदेनैव हि निदानिन उच्छेद: शक्यते कर्त्तुम्, न हि प्रदीपेऽनुच्छिन्ने

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अस्मिन्धात्वधिकारेऽसमानरूपाऽपवादप्रत्ययो वा बाधको भवति

पदमञ्जरी

तत्प्रकाश उच्छिद्यते, तत्किमुच्यते–अपवादप्रत्यय इति, एवं तु वक्तव्यम्—अपवादशास्त्रमिति ? उच्यते—सर्वस्यैवापवादशास्त्रस्य स्वगतमसारूप्यमव्यभिचारीति प्रत्ययद्वारकं तदाश्रयणीयमित्यपवादप्रत्यय इत्युक्तम्। एवम्भूतस्य प्रत्ययस्य विधायकं शास्त्रमित्यर्थः।

यद्वा–प्रत्ययस्य बाधकत्वविकल्पसामार्थ्याच्छास्त्रमपि पक्षे बाधकं भविष्यति। अथ वा वृत्तौ वस्तुमात्रं दर्शितम्; यथा त्वयमर्थ उपपद्यते तथा सूत्रं व्याख्येयम्। तत्रेदं व्याख्यानम्— परिभाषेयमित्युक्तम्, तत्रेक्परिभाषावदियमपि पदमुपस्थापयति–अस्मिन्धात्वधिकारे यत्रासरूपोऽपवादप्रत्ययो विधीयते तत्र वेत्युपतिष्ठते, स्त्र्यधिकारे तु नेति। किं कृतं भवति ? 'ददातिदधात्योर्विभाषा' इत्यादिवत् प्रमितिरेव विकल्परूषिता भवति, ततस्तद्वदेवोत्सर्गस्य प्रवृत्तिसिद्धिरिति। अथ 'असरूप उत्सर्गप्रत्ययोऽपवादविषये वा भवति' इति विज्ञायमाने को दोषः ? न खलु कश्चिद्दोषः; अपवादविकल्पे प्राप्ते विभाषा, उत्सर्गविकल्पे त्वप्राप्तविभाषेति, किन्तु प्रतियोग्यपेक्षमसरूपपदमप्यपवादमेव गोचरयतीत्युक्तम्।

'अस्त्रियाम्' इत्यत्र पक्षत्रयं सम्भवति–अभिधेयसप्तमी वा स्यात्–स्त्रिया-

न्यासः

नमस्ति; यतोऽपवादविषयमुत्सर्गोऽध्यास्ते। अपवादस्याभावपक्षे प्रापकंवचनमन्तरेणापि उत्सर्गो भविष्यति। प्रतिबन्धाभावादिति चेत् ? सत्यमेतत् कार्यबाधायाम्; शास्त्रबाधायान्तु यत् कार्यस्य विधायकं तदपवादेन बाध्यमानं तद्विषयपरीहारेणैव प्रवर्त्तेत, तस्मिन् प्रवृत्ते पश्चादपवादे विकल्पेन प्रवृत्तिमनुभवत्यपि तद्विषय उत्सर्गप्रवृत्तिर्न सम्भवति; सामान्यशास्त्रस्यातद्विषयत्वात्।

अस्तु कार्यबाधापक्ष इति चेत् ? न; अयुक्तत्वात्। न ह्यबाधिते विधायके शास्त्रे तत्कार्यबाधा युज्यते। निदानोच्छेदेन हि निदानिन उच्छेदः शक्यते कर्त्तुम्, नान्यथा। न हि प्रदीपेऽनुच्छिन्ने तत्प्रभोच्छिद्यते। तस्मादपवादः शास्त्रमेव बाधते, तस्मिंश्च बाधिते सत्यपवादाभावपक्षेऽपि नैवोत्सर्गस्यापवादविषये प्रवृत्तिः स्यात्। अथ तृतीयः पक्षः, तदायमर्थः स्यात्—उत्सर्गोऽसरूपोऽस्त्रियां वा भवति, अपवादोऽपीति। एवमपि तयोः स्वस्मिन् विषये विकल्पेन प्रवृत्तिः स्यात्, न तूत्सर्गस्यापवादविषये; पूर्वोक्तादेव हेतोः। तस्मात् क्रियमाणेऽप्येतस्मिन् नैवाभिमतोऽर्थः सम्पद्यत इति यो देशयेत्, तं प्रत्याह—असरूपोऽपवादप्रत्ययो वा बाधको भवतीति। एतेनापवादस्यानेन सम्बन्धः, न तु भावाभावौ विकल्प्येते, किं तर्हि ? पक्षे बाधकत्वमिति दर्शयति। एवञ्च यस्मिन् पक्षेऽपवादो बाधको न भवति, तस्मिन् विषये

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्त्र्यधिकारविहितप्रत्ययं वर्जयित्वा। 'ण्वुल्तृचौ' इत्युत्सर्गौ, 'इगुपधज्ञा-

पदमञ्जरी

मभिधेयायां वासरूपो न भवतीति, स्त्रियामित्येव वा विहितस्यासरूपस्य निषेधः स्यात्—स्त्रियामित्युच्चार्य ये विधीयन्ते ते नेति, स्त्रीग्रहणं वा स्वर्यते स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति—स्त्रियां क्तिन्नित्यस्मिन्नधिकारे नेति। तत्राद्ये पक्षे विक्षिपा, विक्षेपिका, विक्षेप्त्रेति कविषये ण्वुल्तृचौ न स्याताम्। द्वितीये तु 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' व्यावक्रोशी, व्यावक्रुष्टिरिति णचो विषये क्तिन् न स्यात्, द्वयोरपि स्त्रियामित्युच्चार्य विधानादिति, ममाद्ययोः पक्षयोर्दोषं दृष्ट्वा तृतीयं पक्षमाश्रित्याह—*स्त्र्यधिकारविहितप्रत्ययं वर्जयित्वेति*। केचिदाहुः—अपवादप्रत्ययं वर्जयित्वेति वक्तव्ये प्रत्ययं वर्जयित्वेति वचनं प्रत्ययमात्रपरिग्रहार्थम्, तेनोत्सर्गापवादयोर्द्वयोरपि स्त्र्यधिकारनिवेशिनोरयं प्रतिषेधः। किं सिद्धं भवति? आसना, आस्या—स्त्र्यधिकारविहितेनापि युचापवादेन ऋहलोर्ण्यतः समावेशः सिद्धो भवति। घञस्तु क्तिन्नादिभिरनभिधानादसमावेश इति। अन्ये तु—अपवादो वा बाधको भवतीति प्रकृतत्वात्स एवात्र प्रत्यय इति व्याचक्षते, तेन घञः क्तिन्नादिभिरसमावेशः। आस्येत्यत्र कृत्यल्युटो बहुलमिति ण्यदिति। ण्वुल्तृ-

न्यासः

प्रतिबन्धाभावादुत्सर्गः प्रवर्त्तत इति सिध्यति समावेशः। स्त्र्यधिकारविहितं प्रत्ययं वर्जयित्वेति। कथं पुन 'अस्त्रियाम्' इति वचनादेषोऽर्थो लभ्यते? एवं मन्यते—'स्त्रीग्रहणमिह स्वर्यते, स्वरितेन चाधिकारावगतिर्भवति, तेन स्त्र्यधिकारविहितमाश्रित्य यावुत्सर्गापवादौ विहितौ तद्विषये प्रतिषेधो विज्ञायते' इति। अथैवं कस्मान्न विज्ञायते—स्त्रियामभिधेयायामसरूपोऽपवादो बाधको वा न भवतीति? एवमशक्यं विज्ञातुम्; एवं हि विज्ञायमाने लव्या, लवितव्येति यद्विषये तव्यो न स्यात्। एवं तर्हि कस्मान्न विज्ञायते—स्त्रियामित्येवं स्त्रीशब्दसंशब्दनेन यः प्रत्ययो विहितः स इह स्त्रीशब्देनोक्तः, तत्र स्त्रियामित्येवं विहितेऽसरूपोऽपवादो बाधको वा न भवतीति? एवमशक्यं विज्ञातुम्; एवं हि विज्ञायमाने व्यावक्रोशी, 'व्यावक्रुष्टिरिति णचो विषये क्तिनः प्रवृत्तिर्न स्यात्; यस्मात् 'कर्मव्यतीहारे णच् स्त्रियाम्' इति णज् विहितः, स्त्रियां क्तिन्नपि; तस्मात् पूर्वोक्त एवार्थः। यद्येवम्, 'क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु' इति परिभाषा न प्राप्नोति; तेषामस्त्र्यधिकारविहितत्वात्? 'नपुंसके भावे क्तः', 'ल्युट् च'—हसितम्, हसनम्, तयोर्विषये 'भावे' इति घञपि प्राप्नोति? 'समानकर्त्तृकेषु तुमुन्'—इच्छति भोक्तुम्, तस्य विषये 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' अपि प्राप्नुतः? 'आतो युच्'—ईषत्पानम्, तस्य विषये 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' इति खलपि प्राप्नोति? वावचनस्य व्यवस्थितविभाषात्वान्न भवतीत्यदोषः। ण्वुल्तृचावित्युत्सर्गाविति। सामान्यविहितत्वात्। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः इत्यपवादः। विशेषविहितत्वात्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रीकिरः कः' इत्यपवादः, तद्विषये ण्वुल्तृचावपि भवतः । विक्षेपकः, विक्षेप्ता, विक्षिपः ।

असरूप इति किम् ? 'कर्मण्यण्' इत्युत्सर्गः, 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यपवादः, स नित्यं बाधको भवति । गोदः । कम्बलदः । नानुबन्ध-

पदमञ्जरी

चावुत्सर्गाविति । धातुमात्रे विधानात् । इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इत्यपवाद इति । धातुविशेषे विधानात् । किं पुनः प्रयोगगतमसारूप्यम् ? आहोस्विदुपदेशगतम् ? किं चातः ? प्रयोगे लादेशेषु प्रतिषेधः—ह्योऽपचदित्यत्र लुङपि प्राप्नोति, प्रयोगे ह्यसरूपत्वात्, लङ्यनच्कस्तकारः प्रत्ययः; लुङि अपाक्षीदितीच्छब्दः; श्वः कर्तेत्यत्र लृडपि प्राप्नोति ? ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयम् 'हशश्वतोर्लङ् च' इति लिड्-विषये लङं शास्ति, तज् ज्ञापयति—न लादेशेषु वासरूपविधिरिति । एवमपि ग्रामणीः, ग्रामनाथ इति क्विबादिविषयेऽणादयो न स्युः, न हि क्विबादयः प्रयोगे रूपवन्तः, लोपविधानात्तेषाम् । तस्मादुपदेशगतमसारूप्यम् । यद्येवम्, अनुबन्ध-भिन्नेषु विभाषाप्रसङ्गः, काणोरपि ह्युपदेशे भिन्नं रूपम्, प्रयोगे तु समानम्, तत्राह—नानुबन्धकृतमिति । अनुबन्धानामनेकान्तत्वात्तत्कृतमसारूप्यं नाश्रीयते, तथा च 'उदीचां माङः' इति श्रूयमाणेऽपि ङकारे तस्यानेकान्तत्वादव्याहतमेजन्त-त्वमित्यात्वं प्रयुक्तम् । 'ददातिदधात्योर्विभाषा' इति विभाषाग्रहणं च लिङ्गमस्या-र्थस्य; अन्यथाऽनुबन्धकृतादसारूप्यादेव शविषये णो भविष्यतीति किं तेन !

इह क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिः प्राप्नोति । हसितं छात्रस्य शोभनं हसनं छात्रस्य, अत्र क्तल्युड्विषये घञपि प्राप्नोति । तुमुन्–इच्छति भोक्तुम्, अत्र 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इति लोट् प्राप्नोति, तुमुना च बाध इष्यते, लिङ् तु 'लिङ् च' इति वचनाद्भवत्येव । यद्येवम्, अस्मादेव नियमाल्लोडपि न भवि-ष्यति । खलर्थं—आतो युच्' ईषत्पानः, अत्र खलपि प्राप्नोति । ननु स्त्र्यधिकारे तावदस्त्रियामिति प्रतिषेधादस्याप्रवृत्तिः परस्तादपि विच्छिन्नत्वादेव न भवि-ष्यति ? स्यादेतदेवम्, यद्ययमधिकारः स्यात्, परिभाषा त्वेषेत्युक्तम् । इष्यते च

न्यासः

'कर्मण्यण्' इत्युत्सर्गः, 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययोऽपवादः । ननु चानुबन्धकृ-तेनासारूप्येण सोऽप्यसरूप इत्याह—नानुबन्धकृत इत्यादि । अत्र 'ददातिदधात्यो-र्विभाषा' इति विभाषाग्रहणं ज्ञापकम् । यदि ह्यनुबन्धकृतमसारूप्यं स्याद् विभाषा-ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अनुबन्धकृतादसरूप्यादेव हि 'श्याद्व्यध' इत्यादिसूत्रेण पक्षे णोभविष्यति ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कृतमसारूप्यम्। अस्त्रियामिति किम् ? 'स्त्रियां क्तिन्' इत्युत्सर्गः, 'अ प्रत्यात्' इत्यपवादः, स बाधक एव भवति। चिकीर्षा। जिहीर्षा॥

कृत्याः प्राङ् ण्वुलः[1] ॥ ९५ ॥

'ण्वुल्तृचौ' इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माण्ण्वुल्संशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वं-मनुक्रमिष्यामः कृत्यसंज्ञकास्ते वेदितव्याः। तत्रैवोदाहरिष्यामः।

कृत्यप्रदेशाः—'कृत्यैरधिकार्थवचने', 'कृत्यानां कर्तरि वा' इत्येवमादयः॥

पदमञ्जरी

स्त्र्यधिकारादूर्ध्वमपि वासरूपविधिः—आसित्वा भुङ्क्ते, आस्यते भोक्तुमित्यपि यथा स्याद्; अन्यथा भोजनार्थत्वादासनस्य पौर्वकाल्यमवगम्यते तुमर्थाधिकाराद्भावे क्त्वाप्रत्ययस्तत्रैव च लकार इति समानविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावः स्यात्। तथा कालो भोक्तुम्, कालो भोजनस्य—तुमुना ल्युटो बाधः स्यात्। तस्मात् स्त्र्यधिकारस्य परस्तादपि वासरूपविधिरेषितव्यः, 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इत्यत्र कृत्यतृज्ग्रहणं ज्ञापकम्—स्त्र्यधिकारस्य परस्तादनित्यैषा परिभाषेति। तस्मात् क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु प्रतिषेधोऽवक्तव्य एव॥

कृत्याः प्राङ् ण्वुलः॥ ण्वुलतृचाविति वक्ष्यतीति। 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' मित्ययं त्ववधिर्न भवति; 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति पृथक् तृचो ग्रहणात्। यद्येवम्, 'प्राङ् ण्वुलः' इति न वक्तव्यम्, 'कृत्याः' इत्येवास्तु, तृज्ग्रहणादेव ज्ञापकात्परतोऽनुवृत्तिर्न भविष्यति, योगापेक्षं च ज्ञापकम् ण्वुल्तृचौ' इत्यस्माद्योगात्प्राक्

न्यासः

कृत्याः प्राङ् ण्वुलः॥ 'कृत्याः' इति बहुवचनेन निर्देशो बहुत्वात् संज्ञिनाम्। अथ वा—अनुक्तकृत्प्रत्ययसंग्रहार्थं बहुवचनम्। तेन 'केलिमर उपसंख्यानम्' इत्येतत् कर्त्तव्यं न भवति। ण्वुल्तृचाविति वक्ष्यतीति। अथ 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' इत्यस्य ण्वुलोऽवधित्वं कस्मान्न विज्ञायते ? ज्ञापकात्। यदयम् 'अर्हे कृत्य-तृचश्च' इति कृत्यग्रहणं कृत्वा तृज्ग्रहणं करोति, ततो ज्ञायते—नास्यावधित्वमिति; अन्यथा तृचोऽपि कृत्यत्वाद् भेदेनोपादानमनर्थकं स्यात्। यद्येवम्; प्राग्वचनमनर्थकं स्यात्, अत एव ज्ञापकात् तृच इयं संज्ञा न भविष्यति ? नैतदस्ति; असति ह्येत-

१. अत्र 'कृत्याः' इत्येतावन्मात्रं सूत्रम्, शेषन्तु प्रक्षिप्तं वृत्तिकृतेति हरदत्तः। कैयटादयोऽप्येवम्। न्यासे तु सम्पूर्णमेव सूत्रं स्वीकृतम् इति प्रतीयते।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ९६ ॥

'धातोः' इति वर्तते। धातोस्तव्यत्, तव्य, अनीयर्—इत्येते प्रत्यया भवन्ति। तकाररेफौ स्वरार्थौ। कर्तव्यम्। कर्तव्यम्। करणीयम्।

※ वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च ※। वास्तव्यः।

※ केलिमर उपसंख्यानम् ※। पचेलिमा माषाः। भिदेलिमानि काष्ठानि। कर्मकर्तरि चायमिष्यते॥

पदमञ्जरी

कृत्यसञ्ज्ञाधिकार इति ? सत्यम्; 'कृत्याः' इत्येतावदेव पठितं सूत्रकारेण। वृत्तिकारस्तु, भाष्ये पूर्वपक्षरूपेण पठितं सूत्रे प्रचिक्षेप। विचित्रा हि वृत्तेः कृतिर्वृत्तिकारेण! 'कृत्याः' इति बहुवचनमनुक्तसमुच्चयार्थम्, तेन 'केलिमर उपसङ्ख्यानम्' इत्यादि नोपसंख्येयं भवति॥

तव्यत्तव्यानीयरः॥ *वसेरिति*। 'वस निवासे' इत्यस्य ग्रहणम्, न तु 'वस आच्छादने' इत्यस्य लुग्विकरणस्य। 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति वचनात्कर्तरि न प्राप्नोतीति वचनम्, णिद्वद्भावार्थं च। *वास्तव्य इति*। तद्धितान्तो वा पुनरेष भविष्यति, वास्तुनि भावो वास्तव्यः, दिगादित्वाद्यत्। अवास्तव्य इत्यत्र स्वरभेदो नास्ति, 'कृत्योकेष्णुच्' इति यदन्तोदात्तत्वं तदेव 'ययतोश्चातदर्थे' इत्यनेन भविष्यति। *केलिमर इति*। ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः, रेफस्स्वरार्थः।

कर्मकर्तरि चायमिष्यत इति। *भाष्ये* तु 'पचेलिमा माषाः, पक्तव्याः; भिदेलिमास्सरलाः, भेत्तव्याः' इति शुद्धे कर्मणि प्रदर्शितम्॥

न्यासः

स्मिन्, ज्ञापकात् तृच एव न स्यात्। ण्वुलस्तु स्यादेव। स्यादेतत्—योगापेक्षं ज्ञापकम्, एतस्मिन् योगे कृत्यसंज्ञा भवति—एषोऽर्थस्तृज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते, तेन ण्वुलोऽपि न भविष्यतीति ? एवमन्येषामजादीनां स्यात्, प्रतिपत्तिगौरवञ्च स्यात्; योगापेक्षस्य ज्ञापकस्य दुर्विज्ञानत्वात्॥

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ तकाररेफौ स्वरार्थाविति। तकारः 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितार्थः। रेफः 'उपोत्तमं रिति' इति मध्योदात्तार्थः।

वसेस्तव्यत् कर्त्तरि णिच्चेति। 'वस निवासे' इत्यस्मात् कर्त्तरि तव्यत्प्रत्ययो भवति, स च णिद् भवतीति। न चैतद् वक्तव्यम्; 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति सिद्धत्वात्। वसतीति वास्तव्यः। णित्त्वाद् वृद्धिः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अचो यत् ॥ ९७ ॥

अजन्ताद्धातोर्यत्प्रत्ययो भवति । तकारः 'यतोऽनावः' इति स्वरार्थः । गेयम् । पेयम् । चेयम् । जेयम् ।

अज्ग्रहणं किम्, यावता हलन्ताण्ण्यतं वक्ष्यति ? अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यात्--दित्स्यम्, धित्स्यम् ।

पदमञ्जरी

अचो यत् ॥ *अज्ग्रहणं किमिति* । पूर्वसूत्र एव यद्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति प्रश्नः । *यावतेत्यादि* । द्वये हि धातवः-अजन्ताः, हलन्ताश्च । तत्र हलन्ताद् ण्यतं वक्ष्यति, अतः पारिशेष्यादजन्तादेव यद्भविष्यतीत्यभिप्रायः ।

अजन्तभूतपूर्वादपीति । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः 'सुप् सुपा' इति समासः, अजन्तश्चासौ भूतपूर्वश्च अजन्तभूतपूर्वः । *दित्स्यं धित्स्यमिति* । दाञो धाञश्च सन्, द्विर्वचनम्, 'सनिमीमाघु' इत्यादिना इस्, 'सः स्यार्द्धधातुके' इति तत्वम्, 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' दित्स धित्स इति स्थिते, अनुत्पन्न एवार्द्धधातुके बुद्धिस्थे एवातो लोपे कृते सम्प्रत्ययं हलन्त इति ण्यत् स्याद्; अज्ग्रहणात्तु भूतपूर्वमजन्तत्वमाश्रित्य यद्भवति । तेन 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम्, ण्यति तु तित्स्वरितं स्यात् । चिकीर्ष्यमित्यादौ तु ण्यद्यतोर्विशेषाभावः । 'यतोऽनावः' इत्यत्र हि 'द्व्यचः' इति वर्त्तते । यदा त्वार्द्धधातुके परतो लोपः, तदैतदज्ग्रहणं न कर्तव्यमेव ।

न्यासः

केलिमर उपसंख्यानमिति । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । प्रतिपादनं तु प्रागेव कृतम् । पुनरपि क्रियते—'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् केलिमप्रत्ययोऽपि कृत्यो भविष्यति । ककारः कित्कार्यार्थः, रेफः स्वरार्थः । स्वयमेव पच्यन्ते **पचेलिमा माषाः** । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादत एव बहुलवचनाच्च कर्मकर्त्तर्येव भवति, नान्यत्र ॥

अचो यत् ॥ तकारः 'यतोऽनावः' इति विशेषणार्थं इति । आद्युदात्तार्थः । **गेयमिति** । 'कै गै शब्दे', आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्त्वम्, 'ईद्यति' इतीत्त्वम्, गुणः ।

यावतेत्यादि । इह द्विविधा धातवः—हलन्ताः, अजन्ताश्च; तत्र 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यतं हलन्तादिच्छति । अतः पारिशेष्यादेवाज्ग्रहणमन्तरेणाप्यजन्तादेव यद् भविष्यतीत्यतोऽज्ग्रहणमपार्थकमित्यभिप्रायः । **अजन्तभूतपूर्वादिति** । अजन्तश्चासौ भूतपूर्वश्चेति कर्मधारयः । यः प्रागजन्त आसीत् संप्रति तु हलन्तः, ततोऽपि यथा स्यादित्येवमर्थमज्ग्रहणम् । **दित्स्यम्** । **धित्स्यम्** । दाञो धाञश्च सन्, द्विर्वचनम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानम् * । तकि---तक्यम् । शसि---शस्यम् । चति---चत्यम् । यति---यत्यम् । जनि---जन्यम् ।

* हनो वा वध च * । वध्यम् । घात्यम् ॥

पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥

पवर्गान्ताद्धातोरकारोपधाद्यत्प्रत्ययो भवति । ण्यतोऽपवादः । शप्---शप्यम् । लभ्---लभ्यम् ।

पदमञ्जरी

तकिशसीत्यादि । 'तकि हसने', 'शसु हिंसायाम्', 'चते चदे याचने', 'यती प्रयत्ने', 'जनी प्रादुर्भावे', 'यतोऽनावः' इति स्वरार्थं जनेर्यद्विधानं जन्यमिति रूपम्, न तु ण्यतापि सिद्धम्; 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधात् । शंसिमपि केचित्पठन्ति–तद्वा नाराशंस्यं राद्धयं च ।

हनो वा वध चेति । हन्तेर्वा यत्प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वधादेशः । *वध्यमिति* । तद्धितान्तो वा पुनरेष भविष्यति–वधमर्हतीति वध्यः, 'दण्डादिभ्यः' इति यत् । यदि तद्धितः, समासो न प्राप्नोति—असिवध्यः, मुसलवध्य इति, कृति पुनः सति 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः सिद्धो भवति । *घात्यमिति* । 'हनस्तोचिण्णलोः' इति तत्वम्, 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति कुत्वम् ॥

पोरदुपधात् । *पाक्यं वाक्यमिति* । 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । कोप्यं

न्यासः

'सनि मीमा' इतीस् । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । 'सः स्यार्धधातुके' इति तत्त्वम् । अनुत्पन्न एवार्धधातुके विषयभावेन विवक्षिते 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः । अस्यामवस्थायामसत्यज्ग्रहणे नं स्यात्; अनजन्तत्वात् । तस्मिंस्तु सति भूतपूर्वमजन्तत्वमाश्रित्य भवति । पाक्षिकश्चैतत् प्रयोजनं वेदितव्यम् । क्व तस्मिन् पक्षे ? यदार्धधातुके विषयभावेन विवक्षिते 'अतो लोपः' विधीयते । यदाऽऽर्धधातुकः, तदा नेदं प्रयोजनम् । विस्पष्टार्थं त्वज्ग्रहणं वेदितव्यम् ।

तकिशसीत्यादि । 'तक सहने', 'शसु हिंसायाम्', 'चते चदे याचने', 'यती प्रयत्ने', 'जनी प्रादुर्भावे'—एषां यत्प्रत्ययस्योपसंख्यानम् = प्रतिपादनं कर्त्तव्यम् । प्रतिपादनं तु बहुलग्रहणमाश्रित्य कर्त्तव्यम् ।

हनो वा वध चेति । हन्तेर्धातोर्यत्प्रत्ययो भवति, ण्यतोऽपवादः । वावचनात् पक्षे ण्यद् भवत्येव । यत्प्रत्ययस्तु तत एव बहुलवचनाल्लभ्यते । यदा यद् भवति तदा हन्तेर्वधादेशः । सोऽपि 'हनो वध लिङि' इत्यत्र 'बहुलं छन्दसि' इत्यतो बहुलग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते । घात्य इति । 'हनस्तः' हति तत्वम्, 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पोरिति किम्? पाक्यम्। वाक्यम्। अदुपधादिति किम्? किम्? कोप्यम्। गोप्यम्। तपरकरणं तत्कालार्थम्। आप्यम्॥

शकिसहोश्च॥ ९९॥

'शक्लृ शक्तौ,' 'षह मर्षणे'—अनयोर्धात्वोर्यत्प्रत्ययो भवति शक्यम। सह्यम्॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे॥ १००॥

'गद व्यक्तायां वाचि', 'मदी हर्षे', 'चर गतिभक्षणयोः', 'यम उपरमे'—इत्येतेभ्यश्चानुपसर्गेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति। गद्यम्। मद्यम्। चर्यम्। यम्यम्।

पदमञ्जरी

गोप्यमिति। 'कुप कोपने', 'गुप व्याकुलत्वे'। *आप्यमिति*। 'आप्लृ व्याप्तौ' एषु त्रिषु 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं न भवति, तित्स्वरित एव तु भवति॥

शकिसहोश्च॥ शक्लृ शक्ताविति। उपलक्षणमेतत्, 'शक विभाषितो मर्षणे' इत्यस्यापि ग्रहणम्। षह *मर्षण इति*। ननु 'षह शक्यर्थे' इत्यस्येव परस्मैपदिनोऽननुबन्धकस्य ग्रहणं प्राप्तम्, नैष दोषः; प्रत्ययविधिविषयत्वादननुबन्धकपरिभाषायाः, तस्माद् द्वयोरपि ग्रहणम्। अन्ये तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति वृत्तिकारोक्तयोरेव ग्रहणमिच्छन्ति॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे॥ अनुपसर्गेभ्य इति। सूत्रे 'अनुपसर्गे' इति व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमीति भावः। अत एवोपसर्गादन्योऽनुपसर्गस्तस्मिन्ननुपसर्गे उपपद इत्यर्थो न भवति। एवं हि केवलेभ्यो न स्यात्, 'वदः सुपि क्यप् च' इत्यत्र सुब्ग्रहणमनर्थकं स्यात्? 'अनुपसर्गे' इति हि वर्त्तते तत्र नञिवयुक्तन्यायेनोपसर्गसदृशस्य सुबन्तस्य ग्रहणं भविष्यति।

न्यासः

पोरदुपधात्॥ पाक्यम्। वाक्यमिति। 'चजोः' इति कुत्वम्। कोप्यम्। गोप्यमिति। 'कुप क्रोधे', 'गुप गोपनकुत्सनयोः', 'गुप व्याकुलीकरणे'। आप्यमिति। 'आप्लृ व्याप्तौ'॥

शकिसहोश्च॥ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे॥ अनुपसर्ग इति। सुब्व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी। अत एवाह—अनुपसर्गेभ्य इति। अविद्यमानोपसर्गेभ्य इत्यर्थः। अथैवं कस्मान्न विज्ञायते—उपसर्गादन्योऽनुपसर्ग इति? अशक्यमेवं विज्ञातुम्; एवं हि विज्ञायमाने केवलेभ्यो न स्यात्। नञिवयुक्तन्यायेनोपसर्गसदृशस्य सुबन्तस्य ग्रहणे सति 'वदः सुपि क्यप् च' इत्यत्र पुनः सुब्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, अस्यैवानुपसर्गस्य

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अनुपसर्गं इति किम्? प्रगाद्यम्। प्रमाद्यम्। यमेः पूर्वेणैव सिद्धेऽनुपसर्गनियमार्थं वचनम्।

*चरेराङि चागुरौ *। आचर्यो देशः।

अगुराविति किम्? आचार्य उपनेता ॥

अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

अवद्य, पण्य, वर्या—इत्येते शब्दा निपात्यन्ते; गर्ह्य, पणितव्य, अनिरोध—इत्येतेष्वर्थेषु यथासंख्यम्। अवद्यमिति निपात्यते, गर्ह्यं चेत्तद्भवति। अवदयं पापम्। अनुद्यमन्यत्। 'वदः सुपि क्यप् च'।

पण्यमिति निपात्यते, पणितव्यं चेत्तद्भवति। पण्यः कम्बलः। पण्याः गौः। पाण्यमन्यत्।

पदमञ्जरी

नियमार्थमिति। अनुपसर्गादेव यथा स्यात्सोपसर्गान्मा भूदिति। कथं तर्हि तेन न तत्र भवेद्विनियम्यमिति? प्रमादपाठोऽयम्, विनियाम्यमिति पाठः। एतेन 'इति यत्नोपचर्यम्' इति व्याख्यातम्।

चरेराङि चागुराविति। सोपसर्गार्थं वचनम्। *आचर्यो देश इति*। गन्तव्य इत्यर्थः। उपनेता = गुरुः ॥

अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ *अवद्यमिति*। *निपात्यत इति*। वदेर्नञ्युपपदे 'वदः सुपि क्यप् च' इति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव यथा स्याद्—गर्ह्य एव च यथा स्यादित्युभयार्थं निपातनम्। *अवद्यं पापमिति*। अवदनार्हत्वात्। *अनुद्यमन्यदिति*। गुरुनामादि। तद्धि गर्ह्यं न भवत्यथ च वदनार्हमपि न भवति। अत्र क्यबेव भवति, यजादित्वात्सम्प्रसारणम्, 'नलोपो नञः', 'तस्मा-

न्यासः

तत्रानुवृत्तेः। तस्मात् पूर्वोक्त एवार्थो युक्तः। नियमार्थमिति। अनुपसर्गादेव यथा स्यात्, सोपसर्गान्मा भूदिति।

चरेरित्यादि। सोपसर्गार्थमिदम्—चरेर्धातोराङि चोपपदे यद्भवतीति, अगुरावभिधेये। स तु ज्ञापकादेव सिध्यतीति नोपसंख्येयः, यदयम् 'आश्चर्यमनित्ये' 'सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरण' इत्यादि करोति, ततो ज्ञायते—चरेराङि चागुरौ यत् भवतीति। आचर्यो देश इति। गन्तव्य इत्यर्थः। गुरुः—उपनेता ॥

अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ अवद्यमिति। वदेर्नञ्युपपदे 'वदः सुपि क्यप् च' इति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव निपात्यते। अनुद्यमिति। यजादित्वात्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वर्येति स्त्रियां निपात्यते, अनिरोधश्चेद्भवति। अनिरोधः = अप्रतिबन्धः। शतेन वर्या। सहस्रेण वर्या। वृत्याऽन्या।
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थः? वार्या ऋत्विजः॥

वह्यं करणम्॥ १०२॥

वहेर्धातोः करणे यत्प्रत्ययो निपात्यते। वहत्यनेनेति वह्यं शकटम्। करण इति किम्? वाह्यमन्यत्॥

पदमञ्जरी

नुडचि'। *पण्यं व्यवहर्त्तव्यमिति*। निपातनस्य रूढ्यर्थत्वात् पण्यशब्दस्य च तत्रैव रूढत्वात्। उक्तं च—

धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च।
अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनम्॥ इति।

पाण्यमन्यदिति। स्तुत्यमित्यर्थः। *वर्येति स्त्रियां निपात्यत इति*। सूत्रेऽवद्यादीनि अविभक्तिकानि पृथक् पदानि, न तु द्वन्द्वस्य जसन्तनिर्देश इति भावः। *शतेन वर्येति*। 'वृङ् सम्भक्तौ' इत्यस्येदं निपातनम्; तत्रैवानिरोधसम्भवात्। *वृत्यान्येति*। 'वृञ् वरणे' 'एतिस्तुशास्वृ' इत्यादिना क्यप्। *वार्या ऋत्विज इति*। 'एतिस्तुशास्वृ' इत्यत्र वृञो ग्रहणम्, वृङस्तु स्त्रीलिङ्गादन्यत्र ऋहलोर्ण्यदेव भवति। *भट्टिकाव्ये* तु पुँल्लिङ्गेऽपि यदेव प्रयुक्तः—'सुग्रीवो नाम वर्योऽसौ भवता चारुविक्रमः' इति॥

वह्यं करणम्॥ वहेर्धातोः करणे यत्प्रत्ययो निपात्यत इति। अर्थव्याख्यानमेतत्। 'वह्यमिति निपात्यते करणं चेद्भवति' इति वक्तुं युक्तम्॥

न्यासः

संप्रसारणम्, 'नलोपो नञः', तस्मान्नुडचि' इति नुट्। पण्यमिति। पणेर्व्यवहारार्थस्य ण्यति प्राप्ते यन्निपात्यते। पाण्यमिति। स्तोतव्यमित्यर्थः।

वर्येति। वृङो ण्यति प्राप्ते यन्निपात्यते। स्त्रियामित्यनेन सूत्रे लिङ्गनिर्देशस्य तन्त्रतां दर्शयति। अप्रतिबन्ध इति। अनेनानिरोधशब्दस्यार्थमाचष्टे। अप्रतिबन्धः प्रसराभिघात इत्यर्थः। वृत्येति। निरोधर्नाया। प्रसरविघातोऽस्याः कर्त्तव्य इत्यर्थः। एतच्च वृञः 'एतिस्तुशासु' इति क्यपि कृते 'ह्रस्वस्य पिति कृति' इति तुकि च रूपम्। वार्या ऋत्विज इति। वृङ एतद् रूपम्। ऋत्विजो हि धनेन संविभक्तव्या इत्यस्त्यनिरोधः। स्त्रीलिङ्गता तु नास्तीति ण्यदेव भवति। ननु 'एतिस्तुशास्वृ' इति क्यपा भवितव्यम्? नैतदस्ति; वृञो हि तत्र ग्रहणम्, वृङश्चात्रोदाहरणम्॥

वह्यं करणम्॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः॥ वक्तव्यमिति। व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥

'ऋ गतौ'—अस्माण्ण्यति प्राप्ते स्वामिवैश्ययारभिधेययोर्यत् प्रत्ययो निपात्यते । अर्यं स्वामी । अर्यो वैश्यः ।

'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते—

* स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् * ।

स्वामिवैश्ययोरिति किम् ? आर्यो ब्राह्मणः ॥

उपसर्या काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥

'उपसर्या' इति निपात्यते, काल्या चेत्प्रजने भवति। उपपूर्वात्सर्तेर्यत्प्रत्ययः । प्राप्तकाला = काल्या । प्रजनः = प्रजननम्, प्रथमगर्भग्रहणम् । गर्भग्रहणे प्राप्तकाला—उपसर्या गौः, उपसर्या वडवा ।

काल्या प्रजन इति किम् ? उपसार्या शरदि मधुरा ॥

अजर्यं सङ्गतम् ॥ १०५ ॥

पदमञ्जरी

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ।। *स्वामिन्यन्तोदात्तत्वञ्चेति* । अथ यो वैश्यः स्वामी च, तत्र कथम् ? उच्यते—वैश्याख्यायामाद्युदात्तत्वम्, स्वाम्याख्यायामन्तोदात्तत्वम् । तथा च 'अर्यस्य स्वाम्याख्यायाम्' इति फिट्सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम् । *आर्यो ब्राह्मण इति* । प्राप्तव्य इत्यर्थः ॥

उपसर्या काल्या प्रजने ॥ *उपपूर्वात्सर्तेरिति* । भौवादिकस्य जौहोत्यादिकस्य च 'सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च' इति निर्देशात्सूत्राद्बहिरपि लुका निर्देशः । *प्राप्तकाला काल्येति* । 'तदस्य प्राप्तम्' इति वर्त्तमाने 'कालाद्यत्' इति यत् । प्रजननम् = प्रजनः, भावे घञ्, 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधः । *उपसर्या गौरिति* । गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः, वृषभोपगमनस्य प्राप्तकालेति यावत् । *उपसार्येति* । उपसरणीया, प्राप्तव्येत्यर्थः ॥

न्यासः

व्याख्यानम्—तन्त्रेणेह द्वावर्यशब्दावुच्चारितौ, तत्रैक आद्युदात्तः, अपरोऽन्तोदात्तः । य आद्युदात्तः स वैश्ये निपात्यते, इतरस्तु स्वामिनीति ॥

उपसर्या काल्या प्रजने ॥ प्राप्तकाला काल्येति । 'तदस्य प्राप्तम्' इत्यनुवर्त्तमाने 'कालाद् यत्' इति यत् । प्रजननम्=प्रजनः, भावे घञ्, 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधः । उपसार्येति । उपसंक्रमणीयेत्यर्थः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अजर्यमिति निपात्यते, संगतं चेद्भवति। जीर्यतेर्नञ्पूर्वात्संगते = सगमने कर्तरि यत्प्रत्ययो निपात्यते। न जीर्यतीत्यजर्यम्। अजर्यमार्यसंगतम्। अजर्यं नोऽस्तु संगतम्।

संगतमिति किम्? अजरिता कम्बलः॥

वदः सुपि क्यप् च॥ १०६॥

'अनुपसर्गे' इति वर्तते। वदेर्धातोः सुबन्ते उपपदे अनुपसर्गे क्यप् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च। ब्रह्मोद्यम्, ब्रह्मवद्यम्। सत्योद्यम्, सत्यवद्यम्।

पदमञ्जरी

अजर्यं सङ्गतम् ॥ *सङ्गमने कर्त्तरीति*। सूत्रे 'सङ्गतम्' इति 'नपुंसके भावे क्तः' इति दर्शयति। कर्त्तरीति 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति भावे मा भूदिति निपातनाश्रयणम्। तेन भावे सङ्गतकर्त्तृकेऽपि ण्यदेव भवति–अजार्यं सङ्गतेनेति। *अजरितेति*। तृच्॥

वदः सुपि क्यप् च॥ *अनुपसर्गे इति वर्त्तत इति*। 'सत्सूद्विष' इत्यादौ सूत्रे वक्ष्यति–उपसर्गग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति। तच्चावश्यं तथैवाश्रयणीयम्–'सुप्यजातौ' 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यादावुपसर्गग्रहणं मा भूदिति, ततश्च नार्थ इहानुपसर्गग्रहणानुवृत्त्या। *सुबन्ते उपपदे अनुपसर्ग इति*। यद्यपि पूर्वं बहुव्रीहेः पञ्चम्यर्थे सप्तमीति व्याख्यातम्, इह तु विरोधाभावात्तत्पुरुषात्स्वार्थे एव सप्तमीति भावः। *ब्रह्मोद्यमिति*। भावे क्यप्, पूर्ववत्संप्रसारणम्। ब्रह्म वेदः, तस्य वदनमित्यर्थः। कथं पुनः सकर्मकाद्भावे कृत्यप्रत्ययः, यावता भावे चाकर्मकेभ्यः 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति वक्ष्यति; न च कर्माविवक्षयाऽकर्मकत्वम्; ब्रह्मेति कर्मणः श्रुतत्वात्? तस्मादुत्तरसूत्रादिह भावग्रहणमपेक्षणीयमित्याहुः॥

न्यासः

अजर्यं सङ्गतम्॥ जीर्यतेरिति। 'जृष् झृष् वयोहानौ' सङ्गमन इति। सङ्गमनम् = सङ्गतिः। 'ल्युट् च' इति ल्युट्। एतेन सङ्गतमित्यत्र 'नपुंसके भावे क्तः' इति दर्शयति। कर्त्तरि यत्प्रत्ययो निपात्यत इति। तृजादीनामपवादः। अजरितेति तृच्॥

वदः सुपि क्यप् च॥ अनुपसर्गे इति वर्त्तत इति। ननु च 'सत्सूद्विष' इत्यादौ सूत्रे वक्ष्यति–एतदुपसर्गग्रहणं ज्ञापनार्थम्, अन्यत्र सुब्ग्रहण उपसर्गग्रहणं न भवतीति; एवञ्च तत एव ज्ञापकादुपसर्गे न भविष्यतीति किमिहानुपसर्गग्रहणानुवृत्त्या? निस्पष्टार्थमित्येके। तत्र वाज्ञापनार्थमुपसर्गग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह त्वानुपसर्गमनुवर्त्त्य-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुपीति किम्? वाद्यम्। अनुपसर्गं इत्येव—प्रवादम्॥

भुवो भावे॥ १०७॥

'सुपि' 'अनुपसर्गे' इत्यनुवर्त्तेते। भवतेर्धातोः सुबन्त उपपदेऽनुपसर्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति। यत्तु नानुवर्त्तते। ब्रह्मभूयं गतः, ब्रह्मत्वं गतः। देवभूयं गतः, देवत्वं गतः।

भावग्रहणमुत्तरार्थम्। सुपीत्येव—भव्यम्। अनुपसर्गं इत्येव—प्रभव्यम्॥

हनस्त च॥ १०८॥

'सुपि' 'अनुपसर्गे' इति वर्तते, 'भावे' इति च। हन्तेर्धातोः सुबन्त उपपदेऽनुपसर्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः। ब्रह्महत्या। अश्वहत्या। सुपीत्येव—घातः।

पदमञ्जरी

भुवो भावे॥ *यत्तु नानुवर्तत इति*। पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात्। ननु 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते, 'अनुपसर्गे' इति चानुवर्त्तते, अनुपसर्गश्च भवतिरकर्मक एव, अतः सामर्थ्याद्भाव एव भविष्यति? ननु च प्राप्त्यर्थः सकर्मक एव? सत्यम्; व्यक्तिनिर्देशात्, प्राथम्याच्च सत्तार्थस्यैव ग्रहणम्। न च कालादिकर्मणि प्रसङ्गः, अनभिधानात्, तत्किमर्थं भावग्रहणम्? इत्यत्राह—*भावग्रहणमुत्तरार्थमिति*। 'हनस्त च' इति सकर्मकादपि हनो भावे यथा स्याद्—ब्रह्महत्या वर्तत इति, कर्मणि मा भूत्—त्वया वात्यो वृषल इति॥

हनस्त च ॥ *ब्रह्महत्येति*। स्वभावतः स्त्रीलिङ्गत्वमस्य क्यबन्तस्य, यथान्येषां

न्यासः

मिति विकल्पदर्शनार्थमित्यपरे। **ब्रह्मोद्यमिति**। ब्रह्मणो वदनमित्यर्थः। भावे क्यप्, पूर्ववत् संप्रसारणम्, 'आद् गुणः', उपपदसमासः॥

भुवो भावे॥ **यत् तु नानुवर्त्तत इति**। पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात्। **ब्रह्मभूयं गत इति**। ब्रह्मत्वं प्राप्त इत्यर्थः। ननु च 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते, अनुपसर्ग इति चानुवर्त्तते, अनुपसर्गश्च भवतिरकर्मक इति सामर्थ्याद् भाव एव भविष्यति, न कर्मणि, किं भावग्रहणेन? इत्याह—**भावग्रहणमुत्तरार्थमिति**। एतेन 'हनस्त च' इत्यत्रोपयोगमाह—तत्र भाव एव यथा स्यात्। **भव्यमिति**। 'अचो यत्', धातोर्गुणः, 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' इत्यवादेशः॥

हनस्त च॥ **ब्रह्महत्येति**। ब्रह्मणो हननमित्यर्थः। **भाव इति**। पूर्ववत् तत्वकत्वे।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ण्यत्तु भावे न भवति; अनभिधानात्। अनुपसर्ग इत्येव—प्रघातो वर्त्तते ॥

एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ॥ १०९ ॥

'सुपि' 'अनुपसर्गे' 'भावे' इति निवृत्तम्। सामान्येन विधानमेतत्। एति, स्तु, शास्, वृ, दृ, जुष्—इत्येतेभ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति। इत्यः। स्तुत्यः। शिष्यः। वृत्यः। आदृत्यः। जुष्यः।

क्यबिति वर्त्तमाने पुनः क्यब्ग्रहण बाधकबाधनार्थम्। 'ओराव-

पदमञ्जरी

भावे कृत्यानां नपुंसकत्वम्। छन्दसि तु क्यबन्तस्यापि नपुंसकत्वमिष्यते—सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे। छन्दसि च स्त्रियां चिद्वक्तव्यः—अस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं परिगृह्णाणेति। *प्रघातो वर्तत इति*। किं पुनः कारणं घञ् प्रत्युदाह्रियते, न ण्यदित्यत आह—*ण्यत्तु भावे न भवतीति*। कर्माविवक्षायामकर्मकत्वे सत्यपीति भावः। सकर्मकात्तु भावे ण्यतः प्राप्तिरेव नास्ति ॥

एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ॥ 'एति' इति तिपा निर्देशः किमर्थः? धातोर्ग्रहणं यथा स्यादिवर्णान्तस्य मा भूदिति। अत्र चेण एव ग्रहणम्, नेङिकोः, तयोरधिपूर्वयोरेव प्रयोगादेतीति निर्देशानुपपत्तेः। तथा च—'रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्' इति भाष्ये यदेव प्रयुक्तम्। केचित्तु 'इण्वदिक इति वक्तव्यम्' इति वचनादधीत्या मातेत्यप्युदाहरन्ति। *स्तुत्य इति*। ह्रस्वस्य तुक्। *शिष्य इति*। 'शास इदङ्हलोः' इतीत्त्वम्, 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम्, 'आङः शासु इच्छायाम्' इत्यस्यापि ग्रहणमविशेषात्। तेनाशास्यमिति धातुस्वरेण मध्योदात्तं पदं भवति। ण्यति तु 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति अन्तस्वरितत्वं स्यात्। केचित्तु 'शासु अनुशिष्टौ' इत्यस्यैव ग्रहणमिच्छन्ति। *ओरावश्यक इत्यादि*। इह स्तुग्रहणस्यावकाश आवश्यकाविवक्षायाम्—स्तुत्य इति; 'ओरा-

न्यासः

किमर्थं पुनर्घञ् प्रत्युदाह्रियते, न ण्यदित्याह—ण्यत्त्वित्यादि। तत्रैव युक्तिमाह—अनभिधानादिति। अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासा भवन्ति, न च हन्तेर्विहितेन ण्यता भावः शक्यतेऽभिधातुम्। तथा हि घात्य इत्युक्ते कर्मैव प्रतीयते, न भावः ॥

एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ॥ शिष्य इति। 'शासु अनुशिष्टौ', 'शास इदङ्हलोः' इतीत्त्वम्, 'शासिवसि' इति षत्वम्। आदृत्य इति। 'दृङ् आदरे', आङ्पूर्वः। जुष्य इति। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः'। अथ किमर्थं क्यब्ग्रहणम्, यावता 'वदः सुपि क्यप् च' इत्यतः क्यब्ग्रहणमनुवर्त्तत एवेत्यत आह—क्यबिति वर्त्तमान इत्यादि। बाधकबाध-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्यके' इति ण्यतं बाधित्वा क्यबेव भवतिं । अवश्यस्तुत्यः । वृग्रहणे वृञो ग्रहणमिष्यते, न वृङः । वार्या ऋत्विजः ।

*शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम् * । शस्यम्, शंस्यम् । दुह्यम्, दोह्यम् । गुह्यम्, गोह्यम् ।

*आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् * । आज्यं घृतम् ।

पदमञ्जरी

वश्यके' इत्यस्यावकाशः—अवश्यलाव्यमिति; अवश्यस्तुत्य इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाद् ण्यत्स्यात्, पुनः क्यब्ग्रहणात्क्यबेव भवति । *वृग्रहणे वृञो ग्रहणमिष्यते न वृङ इति* । ज्ञापकात्, यदयम् 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' इति वार्यशब्दस्याद्युदात्तत्वं शास्ति, तत्र चेडिवन्दिभ्यां साहचर्यादात्मनेपदिनो वृङो ग्रहणम् ।

शंसिदुहीत्यादि । 'शंसु स्तुतौ' 'दुह प्रपूरणे' गुहू 'संवरणे' । *शस्यमिति* । क्यप्पक्षे उपधालोपः । भाष्ये एतदुपसङ्ख्यानं न दृष्टम् ।

आङ्पूर्वादिति । 'अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु' । *आज्यमिति* । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति करणे क्यप्, पूर्ववदुपधालोपः । अथ कस्माद् ण्यत्येवोपधालोपो नोक्तः ? कुत्वप्रसङ्गात्तित्स्वरप्रसङ्गाच्च । तस्मात्क्यबन्त एषः । यद्येवम्, अवग्रहः प्राप्नोति—आज्यमित्या अज्यमिति ? अवगृह्यताम्, को दोषः ? न हि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, किन्तु पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् । पदविच्छेदो

न्यासः

नार्थमिति । एतद् विस्पष्टीकर्त्तुमाह—ओरावश्यक इति । स्तुग्रहणस्यावकाशो यत्रावश्यकं न विवक्ष्यते—स्तुत्य इति, 'ओरावश्यके' इत्यस्यावकाशोऽन्यो धातुः—अवश्यलाव्यमिति; इहोभयं प्राप्नोति—अवश्यस्तुत्य इति, परत्वाद् बाधको ण्यत् स्यात् । पुनः क्यब्ग्रहणात् तमपि बाधित्वा क्यब् भवति । वृग्रहणेन वृञो ग्रहणमिष्यते, न वृङ इति । तत् कथम् ? 'कुषिरजोः' इत्यादेः सूत्रादिह परस्मैपदग्रहणमनुवर्त्तते, तेन वृशब्दो विशिष्यते—परस्मैपदस्य यो वृशब्द इति । कश्च परस्मैपदस्य वृशब्दः ? यस्य परस्मैपदं प्रति निमित्तभावो दृष्टः । वृञ एवोभयपदिनः स दृष्टः, न वृङः; तस्य नित्यात्मनेपदित्वात् । तेन वृञ एव ग्रहणं भवति, न वृङः ।

शंसिदुहीत्यादि । एभ्यः शंसिप्रभृतिभ्यो वा क्यब् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं तु तदेव बहुलग्रहणमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । शस्यमिति । 'शन्सु स्तुतौ', 'अनिदिताम्' इति नलोपः । गुह्यमिति । 'गुहू संवरणे' ।

आङ्पूर्वादञ्जेरित्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तच्च पूर्ववत् । 'अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु' । पूर्ववन्नलोपः । इयञ्च सर्पिषः संज्ञा ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कथमुपेयम् ? एरेतद्रूपम्, नेणः ॥

ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ॥ ११० ॥

ऋकारोपधाच्च धातोः क्यप्प्रत्ययो भवति कृपिचृतौ वर्जयित्वा । वृतु—वृत्यम् । वृधु—वृद्धयम् ।

अक्लृपिचृतेरिति किम् ? कल्प्यम् । चर्त्यम् । तपरकरणं किम् ? 'कृत संशब्दने' ण्यदेव भवति—कीर्त्यम् ।

* पाणौ सृजेर्ण्यद्वक्तव्यः * । पाणिसर्ग्या रज्जुः ।

पदमञ्जरी

हि पौरुषेयः, संहितैव तु नित्या । अर्थं चार्थनिश्चयाभावे नावगृह्णन्ति; यथा—हरिव इति, किं हरिशब्द इकारान्त उत हरिच्छब्दस्तकारान्त इति सन्देहात् ।

कथमिति । इण एवैतद्रूपमिति मन्यमानस्य प्रश्नः । *एरिति* । 'इ गतौ' इत्यस्य ॥

ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः । *क्लृपिचृती वर्जयित्वेति* । 'क्लृपू सामर्थ्ये' 'चृती हिंसाग्रन्थनयोः' कृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वादृकारलृकारयोस्सवर्णसंज्ञाविधानाच्च ऋदुपधात्वम् । *कृत संशब्दने ण्यदेव भवतीति* । 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः' इति णिजभावपक्ष इति भावः । इदमेव च तपरकरणं लिङ्गम्—अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति । णिजन्तात्तु णिलोपे कृते चाकृते च दित्स्यं धित्स्यमितिवद्यदेव भवति ।

पाणिसर्ग्येति । पाणिभ्यां सृज्यत इत्युपपदसमासः, पूर्ववत्कुत्वम् । एवं समवसर्ग्येत्यत्रापि ॥

न्यासः

कथमुपेयमिति । इण एतद्रूपमिति मन्यमानस्य प्रश्नः । **ईङ एतद्रूपमिति** । 'ईङ् गतौ' इत्यस्य 'अचो यत्' इति यति सत्येतद्रूपम्, न त्विणः । तस्य हि क्यपि सत्युपेत्यमिति भवितव्यम् ॥

ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ॥ **क्लृपिचृती वर्जयित्वेति** । 'कृपू सामर्थ्ये' 'चृती हिंसाग्रन्थनयोः' इत्येतौ त्यक्त्वा । कृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वादृदुपधत्वम् । **कल्प्यमिति** । लत्वस्यासिद्धत्वादृकारस्यैवाकारो गुणः । **ण्यदेव भवति—कीर्त्यमिति** । आर्धधातुकविवक्षायां चुरादिणिचः 'णेरनिटि' इति णिलोपे कृते हलन्ततोपजायत इति कृत्वा 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यदेव भवति । 'हलि च' इति दीर्घः । ननु च 'अचो यत्' इत्यत्राज्ग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम्—अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यात्, दित्स्यम्, धित्स्यमिति; एवञ्चेहापि णिचि लुप्ते यतैव भवितव्यम् ? एवं तर्ह्यनित्यण्यन्ताश्चुरादय इत्यण्यन्तादेवात्र ण्यद् भवतीत्यदोषः । **वक्तव्य इति** । व्याख्येय इत्यर्थः । व्याख्यानं तु पूर्ववत् ।

पाणिभ्यां स्रष्टव्या पाणिसर्ग्या रज्जुः । 'उपपदमतिङ्' इति समासः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* समवपूर्वाच्च * । समवसर्य्या ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥

खनेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवतीकारश्चान्तादेशः । खेयम् । दीर्घनिर्देशः प्रश्लेषार्थः । तत्र द्वितीय इकारः 'ये विभाषा' इत्यात्वबाधनार्थः ॥

पदमञ्जरी

ई च खनः ॥ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्, न 'इ च खनः' इत्येवोच्येत, दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा आद्गुणे नास्ति विशेषः, ह्रस्वादेशे 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद् ध्रस्वाश्रयस्तुक् स्यादिति चेत् ? न; पदान्तपदाद्योरेकादेशस्तुग्विधावसिद्धः, अन्यथा वृक्षेच्छत्रमिति ङावाद्गुणस्यासिद्धत्वाद् 'छे च' इति ह्रस्वाश्रयो नित्यस्तुक् स्यादित्यत आह—*दीर्घनिर्देश इत्यादि* । एतेन ह्रस्वद्वयमत्र विधीयते, न दीर्घ इति दर्शयति । पूर्वं तु यथाश्रुताश्रयणेनोक्तमीकारश्चान्तादेश इति । *तत्रेति* । प्रश्लेषे सति । ये *विभाषेत्यात्वबाधनार्थ इति* । अन्यथा 'ये विभाषा' इत्यस्यावकाशः—खायते, खन्यते; अस्य त्ववकाशः—यस्मिन्पक्षे आत्वं नास्ति; आत्वपक्षे उभयप्रसङ्गे परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चात्वं स्यात् । एतच्च 'ये विभाषा' इति विषयसप्तमीपक्ष उच्यते । तदा हि यकारादौ बुद्धिस्थ एव भवदात्वमन्तरङ्गम्, अयं त्विकारः क्यपा सह विधानाद्बहिरङ्गः । परसप्तमीपक्षे त्विदमेवेत्त्वमन्तरङ्गम्, परनिमित्तमनपेक्ष्य विधानात् ॥

न्यासः

समवपूर्वाच्चेति । सृजेर्ण्यद् भवतीति सम्बध्यते । चकारः समुच्चये । न केवलं पाणावुपपदे ण्यद्वक्तव्यः, अपि तु समवपूर्वाच्च ॥

ई च खनः ॥ **खेयमिति** । 'खनु अवदारणे', नकारस्य ईकारः, 'आद् गुणः' । अथ किमर्थं दीर्घ आदिश्यते, यावता ह्रस्वेऽपि कृते आद्गुणेन भवितव्यम् । न च ह्रस्वस्याद्गुणे कृते कश्चिद् विशेषः ? स्यादेतत्—एकादेशस्तु तुग्विधावसिद्धो वक्तव्यः, तत्र यदि ह्रस्व आदिश्यते तदा ह्रस्वस्याद्गुणे कृते तुग्विधावसिद्धत्वाद् ह्रस्वाश्रयस्तुक् स्यात् ; दीर्घादेशे तु न भवति, अतो दीर्घादेशो वक्तव्य इति ? एतच्च नास्ति; यस्मात् पदान्तपदाद्योर्य एकादेशः स तुग्विधावसिद्धो वक्तव्यः, न सर्वत्रेत्याह—**दीर्घनिर्देश इत्यादि** । अकः सवर्णदीर्घत्वेन द्वयोरिवर्णयोः प्रश्लेषो यथा स्यादित्येवमर्थो दीर्घनिर्देशः । किमर्थं पुनर्द्वितीय इवर्णः, यावतैकेनैव खेयमिति रूपं सिध्यतीत्यत आह—**तत्रेत्यादि** । द्वयोरिकारयोः प्रश्लेषनिर्देशः । तत्र यो द्वितीय इवर्णः स 'ये च'. इत्यात्त्वबाधा यथा स्यादित्येवमर्थः । 'ये विभाषा' इत्यस्यावकाशः—

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भृञोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

भृञो धातोरसंज्ञायां विषये क्यप् प्रत्ययो भवति। भृत्याः कर्मकराः। भर्तव्या इत्यर्थः।

असंज्ञायामिति किम्? भार्यो नाम क्षत्रियः।

*संपूर्वाद्विभाषा *। संभृत्याः। संभार्याः॥

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिद्ध्यति?
स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति॥

पदमञ्जरी

भृञोऽसंज्ञायाम् ॥ *भर्तव्या इत्यर्थ इति* । एतेन क्रियाशब्दत्वं दर्शयन् संज्ञात्वमपाकरोति । *संपूर्वाद्विभाषेति* । असंज्ञायामेव सूत्रेण नित्यं प्रसक्तस्य क्यपोऽयं विकल्पः। प्राप्तविभाषेत्यर्थः।

संज्ञायामित्यादि । प्रतिषेधस्येति शेषः। असंज्ञायामित्यस्य प्रतिषेधस्य भार्यो नाम क्षत्रिय इत्यत्र पुंसि दृष्टत्वाच्चरितार्थत्वान्न ते=सूत्रकारस्य भार्या शब्दः सिद्ध्यतीत्यर्थः। पुंसि चरितार्थे हि प्रतिषेधे स्त्रियां क्यपा भवितव्यम्। ननु भार्याशब्दोऽपि संज्ञा, अभ्रियमाणापि हि भार्या भार्येत्युच्यते, तत्कुतोऽस्य क्यपः प्रसङ्गः? न ब्रूमोऽनेन क्यपा भवितव्यमिति; यस्तु संज्ञायामेव विधीयते 'संज्ञायां समजनि' इत्यादिना, तस्यात्र प्रसङ्गः। न च तस्यापि प्रतिषेधसामर्थ्यान्निवृत्तिः, पुंसि प्रतिषेधस्य चरितार्थत्वादिति चोद्यम्। उत्तरमाह-*स्त्रियां भावाधिकारोऽस्तीति*।

न्यासः

खायते, खन्यते इति, अस्यादेशस्यावकाशो यस्मिन् पक्ष आत्वं नास्ति; आत्वपक्षे तूभयं प्राप्नोति। उभयप्राप्तावसतीकारे परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चात्वं स्यात्, अस्मिंश्च सत्यात्वं बाधित्वेकार एव भवति। अन्तरङ्गत्वं पुनरात्वस्य यकारसामान्यमाश्रित्य विधानात्। इत्वस्य बहिरङ्गत्वम्; क्यब्विशेषमाश्रित्य विधानात्॥

भृञोऽसंज्ञायाम्॥ भर्त्तव्या इत्यर्थ इति। एतेन क्रियाशब्दत्वं भृत्यशब्दस्य दर्शयन् संज्ञाशब्दत्वमपाकरोति। संपूर्वाद्विभाषेति। असंज्ञायामेवायं क्यपो नित्यं प्रसक्तस्य विकल्पः। एतद् वक्ष्यमाणस्य विभाषाग्रहणस्योभयोरपि योगयोः शेषभूतत्वाद् व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च लभ्यते।

संज्ञायां पुंसीत्यादि। असंज्ञायामित्यस्य प्रतिषेधस्येति शेषः। एतेन पुंसि प्रतिषेधस्य चरितार्थतामाह—यत एवं पुंसि चरितार्थः प्रतिषेधस्ततो न ते भार्या प्रसिध्यति। भार्याशब्दस्तव सूत्रकारस्य मते न प्रसिध्यतीत्यर्थः। पुंसि प्रतिषेधे हि चरितार्थे स्त्रियां क्यपा भवितव्यम्। ननु चासंज्ञायामित्युच्यते, संज्ञाशब्दश्च भार्या-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥

भृजेर्धातोर्विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । ऋदुपधत्वात प्राप्तविभाषेयम् । परिमृज्यः, परिमार्ग्यः ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥ ११४ ॥

राजसूय, सूर्य, मृषोद्य, रुच्य, कुप्य, कृष्टपच्य, अव्यथ्य—इत्येते

पदमञ्जरी

ननु 'सञ्ज्ञायां समजनिषद' इत्यत्र वक्ष्यति—'भाव इति न स्वयंते पूर्वक एवार्थाधिकारः' इति, यथा—समजन्ति तस्यामिति समज्या, निषदन्ति तस्यामिति निषद्येत्यादि भवति, तत्कथमिदमुच्यते—स्त्रियां भावाधिकारोऽस्तीति ? नेदमपूर्वं चोद्यम्, *वृत्तिकार* एव हि तत्र वक्ष्यति—कथं तदुक्तं स्त्रियाम् भावाधिकारोऽस्तीति । स्त्रियां स्त्रीप्रकरणे 'संज्ञायां समजनि' इत्यादिना क्यपि विधीयमाने भावस्याधिकारोऽभिधेयभावोपगमलक्षणो व्यापारोऽस्ति; शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् । भाव एव तेन क्यब् भवति, न कर्मणि, तेन भार्या प्रसिद्ध्यतीति कर्मणीत्यभिप्रायः । 'एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य' इति 'भृञ् भरणे' इत्यस्यैव क्यब्विधौ ग्रहणम्, न 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य । अतस्तस्माद्वा 'भृञ् भरणे' इत्यस्माद्दीर्घान्ताद्वा भार्येति प्रसिद्ध्यतीति परिहारान्तरमप्यत्र सम्भवति ॥

मृजेर्विभाषा ॥ *परिमार्ग्य इति* । 'मृजेर्वृद्धिः' पूर्ववत्कुत्वम् ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥ *राज्ञा सोतव्य इति* । अभिषिक्तः

न्यासः

शब्दः, तथा हि अबिभ्रत्यपि देवदत्ते तस्य पत्नी भार्येत्युच्यते, तत् कुतः क्यप्प्रसङ्गः ? न ब्रूमः—अनेन सूत्रेण क्यपा भवितव्यमिति, किं तर्हि ? 'संज्ञायां समजनिषद' इत्यनेन, तत्र उत्तरमाह—स्त्रियां भावाधिकारोऽस्तीति । भावाधिकारशब्देनात्र भावस्याभिधेयभावोपगमलक्षणो व्यापारो विवक्षितः, न तु शास्त्रीयोऽधिकारः । स्त्रियाम्= स्त्रीप्रकरणे, 'संज्ञायां समजनिपद' इत्यादिना क्यपि विधीयमाने भावस्याधिकारः; शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । तत्र क्यब् विधीयमानो भाव एव भवति, न कर्मणि । तेन भार्या प्रसिध्यतीति । कर्मणीत्यभिप्रायः । यस्मात् स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति । भाव एव वाच्यत्वेन व्याप्रियते, न कर्म, तेन कर्मणि भार्याशब्दः प्रसिध्यति । स्त्रियां भावाधिकारे हि भाव एव क्यपा भवितव्यम् । कर्मणि तु ण्यतैव ॥

मृजेर्विभाषा ॥ ऋदुपधत्वात् प्राप्तविभाषेयम् । 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः' इति क्यपो विधानात् । परिमार्ग्य इति । पूर्ववत् कुत्वम्, 'मृजेर्वृद्धिः' ।

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥ राज्ञा सोतव्य इति । वाक्य-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शब्दाः क्यपि निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्यः, राजा वा इह सूयते राजसूयः क्रतुः । सूसर्त्तिभ्यां क्यप्, सर्त्तेरुत्वम्, सुवतेर्वा रुडागमः । संरति सुवति वा सूर्यः । मृषापूर्वस्य वदतेः पक्षे यति प्राप्ते नित्यं क्यब् निपात्यते । मृषोद्यम् । रोचतेऽसौ रुच्यः । कर्त्तरि क्यप् । गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम् । कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्त्तरि निपातनम् । न व्यथते अव्यथ्यः ॥

पदमञ्जरी

क्षत्रियो राजा, तेन सोतव्योऽभिषवद्वारेण निष्पादयितव्य इत्यर्थः, कर्मणि क्यब् दीर्घत्वं च निपात्यते । *राजा वा इह सूयत इति* । अत्र पक्षे लतात्मकः सोमो राजा, राजानं क्रीणन्तीत्यादौ दर्शनात् । सुनोतिरत्राप्यभिषवे । अधिकरणे क्यब्निपातनं रूढ्यर्थम्, तेन ज्योतिष्टोमादौ न भवति । पूर्वस्मिन्नपि पक्षेऽश्वमेधादावतिप्रसङ्गः । *सूसतिभ्यामिति* । ननु 'सर्तेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः' इत्यभिधानाद्विकल्पोऽत्राभिप्रेत इति चार्थाभावाद् द्वन्द्वानुपपत्तिः ? *भाष्यकार*प्रयोगात्तु द्वन्द्वः । प्रयुक्तं हि *भाष्ये* 'सूसर्त्तिभ्यां च सर्त्तेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः' इति । *सर्तेरुत्वमिति* । दीर्घत्वं तु रपरत्वे सति 'हलि च' इत्येव सिद्धम् । *सुवतेर्वा रुडागम इति* । सुवतेरिति पञ्चमी, सुवतेः परस्य क्यप इत्यर्थः । *रुगागम इति* पाठे षष्ठी । *सरतीति* । आकाशे । *सुवतीति* । 'षू प्रेरणे' तुदादिः, कर्मणि लोकं प्रेरयतीत्यर्थः, उदिते हि तस्मिन्क्रियासु लोकस्य प्रवृत्तिः । कर्तृप्रत्ययेन कर्त्तरि निपातनं दर्शयति । एवं रुच्याव्यथ्ययोरपि द्रष्टव्यम् । आह च 'सूर्यरुच्याव्यथ्याः कर्त्तरि' इति । *कुप्यमिति* । संज्ञायामेतदिष्यते, सुवर्णरजतव्यतिरिक्तस्य धनस्येयं संज्ञा ।

न्यासः

विशेषेण राजनि तृतीयान्त उपपदे कर्मणि निपातनमिति दर्शयति । राजा वेह सूयत इत्यनेनापि राजनि प्रथमान्त उपपदेऽधिकरणे निपातनमिति । 'षुञ् अभिषवे' इत्यस्मात् क्यप् । तत्र चास्य तुगभावो दीर्घत्वञ्च निपात्यते । सूसर्त्तिभ्यामिति । 'षू प्रेरणे', 'सृ गतौ'—आभ्यां यथाक्रमम् 'अचो यत्' इति यति प्राप्ते 'ऋहलोर्ण्यत्' इति च क्यब् निपात्यते । सुवतीति । कर्मणि । कार्ये लोकान् प्रेरयतीति । तस्मिन् ह्युदिते लोकस्य क्रियाप्रवृत्तिः । पक्षे यति प्राप्त इति । 'वदः सुपि क्यप् च' इत्यनेन । मृषावदनम् = मृषोद्यम् । क्यप्, संप्रसारणम्, 'आद् गुणः', उपपदसमासः, रोचतेऽसाविति । कर्तृप्रत्ययान्तेनार्थमुपदर्शयन् कर्त्तरि निपातनं दर्शयति । तृजादौ प्राप्ते क्यब् निपात्यते । गुपेरिति । 'गुप गोपने', 'गुपू रक्षणे' इत्यस्य वा । अव्यथ्य इति । 'व्यथ भयचलनयोः'—अस्मात् कर्त्तरि तृजपवादः क्यब् निपात्यते ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भिद्योद्ध्यौ नदे ॥ ११५ ॥

भिदेरुज्झेश्च क्यब् निपात्यते नदेऽभिधेये। उज्झेर्धत्वं च। भिनत्ति कूलं भिद्यः। उज्झत्युदकम् उद्ध्यः।

नद इति किम्? भेत्ता। उज्झिता॥

पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे ॥ ११६ ॥

पुषेः सिधेश्चाधिकरणे क्यब् निपात्यते नक्षत्रेऽभिधेये। पुष्यन्त्यस्मिन्नर्था इति पुष्यः। सिद्ध्यन्त्यस्मिन्निति सिद्ध्यः।

नक्षत्र इति किम्? पोषणम्, सेधनम्॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ११७ ॥

विपूय, विनीय, जित्य—इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं मुञ्ज, कल्क, हलि—इत्येतेष्वर्थेषु बोध्येषु। विपूर्वात्पवतेर्नयतेश्च तथा जयतेर्यति प्राप्ते कर्मणि क्यब्निपात्यते। विपूयो मुञ्जः, विपाव्यमन्यत्। विनीयः कल्कः, विनेयमन्यत्। जित्यो हलिः, जेयमन्यत्॥

पदमञ्जरी

सर्वत्रातिप्रसङ्गो निपातनाश्रयेण परिहार्यः। *कर्मकर्तरि निपातनमिति*। अन्तोदात्तस्य चेति द्रष्टव्यम्। आह हि—'कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं कर्मकर्तरि च' इति। शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्य इत्येव भवति॥

पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे॥ *पुष्यन्त्यस्मिन्नर्था इति*। आरब्धा इति शेषः। *सिद्ध्यन्त्यस्मिन्निति*। अत्रार्था इत्यपेक्ष्यते। पुष्यसिद्ध्यशब्दौ पर्यायौ। स्वरूपपरत्वात्तु सूत्रे द्वन्द्वः॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु॥ *विपूयो मुञ्ज इति*। रज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः। *विनीयः कल्क इति*। कल्कशब्दोऽयमस्ति पिष्ट औषधे—

न्यासः

भिद्योद्ध्यौ नदे॥ उज्झेश्चेति। 'उज्झ उत्सर्गे'। कर्त्तरि क्यब् निपात्यत इति। तृजादेरपवादः।

पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे। पुषेः सिद्धेश्चेति। 'पुष पुष्टौ' 'सिधु संराद्धौ'। अधिकरणे क्यब् निपात्यत इति। ल्युटोऽपवादः।

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु। विपूर्वात् पवतेरिति। 'पूङ् पवने'। नयतेश्चेति विपूर्वादित्यपेक्षते। यति प्राप्त इति। त्रयाणामप्यजन्तत्वात्। विपूयते

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि ॥ ११८ ॥

प्रति, अपि—इत्येवम्पूर्वाद् ग्रहेः क्यप् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये। मत्तस्य न प्रतिगृह्यम्। तस्मान्नापि गृह्यम्।

छन्दसीति किम्? प्रतिग्राह्यम्। अपिग्राह्यम्।

पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ॥ ११९ ॥

पदेऽस्वैरिणि बाह्यायां पक्ष्ये चार्थे ग्रहेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति। पदे तावत्—प्रगृह्यं पदम्, यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता। अवगृह्यं पदम्, यस्यावग्रहः क्रियते। अस्वैरी = परतन्त्रः। गृह्यका इमे। गृहीतका

पदमञ्जरी

'पथ्या शुण्ठी सैन्धवांशस्य कल्कः पेयो नित्यं सर्वरोगक्षयाय' इति, तैले घृते वा औषधे प्रक्षिप्ते यदजीर्षं तत्रापि वर्त्तते, तापे च प्रसिद्धः—'तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः' इत्यादौ; इह तु प्रथमस्य ग्रहणमिति केचित्। विशेषेणेति वयम्, तथा च *माघः* प्रायुङ्क्त—'अविनीय संभ्रमविकासिभक्तिभिः' इति। *जित्य इति*। बलेनाक्रष्टव्यः। कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलं काष्ठं हलिरिच्युत्यते ॥

पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ॥ *अस्वैरिणीति*। 'ईर प्रेरणे' स्वयमेवेरितुं शीलमस्या इति ताच्छीलिको णिनिः, 'स्वादीरेरिणोः' इति वृद्धिः। *बाह्यायामिति*। बहिर्भवा 'बहिषष्टिलोपश्च' इति यञ्टिलोपौ, पक्षे भवः पक्ष्यः, दिगादित्वाद्यत्। *यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहितेति*। ननु पदावयवस्य द्विवचनादेः प्रगृह्यसंज्ञा, न तु

न्यासः

विपूयः। विनीयते = सिद्धत्वं प्राप्यते विनीयः। तैलेन घृतेन वा त्रिफलादिद्रव्यसमवेतेन साध्यः कश्चिदौषधविशेषः कल्क इत्युच्यते। जेतव्यो जित्यः। 'बृहद्धलम्'=हलिः ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि ॥ **प्रतिगृह्यमिति**। 'ग्रहिज्या' इत्यादिना संप्रसारणम्, 'कुगतिप्रादयः' इति समासः ॥

पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ॥ **अस्वैरीति**। 'ईर गतौ'। स्वेन स्वयमीरितुं गन्तुं शीलमस्येति ताच्छीलिको णिनिः। निपातनाद् वृद्धिः स्वैरी=स्वतन्त्रः। अस्वैरी परतन्त्र उच्यते। बाह्यायामिति बहिर्भूतायामित्यर्थः। 'बहिषष्टिलोपश्च' इत्युपसंख्यानाद् यञ्, तत्र च टिलोपः। पक्ष्ये चार्थे इति। पक्ष्यशब्दो वर्गमाचष्टे। पक्षे भवः पक्ष्य इति दिगादित्वाद् यत्। प्रगृह्यत इति प्रगृह्यं पदम्। असन्निकर्षोऽत्र गृह्यातेरर्थः। स्वरा हि तत्र न सन्निकृष्यन्ते। सन्निधीयन्त इत्यसन्निकर्षः। अवगृह्यत इत्यवगृह्यम्। यस्यावग्रहः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इत्यर्थः । बाह्यायाम्—ग्रामगृह्या सेना । नगरगृह्या सेना । ग्रामनगराभ्यां बहिर्भूतेत्यर्थः ।

स्त्रीलिङ्गनिर्देशादन्यत्र न भवति । पक्षे भवः पक्ष्यः । वासुदेवगृह्याः । अर्जुनगृह्याः । तत्पक्षाश्रिता इत्यर्थः ॥

विभाषा कृवृषोः ॥ १२० ॥

कृञो वृषेश्च विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । करोतेर्ण्यति प्राप्ते वर्षतेर्ऋदुपधत्वान्नित्ये क्यपि प्राप्ते विभाषाऽऽरभ्यते । कृत्यम्, कार्यम् । वृष्यम् , वर्ष्यम् ॥

युग्यं च पत्रे ॥ १२१ ॥

'युग्यम्' इति निपात्यते, पत्रं चेत्तद्भवति । पतत्यनेनेति पत्रम्,

पदमञ्जरी

पदस्य ? सत्यम्; यौगिकस्त्वयं पदशब्दः—पद्यते गम्यतेऽनेनार्थ इति । यद्वा—*प्रातिशाख्ये* द्विवचनान्ते पद एव प्रगृह्यशब्दः प्रसिद्धः । संनिकर्षोऽत्र गृह्णातेरर्थः । स्वरसन्ध्यभावादग्नी इत्यादौ कियतापि कालेन व्यवधानात्परस्परमचो न सन्निकृष्यन्ते । *अवगृह्यमिति* । समासे पूर्वपदम्, तत्र हि पदकालेऽवग्रहो विच्छेदः । *गृह्यका इमे गृहीतिका इत्यर्थ इति* । उभयत्रानुकम्पायां कन् । पञ्जरादिबन्धेन परतन्त्रीकृताः शुकादय उच्यन्ते । *ग्रामगृह्येति* । शेषलक्षणायाः षष्ठ्याः समासः । वासुदेवगृह्येत्यत्र तु कर्त्तरि षष्ठ्याः शेषषष्ठ्या वा समासः ॥

विभाषा कृवृषोः ॥ *वृष्यमिति* । 'वृषु सेचने' ॥

युग्यं च पत्रे ॥ *पतत्यनेनेति पत्रमिति* । 'दाम्नीशस' इत्यादिना करणे ष्ट्रन् । 'तद्वहति रथयुगप्रसङ्गम्' इति प्राग्दीव्यतीयेनैव यथा सिद्धम् । स्वरेऽपि नास्ति भेदः—क्यपि धातुस्वरः, यत्यपि 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम्, अयुग्यमित्य-

न्यासः

क्रियत इति । तत्र समुदायपदेऽवयवपदानि विविधान्यवगृह्य विच्छिद्याख्यायन्ते । तेनावयवानामवगृह्यत्वादवगृह्यमित्युच्यते । गृह्यका इति । 'अनुकम्पायाम्' इति कन् । गृहीतका इति । संयताः परतन्त्रीकृता इति यावत् । अन्यत्रेति । पुंसि नपुंसके च । वासुदेवगृह्या इति षष्ठीसमासः ॥

विभाषा कृवृषोः ॥ वृषेश्चेति । 'वृषु प्लुषु मृषु सेचने' ॥

युग्यञ्च पत्रे ॥ पतन्त्यनेनेति पत्त्रमिति । 'दाम्नीशस' इत्यादिना ष्ट्रन् । युग्यमिति । 'युजिर् योगे' । योजनीये । युज्यते वाहनेन गमनमिति युग्यम् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वाहनमुच्यते। युग्यो गौः। युग्योऽश्वः। युग्यो हस्ती। युजेः क्यप् कुत्वं च निपात्यते।

पत्त्र इति किम्? योग्यमन्यत्॥

अमावस्यदन्यतरस्याम्॥ १२२॥

अमाशब्दः सहार्थे वर्त्तते। तस्मिन्नुपपदे वसेर्धातोः कालेऽधिकरणे ण्यत्प्रत्ययो भवति, तत्रान्यतरस्यां वृद्ध्यभावो निपात्यते। सह वसतोऽ-

पदमञ्जरी

त्रापि न स्वरे भेदः, 'ययतोश्चातदर्थे' 'कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च' इत्युभयत्रान्तोदात्तविधानात्॥

अमावस्यदन्तरस्याम्॥ अमाशब्दः सहार्थे वर्तत इति। अमात्य इत्यादौ दर्शनात्। *तस्मिन्नुपपद इति।* उपपदत्वमपि निपातनादेव, अमेति वा सप्तम्या लुका निर्देशः। तकारोच्चारणात्प्रकृतस्य क्यपस्तावन्निपातनं न भवति। यदि तु परमप्रकृतस्य यतो निपातनं स्यात् स्वरे दोषः स्यात्—यति सति वस्याशब्दे 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम्; कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेऽपि स एव स्वरोऽवतिष्ठेत, ण्यति त्वन्तस्वरितत्वं भवति। तथा यता मुक्तेऽमावास्येत्यधिकरणे ण्यन्न प्राप्नोति, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति भविष्यति। एवमप्युपपदसमासो न प्राप्नोति? मयूरव्यंसकादित्वाद्भविष्यति। एवमपि 'गतिकारकोपपदात्' इति स्वरो न प्राप्नोति? तथा 'अमावास्याया वा' इति ण्यदन्तस्य यत्कार्यं तद्यदन्तस्यामावस्यशब्दस्य न स्याद्, भिन्नत्वात्? इति यदन्तपक्षे दोषं दृष्ट्वा प्रकृतस्यापि ण्यत एव निपातनमित्याह—*ण्यत्प्रत्ययो भवतीति।* किं तर्हि उच्यते—ण्यत्प्रत्ययो भवतीति, न पुनर्ण्यत्प्रत्ययो निपात्यत इति? सत्यम्, स एवार्थः, निपातनाद् ण्यत्प्रत्यो भवतीत्यर्थः। *अन्यतरस्यां वृद्ध्यभावो निपात्यत इति।* ण्यत्प्रत्ययो नित्यः, वृद्ध्यभावस्तु पाक्षिक इत्यर्थः। *सह वसत इति।* सन्निकृष्टौ वसत इत्यर्थः

न्यासः

अमावस्यदन्यतरस्याम्॥ अमावस्यदिति। ण्यत्प्रत्ययान्तमेतन्निपातनम्, न क्यप्प्रत्ययान्तमिति ज्ञापनार्थं तकारानुबन्धोच्चारणम्; अन्यथा क्यपः प्रकृतत्वात् क्यप्प्रत्ययान्तमेतदिति सम्भाव्येत। स चापि तित्प्रत्ययो ण्यदिहाभिप्रेतः, न यत्; अन्यथा हि निपातनमनर्थकं स्यात्। यत्प्रकरणे 'अमावसेरन्यतरस्याम्' इत्येव ब्रूयात्। दोषवत्त्वाच्च यत्प्रत्ययान्तनिपातस्य, दोषस्तूत्तरत्राविष्करिष्यते। यश्च यत्प्रत्ययान्तनिपातने दोषः स क्यबन्तेऽपि, संप्रसारणाभावश्च निपातयितव्यतामापद्येत; तस्माण्ण्यत्प्रत्यान्तमेतन्निपातनमिति मत्वाह—कालेऽधिकरणे ण्यत्प्रत्ययो भवतीति। एकदेशवि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्मिन्काले सूर्याचन्द्रमसाविति अमावस्या, अमावास्या। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् 'अमावास्याया वा' इत्यत्रामावस्याशब्दस्यापि ग्रहणं भवति।

अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम्।
तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिद्ध्यति ॥

पदमञ्जरी

यदुक्तम्--ण्यत्प्रययो निपात्यत इति, तत्रायं गुण इत्याह—*एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति*। ण्यति ह्यमावास्येति स्वतः प्राप्तं रूपम्, वृद्ध्यभावस्तु तस्यैव विकार इति भावः। यद्वा—ण्यति वृद्धौ कृतायां पक्षे ह्रस्वोऽपि निपात्यते, स एव वृद्ध्यभाव उक्तः। एवं श्लोकेऽप्यवृद्धितामिति।

किमत्र निपात्यत इत्याशङ्कायां श्लोकः-*अमावसोरित्यादि*। वृद्धिभावाभावकृतविशेषाश्रयो द्विवचननिर्देशः। *निपातयामीति*। एकस्यैवेति शेषः, अमापूर्वयोर्वसोर्ण्यन्तयोर्मध्ये एकस्य वृद्ध्यभावमहं निपातयामीत्यर्थः। सूत्रकारेणैक्यमापन्नस्यैतद्वचनम्। तथा सति किं सिद्धमित्यत्राह—*तथेति*। एका तद्धितवृत्तिरेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् एतयोर्द्वयोरपि सिद्ध्यतीत्यर्थः। *स्वरश्च मे प्रसिद्ध्यतीति*। एवं निपातयतो मम स्वरोऽपि सिद्ध्यति। व्याख्यातः स्वरः ॥

न्यासः

कृतत्वादिना ण्यत्प्रत्ययान्तनिपातनस्य गुणं दर्शयति। वृद्ध्यभावो हि ण्यति निपातितोऽमावस्याशब्द एव। अमावस्याशब्दो नात्रोपतिष्ठते वृद्ध्यभावपक्षे। ततश्च 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति' इत्यमावस्याशब्दे गृह्यमाणेऽमावास्याशब्दस्यापि ग्रहणं भवति। तेन 'पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्काराद्वुन्' इत्यनुवर्त्तमाने 'अमावास्याया वा' इत्यमावास्याशब्दे वुन्नणौ विधीयमानावमावस्याशब्दस्यापि सिध्यतः।

अमावसेरित्यादि। एकस्या अपि प्रकृतेर्वृद्धिभाक्त्वावृद्धिभाक्त्वधर्मभेदेन भेदस्य विवक्षितत्वाद् द्विवचने निर्देशः। अहमित्यात्मानं व्यपदेशयन्नपरेऽन्यथा कुर्वन्तीति सूचयति। ण्यतोरिति। ण्यत्प्रत्ययान्तयोरित्यर्थः। निपातयाम्यवृद्धितामिति। अन्यतरस्यामिति शेषः। तेन किं सिध्यतीत्याह—तथैकवृत्तिता तयोरिति। प्रसिद्ध्यतीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। क्वचित् तथैकवृत्तितामिति पाठः। तत्र निपातयामीति प्रकृतेन सम्बन्धः। निपातयामीत्यस्य च साधयामीत्येषोऽर्थः। तयोरिति। अमावास्याऽमावस्ययोः प्रत्यवमर्शः। वृत्तिः पुनर्वुन्नणोः प्रत्यययोरुत्पत्तिः। एका तुल्या ययोर्वृत्तिस्तावेकवृत्ती, तद्भाव एकवृत्तिता। सा ण्यत्प्रत्ययमुत्पाद्य तत्र वृद्ध्यभावनिपातनेन सिध्यतीति; एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। स्वरश्च मे प्रसिध्यतीति। 'तित् स्वरितम्' इति। अन्त-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ १२३ ॥

निष्टर्क्यादयः शब्दाश्छन्दसि विषये निपात्यन्ते। यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम्। निष्टर्क्यं इति—'कृती छेदने' इत्यस्मान्निस्पूर्वात्क्यपि प्राप्ते ण्यत्, आद्यन्तविपर्ययश्च, निसश्च षत्वं निपात्यते। निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः। देवशब्द उपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा क्यप्, दीर्घः, तुगभावश्च—देवहूयः। प्रपूर्वादुत्पूर्वाच्च नयतेः क्यप्—प्रणीयः, उन्नीयः। उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप्—उच्छिष्यम्। 'मृङ् प्राणत्यागे', 'स्तृञ् आच्छादने' 'ध्वृ हूर्छने,'—एतेभ्यो यत्प्रत्ययः। मर्यः। स्तर्या। स्त्रियामेव निपातनम्। ध्वर्यः। खनेर्यत्-खन्या।

पदमञ्जरी

छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ नुगभावश्चेति। यदा जुहोते-

न्यासः

स्वरितत्वञ्चेष्टम्। सिध्यतीति। ये त्वमापूर्वस्य वसेर्यतं निपातयन्ति, अन्यतरस्यांग्रहणाच्च पक्षे ण्यतमिच्छन्ति, तेषा यद्यप्यमावस्येति रूपं सिध्यति तथापि यत्प्रत्ययपक्षे स्वरो न सिध्यति; 'यतोऽनावः' इति स्वरितत्वापवाद आद्युदात्तत्वं वस्याशब्दस्य प्राप्नोति। अमाशब्देनापि समासे कृते 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति कृदन्तस्योत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरे कृते वस्याशब्द एवाद्युदात्तः स्यात्, अन्तस्वरितश्चेष्यते। एकवृत्तितापि पूर्वोक्ता न सिध्यति; शब्दान्तरत्वात्। एको हि यत्प्रत्ययान्तः अपरश्च ण्यत्प्रत्ययान्त इति ण्यति वृद्ध्यभावो निपात्यते ॥

छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ क्यपि प्राप्त इति। ऋदुपधत्वात्। आद्यन्तविपर्यय इति ककारस्यादेरन्तत्वं निपात्यते। तकारस्यान्तस्यादित्वम्। ह्वयतेरित्यादि। यदा 'ह्वेञ् स्पर्द्धायाम्' इत्यस्मात् क्यप् तदा यजादित्वात् संप्रसारणम्, 'हलः' इति दीर्घः। यदा तु 'हु दाने' इत्यस्मात्, तदा तुगभावो निपात्यते दीर्घत्वञ्च। देवा हूयन्तेऽस्मिन्निति देवहूयः। उच्छिष्य इति। 'शिष्लृ विशरणे'। 'शश्छोऽटि' इति छत्वम्, 'स्तोः श्चुना श्चुः' इति श्चुत्वम्। एतेभ्यो यत्प्रत्यय इति। ऋकारान्त-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एतस्मादेव ण्यत्--खान्यः । देवशब्द उपपदे यजेर्यत्-देवयज्या । स्त्रीलिङ्गनिपातनम् । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप्-आपृच्छ्यः । प्रतिपूर्वात्सीव्यतेः क्यप् षत्वं च-प्रतिषीव्यः । ब्रह्मण्युपपदे वदेर्ण्यद्-ब्रह्मवाद्यम् । भवतेः स्तौतेश्च ण्यत् आवादेशश्च भवति--भाव्यम् । स्ताव्यः । उपपूर्वस्य चिनोतेर्ण्यदायादेशौ--उपचाय्यपृडम् । पृडे चोत्तरपदे निपातनमेतत् ।

* हिरण्य इति वक्तव्यम् * । हिरण्यादन्यत्र उपचेयपृडमेव ।

निष्टर्क्ये व्यत्ययं विद्यान्निसः षत्वं निपातनात् ।
ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥

पदमञ्जरी

स्तदेति भावः । *उपचाय्यपृडमिति* । 'मृड सुखे' 'पृड च' इत्येतस्मात् 'इगुपधलक्षणः कः', उपचाय्यं च तत्पृडं चेति कर्मधारयः । *हिरण्ये चेति वक्तव्यमिति* । हिरण्येऽभिधेय इत्यर्थः । *व्यत्ययमिति* । आद्यन्तविपर्यास इत्यर्थः !

ण्यदेकस्मादिति । एकस्माद्धातोर्ण्यत्प्रत्ययो निपात्यते, तदनन्तरेषु देवहूयादिषु चतुर्षु चतुर्भ्यो धातुभ्यः क्यब् निपात्यते, उपसर्गभेदान्नयतेर्भेदः । *द्वौ क्यपाविति* । द्वाभ्यां धातुभ्यां द्वौ क्यपौ निपात्येते इत्यर्थः । *ण्यद्विधिश्चतुरिति* । सुजन्तमेतत्, क्रियाभ्यावृत्तिवाचिचतुरो वा ण्यद्विधीयत इत्यर्थः ॥

न्यासः

त्वाण्ण्यति प्राप्ते । स्त्रियामेव निपातनमिति । अन्यथा स्तर्येति स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽपार्थकः स्यात् । आपृच्छ्य इति । ग्रह्यादिना संप्रसारणम् । प्रतिषीव्य इति । 'हलि च' इति दीर्घः । वदेर्ण्यदिति । 'वदः सुपि क्यप् च' इति क्यपि यति च प्राप्ते । भाव्यम् स्ताव्य इति । भवतेः स्तौतेश्च यदपवादो ण्यत् ।

निष्टर्क्य इत्यादि । सुखोपग्रहणार्थौ संग्रहश्लोकौ । व्यत्ययमिति । आद्यन्तविपर्ययमित्यर्थः । ण्यदेकस्मादिति । कर्मणि ल्यब्लोप एषा पञ्चमी । एकं निष्टर्क्यशब्दमुद्दिश्य ण्यद् भवति । एकं शब्दं साधयितुं ण्यद् भवतीति यावत् । चतुर्भ्यः क्यबिति । तादर्थ्य एषा चतुर्थी । ये देवहूयादयोऽनन्तराश्चत्वारस्तदर्थं तत्सिद्ध्यर्थं क्यब् भवतीति । चतुर्भ्यश्च यतो विधिरिति । एषापि तादर्थ्य एव चतुर्थी । तदनन्तरा ये चत्वारो मर्यादयः खान्यपर्यन्तास्तदर्थम् = तत्सिद्ध्यर्थं यतो विधिर्भवति । ण्यदेकस्मादिति । एषापि ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । खान्यमेकं शब्दमुद्दिश्य ण्यद् भवति । खान्यशब्दं साधयितुमित्यर्थः । यशब्दश्चेति । एकस्मादित्यनुकर्षणार्थः । देवयज्याशब्दमुद्दिश्य

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।
ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतुः ॥

ऋहलोर्ण्यत् ॥ १२४ ॥

पञ्चम्यर्थे षष्ठी, ऋवर्णान्ताद्धातोर्हलन्ताच्च ण्यत्प्रत्ययो भवति । कार्यम् । हार्यम् । धार्यम् । वाक्यम् । पाक्यम् ॥

ओरावश्यके ॥ १२५ ॥

अवश्यंभावः = आवश्यकम् । उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत् प्रत्ययो भवत्यावश्यके द्योत्ये । यतोऽपवादः । लाव्यम् । पाव्यम् ।

पदमञ्जरी

ऋहलोर्ण्यत् ॥ *ऋवर्णान्तादिति* । अर्त्तेस्तु ग्रहणं न भवति; हला साहचर्यात्, परं कार्यमिति निर्देशाद्, 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' इति लिङ्गाच्च ॥

ओरावश्यके ॥ अवश्यं भाव आवश्यकमिति । मनोज्ञादित्वाद् वुञ्, अव्ययानां

न्यासः

यशब्दो भवति । द्वौ क्यपाविति । आपृच्छ्यप्रतिषीव्यशब्दयोः सिद्धये द्वौ क्यपौ भवतः । ण्यद्विधिश्चतुरिति । चतुरो वारान् ण्यद् भवतीत्यर्थः । स पुनः परिशिष्टेषु ब्रह्मवाद्यादिषु ।

अथ वा—ण्यदेकस्मादित्येकस्माद् धातोरित्यर्थः । चतुर्भ्यः क्यबिति । चतुर्भ्यो धातुभ्यः क्यब् भवतीति । ननु च नयतिरेक एव धातुः, तत् कथं चतुर्भ्यो धातुभ्य इत्युच्यते ? उपसर्गभेदादेकस्यापि भेदो विवक्षित इत्यदोषः । चतुर्भ्यश्च यतो विधिरिति । तदनन्तरेभ्यश्चतुर्भ्यो धातुभ्यो यतो विधिरित्यर्थः । ण्यदेकस्मादिति । खन एकस्माद्धातोर्ण्यद्विधिः । यशब्दश्चेति । देवयज्याशब्द एकस्माद्धातोर्यशब्दो भवति । द्वौ क्यपाविति । आपृच्छ्यप्रतिषीव्यशब्दयोः सिद्धय आप्रच्छिप्रतिषिवशब्दाभ्यां द्वौ क्यपौ भवतः ॥

ऋहलोर्ण्यत् ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठीति । 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यनेन । कस्याः पुनः पञ्चम्या अर्थे षष्ठी ? दिग्योगलक्षणायाः । प्रत्ययविधौ हि 'परश्च' इति सम्बन्धात् पञ्चम्या भाव्यम् ॥

ओरावश्यके ॥ अवश्यम्भाव आवश्यकमिति । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् । एतदेव ज्ञापकम्—अव्ययानां भमात्रे टिलोपो भवतीति । अत्र द्वयं सम्भाव्यते—उपपदत्वम्, आवश्यक उपपद इति; उपाधिकत्वञ्च, आवश्यके द्योत्य इति । तत्र यद्येवं ज्ञायते—आवश्यक उपपद इति, तदोपपदरहितादावश्यके द्योत्ये न स्यात् । लाव्यं पाव्यमिति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आवश्यके इति किम् ? लव्यम् ।

'आवश्यके द्योत्ये' इति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः—अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यमिति ? नैष दोषः; मयूरव्यंसकादित्वात्समासः, उत्तरपदप्रकृतिस्वरे च यत्नः करिष्यते ॥

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ॥ १२६ ॥

पदमञ्जरी

भमात्रे टिलोपः । किं पुनरवश्यार्थवाचिन्युपपदे प्रत्यये ? आहोस्विदावश्यके द्योत्ये ? तत्राद्ये पक्षे उपपदराहितात्प्रत्ययो न स्यात्—लाव्यं पाव्यमिति, तस्माद् द्वितीयः पक्ष आश्रीयत इत्याह—*आवश्यके द्योत्य इति ।*

स्वरसमासानुपपत्तिरिति । उपपदपक्षे उपपदसमासो लभ्यते, गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं च; द्योत्यपक्षे त्वेतदुभयमपि न सिद्ध्यतीत्यर्थः । *अवश्यलाव्यमिति ।* 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इति मलोपः । द्योतितार्थस्यापि क्वचित्प्रयोगो दृश्यते, लाघवं प्रत्यनादरात् । न त्वेतदत्र वक्तव्यम्; 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इति वचनादेव द्योतिते अवश्यमः प्रयोग इति तस्यावश्यकर्त्तव्यादौ चरितार्थत्वात् । *मयूरव्यंसकादित्वादिति ।* तस्याकृतिगणत्वादिति भावः । *उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे चेति ।* मयूरव्यंसकादिनिपातनादेव स्वरोऽपि भविष्यतीत्यपि शक्यं वक्तुम् ।

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ॥ युप्रभृतीनां द्वन्द्वेन आसुनोतेर्द्वन्द्व इत्याहुः

न्यासः

आवश्यके द्योत्य इत्येवं विज्ञायत इत्याह—आवश्यके द्योत्ये इति । एतच्च प्रत्यासत्त्या लभ्यते । उपाधिर्हि प्रत्ययान्तद्योत्यत्वादन्तरङ्गः, उपपदेन च सम्बन्धो बहिरङ्गः; तदर्थस्य पदान्तरवाच्यत्वात् । स्वरसमासानुपपत्तिरिति । उपपदे ह्यावश्यके विज्ञायमाने 'उपपदमतिङ्' इति समासो भवति । तस्मिंश्च सति 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इत्युपपदाश्रय उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, न तिस्वरो भवति । द्योत्यपक्षे तु समासो न स्यात्; लक्षणाभावात् । अथापि कथञ्चिदुपपदसमासादन्यः समासः स्यात् ? एवमप्युपपदसमासाश्रयः स्वरो न स्यात्, ततश्च तित्स्वरो न लभ्येत, समासान्तोदात्तत्वं हि स्यात् । अवश्यलाव्यमिति । 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इति मलोपः । मयूरव्यंसकादित्वादित्यादि । मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वादवश्यलाव्यप्रभृतयस्तत्र द्रष्टव्या इति दर्शयति । स्वरः कथमित्याह—उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे चेत्यादि । तत्रायं यत्नः—'गतिकारकोपपदात् कृत्' इत्यत्र 'षट् च काण्डादीनि' इत्यतश्चकारोऽनुवर्त्तिष्यते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेनावश्यलाव्यमित्यादावपि प्रकृतिस्वरो भवतीति ॥

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ॥ यतोऽपवाद इति । 'षुञ् अभिषवे', 'यु

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आङ्पूर्वात्सुनोतेः यु, वपि, रपि, लपि, त्रपि, चम्–इत्येतेभ्यश्च ण्यत् प्रत्ययो भवति । यतोऽपवादः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । त्राप्यम् । आचाम्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । दभि–दाभ्यम् ॥

आनाय्योऽनित्ये ॥ १२७ ॥

'आनाय्यः' इति निपात्यते, अनित्येऽभिधेये । नयतेराङ्पूर्वाण्ण्यदायादेशौ निपात्येते । आनाय्यो दक्षिणाग्निः । रूढिरेषा, तस्मादनित्यविशेषे दक्षिणाग्नावेवावतिष्ठते । तस्य चानित्यत्वं नित्यमजागरणात् ।

पदमञ्जरी

सुनोतेरभिसम्बन्धस्तदाह—*आङ्पूर्वात्सुनोतेरिति* । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' इत्यस्यत्वग्रहणम् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति । 'यु' इति 'युमिश्रणे इत्यस्य ग्रहणम् । 'युञ् बन्धने' इत्यस्य तु सानुबन्धकत्वादग्रहणम् । *यतोऽपवाद इति* । 'अचो यत्' 'पोरदुपधात्' इति यथायोगं प्राप्तस्य । *दाभ्यमिति* । दभेर्धातुष्वपठितस्यापि चुरादौ 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति वचनाच्छिष्टप्रयोगाच्च क्षपयत्यर्थयत्यवधीरयत्यादिवद्धातुत्वं द्रष्टव्यम् ॥

आनाय्योऽनित्ये ॥ *रूढिरेषेति* । तेन घटादावतिप्रसङ्गो नोद्भावनीय इति । निपातनाच्च रूढित्वम् । उक्तं हि—रूढ्यर्थं च निपातनमिति । कुतः पुनरनित्यत्वमित्यत्राह—*तस्य चानित्यत्वमिति* । *नित्यमजागरणादिति* । सततमज्वलना-

न्यासः

मिश्रणे'—अनयोरजन्तत्वात् । 'डुवप बीजतन्तुसन्ताने', 'रप लप व्यक्तायां वाचि', 'त्रपूष् लज्जायाम्', 'चमु अदने'—एषामदुपधत्वात् पवर्गान्तत्वात् । दाभ्यमिति । दभिर्धातुष्वपठित एवं प्रकृत्यन्तरमस्ति चुलुम्पवत् ॥

आनाय्योऽनित्ये ॥ ण्यन्निपात्यत इति । यति प्राप्ते । यद्यनित्ये निपात्यते घटादिष्वप्यतिप्रसङ्गः, तेषामनित्यत्वादित्याह—रूढिरित्यादि । सत्यपि प्रवृत्तिनिमित्तत्वे रूढ्या नियतविषयत्वाच्छब्दा विशिष्ट एवार्थे वर्त्तन्ते, नाविशिष्टे, मयूरादिशब्दवत् । न हि मह्यां रौतीति सर्वो मयूर इत्युच्यते, नापि गच्छतीति सर्वो गौरित्युच्यते, किं तर्हि ? विशिष्ट एव प्राणी । तस्माद्रूढिशब्दाद् दक्षिणाग्नावेव वर्त्तते, न घटादिषु । नित्यमजागरणादिति । सततमज्वलनादित्यर्थः । ज्वलनमेव हि तस्य जागरणम् । दक्षिणाग्नावपि विशिष्ट एवावतिष्ठते न सर्वत्रेति दर्शयितुमाह—यश्चेत्यादि । किं पुनस्तस्य योनिविकल्पोऽस्ति, येनैवं विशिष्यते ? इत्याह—तस्य हीत्यादि । योनिः = कारणमित्यर्थः । वैश्यकुलादित्यादिना योनिविकल्पं दर्शयति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यश्च गार्हपत्यादानीयते दक्षिणाग्निराहवनीयेन सहैकयोनिस्तत्रैतन्निपातनम्, न दक्षिणाग्निमात्रे; तस्य हि योनिर्विकल्प्यते—वैश्यकुलाद्वित्तवतो भ्राष्ट्राद्वा गार्हपत्याद्वेति ॥

आनाय्योऽनित्य इति चेद्दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत्।
एकयोनौ च तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

प्रणाय्योऽसम्मतौ ॥ १२८ ॥

अविद्यमाना संमतिरस्मिन्नित्यसंमतिः। संमननं संमतिः = संमतता, पूजा। 'प्रणाय्यः' इति निपात्यतेऽसंमतावभिधेये। प्रणाय्यश्चोरः।

पदमञ्जरी

दित्यर्थः, ज्वलनमेव हि तस्य जागरणम्। दक्षिणाग्नावपि विशिष्ट एवेष्यते, न सर्वत्रेवेति दर्शयति—*यश्चेति*। योनिः = उत्पत्तिस्थानम्। *वैश्यकुलादित्यादिना* योनिविकल्पं दर्शयति।

आनाय्योऽनित्य इति चेदिति। घटादिष्वपि प्रसङ्ग इति शेषः। *भवेदिति*। सम्भावने लिङ्। निपातनादेव सम्भाव्यत इत्यर्थः। *एकयोनाविति*। आहवनीयेन। *आनेयो ह्यन्यथा भवेदिति*। घटादावनित्ये भिन्नयोनौ च दक्षिणाग्नौ, 'अचो यत्' इति यदेव भवतीत्यर्थः ॥

प्रणाय्योऽसम्मतौ ॥ असम्मताविति बहुव्रीहिरित्याह—*अविद्यमाना संमतिरस्मिन्निति*। सम्मतिश्चात्र संमननं प्रीतिविषयभावोपगमनं कर्मव्यापारो विवक्ष्यते, न संमन्तृव्यापारः; तथा सत्यसंमन्तरि निपातनप्रसङ्गात्, तस्य चानिष्टत्वादित्यभिप्रायेणाह—*संमतता संमतिरिति*। *संमतिरभिलाषोऽप्युच्यत इति*। भोगविषयोऽप्यादरः सम्मतिशब्देनोच्यते, तन्त्रेणेत्यर्थः ॥

न्यासः

आनाय्योऽनित्य इति चेदिति। घटादिष्वपि प्राप्नोतीति शेषः। दक्षिणाग्नौ कृतं भवेदिति। 'आनाय्यः' इत्येतस्मिन्निपातनं दक्षिणाग्नावेव विशिष्टे कृतं भवेत्, नान्यत्र। लिङ् सम्भावनायाम्। एतत् सम्भाव्यते, नान्यथेत्यर्थः। एकयोनौ च तं विद्यादिति। तमानाय्यशब्दमाहवनीयेन य एकयोनिर्दक्षिणाग्निस्तत्र विद्याज्जानीयादित्यर्थः। चशब्दोऽवधारणे—एकयोनावेव। आनेयो ह्यन्यथा भवेदिति। घटादावनित्ये दक्षिणाग्नौ चाहवनीयेन भिन्नयोनौ 'अचो यत्' इति यति कृत आनेय इत्येवं भवति ॥

प्रणाय्योऽसम्मतौ ॥ अविद्यमाना सम्मतिरित्यनेन वाक्यविशेषेण बहुव्रीहिं दर्शयंस्तत्पुरुषाशङ्कां निराकरोति—सम्मतिः सम्मततेति। सम्मत इति पूजित इत्युच्यते।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

असंमताविति किम् ? प्रणेयोऽन्यः। यद्येवम्, कथमेतत्—ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्याय वान्तेवासिने,नान्यस्मै कस्मैचनेति'? संमतिरभिलाषोऽप्युच्यते, तदभावेन निष्कामतया असंमतिरन्तेवासी भवति। तस्मै निष्कामाय मोक्षार्थं यतमानायान्तेवासिने प्रणाय्याय ब्रह्म प्रब्रूयादिति युज्यते ॥

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ १२९ ॥

पाय्यादयः शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यम्; माने, हविषि, निवासे, सामिधेन्यां चाभिधेयायाम्। पाय्य इति—माङो ण्यत्प्रत्यय आदेः पत्वं च निपात्यते माने। पाय्यं मानम्। मेयमन्यत्। संपूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशावुपसर्गदीर्घत्वं च निपात्यते—सान्नाय्यं हविः। सन्नेयमन्यत्। रुढित्वाच्च हविर्विशेषेष्ववतिष्ठते। निपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशावादि-

पदमञ्जरी

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु। मीयतेऽनेनेति मानम्, हूयत इति हविः, निवसत्यस्मिन्निति निवासः, समिधामाधानी ऋक् सामिधेनी। *माङो ण्यत्प्रत्यय इति*। करणे तत्र 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्। *मेयमन्यदिति*। भावकर्मणोर्यदेव भवतीत्यर्थः। *सान्नाय्यमिति*। सम्यग्नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति कर्मणि ण्यत्। *हविर्विशेष इति*। ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति विहितयोर्दधिपयसोः। *माघस्तु* यथाश्रुतार्थग्राही हविर्मात्रे प्रायुङ्क्त—'हुतमयमवलीढे साधु सान्नाय्यमग्निः' इति। निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकमिति अधिकरणे

न्यासः

सम्मतस्य भावः सम्मतता। एतेन सम्मतिशब्देनेह पूजिताभिधेयतेति दर्शयति।

यद्येवमित्यादि। अविद्यमानपूजे चौरादौ प्रणाय्यशब्दस्यान्तेवासिनि प्रयोगो नोपपद्यते। न हि पूजाऽन्तेवासिनि न विद्यत इत्यभिप्रायः। **ब्रह्म प्रब्रूयादिति** ब्रह्मशब्देनात्र वेद उच्यते। **सम्मतिरभिलाषोऽप्युच्यत इति**। न केवलं पूजेत्यपिशब्देन दर्शयति। **तदभावेनेति**। अभिलाषाभावेन। **निष्कामतयेति**। भवभोगाभिलाषरहिततयेत्यर्थः।

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ **पाय्य इति**। 'आतो युक्'। **हविर्विशेषेष्ववतिष्ठत इति**। यत्रैवायं रूढस्तत्रैवावतिष्ठते। न हविर्मात्रे।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कुत्वं च निपात्यते--निकाय्यो निवासः। निचेयमन्यत्। धाय्येति धाञो ण्यत्प्रत्ययो निपात्यते सामिधेनी चेत्सा भवति–धाय्या सामिधेनी। धेयमन्यत्। सामिधेनीशब्द ऋग्विशेषस्य वाचकः, तत्र च धाय्येति न सर्वा सामिधेन्युच्यते, किं तर्हि ? काचिदेव। रूढिशब्दो ह्ययम्। तथा चासामिधेन्यामपि दृश्यते–'धाय्याः शंसत्यग्निर्नेता त्वं सोमक्रतुभिः' इति ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥

कुण्डपाय्य, संचाय्य–इत्येतौ शब्दौ निपात्येते क्रतावभिधेये। कुण्डशब्दे तृतीयान्त उपपदे पिबतेर्धातोरधिकरणे यत्प्रत्ययो निपात्यते,

पदमञ्जरी

ण्यत्। *धाय्येति*। धीयतेऽनया समिदिति करणे ण्यत्, पूर्ववद्युक्। *ऋग्विशेषस्येति*। 'प्रवोवाजा अभिद्यवः' इत्यादिकस्य। *किं तर्हि काचिदेवेति*। समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण विकृतिषु प्रक्षिप्यमाणा पृथुयाजा अमर्त्यं इत्यादिका। कथं पुनरयं विशेषो लभ्यत इत्याह--*रूढिशब्दोह्य यमिति*। अत एव निपातनाश्रयणमिति भावः। रूढित्वमेव द्रढयति--*तथा चेति*। धाय्याः शंसतीति ज्योतिष्टोमे मरुत्वतीये शस्त्रे विधानमेतत्। सामिधेनीग्रहणं प्रयोगविषयोपलक्षणार्थमिति भावः ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ ण्यति प्रकृते यत्प्रत्ययान्तः कुण्डपाय्यशब्दो निपा-

न्यासः

धाय्येति। पूर्ववत् युक्। ऋग्विशेषस्य वाचक इति। सर्वा ऋचो न सामिधेनीशब्देनोच्यन्ते, किं तर्हि ? समिदाधानमन्त्रः। तथा हि समिदाधानमन्त्रे सामिधेनीशब्दो व्युत्पाद्यते। सामिधेन्यपि न सर्वा ऋगभिधीयते, किं तर्हि ? काचिदेवेति दर्शयन्नाह—तत्रेत्यादि। कथं पुनः सामान्येन निपातनं क्रियमाणं विशेषविषयं लभत इत्याह—रूढिशब्दो ह्ययमिति। धाय्याशब्दो रूढिशब्द ऋग्विशेषस्य वाचकः। सैवानेनोच्यते, नान्या। कथं पुनर्ज्ञायते रूढिशब्दोऽयमित्यत आह–तथा चेत्यादि। यदि रूढिशब्दोऽयं न स्यात् सामिधेन्यां निपातितत्वाद् धाय्याः शंसनीत्यत्र ऋग्विशेषे न दृश्येत, दृश्यते चासौ। तस्माद् रूढिशब्दोऽयमित्यवसीयते। यदि तर्ह्यसामिधेन्यामपि दृश्यते, सामिधेनीग्रहणमनर्थकं स्यात् ? नानर्थकम्; रूढिविशेषोपलक्षणार्थत्वात्।

क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ ॥ पिबतेरिति। 'पा पाने'। अधिकरणे यत्प्रत्यय इति। ल्युटि प्राप्ते। किं पुनः कारणं ण्यतं त्यक्त्वा यत्प्रत्ययान्तः कुण्डपाय्यशब्दो निपात्यते ?

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

युक्च । कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । 'यतोऽनावः' इति स्वरः । संपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशौ निपात्येते । संचीयतेऽस्मिन् सोम इति संचाय्यः क्रतुः ।

क्रताविति किम् ? कुण्डपानम् । संचेयः ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ १३१ ॥

परिचाय्य, उपचाय्य, समूह्य—इत्येते शब्दा निपात्यन्ते अग्नावभिधेये । परिपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशौ निपात्येते । परिचाय्यम् । उपचाय्यः । संपूर्वाद्वहेः संप्रसारणं दीर्घत्वं च निपात्यते । समूह्यं चिन्वीत पशुकामः ।

अग्नाविति किम् ? परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥

पदमञ्जरी

त्यत इत्युक्तम्, तत्र प्रयोजनमाह—*यतोऽनाव इतीति* । यदुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव स्वरः सिद्धो भवतीत्यर्थः । ण्यति तु स्वरितत्वं स्यात् ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ *अग्नाविति* । न ज्वलने, किं तर्हि ? तदर्थइष्टकाचयनविशेषे; तत्रैव रूढत्वात् । इह संपूर्वात् 'ऊह वितर्के' इत्यस्मादनेकार्थत्वाद्वहेरर्थे वर्तमानाद्धलन्तत्वाद् ण्यति समूह्यमिति सिद्धम् । तथा च—'समूह्यं चिन्वीत पशुकामः पशवो वै पुरुषः पशूनेवास्य तत्समूहति' इति वह्यर्थेनोहिना ब्राह्मणे समूह्यशब्दो निरुक्तः ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ *चित्योऽग्निरिति* । कर्मणि यदपवादः क्यब् निपात्यते,

न्यासः

अत आह—यतोऽनाव इति स्वर इति । यत्प्रत्ययान्तत्वे ह्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं भवति । ण्यत्प्रत्ययान्तत्वेऽन्तस्वरितत्वं स्यात् । कुण्डपानमिति । क्रतोरन्यत्र ल्युडेव भवति ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ संपूर्वाद्वहेरित्यादि । हलन्तत्वाण्ण्यत् सिद्ध एव, तस्मिंस्तु सति संप्रसारणं न प्राप्नोति; अकित्त्वात् । ण्यतः कृतेऽपि संप्रसारणे 'हलः' इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति; यस्मादङ्गावयवाद्धल उत्तरं यत् संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घत्वं विधीयते; न चायमेवम्प्रकारोऽस्ति, अत उभयं निपात्यते । न संपूर्वादूहेः सामान्यविहितेन ण्यतैव सिध्यति । अग्नावेव वहेः संपूर्वाण्ण्यद् यथा स्यात् इह मा भूत्—संवोढव्यो ब्राह्मण इति ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चित्यशब्दोऽग्निचित्याशब्दश्च निपात्येते। चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः। अग्निचयनमेवाग्निचित्या। भावे यकारप्रत्ययस्तुक् च, तेनान्तोदात्तत्त्वं भवति। अग्नावित्येव। चेयमन्यत्।

ण्वुल्तृचौ ॥ १३३ ॥

'धातोः' इति वर्तते। सर्वधातुभ्यो ण्वुल्तृचौ प्रत्ययौ भवतः। कारकः, कर्त्ता। हारकः, हर्त्ता। चकारः सामान्यग्रहणार्थः— 'तुश्छन्दसि', 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३४ ॥

प्रत्येकमादिशब्दः संबध्यते। त्रिभ्यो गणेभ्यस्त्रयः प्रत्यया यथासंख्यं भवन्ति—नन्द्यादिभ्यो ल्युः, ग्रहादिभ्यो णिनिः, पचादिभ्योऽच्। नन्दिग्रहिपचादयश्च न धातुपाठतः संनिविष्टा गृह्यन्ते, किं तर्हि? नन्दनरमणेत्येवमादिषु प्रातिपदिकगणेषु अपोद्धृत्य ये पठ्यन्ते ते निर्दिश्यन्ते।

पदमञ्जरी

तेनाद्युदात्तत्वं भवति। *भावे यकारप्रत्यय इति*। किमर्थं पुनरत्रापि क्यबेव न निपातितः, एवं हि तुग् निपात्यो न भवति, तत्राह—*तेनान्तोदात्तत्वं भवतीति*। *अग्नावित्येवेति*। तच्च चित्यशब्दस्यैव विशेषणार्थम्, नाग्निचित्याशब्दस्य; तस्य भावे निपातितत्वात्। तदेतद्दर्शितम्—*चेयमन्यदिति*॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः॥ *आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यत इति*। गणपाठादिति भावः। *अपोद्धृत्य ये पठ्यन्त इति*। ते गृह्यन्त इत्यन्वयः। अपो-

न्यासः

चित्याग्निचित्ये च ॥ तेनान्तोदात्तत्वं भवतीति। यप्रत्ययान्तनिपातने हि प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं पदस्य भवति। ण्यति तु सति तित्स्वरितत्वं भवति। तस्मात् प्रकृतं त्यक्त्वा यप्रत्ययो निपात्यत इति भावः॥

ण्वुल्तृचौ॥ चकारः सामान्यग्रहणार्थं इत्यादि। तृन्तृनोः सामान्यग्रहणं यथा स्यादिति। असति तु तस्मिन् 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति तृनो ग्रहणं न स्यात्। अथान्तोदात्तार्थः कस्मान्न भवति? तस्य प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धत्वात्॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः॥ प्रत्यासत्त्या पचिनैवादिशब्दस्य सम्बन्धो मा विज्ञायीत्यत आह—प्रत्येकमित्यादि।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* नन्दिवाशिमदिदूषिसाधिवर्द्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् *। नन्दनः। वाशनः। मदनः। दूषणः। साधनः। वर्द्धनः। शोभनः। रोचनः। * सहितपिदमेः संज्ञायाम् *। सहनः। तपनः। दमनः। जल्पनः। रमणः। दर्पणः। संक्रन्दनः। संकर्षणः। संहर्षणः। जनार्दनः। यवनः। मधुसूदनः। विभीषणः। लवणः। निपातनाण्णत्वम्। वित्त-

पदमञ्जरी

द्धृत्येति बुद्ध्या पृथक्कृत्येत्यर्थः। किमर्थं पुनरपोद्धृत्य प्रत्ययविधानम्, यावता नन्दनादीनां गणपाठादेव सिद्धं साधुत्वम्? उच्यते—असत्यस्मिन्नष्टाध्याय्यां क्वचिदप्यनुपयोगाद्गणत्रयपाठोऽनार्षोऽध्यवसीयेत।

नन्दिवाशीत्यादि। 'टुनदि समृद्धौ', 'वाशृ शब्दे', 'मदी हर्षे', 'दुष वैकृत्ये', 'राध साध संसिद्धौ', 'वृधु वृद्धौ', 'शुभ शुम्भ शोभार्थे', 'रुच दीप्तौ'। दूषण इति। 'दोषो णौ' इत्यूत्वम्। *सहितपीत्यादि*। 'षह मर्षणे', 'तप सन्तापे', 'शमु दमु उपशमे'। *जल्पन इत्यादि*। 'जल्प जप व्यक्तायां वाचि'। 'रमु क्रीडायाम्', 'दृप हर्षविमोचनयोः', 'क्रदि आह्वाने रोदने च'। 'कृष विलेखने', 'हृषु अलीके'। 'अर्द हिंसायाम्', जनमर्दयतीति जनार्दनः, कर्मण्यणि प्राप्ते। एवमुत्तरत्रापि कर्मण्युपपदे द्रष्टव्यम्। 'यु मिश्रणे', 'षूद क्षरणे'। मधुनामाऽसुरः, तं सूदयतीति मधुसूदनः। 'ञिभी भये', णिचि 'भियो हेतुभये षुक्'। 'लूञ् छेदने', 'णश

न्यासः

नन्दिवाशीत्यादि। 'टुनदि समृद्धौ', 'वाशृ शब्दे', 'मदी हर्षे', 'दुष वैकृत्ये', 'राध साध संसिद्धौ', 'शुभ शुम्भ शोभायाम्', 'रुच दीप्तौ'—एभ्यो धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायां ल्युर्भवति। नन्दयतीति नन्दनमित्येवमाद्युदाहरणम्। दूषणमिति। 'दोषो णौ' इत्यूत्त्वम्। अण्यन्तानां त्वेषामसंज्ञायां संज्ञायां च तृजादय एव भवन्ति। ग्रह्यादीनां नन्द्यादीनाञ्च गणे पाठस्येदमेव प्रयोजनम्—संज्ञाविशिष्टविषये तेषां साधुत्वं यथा स्यात्। अन्यथा हि प्रकृतीरेव गणे पठित्वेह चादिशब्देन ता उपलक्ष्य प्रत्ययं विदध्यात्। सहितपीत्यादि। 'षह मर्षणे', 'तप सन्तापे', 'दमु उपशमे'—एभ्यः संज्ञायामण्यन्तेभ्यो ल्युः। जल्पन इत्यादि। 'जप जल्प व्यक्तायां वाचि', 'रमु क्रीडायाम्', 'दृप हर्षणमोचनयोः', 'क्रदि क्रदि आह्वाने रोदने च', कृष विलेखने', 'हृषु अलीके', 'अर्द हिंसायाम्', जनमर्दयतीति जनार्दनः, कर्मण्यणि प्राप्ते ल्युः। 'यु मिश्रणे', 'षूद क्षरणे' मधुं सूदयतीति मधुसूदनः। अत्रापि कर्मण्यणि प्राप्ते ल्युः। 'ञिभी भये'। विपूर्वाद् 'हेतुमति च' इति णिच्, 'भियो हेतुभये षुक्'। लवण इति। 'लूञ् छेदने'। निपातनाण्णत्वमिति। कृतणत्वस्य गणे पाठो निपातनम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विनाशनः । कुलदमनः । शत्रुदमनः । इति नन्द्यादिः ।

ग्रह । उत्सह । उद्दस । उद्भास । स्था । मन्त्र । संमर्द । ग्राही । उत्साही । उद्दासी । उद्भासी । स्थायी । मन्त्री । संमर्दी ।

* रक्षश्रुवसवपशां नौ *। निरक्षी । निश्रावी । निवासी । निवापी । निशायी । *याचिव्याहृसंव्याहृव्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम् *। अयाची ।

पदमञ्जरी

अदर्शने', 'दमु उपशमे',–ण्यन्तौ, चित्तं नाशयतीति चित्तनाशनः, कुलं दमयतीति कुलदमनः ।

ग्राहीत्यादि । 'ग्रह उपदाने', 'षह मर्षणे', 'तसु उपक्षये', 'दसु च', 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' । तिष्ठतेरातो युक् । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' चुरादिः, अर्द हिंसायाम् । *रक्षेत्यादि* । 'रक्ष पालने', 'श्रु श्रवणे', 'डुवप् बीजसन्ताने', 'शो तनूकरणे'–एषां निशब्द उपपदे णिनिः । *याचीत्यादि* । 'टुयाचृ याच्ञायाम्', 'हृञ् हरणे', 'व्रज गतौ' 'वद व्यक्तायां वाचि', 'वस निवासे'–एषां प्रतिषिद्धानां णिनिर्भवति, प्रतिषिद्धार्थानामित्यर्थः । प्रतिषिद्धार्थता च नञ्पूर्वाणां भवतीति दर्शयति । *अयाचीत्यादि* । यद्यपि विशब्दोऽपि विगर्हभरथिरित्यादौ प्रतिषेधे दृष्टः, याच्यादीनां तु विपूर्वाणा

न्यासः

'णश अदर्शने' विपूर्वः, दमु उपशमे'––द्वावप्येतौ हेतुमण्णिजन्तौ । वित्तं विनाशयतीति वित्तविनाशनः । कुलं दमयतीति कुलदमनः । 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः, कर्मण्यणि प्राप्ते ल्युः ।

ग्रह इत्यादि । 'ग्रह उपादाने', 'षह मर्षणे' उत्पूर्वः । 'तसु क्षेपणे', 'दसु च', दसिवत् पूर्वः । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' उत्पूर्वः । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ', 'आतो युक्' । स्थायी । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे', चुरादिणिजन्तः 'मृद क्षोदे' संपूर्वः । संमृद्नातीति संपूर्वादेव यथा स्यात् । रक्षश्रुवसवपशां नाविति । 'रक्ष पालने' 'श्रु श्रवणे', 'डुवप बीजतन्तुसन्ताने', 'शो तनूकरणे'–एषां निशब्द उपपदे णिनिः । निशायीति पूर्ववद् युक् । याचीत्यादि । 'टुयाचृ याच्ञायाम्', 'हृञ् हरणे' व्याङ्पूर्वः, पुनः स एव संपूर्वः, 'वज व्रज गतौ', 'वद व्यक्तायां वाचि', 'वस निवासे'–एषां प्रतिषिद्धानां णिनिर्भवति । प्रतिषिद्धानामिति । प्रतिषिद्धार्थानामित्यर्थः । प्रतिषिद्धार्थता च नञ्पूर्वाणामेव भवतीति नञ्पूर्वेभ्यो णिनिर्विज्ञायते । कथं पुनः प्रतिषिद्धानां प्रयोगः ? उपचारसत्तायामप्रतिषेधाददोषः । न हि मुख्यैव पदार्थानां सत्ता; किन्तूपचरितापि यथोक्तमर्थद्वारेण पदार्थानामन्या सत्तौपचारिकीति । तत्र मुख्या या सत्ता तस्या एव प्रतिषेधः, न तु बुद्धिस्थाया औपचारिक्या इति तन्निबन्धनप्रयोगो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अव्याहारी । असंव्याहारी । अव्राजी । अवादी । अवासी । *अचामचित्तकर्तृकाणाम्* । प्रतिषिद्धानामित्येव । अकारी । अहारी । अविनायी । अविशायी । * विशयी विषयी देशे * । विशयी, विषयी देशः । * अभिभावी भूते * । अभिभावी । अपराधी । उपरोधी । परिभावी परिभवी । इति ग्रह्यादिः ।

पच । वच । वप । वद । चल । शल । तप । पत । नदट् । भषट् । वस । गरट् । प्लवट् । चरट् । तरट् । चोरट् । ग्राहट् । जर ।

पदमञ्जरी

णिनिर्न दृश्यत इति नञ्येव णिनिर्विज्ञायते । *अचामित्यादि* । अजन्तानां धातूनामचित्तकर्तृकाणां प्रतिषिद्धार्थानां णिनिर्भवति, न विद्यते चित्तमस्येत्यचित्तः स कर्त्ता येषां ते तथोक्ताः । *विशयी विषयीति* । 'शीङ् स्वप्ने', 'षिञ् बन्धने', वृद्ध्यभावो निपातनात् । *अभिभावी भूत इति* । अभिभूतवानभिभावी । *अपराधी, अवरोधी* । 'राध साध संसिद्धौ', 'रुधिर् आवरणे' । *परिभवी, परिभावीति* । पक्षे वृद्ध्यभावः ।

पचेत्यादि । 'डुपचष्पाके' । 'वच परिभाषणे,' डुवपिरुक्तार्थः, एवं वदिरपि । 'चल कम्पने', 'पत्लृ गतौ' । *नदडिति* । 'नद अव्यक्ते शब्दे' । टकारो ङीबर्थः, एवमुत्तरत्रापि । 'भष भर्त्सने', 'प्लुङ् गतौ', 'चर गत्यर्थः', 'गॄ निगरणे', 'तॄ प्लवनतरणयोः', 'चुर स्तेये', 'दिवु क्रीडादौ', सूदिरुक्तार्थः, 'जॄष् वयोहानौ',

न्यासः

न विरुध्यते । अचामित्यादि । अजन्तानां धातूनामचित्तकर्तृकाणां प्रतिषिद्धानां णिनिर्भवति । अविद्यमानं चित्तमस्येति अचित्तः, स कर्त्ता येषां ते तथोक्ताः । अर्थद्वारकं चेदं विशेषणम् । अर्थस्य ह्यचित्तकर्तृकत्वात् तदभिधायिनो धातव उपचारेण तथोच्यन्ते । विशयी विषयी देश इति । विशयिविषयिशब्दौ देशेऽभिधेये णिनिप्रत्ययान्तौ साधू भवतः । 'शीङ् स्वप्ने', 'षिञ् बन्धने—एतयोर्विपूर्वयोर्णिनिः; वृद्ध्यभावश्च निपातनात् । अभिभावी भूत इति । अभिभाविशब्दो भूतकाले णिनिप्रत्ययान्तः साधुर्भवति भवतेरभिपूर्वात् णिनिः । अभिभूतवानित्यभिभावी । अपराधी, उपरोधीति । 'राध साध संसिद्धौ', 'रुधिर् आवरणे'—आभ्यामपोपपूर्वाभ्यां णिनिः । परिभावी, परिभवी । भवतेः परिपूर्वस्य । पक्षे वृद्ध्यभावः ।

पचेत्यादि । 'डुपचष् पाके', 'वच परिभाषणे', 'डुवप बीजतन्तुसन्ताने', 'वद व्यक्तायां वाचि', 'चल कम्पने' 'शल गतौ' 'पत्लृ गतौ' । नदडिति । 'नद अव्यक्ते शब्दे' । टकारानुबन्धो ङीबर्थः । भसडिति । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः', अस्य च टकारो

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मर । क्षर । क्षम । सूदट् । देवट् । मोदट् । सेव । मेष । कोप । मेधा । नर्त्त । व्रण । दर्श । दंश । दम्भ । जारभरा । श्वपच ! पचादिराकृतिगणः ॥

अज्विधिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते च पचादयः ।
अण्बाधनार्थमेव स्यात्सिध्यन्ति श्वपचादयः ॥[1]

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ १३५ ॥

इगुपधेभ्यो जानातेः प्रीणातेः किरतेश्च कप्रत्ययो भवति । विक्षिपः ।

पदमञ्जरी

'मृङ् प्राणत्यागे', 'क्षमूष् सहने', 'षिवु तन्तुसन्ताने', 'मिष स्पर्द्धायाम्', 'कुप क्रोधे', मिधृ मेधाहिंसनयोः', 'व्रण गात्रचूर्णने' चुरादिः, 'नृतो गात्रविक्षेपे', 'दृशिर् प्रेक्षणे', 'सृप्लृ गतौ'। 'डुभृञ् धारणपोषणयाः', जारं बिभर्तीति जारभरा। एवं श्वानं पचतीति श्वपचा, न्यङ्क्वादिषु श्वपाकशब्दस्य पाठात्पक्षे कर्मण्यणपि भवति । *पचादिराकृतिगण इति* । तत्सम्बन्धिन आदिशब्दस्य प्रकारवचनत्वात् । तथा च 'शिवशमरिष्टस्य करे' इति कृञोऽच् प्रत्ययः कृतः । घटेश्च 'कर्मणि घटोऽठच्' इति। तथा यङन्तानां 'यङोऽचि च' इति यङोऽस्मिन्नचि लुगुक्तः । *भाष्ये* च 'अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्यः' इत्युक्तम्। पचाद्यनुक्रमणं तु नदडित्यादावनुबन्धासञ्जनार्थम्, कर्मोपपदानाम् इगुपधानां च बाधकबाधनार्थम्, देवेडित्युभयार्थम्, अन्येषां तु प्रपञ्चार्थं द्रष्टव्यम् ॥

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ इगुपधादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वेन ह्रस्वप्रसङ्गा-

न्यासः

ङीवर्थः। 'प्लुङ् गतौ', 'चर गतौ', टकारो ङीवर्थः । 'गृ निगरणे', 'मिष स्पर्द्धायाम्', 'कुप क्रोधे', 'मिह सेचने', 'तॄ प्लवनतरणयोः', 'चुर स्तेये', 'गाहू विलोडने', 'जॄष् झॄष् वयोहानौ', 'मृङ् प्राणत्यागे', 'क्षमूष् सहने' 'तुद व्यथने', 'मृद क्षोदे', 'दिवु क्रीडादौ', 'नृती गात्रविक्षेपे', 'व्रण गात्रविचूर्णने' चुरादिः, 'दृशिर् प्रेक्षणे' । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः'—अस्माज्जारशब्द उपपदेऽच् । जारं बिभर्तीति जारभरः । पचेः शुन्युपपदे कर्मण्यणपवादोऽच्—श्वानं पचतीति श्वपचः । आकृतिगण इति । पचादिसम्बन्धिन आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् । आकृतिगणत्वे चास्य चक्रधरादयः सिद्धा भवन्ति ॥

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ विक्षिप इति । कित्त्वाद् गुणाभावः । ज्ञ इति ।

---

१. कारिकेयं बहुषु काशिकापुस्तकेषु न दृश्यते । न्यासपदमञ्जर्योरपि न व्याख्याता ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विलिखः । बुधः । कृशः । जानातीति ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । देवसेवमेषादयः पचादौ पठितव्याः ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १३६ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्गं उपपदे कप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । प्रस्थः । सुग्लः । सुम्लः ॥

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ १३७ ॥

पादिभ्यो धातुभ्य उपसर्गं उपपदे शप्रत्ययो भवति । उत्पिबः । विपिबः । उज्जिघ्रः । विजिघ्रः । उद्धमः । विधमः । धेट्—उद्धयः, विधयः । उत्पश्यः । विपश्यः ।

'उपसर्गे' इति केचिन्नानुवर्तयन्ति—पश्यतीति पश्यः ।

❋ जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः ❋ । व्याघ्रः ॥

पदमञ्जरी

दितरेतरयोगे द्वन्द्वः, व्यत्ययेन भ्यसः पञ्चम्येकवचनम् । तत्र कृशब्दस्य धात्वनुकरणत्वात्प्रकृतिवदनुकरणम्, विभक्त्यावित्वम् । *ज्ञ इति* । 'आतो लोप इटि च' । *प्रिय इति* । 'प्रीञ् तर्पणे', इयङादेशः । *किर इति* । 'कॄ विक्षेपे', 'ॠत इद्धातोः' । *पचादिषु द्रष्टव्या इति* । यद्यप्यजपि वृजादिवत्सर्वधातुभ्यो भवति, तथाप्यपवादबाधनार्थमेते पचादिष्ववश्यं पाठ्या इत्यर्थः ॥

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ 'पा पाने', घ्रा गन्धोपदाने', 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः', 'धेट् पाने', 'दृशिर् प्रेक्षणे' । 'पा रक्षणे' इत्यस्य तु लुग्विकरणत्वादग्रहणम् । *उत्पिब इत्यादि* । पाघ्रादिसूत्रेण यथायोगं पिबादय आदेशाः । *व्याघ्र इति* । अत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति क एव भवति; अत्र च 'व्याघ्रादिभिः' इति वचनं लिङ्गम् ॥

न्यासः

'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । प्रिय इति । 'प्रीञ् तर्पणे', इयङ् । किर इति । 'कॄ विक्षेपे', 'ॠत इद्धातोः' इतीत्त्वम्, रपरत्वम् । अथ कथं देवादयः सिध्यन्ति, यावता दिवादीनामिगुपधत्वात् के कृते दिवः, सिव इत्येवमादिना रूपेण भवितव्यम् ? अत आह—देवसेवेत्यादि । आदिशब्दः प्रकारे ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ णप्रत्ययस्यापवाद इति । 'श्याद्व्यध' इत्यादिना प्राप्तस्य । सुग्ल इति । 'ग्लै म्लै हर्षक्षये' ॥

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ 'पा पाने', 'घ्रा गन्धोपादाने', 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः' धेट् पाने—एषामाकारान्तलक्षणे के णे च प्राप्ते शो विधीयते । यद्युपसर्गं इत्यनुवर्त्तते

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेति-सातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

अनुपसर्गेभ्यो लिम्पादिभ्यः शप्रत्ययो भवति । लिम्पतीति लिम्पः । विन्दतीति विन्दः । धारयतीति धारयः । पारयतीति पारयः । वेदयतीति वेदयः । उदेजयतीत्युदेजयः । चेतयतीति चेतयः । सातिः सौत्रो धातुः—सातयः । साहयः ।

अनुपसर्गादिति किम् ? प्रलिपः ।

पदमञ्जरी

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ 'अनुपसर्गात्' इति व्यत्ययेनैकवचनमित्याह—*अनुपसर्गेभ्य इति* । 'लिप उपदेहे', विद्लृ लाभे' आगामिना नुमा सनुम्कयोर्ग्रहणम्, तेन विध्यन्तराणामग्रहणम् । 'धृञ् धारणे', 'धृञ् अवस्थाने'—ण्यन्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ', 'विद चेतनाख्याना-दिषु' चुरादिः, ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो वा हेतुमण्ण्यन्तः । 'एजृ कम्पने' ण्यन्तः, 'चिती संज्ञाने' चुरादिः, सातिर्हेतुमण्ण्यन्तः, 'षह मर्षणे' चुरादिर्हेतुमण्ण्यन्तो वा । *लिम्पः, विन्द इति* । 'तुदादिभ्यः शः', 'शे मुचादीनाम्' इति नुम् । धारया-दिषु शब्गुणायादेशाः ।

न्यासः

तदा के; अथ निवृत्तम्—सोपसर्गेभ्यः के प्राप्त इत्यनुपसर्गेभ्यो णे । इशेस्त्विगुपध-लक्षणे के । उत्पिब इत्यादिषु प्रत्ययस्य शित्त्वात् सार्वधातुकसंज्ञायाम् 'कर्त्तरि शप्' । पाघ्रादिना यथायोगं पिबादयः ।

संज्ञायां प्रतिषेध इति । प्रकृतत्वाच्छप्रत्ययस्य । तस्य प्रतिषेधस्य 'व्याघ्रादिभिः' इति वचनं लिङ्गम् ॥

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ अनुपसर्गादिति । सुब्व्यत्ययेन बहुवचनस्य स्थान एकवचनम् । लिम्पः, विन्द इत्यादि । 'लिप उपदाहे', 'विद्लृ लाभे' । सनुम्कयोर्ग्रहणमुपदेशावस्थायामेव नुम् भवतीति ज्ञापनार्थम् । 'धृञ् धारणे', हेतुमण्णिजन्तः । पारय इति । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' चुरादिः । अथ वा 'पॄ पालनपूरणयोः' इति हेतुमण्णिजन्तः । 'विद वेदनाख्याननिवासेषु', चुरादिण्यन्तः । अथ वा—ज्ञानाद्यर्थानां विदादीनामन्यतमो हेतुमण्ण्यन्तः । 'एजृ कम्पने', हेतुमण्णि-जन्तः । 'चिती संज्ञाने', चुरादिण्यन्तः । 'षह मर्षणे' हेतुमण्ण्यन्तः, चुरादिण्यन्तो वा । लिम्पः, विन्द इति । 'तुदादिभ्यः शः', 'शे मुचादीनाम्' इति नुम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् * । निलिम्पा नाम देवाः ।

* गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् * । गोविन्दः । अरविन्दः ॥

ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥

दाञो धाञश्च विभाषा शप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । ददः, दायः । दधः, धायः । अनुपसर्गादित्येव—प्रधः । प्रदः ॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥

इतिशब्दः आद्यर्थः । 'ज्वल दीप्तौ'—इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः

पदमञ्जरी

नौ लिम्पेरिति । छन्दसि तु 'धर्त्ता च विधर्त्ता च विधारय' इति दृश्यते ।

अरविन्द इति । अराकाराणि दलान्यरशब्देनोच्यन्ते ॥

ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ *ददः, दध इति* । शपः श्लुः, द्विर्वचनम्, 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः। 'दद दाने', 'दध धारणे' इत्येताभ्यामचि कृते ददः दध इति सिद्धम्, दाधाभ्यामपि णे कृते दायो धाय इति, इदं तु वचनं स्वरार्थम्—अददः अदध इति 'अच्कावशक्तौ' इत्यन्तोदात्तत्वं मा भूत्, नञ्स्वर एव यथा स्यादिति ॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ *इतिशब्द आद्यर्थ इति* । अनेकार्थत्वान्निपातानाम्

न्यासः

प्रलिपः, प्रविद इति । इगुपधलक्षणः क एव ।

नौ लिम्पेरित्यादि । निशब्द उपपदे लिम्पेर्धातोः शप्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं त्वत्रस्थस्य चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कर्त्तव्यम् ।

गवादिष्वित्यादि । गवादिषूपपदेषु संज्ञायां विषये विन्देः शो भवति । कर्मण्यणोऽपवादः । स च चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाल्लभ्यते ॥

ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ **णस्यापवाद इति** । 'श्याद्व्यध' इत्यादिना प्राप्तस्य । कस्य त्वपवादो न भवति, अनुपसर्गादित्यनुवृत्तेः । **ददः, दध इति** । शे कृते शप् । तस्य जुहोत्यादित्वाच् श्लुः, 'श्लौ' इति द्विर्वचनम्, 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः । **दाय इति** । 'आतो युक्' । **प्रद इति** । 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । ननु च 'दद दाने' 'दध धारणे'—इत्येताभ्यामचि कृते ददो दध इति, दा धा—इत्येताभ्यामपि णे कृते दायो धाय इति भविष्यति, तत् किमित्यनेन सूत्रेण ? नैतदस्ति; अचि हि सति 'अच्कावशक्तौ' इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात् । शे तु नञ्स्वर एव भवति—अददः, अदध इति ॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ **ज्वलितीति** । ज्वल् इति=आदि येषामिति बहुव्रीहिः । विभक्तेस्त्वश्रवणम्, 'सुपां सुलुक्' इति लुप्तत्वात् । **कसन्तेभ्य इति** । कसोऽन्ता इति तत्पु-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'कस गतौ' इत्येवमन्तेभ्यो विभाषा णप्रत्ययो भवति। अचोऽपवादः। ज्वालः, ज्वलः। चालः, चलः। अनुपसर्गादित्येव—प्रज्वलः।

* तनोतेर्णस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् *। अवतनोतीत्यवतानः॥

श्याऽऽद्व्यधास्रुसंस्रुतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ॥ १४१ ॥

पदमञ्जरी

'उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाताः' इति *निरुक्तकारो* निपातशब्दं निराह। ज्वलितीत्यविभक्तिको निर्देशः, ज्वलादिभ्य इत्यर्थः। कसिरन्ते येषां ते कसन्ताः, तत्र ये कसमधीत्य वृदिति पठन्ति तेषां मते कसन्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। ननु च 'ज्वल दीप्तौ' इति द्विः पठ्यते—घटादिषु, परस्ताच्च; तेषामसत्यस्मिन्विशेषणे सन्देहः स्यात्—किं पूर्वो ज्वलिरादिः? उत पर इति? अतः कसः समीपभूतेभ्यो ज्वलादिभ्य इति विशेषणमर्थवत्, नैतत्सुष्ठूच्यते; यद्यन्तशब्दः समीपवचनः, बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च कसेर्ग्रहणं न प्राप्नोति, पूर्वत्र ज्वलतावादावभिप्रेते तदनन्तर एव धातुरुपादीयेत; परोपदेशेनैव ज्वलतेर्ग्रहणसिद्धेः। घटादिपाठश्च मित्संज्ञायां चरितार्थः, इतरस्त्वचरितार्थ इति स एवादिर्भविष्यति। *अचोऽपवाद इति*। तस्यापि सर्वधातुविषयत्वादिति भावः। 'भ्रमु चलने' इत्यस्य ज्वलादिपाठः किमर्थः, यावता पचाद्यचि भ्रम इति सिद्धम्, णेऽप्येतदेव रूपम्, 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधात्? इहाभ्रम इति 'अच्कावशक्तौ' इति स्वरो मा भूदिति॥

श्याद्व्यधास्रुसंस्रुतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च। *अनुपसर्गादिति निवृत्तमिति*।

न्यासः

रुषः,'अन्तशब्दः समीपवाची। अथ वा—कसोऽन्त एषामिति बहुव्रीहिः। अन्तशब्दः समीपवाची, मर्यादावाची वा। 'ज्वल दीप्तौ' इति द्विष्पठ्यते—घटादिषु, परस्ताच्च। तेभ्य इति। तत्रासत्यस्मिन् विशेषणे सन्देहः स्यात्—केभ्यो ज्वलादिभ्य इति? अतस्तन्निरासार्थं ज्वलादयो विशिष्यन्ते—कसन्ता ये ज्वलादय इति। न घटाद्यन्तर्गणः पर्युदस्तो भवति। कसेः परत्वाद् ये पठ्यन्ते तन्निवृत्त्यर्थं कसग्रहणं न भवति, कसमधीत्य वृदिति पाठात्। ननु च घटादिषु ज्वलादीनां पाठो मित्संज्ञार्थः, तत्र विनापि कसन्तग्रहणं कसन्ता एव ग्रहीष्यन्ते, तदनर्थकमिदं विशेषणम्? नैतदस्ति; असति हि तस्मिन् पूर्वेषां ज्वलादीनामुभयार्थः पाठः स्यात्—मित्त्वार्थः, प्रत्ययार्थश्च; इतरेषां तु प्रत्ययार्थ एव। तस्मात् कसग्रहणं कर्त्तव्यम्। **अचोऽपवाद इति**। ज्वलादीनां पचाद्यन्तःपातित्वात्।

तनोतेर्णस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति। णे विधातव्ये तनोतेरपि णस्य प्रतिपादनं कर्त्तव्यम्। प्रतिपादनं तूत्तरत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कर्त्तव्यम्॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'अनुपसर्गात्' इति 'विभाषा' इति च निवृत्तम्। श्यैङः, आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः, व्यध, आस्रु, संस्रु, अतीण्, अवसा, अवहृ, लिह, श्लिष, श्वस—इत्येतेभ्यश्च णप्रत्ययो भवति। आकारान्तत्वादेव श्यायतेः प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचनं बाधकबाधनार्थम्। उपसर्गे कं बाधित्वाऽयमेव भवति। अवश्यायः। प्रतिश्यायः। दायः। धायः। व्याधः। आस्रावः। संस्रावः। अत्यायः। अवसायः। अवहारः। लेहः। श्लेषः। श्वासः॥

पदमञ्जरी

उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणात्। *विभाषेति चेति*। निवृत्तमित्यपेक्ष्यते। विभाषाग्रहणं ह्यनुपसर्गग्रहणेन सम्बद्धम्, अतस्तन्निवृत्तावस्यापि निवृत्तिः। *श्यैङ् इति*। 'श्यैङ् गतौ' इत्यस्मात् शी आत् श्यादिति शीङो यणादेशेन ग्रहणं न भवति; व्याख्यानात्, झटिति प्रतीतावनारोहाच्च। *आकारान्तेभ्य इति*। एतेन अत्तेरच्छब्दान्तानां पतिप्रभृतीनामकारान्तानां च ग्रहणं न भवतीति दर्शयति। एतदपि व्याख्यानादेव। 'व्यध ताडने', 'स्रु गतौ' आङ्पूर्वः, संपूर्वश्च, 'इण् गतौ' अतिपूर्वः, 'षोऽन्तकर्मणि' 'हृञ् हरणे' अवपूर्वौ, 'लिह आस्वादने', 'श्लिष आलिङ्गने', 'श्वस प्राणने'। येऽत्र सोपसर्गास्तेभ्यः सोपसर्गेभ्य एव भवति, शेषेभ्यस्त्वविशेषेण। *बाधकबाधनार्थमिति*। 'आतश्चोपसर्गे' इति विशेषविहितः कः सामान्यविहितस्य णस्य बाधकः, तद्बाधनार्थमिदम्। एतेनावस्यतेरुपादानं व्याख्यातम्। *अवश्याय इति*। पूर्ववद्युक्॥

न्यासः

श्याऽऽद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च॥ 'श्यैङ् गतौ'। आदित्याकारान्तानां दाधाप्रभृतीनां ग्रहणम्। 'व्यध ताडने', 'स्रु गतौ' आङ्पूर्वः, पुनः स एव संपूर्वः। 'इण् गतौ' अतिपूर्वः, 'षोऽन्तकर्मणि' अवपूर्वः। 'हृञ् हरणे' अवपूर्वः। 'लिह आस्वादने', श्लिष आलिङ्गने', 'श्वस प्राणने'। अत्र ये सोपसर्गाः पठितास्तेभ्यः सोपसर्गेभ्य एव भवति; शेषेभ्यस्तु सोपसर्गेभ्यः, अनुपसर्गेभ्यश्च। अनुपसर्गादिति निवृत्तमिति। पुनरुत्तरत्रानुपसर्गग्रहणात्। विभाषेति चेति। निवृत्तमिति सम्बध्यते। विभाषाग्रहणं ह्यनुपसर्गेण सम्बद्धम्। अतस्तन्निवृत्तौ तस्यापि निवृत्तिर्भवति। बाधकबाधनार्थमिति। 'आतश्चोपसर्गे' इति विशेषविहितत्वात् कः सामान्यविहितस्य णस्य बाधकः, अतस्तद्बाधनार्थम्। अवश्यतेरप्युपादानस्यैतत् प्रयोजनं वेदितव्यम्। अथ वा—उपसर्गनियमार्थं तस्य ग्रहणम्, अवपूर्वादेव यथा स्यात्। अवश्याय इति। 'आतो युक्'॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दुन्योरनुपसर्गे ॥ १४२ ॥

दुनोतेः, नयतेश्चानुपसर्गे णप्रत्ययो भवति । दुनोतीति दावः । नयतीति नायः ।

अनुपसर्ग इति किम्? प्रदवः । प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

विभाषा ग्रहेर्धातोर्णप्रत्ययो भवति। अचोऽपवादः । ग्राहः, ग्रहः । व्यवस्थितविभाषा चेयम्। जलचरे नित्यम्—ग्राहः । ज्योतिषि नेष्यते, तत्र ग्रह एव ।

* भवतेश्चेति वक्तव्यम् * । भवतीति भावः, भवः ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

ग्रहेर्धातोः कप्रत्ययो भवति गेहे कर्त्तरि । गृहं वेश्म । तात्स्थ्या-

पदमञ्जरी

दुन्योरनुपसर्गे ॥ *दाव इति* । वनवह्निः । कथं तत्रैव दव इति? नयतिसाहचर्यात्सानुबन्धकस्य दुनोतेरिह ग्रहणम् । निरनुबन्धकाद्दवतेः पचाद्यचि भविष्यति । करणसाधनो वा 'ऋदोरप्' इत्यबन्तः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ *व्यवस्थितविभाषा चेयमिति*। एतदेव स्पष्टयति—*जलचर इति*। *भव इति*। भवत्येव न तु कदाचिन्न भवतीति भवः—देवः, संसारश्च। भावाः= पदार्थाः ॥

गेहे कः ॥ *गेह इति* । प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषणम्, नोपपदम्; 'गृहपतिना

न्यासः

दुन्योरनुपसर्गे ॥ दुन्योरिति सुब्व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठी । अनुपसर्गे इत्यपि पञ्चम्यर्थे सप्तमी । अत एवाह—दुनोतेर्नयतेश्चानुपसर्गादिति । दाव इति । 'टु दु उपतापे' । नाय इति । 'णीञ् प्रापणे' ।

प्रदवः, प्रणय इति । पचाद्यच् , 'उपसर्गादसमासे' इति णत्वम् ॥

विभाषा ग्रहः ॥ व्यवस्थितविभाषा चेयमिति । एतत् जलचर इत्यादिना स्पष्टीकरोति ।

भवतेश्चेति वक्तव्यमिति । भवतेश्च विभाषा णो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयम् । व्याख्यानं तु विभाषेति योगविभागात् कर्त्तव्यम् ॥

गेहे कः ॥ गेहे कर्त्तरीति । एतेन 'गेहे' इति प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुरुपाधिरयम्, न तूपपदमिति दर्शयति । एतच्चाश्वपत्यादौ गृहपतिशब्दपाठाद् विज्ञायते । तात्स्थ्याद्ता-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्वाराश्च । गृह्णन्तीति गृहा दाराः । गृहाणि = वेश्मानि ॥

शिल्पिनि ष्वुन् ॥ १४५ ॥

धातोः ष्वुन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि ।

* नृतिखनिरञ्जिभ्यः परिगणनं कर्त्तव्यम् *। नर्त्तकः । खनकः । रजकः । नर्त्तकी । खनकी । रजकी । रञ्जेरनुनासिकलोपश्च ।

पदमञ्जरी

संयुक्तः' इति निर्देशादित्याह–*गेहे कर्त्तरीति* । *तास्त्थ्याद्दाराश्चेति* । गेहमित्यपेक्ष्यते, तेन गौणस्यापि गेहस्य ग्रहणमिति दर्शयति । तच्च तन्त्रावृत्त्योरन्यतराश्रयणेन लभ्यते, तत्र वेश्मनि पुंल्लिङ्गबहुवचनान्त एव–गृहान् दाहको भवति, गृहानुत्तरया संकाशयते, गृहान्गच्छ, गृहपत्नी, गृहानहं सुमनसः प्रपद्य इति । नपुंसकलिङ्गोऽभिधेयवचनः, एवं दारेष्वपि । अन्ये तु–गृहशब्दो वेश्मन्येव मुख्यः, दारेषु गौण इति वदन्ति, तथा 'न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते' इति वेश्मन्येव मुख्यतां दर्शयन्ति । यथा *वृत्तिकारेणोक्तं* तथा दारेष्वपि मुख्य एवेति लक्ष्यते ॥

शिल्पिनि ष्वुन् ॥ पूर्वेण साहचर्यात् शिल्पिनीत्यपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणम्, नोपपदमित्याह–*शिल्पिनि कर्त्तरीति* । क्रियासु कौशलं शिल्पं तद्यस्यास्तीति शिल्पी ।

नृतिखनीत्यादि । एतद्वचनमेव; तेनाह्वाता, आह्वायक इत्यादौ न भवति । *रञ्जेरनुनासिकलोपश्चेति* । एतत्तु ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयम् 'जनीजॄष्क्नुसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्संज्ञां शास्ति, तज्ज्ञापयति–रञ्जेरकित्त्वेऽप्यनुनासिकलोपो भवतीति ॥

न्यासः

श्चेति । गेहमिति प्रकृतेन सम्बन्धः । एतेन गौणेऽपि गेहे प्रत्ययो भवतीत्याचष्टे । एतच्च तन्त्रेण गेहशब्दस्य द्वितीयस्योच्चारणाल्लभ्यते । गृहमिति । ग्रह्यादिना संप्रसारणम् ॥

शिल्पिनि ष्वुन् ॥ **शिल्पिनि कर्त्तरीति** । पूर्ववदुपाधित्वं दर्शयन्नुपपदत्वमपाकरोति । एतच्च रजकस्य वस्त्रं ददातीति भाष्यकारप्रयोगाल्लभ्यते ।

नृतिखनिरञ्जिभ्यः परिगणनमिति । एतच्च विभाषेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषात्वाल्लभ्यते ।

रञ्जेरनुनासिकलोपश्चेति । एषोऽपि तत एव भाष्यकारप्रयोगाल्लभ्यते । किञ्च 'जनीजॄक्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति यद् रञ्जेर्मित्त्वं शास्ति, तज् ज्ञापयति–अक्ङित्यपि रञ्जेरनुनासिकलोपो भवतीति । मित्त्वस्य ह्येतदेव प्रयोजनम्–'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वं यथा स्यात् . न चासत्यस्मिन्ननुनासिकलोपे वृद्धिरस्ति । न चासत्यां वृद्धौ ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । तेन णौ रञ्जेर्यथानुनासिकलोपो भवति, तथा ष्वुनि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गस्थकन् ॥ १४६ ॥

गायतेस्थकन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि। गाथकः। गाथिका।

ण्युट् च ॥ १४७ ॥

चकारेण 'ग' इत्यनुकृष्यते। गायतेर्ण्युट् प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि। गायनः। गायनी। योगविभाग उत्तरार्थः ॥

हश्च व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

चकारेण ण्युडनुकृष्यते। जहातेर्जिहातेश्च धातोर्ण्युट् प्रत्ययो

पदमञ्जरी

गस्थकन् ॥ *गायतेरिति* 'कै गै शब्दे', 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति 'गाङ् गतौ' इत्यस्यापि ग्रहणं प्राप्तम्, अनभिधानान्न भवति। थकन्प्रत्ययो हि गायत्यर्थविषयमेव शिल्पिनमभिधातुं समर्थः ॥

ण्युट् च ॥ णकारो युगर्थः, टकारो ङीबर्थः। *योगविभाग उत्तरार्थ इति*। उत्तरत्र ण्युट एवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, थकनो मा भूदिति ॥

हश्च व्रीहिकालयोः ॥ *जहातेरिति*। 'ओहाक् त्यागे'। *जिहातेरिति*। 'ओहाङ् गतौ'। प्रायेण *जिहीतेरिति* पाठः, स त्वयुक्तस्तिपः पित्त्वादीत्वाभावात्। जहातेः ककारोऽत्र सामान्यग्रहणार्थः, अन्यथा एकानुबन्धकत्वादस्यैव स्यात्। अथ हाङ इत्युच्येत, एवमपि तस्य ग्रहणं न स्यात्, तस्माद् द्वयोरपि ग्रहणम्। 'व्रीहिकालयोः' इति कर्त्तुर्विशेषणम्, नोपपदम्; त्रिचतुर्भ्यो हायनस्य 'दामहायनान्ताच्च' इति

न्यासः

च। परिगणनाद् हाता, हायक इत्यत्र न भवति। ष्वुनो नित्करणमाद्युदात्तार्थम्, षकारो ङीषर्थः ॥

गस्थकन् ॥ ग इति। 'आतो धातोः' इत्याकारलोपं कृत्वा 'गै शब्दे' इत्यस्यायं निर्देशः। अत एवाह—गायतेरिति। ननु च 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति 'गाङ् गतौ' इत्यस्यापि ग्रहणेन भवितव्यम्? नैतत्; यस्माद् गाथक इति थकन्प्रत्ययान्तेन गायत्यर्थविशेष एव शिल्पिनि कर्तृत्वं विज्ञायते, न तु गाङर्थविषये। थकनो नकार आद्युदात्तार्थः ॥

ण्युट् च ॥ गायन इति। 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्। गायनी। टित्त्वान् ङीप्। योगविभाग उत्तरार्थ इति। उत्तरत्र चकारेण ण्युट एवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, थकनो मा भूदिति। 'गो ण्युट्थकनौ' इत्येकयोगे थकन्नप्यनुकृष्येत ॥

हश्च व्रीहिकालयोः ॥ जहातेरिति। 'ओहाक् त्यागे'। जिहातेश्चेति। 'ओहाङ् गतौ'। अस्यात्र ग्रहणमिष्यते। तयोः सामान्यग्रहणार्थ एव ककारो जहातेर्निर्दिश्यते।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भवति, व्रीहौ काले च कर्त्तरि। हायना नाम व्रीहयः— जहत्युदकमिति कृत्वा। काले—हायनः संवत्सरः, जिहीते भावानिति कृत्वा ॥

प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥

प्रु-सृ-लू—इत्येतेभ्यो धातुभ्यः समभिहारे वुन्प्रत्ययो भवति। प्रवकः। सरकः। लवकः।

समभिहारग्रहणेनात्र साधुकारित्वं लक्ष्यते। साधुकारिणि वुन्विधानात्सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र भवति। बहुशो यो दुष्टं करोति तत्र न भवति ॥

पदमञ्जरी

वचनादिति मत्वाह—*व्रीहौ काले च कर्त्तरीति*। *जहत्युदकमिति कृत्वेति*। व्रीहौ हायनशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शितम्। जाङ्गलदेशोद्भवाः केचिद् व्रीहयो हायना इत्याहुः। *जिहीते भावानिति*। भावाः पदार्थास्तान् जिहीते गच्छति परिच्छेदकत्वेन व्याप्नोतीत्यर्थः ॥

प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ॥ 'प्रुसृल्व' इति पञ्चम्याः स्थाने जस्, 'ओस्सुपि' इति यणादेशः। *साधुकारित्वं लक्ष्यत इति*। प्रायःसहचरितत्वात् पुनःपुनरनुष्ठानं समभिहारः, यश्च यां क्रियां पुनःपुनरनुतिष्ठति तस्य तत्र प्रायेण कौशलमुपजायते, अतः प्रायःसाहचर्यात्साधुकारित्वं लक्ष्यते, लक्षणया तत्र वर्त्तत इत्यर्थः, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह—*सकृदपीति* ॥

न्यासः

असति हि तस्मिन् यदीदमेकानुबन्धग्रहणम्, तदुपादाने द्व्यनुबन्धकस्य जिहातेर्न स्यात्। अथ द्व्यनुबन्धकस्य, जहातेर्न स्यात्। ककारे तु सति द्वयोरपि सानुबन्धकत्वात् सामान्येन ग्रहणमुपपद्यते। व्रीहौ काले च कर्त्तरीति। एतेन व्रीहिकालयोः प्रत्ययार्थविशेषणं दर्शयति। उपपदत्वं तु निरस्यति। एतच्च 'दामहायनान्ताच्च' इति निर्देशाद् विज्ञायते। हायना इति। 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्। जहत्युदकमिति कृत्वेति। व्रीहिषु हायनशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति। जिहीते भावानिति। एतेनापि संवत्सरे ॥

प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ॥ 'प्रुसृल्वः' इति समाहारं कृत्वा निर्देशः। नुमागमस्तु सत्यपि नपुंसकत्वे न कृतः, अनित्यत्वादागमशासनस्य। समभिहारे वुनिति। अन्यत्र समभिहारशब्दस्य पौनःपुन्यादिकमर्थं इति, इहापि स एवार्थ इति कस्यचित् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तन्निराकर्त्तुमाह—समभिहारग्रहणेनेत्यादि। लक्ष्यते प्रदर्श्यते

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आशिषि च ॥ १५ ॥

आशिषि गम्यमानायां धातुमात्राद् वुन्प्रत्ययो भवति । जीवतात् जीवकः । नन्दतात् नन्दकः । आशीः = प्रार्थनाविशेषः । सा चेह क्रियाविषयः । अमुष्याः क्रियायाः कर्त्ता भवेदित्येवमाशास्यते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

पदमञ्जरी

आशिषि च ॥ *आशिषि गम्यमानायामिति* । न वाच्यायाम्; कर्त्तरि कृत्' इति कर्त्तुरेव वाच्यत्वात् । *प्रार्थनाविशेष इति* । अप्राप्तस्याभिलषितस्य प्राप्तुमिच्छा प्रार्थना = आशीः । *स चेत्क्रियाविषय इति* । 'धातोः' इत्यधिकाराद्, धातोश्च क्रियावचनत्वात् । *अमुष्याः क्रियाया इति* । जीवनादिकायाः, अनेन प्रयोक्तृधर्मत्वमाशिषो दर्शयति । *जीवतादिति* । आशिषि लोट्प्रयोगेणोदाहरणे आशिषं दर्शयति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

न्यासः

इत्यर्थः । एतच्चानेकार्थत्वाद्धातूनां लभ्यते । शिल्पिनीत्यनुवृत्ते रल्यपरे । शिल्पी = साधुकारी । साधुकारिणि वुन्विधानमिति । साधुकारित्वोपलक्षणस्य फलं दर्शयति । सकृदपीत्यादि । अनन्तरस्यैव स्पष्टीकरणम् ॥

आशिषि च ॥ आशिषि गम्यमानायामिति । न वाच्यायाम् । 'कर्त्तरि कृत्' इति कर्त्तुरेव प्रत्ययान्तवाच्यत्वात् । धातुमात्रादिति । धातुसामान्यविवक्षितत्वात्, प्रुसृल्वाञ्च निवर्त्तितत्वात् । अन्यस्य चेह धातुविशेषस्यानाश्रयणात् । धातुमात्राश्रयो भवति, न तु कुतश्चिदेव विशेषात् । जीवताद् , नन्दतादिति । आशिषि लोट्प्रयोगेण जीवकनन्दयोस्तत्समानार्थतां दर्शयति । का पुनरियमाशीर्नामेत्याह— आशीः प्रार्थनाविशेष इति । अप्राप्तस्याभीष्टस्य वस्तुनः प्रार्थना = आशीः । सा चेह क्रियाविषयेति । क्रिया विषयोऽस्या इति बहुव्रीहिः । एष चार्थो धातुग्रहणात्, धातोश्च क्रियावाचित्वाद् विज्ञायते । अमुष्याः क्रियाया इति । जीवनक्रियाया नन्दनक्रियायाश्च कर्त्ता भवेदित्येवमाशास्यते—जीवनं नन्दनञ्च ते भूयादिति ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां काशिकाविवरणपञ्जिकायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अथ तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

त्रिविधं कर्म—निर्वर्त्यम्, विकार्यम्, प्राप्यं चेति। सर्वत्र कर्म-

पदमञ्जरी

कर्मण्यण् ॥ *कर्मणीति*। नेदं स्वरूपग्रहणम्; अशब्दसंज्ञा इति प्रतिषेधात्। ननु चार्थस्येयं सञ्ज्ञा न शब्दस्य, अशब्दसञ्ज्ञेति नेवं विज्ञायते—शब्दस्य सञ्ज्ञा शब्दसञ्ज्ञेति, किं तर्हि ? शब्दे संज्ञा शब्दसंज्ञेति। शब्दशब्देन शब्दानामनुशासनं व्याकरणमुच्यते, असति च बाधे कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणं युक्तम्। तस्मात्पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणमङ्गीकृत्य तस्यावान्तरभेदमाह—*त्रिविधं कर्मेति*। ता एव तिस्रो विधा दर्शयति—*निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं चेति*। यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते तन्निर्वर्त्त्यम्, यथा–कुम्भं करोति, पुत्रं प्रसूत इति। यस्य तु सत एव कश्चिद्विकारः क्रियते तद्विकार्यम्, स च विकारः क्वचित्प्रत्यक्षगम्यः, यथा–काष्ठानि भस्म करोति, सुवर्णं कुण्डलं करोतीति; क्वचिच्छास्त्रगम्यः—व्रीहीन् प्रोक्षतीति, अत्र प्रोक्षणेन व्रीहिषु कश्चिदतिशयो जन्यत इति शास्त्रादेव गम्यते। एतावता च भेदेन संस्कार्यमेतत्कर्मेति चातुर्विध्यं मीमांसका मन्यन्ते। क्रियाकृतविशेषाभावे तु प्राप्यं कर्म, यथा–वेदमधीते, चर्चां पारयतीति। ननु न 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्येतदेव कर्म त्रिविधम्, अन्यदप्यस्ति 'तथायुक्तं चानीप्सितम्' इति, तच्च द्विविधम्-द्वेष्यमितरच्च; तथा 'अकथितं च', एवं 'दिवः कर्म च', तथा 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति। तदेवमवान्तरभेदविवक्षायां सप्तविधं कर्म। उक्तं च—

निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम्।
तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु सञ्ज्ञितम् ॥
औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्त्तुरनीप्सितम्।
सञ्ज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥ इति।

न्यासः

कर्मण्यण् ॥ कर्मणीति नेदं स्वरूपग्रहणम्; 'अशब्दसंज्ञा' इति प्रतिषेधात्। यदि च कर्मप्रदेशेषु स्वरूपमेव गृह्यते, तदा संज्ञाविधानमनर्थकं स्यात्; नापि क्रियाग्रहणम्, तस्य हि ग्रहणे 'कर्त्रभिप्राये' इति निर्देशो नोपपद्यते, क्रियाकर्मणो हि ग्रहणे क्रियावाच्युपपदे प्रत्ययेन भवितव्यम्, न चेह क्रियावाच्युपपदमस्ति; तस्मात् 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति कर्म गृह्यते। तस्य प्रभेदं दर्शयितुमाह—त्रिविधमित्यादि। तत्र निर्वर्त्यं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ण्युपपदे धातोरण्प्रत्ययो भवति । निर्वर्त्यं तावत्—कुम्भकारः, नगरकारः । विकार्यम्—काण्डलावः । शरलावः । प्राप्यम्—वेदाध्यायः । चर्चापारः । ग्रामं गच्छति, आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं श्रृणोतीत्यत्र न भवति; अनभिधानात् ।

* शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्त-

पदमञ्जरी

तत्किमुच्यते त्रिविधं कर्मेति ? केचिदाहुः—कर्त्तुरीप्सिततममेवात्र कर्म गृह्यते ऽन्यत्राण् न भवतीति। अन्ये त्वाहुः—आदित्यं पश्यतीत्यादौ मा भूदित्येवमर्थं कर्मणि निर्वर्त्यमाने विक्रियमाण इति वक्तव्यमित्याशङ्क्य वार्त्तिककारेणोक्तम्—कर्मणि निर्वर्त्यमाने विक्रियमाण इति चेद्वेदाध्यायानामुपसंख्यानमित्यादि। तदनेन प्रदश्यते त्रिविधमपि कर्म गृह्यते, न पुनः प्राप्यं न गृह्यत इति, न तु सूत्रान्तरोक्तं व्यावर्त्यते। तथा च 'दिवः कर्म च' इत्यत्र समावेशस्य प्रयोजनमुक्तम्—मनसा देव इत्यत्र कर्मत्वादण्, करणत्वात्तृतीयेति । एवं च वृक्षावासः पर्वताधिवास इत्याद्यपि यथादर्शनं भवतीति। *अनभिधानादिति*। तच्चानभिधानं यत्राप्तैरुक्तं तत्रैव। अन्यत्र तु यथालक्षणं भवत्येव, तथा च पठति 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इति ।

शीलिकामीत्यादि । 'शील समाधौ', 'भक्ष अदने' चुरादिः, 'कमु कान्तौ' णिङन्तः, 'चर गत्यर्थे' आङ्पूर्वः, णस्य णित्करणं चरेर्वृद्ध्यर्थम् । *पूर्वपदप्रकृति-*

न्यासः

यदसदेवोत्पद्यते, यथा—कुम्भं करोति, नगरं करोतीति । कुम्भादिकं ह्यविद्यमानमेवोत्पद्यत इति निर्वर्त्यं कर्म । विकार्यं यस्य सत एव कश्चिद्विकारो विधीयते, तद् यथा—काण्डं लुनाति, नगरं लुनातीति । सत एव काण्डादेर्लवनेन विकारो विधीयत इति विकार्यं कर्म । प्राप्यम्—नासत एवोत्पादनं क्रियते, नापि सत एव विकाराधानम्, केवलं क्रियासम्बन्धमात्रं प्रतीयते, तद्यथा—वेदमधीते, चर्चां पारयतीति । अत्र ह्यध्ययनादिना वेदादेः सम्बन्धमात्रं प्रतीयते, न त्वसत एवोत्पादनम् । नापि सत एवान्यथालक्षणो विकार इति प्राप्यमेतत् कर्म । सर्वत्रेत्यादि । त्रिप्रकारे विशेषानुपादानात् । 'कर्मण्युपपदे' इति नाभिधाने कुतो मा भूत् ? 'कर्त्तरि कृत्' इत्यस्य बाधा इति ।

शीलिकामीत्यादि । 'शील समाधौ' चुरादिर्ण्यन्तः । 'कमु कान्तौ' कमिर्णिङन्तः । 'भक्ष अदने', चुरादिर्ण्यन्तः । 'चर गत्यर्थः' आङ्पूर्वः । इकारोऽस्य धातुनिर्देशार्थः । एभ्योऽणि प्राप्ते णो वक्तव्यः=व्याख्येयः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेन णोऽनुवर्त्तते, 'विभाषा ग्रहः' इत्यतश्च विभाषाग्रहणम्, द्वाव-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

व्यम् * । मांसशीलः, मांसशीला । मांसकामः, मांसकामा । मांसभक्षः, मांसभक्षा । कल्याणाचारः, कल्याणाचारा ।

* ईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यम् * । सुखप्रतीक्षः, सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमः, बहुक्षमा ॥

पदमञ्जरी

स्वरत्वं चेति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः । *मांसशीलेति* । अत्राणि सति ङीप्स्यात्, णेऽपि क्वचिदण्कृतं भवतीत्येतत्तु ताच्छीलिक एव णे भवति । 'मनेर्दीर्घश्च' इति सप्रत्ययान्तो मांसशब्दः । कल्याणशब्दः 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' इति मध्योदात्तः । अस्यायमर्थः—अन्ते लघोः परतो द्वयोश्चान्तयोर्लघ्वोः परतो बह्वषः शब्दस्य यो गुरुः स उदात्तो भवति । बह्वष इति बह्वच इत्यर्थः । 'अष्' इत्यचः पूर्वाचार्यसञ्ज्ञा ।

ईक्षिक्षमिभ्यां चेति । अत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्येव, वाक्यभेदस्तु वैचित्र्यार्थः । इह यो मांसं भक्षयति मांसं तस्य भक्षो भवति, तत्र भक्षयतेः कर्मण्येरजन्तस्य बहुव्रीहिणा सिद्धम् । एवमन्यत्रापि । यः पुनरण्यन्तस्तस्य घञन्तस्य बहुव्रीहिः, नार्थ एतेन । ननु बहुभक्ष इत्यत्र बहोर्नञ्वदित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति ?

न्यासः

पोह कर्मण्युपपदे णाणौ विधीयेते । अत्र विभाषाग्रहणानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच् शील्यादिभ्यो ण एव भविष्यतीति, परिशिष्टेभ्यस्त्वणेवेति । एतयोस्तु स्त्रियां विशेषः—अणि हि ङीब् भवति, णे तु टाप् । णकारः 'अचो ञ्णिति' वृद्ध्यर्थः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्चेति । 'गतिकारकोपपदानां कृत्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च वक्तव्यम् = व्याख्येयम् । तत्रेदं व्याख्यानम्—'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' सूत्रे 'तत्पुरुषे' इति योगविभागः कर्त्तव्यः, तेन मांसशीलादिभ्यः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च भविष्यतीति । मांसशब्दोऽन्तोदात्तः—'वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः' इत्यनुवर्त्तमाने 'मनेर्दीर्घश्च' इति सप्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरेण । कल्याणशब्दो मध्योदात्तः—'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' इत्यनेन । अस्यायमर्थः—अन्ते लघौ परतो द्वयोश्चान्तयोर्लघ्वोः परतो बह्वच्शब्दस्य यो गुरुः स उदात्तो भवति । 'बह्वष्' इति बह्वजित्यर्थः । ननु च शील्यादिभ्यः कर्मणि घञं कृत्वा तदन्तेन बहुव्रीहौ कृते सिध्यत्येव मांसशीलादि, तत् किं णविधानेन ? नैतदस्ति; बहुव्रीहौ सति बहुभक्षा इत्यत्र 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । अवश्यञ्चाण्बाधनार्थो णो वक्तव्यः, अन्यथा हि यदा 'मांसं कामयते' इतीदं वाक्यं भवति तदाऽणपि स्यात् ।

ईक्षिक्षमिभ्याञ्चेति । 'ईक्ष दर्शने', 'क्षमु सहने'—आभ्यां णो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं तु पूर्ववदेव कर्त्तव्यम् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ह्वावामश्च ॥ २ ॥

'ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च', 'वेञ् तन्तुसन्ताने', 'माङ् माने'— इत्येतेभ्यश्च कर्मण्युपपदेऽण् प्रत्ययो भवति। कप्रत्ययापवादः। स्वर्गह्वायः। तन्तुवायः। धान्यमायः॥

पदमञ्जरी

एवं तर्हि भावेऽजन्तेन व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिर्भविष्यति—बहुषु भक्षोऽस्य बहुभक्ष इति, तत्रोत्तरपदार्थस्य बहुत्वाभावाद्बहुस्वरो न भविष्यति? सत्यम्; अण्बाधनार्थं तु वचनम्, अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन। पचादिभ्योऽच्, अनुपपदोऽकारस्तस्यावकाशः—पचतीति पचः, कर्मोपपदस्यावकाशः—काण्डलावः शरलावः; ओदनपाव इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति। तेनोपधावृद्धिः, उपपदसमासश्च नित्यो भवति। अचि तु षष्ठीसमासो विकल्पितः स्यात्। न च वाच्यं युगपद्विवक्षायां भवतु विप्रतिषेधः, केवले पच्यर्थे विवक्षितेऽचि कृते पश्चादोदनसम्बन्धे विवक्षिते ओदनपच इत्यपि प्राप्नोति? एकत्वात्प्रयोगस्य। न हि तस्मिन्नेव प्रयोगे विवक्षितं चाविवक्षितं च कर्म भवति। तस्मादोदनपच इत्यसाधुरेव। गङ्गाधरः, श्रीधरः, वज्रधरः, भूधरः, स्रग्धरेति तु सञ्ज्ञाशब्दाः। यदा त्वजपि सर्वधातुभ्य इति पक्षः, तदापवादत्वादेव तस्याण् बाधकः। तथा 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' अनुपपदस्तस्यावकाशः—विक्षिपः, विलिखः, कर्मोपपदस्य स एव; काष्ठभेद इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति। तथा 'अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द' इत्यनुपपदः शस्तस्यावकाशः—लिम्पतीति लिम्पः, कर्मोपपदस्य स एव; कुड्मलेप इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति। 'आतश्चोपसर्गे' इति कोऽनुपपदस्तस्यावकाशः—सुग्लः सुम्लः, कर्मोपपदस्य स एव; गोसन्दाय इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति॥

ह्वावामश्च॥ वेञ् तन्तुसन्ताने इति। 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यस्य ग्रहणं न

न्यासः

ह्वावामश्च॥ 'ह्वेञ् स्पर्द्धायाम्'। 'वेञ् तन्तुसन्ताने' इति। अथ 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति? अकर्मकत्वात्। कर्मणि चेहानुवर्त्तते। माङ् माने इति। ङकारानुबन्धवतो मा इत्यस्योपलक्षणार्थमेतत्। 'मेङ् प्रणिदाने' इत्यस्यापि ग्रहणमिष्यते; 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति वचनात्। ननु यदि गामादाग्रहणेष्वविशेषस्तदा 'मीञ् हिंसायाम्' 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' इत्येतयोरपि ग्रहणं प्राप्नोति, यस्मात् 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' इति तयोरप्येज्विषय आत्त्वे कृते मेत्येतद्रूपं सम्पद्यते? भवत्येवाभ्यामणेवेति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य। स्वर्गह्वाय इति। 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥

आकारान्तेभ्योऽनुपसर्गेभ्यः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। गोदः। कम्बलदः। पार्ष्णित्रम्। अङ्गुलित्रम्।

अनुपसर्ग इति किम्? गोसंदायः। वडवासंदायः।

पदमञ्जरी

भवति; अकर्मकत्वात्। भ्रमणार्थो ह्यसौ—सर्वा दिश आवाति वात आवातु भेषजमिति। सोपसर्गस्य तु सकर्मकत्वेऽप्यग्रहणम्; पूर्वेणेवाणः सिद्धत्वात्। वाता वान्ति दिशो दशेति प्रयोगश्चिन्त्यः। अथापि कचित्कथञ्चित्सकर्मकत्वम्, तथापि ह्वेञा साहचर्यात्सानुबन्धकस्यैव वेञो ग्रहणम्। *माङ् माने इति*। ङितो मारूपस्योपलक्षणमेतत्, तेन 'मेङ् प्रणिदाने' इत्यस्यापि ग्रहणम्। 'मा माने' इत्यस्य तु संभावनार्थस्याकर्मकत्वादग्रहणम्।

आतोऽनुपसर्गे कः ॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः। संप्रसारणभाजः=प्रसारणिनः। 'ज्या वयोहानौ' ब्रह्म जिनातीति ब्रह्मज्यः, सर्वत्रग्रहणान्नावश्यमिहैव 'आतश्चोपसर्गे' आह्वः प्रह्वः, के हि संप्रसारणप्रसङ्गः, आह्व अ इति स्थिते संप्रसारणे पूर्वत्वे च कृते उवङादेशे आहुवः प्रहुव इति प्राप्नोति, एवं ब्रह्मजिय इति प्राप्नोति। ननु संप्रसारणे कृते आतो लोपस्तस्य स्थानिवद्भावादियङुवङौ न भविष्यतः, लोपो न सिद्धयति—अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं प्राप्नोति, समानाश्रये च वार्णादाङ्गं बलीय इति? एवं तर्हि प्रागेव संप्रसारणादातो लोपो भविष्यति, परत्वाद् नित्यं संप्रसारणम्, कृताकृतप्रसङ्गित्वात्; आतो लोपस्त्वनित्यः, कृते संप्रसारणे पूर्वत्वेन बाद्धयते–यस्य च निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यते तदनित्यम्। तदेवं परत्वादातो लोपः, ततः संप्रसारणम्, तत इयङुवङौ प्रसक्तावाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न भविष्यतः। ननु योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः, आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वम्–इदानीमेव ह्युक्तं पूर्वमल्लोपः पश्चात् संप्रसारणमिति? एवं तर्ह्याकारलोपस्यासिद्धत्वादुवङ् न भविष्यति। इहापि तर्हि जुहुवतुः जुहुवुः, आल्लोपस्यासिद्धत्वादुवङ् न प्राप्नोति? आभीयमसिद्धत्वमनित्यमित्यत्र न भविष्यति। अथ वा 'संप्रसारणाच्च' 'एङः पदान्तात्' इत्यत्र एङ इति योगविभागः—संप्रसारणादेङि परतः पूर्वपरयोः पूर्वमेकादेशो भवतीति।

न्यासः

आतोऽनुपसर्गे कः ॥ अनुपसर्गे इति। व्यत्ययेन पञ्चमीप्रसङ्गेऽपि सप्तमी। धातुविशेषणञ्चैतत्। अत एवाह—आकारान्तेभ्योऽनुपसर्गेभ्य इति च। गोद इति। पूर्ववदाकारलोपः। पार्ष्णित्रमिति। 'त्रैङ् पालने'॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुपि स्थः ॥ ४ ॥

सुबन्त उपपदे तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति । समस्थः । विषमस्थः ।

अत्र योगविभागः कर्त्तव्यः—सुपीति । सुप्याकारान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । पादपः । कच्छपः ।

ततः स्थ इति । स्थश्च सुपि कप्रत्ययो भवति ।

किमर्थमिदम् ? कर्तरि पूर्वयोगः, अनेन भावेऽपि यथा स्यात्—आखूनामुत्थानम् आखूत्थः । शलभोत्थः ।

पदमञ्जरी

किमर्थमिदम्, न 'संप्रसारणाच्च' इत्येव सिद्धम् ? ज्ञापनार्थम्—यत्र संप्रसारणात्पर एङ् संभवति तत्र 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्वं न भवतीति । यदि स्यात्पूर्वत्वेन तस्य निवृत्तिविधानमनुपपन्नं स्यात् । तेन जुहुवतुरित्यत्रानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गमप्यात्वमकृत्वा एङ्भावादेव लिटि विहिते संप्रसारणे पूर्वत्वे न स्थानिवत्त्वं नासिद्धत्वमिति सिद्धमिष्टम् । आह्वः, प्रह्वः, ब्रह्मज्य इत्यत्र त्वाकारान्तलक्षणः प्रत्ययो नासत्यात्वे भवितुमर्हतीति पूर्वमात्वम्, ततः प्रत्ययः, आल्लोपः, संप्रसारणम्, असिद्धत्वादियङुवङोरभावः ॥

सुपि स्थः ॥ सुपीति न सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम्, किं तर्हि ? प्रत्याहारस्य; 'सुप्तिङन्तं पदम्', 'सुप आत्मनः क्यच्', 'सुपो धातुप्रतिपदिकयोः', 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यादौ तस्यैव प्रसिद्धत्वात् । *द्वाभ्यां पिबतीति* । ननु रूढिशब्दा द्विपादयः, ततश्चासन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्य कर्मोपपद एव कः करिष्यते ? नैतदेवम्; द्वाभ्यां पिबतीत्यादेरवयवार्थस्य सम्भवतोऽपरित्यागेनैव व्युत्पत्तौ सम्भवत्यामस्याः कल्पनाया अयुक्तत्वात् । यत्र त्वत्यन्तमसम्भवः, युक्ता तत्रैव सा कल्पना, यथा—तैलतपायिकादौ । *अनेन भावे यथा स्यादिति* । आरम्भसामर्थ्यात्तावदयं कर्त्तुरपकृष्यते, न

न्यासः

सुपि स्थः ॥ सुपीति ग्रहणात् कर्मणीति न सम्बध्यते, तिष्ठतेरकर्मकत्वाच्च । समस्थ इत्यादौ सप्तम्यन्त उपपदे कः प्रत्ययः ।

अत्रेत्यादि । सुपीत्येको योगः, तत्र चात इत्यनुवर्त्तते । सुपीत्यादिनास्य योगस्यार्थमाचष्टे । ततः स्थ इति । द्वितीयो योग इति । स्थश्च सुपीति विवरणम् ।

किमित्यादि । पूर्वेण सिद्धमिति मन्यमानस्य प्रश्नः । भावेऽपि यथा स्यादिति । आरम्भसामर्थ्यात् कर्त्तरि तावन्न भविष्यति । न चार्थान्तरं निर्दिश्यते, तत्रानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति भाव एव स्यात् । स एव हि धातूनां स्वार्थः । आखूत्थमिति । 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' इति पूर्वसवर्णः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इत उत्तरं कर्मणीति च सुपीति च द्वयमप्यनुवर्तते । तत्र सकर्मकेषु धातुषु कर्मणीत्येतदुपतिष्ठते, अन्यत्र सुपीति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदोर्धात्वोः कप्रत्ययो भवति । तुन्दपरिमृज आस्ते । शोकापनुदः पुत्रो जातः ।

* आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् * । अलसस्तुन्दपरिमृज उच्यते । तुन्दपरिमार्ज एवान्यः । सुखस्याहर्त्ता शोकापनुदः । शोकापनोद एवान्यः ।

पदमञ्जरी

चान्योऽर्थो निर्दिश्यते । अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति, स्वार्थश्च धातूनां भाव एव । ननु 'घञर्थे कविधानम्' इति भावे कः सिद्धः ? सत्यम्; नित्यसमासार्थन्तु वचनम्, अन्यथा पाक्षिकः षष्ठीसमासः स्याद् । नित्य एव तूपपदसमासो भवति, तथा चाखूनामुत्थानमित्यस्वपदेन विग्रहः कृतः । घञर्थे कविधानमित्यत्र स्थग्रहणं कर्तृवर्जिते कारकेऽपि यथा स्यादिति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ *तुन्दपरिमृज इति* । मृजेरजादौ संक्रम इत्यत्र 'यस्मिन्विधिस्तदादौ' इत्येव सिद्धे आदिग्रहणं मुख्याजादिपरिग्रहार्थम्, तेन व्यपदेशिवद्भावेनाजादावत्र के वृद्धिर्न भवति ।

आलस्य इत्यादि । आलस्ये गम्यमाने सुखोत्पादने च प्रत्यय इत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादलसे कर्त्तरि सुखस्य चाहर्तरि प्रत्ययो भवतीत्युक्तं भवति । *शोकापनोद एवान्य इति* । यस्संसारानित्यताद्युपदेशेन शोकमेव केवलमपनुदति, न तु

न्यासः

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ परिमृजापनुदोरिति सुब्व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'मृजू शुद्धौ' परिपूर्वः । 'नुद प्रेरणे' अपपूर्वः । आलस्येत्यादि । प्रत्ययार्थोपाधिरयम् । अलस एवालस्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् । आहरतीत्याहरणः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्त्तरि ल्युट् । सुखस्याहरणः सुखाहरणः । आलस्यकर्त्तरि सुखस्याहरणेऽनेन को भवति, नान्यत्रेत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—अत्रापि पूर्ववद् विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनालस्यसुखाहरणयोरेव कर्त्रोः को भवति, नान्यत्रेति । तुन्दपरिमार्ज एवान्य इति । अनालस्ये त्वण् भवति । 'मृजेर्वृद्धिः' । शोकापनोद इति । यः प्रतिपक्षोपदेशेन शोकं केवलमपनुदति, न तु सुखमुत्पादयति । अत्राणेव तु भवति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्। मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः। नखमुचानि धनूंषि। काकगुहास्तिलाः। कौ मोदते कुमुदम् ॥

प्रे दाज्ञः ॥ ६ ॥

सोपसर्गार्थं आरम्भः। ददातेर्जानातेश्च धातोः प्रेणोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। सर्वंप्रदः। पथिप्रज्ञः।

प्र इति किम्? गोसंदायः ॥

पदमञ्जरी

सुखमुत्पादयति स शोकापनोदः। *मूलविभुजादिभ्य इति*। तादर्थ्ये एषा चतुर्थी, मूलविभुजादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। आकृतिगणश्चायम्, तेन महीध्र-कुध्र-शिरोरुहादि सिद्धं भवति। *काकगुहा इति*। काकेभ्यो गूहितव्या इति कर्मणि कप्रत्यय इष्यते, अतो घञर्थे कविधानमित्यत्रेदं द्रष्टव्यम् ॥

प्रे दाज्ञः ॥ *ददातेरिति*। उपलक्षणमेतत्। 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति सर्वेषामेव दारूपाणां ग्रहणमिष्यते। *जानातेश्चेति*। जनेस्त्वल्लोपेनायं निर्देशो न भवति; 'खनो घ च' 'हनश्च वधः' इत्यादौ धातुनिर्देशेऽल्लोपस्याकरणात्। *प्रेणोपसृष्टादिति*। प्रशब्देनोपसर्गेण सम्बद्धादित्यर्थः। 'अनुपसर्गे' इति चानुवर्तते, तेन केवलेन प्रेणोपसृष्टादित्यर्थः। अतश्च गोसम्प्रदाय इत्यणेव भवति ॥

न्यासः

कप्रकरण इत्यादि। मूलविभुजादिभ्यस्तदर्थे चतुर्थी। आदिशब्दः प्रकारवचनः। मूलविभुजाद्यर्थं मूलविभुजादयः साधवो यथा स्युरित्येवमर्थं कप्रत्ययस्योपादानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—'ह्वावामश्च' इत्यतः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यत्र चकारोऽनुवर्त्तते; स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन मूलविभुजादिभ्यः कप्रत्ययो भविष्यतीति। मूलं विभुजति। 'भुज कौटिल्ये'। नखानि मुञ्चन्तीति नखमुचानि। 'मुच्लृ मोक्षणे'। 'काकगुहास्तिला इति। 'गुहू संवरणे'। काकेभ्यो गूहितव्याः। तव्यदाद्यपवादः। कर्मणि कः। कौ मोदते कुमुदमिति। तृजाद्यपवादः ॥

प्रे दाज्ञः ॥ सोपसर्गार्थं आरम्भ इति। अनुपसर्गाद् 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्येवं सिद्धत्वात्। ददातेरिति। दारूपाणां धातूनामुपलक्षणमेतत्। अन्येषामपि दारूपाणां ग्रहणमिष्यते; 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति वचनात्। प्रेणोपसृष्टादिति। प्रेणोपसर्गेण सम्बद्धादित्यर्थः। सूत्रे 'प्रे' इति सुब्व्यत्ययेन तृतीयार्थे सप्तमी वेदितव्या। पथिप्रज्ञ इति। पन्थानं प्रजानातीत्यर्थः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

समि ख्यः ॥ ७ ॥

सोपसर्गार्थं आरम्भः । संपूर्वात् 'ख्या'–इत्येतस्माद्धातोः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । गां संचष्टे गोसंख्यः ॥

गापोष्टक् ॥ ८ ॥

'कर्मण्यनुपसर्गे' इति वर्त्तते । गायतेः पिबतेश्च धातोः कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गे टक् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । शक्रं गायति शक्रगः । सामगः । शक्रगी । सामगी ।

* सुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम् * । सुरापः । सुरापी ।

पदमञ्जरी

गापोष्टक् ॥ *गायतेरिति* । 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति गाङो लुग्विकरणस्यापि ग्रहणं प्राप्तं पिबतिसाहचर्यात्तु न भवति । *सामगीति* । टकः कित्त्वादातो लोपः, टित्त्वान् ङीप् ।

सुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यमित्यत्र पिबतेरिति लुग्विकरणालुग्विकरणपरिभाषालभ्यस्यैवार्थस्य कथनम्, उपपदपरिगणनं तु वाचनिकमेव । *क्षीरपेति* । स्त्रियामेव विशेषात् स्त्रीलिङ्गमुदाहृतम् ॥

न्यासः

समि ख्यः ॥ गां सञ्चष्ट इति । वाक्यविशेषेण 'चक्षिङः ख्याञ्' इति ख्याञादेशस्य ग्रहणम्, न 'ख्या प्रकथने' इत्येतस्येति दर्शयति । एतच्च संपूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगासम्भवाल्लभ्यते ॥

गापोष्टक् ॥ 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोर्लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्' इति 'पा' इति पानार्थस्य ग्रहणम्, रक्षणार्थस्य न । यद्यपि 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' उच्यते, तथापि पिबतिना साहचर्याद् 'गा' इत्यस्यालुग्विकरणस्य ग्रहणम्, न गत्यर्थस्येत्याह— गायतेः पिबतेश्चेति । टकः कित्करणमातो लोपार्थम् । टित्कारणं ङीबर्थम्, न तु 'आद्यन्तौ टकितौ' इत्येवमर्थम् । कुत एतत् ? आद्यन्तयोरवयवत्वात् । न च प्रत्ययोऽवयवो युज्यते, 'परश्च' इति वचनात् । ननु च गापोरिति षष्ठी टकोऽवयवत्वञ्च बोधयिष्यते ? नैतदस्ति; पञ्चम्यर्थे त्वेषा षष्ठी, कर्तृविशेषणार्था वा—गापोः कर्त्तरीति । युक्तञ्चैतत्, एवं हि प्रत्ययपरत्वं बाधितं न भवति । किञ्चादित्वे हि टकः कित्करणमनर्थकं स्यात् ।

पिबतेरुपपदान्तस्य निवृत्त्यर्थमाह—सुराशीध्वोरित्यादि । तत्र पिबतेरिह ग्रहणम्, पातेरित्येतत् प्रागेव व्यवस्थापितम् । इह 'विभाषा' इत्यनुवर्त्तते, सा तु व्यवस्थित-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शीधुपः । शीधुपी । सुराशीध्वोरिति किम् ? क्षीरपा ब्राह्मणी । पिबतेरिति किम् ? सुरां पातीति सुरापा ।

अनुपसर्ग इत्येव–शक्रसंगायः । सामसंगायः ।

* बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् * । या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ९ ॥

हरतेर्धातोरनुद्यमने वर्तमानात्कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । उद्यमनम् = उत्क्षेपणम् । अंशं हरतीत्यंशहरः । रिक्थहरः ।

अनुद्यमन इति किम् ? भारहारः ।

* अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलांकुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुप-

पदमञ्जरी

हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ *अच्प्रकरण इति* । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव घटग्रहणेन घटीग्रहणेऽपि सिद्धे घटीग्रहणम् परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । *सूत्रग्राह एवान्य इति* । यस्सूत्रं केवलमुपादत्ते, न तु धारयति तत्राणेव भवतीत्यर्थः ॥

न्यासः

विभाषा; तेन सुराशीध्वोरुपपदयोर्भविष्यति, नान्यत्र । क्षीरपेति । स्त्रीलिङ्गोदाहरणं स्त्रियां विशेष इति प्रदर्शनार्थम् ।

बहुलमित्यादि । पिबतेश्छन्दसि बहुलं टग् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं तु—तस्यैव विभाषाग्रहणानुवृत्तस्य व्यवस्थितविभाषात्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । तस्य तु फलं सुरापेति पक्षे कप्रत्ययो भवति ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ **उद्यमनमुत्क्षेपणमिति**[1] । अधःस्थितस्य वस्तुन ऊर्ध्वं नयनमित्यर्थः । **अंशहर इति** । अंशं स्वीकरोतीत्यर्थः, न तूत्क्षेपयति ।

अच्प्रकरण इत्यादि । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति घटग्रहणेनैव घटीग्रहणे सिद्धे घटीग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तस्य तु प्रयोजनम् 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इत्यत्र वक्ष्यते । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन शक्त्यादिषूपपदेषु ग्रहेरज् भविष्यति ।

---

१. इतः परं क्वचित् कवचहर इत्यधिकम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

संख्यानम् * । शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । अंकुशग्रहः । यष्टिग्रहः । तोमरग्रहः । घटग्रहः । घटीग्रहः । धनुर्ग्रहः ।

* सूत्रे च धार्यर्थे * । सूत्रग्रहः । सूत्रं धारयतीत्यर्थः । सूत्रग्राह एवान्यः ॥

वयसि च ॥ १० ॥

वयसि गम्यमाने हरतेः कर्मण्युपपदेऽच्प्रत्ययो भवति । उद्यमनार्थोऽयमारम्भः । कालकृता शरीरावस्था यौवनादिः = वयः । यदुद्यमनं क्रियमाणं संभाव्यमानं वा वयो गमयति तत्रायं विधिः । अस्थिहरः श्वा । कवचहरः क्षत्रियकुमारः ॥

आङि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥

आङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मण्युपपदेऽच्प्रत्ययो भवति ताच्छील्ये गम्यमाने । ताच्छील्यम् = तत्स्वभावता । पुष्पाहरः । फलाहरः । पुष्पाद्याहरणे स्वाभावकी फलानपेक्षा प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः ।

पदमञ्जरी

वयसि च ॥ *संभाव्यमानं वेति* । तेनासत्यपि कवचग्रहणे वयसि गम्यमाने कवचहर इति भवतीति भावः ॥

आङि ताच्छील्ये ॥ पुष्पाद्याहरणे इत्यादिना ताच्छील्यमुदाहरणे दर्शयति । *स्वाभाविकीति* । स्वभावे भवा स्वाभाविकी, अध्यात्मादिः । स्वशब्दो द्वारादिषु पठ्यते, तदादिविधिश्च तत्रेष्यते । *भाष्यकार*प्रयोगात्तु द्वारादिकार्याभावः, स्वार्थिक-स्वाभाविकशब्दौ भाष्ये प्रयुक्तौ । अस्य विवरणम्—*फलानपेक्षेति* । कथं पुनः फलमनपेक्ष्य तत्र प्रवर्त्तते, न हि स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति ॥

न्यासः

सूत्रे चेत्यादि । धारेरर्थो धार्य्यर्थः । तत्र वर्त्तमानाद् ग्रहेः सूत्रे चोपपदेऽच उपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्तव्यम् । प्रतिपादनं तावत्तदेव । सूत्रग्राह एवान्य इति । यः सूत्रं केवलमुपादत्ते न धारयति, तत्राणेव भवति ॥

वयसि च ॥ उद्यमनार्थोऽयमारम्भ इति । अनुद्यमने पूर्वेणैव सिद्धत्वात् । अस्थिहर इति । अस्थ्युत्क्षेपणसमर्थे वयसि वर्तत इत्यर्थः ॥

आङि ताच्छील्ये ॥ अनुद्यमनमिति निवृत्तम् । तेनाविशेषाल्लभ्यते—उद्यमने चायं विधिरिति । ननु चानुद्यमने पूर्वेणैव सिद्धम्, परत्वाद्धि तृन् प्राप्नोति, वासरूप-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ताच्छील्य इति किम् ? भारमाहरतीति भाराहारः ॥

अर्हः ॥ १२ ॥

'अर्ह पूजायाम्'—अस्माद्धातोः कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । स्त्रीलिङ्गे विशेषः । पूजार्हा । गन्धार्हा । मालार्हा ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥

स्तम्ब, कर्ण—इत्येतयोः सुबन्तयोरुपपदयोर्यथासंख्यं रमिजपोर्धात्वोरच्प्रत्ययो भवति । रमेरकर्मकत्वात्, जपेः शब्दकर्मकत्वात्कर्म न संभवतीति 'सुपि' इत्येतदिहाभिसंबध्यते ।

* हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् *। स्तम्बे रमते इति स्तम्बेरमः हस्ती । कर्णे जपतीति कर्णेजपः सूचकः ।

हस्तिसूचकयोरिति किम् ? स्तम्बे रन्ता । कर्णे जपिता मशकः ॥

पदमञ्जरी

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ *रमेरकर्मकत्वादिति* । ननु 'व्याङ्परिभ्यो रमः' 'उपाच्च' इत्यत्रोदाहृतम् – देवदत्तमुपरमतीति ? एवं मन्यते—'अनुपसर्गे' इति वर्तत इति । *जपेश्च शब्दकर्मकत्वादिति* । मन्त्रं जपतीत्यादौ तत्रैव प्रयोगदर्शनात् । *कर्म न संभवतीति* । केवलस्य रमेर्जपेश्च कर्णाद्यशब्दात्मकमिति भावः । सूचकः= पिशुनः । *स्तम्बेरम इति* । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । *कर्णे जपिता मशक इति* । उपांशुशब्दायितेत्यर्थः ॥

न्यासः

विधानादजपि भवति ? नैतदस्ति; वक्ष्यति ह्येतत्—ताच्छीलिकेषु वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति । ताच्छील्यं तत्स्वभावतेति । तत् पुनर्मानसो धर्मः । फलनिरपेक्षया प्रवृत्तिरनुमीयते । पुष्पाहर इत्यादिना ताच्छील्यमुदाहरति ।

अर्हः ॥ स्त्रियां विशेष इति । अणि हि सति ङीप् भवति, अचि तु सति टाप् ।

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ जपेः शब्दकर्मकत्वादिति । गायत्रीं जपति; अनुवाकं जपतीत्यत्र शब्दकर्मकस्यैव प्रयोगदर्शनात् । कर्म न सम्भवतीति । कर्णस्याशब्दात्मकत्वादित्यभिप्रायः । इतिकरणो हेतौ । यत एव कर्णशब्दः कर्म न सम्भवति तेन सुपीत्येतदिह सम्बध्यते, न कर्मणीति ।

हस्तिसूचकयोरित्यादि । हस्तिसूचकग्रहणं प्रत्ययार्थस्यैव कर्त्तुर्विशेषणम् । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' इति योऽयमज्विधिः स हस्तिसूचकयोः कर्त्रोर्भवतीत्येदर्थरूपं व्याख्येय-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥

शम्युपपदे धातुमात्रात्संज्ञायां विषयेऽच्प्रत्ययो भवति । शंकरः । शंभवः । शंवदः ।

धातुग्रहणं किम्, यावता धातोरिति वर्त्तत एव ? 'शमि संज्ञायाम्' इति सिद्धे धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् । शंकरा नाम परिव्राजिका । शंकरा नाम शकुनिका । तच्छोला च ॥

पदमञ्जरी

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ *धातुमात्रादिति* । मात्रग्रहणेनापवादविषयेऽपि विधानं भवतीति दर्शयति । *शङ्कर इति* । ऐहिकमामुष्मिकं मोक्षाख्यं च सुखं करोतीति शङ्करः । धातुग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शयन्मात्रग्रहणप्रतिपादितमेवार्थं स्पष्टीकरोति—*शमिसंज्ञायामिति* । अस्मिन्सूत्र इत्यर्थः । असति धातुग्रहणे शमिसंज्ञायामित्यस्यावकाशः—शम्भवः, शंवद इति, 'कृञो हेतुताच्छील्ये' इत्यस्यावकाशः—श्राद्धकर इति; शङ्करा इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाट्ट एव स्याद्, धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव भवति । कुण्डखाडवस्त्वाचार्यो मन्यते--गृणातेः शब्दकर्मण एतद्रूपम्, पृषोदरादित्वाद्गकारस्य ककार इति, तन्मते धातुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

न्यासः

मित्यर्थः । व्याख्यानं तु—तस्यैव विभाषाग्रहणानुवृत्तस्य व्यवस्थितविभाषात्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । स्तम्बेरमः, कर्णेजप इति । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । सूचक इति । पिशुनक इत्यर्थः ॥

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ धातुमात्रादिति । धातुमात्रग्रहणेनापवादविषयेऽपि विधानं दर्शयति । एवं हि धातुमात्राद्भवति, यद्यप्यपवादं बाधित्वा तद्विषयेऽपि भवति । एष चार्थो धातुग्रहणाल्लभ्यते । 'शमि संज्ञायाम्' इत्यादिना धातुग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शयन् धातुप्रतिपादितमर्थं स्पष्टीकरोति—शमि संज्ञायामिति । सूत्रोपलक्षणमेतत् । शमि धातोः संज्ञायामित्यस्मिन् सूत्र इत्यर्थः । हेत्वादिष्विति । आदिशब्देन ताच्छील्यानुलोम्ययोर्ग्रहणम् । शम्युपपदे करोतेः संज्ञायां हेत्वादिषु विवक्षितेषु 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति टः प्राप्नोति, अतस्तद्बाधनार्थं धातुग्रहणम् । शमि धातोरित्यस्यावकाशः करोतेरन्यो धातुः शम्युपपदः सम्भवति—शंवद इति, 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्ये' इत्यस्यावकाशः करोतिः शब्दान्तरोपपदः—श्राद्धं करोतीति श्राद्धकर इति; करोतेः शम्युपपदे संज्ञायामुभयमेव प्राप्नोति—शङ्करा नाम शकुनिकेति । सा हि तच्छीला, तत्संज्ञा च, तत्र परत्वाट्टः प्राप्नोति, पुनर्धातुग्रहणाद् धातुमात्राद् विधीयमानं टं बाधित्वाऽजेव भवति ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥

'सुपि' इति संबध्यते । शेतेर्धातोरधिकरणे सुबन्त उपपदेऽच्प्रत्ययो भवति । खे शेते खशयः । गर्तशयः ।

* पार्श्वादिषूपसंख्यानम् * । पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । उदरशयः । पृष्ठशयः ।

* दिग्धसहपूर्वाच्च * । दिग्धेन सह शेते दिग्धसहशयः ।

* उत्तानादिषु कर्तृषु * । उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्द्धा शेते अवमूर्द्धशयः ।

* गिरौ डश्छन्दसि * । गिरौ शेते गिरिशः ।।

चरेष्टः ॥ १६ ॥

पदमञ्जरी

अधिकरणे शेतेः ।। *पार्श्वादिष्विति* । अनधिकरणार्थमिदम् । तद्विग्रहेण दर्शयति — *पार्श्वाभ्यामिति* । *दिग्धसहशय इति* । दिग्धेन सह शेते इत्यचि कृते मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । दिग्धसहशब्दो मयूरव्यंसकादिस्तस्योपपदसमासः । *अवमूर्द्धशय इति* । अवनतो मूर्द्धा यस्य अवमूर्द्धा अधोमुखः शेत इत्यर्थः । *गिरौ डश्छन्दसीति* । यदि छन्दसीत्युच्यते, कथम् 'गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी', 'आरोपितं यद्गिरिशेन पश्चात्' इति ? निरंकुशाः कवयः । अन्ये त्वाहुः—इह यो गिरौ शेते गिरिस्तस्यास्तीति लोमादिषु दर्शनाच्छप्रत्ययः । तथा चात्रैव वार्त्तिकम्—तद्धितो वेति । न च लोमादिष्वपि छन्दोग्रहणमस्ति, तेन भाषायामपि गिरिश इति भवति । एवं च कृत्वा *निघण्टुषु* पाठोऽप्युपपन्नो भवति । *गिरौ शेत इति* । गिरावास्त इत्यर्थः ॥

न्यासः

अधिकरणे शेतेः ॥ सुपीति सम्बध्यत इति । शेतेरकर्मकत्वात् । अधिकरणस्य चाकर्मकत्वे सम्भवति सुपीतीह सम्बध्यते, न कर्मणीति ।

पार्श्वादिषूपसंख्यानमिति । आरम्भोऽयमनधिकरणार्थः । पार्श्वाभ्यामिति तृतीयान्तमुपपदं दर्शयति । उरःशयः, पृष्ठशय इत्यत्रापि तृतीयान्तमेवोपपदं वेदितव्यम् ।

दिग्धसहशय इति । दिग्धेन सह शेत इति 'ततीया' इति योगविभागेन समासः । दिग्धस्य सहेन प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः पश्चादुपपदसमासः ।

गिराविस्यादि । गिरावुपपदे शेतेश्छन्दसि विषये डो भवति । **गिरिश इति** । डित्त्वाट्टिलोपः । एतत् सर्वम् 'व्यत्ययो बहुलम्' इति बहुलवचनात् सिद्धम् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'अधिकरणे' इति वर्त्तते। चरेर्धातोरधिकरणे सुबन्त उपपदे टप्रत्ययो भवति। कुरुषु चरतीति कुरुचरः। मद्रचरः। कुरुचरी। मद्रचरी। प्रत्ययान्तरकरणं ङीबर्थम् ॥

भिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥

अनधिकरणार्थं आरम्भः। भिक्षा, सेना, आदाय—इत्येतेषूपपदेषु चरेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति। भिक्षाचरः। सेनाचरः। आदायचरः ॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः ॥ १८ ॥

पुरस्, अग्रतस्, अग्रे—इत्येतेषूपदेषु सर्तेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति। पुरः सरति पुरःसरः। अग्रतःसरः। अग्रेसरः ॥

पदमञ्जरी

भिक्षासेनादायेषु च ॥ *भिक्षाचर इति*। चरतिरत्र तत्पूर्वके अर्जने वर्त्तते, चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः। *सेनाचर इति*। सेनां प्रविशन्नुच्यते। *आदायचर इति*। आदाय गच्छतीत्यर्थः, भक्षयतीति वा। कथं सहचरः, सहचरीति ? पचादिषु चरडिति पठ्यते, सुप्सुपेति समासः ॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः ॥ *अग्रे इत्येतेष्विति*। एतेनाग्रशब्दस्यैकारान्तत्वं निपात्यत इति दर्शयति। एतच्चाग्रेशब्दस्य परनिपातनादेव विज्ञायते, अन्यथा 'अजा-

न्यासः

चरेष्टः ॥ प्रत्ययान्तरकरणं ङीवर्थमिति। टित्त्वान् ङीप् भवति ॥

भिक्षासेनादायेषु च ॥ अनधिकरणार्थ आरम्भ इति। अधिकरणे पूर्वेणैव सिद्धम्। भिक्षाञ्चरतीति भिक्षाचरः। सेनाञ्चरतीति सेनाचरः। आदायेति ल्यबन्तमेतत्। आदाय चरतीत्यादायचरः। अत्रादातव्यकर्मणोऽविवक्षितत्वात् पूर्वकालमात्रे विवक्षिते प्रत्ययः। आदानं कृत्वा चरतीति यावत्। तेन सापेक्षत्वादसामर्थ्ये सति प्रत्ययो न सिध्यतीत्येतदचोद्यम्। अथापि कर्मापेक्षते ? एवमपि न दोषः; वचनसामर्थ्यादसामर्थ्येऽपि प्रत्ययो भवति ॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः ॥ पुरःशब्दः 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्' इत्यसिप्रत्ययान्तो व्युत्पादितः। अग्रतःशब्दोऽपि 'तसिप्रकरण आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तसिप्रत्ययान्तः। अग्रे इति। अग्रशब्दस्यैकारान्तत्वं निपात्यते—अग्रेसर इत्येतद्रूपं यथा स्यात्। ननु च सप्तम्या अलुकाप्येतत् सिध्यति ? सत्यम्; यदा सिध्यति तदा सप्तम्यन्त उपपदे प्रत्ययः। यदाग्रः सरतीति, अग्रेण वा सरतीत्यसप्तम्यन्तस्तदा न सिध्यति; तदर्थमेकारान्तत्वं निपात्यते ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पूर्वे कर्त्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे सर्त्तेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति। पूर्वः सरतीति पूर्वसरः।

कर्त्तरीति किम्? पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः॥

कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥

कर्मण्युपपदे करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति हेतौ ताच्छील्ये

पदमञ्जरी

द्यदन्तम्' इति पूर्वनिपातः स्यात्। किमर्थं पुनरेकारान्तत्वं निपात्यते, यावता सप्तम्या अलुकाप्यग्रेसर इति सिद्धम्? यदा तह्यंग्रं सरति अग्रेण सरतीति वा विगृह्यते तदाप्यग्रेसर इत्येव यथा स्यात्। कथं 'यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम्' इति? 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति समर्थनीयम्॥

कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु॥ *करोतेर्धातोरिति*। प्रसिद्धतरत्वाद् ड्वयनुबन्धकस्याप्यस्यैव ग्रहणम्, न तु 'कृञ् हिंसायाम्' इत्यस्येति भावः। *आनुलोम्ये च गम्यमान इति*। एतेन हेत्वादीनि नोपपदानीति दर्शयति, एतच्च 'शमि धातोः' इत्यत्र धातुग्रहणात्कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थाद्विज्ञायते। उपपदत्वे हि शम्युपपदे टप्रत्ययस्य प्राप्त्यभावादनर्थकं तत्स्याद्। अतो नैषामुपपदत्वम्, नापि प्रत्ययार्थत्वम्,

न्यासः

पूर्वे कर्त्तरि॥ पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे प्रत्यय इति। एतेन कर्तरीत्यनेनोपपदं विशिष्यते, न कर्ता। प्रत्ययार्थो निर्दिश्यत इति दर्शयति; तस्य 'कर्तरि कृत्' इत्यनेनैव निर्देशात्। अयुक्तत्वादिह निर्देशस्येत्यभिप्रायः। ननु च पूर्वः सरतीत्यत्रासामर्थ्यमस्ति, तथा हि—पूर्वशब्दोऽयं व्यवस्थावचनः, अवयववाची वा। तत्र पूर्वस्मिन् कल्पेऽवधिरपेक्षणीयः—अस्मादयं पूर्व इति। इतरस्मिंस्त्ववयवी पदार्थः, यथा—पूर्वं कायस्येति, उभयोरपि सापेक्षितत्वात्, असामर्थ्ये सति प्रत्ययानुपपत्तिः? नैष दोषः; पूर्वशब्दः सम्बन्धिशब्दः। सापेक्षेऽपि वृत्तिर्ननु भवत्येव, यथा—देवदत्तस्य गुरुकुलमिति॥

कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु॥ हेत्वादय एते, नोपपदानि। यदि ह्युपपदानि स्युः, 'शमि धातोः संज्ञायाम्' इत्यत्र धातुग्रहणमनर्थकं स्यात्। तद्धि कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थं कृतम्। यद्येषामुपपदत्वं स्यात् टप्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नास्तीति धातुग्रहणमनर्थकं स्यात्। अतो नैषामुपपदत्वम्, नापि प्रत्ययार्थत्वम्; 'कर्तरि कृत्' इति कर्तुः प्रत्ययार्थत्वात्। न च तैर्बाधा युक्ता, विरोधाभावात्। तस्मात् प्रत्ययार्थविशेषणत्वमेषां युक्तम्। तत्र कर्तरि प्रत्ययो भवति यस्मिन्नभिधीयमाने तद्विशेषो हेत्वादयो गम्यन्ते। अत एवाह—हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये च गम्यमान इति। हेतुरैकान्तिकं कारणमिति। एतेन

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आनुलोम्ये च गम्यमाने। हेतुः = ऐकान्तिकं कारणम्। ताच्छील्यम् = तत्स्वभावता। आनुलोम्यम् = अनुकूलता। हेतौ तावत्—शोककरी कन्या। यशस्करी विद्या। कुलकरं धनम्। ताच्छील्ये—श्राद्धकरः। अर्थकरः। आनुलोम्ये—प्रैषकरः। वचनकरः।

एतेष्विति किम्? कुम्भकारः। नगरकारः॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दी-किंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्या-जङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु॥ २१॥

पदमञ्जरी

'कर्त्तरि कृत्' इत्यस्य बाधप्रसङ्गात्। न चासति विरोधे बाधा युक्ता। *हेतुरैकान्तिकं कारणमिति*। एकान्तशब्दो विनयादिषु द्रष्टव्यः, नियतमव्यभिचारीत्यर्थः। एतेन लौकिकस्य हेतोर्ग्रहणमिति दर्शयति। न हि केवले कृञि प्रयोजककर्त्ता सम्भवतीति भावः। ननु लौकिकेनापि हेतुना कर्त्तुर्विशेषणमयुक्तम्, अव्यभिचारात्, न हि कर्तुरनिमित्तत्वमस्ति? सत्यम्; पुनर्हेतुशब्दोपादानादैकान्तिकत्वमाश्रीयते, अन्यथा निमित्तमात्रमुपादीयेत। अनुकूलता = आराध्यचित्तानुवर्तनम्। *यशस्करी विद्येति*। 'अतः कृकमि' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम्॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु॥ यथायोगमिति। तत्र दिवाशब्दोऽह्नीति

न्यासः

लौकिकहेतोर्ग्रहणम्, न पारिभाषिकस्येति दर्शयति। पारिभाषिको हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजकः, यदि तस्येह ग्रहणं स्यात् कृञ इति नोपपद्यते; न ह्यण्यन्तात् प्रयोजककर्तरि प्रयोजक उत्पद्यते, अपि तु ण्यन्तादन्तर्भावितण्यर्थात् प्रत्यय उत्पद्यत इति चेत्? नैतदस्ति; टप्रत्ययान्ताण्ण्यर्थस्याप्रतीतेः। ननु च लौकिकस्य हेतोर्ग्रहणे सति निमित्ततया कर्त्ता विशिष्यते, तच्चायुक्तम्; न हि कर्त्तुरनिमित्तत्वमस्ति यद्विशेषणेन व्यावर्त्त्येत? नैष दोषः; सिद्धे कर्त्तुर्हि निमित्तत्वे पुनर्हेतुशब्द उपादीयमान ऐकान्तिकत्वं बोधयतीति—यः कर्त्ता यस्याः क्रियाया ऐकान्तिको हेतुरिति। अत एवोक्तम्—**हेतुरैकान्तिकं कारणमिति**। आनुलोम्यम् = अनुकूलंयामीत्याराध्यचित्तानुप्रवर्त्तनम्। **यशस्करीति**। 'अतः कृकमिकंस' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम्॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु॥ यथायोगमिति। दिवाशब्दस्य सुपीति सम्बन्धः,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'कर्मणि' 'सुपि' इति च द्वयमप्यनुवर्त्तते। तत्र यथायोगं सम्बन्धः। दिवादिषूपपदेषु करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति। अहेत्वाद्यर्थं आरम्भः। दिवाशब्दोऽधिकरणवचनः 'सुपि' इत्यस्य विशेषणम्। दिवा करोति प्राणिनश्चेष्टायुक्तानिति दिवाकरः। विभां करोतीति विभाकरः। निशाकरः। प्रभाकरः। भास्करः। सकारस्य निपातनाद्विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवतः। कारकरः। अन्तकरः। अनन्तकरः। आदिकरः। बहुकरः। नान्दीकरः। किंकरः। लिपिकरः। लिबिकरः। बलिकरः। भक्तिकरः। कर्तृकरः। चित्रकरः। क्षेत्रकरः। संख्या—एककरः, द्विकरः, त्रिकरः। जङ्घाकरः। बाहुकरः। अहस्करः। यत्करः। तत्करः। धनुष्करः। अरुष्करः।

पदमञ्जरी

सप्तम्यन्तस्यार्थे वर्तत इति तस्य कर्मत्वानुपपत्तेः 'सुपि' इत्यनेनाभिसम्बन्धः, शेषाणां तु कर्मणीत्यनेन। यदि तु दोषामन्यमहः, दिवामन्या रात्रिरितिवद् वृत्तिविषये कर्मत्वमभ्युपगम्येत, तदा दिवाशब्दस्यापि कर्मणीत्यनेन संबन्धः। *सकारस्येति*। भास्करान्तेति भाशब्दस्य प्रत्ययसन्नियोगेन सकारो निपात्यते, तस्माद्भास्कर इत्यत्र विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवतः। अथ वा—सकारस्य विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवतः, कुतः? निपातनात्। भास्करान्तेति सूत्रे सकारोच्चारणमेव निपातनम्। *कारकर इति*। कर एव कारः, प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्। *अनन्तकर इति*। अन्तकरशब्देन नञ्समासेऽप्येतद्रूपं सम्भवति, स्वरे हि दोषः स्यात्—सतिशिष्टोऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्रसज्येत, इष्यते हि गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। *बहुकर इति*। बहुशब्दो वैपुल्यवचनः, संख्यावचनस्य तु संख्याग्रहणेनैव सिद्धम्। *लिपिलिबिशब्दौ* पर्यायौ। *अहस्कर इति*। अहन् 'रोः सुपि' इति रेफः, पूर्ववत्सत्वम्। *धनुष्करः, अरुष्कर इति*।

न्यासः

तस्याधिकरणस्य प्रधानत्वात् कर्मत्वानुपपत्तेः। शेषाणां तु सत्त्वप्रधानत्वात् करोतिसम्बन्धे कर्म चोपपद्यत इति कर्मणीत्यनेन सम्बन्धः। **अहेत्वाद्यर्थं आरम्भ इति**। हेत्वादिषु पूर्वेणैव सिद्धत्वात्। **भास्कर इति**। कथं पुनरत्र सकारः, यावता सकारस्य रुत्वविसर्जनीययोः कुप्वोः ≍क≍पौ च' इति विसर्जनीयजिह्वामूलीययोरन्यतरेण भवितव्यमित्याह—**सकारस्य निपातनादित्यादि**। भास्करान्तेति यत्सकारस्योच्चारणं तदेव निपातनम्। **बहुकर इति**। बहुशब्दो वैपुल्यवाची। **अहस्कर इति**। अहन्नित्यस्य 'रोऽसुपि'

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* कियत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम् *। किंकरा। यत्करा। तत्करा। बहुकरा। अथ वा—अजादिषु पाठः करिष्यते[1]॥

कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥

'कर्मणि' इति स्वरूपग्रहणम्। कर्मवाचिनि कर्मशब्द उपपदे

पदमञ्जरी

'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' इति षत्वम्, 'कियत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्' इति वार्त्तिकेन सूत्रस्य बाधितत्वाट्टस्याभावाद्धेत्वादिष्वन्यत्र किंकरीत्यसाधुरित्याहुः। क्वचिद् ग्रन्थः—*अथ वा पचादिषु पाठः करिष्यत इति*। तत्रायमर्थः—इह किमादिग्रहणमपनीय पचादिष्वेव 'कियत्तद्बहुषु कृञः' इति पठितव्यमिति ॥

कर्मणि भृतौ ॥ *कर्मणीति स्वरूपग्रहणमिति*। अनुवृत्तेन कर्मणीत्यनेन विशे-

न्यासः

इति नकारस्य रेफः, तस्य विसर्जनीयः। तस्य 'अतः कृकमि' इत्यादिना सत्वम्। धनुष्करः। अरुष्कर इति। 'इसुसोः सामर्थ्ये', 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' इति षत्वम्। अथानन्तग्रहणं किमर्थम्, अन्तग्रहणादेवानन्तशब्देऽपि तदन्तविधिना भविष्यति? नैतदस्ति; सर्वस्मिन्नुपपदविधौ न हि तदन्तविधिरिष्यते। तथाहि पदकारः पठति—'उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणं तदन्तविधिं प्रयोजयति' इति। एवं तर्हि नान्तकरोऽनन्तकर इत्यन्तशब्देनापि नञ्समासो भविष्यति? नैवं शङ्क्यम्; स्वरे दोषः स्यात्। सति शिष्टे हि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना प्रकृतिस्वरे हि नञ्स्वरः प्रसज्येत। तथा चानन्तकरशब्द आद्युदात्तः, 'निपाता आद्युदात्ताः' इति नञ उदात्तत्वात्; इष्यते च 'गतिकारकोपपदानां कृत्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। तस्मादनन्तग्रहणं कर्तव्यम्।

कियत्तद्बहुष्वज्विधानमित्यादि। किमित्यादिषूपपदेष्वज्विधानं कर्त्तव्यम्, तत्कथमिह टोऽप्यनुवर्त्तते? मण्डूकप्लुतिन्यायेनाजपि, विभाषाग्रहणमपि। तद्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् कियत्तद्बहुषु कृञोऽजेव भवति, शेषेषु दिवादिषु ट एव। अहेत्वाद्यर्थत्वाच्चारम्भस्य यदा हेत्वादयो विशेषा न विवक्ष्यन्ते तदा कियत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्; तेषु विवक्षितेषु पूर्वसूत्रेण ट एव भवति। तथाय प्रयोग उपपन्नो भवति—जातिरियं किंकरीति। किंकरणशीला किंकरी, न किञ्चिदपि करोति। निष्प्रयोजनेति यावत् ॥

कर्मणि भृतौ ॥ **कर्मणीति स्वरूपग्रहणमिति**। कुत एतत्? कर्मग्रहणसामर्थ्यात्। यदि पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणमिह स्यात् कर्मग्रहणमनर्थकं स्यात्; कर्माधिकारात्। करोतेश्च सकर्मकत्वात् तेनैव सम्बद्धो भविष्यति। तथा च प्रागुक्तम्—कर्मणि सुपीति

---

१ तथाचाजादिगणपाठादेव स्त्रियां टापि सिद्धे टित्त्वप्रयुक्तङीबभावार्थं टस्थानेऽज्विधानमनावश्यकमेवेति तात्पर्यम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

करोतेष्टप्रत्ययो भवति भृतौ गम्यमानायाम् । भृतिः = वेतनम्, कर्मनिर्वेशः । कर्म करोतीति कर्मकरः । भृतक इत्यर्थः ।

भृताविति किम् ? कर्मकारः ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

शब्दादिषूपपदेषु करोतेष्टप्रत्ययो न भवति । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वैरकारः । चाटुकारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पदकारः ॥

स्तम्बशकृतोरिन् ॥ २४ ॥

स्तम्ब, शकृत्—इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोरिन्प्रत्ययो भवति ।

* व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् * । स्तम्बकरिः व्रीहिः । शकृत्करिः वत्सः ।

व्रीहिवत्सयोरिति किम् ? स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥

दृति, नाथ—इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः हरतेर्धातोः पशौ कर्तरि-

पदमञ्जरी

षणात् । *कर्मनिर्वेश इति* । कर्म क्रिया, तस्य निष्क्रयाय देयं भक्तादिद्रव्यमित्यर्थः ॥

स्तम्बशकृतोरिन् ॥ *स्तम्बकरिरिति* । नित्त्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ॥

हरतेर्दृ*तिनाथयोः पशौ* ॥ *पशौ कर्त्तरीति* । एतेन प्रत्ययार्थस्य कर्तुः पशुर्वि-

न्यासः

द्वयमप्यनुवर्त्तते, तत्र सकर्मकेषु कर्मणीत्येतदुपतिष्ठते, अन्यत्र सुपीति । तस्मात् स्वरूपग्रहणमेवैतत् । कर्मनिर्वेश इति । कर्म व्यापारः, तस्य निर्वेशः = मूल्यम् ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ हेत्वादिषु टः प्राप्त इति । 'कृञो हेतु' इत्यादिना ॥

स्तम्बशकृतोरिन् ॥ व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यमिति । कर्तृविशेषणं व्रीहिवत्सग्रहणम् । अनेन सूत्रेण य इन् विधीयते स व्रीहिवत्सयोः कर्त्रोर्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—इहापि विभाषेत्यनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन व्रीहिवत्सयोः कर्त्रोरेव भविष्यति, नान्यत्र । नित्यत्वादुत्तरपदादादयुदात्तत्वम् ॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ पशौ कर्त्तरीति । एतेन पशुग्रहणं प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशे-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इन्प्रत्ययो भवति । दृतिं हरति दृतिहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः ।

पशाविति किम् ? दृतिहारः । नाथहारः ।।

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ।। २६ ।।

फलेग्रहिः, आत्मम्भरिः—इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । फलशब्दस्योपपदस्य एकारान्तत्वमिन्प्रत्ययश्च ग्रहेर्निपात्यते । फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिर्वृक्षः । आत्मशब्दस्य उपपदस्य मुमागम इन्प्रत्ययश्च भृञो निपात्यते । आत्मानं बिभर्ति आत्मम्भरिः ।

अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । कुक्षिम्भरिः । उदरम्भरिः ।।

छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ।। २७ ।।

'वन षण संभक्तौ', 'रक्ष पालने', 'मथे विलोडने'—इत्येतेभ्यः

पदमञ्जरी

शेषणम्, न तु तस्य बाधक इति दर्शयति । धातोर्हि प्रत्ययविधानात्तदर्थस्य येन सम्बन्धस्तत्र वाच्ये प्रत्ययो भवितुमर्हति । धात्वर्थस्य च क्रियायाः साधनेन सम्बन्धः । पशुशब्दस्तु चतुष्पाज्जातीयं वस्तुस्वरूपेणाचष्टे, न शक्तिमद्रूपेण, नतरां शक्तिरूपेणेति । न पश्वर्थः स्वरूपेण प्रत्ययार्थो भवितुमर्हतीति युक्तमुक्तम्—पशौ कर्त्तरीति । एवं सर्वत्र प्रत्ययार्थविशेषणं द्रष्टव्यम् ।।

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ।। *उपपदस्यैकारान्तमिति* । छन्दस्यकारान्तत्वमपि दृश्यते—या वनस्पतीनां फलग्रहिरिति । स कुक्षिम्भरिवच्चकारेण समुच्चेतव्यः ।।

छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ।। *वन षण संभक्ताविति* । गणे सहपठितयोर्भौवादिकयोरेव ग्रहणम्, न तु 'वनु याचने' 'षणु दाने' इति तानादिकयोरिति भावः ।

न्यासः

षणमिति दर्शयति । प्रत्ययार्थत्वं तु 'कर्त्तरि कृत्' इति वचनात् । कुतः पुनरेतदवसितम्—प्रत्ययार्थस्य विशेषणमेवेति, न पुनर्बाधकमेवेति ? तदुच्यते—धातोः प्रत्ययस्य विधानात् तदर्थस्य येन सम्बन्धस्तत्र वाच्ये प्रत्ययेन भवितव्यम् । धात्वर्थः = क्रिया, तस्याश्च साधनेन सम्बन्धः, न वस्तुस्वरूपेण । साधनञ्च शक्तिः, न वस्तुस्वरूपम् । पशुशब्देन वस्तुस्वरूपेण स्वार्थमाचष्टे, न शक्तिस्वरूपेणेति । तेनाशक्तिस्वरूपे प्रत्याय्यमानः पशुर्नार्हति प्रत्ययार्थो भवितुम् । सोऽप्रत्ययार्थः सन्नशक्तित्वात् कथमिमं प्रत्ययार्थं बाधेत ! तस्मात् प्रत्ययार्थः, तेन कर्त्तरि विशिष्यत इति युक्तमुक्तम्—पशौ कर्त्तरीति । एष न्यायोऽन्यत्रापि प्रत्ययार्थविशेषणे द्रष्टव्यः ।।

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ।। छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ।। ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कर्मण्युपपदे छन्दसि विषये इन्प्रत्ययो भवति। ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम्। गोषनिं यौ पथिरक्षी श्वानौ। हविर्मथीनाम्॥

एजेः खश्॥ २८॥

'एजृ कम्पने'—इत्यस्माद् ण्यन्तात्कर्मण्युपपदे खश्प्रत्ययो भवति। खकारोऽयं मुमर्थः। शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः। अङ्गमेजयति अङ्गमेजयः। जनमेजयः।

पदमञ्जरी

अत्र साहचर्यमेव हेतुः, निरनुबन्धकत्वं च। *ब्रह्मवनिमिति*। ब्रह्म वनति, क्षत्रं वनतीति विवक्षायामिन् प्रत्ययः, तदन्ताद् द्वितीयैकवचनम्। *गोसनिमिति*। गां सनतीति विग्रहः। *पथिरक्षी इति*। पन्थानं रक्षत इति विग्रहः। हविर्मथन्तीति हविर्मथयस्तेषां हविर्मथीनाम्॥

एजेः खश्॥ *ण्यन्तादिति*। एजेस्त्वयमिका निर्देशो न भवति; खशः शित्करणात्। तद्धि सार्वधातुकत्वे सति शब्यथा स्यादिति। न चैजेः प्रकृत्यन्तरस्य शपि सत्यसति वा विशेषोऽस्ति। न चैवमिहार्थत्वे सम्भवति, केवलोत्तरार्थत्वं युक्तम्। *खित्करणं मुमर्थमिति*। खित्कार्योपलक्षणमेतत्। शुनिन्धयः नाडिन्धयः, नासिकन्धय इति ह्रस्वत्वमपि प्रयोजनम्। *शकारः सार्वधातुकार्थ इति*। सार्वधातुकसंज्ञार्थ

न्यासः

मिति। ब्रह्म वनति, क्षत्रं वनतीत्यर्थविवक्षायामिन्प्रत्ययः। तदन्ताद् द्वितीया, तस्याः 'सुपां सुलुक्' इति लुक्। युष्मच्छब्दाद् द्वितीयाविभक्तेः 'त्वामौ द्वितीयायाः' इति त्वादेशः। गोसनिमिति। गां सनतीत्यर्थ इन्प्रत्ययः। तदन्तादमि परे पूर्वरूपत्वम्। पन्थानं रक्षत इति पथिरक्षी। द्विवचनमेतत्। पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। हविर्मथीनामिति। हविर्मथन्तीति विगृह्य प्रत्ययः। तदन्तात् षष्ठ्या बहुवचनम्॥

एजेः खश्॥ ण्यन्तादिति। एतेन प्रकृत्यन्तरस्यायमेजेरिका निर्देश इत्याशङ्कां निरस्यति। कुतः पुनर्ण्यन्तमवसितम्? खशः शित्करणात्। प्रकृत्यन्तरस्य ग्रहणे शित्करणमनर्थकं स्यात्। तद्धि सार्वधातुके सति तदाश्रयस्य शपो विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियते। न चैजेः प्रकृत्यन्तरस्य सत्यसति वा शपि कश्चिद् विशेषोऽस्ति, ण्यग्रहणे तु सति शित्करणमर्थवद् भवति। असति तस्मिन् णिलोपः स्यात्, तस्मिंस्तु सति सार्वधातुकनिबन्धने शपि णिलोपो न भवति। आर्धधातुकत्वं णिलोप इत्येके, एतच्चायुक्तम्; उत्तरार्थं हि शित्करणं स्यात्। असति हि तस्मिन्नुत्तरसूत्रे घेट आत्त्वं स्यात्, ध्मश्च धमादेशो न स्यात्। तथा च स्तनन्धयः, नासिकन्धम इति न सिध्येत्। तस्माद् व्याख्यानादेव ण्यन्तत्वमवसेयम्। खकारोऽयं मुमर्थ इति। 'खित्यनव्ययस्य' इत्यधिकृत्य 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति मुमागमो यथा स्यात्। शकारः सार्व-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्द्धेष्वजधेट्तुदजहातीनामुपसंख्यानम् *। वातमजा मृगाः। शुनिन्धयः। तिलन्तुदः। शर्द्धञ्जहा माषाः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥

नासिकास्तनयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति। यथासंख्यमत्र नेष्यते।

* स्तने धेटः *। स्तनन्धयः।

* नासिकायां तु ध्मश्च धेटश्च *। नासिकन्धमः। नासिकन्धयः।

तच्चैतन्नासिकास्तनयोरिति लक्षणव्यभिचारचिह्नादल्पाच्तरस्या-

पदमञ्जरी

इत्यर्थः। *वातशुनीत्यादि*। वातादिषु यथासंख्यमुपपदेषु अजादिभ्यो धातुभ्यः खश् प्रत्ययो भवति। *शर्द्धजहा इति*। 'ओहाक् त्यागे' जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लौ द्विर्वचने 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ *नासिकन्धम इति*। पाघ्रादिसूत्रेण धमादेशः। *तच्चैतदित्यादिना* यथासंख्याभावे हेतुमाह, तच्चैतत् यथासंख्याभावलक्षणं कार्यम्। एतेन च व्याख्यातॄणां मूलत्वेन सूत्रकारस्याप्यत्र किंचिदभिप्रेतमित्येतावत्प्रदर्श्यते।

न्यासः

धातुकसंज्ञार्थं इति। 'तिङ्शित् सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञा यथा स्यात्। अङ्गमेजय इति। शप्, गुणायादेशौ।

खश्प्रकरणे इत्यादि। वातादिषूपपदेषु 'अज गतिक्षेपणयोः', 'धेट् पाने', 'तुद व्यथने', 'ओहाक् त्यागे'—इत्येभ्यो धातुभ्यः खश्प्रकरण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—'नाडीमुष्ट्योश्च' इत्यत्र चकारः, स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेन वातादिषूपपदेष्वजादिभ्यो धातुभ्यः खश् भविष्यति। शुनिन्धय इति। 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वत्वम्। शर्द्धञ्जहा इति। जुहोत्यादिभ्यः शपः श्लुः, 'श्लौ' इति द्विर्वचनम्, 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ स्तने धेट इत्यादिना यथायोगमुपपदसम्बन्धं दर्शयन्नुदाहरणानि दर्शयति। नासिकन्धम इति। पाघ्रादिसूत्रेण धमादेशः।

तच्चैतदित्यादि। यथासंख्याभावे हेतुमाह। स्तनशब्दो हि नासिकापेक्षयाल्पाच्तरः, तस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये योऽयमपूर्वनिपातः कृतः स लक्षणव्यभिचारं सूचयति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पूर्वनिपातनाल्लभ्यते । घेटष्टित्वात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति—स्तनन्धयी ॥

नाडीमुष्ट्योश्च ॥ ३० ॥

नाडी, मुष्टि—इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः खश् प्रत्ययो भवति । अत्रापि घ्यन्तस्यापूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नम्, तेन संख्यातानुदेशो न भवति । नाडिन्धमः । मुष्टिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । घटिन्धमः । घटिन्धयः । खरिन्धमः । खरिन्धयः । वातन्धमः पर्वतः । वातन्धयः ॥

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥

'रुजो भङ्गे', 'वह प्रापणे'—इत्येताभ्यामुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे

पदमञ्जरी

तेनैतन्न नोदनीयम्—उत्तरसूत्रवत्प्रत्येकमभिसम्बन्धः कस्मान्न भवति, विपर्ययो वा कस्मान्न भवतीति । *स्तनन्धयति* । अत्रैव ङीबिष्यते, नान्यत्रेत्याहुः ॥

नाडीमुष्ट्योश्च ॥ *घटिन्धमः, खरिन्धम इति* । घटी=घटः, खरी=गर्दभी, जातिलक्षणो ङीष् । *खारीत्यन्ये* पठन्ति स च परिमाणवचनः । वातशब्दो न दृष्टः ॥

उदि कूले रुजिवहोः ॥ यत्र प्रत्येकमुपपदत्वमिच्छति तत्र समुदायात्सप्तमी-

न्यासः

यथेह पूर्वनिपातशास्त्रं व्यभिचरति, स्वविषये न प्रवर्त्तते, तथा यथासंख्यलक्षणमपीति । अतोऽस्माल्लक्षणव्यभिचारचिह्नाद् यथासंख्याभावो लभ्यते ।

नाडीमुष्ट्योश्च ॥ अत्रापीत्यादिना नाडीमुष्टिशब्दो हि घ्यन्तः, तस्य हि 'द्वन्द्वे घि' इति पूर्वनिपाते प्राप्ते योऽयमपूर्वनिपातः कृतः स पूर्वनिपातलक्षणव्यभिचारचिह्नम्, अत इहापि संख्यातानुदेशो न भवतीत्यपि सूचयति । अथ प्रत्येकमुपपदाभ्यां धातोः प्रत्येकं सम्बन्धः । स चोदाहरणेनैव वृत्तावभिव्यक्तः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार इति । तेन घटीखारीवातशब्देष्वप्युपपदेषु ध्माधेटोः खश् भवति । यद्येवम्, वैषम्यादेव संख्यातानुदेशो न भविष्यतीति निरर्थकस्तदभावार्थो घ्यन्तस्यापूर्वनिपातः ? उच्यते—वाक्ये भेदेन द्वे ह्यत्र, एकेन वाक्येन नाडीमुष्टी—इत्येतयोर्ध्माधेटोः खश् भवतीति । अतः 'नाडीमुष्ट्योः' इत्येकं वाक्यम्, चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् घटीखारीवातशब्देष्वप्युपपदेषु ध्माधेटोः खश् भवतीति द्वितीयम् । तत्र पूर्वस्मिन् वाक्ये समानत्वमस्तीति स्यादेव संख्यातानुदेशः ॥

उदि कूले रुजिवहोः ॥ उदीति सत्सप्तमीयम्—उदि सति । तत्रोत्कूलशब्दयोर्वि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

खश् प्रत्ययो भवति । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजो रथः । कूलमुद्वहः ॥

वहाभ्रे लिहः ॥ ३२ ॥

वह, अभ्र—इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति । वहं लेढीति वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः ॥

परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥

परिमाणं प्रस्थादि, तस्मिन्कर्मण्युपपदे पचेः खश्प्रत्ययो भवति । प्रस्थं पचति प्रस्थम्पचा स्थाली । द्रोणम्पचः, खारिम्पचः कटाहः ॥

पदमञ्जरी

मुच्चारयति, यथा—नाडीमुष्ट्योरिति । इह तु विपर्ययः कृतः; तस्मात् 'उदि' इति सत्सप्तमी । 'कूले' इति त्वर्थनिरपेक्षैवोपपदसंज्ञायां लिङ्गम् । तत्र च 'ते प्राग्धातोः' इति उच्छब्दस्य धातोः प्राक् प्रयोगः । ततः पूर्वः कूलशब्दः । तदेतद्दर्शितम्—उत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपद इति ॥

परिमाणे पचः ॥ परिमाणशब्दः काष्ठादिनिर्मिते प्रस्थादौ वर्त्तते, न तस्य विक्लेदवाचिना पचिना कर्मत्वेनान्वयः । अतो न स्वरूपग्रहणम्, किं तर्हि ? तद्विशेषाः प्रस्थादयो गृह्यन्ते, ते च परिमाणे परिमेये व्रीह्यादौ च वर्त्तन्ते । तत्र परिमाणनिष्ठानां न पचिनान्वय इति परिमेयनिष्ठेषु प्रत्ययः । न तर्हि परिमाणवाचित्वम्, न; परिमाणाध्यारोपेण परिमेये प्रस्थादिशब्दस्य प्रवृत्तेः ॥

न्यासः

प्रयव्यवस्था द्रष्टव्या । 'ते प्राग्धातोः' इति वचनाद् धातोरनन्तरमुच्छब्दः, तस्मात् पूर्वः कूलशब्द इति । अथ वा—उदिति परसप्तमी—उदि परतः कूलशब्दस्योपपदत्व इति । अथोच्छब्दस्याप्युपपदसंज्ञा कस्मान् न भवति, प्रत्येकं सप्तम्युच्चारणात् ? एषा ह्याचार्यस्य शैली यत्र प्रत्येकमुपपदत्वमस्ति तत्र समुदायात् सप्तमीमुच्चारयति, यथा—'नाडीमुष्ट्योः' इति । इह तु विपर्ययः कृत इति न भवत्युपपदत्वम् । अपि च रुजिवहोः सकर्मकत्वात् कर्मणीतोहोपतिष्ठते । न चोच्छशब्दस्य कर्मत्वं सम्भवति, असत्त्ववाचित्वात् । कुतस्तस्योपपदत्वम् ! कूलमुद्रु ग इति । तुदादित्वाच्छः । कूलमुद्वह इति । शप् ॥

वहाभ्रे लिहः ॥ वहंलिह इति । 'लिह आस्वादने', अदादित्वाच्छपो लुक्, 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वाद् गुणाभावः ॥

परिमाणे पचः ॥ प्रस्थम्पचा, द्रोणम्पचेति । प्रस्थद्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ प्रस्थद्रोणशब्दावुपचारेण वर्त्तेते, न प्रस्थादावेव परिमाणविशेषे काष्ठादिमये । क्लेदवाची ह्यत्र पचिः । न च मुख्यस्य प्रस्थादेर्विक्लेदः सम्भवति, अतो न तस्य सम्बन्ध उपपद्यते ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मितनखे च ॥ ३४ ॥

मित, नख–इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेः खश्प्रत्ययो भवति। अपरिमाणार्थं आरम्भः। मितं पचति मितम्पचा ब्राह्मणी। नखम्पचा यवागूः ॥

विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३५ ॥

विधु, अरुस्–इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति। विधुन्तुदः राहुः। अरुन्तुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३६ ॥

असूर्य, ललाट––इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः दृशितपोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति। असूर्यम्पश्या राजदाराः। ललाटन्तप आदित्यः।

'असूर्य' इति चासमर्थसमासोऽयम्; दृशिना नञः संबन्धात्––

पदमञ्जरी

मितनखे च ॥ *नखम्पचेति*। पचिरत्र तापवचनः ॥

विध्वरुषोस्तुदः ॥ *अरुन्तुद इति*। 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति उकारात्परो मुम्, संयोगान्तस्य लोपः ॥

असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ *असूर्यम्पश्या इति*। पाघ्रादिसूत्रेण पश्यादेशः।

न्यासः

स्वरूपग्रहणमप्यत एव न भवति; न हि स्वरूपप्रधानेन परिमाणेन विक्लेदवचनस्य पचेः सम्बन्धः सम्भवति। यद्यपि हि प्रस्थादिशब्दः परिमेये वर्त्तते, तथापि परिमाणव्यपदेशो न तस्य विरुध्यते; प्रथमं परिमाणवृत्तित्वात् ॥

मितनखे च ॥ **अपरिमाणार्थं आरम्भ इति**। परिमाणे पूर्वेणैव सिद्धत्वात्। मितनखशब्दयोरपरिमाणवचनत्वात्। सर्वदैव हि मितशब्दः परिमेयद्रव्यवचनः, नखशब्दो हि प्राण्यङ्गवचनः ॥

विध्वरुषोस्तुदः ॥ **अरुन्तुद इति**। अरुश्शब्दस्य 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इत्युकारात् परो मुमागमः, 'संयोगान्तलोपः' 'मोऽनुस्वारः', 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति परसवर्णः ॥

असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ **असूर्यम्पश्या इति**। पाघ्रादिसूत्रेण पश्यादेशः। दृशिना नञः सम्बन्धादिति। असामर्थ्यं हेतुः। अत्र हि दर्शनं प्रतिषिध्यते, न तु सूर्य एव।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सूर्यं न पश्यन्तीति । गुप्तिपरं चैतत्—एवं नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥

उग्रम्पश्य, इरम्मद, पाणिन्धम—इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः । इरया माद्यतीति इरम्मदः । पाणयो ध्मायन्ते एष्विति पाणिन्धमाः पन्थानः ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥

प्रिय, वश—इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्वदेर्धातोः खच् प्रत्ययो

पदमञ्जरी

गुप्तिपरं चैतदिति । यद्वचनम्—'असूर्यम्पश्या राजदाराः' इति, एतद् गुप्तिप्रधानम्; तेन सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो न विरुध्यत इति भावः । गुप्तिपरत्वमेव प्रकटयति *एवं नामेति* ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ *उग्रं पश्यतीति* । क्रियाविशेषणमेतत् । *इरम्मद इति* । 'मदी हर्षे' दिवादित्वाच्छ्यनि प्राप्ते तदभावो निपातनात् । इरा=उदकम् । *पाणिन्धमाः पन्थान इति* । ते पुनर्येषु गच्छद्भिः सर्पाद्यपनोदनाय पाणयो ध्मायन्ते=शब्द्यन्ते ॥

न्यासः

तस्माद् दृशिनैव नञः सम्बन्धः, न सूर्येणेत्यसामर्थ्यम् । सूर्यं न पश्यन्तीति दृशिना नञः सम्बन्धं दर्शयति । यदा सूर्यः प्रतिषिध्यते तदा न भवितव्यमेव प्रत्ययेन, अनभिधानात् । समासश्चायमसामर्थ्येऽपि भवति, गमकत्वात् । अस्मादेव वचनाद्वा । ननु च यथा राजदाराः सूर्यं न पश्यन्तीति तथान्यदपि परपुरुषादिकम्, तत्रायुक्तं सूर्येणैकेन विशेषणेनेत्यत आह—गुप्तिपरञ्चैतदिति । यदेतदसूर्यम्पश्या राजदारा इति वचनमेतद् गुप्तिप्रधानम्; गुप्तिप्रतिपादनाय प्रयुक्तत्वात् । एवं नामेत्यादिना गुप्तिपरत्वमस्य दर्शयति ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ उग्रम्पश्येति । 'कर्मण्यण्' इति प्राप्ते दृशेः खश् निपात्यते । पूर्ववत् पश्यादेशः । इरम्मद इति । इरया माद्यतीति । 'मदी हर्षे' । तृजादिषु प्राप्तेषु खश् निपात्यते । तत्र दिवादित्वाच्छ्यनि प्राप्ते तदभावो निपात्यते । पाणिन्धमा इति । अधिकरणे ल्युटि प्राप्ते खश् निपात्यते । पूर्ववद्धमादेशः ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ चकारः 'खचि ह्रस्वः' इति विशेषणार्थ इति । 'खे ह्रस्वः' इत्युच्यमाने खश्यपि स्यात् । ननु चैकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्येति न भविष्यति ? एवं तर्हि परिभाषाश्रयणाच्चकारकरणमेव लघ्विति च मन्यते । ननु च प्रियंवदो वशंवद

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भवति । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । वशंवदः । चकारः 'खचि ह्रस्वः' इति विशेषणार्थः । खकारो मुमर्थः । प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् ।

* खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् * । मितंगमो हस्ती । मितंगमा हस्तिनी ।

* विहायसो विह च * । विहायसा गच्छति विहंगमः ।

* खच्च डिद्वा वक्तव्यः * । विहंगः । विहंगमः ।

* डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः * । विहगः ॥

पदमञ्जरी

प्रियवशे वदः खच् ॥ *चकारः खचि ह्रस्वः इति विशेषणार्थ इति* । 'खे ह्रस्वः' इत्युच्यमाने 'एजेः खश्' अङ्गमेजयः, जनमेजयः—अत्रापि प्राप्नोति ? 'एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य' इत्यत्र न भविष्यति । इह तर्हि—'कुलात्खः' कुलीनः, यस्येति लोपनिवृत्तये ह्रस्वः स्यात् ? तत्र धातुप्रत्ययस्य ग्रहणं तत्प्रकरणसाहचर्यादेष चिन्त्यप्रयोजनश्चकारः । *प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थमिति* । 'द्विषन्तपः' इत्यत्र ह्रस्वणिलोपौ यथा स्याताम्, शप् च मा भूदिति । यद्येवम्, उत्तरत्रैव कर्तव्ये इह करणे किं प्रयोजनम् ? अन्येभ्योऽपि भवतीति ज्ञापनार्थम् । तेन 'गमेः सुप्युपसंख्यानम्' इति न वक्तव्यं भवति ।

मितङ्गम इति । असंज्ञार्थमिदम्, संज्ञायां तु 'गमश्च' इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ।

न्यासः

इति खश्यपि सिद्ध्यति, किमर्थम् प्रत्ययान्तरकरणमित्याह—प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थमिति । 'द्विषत्परयोस्तापेः' इत्यत्र खचि ह्रस्वस्तापेर्यथा स्यात् । णिलोपश्चेत्याद्यर्थं प्रत्ययान्तरं क्रियते । अथोत्तरत्रैव खच् कस्मान्न क्रियते ? अत्रापि खज् भवतीति विज्ञानार्थम् । तेन गमेरपि सुप्युपपदे खच् सिद्धो भवति ।

यदि 'खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम्'; तत्रोपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनार्थं प्रत्ययान्तरं क्रियते । प्रतिपादनन्त्विदमेव वेदितव्यम् ।

विहायसो विह चेति । गमेर्विहायःशब्द उपपदे खच्प्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन विहायःशब्दस्य विहादेशः ।

खच्च डिद्वा वक्तव्य इति । डित्त्वाट्टिलोपः स्यात्, 'विहायसो विह च' इत्यतोऽस्य भेदेन पाठात् । डित्त्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्; अन्यथा विहङ्गम इति न सिध्येत् ।

डे चेत्यादि । डप्रत्यये च गमेर्विहायसो विहादेशः । विहग इति । न पुनरत्र डप्रत्ययः ? अस्मादेव वचनाद्भवति । अथ वा वक्ष्यत्युत्तरतः 'डप्रकरणेऽन्येष्वपि दृश्यते' इति ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥

द्विषत्परयोः कर्मणोरुपपदयोस्तापेर्धातोः खच्प्रत्ययो भवति । 'तप दाहे' चुरादिः, 'तप संतापे' भ्वादिः—द्वयोरपि ग्रहणम् । द्विषन्तं तापयति द्विषन्तपः । परन्तपः । 'द्विषत्परयोः' इति द्वितकारको निर्देशः । तेन स्त्रियां न भवति—द्विषतीं तापयति द्विषतीतापः ॥

वाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥

वाक्शब्दे कर्मण्युपपदे यमेर्धातोः खच्प्रत्ययो भवति व्रते गम्यमाने । 'व्रते' इति शास्त्रितो नियम उच्यते । वाचंयम आस्ते ।

पदमञ्जरी

द्विषत्परयोस्तापेः ॥ द्विषन्तप इति । मुमि संयोगान्तलोपः । *द्वितकारको निर्देश इति* । तत्रैकेन द्विषच्छब्दो विशेष्यते—तकारान्तो यो द्विषच्छब्द इति, सौत्रत्वान्निर्देशस्य विशेषणस्य परनिपातः । *तेन स्त्रियां न भवतीति* । अन्यथा लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्यादेव प्रसङ्ग इति भावः ॥

वाचि यमो व्रते ॥ शास्त्रित इति । शास्त्रशब्दाद्विधाने धात्वर्थे णिच्, तदन्तात्कर्मणि क्तः । शास्त्रे विहितः, शास्त्रेण वा—शास्त्रितः । *नियम इति* । सङ्कल्पविशेषः । *वाचंयम इति* । 'वाचंयमपुरन्दरौ च' इति पूर्वपदस्यामन्तत्वम् । तत एव तर्हि निपातनात्प्रत्ययो भविष्यति । व्रतादन्यत्रापि तर्हि प्राप्नोति ? तत्रैव व्रतग्रहणं करिष्यते—'वाचंयमो व्रते पुरन्दरश्च' इति, तदेतच्चिन्त्यप्रयोजनम् । एतेन पुरन्दरो व्याख्यातः ।

न्यासः

द्विषत्परयोस्तापेः ॥ द्वयोरपि ग्रहणमिति । ण्यन्तावस्थायां विशेषाभावात् । **द्वितकारको निर्देश इति** । 'द्विषत्परयोः' इति निर्देशे द्वौ तकारौ, तत्रैको द्विषच्छब्दस्यावयवः, तेन द्विषच्छब्दो विशिष्यते—द्विषच्छब्द उपपदे तकारान्त इति । **तेन स्त्रियां न भवतीति** । स्त्रीप्रत्ययान्तस्तकारान्तो न भवति । असति तु द्वितीये तकारे 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति' इति स्त्रियामपि स्यात् । **द्विषतीति** । 'उगितश्च' इति ङीप् । उगित्त्वन्तु द्विषच्छब्दस्य 'द्विषोऽमित्रे' इति शत्रन्तत्वात् ॥

वाचि यमो व्रते ॥ शास्त्रित इति । शास्त्रे कृत इति विगृह्य शास्त्रशब्दात् प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच्, तदन्तात् क्ते विहिते शास्त्रित इति । शास्त्रविहित इत्यर्थः । अथ वा—शास्त्रेण इतः शास्त्रितः, शास्त्रविद इतः—जातः, प्रवृत्तः । अथ वा—शास्त्रशब्दस्तारकादिषु द्रष्टव्यः । शास्त्रमस्य सञ्जातमिति शास्त्रितः । **वाचंयम इति** । वाचं यच्छतीति विगृह्य खचि'वाचंयमपुरन्दरौ च' इति पूर्वपदस्य मुमभावो निपात्यते । ननु च प्रत्ययोऽपि तेनैव

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

व्रत इति किम् ? वाग्यामः ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥

पुर्, सर्व—इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्यथासंख्यं दारिसहोर्धात्वोः खच्प्रत्ययो भवति । पुरं दारयति पुरन्दरः । सर्वंसहो राजा ।

* भगे च दारेरिति वक्तव्यम् * । भगन्दरः ॥

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ ४२ ॥

सर्व, कूल, अभ्र, करीष—इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कषेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति । सर्वं कषति सर्वंकषः खलः । कूलंकषा नदी । अभ्रंकषो गिरिः । करीषंकषा वात्या ॥

मेघर्त्तिभयेषु कृञः ॥ ४३ ॥

पदमञ्जरी

वाग्याम इति । योऽशक्त्यादिना वाचं यच्छति तत्राणेव भवति ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ 'दृ विदारणे' इत्यस्य ग्रहणम्; न 'दृ भये', 'दृङ् आदरे'—इत्येतयोरित्युपदेशः । असंज्ञार्थं सहिग्रहणम्, संज्ञायां तु वक्ष्यति । *सर्वसहो राजेति* । सर्वं संपादयितुं समर्थ इत्यर्थः ॥

मेघर्त्तिभयेषु कृञः ॥ *करोतेरिति* । कृणोतेस्तु पूर्ववदेवाग्रहणम् । शिवंकर इत्यपि छन्दसि दृश्यते—शिव एको ध्येयः शिवंकर इति ॥

न्यासः

निपातनेन भविष्यति, तत् किमनेन ? नैतदस्ति; यच्छतीति पचाद्यचि विहिते ततश्च 'वाचो यमः' इति षष्ठीसमासे कृते वाचंयम इति सिध्यति । सम्पद्यत एव, तत्र तु निपातनमनर्थकं स्यात् । एवञ्च सति नित्यमुपपदसमासो न स्यात् । अतः खच्प्रत्ययो विधेयः, निपातनमपि कर्त्तव्यम् ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ दारोति । 'दॄ विदारणे' इत्यस्य णिचा निर्देशः । पुरन्दर इति । पूर्वपदे मुम्भावो निपात्यते ।

भगे च दारेरिति वक्तव्यमिति । भगे चोपपदे दारेः खज् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च' इत्यतश्चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन भगे चोपपदे दारेः खज् भवतीति ॥

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ सर्वङ्कष इति । 'कष खष शिष जष झष शक वष मष रुष रिष हिंसार्थाः' ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मेघ, ऋति, भय–इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कृञः खच्प्रत्ययो भवति । मेघंकरः । ऋतिकरः । भयंकरः ।

※ उपपदविधौ भयादिग्रहणं तदन्तविधिं प्रयोजयति ※ । अभयंकरः ॥

क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ॥ ४४ ॥

क्षेम, प्रिय, मद्र–इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु करोतेरण्प्रत्ययो भवति, चकारात्खच्च । क्षेमकारः, क्षेमंकरः । प्रियकारः, प्रियंकरः । मद्रकारः, मद्रंकरः । 'वा' इति वक्तव्ये पुनरण्ग्रहणं हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् ॥

आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥

अत्र 'सुपि' इत्युपतिष्ठते । आशितशब्दे सुबन्ते उपपदे भवतेर्धातोः

पदमञ्जरी

आशिते भुवः करणभावयोः ॥ *अत्र सुपीत्युपतिष्ठते इति* । न तु कर्मणीति, भवतेरकर्मकत्वात् । सोपसर्गात्प्राप्त्यर्थाच्च खचा न भवितव्यम्, अनभिधानादिति भावः । आशितशब्दोऽयम् 'अश भोजने' इत्यस्मादाङ्पूर्वादविवक्षिते कर्मणि क्तप्रत्ययान्तो गृह्यते—आशितः कर्त्तेति, यस्याद्युदात्तत्वं विधास्यते । यस्तु 'ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' इति भावकर्माधिकरणेषु क्तः, न तदन्तो गृह्यते, अनभिधानादित्याहुः । अन्ये त्वशेर्ण्यन्तात्प्रयोज्ये कर्मणि क्तप्रत्यये कृते य आशितशब्दः स गृह्यते । एवमाशितः कर्त्तेति यस्याद्युदात्तत्वं तत्रापि प्रयोज्य एव भूतपूर्वगत्या

न्यासः

मेघर्तिभयेषु कृञः ॥ उपपदविधाविव्यादि । ननु चाभयशब्दो नञ्समासे सिध्यत्येव ? नैवं शक्यम्, सति शिष्टत्वाद्धि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्युदात्तत्वं स्यात्, 'गतिकारकोपपदानाम्' इत्यादिनान्तोदात्तत्वं चेष्यते । तस्मात् कर्त्तव्यम् । अपवादत्वात् खजयमणं बाधते, हेत्वादिविवक्षायाञ्च परत्वाट्टप्रत्ययमपि ॥

क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ॥ अथ 'क्षेमप्रियमद्रे वा' इत्येवं कस्मान्नोक्तम्, किमण्ग्रहणेन ? खचि विकल्प्यते, 'कर्मण्यण्' इत्यनेनैवाण् भविष्यतीत्यत आह—वेति वक्तव्य इत्यादि । 'क्षेमप्रियमद्रे वा' इत्युच्यमाने पक्षे वाग्रहणाद् यथाप्राप्तमपीष्यते । ततो हेत्वादिषु विवक्षितेषु 'कृञो हेतुताच्छील्य' इत्यादिना टः स्यात्, अतस्तद्बाधनार्थम् । तेन हेत्वादिविवक्षायां टप्रत्ययं बाधित्वाऽण् भवति ॥

आशिते भुवः करणभावयोः ॥ अत्र सुपीत्युपतिष्ठते, न कर्मणीति; भवतेरकर्मकत्वात् । आशितशब्दे सुबन्त इत्यादि । अथ विपर्ययः कस्मान्न भवति, करणभाव-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

करणे भावे चार्थे खच् प्रत्ययो भवति। आशितो भवत्यनेन आशितम्भव ओदनः। भावे—आशितस्य भवनम् आशितम्भवं वर्तते॥

संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः॥ ४६॥

'कर्मणि' इति 'सुपि' इति च प्रकृतं संज्ञावशाद्यथासंभवं सम्बध्यते। भृ, तॄ, वृ, जि, धारि, सहि, तपि, दम—इत्येतेभ्यो धातुभ्य संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति। विश्वम्भरा वसुन्धरा। रथंतरं साम। पतिंवरा कन्या। शत्रुञ्जयो हस्ती। युगन्धरः पर्वतः। शत्रुंसहः। शत्रुंतपः। अरिन्दमः।

संज्ञायामिति किम्? कुटुम्बं बिभर्त्तीति कुटुम्बभारः॥

पदमञ्जरी

कर्त्तोच्यते, 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ' इति अणौ कर्तुर्णौ कर्मसंज्ञाविधानात्। तथा च कृषन्नित्फाल आशितं कृष्णोतीति आद्युदात्तस्यावग्रहो न दृश्यते। कर्तृग्रहणं तु तत्र भावनिवृत्त्यर्थमिति। *आशितम्भव ओदन इति*। यावतौदनेनातिथ्यादिराशितो भवति स एवमुच्यते॥

संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः॥ *संज्ञावशादित्यादि*। 'शत्रुन्तपः' इत्यादौ यत्र कर्मार्थानुगमस्तत्र कर्मणीति सम्बध्यते। यत्र तु न रथन्तरमित्यादौ तत्र सुपीति। *अरिन्दम इति*। अन्तर्भावितण्यर्थो दमिः सकर्मको भवति॥

न्यासः

योरुपपदयोराशिते प्रत्ययार्थ इति? असम्भवात्। आशित इत्यश्नातेः कर्त्तोच्यते, तस्य भवतिना सम्बन्धो नोपपद्यते। न हि योऽश्नातेः कर्त्ता स भवतेः प्रत्ययार्थो भवितुमुत्सहते। तस्मादाशितशब्दस्योपपदत्वम्, इतरयोस्तु प्रत्ययार्थत्वम्। एवञ्च घञ्ल्युटोरपवादो भवति। वाऽसरूपविधिना ल्युडपि भवत्येव—आशितभवन ओदन इति। घञस्तु स्वरूपत्वाद् बाधक एव॥

संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः॥ संज्ञावशादिति। संज्ञाशब्दा हि द्विविधा भवन्ति—केचिदवयवार्थानुगताः, यथा—सप्तपर्ण इति; केचित्तु विपरीताः, यथा—तैलपायिकेति। तदिह यत्रावयवार्थानुगमोऽस्ति विश्वम्भरः, शत्रुन्तप इत्यादिषु, तत्र कर्मणीति सम्बध्यते—विश्वं बिभर्त्तीति विश्वम्भरः। यत्र त्ववयवार्थानुगमो नास्ति, यथा—रथन्तरं सामेति, तत्र व्युत्पत्त्यर्थं सुपीति सम्बध्यते—रथेन तरतीति, रथे तरतीति वा। **पतिंवरेति**। 'वृञ् वरणे', 'वृङ् सम्भक्तौ'। पतिं वृणीते, पतिं वृणुत इति विग्रहः। शत्रुं जयतीति शत्रुञ्जयः। धारीति। धृञो ण्यन्तस्य ग्रहणम्। युगं धारयतीति युगन्धरः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गमश्च ॥ ४७ ॥

गमेर्धातोः सुप्युपपदे संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । सुतंगमो नाम यस्य सौतङ्गमिः पुत्रः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४८ ॥

'संज्ञायाम्' इति नानुवर्तते । अन्त, अत्यन्त, अध्वन्, दूर, पार, सर्व, अनन्त—इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु गमेर्डप्रत्ययो भवति । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः । दूरगः । पारगः । सर्वगः । अनन्तगः । डकारष्टिलोपार्थः; डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति ।

पदमञ्जरी

गमश्च ॥ *योगविभाग उत्तरार्थ इति* । उत्तरत्र गमेरेवानुवृत्तिर्यथा स्याद्, भृतृप्रभृतीनां मा भूत् ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ *अनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति* । श्रवणार्थस्तु डकारो न भवति, 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति कृतटिलोपस्य डप्रत्ययान्तस्य निर्देशात् । अत्रात्यन्तानन्तग्रहणमनर्थकम्, अन्तशब्दोऽत्र गृह्यते, तेन कर्मणो विशेषणात्तदन्तविधिर्भविष्यति । उपपदविधौ तु न सर्वत्र तदन्तविधिः, उपपदविधौ तदाद्यादिग्रहणमिति नियमात् । पन्नं पतितं यथा गच्छतीति *पन्नगः* ।

न्यासः

पूर्ववद्ध्रस्वत्वम् । शत्रुं सहत इति शत्रुंसहः । शत्रुं तपतीति शत्रुन्तपः । अरिं दाम्यतीति अरिन्दमः । यद्यपि दमिरकर्मकः, तथाप्यन्तर्भावितण्यर्थत्वात् सकर्मको भविष्यति । अरिं दमयतीत्यर्थः ॥

गमश्च ॥ यस्य सौतङ्गमिः पुत्र इति । पुत्रस्य सौतङ्गमित्वव्यपदेशेन पितुः सुतङ्गमसंज्ञानुमीयत इति दर्शयति । सत्यां हि पितुः सुतङ्गमसंज्ञायां तत्पुत्रस्य सौतङ्गमिशब्देनाभिधानं भवति, नासत्याम् । अथ योगविभागः किमर्थः, पूर्वसूत्र एव गमेर्ग्रहणं क्रियतामित्याह—योगविभाग उत्तरार्थ इति । गमेरेवोत्तरत्रानुवृत्तिर्यथा स्यात्, भृञादीनां मा भूत् । एकयोगे हि तेऽप्यनुवर्तेरन् ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ डकारष्टिलोपार्थ इति । डिति 'टेः' इति टिलोपो यथा स्यात् । कथं पुनः सत्यपि डकारे टिलोपो लभ्यते, यावता भसंज्ञकस्य हि टिलोप उच्यते, न चेह भसंज्ञास्तीत्याह—डित्यभस्यापीत्यादि । यदि सत्यपि डिति टिलोपो मा भूत्, तदा तस्य वैयर्थ्यं स्यादिति भावः । ननु च श्रवणार्थं भविष्यति, तत् कुतो वैयर्थ्यं स्यात् ? एवं मन्यते—'प्रावृट्शरत्कालदिवाञ्जे' इति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* डप्रकरणे सर्वत्र-पन्नयोरुपसंख्यानम् * । सर्वत्रगः । पन्नगः ।

* उरसो लोपश्च * । उरसा गच्छतीत्युरगः ।

* सुदुरोरधिकरणे * । सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति सुगः । दुर्गः ।

* निरो देशे * । निर्गो देशः ।

अपर आह—* डप्रकरणेऽन्येष्वपि दृश्यत इति * । स्त्र्यगारगः । ग्रामगः । गुरुतल्पगः ॥

आशिषि हनः ॥ ४९ ॥

'ड' इति वर्तते । आशिषि गम्यमानायां हन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे डप्रत्ययो भवति । तिमिं वध्यात्तिमिहः । शत्रुहः ।

आशिषीति किम् ? शत्रुघातः ।

* दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् * । दारावुपपदे आङ्-

पदमञ्जरी

'सुदुरोरधिकरणे' इति कर्मणि खलेव भवति—सुगमः, दुर्गम इति । *अन्यत्रापि दृश्यत इति* । एवं च सूत्रमपि प्रपञ्चार्थम् ॥

आशिषि हनः ॥ *दाराविति* । दारुशब्द इत्यर्थः । शब्दापेक्षया पुंल्लिङ्गः,

न्यासः

कृतटिलोपस्य जनेर्डप्रत्ययान्तस्यायं निर्देशं करोति, ततोऽवसीयते डकारस्याश्रवणार्थतेति । सर्वत्रेत्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—'गमश्च' इत्यतश्चकारोऽनुवर्त्तते । तस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सर्वत्रेत्यादावुपपदे डो भविष्यतीति । सर्वत्रशब्दश्चात्र सुपीत्यनेन सम्बध्यते, न तु कर्मणीत्यनेन; तस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् कर्मत्वानुपपत्तेः । पन्नशब्दः क्रियाविशेषणत्वात् कर्मणीत्यनेन सम्बध्यते । प्रतिपादितं हि 'करणे च स्तोकाल्प' इत्यादिसूत्रे क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वम् ।

उरसो लोपश्चेति । 'अलोऽन्त्यस्य' इति सकारस्य ।

सुदुरोरधिकरण इति । ल्युडपवादो डो विधीयते । वाऽसरूपविधिना सोऽपि भवति—सुगमनम्, दुर्गमनमिति । अधिकरण इति किम् ? कर्मणि मा भूत् । 'ईषद्-दुःसुषु' इत्यादिना खलेव भवति—सुगमः, दुर्गम इति ।

निरो देश इति । निर्शब्द उपपदे गमेर्डो भवति देशेऽधिकरणे । निर्गम्यतेऽस्मिन् देशे निर्गो देशः । देशादन्यत्र ल्युडेव भवति—निर्गमनमिति ॥

आशिषि हनः ॥ आशिषीति । प्रत्ययार्थमेतत् । तस्मिन् कर्तरि प्रत्ययो भवति यस्मिन् विधीयमान आशीर्गम्यते । तिमिं वध्यादिति । आशीर्लिङ् । प्रयोगवतो वाक्यस्योपपन्यासस्तु समानार्थत्वात् तिमिहशब्दस्य प्रख्यानार्थः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पूर्वाद्धन्तेरण् प्रत्ययो भवति, अन्तस्य च टकारादेशो भवति, संज्ञायां विषये । दारु आहन्ति दार्वाघाटः ।

* चारौ वा * । आङ्पूर्वाद्धन्तेश्चारावुपपदेऽण्, अन्तस्य वा टकारादेशः । चार्वाघाटः, चार्वाघातः ।

* कर्मणि समि च * । कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरण्प्रत्ययः, अन्तस्य च वा टकारादेशः । वर्णान्संहन्ति वर्णसंघाटः, वर्णसंघातः । पदानि संहन्ति पदसंघाटः, पदसंघातः ॥

अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥

अपपूर्वाद्धन्तेः क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोर्डप्रत्ययो भवति । क्लेशापहः पुत्रः । तमोऽपहः सूर्यः । अनाशीरर्थ आरम्भः ॥

कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५१ ॥

'हनः' इति वर्तते । कुमार, शीर्ष—इत्येतयोरुपपदयोः हन्तेर्णिनिः

पदमञ्जरी

टविधानार्थं वचनम्, अण् 'कर्मण्यण्' इत्येव सिद्धः । अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम्, 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येव सिद्धम् ॥

न्यासः

दारावाहन इत्यादि । टकारादेश एवोपसंख्यायते । अण्प्रत्ययस्तु 'कर्मण्यण्' इत्यनेनैव सिद्धः । अथान्यग्रहणं किमर्थम्, यावता 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्तस्य भविष्यतीति ? न; षष्ठीनिर्दिष्टस्यालोऽन्त्यविधयो भवन्ति । न चेह हन्तेः षष्ठ्या निर्देशः, किं तर्हि ? पञ्चम्याः । नन्वर्थाद् विभक्तिविपरिणामो भविष्यति—हन इत्यस्याः पञ्चम्याः षष्ठी सम्पद्यते ? एवं तर्हि विस्पष्टार्थमन्तग्रहणम् । दार्वाहन्तीति । दारुशब्दोऽत्र द्वितीयान्तः । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुप्तत्वान्न द्वितीया श्रूयते ।

चारौ वेति । अत्राप्यादेशो विकल्पेन विधीयते । अण् तु 'कर्मण्यण्' इति नित्यमेव सिद्धः । चार्वाघाट इति । 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति कुत्वम् । 'हनस्तोऽचिण्णमुलोः' इति तत्वम् । कर्मणि समि चेत्येतद्वाक्यं कर्मण्युपपद इत्यस्यैव विशेषणम् ॥

अपे क्लेशतमसोः ॥ 'उदि कूले रुजिवहोः' इत्यत्रोच्छब्दस्योपपदत्वे यो न्याय उक्तः स इहाप्यपशब्दस्य वेदितव्यः । अनाशीरर्थ आरम्भ इति । आशिषि पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ।

कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ कुमारघातीति । पूर्ववत् तत्वकुत्वे । निपातनाच्छिरसः शीर्षभाव इति । कुमारशीर्षयोरित्यत एव निपातनाच् शिरसः शीर्षभावो भवति, न

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रत्ययो भवति । कुमारघाती । शीर्षघाती । निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥

हन्तेर्जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्लक्षणवति कर्तरि टक् प्रत्ययो भवति । जायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नी वृषली ।

अथ वा—लक्षणे द्योत्ये टक्प्रत्यय. ॥

पदमञ्जरी

कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ 'सुप्यजातौ' इति सिद्धेऽताच्छील्यार्थमिदं वचनम्, शिरसः शीर्षभावार्थं च ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ *लक्षणवतीति* । एतेनार्शआद्यच्प्रत्ययान्तो लक्षणशब्द इति दर्शयति । एतच्च सूत्रारम्भादेवावसीयते, केवले हि लक्षणे उत्तरेणैव सिद्धः प्रत्ययः । *जायाघ्नो ब्राह्मण इति* । यस्य तिलकालकादि जायामरणलिङ्गमस्ति स तां हन्तीति गौणो गदः । एतेन *पतिघ्नी* व्याख्याता । 'गमहन' इत्युपधालोपः, टित्वान्ङीप् ॥

न्यासः

पुनः 'शीर्षञ्छन्दसि' इत्यनेन । तत्र हि शीर्षन्निति शिरःशब्दसमानार्थं शब्दान्तरं निपात्यते, अन्यथा शीर्षघातीति च्छन्दस्येव स्यात्, न भाषायाम् । 'कुमारशीर्षयोः' इति च निर्देशो नोपपद्यते, स हि नकारान्तः; अकारान्तेन चायं निर्देशो भवति, न नकारान्तेनेति । णिनेर्द्वितीय इकारो नकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थः, णकारो वृद्ध्यर्थः ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ लक्ष्यते चिह्न्यतेऽनेनेति लक्षणम् । तदस्यास्तीति तस्मिन् लक्षणवति । एतेन मत्वर्थीयाकारप्रत्ययान्तो लक्षणशब्दः सूत्र उपात्त इति दर्शयति, स च कर्तुः प्रत्ययस्य विशेषणमिति दर्शयन्नाह—लक्षणवति कर्त्तरीति । अथ लक्षण-शब्दस्योपपदत्वं कस्मान्न भवति ? केचिदाहुः—'हन्तेः सकर्मकत्वात् कर्मणीतीहोप-तिष्ठते, तत्र यदीह लक्षणस्योपपदत्वं स्यात्, तत् कर्मणा विशिष्येत । न च लक्षणं हन्तेः कर्मोपपद्यते, स हि हिंसायां वर्त्तते, हिंसा च प्राणिविषया । जायापत्योः प्राणिधर्मत्वात् कर्मत्वमुपपद्यते' इति, एतच्चानुपपन्नम्; मत्वर्थीयाकारप्रत्ययान्तस्य लक्षणशब्दस्य प्राणिन्यपि वृत्तेः । व्याख्यानादेव लक्षणस्यानुपपदत्वं विज्ञायते । अनभिधानाद्वा । लक्षणवत्युपपदे जायापतिभ्यां प्रत्ययार्थेन भवितव्यम् । न च लक्षणशब्दस्योपपदत्वेन हन्तिना टक्प्रत्ययान्तेन जायापत्योः कर्त्रोरभिधानं दृष्टम् । जायाघ्न इति । कित्वाद् 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः, पूर्ववत् कुत्वम् । पतिघ्नीति । टित्वान् ङीप् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥

अमनुष्यकर्तृके वर्तमानाद्धन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे टक् प्रत्ययो भवति । जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । श्लेष्मघ्नं मधु । पित्तघ्नं घृतम् ।

अमनुष्यकर्तृके इति किम् ? आखुघातः शूद्रः । इह कस्मान्न भवति–चौरघातो हस्ती ? 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनादण् भवति ॥

शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥

शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेष्टक्प्रत्ययो

पदमञ्जरी

अमनुष्यकर्तृके च ।। अमनुष्यशब्दो रक्षःपिशाचादिषु रूढ इति पूर्वमुक्तम्, इह तु मनुष्यादन्यः सर्व एव गृह्यते । ननु यथा पूर्वसूत्रे लक्षणग्रहणं प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्विशेषणम्, एवमिहाप्यमनुष्यग्रहणं भविष्यतीति नार्थः कर्तृग्रहणेन ? 'अमनुष्ये' इत्युच्यमाने उपपदत्वमपि विज्ञायेत, तस्मात्कर्तृग्रहणम् । कृतघ्नशब्दो मूलविभुजादिषु द्रष्टव्यः ।।

न्यासः

अमनुष्यकर्तृके च ॥ अमनुष्यकर्तृक इति । अमनुष्यः कर्त्ता यस्य स तथोक्तः, एतच्च धात्वर्थविशेषणम्, धात्वर्थो हन्तेरित्यत आह–अमनुष्यकर्तृके धात्वर्थ इत्यादि । अथामनुष्यकर्तृकग्रहणमुपपदविशेषणं कस्मान्न भवति ? कर्मणीत्यनुवर्त्तते, कर्मणश्चामनुष्यकर्त्रा सह सम्बन्धानुपपत्तेः । साधनस्य हि क्रियायाः सम्बन्धः, न कारकान्तरेण । प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुरिदं विशेषणं कस्मान्न विज्ञायते ? तस्यामनुष्यकर्तृकत्वाभावात् । न हि कर्त्तुः कर्त्ता सम्भवति, अपि तु क्रियायाः । ननु च कर्तृग्रहणं न कर्त्तव्यम्, विनापि हि तेनामनुष्यकर्त्तरि प्रत्ययो लभ्यत एव ? नैवं शक्यम्; कर्तृग्रहणमन्तरेणामनुष्यग्रहणं केवलमुपादीयमानमुपपदविशेषणमपि विज्ञायते । तस्मात् कर्तृग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्मिन् सत्यमनुष्यकर्तृग्रहणं तस्य विशेषणं न सम्भवतीत्यतो धात्वर्थ एव तेन विशेषयितुं युक्तः । इह कस्मान्न भवतीति । हस्तिकर्तृकत्वादमनुष्यकर्तृको धात्वर्थः । एतस्माद् भवितव्यमेव टक्प्रत्ययेनेति मन्यते ।।

शक्तौ हस्तिकपाटयोः ।। शक्तौ गम्यमानायामिति । अनेनोपपदत्वं शक्तेर्निराकरोति । हस्तिकपाटयोः कर्मणोरुपपदयोरित्यनेनापि हस्तिकपाटयोः प्रत्ययार्थविशेषणत्वम् । अथैवं कस्मान्न विज्ञायते—शक्तावुपपदे हस्तिकपाटयोः कर्त्रोरिति ? आरम्भ-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भवति । मनुष्यकर्तृकार्थं आरम्भः । हस्तिनं हन्तुं शक्तः हस्तिघ्नो मनुष्यः । कं पाटयति प्रविशत इति कपाटघ्नश्चौरः ।

शक्ताविति किम् ? विषेण हस्तिनं हन्ति हस्तिघातः ॥

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ५५ ॥

पाणिघ, ताडघ—इत्येतौ शब्दौ निपात्येते शिल्पिनि कर्तरि । पाणि, ताड—इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्धातोः कः प्रत्ययो भवति, तस्मिंश्च परतो हन्तेष्टिलोपः, घत्वं च निपात्यते । पाणिघः । ताडघः ।

शिल्पिनीति किम् ? पाणिघातः । ताडघातः ।

॥ राजघ उपसंख्यानम् ॥ । राजानं हन्ति राजघः ॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ॥ ५६ ॥

पदमञ्जरी

शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ *विषेण हस्तिनं हन्तीति* । नन्वत्राप्यशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेरस्त्येव शक्तिः ? सत्यम्; शक्तिग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्षविज्ञानादन्यनिरपेक्षस्वबलेनैव हन्तुं या शक्तिः सा गृह्यते, तद्दर्शयति—*हस्तिनं हन्तुं समर्थो हस्तिघ्नो मनुष्य इति* । एवं च हस्तिनं हन्तु मा वा वधीत् सामर्थ्ययोगाद्धस्तिघ्न इत्युच्यते ।

कं पाटयति प्रविशत इति । कपाटशब्दं व्युत्पादयति । कवाटमिति तु प्रसिद्धः, तत्राटतेः पचाद्यच् । 'कवङ् चोष्णे' इति योगविभागात्कोः कवादेशः ॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ॥ *आढ्या-*

न्यासः

सामर्थ्यादेव हि विज्ञायमाने हस्तिकपाटयोर्मनुष्यकर्तृके धात्वर्थे हन्तिर्वर्त्तते । तथा च पूर्वेणैव सिद्धेऽस्यारम्भवैयर्थ्यं स्यात् । उपपदत्वे तु तयोः शक्तौ गम्यमानायां मनुष्ये कर्त्तरि प्रत्ययो विज्ञायत इति न भवत्येष दोषः ।

विषेण हस्तिनं हन्तीति । विषेणेत्यशक्तिकत्वं दर्शयति । यो हि स्वयं हन्तुं न समर्थः स विषादिनोपायान्तरेण हन्ति ॥

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ पाणिघताडघाविति । टप्रत्ययो घत्वं टिलोपश्च निपात्यते ।

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ॥ अच्वाविति बहुव्रीहिः—न विद्यते च्विर्यस्मिंस्तत्राच्वौ । तत्पुरुषो वा—च्वेरन्योऽच्विः । अच्व्यन्त इत्यर्थः । अच्वावित्याढ्यादीनां विशेषणम् । एकवचनं तु प्रत्येकं तैरभि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आढ्यादिषु कर्मसूपपदेषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु करोतेर्धातोः करणे कारके ख्युन्प्रत्ययो भवति। च्वेर्विकल्पेन विधानाद् द्विविधाश्च्व्यर्थाः— च्व्यन्ताः, अच्व्यन्ताश्च। तत्र च्व्यन्ताः पर्युदस्यन्ते। अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यंकरणम्। सुभगंकरणम्। स्थूलंकरणम्। पलितंकरणम्। नग्नंकरणम्। अन्धंकरणम्। प्रियंकरणम्।

च्व्यर्थेष्विति किम्? आढ्यं तैलेन कुर्वन्ति, अभ्यञ्जयन्तीत्यर्थः।

पदमञ्जरी

दिष्विति। अनेन आढ्यादीनामुपपदत्वं दर्शयति। *करणे कारके* इत्यनेनापि करणस्य प्रत्ययार्थत्वम्। अथैवं कस्मान्न विज्ञायते—करण उपपदे आढ्यादिषु कर्तृष्विति? उच्यते—'च्व्यर्थेष्वच्वौ' इति वचनाद् आढ्यादिशब्दाः स्वरूपप्रधानाः, न च शब्दानां कर्तृत्वमुपपद्यते। ननु च श्रवणेन करोति सुखमाढ्यशब्द इत्यत्र शब्दस्यापि कर्तृत्वं सम्भवति? एवं तर्हि व्याख्यानात्तथा नाश्रीयते। अच्वाविति तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा, अच्व्यन्त इत्यर्थः। प्रत्येकं सम्बन्धात्त्वेकवचनम्। कथं पुनश्च्व्यर्थाश्च भवन्त्यच्व्यन्ताश्च भवन्तीत्याह—*च्वेर्विकल्पेन विधानादिति*। *आढ्यङ्करणमिति*। ख्युनः खकारो मुमर्थः, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया खिल्लिङ्गेष्वाढ्यादिषूपपदेषु ह्रस्वार्थश्च। नकारः स्वरार्थः। योरनादेशः।

न्यासः

सम्बध्यते। आढ्यादिष्वित्यादिना कर्तृविशेषणत्वमाढ्यादीनामपाकरोति। करणे कारके इत्यनेनापि करणस्योपपदत्वं निरस्यति। अथैवं कस्मान्न विज्ञायते—करण उपपद आढ्यादिषु कर्तृष्विति? तत्र केचिदाहुः—आढ्यादयोऽत्र शब्दप्रधानाः, न च तथाभूतानां कर्तृत्वमुपपद्यते। शब्दप्रधानत्वं पुनस्तेषां च्व्यन्तेष्वच्वाविति प्रतिषेधाद्विज्ञायते। शब्द एव हि च्व्यन्तो भवति, नार्थः। च्व्यन्तता शब्दस्यैव विद्यते, नार्थस्य। तत्र यद्येतेऽर्थप्रधानाः स्युः; च्व्यर्थेष्विति विशेषणमनुपपन्नं स्यात्, अच्वाविति च प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। पर्युदासोऽप्यनर्थकः स्यात्; पर्युदसनीयाभावात्। कथं पुनः शब्दप्रधानानां प्रत्ययार्थविशेषणत्वं नोपपद्यते, शब्दस्याकर्तृकत्वादनुपपत्तेरिति? न; तस्याप्याढ्य इत्येवंशब्दः सुखयति, सुभगशब्दः सुखयतीत्यादिप्रयोगेषु कर्तृत्वदर्शनात्। व्याख्यानादेवार्थनिश्चयोऽद्धेष्यः। करणस्य प्रत्ययार्थत्वेन निर्देशात् 'कर्त्तरि कृत्' इति न व्याप्रियते। ननु च नेमे च्व्यर्थाः, ते नियोगत एव च्व्यन्ताः, इह त्वच्व्यन्ता आढ्यादयो न सम्भवन्त्येव, तत् किं पर्युदस्यन्त इत्याह—च्वेर्विकल्पेन विधानादित्यादि। विकल्पेन विधानं तु 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तेः।

आढ्यं तैलेन कुर्वन्तीत्यादि। न ह्यसौ प्रागनाढ्यस्तैलेनाढ्यः क्रियते, किं तर्हि?

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रकृतेरविवक्षायामभूतप्रादुर्भावेऽपि प्रत्युदाहरणं भवति। अच्वाविति किम्? आढ्यीकुर्वन्त्यनेन।

ननु च ख्युना मुक्ते ल्युटा भवितव्यम्, न च ल्युटः ख्युनश्च विशेषोऽस्ति, तत्र किं प्रतिषेधेन? एवं तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात्ख्युन्यसति

पदमञ्जरी

अभ्यञ्जयन्तीत्यर्थ इति। अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। तेनात्र प्रागनाढ्यः सन्नाढ्यः क्रियत इति अभूततद्भावाभावः। भवतु वाऽभूततद्भावः, तथापि युक्तमेवेदं प्रत्युदाहरणमित्याह—*प्रकृतेरविवक्षायामिति*। प्रकृतिरेव परिणामित्वेन यत्र विवक्ष्यते, यथा—तन्तवः पटो भवतीति, तदा च्विप्रत्ययः, तथा च वार्त्तिकम्—'प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च' इति, प्रकृतिः कार्यस्य पूर्वावस्था।

अच्वाविति किमिति। अस्य वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः, तमाविष्करोति—*ननु चेति*। *ल्युटात्र भवितव्यमिति*। 'करणाधिकरणयोश्च' इति। न च ल्युटः ख्युनश्च विशेषोऽस्तीति, ल्युटि तावदाढ्योकरणमिति रूपम्, स्वरोऽपि लित्स्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वम्; ख्युन्यपि नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्, 'खित्यनव्ययस्य' 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति ह्रस्वत्वम्, मुम् चानव्ययस्य विधीयते, च्व्यन्ताश्चाव्ययम्; 'ऊर्यादि-

न्यासः

आढ्यस्तैलेनाभ्यज्यते। अनेकार्थत्वाद्धातूनां करोतिरत्राभ्यञ्जने वर्त्तते। तेनाभूतप्रादुर्भावो नास्तीति भवति प्रत्युदाहरणम्। अथ वा—भवतु नामाभूतप्रादुर्भावः, तथापि युक्तमेवेदं प्रत्युदाहरणमिति दर्शयितुमाह—प्रकृतेरविवक्षायामित्यादि। न ह्यभूतप्रादुर्भाव इत्येवं सर्वोऽभूतप्रादुर्भावश्च्व्यर्थो भवति, किन्तु विशिष्ट एव; यस्मात् तत्र प्रकृतिग्रहणं दर्शयिष्यते। प्रकृतिः कार्यस्य पूर्वावस्था। तेन यत्राश्रितं कार्यं पूर्वारम्भश्च कार्यस्य भाव्यमानतया विवक्ष्यते तत्र स अभूतप्रादुर्भावः, स एव च्व्यर्थः। एतदुक्तं भवति—यदा कार्यस्य पूर्वावस्था विवक्ष्यते तदा च्व्यर्थो भवति, नाभूतप्रादुर्भावविवक्षायामिति। इह तु पूर्वावस्थामपरामृश्यानाश्रितपूर्वारम्भे कार्येऽभूततद्भावमात्रं विवक्षितम्। तेन सत्यप्यभूततद्भावे च्व्यर्थो न भवति। अतो भवत्येतत् प्रत्युदाहरणम्—आढ्योकुर्वन्तीति। 'अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे' इत्यादिना च्विः, 'अस्य च्वौ' इतीत्त्वम्। ल्युटा भवितव्यमिति। 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यनेन ल्युड्विधानात्। यदि ल्युटा भवितव्यं ततः किमित्याह—न चेत्यादि। उभयत्रापि तदेव रूपम्, स एव स्वरः। रूपं तावदभिन्नम्, उभयत्रापि समासस्य नित्यार्थत्वात्; तथा हि ख्युन्युपपदसमासेन भवितव्यम्, ल्युट्यपि गतिसमासेन! 'अनव्ययस्य' इति च प्रतिषेधान् मुमा न भवितव्यमिति रूपभेदो नास्ति। स्वरोऽपि न भवति भेदकः; ख्युनि सति यत्रैव निस्स्वरो भविष्यति, ल्युट्यपि लित्स्वरस्तत्रैव। प्रतिषेधसामर्थ्यादिति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ल्युडपि न भवति। तेन ल्युटोऽप्ययमर्थतः प्रतिषेधः। उत्तरार्थश्च च्विप्रतिषेधः क्रियते॥

कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ॥ ५७॥

आढ्यादिषु सुबन्तेषूपपदेषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेर्धातोः कर्तरि कारके खिष्णुच्, खुकञ्—इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्यम्भविष्णुः, आढ्यम्भावुकः। सुभगम्भविष्णुः, सुभगम्भावुकः। स्थूलम्भविष्णुः, स्थूलम्भावुकः। पलितम्भविष्णुः, पलितम्भावुकः। नग्नम्भविष्णुः, नग्नम्भावुकः। अन्धम्भविष्णुः, अन्धम्भावुकः। प्रियम्भविष्णुः, प्रियम्भावुकः।

कर्तरीति किम्? करणे मा भूत्। च्व्यर्थेष्वित्येव—आढ्यो भविता। अच्वावित्येव—आढ्यीभविता॥

पदमञ्जरी

च्विडाचश्च' इति निपातत्वात्। स्त्रियामप्युभयत्र 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीब् भवति, अतो रूपे स्वरे च नास्ति विशेषः। *उत्तरार्थश्चेति*। उत्तरसूत्रे खिष्णुच्खुकञ्भ्यां मुक्ते तृजादिभिर्भवितव्यमित्यस्ति विशेषः, कथं तर्हि पूर्वमुक्तम्—प्रतिषेधसामर्थ्यादिति? अस्मिन्सूत्रे प्रतिषेधसामर्थ्यादिति भावः। केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैव 'अच्वौ' इत्यवक्ष्यत्, यथा वक्ष्यते—इह किंचित्त्रपो इति। *भाष्ये* तूत्तरार्थमेव स्थितम्॥

कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ॥ कर्तृग्रहणं करणनिवृत्त्यर्थम्, उत्तरार्थं च, खकारो मुमर्थः, चकारः स्वरार्थः, ञकारो वृद्ध्यर्थश्च। किमर्थं खिष्णुजिकारादिः क्रियते, न ख्स्नुरित्येवोच्येत, तत्रायमप्यर्थः—स्वरार्थश्चकारो न कर्त्तव्यो भवति, प्रत्यय-

न्यासः

आढ्यीकरणमित्यस्य रूपस्य निरासाय 'अच्वौ' इति प्रतिषेधः क्रियते। एवं तस्य निरासः कृतो भवति यदि ख्युना मुक्ते ल्युडपि भवति, अन्यथा हि स्यादेव। तदेव रूपमिति प्रतिषेधः स्यादिति वैयर्थ्यमिति भावः। अर्थत इति। न शब्दतः। अर्थस्तु प्रतिषेधसामर्थ्यमेव। उत्तरार्थश्चेति। उत्तरसूत्रस्योपयोगं दर्शयति। तत्र खिष्णुच्खुकञ्भ्यां मुक्ते तृजादिभिर्भवितव्यमित्यस्ति विशेषः। ख्युनः खकारो मुमर्थः, नकारः स्वरार्थः॥

कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ॥ कर्त्तरि कारक इति। कर्तृग्रहणं करणनिवृत्त्यर्थम्। ननु चास्वरितत्वादेवानुवृत्तिर्न स्यात्? सत्यमेतत्; द्वेष्यमपि कश्चिद् विजानीयाद्—यथैवाढ्यादयोऽनुवर्त्तन्ते तथा तत्सम्बन्धकरणमपीति। उत्तरार्थश्च कर्तृग्रहणम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उदात्तत्वाद्भुवः सिद्धमिकारादित्वमिष्णुचः ।
नञस्तु स्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्यते ॥

स्पृशोऽनुदके क्विन् ॥ ५८ ॥

स्पृशेर्धातोरनुदके सुबन्त उपपदे क्विन्प्रत्ययो भवति । ननु च सक-

पदमञ्जरी

स्वरेणैव सिद्धम् ? केनेदानीमिकारादित्वं सिद्ध्यति ? तत्राह—*उदात्तत्वादिति* । भवतिरयमुदात्तः, तस्योदात्तत्वादिड् भविष्यति । *नञस्त्विति* । 'नञः' इति पञ्चमी, नञ उत्तरस्य खिष्णुजन्तस्य स्वरसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । यद्ययमिकारादिर्न क्रियेत, ततः सत्यपीटि 'कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च' इत्यस्य ग्रहणं न स्याद्, अस्य चकाराभावात् । अथास्यापि चकारः क्रियेत ? एवमपि लाक्षणिकत्वात् षत्वणत्वयोश्चासिद्धत्वादिष्णुजिति रूपाभावाद् ग्रहणं न स्यादेव, तत इकारादित्वं क्रियते । ननु च सत्यपीकारादित्वे 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य', 'एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य' इति वा अलंकृञादीष्णुच एव ग्रहणेन भवितव्यम्, नास्य ? इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणं भविष्यतीति मन्यते । यद्येवम्, स्नुजयमस्तु, तत्र षत्वणत्वयोश्चकारस्य च करणसामर्थ्यादिटि कृतेऽस्यापि ग्रहणं सिद्धमिति चिन्त्यप्रयोजनमिकारादित्वम् ॥

स्पृशोऽनुदके क्विन् ॥ ननु चेत्यादि । 'सुपि स्थः' इत्यत्रोक्तम्–सकर्मकेषु कर्म-

न्यासः

उदात्तत्वादित्यादि । उदात्तादितरोऽनुदात्तः, तेन भवतेर्विहितस्यार्द्धधातुकस्य 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इतीट्प्रतिषेधो न भवति । वलादिलक्षणेटा भवितव्यम्, ततश्च तेनैवेकारादित्वं सिद्धम्, ततो न कर्त्तव्यं खिष्णुच इकारादित्वमिति भावः । इकारादित्वकरणस्य प्रयोजनमाह—नञस्त्वित्यादि । यदि खिष्णुच इकारादित्वं न क्रियते ततो यद्यपीटि कृते सतीकारादित्वं तस्य भवति, तथापि तस्य लाक्षणिकत्वात् 'कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च' इत्यत्रेष्णुज्ग्रहणेन न ग्रहणं स्यात् । ततश्चानाढ्यम्भविष्णुरिति नञ उत्तरस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं न स्यात्, इष्यते च । अतो नञ उत्तरस्योत्तरपदान्तोदात्तत्वम्, तेनेकारादित्वमिष्णुचः क्रियते । ननु च सत्यपीकारादित्वे अलंकृञादिसूत्रे विहितस्यैवेष्णुचो ग्रहणेन भवितव्यम्, नेतरस्य, तस्यैकानुबन्धकत्वात्, अस्य द्व्यनुबन्धकत्वात् ? इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणं भविष्यतीत्यदोषः । खकारो मुमर्थः, चकार स्वरार्थः, ञकारो वृद्ध्यर्थः ॥

स्पृशोऽनुदके क्विन् ॥ 'सुपि स्थः' इत्यत्रोक्तम्—'कर्मणि' 'सुपि' इति द्वयमनुवर्त्तते, तत्र सकर्मकेषु कर्मणीत्युपतिष्ठते, अन्यत्र सुपीति । स्पृशिरयं सकर्मकः, अतः स्पृशेर्धातोरनुदके सुबन्त उपपद इत्युक्ते पूर्वापरव्याहतिं मन्यमान आह—ननु चेत्यादि ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मकत्वात्स्पृशेः कर्मैवोपपदं प्राप्नोति ? नैष दोषः; कर्तरीति पूर्वसूत्रादनुवर्तते, तत्कर्तृप्रचयार्थं विज्ञायते। सुबन्तमात्रे चोपपदे कर्तृप्रचयो लभ्यते। घृतं स्पृशति घृतस्पृक्। मन्त्रेण स्पृशति मन्त्रस्पृक्। जलेन स्पृशति जलस्पृक्।

अनुदक इति किम्? उदकस्पर्शः। नकारः 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति विशेषणार्थः॥

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च॥ ५९॥

ऋत्विगादयः पञ्च शब्दाः क्विन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते, अपरे त्रयो

पदमञ्जरी

णीत्युपतिष्ठतेऽन्यत्र सुपीति, ततश्च सुबन्त उपपदे क्विन् प्रत्यय इत्युक्तमनुपपन्नमिति भावः। *तत्कर्तृप्रचयार्थमिति*। 'कर्त्तरि कृत्' इत्येव कर्त्तरि क्विनः सिद्धत्वात्कर्त्रनुवृत्तेर्नान्यत्प्रयोजनमस्तीति भावः। *कर्तृप्रचयो लभ्यत इति*। कर्मण्युपपद एकः कर्त्ता, करणादौ चापर इत्येवं प्रचयो भवति। *घृतस्पृगिति*। 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति शकारस्य षकारः सोष्मत्वेनान्तरतम्यात्, 'झलां जशोऽन्ते'। क्विनः ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः, इकारः 'वेरपृक्तस्य' इति विशेषणार्थः। नकारः किमर्थः, एकाज्भ्यो ह्ययं विधीयते तत्र धातुस्वरेणैव सिद्धम्? यस्तर्ह्यनेकाज्–दधृगिति, वक्ष्यत्येतद्धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वञ्चेति? एवं तर्हि 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति विशेषणार्थः। 'क्विप्रत्ययस्य' इत्युच्यमाने सन्देहः स्यात्—क्वेः क्विपो वा निर्देश इति। क्वेरपि निर्देशे पकारस्य 'अनचि च' इति द्विर्वचनम्॥

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च॥ *ऋतौ यजतीति*। वसन्तादिके।

न्यासः

नैष इत्यादिना परिहारः। कथं पुनः कर्तृग्रहणे कर्तुश्च प्रचयार्थे विज्ञायमाने सुबन्त उपपदे प्रत्ययो लभ्यत इत्याह—सुबन्तमात्र इत्यादि। सुबन्तमात्र उपपदे सत्येकः प्रचयार्थः कर्त्ता कर्मण्युपपदे सति भवति, अपरः करणादावुपपदे; तत्र भेदे सति तत्सम्बन्धभेदेन भिद्यमानस्य कर्तुः प्रचयो लभ्यते। घृतस्पृगिति। 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम्, गकारे 'वावसाने' इति चर्त्वं ककारः। नकारः क्विन्प्रत्ययस्य कुरित्यादि। 'क्विप्रत्ययस्य कुः' इत्युच्यमाने क्विपोऽपि ग्रहणं स्यात्, अतो नकारोऽनुबध्यते। प्रकृतेराद्युदात्तार्थो नकारो न भवति; स्पृशेरेकाच्त्वात्, तत्स्वरेणैव सिद्धत्वात्। ककारो गुणप्रतिषेधार्थः, वकारः 'वेरपृक्तस्य' इति विशेषणार्थः॥

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च॥ ऋतौ यजतीति। वसन्तादिक ऋतौ.

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

धातवो निर्दिश्यन्ते। ऋतुशब्दे उपपदे यजेर्धातोः क्विन् प्रत्ययो निपात्यते—ऋतौ यजति, ऋतुं वा यजति, ऋतुप्रयुक्तो वा यजति ऋत्विक्। रूढिरेषा यथाकथञ्चिदनुगन्तव्या। धृषेः क्विन्प्रत्ययः, द्विर्वचनम्, अन्तोदात्तत्वं च निपात्यते—धृष्णोतीति दधृक्। सृजेः कर्मणि क्विन्, अमागमश्च निपात्यते—सृजन्ति तामिति स्रक्। दिशेः कर्मणि क्विन्निपात्यते—दिशन्ति तामिति दिक्। उत्पूर्वात्स्निहः क्विन्, उपसर्गान्तलोपः, षत्वं च निपात्यते—उष्णिक्। अञ्चु, युजि, क्रुञ्च—इत्येतेषां धातूनां क्विन्प्रत्ययो भवति। निपातनैः सह निर्देशादत्रापि किञ्चिदलाक्षणिकं कार्यमस्ति। अञ्चतेः सुबन्तमात्र उपपदे क्विन्प्रत्ययो भवति—प्राङ्, प्रत्यङ्, उदङ्। युजेः क्रुञ्चेश्च केवलादेव—युङ्, युञ्जौ, युञ्जः। सोप-

पदमञ्जरी

ऋतुं *यजतीति*। यस्मिन्यागे ऋतुर्देवता, यथा—वसन्ताय कपिञ्जलानालभते पिशङ्गास्त्रयो वासन्ता इत्यृतुपशूनालभते, ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः शरद्वर्षा इत्यादौ तदभिप्रायमेतत्। *ऋतुप्रयुक्तो वेति*। वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादौ यत्कर्तृत्वं तदभिप्रायमेतत्। *षत्वञ्चेति*। अन्यथा 'सात्पदाद्योः' इति निषेधः स्यात्। *सुबन्तमात्र इति*। अन्यथा सकर्मकत्वात्कर्मण्येव स्यात्। *केवलादेवेति*। एतत्तु क्विन्विधानसामर्थ्यादपि लभ्यते, न हि सोपपदाद्युजेः क्विनि क्विपि वा

न्यासः

यजति, यस्मिन् याग ऋतुर्देवता स याग ऋतुस्तं यजतीति। ऋतुप्रयुक्तो वा यजतीति। यस्मिन् याग ऋतुः प्रयोजकस्तमृतुप्रयुक्तो यजतीति। अस्मिन् पक्षे प्रयुक्तमात्रस्य लोपो निपात्यते। ऋत्विगिति। यजादित्वात् संप्रसारणम्। यथाकञ्चिदनुगन्तव्येति। येन केनचित् प्रकारेण व्युत्पादयितव्यम्, न त्ववयवार्थस्तन्त्रमिति दर्शयति। अन्तोदात्तत्वं निपात्यत इति। नियतस्वरबाधनार्थम्। दधृगिति। अभ्यासस्य 'उरत्' इत्यत्वम्, हलादिःशेषः, जश्त्वम्। षत्वञ्च निपात्यत इति। 'सात्पदाद्योः' इति प्रतिषेधान्न प्राप्नोतीति कृत्वा। 'ष्णिह प्रीतौ', उत्स्निह्यतीत्युष्णिक्। निपातनैः सह निर्देशादित्यादिना निपातनैः सहैषां यो निर्देशः स एषामपि किञ्चिदलाक्षणिकं कार्यं यथा स्यादित्येवमर्थः। तेनैषु किञ्चिदलाक्षणिकं कार्यं भवति। इदं त्वत्रालाक्षणिकम्—यः सकर्मकस्यापि सुबन्तमात्र उपपदे भवति। प्राङिति। 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति नुम्, हल्ङ्यादिसंयोगादिलोपौ, नकारस्य पूर्ववत् कुत्वम्। केवलादिति। सत्यपि कर्मणि सुपीत्यधिकारे निरुपपदादेव भवति; निपातनैः सहेति निर्देशात्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पदात्तु 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप् भवति। अश्वयुक्, अश्वयुजौ, अश्वयुजः। क्रुङ्, क्रुञ्चौ, क्रुञ्चः। नलोपः कस्मान्न भवति ? निपातनसाहचर्यात् ॥

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ॥ ६० ॥

त्यदादिषूपपदेषु दृशेर्धातोरनालोचनेऽर्थे वर्तमानात्कञ् प्रत्ययो भवति, चकारात्क्विन् च। त्यादृक्, त्यादृशः। तादृक्, तादृशः। यादृक्, यादृशः। कञो ञकारो विशेषणार्थः–ठक्, ठञ्, कञिति।

पदमञ्जरी

विशेषोऽस्ति, कुत्वस्य 'चोः कुः' इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। अनुपपदे तु 'युजेरसमासे' इति नुमि कृते नकारस्य कुत्वार्थं क्विनो विधानं भवति सार्थकम्। यदि तु निपातनसाहचर्यात्सोपपदादनुपपदाच्च युजेः क्विन् भवतीत्युच्येत, तदा 'सत्सूद्विष' इत्यत्र युजिग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्। *नलोपः कस्मान्न भवतीति*। 'कुञ्च क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः' इति नोपधावेतौ धातू। तथा निकुचितिरिति नलोपो दृश्यते, चुत्वेन तु जकारस्य श्रवणम्, तस्यासिद्धत्वाच्चकारे परतः 'चोः कुः' इति कुत्वं न भवति। कुञ्चौ कुञ्च इत्यादौ नकारोपधं तु पठतां स्यात्, तत्र सङि झलीति वचनान्न भवतीति वक्तव्यम्। सङिति प्रत्याहारः सनः सशब्दादारभ्या महिङो ङकारात्। अन्ये तु कुञ्चिरेक एव धातुः, तस्य ककारात्परो रेफोऽपि क्विन्सन्नियोगेन निपात्यते इत्याहुः। तदेतत् 'चोः कुः' इत्यत्र वामनो वक्ष्यति ॥

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ॥ 'पश्यार्थैश्च' इत्यत्र वक्ष्यति—आलोचनं चक्षुस्साधनं विज्ञानमिति, इह तु ज्ञानमात्रप्रतिषेधं मन्यते। *यादृक्, तादृगिति*।

न्यासः

क्विन्विधानसामर्थ्याद्वा। उपपदे हि सदादिसूत्रेण क्विपा भवितव्यम्। सोपपदादित्यादि। न च सोपपदाद् युजेः क्विपि क्विनि वा विशेषोऽस्ति; 'चोः कुः' इति कुत्वस्य सिद्धत्वात्। अनुपपदत्वे 'युजेरसमासे' इति नुमि कृते नकारस्य कुत्वार्थं क्विनो विधानं सार्थकं भवति ॥

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ॥ अनालोचनमिह चक्षुर्ज्ञानमात्रमभिप्रेतम्। यदि तत्र दृशिर्न वर्त्तत एवं प्रत्ययो भवति, नान्यथा। त्यादृक्, त्यादृश इति। 'दृक्दृशवतुषु' इत्यनुवर्त्तमाने 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम्। कञो ञकारः 'टिड्ढाणञ्' इति विशेषणार्थं इति। यदि कञो ञकारो न कर्तव्यस्तदोदात्तार्थो नकारः कर्तव्यः। एवञ्च कञ्कन्नित्येवं कर्तव्यम्। ततश्चैवमुच्यमाने 'यावादिभ्यः कन्' याविकेत्यत्रापि ङीप् प्रसज्येत, अतस्तद्विशेषणार्थो ञकारः कर्तव्य इति। ननु च दृशेर्दर्शनक्रियत्वात् तादृक् तादृश इत्यादिषु

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अनालोचन इति किम् ? तं पश्यति तद्दर्शः । तादृगादयो हि रूढिशब्दप्रकाराः, नैवात्र दर्शनक्रिया विद्यते ।

* समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् *। सदृक्, सदृशः । अन्यादृक्, अन्यादृशः ।

दृशेः क्सश्च वक्तव्यः। यादृक्षः, तादृक्षः, अन्यादृक्षः, कीदृक्षः ॥

पदमञ्जरी

'दृग्दृशवतुषु' इति वर्त्तमाने 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । *ञकारो विशेषणार्थ इति* । आद्युदात्तत्वस्य नकारेणापि सिद्धत्वात् ञकारोपधस्य प्रयोजनं विशेषणमेवेत्यर्थः, न तु स्वरो न प्रयोजनमित्युच्यते । तं पश्यति तद्दर्श इति चक्षुर्विज्ञानेऽणेव भवति । कथं पुनः प्रयुज्यमानस्यैव दृशेरनालोचनार्थत्वमित्याह—*तादृशादयो रूढिशब्दा इति* । ततः किमित्याह—*नैवात्रेति* । रूढिशब्दा ह्यसताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते, यथा–तैलपायिकादयः । एतदर्थमेवानालोचन इत्युक्तम् । दृश्यर्थाभावेऽयं विधिः, सति तु दृश्यर्थेऽणेव भवतीति । *भाष्ये तु* कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता–तमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोऽयं स इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यतीति । तत्र कर्मव्यापारमात्रे वा दृशेर्वृत्तिः, कृत्स्नधात्वर्थाध्यारोपो वा सौकर्यातिशयप्रतिपादनायेति द्रष्टव्यम् ।

समानान्ययोश्चेति । समानस्य दृग्दृशवतुषु सभावविधानात्सिद्धम् ।

क्सश्चेति । त्यदादिषु समानान्योश्च । *तादृक्षः, सदृक्षः, अन्यादृक्ष इति* । 'दृक्षे चेति वक्तव्यम्' इति सभाव आत्वं च ॥

न्यासः

दर्शनक्रियाऽस्त्येव, तथा ह्येषां व्युत्पत्तौ तं पश्यत्येवंप्रकारं वाक्यमुपदिश्याचार्याः प्रत्ययं कुर्वन्ति । वाक्यसमानार्था वृत्तिर्भवति, सा च दर्शनक्रिया ज्ञानार्थिका । तत् कथमत्र दृशिरनालोचने वर्त्तत इत्याह—तादृगादयो हि रूढिशब्दप्रकारा इत्यादि । रूढिशब्देषु नावयवार्थेन भवितव्यम्, किं तर्हि ? समुदायार्थेन । अत एवात्रावयवार्थो नोपादीयते । व्युत्पत्त्यर्थस्तु विद्यमानोऽप्यवयवार्थं नोपादत्ते, यथा—व्याजिघ्रतीति व्याघ्र इत्यादौ । तस्मादिह यद्यपि व्युत्पत्त्यर्थं वाक्यस्य दर्शनक्रियोपादीयते, तथाप्यसौ वृत्तौ नास्त्येव । तथा हि—तादृक् तादृश इत्यादिभ्यः शब्देभ्यः सदृशवस्तुविषये प्रत्यय उपजायते, न तु दर्शनक्रियाविषय इति युक्तैव दृशेरनालोचने वृत्तिः ।

समानान्ययोश्चेति वक्तव्यमिति । समानान्ययोश्च शब्दयोरुपपदयोर्दृशेः क्विन्कञौ प्रत्ययौ भवत इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—पूर्वसूत्रादिह चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन समानान्ययोरुपपदयोर्दृशेः क्विन्कञौ प्रत्ययौ

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ॥ ६१ ॥

'सुपि' इत्यनुवर्तते। कर्मग्रहणं तु 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यतः प्रभृति न व्याप्रियते। सदादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्ते उपपदे उपसर्गेऽपि, अनुपसर्गेऽपि क्विप्प्रत्ययो भवति। उपसर्गग्रहणं ज्ञापनार्थम्-अन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति, 'वदः सुपि क्यप् च' इति। 'सू' इति द्विषा साहचर्यात् सूतेरादादिकस्य ग्रहणम्, न सुवतेस्तौदादि-

पदमञ्जरी

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्॥ *अतः प्रभृतीति*। भाष्यकारप्रयोगात्प्रभृतिशब्दयोगे पञ्चमी। *वदः सुपि क्यप् चेति*। प्रयोजनदिगियं दर्शिता। अत्र ह्यनुपसर्ग इति वर्तते, तस्मात् 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यादौ प्रयोजनं द्रष्टव्यम्। *सुवतेरिति*। न्यायस्य तुल्यत्वाद्दैवादिकस्याप्यग्रहणम्।

न्यासः

भविष्यतः। संदृश इति। 'समानस्य' इत्यनुवर्तमाने 'दृग्दृशवतुषु' इति सभावः॥

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्। कर्मग्रहणं तु 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यतः प्रभृति न व्याप्रियत इति। ननु सकर्मका अपि धातवः सन्ति, तत् कथं न व्याप्रियत इति ? एवं मन्यते—'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यादिषु यत् 'कर्त्तरि' इत्यनुवर्तते तत् कर्तृप्रचयार्थं विज्ञायते, तेन सुपीति व्याप्रियते, न कर्मणीति। एवं हि कर्तृप्रचयो लभ्यते, नान्यथा। अथ उपसर्गग्रहणम् किमर्थम्, यावतोपसर्गाः सुबन्ता एव, तत्र सुब्ग्रहणेनैवोपसर्गग्रहणं सिद्धमित्याह—उपसर्गग्रहणं ज्ञापनार्थमिति। अन्यत्र सुब्ग्रहण उपसर्गग्रहणं न भवतीति। क्वान्यत्र सुब्ग्रहण उपसर्गग्रहणं न भवतीत्याह—वदः सुपि क्यप् चेति। ननु च 'वदः सुपि क्यप् च' इत्यत्र 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे' इत्यतोऽनुपसर्गग्रहणमनुवर्तते। एवञ्चोपसर्गे प्रत्ययो न भविष्यति, तत् किं ज्ञापनार्थेनोपसर्गग्रहणेन ? विस्पष्टार्थमुपसर्गग्रहणमित्येके। तत्रानुपसर्गग्रहणं मानुवर्तयितव्यमिति वा ज्ञापनार्थमुपसर्गग्रहणम्। विकल्पप्रदर्शनार्थं कर्त्तव्यमित्यन्ये।

अपरे त्वाहुः—ज्ञापकप्रयोजनदिगियमिति वृत्तिकारो दर्शयति। इदं तु स्पष्टं ज्ञापकस्य प्रयोजनम्—'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यत्र सुपीत्यधिकारादसति ज्ञापक उपसर्गग्रहणे सुबन्तेऽप्युपसर्गे स्यात्—उपस्पृशति, संस्पृशतीति; अस्मात् ज्ञापकान्न भवति। साहचर्यादित्यादि। यदि 'सू' इत्ययं धातुरादादिकत्वं व्यभिचरति 'द्विष अप्रीतौ' इत्येष तु न व्यभिचरति, अतोऽनेन साहचर्यात् 'सू' इत्यादादिकस्य 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इत्यस्य ग्रहणम्, न 'षू प्रेरणे' इत्यस्य तौदादिकस्य। ननु च सदिना तौदादिकसाहचर्यादस्यापि ग्रहणं भवति ? नैतदस्ति; यथैव हि 'सू' इत्येष तौदादिकत्वं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कस्य। 'युजिर् योगे', युज समाधौ'—द्वयोरपि ग्रहणम्। 'विद ज्ञाने', 'विद सत्तायाम्', 'विद विचारणे—त्रयाणामपि ग्रहणम्, न लाभार्थस्य विदे; अकारस्य विवक्षितत्वात्।

सत्—शुचिषत्। अन्तरिक्षसत्। उपसत्। सूः—अण्डसूः। शतसूः। प्रसूः। द्विष—मित्रद्विट्। प्रद्विट्। द्रुह—मित्रध्रुक्। प्रध्रुक्। दुह—गोधुक्। प्रधुक्। युज्—अश्वयुक्। प्रयुक्। विद—वेदवित्। प्रवित्। ब्रह्मवित्। भिद—काष्ठभित्। प्रभित्। छिद—रज्जुच्छिद्। प्रच्छिद्। जि—शत्रुजित्। प्रजित्। नी—सेनानीः। प्रणीः। ग्रामणीः। अग्रणीः। कथमत्र णत्वम्? 'स एषां ग्रामणीः' इति निपातनात्। नयतेः 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' इति णत्वम्। राज—राट्। विराट्। सम्राट्—'मो राजि

पदमञ्जरी

शुचिषदिति। छान्दसोऽयं प्रयोगः—हंसः शुचिषदिति। 'पूर्वपदात्' इति षत्वम्। *शुचिसदिति* पाठे लौकिकः प्रयोगः। *कथमत्र णत्वमिति*। ग्रामणीविषयः प्रश्नः। *प्रणीरित्यत्र* तु 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वमस्त्येव। *ज्ञापकादिति*। पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नयतिनकारस्यासञ्ज्ञायामपि णत्वं भवतीति सामान्येन ज्ञापकमित्यर्थः। तेनाग्रणीरित्यत्रापि भवति। कर्मण्यणि तु

न्यासः

व्यभिचरति, तथा सदिरपि, तस्य भ्वादिषु पाठात्, तत् कथं तेन साहचर्यात् तादादिकस्येह ग्रहणं स्यात्! न सुवतेरिति। अनादादिकसूरूपस्य धातोरुपलक्षणमेतत्। 'षूङ् प्राणिप्रसवे' इत्येतस्यापि दैवादिकस्य ग्रहणं न युक्तम्; न्यायस्य च तुल्यत्वात्। **द्वयोरपि ग्रहणमिति**। विशेषानुपादानात्। **न लाभार्थस्येति**। विद्लृ लाभे' इत्येतस्य। **अकारस्य विवक्षितत्वादिति**। इह लाभार्थस्यानुपादाने हेतुः 'विद' इति सूत्रेऽकारान्तोच्चारणं विवक्षितमिति, तेन विदेरकारान्तस्य गणे पाठात् स एव गृह्यते, न लृकारान्तः।

शुचिषदिति। सद्लृ विशरणार्थः। मित्रध्रुगिति। 'द्रुह जिघांसायाम्' 'वा द्रुहमुह' इत्यादिना घत्वम्, 'झलां जशोऽन्ते' इति गकारः, तस्य 'वावसाने' इति ककारः, 'एकाचो बशो भष्' इत्यादिना भष्भावः। गोधुगिति। 'दुह प्रपूरणे', 'दादेर्धातोर्घः' इति घत्वम्। **अश्वयुगिति**। 'चोः कुः' इति कुत्वं गकारः, तस्य पूर्ववत् ककारः। **शत्रुजिदिति**। 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'। **कथमत्र णत्वमिति**। 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' इति संज्ञायां विधीयमानेन णत्वेनासंज्ञायामिह न भवितव्यमिति भावः। **सम्राडिति**। 'राजृ दीप्तौ', 'व्रश्चभ्रस्ज' इत्यादिना षत्वम्। 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वं डकारस्य

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

समः क्वौ' इति मत्वम्। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते', 'क्विप् च' इति सामान्येन वक्ष्यति, तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

भजो ण्विः ॥ ६२ ॥

'उपसर्गे', 'सुपि' इति वर्तते। भजेर्धातोः सुबन्त उपपदे उपसर्गेऽपि, अनुपसर्गेऽपि ण्विप्रत्ययो भवति। अर्धं भजते अर्धभाक्। उपसर्गेऽपि—प्रभाक् ॥

छन्दसि सहः ॥ ६३ ॥

'उपसर्गे' 'सुपि' इत्येव। छन्दसि विषये सहेर्धातोः सुबन्त उपपदे ण्विप्रत्ययो भवति। जलाषाट्—'सहेः साडः सः' इति षत्वम्, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् ॥

वहश्च ॥ ६४ ॥

वहेर्धातोश्छन्दसि विषये सुबन्त उपपदे ण्विप्रत्ययो भवति। प्रष्ठवाट्। दित्यवाट्। योगविभाग उत्तरार्थः ॥

पदमञ्जरी

न भवति, नीरूपविषयत्वाज् ज्ञापनस्य। अन्ये तु 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति वक्तव्यम्' इति वचनाज्ज्ञापनमपि तद्विषयम्, तत्रापि नीरूपविषयमिति स्थिताः ॥

छन्दसि सहः ॥ तुरासाहं पुरोधाय, पृतनाषाट् द्विषो योद्धुं पुरुहूतः, पृतनाषाड् इति भाषायां प्रयोगाश्चिन्त्याः ॥

न्यासः

डकारः, तस्य 'वावसाने' इति चर्त्वं टकारः, 'मो राजि समः क्वौ' इति मकारः। क्विपः ककारो गुणवृद्धिनिषेधार्थः। पकारस्तुगर्थः। 'वेरपृक्तस्य' इति वकारलोपः। इकारः 'वेरपृक्तस्य' इति सामान्यग्रहणार्थः ॥

भजो ण्विः ॥ अर्द्धभागिति। 'वेरपृक्तस्य' इति वकारलोपः। प्रत्ययलोपलक्षणेन 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः, 'चोः कुः' इति कुत्वम्। णकारो वृद्ध्यर्थः। इकारः 'वेरपृक्तस्य' इति सामान्यग्रहणार्थः ॥

छन्दसि सहः ॥ जलाषाडिति। 'हो ढः' इति ढत्वम्, तस्य जश्त्वम्—डकारः, तस्य 'वावसाने' इति टकारः ॥

वहश्च ॥ प्रष्ठवाडिति। पूर्ववद्वृद्धिः, ढत्वजश्त्वचर्त्वानि। योगविभाग उत्तरार्थः—उत्तरत्र वहेरनुवृत्तिर्यथा स्यात्, सहेर्मा भूत्। एकयोगे हि सति द्वयोरप्यनुवृत्तिः स्यात् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् ॥ ६५ ॥

कव्य, पुरीष, पुरीष्य—इत्येतेषु उपपदेषु छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ञ्युट् प्रत्ययो भवति। कव्यवाहनः पितृणाम्। पुरीषवाहनः। पुरीष्यवाहनः॥

हव्येऽनन्तःपादम् ॥ ६६ ॥

हव्यशब्दे उपपदे छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ञ्युट् प्रत्ययो भवति, अनन्तःपादं चेद्वहिर्वर्तते। अग्निश्च हव्यवाहनः।

अनन्तःपादमिति किम्? हव्यवाडग्निरजरः पिता नः॥

जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥

'छन्दसि', 'उपसर्गे', 'सुपि' इत्यनुवर्तते। 'जन जनने', 'जनी प्रादुर्भावे'—द्वयोरपि ग्रहणम्। तथा 'षण दाने', 'वन षण संभक्तौ'—द्वयोरपि ग्रहणम्। जनादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्त उपपदे छन्दसि विषये विट् प्रत्ययो भवति। टकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः—'वेरपृक्तस्य' इति; विशेषणार्थश्च—'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इति। अब्जा

पदमञ्जरी

जनसनखनक्रमगमो विट्॥ *विशेषणार्थश्चेति*। 'विवनोः' इत्युच्यमाने हि

न्यासः

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्॥ पूर्वेण ण्वौ प्राप्ते ण्युड् विधीयते। टकारो ङीबर्थः, ञकारः स्वरार्थो वृद्ध्यर्थश्च। युमात्रं प्रत्ययः, तस्य 'युवोरनाकौ' इत्यनादेशः॥

हव्येऽनन्तःपादम् ॥ अनन्तःपादमिति। अन्तःशब्दो मध्यशब्देन समानार्थः। अन्तःपादमिति पादस्य मध्य इत्यर्थः। 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः—न अन्तःपादमनन्तःपादमिति। एतच्च वहेः प्रकृतत्वात् तस्यैव विशेषणं विज्ञायत इत्यत आह—अनन्तःपादञ्चेद् बहिर्वर्त्तत इति। छन्दसीत्यनुवृत्तेः पादशब्द ऋक्पादं बोधयति। ऋक्पादमध्ये वहिर्न वर्त्तत इत्यर्थः। प्रत्युदाहरणे पादमध्ये बहिर्वर्त्तत इति तेन 'वहश्च' इति ण्विरेव भवति॥

जनसनखनक्रमगमो विट्॥ द्वयोरपि ग्रहणमिति। विशेषानुपादानात्। तथेत्यादि। यथानन्तरयोरुक्तयोर्धात्वोरुभयोर्ग्रहणमिति, तथानयोरपि सम्भक्तार्थयोरित्यर्थः। टकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थ इति। असति टकारे 'वेरपृक्तस्य' इत्यत्रैकानुबन्धपरिभाषयाऽस्यैव ग्रहणं स्यात्, न विजादीनाम्। टकारे त्वस्यापि द्व्यनुबन्धकत्वात्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गोजाः । सन–गोषा इन्दो नृषा असि । खन–विसखाः । कूपखाः । क्रम—दधिक्राः । गम–अग्रेगा उन्नेतॄणाम् ।।

अदोऽनन्ने ।। ६८ ।।

'छन्दसि' इति निवृत्तम् । अदेर्धातोरनन्ने सुप्युपपदे विट् प्रत्ययो भवति । आममत्ति आमात् । सस्यात् ।

अनन्न इति किम् ? अन्नादः ।।

क्रव्ये च ।। ६९ ।।

क्रव्यशब्दे उपपदे अदेर्धातोर्विट् प्रत्ययो भवति । क्रव्यमत्ति क्रव्यात् । पूर्वेणैव सिद्धे वचनमसरूपबाधनार्थम् । तेनाण्न भवति ।

कथं तर्हि क्रव्यादः ? कृत्तविकृत्तशब्दे उपपदेऽण् , तस्य च

पदमञ्जरी

क्विबादीनामपि ग्रहणं स्यात् । अथात्र निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणम् ? 'वेरपृक्तस्य' इत्यत्राप्यस्यैव ग्रहणं स्यात् । अथात्र क्विबादीनामपि ग्रहणं स्यात् ? 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यत्रापि स्यादिति समानं वच इति भावः । *गोषा इति* । 'सनोतेरनः' इति षत्वम् । *अग्रेगा इति* । पूर्ववदलुक् ।।

अदोऽनन्ने ।। *अन्नाद इति* । भाषायामणेव भवति । छन्दसि त्वकाराद-नुपपदादित्यणि प्राप्ते पचाद्यजिष्यते, तेनान्नाद इत्यन्न अद इत्यवग्रहो भवति ।।

क्रव्ये च ।। *वाऽसरूपबाधनार्थमिति* । तथा च वार्त्तिकम्—अदोऽनन्ने क्रव्य-ग्रहणं वाऽसरूपनिवृत्त्यर्थमिति । *कथं तर्हीति* । यदि वाऽसरूपविधिबाधनार्थमिति

न्यासः

सर्वेषां ग्रहणमुपपद्यते । विशेषणार्थश्चेति । 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यत्र विशेष-णार्थष्टकारः, 'विवनोः' इत्युच्यमाने हि क्विब्रादीनामपि ग्रहणं स्यात् । वकारः 'वेरपृक्तस्य' इति विशेषणार्थः । 'अपृक्तस्य' इत्येतस्मिन्नुच्यमाने तकारादीनामपि ग्रहणं स्यात्, तथा चाकरोदित्येवमादौ लोपः स्यात् । अब्जा इति । अप्सु जायत इति अब्जाः । एवं गोजाः । गां सनोतीति गोषाः । 'सनोतेरनः' इति षत्वम् । नरं सनोतीति नृषाः । बिसं खनतीति बिसखाः । दधि क्रामतीति दधिक्राः । अग्रे गच्छतीति अग्रेगाः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । सर्वत्र 'वेरपृक्तस्य' इति लोपः, 'विड्वनोः' इत्यात्त्वम् ।।

अदोऽनन्ने ।। क्रव्ये च ।। पूर्वेणैव सिद्ध इति । क्रव्यशब्दस्यानर्थकत्वात् ।

कथं तर्हि क्रव्याद इति । यदि वचनं वाऽसरूपविधिबाधनार्थमिति भावः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पृषोदरादिपाठात्क्रव्यभावः । कृत्तविकृत्तपक्वमांसभक्षः क्रव्याद उच्यते, आममांसभक्षः क्रव्यादिति ॥

दुहः कब् घश्च ॥ ७० ॥

दुहेर्धातोः सुप्युपपदे कप्प्रत्ययो भवति, घकारश्चान्तादेशः । कामदुघा धेनुः । अर्घंदुघा । घर्मंदुघा ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ ७१ ॥

श्वेतवह, उक्थशस्, पुरोडाश—इत्येतेभ्यो ण्विन् प्रत्ययो भवति

पदमञ्जरी

भावः । *कृत्तविकृत्तेति* । कृत्तं छिन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृत्तमिति 'पूर्वकाल' इति समासः, तस्य पक्वशब्देन पुनः स एव समासः, ततो मांसशब्देन पुनर्विशेषणसमासः । *पृषोदरादित्वात्क्रव्यभाव इति* । यद्येवम्, क्रव्याद इत्यस्य रूपस्यावर्जनीयत्वादलं वाऽसरूपबाधनार्थेनानेन वचनेन, वार्त्तिकविरोधश्चैवं वदत इत्याशङ्क्याह—*कृत्तविकृत्तेत्यादि* । अर्थभेदादुभयमपि नास्ति किलेत्ययमभिप्रायः ॥

दुहः कब्घश्च ॥ *कामदुघेति* । काम्यन्ते इति कामाः, तान् दुग्धे कामदुघा । अर्घः = मधुपर्कः ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्[1] ॥ *एतेभ्य इति* । श्वेतादिपूर्वेभ्यो वहादिभ्यो

न्यासः

कृत्तविकृत्तेत्यादिना कृत्तविकृत्तशब्द उपपदेऽत्राण्, न तु क्रव्यशब्द इति दर्शयति । यदि तर्हि कृत्तविकृत्तशब्द उपपदेऽण्, कथं क्रव्यादशब्दः सिध्यति, कृत्तविकृत्ताद इति भवितव्यमित्याह—तस्य चेत्यादि । ननु च कृत्तविकृत्तशब्दे उपपदेऽणि कृते तत्र चोपपदस्य क्रव्यभाव इति रूपं भवति, क्रव्यशब्द उपपदेऽणि कृते तदेव, कात्र विशेषः; यतः क्रव्यशब्द उपपदेऽण् प्रतिषिध्यते ? इत्यत आह—कृत्तविकृत्त इत्यादि । एतेनार्थभेदं दर्शयति—यो हि कृत्तविकृत्तशब्देन पक्वमांसभक्षः स एव क्रव्याद उच्यते, यस्त्वपक्वमांसभक्षः स क्रव्यादुच्यते ॥

दुहः कब् घश्च ॥ कामदुघा । घर्मंदुघा । कामं दोग्धीति कामदुघा । घर्मं दोग्धीति घर्मदुघा ।

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ एतेभ्य इति । श्वेतव इत्येवमादिभ्यः

---

१. मुद्रितपदमञ्जर्यां तु 'मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः' इति सूत्रं प्रतीकरूपेणात्रोपात्तम्, तत्तु अनवधानविजृम्भितमेवेति स्पष्टम् इति प्र० सं० स० ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मन्त्रे विषये। धातूपपदसमुदाया निपात्यन्ते अलाक्षणिककार्यसिद्ध्यर्थम्। प्रत्ययस्तु विधीयत एव। श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेर्धातोः कर्मणि कारके ण्विन्प्रत्ययो भवति। श्वेता एनं वहन्ति, श्वेतवा इन्द्रः। उक्थ-शब्दे कर्मणि करणे वा उपपदे शंसतेर्धातोर्णिन्प्रत्ययो भवति, नलो-पश्च निपात्यते। उक्थानि शंसति, उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः। 'दाशृ दाने' इत्येतस्य पुरःपूर्वस्य डत्वम्, कर्मणि च प्रत्ययः। पुरो दाशन्त एनं पुरोडाः।

* श्वेतवाहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम् *। श्वेतवोभ्याम्। श्वेतवोभिः। पदस्येति किम्? श्वेतवाहौ। श्वेतवाहः॥

पदमञ्जरी

धातुभ्य इत्यर्थः। *धातूपपदसमुदाया इति*। किमर्थमित्याह—*अलाक्षणिकेति*। 'श्वेतवाः' इत्यादिषु 'अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च' इति निपातनाद्रुत्वम्। *उक्थशा इति*। नलोपे 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः, रुत्वम्।

डस्पदस्येति। प्रत्येकमभिसम्बध्यते, भाविपदत्वाश्रयेण चेदमुच्यते, यत्र डसन्तस्य पदत्वं भविष्यति तत्र ण्विनोऽपवादो डस्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः। यद्येवम्, अनेन डसि कृते सौ 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे रुत्वे च श्वेतवा इत्यादि सिद्धम्, नार्थः 'अवयाः श्वेतवाः' इति निपातनेन? एवं तर्हि सम्बुद्ध्यर्थं निपात-नम्—हे श्वेतवा इन्द्रेति, 'अत्वसन्तस्य' इत्यत्र हि 'असम्बुद्धौ' इति वर्तते, डसपि वक्तव्यः। उत्वार्थम्—श्वेतवोभ्याम्, उक्थशोभ्यामिति। एवं चोक्थशा इत्यपि सम्बुद्ध्यर्थं निपातनं कर्तव्यं यदि मन्त्रे दर्शनमस्ति॥

न्यासः

प्रकृत्युपपदसमुदायेभ्यः। धातूपपदसमुदाया निपात्यन्त इति। श्वेतवा इत्येवमादयः। किं पुनः कारणं धातूपपदसमुदाया निपात्यन्ते, न पुनः पृथगेवोपपदानि धातवश्च निर्दिश्यन्ते? इत्याह—अलाक्षणिककार्यसिद्ध्यर्थमिति। श्वेतवा इत्येवमादिषु 'अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च' इति रुत्वं निपात्यते। उक्थशा इति। 'ससजुषो रुः' इति रुत्व-मस्त्येव। शंसतेरिति। 'शन्स स्तुतौ' इत्यस्य। ण्विनौ नित्करणमाद्युदात्तार्थम्। णित्करणं वृद्ध्यर्थम्। इकारः 'वेरपृक्तस्य' इति विशेषणार्थः।

श्वेतवाहादीनामित्यादि। यदि तर्हीदमुच्यते, नार्थः 'अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च' इत्यनेन वचनेन, रुत्वार्थेन तस्य दीर्घत्वात्? ननु च 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घत्वं सिद्धमेव? यत्र तर्हि तेन न सिध्यति तदर्थं यथा स्यात्। क्व पुनस्तेन न

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अवे यजः ॥ ७२ ॥

अवे उपपदे यजेर्धातोर्ण्विन् प्रत्ययो भवति, मन्त्रे विषये । त्वं यज्ञे वरुणस्यावया असि । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विजुपे छन्दसि ॥ ७३ ॥

'उप' उपपदे यजेश्छन्दसि विषये विच्प्रत्ययो भवति । उपयड्भीरूर्ध्वं वहन्ति । उपयट्त्वम् । छन्दोग्रहणं ब्राह्मणार्थम् । विचश्चित्करणं सामान्यग्रहणाविघातार्थम्—'वेरपृक्तस्य' इति ।

किमर्थमिदमुच्यते, यावता 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति यजेरपि

पदमञ्जरी

अवे यजः ॥ *अवया इति* । निपातनाद्रुत्वम् । *योगविभाग उत्तरार्थं इति* । 'पुरोडाशवयजो ण्विन्' इत्येकयोगे श्वेतवहादीनामप्युत्तरत्रानुवृत्तिः स्यात्, यजेश्चावपूर्वस्यैवानुवृत्तिः स्यात्, केवलस्यैव चेष्यते, तदर्थो योगविभाग इत्यर्थः ॥

विजुपे छन्दसि ॥ अथ छन्दोग्रहणं किमर्थम्, यावता मन्त्र इत्यनुवृत्तेरेव भाषायां न भविष्यति, तत्राह—*छन्दोग्रहणं ब्राह्मणार्थमिति* मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागः—ब्राह्मणम्, यथोक्तम्—तच्चोदकेषु मन्त्राख्या, शेषे ब्राह्मणशब्द इति ।

किमर्थं पुनरिदमिति । उत्तरसूत्र एव विज्ग्रहणं छन्दोग्रहणं च क्रियतामिति

न्यासः

सिध्यति ? सम्बुद्धौ । यदि तर्हि तदुच्यते तदा ङस् न वक्तव्यः, तेनैव निपातनेन श्वेतवहादीनामसन्तता निपातयिष्यते ? नैतदस्ति; सम्बुद्धौ दीर्घत्वं न स्यादित्युक्तम् । अथासन्ततां निपातयिष्यत इति वक्तव्यम्, तथा च सति श्वेतवोभ्यामित्यत्रोत्वं स्यात् । तस्मात् ङस् वक्तव्यः, निपातनमपि कर्त्तव्यम् ॥

अवे यजः ॥ योगविभाग उत्तरार्थं इति । उत्तरसूत्रे यजेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात् ॥

विजुपे छन्दसि ॥ उपयड्भीरिति । व्रश्चादिना षत्वम्, पूर्ववज् जश्त्वम्—डकारः । उपयट्त्वमिति । त्वप्रत्यये परतः 'खरि च' इति चर्त्वं टकारः । ननु च 'मन्त्रे' इत्यनुवर्तिष्यते, मन्त्रश्च च्छन्द एव, तत् किमर्थं छन्दसिग्रहणं क्रियत इत्याह—छन्दोग्रहणं ब्राह्मणार्थमिति । असति च्छन्दोग्रहणे मन्त्रग्रहणानुवृत्तेरपि ब्राह्मणे न स्यात्, न हि मन्त्रग्रहणेन ब्राह्मणं गृह्यते; तस्य ग्रन्थान्तरत्वात् । मन्त्रव्याख्याने ग्रन्थविशेषे ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते, न तु मन्त्रे; तस्माद् ब्राह्मणेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थं छन्दसीत्युक्तम् । विचश्चित्करणमित्यादि । असति चित्करण एष एकानुबन्धः स्यात् । ततश्च 'वेरपृक्तस्य' इत्यत्रैकानुबन्धकपरिभाषयाऽस्यैव ग्रहणं स्यात्, न क्विबादीनाम् । चित्करणे तु सत्येकानुबन्धो न कश्चिदस्तीति सर्वे गृह्यन्ते ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विच् सिद्ध एव ? यजेर्नियमार्थमेतत्—उपयजेश्छन्दस्येव, न भाषायामिति ॥

आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ॥ ७४ ॥

'छन्दसि' इति वर्तते। सुपि', 'उपसर्गेऽपि' इति च। आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः सुप्युपपदे छन्दसि विषये मनिन्, क्वनिप्, वनिप्—इत्येते प्रत्यया भवन्ति। चकाराद्विज् भवति। सुदामा। अश्वत्थामा। क्वनिप्— सुधीवा। सुपीवा। वनिप्—भूरिदावा। घृतपावा। विच् खल्वपि—कीलालपाः। शुभंयाः। रामस्योपदाः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

'छन्दसि' इति निवृत्तम्। अन्येभ्योऽपि धातुभ्योऽनाकारान्तेभ्यो मनिन्, क्वनिप्, वनिप्—इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते, विच्च। सुशर्मा। क्वनिप्—प्रातरित्वा, प्रातरित्वानौ। वनिप्—विजावा। अग्रेगावा।

पदमञ्जरी

प्रश्नः। *नियमार्थमिति*। ननु दृशिग्रहणादेव भाषायां न भविष्यति, सत्यम्; तस्यैव प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ॥ अश्व इव तिष्ठति *अश्वत्थामा*, पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः। *सुधीवा, सुपीवेति*। घुमास्थादिसूत्रेण ईत्वम्। चकारो विचोऽनुकर्षणार्थः। यद्येवम्, उत्तरत्रानुवृत्तिर्न स्यात्? एवं तर्हि चकारोऽप्युत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ *अपिशब्दः सर्वविधिव्यभिचारार्थ इति*। विधीयतेऽनेनेति

न्यासः

आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ॥ मनिनो नकार आद्युदात्तार्थः। क्वनिब्वनिपोः पकारावनुदात्तार्थौ, इकार उच्चारणार्थः, क्वनिपः पकारः पित्कार्यार्थः, चकारो विचोऽनुकर्षणार्थः। शोभनं ददातीति सुदामा। 'सर्वनामस्थाने च' इत्यादिना दीर्घः। अश्व इव तिष्ठतीत्यश्वत्थामा। पृषोदरादित्वात् सकारस्य तकारः। शोभनं दधातीति सुधीवा। शोभनं पिबतीति सुपीवा। घुमादिनेत्त्वम्। भूरि ददातीति भूरिदावा। घृतं पिबतीति घृतपावा। कीलालं पिबतीति कीलालपाः।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ सुशर्मेति। 'शॄ हिंसायाम्'। शोभनं शृणातीति विग्रहः। प्रातरित्वा इति। इणः प्रातःशब्द उपपदे क्वनिप्, 'ह्रस्वस्य पिति कृति' इति तुक्। विजावा इति। 'जनी प्रादुर्भावे', विजायत इति वनिप्, 'विड्वनोरनुनासिकस्य'

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विच् खल्वपि—रेडसि पर्णं नयेः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । निरुपपदादपि भवति—धीवा, पीवा । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥

क्विप् च ॥ ७६ ॥

सर्वधातुभ्यः सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्यश्च छन्दसि भाषायां च क्विप् प्रत्ययो भवति । उखायाः स्रंसते उखास्रत् । पर्णध्वत् । वाहाद् भ्रश्यति वाहाभ्रट्—'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः ॥

पदमञ्जरी

विधिः = उपाधिः । *सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं इति* युक्तः पाठः । *दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थमिति* । 'यथा प्रयोगे दृश्यन्ते तथैव भवन्ति' इति वचनव्यक्त्याश्रयेणेति भावः ॥

क्विप् च ॥ निरुपपदेभ्यश्चेति । एतदपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थस्यानुवृत्तेर्लभ्यते, न तु सुपीत्यस्य निवृत्तेः; उत्तरसूत्रे 'सुप्युपसर्गेऽपीति वर्त्तते' इति वक्ष्यमाणत्वात्, 'छन्दसि भाषायाञ्च' इति पूर्वसूत्र एव 'छन्दसि' इत्यस्य निवृत्तत्वात् । *उखास्रदिति* । 'स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्रंसने', 'अनिदिताम्' इत्युपधालोपः, 'वसुस्रंसु' इत्यादिना दत्वम् । *वाहभ्रडिति* । 'भ्रंशु अधःपतने', व्रश्चादिना षत्वम्, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । उखायाः स्रंसते पर्णानि, ध्वंसते, वाहाद् भ्रश्यतीति विग्रहः । ध्वंसिरन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मकः । क्वचित्तु वृत्तावेव विग्रहवाक्यानि पठ्यन्ते ॥

न्यासः

इत्यात्त्वम् । **अग्रेगावा इति** । 'गम्लृ सृप्लृ गतौ', पूर्ववदात्त्वम् । **रेडसीति** । 'रिष हिंसायाम्', पूर्ववज्जश्त्वं डकारः । **दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थमिति** । तेन प्रयोगे गम्यमाने यत्र दृश्यन्ते मनिन्नादयस्तत्रैवैते साधवः, अतो नापूर्वतमः क्रियते । एतेन 'ते न सर्वतो विधेयाः' इत्युक्तं भवति । यद्यन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते, पूर्वसूत्रमनर्थकम्, मनिन्नादयः सर्वधातुभ्यो दृश्यन्त इत्येवं वाच्यम् ? नैतदस्ति; अकारान्तेभ्यो धातुभ्यो नियोगतस्ते भवन्ति, अनाकारान्तेभ्यः क्वचिदेव । अपि तु पूर्वयोगश्छन्दसि, अयं तु भाषायामपि ॥

क्विप् च ॥ निरुपपदेभ्यश्चेति । एतदपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थस्यानुवृत्तेर्लभ्यते । **उखास्रत्** । **पर्णध्वदिति** । 'स्रन्सु ध्वन्सु अवस्रन्सने', 'अनिदिताम्' इत्यादिनानुनासिकलोपः । 'वसुस्रन्सुध्वंस्वनडुहां दः' इति दत्वम्, 'वाऽवसाने' इति चर्त्वम् । **वाहाभ्रडिति** । 'भ्रन्शु अधःपतने', व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, पूर्ववज्जश्त्वम्, चर्त्वञ्च, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्थः क च ॥ ७७ ॥

'सुपि' 'उपसर्गेऽपि' इति च वर्तते । 'स्था'—इत्येतस्माद्धातो सुप्युपपदे कप्रत्ययो भवति, क्विप् च । किमर्थमिदमुच्यते, यावता 'सुपि स्थः' इति कः सिद्ध एव, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप् ? बाधकबाधनार्थं पुनर्वचनम् । 'शमि धातोः संज्ञायाम्' अचं बाधते— शंस्थः । शंस्थाः ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥

अजातिवाचिनि सुबन्त उपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातोर्णिनि-प्रत्ययो भवति । उष्णभोजी । शीतभोजी ।

अजाताविति किम् ? ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्य इति

पदमञ्जरी

स्थः क च ॥ केत्यविभक्तिको निर्देशः । *अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति* । क्विबिति सिद्ध एवेत्यपेक्षते । ननु तच्छीलादिग्रहणं तत्रानुवर्त्तते, तस्मात् 'क्विप् च' इति क्विप् सिद्ध एवेति वक्तव्यम् । यद्वा तच्छीलादिग्रहणं तत्र न सम्बन्धनीयमिति मन्यते । अन्येवमपि 'सुपि स्थः' इति विशेषविहितः कः सामान्यविहितं क्विपं बाधेत ? वाऽसरूपविधिना सोऽपि भविष्यति । *शमि धातोः संज्ञायामचम् बाधत इति* । अन्यथा यथा कृञो हेत्वादिषु टं बाधते धातुग्रहणात्तथा तिष्ठतेरपि कक्विपौ बाधेत, अतस्तमप्यचं बाधित्वा कक्विपावेव यथा स्यातामिति पुनर्वचनमित्यर्थः । *शंस्था इति* । क्विपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन घुमास्थादिसूत्रेणेत्वमत्र प्राप्नोति, *भाष्य-कारप्रयोगात्तु* न भवति । केचित्तु—ईत्वमवकारादाविति वचनं पठन्ति, तेषां सुपीवा सुधीवा, अत्रापि न स्यात् ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ *ब्राह्मणानामन्त्रयितेति* । ताच्छील्यस्य विवक्षित-

न्यासः

स्थः क च ॥ बाधकबाधनार्थमित्यादि । कक्विपोर्बाधकोऽच् , तस्यापि बाधनार्थम् । अचस्तु बाधकत्वम् 'शमि धातोः संज्ञायाम्' इत्यत्र धातुग्रहणात् । तद्धि यतोऽपवादो विहितस्ततोऽपि शम्युपपदे संज्ञायामजेव यथा स्यादित्येवमर्थं कृतम् । एवञ्च 'स्थः क च' इत्येतद् यदि नोच्येत, ततो यथा कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थं धातुग्रहणं तथा तिष्ठतेरपि कक्विपोर्बाधनार्थं विज्ञायते । तथा च सति शम्युपपदे संज्ञायां तिष्ठतेरजेव स्यात् , न कक्विपौ । अस्मिंस्तु योगे सत्यचं बाधित्वोभावेव भवतः । शंस्थ इति । 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

किम् ? उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम् ।

* उत्प्रतिभ्यामाङि सर्त्तेरुपसंख्यानम् * । उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्यः ।

* साधुकारिणि च * । साधुकारी । साधुदायी ।

* ब्रह्मणि वदः * । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

पदमञ्जरी

त्वात्तृन् प्रत्युदाहृतः, 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः ।

उत्प्रतिभ्यामिति । पुनः सुब्ग्रहणस्योपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वादयमारम्भः ।

साधुकारिणि चेति । अताच्छील्यार्थमिदम्, तच्चैतज्ज्ञापकात्सिद्धं यदयम् 'आक्वेस्तच्छील' इत्यत्र तच्छीलेत्यभिधाय साधुकारिग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयति—साधुकारिण्यताच्छील्येऽपि णिनिर्भवतीति ।

ब्रह्मणि वद इति । ब्रह्म = वेदः । इदमप्यताच्छील्यार्थम् ॥

न्यासः

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ब्राह्मणानामन्त्रयितेति । 'मत्रि गुप्तभाषणे', 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम्, चुरादिणिच्, ततः 'तृन्' इति ताच्छीलिकस्तृन् । सुपीत्यादि । ननु च 'सुपि' इत्यनुवर्त्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमनर्थकम् ? नानर्थकम्, पूर्वकं हि सुब्ग्रहणमुपसर्गेण सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । अत उपसर्गनिवृत्त्यर्थं पुनः सुब्ग्रहणं क्रियते ।

उत्प्रतिभ्यामित्यादि । सुब्ग्रहणस्य चोपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वादुपसर्गे न प्राप्नोतीति वचनम् । उत्प्रतिभ्यां परो य आङ् तस्मिन्नुपपदे सर्त्तेर्धातोरुपसंख्यानम् = प्रतिपादनं कर्त्तव्यम् । तत्रेदं प्रतिपादनम्—'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इत्यतोऽत्रापिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थोऽनुवर्त्तते, तेनोदासारिण्य इत्यत्रोपसर्गे णिनिर्भवति ।

साधुकारिणि चेति । अताच्छील्यार्थ आरम्भः । चकारेणोपसंख्यानमित्यनुकृष्यते, तस्य प्रतिपादनमेवार्थः । प्रतिपादनं तु—पूर्ववदपिशब्दं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । अथ वा—यदयम् 'तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु' इति तच्छीलेत्यभिधाय तत्साधुकारिग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयति–साधुकारिण्यताच्छील्येऽपि णिनिर्भवतीति ।

ब्रह्मणि वद इति । अयमप्यताच्छील्यार्थ आरम्भः, जात्यर्थो वा । ताच्छील्येऽजातौ पूर्वेणैव सिद्धत्वाद् वाऽसरूपनिवृत्त्यर्थो न हि भवति । ब्रह्माणं वदति ब्रह्मवादीति । णिनेर्णकारो वृद्ध्यर्थः । द्वितीय इकारो नकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कर्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥

कर्तृवाचिनि उपमान उपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उपपदकर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रकोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थं आरम्भः, जात्यर्थो वा ।

कर्तरीति किम् ? अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमान इति किम् ? उष्ट्रः क्रोशति ॥

व्रते ॥ ८० ॥

व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते गम्यमाने सुबन्त उपपदे धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति । समुदायोपाधिश्चायम्, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन व्रतं गम्यते । स्थण्डिलशायी । अश्राद्धभोजी । काम-

पदमञ्जरी

कर्तर्युपमाने ॥ उपमानस्योपमेयापेक्षत्वात् कर्तरि च प्रत्ययविधानात्तस्येवोपपदकर्त्तोपमानं विज्ञायेत इत्याह—*उपपदकर्त्तेति* । *उष्ट्रक्रोशीति* ।

इवशब्दो गतार्थत्वाद्वृत्तौ नैव प्रयुज्यते ।
समास उपमानानां शस्त्रीश्यामादिके यथा ॥

व्रते ॥ *समुदायोपाधिश्चायमिति* । न प्रत्ययार्थविशेषणम् । तथा हि सति व्रत एव कर्तरि प्रत्ययः स्यान्न तद्वतीति भावः । समुदायोपाधित्वमेव स्पष्टयति—धातूपपदेत्यादि । कामचारः=इच्छाप्रवृत्तिः, तत्प्राप्तौ सत्यां नियमः, स च द्विविधः सम्भवति—स्थण्डिले शेते एव अश्राद्धं भुङ्क्ते एवेत्येवंरूपो वा स्यात्, स्थण्डिल एव शेते अश्राद्धमेव भुङ्क्ते इत्येवंरूपो वा । तत्र पूर्वके नियमे यदेवा-

न्यासः

कर्तर्युपमाने ॥ धातोः कर्त्तरि प्रत्ययविधानात् तस्यैवोपपदकर्त्तोपमानं विज्ञायत इत्याह—उपपदकर्त्तेत्यादि । उपपदवाच्यः कर्त्ता=उपपदकर्त्ता, शाकपार्थिवादित्वात् मध्यमपदलोपी समासः । उष्ट्रक्रोशीति । 'क्रुश आह्वाने रोदने च' । ध्वाङ्क्षरावीति । 'रु शब्दे' । अताच्छील्यार्थं आरम्भः, जात्यर्थो वेति; ताच्छील्येऽजातौ च पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ।

भक्षयतीति । 'भक्ष अदने' चौरादिकः ॥

व्रते ॥ समुदायोपाधिश्चायमिति । प्रत्ययार्थविशेषणशङ्कां निराकरोति । प्रत्ययार्थविशेषणे हि तस्मिन् व्रत एव कर्त्तरि प्रत्ययः प्रसज्येत, न तद्वति देवदत्ते । धातूपपदेत्यादिना समुदायोपाधित्वं व्रतस्य दर्शयति । कामचारप्राप्तौ नियम इति । कामचारः=

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

चारप्राप्तौ नियमः—सति शयने स्थण्डिल एव शेते नान्यत्र, सति भोजनेऽश्राद्धमेव भुङ्क्ते न श्राद्धमिति ।

व्रते इति किम् ? स्थण्डिले शेते देवदत्तः ।

अताच्छील्यार्थं आरम्भः, जात्यर्थो वा ॥

बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥ ८१ ॥

आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने धातोर्बहुलं णिनिप्रत्ययो भवति । आभीक्ष्ण्यम् = पौनःपुन्यम् । तात्पर्यम् = आसेवैव, ताच्छील्यादन्यत् । कषायपायिणो गान्धाराः । क्षीरपायिण उशीनराः । सौवीरपायिणो बाह्लीकाः ।

पदमञ्जरी

सावशक्त्यादिनाऽश्राद्धं न भुङ्क्ते तदैव व्रतलोपः प्राप्नोति । न चैवंविधं शास्त्रमस्ति—स्थण्डिले शयितव्यमेव, अश्राद्धं भोक्तव्यमेवेति । अस्ति तु स्थण्डिल एव शयितव्यम्, अश्राद्धमेव भोक्तव्यमिति । 'व्रते' इति तु शास्त्रितो नियमः—इत्युक्तम्, तस्माद् द्वितीयो नियमो विज्ञायत इत्याह—*सति शयन इत्यादि* ॥

बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥ *आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यमिति* । पुनः पुनर्भवितरि वर्तमानाभ्यामव्ययाभ्यां भावे ष्यञ्, अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । *ताच्छील्यादन्यदिति* । एतेन

न्यासः

इच्छाप्रवृत्तिः, तत्प्राप्तौ सत्यां नियमः । अनियमत्वाद् यथेष्टं सामान्येन शयने भोजने च प्रवृत्तौ प्राप्तायामयमर्थान्तराद्यथावस्थविशेषे स्थण्डिलादौ न प्राप्नोति, तस्माद् व्यवस्थाप्यते । नियमश्चात्र द्विविधः सम्भवति—स्थण्डिले शेत एवाश्राद्धं भुङ्क्त एवेत्येवंरूपो वा स्यात्, स्थण्डिल एव शेतेऽश्राद्धमेव भुङ्क्ते इत्येवंरूपो वा, तत्र पूर्वके नियमे यदैव स्थण्डिले न शेतेऽश्राद्धञ्च न भुङ्क्ते तदैव व्रतलोपः प्राप्नोति । तस्माद् द्वितीयो नियमो युक्त इति मन्यमान आह—सति शयन इत्यादि ।

बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥ आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यमिति । पुनः पुनर्भावः पौनःपुन्यमिति, अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । तात्पर्यमासेवैवेति । तदेवाभीक्ष्ण्यम् । पर्यायान्तराभ्यां स्पष्टीकरोति—ताच्छील्यादन्य इति । एतेन 'सुप्यजातौ' इत्यादिनाऽऽभीक्ष्ण्ये न सिध्यतीत्यसामर्थ्यमुद्भावयन्नस्य योगस्य फलं दर्शयति—कषायपायिण इति । यत्र देशे कषायं पुनः पुनः पिबतामारोग्यं भवति, अतस्ते कषायं पिबन्तीति, न तु ताच्छील्यात् । क्षीरपायिण इति । तेऽपि तथोक्तादेव कारणात् पानान्तराभावाद्वा ताच्छील्याभावेऽप्यगत्या क्षीरं पिबन्ति । सौवीरपायिण इति । अत्राप्येतदेवानन्तरोक्तं पुनः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

बहुलग्रहणात् कुल्माषखाद इत्यत्र न भवति ॥

मनः ॥ ८२ ॥

'सुपि' इति वर्तते । मन्यतेः सुबन्त उपपदे णिनिप्रत्ययो भवति । दर्शनीयमानी । शोभनमानी । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्मन्यतेर्ग्रहणम्, न मनुतेः । उत्तरसूत्रे हि खश्प्रत्यये विकरणकृतो विशेषः स्यात् ॥

आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥

आत्मनो मननम् = आत्ममानः । आत्ममाने वर्तमानान्मन्यतेः सुप्यु-

पदमञ्जरी

'सुप्यजातौ' इत्यनेनागतार्थत्वं दर्शयति । फलानपेक्षा प्रवृत्तिः = ताच्छील्यम् । गान्धारादयस्तु वातादिसाम्यार्थं देशाचारवशेन कषायादिपाने प्रवर्तन्ते । उदाहरणेषु 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्, 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इति णत्वम् ॥

मनः ॥ मन्यतेर्ग्रहणमिति । 'मन ज्ञाने' इत्यस्य दैवादिकस्य । *न मनुतेरिति* । 'मनु अवबोधने' इत्यस्य तानादिकस्य । तिपि गुणेन भवितव्यम् । यदि नेष्यते, संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः । किं पुनः कारणं प्रयत्नेन मनोतेर्ग्रहणं निवार्यते, यावता इह द्वयोरपि णिनिः, तदेव रूपम्, न चार्थभेद इत्याह—*उत्तरसूत्र इति* ॥

आत्ममाने खश्च ॥ चकाराण्णिनिश्चेति । वाऽसरूपविधिना सिद्धोऽपि णिनिरविच्छेदाय समुच्चीयते । तेन 'करणे यजः' इत्यत्र णिनेरेवानुवृत्तिर्भवति, नानन्त-

न्यासः

पुनः सौवीरपाणस्य कारणम् । सर्वत्र 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक् । 'प्रातिपदिकान्तनुम्' इत्यादिना णत्वम् । कुल्माषखाद इति । 'कर्मण्यण्' ॥

मनः ॥ मन्यतेर्ग्रहणमिति । 'मन ज्ञाने' इत्येतस्य दैवादिकस्य । **न मनुतेरिति** । 'मनु अवबोधने' इत्येतस्य तानादिकस्य ग्रहणं न भवति । ननु च यदेव मन्यतेर्णिनिप्रत्यये कृते दर्शनीयमानीति रूपं भवति, तदेव मनुतेरपि, तत् कोऽत्र विशेषो यतो मन्यतेर्ग्रहणमिष्यते, न मनुतेरित्यत आह—उत्तरसूत्रे हीत्यादि । यद्यपीह विशेषो नास्ति, उत्तरसूत्रे तु विकरणकृतो विशेषोऽस्ति, तत्र हि मन्यतेः खशि कृते दिवादित्वाच्छ्यन् भवति, मनुतेस्तु तनादित्वादुप्रत्ययः ॥

आत्ममाने खश् च ॥ आत्ममान इति । मननम्=मानः, भावे घञ् । आत्मनो मानः आत्ममानः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठी, 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यते' इति समासः । अथ कर्त्तरि षष्ठी कस्मान्न भवति ? आत्मग्रहणसामर्थ्यात् । न ह्यात्मनोऽन्यस्य पदार्थस्य मतिः सम्भवति, तस्या आत्मगुणत्वात् । अथात्मशब्दोऽयं न

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पपदे खश्प्रत्ययो भवति । चकाराण्णिनिश्च । यदा प्रत्ययार्थः कर्ताऽऽत्मानमेव दर्शनीयत्वादिना धर्मेण युक्तं मन्यते, तदायं विधिः । दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयम्मन्यः, दर्शनीयमानी । पण्डितम्मन्यः, पण्डितमानी ।

आत्ममान इति किम् ? दर्शनीयमानी देवदत्तो यज्ञदत्तस्य । अतः सार्वकालिका विधयो वेदितव्याः ॥

पदमञ्जरी

रस्य खशः । आत्मशब्दोऽयं परव्यावृत्तिं कुर्वाणो यस्तत्प्रतियोगिनमर्थमाचष्टे स स्वशब्दपर्यायो गृह्यते, न चेतनद्रव्यवचनः । मननं मानः, भावे घञ्, आत्मनो मान आत्ममानः–कर्मणि षष्ठ्या समासः । तत्र कस्येत्यपेक्षायां प्रत्ययार्थस्य सन्निहितस्य मन्तुरेवात्मन इति गम्यते, तदाह—*प्रत्ययार्थः कर्त्तेति* । दर्शनीयत्वादिना धर्मेणेति विशिष्टमिति शेषः । कर्तरि षष्ठ्यास्तु समासो न भवति, सर्वस्या एव मतेर्मन्तृकर्तृकत्वाव्यभिचाराद् । एवं चेतनद्रव्यवचनेऽप्यात्मशब्दे कर्तरि षष्ठ्यामव्यभिचारादविशेषणं कर्मणि षष्ठ्या, न तु चेतनान्तरे कर्मणि प्रत्ययप्रसङ्गः, तस्मात्स्वशब्दपर्याय एवात्मशब्दः । *दर्शनीयम्मन्य इति* । शरीरधर्ममपि दर्शनीयत्वादिकमात्मधर्ममेव मन्यन्ते संसारिणः शरीरशरीरिणोरग्न्ययोगोलकयोरिवाभेदं मन्यमानाः । *पण्डितम्मन्य इति* । एकस्याप्यात्मनस्स्वरूपेण कर्तृत्वं पण्डितत्वादिविशिष्टरूपेण कर्मत्वं च युज्यत एव । यथोक्तमाचार्यैः—

अस्मत्प्रयोगसम्भिन्ना ज्ञानस्यैव च कर्तरि ।
भवन्ती तत्र संवित्तिर्युज्येताप्यात्मकर्तृका ॥ इति ।

खशः खकारो मुमर्थः, दर्शनीयम्मन्या कुमारीत्यादौ ह्रस्वार्थश्च । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः, दिवादित्वाच्छ्यन् । स्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधते इति खश एव भवति, न नित्स्वरः । *दर्शनीयमानी देवदत्तो यज्ञदत्तस्येति* । कर्मणि षष्ठी, तदपेक्षयास्यापि दर्शनीयशब्दस्य गमकत्वात्समासः ॥

न्यासः

सुखादिगुणमाचष्टे, किं तर्हि ? पराभावम् । परो यो न भवति स आत्मेति, तथाप्यात्मग्रहणमनर्थकम् । एवं हि मन्तुर्या मतिस्तत्र वर्त्तमानादित्येषोऽर्थः स्यात्, स चायुक्तः, सर्वा हि मतिः परमपि मन्यमानस्य मन्तुरेव भवति, तस्मात् कर्मण्येव षष्ठी । *यदा प्रत्ययार्थः कर्तेत्यादि* । कथं पुनरेष एवार्थः, कर्म कर्त्ता च युज्यते ? शक्तिभेदाद्, यथा–पीयमानं मधु मदयतीति । खशः खकारः 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति मुमर्थः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भूते ॥ ८४ ॥

'भूते' इत्यधिकारः 'वर्त्तमाने लट्' इति यावत्। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः 'भूते' इत्येवं तद्वेदितव्यम्। धात्वधिकाराच्च 'धात्वर्थे भूते' इति विज्ञायते। वक्ष्यति–'करणे यजः', अग्निष्टोमेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी।

भूत इति किम्? अग्निष्टोमेन यजते ॥

करणे यजः ॥ ८५ ॥

णिनिरनुवर्त्तते, न खश्। यजतेर्धातोः करण उपपदे णिनिप्रत्ययो

पदमञ्जरी

भूते ॥ यस्य सत्ता व्यपवृक्ता तत्सर्वं भूतशब्देनोच्यते, तत्र न ज्ञायते कस्मिन् भूत इति, किं साधने भूते? किं वा धात्वर्थे? तत्राह—*धात्वधिकाराच्चेति*। चशब्दः पूर्वोक्तेनार्थेनास्य सङ्गतिं द्योतयति। *धात्वर्थभूत इति*। ननु धात्वधिकाराद्धातौ भूत इति युक्तम्, न धात्वर्थे भूत इति? उच्यते—प्रयोगे प्रत्ययस्य द्योत्यं भूतत्वमर्थस्यैव विशेषणं भवितुमर्हति, विशेषणान्तरवत्, न तु शब्दस्य; तस्य स्वाभिधेयप्रतिपादने व्यग्रत्वाद्विशेषणसम्बन्धं प्रत्ययोग्यत्वात्। किञ्च—नित्यो धातुरनित्यत्वेऽपि भूतात्प्रत्ययविधिरनुपपन्नः, उच्चारितलक्षणे भूतत्वे विशेषणं व्यर्थं तर्ह्यनुच्चारितात्प्रत्ययविधिः सम्भवति। नित्यश्चायं भूतशब्दोऽतिक्रान्तवाचीति निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरित्यचोद्यम् ॥

करणे यजः ॥ *णिनिरनुवर्तते न खशिति*। अत्रोक्तो हेतुः। *अग्निष्टोमयाजीति*। ननु चाग्निष्टोमशब्दः कर्मनामधेयम्, तत्कथमग्निष्टोमस्य यजिं प्रति करणत्वम्, न हि तदेव तत्र करणं भवति; इदं तु युक्तमुदाहरणम्—सोमेनेष्टवान् सोमयाजी,

न्यासः

भूते ॥ भूतशब्दोऽयमतिक्रान्तवचनः, अस्ति च स्वरूपवचनः, तत्र न ज्ञायते–कस्मिन् भूते प्रत्यय इति? अतस्तत्परिज्ञानायाह—धात्वधिकाराच्चेत्यादि। चशब्दो हेतौ। यस्माद् धातोरिति वर्त्तते तस्माद्धात्वर्थभूत इति विज्ञायते। ननु च धात्वधिकाराद्धातोरेव भूत इत्येतद् विशेषणं युक्तम्? न; असम्भवाद्। धातोर्ह्यस्मिन्नभिधेये गुणीभूतस्य भूत इत्येतद् विशेषणमनुपपन्नम्। अतस्तत्रासम्भवात् तदर्थस्यैव तद्विशेषणं विज्ञायते ॥

करणे यजः ॥ णिनिरनुवर्त्तते, न खशिति। णिनेरेव स्वरितत्वात्। क्व पुनर्याग:

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भवति भूते। अग्निष्टोमयाजो। अग्निष्टोमः फलभावनायां करणं भवति ॥

पदमञ्जरी

साम्नाय्येनेष्टवान् साम्नाय्ययाजीति? तत्राह—*अग्निष्टोमः फलभावनायां करणं भवतीति*। सत्यं याग एवाग्निष्टोमः; यागोऽपि फलभावनायां करणम्, फलस्य स्वर्गादेर्भवतो या भावना उत्पादना तस्यामित्यर्थः। ननु दीक्षणीयादिरुदवसानीयान्तो ज्योतिष्टोमाख्यो याग एव स्वर्गभावना न तदतिरिक्तः कश्चिद्व्यापारो यजनस्यास्ति यत्रः यागः कारण्यमश्नुते? उच्यते, द्विविधो यजमानव्यापारः—सामान्यरूपः, विशेषरूपश्चेति। तत्र सामान्यरूप आभ्यन्तर औदासीन्यप्रच्युतिरूपः कृतिप्रयत्नादिपदाभिलप्यः; बाह्यस्तु दीक्षणीयादिरुदवसानीयान्तः प्रसिद्ध एव। एवमोदनं पचतीत्यादिष्वप्यात्मगुणः प्रयत्नः, बाह्यश्चाधिश्रयणादिर्द्रष्टव्यः। फलं हि प्रेप्सन् तदर्थं प्रयतते, नोदास्ते; यतोऽयमुपायं जिज्ञासते; जानीते च, ज्ञात्वा चोपायमनुतिष्ठति। सैषा स्वर्गादिफलोद्देशेन प्रवृत्ता कृतिर्भावनेत्युच्यते। सा च भाव्यम्, करणम्, इतिकर्तव्यतां चेति त्रितयमपेक्षते—इदमनेनेत्थं भावयेदिति। यथाह—

भावनापेक्ष्यमाणा हि साधनं किं फलस्य मे।
साधनानुग्रहः को वेत्यनुस्यूतमपेक्षते ॥ इति।

सैषा सामान्यरूपा वृत्तिर्न शास्त्रकटाक्षमपेक्षते। विशेषरूपा त्वपेक्षते, तथा हि—फलार्थी तदुपायं जिज्ञासते, तदुपायं जिज्ञासमानः शृणोति—ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति। तत्र च पुरुषप्रवर्तनारूपो विधिः श्रूयते, न चापुरुषार्थे पुरुषः प्रवर्तत इति विध्यवरुद्धा भावना भाव्यापेक्षायां समानपदोपात्तमपि दुःखरूपं धात्वर्थमपहाय पदान्तरोपात्तमपि पुरुषोपसर्जनमपि सुखरूपं स्वर्गमेवावलम्बते। ततः करणापेक्षायां समानपदोपात्तो धात्वर्थः करणं भवति, पश्चात्सन्निधिसमाम्नातं दीक्षणीयादीतिकर्तव्यतयान्वेतीत्येषा *मीमांसक*मर्यादा। यत्र तु न

न्यासः

करणमित्याह—**अग्निष्टोमः फलभावनायामित्यादि**। फलं स्वर्गः, तस्य या भावनोत्पादना=यजमानसम्बन्धी व्यापारः, तत्राग्निष्टोमयागः करणं भवति। ननु चाग्निष्टोमव्यतिरेकेण यजमानस्य व्यापारो भावनाख्यो नास्त्येव, यत्र यागः करणमिष्यते, तथा ह्यग्निष्टोमाख्येनैव ह्यसौ यागेन स्वर्गाख्यं फलमुत्पादयति? नैतदेवम्; विशेषव्यापारे हि सामान्यव्यापारोऽस्ति, विशेषस्य सामान्याव्यभिचारात्। सामान्यव्यापार एव ह्यादौ फलार्थिनो बुद्धौ सन्निविशते। तथा हि—प्रतिपत्ता फलं समीहमानः स्वयमेव फलकामः सन् 'स्वर्गो मनसि कर्त्तव्यः' इति सामान्यव्यापारं बुद्धावारोपयति, ततः 'अग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति शास्त्रस्याग्निष्टोमेन करणेन स्वर्गं भावयेदितीममर्थं प्रतिपद्य स्वर्गभावनां प्रति करणत्वेनाग्निष्टोममाश्रयति। तस्मात् सामान्यव्यापारे

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥

कर्मणि उपपदे हन्तेर्धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति भूते काले। पितृव्यघाती। मातुलघाती।

* कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् *। इह मा भूत्—चौरं हतवान् ॥

पदमञ्जरी

विध्यवरोधो भावनायास्तत्र धात्वर्थ एव भाव्यो भवति, यथा—पचति पाकं करोति, गच्छति गमनं करोतीत्यादि निर्दिश्यते। ननु भावनया सम्पद्यमानस्य बाह्यव्यापारस्य कथं तत्र करणत्वम्? को दोषः? करणं खलु सर्वत्र कर्तृव्यापारगोचरः, कुठारेण छिनत्तीत्यत्रापि उद्यमननिपातनरूपेण कर्तृव्यापारेणाप्यमानस्यैव कुठारस्य तत्र करणत्वम्, तदेव कथं द्विधाभवनरूपेण फलेनावच्छिन्नयोस्तयोश्छेदनरूपत्वं न स्वरूपत्वम्, न स्वरूपेण रजके दर्शनात्, सोऽपि हि वस्त्रमुद्यच्छते निपातयति च। अथ द्विधाभवनाभावान्न छिनत्तीत्युच्यते, तदेवमुद्यमननिपातयोश्छेदरूपत्वं कुठारगोचरत्वनिबन्धनमिति तस्य तत्र करणत्वम्, तथेहापि भावनायां स्वर्गभावनारूपत्वमग्निष्टोमाख्ययागगोचरत्वनिबन्धनमिति तस्य तत्र करणत्वम्। तदिदमुक्तम्—फलभावनायां करणमिति। इयं हि फलं धात्वर्थं च सम्पादयति, तत्र फलभावनारूपत्वे बाह्यो व्यापारः करणमित्यर्थः। नन्वेवमपि यज्यर्थं प्रति अग्निष्टोमः करणं न भवति? मा भूत्तत्र करणत्वम्, करणं तावत् सम्बन्धि च यजिना सामानाधिकरण्येन। अथ वा—भावनापि धातोरेव वाच्या, न प्रत्ययस्य; तत्र धात्वर्थैकदेश एकदेशान्तरस्य करणम्, अग्निष्टोमशब्दश्च तत्रैकदेशान्तरे वर्तत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥

कर्मणि हनः ॥ *कुत्सितग्रहणमिति*। पितृव्यवधादिना यः कर्त्ता कुत्स्यते तत्रायं प्रत्यय इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥

न्यासः

स्वर्गस्योत्पादो विशेषव्यापारोऽग्निष्टोमाख्यो यागः स्वर्गभावनायां करणं भवति। ननु चानुष्ठीयमानत्वाच्चास्य कर्मत्वमिति तत् कथं करणत्वमुपपद्यते? नैतदस्ति; यद्यप्यसौ स्वर्गभावनां प्रति साध्यत्वेनेप्सिततमत्वादनुष्ठीयमानः कर्मत्वमनुभवति, तथापि तस्य शक्तिभेदात् करणत्वं न विरुध्यते, यथा—निपीयमानेन मधुना मत्त इत्यत्र कर्मभावमनुभवतोऽपि मधुनः करणभावो भवति। तदेवमग्निष्टोमयाजीत्यस्यायमर्थः—अग्निष्टोमेन करणेन स्वर्गं भावितवानिति। स्वर्गशब्दस्तु वृत्तावन्तर्हितत्वान्न प्रयुज्यते ॥

कर्मणि हनः ॥ पितृव्यघातीति। 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्वम्। 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति घत्वम्, 'सौ च' इति दीर्घत्वम्। **कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यमिति**।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ ८७ ॥

'कर्मणि' इति वर्तते । ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति भूते । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा ।

किमर्थमिदमुच्यते, यावता सर्वधातुभ्यः क्विब्विहित एव ? ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्वचनं नियमार्थम् । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते— ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मिन्नुपपदे, पुरुषं हतवानिति; ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्स्यात्, ब्रह्माधीतवानिति; ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले

पदमञ्जरी

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ *चतुर्विधश्चात्रेति* । धातूपपदकालप्रत्ययविषयः भाष्ये तु धातूपपदविषयनियमद्वयं प्रदर्शितम्, तदुपलक्षणम्, न तु नियमान्तरव्यावृत्त्यर्थमिति गम्यते । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति धातुनियमः, अत्रापि नियमे भूत इत्याश्रयणात् कालान्तरे उपपदान्तरेऽपि भवत्येव–पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहेति। ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदनियमः, अत्रापि भूत इत्याश्रयणात्कालान्तरे धात्वन्तरादपि भवत्येव–वृत्रं जयति जेष्यति वा वृत्रजिदिति। भूतकाले क्विबेवेति कालनियमः। *नान्यः प्रत्यय इति* । यथा 'कर्मणि हनः' 'कर्मण्यण्' इति । उपपदान्तरे तु भूतेऽपि प्रत्ययान्तरं भवत्येव–पितृव्यं हतवान्पितृव्यघातीति, सोपपदश्च प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्यते। निष्ठा तु भवत्येव–वृत्रं हतवानिति । तथा भूत एवेति प्रत्ययनियमः,

न्यासः

'कुत्सित' इति प्रत्ययार्थस्य विशेषणम् । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम् । तत् पुनर्व्याख्यानम् । एतदुक्तं भवति—येन कुत्सितः कर्त्ता प्रत्ययार्थो गृह्यते तद् व्याख्यानं कर्त्तव्यमिति । तत्रेदं व्याख्यानम्—वक्ष्यमाणवहुलग्रहणमपकृष्येह सम्बन्धः क्रियते, तेन पितृव्यवधादिकां प्रतिषिद्धां क्रियां कुर्वाणो यः कर्त्ता कुत्स्यते तत्रैव, नान्यत्र ॥

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ **ब्रह्महेति** । पूर्ववद्दीर्घत्वम् ।

सर्वधातुभ्यः क्विब्विहित एवेति । 'क्विप् च' इत्यनेन । **चतुर्विधश्चात्र नियम इति** । धातुनियमः, उपपदनियमः, प्रत्ययनियमः, कालनियमः । चकारोऽवधारणे—चतुर्विध एव । **ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मिन्नुपपद इति** धातुनियमं दर्शयति । अत एव यत एवकारकरणं ततोऽन्यत्रावधारणमिति । उपपदेभ्यः पर एवकारः प्रयुज्यमानो हन्तिं नियमयति । प्रायिकश्चायं नियमः, क्वचिदन्यस्मिन्नुपपदे दृश्यते—मधुहेति । प्रायिकत्वञ्च तस्य वक्ष्यमाणबहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षाल्लभ्यते । **ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मादिति** उपपदनियमः । अत्र हि हन्तेः पर एवकारः श्रूयमाण उपपदं नियमयति—ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विबेव, **नान्यः प्रत्यय इति** कालनियमः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

क्विब्नेव, नान्यः प्रत्ययः; तथा भूतकाल एव, नान्यस्मिन्; ब्रह्माणं हन्ति हनिष्यति वेति। तदेतद्वक्ष्यमाणबहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षणाल्लभ्यते ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥

पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्विब्विधीयते। छन्दसि विषये उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप्प्रत्ययो भवति। मातृहा सप्तमं नरकं प्रविशेत्। पितृहा। न च भवति—मातृघातः, पितृघातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ॥ ८९ ॥

'कर्मणि' इति वर्तते, तदसम्भवात्सुशब्दं वर्जयित्वा परिशिष्टानां विशेषणं भवति। स्वादिषु कर्मसूपपदेषु करोतेर्धातोः क्विप्प्रत्ययो भवति। सुकृत्। कर्मकृत्। पापकृत्। मन्त्रकृत्। पुण्यकृत्।

पदमञ्जरी

अत्रापि ब्रह्मादिषु हन्तेरित्याश्रयणादुपपदान्तरे धात्वन्तराच्च कालान्तरेऽपि भवत्येव। कथं पुनरेकस्मिन्नेव योगे चतुर्विधो नियमो लभ्यते? इत्याह—*तदेतदिति*। अगृह्यमाणविशेषत्वादेव चतुर्विधो नियमो लब्धुं शक्यते, तत्रैव सूपोद्बलकमेतदुक्तं वेदितव्यम्।

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ॥ *स्वादिष्विति*। सुशब्दं वर्जयित्वेत्यनन्तरमेवाभिधानादतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, बाहुल्याश्रयणेनैवमुक्तम्, आढ्यो ग्राम इतिवत्।

न्यासः

ब्रह्माद्युपपदे हन्तेः क्विपि विहिते भूतकालस्य नियमितत्वात्। यदि ब्रह्मादिषु क्विबेव नान्यः प्रत्यय इति, तदा निष्ठापि न प्राप्नोति -ब्रह्माणं हतवानिति? नैष दोषः; 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इत्यणादय एव बाध्यन्ते, न निष्ठा। एवमपीह वृत्रस्य हन्तुरिति तृज् न प्राप्नोति? प्रायिकत्वान्नियमस्य न दोषः। तथा भूतकाल एव नान्यस्मिन्निति प्रत्ययनियमः, भूतकाले प्रत्ययो नियम्यत इति कृत्वा। कथं पुनरेकदा चत्वारो नियमा लभ्यन्त इत्याह—तदेतदित्यादि। 'बहुलं छन्दसि' इति वक्ष्यमाणं बहुलग्रहणं पुरस्तादपकृष्यमाणेन योगेन सम्बध्यते—ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विब् बहुलमिति, तेनायं चतुर्विधो नियमो लभ्यते॥

बहुलं छन्दसि ॥ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ॥ सुशब्दं वर्जयित्वेति। तस्यासत्त्ववचनात् कर्मत्वानुपपत्तेः। स्वादिषु कर्मस्विति। बाहुल्यमाश्रित्योक्तम्, यथा—ब्राह्मणग्रामः, भट्टग्राम इति। कुत एतत्? सुशब्दं वर्जयित्वेत्यनन्तराणामेवाभिधानात्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अयमपि नियमार्थं आरम्भः । त्रिविधश्चात्र नियम इष्यते—धातुनियमं वर्जयित्वा कालोपपदप्रत्ययनियमः । धातोरनियतत्वादन्यस्मिन्नप्युपपदे भवति—शास्त्रकृत्, भाष्यकृत् ॥

सोमे सुञः ॥ ९० ॥

'कर्मणि' इति वर्तते । सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति । सोमसुत्, सोमसुतौ, सोमसुतः ।

अयमपि नियमार्थं आरम्भः । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते—धातुकालोपपदप्रत्ययविषयः ॥

पदमञ्जरी

त्रिविधश्चेति । एतद्बहुलग्रहणानुवृत्तेरेव लभ्यते । *कालोपपदप्रत्ययविषय इति* । तत्र कालनियमात्कर्म कृतवान्कर्मकार इत्यण् न भवति । उपपदनियमात् मन्त्रमधीमधीतवान्मन्त्राध्याय इत्यणेव भवति, न तु क्विप् । प्रत्ययनियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायामणेव भवति, न तु क्विप् । *शास्त्रकृदिति* । 'क्विप् च' इति क्विप् ॥

सोमे सुञः ॥ *कालधातूपपदप्रत्ययविषय इति* । तत्र भूतकालस्य क्विपि नियतत्वात्सोमं सुतवान्सोमसाव इत्यण् न भवति । तथा धातोः सोम एवोपपदे नियतत्वात्सुरां सुतवान्सुरासाव इत्यणेव भवति । तथा सोमस्य सुनोतावेव धातौ नियतत्वात्सोमं क्रीतवान् सोमक्रीरिति क्विब् न भवति, अणेव तु भवति । तथा क्विपो भूते नियतत्वात्सोमं सुनोति सोष्यति वेति विवक्षायां क्विब् न भवति, अणेव तु भवति ॥

न्यासः

त्रिविधश्चात्र नियम इति । एतदपि बहुलग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते । **कालोपपदप्रत्ययविषय इति** । कालोपपदप्रत्यया विषया यस्य स तथोक्तः । स पुनः कालनियमः, उपपदनियमः, प्रत्ययनियमश्चेति । तत्र कालनियमः—स्वादिषु कृञो भूत एव क्विबेव भवति, नान्यः प्रत्यय इति; न भवति—कर्म कृतवान् कर्मकार इति । उपपदनियमः—स्वादिषु कृञ एव, नान्यस्माद्धातोरिति; न हि भवति क्विप्—मन्त्रमधीतवानिति, अणेव भवति मन्त्राध्याय इति । प्रत्ययनियमः—स्वादिषु कृञो भूत एव क्विप्, न वर्त्तमाने, भविष्यति वा, तेन मन्त्रं करोति मन्त्रं करिष्यतीति वेत्यर्थविवक्षायां मन्त्रकृदिति न भवति । **शास्त्रकृदिति** । 'क्विप् च' इति क्विप् ॥

सोमे सुञः ॥ **धातुकालोपपदप्रत्ययविषय इति** । पूर्ववद् बहुव्रीहिः । कालादिनियमोऽन्यपदार्थः । तत्र कालनियमः—सोमे सुनोतेः क्विबेव भूते, नान्यः प्रत्ययः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥

'कर्मणि' इत्येव । अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेर्धातोः क्विप्प्रत्ययो भवति । अग्निचित्, अग्निचितौ, अग्निचितः । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो नियम इष्यते ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

'चेः कर्मणि' इति वर्तते । कर्मण्युपपदे चिनोतेः कर्मण्येव कारके क्विप् प्रत्ययो भवति अग्न्याख्यायाम्, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्या गम्यते । श्येन इव चीयते श्येनचित् । कङ्कचित

पदमञ्जरी

अग्नौ चेः ॥ *अत्रापीत्यादि* । तत्र भूतकालस्य क्विपि नियतत्वादग्निं चितवानग्निचाय इत्यण् न भवति । धातोश्चाग्नावुपपदे नियतत्वादिष्टकाचिदिति न भवति । अग्नेश्चिनोतावेव नियतत्वादग्निभृदिति न भवति । क्विपश्च भूत एव नियतत्वादग्निं चिनोति चेष्यति वेत्यत्राभावः ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ 'कर्मणि हनः' इत्यतोऽनुवृत्तं कर्मग्रहणमुपपदम्, इदं तु कर्मप्रत्ययार्थमित्याह—*कर्मण्येव कारक इति* । एवकारः पौनर्वचनिकः । उपपदं

न्यास.

न हि भवति—सोमं सुतवान् सोमसाव इति । धातुनियमः—सोम एव सुनोतेः क्विप्, नान्यस्मिन्नुपपद इति; इह न भवति—सुरां सुतवान् सुरासुदिति । उपपदनियमः—सोमे सुनोतेरेव, नान्यस्माद्धातोरिति; इह न भवति क्विप्—सोमं क्रीतवानिति, सोमक्राय इत्यणेव तु भवति । प्रत्ययनियमः—सोमे सुनोतेर्भूत एव क्विप्, नान्यत्रेति; तेन सोमं सुनोति सोष्यति वेत्यर्थविवक्षायां सोमसुदिति न भवति ॥

अग्नौ चेः ॥ **अत्रापि पूर्ववदित्यादि** । तत्र कालनियमः—अग्नौ चिनोतेर्भूते क्विबेव, नान्य इति ; तेनाग्निं चितवानित्यर्थविवक्षायामग्निचाय इति न भवति । धातुनियमः—अग्नावेव चिनोतेर्नान्यस्मिन्नुपपद इति ; तेनेष्टकाचिदिति न भवति । उपपदनियमः—अग्नौ चिनोतेरेव नान्यस्माद्धातोरिति; तेनाग्निक्रदिति न भवति । प्रत्ययनियमः—अग्नौ चिनोतेर्भूत एव क्विप्, नान्यस्मिन् काले; तेन वर्त्तमानभविष्यतोरग्निचिदिति न भवति ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ 'कर्मणि हनः' इत्यत उपपदविशेषणे कर्मग्रहणेऽनुवर्त्तमाने यत् पुनरिह कर्मग्रहणं तस्य प्रत्ययार्थत्वं विज्ञायत इत्याह—**कर्मण्येव कारक इति** । **धातूपपदेत्यादिना** समुदायोपाधित्वमेतदग्न्याख्याग्रहणस्य दर्शयति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आख्याग्रहणं रूढिसम्प्रत्ययार्थम्। अग्न्यर्थो हीष्टकाचय उच्यते श्येनचिदिति ॥

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेर्धातोरिनिप्रत्ययो भवति । 'कर्मणि' इति वर्तमाने पुनः कर्मग्रहणं कर्तुः कुत्सानिमित्ते कर्मणि यथा स्यात्, कर्ममात्रे मा भूत् । सोमविक्रयी । रसविक्रयी । इह न भवति—धान्यविक्रायः ॥

पदमञ्जरी

तावत्कर्मप्रत्ययार्थोऽपि कर्मैवेति । *आख्याग्रहणं रूढिसम्प्रत्ययार्थमिति* । अग्निशब्दो लोके ज्वलने रूढः, वेदे त्वग्न्यर्थं इष्टकाचयेऽपि प्रचुरः प्रयोगः—य एवं विद्वानग्निं चिनुते, अग्निं चेष्यमाण इति, स मुख्यो जघन्यो वा भवतु; इह त्वसत्याख्याग्रहणे लोकप्रसिद्धिवशेन ज्वलन एव गृह्येत, मा ग्राहि, इष्टकाचय एव गृह्यतामित्याख्याग्रहणमित्यर्थः ॥

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ *कर्मणीति वर्तमान इति* । 'कर्मणि हनः' इत्यतः कर्तुः कुत्सानिमित्ते कर्मणीति यत्कर्म क्रियासम्बद्धं कर्तुः कुत्सामावहति तत्रेत्यर्थः । सोमादीनां विक्रयः शास्त्रे निषिद्धः ॥

न्यासः

आख्याग्रहणं रूढिसम्प्रत्ययार्थमित्यादि । अग्निशब्दोऽयमग्निसामान्यवाची, अत्रासत्याख्याग्रहणे विशेषो न विज्ञायते–कस्येह ग्रहणमिति, रूढिसम्प्रत्ययार्थमाख्याग्रहणं क्रियते । किं पुनः कारणं तदर्थमाख्याग्रहणं क्रियत इत्याह—अग्न्यर्थो हीत्यादि । अग्न्यर्थो य इष्टकानां रचनाविशेषः स श्येनचिदित्युच्यते, तत्रैवायं प्रत्यय इष्यते । स कथं तत्रैव लभ्यते ? यस्य ग्रहणं क्रियते, तस्मिंश्च सति प्रसिद्धो गृह्यमाणोऽग्न्यर्थो य इष्टकानां रचनाविशेषः स एव प्रत्ययार्थो वाच्यतया विज्ञायते, नान्यः ॥

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ कर्मणीति वर्त्तमान इत्यादि । 'कर्मणि हनः' इत्यतः । पुनः कर्मग्रहणमित्यादि । यत् कर्म क्रियासम्बन्धमनुभवत् कर्त्तुः कुत्सामावहति तत् कुत्सानिमित्तं कर्म यथा स्यादित्येवमर्थम् । कर्मग्रहणेऽनुवर्त्तमाने पुनः कर्मग्रहणमनन्तरसूत्रे यत् कर्मप्रत्ययार्थत्वेऽनिष्टं कर्मग्रहणं तन्निवृत्त्यर्थम् । कर्मग्रहणं कस्मान्न भवति ? तस्य स्वरितत्वादेवानुवृत्तेः । सोमविक्रयीति । सोमविक्रयणं शास्त्रे प्रतिषिध्यत इति सोमाख्यं कर्म विक्रयणक्रियया सम्बध्यमानं विक्रेतुः कुत्सामावहति । धान्यविक्राय इति । 'कर्मण्यण्' ॥

काशि०2 : ३९

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दृशेः क्वनिप् ॥ ९४ ॥

'कर्मणि' इत्येव। दृशेर्धातोः कर्मण्युपपदे क्वनिप् प्रत्ययो भवति। मेरुदृश्वा। परलोकदृश्वा। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

राजनि युधिकृञः ॥ ९५ ॥

'कर्मणि' इत्येव। राजन्शब्दे कर्मण्युपपदे युध्यतेः करोतेश्च क्वनिप्प्रत्ययो भवति। ननु च युधिरकर्मकः ? अन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मको भवति। राजयुध्वा। राजानं योधितवानित्यर्थः। राजकृत्वा ॥

सहे च ॥ ९६ ॥

सहशब्दे चोपपदे युधिकृञोर्धात्वोः क्वनिप्प्रत्ययो भवति। असत्त्ववाचित्वान्नोपपदं कर्मणा विशेष्यते। सहयुध्वा। सहकृत्वा ॥

पदमञ्जरी

दृशेः क्वनिप् ॥ *प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थमिति*। प्रत्ययान्तरं सह निर्दिष्टं मनिनादि, अणादि च। सोपपदान्निष्ठा तु भवत्येव—परलोकं दृष्टवानिति।

राजनि युधिकृञः ॥ *ननु च युधिरकर्मक इति*। तत्कथं राजन्शब्दे कर्मवाचिन्युपपद इत्युक्तमिति भावः। *अन्तर्भावितण्यर्थ इति*। अनेकार्थत्वाद्धातूनां लक्षणया वा यदा ण्यर्थमपि युधिरेवान्तर्भावयति तदा प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मको भवतीत्यर्थः ॥

सहे च ॥ *असत्त्ववचनत्वान्नोपपदं कर्मणा विशेष्यत इति*। अतश्च 'कर्मणि' इति नानुवर्तते इति भावः। न पुनरनुवर्तमानस्यैवात्रासम्बन्धः, उत्तरत्राप्यनुपयोगात् ॥

न्यासः

दृशेः क्वनिप् ॥ प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थमिति। प्रत्ययान्तरमणादि, तस्य निवृत्त्यर्थम्। निवृत्ते सत्यपि प्रत्ययः प्रत्ययान्तरत्वे भवत्येव—परलोकं दृष्टवानिति। अत्र च कारणं ब्रह्मभ्रूणसूत्र एव उक्तम् ॥

राजनि युधिकृञः ॥ ननु च युधिरयमकर्मकः, तत् कथं तस्य कर्मणीत्युपपद्यत इत्यभिप्रायेणाह—अन्तर्भावितण्यर्थ इत्यादि। अन्तर्भावितः = अनुप्रवेशितो ण्यर्थो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। राजा युध्यते, तं प्रयुङ्क्ते पुरुषो योद्धुं वेति। तत्रासौ पुरुषस्य व्यापारः प्रेषणादिकोऽर्थो ण्यर्थो यदा बुद्ध्या युध्यतेरन्तर्भाव्यते तदासौ प्रयोज्यकर्मणा सकर्मको भवति। योधितवानिति। ण्यन्तस्य प्रयोगः। 'निष्ठायां सेटि' इति णिलोपः ॥

सहे च ॥ असत्त्ववाचित्वान्नोपपदं कर्मणा विशेष्यत इति, तदर्थस्य कर्मत्वानुपपत्तेः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सप्तम्यां जनेर्डः ॥ ९७ ॥

सप्तम्यन्ते उपपदे जनेर्धातोर्डः प्रत्ययो भवति। उपसरे जातः उपसरजः। मन्दुरजः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥

पञ्चम्यन्ते उपपदे जातिवर्जिते जनेर्डः प्रत्ययो भवति। बुद्धिजः। संस्कारजः। दुःखजः।

अजाताविति किम्? हास्तिनो जातः। अश्वाज्जातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

उपसर्गे चोपपदे जनेर्डः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये। समुदायोपाधिः संज्ञा। अथेमा मानवीः प्रजाः ॥

पदमञ्जरी

सप्तम्यां जनेर्डः ॥ *मन्दुरज इति*। 'वाजिशाला तु मन्दुरा'। 'ङ्यापोस्संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्वः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ बुद्ध्यादय आत्मगुणाः, खेदः—रागः, खेदात् स्त्रीषु प्रवृत्तिरिति दर्शनात् ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ *प्रजेति* प्राणिजातस्यैषा संज्ञा ॥

न्यासः

सप्तम्यां जनेर्डः ॥ सप्तमीति प्रत्ययग्रहणम्। तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य ग्रहणं भवतीत्याह—**सप्तम्यन्त उपपद इति**। स्वरूपग्रहणमत एव न भवति। **उपसरज इति**। डित्करणसामर्थ्यादभसंज्ञकस्यापि टिलोपः। **मन्दुरज इति**। 'ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्वः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ **बुद्धिज इति**। 'जनिकर्त्तुः प्रकृतिः' इति बुद्धेरपादानत्वादपादाने पञ्चमी, तदस्योपपदत्वम्। बुद्ध्यादिशब्दा जातिशब्दा न भवन्ति; बुद्ध्यादीनामात्मगुणत्वात्।

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ **समुदायोपाधिरिति**। धातूपसर्गप्रत्ययसमुदायेन यदि संज्ञा गम्यत एवं प्रत्ययार्थो भवति, नान्यथेति दर्शयति—**प्रजेति**। प्राणिसमुदायस्यैषा संज्ञेति। यद्यस्य सूत्रस्य प्रजेत्येतदेवोदाहरणम्, तदा 'प्रे जनः संज्ञायाम्' इति वक्तव्ये प्रजेति सिध्यत्येव, किमुपसर्गग्रहणेन? उपसर्गग्रहणमुत्तरार्थम्; 'अनौ कर्मणि' इत्युपसर्गे यथा स्यात्, कर्मप्रवचनीये मा भूत्। अथानन्त्यस्य प्रयोगविषयस्यान्यस्मिन्नुपपदे कदाचित् प्रत्ययो दृश्यते यदि, तदैतदर्थमपि ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अनौ कर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् जनेः कर्मण्युपपदे डः प्रत्ययो भवति । पुमांसमनुजातः पुमनुजः । स्त्र्यनुजः ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु कारकेषु जनेर्डप्रत्ययो दृश्यते । सप्तम्यामित्युक्तम्, असप्तम्यामपि दृश्यते । न जायते इत्यजः । द्विर्जाताः द्विजाः ।

पञ्चम्यामजातावित्युक्तम्, जातावपि दृश्यते—ब्राह्मणजो धर्मः । क्षत्रियजं युद्धम् ।

उपसर्गे संज्ञायामित्युक्तम, असंज्ञायामपि दृश्यते । अभिजाः, परिजाः केशाः ।

अनौ कर्मणीत्युक्तम्, अकर्मण्यपि दृश्यते—अनुजातः अनुजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति कारकान्तरेऽपि । परितः खाता परिखा । आखा ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

'क्तक्तवतू निष्ठा' इत्युक्तम्, स निष्ठासंज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति । कृतम्, कृतवान् । भुक्तम्, भुक्तवान् ।

पदमञ्जरी

अनौ कर्मणि ॥ *पुमांसमनुजात इति* । पुमांसमनुरुद्ध्य जात इत्यर्थः, तेनास्य सकर्मकत्वम् । *पुमनुज* इति पुंसः संयोगान्तलोपः ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ *द्विर्जात इति* ।

न्यासः

अनौ कर्मणि ॥ अनुपूर्वाज्जनेरित्यादि । अथानुशब्दस्योपपदत्वं कस्मान्न भवति ? यतो न भवति स हेतुः 'उदि कूले रुजिवहोः' इत्यत्र व्याख्यात इति पुनर्नाख्यायते । पुमनुज इति । लुप्तेऽपि सुपि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वम्, तेन संयोगान्तलोपो भवति ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ अपिशब्द इत्यादि । सर्वे उपाधय उपपदादयः, तेषां व्यभिचारो यथा स्यादित्येवमर्थोऽपिशब्दः । धात्वन्तरादपीति । 'खनु अवदारणे' इत्येतस्मात् । कारकान्तरेऽपीति । कर्तुरन्यस्मिन् कारके कर्मणि ॥

निष्ठा ॥ कृतमिति । अत्र कित्त्वाद् गुणाभावः । कृतवानिति । 'उगिदचाम्' इति नुम् । 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः—संज्ञायां क्तक्तवतू भाव्येते, सतोश्चानयोः संज्ञया भाव्यम् ? नैष दोषः; भाविनी संज्ञा विज्ञायते—स भूते भवति यस्योत्पन्नस्य निष्ठेत्येषा संज्ञा भवति। सामर्थ्यात् क्तक्तवत्वोर्विधानमेतत्।

पदमञ्जरी

मातुरग्रे विजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनम्।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥

निष्ठा ॥ *क्तक्तवतू निष्ठेत्युक्तमिति*। ककारः कित्कार्यार्थः, उकार उगित्कार्यार्थः, 'अत्वसन्तस्य' इति विशेषणार्थश्च। *निष्ठायामित्यादि*। अप्रसिद्धिः=अनिष्पत्तिः, कस्य ? संज्ञायाः, संज्ञिनो वा। कथमित्याह—*संज्ञयेति*। यदि द्विः क्तक्तवतूपग्रहणं क्रियेत—इह, संज्ञाविधौ च, ततो न स्यादितरेतराश्रयत्वमिति संज्ञयेत्युक्तम्। *सतोश्च तयोरिति*। लोके शास्त्रे वा न तावल्लोके सानुबन्धावेतौ स्तः, शास्त्रेऽपि यद्यपि 'ञीतः क्तः' 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तः स्वरूपेण विहितोऽस्ति, भूते तु काले नास्ति, क्तवतुस्तु न क्वाप्यस्तीति भावः। *भाविनी संज्ञेति*। संज्ञिनो भावित्वात् संज्ञापि भाविनी सूत्रशाटकवत्, तद्यथा—अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति तन्तुवाय उक्तः, स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः, अथ वातव्यो न शाटकः, शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्, मन्ये स वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। *सामर्थ्यादिति*। 'क्तक्तवतू निष्ठा' इति वचनात् अन्यस्योत्पन्नस्य

न्यासः

निष्ठायामित्यादि। निष्ठासंज्ञके प्रत्यये विधातव्येऽप्रसिद्धनिष्पत्तिकस्य निष्ठासंज्ञकस्य प्रत्ययस्य निष्ठेति चास्याः संज्ञाया अप्रसिद्धिः, कुतः ? इतरेतराश्रयत्वात्। कथमितरेतराश्रयत्वमित्याह—संज्ञायामित्यादि। निष्ठेत्येवं संज्ञामुच्चार्य क्तक्तवत्वोरिह भूते विधानम्, विद्यमानयोश्च तयोः संज्ञया भवितव्यमितीतरेतराश्रयत्वम्, इतरेतराश्रयाणि कार्याणि शास्त्रे न प्रकल्पन्ते। यदितौ क्तक्तवतू स्वरूपेण विज्ञातौ भवत एवञ्च 'क्तक्तवतू निष्ठा' इत्यन्यस्य संज्ञा विधातुं शक्यते, नान्यथा। अतः संज्ञाया अप्रसिद्धिः, तस्याश्चाप्रसिद्धौ तयोरप्रसिद्धिः। भाविनीति। भविष्यन्तीत्यर्थः। यथा—अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति। भाविनीशब्दोऽयम् 'गमेरिनिः' 'आङि णित्' 'भुवश्च' इतीनिप्रत्ययान्तो व्युत्पादितः। स च 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्काले विहितः। तेन भाविनीत्यस्य भविष्यन्तीत्येवार्थो लभ्यते। सामर्थ्यादित्यादि। स भूते भवति यस्योत्पन्नस्य निष्ठेत्येषा संज्ञा भवति। न चान्यस्योत्पन्नस्य निष्ठेत्येषा संज्ञा भवति। अपि तु क्तक्तवत्वोरेवेति सामर्थ्यम्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

*** आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या *** । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः ॥

सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ १०३ ॥

सुनोतेर्यजतेश्च ङ्वनिप् प्रत्ययो भवति । सुत्वा । यज्वा ॥

पदमञ्जरी

निष्ठेति संज्ञाया अभावः = सामर्थ्यम् । *आदिकर्मणीति* । कर्मशब्दः क्रियावाची, एकफलोद्देशप्रवृत्तक्षणसमूहरूपा क्रिया, तत्राद्ये क्रियाक्षणेऽपवृक्तेऽपि धात्वर्थरूपायाः क्रियाया अनपवृक्तत्वाद्वचनम् । न्याय्या त्वाद्यपवर्गात् । न्याय्या त्वेषा भूतकालता, कुतः ? आद्यपवर्गात् । आदिभूतक्रियाक्षणोऽपवृक्तः तस्मिन्नेव चावयवे समूहरूपो धात्वर्थः परिसमाप्तः । उक्तं च—

समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु ।
समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य सम्भवः ॥ इति ।

तथा च प्राकार्षीत्कटं देवदत्त इति लुङपि प्रयुज्यते । कटावयवे वा कटशब्दो द्रष्टव्यः, ततः केषाञ्चित्कटावयवक्षणानामपरिसमाप्तेः प्रकरिष्यति कटं देवदत्त इति लृट्प्रयोगोऽप्यविरुद्धः ।

अपर आह—ज्ञापकात्सिद्धं यदयम् 'आदिकर्मणि क्तः' 'कर्तरि च' 'उदुपधा-द्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्' इति चाह, तज्ज्ञापयति—भवत्यादिकर्मणि क्त इति । नैतदस्ति ज्ञापकम्, 'ञीतः क्तः' इति योऽयं वर्तमाने क्तस्तद्विषयमेतत्स्यात् ? यदि तद्विषयमेव स्याद्वर्तमानग्रहणमेव कुर्यात् ॥

सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ *सुनोतेरिति* । 'सु स्रु गतौ', 'सु प्रसवैश्वर्ययोः'—इत्यनयोरेव

न्यासः

आदिकर्मणीत्यादि । कर्मशब्दोऽत्र क्रियावाची । आदिभूते क्रियारम्भादिभूते प्रथमे क्रियालक्षण इत्यर्थः । यावत्क्रियालक्षणैः सकलः कटः परिसमाप्तिमुपैति क्रियालक्षणानां तावतामपवर्गे भूतकालो भवति । आद्ये क्रियालक्षणे समुदायस्यापरिनिष्पन्नत्वात् वर्त्तमानकाल एवेति । तत्र वर्त्तमाने निष्ठा न प्राप्नोति, अतो वक्तव्यो व्याख्येयः । तत्रेदं व्याख्यानम्—यदयम् 'उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्' इत्यादिकर्मणि निष्ठायाः किर्त्वं विकल्पयति । यद्वा—'आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च' इत्यादिं, तज्ज्ञापयति—आदकर्मणि निष्ठा भवतीति । **प्रकृतः कटमिति** । प्रशब्दोऽत्रादिकर्म द्योतयति । य एवार्थः प्रकरोति कटं देवदत्त इति, स एवार्थः प्रकृतः कटं देवदत्त इति ॥

सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ **सुत्वेति** । 'ह्रस्वस्य पिति कृति' इति तुक्, 'सर्वनामस्थाने च' इत्यादिना दीर्घः, 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नकारलोपः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

जीर्यतेरतृन् ॥ १०४ ॥

'भूते' इति वर्तते। जीर्यतेरतृन् प्रत्ययो भवति भूते। जरन्। जरन्तौ। जरन्तः। वाऽसरूपेण निष्ठा—जीर्णः, जीर्णवानिति ॥

छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

'भूते' इत्येव। छन्दसि विषये धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति। अहं सूर्यमुभयतो ददर्श। अहं द्यावापृथिवी आततान।

ननु च 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति सामान्येन लिड् विहित एव? धातुसम्बन्धे स विधिः, अयं त्वविशेषेण ॥

लिटः कानज्वा ॥ १०६ ॥

छन्दसि लिटः कानजादेशो भवति वा। अग्निं चिक्यानः। सोमं

पदमञ्जरी

निरनुबन्धकयोर्ग्रहणं प्राप्तम्; अनभिधानादुभयपदिना साहचर्याद्वा न भवति। ङकारः सुनोतेर्गुणप्रतिषेधार्थः, इकार उच्चारणार्थः, पकारः स्वरार्थस्तुगर्थश्च ॥

छन्दसि लिट् ॥ *आततानेति*। 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्वपक्षे वृद्धिः। *धातुसम्बन्धे स विधिरिति*। 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' इत्यधिकारात्। लिट इकार-टकारौ विशेषणार्थौ, 'लिटः कानज्वा' 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यादौ 'ल' इत्युच्यमानेऽन्येषामपि लङादीनां ग्रहणं स्यात्, निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं भविष्यति। परोक्षे लिटोऽपि तर्हि न प्राप्नोति ? टकारष्टेरेत्वार्थश्च ॥

लिटः कानज्वा ॥ *चिक्यान इति*। 'चिञ् चयने', 'विभाषा चेः' इति कुत्वम्,

न्यासः

जीर्यतेरतृन् ॥ जरन्निति। अतृनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं भवति। 'उगिदचाम्' इति नुम्।

छन्दसि लिट् ॥ ददर्शेति। दृशेर्लिट्, णल्, द्विर्वचनम्, 'उरत्' इत्यत्त्वम्, रपरत्वम्, हलादिःशेषः, लघूपधगुणः। आततानेति। 'तनु विस्तारे' आङ्पूर्वः, 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः। धातुसम्बन्धे स विधिरिति। 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' इत्यतो धातुसम्बन्धग्रहणानुवृत्तेः। अयं त्वविशेषेणेति। भूतमात्रे। लिट इकारटकारावुत्तरसूत्रे विशेषणार्थौ। 'लः कानज् वा' इत्युच्यमानेऽन्येषामपि लकाराणां ग्रहणं स्यात्। टकारष्टेरेत्वार्थः ॥

लिटः कानज् वा ॥ कानचश्चित्करणमन्तोदात्तार्थम्। कित्करणं कित्कार्यार्थम्। तत् पुनः 'ग्रन्थ ग्रन्थने' इत्येवमादयः संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति, नान्ये। असंयोगा-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुषुवाणः। वरुणं सुषुवाणम्। न च भवति—अहं सूर्यमुभयतो ददर्श। अहं द्यावापृथिवी आततान।

लिड्ग्रहणं किम्, न पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादेशविधाने विभक्ति-विपरिणामो भविष्यति? लिण्मात्रस्य यथा स्यात्। योऽपि परोक्षे विहितस्तस्याप्ययमादेशो भवति॥

पदमञ्जरी

'एरनेकाचः' इति यणादेशः। न च *भवतीति*। वावचनस्य प्रयोजनं दर्शयति। वाऽसरूपविधिश्च लादेशेषु नास्ति, 'हशश्वतोर्लङ् च' इति वचनादित्युक्तम्। नन्वनन्तरसूत्रविहितस्य लिटो नित्यमादेशोऽस्तु, यस्तु 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति लिट्, तत्र तिङां श्रवणं भविष्यति? न; तस्य धातुसम्बन्धविषयत्वादधातुसम्बन्धे तिङां श्रवणं न स्यात्। लिण्मात्रस्य च ग्रहणमित्यनन्तरमेव वक्ष्यति।

पूर्वस्यैवेत्यादि। प्रत्ययान्तरं तु कानज् न भवति, वावचनाद्वाऽसरूपविधिनैव लुङादीनां सिद्धत्वादिति भावः। *लिण्मात्रस्येति*। भाष्ये त्वन्तरस्यैव लिटोऽयमादेशः, लिड्ग्रहणं च प्रत्ययान्तरत्वं मा विज्ञायीति। वावचनं चोत्तरार्थमिति स्थितम्।

न्यासः

न्तेभ्यः 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति सिद्धः; संयोगान्ता अपि कित्त्वं भाषायां प्रयोजयन्ति, न छन्दसि। तत्राह—'छन्दस्युभयथा' इति लिटः सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वमस्त्येव। न कित्त्वे ङित्त्वे वा च्छंन्दसि कश्चिद् विशेषोऽस्ति। भाषायां तु यद्यसंयोगान्तेभ्यः कित्त्वं न स्याद् योऽयम् 'ऋच्छत्यॄताम्' इति गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथेह न भवति—निपपरतुः, निपपरुरिति, तथेहापि स्यात्—निपपुराण इति; कित्त्वे च सति न भवति। भाषायां तु कित्त्वमर्थवद् भवति। 'पॄ पालनपूरणयोः', निपूर्वात् कानच्। द्विर्वचनात् परत्वाद् 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वम्, रपरत्वञ्चेति। 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् पॄशब्दो द्विरुच्यते। उरत्त्व-रपरत्व-हलादिशेषाः, अट्कुप्वादिना णत्वम्। भाषायां कानज् भवतीत्यस्मादेव ज्ञापकादवसीयते। चिक्यान इति। अभ्यासादुत्तरस्य चिनोतेश्चकारस्य 'विभाषा चेः' इति कुत्वम्, 'एरनेकाचः' इत्यादिना यणादेशः। सुषुवाण इति। सुनोतेरिति 'अचि श्नुधातु इत्यादिनोवङादेशः, 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम्।

विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति। यद्यपि लिडिति प्रथमान्तं प्रकृतं तथाप्यर्थाद् विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। आदेशसम्बन्धादुत्तरस्य लिटः षष्ठ्यन्तता भविष्यति। तस्मादन्तरेणापि लिड्ग्रहणं प्रकृतत्वाल्लिट एव कानजादेशो भविष्यतीति लिड्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति भावः। योऽपीत्यादि। योऽपि 'परोक्षे लिट्' इत्यनेन लिड् विहितस्त-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

क्वसुश्च ॥ १०७ ॥

छन्दसि लिटः क्वसुरादेशो भवति । जक्षिवान् । पपिवान् । न च भवति—अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

पदमञ्जरी

कानचश्चित्करणं स्वरार्थम् । कित्करणं किमर्थम्, न 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्येव सिद्धम्, तेन ईजानस्तेपान इत्यादौ संप्रसारणेत्वाभ्यासलोपादिकार्यं भविष्यति ? संयोगान्तार्थम्—'बन्ध बन्धने' 'वृत्तस्य यद्बद्धधानस्य, त्वमर्णवान् बद्बधाना अरम्णा' अत्र 'अनिदिताम्' इति नलोपः, छान्दसत्वादभ्यासधकारस्य हलादिश्शेषेण निवृत्त्यभावे 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वं दकारः । ननु छान्दसः कानच् लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति, 'छन्दस्युभयथा' इति वचनात्, तत्र 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वं ङितीत्युपधालोपो भविष्यति ? न च संयोगान्तेषु कित्त्वङित्त्वयोर्विशेषोऽस्ति । ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं तु, 'ऋच्छत्यॄताम्' इति ऋकारान्तानां प्रतिषेधविषये गुण आरभ्यते स यथेह भवति—परितस्तरे इति, एवमिहापि स्यात्—परितिस्तिराण इति, तस्मात्कित्करणम् । कित्करणसामर्थ्याद्भाषायामपि कानजस्तीत्येतत्तु भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

क्वसुश्च ॥ क्वसोरुकार उगित्कार्यार्थः, जक्षिवानित्यादौ 'उगिदचाम्' इति नुम्, उपसेदुषीत्यादौ 'उगितश्च' इति ङीप्, 'वसोः संप्रसारणम्' इत्यत्र सामान्य-

न्यासः

स्यापि लिङ्ग्रहणे सति कानजादेशो भवति । असति तु तस्मिन् 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा' इत्यस्यैव स्यात्, न परोक्षे लिटः । अथासति लिङ्ग्रहणे प्रत्ययान्तरं कानच् कस्मान्न विज्ञायते ? अशक्यमेवं विज्ञातुम्, प्रत्ययान्तरे हि 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति षष्ठीप्रतिषेधो न स्यात् । ततश्चाग्निं चिक्यान इत्यत्राग्निशब्दात् षष्ठी स्यात् ॥

क्वसुश्च ॥ क्वसारुगित्करणं नुमर्थम् । कित्करणं कानच इव द्रष्टव्यम् । असति हि तस्मिन् 'ऋच्छत्यॄताम्' इति यथेह गुणो न भवति—तेरतुः, तेरुरिति; तथेहापि तितीर्वानिति । 'तॄ प्लवनतरणयोः', 'ॠत इद्धातोः' इतीत्त्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः, द्विर्वचनमभ्यासकार्यम् । जक्षिवानिति । 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यदेर्घस्लादेशः, 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इतीट्, 'घसिभसोर्हलि च' इत्युपधालोपः, 'खरि च' इति घकारस्य ककारः, 'शासिवसिघसीनाञ्च' इति षत्वम्, 'कुहोश्चुः' इत्यभ्यासस्य चुत्वम्—झकारः, 'अभ्यासे चर्च' इति झकारस्य जकारः । पपिवानिति । 'पा पाने' । पूर्ववदिट् । 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरसूत्रे क्वसोरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, कानचो मा भूत् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भाषायां सदवसश्रुवः ॥ १०८ ॥

सद, वस, श्रु—इत्येतेभ्यः परस्य लिटो भाषायां विषये वा क्वसुरादेशो भवति । आदेशविधानादेव लिडपि तद्विषयोऽनुमीयते । उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम् । तेन मुक्ते यथा प्राप्तं प्रत्यया

पदमञ्जरी

ग्रहणमप्युकारस्य प्रयोजनम् । कित्करणं किमर्थं न 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्येव सिद्धम् ? संयोगान्तार्थम् । अञ्जेः आजिवान्—उपधालोपो भवति, छान्दसः क्सुः लिट् । छन्दसि सार्वधातुकमपि तत्र 'सार्वधातुकमपित्' इति । तत्त्वङितीत्युपधालोपो भविष्यति । ॠकारान्तगुणप्रतिषेधार्थन्तु, 'ऋच्छत्यृताम्' इत्ययं गुणः प्रतिषेध आरभ्यते स यथेह भवति–तेरतुस्तेरुरिति, तथा तितीर्वानित्यत्रापि स्यात् । कित्करणसामर्थ्याद्भाषायामपि क्वसुर्भवतीत्येत्तु भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । उत्तरसूत्रानर्थक्यं च, यदि भाषायामपि क्वसुर्भवति ॥

भाषायां सदवसश्रुवः ॥ आदेशविधानादेवेत्यादि । यदि भाषायां सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिण्न स्यात्, ततस्तादृशस्य लिट आदेशविधानमनुपपन्नं स्यादिति मन्यते । ननु च 'लिटः कानज्वा' इत्यत्र पुनर्लिड्ग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम्—योऽपि परोक्षे लिड्विहितस्तस्याप्ययमादेशो भवतीति, तच्चेत्सत्यम्, इहापि यः परोक्षे लिट् स भाषायामपि सदादिभ्यः सम्भवतीति तस्यैवेदमादेशविधानं स्यात् ? उच्यते—लङ्लिड्विषयेऽपि परस्तादनुवृत्तेर्भवतीति वक्ष्यति, ततो नानेन परोक्षे लिट आदेशाभिधानम्, किं तर्हि ? भूतसामान्ये, ततश्चादेशविधानादेव लिडपि तद्विषयोऽनुमातव्यः । यद्येवम्, तस्य पक्षे क्स्वादेशः पक्षान्तरे तिङां श्रवणं

न्यासः

भाषायां सदवसश्रुवः ॥ ननु चेह प्रकरणे भूतसामान्ये लिड् विहितः, तेनासौ भाषायां नास्त्येव, तदसतस्तस्य कथं क्वसुरादेशः शक्यते विज्ञातुमित्याह—आदेशविधानादेवेत्यादि । यदेतद् भाषायां लिटः क्वसोरादेशविधानमत एव विज्ञानाद् भूतसामान्ये भाषायां लिडित्यनुमीयते; अन्यथा ह्यादेशविधानमनर्थकं स्यात् । न ह्यविद्यमानस्य स्थानिन आदेश उपपद्यते । यदि तर्ह्यादेशविधानाल् लिड् भाषायामनुमीयते, ततश्च सदादिभ्यो भाषायां नित्यं लिट् प्राप्नोति, तस्य 'विभाषा क्वसुः' इति पक्षे तिङः श्रवणं प्रसज्येत, लुङादेशश्च स्वविषये पाक्षिको न स्यात्, नित्यत्वाल्लिटः ! नैष दोषः; आदेशेन हि लिङ्गेन लिडनुमीयते, तेन यदादेशो नास्ति तदा तदनुमानमपि नास्त्येव । तदसत्त्वे लिटः कुत आदेशा येषां श्रवणं प्रसज्येत ! यत्र पक्षे लिड् नास्ति तत्र स्वविषये लुङादयो भवन्तः केन निवार्यन्ते ! उपसेदिवानिति । 'षद्लृ विशरणे' । 'अत एकहल्मध्ये' इत्यादिनैत्त्वाभ्यासलोपौ, 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इतीट्, नुम्, 'सान्तमहतः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भवन्ति—उपासदत्, उपासीदत्, उपससाद । अनूषिवान्कौत्सः पाणिनिम्; अन्ववात्सीत्, अन्ववसत्, अनूवास । उपशुश्रुवान्कौत्सः पाणिनिम्, उपाश्रौषीत्, उपाशृणोत्, उपशुश्राव ।

लुङ्लङ्विषये परस्तादनुवृत्तेः क्वसुर्भवति ॥

पदमञ्जरी

प्राप्नोति ? न वावचनेन क्वसुरभिसम्बद्ध्यते क्वसुर्वा भवतीति, किं तर्हि ? लिडभिसम्बद्ध्यते, भाषायां सदादिभ्यो वा लिट्; तस्य नित्यं क्वसुरादेशो भवतीति । वृत्तिग्रन्थोऽप्यस्मिन्नेवार्थे योजनीयः । *उपासददिति* । लृदित्वादङ् । *उपासीददिति* । पाघ्रादिसूत्रेण सीदादेशः । *अनूषिवानिति* । यजादित्वात्सम्प्रसारणम् 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् । *अन्ववात्सीदिति* । 'सस्यार्द्धधातुके' इति तत्वम् । *अनूवासेति* । 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । *लुङ्लङ्विषयेऽपि परस्तादनुवृत्तेर्भवतीति* । अन्यथा भूतसामान्ये लुङ् विहितस्तत्रैव धातुविशेषेऽनेना-

न्यासः

संयोगस्य' इति दीर्घः, हल्ङ्याबादिसंयोगान्तलोपौ । उपासददिति । वाग्रहणाद् यस्मिन् पक्षे लिड् नास्ति तस्मिन् पक्षे भूतसामान्ये लुङ्, तिप्, 'इतश्च' इतीकारलोपः, पुषादिना च्लेरङ् । उपासीददिति । 'अनद्यतने लङ्', पाघ्रादिसूत्रेण सीदादेशः । उपससादेति । 'परोक्षे लिट्' तिप्, णल्, 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । अनूषिवानिति । 'वस निवासे', लिटः क्वसुर्द्विर्वचनम्, वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम् । 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम्, 'शासिवसिघसीनाञ्च' इति षत्वम्, 'अकः सवर्णे दीर्घः' अनुशब्देन सह पुनर्दीर्घः । अन्ववात्सीदिति । लुङ्, 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट्, 'एकाचः' इतीट्प्रतिषेधः, 'सः स्यार्द्धधातुके' इति तत्वम्, 'वदव्रज' इत्यादिना वृद्धिः । अन्ववसदिति । लङ् । अनूवासेति । लिट्, पूर्ववत् संप्रसारणादिकार्यम् । उपशुश्रुवानिति । 'श्रु श्रवणे', लिटः क्वसुः, द्विर्वचनम् । उपाश्रौषीदिति । लुङ्, 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धिः, पूर्ववदिट्प्रतिषेधः, 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट्, उपसर्गेण 'अकः सवर्णे दीर्घः' । उपाशृणोदिति । लङ्, 'श्रुवः शृ च' इति श्नुप्रत्ययः, शृभावश्च, 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' इति गुणः । उपशुश्रावेति । लिट्, तिप् णल्, 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः, आवादेशः । इहानेन सूत्रेण यत् कार्यं विधीयते तद् भूतसामान्ये । 'अनद्यतने लङ्' इत्यनेन लङ्, 'परोक्षे लिट्' इत्यनेन लिट्, भूतानद्यतनपरोक्षे परौ च लङ्लिटौ भवतः । विशेषविहितत्वाच्च लङ्लिटौरस्य सदादिकार्यस्य बाधकौ प्राप्नुतः । तस्य कार्यस्य भूतसामान्यमवकाशः; लङ्लिटोः सदादिभ्योऽन्येभ्यो धातुभ्यः, सदादिभ्यो भूतविशेषे भूतानद्यतनपरोक्षे; भूतानद्यतने चोभयप्राप्तौ यथोक्तकारणद्वयात् लङ्लिटौ स्याताम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection: Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान्, अनाश्वान्, अनूचान्—इत्येते शब्दा निपात्यन्ते। उपपूर्वादिणः क्वसुः, द्विर्वचनमभ्यासदीर्घत्वम्, तत्सामर्थ्यादिकादेशप्रति-

पदमञ्जरी

देशविधानेनानुमितो लिडपवादः। तथा भूतविशेषे लङ्लिटौ लुङ एवापवादौ। सदादिभ्यस्तु भूतविशेषे एतत्सूत्रविहितं च कार्यं प्राप्नोति, लङ्लिटौ च; अपवादविप्रतिषेधाल्लङ्लिटावेव स्याताम् ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ *उपपूर्वादिणः क्वसुरिति*। निपात्यत इत्यर्थः। लिडादेशश्चायम्; अन्यथा द्विर्वचनाभ्यासदीर्घत्वे अपि निपातयितव्ये स्याताम्। तथा ग्राममुपेयिवानित्यत्र 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधो न स्यात्। *द्विर्वचनमिति*। इडागमात्पूर्वं नित्यत्वात्क्रियत इत्यर्थः। *अभ्यासदीर्घत्वमिति*। 'दीर्घं इणः किति' इत्यनेन। *तत्सामर्थ्यादिति*। यदि ह्येकादेशः स्याद्दीर्घविधानमनर्थकं स्याद्; एकादेशेनैव दीर्घस्य सिद्धत्वात्। ननु चाभ्यासदीर्घत्वस्येयतुरित्यादिरवकाशः स्यात्, अत्र हि इ इ अतुस् इति स्थिते दीर्घत्वमेकादेशश्च प्राप्नोति, 'इणो यण्' इति यणादेशश्च; तत्र 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति बह्वाश्रयत्वेनैकादेशस्य बहिरङ्गत्वाद्वा यणेव भवति, ततश्च दीर्घविधानमर्थवद्भवति ? एवं मन्यते—अत्रापि पूर्वपरविधिरेकादेशः पूर्वविधिरिति, तत्र कर्त्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात्स्यादेवैकादेशः; तदेवमभ्यासदीर्घत्वमनवकाशत्वात्सवर्णदीर्घत्वं बाधत इति।

न्यासः

न चैतत् सूत्रविहितं कार्यमपीति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—लुङ्लङ्विषयेऽपीत्यादि। लिड्ग्रहणस्य वाग्रहणस्य चास्य सूत्रस्य पुरस्ताद् 'अनद्यतने लङ्', 'परोक्षे लिट्' इत्यत्र चानुवृत्तिः क्रियते। तत्र चानुवृत्तिसामर्थ्यात् लङ्यप्येतत् सदादिकार्यं भवति। अत्रैवं सम्बन्धः कर्त्तव्यः—अनद्यतने लङ् भवति, सदादिभ्यो वा लिट्, लिटश्च क्वसुरादेशो नित्यमिति। परोक्षे लिड् भवति, सदादिभ्यो वा, लिटः क्वसुरादेशो नित्यम्। 'परोक्षे लिट्' इत्यस्य तु लिटः क्वसुर्न भवति; यस्मात् सदादिसूत्रे विहितस्य लिटः क्वसुरिष्यते, सूत्रान्तरविहितश्चायम् ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ **उपपूर्वादिणः क्वसुरिति**। लिडादेश इति वेदितव्यः। **अभ्यासदीर्घत्वमिति**। 'दीर्घः इणः किति' इत्यनेन। **तत्सामर्थ्यादित्यादि**। दीर्घत्वविधानसामर्थ्यादकः सवर्णे दीर्घत्वमेकादेशः प्रतिषिध्यते, प्रवृत्तिविघातोऽस्य क्रियत इत्यर्थः। यदि ह्येकादेशः स्याद्, दीर्घत्वविधानमनर्थकं स्यात्; एकादेशेनैव दीर्घत्वसिद्धेः। ननु चाभ्यासदीर्घस्येयतुः, इयुरित्ययमवकाशः स्याद्—यत्र धातुरूपस्य 'इणो यण्' इति यणादेशः क्रियते ? नैषोऽस्यावकाशः, अत्र हि 'अचः परस्मिन्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

बन्धः, तत्र 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इत्यनेकाच्त्वादिण्न प्राप्नोति, स निपात्यते। अभ्यासस्य श्रवणं धातुरूपस्य यणादेशः। उपेयिवान्।

क्रादिनियमात्प्राप्तश्च 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इति प्रतिषिद्धः, स पुनरिट् प्रतिप्रसूयते, तेनाजादौ न भवति—उपेयुषः, उपेयुषा।

पदमञ्जरी

तस्मात्सुष्ठूक्तम्—तत्सामर्थ्यादेकादेशप्रतिबन्ध इति। *तत्रेति*। एवं सतीत्यर्थः। *स निपात्यत इति*। निपातनाश्रयणमिडर्थम्। अन्यत्सर्वं पूर्वत्रैवेण्ग्रहणादेव सिद्धमित्यर्थः।

यदि तर्हीडर्थमेतन्निपातनं संप्रसारणविषयेऽपि प्राप्नोति; अत्र वलादेरिति विशेषानुपादानात्, यथा वक्ष्यति–नित्यश्चायं वल्निमित्तो विघातीति, तत्राह—*क्रादिनियमात्प्राप्तश्चेति*। चशब्दो हेतौ। नात्रापूर्वं इड् विधीयते, किं तर्हि ? योऽयं वलादिलक्षण इट् क्रादिनियमेन प्राप्तः 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इति नियमेन प्रतिषिद्धः, स एव प्रतिप्रसूयते = प्रतिबन्धापनयनेन पुनः प्रवर्त्यते। तेनाजादावतिप्रसङ्गो न भवतीत्यर्थः। अन्ये तु—अभ्यासदीर्घत्वे कृते धात्विकारस्य व्यञ्जनं यणादेशं निपातयन्ति, ईय्वसु इति स्थिते 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इत्येवेट् सिद्धः, स च वलादिलक्षण इति नास्त्यतिप्रसङ्गः।

अपर आह—पूर्वसूत्र एवेण्ग्रहणं कर्त्तव्यम्, नार्थो निपातनाश्रयणेन। अत्र

न्यासः

पूर्वविधौ' इति स्थानिवद्भावेन भवितव्यम्। कथम्? सवर्णदीर्घत्वे हि पूर्वापरविधित्वात् पूर्वविधिरिति शक्यते व्यपदेष्टुम्। यो ह्युभयस्थानी निष्पद्यते लभतेऽसावन्यतरव्यपदेशम्। न चात्र 'न पदान्त' इत्यादिसूत्रेण दीर्घविधिं प्रति स्थानिवद्भावप्रतिषेधोऽस्ति; यस्मात् 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदेव' इति स्थानिवद्भावादकः सवर्णे दीर्घत्वेनात्र भवितव्यम्। तदेतदभ्यासदीर्घत्वमनवकाशत्वात् सवर्णदीर्घत्वं बाधत इति स्थितमेतत्—सामर्थ्यादेकादेशः प्रतिषिध्यत इति। तत्रेत्यादि। एकादेशप्रतिबन्धके हि सत्यनेकाच्त्वं भवति, तेन 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इत्यनेनेडागमो न प्राप्नोतीति स निपात्यते। धातुरूपस्य यणादेश इति। 'इणो यण्' इत्यनेन, तर्हीदं निपातनमेव। सत्यजादावपि परतो वसोः सम्प्रसारणमिति। सम्प्रसारणे कृते सतीट् प्राप्नोति; विशेषानुपादानादित्याह—क्रादिनियमादित्यादि। यस्मात् 'कृसृभृवृस्तुद्रु' इत्यादिना य इट् प्राप्नोति स 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इति प्रतिषिद्धः, स एवानेन निपातनेन प्रतिप्रसूयते। प्रतिषिद्धः स पुनः प्रवर्त्तते, न त्वपूर्वं विधीयते। तेनाजादौ न भवतीति। अपिपूर्वस्य हि विधानेन विशेषानुपादनादजादावपि प्रसङ्गः स्यात्, न तु लक्षणप्रतिषेधस्येटः प्रसवः; तस्य वलादित्वात्। उपेयुषेति। सम्प्रसारणे कृते धातोर्यणा-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

न चात्रोपसर्गस्तन्त्रम्, अन्योपसर्गपूर्वान्निरुपसर्गाच्च भवत्येव— समीयिवान्, ईयिवान्।

वावचनानुवृत्तेश्च पूर्ववल्लङादयोऽपि भवन्ति। उपागात्। उपैत्। उपेयाय।

पदमञ्जरी

यदुक्तम्—ईयतुरित्यत्राभ्यासदीर्घत्वे कृते एकादेशात्पूर्वं वार्णादाङ्गं बलीय इति यणि कृतेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वादेकादेशः प्राप्नोति, ततश्चावश्यमभ्यासदीर्घत्वेन बाधितव्य एकादेश इति, तन्न; न हि स्थानिवद्भावेन रूपमतिदिश्यते, रूपाश्रयश्च पूर्वपरयोरेकादेशो न यकारस्य भवितुमर्हति। किञ्च, यणादेशेन बाधितस्यैकादेशस्य पुनस्स्थानिवद्भावेनापि प्रवृत्त्यभावो बाधितत्वादेव। किमतो यद्येवमिदं ततो भवति? इणः क्वसौ विहिते द्विर्वचनं च प्राप्नोति, 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इतीडागमश्च। किमत्र कर्त्तव्यम्? परत्वादिट् नित्यं द्विर्वचनं कृतेऽपीटि प्राप्नोति, अकृतेऽपि प्राप्नोतीति। इडपि नित्यः, कृते द्विर्वचनेऽभ्यासदीर्घत्वे एकादेशे च एकाच्त्वात्प्राप्नोति; इदानीमेव ह्युक्तम्—अभ्यासदीर्घत्वेन न बाधितव्य एकादेश इति। तदेवमुभयोर्नित्ययोः परत्वादिट्, द्विर्वचनम्, अभ्यासदीर्घत्वं परस्य यणादेशः ईयतुरित्यादिवत्सिद्धमुपेयिवानिति। बिभिद्वानित्यादौ नित्यत्वात्पूर्वं द्विर्वचनमेव भवति।

न चात्रोपसर्गस्तन्त्रमिति। एवमाचार्याणामुपदेश इति भावः। *अनुपसर्गाच्चेति*। 'ईयिवांसमतिस्त्रिधः' इति हि छन्दसि दृश्यते। *लुङादयो भवन्तीति*। लङ्लिड्विषयेऽपि परस्तादनुवृत्तेरयं विधिर्भवतीति दर्शयति। *उपागादिति*। 'इणो गा लुङि', 'गातिस्थाघुपाभूभ्यः' इति सिचो लुक्। *उपैदिति*। अदादित्वाच्छपो लुक्, 'आडजादीनाम्', 'आटश्च'। *उपेयायेति*। तिपो णलि वृद्ध्यायादेशौ, 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावादिकारस्य द्विर्वचनम्, 'अभ्यासस्यासवर्णे'।

न्यासः

देशः, 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम्। न चात्रोपसर्गस्तन्त्रमिति। उपसर्गोऽत्र न प्रधानमित्यर्थः। तन्त्रत्वं तस्य 'बहुलं छन्दसि' इत्यतो बहुलग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते। उपागादिति। लुङ्, 'इणो गा लुङि' इति गादेशः। 'गातिस्था' इत्यादिना सिचो लुक्। उपैदिति। लङ्, तिप्, अदादित्वाच्छपो लुक्, 'आडजादीनाम्' इत्याट्, 'आटश्च' इति वृद्धिः। उपेयायेति। लिट्, तिप्, णल्, अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः, आयादेशः, स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनमिकारस्येति, 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ्, इकारेण सह 'आद् गुणः'।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अश्नातेर्नञ्पूर्वात् क्वसुर्निपात्यते, इडभावश्च । अनाश्वान् । नाशीत् । नाश्नात् । नाश ।

वचेरनुपूर्वात्कर्त्तरि कानज्निपात्यते । अनूचानः । अन्ववोचत् । अन्वब्रवीत् । अनूवाच ॥

लुङ् ॥ ११० ॥

पदमञ्जरी

अश्नातेरिति । 'अश भोजने' । *नञ्पूर्वादिति* । तेनान्यपूर्वात्केवलाच्च न भवति । *नाशीदिति* । तिपि सिचि 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः, 'आडजादीनाम्' 'आटश्च', नञा सह सवर्णदीर्घत्वम् । *नाशेति* । तिपि णलि द्विर्वचने 'अत आदेः' इत्यभ्यासदीर्घः, नञा परेण च सवर्णदीर्घत्वम् ।

वचेरिति । 'ब्रुवो वचिः' इत्यस्य । तथा च लङि अन्वब्रवीदित्युदाहरिष्यते । अन्ये तु 'वच परिभाषणे' इत्यस्यापि ग्रहणमिच्छन्ति । *कर्त्तरीति* । न भावकर्मणोः । एतच्च निपातनाल्लभ्यम् । *अन्ववोचदिति* । 'वच उम्' । *अन्वब्रवीदिति* । 'ब्रुव ईट्' । *अनूवाचेति* । पूर्ववदभ्याससंप्रसारणम् ।

लुङ् ॥ इह भूतसामान्ये लुङ् विधीयते, तस्य विशेषेऽनद्यतने लङ्लिटाव-

न्यासः

अनाश्वानिति । 'अश भोजने' लिट्, क्वसुः, द्विर्वचनम्, 'अश' इत्यस्य 'अत आदेः' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम्, इडभावश्च, 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इत्यनेन प्राप्तस्येटोऽभावो निपात्यते । न आश्वान् अनाश्वान् —नञ्समासः, 'नलोपो नञः' इति नलोपः, 'तस्मान्नुडचि' इति नुडागमः । नाशीदिति । लुङ्, 'च्लेः सिच्', 'इट ईटि' इति सिचो लोपः, पूर्ववदाट्, वृद्धिः, नञा सह सवर्णदीर्घत्वम् । नाश्नादिति । लङ्, क्र्यादित्वाच् श्ना, आडागमः । नाशेति । लिट्, तिप्, णल्, द्विर्वचनम्, पूर्ववदभ्यासदीर्घत्वम्, धातुना नञा सहाकः सवर्णे दीर्घत्वम् ।

वचेरित्यादि । 'वच परिभाषणे'—इत्यस्माद् 'ब्रुवो वचिः' इति वच्यादेशाद्वा वचेरनुपूर्वात् कानच् कर्त्तर्यात्मनेपदसंज्ञको न प्राप्नोति; परस्मैपदित्वात्, इतरस्मात् कर्त्रभिप्रायक्रियाफलस्य विवक्षितत्वात्, अतः स निपात्यते । वच्यादिसूत्रेण धातोः संप्रसारणम्, 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यभ्यासस्य पश्चादनुशब्देन सहाकः सवर्णे दीर्घत्वम् । अन्ववोचदिति । लुङ्, 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इति च्लेरङ्, 'वच उम्', 'आद् गुणः' । अन्वब्रवीदिति । ब्रुवो लङ्, शपो लुक्, 'ब्रुव ईट्' । अनूवाचेति । लिट्, णल्, 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः, पूर्ववदभ्यासस्य संप्रसारणमेकादेशः ॥

लुङ् ॥ ङकारः 'नित्यं ङितः' इति विशेषणार्थः । उकारः 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडु-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'भूते' इत्येव । भूतेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकार्षीत् । अहार्षीत् ।

* वसतेर्लुङ् रात्रिविशेषे जागरणसन्ततौ वक्तव्यः * । क्व भवानुषितः ? अहमत्रावात्सम् ॥

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥

पदमञ्जरी

पवादौ, तद्विषयेऽपि लुङ् दृश्यते, आगमाम घोषात्, अपाम पयः, अशेयिष्महि पूतीकतृणेषु, अभून्नृपो विबुधसखः परन्तपः, इति चिरवृत्तं कथयतः प्रयुञ्जते ? नैष दोषः; विशेषे सामान्यमस्ति, तत्र विशेषाविवक्षायां सामान्याश्रयणेन वस्तुतोऽनद्यतनेऽपि लुङुपपद्यते, तद्रूपविवक्षायामेव तु लङ्लिटौ, विवक्षोपारूढो ह्यर्थः शब्दप्रयोगनिमित्तः, न वस्तुतः सन्निति । गतमेतत् । *वसेरिति* । 'वस निवासे' रात्रेश्चतुर्थे यामे पृष्टो यदा वाक्यं प्रयुङ्क्ते तदा तस्यातिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयंवसनमनद्यतनमिति लङ्प्रयोगे लुङ् वक्तव्यः । लङ्निवृत्तिपरं चैतत् लुङ् भूतसामान्यविवक्षया सिद्धः ।

जागरणसन्ततावितिति । यदा प्रयोक्ता सकलमतिक्रान्तं रात्रिप्रहरत्रयं जागरितवान् तदा लुङ्प्रयोगः । यदा सुप्त्वा प्रबुद्धय प्रयुङ्क्ते तदा लङ्प्रत्यय एवेत्यर्थः ॥

अनद्यतने लङ् ॥ 'अनद्यतने' इति तत्पुरुषपक्षे पर्युदासश्चेद्व्यामिश्रेऽपि प्राप्नोति

न्यासः

दात्तः' इति विशेषणार्थः । भूतसामान्ये चायं लुङ् वेदितव्यः; भूतविशेषेऽनद्यतन्यां लङ्लिटोर्विधानात् । अकार्षीदिति । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धिः, पूर्ववदीट् ।

वसतेरित्यादि । 'वस निवासे' इत्यस्मादनद्यतने लङि प्राप्ते लुङ् वक्तव्यः । दिवसः सकलोऽतिक्रान्ताया रात्रेश्चतुर्थो याम आगामिन्याश्च प्रथमो यामः—इत्येषोऽनद्यतनः कालः । तत्र रात्रिविशेषेऽतिक्रान्तायाश्च रात्रेश्चतुर्थे यामे प्रत्युत्थितः क्व भवानुषितः ? इति केनचित् पृष्टः कश्चित्, स तस्मिन् रात्रिशेषे दिवा वा प्रतिवचनं प्रयच्छन् लुङं प्रयुङ्क्ते—अहमत्रावात्समिति । स च न प्राप्नोति; यस्मादसौ ततो रात्रिशेषात् पूर्वभागं प्रहरत्रयलक्षणमधिशयितः, सोऽस्यानद्यतनकालः, ततश्चानद्यतने लङ् स्यात्; तस्माल्लुङ् वक्तव्यः = व्याख्येयः । व्याख्यानं त्विहापि बहुलग्रहणमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । जागरणसन्ततावितिति । यद्यसौ रात्रिशेषं सकलं सन्तत्याऽविच्छेदेन जागरितवानेवं लुङ् भवति । मुहूर्त्तमपि यद्यस्मिन् रात्रिविशेषे शयितवांस्ततो लङेव—अहमत्रावसमिति । अवात्समिति । लुङ्, मिप्, 'तस्थस्थ' इत्यादिनाम्भावः, 'वदव्रज' त्यादिना वृद्धिः, 'सः स्यार्धधातुके' इति सकारस्य तत्वम् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'भूते' इत्येव । 'अनद्यतने' इति बहुव्रीहिनिर्देशः । अविद्यमानाद्यतने भूतेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति। अकरोत् । अहरत् ।

पदमञ्जरी

—अद्य ह्यो वाऽभुक्ष्महीति, भवति ह्यद्यतनानद्यतनसमुदायोऽद्यतनादन्यः, प्रसज्यप्रतिषेधे तु योऽत्राद्यतनस्तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति, किन्तु भूतसमान्ये प्राप्नोति, भूतविशेषे हि प्रतिषेधः । न च सामान्यं विशेषो भवति । पर्युदासेऽप्ययं दोषो द्रष्टव्यः । बहुव्रीहौ न विद्यतेऽद्यतनो यस्मिन् सोऽनद्यतनो भूतो धात्वर्थः, तत्र वर्त्तमानाल्लङ् भवति, ततश्चाद्यतनसमुदायेऽद्यतनस्यैकदेशस्य सम्भवान्न भवति प्रसङ्गः । भूतसामान्येऽपि न भवत्येव, विद्यते हि सामान्ये विशेषः, अतो बहुव्रीहिरेवायं युक्त इत्याह—*अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देश इति* । बहुव्रीहिणा विवक्षितार्थस्य प्रतिपादनं बहुव्रीहेर्वोच्चारणमित्यर्थः । यदि बहुव्रीहिनिर्देशः, एवं सत्यद्यतने प्राप्नोति, न ह्यद्यतनेऽद्यतनो विद्यते ? अद्यतनेऽपि मुहूर्त्तादिरद्यतनो विद्यते, मुहूर्त्तादावपि क्षणादिः, कथम् ? व्यपदेशिवद्भावेन यथा मुख्ये भेदे आधाराधेयभावो भवति—तद्दे तिष्ठतीति, तथेहापि समुदायावयवभेदाश्रयेण समुदायेऽद्यतनेऽवयवा अद्यतनाः सन्तीत्यनद्यतनो न भवतीत्युच्यते, न तु तत्त्वतः अवयवव्यतिरिक्तोऽत्र समुदाय आधारोऽस्ति । तदुक्तं *हरिणा*—

कालस्याप्यपरं कालं निर्दिशन्त्येव लौकिकाः ।
न च निर्देशमात्रेण व्यतिरेकोऽनगम्यते ॥ इति ।

न्यासः

अनद्यतने लङ् ॥ अनद्यतन इति । यद्ययं तत्पुरुषः स्यात् तदा पर्युदासो वा स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधो वा । तदा पूर्वस्मिन् पक्षेऽद्यतनाद् योऽन्यस्तस्मिन् भवितव्यम् । एवञ्च अद्य ह्यो वाभुक्ष्महीत्यत्राप्यद्यतनव्यामिश्रे प्राप्नोति । अस्ति ह्यद्यतनानद्यतनसमुदायोऽनद्यतनादन्यः, इतरस्त्वद्यतने न भवतीत्येषोऽर्थो जायते, ततश्च भूतसामान्ये स्यात् । अनद्यतन इति अद्यतनभूतविशेषे प्रतिषेधः, न भूतसामान्ये । न हि भूतसामान्यं भूतविशेषः, तस्मात् तत्पुरुषपक्षो दोषवानिति मत्वाह—**अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देश इति** । अविद्यमानोऽद्यतनो यस्मिन्निति सोऽनद्यतनभूतधात्वर्थः, अत्र वर्त्तमानाल्लङ् भवति, स त्वद्यतनानद्यतनसमुदाये, तत्राद्यतनैकदेशस्य सद्भावाद् । भूतसामान्येऽपि न भवत्येव, विद्यते हि सामान्ये विशेषः; तस्यान्तर्भूतविशेषत्वाद् । यत्राद्यतनगन्धोऽप्यस्ति तत्र लङा न भवितव्यमित्येषोऽर्थो बहुव्रीहौ सति लभ्यते । यदि तर्हि बहुव्रीहिरयम्, एवं सत्यद्यतनेऽपि प्राप्नोति, न ह्यद्यतने द्वितीयोऽद्यतनोऽस्ति ? नैतदेवम्; अद्यतनसामान्ये मुहूर्त्तादेरद्यतनविशेषस्य विद्यमानत्वात् । तस्मादद्यतनोऽविद्यमानाद्यतन इति न शक्यते वक्तुम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

बहुव्रीहिनिर्देशः किमर्थः ? अद्य ह्यो वा अभुक्ष्महीति व्यामिश्रे मा भूत् ।

❋ परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः ❋ । अरुणद्यवनः साकेतम् । अरुणद्यवनो माध्यमिकानिति ॥

पदमञ्जरी

अद्य ह्य इति ॥ अद्य ह्यश्चेत्यर्थः । गामश्वं पुरुषं नयमान इतिवच्चशब्दस्याप्रयोगः । *अभुक्ष्महीति* । 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम्, महिङि 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सिचः कित्त्वाद् गुणाभावः, 'चोः कुः' इति कुत्वम्—गकारः, 'खरि च' इति चर्त्वम्—ककारः, सिचः सस्य षत्वम् । *परोक्षे चेत्यादि* । परोक्षशब्दोऽयमतीन्द्रियार्थे वर्त्तते, लोकविज्ञाते लोकप्रसिद्धे प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङन्तस्य शब्दरूपस्य यः प्रयोक्ता तस्य दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः । ननु विप्रतिषिद्धमिदम्—यदि परोक्षः, कथं दर्शनविषयः ? अथ दर्शनविषयः, कथं परोक्षः ? शक्यदर्शनत्वाद्दर्शनविषयः, क्वचिद्व्यासङ्गादननुभूतत्वात्परोक्ष इति विरोधाभावः । *अरुणदिति* । 'रुधिर् आवरणे', रुधादित्वात् श्नम्, तिपो हल्ङ्यादिना लोपः । साकेतरोधस्तदानीं प्रयोक्तुर्दर्शनविषयः, शक्यदर्शनत्वात् । लोकप्रसिद्धश्च, क्वचिद्व्यासङ्गादननुभूतत्वात्परोक्षश्च । परोक्ष इति किम् ? उदगादादित्यः, इणो लुङ्, गादेशादिकार्यम् ।

लोकविज्ञात इति । किम् ? चकार कटं देवदत्तः । *प्रयोक्तुदर्शनविषये इति* । किम् ? जघान कंसं किल वासुदेवः, हन्तेः परोक्षे लिट्, द्विर्वचनम्, 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम्—हकारस्य घकारः । कंसवधश्चिरकालान्तरवृत्तत्वादिदानीं प्रयोक्तुर्दर्शनविषयो न भवति । यस्तु कंसवधेन तुल्यकालः प्रयोक्ता स लङमेव प्रयुक्तवान्—

न्यासः

अद्य ह्यो वाभुक्ष्महीति । लुङ्, 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम्, महिङ्, 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति सिचः कित्त्वाद् गुणाभावः । 'चोः कुः' इति कुत्वम्—जकारस्य गकारः, तस्य 'खरि च' इति चर्त्वं ककारः, पूर्ववत् षत्वम् ।

परोक्षे चेत्यादि । परोक्षशब्दो रूढिशब्द इन्द्रियातिक्रान्तेऽर्थे वर्त्तते । तत्र परोक्षे लोकविज्ञाते = लोकप्रसिद्धे प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङन्तस्य शब्दरूपस्य यः प्रयोक्ता तस्य दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः = व्याख्येयः । व्याख्यानं तु—तस्यैव बहुलग्रहणमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । ननु च विप्रतिषिद्धमिदमुच्यते—परोक्षेऽर्थे दर्शनविषय इति, परोक्षो ह्यर्थोऽतीन्द्रिय उच्यते, इन्द्रियविषयभावापन्नस्तु दर्शनविषयः, ततो यदि परोक्षः, कथं दर्शनविषयः ? यदि दर्शनविषयः कथं परोक्षः ? नैतदस्ति; शक्यदर्शनविषय इत्युक्तम्, अननुभूतत्वात् परोक्ष इत्यविरोधः । **अरुणदिति** । 'रुधिर् आवरणे', रुधादित्वात्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अभिज्ञावचने लृट् ॥ ११२ ॥

अभिज्ञा = स्मृतिः, तद्वचने उपपदे भूतानद्यतने लृट् प्रत्ययो भवति । लङोऽपवादः । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः । वचनग्रहणं पर्यायार्थम्—अभिजानासि स्मरसि बुध्यसे चेतयसे इति॥

न यदि ॥ ११३ ॥

यच्छब्दसहितेऽभिज्ञावचन उपपदे लृट् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण

पदमञ्जरी

आहत कंसं वासुदेव इति । मूलोदाहरणेऽपि प्रयोक्ता साकेतरोधेन तुल्यकालो वेदितव्यः, तस्यैव ह्यसौ दर्शनविषयः, नान्यस्य ॥

अभिज्ञावचने लृट् ॥ *वत्स्याम इति* । वसेर्लृट्, मस्, 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्यप्रत्ययः, 'सस्यार्द्धधातुके' इति सस्य तकारः, 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घः ।

वचनग्रहणमित्यादि । असति वचनग्रहणेऽभिज्ञाशब्द एवोपपदे स्यात्, तस्मिंस्तु सति यावन्तोऽभिज्ञानवचनास्तेषु भवति । *बुध्यसे चेतयसे इति* । अर्थप्रकरणादिना स्मृतिरूपे ज्ञाने यदानयोर्वृत्तिस्तदात्रापि भवतीति भावः ॥

न यदि ॥ *यदीति* सतिसप्तमीयम् । अभिज्ञावचनं चानुवर्त्तते, तेन यत्र यच्छ-

न्यासः

श्नम्, तिप्, हल्ङ्यादिना तिलोपः । साकेतावरोधस्तदानीन्तनप्रयोक्तुर्दर्शनविषयत्वात् लोकप्रसिद्धश्च, कार्यव्यासङ्गादननुभूतत्वात् परोक्षश्च । परोक्ष इति किम् ? उदगादादित्यः । 'गातिस्था' इत्यादिना सिचो लुक् । पूर्ववदादेशादि कार्यम् । लोकविज्ञात इति किम् ? चकार कटं देवदत्तः । प्रयोक्तुर्दर्शनविषय इति किम् ? जघान कंसं किल वासुदेवः । हन्तेः परोक्षे लिट्, द्विर्वचनम्, 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम्—हकारस्य घकारः । कंसवधश्चिरकालवृत्तत्वादिदानीन्तनप्रयोक्तुर्दर्शनविषयो न भवति । यस्तु कंसवधेन तुल्यकालः प्रयोक्ता स लङमेव प्रयुक्तवान्—अहन् कंसं वासुदेव इति । मूलोदाहरणेऽपि प्रयोक्ता साकेतावरोधतुल्यकालो वेदितव्यः । तस्यैव ह्यसौ दर्शनविषयः, नान्यस्य ॥

अभिज्ञावचने लृट् ॥ **वत्स्याम इति** । लृट्, मस्, 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्यः, पूर्ववत् सकारस्य तत्वम्, 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घः । **वचनग्रहणमित्यादि** । असति हि वचनग्रहणेऽभिज्ञाशब्द एवोपपदे स्यात् । तस्मिंस्तु यावन्तोऽभिज्ञावचनास्तेषु सर्वेषु भवति ॥

न यदि ॥ **यदीति** । **सतिसप्तमीयम्** । अभिज्ञावचनश्चानुवर्त्तते । तेन यत्र यच्छब्दोऽस्ति तत्र नियोगतोऽभिज्ञावचनं तत्सहितं न भवतीत्याह—**यच्छब्दसहित**

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्राप्तः प्रतिषिध्यते। अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम। वासमात्रं स्मर्यते, न त्वपरं किञ्चिल्लक्ष्यते। तेनोत्तरसूत्रस्य नायं विषयः॥

विभाषा साकाङ्क्षे॥ ११४॥

'यदि' इति नानुवर्त्तते। उभयत्रविभाषेयम्। अभिज्ञावचने उपपदे यच्छब्दसहिते केवले च विभाषा लृट् प्रत्ययो भवति, साकाङ्क्षश्चेत्प्रयोक्ता। लक्ष्यलक्षणयोः सम्बन्धे प्रयोक्तुराकाङ्क्षा भवति।

पदमञ्जरी

ब्दोऽस्ति, तत्र यदभिज्ञावचनं तन्नियोगतो यच्छब्देन सहितं भवतीत्यभिप्रेत्याह—यच्छब्दसहित इत्यादि। *अवसामेति*। वसेर्लङ्, मस्, 'नित्यं ङितः' इति सलोपः, दीर्घः, वासमात्रमित्यादिनोत्तरसूत्रस्य नायं विषय इति दर्शयति। यदि तत्रापरं किञ्चिल्लक्ष्यमपेक्ष्येत तदोत्तरसूत्रेण पाक्षिको विधिस्स्यात्, तच्च नेष्यते, तस्मान्न तस्य विषयः॥

विभाषा साकाङ्क्षे॥ *उभयत्रविभाषेयमिति*। प्राप्ते चाप्राप्ते च। असति यच्छब्दे 'अभिज्ञावचने लृट्' इति लृटि प्राप्ते सति यच्छब्दे प्रतिषेधे प्राप्ते। आकाङ्क्षणम्=आकाङ्क्षा, आकाङ्क्षया सह वर्त्तते साकाङ्क्षः। आकाङ्क्षा च चेतनावतो धर्मः, तस्मात्साकाङ्क्ष इत्येतत्प्रयोक्तृविशेषणम्, तेन सकर्मक इत्यादिवत्समासः। *साकाङ्क्षश्चेत्प्रयोक्तेति*। 'अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम्' इत्यत्र तु प्रयोक्तृगताकाङ्क्षाध्यारोपेण तिङन्तमाकाङ्क्षमिति वक्ष्यते। इह तु मुख्ये प्रयोक्तरि सम्भवति, गौणकल्पनया धात्वर्थविशेषणमयुक्तमिति भावः। ईदृशे पुनर्विषये प्रयोक्ता साकाङ्क्षो भवतीत्याह—*लक्ष्यलक्षणयोः सम्बन्धे इति*। यत्रैको धात्वर्थो लक्ष्यः, अपरो लक्षणम्, तत्र द्वयोर्लक्ष्यलक्षणभावेन सम्बन्धे सति प्रयोक्तुराकाङ्क्षा

न्यासः

इत्यादि। अवसामेति। वसेर्लङ्, 'नित्यं ङितः' इति सलोपः, पूर्ववद्दीर्घः। वासमात्रमित्यादिना उत्तरसूत्रस्य नायं विषय इति दर्शयति। यदि हि तत्रापरं लक्षणमपेक्ष्यते तदोत्तरसूत्रे पाक्षिको विधिः स्यात्, स नेष्यते, तस्मान्नापेक्ष्यते।

विभाषा साकाङ्क्षे॥ उभयत्रविभाषेयमिति। प्राप्ते चाप्राप्ते च। असति हि यच्छब्दे 'अभिज्ञावचने लृट्' इति प्राप्ते, सति यच्छब्दे 'न यदि' इति प्रतिषेधादप्राप्ते। आकाङ्क्षणम्=आकाङ्क्षा, आकाङ्क्षया सह वर्त्तते साकाङ्क्षः। आकाङ्क्षा च सम्बन्धज्ञानमुच्यते, तच्चेतनावतो धर्मः, तस्मात् साकाङ्क्ष इति प्रयोक्तुर्विशेषणं विज्ञायत इत्याह—साकाङ्क्षश्चेत् प्रयोक्तेति। अस्यैवार्थं स्पष्टीकर्त्तुमाह—लक्ष्यलक्षणयोरित्यादि। तत्र यदि ह्येतदपेक्ष्यत एतदुक्तं भवति—लक्ष्यलक्षणयोर्यः सम्बन्धस्तद्विषयज्ञानं यदि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। अभिजानासि देवदत्त मगधेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। यदि खल्वपि— अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः, यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम, यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि। वासो लक्षणम्, भोजनं तु लक्ष्यम् ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११८ ॥

'भूतानद्यतने' इति वर्तते। तस्य विशेषणं परोक्षग्रहणम्। भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति।

नन्‌ च धात्वर्थः सर्वः परोक्ष एव? सत्यमेतत्। अस्ति तु लोके

पदमञ्जरी

भवति, तत्र न वासमात्रं प्रतिपाद्य प्रयोक्ता चरितार्थो भवति, किन्तु तेन प्रसिद्धेन भोजनादिकं स्मारयितुं प्रवर्तते ॥

परोक्षे लिट् ॥ परोक्षशब्दोऽयमतीन्द्रियवाची प्रसिद्धः। व्युत्पत्तिस्तु परमक्ष्णः परोक्षम्, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः, 'अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्' इत्यत्राजिति योगविभागादच् समासान्तः। वृत्तिविषये चाक्षिशब्दः सर्वेन्द्रियवचनः, न चक्षुःपर्यायः; अन्यथेन्द्रियान्तरविज्ञातं वस्तु परोक्षमापद्येत। एवं च कृत्वा दर्शनपर्यायोऽक्षिशब्दो न भवतीति 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इत्येवाच् समासान्तोऽस्तु। अन्ये तु 'प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः' इति शरत्प्रभृतिषु पाठादच् समासान्त इत्याहुः। स च यद्यप्यव्ययीभावे विधीयते, तथापि परशब्देनाव्ययीभावासम्भवात्समासान्तरे विज्ञायते। एवं तु 'क्रियायां परोक्षायाम्' इति *भाष्यप्रयोगे* टिल्लक्षणो ङीप् प्राप्नोति, तस्मादजन्त एवायम्। तत्र परतः परशब्दस्य परो भावोऽस्मादेव निर्देशाद्भवति, परशब्दादुत्तरस्याक्षिशब्दस्यादेरुत्वं वा।

न्यासः

प्रयोक्तुरुपपन्नं भवति। यदि प्रयोक्ता लक्ष्यलक्षणयोः सम्बन्धमपेक्षत इति यावत्। भोक्ष्यामह इति। भुजः पूर्ववदात्मनेपदम्, स्यप्रत्ययश्च, ढेरेत्त्वम्, 'चोः कुः' इति कुत्वम्—जकारस्य गकारः, 'खरि च' इति चर्त्वम्—ककारः, सकारस्य षत्वम्। किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणञ्च, ययोः सम्बन्धे प्रयोक्तुराकाङ्क्षेत्याह—वासो लक्षणमिति। परिज्ञातत्वाल् लक्षणम्, तेन हि जनो लक्ष्यते। भोजनं तु लक्ष्यमीति। अपरिज्ञातत्वात्; न तु लक्षणम्। परिज्ञातं ह्यपरिज्ञातस्य लक्षणमिति भवति, यथा—अग्नेर्धूम इति ॥

परोक्षे लिट् ॥ ननु चेत्यादि। धात्वर्थो हि पूर्वापरीभूतावयवा साध्यमाना क्रिया।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

धात्वर्थेनाऽपि कारकेषु प्रत्यक्षाभिमानः। स यत्र नास्ति तत्परोक्षमित्युच्यते। चकार। जहार। उत्तमविषयेऽपि चित्तव्याक्षेपात् परोक्षता सम्भवत्येव, तद्यथा—सुप्तोऽहं किल विललाप।

पदमञ्जरी

ननु चेत्यादि। एकफलोद्देशेन प्रवृत्तत्वादैक्यमिवापन्नो विततरूपः क्षणप्रवाहो धात्वर्थः; स कात्स्‍न्र्येनैकस्मिन्क्षणे न सम्भवतीति सद्वस्तुविषयैरिन्द्रियैर्न गृह्यते, ततश्चैकैकस्य क्रियाक्षणस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि समूहरूपो धात्वर्थः सर्वः परोक्ष एव, ततश्चाव्यभिचारादविशेषणमिति भावः। *सत्यमेतदिति*। अनन्तरोक्तं मन्यते। किमर्थं तर्हि परोक्षग्रहणमित्याह—*अस्त्विति*। यत्र साधनशक्त्याश्रयभूतं फूत्कारसीत्कारादिविशिष्टं संरब्धरूपं द्रव्यं प्रत्यक्षम्, तत्र धात्वर्थ एव प्रत्यक्षाभिमानो लौकिकानाम्। अभिमानः-मिथ्याज्ञानम्, तद्व्यावृत्तये परोक्षग्रहणम्। यदि तर्हि यत्र साधनशक्त्याश्रयं द्रव्यं परोक्षम्, तत्र लिड् भवति तर्हि उत्तमो न प्राप्नोति, तत्र हि बुद्धीन्द्रियशरीरादिसंघातः कर्ता, स चात्मनः प्रत्यक्ष एव। 'परस्मैपदानाम्' इति तु णलादेशवचनं 'णलुत्तमो वा' इति च, 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः', 'अत्यन्तापह्नवे' इति चापरोक्षे यो लिट् तद्विषयं भविष्यतीत्यत आह—*उत्तमविषयेऽपि चित्तव्याक्षेपादिति*। मदस्वप्नादिभिश्चित्ते व्याक्षिप्ते भवति वै कश्चित्स्वकृतमेव न जानाति, पश्चादेव त्वया कृतमिति पार्श्वस्थेभ्यः श्रुत्वा प्रयुंक्ते—सुप्तोऽहं किल विललापेति।

न्यासः

यच्च साध्यमानं तदसत्। तच्चासदिन्द्रियाणामविषयः, तेषां सद्विषयत्वात्। यच्चेन्द्रियाणामविषयः तत् परोक्षमिति स एव हि धात्वर्थः परोक्षः, ततः परोक्षग्रहणमनर्थकम्; व्यवच्छेद्याभावादिति भावः।

सत्यमेतदिति। यदनन्तरमुक्तम्। यदि सत्यमेतत् तदा कस्य व्यवच्छेदार्थं परोक्षग्रहणं कृतमित्याह—अस्ति स्वित्यादि। यत्र साध्यानि प्रत्यक्षाणि तत्रानिष्पन्ने क्रियात्मनि धात्वर्थे प्रत्यक्षाभिमानो लोकस्य भवति। ननु च साधनान्यपि नैव प्रत्यक्षाणि; शक्तिस्वभावत्वात्, शक्तेश्च कार्यानुमेयत्वात्, न ह्यशक्तौ कार्यं करोतीति कार्यकरणे शक्तिरनुमीयते; तत् किमुच्यते साधनानि प्रत्यक्षाणि? नैष दोषः; 'द्रव्याश्रिता हि शक्तयः' इति द्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वादाश्रयधर्ममाश्रितेषु शक्त्यात्मकेपूपचार्याण्येतान्यपि प्रत्यक्षाणीत्युच्यन्ते। अथ वा—तदपि साधनाश्रयं द्रव्यशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् साधनशब्देनोच्यते; तदनेन परोक्षग्रहणेन प्रत्यक्षाभिमानोऽस्ति, स एव परोक्ष इत्युच्यते; तदाह—स यत्र नास्तीति। आत्मविषय उत्तमस्य च धात्वर्थस्य परोक्षत्वं नोपपद्यते; तत्साधनानां प्रत्यक्षत्वात्। तत्र लोकस्य प्रत्यक्षत्वात्, ततश्चोत्तमेन सिध्यसीति चोद्यमाशङ्कयाह—उत्तमविषयेत्यादि। आत्मसाध्या हि क्रिया, यत्र चित्तविक्षेपा-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* अत्यन्तापह्नवे च लिड् वक्तव्यः *। कलिङ्गेषु स्थितोऽसि? नाहं कलिङ्गान् जगाम। दक्षिणापथं प्रविष्टोसि? नाहं दक्षिणापथं प्रविवेश॥

हशश्वतोर्लङ् च ॥ ११६ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे लिटि प्राप्ते हशश्वतोरुपपदयोर्लङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लिट् च। इति हाकरोत्। इति ह चकार। शश्वदकरोत्। शश्वच्चकार॥

प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७ ॥

पदमञ्जरी

किलेत्यज्ञानं सूचयति। *अत्यन्तापह्नव इति*। अपह्नवः = अलापः। कलिङ्गो नाम जुगुप्सितो देशः, तत्र प्रविश्य त्वया चिरकालं स्थितमिति कश्चिदुक्तस्सन्नाह-नाहं कलिङ्गं जगामेति। न केवलमवस्थानमेव प्रतिषिध्यते, किं तर्हि? तद्धेतुभूतगमनमपीति भवत्यत्यन्तापह्नवः। तथा दक्षिणापथं प्रविश्यायाज्ययाजनादिकं त्वया कृतमिति कश्चिदुक्तः सन्नाह—नाहं दक्षिणापथं प्रविवेशेति। अत्राप्ययाज्ययाजनादेर्हेतुभूतः प्रवेश एव प्रतिषिद्ध्यत इत्यत्यन्तापह्नवः। क्वचित् *दक्षिणापथं प्रविष्टोऽसीति* वृत्तावेव पठ्यते, तत्र प्रविश्येदं कृतवानित्यर्थः॥

प्रश्ने चासन्नकाले॥ *भूतानद्यतनपरोक्ष इति वर्त्तत इति*। अयमर्थोऽनुवर्त्तत इत्यर्थः,

न्यासः

न्नोपपद्यते, तदासौ परोक्षा भवति, तेनोत्तमविषयेऽपि परोक्षभावः। तद् भवत्येव। चिलक्षपेति। लपेर्विपूर्वस्योत्तमे णलि रूपम्।

अत्यन्तापह्नव इत्यादि। प्रत्यक्षमेतत्। अपह्नवः = अपलापः। स क्वचिदत्यन्तो भवति यः सर्वापह्नवः, क्वचिदनत्यन्तो य एकदेशापह्नवः। तत्र योऽत्यन्तः स सर्वापह्नवः, तत्र लिड् वक्तव्यः, व्याख्येय इत्यर्थः। व्याख्यानं त्विहापि बहुलग्रहणमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। कश्चित् केनचित् पृष्टः—कलिङ्गेषु प्रस्थितोऽसीत्यादि। स एवाह—नाहं कलिङ्गान् जगामेति। अत्र केवलं न कलिङ्गविषयस्यापह्नवोऽपि तु गमनस्यापीति विद्यतेऽत्यन्तापह्नवः। यस्तु स्थानमात्रस्यापह्नवो न गमनस्यापि, तदानत्यन्तापह्नवे लङेव भवति—न हि कलिङ्गेषु प्रत्यतिष्ठ इति। तथा कश्चित् केनचित् पृष्टः दक्षिणापथं प्रविश्य त्वयेदं कार्यं कृतमिति? स एवाह—नाहं दक्षिणापथं प्रविवेशेति। अत्रापि विद्यतेऽत्यन्तापह्नवः। तथा हि—न केवलं दक्षिणापथविषयं कार्यं प्रतिषिध्यते, अपि तु प्रवेशनमपि॥

हशश्वतोर्लङ् च॥ प्रश्ने चासन्नकाले॥ प्रष्टव्यः प्रश्न इत्यनेन प्रश्नशब्दं कर्मसाधनं

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'भूतानद्यतनपरोक्षे' इति वर्त्तते । तस्य विशेषणमेतत् । प्रष्टव्यः = प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छ्यमाने भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लङ्लिटौ प्रत्ययौ भवतः । कश्चित्कञ्चित्पृच्छति—अगच्छद्देवदत्तः ? जगाम देवदत्तः ? अयजद् देवदत्तः ? इयाज देवदत्तः ?

प्रश्न इति किम् ? जगाम देवदत्तः । आसन्नकाल इति किम् ? भवन्तं पृच्छामि । जघान कंसं किल वासुदेवः ॥

लट् स्मे ॥ ११८ ॥

'भूतानद्यतनपरोक्षे' इति वर्त्तते । स्मशब्द उपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे लट् प्रत्ययो भवति । लिटोऽपवादः । नडेन स्म पुराधीयते । ऊर्णया स्म पुराधीयते ॥

पदमञ्जरी

न पुनरेवंविधस्समासः प्रकृतोऽस्ति । *प्रष्टव्यः प्रश्न इति* । कर्मसाधनं प्रश्नशब्दं दर्शयति । करणसाधने तु प्रश्नक्रियासाधनभूते धातावासन्नकाल इत्यर्थस्स्यात्, तत्रासन्नकाल इत्यनर्थकम्, न ह्यनुच्चारितात्प्रत्ययविधानम्, उच्चारितश्चासन्नकाल एव। भावसाधनेऽप्यासन्नकाले प्रश्ने वर्त्तमानादित्यर्थस्स्यात्, ततश्चार्थान्तरवाचिभ्यो लङ् न स्यात्, अतः कर्मसाधनोऽयं प्रश्नशब्दः । तत्र पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालम्, पञ्चवर्षातीतं तु विप्रकृष्टकालमिति वर्णयन्ति ॥

लट् स्मे ॥ *नडेन स्म पुराधीयते इति* । अधिपूर्वादिङः कर्मणि लकारः, कर्माविवक्षायां वा भावे, नडेनेति कर्त्तरि तृतीया । अथ वा—अधीयते इति कर्त्तरि बहुवचनम्, 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः, नडेनेति सहयोगे तृतीया । अन्ये तु व्याचक्षते—पुराकल्पे नडाख्यं तृणविशेषं हस्ते गृहीत्वाधीयाना अधीयते स्मेति ॥

न्यासः

दर्शयति । करणसाधने हि पृच्छ्यतेऽनेनेति शब्दः प्रश्नशब्देनोच्यते । तथा च सति तस्योच्चार्यमाणत्वादात्मलाभस्य सर्वदैवासन्नकाल इत्यासन्नकालग्रहणमनर्थकं स्यात् । भावसाधनेऽप्यर्थान्तरवाचिभ्यो धातुभ्यो न स्यात् । अगच्छदिति । 'गम्लृ सृप्लृ गतौ', 'इषुगमियमां छः' इति छत्वम् । इयाजेति । 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति संप्रसारणम् । जघानेति । कंसवधोऽत्र पृच्छ्यमानः । स चेदानीन्तनप्रयोक्तुरपेक्षया विप्रकृष्टकालः । पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकाल इति नैयायिका वर्णयन्ति । पञ्चवर्षातीतस्तु विप्रकृष्ट इति भवति । कंसवधोऽत्र विप्रकृष्टकालः ॥

लट् स्मे ॥ नडेन स्म पुराधीयत इति । इङोऽधिपूर्वाल्लट्, 'भावकर्मणोः' इत्या-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥

अपरोक्षे च भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः स्म-उपपदे लट् प्रत्ययो भवति। एवं स्म पिता ब्रवीति। इति स्मोपाध्यायः कथयति॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥

'अनद्यतने परोक्षे' इति निवृत्तम्। भूतसामान्ये विधिरयम्। ननुशब्द उपपदे प्रश्नपूर्वके प्रतिवचने भूतेऽर्थे लट् प्रत्ययो भवति। लुङोऽपवादः। अकार्षीः कटं देवदत्त? ननु करोमि भोः। अवोचस्तत्र किञ्चिद्देवदत्त? ननु ब्रवीमि भोः।

पदमञ्जरी

अपरोक्षे च ॥ पूर्वसूत्रेण परोक्षे विधानादपरोक्षे न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः, पूर्वसूत्र एव परोक्षग्रहणं निवर्त्तिष्यते। यद्येवम्, तत्सम्बन्धादनद्यतनग्रहणमपि निवर्तेत मा निवृतदित्येवमर्थमिदम्, द्वयोर्हि प्रकृतयोरेकनिवृत्तिर्यत्नेन क्रियमाणा इतरस्यानिवृत्तिमनुमापयति॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ पृष्टमिति कर्मणि क्तः, पृष्टस्य प्रतिवचनं पृष्टप्रतिवचनम्। वृत्तौ तु वस्तुमात्रं दर्शितम्। *प्रश्नपूर्वके प्रतिवचन इति*। उदाहरणे पूर्वांशः प्रश्नः,

न्यासः

त्मनेपदम्, टेरेत्वम्, 'सार्वधातुके यक्', 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः। उपसर्गेण सहाकः सवर्णे दीर्घत्वम्। अथ वा—कर्त्तर्यात्मनेपदम्, अदादित्वाच्छपो लुक्, 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः, धातोरियङ् यथायोगं पूर्ववत्॥

अपरोक्षे च ॥ **ब्रवीतीति**। 'ब्रुव ईट्'। **कथयतीति**। 'कथ वाक्यप्रबन्धे', चुरादावदन्तः, तस्माण्णिच्, 'अतो लोपः', 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति स्थानिवद्भावाद् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न भवति। अथ किमर्थं पुनरिदमारब्धम्? पूर्वेण परोक्षे विधानादपरोक्षे न प्राप्नोति, अतस्तत्रापि यथा स्यादित्येवमर्थम्। ननु च पूर्वयोगे परोक्षग्रहणं निवर्त्तिष्यते, तस्मिन् निवृत्ते पूर्वेणैव परोक्षे चापरोक्षे च भविष्यति? सत्यमेतत्; चोद्यमपि कश्चिद् विजानीयाद् यदि परोक्षग्रहणं निवृत्तं तत्सम्बद्धमनद्यतनग्रहणमपि निवृत्तमिति, तदन्यथा मा विज्ञायीति पूर्वसूत्रे परोक्षग्रहणमनुवर्त्तते, तस्मिंश्चानुवर्त्तमाने कर्त्तव्यमेतत्, अन्यथा ह्यपरोक्षे न स्यात्॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ **पृष्टप्रतिवचन इति**। प्रश्नः=पृष्टम्, भावे निष्ठा। पृष्टपूर्वकप्रतिवचनं पृष्टप्रतिवचनम्, शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपी समासः। **अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तमिति**। अस्वरितत्वात्। **अकार्षीः कटं देवदत्त इत्येष प्रश्नः**। **ननु करोमि**

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पृष्टप्रतिवचन इति किम्? नन्वकार्षीन्माणवकः ॥

नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥

'भूते' इत्येव । नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट् प्रत्ययो भवति भूते । अकार्षीः कटं देवदत्त ? न करोमि भोः । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥

पुरि लुङ् चास्मे ॥ १२२ ॥

अनद्यतनग्रहणमिह मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते । पुराशब्द उपपदे स्मशब्दवर्जिते भूतानद्यतनेऽर्थे विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च ।

पदमञ्जरी

उत्तर उदाहरणम् । पृष्टग्रहणार्थकं प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनम् ? तन्न; विरुद्धमपि वचनं प्रतिवचनं वचनाभिमुखं प्रतिवचनमित्यपि सम्भवात् । तस्मात् पृष्टग्रहणम् । अत्यन्तासन्नकाले चायं विधिरिष्यते, तत्र निर्वृत्तायामपि पाकादिक्रियायां तत्कृतस्य श्रमादरेनुवृत्तिः । एवं च श्रमादिदर्शनेन सैव क्रिया वर्त्तत इति शक्यं वक्तुमिति । 'वर्त्तमाने लट्' इत्येव सिद्धेः प्रत्याख्यातमिदम्—'ननौ पृष्टप्रतिवचने' इत्यशिष्यम्, क्रियासमाप्तेरविवक्षितत्वादिति ॥

पुरि लुङ् चास्मे ॥ *अनद्यतनग्रहणमित्यादि* । लुङ्ग्रहणं चात्र लिङ्गम् । यदि हि

न्यासः

भो इत्येतत् प्रश्नपूर्वकं प्रतिवचनम् । अवोचस्तत्र किञ्चिद्देवदत्तेत्येष प्रश्नः । ननु ब्रवीमि भो इत्येतत् प्रश्नपूर्वकं प्रतिवचनम् ।

नन्वकार्षीदिति । प्रश्नपूर्वकं प्रतिवचनं न भवतीति लुङेव भवति । ननु च प्रतिवचनं सर्वं प्रश्नपूर्वकमेव, तदनर्थकं पृष्टग्रहणम्, व्यवच्छेद्याभावात् ? नैतदिष्टम्; प्रतिवचनशब्दोऽयमस्त्येव पृष्टान्वाख्याने—यः प्रश्नमन्तरेण न भवति; अस्त्यव्ययीभावे—वचनं वचनं प्रति प्रतिवचनम्, यथार्थे 'अव्ययम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः; अस्ति समाधिवचनः—प्रतिपूर्वस्य वचेः समाधाविति दर्शनात् ; तथा हि वक्तारो वदन्ति—यदनेनाभिहितं तन्मया प्रत्युक्तमिति, परिष्कृतमित्यर्थः; तदेवमनेकार्थे प्रतिवचनशब्दः, यदि पृष्टग्रहणं न क्रियते सर्वेष्वर्थेषु स्याद् । अस्मिंस्तु क्रियमाणे प्रश्नपूर्वो यः प्रतिवचनशब्दः, स एव गृह्यते, नान्य इति भवत्यानर्थक्यम् ।

नन्वोर्विभाषा ॥ नाकार्षमिति । पूर्ववदम्भावः ॥

पुरि लुङ् चास्मे ॥ पुराशब्द इति । एतेन पुराशब्द इहोपपदत्वेनोपात्तो न पूरिति दर्शयति । यद्येतेदेव, अस्याकारान्तत्वात् पुरीति सप्तम्यन्तो निर्देशो नोपपद्यते ?

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ताभ्यां मुक्ते पक्षे यथाविषयमन्येऽपि प्रत्यया भवन्ति। वसन्तीह पुरा छात्राः। अवात्सुः पुरा छात्राः। अवसन्निह पुरा छात्राः। ऊषुरिह पुरा छात्राः।

अस्म इति किम्? नडेन स्म पुराधीयते॥

वर्त्तमाने लट्॥ १२३॥

प्रारब्धोऽपरिसमाप्तश्च वर्तमानः, तस्मिन्वर्त्तमानेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोः लट् प्रत्ययो भवति। पचति। पठति॥

पदमञ्जरी

भूतमात्रेऽयं विधिः स्यात् विभाषा लटो विधानात्तेन मुक्ते लुङपि भविष्यति, किं लुङ्ग्रहणेन! अनद्यतनग्रहणानुवृत्तौ तु लटा मुक्ते लङेव स्यादिति कर्त्तव्यं लुङ्ग्रहणम्। *अन्येऽपीति*। लङ्लिटौ, अभिज्ञावचने लृट्—अभिजानासि देवदत्त वत्स्यन्तीह पुरा छात्रा इति॥

वर्त्तमाने लट्॥ *प्रारब्धोऽपरिसमाप्तश्चेति*। अधिश्रयणादिरधःश्रयणपर्यन्त ओदनफलावच्छिन्नो विततरूपो व्यापारनिचयः पचेरर्थः। एवं सर्वत्र स यावता कालेन निवर्त्तते स कालो वर्त्तमानः, तद्योगाद्वर्त्तमानो धात्वर्थ इत्यर्थः। तेन

न्यासः

'आतो धातोः' इति योगाविभागादाकारलोपाददोषः। अथ 'पॄ पालनपूरणयोः' इत्येतस्माद् भ्राजादिसूत्रेण क्विपि विहितः 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वे रपरत्वे च कृते यः पूःशब्दः सम्पद्यते तस्येहाप्युपपदत्वेनोपादानमिति कस्मान्न विज्ञायते? तस्यानद्यतनवृत्त्यसम्भवात्। पुराशब्दस्तु तत्रैव वर्त्तत इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम्। 'लुङ् च' इति चकारेण लङनुकृष्यत इति दर्शयति। यथाविषयमिति। 'यथाऽसादृश्ये' इति वीप्सायामव्ययीभावः। अन्येऽपीति। लङादयः। वसन्तीति। लट्। अवात्सुरिति। लुङ्, 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति झेर्जुसादेशः, 'वदव्रज' इत्यादिना वृद्धि, पूर्ववत् सकारस्य तत्वम्। अवसन्निति। लङ्। ऊषुरिति। लिट्, 'परस्मैपदानाम्' इत्यादिना झेर्जुस्; द्विर्वचनम्, वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्, 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यभ्यासस्य च; 'शासिवसिघसीञ्च' इति षत्वम्॥

वर्त्तमाने लट्॥ प्रारब्धोऽपरिसमाप्तश्चेति। प्रारब्धो यः साधयितुं प्रस्तुतः, न च समाप्तिमुपगतः स वर्त्तमान इत्युच्यते। वर्त्तमानग्रहणं धात्वधिकारात् तदर्थस्यैव विशेषणं विज्ञायत इत्याह—वर्त्तमान इत्यादि। न ह्यधात्वर्थे धातोर्वृत्तिः सम्भवति। लटष्टकारः 'टित आत्मनेपदानां टेः' इति विशेषणार्थः। अकारः 'विदो लटो वा' इति विशेषणार्थः; इकारे ह्युच्चारिते लिडादीनां ग्रहणं स्यात्॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

पदमञ्जरी

निष्पन्नस्यार्थस्य भूतत्वादनिष्पन्नस्य च भावित्वान्निष्पन्नानिष्पन्नव्यतिरेकेण राश्यन्तरस्याभावाद्वर्त्तमानाभाव इति चोद्यं परिहृतम्। इहाध्ययने प्रवृत्ता यदा भोजनादिक्रियां कुर्वन्तो नाधीयते तदा अधीयत इति प्रयोगो न प्राप्नोति ? नैष दोषः; आ फलनिष्पत्तेरध्ययनमपरिसमाप्तमन्तरालवर्ति तु भोजनादिकं नान्तरीयकं तस्यैव वावयवक्रिया। यमपि भवान्मुक्तसंशयं वर्त्तमानकालं न्याय्यं मन्यते--भुङ्क्ते देवदत्त इति, अत्राप्यवश्यं भुञ्जानो हसति जल्पति पानीयं वा पिबति, तत्र चेद्युक्ता वर्त्तमानकालता, इहापि युक्ता दृश्यताम्। उक्तं च—

व्यवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्यते।
क्रियासमूहो भुज्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभिः॥
न च विच्छिन्नरूपोऽपि स विरामान्निवर्तते।
सर्वैव हि क्रियाऽन्येन सङ्कीर्णेवोपलभ्यते॥
तदन्तरालदृष्टा वा सर्वैवावयवक्रिया।
सादृश्यात्सति भेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यते॥ इति।

एतदप्यनेनैवोक्तं प्रारब्धोऽपरिसमाप्तश्च वर्तमान इति। इह तिष्ठन्ति पर्वताः, स्रवन्ति सिन्धव इति पर्वतादिस्थित्यादेः सर्वदाभावाद् भूतभविष्यदभावात्तत्प्रतिद्वन्द्विरूपस्य वर्तमानस्याप्यभाव इति लण् न प्राप्नोति ? नैष दोषः; कालत्रयवर्तिनां राज्ञां याः क्रियाः पालनादिका भूतादिभेदेन भिन्नास्ताः पर्वतस्थित्यादेर्भेदिकाः, ततश्च ये सम्प्रति राजानस्तत्क्रियाभेदेन भिन्नाया पर्वतादिस्थितेर्वर्तमानत्वम्। एवं च कृत्वा भूतभविष्यत्कालयोगोऽप्युपपद्यते—तस्थुः पर्वता नलदुष्यन्तादिकाले, स्थास्यन्ति पर्वताः कल्किविष्णुकाले। लटष्टकारष्टेरेत्वार्थः॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे॥ शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः, ऋकार उगित्कार्यार्थः, चकारः स्वरार्थः। प्रथमाशब्दस्सुपामाद्ये त्रिके प्रसिद्धः, प्रथमाया अन्याऽप्रथमा = द्वितीयादिः, तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिः, अप्रथमान्तं

न्यासः

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे॥ शतृशानचोः शकारौ सार्वधातुकार्थौ। ऋकार उगित्कार्यार्थः। अप्रथमासमानानाधिकरण इति पर्युदासोऽयम्। प्रथमाशब्दोऽयं विभक्तिविशेषे सोरौजस्पर्यन्ते शास्त्रे रूढः। प्रथमाया अन्या द्वितीयादिका विभक्तिः = अप्रथमा। समानशब्दोऽयं साधारणवचनः, यथा—देवदत्तयज्ञदत्तौ समानधनाविति। अधिकरणशब्दोऽयमभिधेयवचनः। समानश्च तदधिकरणञ्चेति कर्मधारयः। अप्रथमया समानाधिकरणम्=अप्रथमासमानाधिकरणम्। 'तृतीया' इति योगविभागात् समासः। ततः' 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सप्तमी। अप्रथमासमानाधिकरणभावेन शतृ-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लटः शतृशानचावित्येतावादेशौ भवतः, अप्रथमान्तेन चेत्तस्य

पदमञ्जरी

द्वितीयाद्यन्तमित्यर्थः। अधिकरणम्=अभिधेयम्, समानम्=साधारणम्, अभिधेयं यस्य तत्समानाधिकरणम्, अप्रथमान्तेन समानाधिकरणमप्रथमासमानाधिकरणम्। तृतीयेति योगविभागात्समासः। द्विपदो वा बहुव्रीहिः—अप्रथमासमानाधिकरणं यस्येति। 'यस्य च भावेन' इति सप्तमी अप्रथमासमानाधिकरणे लटि सति, तस्य लट इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी। एष पर्युदासपक्षो दर्शितः। प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे तु नञो भवतिना संबन्धः। प्रथमाशब्देन प्रथमान्तं गृह्यते। शेषं समानम्।

तत्राद्ये पक्षे कुर्वतोऽपत्यं कौर्वतः, पाचतः, कुर्वतो भक्तिः कुर्वद्भक्तिः, कुर्वाणभक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपदयोः शतृशानचौ न स्याताम्, न ह्यत्र द्वितीयाद्यन्तेन सामानाधिकरण्यम्, न हि कुर्वतो देवदत्तस्य भक्तिः कुर्वतो देवदत्तस्यापत्यमित्यत्र समासतद्धितौ भवतः, सापेक्षत्वात् पदान्तरनिरपेक्षत्वे प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावः। प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावाददोषः। अस्तु तर्हि स एव? एवमपि कुर्वतो भक्तिरस्य कुर्वद्भक्तिः, कुर्वाणभक्तिरत्र न प्राप्नोति, ये चाप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तेषु न स्यात्—कुर्वत्तरः, कुर्वाणतरः; कुर्वद्रूपः, कुर्वत्कल्प इति? पर्युदासेऽप्येष दोषो द्रष्टव्यः।

एवं तर्हि 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति लक्षणशेषः कर्त्तव्यः, तत्र पृथगुत्तरपदग्रहणम् 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति समासार्थाया विभक्तेर्लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्प्रत्ययापरत्वार्थम्। ननु च प्रत्ययोत्तरपदयोः सतोः शतृशानचौ भवतः, तयोश्च कृत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां तद्धिताः, समासश्च, समासे च सत्युत्तरपदं तदितरेतराश्रयं भवति? नैष दोषः; ङ्याप्प्रातिपदिकात्तद्धिताः, ते लकारस्य कृत्त्वाद्भविष्यन्ति, उत्तरपदेऽपि विधानसामर्थ्यात्तिङादेशं बाधित्वा लान्तस्य प्रातिपदिकत्वमाश्रित्य सुबुत्पत्तौ समास इति सिद्धम्। एवमपि वीक्षमाणस्यापत्यं वैक्षमाणिरित्यकृते शानचि अकारान्तत्वाभावादत इञोऽप्रसङ्गः, पचतितरामित्यत्र शतृशानचौ प्राप्नुतः, तथा पचतिरूपमित्यादौ 'तिङश्च' इत्येतत्तु लङादिविषयमेव स्यात्।

तदेवं सर्वत्र दोषसद्भावे समासोऽपि तावन्न्याय्यो भवतीति पर्युदासमाश्रित्याह—*अप्रथमान्तेन चेदित्यादि*। *तस्येति*। लटः। कथं पुनर्लटो द्वितीयाद्यन्तेन सामानाधिकरण्यम्, यावता 'लः कर्मणि च' इत्यनेन कर्तृकर्मणोर्विधीयमानो लकारः क्रियां

न्यासः

शानचोर्भावो लक्ष्यते। अप्रथमेति पर्युदासवृत्त्या द्वितीयादेर्विभक्तेर्ग्रहणम्, तेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिर्भविष्यतीत्याह—*अप्रथमान्तेन चेदित्यादि*। *तस्येति*।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सामानाधिकरण्यं भवति। पचन्तं देवदत्तं पश्य। पचमानं देवदत्तं पश्य। पचता कृतम्। पचमानेन कृतम्।

अप्रथमासमानाधिकरणे इति किम्? देवदत्तः पचति।

पदमञ्जरी

प्रति गुणभूते कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति, तथा च क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य क्रियान्तरयोगाभावाच्छक्त्यन्तरावेशाभावः, न हि भवति पचत्योदनं देवदत्तं पश्य पच्यते ओदनेन तृप्तः अपचदोदनं देवदत्तं पश्य पच्यते ओदनेन तृप्त इति, यथा—अन्येषु कृत्सु पाकं पश्य, पाकेन तृप्त इति? सत्यम्; तिङ्भाविनो लकारस्यायं स्वभावः यदुक्तगुणभूते कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति, शत्रादिविषयस्य क्रियोपसर्जनकर्त्राद्यभिधानम्, ततश्च क्रियान्तरयोगे सति तन्निमित्तं द्वितीयाद्यन्तसामानाधिकरण्यमुपपद्यते। यद्यपि केवलस्य लटः प्रयोगाभावादप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यं न क्वचिदुपलब्धम्, तथापि तदादेशयोः शतृशानचोर्दर्शनात् स्थानिनो लकारस्यापि तद्योग्यत्वमनुमीयते, तेन लटः प्रक्रियार्थं विहितस्य काल्पनिकप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यमस्तीति दोषाभावः।

अथ लड्ग्रहणं किमर्थम्—आदेशौ यथा स्यातां प्रत्ययान्तरं मा भूतामिति? नैतदस्ति; पूर्वसूत्रत एव लड्ग्रहणं स्वरयिष्यते, तस्येहानुवृत्तस्यार्थात् षष्ठ्या वि-

न्यासः

लटः। सामानाधिकरण्यमिति। समानाभिधेयमिति। यदि द्वितीयान्तेन शब्देन सामानाधिकरण्यम् = समानाभिधेयत्वं सम्भवत्येवं शतृशानचौ भवतः, नान्यथेति वाक्यार्थः। एवं विवृण्वताऽप्रथमासमानाधिकरणेऽत्र पर्युदास आश्रितः, न प्रसज्यप्रतिषेध इति दर्श्यते, अन्यथा हि यदि प्रसज्यप्रतिषेध आश्रितः स्यात् प्रथमान्तेन चेत् सामानाधिकरण्यं न भवतीत्येवं ब्रूयात्। किं पुनः स्याद् यदि प्रसज्यप्रतिषेध आश्रितः? प्रथमासमानाधिकरण उत्तरपदे शतृशानचौ न स्याताम्—भज्यत इति भक्तिः, कुर्वन् भक्तिरस्य कुर्वद्भक्तिः, कुर्वाणो भक्तिरस्य कुर्वाणभक्तिः। ये च प्रथमासमानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तेषु न स्याताम्—'प्रशंसायां रूपप्' कुर्वद्रूपम्, कुर्वाणरूपमिति; 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' कुर्वत्कल्पः। ननु पर्युदासेऽपि भवत्येव दोषः, न ह्यत्राप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यमस्ति? नैष दोषः; वक्ष्यति ह्येतत्—लडित्यनुवर्त्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम्। तेन क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणेऽपि भवत इति। प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रतिषेधं विधाय प्रतिषिद्धस्य च पुनर्विधानमयुक्तम्। पचन्तेति। देवदत्तं पश्येति। द्वितीयान्तेन सामानाधिकरण्यं दर्शयति। पचतेति। तृतीयान्तेन। विभक्तेर्विपरिणामं कृत्वा देवदत्तेनेति सम्बन्धात्। ननु च लडादेशस्यात्राप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यम्, न लटः; तस्य प्रयोगाभावात्। आदेशधर्मस्य स्थानिन्युपचारात्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'लट्' इति वर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम्—क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणेऽपि भवति। सन्ब्राह्मणः। अस्ति ब्राह्मणः। विद्यते ब्राह्मणः। विद्यमानो ब्राह्मणः। जुह्वत्। जुहोति। अधीयानः। अधीते।

* माङ्याक्रोशे *। मा पचन्। मा पचमानः।

पदमञ्जरी

परिणामे तस्यैवादेशौ भविष्यतः, न प्रत्ययान्तरमत आह—*लडिति वर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमिति*। *क्वचित्प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि भवत इति*। अप्रथमासमानाधिकरणत्वाभावोपलक्षणमिदम्, तेन कोर्वतः, कुर्वद्भक्तिरित्यादयोऽपि भवन्ति। *सन्निति*। 'अस् भुवि', 'श्नसोरल्लोपः'। *विद्यमान इति*। 'विद सत्तायाम्', दिवादिरनुदात्तेत्। *जुह्वदिति*। 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः।

माङ्याक्रोश इति। माङि लुङोऽपवादः, तथा पुनर्लड्ग्रहणाद्योऽपि भूते लट् 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' इति तस्यापि भवतः- ननु मां कुर्वन्तं पश्य, ननु मां कुर्वाणम्पश्येति। एतच्च 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' इत्यत्र *भाष्यकारेणोक्तम्*।

न्यासः

लटोऽप्युपचारितं सामानाधिकरण्यं भवतीत्यदोषः। अथ लड्ग्रहणं किमर्थम्, यावतानन्तरसूत्रेण लडित्यनुवर्त्तत एव? स्यादेतत्; प्रथमान्तश्चैतत्। षष्ठीनिर्देशेन चेहार्थः, तस्मात् षष्ठीनिर्देशार्थं पुनर्लड्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति, एतच्चायुक्तम्, प्रथमान्तस्यापि लड्ग्रहणस्यार्थाद् विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति षष्ठ्यन्तं विज्ञास्यत इत्यत आह—**लडिति वर्त्तमान इत्यादि**। अप्रथमासमानाधिकरणे शतृशानचोर्विधानम्, ततोऽधिके ह्यधिकार्थे प्रथमासमानाधिकरणेऽपि क्वचित् तयोर्विधानं यथा स्यादित्येवमर्थं पुनर्लड्ग्रहणम्। तेन क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणे भवतः—कुर्वन् ब्राह्मणः। **सन् ब्राह्मण इति**। 'अस भुवि', अदादित्वाच्छपो लुक्। 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपः। **विद्यमान इत्यादौ** सर्वत्र ब्राह्मण इत्यपेक्षते। 'विद सत्तायाम्', दिवादिरात्मनेपदी, श्यन्। **जुह्वदिति**। 'हु दाने', 'हुश्नुवोः सार्वधातुके' इति यणादेशः, 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमागमाभावः। **अधीयान इति**। 'इङ् अध्ययने', अधिपूर्वः। पूर्ववत् 'अचिश्नु' इत्यादिना इयङ्।

माङ्याक्रोश इति। माङ्युपपद आक्रोशे गम्यमाने लटः शतृशानचौ भवतः। **मा पचन्, मा पचमान इति**। ननु चात्रैव माङि लुङा भवितव्यम्, एतस्मादेवाधिकविधानात्? पुनर्लड्ग्रहणादाक्रोशे न भवतीत्यदोषः। 'माङि लुङ्' इत्यस्य यत्राक्रोशो नास्ति सोऽवकाशः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

केचिद्विभाषाग्रहणमनुवर्त्तयन्ति—'नन्वोर्विभाषा' इति । सा च व्यवस्थिता । तत्र यथादर्शनं प्रयोगा नेतव्याः ॥

सम्बोधने च ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थं आरम्भः । सम्बोधने च विषये लटः शतृशानचौ प्रत्ययौ भवतः । हे पचन् । हे पचमान ॥

पदमञ्जरी

केचिदित्यादि । न चैवं पचन्तम्पश्येत्यादावपि विकल्पप्रसङ्ग इत्यत आह—*व्यवस्थितविभाषा चेयमिति* । *यथादर्शनमिति* । प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पः, पचन्तं पश्येत्यादौ 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' नित्यम्पचतितरामित्यादौ नैव भवतः, अन्यथा तिङोऽपि स्थानिवद्भावात्स्यात्प्रसङ्गः । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम्—अप्रथमासमानाधिकरण इति ? वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? नित्यार्थम् । नन्वेतदपि विभाषयैव सिद्धम् ? सत्यम्; स एवार्थो वचनेन स्पष्टीक्रियते । एतेन *'सम्बोधने च' 'लक्षणहेत्वोः'* इति च व्याख्यातम् ॥

सम्बोधने च ॥ हे *पचन्निति* । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपाभावः । अत्र सम्बोधने प्रथमा, अयमादेशश्चेत्युभयं मिलितं सम्बोधनं द्योतयति ॥

न्यासः

केचिद् विभाषाग्रहणमनुवर्त्तयन्तीति । सन् ब्राह्मणोऽस्ति ब्राह्मण इत्यादौ विकल्पेन शतृशानचौ यथा स्यातामित्येवमर्थम् । केचिदिति वचनात् केचिन्नानुवर्त्तयन्तीत्युक्तं भवति । तेषामयमभिप्रायः—यदि प्रथमासमानाधिकरणे नित्यं तौ भवतस्तदाऽप्रथमासमानाधिकरणग्रहणं न कुर्यात्, 'शतृशानचौ' इत्येवं ब्रूयात् । तत्राप्ययमर्थः—सामान्येन प्रथमासमानाधिकरणेऽन्यत्र शतृशानचोर्विधानात् पुनर्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । तस्मादप्रथमासमानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यादप्रथमासमानाधिकरण एव नित्यौ तौ भवतः, प्रथमासमानाधिकरणेष्वन्यथेति । यदि तर्हि विभाषाग्रहणमनुवर्त्तयन्ति, यथा सन् ब्राह्मणः, अस्ति ब्राह्मणः, विद्यमानो ब्राह्मणः, विद्यते ब्राह्मण इत्यादौ विकल्पेन भवतः; तथा कुर्वद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिरित्येवमादावपि स्यातामित्यत आह—सा चेत्यादि । तत्रेति । व्यवस्थितविभाषायां सत्याम् । यथादर्शनमिति । यथा लक्ष्यस्य दर्शनं तदनुरूपाः प्रयोगा उन्नेयाः । एतदुक्तं भवति—लक्ष्यदर्शनवत् स्यात् । क्वचिन्नित्यं तौ शतृशानचौ वेदितव्यौ, क्वचित् पाक्षिकौ, क्वचिदविद्यमानाविति । तत्र कुर्वद्भक्तिः, कुर्वाणभक्तिः, कुर्वत्तरः, कुर्वत्तम इत्यादौ नित्यम्; सन् ब्राह्मणः,अस्ति ब्राह्मण इत्यादौ पाक्षिकौ; तरप्तमबादिप्रत्यये परे तावविद्यमानावेव । पचतितरामिति । पचतिशब्दात् 'तिङश्च' इति तरप्, 'किमेत्' इत्यादिनामि कृत न भवतः ॥

संबोधने च ॥ प्रथमासमानाधिकरणार्थं आरम्भ इति । अवधारणमिह द्रष्टव्यम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

लक्ष्यते चिह्न्यते येन तल्लक्षणम्। जनकः = हेतुः। धात्वर्थविशेषणं चैतत्। लक्षणे हेतौ चार्थं वर्त्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ भवतः, तौ चेल्लक्षणहेतू क्रियाविषयौ भवतः। लक्षणे—शयाना भुञ्जते यवनाः। तिष्ठन्तोऽनुशासति गणकाः। हेतौ—अर्जयन्वसति। अधीयानो वसति।

पदमञ्जरी

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ *लक्ष्यते चिह्न्यते येनेति*। चिह्नयतिरवधारयत्यादिवच्चुरादिषु द्रष्टव्यः। *धात्वर्थविशेषणं चैतदिति*। नोपपदं क्रियाया इति वचनात्। उपपदं हि धातोर्भवति, स च क्रियावचन इति क्रियाग्रहणमनर्थकमुपपदत्वे स्यात्। क्रियायाश्च लक्षणापेक्षया कर्मत्वम्, हेत्वपेक्षया तु शेषत्वम्, तत्रोभयानुग्रहाय कर्मणोऽपि शेषत्वविवक्षया शेषलक्षणैव षष्ठी, वृत्तौ तु वस्तुमात्रं प्रादर्शि। *क्रियाविषयाविति*। *शयाना भुञ्जत इति*। अत्र शयनं लक्षणं भोजनस्य। *तिष्ठन्तोऽनुशासतीति*। अत्रापि स्थानमनुशासनस्य। *अर्जयन्वसतीति*। 'अर्ज प्रतियत्ने' चुरादिराङ्पूर्वः।

न्यासः

पूर्वयोगो ह्यप्रथमासमानाधिकरणार्थः, क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणार्थश्च; अयं तु प्रथमासमानाधिकरणार्थ एव। यदि तर्हि पूर्वसूत्रं प्रथमासमानाधिकरणार्थमपि, तह्येवं सति तौ यथा अन्यत्र प्रथमासमानाधिकरणेऽपि भवतस्तथा सम्बोधनेऽपि भविष्यत इत्यपार्थकम्? नापार्थकम्; तस्यैव प्रपञ्चार्थत्वात्। हे पचन्निति। 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति नलोपप्रतिषेधान्नलोपाभावः। हे पचमान इति। 'एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेः' इति सुलोपः॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ धात्वर्थविशेषणञ्चैतदिति। धात्वधिकारात्। अथोपपदे कस्मान्न भवतः? क्रियाया इति वचनात्। यद्युपपदे स्यातां तदा क्रियाग्रहणमनर्थकं स्यात्। उपपदं हि धातोर्भवति, स च क्रियावचन इत्यन्तरेणापि क्रियाग्रहणं लक्षणहेतू क्रियाविषयौ विज्ञास्येते। तत् क्रियाग्रहणेन धात्वर्थविशेषणत्वे हि तयोः क्वचिद् धात्वर्थो द्रव्यस्य हेतुर्भवति, लक्षणं वा; क्वचिद् गुणस्य, क्वचिद् क्रियायाः। अतो द्रव्यादिनिवृत्त्यर्थं क्रियाग्रहणं युक्तम्, अतः क्रियाया इति वचनम्। क्रियाविषयाविति। क्रियाया इत्येतद् विवरणम्। क्रिया विषयो ययोस्तौ तथोक्तौ। एतेन 'क्रियायाः' इति येयं षष्ठी सा सुब्व्यत्ययेन सप्तम्याः स्थाने विहितेति सूचयति। शयाना भुञ्जत इति। शीङोऽदादित्वाच्छपो लुक्, 'शीङः सार्वधातुके' इति गुणः।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लक्षणहेत्वोरिति किम् ? पचति । पठति । क्रियाया इति किम्? द्रव्यगुणयोर्मा भूत्---यः कम्पते सोऽश्वत्थः । यदुत्प्लवते तल्लघु । यन्निषीदति तद् गुरु । लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारलिङ्गम् ॥

पदमञ्जरी

लक्षणहेत्वोरिति किमिति । क्रियासम्बन्धिन्यर्थे वर्तमानादिति विज्ञायमाने लक्षणहेत्वोरपि भविष्यत इति प्रश्नः, अतिप्रसङ्गेन तूत्तरम् । *पचति च पठति चेति* । अत्र द्वयोः क्रिययोरेकस्मिन्साधने समुच्चयात्तद्द्वारेण परस्परसम्बन्धोऽप्यस्तीत्युभयत्रापि प्रसङ्गः । *यः कम्पते सोऽश्वत्थ इति* । बहुषु वृक्षेषु तिष्ठत्सु कम्पनेनाश्वत्थो लक्ष्यते, तच्च द्रव्यम् । *यदुत्प्लवते तल्लघ्विति* । अत्राप्युत्प्लवनेन लाघवं गुणो लक्ष्यते । निषदनं निमज्जनं तेन गौरवं गुणो लक्ष्यते । इह तु योऽधीयान आस्ते स देवदत्त इति आसिक्रियाया एवाध्ययनक्रियालक्षणम्, न देवदत्तस्य, आसिक्रिया तु तस्य लक्षणम् । एवं यस्तिष्ठन्मूत्रयति स ब्राह्मणब्रुव इति, अत्रापि स्थितिक्रिया मूत्रणक्रियाया एव लक्षणम्, सैव तु देवदत्तस्याशौचादेर्लक्षणं न स्थितिक्रियेति सूत्रेणेव सिद्ध आदेशः । कथं शयाना वर्धते दूर्वा, आसीनं वर्धते विषमिति, न ह्यासनशयने वृद्धेर्लक्षणम्, किं तर्हि ? स्वभावमात्रकथनमेतत् ? भवति वै स्वभावाख्यानमपि लक्षणम्, यथा---चैतन्यलक्षणं पुरुष इति । *पूर्वनिपातव्यभिचारलिङ्गमिति* । 'द्वन्द्वे घि', 'अल्पाच्तरम्' इति यौ पूर्वनिपातौ तयोर्व्यभिचारे लिङ्गमित्यर्थः । तेन धूमाग्नी, मृदङ्गशङ्खपणवा इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः ॥

न्यासः

अत्र शयनं लक्षणम्, भुजिक्रिया विषयः । तेन हि भुजिक्रिया लक्ष्यते तत्र शीङ् वर्त्तते । तिष्ठन्तोऽनुशास्तीति । तिष्ठतेः पाघ्रादिसूत्रेण तिष्ठादेशः । अत्रावस्थानं लक्षणम्, तेनानुशासनक्रिया लक्ष्यते । अर्जयन् वसतीति । 'अर्ज प्रतियत्ने', चौरादिकः । अत्रार्जनं वासस्य हेतुः । अधीयानो वसतीति । अत्राध्ययनम् ॥

पचति, पठतीति । नात्र क्रियाया लक्ष्यलक्षणभावो विवक्षितः । यः कम्पते सोऽश्वत्थ इति । अत्र हि कम्पनं लक्षणं भवतीति तेनाश्वत्थो लक्ष्यते, न तु क्रियाविषयम्, किं तर्हि ? द्रव्यविषयम्; अश्वत्थस्य द्रव्यविषयत्वात्, यदुत्प्लवते तल्लघ्विति । अत्रोत्प्लवनेन लघुसंज्ञको गुणो लक्ष्यत इति गुणविषयं तत्, न तु क्रियाविषयम् । वर्षतीति धावति, हन्तीति पलायत इत्यत्र यद्यपि वर्षणहननाभ्यां धावनपलायनक्रिये लक्ष्येते तथापि शतृशानचौ न भवतः; 'नन्वोर्विभाषा' इत्यतो व्यवस्थितविभाषेत्यनुवर्त्तते; इतिकरणेन हेतुभावस्य द्योतितत्वात् । पूर्वनिपातलक्षणव्यभिचारलिङ्गमिति । 'द्वन्द्वे घि' इत्यनेन घ्यन्तस्य यः पूर्वनिपातः क्रियते तस्य व्यभिचारः । स्वविषये

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तौ सत् ॥ १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । 'तौ'–ग्रहणमुपाध्यसंसर्गार्थम् । शतृशानज्मात्रस्य संज्ञा भवति। ब्राह्मणस्य कुर्वन्। ब्राह्मणस्य कुर्वाणः। ब्राह्मणस्य करिष्यन् । ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः ।

सत्प्रदेशाः–'पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्य' इत्येवमादय ॥

पदमञ्जरी

तौ सत् ॥ तौग्रहणं किमर्थम्, संज्ञाविधिर्यथा स्यात् सदित्यस्य प्रत्ययस्य विधिर्माभूदिति ? नैतदस्ति प्रयोजनम्, पूर्वसूत्रे शतृशानचौ स्वरयिष्येते, तत्सामर्थ्यात्तयोरनुवृत्तयोः संज्ञैव भविष्यति तत्राह–*तौग्रहणमुपाध्यसंसर्गार्थमिति* । लट्स्थानिकत्वाद् वर्त्तमानकालविहितत्वं चोपाधिः, तेनोपाधिनाऽसंबन्धार्थः, तौग्रहणमित्यर्थः, किं सिद्धमित्याह–*शतृशानज्मात्रस्येति* । असति तौग्रहणे यादृशौ शतृशानचौ प्रकृतौ लट्स्थानिकौ वर्त्तमानकालौ च तादृशयोरेव संज्ञा स्यात्, ततश्च लृडादेशयोर्न स्यात् । 'लृटस्सद्वा' इत्येतत्तु वचनं सत्संज्ञकप्रतिरूपयोर्विधानार्थं स्यात्. यथा–अमी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामिति तदाकाराः क्रियन्ते । विहितयोस्तूत्तरकालं संज्ञा न सिध्यति, ततश्च ब्राह्मणस्य पक्ष्यन्, ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाण इति समासप्रतिषेधो न स्यात्; तस्यां दशायां सत्संज्ञाया अभावात् । एवं भूतकालयोरपि न स्यात् । 'वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा' इति वचनाद्भूतेऽपि शतृशानचौ भवतः । एवं तत्रापि वर्त्तमानवदित्यतिदेशेन विधानमेव तयोर्भूते सिद्धयति, न तु संज्ञा । प्रत्ययाधिकाराद्धि प्रत्यय एवातिदिश्यते, न संज्ञा । तथा 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' इत्यपि लटः शतृशानचौ भवत इत्युक्तम्, तयोरपि संज्ञा न भवेत्, तौग्रहणे सति

न्यासः

सत्यपि तस्य क्वचिदभावः । तस्य व्यभिचारस्य लिङ्गमयं निर्देशः । यदि ह्यव्यभिचारी ध्यन्तस्य निपातः स्याद्, 'हेतुलक्षणयोः' इति निर्देशं कुर्यात् । व्यभिचारे तु सति धूम्राग्नी इत्येवमादय उपपन्ना भवन्ति ॥

तौ सत् ॥ ननु च प्रकृतत्वादेव शतृशानचोरियं संज्ञा स्यात्, तत् किं तौग्रहणमित्याह–तौग्रहणमित्यादि । उपाधिना विशेषणेनासंसर्गार्थं तौग्रहणमित्यर्थः । उपाधिस्तु वर्त्तमानकालः, तत्र शतृशानचोर्विहितत्वात् । उपाध्यसंग्रहार्थे तौग्रहणे सति किं भवतीत्याह–शतृशानज्मात्रस्येत्यादि । मात्रग्रहणमुपाधिसंग्रहव्यवच्छेदार्थम् । असति हि तौग्रहणे यादृशौ प्रकृतौ तादृशयोरेव संज्ञा स्यात्। कीदृशौ च तौ ? वर्त्तमानकालविहितौ । ततश्च लृडादेशयोर्भविष्यत्कालविहितयोः सदिति संज्ञा न स्यात् । ननु च 'लृटः सद्वा' इति सच्छब्देन तौ विधीयेते, ततो वचनसामर्थ्यात्

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पूङ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥

पूङो यजेश्च धातोः शानन् प्रत्ययो भवति। पवमानः। यजमानः।

पदमञ्जरी

तयोरपि संज्ञा भवति—ननु मां ब्राह्मणस्य कुर्वन्तम्पश्य ननु मां ब्राह्मणस्य कुर्वाणम्पश्येति। अथ क्रियमाणेऽपि तौग्रहणे कथमिव कालान्तरविहितयोः संज्ञा सिद्ध्यति, यावता प्रकृतस्यैव वस्तुनस्सर्वनाम्ना परामर्शः? सत्यम्; तौग्रहणसामर्थ्यात्तु विशेषणांशपरित्यागेन शतृशानचो रूपमात्रं परामृश्यते ॥

पूङ्यजोः *शानन्* ॥ इहैते शानन्नादयो यदि लटोऽनुवृत्तिमाश्रित्य तस्यैवादेशाः क्रियेरन्, वेति वक्तव्यम्, पवमानः यजमानः, पवते यजत इत्यपि यथा स्यात्, वाऽसरूपविधिना तिङो भविष्यन्ति, न लादेशेषु वाऽसरूपविधिरस्तीत्युक्तम्। साधनाभिधानम्—साधनस्य चाभिधानं प्राप्नोति 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति भावकर्मणोरपि प्रसङ्गः। परस्स्वरश्च न सिद्ध्यति—कतीह पवमानाः, 'अदुपदेशाल्लसार्वधातुकम्' इत्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति। आत्मनेपदसंज्ञा—'तङानावात्मनेपदम्' इत्यात्मनेपदसंज्ञा च प्राप्नोति, ततश्च परस्मैपदिभ्यश्चानश् न स्यात्—कतीह नन्दमानाः। तस्मादशक्या एवैते लादेशा विज्ञातुमिति मत्वाह—*शानन्प्रत्ययो*

न्यासः

तु भविष्यतः? न ब्रूमः—विधानं तयोर्न सिध्यतीति, किं तर्हि? विहितयोरुत्तरकालसंज्ञा न सिध्यति। ततश्च ब्राह्मणस्य करिष्यन्, ब्राह्मणस्य करिष्यमाण इत्यत्र 'पूरणगुण' इत्यादिना षष्ठीसमासप्रतिषेधो न स्यात्। सद्ग्रहणं तु सच्छब्देनैव वर्त्तमानशतृशानजन्ते षष्ठीसमासप्रतिषेधार्थं स्यात्। तौ-ग्रहणे शतृशानचोर्विशेषणमनपेक्ष्य रूपमात्रे संज्ञाऽऽख्यायत इति वर्त्तमानकाले विधानासंसक्तयोरपि संज्ञा सिध्यतीति ॥

पूङ्यजोः शानन् ॥ वर्त्तमानविहिताः शतृशानच्प्रभृतयः। एते लादेशा वा स्युः? प्रत्यया वा? तत्र यदि इह लट इत्यनुवर्त्तते तदा लादेशाः, अथ नानुवर्त्तते ततः प्रत्ययाः। तस्यादेशाः क्रियेरंस्तदा 'नन्वोर्विभाषा' इत्यतो विभाषाग्रहणमनुवर्त्तयितव्यं जायेत; अन्यथा पवते देवदत्तः, यजते देवदत्त इति तिङ्श्रवणं कुर्यात्। प्रत्ययपक्षे तु वासरूपविधिना यदा लड् भवति तदा प्रत्ययश्रवणं तिङ्श्रवणमुपपद्यते। किञ्च, आदेशपक्षे 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति भावकर्मणोरपि शानन्नादयः स्युः, कर्त्तर्येव चेष्यन्ते। प्रत्ययपक्षे तु 'कर्त्तरि कृत्' इति कर्त्तर्येव भवन्ति, न भावकर्मणोः इह कतीह मण्डयमाना इत्युत्तरसूत्रे चानशि कृते 'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः' इति निघातः स्यात्, प्रत्ययपक्षे तु न भवति; अलसार्वधातुकत्वात्। चानशः 'लः परस्मैपदम्' 'तङानावात्मनेपदम्' इत्यात्मने-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यदि प्रत्ययाः शानजादयो न लादेशाः, कथं सोमं पवमानो नडमाघ्नान इति षष्ठीप्रतिषेधः ? तृन्निति प्रत्याहारनिर्देशात् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? 'लटः शतृ' इत्यतः प्रभृति आ तृनो नकारात् ।

* द्विषः शतुर्वा वचनम् * । चौरस्य द्विषन् । चौरं द्विषन् ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥

ताच्छील्यम् = तत्स्वभावता । वयः = शरीरावस्था, यौवनादिः ।

पदमञ्जरी

भवतीति । शकारस्सार्वधातुकसंज्ञार्थः, नकारस्स्वरार्थः ।

यदीत्यादि । 'न लोकाव्यय' इत्यत्र स्वरूपस्य ग्रहणं मन्यमानस्य प्रश्नः । *तृन्निति प्रत्याहारनिर्देशादिति* । षष्ठीप्रतिषेध इत्यनुषङ्गः ।

द्विषश्शतुर्वा वचनमिति । 'द्विषोऽमित्रे' इति योऽयं शतृप्रत्ययस्तस्य प्रयोगे वा षष्ठी भवति, प्रत्याहारेऽन्तर्भावान्नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । यस्यापि तृन्निति स्वरूपग्रहणं तेनाप्येतद्वक्तव्यम्–पक्षे षष्ठी यथा स्यान्नित्यं मा भूदिति । शेषविज्ञानात्सिद्धम्, कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी, कर्मरूपेण विवक्षिते द्वितीयेति ॥

न्यासः

पदसंज्ञा प्रसज्येत, ततश्चात्मनेपदिभ्य एव स्यात्—कतीह निघ्नाना इति । प्रत्ययपक्षे त्वलादेशान्न भवत्यात्मनेपदसंज्ञाप्रसङ्गः । तदेवमादेशपक्षे बहवो दोषाः प्रतिविधेयाः, प्रतिविधानेऽपि तेषां प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति मत्वा प्रत्ययपक्षमाश्रित्याह—शानन् प्रत्ययो भवतीति । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । पवमान इति । 'पूङ् पवने', शप्, 'आने मुक्' ।

यदीत्यादि । 'न लोकाव्यय' इत्यादौ तृन्निति तृन एव प्रत्ययस्य निर्देश इति मन्यमानस्य प्रश्नः । तृन्निति प्रत्याहारनिर्देशादिति । सोमं पवमानः, नडमाघ्नान इति । षष्ठीप्रतिषेध इत्यनेन सम्बन्धनीयम् । यदि तृन्निति प्रत्ययग्रहणं स्यात् तदा शानन्प्रभृतीनां प्रत्ययार्थे सति 'सोमं पवमानः' इत्यादौ षष्ठीप्रतिषेधो न स्यात् । न च तृन्निति प्रत्ययस्य ग्रहणम्, किं तर्हि ? प्रत्याहारस्य । तत्र च शानन्नादयोऽन्तर्भूता इति भवत्येव षष्ठीप्रतिषेधः ।

द्विषः शतुर्वा वचनमिति । 'द्विषोऽमित्रे' इत्यनेन यः शता विधीयते तस्य प्रत्याहारेऽस्मिन्नन्तर्भावात् तद्योगे षष्ठीप्रतिषेधः स्यात्, ततश्चौरस्य द्विषन्निति पक्षे न स्यात् । तस्माद् 'द्विष अप्रीतौ' इत्यस्य शत्रन्तस्य प्रयोगे द्वितीयायां प्राप्तायां वा षष्ठी वक्तव्या ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शक्तिः = सामर्थ्यम् । ताच्छील्यादिषु धातोश्चानश् प्रत्ययो भवति । ताच्छील्ये तावत्—कतीह मुण्डयमानाः । कतीह भूषयमाणाः । वयोवचने—कतीह कवचं पर्यस्यमानाः । कतीह शिखण्डं वहमानाः । शक्तौ—कतीह निघ्नानाः । कतीह पचमानाः ॥

इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥

इङो धारेश्च धात्वोः शतृप्रत्ययो भवति अकृच्छ्रिणि कर्त्तरि । अकृच्छ्रः = सुखसाध्यो यस्य कर्तुर्धात्वर्थः सोऽकृच्छ्री । अधीयन् पारायणम् । धारयन्नुपनिषदम् ।

अकृच्छ्रिणीति किम् ? कृच्छ्रेणाधीते । कृच्छ्रेण धारयति ॥

द्विषोऽमित्रे ॥ १३१ ॥

पदमञ्जरी

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ *मण्डयमाना इत्यादि* । 'मडि भूषायाम्', 'भूष अलङ्कारे' चुरादी, 'असु क्षेपणे', पर्यासः = सन्नहनम्, शिखापर्यायः शिखण्डशब्दः । वचनग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ॥ *अकृच्छ्रः सुखसाध्यो यस्य धात्वर्थ इति* । अस्तीति शेषः । 'अत इनिठनौ' इतीनिः, अपुत्रा भार्यादिवद् बहुव्रीहिणैव सिद्धे तत्पुरुषान्मत्वर्थीयः कृतः; लघुत्वम्प्रति सर्वत्रानादरात् । इङ आत्मनेपदित्वाद्धारयतेश्च कर्त्रभिप्राये शता न सिद्ध्यति, लसार्वधातुकानुदात्तत्वं च प्राप्नोतीत्ययमारम्भः ॥

न्यासः

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ **मण्डयमाना इति** । 'मडि भूषायाम्', इदित्त्वान्नुम् । हेतुमण्णिच् । **भूषयमाणा इति** । 'भूष अलङ्कारे', चुरादिणिच् । **कवचं पर्यस्यमाना इति** । दिवादित्वाच्छ्यन् । तदेव वयो गम्यते यत्र स्थिताः कवचं पर्यस्यन्ते । कवचम् = सन्नाहम् । **शिखण्डं वहमाना इति** । अत्रापि तथाविधं वयो गम्यते यत्र वर्तमानाः शिखण्डं वहन्ति । शिखण्डः = चूडा । वचनग्रहणं वैचित्र्यार्थम्; विनापि हि तेन वयसि गम्यमाने प्रत्ययो लभ्यत एव, यथा च 'वयसि च' इत्यत्र । **निघ्नाना इति** । हननशक्तिरिति गम्यते ।

इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ॥ **अकृच्छ्रिणि कर्त्तरीति** । एतेनाकृच्छ्रिणीति प्रत्ययार्थस्य कर्तुरेतद् विशेषणमिति दर्शयति । **अकृच्छ्रः सुखसाध्यो यस्य धात्वर्थः सोऽकृच्छ्रीति** । 'अत इनिठनौ' इतीनिः । **अधीयन्निति** । पूर्ववदियङ् । **धारयन्निति** । 'धृङ् अवस्थाने' । चुरादिणिच् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अमित्रः = शत्रुः, अमित्रे कर्त्तरि द्विषेर्धातोः शतृप्रत्ययो भवति । द्विषन्, द्विषन्तौ, द्विषन्तः ।

अमित्रे इति किम् ? द्वेष्टि भार्या पतिम् ॥

सुञो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥

यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । यज्ञसंयुक्तेऽभिषवे वर्त्तमानात्सुनोतेर्धातोः शतृप्रत्ययो भवति । सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे यजमानाः सत्त्रिण उच्यन्ते । संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थम्, याजकेषु मा भूत् ।

यज्ञसंयोग इति किम् ? सुनोति सुराम् ॥

पदमञ्जरी

द्विषोऽमित्रे ॥ असन्देहार्थम् 'मित्रे द्विषः' इति सूत्रान्यासादकारप्रश्लेषो विज्ञायत इत्याह—*अमित्रश्शत्रुरिति* । अमेर्द्विषतीति त्रच्प्रत्ययः, न पुनरयं नञ्समासः, परवल्लिङ्गप्रसङ्गात् लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । स्वरे दोषः, चित्स्वरो हीष्यते । बह्वृचास्तु मध्योदात्तममित्रशब्दमधीयते—अमित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्रः; अमेरमित्रमर्दय । द्विषेस्स्वरितत्वात्कर्त्रभिप्राये शता न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः ॥

सुञो यज्ञसंयोगे ॥ कर्मसाधनस्संयोगशब्द इत्याह—*यज्ञसंयुक्तेऽभिषव इति* । *सर्वे सुन्वन्त इति* । प्रयोगः । तस्य विषयमाह—*सर्वे यजमानास्सत्त्रिण उच्यन्ते इति* । सूत्रेषु हि ये यजमानास्ते ऋत्विज इति सर्वे प्रधानकर्त्तारः । इह 'सुञो यज्ञे' इत्येव सिद्धम्, यज्ञविषयश्चेत्सुनोत्यर्थो भवतीत्यर्थः, तत्किं संयोगग्रहणेन ? तत्राह—*संयोगग्रहणमिति* । 'लटः शतृशानचौ' इत्यनेनाप्यप्रधाने कर्त्तरि न भवति, संयोगग्रहणसामर्थ्यात्प्रधानकर्त्ता = अधिकारी ॥

न्यासः

द्विषोऽमित्रे ॥ अमित्रः शत्रुरिति । शत्रावेवामित्रशब्दस्य रूढत्वात् ।

द्वेष्टीति । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥

सुञो यज्ञसंयोगे ॥ यज्ञसंयोग इति । कर्मसाधनः संयोगशब्दः । अत एव वृत्तावाह—यज्ञसंयुक्तेऽभिषव इति । संयुक्तः = सम्बद्धः, यज्ञेन संयुक्तो यज्ञसंयुक्तः । कदा चाभिषवो यज्ञसंयुक्तो भवति ? यदा यज्ञाङ्गं भवति । सुन्वन्त इत्यादि । 'स्वादिभ्यः श्नुः' । सर्वे यजमाना इति । सुन्वन्त इत्यनेन यजमानाः सत्त्रिणो यज्ञस्य ये स्वामिनस्तेऽभिधीयन्ते, न तु याज्ञिका इति दर्शयति । कथं पुनरेषोऽर्थो लभ्यते, यावता यथाभिषवस्य यजमानाः कर्तारस्तथा याजका अपीत्याह—संयोगग्रहणमित्यादि । इह 'सुञो यज्ञे' इत्येतद् वेदितव्यम्, एवमपि ह्युच्यमान यज्ञसंयुक्तताभिषवस्य कर्मत्व

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥

प्रशंसा = स्तुतिः । अर्हतेर्धातोः प्रशंसायां शतृप्रत्ययो भवति । अर्हन्निह भवान्विद्याम् । अर्हन्निह भवान्पूजाम् ।

प्रशंसायामिति किम् ? अर्हति चौरो वधम् ॥

आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

'भ्राजभास' इति क्विपं वक्ष्यति । आ एतस्मात् क्विप्संशब्दाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तच्छीलादिषु कर्तृषु ते वेदितव्याः । अभिविधौ चायमाङ्, तेन क्विपोऽप्ययमर्थनिर्देशः ।

तदिति धात्वर्थः शीलादिविशेषणत्वेन निर्दिश्यते । तच्छीलः = यः स्वभावतः फलनिरपेक्षस्तत्र प्रवर्त्तते । तद्धर्मा = तदाचारः, यः स्वधर्मे

पदमञ्जरी

अर्हः प्रशंसायाम् । *अर्हति चौरो वधमिति* । 'लटः शतृशानचौ' इत्यनेनापि न भवति, प्रथमासमानाधिकरणत्वात् । अस्तु वा 'अदुपदेशाल्लसार्वधातुकम्' इत्यनुदात्तः ॥

आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ *तदित्यादि* । 'धातोः' इति वर्तते, धातुश्च शब्दः, न तस्य शीलादिप्रतिविशेषणत्वमुपपद्यते, तस्मात्तस्य योऽर्थः स

न्यासः

एव; यत्रविषयश्चैष सुनोत्यर्थो भवतीत्यर्थस्य प्रतिपत्तेः, तस्मात् संयोगग्रहणमिति न कर्तव्यमेतत् ? क्रियते प्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थम् । यागस्य ये कर्त्तारो मूल्वा फलं प्राप्नुवन्तः सुन्वन्तस्ते प्रधानकर्त्तारः, ते पुनर्यजमानाः, न याजकाः ॥

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ **आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु** ॥ **तच्छीलादिषु कर्तृष्विति** । अनेन तच्छीलादीनां प्रत्ययार्थविशेषणतां दर्शयति । **अभिविधौ चायमाङिति** । अभिविधिः = अभिव्याप्तिः । अत्राङ् न मर्यादायाम्, तेन वक्ष्यमाणस्य क्विपोऽप्ययमर्थनिर्देश इति । सोऽपि तच्छीलादिष्वेव भवति । **तदित्यादि** । 'धातोः' इति वर्तते, न च धातोः शीलादिविशेषणमुपपद्यते, तस्मात् तस्य योऽर्थः स शीलादीनां त्रयाणां विशेषणभावेन तच्छीलादिशब्देन निर्दिश्यते । स धात्वर्थः शीलं यस्य स तच्छीलः । स एव धर्मो यस्य स तद्धर्मा । साधु करोतीति साधुकारी, तस्य धात्वर्थस्य साधुकारीति यावत् । **स्वभावत इति** । भवत्यस्मात् फलनिरपेक्षा वृत्तिरिति भावः । स्वभावश्चैतनिको धर्मः, स पुनः शीलमेव । **फलनिरपेक्ष इति** फलाकाङ्क्षारहितः । **तत्रेति** । धात्वर्थे । **तदाचार इति** । धर्मशब्दोऽत्राचारे वर्तत इति दर्शयति । स

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ममायमिति प्रवर्त्तते विनापि शीलेन। तत्साधुकारी = यो धात्वर्थं साधु करोति। उत्तरत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

तृन् ॥ १३५ ॥

सर्वधातुभ्यस्तृन्प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु। तकारः स्वरार्थः। तच्छीले तावत्—कर्ता कटान्। वदिता जनापवादान्। तद्धर्मणि—मुण्डयितारः श्राविष्ठायना भवन्ति वधूमूढाम्। अन्नमपहर्त्तार आह्वरका भवन्ति श्राद्धे सिद्धे। उन्नेतारस्तौल्वलायना भवन्ति पुत्रे जाते। तत्साधुकारिणि—कर्ता कटम्। गन्ता खेटम्।

* तृन्विधावृत्विक्षु चानुपसर्गस्य *। होता। पोता। अनुपसर्गस्येति किम्? उद्गाता। प्रतिहर्ता। तृजेव भवति। स्वरे विशेषः।

पदमञ्जरी

शीलादीनां त्रयाणां विशेष्याणां विशेषणत्वेन त्रिभिस्तच्छब्दैर्निर्दिश्यते। तत्र धात्वर्थे शीलं यस्य स धात्वर्थो धर्मो यस्य तस्य धात्वर्थस्य साधुकारीत्येवमित्यर्थः।

तद्धर्मा तदाचार इति। धर्मशब्दस्याचारे प्रसिद्धत्वात्। *विनापि शीलेनेति*। तच्छीलाद्भेदं दर्शयति। *यो धात्वर्थं साधु करोतीति*। विनापि शीलेनेत्यनुषङ्गः॥

तृन्॥ *मुण्डयितार इति*। श्राविष्ठायनानां गोत्रविशेषाणामेष कुलधर्मः। *अपहर्त्तार इति*। अह्वरदेशे भवा आह्वरकाः, 'रोपधेतोः प्राचाम्' इति वुञ्, तेषामेव देशधर्मः। *श्राद्धे सिद्धे*। निर्वृत्ते। *उन्नेतार इति*। अयमपि कुलधर्मः।

तृन्विधाविति। अताच्छील्याद्यर्थ आरम्भः। *तृजेव भवतीति*। तृन्तृचौ 'शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' इत्यनेन। *स्वरे विशेष इति*। तृनि 'तादौ च

न्यासः

धात्वर्थं आचारो यस्य स तथोक्तः। विनापि शीलेनेति। तच्छीलात् तदाचारस्यान्यथात्वं दर्शयति। यो धात्वर्थं साधु करोतीति। अत्रापि विना शीलेनेति सम्बध्यते। साध्विति। प्रशस्तमित्यर्थः। क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम्॥

तृन्॥ मुण्डयितार इति। मुण्डां कुर्वन्तीति 'मुण्डमिश्र' इत्यादिना णिच्, इष्ठवद्भावेन टिलोपः। वधूमूढां श्राविष्ठायना मुण्डयन्तीति। एतेषां कुलधर्मः। आह्वरकाः श्राद्धे सिद्धेऽन्नमपहरन्तीति। एतेषामाचारः। यः कटं साधु करोतीति स कर्त्ता कटमिति। खेटं यो लीलया गच्छति स साधु गच्छति।

तृन्विधावित्यादि। अताच्छील्यार्थ आरम्भः। अस्मिंस्तृन्विधावनुपसर्गस्य धातोस्तृन् वक्तव्य ऋत्विक्ष्वभिधेयेषु। होतेति। 'हु दाने'। पोतेति। 'पूङ् पवने'। उद्गातेति। 'कै गै शब्दे'। स्वरे विशेष इति। तृचि सति 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* नयतेः षुक् च * । नेष्टा ।

* त्विषेर्देवतानामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च * । त्वष्टा ।

* क्षदेश्च नियुक्ते * । क्षत्ता । क्वचिदधिकृत उच्यते ।

* छन्दसि तृच्च * । क्षत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यः । स्वरे विशेषः ॥

अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ॥ १३६ ॥

पदमञ्जरी

निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरस्स्यात्, तृचि तु कृत्स्वरो भवति । 'तृन्तृचौ' इत्यस्यैव विषयव्यवस्थार्थमिदम् । अनुपसर्गेभ्यस्तृन्, सोपसर्गेभ्यस्तृजिति प्रपञ्चार्थं वा, तथा च प्रशास्तेति । तृच्यपीण्नास्ति ।

नयतेः षुक् चेति । गुणे कृते षुग् वेदितव्यः, प्रकृत्यन्तरं वा; नेषति, नेषतुः, नेषिथेति दर्शनात् ।

अनिट्त्वं चेत् । त्विषः स्वत एवानिट्त्वादुक्तवक्ष्यमाणसर्वोपसंख्यानशेषभूत-मिदम् । तेन पोता, क्षत्तेत्यनिट्त्वं भवति ।

क्षदेरिति । धातुष्वपठितोऽपि क्षदिरस्मादेव वचनादभ्युपगम्यते, आत्मनेपदी चायम् । उक्षाणां वा वेहतं वाक्षदन्त इति बह्वृचब्राह्मणप्रयोगात् । *क्वचिदधिकृत इति* । द्वाररक्षणे, रथप्राजने च ॥

न्यासः

प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वं भवति, तृनि तु सति 'गतिरनन्तरः' इत्यनुवर्तमाने 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः प्रसज्येत ।

नयतेः षुक् चेति । कृते गुणे षुगागमो वेदितव्यः; अन्यथा ह्यलघूपधत्वाद् गुणो न स्यात् । गुणोऽपि वा वक्तव्यः । अत्र ऋत्विगिति वर्तते । अयमप्यताच्छील्यार्थं आरम्भः ।

त्विषेरित्यादि । 'त्विष दीप्तौ' इत्यस्माद् देवतायामभिधेयायां तृन् वक्तव्यः; अकारश्चोपधाया आदेशो भवति । अनिट्त्वं च चेति । एतस्य सर्वशेषत्वे चास्य पोतेत्यत्रानिट्त्वं सिद्धं भवति ।

क्षदेरित्यादि । 'क्षद' इति सौत्रो धातुः । 'गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यः त्रः' इत्याद्युणादिसूत्रपाठात् । अस्मान्नियुक्तेऽधिकृते वाच्ये तृन् वक्तव्यः, अनिट्त्वञ्च । क्वचिदिति । द्वारे, रथे वा ।

छन्दसि तृच्चेति । चकारात् तृंश्च । स्वरे विशेष इति । तृच्यन्तोदात्तत्वम् भवति, तृनि तु सत्याद्युदात्तत्वम् । उणादिषु निपातितत्वाद् होत्रादय इति सिद्धम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अलंकृञादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति । अलंकरिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ।

* अलंकृञो मण्डनार्थाद्युचः पूर्वविप्रतिषेधनेष्णुज्वक्तव्यः * ॥

णेश्छन्दसि ॥ १३७ ॥

ण्यन्ताद्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति । दृषदं धारयिष्णवः । वीरुधः पारयिष्णवः ॥

पदमञ्जरी

अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ॥ कृञिति करोतेर्ग्रहणम्, प्रसिद्धेः, न हिंसार्थस्य । 'जनी प्रादुर्भावे' 'डुपचष्पाके'; 'पचि व्यक्तीकरणे इत्यस्येदित्त्वान्नुमा भाव्यमिति नायं निर्देशः सम्भवति । 'शल हुल पत्लृ गतौ' 'उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खरदूषणौ' इति *भट्टिकाव्ये* प्रयोगः । 'पद गतौ' इत्यन्ये पठन्ति । 'मदी हर्षे', 'मद तृप्तियोगे' इत्ययं तु चुरादिः; तस्योन्मदेति निर्देशो न सम्भवति । 'रुच दीप्तौ', त्रपूष् लज्जायाम्', 'वृतु वर्तने' 'वृधु वृधा', 'षह मर्षणे', 'चर गत्यर्थः' । येऽत्र सोपपदा उपात्तास्तत्रोपात्तादेव रूपाद्भवति, तत एतन्न नोदनीयम्—'उदः पचपतमद' इति वक्तव्यम्, किं स्वरूपतः ? प्रत्येकमुत्पूर्वपाठेनेति तेन समुत्पतिष्णुरिति न भवतीत्याहुः । ये तु निरुपपदा उपात्तास्तेभ्यो यथादर्शनं भवति ॥

न्यासः

तत्र हि 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृपोतृहोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ' इत्येते निपातिताः ॥

अलङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ॥ अलम्पूर्वः करोतिः, पुनः स एव निराङ्पूर्वः, 'जनी प्रादुर्भावे' प्रपूर्वः; 'पच व्यक्तीकरणे'; 'पद गतौ', पतिमन्ये पठन्ति; 'शल हुल पत्लृ गतौ', 'मदी तृप्तिसाधने'—एते पदादय उत्पूर्वाः । 'रुच दीप्तौ'; 'त्रपूष् लज्जायाम्' अपपूर्वः, 'वृतु वर्तने', 'वृधु वृद्धौ', 'षह मर्षणे', 'चर गत्यर्थः'—एभ्य इष्णुज् भवति तृणोऽपवादः । यदा त्वलम्पूर्वः करोतिर्मण्डने वर्तते, तदा 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' इति युच् प्राप्नोति; पूर्वविप्रतिषेधश्च वक्तव्यः; अन्यथा मण्डनादन्यत्र सावकाशमिष्णुचं परत्वाद् बाधते । येऽत्र सोपसर्गाः पठ्यन्ते, तेभ्य एतदुपसर्गपूर्वेभ्य एव भवति, अन्येभ्यस्त्वनियमेन ॥

णेश्छन्दसि ॥ धारयिष्णवः, पारयिष्णव इति । 'धृङ् अवस्थाने', 'पॄ पालनपूरणयोः'; हेतुमण्णिच्, 'अयामन्त' इत्यादिनायादेशः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भुवश्च ॥ १३८ ॥

भवतेर्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिष्विष्णुच् प्रत्ययो भवति । भविष्णुः । योगविभाग उत्तरार्थः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन ॥

ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः ॥ १३९ ॥

'छन्दसि' इति निवृत्तम् । ग्ला, जि, स्था—इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकाराद्भुवश्च तच्छीलादिषु क्स्नुः प्रत्ययो भवति । ग्लास्नुः । जिष्णुः । स्थास्नुः । भूष्णुः ।

गित्वायं प्रत्ययो न कित् । तेन स्थ ईकारो न भवति । 'क्ङिति च' इत्यत्र गकारोऽपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते, तेन गुणो न भवति । 'श्र्युकः किति' इत्यत्रापि गकारो निर्दिश्यते, तेन भुव इड् न भवति ॥

पदमञ्जरी

णेश्छन्दसि ॥ *पारयिष्णव इति* । 'अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु' इत्ययादेशः ॥

भुवश्च ॥ छन्दसीत्युच्यते, तत्कथम्—'जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवम्' 'विष्णवे प्रभविष्णवे' इति ? निरंकुशाः कवयः । *भ्राजिष्णुनेति* । नैतद्भाष्ये समाश्रितम् ॥

ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ॥ *चर्त्वभूत इति* । चर्त्वं प्राप्तश्चर्त्वेन वा प्राप्त इत्यर्थः । *श्र्युकः कितीत्यत्रापीति* । गकारोऽपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यत इत्यनुषङ्गः ।

न्यासः

भुवश्च ॥ **योगविभाग उत्तरार्थ इति** । उत्तरसूत्रे भवतेरेवानुवर्त्तनं यथा स्यात्; अन्यथा यदि 'णिभूभ्याश्च' इत्येको योगः क्रियते तदा णिग्रहणमप्यनुकृष्येत । **भ्राजिष्णुनेत्यादि** । लौकिकप्रयोगः । तस्योपन्यासो भाषायामपि 'भ्राजृ दीप्तौ' इत्येतस्मादिष्णुच्प्रदर्शनार्थः ॥

ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः ॥ अथ स्थास्नुरित्यत्र 'घुमास्थागापा' इत्यादिसूत्रेण कस्मादीत्त्वं न भवतीत्याह—**गित्वायमित्यादि** । ईत्वं क्ङिति । तत्र 'दीङो युडचि क्ङिति' इत्यनुवृत्तेः । न चायं कित्, न चायं ङित्; किं तर्हि ? गित् । गकारस्य त्वश्रवणम्, चर्त्वभूतस्य निर्देशात् । यदि तर्हि गिदयम्, जिष्णुरित्यत्र गुणः प्राप्नोति, यस्मात् 'क्ङिति च' इति क्ङितिप्रत्यये गुणः प्रतिषिध्यते, न गितीत्यत आह—**क्ङिति चेत्यादि** । न हि 'क्ङिति च' इत्यत्र ककारङकारावेव निर्दिश्येते, किं तर्हि ? गकारोऽपि कृतचर्त्वः, तेन गित्यपि गुणो न भवति । भूष्णुरित्यत्र तर्हि 'श्र्युकः किति' इटप्रतिषेध

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

क्स्नोर्गित्त्वान्न स्थ ईकारः क्ङितोरीत्वशासनात् ।
गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्र्युकोऽनिट्त्वं गकोरितोः ॥
*** दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम् * । दंक्ष्णवः पशवः ॥**

पदमञ्जरी

क्स्नोर्गित्त्वान्न स्थ ईकारः । स्थास्नुरित्यत्र ईकारो न भवति, क्स्नोर्गित्त्वात् । *क्ङितोरीत्वशासनात् ।* ककारेऽकार उच्चारणार्थः । क्ङितोरीत्त्वमुच्यते, अयं तु गित् । यद्येवं जिष्णुर्भूष्णुरित्यत्र गुणः प्राप्नोति ?—*गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः ।* गित् कित् ङिदिति त्रिषु गुणाभावः स्मर्तव्यः; 'क्ङिति च' इत्यत्र गकारप्रश्लेषात् । इह तर्हि भूष्णुरिति 'श्र्युकः किति' इतीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ?—*श्र्युकोऽनिट्त्वं गकोरितोः ।* श्र्युकः परस्य यदनिट्त्वं तद्गकारककारयोर्द्वयोरपीतोर्भवति, न केवलं ककारे; तत्रापि गकारस्य चर्त्वभूतस्य निर्देशात् । यद्येवम्, चर्त्वस्यासिद्धत्वाद् 'हशि च' इत्युत्वं प्राप्नोति ? सौत्रो निर्देशः, असंहितया वा निर्देशः करिष्यते छन्दसि । *दंक्ष्णवः पशव इति ।* क्स्नोर्गित्त्वादुपधालोपाभावः ॥

न्यासः

उद्यमानो गिति न स्यादित्यत याह—श्र्युकः कितीत्यादिना गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यत इति प्रकृतेन सम्बन्धः । तेनेति । गकारस्य चर्त्वभूतस्य निर्देशेनेति ।

क्स्नोर्गित्त्वादित्यादि । गकार इत्संज्ञको यस्य स गित्, तद्भावो गित्त्वम् । तस्माद् गित्त्वान्न स्थास्नुरित्यत्रेकारः । तिष्ठतेरीकारो न भवति । कस्मात् पुनर्गित्त्वादीकारो न भवतीत्याह—**क्ङितोरीत्वशासनादित्यादि** । ककारेऽकार उच्चारणार्थः । यस्मात् क्ङितीत्वमुच्यते, अयं तु गित्, तस्मात् क्ङिति विधीयमानमीत्वं गित्त्वादिह न प्राप्नोति । यद्येवम्, जिष्णुरित्यत्र गुणः प्राप्नोतीत्यत आह—**गुणाभाव इत्यादि** । त्रिषु ककारगकारङकारेष्वित्संज्ञकेषु यो गुणप्रतिषेधः स स्मर्त्तव्यः = ज्ञातव्यः । 'क्ङिति च' इत्यत्र गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिष्टः । यदि तर्हि गिदयम्, भूष्णुरित्यत्र 'श्र्युकः किति' इतीट्प्रतिषेधो न स्यादित्यत आह—**श्र्युकोऽनिट्त्वमित्यादि** । गकारोऽपि ततश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते । तेन ककारगकारयोर्द्वयोरपीत्संज्ञकयोः श्र्युकोऽनिट्त्वमिट्प्रतिषेधो भवतीति वेदितव्यम् । यदि गकारश्चर्त्वभूतः 'श्र्युकः किति' इत्यत्र निर्दिश्यते 'हशि च' इत्युत्वं प्राप्नोति, तस्यासिद्धत्वात् ? सौत्रत्वान्निर्देशस्यासंहितया पाठान्न भविष्यतीत्यदोषः । **वामनस्य** त्वेतत् सर्वमनभिमतम् । यथा नाभिमतं तथा 'क्ङिति च' इत्यत्र प्रतिपादितम् । **दंशेरित्यादि** । उपसंख्यानशब्दः प्रतिपादने वर्तते । 'दन्श दंशने' इत्येतस्मादपि क्स्नुप्रत्ययस्योपसंख्यानम्=प्रतिपादनं कर्तव्यम् । तत्रेदं प्रतिपादनम्—पूर्वसूत्राच्चकारोऽनुवर्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन दंशेरपि भविष्यतीति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः । १४० ॥

त्रसादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु क्नुः प्रत्ययो भवति । त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४१ ॥

'इति'शब्द आद्यर्थे । शमादिभ्यो धातुभ्योऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु घिनुण् प्रत्ययो भवति । 'शम उपशमे' इत्यतः प्रभृति 'मदी हर्षे' इत्येवमन्तः शमादिर्दिवाद्यन्तगणः । घकार उत्तरत्र कुत्वार्थः । उकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्धयर्थः

पदमञ्जरी

त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ॥ *त्रस्नुरिति* । 'नेड्वशि कृति' इतीट्प्रतिषेधः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ *इतिशब्द आद्यर्थे इति* । अनेकार्थत्वान्निपातानाम् । तत्र 'शम्' इति आदिर्येषामिति बहुव्रीहौ सुपो लुक्, 'शमु उपशमने', 'तमु काङ्क्षायाम्', 'दमु उपशमने', 'श्रमु तपसि खेदे च', 'भ्रमु अनवस्थाने', 'क्षमूष् सहने', 'क्लमु ग्लानौ', 'मदी हर्षे' । *उकार उच्चारणार्थ इति* । नानुबन्धः, अनुबन्धे हि सति शमिनौ शमिन इत्यत्र 'उगिदचाम्' इति नुम् प्रसज्येत; शमिनितरा, शमिनितमेत्यत्र नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् 'उगितश्च' इत्यन्यतरस्यां ह्रस्वः स्यात्; 'घरूपकल्पचेलड्' इति नित्यमिष्यते, तस्मान्नायमनुबन्धः, किं तूच्चारणार्थ इति व्याचक्षते। *भाष्ये* तु 'अकार उगित्कार्यार्थोऽनुबन्ध एव'इति स्थितम् । तत्र ह्रस्वत्वं विकल्पेनेष्यते, न नित्यम् । नुम्विधौ तु झल्ग्रणमनुवर्त्तिष्यते, अझलन्तत्वान्न :

दंक्ष्णव इति । व्रश्चादिना षत्वम्, 'षढोः कः सि' इति कत्वम् । 'अनिदिताम्' इत्यननासिकलोपो न भवति, क्स्नोर्गित्त्वात् । ये तु कित्त्वमिच्छन्ति, तैरिह नकारलोपप्रतिषेधः 'नाञ्चेः पूजायाम्' इत्यत्र नेति योगविभागेन कर्तव्यः । यत्नान्तरं वा तैरास्थेयम्—नकारस्यानुस्वारः, तस्य परसवर्णः ॥

त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ॥ 'त्रस उद्वेगे', 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्', ञिधृषा प्रागल्भ्ये', 'क्षिप प्रेरणे' । त्रस्नुरिति । 'नेड्वशिकृति' इतीट्प्रतिषेधः । गृध्नुरिति । 'क्ङिति च' इति गुणाभावः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ 'शमु उपशम', 'तमु काङ्क्षायाम्', 'दमु उपरमे', 'श्रमु तपसि खेदे च', 'भ्रमु अनवस्थाने', 'क्षमु सहने, 'क्लमु ग्लानौ', 'मदी हर्षे' । उत्तरत्र कुत्वार्थ इति । संपर्कीत्यादौ 'चजोः कु घिण्यतोः' इति यथा स्यात् । उकार उच्चारणार्थ इति । अनुबन्धत्वमस्य निरस्यति । अनुबन्धत्वे सति शमिनौ शमिन इति

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी । क्लमी । प्रमादी । उन्मादी ।
अष्टाभ्य इति किम् ? असिता ॥

सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरट-परिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविंचत्यजरज-भजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

घिनुणनुवर्तते । संपृचादिभ्यो धातुभ्यो घिनुण् भवति तच्छीला-

पदमञ्जरी

प्रविष्यति । *शमीति* । 'नोदात्तस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधः । *उन्मादीति* । ननु मादीत्यत्र चरितार्थमेतत्, उत्पूर्वात्त्वलकृञादिसूत्रेण विशेषविहित इष्णुजेव प्राप्नोति, वाऽसरूपविधिना घिनुण् भविष्यति, ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपविधिर्ना-स्तीत्येतत्तु प्रायिकमिति वक्ष्यते । *असितेति* । 'असु क्षेपणे', तृन्नेव भवति ॥

संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरि-मुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ 'पृची संपर्के', 'रुधिर् आवरणे'; 'अनो रुध कामे' इत्यस्य तु दैवादिकस्याग्रहणम्; पृचिना साहचर्यात् । अनुना सह पठितस्य दैवादिकस्य ग्रहणमित्यन्ये । 'यम उपरमे', 'यसु प्रयत्ने', 'सृ गतौ', 'सृज विसर्गे', देवृ देवने', 'ज्वर रोगे', 'क्षिप् प्रेरणे', 'रट परिभाषणे', 'वद व्यक्तायां वाचि', 'दह भस्मीकरणे', 'मुह वैचित्ये', 'दुष वैकृत्ये' 'द्विष अप्रीतौ', 'द्रुह जिघांसायाम्', 'दुह प्रपूरणे', 'युजिर् योगे', 'क्रीडृ विहारे, 'विचिर् पृथग्भावे', 'त्यज हानौ', 'रञ्ज रागे', 'भज सेवायाम्', 'चर

न्यासः

'उगिदचाम्' इति नुम् प्रसज्येत । इह शमिनितराम्, शमिनितमामिति 'नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्' इति वर्तमाने 'उगितश्च' इत्यन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं स्यात्, अन्यथा ह्यस्यानुबन्धकरणमनर्थकं स्यात् । तस्मादुच्चारणार्थ एवोकारो भवति । ह्रस्वत्वञ्च 'घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु' इत्यनेन नित्यं भवति ।

शमीति । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न भवति, 'नोदात्तोपदेश' इत्यादिना प्रतिषिद्धत्वात् । 'सौ च' इति दीर्घः ।

असितेति । 'असु क्षेपणे' । तृनि भवति ।'

सम्पृचानुरोधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदह-परिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ 'पृची संपर्के' संपूर्वः । 'रुधिर् 'आवरणे' अनुपूर्वः; 'यम उपरमे', 'यसु प्रयत्ने' आङ्पूर्वः, 'सृज विसर्गे', 'ज्वर रोगे' संपूर्वः; 'क्षिप प्रेरणे', 'रट परिभाषणे', 'वद व्यक्तायां

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दिषु । 'पृची संपर्के' इति रुधादिर्गृह्यते, न त्वदादिर्लुग्विकरणत्वात् । परिदेविर्भ्वादिर्गृह्यते—'देवृ देवने' इति । 'क्षिप प्रेरणे' दिवादिस्तुदादिश्च सामान्येन गृह्यते । 'युज समाधौ' दिवादिः, 'युजिर् योगे' रुधादिः—द्वयोरपि ग्रहणम् । 'रञ्ज रागे' इत्यस्य निपातनादनुनासिकलोपः । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ॥

पदमञ्जरी

गत्यर्थः', 'मुष स्तेये', 'हन हिंसागत्योः' । *परिदेविर्भ्वादिरिति* । गृह्यते इति सम्बन्धः । क्रीडार्थस्य तु ण्यन्तस्याग्रहणम्, अण्यन्तैः साहचर्यात्, प्रतिपदोक्तत्वाच्च । अत एव 'दिव परिकूजने' इत्यस्य चौरादिकस्यापि न भवति । *संपर्कीति* । 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । येऽत्र संपूर्वाः तेषां द्वन्द्वं कृत्वा 'सम एतेभ्यः' इति वक्तव्यम्, एवमाङ्पूर्वेषु परिपूर्वेषु च, एवं सिद्धे यत्प्रतिपदं पठति तस्यैतत्प्रयोजनम्—उपात्तादेव रूपाद्यथा स्यात्, उपसर्गान्तरयुक्तान्मा भूदिति ॥

न्यासः

-चि', 'दह भस्मीकरणे', 'मुह वैचित्त्ये' परिपूर्वः, 'दुष वैकृत्ये', 'द्विष अप्रीतौ', 'द्रुह जिघांसायाम्', 'दुह प्रपूरणे', 'क्रीडृ विहारे' आङ्पूर्वः, 'विजिर् पृथग्भावे' विपूर्वः, 'त्यज वयोहानौ', 'रञ्ज रागे', 'भज सेवायाम्', 'चर गत्यर्थः' अतिपूर्वः, स एवानुपूर्वः, 'मुष स्तेये' आङ्पूर्वः, 'हन हिंसागत्योः' अभ्याङ्पूर्वः । शेषा वृत्तावेव निर्दिष्टाः । न त्वदादिरिति । 'गृह्यते' इति सम्बध्यते । आदादिकः कस्मान्न गृह्यत इत्याह—लुग्विकरणत्वादिति । 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्' युक्तम् ; आदादिकस्तु लुग्विकरणः, तस्मात् स न गृह्यते । परिदेविर्भ्वादिरिति । 'गृह्यते' इति सम्बन्धः । अथ परिदिवेः क्रीडाद्यर्थस्य ण्यन्तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति ? अण्यन्तैरितरैः साहचर्यात् । सामान्येन गृह्यत इति । विशेषाभावात् । द्वयोरपि ग्रहणमिति । तत एव हेतोः । निपातनादनुनासिकलोप इति । 'त्यजरज' इति सूत्रे निरनुनासिकस्योच्चारणमेव निपातनम् । सम्पर्कीति । लघूपधगुणः । आयामीति । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । परिसारीति । अत्रापि 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः । अभ्याघातीति । पूर्ववद् घत्वतत्वे ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वौ कषलसकत्थस्रम्भः ॥ १४३ ॥

'कष हिंसार्थः', 'लस श्लेषणक्रीडनयोः', 'कत्थ श्लाघायाम्', 'स्रम्भु विश्वासे'—इत्येतेभ्यो धातुभ्यो विशब्द उपपदे घिनुण् प्रत्ययो भवति। विकाषी। विलासी। विकत्थी। विस्रम्भी॥

अपे च लषः ॥ १४४ ॥

'लष कान्तौ'—अस्माद्धातोरप उपपदे चकाराद्वौ च घिनुण् भवति। अपलाषी। विलाषी॥

प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ॥ १४५ ॥

'प्र' उपपदे लपादिभ्यो घिनुण् भवति। प्रलापी। प्रसारी। प्रद्रावी। प्रमाथी। प्रवादी। प्रवासी। वस इति 'वस निवासे' इत्यस्य ग्रहणम्, नाच्छादनार्थस्य; लुग्विकरणत्वात्॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् ॥ १४६ ॥

निन्दादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वुञ् प्रत्ययो भवति। पञ्चम्यर्थे प्रथमा। 'क्लिश उपतापे', 'क्लिश विबाधने'—द्वयोरपि

पदमञ्जरी

प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ॥ 'रप लप व्यक्तायां वाचि', 'सृ गतौ,' 'द्रु गतौ', 'मथे विलोडने' ॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् ॥ 'णिदि कुत्सायाम्' 'वृह हिसि हिंसायाम्', 'क्लिश विबाधने,' 'खाद भक्षणे,' 'णश अदर्शने' ण्यन्तः, भाविना णिलोपेन निर्देशः, अकारस्त्वागन्तुकः। केचित्तु *विनाशीति* ण्यन्तमेव पठन्ति। क्षिपिरटी उक्तार्थौ, वदिर्ण्यन्तः, 'भाष व्यक्तायां वाचि', असूयतिः कण्ड्वादियगन्तः।

न्यासः

वौ कषलसकत्थस्रम्भः ॥ **अपे च लषः** ॥ **प्रे लपसृद्रुमथवदवसः** ॥ प्रलापी, प्रसारीति। 'लप व्यक्तायां वाचि', 'सृ गतौ'। प्रद्रावी, प्रमाथीति। 'दु द्रु गतौ', 'मथ विलोडने'। नाच्छादनार्थस्येति। न 'वस आच्छादने' इत्येतस्य॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् ॥ 'णिदि कुत्सायाम्', 'अर्द हिसि हिंसायाम्', 'खाद भक्षणे', 'णश अदर्शने' विपूर्वः, हेतुम-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ग्रहणम् । निन्दकः । हिंसकः । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । परिक्षेपकः । परिराटकः । परिवादकः । व्याभाषकः । असूयकः ।

ण्वुलैव सिद्धे वुञ्विधानं ज्ञापनार्थम्—ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपन्यायेन तृजादयो न भवन्तीति ॥

देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥

देवयतेः क्रुशेश्चोपसर्गे उपपदे वुञ् प्रत्ययो भवति । आदेवकः, परिदेवकः । आक्रोशकः, परिक्रोशकः ।

पदमञ्जरी

अथ किमर्थं निन्दादिभ्यो वुञ् विधीयते, न 'ण्वुल्तृचौ' इति ण्वुलैव सिद्धम्, तदेव रूपम्, स्वरोऽप्यसूयतिमेकं वर्जयित्वान्यत्र स एव; असूयतेस्तु ण्वुलि प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात्, वुञि तु 'ञ्नित्यादिः' इति । तस्मादेवैकस्माद् वुञ् विधेयः, अन्येभ्यस्तु ण्वुलैव सिद्धम्, योऽयं तच्छीलादिषु तृन्विधीयते स बाधकः प्राप्नोति, वाऽसरूपविधिना ण्वुलपि भविष्यति, तत्राह—*ण्वुलैव सिद्ध इति* । *तृजादयो न भवन्तीति* । न केवलं ण्वुल्विषयमेव ज्ञापकम्, किं तर्हि ? प्रत्ययमात्रविषयमित्यर्थः ॥

न्यासः

ण्यन्तः । 'क्षिपिः' पूर्वोक्त एव, एवं रटिर्वदिः परिपूर्वो हेतुमण्ण्यन्तः, 'भाष व्यक्तायां वाचि' व्याङ्पूर्वः । 'असूय' इति कण्ड्वादियगन्तस्य ग्रहणम् । अत्र क्लिशेरुपतापार्थस्य भाषतेश्च 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युचि प्राप्ते वुञ्विधानम् । शेषेभ्यस्तु तृनि । ननु 'परश्च' इति दिग्योगलक्षणया पञ्चम्या भवितव्यम्, यथा वृत्तौ—'निन्दादिभ्यो धातुभ्यः' इति, तत् कथं सूत्रे प्रथमेत्यत आह—**पञ्चम्यर्थे प्रथमेति** । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति सुब्व्यत्ययेनेति भावः । समाहारद्वन्द्वाच्च प्रथमैकवचनम्, पुंल्लिङ्गं तु व्यत्ययेन । **असूयक इति** । 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः ।

अथ किमर्थं निन्दादिभ्यो धातुभ्यो वुञ् विधीयते, यावता वाऽसरूपविधिनैव निन्दकादयः सिद्धाः, तदेव हि रूपम्, स एव स्वरः, इहैवैकत्र स्वरविशेषोऽस्ति—असूयक इति, अत्र वुञि सति ञित्वादादेरुदात्तत्वं भवति, ण्वुलि तु सति लित्प्रत्ययात् पूर्वस्य स्यात्, तस्मादसूयतेरेवैकस्माद् वुञ् विधातव्यः, नेतरेभ्यो निन्दादिभ्य इत्यत आह—**ण्वुलैव सिद्ध इत्यादि** । यदि तच्छीलादिषु वाऽसरूपविधिना तृजादयोऽपि स्युः निन्दादिभ्यो वुञ् न विदध्यात्, विहितश्चासौ, अत एव वुञ्विधानं ज्ञापयति—तच्छीलादिषु वाऽसरूपविधिर्नास्तीति । तेनालंकारकः, निराकर्त्तेत्यादीनां तच्छीलादिषु साधुत्वं न भवति ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उपसर्गं इति किम् ? देवयिता । क्रोष्टा ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ १४८ ॥

चलनार्थेभ्यः शब्दार्थेभ्यश्चाकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् प्रत्ययो भवति । चलनः । चोपनः । शब्दार्थेभ्यः— शब्दनः । रवणः ।

अकर्मकादिति किम् ? पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४९ ॥

अनुदात्तेद्यो धातुः हलादिरकर्मकः ततश्च युच् प्रत्ययो भवति । वर्त्तनः । वर्द्धनः ।

अनुदात्तेत इति किम् ? भविता । हलादेरिति किम् ? एधिता । आदिग्रहणं किम् ? जुगुप्सनः । मीमांसनः । अकर्मकादित्येव— वसिता वस्त्रम् ॥

पदमञ्जरी

देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ *देवयतेरिति* । दीव्यतेर्हेतुमण्णिजन्तस्य, 'दिवि कूजने' इत्यस्य चुरादिण्यन्तस्य च ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच् ॥ *चोपन इति* । 'चुप मन्दायां गतौ' । *शब्दन इति* । 'शब्द शब्दने' चुरादिः, शब्दप्रातिपदिकाद्वा 'तत्करोति' इति णिच् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ *जुगुप्सन इति* । 'गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम्' इत्युक्तत्वाद् 'अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति' इति समुदायस्या-

न्यासः

देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ आदेवक इति । दिवेः क्रीडाद्यर्थाद् ण्यन्ताद्वुञ् । आक्रोशक इति । 'क्रुश आह्वाने' । क्रोष्टेति । व्रश्चादिना षत्वम् ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच् ॥ चलनं देशान्तरप्राप्तिहेतुः, क्रियाविशेषः । शब्दः श्रोत्रविषयोऽर्थः । चलनः, चोपन इति । 'चल कम्पने', चुप मन्दायां गतौ', शब्दन इति । 'शब्द शब्दने उपसर्गाविष्कारे च' इति चौरादिकः । अथ वा—'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलम्' इत्यादिना णिच्, 'शब्दवैरकलह' इत्यादिना णिजन्ताद् युच् । रवण इति । 'रु शब्दे' ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ एधितेति । 'एध वृद्धौ' । जुगुप्सनः, मीमांसन इति 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' 'मान्बध' इत्यादिना सने दीर्घे च कृते भवतः । अत्र तदन्तौ

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ १५० ॥

जुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु। 'जु' इति सौत्रो धातुः--जवनः। चङ्क्रमणः। दन्द्रमणः। सरणः। गर्द्धनः। ज्वलनः। शोचनः। लषणः। पतनः। पदनः।

चलनार्थानां पदेश्च ग्रहणं सकर्मकार्थमिह। ज्ञापनार्थं च पदि-

पदमञ्जरी

नुदात्तेत्त्वम्। तत्रासत्यादिग्रहणे तदन्तविधिः स्यात्, ततश्चात्र न स्यात्, अतस्त-दन्तविधिर्मा भूदित्येवमर्थमादिग्रहणम् ॥

जुचंक्रम्यदंद्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ 'जु' इति सौत्रो धातुः। गतिवचन इत्येके। वेगवचन इत्यन्ये। 'क्रमु पादविक्षेपे', 'द्रम हम्म मीमृ गतौ', 'सृ गतौ', 'गृधु अभिकांक्षायाम्', 'ज्वल दीप्तौ', 'शुच शोके', 'लष इच्छायाम्', 'शल हुल पत्लृ गतौ', 'पद गतौ'।

ननु चात्र चंक्रम्यप्रभृतयः केचिच्चलनार्थाः, पदिस्त्वनुदात्तेत्, तेभ्यो यथायोगं पूर्वसूत्राभ्यामेव युच् सिद्धः, किमर्थमिह ग्रहणमित्यत्राह—*चलनार्थानामित्यादि*।

न्यासः

समुदायावनुदात्तेतौ—अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति। तथा च यद्यादिग्रहणं न क्रियते तदा ताभ्यां न स्यात्; यस्मादसत्यादिग्रहणे हला तु तदन्त-विधिर्विज्ञायते—अनुदात्तेतो हलन्तादिति। न च जुगुप्समीमांसशब्दौ हलन्तौ, किं तर्हि? अजन्तौ। आदिग्रहणे सत्यहलन्तेभ्योऽपि भवतीत्यादिग्रहणं कर्तव्यम्। तच्च तदा कर्तव्यं यदातो लोप आर्धधातुके परतो भवतीत्ययं पक्षः, न तु यदार्धधातुके विषयभूत इत्येष पक्षः। तदा ह्यार्धधातुकविवक्षायां प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरल्लोपे कृते जुगुप्समीमांसशब्दावपि हलन्तौ भवतः, तत्रानुदात्तेतोऽजन्तस्याभावात् तदन्तविधौ विज्ञायमाने हलन्तग्रहणमनर्थकं स्यात्; व्यावर्त्याभावात्। तस्माद् हल्ग्रहणसामर्थ्यादा-देर्विशेषणं विज्ञास्यत इत्यादिग्रहणं न कर्तव्यमेव। अत्रादिग्रहणं विस्पष्टार्थमेव व्याख्येयम्। वसितेति। 'वस आच्छादने' ॥

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ जवन इति। 'जु' सौत्रो धातुः, गतौ वर्तते इत्येके। विशेषहेतौ वेग इत्यपरे। चंक्रमणः, दन्द्रमण इति। 'क्रमु पाद-विक्षेपे', 'द्रम हम्म गतौ', 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इति यङ्, द्विर्वचनम्, 'नुगतोऽनु-नासिकान्तस्य' इति नुक्, 'अतो लोप' इत्यकारलोपः, 'यस्य हलः' इति यकारलोपः। ज्वलनः शोचन इति। 'ज्वल ह्वल सञ्चलने', 'शुच शोके'।

ननु चात्र जुचंक्रम्यदन्द्रम्यप्रभृतयश्चलनार्थाः, पदिस्त्वनुदात्तेत्, हलादिश्च, तस्मा-देतेभ्यो यथायोगं पूर्वयोगाभ्यां युच् सिद्धः, ततः किमर्थमिह ग्रहणमित्याह—चलना-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ग्रहणमन्ये वर्णयन्ति—ताच्छीलिकेषु मिथो वाऽसरूपविधिर्नास्तीति। तेनालंकृञस्तृन्न भवति—अलंकर्त्तेति। तथा हि—पदेरुकञा विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य युचोऽसरूपत्वात्समावेशो भवेदेव, किमनेन विधानेन ! ज्ञापनार्थं पुनर्विधीयते। प्रायिकं चैतद् ज्ञापनम्। क्वचित्समावेश इष्यत एव—गन्ता खेटं विकत्थनः॥

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥

पदमञ्जरी

प्रपूर्वः पदिः सकर्मकः। *ज्ञापकार्थमिति*। ज्ञापनं ज्ञापकम्, *भाष्यकारप्रयोगाद्भावे* ण्वुल्। *अन्ये पदिग्रणं वर्णयन्तीति*। *भाष्यकारादयः*। ते हि मन्यन्ते—सकर्मकात्पदेर्युचा न भवितव्यम्; अनभिधानादिति। यथाह—पदिग्रहणमनर्थकमनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात् ? वासरूपनिवृत्त्यर्थं त्विति। ताच्छीलिके वाऽसरूपविधिर्नास्तीति निन्दादिसूत्रे तच्छीलादिषु कर्तृषु वाऽसरूपविधिना तृजादयो न भवन्तीति ज्ञापितम्। इह तु ताच्छीलिकेषु परस्परं वाऽसरूपविधिर्नास्तीति ज्ञाप्यते। *अलंकर्तेति*। एवमलंकृञादेस्तृन्न भवतीत्यर्थः। यथा तु पदिग्रहणं ज्ञापकं तथा दर्शयति—*तथा हीति*। *उकञा विशेषविहितेनेति*। 'लषपतपद' इत्यादिना। *प्रायिकं चैतदिति*। एतच्च 'सूददीपदीक्षश्च' इत्यत्र वक्ष्यते। *गन्तेति*। गमेर्लषपतपदाद्युकञ्विषये तृन् भवति। *विकत्थन इति*। 'वौ कषलष' इति घिनुण्विषयेऽनुदात्तेल्लक्षणो युज् भवति॥

न्यासः

र्थानामित्यादि। असति तेषां ग्रहण इह चंक्रमणो ग्रामस्येत्येवमादौ न स्यात्, ग्रामादेः कर्मणो विवक्षितत्वात्। तस्मात् सकर्मकेभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थमेषां ग्रहणम्। ज्ञापकार्थमित्यादिना मतान्तरं दर्शयति। अलंकृञस्तृन्न भवतीति। अनेनापि ज्ञापकस्य प्रयोजनम्। अलंकर्तेति साधुर्न भवतीत्यध्याहार्यम्। कथं पुनः पदिग्रहणं ज्ञापकमित्याह—तथा हीत्यादि। विशेषविहितेनोकञा बाधा मा भूत्, समावेश एव यथा स्यादित्येवमर्थमिह पदिग्रहणं क्रियते। यदि ताच्छीलिके वाऽसरूपविधिः स्यात् ततोऽसरूपत्वादेवोकञा समावेशः स्यादिति पदेर्युज्विधानमनर्थकं स्यात्। तस्माज्ज्ञापनार्थमेवैतद् विशेषविहितत्वम्; 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति सामान्यलक्षणेन विहितत्वात्। यदि तर्हि वाऽसरूपविधेरभावो ज्ञाप्यते, गन्तेति न सिध्येत्; गमेः 'लषपतपद इत्यादिना बाधकस्योकञो विधानात्। विकत्थन इति च 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युज्न सिध्यति, 'वौ कष' इत्यादिना घिनुणो विधानादित्यत आह—प्रायिकञ्चेत्यादि। प्रायिकत्वञ्चोत्तरसूत्रे प्रतिपादयिष्यते॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'क्रुध कोपे', 'मडि भूषायाम्'--इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥

न यः ॥ १५२ ॥

यकारान्ताद्धातोर्युच् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । क्नूयिता । क्ष्मायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

सूद, दीप, दीक्ष—इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति । अनुदात्तेत्वात् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता ।

ननु च दीपेर्विशेषविहितो रप्रत्ययो दृश्यते—'नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः' इति, स एव बाधको भविष्यति, किं प्रतिषेधेन ? वाऽसरूपेण युजपि प्राप्नोति । ताच्छीलिकेषु च वाऽसरूपविधिर्नास्तीति

पदमञ्जरी

न यः ॥ 'अय वय नय तय गतौ' इति नयतेरनुदात्तेत्त्वादेव युचः सिद्धत्वान्न तस्येदं ग्रहणम्, किं तर्हि ? प्रतिषेध एवेति मत्वाऽऽह–*यकारान्तादिति* । *पूर्वेणेति* । 'अनुदात्तेतश्च' इत्यादिना । *क्नूयिता, क्ष्मायितेति* । 'क्नूयी शब्दे', 'क्ष्मायी विधूनने' ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ 'षूद क्षरणे', 'दीपी दीप्तौ', 'दीक्ष मौण्ड्ये' ।

ननु ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञापितम्, तत्कथं वाऽसरूपेण युजिह प्राप्नोति ? तत्राह—*ताच्छीलिकेष्विति* । प्रायिकत्वस्य चायमेव प्रतिषेधो लिङ्गम्, सर्वत्र वाऽसरूपविधेरभावे विशेषविहितेन रप्रत्ययेन बाधितत्वादेव युज् न

न्यासः

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ 'तृन्' इति तृनि प्राप्ते युज् विधीयते । इहोत्तरेऽपि प्रत्ययो यत्र विशेषो न विवक्ष्यते, तत्र तृन एवापवादो वेदितव्यः । रोषण इति । 'रुष रोषे' ॥

न यः ॥ पूर्वेणेति । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इत्यादिना सिद्धत्वात् । अथ 'अय वय रय णय गतौ' इत्यस्माद्धातोर्युचो विधानार्थश्चैतत् कस्मान्न विज्ञायते ? अशक्यमेवं विज्ञातुम्; यस्मान्नयतेः 'अनुदात्तेतश्च' इत्यादिनैव सिद्धत्वात् । तस्मात् प्रतिषेधार्थमिदम् । क्नूयिता, क्ष्मायितेति । 'क्नूयी शब्द उन्दे च', 'क्ष्मायी विधूनने' ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ 'षूद क्षरणे', 'दीपी दीप्तौ', 'दीक्ष मौण्ड्ये' । ननु चेत्यादि चोद्यम् । वाऽसरूपेणेत्यादि परिहारः । स्यादेतत्–वाऽसरूपविधिर्नास्तीति ज्ञापितमेतत् । ततो नास्ति युच्प्राप्तिरित्यत आह—ताच्छीलकेत्यादि । प्रायिकत्वस्य चायमेव लिङ्गम् । यदि हि सर्वत्र वाऽसरूपविधेरभावः स्यात्, ततो विशेषविहितेनैव प्रत्ययेन बाधि-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रायिकमेतद् इत्युक्तम् । तथा च समावेशो दृश्यते । कम्रा युवतिः । कमना युवतिः । कम्प्रा शाखा । कम्पना शाखेति ।

सूदेर्युचि प्रतिषिद्धे कथं मधुसूदनः, रिपुसूदन इति ? अनित्योऽयं प्रतिषेध इति योगविभागाद्विज्ञायते ।

अथ वा—नन्द्यादिषु मधुसूदनादयो द्रक्ष्यन्ते । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ल्युडन्तो वा ॥

लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ॥ १५४ ॥

लषादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु उकञ् प्रत्ययो भवति । अपलाषुकं वृषलसंगतम् । प्रपातुका गर्भा भवन्ति । उपपादुकं सत्त्वम् । उपस्थायुका एनं पशवो भवन्ति । प्रभावुकमन्नं भवति । प्रवर्षुकाः

पदमञ्जरी

भविष्यतीति प्रतिषेधोऽयमनर्थकस्स्यात् । *तथा चेत्यादिना* प्रायिकत्वस्य प्रयोजनं दर्शयति । नानेन प्रतिषेधेन युज्रयोरेव समावेशो ज्ञाप्यते, यथा *भाष्ये* प्रतिभासः, किं तर्हि ? ज्ञापकस्यैव प्रायिकत्वम् । तेन 'गन्ता खेटं विकत्थनः' इत्यपि भवति । एतच्च पूर्वमेवोक्तम् ।

अथ वा नन्द्यादिष्विति । योगविभागस्त्विदानीं वैचित्र्यार्थः ॥

लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ्॥ अपलाषुकमिति । अशोभनमित्यर्थः । नन्वत्र विशेषविहितत्वाद् 'अपे च लषः' इति घिनुणा भाव्यम्, अयं तु केवलेऽन्योपसर्गपूर्वे च लषौ चरितार्थः, वाऽसरूपविधिनोकञ् भविष्यति ? ताच्छीलिकेषु

न्यासः

तत्वादेव युज् न भविष्यतीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तथा चेत्यादिना ताच्छीलिकप्रत्ययेन समावेशं दर्शयन् प्रायिकत्वमेव ज्ञापकस्य द्रढयति । कम्रेति । 'नमिकम्पि' इत्यादिना रप्रत्ययः । कमनेति । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच्प्रत्ययः । कम्प्रेति । 'कपि चलने' ।

सूदेरित्यादि चोद्यम् । अनित्यमित्यादि परिहारः । योगविभागाद् विज्ञायत इति । अनित्यत्वे साधनम् 'नयसूददीपदीक्ष' इत्येकयोगे कर्त्तव्ये यद् योगविभागं करोति तज् ज्ञापयति—पूर्वस्मात् प्रतिषेधादस्य कश्चिद् विशेषोऽस्तीति । स पुनर्विशेषोऽनित्यत्वमेव । यद्यपि दीपदीक्षतिभ्यामपि युच् प्राप्नोति, अनभिधानन्न भवति ॥

लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् । उपस्थायुक इति । 'आतो युक्' इत्यादिना युक् । प्रवर्षुक इति । 'वृषु मृषु सेचने' इति । कामुका इति । 'कमु कान्तौ' । 'नोदात्तोपदेश' इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्तेऽनाचमेरित्यत्र 'चमिकमिवमी-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पर्जन्याः । आघातुकं पाकलिकस्य मूत्रम् । कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति । आगामुकं वाराणसीं रक्ष आहुः । किशारुकं तीक्ष्णमाहुः ॥

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ॥ १५५ ॥

जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु षाकन् प्रत्ययो भवति । षकारो ङीषर्थः । जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

पदमञ्जरी

वाऽसरूपविधिर्नास्तीत्येतत्तु प्रायिकमित्युक्तम् । *आघातुकं पाकलिकस्य मूत्रमिति* । पाकलो नाम गजानां व्याधिविशेषः, स यस्यास्ति स पाकलिकः, 'द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्' इतीनिरेव प्राप्नोति, व्रीह्यादिपाठान्न भवति । पाकलिको गजस्तस्य मूत्रं स्पृष्टमाघ्रातं वान्यान् गजान्हन्ति, एष तस्य स्वभावः । *आगामुकं वाराणसीं रक्ष आहुरिति* । यः शापादिना रक्षोभूतः तं मोक्षार्थं वाराणसीं प्रत्यागमनशीलमाहुरित्यर्थः ॥

जल्पभिक्षकुट्टलुण्ठवृङः षाकन् ॥ 'जल्प जप व्यक्तायां वाचि', 'भिक्ष याच्ञायाम्', 'कुट्ट छेदने' 'लुण्ठ स्तेये'–चौरादिकौ, 'वृङ् सम्भक्तौ' ॥

प्रजोरिनिः ॥ इनेरिकारो नकारस्येत्संज्ञा मा भूदिति ॥

न्यासः

नामिति वक्तव्यम्' इति वृद्धिरेव भवति । घारुक इति । 'शॄ हिंसायाम्' । अपपूर्वाल्लषेः 'अपे च लषः' इति घिनुण् भवति । उक्तं हि प्राक्—ताच्छीलिकेषु समावेशः क्वचिद् भवतीति । पतिपदिभ्यां 'जुचंक्रम्य' इत्यादिना युजपि भवत्येव । तिष्ठतेरिति 'ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः' इति वचनसामर्थ्यात् । गमेश्छन्दसि 'आदृगम' इत्यादिना किकिनावपि भवतः । भाषायामपि; 'भाषायां धाञ्कृसृजनिगमिनमिभ्यः' इत्युपसंख्यानात् । कमेः 'नमिकम्पि' इत्यादिना रप्रत्ययः ॥

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ॥ 'जप जल्प व्यक्तायां वाचि', 'भिक्ष याच्ञायाम्' 'कुट्ट च्छेदने', 'लुण्ट स्तेये'–चौरादिकावेतौ । 'वृङ् संभक्तौ' । जल्पेरकर्मकत्वविवक्षया 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच्' इति युचि प्राप्ते । भिक्षेरपि 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच्येव । कुट्टिलुण्टिभ्यां 'णेश्छन्दसि' इतीष्णुचि । वृङोऽपि 'आदृगमहन' इत्यादिना किकिनोः प्राप्तयोस्तदपवादः षाकन् विधीयते । वराकीति । षित्वान् ङीष् ॥

प्रजोरिनिः ॥ 'जुचंक्रम्य' इत्यादिना युचि प्राप्त इनिर्विधीयते । इकारो नकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रपूर्वाज्जवतेः तच्छीलादिषु कर्तृषु इनिः प्रत्ययो भवति । प्रजवी । प्रजविनौ ॥

जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥

'जि जये', 'दृङ् आदरे'; 'क्षि क्षये', 'क्षि निवासगत्योः'–इति द्वयोरपि ग्रहणम् । प्रसू इति 'षू प्रेरणे' इत्यस्य ग्रहणम् । जिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इनिः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्यथी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

'स्पृह ईप्सायाम्', 'गृह ग्रहणे', 'पत गतौ'—चुरादावदन्ताः पठ्यन्ते; 'दय दानगतिरक्षणेषु', 'द्रा कुत्सायां गतौ' निपूर्वस्तत्पूर्वश्च,

पदमञ्जरी

जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ 'जि जये' जि अभिभवे'— द्वयोरपि ग्रहणम्, 'दृङ् आदरे', 'श्रिञ् सेवायाम्', 'इण् गतौ,' 'टुवम् उद्गमने', 'व्यथ भयचलनयोः' नञ्पूर्वः, नञः कृतलोपस्य निर्देशः, निपातनाच्च नञो धातुना समासः, ततो वलोपः, ततः प्रत्ययः । 'अम रोगे', 'भू सत्तायाम्' । *द्वयोरपि ग्रहणमिति* । 'क्षिष् हिंसायाम्' इत्यस्य तु सानुबन्धकत्वादग्रहणम् । *षू प्रेरण इत्यस्य ग्रहणमिति* । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' 'षूङ् प्राणिप्रसवे' इत्येतयोस्तु सानुबन्धकत्वादग्रहणम् । प्रजोरप्यत्रैव ग्रहणं कर्तव्यम्, एवं हि चकारो न वक्तव्यो भवति ? तथा तु न कृतमित्येव ॥

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ *चुरादावदन्ताः पठ्यन्त इति* । तेन णौ कृतस्यातो लोपस्य स्थानिवद्भावात्पतयतेः 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न

न्यासः

जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ 'जि जये', 'दृङ् आदरे', श्रिञ् सेवायाम्' विपूर्वः, 'इण् गतौ', 'टुवम उद्गिरणे', 'व्यथ भयचलनयोः' नञ्पूर्वः, 'अम रोगे' अभिपूर्वः । 'षू प्रेरणे' प्रपूर्व इत्यस्य ग्रहणम्, न 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' 'षूङ् प्राणिप्रसवे' इत्येतयोः । निरनुबन्धकपरिभाषयेति भावः । इण्जिभ्यामित्यत्र 'इण्नश्जिसर्त्तिभ्य क्वरप्' इति वचनात् क्वरप् भवति ॥

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ चुरादावदन्ताः पठ्यन्त इति । तेनातो लोपे कृते 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' स्थानिवद्भावाद् वृद्धिगुणौ न भवत

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तदो नकारान्तता च निपात्यते; डुधाञ् श्रत्पूर्वः— इत्येतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु आलुच् प्रत्ययो भवति । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तन्द्रालुः । श्रद्धालुः ।

* आलुचि शीङो ग्रहणं कर्तव्यम् * । शयालुः ॥

दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ १५९ ॥

दा, धेट्, सि, शद, सद—इत्येतेभ्यो रुः प्रत्ययो भवति । दारुः । धारुर्वत्सो मातरम् । 'न लोकाव्यय' इत्युकारप्रश्लेषात् षष्ठी न भवति । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ॥

पदमञ्जरी

भवति, स्पृहयतिगृहयत्योश्च लघूपधगुणो न भवतीति भावः । श्रत्पूर्वो धाञिति । धेटस्तु श्रत्पूर्वस्याप्रयोग एव । अथ किमर्थमालुज्विधीयते, न लुजेवोच्येत ? का रूपसिद्धिः ? स्पृहयालुः, शपि कृते 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घो भविष्यति ? तत्र हि 'तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके' इति सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते, न तु तिङ्ग्रहणम्, लकारस्येत्संज्ञाप्रयोजनाभावान्न भविष्यति, यकारादित्वाद्वा । किं यकारो न श्रूयते ? लुप्तनिर्दिष्टो यकारः, एवमपि श्रद्धालुर्न सिद्ध्यति, कथम् ? शपः श्लुर्द्विर्वचनम्, 'श्नाभ्यस्तयोरातः' श्रद्दध्लुरिति प्राप्नोति ? अथापि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति द्विर्वचनं न प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत ? एवमपि ज्ञापनार्थमालुज् विधीयते, एतज् ज्ञापयति—यत्रालुचैव रूपसिद्धिस्ततोऽप्ययं भवतीति । तेनालुचि शीङो ग्रहणमित्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥

दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति दारूपाणां यथा-

न्यासः

इत्यभिप्रायः । एतेभ्यश्छन्दसि पूर्ववदिष्णुचि प्राप्ते द्रातेर्धातेश्च किकिनोः प्राप्तयोरासुज् विधीयते । स्पृहयालुरिति । 'अयामन्त' इत्यादिना अयादेशः । आलुचीत्यादि । शीङ् गृह्यते । येन तच् शीङ्ग्रहणं तत् पुनर्व्याख्यानमित्येतदुक्तं भवति । तद् व्याख्यानं कर्त्तव्यं येनालुचि विधातव्ये शीङोऽपि ग्रहणं भवति । तत्रेदं व्याख्यानम्—पूर्वसूत्रादिह चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन शीङपि प्रकृतित्वेन गृह्यत इति ॥

दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ 'डुदाञ् दाने', 'दो अवखण्डने'; 'देङ् रक्षणे—त्रयाणामिह ग्रहणम्; 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति वचनात् । 'धेट् पाने', षिञ् बन्धने', 'शद्लृ शातने', 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' । अथ धारुर्वत्सो मातरमिति कथमत्र द्वितीया, यावता 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्या भवितव्यमित्यत आह—न लोकाव्यय-

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सृघस्यदः क्मरच् ॥ १६० ॥

सृ, घसि, अद्–इत्येतेभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्मरच् प्रत्ययो भवति । सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ॥

भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्ज, भास, मिद–इत्येतेभ्यो घुरच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । भङ्गुरं काष्ठम् । घित्त्वात्कुत्वम् । भासुरं ज्योतिः । मेदुरः पशुः । भञ्जेः कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः, स्वभावात् ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥

ज्ञानार्थस्य विदेर्ग्रहणम्, न लाभाद्यर्थस्य; स्वभावात् । विदादिभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति । विदुरः

पदमञ्जरी

भिधानं ग्रहणम् । धेट् पाने,' 'षिञ् बन्धने', 'शद्लृ शातने', 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' ॥

सृघस्यदः क्मरच् ॥ घसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति ॥

भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ 'भञ्जो आमर्दने', 'भासृ दीप्तौ,' 'ञिमिदा स्नेहने' ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ *न लाभार्थस्येति* । ज्ञानार्थस्येदमुपलक्षणं न लाभार्थस्येत्यर्थः । कुत इत्याह—*स्वभावादिति* । तेन 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरित्येतदपि न

न्यासः

निष्ठेति । उको य उकारस्तेन सहाकः सवर्णदीर्घत्वेन प्रश्लिष्टः, तेन तदन्तविधौ विज्ञायमाने उकारान्तस्य प्रत्ययस्य प्रयोगे षष्ठी न भवति, तेन द्वितीयैव भवतीति न षष्ठी । नन्विह तर्हि—कटं चिकीर्षुरिति प्रतिषेधो न स्यात्, उप्रत्ययस्यानुकारान्तत्वात् । घिनुणपि भवति । छन्दस्यृकारान्तत्वाद् 'आदृगमहन' इत्यादिना किकिनावपि भवतः ॥

सृघस्यदः क्मरच् ॥ भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ 'भञ्ज आमर्दने', 'भासृ दीप्तौ', 'ञिमिदा स्नेहनमोचनयोः' । भङ्गुरमिति । 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । कर्मकर्त्तरि प्रत्यय इति । भज्यते स्वयमेवेत्यर्थः । कुतः पुनः कर्मकर्त्तरि प्रत्ययो लभ्यत इत्यत आह—स्वभावादिति । प्रकृत्यैव प्रत्ययः कर्मकर्त्तारमभिधत्ते, न कर्तृमात्रम् । अतः कर्मकर्त्तर्येव ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ ज्ञानार्थस्य विदेर्ग्रहणमिति । 'विद ज्ञाने' इत्येतस्य । न लाभार्थस्येति । 'विद्लृ लाभे' इत्येतस्य । अज्ञानार्थस्य विदेरुपलक्षणमेतत्, तेन

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पण्डितः । भिदुरं काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । भिदिच्छिद्योः कर्मकर्तरि प्रयोगः ।

* व्यधेः संप्रसारणं कुरच्च वक्तव्यः * । विधुरः ॥

इण्नश्जिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ॥ १६३ ॥

इण्, नश्, जि, सर्त्ति—इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्वरप् प्रत्ययो भवति । पकारस्तुगर्थः । इत्वरः, इत्वरी । नश्वरः, नश्वरी । जित्वरः, जित्वरी । सृत्वरः, सृत्वरी । 'नेड् वशि कृति' इतीट्प्रतिषेधः ॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वर' इति निपात्यते । गमेरनुनासिकलोपः क्वरप्प्रत्ययश्च । गत्वरः । गत्वरी ॥

जागरूकः ॥ १६५ ॥

पदमञ्जरी

प्रवर्तत इत्यर्थः । विदिभिदिच्छिदेर्ङिदिति प्रकृतस्यैव घुरचो ङित्त्वातिदेशेनैव सिद्धे प्रत्ययान्तरकरणमातिदेशिकं ङित्त्वमनित्यम्' इति ज्ञापनार्थम् । तेन 'घू विधूनने' कुटादिः, ततः 'र्त्तिलूधू' इतीत्रप्रत्यये कृते ङित्कार्यं न भवति । केचितु—घुवित्रमित्येवेच्छन्ति, प्राणा वै घुवित्राणीति छान्दसं तदनुसारेण कल्पसूत्रेषु प्रयोगः । *कर्मकर्त्तरीति* । *माघस्तु* शुद्धे कर्तरि प्रयुङ्क्ते—'गुरुमत्सरच्छिदुरया दुरयाचितमङ्गना' इति ॥

इण्नश्जिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ॥ करपः पकारः स्वरार्थः, तुगर्थश्च । *इत्वरीति* । 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् ॥

न्यासः

सत्ताविचारणार्थौ यौ विदी तयोरपि ग्रहणं न भवत्येव । क्वचित्त्वनयोरादिशब्देनोपसंग्रहाय लाभार्थस्येति पाठः । कस्मात् पुनर्ज्ञानार्थस्य ग्रहणमित्याह—स्वभावादिति । विदेरुत्पन्नेन प्रत्ययेन स्वभाव एव ज्ञानक्रियाया यः कर्त्ता स एव प्रतीयते, नान्यः । तस्माज् ज्ञानार्थस्य ग्रहणम्, नान्यस्य । कर्मकर्त्तरि प्रत्यय इति । स्वयमेव छिद्यत इत्यर्थः । तत्र स्वभावादिति पूर्वोक्त एव हेतुः ॥

इण्नश्जिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ॥ इत्वर इति । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' । इत्वरीति । 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

जागर्त्तेरूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु। जागरूकः॥

यजजपदशां यङः॥ १६६॥

यजादीनां यङन्तानामूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु। यायजूकः। जञ्जपूकः। दन्दशूकः॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः॥ १६७॥

नम्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु रः प्रत्ययो भवति। नम्रं काष्ठम्। कम्प्रा शाखा। स्मेरं मुखम्। अजस्रं जुहोति। कम्रा युवतिः। हिंस्रं रक्षः। दीप्रं काष्ठम्। अजस्रमिति 'जसु मोक्षणे' नञ्पूर्वो रप्रत्ययान्तः क्रियासातत्ये वर्तते॥

सनाशंसभिक्ष उः॥ १६८॥

पदमञ्जरी

यजजपदशां यङः॥ दंशेर्भाविना नलोपेन निर्देशः। *यायजूक इति*। 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम्। *जञ्जपूकः, दन्दशूक इति*। 'जपजभदहदश' इति नुक्॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः॥ अजसेत्यकार आगन्तुकः। *क्रियासातत्ये इति*। क्रियाणामविच्छेदेन प्रवृत्तिः=क्रियासातत्यम्। कथं तर्हि अग्निषु प्रयोगः—अजस्रानजुहूत इन्धीरन्निति, आधानाद् द्वादशरात्रमजस्रा इति ? अत्राप्यजस्रजागरणादजस्राः॥

न्यासः

गत्वरश्च॥ **जागरूकः**॥ **जागरूक इति**। 'जागृ निद्राक्षये'। वाऽसरूपविधिना तृन्नपि—जागरितेति भवति॥

यजजपदशां यङः॥ दंशेर्यदि 'अनिदिताम्' इत्यादिनानुनासिकलोपो लुप्तेऽपि यङि प्रत्ययलक्षणेन सिध्यति, तथापि लाघवार्थं कृतानुनासिकलोपो द्रष्टव्यो निर्दिष्टः। **यायजूक इति**। यजेर्यङ्, 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घः, 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः। **जञ्जपूकः, दन्दशूक इति**। 'लुपसद' इत्यादिना यङ्, 'जपजभ' इत्यादिनाऽभ्यासस्य नुक्।

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः॥ 'णम प्रह्वत्वे शब्दे', 'कपि चलने', 'ष्मिङ् ईषद्धसने', 'कमु कान्तौ', 'तृहि हिसि हिंसायाम्', 'दीपी दीप्तौ'। कपेश्चलनार्थत्वात् कमिदीपिभ्याश्चानुदात्तेत्त्वाद् युचि प्राप्ते रो विधीयते। **क्रियासातत्यमिति**। क्रियमाणानामविच्छेदेन प्रवृत्तिः=क्रियासातत्यम। तत्र स्वभाव एव प्रत्ययान्तो वर्त्तते॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सन्निति सन्प्रत्ययान्तो गृह्यते, न सनिर्धातुः; अनभिधानात्, व्याप्तिन्यायाद्वा । सन्नन्तेभ्यो धातुभ्य आशंसेर्भिक्षेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु उः प्रत्ययो भवति । चिकीर्षुः । जिहीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः । 'आङः शसि इच्छायाम्' इत्यस्य ग्रहणम्, न शंसेः स्तुत्यर्थस्य ॥

विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥

विदेर्नुमागम इषेश्छत्वमुकारश्च प्रत्ययो निपात्यते तच्छीलादिषु कर्तृषु । वेदनशीलो विन्दुः । एषणशील इच्छुः ॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

'क्य' इति क्यच्क्यष्क्यङां सामान्येन निर्देशः । क्यप्रत्यान्ताद्-

पदमञ्जरी

सनाशंसभिक्ष उः ॥ न *सनिर्धातुरिति* । 'षणु दाने' 'वन षण संभक्तौ' इति च धातुर्न गृह्यते, कुतः ? गर्गादिषु विजिगीषुशब्दस्य पाठात् । *न शंसेः स्तुत्यर्थस्येति* । एतदाङा सह निर्देशाद्विज्ञायते—इच्छार्थो हि स तेन सह पठ्यते, न स्तुत्यर्थः ॥

विन्दुरिच्छुः ॥ *विदेरिति* । ज्ञानार्थस्य ग्रहणं नेतरेषाम्, अभिधानात्, निपातनाद्वा । बिन्दुशब्दस्तु पवर्गादिः 'बिदि अवयवे' इत्यस्मादौणादिके 'मृगय्वादयश्च' इत्युप्रत्यये भवति । वकारस्यच्छन्दसि पक्षे भकार इष्यते—वैश्वदेवा भिन्दव इतिं । *इषेरिति* । 'इषु इच्छायाम्' इत्यस्य । 'इषु गतौ' 'इष 'आभीक्ष्ण्ये' इत्येतयोस्तु पूर्ववदग्रहणम् ॥

क्याच्छन्दसि ॥ *क्य इति क्यच्क्यष्क्यङां सामान्येन निर्देश इति* । सूत्रे वृत्तौ

न्यासः

सनाशंसभिक्ष उः ॥ सन्प्रत्ययो गृह्यत इति । 'गुप्तिज्किद्भ्यः' इत्यादिना यो विहितः । न सनिर्धातुरिति । 'षणु दाने' 'वन षण सम्भक्तौ' इति न गृह्यते । एतच्च गर्गादिषु जिगीषुशब्दपाठाद् विज्ञायते, स हि प्रत्ययग्रहणे चोपपद्यते, न तु धातुग्रहणे । आङः शासि इच्छायामित्यादि । एतदप्याङा सह निर्देशाद् विज्ञायते । इच्छार्थो ह्याङ्सहितः पठ्यते, न स्तुत्यर्थः । आशंसुः, भिक्षुरिति । अत्र 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति इति युचि प्राप्त उप्रत्ययस्य विधानम् ॥

विन्दुरिच्छुः ॥ विदेरिति । 'विद ज्ञाने' । इतरेषां त्वनभिधानाद् निपातनसामर्थ्याद्वा ग्रहणं न भवति । इषेरिति । 'इषु इच्छायाम्' इत्येतस्य । 'इष गतौ' इत्यादिनां त्विषीणां पूर्ववद् ग्रहणं न भवति । इच्छुरिति । छकारादेशो निपात्यते । 'छे च' इति तुक्, 'स्तोः श्चुना श्चुः' इति श्चुत्वम् ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु उकारप्रत्ययो भवति। मित्रयुः। संस्वेदयुः। सुम्नयुः।

छन्दसीति किम ? मित्रीयिता॥

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च॥ १७१॥

आकारान्तेभ्य ऋवर्णान्तेभ्यश्च गम, हन, जन—इत्येतेभ्यश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु किकिनौ प्रत्ययौ भवतः, लिड्वच्च तौ भवतः।

पदमञ्जरी

च ककारानुबन्धवतो धातुसंज्ञानिमित्तस्य प्रत्ययस्योपलक्षणात् कण्ड्वादियकोऽपि ग्रहणम्, तेन भुरण्युः तुरण्यवोऽङ्गिरसो नक्षत्रसपर्येम सपर्येव इत्यादि भवति। भाषायां च सुम्नयुशब्द उणादिषु मृगय्वादिषु पाठाद् द्रष्टव्यः। *मित्रयुरिति*। 'क्यचि च' इतीत्वम्, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घत्वं च न भवति, 'न छन्दस्य-पुत्रस्य' इति निषेधात्॥

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च॥ किकिनौ लिट् चापरार्थे प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्तरेणापि वत्यर्थं गमयन्ति, गौर्वाहीक इतिवदित्याह— *लिड्वच्च तौ भवत इति*। किकिनौ भवतः, लिट् च प्रत्ययो भवतीत्ययं त्वर्थो न भवति; तथा हि सति 'लिट् किकिनः' इत्येव ब्रूयात्। कार्यातिदेशश्चायम्। यद्येवम्, 'लः पर-

न्यासः

क्याच्छन्दसि॥ मित्रयुरिति। मित्रमिच्छतीति 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच्। 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घत्वं प्राप्नोति, 'क्यचि च' इतीत्त्वञ्च, एतदुभयमपि 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति प्रतिषेधान्न भवति। संस्वेदयुरिति। लोहितादित्वात् क्यष्। सुम्नयुरिति। 'देवसुम्नयोः' इति प्रतिषेधः। सुम्न इवाचरतीति 'कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्॥

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च॥ परपदार्थेषु प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्तरेणापि वत्यर्थं गमयन्ति, यथा—गौर्वाहीकः, सिंहो माणवक इति। गौर्वाहीक इत्युक्ते गोशब्दोऽर्थान्तरे प्रयुक्तो विनापि वतिनां गौरिवायमिति तुल्यशब्दरूपे वाहीके प्रतीयते। इह लिडिति स्वार्थादन्यत्र किकिनोः प्रयुक्तः। तस्मादसत्यपि वतिना योगेऽतिदेशो गम्यत इत्याह—लिड्वच्च तौ भवत इति। लिटा तुल्यौ=तुल्यधर्माणौ भवत इत्यर्थः। द्विर्वचनादिकं यल्लिटः कार्यं तत् किकिनोर्भवतीति भावः। कार्यातिदेशोऽयम्, न शास्त्रातिदेशः; कार्यातिदेशापेक्षया शास्त्रातिदेशस्याप्राधान्यात्। अप्राधान्यं तु शास्त्रातिदेशस्य कार्यत्वात्। यदि तर्हि कार्यातिदेशोऽयम् 'लः परस्मैपदम्' इति, परस्मैपदसंज्ञापि किकिनोः

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आदिति दकारो सुखसुखार्थः, न त्वयं तपरो मा भूत्, तादपि परस्तपर इति ॠकारे तत्कालग्रहणम्। पपिः सोमं, ददिर्गाः।

पदमञ्जरी

स्मैपदसंज्ञा किकिनोः स्यात्, ततश्च देङ्दङ्गादिभ्य आत्मनेपदिभ्यो न स्याताम्। न लकारस्य परस्मैपदसंज्ञा, किं तर्हि ? तदादेशानाम्, न चैतावादेशौ। एवमपि भावकर्मकर्तृषु त्रिष्वपि लिड्वद्भावात्किकिनौ प्राप्नुतः ? नैष दोषः; उत्पन्नयोर्लिट्कार्यमतिदेश्यम्। उत्पत्तिश्च तयोः कर्त्तर्येव भवति; 'कर्तरि कृत्' इत्यनेनास्यैकवाक्यत्वात्। अनभिधानाद्वा भावकर्मणोर्न भविष्यतः। वर्तमानाधिकाराच्च वर्तमाने किकिनोर्विधानमिति भूतकालतापि विरोधान्नातिदिश्यते। स्वरूपाबाधेन च कार्यातिदेशः प्रवर्तत इति तिबादीनां कानच्क्वस्वोश्चाभावः। *आदिति दकारो मुखसुखार्थ इति*। आदित्ययं दकारः, स च मुखसुखार्थ इत्यर्थः। *न त्वयं तपर इति*। तश्चासौ परश्च तपरो नायमकारात्परस्तकारो जश्त्वेन निर्दिष्ट इत्यर्थः। किं कारणमित्याह—*मा भूदिति*। *तकारो मुखसुखार्थ* इति पाठे तु आदित्ययं तकारः स मुखसुखार्थः, न तु तपरकार्यसम्पादनार्थं इत्यर्थः। *पपिः सोममिति*। 'न लोका-

न्यासः

प्राप्नोतं, ततश्चात्मनेपदिभ्यस्तौ न स्याताम्? नैष दोषः; लादेशस्य हि परस्मैपदसंज्ञा, न लकारस्य। 'ल' इति ह्यादेशापेक्षया तत्र षष्ठी, लादेशः परस्मैपदसंज्ञको भवतीति यावत्। न च क्रिकिनौ लादेशौ, तत् कुतः परस्मैपदसंज्ञायाः प्रसङ्गः! तिबादयस्तर्हि कस्मान्न भवन्ति? तयोर्विधानसामर्थ्यात्। यदि तर्हि तिबादयः स्युः, किकिनोर्विधानमनर्थकं स्यात्—लिटमेव विदध्यादिति, न च तिबादिभिस्तच्छीलादयो विधीयन्ते? अनभिधानान्न भविष्यन्ति। क्वसुकानचौ कस्मान्न भवतः, न च तयोर्भाव आनर्थक्यं किकिनोरुपपद्यते; 'लिटः कानज् वा' 'क्वसुश्च' इति विकल्पेन क्वसुकानचोर्विधानात्? अनभिधानादेव तावपि न भविष्यतः, न हि ताभ्यां तच्छीलादयो विधीयन्ते; अत एवानभिधानात्। 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति भावकर्मणोरपि किकिनौ न भवतः। यथैव हि 'भञ्जभासमिदो घुरच्' इति भञ्जेरुत्पन्नेन च घुरचा स्वभावात् कर्मकर्त्तैवाभिधीयते न कर्तृमात्रम्, तथा किकिन्भ्यामपि धातोरुत्पन्नाभ्यां स्वभावादेव कर्त्तैवाभिधीयते, न भावकर्मणी। आदिति दकारो मुखसुखार्थ इति। तपरत्वनिरासार्थमेतत्। अत एवाह—न त्वयं तपर इति। किं पुनः कारणं तपरो नेष्यत इत्याह—मा भूदित्यादि। 'तपरस्तत्कालस्य' इति तादपि पर इति पञ्चमीसमासोऽप्याश्रितः। 'वृद्धिरादैच्' इत्यत्र त्रिमात्रचतुर्मात्रयोरैचां वृद्धिसंज्ञा मा भूदित्येवमर्थम्। ततश्च यद्येवं तपरः स्यात् तदा ॠकारोऽपि तपर एव स्यात्, ततश्च ॠकारेण तत्कालानां मात्रिकाणामेतद् ग्रहणं स्यात्, न पुनर्दीर्घाणाम्। तत्र को

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मित्रावरुणौ ततुरिम्। दूरे ह्यध्वा जगुरिः। जग्मिर्युवा। जघ्निर्वृत्रम्। जज्ञिर्बीजम्।

अथ किमर्थं कित्वम्, यावता 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्वं सिद्धमेव ? 'ऋच्छत्यृताम्' इति लिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते, तस्यापि बाधनार्थं कित्वम्।

* किकिनावुत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात् *। सेदिः। नेमिः।

पदमञ्जरी

व्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधो लिटः कार्यमिति सोमशब्दाद् द्वितीया। ततुरिमिति। 'बहुलं छन्दसि' इत्युत्वम्। 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् 'तॄ' इत्येतद् द्विरुच्यते। जज्ञि इति। 'गमहन' इत्युपधालोपः, चुत्वम्।

तद्बाधनार्थं कित्वमिति। अर्तेर्ऋकारान्तानां च किकिनोर्गुणो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः।

उत्सर्ग इति। धातुमात्राद्विधानं कर्तव्यमित्यर्थः। कस्मादित्यत्राह—*सदादिभ्यो दर्शनादिति*। *सेदिः, नेमिरिति*। सदेर्नमेश्चैत्वाभ्यासलोपौ।

न्यासः

दोषः ! दधिश्चक्रिरित्येवमादावेव स्याताम्; ततुरिः, जगुरिरित्येवमादौ च न स्याताम्। तस्मात् मा भूदित्येष दोष इति तपरत्वमत्र नेष्यते। पपिः सोममिति। 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः, द्विर्वचनम्, अभ्यासस्य ह्रस्वः। 'न लोकाव्ययनिष्ठा' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः कार्यं इति सोमशब्दात् कर्मणि द्वितीयैकवचनं भवति। ददिरिति। 'डुदाञ् दाने'। ततुरिमिति। 'बहुलं छन्दसि' इत्युत्त्वम्, रपरत्वञ्च। 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् तॄशब्दो द्विरुच्यते। 'उरत्' इत्यत्त्वम्, रपरत्वम्, हलादिशेषः। जगुरिरिति। 'गॄ निगरणे'। जग्मिः, जघ्निरिति। 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः। जनेर्नकारस्य 'स्तोः श्चुना श्चुः' इति श्चुत्वं ञकारः।

अथेत्यादि चोद्यम्। ऋच्छत्यृतामित्यादिना परीहारः।

उत्सर्गश्छन्दसीत्यादि। सामान्येन विधानम्—उत्सर्गः। एतदुक्तं भवति—प्रकृतिविशेषमनुपादाय धातुमात्रात् किकिनोरुत्पादौ द्रष्टव्याविति। धातुमात्राद् विधातव्याविति यावत्। कुतो हेतोरित्याह—सदादिभ्योऽपि दर्शनादिति। सदादिभ्योऽपि सूत्रानुपात्तेभ्यः किकिनौ यस्माद् दृश्येते तस्मादुत्सर्गः कर्त्तव्यः। सेदिः, नेमिरिति। पूर्ववदेत्त्वाभ्यासलोपौ। 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु', 'णम प्रह्वत्वे शब्दे', 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ।

दधिः, चक्रिरिति। धाञः पूर्ववदाकारलोपः। चक्रिः, सस्निरिति। करोतेः सर्त्तेश्च

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* भाषायां धाञ्कृञ्सृजनिगमिनमिभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ * ।
दधिः । चक्रिः । सस्रिः । जज्ञिः । जग्मिः । नेमिः ।

* सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ * ।
'दीर्घोऽकितः' । सासहिः । वावहिः । चाचलिः । पापतिः ॥

स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥

'छन्दसि' इति निवृत्तम् । स्वपेस्तृषेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु नजिङ् प्रत्ययो भवति । स्वप्नक् । तृष्णक् ।

* धृषेश्चेति वक्तव्यम् * । धृष्णक् ॥

शॄवन्द्योरारुः ॥ १७३ ॥

'शॄ हिंसायाम्', 'वदि अभिवादनस्तुत्योः'—इत्येताभ्यां धातुभ्यां तच्छीलादिषु कर्तृष्वारुः प्रत्ययो भवति । शरारुः । वन्दारुः ॥

भियः क्रुक्लुकनौ ॥ १७४ ॥

'ञिभी भये'—अस्माद्धातोः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्रुक्लुकनौ प्रत्ययौ भवतः । भीरुः । भीलुकः ।

पदमञ्जरी

सहिवहीत्यादि । अत्र भाषायामित्यपेक्ष्यते । *पापतिरिति* । 'नीग्वञ्चु' इत्यादिना नीगागमः प्राप्तः 'सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनम्' इति *वार्त्तिककारवचनान्न* भवति । इदं तु वृत्तौ पठितं वाक्यम् । अपर आहेति *भाष्ये* पठितम्, तत्रापि *भाष्यकार*वचनान्नीगभावः । उक्तं हि तेन—तान्येवोदाहरणानीति ॥

न्यासः

यणादेशः । जज्ञिरिति । जनेः पूर्ववच्चुत्वोपधालोपौ । नेमिरिति । पूर्ववदेत्त्वाभ्यासलोपौ ।

सहिवहीत्यादि । भाषायामपि वर्त्तते । सासहिरित्यादि । सहादिभ्यो यङ्, द्विर्वचनम्, पूर्ववदकारयलोपौ ॥

स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ स्वप्नक्, तृष्णगिति । 'ञिष्वप् शये', 'ञितृषा पिपासायाम्', 'चोः कुः' इति कुत्वम्—गकारः । तस्य 'वावसाने' इति चर्त्वम्—ककारः । नजिङो ङकारस्तृषेश्च गुणप्रतिषेधार्थः, इकार उच्चारणार्थः ॥

शॄवन्द्योरारुः ॥ शृणोतेः 'लषपत' इत्यादिनोकञपि भवति । वन्दतेः 'अनुदात्तेतश्च' इत्यादिना युचि प्राप्ते वचनमिदम् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* क्रुकन्नपि वक्तव्यः * । भीरुकः ॥

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ १७५ ॥

'ष्ठा गतिनिवृत्तौ', 'ईश ऐश्वर्ये', 'भासृ दीप्तौ', 'पिसृ पेसृ गतौ', 'कस गतौ'—इत्येतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति। स्थावरः। ईश्वरः। भास्वरः। पेस्वरः। विकस्वरः ॥

यश्च यङः ॥ १७६ ॥

'या प्रापणे'—अस्माद्यङन्तात्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति। यायावरः।

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् ॥ १७७ ॥

भ्राजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्विप्प्रत्ययो भवति।

पदमञ्जरी

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ *ईश्वर इति*। 'नेड्वशि कृति' इतीट्प्रतिषेधः। स्त्रियामीश्वरा। विन्यस्तमङ्गलमहौषधिमीश्वरायाः। 'ईश्वरीं सर्वभूतानाम्' इति तु छान्दसः। औणादिको वरडित्यन्ये। 'पुंयोगादाख्यायाम्' इत्यन्ये। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिपि 'वनो र च' इति ङीब्रावित्यन्ये ॥

यश्च यङः ॥ *यायावर इति*। पूर्ववदिटि प्रतिषिद्धे 'अतो लोपः', 'लोपो व्योर्वलि', अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादाल्लोपः प्राप्तो वरे कृतस्य स्थानिवत्त्वनिषेधान्न भवति ॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् ॥ 'भ्राजृ दीप्तौ', 'भासृ दीप्तौ', 'तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसायाम्', 'द्युत दीप्तौ', 'ऊर्ज बलप्राणनयोः', 'पॄ पालनपूरणयोः', 'जु' इति सौत्रो धातुः, 'ष्टुञ् स्तुतौ' ग्रावपूर्वः।

न्यासः

भियः क्रुक्लुकनौ ॥ क्रुकन्नपि वक्तव्यमिति। क्रुकन्नित्यपरः प्रत्ययो वाच्यः, व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'आदृगमहन' इत्यादेः सूत्राच्चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेन क्रुकन्नपि भविष्यतीति ॥

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ स्थावर इति। 'एकाच' इत्यादिनेट्प्रतिषेधः। ईश्वर इत्यादावपि 'नेड् वशि कृति' इति। तिष्ठतेः पूर्वसूत्रविहितौ क्मरच्क्वरपावपि वचनाद् भवतः। ईशभासोः पूर्ववद् युचि प्राप्त इदं वचनम् ॥

यश्च यङः ॥ यायावर इति। पूर्ववदकारलोपौ ॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् ॥ 'भ्राज दीप्तौ', 'भासृ दीप्तौ',

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 .

विभ्राट्, विभ्राजौ, विभ्राजः । भाः, भासौ, भासः । धूः, धुरौ, धुरः । विद्युत्, विद्युतौ, विद्युतः । ऊर्क्, ऊर्जौ, ऊर्जः । पूः, पुरौ, पुरः ।

※ जवतेर्दीर्घश्च निपात्यते ※ । जूः, जुवौ, जुवः । ग्रावस्तुत्, ग्रावस्तुतौ, ग्रावस्तुतः ।

किमर्थमिदमुच्यते, यावता 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते क्विप् च' इति क्विप्सिद्ध एव ? ताच्छीलिकैर्बाध्यते । वाऽसरूपविधिर्नास्तीत्युक्तम् । अथ तु प्रायिकमेतत् ? ततस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

पदमञ्जरी

जवतेर्दीर्घत्वं चेति । केचिदाहुः—सूत्रे 'जू' इति दीर्घः पठितव्य इति । विध्यन्तरोपसंग्रहार्थं दृशिग्रहणमुत्तरसूत्रादपकृष्टव्यमित्यन्ये । *ग्रावस्तुदिति* । ग्रावशब्दः सप्तमीनिर्देशाभावेऽप्युपपदसंज्ञ इष्यते । अन्ये तु सूत्रनिर्देशाद्धातुनैव समासे पश्चात्क्विपं कुर्वन्ति ॥

न्यासः

'उर्वी तुर्वी थुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः', 'द्युत दीप्तौ', 'उर्ज बलप्राणनयोः', 'पॄ पालनपूरणयोः', 'जु' इति सौत्रो धातुः, 'ष्टुञ् स्तुतौ' ग्रावपूर्वः । विभ्राडिति । व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम् । पूर्ववज् जश्त्वं चर्त्वञ्च । धूरिति । 'राल्लोपः' इति वकारलोपः, 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इति दीर्घः । पूरिति । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वम्, रपरत्वञ्च, पूर्ववद्दीर्घत्वम् । जवतेर्दीर्घश्चेति । कथम् ? केचिदाहुः—सूत्रे 'जू' इति दीर्घः पठितव्य इति । अपरे त्वाहुः—उत्तरसूत्रे दृश्यत इत्युभयोरपि योगयोः शेषः, तच्च विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम्, अतो जवतेर्दीर्घो विधीयत इति । ग्रावाणं स्तौतीति ग्रावस्तुत् । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' ।

किमर्थमिदमित्यादि चोद्यम् । ताच्छीलिकैर्बाध्यत इति परीहारः । स्यादेतत्—वाऽसरूपविधिना क्वचिदपि भविष्यतीत्याह—वाऽसरूपविधिश्चेति । एतत् तु 'निन्दहिंस' इत्यादौ सूत्र उक्तम् । ननु च 'सूददीपदीक्षश्च' इति सूत्रे प्रायिकत्वं ज्ञापकस्य प्रतिपादितम्, वाऽसरूपविधिश्चात्र नास्तीत्याह—तस्यैवेति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते', 'क्विप् च' इत्यस्यैव । भ्राजिद्युतोः पूर्ववद् युचि प्राप्तेऽयं प्रत्ययः । भासेर्वरजपि 'स्थेशभास' इत्यादिना भवति ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ ननु चान्येभ्योऽपीत्येतावतैव सिद्धम्, तत् किमर्थं दृशिग्रहणमित्यादि ? क्वचिदित्यादिना येषामुपसंग्रहार्थं दृशिग्रहणं तानि विध्यन्तराणि

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अन्येभ्योऽपि धातुभ्यस्ताच्छीलिकेषु क्विप् प्रत्ययो दृश्यते । युक् । छित् । भित् । दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । क्वचिद्दीर्घः, क्वचिद्द्विर्वचनम्, क्वचित्संप्रसारणम्, क्वचिदसंप्रसारणम् । तथा चाह—

* क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च * । वचि—वाक् । प्रच्छि—शब्दप्राट् । आयतस्तूः । कटप्रूः । जूः । श्रीः । जुग्रहणेनात्र नार्थः; भ्राजादिसूत्र एव गृहीतत्वात् ।

* द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च * । दिद्युत् । जगत् ।

* जुहोतेर्दीर्घश्च * । जुहूः ।

पदमञ्जरी

अन्येभ्योऽपि दृश्यते । विध्यन्तरोपसंग्रहार्थमिति । दृशिग्रहणे सति यथा क्विबन्ता धातवो दृश्यन्ते, तथैव तेऽनुगन्तव्या इत्यर्थो भवति । एवं च ते तथानुगता भवन्ति यदि यथायोगं द्विर्वचनादयो भवन्ति । विध्यन्तरमेव दर्शयति—*क्वचिदिति । तथा चाहेति । वार्त्तिककारः ।* आयतं स्तौत्या*यतस्तूः ।* कटं प्रवते *कटप्रूः । दिद्युदिति ।* 'द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । कथं पुनरभ्याससंज्ञा, यावता प्रत्यासत्तेः षाष्ठिक एव द्विर्वचने सा विधीयते, अत एवाष्टमिके न भवति ? एवं तर्हि दृशिग्रहणादेव सम्प्रसारणम्, अभ्याससंज्ञा च द्रष्टव्या । *जगदिति ।* 'गमः क्वौ' इति मलोपः । अत्रापि पूर्ववदेवाभ्यासकार्यम् । द्वे चेति चकारेण दीर्घः समुच्चीयमानो दीर्घश्रुत्या 'अचश्च' इत्युपस्थानादचा

न्यासः

दर्शयति । यस्मात् विध्यन्तराणामुपसंग्रहार्थं दृशिग्रहणम् ,एवञ्च कृत्वा वृत्तिकारः 'क्विब्वचिपृच्छि' इत्यादिकं वाक्यं पठति । दृशिग्रहणोपात्तानि तान्येव विध्यन्तराणि दर्शयितुमित्यभिप्रायः । 'कथं पुनर्दृशिग्रहणेन विध्यन्तरोपसंग्रहः ? दृशिग्रहणे हि सति 'यथा दृश्यन्ते क्विबन्ता धातवस्तथैव तेऽनुगन्तव्याः' इत्येषोऽर्थो लभ्यते । तस्मिंश्चार्थे लभ्यमाने द्विर्वचनादिविधयः संगृहीता भवन्ति । एवं हि ते यथा दृश्यन्ते तथानुगता भवन्ति । यदि यथायोगं द्विर्वचनादयो विधीयन्ते, तदा क्विबन्तेषु क्वचिद् द्विर्वचनं दृश्यते, क्वचिदपि संप्रसारणमिति युक्तमुक्तम्—दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थमिति ।

वागिति । वचेर्वच्यादिसूत्रेण प्राप्तस्य संप्रसारणस्याभावः क्रियते । शब्दप्राडिति । पृच्छेरपि ग्रह्यादिसूत्रेण संप्रसारणस्य । व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम् , पूर्ववजश्त्वं चर्त्वञ्च । आयतं स्तौतीति आयतस्तूः । 'ष्टुञ् स्तुतौ' । कटं प्रवत इति कटप्रूः । 'प्रुङ् गतौ' । श्रीरिति । 'श्रिञ् सेवायाम्' । दिद्युदिति । 'द्युत दीप्तौ' । 'द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्' इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । जगदिति । 'गमः क्वौ' इत्यनुनासिकलोपः । दद्रदिति ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

* 'दृ भये' इत्यस्य ह्रस्वश्च द्वे च *। दद्दृत्।

* ध्यायतेः संप्रसारणं च *। धीः।

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥

भवतेर्धातोः संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने क्विप् प्रत्ययो भवति। विभूर्नाम कश्चित्। अन्तरे—प्रतिभूः। धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति स प्रतिभूरुच्यते।

विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥

'भुवः' इति वर्त्तते। वि, प्र, सम्—इत्येवम्पूर्वाद् भवतेर्धातोः डुप्रत्ययो भवति, न चेत्संज्ञा गम्यते। विभुः सर्वगतः। प्रभुः स्वामी। संभुर्जनिता।

पदमञ्जरी

च तदन्तविध्याश्रयणाज्जुहोतेरेवाजन्तस्य विज्ञायते, न द्युतिगम्योरित्याह— *जुहोतेर्दीर्घत्वं चेति*। *जुहूरिति*। करणस्यात्र कर्तृत्वविवक्षा।

धीरित्यत्रापि करणस्यैव कर्तृत्वविवक्षा, पुरुषो हि ध्यायति, न धीः ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ *धनिकाधमर्णयोरिति*। यस्मै ऋणं धार्यते स धनिकः, यो धारयति सोऽधमर्णः, तयोरन्तरे मध्ये यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूरित्युच्यते। ग्रामयोरन्तरे यस्तिष्ठति तत्र न भवति। एतच्च दृशिग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते। यद्येवम्, संज्ञेयं भवति, तत्र 'संज्ञायाम्' इत्येव सिद्धम्? अत्राहुः—यावद्द्रव्यभाविन्यः संज्ञा भवन्ति, प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव तस्मिन्नृणप्रतिदाने निवर्तते ॥

न्यासः

'उरत्' इत्यत्त्वम्, रपरत्वम्, हलादिशेषः। धीरिति। 'ध्यै चिन्तायाम्'। 'हल' इति दीर्घः॥

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ धनिकाधमर्णयोरित्यादि। धनिको यस्मै ऋणं धार्यते। अधमर्णो यो धारयति। तदन्तरे मध्ये यस्तिष्ठत्यात्मपक्षपतितः संप्रत्ययहेतुः स प्रतिभूशब्देनोच्यते, न सर्वः। तेन ग्रामयोरन्तरे यस्तिष्ठति तत्र प्रत्ययो न भवति। एतच्च शब्दशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते, 'दृश्यते' इत्यस्यानुवृत्तेर्वा। अस्य ह्यनुवृत्तौ सत्याम्, यत्र लोके दृश्यते तत्रैव प्रत्ययेन भवितव्यम्। न च ग्रामयोरन्तरे यस्तिष्ठति तत्र प्रत्ययो दृश्यते। ननु प्रतिभूरिति संज्ञेयम्, तत् किमन्तरग्रहणेन, संज्ञायामित्येव वक्तव्यम्? नैतदस्ति; द्रव्यताविघाता हि संज्ञाशब्दा भवन्ति, न चैवं प्रतिभूशब्दः। तथापि सत्यपि देवदत्ते कदाचिदसौ न प्रवर्तत एव ॥

विप्रसम्भ्यो ड्वसंज्ञायाम् ॥ विभुरिति। पूर्वेण क्विबेव भवति।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

असंज्ञायामिति किम् ? विभूर्नाम कश्चित् ।

* डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम् * । मितं द्रवति मितद्रुः । शंभुः ।

धः कर्मणि ष्ट्रन् ॥ १८१ ॥

धयतेर्दधातेश्च कर्मणि कारके ष्ट्रन्प्रत्ययो भवति । षकारो ङीषर्थः । धयन्ति तां दधति वा भैषज्यार्थमिति धात्री । स्तनदायिनी आमलकी चोच्यते ॥

पदमञ्जरी

विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ॥ *मितद्र्वादिभ्य इति* । मितादिपूर्वेभ्यो धातुभ्य इत्यर्थः । *शम्भुरिति* । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः ॥

धः कर्मणि ष्ट्रन् ॥ *कर्मणि कारक इति* । उपपदं तु कर्म न सम्भवति, यदि स्यात् 'कर्मण्यण्' इत्यस्मिन्नेव प्रकरणे ष्ट्रनं विदध्यात् । ननु चोत्तरसूत्रे पुनः ष्ट्रन्ग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात्, अस्तु लघीयो हि कर्मग्रहणात्ष्ट्रन्ग्रहणम् । न चेह वर्त्तमानकाले ष्ट्रन्प्रत्ययः, धात्रीत्युक्ते क्रियाकारकसम्बन्धमात्रं गम्यते । अतः 'कर्मणि' इति प्रत्ययार्थ एव, नोपपदम् ॥

न्यासः

मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानमिति । अविशेषेण—संज्ञायाम्, असंज्ञायाञ्च । 'मितद्र्वादिभ्यः' इति तादर्थ्ये चतुर्थी । मितद्र्वादयो डुप्रत्ययान्ताः साधवो यथा स्युरित्येवमर्थः । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तच्च प्रतिपादनं प्रकृतत्वाड्डुशब्दस्य । तत्रेदं प्रतिपादनम्—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्यतोऽपिशब्दोऽत्रानुवर्तते, तेन मितद्र्वादिभ्यो डुप्रत्ययो धात्वन्तरादपि भवति, पदान्तरे चेति ॥

धः कर्मणि ष्ट्रन् ॥ **धयतेरिति** । 'धेट् पाने' । **दधातेरिति** । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । **कर्मणि कारके इति** । एतेन कर्मणः प्रत्ययार्थतां दर्शयन्नुपपदत्वमपाकरोति । यदि हि कर्मण उपपदत्वं स्यात् 'कर्मण्यण्' इत्यस्मिन्नेव प्रकरणे विदध्यात् । एवं हि द्विःकर्मग्रहणं न कर्त्तव्यम् भवति । ननु च यद्यपि द्विःकर्मग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, तदाप्युत्तरसूत्रेण ष्ट्रन्ग्रहणं कर्त्तव्यं जायते ? जायतां नाम, लघीयो हि कर्मग्रहणात् ष्ट्रन्ग्रहणम् । नन्विह वर्त्तमान इत्यनुवृत्तेर्वर्तमानप्रत्ययो भवति, तत्र तु क्रियमाणे नैतल्लभ्यते ? नैतदस्ति; इहापि क्रियमाणे नैव वर्तमाने प्रत्ययो भवति । न हि धात्रीत्युक्ते काप्यविशेषा प्रतीयते; किं तर्हि ? क्रियाकारकसम्बन्धमात्रविशिष्टा स्त्री प्रतीयते—आमलकी च दधति तां भैषज्यार्थमिति कृत्वा । तस्मात् 'कर्मणि' इति प्रत्ययार्थ एव, नोपपदम् ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥ १८२ ॥

'दाप् लवने', णीञ् प्रापणे', 'शसु हिंसायाम्', 'यु मिश्रणे', 'युजिर् योगे', 'ष्टुञ् स्तुतौ', 'तुद व्यथने', षिञ् बन्धने', 'षिचिर् क्षरणे', 'मिह सेचने', 'पत्लृ गतौ', 'दन्श दशने', 'णह बन्धने'—इत्येतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके ष्ट्रन्प्रत्ययो भवति। दात्यनेनेति दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्त्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्त्रम् । दंष्ट्रा । अजादित्वात् टाप्, न ङीप् ।

दंशेरनुनासिकलोपेन निर्देशो ज्ञापनार्थः—क्ङितोऽन्यस्मिन्नपि प्रत्यये नलोपः क्वचिद्भवतीति; तेन ल्युट्यपि भवति—दशनम् । नद्ध्री ।

पदमञ्जरी

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥ *दाप् लवन इति* । 'दैप् शोधने' इत्यस्य त्वग्रहणम्, अनभिधानात्। *युजिर्योग इति* । 'युज समाधौ' इत्यस्य तु पूर्ववदेवाग्रहणम् । *करणे कारके इति* । उपपदं तु करणं न भवति, अजादिषु दंष्ट्राशब्दस्य पाठात् । अत एव च पाठात्सूत्रेऽनुनासिकलोपेन निर्देशेऽपि ष्ट्रनि न भवति, ल्युट्येव तु भवति । योऽत्र सेट् ततः 'तितुत्र' इत्यादिनेट्प्रतिषेधः ॥

न्यासः

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । दाप् लवन इति । यथा 'दाधा ध्वदाप्' इति सूत्रे 'दैप् शोधने' इत्यस्यापि ग्रहणम् । तर्हीहापि कस्मान्न भवति ? अनभिधानात् । प्रकृत्यैव हि दात्रमिति ष्ट्रन्प्रत्ययान्तेन लवनस्य करणमुच्यते, न शोधनस्य । **करणे कारके इति** । एतेन करणप्रत्ययार्थतां दर्शयन्नुपपदत्वं निराकरोति । यद्युपपदत्वमस्य स्यात् तदाजादिषु दंष्ट्राशब्दस्य पाठो नोपपद्यते । **योक्त्रमिति** । 'चोः कुः' इति कुत्वम् । **मेढ्रमिति** । 'हो ढः' इति ढत्वम्, 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धत्वम्, 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वम्, 'ढो ढे लोपः' । **दंष्ट्रेति** । अजादित्वाट्टाप् ।

दंशेरित्यादि । ननु च यथा 'त्यजरज' इति रञ्जेरननुनासिकनिर्देशे घिनुणप्रत्यये रागीत्यनुनासिकलोपो भवति, तथा दंशेः ष्ट्रन्प्रत्यये नलोपो भविष्यति, तत् कथमस्य ज्ञापकतोपपद्यते ? नैष दोषः, यद्ययं निर्देशो दंशेः ष्ट्रन्प्रत्ययेऽनुनासिकलोपार्थः स्यात्, तदा दंष्ट्राशब्दस्याजादिपाठो विरुध्यते । तस्माज्ज्ञापकार्थत्वम् । **नद्ध्रीति** । 'नहो धः' इति धत्वम्, 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धत्वम्, धकारस्य 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वम्, 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । येऽत्र सेटो धातवः शस्प्रभृतयस्तेषां हि 'तितुत्रतथ' इत्यादिनेट्प्रतिषेधः ॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥

'पू' इति पूङ्पुञोस्सामान्येन ग्रहणम् । अस्माद्धातोः करणे कारके ष्ट्रन् प्रत्ययो भवति । तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवो भवति । हलस्य पोत्रम् । सूकरस्य पोत्रम् । मुखमुच्यते ॥

अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ॥ १८४ ॥

'ऋ गतौ', 'लूञ् छेदने', 'धू विधूनने', 'पू प्रेरणे, 'खनु अवदारणे', 'षह मर्षणे', 'चर गतिभक्षणयोः'—इत्येतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति । अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥

पूङ्पूञोः सामान्येन ग्रहणम् । पवतेर्धातोः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । दर्भः पवित्रम् । बर्हिष्पवित्रम् ।

पदमञ्जरी

हलसूकरयोः पुवः ॥ *तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवो भवतीति* । एतेन हलसूकरयोरभिधेयत्वमुपपदत्वं च निरस्यति । *मुखमुच्यते इति* । नान्यः कर्णादिः । एतदपि स्वभावादेव लभ्यते ॥

अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ॥ इकारोपदेशः 'तितुत्र' इति 'एकाचः' इति च यथायोगमिट्प्रतिषेधो मा भूदिति । स्वरार्थश्च, इटि हि सत्यागमानुदात्तत्वं स्यात्, इका तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ *बर्हिष्पवित्रमिति* । बर्हिषा कृतं बर्हिषः पवित्रं भवति, तत्र

न्यासः

हलशूकरयोः पुवः ॥ तच्चेत् करणं हलशूकयोरवयवो भवतीति । एतेन हलशूकरयोरित्येषाऽवयवषष्ठी, न त्वभिधेयसप्तमीति दर्शयति । मुखमेवोच्यत इति । नान्यः कर्णाद्यवयवः । एतच्चाभिधानशक्तिस्वाभाव्यात् ॥

अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ॥ 'धू विधूनने', 'पू प्रेरणे' इत्यनयोर्ग्रहणम् । 'धूञ् कम्पने' 'षूञ् प्राणिगर्भविमोचने' 'षूङ् प्राणिप्रसवे'—इत्येतेषां 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति परिभाषया ग्रहणं न भवति ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ बर्हिष्पवित्रमिति । पवतेः, पुनातेर्वा । अनेन पवित्रं बर्हिषा कृतम् । बर्हिष्पवित्रम् = कुशविकारः । प्रदेशिन्या अङ्गुलेर्वेष्टनमुच्यते ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ १८६ ॥

'पुवः' इति वर्त्तते । पुवः करणे कर्त्तरि च इत्रप्रत्ययो भवति । ऋषिदेवतयोर्यथासंख्यं सम्बन्धः । ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरि । पूयतेऽनेनेति पवित्रोऽयमृषिः । देवतायाम्—अग्निः पवित्रं स मा पुनातु । वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥

ञीतः क्तः ॥ १८७ ॥

'ञि' इद्यस्यासौ ञीत् । ञीतो धातोर्वर्तमानेऽर्थे क्तप्रत्ययो भवति । भूते निष्ठा विहिता, वर्तमाने न प्राप्नोतीति विधीयते । 'ञिमिदा स्नेहने'—मिन्नः । ञिक्ष्विदा—क्ष्विण्णः । ञिधृषा—धृष्टः ।

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥

मतिः = इच्छा । बुद्धिः = ज्ञानम् । पूजा = सत्कारः—इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो वर्त्तमानार्थे क्तप्रत्ययो भवति । राज्ञां मतः ।

पदमञ्जरी

षष्ठीसमासः, 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' इति षत्वम् । येनाज्यमुत्पूयते तत्पवित्रम् । अनामिकायाश्चाङ्गुलेर्वेष्ठनं जपादिषु ॥

कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ *ऋषौ करणे इति* । ऋषिः=वेदमन्त्रः; 'तदुक्तमृषिणा' इति दर्शनादित्याहुः ॥

ञीतः क्तः ॥ *भूते निष्ठा विहितेत्यादि* । तत्र येननाप्राप्तिन्यायेन क्तस्यैव वर्त्तमानविषयतया भूतविषयता बाध्यते, यथा—'वडवाया वृषे वाच्ये' इत्यत्र वक्ष्यते—अपत्ये प्राप्तस्ततोऽपकृष्य वृषे विधीयत इति । एवमुत्तरविहितस्यापि । ज्ञातमित्येतत्तु भूतेऽपि भवति, तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति तद्धितविधानात् । वर्त्तमाने हि 'क्तस्य च वर्त्तमाने' इति षष्ठ्या भाव्यम् । एवं च 'पूजितो यः सुरैरपि' इत्यादीनां साधुत्वं चिन्त्यम् ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ *मतिरिच्छेति* । बुद्धेः पृथगुपादानाद् बुद्धिर्न गृह्यते । *मत इति* । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपः ।

न्यासः

कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ **ञीतः क्तः** ॥ मिन्न इति । 'आदितश्च' इतीट्प्रतिषेधः । 'रदाभ्याम्' इति नत्वम् । एवं क्ष्विण्ण इत्यत्रापि । 'अट्कुप्वाङ्' इत्यादिना णत्वम् । धृष्ट इति । 'धृषिशसी वैयात्ये' इतीट्प्रतिषेधः, 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वम् ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ मत इति । 'मन ज्ञाने' । इट्प्रतिषेधः 'एकाचः' इत्यादिना,

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां ज्ञातः । राज्ञां पूजितः । राज्ञा-मर्चितः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ।

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।
रुष्टश्च रुपितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥
हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।
कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः ॥

पदमञ्जरी

शीलित इत्यादि । 'शील समाधौ', 'रक्ष पालने', 'क्षमूष् सहने', 'क्रुश आह्वाने रोदने च', 'जुषी प्रीतिसेवनयोः', 'रुष रोषे', 'हृञ् हरणे'; 'हृषु अलीके', 'हृष् तुष्टौ' इति वा; 'तुष तुष्टौ', 'कमु कान्तौ', 'यम उपरमे', 'कष हिंसायाम्' मृङ् प्राणत्यागे' । तत्राद्यौ सेटौ, उदितामुदितां च 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रति-षेधः, ईदितः 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति । *हृष्ट इति* । 'हृषेर्लोमसु' इति । कषेः 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' इति । रुषेः 'रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्' इति विकल्पः ।

न्यासः

'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपः । इष्ट इति । 'इषु इच्छायाम्' । 'उदितो वा' इति विभाषितत्वान्निष्ठायाम् 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधः । बुद्ध इति । 'बुध अवगमने' । पूर्ववद्धत्वम्, तकारस्य जश्त्वम्, धकारस्य दकारः । पूजितः, अर्चित इति । 'पूज पूजायाम्', 'अर्च पूजायाम्' भ्वादी । एतौ चुरादी च, तत्र यदा चुरादिभ्यां प्रत्ययस्तदा 'निष्ठायां सेटि' इति णिलोपः ।

शीलित इत्यादौ 'शील समाधौ', 'रक्ष पालने', 'क्षमूष् सहने', 'क्रुश आह्वाने', 'जुषी प्रीतिसेवनयोः', 'रुष रोषे', 'हृञ् हरणे', 'हृष तुष्टौ', 'हृषु अलीके', 'तुष तुष्टौ', 'कमु कान्तौ', 'यमं उपरमे', 'कष हिंसायाम्', 'मृङ् प्राणत्यागे'—इत्येतेषां धातूनां यथाक्रमेणैतानि रूपाणि । तत्राद्यौ सेटौ । यश्चात्र कश्चिदुदिदूदिच्च, तस्य निष्ठायाम् 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधः; यस्त्वीदित् तस्यापि 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः । हृषेरेव 'हृषेर्लोमसु' इत्यनेन । कषेरपि 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' इत्यनेन । शेषेभ्यः 'एकाच' इत्यादिना 'रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्' इति विभाषितेट् । कान्तः, क्षान्त इति । 'अनु-नासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घः । आक्रुष्टेति । व्रश्चादिना षत्वम् । संयत इति । पूर्ववदनुनासिकलोपः । अमृत इति । गत्यर्थादीनां कर्त्तरि क्तः । पूर्ववद् । यथा शीलादिषु वर्त्तमाने निष्ठा तथाऽमृतशब्दस्यापीत्यर्थः ।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कष्ट इति भविष्यति काले। अमृत इति पूर्ववत्। वर्त्तमान इत्यर्थः।

तथा सुप्तः, शयितः, आशितः, लिप्तः, तृप्तः—इत्येवमादयोऽपि वर्त्तमाने द्रष्टव्याः॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

पदमञ्जरी

सुप्त इति। सुपेः 'ञीतः क्तः' इत्येव सिद्धे नजिङ्गा तच्छीलादिषु बाधा मा भूदिति समुच्चीयते। क्वचित्तु सृप्त इति पठ्यते॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां
तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

न्यासः

सुप्त इति। स्वपेः संप्रसारणम्। शयित इति। 'निष्ठा शीङ्' इत्यादिना कित्त्वप्रतिषेधाद् गुणः। आशित इति। 'अश भोजने' आङ्पूर्वः, 'लिप उपदेहे', 'तृप प्रीणने'। अत्र अशिशीङौ सेटौ, शेषास्त्वनिटः। 'एकाचः' इत्यादिनेट्प्रतिषेधः। यद्यपि शीलादयो वर्त्तमानकाले व्युत्पाद्यन्ते, तथापि शीलितो देवदत्तेन, रक्षितो देवदत्तेन, आक्रुष्टो देवदत्तेनेत्यत्र 'क्तस्य च वर्त्तमाने' इति षष्ठी न भवति। यथा न भवति तथा तत्रैव प्रतिपादितम्॥

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.